ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

XCVI. ÉVFOLYAM

1985

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

Bodrogi Tibor: Magyar matriarchátus? Tények és problémák. Hungarian matriarchy? Facts and Problems ..... 461—492

Bur Márta: A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737—1753). Die Kaufleute vom Balkan und ihre Warenvorräte im 18. Jahrhundert in Ungarn ..... 251—274

K. Csilléry Klára: A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. Die Differenzierung der Wohnkultur nach sozialen Schichten 173—211

Gáborján Alice: Középkori magyar szürkeruhák. Graue Kleider im ungarischen Mittelalter ..... 212—250

Huseby-Darvas, Éva Veronika: Közösség és identitás Cserépfaluban. Community and identity at Cserépfalu ..... 493—508

Kósa László: A feudális eredetű szabadalmas közösségek azonosságtudata és a néprajzi csoportok kutatása. Privilegierte Gemeinden feudalen Ursprungs, ihr Identitätsbewusstsein und die Erforschung der regionalen ethnographischen Gruppen ..... 275—296

Paksa Katalin: Az énekes előadásmód dallamalakító szerepéhez. A sorkezdő díszítmény a magyar paraszti előadásban. Zur melodiegestaltenden Rolle der gesanglichen Vortragsweise. Die zeilenbeginnende Verzierung im alten ungarischen bäuerlichen Vortrag ..... 1— 16

Paládi-Kovács Attila: Régi bányászélet Gömörben. Das Leben der früheren Bergleute im Komitat Gömör ..... 297—323

Pesovár Ernő: A csárdás kialakulásának szakaszai és típusai. Abschnitte und landschaftliche Varianten der Entstehung des Csárdás-Tanzes ..... 17— 29

Szacsvay Éva: Bábos bethlehemes játékok Kelet-Közép-Európában. Krippenspiele mit Puppentheater in Ostmitteleuropa ..... 42— 58

Takács Lajos: „Megcsapatás emlékezet okáért." „Verprügelung des Gedächtnisses Wegen." ..... 30— 41

Vidacs Bea: Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. God-parenthood and reciprocity in Szentpéterszeg ..... 509—529

Voigt Vilmos: Németalföldi közmondások id. Pieter Bruegel festményén. Magyar történeti folklorisztikai elemzéskísérlet. Niederländische Sprichwörter von Pieter Bruegel d. Ä. Versuch einer Analyse aus dem Gesichtspunkte der ungarischen historischen Folkloristik ..... 59— 71

Közlemények — Communications

Balogh István: Ebéd és vacsora. Adatok a debreceni étkezési szokásokhoz a XVII—XIX. századból. Lunch and supper. Data regarding eating habits in Debrecen from the 17th—19th century ..... 324—327

Erdélyi István—Erdélyi Péter: A dzivgiszi szentély. The sanctuary of Dzivgis (Ossetia) ..... 105—113

Fülöp Éva: Burgonyatermesztés egy dunántúli német telepes faluban 1745-ben. Potato production in a new German setlement in Transdanubia, 1745 ..... 336—340

Hankóczi Gyula: Tekerőlantok a Csepel-szigeten és környékén. Die Drehleier auf der Csepel-Insel und in ihrer Umgebung ..... 84— 92

Király Péter: Magyarországi cserépsípleletek a XV—XVIII. századból. Ungarische Tonpfeifenfunde aus den 15—18. Jahrhunderten ..... 72— 83
Kovács Katalin: A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszántó példája alapján. Besiedlung der Weinberge in Westungarn am Beispiel von Zalaszántó ..... 329—336
Nagy Dezső: Vándorúton levő mesterlegények táskáinak tartalma a XIX. század közepén. Inhalt der Taschen von wandernden Handwerksburschen um die Mitte des 19. Jahrhunderts ..... 369—373
Nagybákay Péter: A magyarországi céhes szűcsmesterség jelvényei. Kürschnerzünfte und ihre Kennzeichen in Ungarn ..... 351—369
Páll István: A torma népi felhasználása Magyarországon. Volkstümliche Benützung des Meerrettichs (Kren) in Ungarn ..... 340—351
Takács Lajos: A cserélhető (rövid és hosszú) karfás szekér eredetéhez. Über den Ursprung der Wagen mit auswechselbaren (kurzen und langen) Leiterbäumen ..... 327—329
Tari Lujza: Recens szlovák népzenei hatás és a líd kvart használata a Mezőség hangszeres zenéjében. Rezenter slowakischer Einfluss und das Vorkommen des lydischen Quarts in der Landschaft Mezőség (in Siebenbürgen) ..... 93—105

Kutatástörténet — History of Ethnography and Folklore

Fried István: **Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában. (Megjegyzések Rathmann János: Herder eszméi — a historizmus útján c. könyvével kapcsolatban.) The Hungarian reception of Herder's philosophy of history. (Comments on a book by János Rathmann.)** ..... 551—561
Kálmán Béla: Csernyecov vogul szövegei. Černetzov's Vogul texts ..... 572—577
Novák, Vilko: Magyar néprajzi irodalom a szlovénekről. Ungarische ethnographische Literatur über die Slowenen ..... 543—550
Schmidt Éva: V. N. Csernyecov vogul folklór hagyatéka. V. N. Černetzov's legacy of Vogul folklore ..... 562—571

Tájékozódás — kutatási áttekintések — Surveys of Research Fields

Löfgren, Orvar: Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. Der Abbau einer nationalen Kultur? Die Erforschung der kulturellen Änderung in Schweden, im 19. und 20. Jahrhundert ..... 530—542

Vita, vélemények — Discussion and Debate

Veres Péter: Magyarok a Kaukázus előterében. Úfabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához. Ungaren im Vorraum des Kaukasus. Neuere archäologische, sprachwissenschaftliche und pflanzengeographische Angaben zur Rekonstruktion der Wanderung der Protoungaren ..... 114—126

Kutatók, életművek — Personalia

Barabás Jenő: Bárdosi János. Herény 1933. 5. 10.—Szombathely 1983. 8. 17. János Bárdosi 1933—1983. ..... 386—388
Katona Imre: Tárkány Szücs Ernő. Hódmezővásárhely 1921. 10. 13.—Budapest 1984. 7. 20. Ernő Tárkány Szücs 1921—1984 ..... 377—381
Kecskés Péter: Vargha László 1904—1984. László Vargha 1904—1984 ..... 374—376
Tárkány Szücs Ernő munkáinak jegyzéke. A szerző által vezetett jegyzék felhasználásával összeállította *Serfőzőné Gémes Magda.* Schriftenverzeichnis von *Ernő Tárkány Szücs* (zusammengestellt von *Magda Serfőző-Gémes,* aufgrund der vom Verfasser geführten Liste) ..... 381—386

Krónika — Chronicle

Andrásfalvy Bertalan: Vargyas Lajos köszöntése a Néprajzi Társaságban. Paying homage to Lajos Vargyas in the Ethnographical Society ..... 127—128
Géczi Lajos: Erdélyi János napok Nagykaposon 1984. március 23—25. Celebration of János Erdélyi's memory in Nagykapos, March 23—25, 1984 132
Hofer Tamás: „A mezőváros — a kutatás néprajzi aspektusai." Szimpózium Straznicén, 1984. október 29—31. „Ethnographic aspects of the research on agrarian towns." Symposium in Stražnice, October 29—31, 1984 ..... 137—138
Huseby, Éva Veronika: „Közösség és az identitás fenntartása Cserépfalun." Doktori értekezés ismertetése. „Community and identity maintenance in Cserépfalu." Short presentation of a doctoral dissertation ..... 139—141
Klaniczay Gábor: „Boszorkányság a kora-újkori Európában." Konferencia Stockholmban, 1984. augusztus 30—szeptember 3. „Witchcraft, sorcery and crime in Early Modern Europe." Conference in Stockholm, August 30—September 3, 1984 ..... 134—136
Kodolányi János: Finn—magyar néprajzi szimpózium Turkuban. 1984. augusztus 13—18. Finnish—Hungarian ethnographic symposium. Turku, August 13—18, 1984 ..... 128—129
Kunt Ernő: „Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon." Interdiszciplináris tanácskozás Miskolcon, 1964. október 15—17. „Interethnic relations in North-Eastern Hungary." Interdisciplinary conference in Miskolc, October 15—17, 1984 ..... 129—131
Lehtipuro, Outi: A Népi Elbeszéléskutatók Nemzetközi Társaságának nyolcadik kongresszusa. Bergen, 1984. június 12—17. The 8th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Bergen, June 12—17, 1984 ..... 397—402
Mohay Tamás: Huseby Éva doktori értekezésének megbeszélése a Néprajzi Kutató Csoportban. Discussion of Éva Huseby's dissertation in the Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences ..... 141—142
Nagybákay Péter: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1984. november 20—21. Fifth Symposium on the history of handicraft industries, Veszprém, November 20—21, 1984 ..... 395—397
Niedermüller Péter: Tanulmányúton az Egyesült Államokban. Report on study-trip to the United States ..... 142—145
Paládi-Kovács Attila: A Györffy-centenárium eseményeiről. Centennial of István Györffy's birth ..... 389—393
Sinkó Katalin: Konferencia a „képhagyomány" (Bildlore) kutatásáról Lundban. 1984. szeptember 17—20. Conference on „Bildlore"-research in Lund, September 17—20, 1984 ..... 136—137
Striker Sándor: „A folklór és az állam a mai Kelet-Európában." Konferencia Bellagioban, 1984. augusztus 27—szeptember 1. „Folklore and the state — East Europe today." Conference in Bellagio, August 27—September 1, 1984 133
Voigt Vilmos: A Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának megindítása. New series of the Magyar Népköltési Gyűjtemény (Collection of Hungarian Folklore) ..... 146—151
1984-ben megjelent írások Györffy Istvánról. Összeállította *Serfőzőné Gémes Magda.* Bibliography of articles and books published in 1984 on István Györffy and new editions of his writings (compiled by *Magda Serfőző-Gémes)* ..... 393—395

Társasági ügyek — Official Business of the Society

Kós Károly köszönő szavai a Györffy István Emlékérem átvétele alkalmából. Address of Károly Kós, at the occasion of handing over the Society's Györffy-medal to him ..... 409—410
A Magyar Néprajzi Társaság 94. közgyűlése. 94th Annual Meeting of the Hungarian Ethnographical Society ..... 403—408
A Magyar Néprajzi Társaság 95. közgyűlése. 95th Annual Meeting of the Hungarian Ethnographical Society ..... 410—415

Ismertetések — Book Reviews

Gyűjteményes kötetek, folyóiratok — Miscellaneous Collections, Periodicals

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus, Pars V. *(Kodolányi János)* 167
Études Finno-Ougriennes Tome XV., XVI. *(Banó István)* ..... 168—169
Évkönyv 1981/82. *(Dobos Ilona)* ..... 169—170
Türk kültürünü araştirma enstitüsü yayinlari 1963—1983. *(Voigt Vilmos)* .. 171—172
Új olasz folklorisztikai folyóirat: Fonti Orali—Studi e Ricerche *(Biernaczky Szilárd)* ..... 170—171

Elmélet, módszertan — Theory, methodology

Bock, Philip K.: Continuities in Psychological Anthropology *(Voigt Vilmos)* 584
Bromlej, Ju. V.: Ocserki teorija etnosza *(Veres Péter)* ..... 578—579
Dorson, Richard M. (ed.): Handbook of American Folklore *(Niedermüller Péter)* ..... 581—583
Gaunt, David: Memoir on History and Anthropology *(Andorka Rudolf)* .... 585—586
Honko, Lauri—Laaksonen, Pekka (eds.): Trends in Nordic Tradition Research *(Niedermüller Péter)* ..... 579—581
Suojanen, Päivikki: Kulttuurin tutkimuksen empiiriset menetelmät *(Voigt Vilmos)* 584
Suojanen, Päivikki—Saressalo, Lassi (toim.): Kulttuurin kenttätutkimus *(Voigt Vilmos)* 585
Needham, Rodney: Reconnaissances *(Voigt Vilmos)* 586

Tudománytörténet — History of ethnography and folklore

Brozi, Krzysztof Jaroslav: Antropologia funkcjonalna Bronislawa Malinowskiego *(Tagányi Zoltán)* ..... 595—596
Dömötör Sándor: Hevestől Baranyáig *(Banó István)* 591
T. Erdély Ilona: Erdély János *(Sándor István)* ..... 587—588
Kálmán Béla: Munkácsy Bernát *(Sándor István)* 587
Lafitau, Joseph-François: Moeurs des sauvages américains comparées aux moeurs des premiers temps. I—II. *(Voigt Vilmos)* ..... 591—592
A múlt magyar tudósai X. *(Sándor István)* ..... 587—589
Paládi—Kovács Attila (szerk. és bev.): Magyar tájak néprajzi felfedezői *(Bárth János)* ..... 598—590
Selmeczi Kovács Attila: Györffy István *(Sándor István)* ..... 588—589
Tönnies, Ferdinand: Közösség és társadalom *(Tagányi Zoltán)* ..... 592—595

Folklór és folklorisztika — Folklore and Folkloristics

Bibliographie. Bedevaart-Pelerinage-Wallfahrt *(Tüskés Gábor)* 166
Dainas. Krišjāna Barona „Latvju dainu" izlase *(Voigt Vilmos)* 163
Dundes, Alan (ed.): The Evil Eye. A Folklore Casebook *(Voigt Vilmos)* .... 164—166
Gašparíková, Viera (szerk.): Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas, I—II. *(Krupa András)* ..... 160—162
Halpert, Herbert (ed.): A Folklore Sampler from the Maritimes *(Voigt Vilmos)* 163—164
Les avatars d'un conte *(Horn Katalin)* ..... 159—160
Propp, V. Ja.: Russzkaja szkazka *(Voigt Vilmos)* ..... 156—159
Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. I—III. *(Klaniczay Gábor)* ..... 152—154
Tarnói László: Sieben und siebzig sehr anmutige Neue Arien und Lieder *(Lengyel János)* ..... 162—163
Ujváry Zoltán: Játék és maszk. Dramatikus népszokások I—III. *(Tátrai Zsuzsanna)* ..... 154—156

Népművészet — Folk Art

Andrásfalvy Bertalan—Németh Pálné: Sárközi hímzések régen és ma *(Fél Edit)* ..... 605—606
Báldy Bellosics Flóra: A házivászon felhasználása és díszítése Nagybaracskán, Bátmonostoron és Dávodon *(Fél Edit)* ..... 600—601
Bringéus, Nils-Arvid: Volkstümliche Bilderkunde *(Sinkó Katalin)* ..... 596—597
Felhősné Csiszár Sarolta: Beregi keresztszemes minták *(Fél Edit)* 606
Fügedi Márta: Mezőkövesd és vidéke hímzései I—II. *(Fél Edit)* ..... 598—599
Gervers, Veronika: The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe with particular reference to Hungary *(Verebélyi Kincső)* ..... 608—609
Jámbor Kálmánné: Rábaközi hímzések *(Fél Edit)* 606
Jámborné Zsámár Margit: Rábaközi hímzések *(Fél Edit)* ..... 601—602
Mintagyűjtemény Tolna megye népi hímzéseiből I—IV. *(Fél Edit)* ..... 602—605
Németh Pálné: Sárközi, sióagárdi, kapomenti hímzések *(Fél Edit)* ..... 606—607
Párniczky Józsefné: Fejér megye mintakincséből I. *(Fél Edit)* ..... 599—600
Újabb hímzés- és szőtteskiadványok *(Fél Edit)* ..... 598—608
Vladuțiu, Ion: Creatori populari contemprani din România *(Paládi-Kovács Attila)* ..... 609—610

Anyagi kultúra — Material Culture

Baloghné Horváth Terézia: Népi ékszerek *(K. Csilléry Klára)* 458
Bődi Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása *(Kisbán Eszter)* 454—455
K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kezdetei *(Hofer Tamás)* .... 449—450
Frolec, Václav—Josef Vařeka: Lidová architektura. Encyklopedie *(Soňa Švecevá)* ..... 452—453
Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban *(Barabás Jenő)* ..... 451—452
Gebhard, Torsten: Oberbayerische Bauernmöbel *(K. Csilléry Klára)* ..... 453—454
Gráfik Imre: A magyarországi fahajózás *(Paládi-Kovács Attila)* ..... 456—457
Paličková-Pátková, Jarmila: L'udové kožušnictvo na Slovensku *(Baloghné Horváth Terézia)* ..... 459—460
Podolák, Ján: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku *(Paládi-Kovács Attila)* ... 455—456
Polski strój ludowy *(Baloghné Horváth Terézia)* 460
Varga Marianna: Magyar népviseletek régen és ma *(Baloghné Horváth Terézia)* ..... 458—459

Falusi és városi társadalmak — Rural and Urban Societies

Arbeiteralltag in Stadt und Land *(Tóth Zoltán)* 437
Berdahl—Lüdtke—Medick—Poni—Reddy—Sabean—Schindler—Sider: Klassen und Kultur, Sozialantropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung *(Tóth Zoltán)* ..... 437—439
Bittner-Szewczykowa, Halina: Dziecko wiejskie *(Földesné Györgyi Erzsébet)* 434—435
Dreisziger, Nandor et al.: Struggle and Hope: The Hungarian-Canadian Experience *(Éva, V. Huseby-Darvas)* ..... 441—442
Hollos, Marida—Bela C. Maday (eds): New Hungarian Peasants: An East Central European Experience with Collectivization *(Csepeli György)* . 429—431
Moch, Leslie Page: Paths to the City *(Andorka Rudolf)* 440
Ünnepek a mai társadalomban *(Voigt Vilmos)* ..... 435—436
Verdery, Katherine: Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change *(Miskolczy Ambrus)* ..... 432—434

Életpályák, életrajzok — Life-histories and Autobiographies

Egy korosztály életútja. Az 1928—1934-ben született férfiakról *(Szent-Iványi István)* ..... 445—446
Fél, Edith: Le vinaigre et le fiel *(Pierre Chaunu)* ..... 442—444
Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535—1848 *(Tóth Zoltán)* ..... 448—449
Küllős Imola (szerk.): Az életrajzi módszer *(Szent-Iványi István)* ..... 444—445
Plummer, Ken: Documents of Life *(Küllős Imola)* ..... 446—448

Őstörténet, Európán kívüli népek — Prehistory, Non-European Societies and Cultures

Averkijeva, J. P.: Indiánok Észak-Amerikában *(Létay Miklós)* 424
Boglár Lajos—Kovács Tamás: Indián művészet Mexikótól Peruig *(Bodrogi Tibor)* ..... 422—423
Fodor István: Introduction to the History of Umbundu *(Bodrogi Tibor)* ... 427
Irimoto, Takashi: Chipewyan Ecology *(Sámuel Nikolett)* 423
Kaloev, B. A.: Zemlegyelie narodov Szevernogo Kavkaza *(Istvánovits Márton)* ..... 420—421
Korniss Péter: The Land of Red Cloud — Among North-America's Indians *(Borsányi László)* 425
Matolcsi János: Állattartás őseink korában *(Balassa Iván)* ..... 417—418
Panoff, Michel—Michel Perrin: Taschenwörterbuch der Ethnologie *(Bodrogi Tibor)* 429
Snirel'man, V. A.: Proiszhozsdenie szkotovodsztva *(Tagányi Zoltán)* ..... 419—420
Tőkei Ferenc (szerk.): Őstársadalom és ázsiai termelési mód *(Bodrogi Tibor)* 416
Transactions of the Finnish Anthropological Society *(Voigt Vilmos)* ..... 427—429
Uszenbaev, K. Y.: Obscsesztvenno-ekonomicseszkie otnosenija Kirgizov *(Tagányi Zoltán)* ..... 421—422
Zsukov, Andrej Alekszejevics: Kultura, jazik i literatura szuahili, dokolonialnij period *(F. Nagy Géza)* 426

Vegyes kiadványok — Miscellaneous publications

Keszthelyi Sándor: Magyar napóra-katalógus *(Endrei Walter)* 610
Nemere Zoltán: A rejtélyes elődök és egyéb fantasztikus rögeszmék *(Gyarmati Zoltán)* ..... 611—612

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1985

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztőbizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztőbizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Paksa Katalin: Az énekes előadásmód dallamalakító szerepéhez. A sorkezdő díszítmény a magyar paraszti előadásban (13 kottával) 1
Pesovár Ernő: A csárdás kialakulásának szakaszai és típusai 17
Takács Lajos: Megcsapatás emlékezet okáért 30
Szacsvay Éva: Bábos betlehemes játékok Kelet-Közép-Európában (5 képpel) 42
Voigt Vilmos: Németalföldi közmondások, id. Pieter Bruegel festményén. Magyar történeti folklorisztikai elemzéskísérlet (1 képpel) 59

Közlemények

Király Péter: Magyarországi cserépsípleletek a XV—XVIII. századból (20 képpel) .. 72
Hankóczi Gyula: Tekerőlantok a Csepel-szigeten és környékén (5 képpel) 84
Tari Lujza: Szlovák népzenei hatás és lid kvart használata a Mezőség hangszeres zenéjében (17 kottával) 93
Erdélyi István—Erdélyi Péter: A dzivgiszi szentély (9 képpel) 105

Vita, vélemények

Veres Péter: Magyarok a Kaukázus előterében. Újabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához 114

Krónika

Andrásfalvy Bertalan: Vargyas Lajos köszöntése a Néprajzi Társaságban 127
Ifj. Kodolányi János: Finn—magyar néprajzi szimpózium Turkuban, 1984. augusztus 13—18. 128
Kunt Ernő: „Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon." Interdiszciplináris tanácskozás Miskolcon, 1984. október 15—17. 129
Géczi Lajos: Erdélyi János napok Nagykaposon, 1984. március 23—25. 132
Striker Sándor: „A folklór és az állam a mai Kelet-Európában". Konferencia Bellaggioban, 1984. augusztus 27—szeptember 1. 133
Klaniczay Gábor: Boszorkányság a kora-újkori Európában. Konferencia Stockholmban, 1984. augusztus 30—szeptember 3. 134
Sinkó Katalin: Konferencia a „képhagyomány" (Bildlore) kutatásáról Lundban, 1984. szeptember 17—20. 136
Hofer Tamás: „A mezőváros — a kutatás néprajzi aspektusai". Szimpózium Strážnicében, 1984. október 29—31. 137
Huseby Éva Veronika: „Közösség és az identitás fenntartása Cserépfalun." Doktori értekezés ismertetése. 139
Mohay Tamás: Huseby Éva doktori értekezésének megbeszélése a Néprajzi Kutató Csoportban. 141
Niedermüller Péter: Tanulmányúton az Egyesült Államokban 142
Voigt Vilmos: A Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának megindítása 146

Ismertetések

(részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 162

ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
XCVI. * BUDAPEST 1985 * 1. SZÁM

Paksa Katalin

Az énekes előadásmód dallamalakító szerepéhez[1]

A sorkezdő díszítmény a magyar paraszti előadásban

Ezt a tanulmányt Vargyas Lajosnak ajánlom, akitől több évig tanulhattam népzenét a Zenetudományi Intézetben tartott kurzusain és aki a népi előadásmódra mint elhanyagolt területre, a figyelmemet ráirányította.

„A magyar nyelv hangsúlyozási törvényének értelmében (minden szó első tagja hangsúlyos) a dallamokban tényleges ütemelőző . . . nem lehetséges", írja BARTÓK *A magyar népdal* című könyvében,[2] majd megjegyzi, hogy „ugyanez a jelenség észlelhető a cseh és tót dallamokban is, amelyek nyelvének hangsúlyozási törvényei majdnem teljesen azonosak a magyaréival, s amelyeknek verselése is ugyanolyan . . . Az oláh dalszövegek verselése szintén hasonló . . . ". A *Yugoslav Folk Music* című könyvében összefoglalva megállapítja, hogy „Structurally essential upbeats are unknown in Eastern European folk music."[3] KODÁLYtól tudjuk, hogy a magyar népzenében ugyanakkor létezik egy, a felütéshez hasonlítható, bár attól eltérő értelmű jellegzetesség: „a hangsúlyos hangnak elölről való megtámasztása", amely „úgy látszik fiziológiai szükség. Majdnem mindig hallunk a dal első hangja előtt bizonytalan mellékhangokat, mint *e, m, n, aj, hej, hej-de;* magánhangzós kezdetnél a glissando gyakori."[4] BARTÓK szerint ez főként a *régi* parasztelőadásra jellemző.[5]

Nem ismerjük a hangmegtámasztás alkalmazásának gyakoriságát, arányát a magyar népdalban. Próbaképpen ezért megvizsgáltunk egy 350 dalból álló gyűjteményt, a *Romániai magyar népdalok*at,[6] melynek anyaga az elemzés elvégzéséhez szükséges részletességgel van lejegyezve.

A megtámasztás szünet után való kezdéskor, vagyis a dallamstrófa bármelyik sora előtt jelentkezhet, ezért nemcsak magát a dallamkezdetet, hanem az összes sorindítást figyelembe vettük. A gyűjteményben szereplő 304 nem új stílusú dal[7] négyszer 304, vagyis 1216 sorból áll.[8] Ebből 521 sor indul megtámasztással, vagyis az eseteknek csaknem a fele. Ez elég tekintélyes arány ah-

[1] A tanulmány első felének rövidebb változata: PAKSA Katalin 1982a.
[2] BARTÓK Béla 1924. XIV.
[3] BARTÓK Béla 1978. 80.
[4] KODÁLY Zoltán 1917. 71. Idézi BARTÓK Béla 1924. XV.
[5] BARTÓK Béla 1924. XV.
[6] JAGAMAS János—FARAGÓ József, 1974.

hoz, hogy a jelenséggel bővebben foglalkozzunk. A gyűjtemény 45 új stílusú dalának 184 sora már csak 57 alkalommal kezdődik megtámasztással, tehát kb. 30 százaléka. Az új stílusra kevésbé jellemző a megtámasztás.

A nem új stílusú dalokban a megtámasztás 521 sorból
198 esetben a kezdőhang alsó szekundja,
172-szer a kezdőhang alsó terce,
63-szor a kezdőhang alsó kvartja,
46-szor a kezdőhanggal egy magasságú (prim),
20-szor magasabb a kezdőhangnál (szekund, vagy ritkán terc),
18-szor a kezdőhang alsó kvintje,
4-szer a kezdőhang alsó szeksztje.

A megtámasztás fajtái az *1. kottán* láthatók.

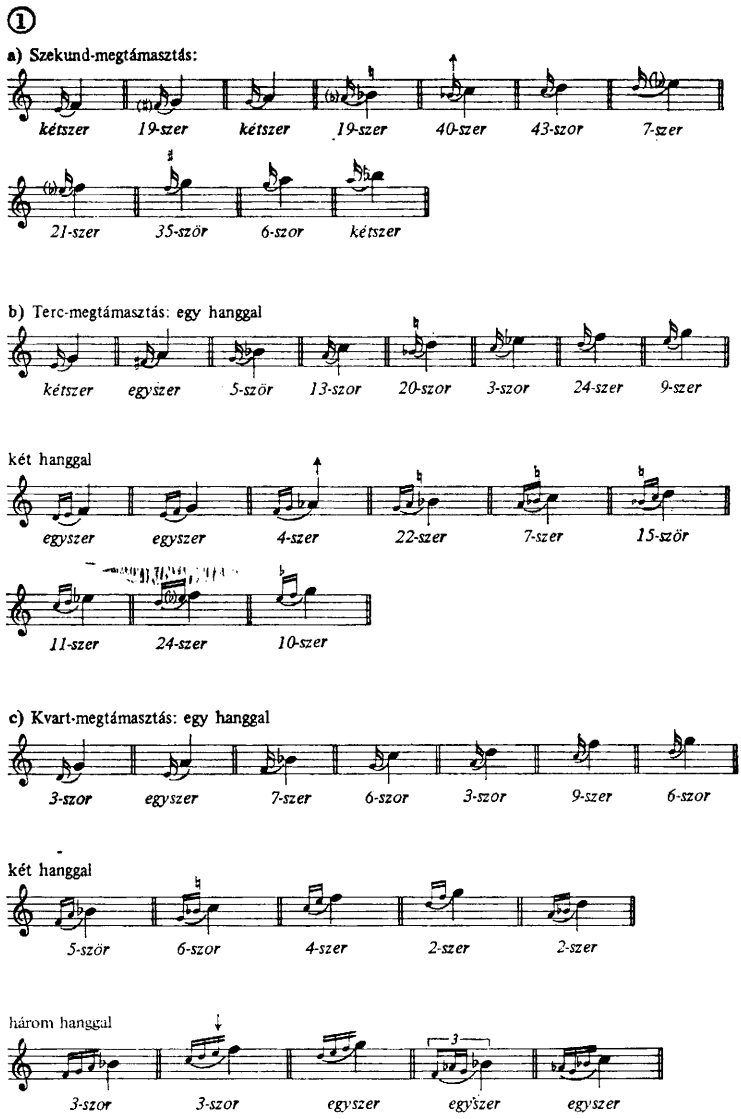

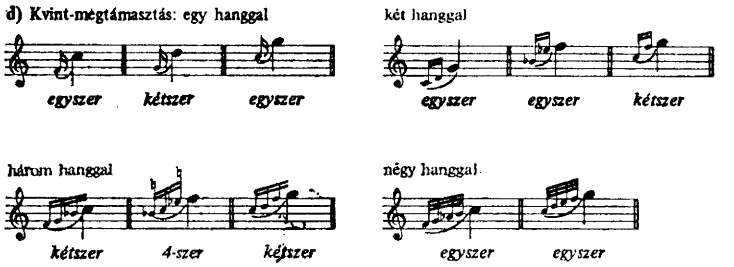

1. kotta

Az egységesen *g'* alapra transzponált dalok sorkezdetei egymással könnyen összehasonlíthatók. Első pillantásra látszik, hogy a magasabban kezdődő sorok többször indulnak megtámasztással, mint a mélyebbek. Nyilvánvalóan ezeknél van a legnagyobb szükség a hangadást megkönnyítő segítségre. Szekund megtámasztás főként *c''*, *d''*, *(f'')*, *g''*-vel kezdődő soroknál fordul elő. Terc megtámasztás a *b'*, *d''*, *f''* hangokhoz kapcsolódik legtöbbször. A *c''* és *g''* hangok előtt valamivel ritkább, amiben feltehetően a régi magyar népzene pentaton jellege mutatkozik meg, e hangok tercmegtámasztásai ugyanis az ötfokúságban pien *a'* és *e''* hang. A tercmegtámasztás azonban gyakran átmenő szekundon keresztül éri el a főhangot és ez az átmenőhang sokszor nem pentaton. Ritkább a kezdőhang alsó kvartjáról való indítás. Általában *b'*, *c''*, *f''*, *g''* hangokkal kezdődő sorokban fordul elő. A *d''* hanghoz ritkábban kapcsolódik, mivel annak alsó kvartja, az *a'* pienhang.[9]

Sokszáz népdal átnézése után egyre inkább világossá válik, hogy bár a támasztóhangok rövid értékűek, általában a főhangoknál halkabban, esetleg

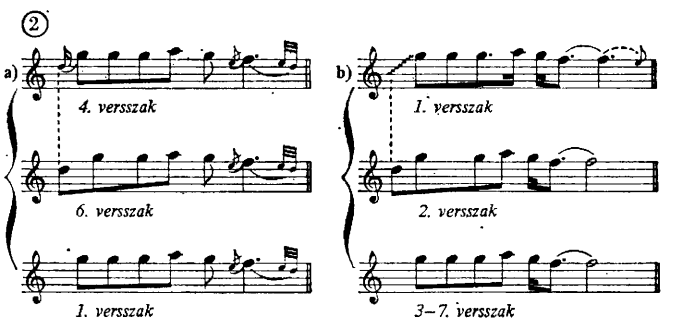

2. kotta. a) *Egerszalók* (Heves m.) Dócza Józsefné (77). Gyűjtötte Kerényi György, 1953. AP 684f *A Magyar Népzene Tára VIII.* 61. sz.
b) *Felsőkelecsény* (Borsod m.) Tapasztó Sámuel (72). Gyűjtötte Bereczky János, 1972. AP 8029b *A Magyar Népzene Tára VIII.* 79. sz.

[7] A bartóki A és C osztályba tartozó dalok.

[8] Szerepelnek négy sornál kevesebből és többől álló strófák is, ezek nagyjából kiegyenlítik egymást.

[9] Tari Lujza (1972) a magyar furulyajáték előadási elemeit vizsgálva kottapéldákkal mutatja be a kezdés jellegzetes fajtáit. Nyolcfélét sorol föl, ezek mindegyike megtámasztás-szerű apróhanggal vagy hangokkal indul a kezdő főhang alsó szekundjáról, tercéről, kvartjáról vagy kvintjéről. Intenzitásuk és általában ritmusértékük is kisebb a főhangnál. A soreleji megtámasztás tehát a hangszeres népzenének is jellemzője.

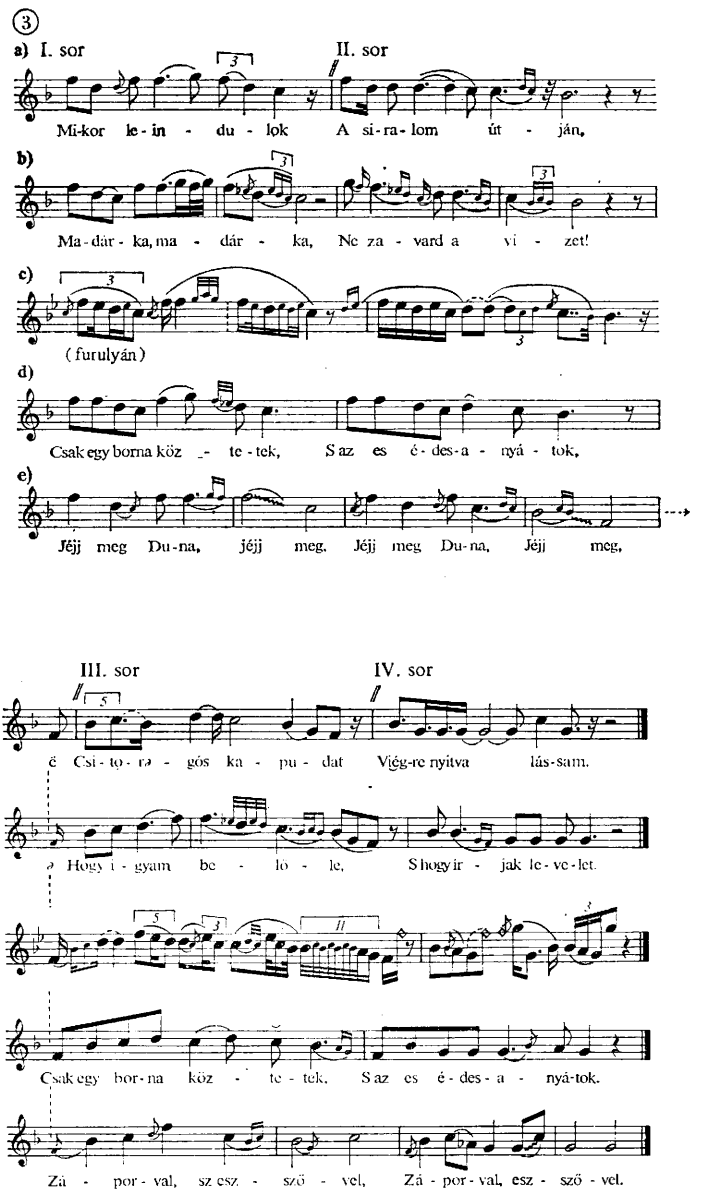

3. kotta. a) *Klézse*-Cleja (Moldva) Pozsom Jánosné Istók Örzse (28). Gyűjtötte VERESS Sándor, 1930. MF 2442a.
b) *Lészped*-Lespezi (Moldva) Demeter Antalné Jánó Anna (36). Gyűjtötte KALLÓS Zoltán, 1963. AP 4828d.
c) *Gajcsána*-Găiceana (Moldva) Tálász András (60). Gyűjtötte SÁROSI Bálint, 1968. AP 6442i.
d) *Gajcsána*, Gyurka Istvánné Jankó Katalin (36). Gyűjtötte DOMOKOS Pál Péter, 1962. AP 4473h.
e) *Bogdánfalva*-Valea Seacă (Moldva). DOMOKOS P. P.—RAJECZKY B. 1961. 15/c.

elmosódottan intonáltak, mégis hangmagasságuk megválasztása nem egészen önkényes, tetszőleges. VARGYAS Lajos szerint a dallam kezdetét megelőző támasztóhang „a dallam kezdőhangjával kapcsolatban van . . . ".[10] Néha egyazon dallamban fordul elő a kezdőhang kvarttal való megtámasztása és egy másik versszakban ugyanez a kvart főhangként jelentkezik (l. *2. kotta.)*. Tehát a dallam variálásában is szerepe lehet éppen úgy, mint általában a díszítményeknek.[11]

Felmerül a kérdés, vajon a soreleji megtámasztás mennyiben törvényszerű egy adott dallamtípuson belül. A *3. kotta* egy archaikus vidékről, Moldvából való, sok variánsból álló, ereszkedő, pentaton dallamot[12] mutat be. Az első dalt (a) *Klézsén* gyűjtötték 1930-ban, a másodikat több, mint 30 évvel később egy másik faluban, *Lészped*en (b). Mégis mindkettőben a harmadik, *do*-n kezdődő sort azonos támasztóhang, *szo*, előzi meg. Más változatokban is általában ugyanez a hang szerepel megtámasztásként ezen a helyen, több versszakon keresztül.[13] A dallam hangszeres, furulyán előadott változatában szintén megvan: a kezdés technikai könnyítésére a hangszerjátékos ugyanolyan magasságú támasztóhangot játszik, mint amilyet a dalokban énekelnek (c). Ebben a moldvai típusban tehát a megtámasztás a dallamhoz szervesen, szükségszerűen hozzátartozik.

Hatszótagos dallamra alkalmanként többszótagos szöveget is ráhúznak. Ilyenkor az énekesek általában egyes dallamhangok megkettőzésével alakítják a szöveghez a dallamot. A hétszótagos *gajcsána*i dallamban is ez történik, a harmadik sor elején pedig a többi versszakban (és más hatszótagos variánsokban) soreleji megtámasztásként szereplő *szo*, főhangra változik (d).

A típusra a második sor végének *do* végződése jellemző, de kivételesen előfordul az is, hogy már itt, a főkadenciában lehajlik a dallam *szo*,-ra, ami a többi változatban csak egy szótaggal később, a következő sor elején, megtámasztásként hangzik el (e). Egy másik, *Pokolpatak*ról származó változat főkadenciája a *do*-t érintve érkezik *szo*,-ra.[14] Hasonló főkadencia variálódás történik a „Tavaszi szél vizet áraszt" kezdetű dalban, ahol a *do*-ra végződő második sor után a *szo*, támasztóhangként szerepel a harmadik sor előtt, máskor pedig maga a főkadencia *szo*,.[15]

Egy moldvai, kis ambitusú, ötfokú dallam csuvas rokonához még közelebb kerül, ha a főhangok hasonlóságán túl a díszítéseket, és a harmadik sor elejének *szo*,-val való megtámasztását is figyelembe vesszük (l. *4. kotta)*. A második sor kadenciáinak különbsége ellenére (a csuvas dallam *szo*,-n, a magyar *la*,-n zárul) mindkét változatban megszólal a *szo*, is, a magyarban a következő sor bevezetéseként, megtámasztásként.[16] A főkadencia és a következő sor támasztóhangja tehát egymással szoros kapcsolatot tarthat.

A sorkezdő főhang egyes dallamokban átalakulhat megtámasztássá, mintegy előlegezésként jelentkezhet a valódi, hangsúlyos kezdet előtt. Az *5/b*

[10] VARGYAS Lajos 1981. 152.

[11] Vö. BORSAI Ilona 1959, valamint PAKSA Katalin 1980a.

[12] A dallamban a kvintváltás nyomai is felfedezhetők. Nyolcszótagos rokontípusának *szo*-végű változata is van: BARTÓK—KODÁLY, 1923. 123. sz., valamint cseremisz párhuzamait is ismerjük: KODÁLY Zoltán 1969. 29. és PAKSA Katalin 1976. 199—202.

[13] Például AP 4026c, 6159f, 6160f, 6164b dallamokban.

[14] DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 41. sz.

[15] L. SZENDREI Janka—DOBSZAY László—RAJECZKY Benjamin 1979. I. 118. g) és i) dallam.

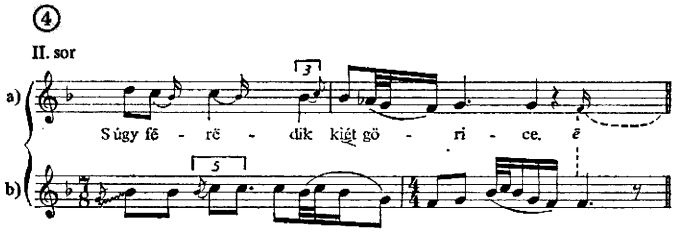

4. kotta. a) *Somoska*-Somuşca (Moldva). JAGAMAS J.—FARAGÓ J. 1974. 37. sz.
b) VIKÁR L.—BERECZKI G. 1979. 56. sz.

*példá*ból — ahol a megtámasztás kevésbé intenzív, kishangos — látszik, hogy a sor *do-re-mi* motívummal indul. Az *5/a példá*ban ebből a hangcsoportból a *do* (mélyebb támasztóhanghoz vagy hangokhoz társulva) maga is megtámasztásként szerepel.

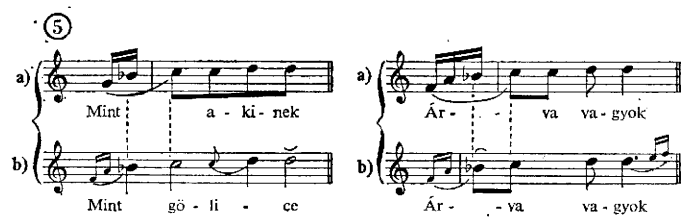

5. kotta. a) *Kisgörgény*-Gruişor (Maros-Torda m.) Szalay Károly (50). Gyűjtötte BARTÓK, 1914. Kodály-Rend 8724.
b) *Székelyhodos*-Hodoşăde Ciuc (Maros-Torda m.) BARTÓK—KODÁLY 1923. 52. sz.

Gyakori a kezdőhangnak alsó terccel való megtámasztása, amely a közbeeső szekundot is érinti. Régi gyűjtések tanúsága szerint már a támasztóhangok is főhang-intenzitásúak lehetnek, hangerősségben nem válnak el a valódi sorkezdőhangtól *(6. kotta)*. Ilyenkor nem mindig dönthető el, hogy a megszólaló hangcsoportból melyik a főhang és melyikek a díszítmények: vajon soreleji megtámasztásról van-e szó, vagy pedig a kezdőhang utókával való díszítéséről.[17] Egy jellegzetes kezdő fordulat néha egyetlen szótagra van összevonva, amely szerepét tekintve fiziológiai szükségből eredő megtámasztás, és egyúttal dallamvariálás. Az egyik régi magyar népzene stílusra a *do-re-mi* kezdés jellemző. Ez a lényeget hordozó incipit azonban nemcsak főhangos kezdésként, hanem a kezdőhang megtámasztásaként is megszólalhat, mint a *6/a* maros-tordai dallam elején. A 2—4. sorban szintén ugyanez a hangcsoport hallható a kezdő szótagon. A második sorban a soreleji díszítmény ritmusa azt sugallja, hogy a *do*-t megtámasztásként, a *re*-t főhangként, a *mi*-t utókaként értelmezzük.

[16] A teljes dallamokat L. PAKSA Katalin 1982c 4. kotta.

[17] BARTÓK az olyan díszítményeket, amelyeknek minden egyes hangja egyaránt hangsúlyos, és szigorúan meghatározott ritmusuk és dallamuk van, „súlyos" (heavy) ornamenseknek nevezi. Természetesen meglehetősen nehéz a főhangot megtalálni egy „súlyos" ornamenscsoportban, — írja. BARTÓK, Béla Albert B. LORD 1978. 18. 1.

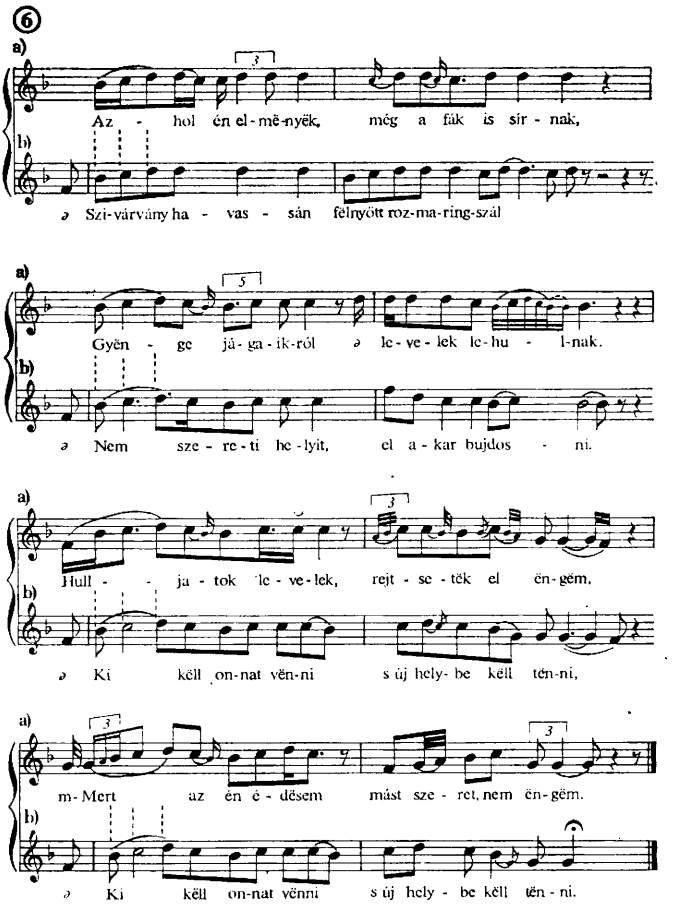

6. kotta. a) *Ehed*-Ihod (Maros-Torda m.) Győri M. Ferenc (55). Gyűjtötte BARTÓK, 1914. Kodály-Rend 9873.
b) *Gyergyóalfalu*-Joseni (Csík m.) BARTÓK—KODÁLY, 1923. 83. sz.

Ez azonban a hangok mesterséges rangsorolása lenne csupán és nincs köze a lényeghez, ami nem egyéb, mint hogy a fontosnak érzett hangcsoportnak valamilyen módon meg kell szólalnia. A gyergyói dal[18] első sorában ugyanez a hangcsoport szillabikusan szerepel *(6/b)*, a többi sorban pedig sorkezdő ornamensként, ami még egy *szo*, hanggal is meg van támasztva. Ez a *szo*, a hangkészlet legmélyebb hangja (és a legmagasabb hang alsó oktávja), amely főhangként nem is fordul elő, díszítményként, megtámasztásként azonban a másik változat tanúsága szerint elhagyhatatlan.

Egyetlen kezdőszótagra összevont *do-re-mi* motívumot *(7. kotta)* a *Pray-kódex* Mária himnuszában is találtunk.[19] RAJECZKY Benjamin *Későgregorián cifrázatok párhuzamai a magyar népdalban* című írásában azt állapítja meg,

[18] KODÁLY Zoltán 1969. 35.
[19] RAJECZKY Benjamin 1944. 129. kotta.

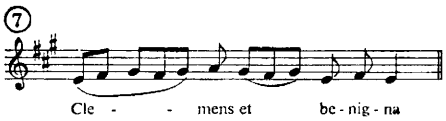

(Mária himnusz a Pray-kódexből)

7. kotta. Mária himnusz részlet a *Pray-kódex*ből.

hogy „a magyar és más nép zenéjében oly gyakori, alulról megtámasztott intonációra elég ritkán akadunk a gregorián kéziratokban."[20]

Különlegesen gazdag díszítménybokrok alakulhatnak ki úgy, hogy a főhang-intenzitással megtámasztott kezdőhanghoz még további utókák is járulnak, és egy — esetünkben — sajátos, kupolás vonalú ornamenscsoport képződik. Az *Ideje bujdosásimnak* kezdetű dal[21] harmadik sorának elején a *do* (= esz) főhang *la-ti*-vel van megtámasztva, majd utókákkal ékesítve. A sorkezdő szótag így összesen hét hangot tartalmaz. Ez a díszítménycsoport egyben az előző sor első ütemének főhangjait ismétli meg diminuálva, egy szótagra összevonva (l. *8. kotta).* És ez nemcsak alkalmi, egyszeri megoldás, hiszen a második versszakban is ugyanígy díszít az énekes.

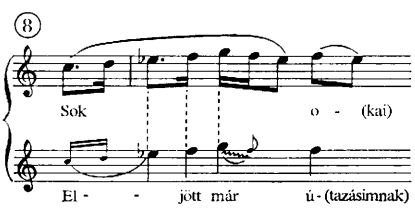

8. kotta

Egy archaikus, főhangjaiban tetraton gyimesi dallam előadója gyakran díszít gazdag, kupolás vonalú ornamenscsoportokkal.[22] A negyedik sor elejét általában így indítja *(9a—b. kotta).* A díszítménybokorból több hang is főhang intenzitású, így a hangerősségből nem lehet megállapítani, melyik is közülük valójában a főhang. Dallami szempontból elemezve feltételezhető, hogy a fellépő hangok szerepe a megtámasztás, a három lépéssel elért legmagasabb hang a főhang, a továbbiak pedig fodrozottan leszálló utókák. Ha azonban a díszítménycsoportot összevetjük egy olyan versszakkal, amelyikből a jellegzetes kupolás ornamens hiányzik (a c) példát ugyanaz, a d)-t egy másik énekes énekli), akkor már nyilvánvaló, hogy az ornamenscsoport háromhangos megtámasztás után a sor első két főhangját és az azokhoz kapcsolódó díszítményeket tartalmazza. E gazdag díszítménybokor tehát soreleji megtámasztással és a kezdő főhangok összevonásával jött létre.[23]

[20] Rajeczky Benjamin 1956. 94. Beischlag, A.: *Die Ornament der Musik*-ra (1953) hivatkozva.
[21] Bartók Béla—Kodály Zoltán 1923. 76. sz.
[22] Vö. Paksa Katalin 1982b. 152—153. 1. VI. díszítménytáblázat, 85—110. formula.
[23] A teljes dallam közölve: Paksa Katalin 1982a. 132.

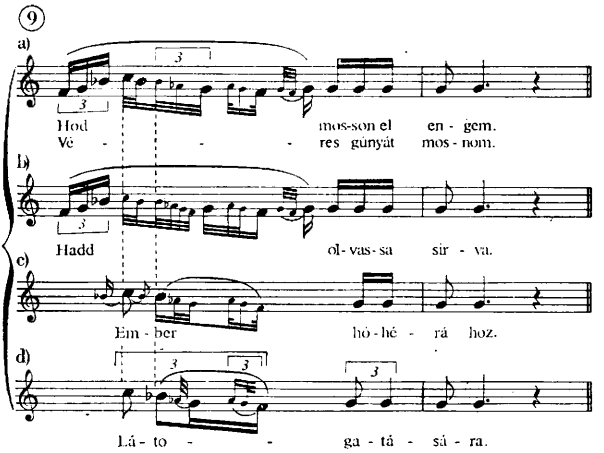

9. kotta. a) *Gyimesfelsőlok*-Lunca de Sus (Csík m.) Gercuj Gyula (55). Gyűjtötte Kallós Zoltán, Martin György, Pesovár Ferenc 1962. AP 5201d 1. és 5. versszak.
b) 13. versszak; c) 3. versszak.
d) *Gyimesfelsőlok* Gábor Péter (45). Gyűjtötte Újváry Lajos, 1971. AP 8052a.

Hasonlóan gazdag sorkezdő díszítmények a magyar népzenében ritkák és csak olyan vidékekről ismerjük őket, ahol a díszített éneklésnek még erős hagyománya van vagy volt a század elején: a Mezőségről, Székelyföldről és Gyimesből. Ezek a szórványos adatok egy magasan fejlett népi díszítéstechnika maradványai (l. *10. kotta*).

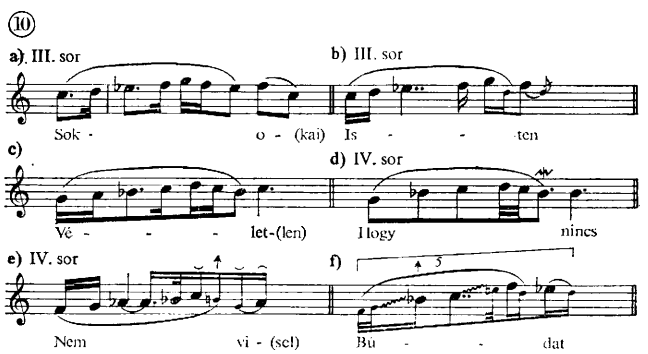

10. kotta. a) *Gyergyóújfalu*-Suseni (Csík m.) Bartók—Kodály, 1923. 76. sz.
b) *Szék*-Sic (Szolnok-Doboka m.) Jagamas—Faragó, 1974. 280. sz.
c) *Borszék*-Borsec (Csík m.) Bartók-Rend 425.
d) *Ördöngösfüzes*-Fizeşul Gherlei (Kolozs m.) Jagamas—Faragó, 1974. 39. sz.
e) *Szék*, Jagamas—Faragó, 1974. 280. sz.
f) *Szék*, Jagamas—Faragó, 1974. 277. sz.

A sorkezdő hangmegtámasztás fizikai szükségből eredő kényszerűség. Régi ékesített dallamokat vizsgálva-összehasonlítva úgy látjuk, hogy ez a hangadást megkönnyítő előzmény valódi zenei jelenséggé válhat. Legegyszerűbb esetben a halk, bizonytalan csúszás helyett világosan kivehető hangok szólalnak

meg a főhanggal megegyező intenzitásban. Máskor maga a támasztóhang válik főhanggá. A stilizáció magasabb fokán egy alulról felfelé haladó dallamkezdet egyetlen sorkezdő szótagra összevonva hangzik el, oly módon variálódik, hogy egyben a megtámasztás szerepét is betölti. A megtámasztott főhanghoz azután további utóka-szerű díszítmények is kapcsolódhatnak, sokhangos sorkezdő díszítmények alakulnak ki. Ez a jelenség hasonló a régi népi hímzéstechnikában megfigyelt fejlődéshez. Egyes ruhadarabok elkészítésekor a keskeny, házilag szőtt vászondarabokat össze kellett állítani. A szükséges rögzítő varrás különleges öltéssel, eltérő színű fonallal is készülhetett, tehát egyúttal díszítés lett maga is, amelyet esetleg további díszítőhímzés követett a szabásvonalak mentén.

A soreleji megtámasztás dallami sajátságainak vizsgálata után szólni kell arról is, hogy egy dallamversszakban milyen gyakran, mely sorok elején alkalmazzák. Előfordulhat valamennyi sorindításnál, mint a *6. kotta* dalaiban. Úgy látszik azonban, hogy az elrendezésnek bizonyos esetekben sajátos, a fokozást szolgáló szerepe is lehet, így a gazdag sorkezdő díszítménybokrok inkább a strófa második felében, a harmadik-negyedik sor indításánál jellemzőek, valószínűleg az ékesítés „fejlesztés-szerű" hatása miatt. A megtámasztás, mint általában a díszítmények, alkalmas arra is, hogy kiemelje a strófát mint szerkezeti egységet. A *11/a dallam* megtámasztás-szerű fölös szócskával indul, melynek intenzitása a kezdő főhangéval azonos, második sorának megtámasztása már rövid és kevésbé intenzív, harmadik sorában pedig nincs megtámasztás. A kvintváltó dallam kétrészességének megfelelően azután ugyanez a fokozatosan csökkenő elrendezés ismétlődik meg a második dallamfélben.

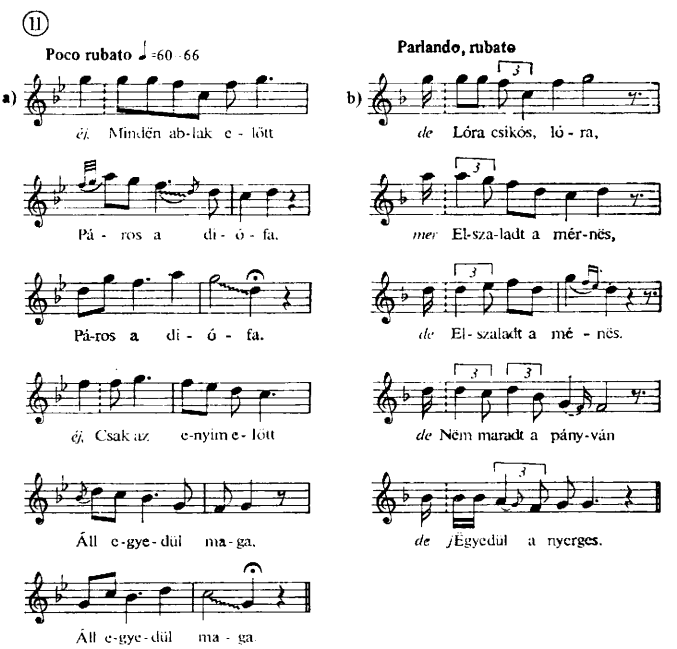

11. kotta. a) *Szalóc*-Slavec (Gömör m.) Lőrincz János (65). Gyűjtötte KODÁLY, 1914. AP 8251h *A Magyar Népzene Tára VIII.* 18. sz.
b) *Susa* (Gömör m.) Majoros Sándor (62). Gyűjtötte PAULOVICS Géza, 1960. AP 3821c. *A Magyar Népzene Tára VIII.* 49. sz.

A sorok kezdetét megelőző fölös szócskákban, mint *aj, haj, ej, hej, de, hisz, én* stb. az előadás érzelmi töltése nyilatkozik meg. Legismertebb példa az *Aj, sirass éldes anyám* kezdetű keserves.[24] Ezek az indulatszavak egyaránt alkalmasak a bánat, csalódás és a jókedv kifejezésére. Hangmagasságuk és intenzitásuk általában a kezdő főhanggal azonos, szemben a szokásos soreleji megtámasztással, mely többnyire rövidebb és halkabb. A Dunántúlon, Alföldön és Észak-Magyarországon is, ahol a régies, díszített előadásnak már csak a nyomai maradtak fenn, néhány idős pásztor, paraszt ember ajkán él még az a személyes érzelmeket kifejező, expresszív stílus,[25] amelyben előszeretettel alkalmazzák az ilyesfajta sorkezdő indulatszavakat. Túlzott használatuk divatja azonban — a stílus hanyatlásának jeleként — egyfajta hanyag, hányaveti, modoros éneklési mód jellemzőjévé vált, amely mögött nincs valódi indulat, érzelmi tartalom. A *11/b dallam*, ha nem is ezt a negatív végletet képviseli, de már ennek határán van. A *11/a* dallamhoz képest — amelynek típusrokona — több sorkezdő fölös szócskát tartalmaz és éppen ezáltal válik egyhangúvá: minden sorban egyformán ismétlődnek, a sorkezdő főhanggal mindig azonos magasságban, mintha a valódi kezdet állandó, indokolatlan megduplázódásai lennének.

A soreleji megtámasztást mind az öt magyar dialektusterületen használják, az alkalmazás gyakorlatában azonban különbségek mutatkoznak. A leginkább szabályozott, állandó, egyöntetű Moldvában. A gazdag sorkezdő díszítménybokrok Gyimesben és a Mezőségen találhatók, ugyanez nemrégen megvolt a székelység körében is a századeleji gyűjtések tanúsága szerint. A többi zenei dialektusból azonban hiányzik. A „fölös" indulatszóval való kezdés a moldvai dalokban nagyon ritka. Ezen a területen mindmáig a személytelen, emelkedett, ünnepélyes előadás a jellemző.[26] Megvan viszont a kevésbé hagyományőrző dialektusterületek régiesebb vidékein: Dél-Dunántúlon, az Alföldön és Észak-Magyarország egyes falvaiban, már csak nyomokban ugyan, főként volt pásztorok előadásában. Minél inkább hanyatlik a hagyomány szabályozó ereje, annál több tere, lehetősége van a modorosságnak: gyakori a megtámasztás mechanikus, túlzsúfolt használata, a laza intonáció, a csúszkálás.

A soreleji megtámasztás használata időben is kiterjedt. Különféle régi népzenei stílusokban: kis ambitusú négy-ötfokú dalokban (pl. *4, 9, kotta), do-re-mi* kezdetűekben *(6. kotta)*, ereszkedő pentaton *(2, 3, 11. kotta)* és frig dalokban *(8. kotta)* egyaránt élnek az énekesek a hangindítás megkönnyítésének ezzel a módjával. Az új stílusú dalokban már kevesebbet alkalmazzák.

Hangszeres népzenénkben ugyanilyen általános. A vokálishoz legközelebb eső fajtái főként a furulya- és hegedűjátékban tűnnek föl. Szerepük itt is kettős: a technikai könnyítést szolgálják és egyben zenei előadási eszközök. Alkalmazásuk a hangszeres népzenében méginkább formula-szerűvé vált. Falusi furulyás és kávéházi cigányzenész — más-más formában és értelemben — egyaránt játssza.

A soreleji megtámasztás tehát a magyar népdal és népzene előadásmódjának egyik el nem hanyagolható általános jellemzője, mely dialektusonként, a hagyományőrzés fokozataként, a megszólaltató énekes egyénisége és a megszó-

[24] Bartók Béla—Kodály Zoltán 1923. 90. sz. További példák uo. 55, 66, 85, 92, 129, 148. sz.

[25] Vö. Olsvai 1969, valamint Paksa Katalin 1980b.

[26] „Sie singen volkommen passiv, emotionslos, im selben Tonfall von Strophe zu Strophe, wie ein Narrator, ohne persönliche Anteilnahme . . . " Veress Sándor 1982. 253.

laló hangszer fajtájától függően különböző módon valósul meg és amely különféle stílusokban, évszázadokon keresztül élő gyakorlat volt.

*

A dallamindításnak ezt a sajátos módját ismerték és használták a XVI—XVII. század énekes műzenéjében is. „Hogy a hangnak az énekben mentül több bájt kölcsönözzünk, — írja Bovicelli 1593-ban — kezdjük meg azt akár az elején, akár egyebütt . . . egy terccel vagy quarttal lejebb azon conszonanciához képest, mely a többi szólamban, jelesen a contr'-altban szerepel, miközben a szoprán könnyen uniszónóból indulhat ki."[27] Egy másik vélemény nem egészen egy évtizeddel későbbről: „Vannak egyesek, úgymond, akik a kezdő hangot egy terccel lejjebb intonálják, mások meg tulajdonképpeni hangfokán szólaltatják meg utólagos erőfokozással, ezt tartván a szép hangvétel helyes módjának. Ami az elsőt illeti, úgy az általános szabályul nem szolgálhat, mert sok konszonanciához nem illik és ha hellyel-közzel alkalmazható volna is, oly elcsépeltté vált immár, hogy kellemes hatás helyett inkább visszatetszést szül . . . "[28]

A magyar zenetörténet írott forrásokban szegény. Nagyobb tömegű kottával följegyzett népdalt, népies dalt csak a múlt századból ismerünk. Ezek az írott emlékek nem sokat árulnak el a dallamok valódi előadásáról.[29] Annyi azonban mégis megfigyelhető, hogy éppen ebben az időben az előadás stílusa változott, az egyszerűsítő ízlés előtérbe került, amely nem kedvezett a díszítésnek. Kodály írja: „Még 1850 táján az igazi népdalokban is közölnek itt-ott melizmát . . . A század első felének műdalai is gyakran élnek vele. (Szerdahelyi, Egressy, Füredi operaénekesek voltak.) Későbbi műdalaink egyre szótagolóbbak, népdalgyűjteményeinkből eltűnik a díszítés (Bartalus!). Egyre többet szidják a cigány cifrázatait, a kántorok, öregasszonyok cikornyás énekét."[30] Szini Károly 1865-ben kiadott gyűjteményének előszavában meg is írja, hogy „A hehentéseket vagy cifrázatokat . . . ritkán használtam az egyszerűség végett . . . " Könyvében[31] 200 dallam szerepel (népdal és műdal), ezek egyharmadában fordul elő díszítmény, egy dallamban általában csak egy-két helyen. Soreleji megtámasztás csupán öt dallamban szerepel.[32]

A tanult zenészek, kántorok a templomi népénekből is igyekeznek kiirtani a díszítéseket. Az 1855-ben megjelent *Katholikus egyházi énektár*[33] előszavában olvasható: „Óvakodni kell, hogy az ének dallama holmi czikornyák s egyéb helytelen és oda nem tartozó hangok által el ne ferdíttessék, hanem annak hangzatos kísérete tiszta, erőteljes, a hely szentségével s az orgona jellemével összeférő modorban történjék." Az orgonakíséretben azonban majd minden énekben találunk a díszítményre emlékeztető apróhangokat.[34] Ezek a főhangokhoz ké-

[27] *Regole, Passagi di Musica, Madrigali e Motetti passeggiati di Giovanni Battista Bovicelli d'Assisi, Musico nel Duomo di Milano.* In Venetia. Az idézet fordítása: Osváth János 1908. 131—132.

[28] *Le Nuove Musiche* di Giulio Caccini, detto Romano, in Firenze appresso i Marescotti 1601. Ld. Osváth János 1908. 133.

[29] Vö. Kodály Zoltán 1933., 1935.

[30] Kodály Zoltán 1969. 50.

[31] Szini Károly 1865.

[32] 14, 61, 63, 100, 163. sz.

[33] Szerkeszté és kiadá Tárkányi Béla József. Orgona-kísérettel, köz- és utójátékokkal. Ének-hangjegyekre tették: Zsasskovszky Ferenc és Zsasskovszky Endre. Eger.

[34] Köszönettel tartozom Domokos Pál Péternek, aki fölhívta rá a figyelmemet.

pest fölös értékek, vagyis a főhangok szabályozott ritmusértékéből levonandók. (A kottakép a levonás módját pontosan nem jelöli l. *12. kotta.*)

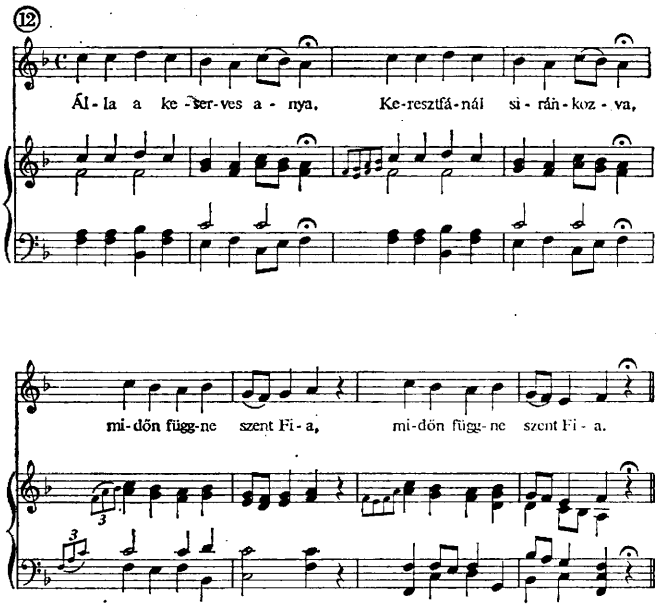

12. kotta. Katholikus egyházi énektár 131. sz.[35]

Az apróhangok rendszerint a dallamsorok kezdete előtt jelentkeznek,[36] az *Énektár* bevezetője közjátéknak nevezi őket. „A közjátékok (interludia, e könyvben cadenz név alatt jegyzett hangfutamok) föladata: valamely sor végső tagját a következőnek első tagjával összekötni, s az éneklést a következő sorba átvezetni." Az apróhangok szerepe tehát kettős. Egyfelől összekötik a sorokat, egyikből átvezetnek a másikba úgy, hogy az éneklésben a levegővétel miatt szükségképpen jelentkező szünet alatt a hangszer biztosítja a zene folyamatosságát, kiküszöböli a megszakítást. Másfelől az éneklést segítik, előkészítik az új sor indításánál a helyes intonációt. Ezek a hangcsoportok különfélék: gyakran föllépő szekundok, felfelé haladó hármashangzat felbontások a főhang magasságáig, vagy az előző sor záróhangjának figurációi, melyek tovább folytatódnak szekund, vagy terclépésekkel a következő sor kezdőhangjának irányába. Legtöbb esetben az utolsó apróhang a kezdő főhang alsó szekundja (esetleg terce), vagy azonos a kezdőhanggal, a teljes hangcsoport mozgása pedig felfelé tartó, emelkedő. Mindezekből nyilvánvaló, hogy az *Énektár* orgonakíséretének „közjátékai" az egyházi népénekben is szokásos soreleji megtámasztással való kezdést vállalják magukra, melyet az énekek „tisztaságának" biztosítására az éneklésből ki akartak küszöbölni. Az orgonakíséret apróhangjait az énekelt dallamba áthelyezve világosan látszik, hogy akár énekelt soreleji megtámasztás is lehetne (l. *13. kotta*).

[35] Vö. Papp Géza 1970. 17/a.
[36] Ezen felül néha félsorok kezdete előtt is.

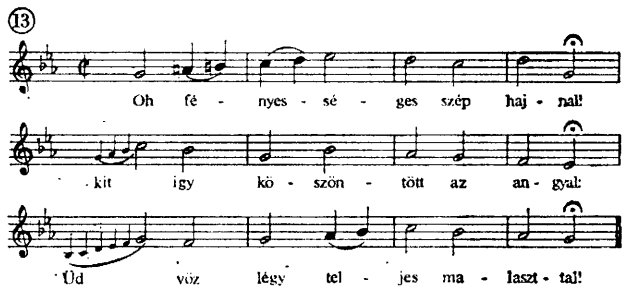

13. kotta. Katholikus egyházi énektár 96. sz.[37]

Az apróhangok magasságának megválasztása nyilvánvalóan kántori lelemény és tudomány eredménye. A dallamstrófában elfoglalt helyük, a főhang elérésére törő irányuk, valamint alkalmazásuk gyakorlati és esztétikai funkciója azonban mind azt mutatja, hogy ezek a „közjátékok" a magyar nyelvű egyházi népénekben is meglevő soreleji megtámasztás praxisának közvetett írásos emlékei.

IRODALOM

Bartók Béla
1924 *A magyar népdal.* Budapest
Bartók Béla—Kodály Zoltán
1923 *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Budapest
Bartók Béla—Albert B. Lord
1978 *Yugoslav Folk Music I. Serbo-Croatian Folk Songs and Instrumental Pieces from the Milan Parry Collection.* Ed. Benjamin Suchoff. New York
Borsai Ilona
1959 *Díszítés és variálás egy mátrai falu dalaiban.* Ethnographia LXX. 269—290.
Csomasz Tóth Kálmán
1958 *A XVI. század magyar dallamai.* (Régi magyar dallamok tára I.) Budapest
Domokos Pál Péter—Rajeczky Benjamin
1961 *Csángó népzene II.* Budapest
Jagamas János—Faragó József
1974 *Romániai magyar népdalok.* Bukarest
Katholikus egyházi énektár.
1855 A bevett közajtatossági énekekből újakkal bővítve, kath. egyházi éneklők s e pályára készülők számára. Szerkeszté és kiadá Tárkányi Béla József. Orgona-kísérettel, köz- és utójátékokkal. Ének-hangjegyekre tették: Zsasskovszky Ferenc és Zsasskovszky Endre. Eger
Kodály Zoltán
1917 *Ötfokú hangsor a magyar népzenében.* Zenei Szemle I. (= Visszatekintés II. 65—75.)
1933 *Néprajz és zenetörténet.* (= Visszatekintés II. 225—234.)
1935 *Magyar népzene.* In: Zenei lexikon II. 63—68. Budapest
1964 *Visszatekintés.* Összegyűjtött beszédek, írások, nyilatkozatok I—II. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Budapest
1969 *A magyar népzene* (negyedik kiadás). Budapest
A Magyar Népzene Tára VIII.
é. n. Szerkesztette Vargyas Lajos. [Sajtó alatt]
Olsvai Imre
1969 *Néhány előadásbeli sajátság népzenénkben.* MTA I. Osztály Közleményei 26. 329—336.
Osváth János
1908 *Nemzeti zeneművészet.* Budapest

[37] Vö. Csomasz Tóth Kálmán 1958. 118, 119. sz.

PAKSA Katalin
1976 *Újabb adatok a pentaton finális-váltásra.* Ethnographia LXXXVII. 199–204.
1980a *A magyar népdal zenei ékesítése.* Ethnographia XCI. 329–360.
1980b *Dinamikai árnyalás, mint előadási sajátság idős pásztorok dalaiban.* Zenetudományi Dolgozatok 1980. 7–17.
1982a *Soreleji megtámasztás és sorkezdő díszítmény a régi magyar parasztelőadásban.* Zenetudományi Dolgozatok 1982. 254–264.
1982b *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja.* Népzene és zenetörténet IV. 110–156.
1982c *Kis hangterjedelmű öt- és négyfokú dalaink keleti rokonsága.* Ethnographia XCIII. 527–553.
PAPP Géza
1970 *A XVII. század énekelt dallamai.* (Régi magyar dallamok tára II.) Budapest
RAJECZKY Benjamin
1944 *A Pray-kódex két Mária himnusza.* (= RAJECZKY Benjamin írásai, 120–123. Budapest, 1976)
1956 *Későgregorián cifrázatok párhuzamai a magyar népdalban.* (= RAJECZKY Benjamin írásai, 90–99. Budapest, 1976)
SZENDREI Janka–DOBSZAY László–RAJECZKY Benjamin
1979 *XVII–XVIII. századi dallamaink a népi emlékezetben I.* Budapest
SZÍNI Károly
1865 *A magyar nép dalai és dallamai.* Pest
TARI Lujza
1979 *Charakteristische Spielelemente der ungarischen Kernspaltflöte.* Studia instrumentorum musicae popularis VI. Musikhistoriska museet Stockholm. 130–134.
VARGYAS Lajos
1981 *A magyarság népzenéje.* Budapest
VERESS Sándor
1982 *Der Homo ornans in der Musik.* Schweizerische Musikzeitung 122. Jahrgang, 243–259.
VIKÁR László–BERECZKI Gábor
1979 *Chuvash Folksongs.* Budapest
ZSASSKOVSZKY l. *Katholikus egyházi énektár.*

Katalin Paksa

ZUR MELODIEGESTALTENDEN ROLLE DER GESANGLICHEN VORTRAGSWEISE

Die zeilenbeginnende Verzierung im alten ungarischen bäuerlichen Vortrag

(Auszug)

Im ungarischen Volkslied gibt es — da es den Betonungsgesetzen unserer Sprache widerspricht — keinen Auftakt. Es existiert jedoch eine, mit dem Auftakt zu vergleichende Eigentümlichkeit des Vortrags, durch die der Liedbeginn, die Intonation erleichtert wird: die von unten erfolgende Stützung der zeilenbeginnenden Töne. Diese Stützung (bei der es sich im Grunde genommen um eine schleifenartige Verzierung handelt) ist im allgemeinen leiser und kürzer als der beginnende Hauptlaut und besteht aus einem oder mehreren Liedschritten *(Notenschrift 1)*.

In der Auswahl der Höhe der Stütztöne sind gewisse Regelmäßigkeiten zu beobachten. Der beginnende Hauptton bei einer Melodie kann in einer anderen Variante auch Stützton sein *(Notenschrift 2)*, die zeilenbeginnende Stützung hat also auch bei der Variierung eine Rolle, wie die Verzierungen allgemein.

In den unterschiedlichen Varianten eines Melodientyps kann derselbe Stützton auftauchen, so siehe die aus der *3. Notenschrift* ersichtliche Melodiengruppe. Bei diesem Typ gehört die Stützung organisch und notwendigerweise zur Melodie. Beim Vergleich von tschuwaschischen und verwandten ungarischen Melodien stellt sich heraus, daß der zeilenbeschließende Ton des tschuwaschischen Liedes identisch mit dem Stützton der folgenden Zeile des ungarischen Liedes ist *(Notenschrift 4)*.

Die zeilenbeginnenden Haupttöne können zur Stützung werden *(Notenschrift 5—6, 8—9)*. Das charakteristische, zeilenbeginnende Motiv *do-re-mi* ist manchmal zu einer einzigen Anfangssilbe zusammengezogen, die die Stützrolle erfüllt *(Notenschrift 6)*. Eine ähnliche Lösung findet sich auch in einer gregorianischen Melodie *(Notenschrift 7)*.

Besonders reiche Verzierungsgruppen entstehen dann, wenn zu den gestützten Anfangstönen weitere Nachschläge gelangen *(Notenschrift 10)*. Hierbei erfüllt die Stützung — über die physische Hilfe hinaus — auch eine ästhetische Rolle. Derartige Ornamente sind Überbleibsel einer hochentwickelten volkstümlichen Verzierungstechnik, die wir aus der Musik des Mezőség-Gebietes (in Siebenbürgen), des Szeklerlandes und des Gyimes-Tales kennen. Eine übertriebene und schematische Ausübung der Verzierung ist bereits das Zeichen des Verfalls der Vortragsweise *(Notenschrift 11)*.

Die Stützung ist im gesamten ungarischen Sprachgebiet, in den unterschiedlichen alten Stilen der Volksmusik, und zwar in vokalen und instrumentalen Melodien gleicherweise verbreitet. In Melodien neueren Stils wird sie weniger angewandt.

Die ungarische Musikgeschichte ist arm an schriftlichen Quellen und die wenigen, skizzenhaften Aufzeichnungen verraten kaum etwas über den wirklichen Vortrag der Weisen. Im 19. Jahrhundert trat der vereinfachende Geschmack in den Vordergrund, die Verzierung verschwindet aus unseren Volksliedsammlungen. Die Sammlung mit dem Titel *Katholikus egyházi énektár* (Liedsammlung der Katholischen Kirche, 1855) enthält Volksweisen mit Orgelbegleitung, in denen in der Orgelmelodie dem Beginn der gesungenen Liedzeilen eine ornamentale Figuration vorangeht. Das sind indirekte schriftliche Denkmäler der auch in den Volksliedern üblichen Stützung des Zeilenbeginns.

Pesovár Ernő

A csárdás kialakulásának szakaszai és típusai

VARGYAS Lajos
70. születésnapjára

A páros táncaink legújabb típusát képviselő *csárdás* a korábbi hagyományt átértékelő stílusváltás[1] eredményeként alakult ki paraszti tánckultúránkban, s vált egyúttal a magyar romantika nemzeti táncává.

A táncos ízlés változását tükröző új népi és nemzeti stílus hazai kialakulása nem elszigetelt jelenség, hanem annak az általános érvényű történeti folyamatnak a része, mely Európa-szerte nyomon követhető. Az új tánctörténeti periódus közös vonása, hogy a korábbi hagyományból szervesen bontakoztak ki a kor igényeinek megfelelő korszerű formák, meghatározva a néptánc további alakulását, a néptáncból sarjadó nemzeti és társastáncok jellemző vonásait. E sokrétű, gyökereiben szerteágazó, s a kölcsönhatás eredményeként bizonyos mértékig egymáshoz hasonuló népi-nemzeti táncstílusok és társastáncok alakultak ki a Kárpát-medencétől északra és nyugatra is. Példaként a mazurkára, polkára és keringőre hivatkozhatunk, hiszen mindegyik a korábbi hagyományban gyökerezik, s nemcsak mint népi és nemzeti táncok töltötték be szerepüket, hanem mint szélesebb körben népszerű társastáncok is jelentősek voltak.[2]

A magyar tánckultúra átalakulásában és megújhodásában, illetve a Kárpát-medence tánctörténetében hasonló szerepet játszott új táncstílusunk.[3]

A verbunk és csárdás előzményei is kimutathatók a korábbi hagyományban, a Kárpát-medence régi rétegébe tartozó férfitáncokban és páros táncokban. Kialakulásukban jelentős szerepet játszott parasztságunk változó életszemlélete, meggyorsította a folyamatot az erőteljes társadalmi mozgás, valamint a reformkor nemzeti törekvése.[4]

Mindezek eredményeként a verbunk és csárdás nemcsak népi-nemzeti táncstílusunk reprezentatív képviselője, hanem a kor követelményeinek megfelelő korszerű forma. A múlt és jelen olyan szintézisét teremtette meg, melyben szervesen folytatódik a Kárpát-medence népeinek közös tánchagyománya. Ennek az organikus fejlődésnek és a tradíció átértékelésének köszönheti tehát új táncstílusunk gyors elterjedését és a szomszédos népek tánckultúrájában is kimutatható népszerűségét.

[1] Az új táncstílusról összefoglalóan RÉTHEI PRIKKEL M. 1924. 75—79., 149—179., 213—216. MARTIN Gy. 1965. 489—495., 1972—1974., 1974., 1977. PESOVÁR E. 1965. 105—107., 1978a., 1978b és PESOVÁR E.—LÁNYI Á. 1974.

[2] SACHS, C. 1933. 289—297. GOLDSCHMIDT, Á 1967. passim, WOLFRAM, R. 1951. passim és VÁLYI R. 1969. 182—191.

[3] A verbunk és csárdás e szerepéről PESOVÁR E.—LÁNYI Á. 1974. 29., a magyar tánc külföldi népszerűségéről pedig HARASZTI E. 1937. 55—58.

[4] SZABÓ I. 1940. 46—73. SZABOLCSI B. 1954. 46—58. ad áttekintést a paraszti életforma átalakulásáról és ezzel összefüggésben az új stílusú népdal kialakulásáról.

Az általános érvényű történeti fejlődés sajátos vonása viszont, hogy míg Közép- és Nyugat-Európa polgárosultabb táncéletéből a XIX. századra már kikoptak a férfitáncok, addig a reformkori Magyarországon még jelentős volt ezek szerepe. Így az új stílus, ezen belül a csárdás kialakulásában nem hagyhatjuk figyelmen kívül a verbunkot.

A verbunk és csárdás táncpárt alkotó szerepére, a két tánctípus egyező vagy eltérő stílusjegyeire, valamint a csárdás területi változatai alapján kirajzolódó formai sajátosságokra, konstrukciós elvekre is ügyelve vállalkozhatunk csak arra, hogy új megvilágításban tárgyaljuk újstílusú páros táncunk kialakulását. Az átfogó stílusjegyek ellenére ugyanis e szempontok alapján határolhatjuk el egymástól a csárdás területi típusait, a nyugati, a tiszai és az erdélyi dialektusra jellemző formákat. Fokozott figyelmet fordítva az eltérő vonásokra, az eddiginél differenciáltabb képet rajzolhatunk a korábbi hagyományt módosító történeti folyamatról.

A régi stílusú páros táncok és a csárdás szerves kapcsolatát, valamint az átalakulás egyes fázisait a legszembeötlőbben az *erdélyi tánchagyomány* érzékelteti. Ebben ugyanis még egymás mellett élnek a korábbi történeti periódust képviselő forgós-forgatós táncok, valamint a csárdás jegyeit már magukon viselő, vagy egyértelműen csárdásnak nevezhető változatok.[5]

A régi stílusú páros táncoknak a csárdásba hajló tendenciáját, a korábbi hagyománynak a csárdást is determináló szerepét dokumentálja például az, ahogy a gyimesi csángóknál nyomon követhető a *lassú és sebes magyaros* ilyen jellegű átalakulása, amikor nem a tánc szerkezete és motívumkincse, hanem a metrikai, ritmikai, tempo és dallamkincsbeli változások eredménye a *lassú* és *sebes csárdás*.[6] Ugyanez érvényes a *mezőségi csárdásra* vagy a román *hațeganara* is, melyben egyértelműen felismerhetők a *marosszéki forgatós*sal, illetve a középerdélyi román *invîrtitá*val rokon formulák, szerkesztési elvek.[7] Ugyancsak a korábbi hagyomány szívós továbbéléséről tanúskodik a kalotaszegi és széki csárdás forgós karaktere, valamint a székelyek friss csárdása, a *szökős*.

A csárdásban is továbbélő nagymúltú hagyományként ismét utalnunk kell arra, hogy a közelmúlt mezőségi táncgyakorlatában is a rendezett, vonulós lassút követte az individuális friss,[8] ahogy a gyimesi csángók archaikus páros táncaiban.

Az alapján pedig, hogy a Kárpát-medence tánchagyományában szinte kizárólag Erdélyben találjuk meg az *oldaltállásban járt vonulós formát*, azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy középkori tradíció továbbéléseként van jelentős szerepe az egymás mellett táncolásnak a különböző, individuális páros táncokban is. Nem tekinthetjük ugyanis véletlennek, hogy a párok oldaltállása jellemző a *hajdau*ra, hogy ennek és az átvetésnek van domináló szerepe a *forgatós*ban, s ezek a leglényegesebb formulái a mezőségi csárdásnak is. (Rokon vonásokat találunk az erdélyi dialektussal érintkező terület, a Tisza vidék csárdásában.)

Az idézett néhány példa is érzékelteti, hogy Erdély táncfolklórjában nemcsak nyomon követhető, de szinte napjainkban is tetten érhető a csárdás kialakulása a régi stílusú forgós-forgatós karakterű páros táncokból, sőt a még ezeknél is nagyobb múltú vonulós formákból.

[5] Az erdélyi páros táncokról ad összefoglaló képet Martin Gy. 1970—1972. 57—60., 228—230. és táncpéldák e munka III. sz. mellékletében.
[6] Kallós Z.—Martin Gy. 1970. 215.
[7] Pesovár E.—Lányi Á. 1974. 28.
[8] Kallós Z. 1964. 243—244.

A régi és új stílusú páros táncoknak ezt az egymáshoz hasonuló életét nagymértékben meghatározza a táncélet zártabb rendje, a szvit-szerű komponálás rondo elve, melynek eredményeként a különböző történeti réteget képviselő páros táncok mint egymás tovább fejlesztett változatai kapnak helyet a táncciklusban.[9]

A csárdáshoz hasonlóan, az új stílushoz asszimilálódó folyamat rajzolódik elénk az erdélyi verbunkok, illetve a verbunkba hajló férfitáncok alapján is. Ezt az átmenetet jelzi a *lassú legényes*, s az, hogy a Mezőség nyugati részén és Kalotaszegen a verbunk zenére járt férfitánc lényegében a legényes mérsékelt tempójú változata.[10] Ezzel szemben a *székely verbunk* már soralkotásával, a változó terjedelmű zenei egységekhez illeszkedő heteropódiával idézi az új stílus jegyeit, motívumkincse és ezek szerkesztési elve azonban még szembeötlően őrzi a régi stílusú férfitáncok jellemző vonásait.[11]

Erdély tánchagyományával ellentétben a *nyugati* és *tiszai dialektus* területén az uralkodó szerepet játszó csárdás már teljes egészében kiszorította, illetve asszimilálta a forgós karakterű páros táncok korábbi rétegét.

A lent hangsúlyos *nyugati csárdás típus*[12] legjellemzőbb vonása, hogy a lassú és gyors rész zenekísérete és motívumkincse alapján élesen elhatárolódik egymástól. Míg a zártan, vagy kétkéz fogással járt lassú domináló motívuma a kétlépéses csárdás, s megjelennek benne a verbunk karakterű motívumok is, addig a zárt összefogódzású frissre a páros forgás mellett a mártogatós motívumok, illetve az ugyancsak zárt összefogódzással járt aprózó, figurázó részek a jellemzőek. A csalogatás általában a forgást, mártogatást megszakító kifordulásból, illetve villanásnyi külön táncolásból áll.

Ezzel szemben a *tiszai dialektus*[13] fent hangsúlyos csárdásában elmosódottabb a határvonal a lassú és friss rész között. E csárdás típus organikusabb egységét tükrözi, hogy sok esetben a tempó fokozatos gyorsulásával vált át a kísérő zene a frissre, és viszonylag azonos a két rész motívumkincse is. Jelentős szerepe van e csárdás típusban a nyílt összefogódzásnak, a külön táncolásnak, s ebből a külön táncolásból bontakozik ki a nagyívűen szerkesztett csalogatás — a közeledésből-távolodásból, egymás kerülgetéséből és követéséből álló szerelmi játék —, mely páros forgásban oldódik fel.

A két csárdás típus eltérő karakterét teszi még egyértelműbbé, hogy míg a tiszai dialektus csárdásának motívumkincse jórészt megegyezik az ezt bevezető verbunkkal, addig a nyugati csárdásnak csak a lassú részéről állapíthatjuk meg, hogy bizonyos mértékig verbunk karakterű, a friss viszont ettől elütő stílusjegyek hordozója.

Ezek az eltérő vonások már eleve feljogosítanak bennünket arra, hogy a két csárdás típus kialakulásában eltérő fejlődési vonalat tételezzünk fel. A formai sajátosságokon túl a táncélet néhány a közelmúltban még megragadható sajátossága is erre utal.

Ilyen, az eltérő történeti fejlődésről tanúskodó jelenségként hivatkozhatunk arra, hogy a tiszai dialektus, s ezen belül is elsősorban a Felső-Tisza vidéke

[9] Martin Gy. 1970. a marosszéki táncciklust elemezve hívta fel a figyelmet az ilyen jellegű kutatás jelentőségére és mutatta be a szvitszerű szerkesztés elveit.

[10] Martin Gy. 1973.

[11] Pesovár E.—Lányi Á. 1974. 19.

[12] A nyugati csárdás típusról Morvay P.—Pesovár E. 1954., Martin Gy. 1955., 1964., 1970—1972. és e munka I. sz. melléklete, Lányi Á. 1926., Pesovár E. 1981., Pesovár F. 1960., 1983. valamint Pesovár E.—Lányi Á. 1974.

őrizte meg jobban a verbunk páros táncot bevezető funkcióját. Erről a területről ismerjük a verbunk két olyan reprezentatív típusát, a *Vasvári* és *Magyar verbunk*ot, melyek párosan járt változata még ma is él. S e területen mosódik egybe a népi terminológiában is a verbunk és csárdás fogalma.

Ezzel szemben a nyugati dialektus egyik jelentős vidékére, az egyéb folklór jelenségekben is archaikus vonásokat őrző Dél-Dunántúlra nem jutott el a verbunk. A Sárközben, Rábaközben és a nyugati palócoknál pedig a korábbi gyakorlat az volt, hogy a verbunkhoz közvetlenül kapcsolódott az attól elütő karakterű friss csárdás. A jelentős cigányzenész központokkal rendelkező Nyugat-Dunántúlon pedig a verbunkot és lassú csárdást foglalja egységbe a palotás elnevezés.[14]

A tánchagyomány alapján vázolt két fejlődési tendenciát hitelesítik a történeti források is. Ezek közül először néhány olyat idézünk, melyek a forgós-forgatós párosról adnak hírt a XVIII. század utolsó évtizedeiből. A tánctípus részletes jellemzését Gvadányinak köszönhetjük, aki az *Unalmas órákban való időtöltés* (1795) c. művében[15] a lassú nemesi táncot követő frissként így írta le:

„Azért is e táncot frissre fordítottam,
Húzd rá magyarosan Putyu ! kiáltottam,
Ezzel mindnyájukat ugy megindítottam,
Hogy házam letörik, már attul tartottam.

*

Leányok magokat mint a pitle, rázták,
A táncot hol elöl, hol pedig viszálták,
A dercét a lisztből úgy ki nem szitálták
Ők soha, amint most a farokat rázták.

A legények: üssed, üssed ! kiáltották,
A sarkantyújokat összecsattogtatták,
Magokat a táncba keményen ingatták,
Mint szél a vitorlát, lányokat forgatták.

Én hol az egyiket, hol a mást dicsértem;
Amely figurát tett, hogy még tegye: kértem,
Kérésemmel ugyan célomat elértem,
Még jó, szobámban tőlük, hogy megfértem.

Sok legény előttem a lányt forditotta,
Szálok kendnek: hozzám e szókat szólotta,
Átadom szivesen, mint másét mondotta,
Mint a hintókerék forog: kiáltotta."

Ugyancsak a kor páros táncának forgós karakterére utal Gvadányi a *Rontó Pál* (1793) keresztelői jelenetében,[16] mikor is a táncos kedvű asszonyok

„Szegény Omfirus frátert is meg-kapták
Öreg volt, de még-is forgatták, rángatták."

[13] A tiszai dialektus csárdásáról Pesovár F. 1954., Martin Gy.—Pesovár E. 1958., Lányi Á. 1962., Martin Gy. 1970—1972. és e munka II. sz. melléklete, Pesovár E.—Lányi Á. 1974. adnak áttekintést.

[14] Vas megyei gyűjtéseim tanulsága.

[15] Pesovár E. 1972. 89.

[16] Gvadányi J. 1793. 15.

NAGY János versének (1790) részlete[17] is ezt a típusú párost villantja elénk:

„Nosza legény a táncba
Itt a leány, szedd táncba
Ugrasd, forgasd, mint orsót
Köszöntsd reá a korsót
Ez az élet gyöngyélet."

A *Rontó Pál* verbuváló jelenetéből[18] egyúttal az is kitűnik, hogy a friss forgós párost a szóló verbunk után járta az elbeszélő költemény hőse, amikor táncba vitt egyet a jelen lévő „tót leányok" közül:

„Mindjárt is egyikét a tantzba ragadtam
Suttyogott bocskora, őtet ugy forgattam."

Ugyanígy táncoltatta meg GVADÁNYI hőse a leány anyját is:

„Keményen forgattam, mint szél a vitorlát
El nem botsátottam, bár mondott sok Sztrelát."

GVADÁNYInak ezt a verbunkról és párosról szóló híradását erősíti meg CSOKONAI is a *Dorottyá*hoz fűzött jegyzetében,[19] hangsúlyozva eltérő karakterüket:

„Az igazi magyar tánc, a lassu verbunkos, amit b. eml. eleink, kik a nemzeti dolgokat korcsosodó unokáiknál jobban kedvelték, szebb és méltóbb kifejezéssel nemeses táncnak neveztek. A mi hiú, szapora és rendetlen táncunk, melyben asszonyszemélyek is ugrándoznak, ölelkeznek, keringenek, s kiki magáért és párjáért táncol, egész formájával megmutatja, hogy tót eredetű, az ázsiai gravitással és métósággal átaljában ellenkezik; ezt én a nép után nevezem kuferces táncnak. Ilyen megkülönböztetéssel, remélem megesmérik az olvasók a magyar tánc felől tett itéletemnek igaz voltát . . . "

A lassú férfitáncról és gyors párosról számolt be GLATZ Jakab leírása (1798) is,[20] de CSOKONAIval ellentétben ezek rokon jegyeit hangsúlyozta és a friss csalogatós karakterére is utalt:

„az igazi magyar tánc kétféle: vagy gyors és szökkenős, vagy lassú, méltóságos. Az elsőt bálokon és más hasonló alkalmakkor, a másodikat főleg verbuváláskor táncolják. Mind a kettőben jobbra-balra ugranak, a zenéhez igazodva és sarkantyújukat pengetik. Az elsőben nők is résztvesznek, van, aki szökell (bár mértékkel), táncosa felé fordulva és annak figuráihoz igazodva, ezt a többiek is így csinálják, de a szökkenést elhagyják. A nő mindig szembe fordul a férfival, és ha az tapsol, rögtön megperdül néhányszor. Többször találkozik a pár, átölelik egymást és úgy forgolódnak jobbra-balra. A táncos lábával és egész testével különféle mulatságos mozdulatokat tesz és mennél ötletesebb ebben, annál jobb táncosnak számít. Főleg az ütemes sarkantyúpengetés fontos, aki anélkül táncolja a magyart, azt ki is nevetik, igaz is, hogy a tánc úgy kevesebbet ér."

A verbunk és friss egységes stílusjegyeit, valamint a páros jellemző formuláit, szerkesztési elveit ismerhetjük meg az *Allgemeine Musikalische Zeitung* (1800) tanulmányában[21] is:

„Különben minden magyar nemzeti táncz vagy lassú, a melyet igen kedvesen verbunk-táncznak neveznek; vagy friss, a melyet nép- vagy czigánytáncznak hínak. Mindkettőből mellékelek egynéhányat.

[17] RÉTHEI PRIKKEL M. 1924. 60.
[18] GVADÁNYI J. 1793. 86.
[19] PESOVÁR E. 1972. 70—71.
[20] SZENTPÁL O. 1954. 43.
[21] FABÓ B. 1908. 223—224.

A magyar az ő tánczaiban mindig kört ir le. A verbunkos táncznál csakis a férfiak állnak körbe és lábaikkal a táncz ütemére mérsékelt, de rendesen jól szembeötlő mozdulatokat tesznek és pengő sarkantyúkkal, meg kezükkel oly rendesen kiverik a taktust, hogy a zene hangzását egy cseppet se zavarják, de a táncz pathetikus jellegét csak emelik. A friss tánczokban már a szép nem is részt vesz. A tánczos itt is úgy tesz, mint előbb, kezével-lábával ugyanazt míveli, ugyanazon figurákat veszi, csakhogy aránylag gyorsabban és némelykor forog. A hölgy vele szemben áll, csipőjére téve egy, vagy mindkét kezét, vigyázva nézi tánczosa lábait, a ki ily módon a magáéi által irányozza az ő menését, lépését, fordulatait. Némelykor a két személy egymáshoz közeledik, a férfi átfogja a nő derekát, ez kezét vállán nyugtatja és igy forognak egyideig; némelykor meg a férfi jelzésére a nő magában is fordul, a mi egyike a legszebb tánczfiguráknak."

Az eddig idézett történeti források alapján is feltételezhetjük tehát, hogy az új stílus kialakulásának kezdete a XVIII. század utolsó évtizedeire tehető. A lassú férfitáncról, a verbunkról szóló híradások mellett a szóló vagy csoportos verbunkkal táncpárt alkotó friss párosról is beszámolnak az egykorú megfigyelők. Ez utóbbiak alapján kirajzolódik az a kettős tendencia is, hogy a verbunktól elütő, illetve ezzel megegyező karakterű friss élt e kor táncéletében is a verbunkkal párhuzamosan illetve ehhez kapcsolódóan.

A verbunktól eltérő *forgós-forgatós* páros körvonalai rajzolódnak elénk Gvadányi, Csokonai leírásai alapján, s a verbunkkal megegyező, szembenállással, külön figurázással, csalogatással, párosforgással átszőtt, tehát *verbunk karakterű* páros jegyeit írta le Glatz Jakab, és az *Allgemeine Musikalische Zeitung* szerzője.

Néhány további jellemzés ugyancsak a verbunk karakterű páros jelenlétéről, a táncéletben betöltött szerepéről ad hírt, megerősítve az eddig idézett leírások alapján ismert jegyeit. A bécsi *Historisch-politisches Journal* 1792-es évfolyamában megjelent írás[22] is a nemzeti karaktert megtestesítő táncstílusként örökítette meg ezt a párost:

„A magyar tánc teljesen olyan embert jellemez, ki magát szabadnak és korlátozatlannak érzi, mivelhogy a táncos teste felső részét hanyagul mozgatva, a lábaival tetszésszerinti fordulatokat tesz, addig táncol egymagában, ameddig akar, s akkor fogja meg a táncosnőjét, ha eszébe ötlik és őt egész mesterkéletlenül jobbról balra s balról jobbra körülforgathatja. A magyar tánc egyszersmind komoly nemzet jellemzője. Ugyanis lehető kevés hajlongással kapcsolódik, a táncos kézen fogja táncosnőjét, lábainak és sarkantyúinak lassú mozgatásával kezd bele, elhagyja a táncosnőt, addig táncol magában, ameddig akar, mialatt a táncosnőnek is egyedül kell táncolnia, mígnem végül őt párszor megforgatja, s aztán kiki magában külön táncol."

Ezt a verbunk karakterű párost a XVIII. század utolsó évtizedeiben már jellemző magyar táncként tarthatta számon az európai köztudat. Ennek bizonysága, hogy a német Feldtenstein 1772-ben megjelent táncmesteri kézikönyve[23] is ilyen típusú párosra utaló instrukciókat foglalt össze tanítványai számára a magyar táncról szóló fejezetben:

„A szenvedély és a tánc deklamálása nemenként megoszlik ebben a táncban, s mindegyiknek megvan a maga szerepe, a nőnek az enyelgő, a férfinak a szabados, szilaj magatartás . . . Eligazításként mondom tehát: a táncosnő enyelgő, játékos magatartással lejtse lépteit és szolid fordulásait vagy tourjait, míg a táncos változó pozíciókban, amikor is a szabályost és szabálytalant keveri, és — ha szabad így

[22] Réthei Prikkel M. 1924. 287—289. közli a teljes szöveget német és magyar változatban.

[23] Pesovár E. 1972. 87—88.

mondanom — táncosnőjét kellemes nyájassággal és szolid tisztességgel forgassa meg, enyelgő szenvedéllyel ölelje át és látszólagos szilajságát mintegy túláradó örömmel mutassa be, mikor külön-külön járják. Ez alkotja a szépségét e nemzet táncának."

A tánctípus népszerűségét dokumentálja az is, hogy 1792-ben a bécsi Redutban is bemutatták a „Teátrombéli tántzoló személyek", amihez a Magyar Hírmondó[24] a következő megjegyzést fűzte:

„Tsak az volt a kár, hogy a Ballét mester — Muzarelli — tanátsot nem kérdett előre a magyar tántzhoz jól értő magyaroktól; hanem tsupán a maga képzelődése után indult el, melly igen szembetünő hibákat ejtetett vele. Ilyen volt p. o. hogy az Asszonyoknak sarkantyús sárga bakkantsot készíttetett, s azt adta nékik regulául, hogy valamint a férfiak, úgy ők is verjék öszve a bokájokat, s tsapkodják ugrás közben a lábok szárát. Nem igen magyaros volt a musika is. — Egyébaránt új bizonyság ez a második példa arra, hogy a magyar tántzot lehet Bálokon, s a Teátromokban is szint olly foganattal tántzolni, mint más tántzokat."

A XVIII. század végén már egyértelműen kimutatható verbunk és verbunk karakterű páros stílusjegyeiben jól felismerhetők tehát azok a jellemző vonások, melyek a reformkor nemzeti táncideálját meghatározták. Azt a táncideált, melynek védelmében Csokonai elutasította és idegen eredetűnek tartotta a forgós párost. S ez a megkülönböztetés élt tovább a XIX. század első évtizedeiben is, hírt adva mindkét típus jelenlétéről és tánckultúránkat meghatározó szerepéről. Így pl. Balla Károly, a reformkor egyik jelentős tánceoretikusa is a verbunk karakterű párost tekinti ideálnak, amikor a forgós páros szelességével szemben a „magyar méltóságos tánczot" védelmezi:[25]

„Okát nem másban kell keresni mint abban, ezen korcsosodásnak, hogy Nemzetünk még ekkorig kevés figyelemmel volt tánczára. Sem azt nem kérdezte, honnan származott, az úgy nevezett mái magyar táncz ? sem azt, milyennek kéne annak lenni, sem végre, hogy kellene rajta segíteni ? Egy két szeles, de talán tóttal atyafiságos magyar, kedvét lelte az Apjának vagy Annyának Haj koze na koze tánczában, sőt fiaival is megkedveltette lábra kapott végre a tót tánczt: s el felejték némelly Magyaraink, hogy a fellengző magyar muzsikának halálos ellensége légyen a térdek földhöz verése: s a nemes érzést megalacsonyitja a szép Nem nyalábolása, nemtelen forgatása és ránczigálása. Mellyek ha nem annyira is mint a tót tánczban, de csak ugyan fordulgatnak elő a mái magyar Frissesben is."

A forgós párossal kapcsolatos fenntartásokra utal még a Tudományos Gyűjtemény egyik 1831-ben megjelent írása[26] is, de már nem vonja kétségbe a táncéletben betöltött szerepét:

„A magyar tánez lassú, vagy verbunkos, vagy pörgő. Tudom, hogy az utolsót sokan kárhoztatják, de nem veszik észbe, hogy minden jóban találkozhatik kivető, és hogy ha ez a tánez a fölösleges czifráktól megtisztíttatik, bizonyos rendszabások alá vétetik, nem csak díszes lesz, hanem a test izgékonysága által is sokat nyer, a lépéseket idomitja, a derékot és karokat könnyen, és bizonyos rhytmusra hajlóvá teszi. A verbunkosról nem is szükség mondani, hogy igazán vitézi tánez, távul minden puhaságtól, komoly, férfias, mellyben a fegyverecsattogtatásnak jelentése is meg vagyon . . . "

[24] Pesovár E. 1972. 69. A szövegben említett első adalék a magyar tánc báli és színpadi bemutatására a *Magyar Hírmondó* 1792-es évfolyamában számol be arról, hogy a nápolyi méltóságok gróf Szétsényi udvari huszáraitól tanult táncot mutattak be a színpadon (l. Pesovár E. 1972. 62.).

[25] Balla K. 1823. 91. közli Pesovár E. 1972. 126.

[26] Pesovár E. 1972. 129—130.

A forgós-mártogatós csárdásról számol be a német KOHL is 1842-ben megjelent könyvében,[27] amikor a vásárban táncoló parasztokról szólva megjegyzi, hogy „párjukat ide-oda lengették, megragadták, felemelték és elejtették." SOMORJAI 1847-ben pedig már így dícséri ezt a táncot: „Mennyivel szebb az egyszerű csárdás, hol a táncosnét az ember kénye kedve szerint megforgatja, vagy pajzánul olykor-olykor meg is ugratja."[28]

A verbunkot követő forgós-mártogatós csárdás főbb vonásait örökítette meg Czuczor tanulmánya[29] is (1843), mely így összegezi e népies friss leglényegesebb mozzanatait:

> „A friss, mint neve mutatja, sebesebb lejtéseket kíván, s jelleme a lassúéval annyiban megegyez, hogy az is büszke, daliás tartással jár, de lengébb és vidorabb ennél. A népies frissben négy különös szakaszt, vagy lejtésmódot vehetni ki, ezek a.) *az aprózó*, midőn a férfi a nőtöl egy-két lépésnyi távolságra, de szemközt vele, különféle irányokba lejteget azonegy rythmusra, mennyire lehet, összehangzó lábidomítással és taglejtésekkel, kivévén, hogy a nő, úgy hozván nemének szerénysége magával, rendesen nem csipein hordozza kezeit, hanem inkább szoknyáját tartja velök; b.) *a pergő*, midőn a táncospár illemesen összefogózva néhány lebbenéssel jobbra, majd balra perdül, s úgy intéztetik a fordulás, hogy tactusra történhessék; c.) *a buktató*, vagy másképp *mártogató*, az az a táncosnénak emelgetése, mely ha zenével összehangzólag s illő idommal történik, kellemes látvány; d.) *az együtt lejtő* midőn a táncospár egymást fogva különféle irányokba lejteget . . . Végre általános szokás a népies frisset bizonyos cifrával bevégezni, mit cigányaink soha el nem mulasztanak; ekkor a táncos párok előbbi állásaikat elhagyván, együtt keringenek, míg csak a zene meg nem szünik. Ez oly közönségesen ismért figura, mit néhutt cafrangnak neveznek, hogy igen rossz táncosnak tartatik, ki a zene megszünésekor párjától elszakadva találtatik."

Az egykor előítélettel kezelt forgós-mártogatós páros is polgárjogot nyert tehát a táncéletben mint a csárdás egyik változata, amikor a magyar tánc jogaiért folytatott küzdelem elérte célját és az összefoglalóan csárdásnak nevezett páros táncokat az egész társadalom magáénak vallotta a nemzeti és függetlenségi törekvések jelképeként. A csárdás különböző változatait elfogadó és szentesítő szemlélet egyúttal annak a felfogásnak a diadala volt, mely azt vallotta, hogy a háttérbe szorult nemzeti táncot a nép őrizte meg. Így vélekedett például a *Hasznos Mulatságok* egyik írása már 1829-ben,[30] VACHOT Imre pedig ekként fogalmazta meg ezt a nézetét:[31]

> „Egyedül dolgozó népünknek, a toborzó katonáknak és czigány hangászainknak köszönhetjük, hogy szép nemzeti kincsünk a magyar tánez és zene életben maradott, és nem forgattaték ki eredeti sajátosságiból."

A friss egyes területi változatait a csárdás fogalmába egyesítő gyakorlat közepette is megtartotta vezető szerepét a verbunk karakterű páros a nemzeti stílust teremtő törekvésekben. Ennek eredménye, hogy a báltermekben járt nemzeti társastáncok formanyelve és a színpadot is meghódító magyar tánc egyaránt a verbunk stílusból sarjadt.

A magyar romantika e népies műtáncának egyik jelentős dokumentuma SZŐLLŐSY *Körtánca*.[32] A RÓZSAVÖLGYI verbunk-stílusú zenéjére komponált tánc

[27] HAROMY J. 1956. 91.
[28] SZENTPÁL O. 1954. 41.
[29] SZENTPÁL O. 1954. 56.
[30] PESOVÁR E. 1972. 128.
[31] VACHOT I. 1841. 860. közli PESOVÁR E. 1972. 131.
[32] A *Körtánc*cal foglalkozik SZENTPÁL O. 1954. és PESOVÁR E. 1965., SZŐLLŐSY munkásságával pedig KAPOSI E. 1979.

motívumalkotásában, szerkesztési elveiben egyaránt híven tükrözi a verbunk és verbunk karakterű párosból kialakított nemzeti stílust. Azt a nemzeti stílust, mely a XIX. század táncmesteri gyakorlatában, sőt a XX. században is tovább élt, s a balettben mint magyar karaktertánc kapott jelentős szerepet.

Tánctörténeti emlékeink és a táncmestereket bíráló megjegyzések alapján joggal feltételezhetjük, hogy Szőllősy *Körtánca* a korábbi kísérletek tapasztalatait összegezve ad képet a verbunk karakterű népies műtáncról. Erre következtethetünk a XVIII. század utolsó évtizedeinek táncmesteri gyakorlata, Feldtenstein kézikönyve és Muzarelli Bécsben bemutatott koreográfiája alapján. 1804-ben pedig a Beleznay-kert palotájában mutatta be több nemes ifjú azt a verbunk táncot, mely Chladek táncmester által „alkalmaztatott" Csermák zenéjére.[33] További kísérletekre utal Balla Károly,[34] amikor a táncmesterek szemére veti, hogy hozzá nem értéssel és egymással rivalizálva kreálják táncaikat, vagy Berzsenyinek a magyar tánc eltorzulására utaló megjegyzése.[35] S beszámolnak a források arról is, hogy az 1830-as években már a színpadon is megjelent ez a magyar tánc és Farkas, Veszter mellett jelentős szerepe volt ebben Szőllősynek is.[36]

A népies műtánc, ezen belül a nemzeti társastánc kialakulásának másik összetevőjeként még utalnunk kell arra, hogy mielőtt a paraszti táncgyakorlatban élő páros táncok változatait egységbe fogó csárdás töltötte be egyértelműen a nemzeti tánc szerepét (s ez az 1840-es években vált általánossá),[37] addig az volt a reformkor táncmozgalmának az elképzelése, hogy a kor társastáncaihoz hasonuló, szabályozott magyar tánc alkalmas csak arra, hogy kivívja helyét a táncéletben.

Ilyen pallérozott „korlátos tánc" megteremtését sürgeti Balla Károly 1823-ban, s úgy vélekedik, hogy a szabályozott idegen táncok mellett csak ebben a formában versenyképes nemzeti táncunk. Ugyancsak a szabályozás mellett foglalt állást Garay, Vachot és Czuczor, hangsúlyozva, hogy ez természetesen nem mehet a nemzeti jelleg rovására.[38]

Mindezek tanulságaként érthető, hogy Szőllősy *Körtánca* nemcsak a verbunk stílus jellemző vonásait, de a kor divatos társastáncainak a hatását is tükrözi, s az így kialakult koncepció élt tovább a mintegy évszázados táncmesteri gyakorlatban is.

A vázolt törekvések egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy már a XVIII. század végétől feltételezhető az új stílusú paraszti tánc és az ebből sarjadó, illetve ezzel rokon nemzeti tánc kölcsönhatása, mégpedig elsősorban a verbunk és verbunk karakterű páros alakulásában. Ugyanezt a folyamatot erősíthette a verbunk kommandóknak az egész országot behálózó működése, a táncos verbuválás gyakorlata.[39] Ezek eredményeként alakulhatott ki az az egységes verbunk stílus, melyre már Vachot is felfigyelt 1853-ban közzé tett munkájában,[40] amikor jellemezve a lassúból, toborzó tempóból és frissből álló táncunkat megállapította:

[33] Balla K. 1823. 94. közli Pesovár E. 1972. 74.
[34] Balla K. 1823. 92. közli Pesovár E. 1972. 126—127.
[35] Pesovár E. 1972. 129.
[36] B. Egey K. 1956. és Kaposi E. 1979.
[37] Szentpál O. 1954. 14—28.
[38] Szentpál O. 1954. 26.
[39] Lányi Á.—Martin Gy.—Pesovár E. 1983.
[40] Szentpál O. 1954. 57.

„A két első táncot körülbelül egyenlően járják mindenütt, a frisset különbözőleg. Mert más a győri mártogató, más a csongrádi topogó (helyszerüleg: kutyakopogó), más a nyíri ugrós, pedig a nóta ugyanaz. Úgy látszik a vidéki sajátosságok a frissben tükröződnek, míg az elsőben általános népnemzeti, a másodikban pedig délceg katonai mozdulatok olvashatók."

A csárdás további, egységes jegyeinek a kialakításában jelentős szerepet játszott az új stílusú népdal és tánczene rohamos térhódítása, valamint a lassú csárdás kialakulása.

A táncélet struktúrájának megváltozása, a férfitáncok életelemét jelentő spontán táncalkalmak háttérbe szorulása, a vigasságok polgári rendje s ezen belül a párostáncok egyeduralma teremtette meg a mai értelemben vett lassú csárdás kialakulásának és elterjedésének a feltételeit. Ez a folyamat, azaz a táncélet ilyen jellegű polgárosulása, a verbunkot követő, majd azt kiszorító, zárt összefogódzással járt lassú csárdás térhódítása paraszti és nemzeti tánckultúránk történetének legújabb fejezete.

Nem véletlen tehát, hogy a lassú csárdás e típusa elsősorban a polgárosultabb vidékek és paraszti rétegek szabályozott, korlátok közé szorított táncéletére jellemző, míg a hagyományos táncélet virágzóbb tánckultúrájában csak egyik mozzanata vagy összetevője a csárdásnak.

Alapmotívumának, a kétlépéses csárdásnak bokázóval, kopogóval, előreés hátravágóval kombinált, félfordulattal vagy folyamatos forgással járt változatai e motívumtípusnak a korábbi hagyományban gyökerező vonásaira is utalnak, s az állandósult, zárt összefogódzással együtt a lassúnak a friss pároshoz hasonuló tendenciájáról is vallanak.[41]

Ezzel az egész magyar nyelvterületen megtalálható és viszonylag egységes lassúval szemben a friss továbbra is megőrizte eltérő területi változatait, melyekben közvetlenül vagy közvetve jól felismerhető az új stílusban tovább élő korábbi hagyomány.

Egyértelműen kitűnik ez abból, amit az erdélyi csárdás jellemzéseként elmondhattunk. A csárdás területi típusai közül tehát ez őrzi a legarchaikusabb, átmeneti formákat. De a korábbi hagyomány szembeötlő jegyeit ismerhetjük fel a nyugat-magyarországi csárdásban is. Erről vall a friss szerkezete és a forgós-mártogatós motívum uralkodó szerepe.

Konstrukciós elvei közül a leglényegesebb az a viszonylagos zárt szerkezet, mely a páros táncok archaikus vonásait őrző erdélyi hagyományra, valamint a szlovák, gorál, morva páros táncok egyes típusaira is jellemző.[42] E tágabb Kárpát-medencei hagyományban találjuk meg azt a nyugati dialektus csárdására is jellemző sajátosságot, hogy bevezető, illetve pihentető lépegetés ötvöződik a páros forgással.[43] Úgy tűnik, hogy ugyancsak a régies forgós páros vonásaként őrzi a nyugati csárdás is a zárt, vagy viszonylag zárt összefogódzással járt figurázást is.

A mártogatás szintén egyik sajátos vonása lehetett korábbi páros tánchagyományunknak, amint ezt a történeti szóhasználatban a „gyökkenteni" ki-

[41] Pesovár E.—Lányi Á. 1974. 29—30.

[42] Pesovár E. 1983.

[43] Morvay P.—Pesovár E. 1954. 10. sz. tánc. Ugyanitt 145. old. a lassú csárdás kései elterjedéséről. További adalékok Martin Gy. 1955. 30—31., Pesovár E.—Lányi Á. 1974. 29. Múlt századi jellemzése Pesovár E. 1972. 104.: „A férfiak mindkét kezüket a nők derekára teszik, a nők övékét a férfiak vállára. Így mozognak egyhelyben apró lépésekkel jobbra-balra erőseket dobbantva a padlón."

fejezés, valamint DEBRECENI János XVII. századi jellemzése is bizonyítja. A korábbi páros táncok csárdásba torkolló fejlődésére utal a nyugati dialektus területén a dudanóták tánckísérő szerepe, a friss csárdáshoz is kapcsolódó továbbélése.[44]

A tiszai dialektus csárdásának az előzményeit ugyancsak felismerhetjük a korábbi párostánc-hagyományban. Azokban a nyíltabb és oldottabb formákban, melyekben a domináló külön táncolás, lazább szerkezet tette lehetővé az ezzel rokon konstrukciójú új stílus, a verbunk karakterű csárdás kialakulását. Ilyen előzményekre utal a vidék pásztorainak a csárdáshoz hasonult páros botolója, a páros verbunk és a páros vasvári verbunkon átütő ugrós karakter.

A csárdás három típusa a történeti folyamat három fejlődési fokozatát is őrzi tehát. Az erdélyi csárdás átmeneti formáival szemben a nyugati dialektusra a régi páros táncok jegyeit még szembeötlően őrző, a tiszaira pedig a minden korábbi hagyományt asszimiláló csárdás a jellemző. Ez utóbbi annak az új stílusnak a pregnáns képviselője, mely a reformkor politikai törekvéseiben mint ezek kifejezője vált nemzeti tánccá.

Elmondhatjuk tehát, hogy nemcsak a nemzeti nyelv megteremtésében volt a felvilágosodás korának előképe az észak-kelet-magyarországi irodalmi nyelv normája,[45] nemcsak az irodalmi népiesség plebejus hangvételű és forradalmi alkotásai sarjadtak a Tiszántúl eruptív társadalmi talajáról, hanem új stílusú páros táncunk, a csárdás is e tájon teljesedett ki oly formában, hogy a reformkor függetlenségi és nemzeti törekvéseinek kifejezőjévé válhatott.[46]

IRODALOM

BALLA Károly
1823 *A magyar nemzeti Tánczról.* Tudományos Gyűjtemény VII. 85—106.

BÁRCZI Géza
1963 *A magyar nyelv életrajza.* Budapest

B. EGEY Klára
1956 *Színpadi táncművészetünk fejlődése a reformkorban és a szabadságharc első szakaszában.* In: A magyar balett történetéből (Szerk.: VÁLYI Rózsa). 27—73. Budapest

FABÓ Bertalan
1908 *A magyar népdal zenei fejlődése.* Budapest

GOLDSCHMIDT, Änne
1967 *Handbuch des deutschen Volkstanzes.* Berlin

GVADÁNYI József
1793 *Rontó Pálnak, egy magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszky Móritznak élete.* Pozsony—Komárom

HARASZTI Emil
1937 *A tánc története.* Budapest

HAROMY Júlia
1956 *Elmúlt idők magyar népi táncai idegen írók műveiben.* Táncművészeti Értesítő 1956. 90—98.

KALLÓS Zoltán
1964 *Tánchagyományok egy mezőségi faluban.* Tánctudományi Tanulmányok 1963—1964. 235—252.

[44] MARTIN Gy. 1970—1972. 114., 121. stb.

[45] BÁRCZI G. 1963. 233—246., 322.

[46] A csárdás kialakulásának e tanulmányunkban részletesen kifejtett elgondolása vázlatosan PESOVÁR E.—LÁNYI Á. 1974. 25—31., az egyes területi típusok ilyen jellegű értelmezése a *Magyar Néprajzi Lexikon* csárdás címszavában, jelenlegi tanulmányunk közvetlen előzménye pedig PESOVÁR E. 1978a. és a *Magyar Néptánchagyományok* 283—294.-ben található.

KALLÓS Zoltán—MARTIN György
1970 *A gyimesi csángók táncélete és táncai.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—1970. 195—252.
KAPOSI Edit
1979 *Szőllősy Szabó Lajos élete és munkássága (1803—1882).* Tánctudományi Tanulmányok 1978—1979. 145—187.
LÁNYI Ágoston
1962 *Lippentős. A friss csárdás domináns motívumának formai sajátosságai.* Tánctudományi Tanulmányok 1961—1962. 101—136.
LÁNYI Ágoston—MARTIN György—PESOVÁR Ernő
1983 *A körverbunk története, típusai és rokonsága.* Budapest
Magyar Néprajzi Lexikon
1977 Főszerk.: ORTUTAY Gyula 1. köt. Budapest
Magyar Néptánchagyományok
1980 Szerk.: LELKES Lajos. Budapest
MARTIN György
1955 *Bag táncai és táncélete.* Budapest
1964 *Motívumkutatás, motívumrendszerezés. A sárközi-dunamenti táncok motívumkincse.* Budapest
1965 *East-European Relations of Hungarian Dance Types.* In: Europa et Hungaria. 469—515. Budapest
1970 *A marosszéki tánccíklus.* Táncművészeti Értesítő 1. 103—121.
1970—1972 *Magyar tánctípusok és táncdialektusok.* Budapest
1973 *Legényes, verbunk, lassú magyar. Szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához.* Népi kultúra-Népi társadalom VII. 251—290.
1974 *A magyar nép táncai.* Budapest
1977 *Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása.* Ethnographia LXXXVIII. 31—38.
MARTIN György—PESOVÁR Ernő
1958 *A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai.* Ethnographia LXIX. 424—436.
MORVAY Péter—PESOVÁR Ernő
1954 *Somogyi táncok.* Budapest
PESOVÁR Ernő
1965a *Les types de la danse folklorique hongroise.* Studia Musicologia 103—108.
1965b *Lengyel táncok hatása a reformkorban.* Néprajzi Értesítő XLVII. 159—177.
1972 *A magyar tánctörténet évszázadai.* Szöveggyűjtemény. Budapest
1978a *A csárdás kialakulása.* Magyar Zene 2. 218—224.
1978b *Verbunktáncaink szerkezeti sajátosságai.* Népi kultúra-Népi társadalom XI—XII. 451—468.
1981 *Csárdás Dél-Dunántúlon.* In: Tánckutatás és tánchagyomány Dél-Dunántúlon (Szerk.: BODAI József). Budapest
1983 *A forgós-forgatós páros a történeti forrásokban és a tánchagyományokban.* Tánctudományi Tanulmányok 1982—1983. 255—285.
PESOVÁR Ernő—LÁNYI Ágoston
1974 *A magyar nép táncművészete.* Néptánciskola. Budapest
PESOVÁR Ferenc
1954 *Tyukod táncai és táncélete.* Néptáncosok Kiskönyvtára 9—10. 3—18. Budapest
1960 *Fejér megyei népi táncok I. Alapi táncok.* Alba Regia 1. 99—145.
1983 *A juhait kereső pásztor. Fejér megyei néptáncok.* Székesfehérvár
RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 *A magyarság táncai.* Budapest
SACHS, Curt
1933 *Eine Weltgeschichte des Tanzes.* Berlin
SZABÓ István
1940 *A magyar parasztság története.* Budapest
SZABOLCSI Bence
1954 *Népzene és történelem.* Budapest
SZENTPÁL Olga
1954 *A csárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. sz. első felében.* Budapest
VACHOT Imre
1841 *Nemzeti társastáncunk, tánczenénk és öltözetünk ügyében.* Atheneum II. 859—862.

VÁLYI Rózsi
1969 *A táncművészet története.* Budapest
WOLFRAM, Richard
1951 *Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa.* Salzburg

Ernő Pesovár

ABSCHNITTE UND LANDSCHAFTLICHE VARIANTEN DER ENTSTEHUNG DES CSÁRDÁS-TANZES

(Auszug)

Der Verfasser beabsichtigt von der Entstehung des neuesten Typs der ungarischen Tänze zu Paaren, dem Csárdás, ein differenzierteres Bild als die bisher bekannten zu geben, indem er die historischen Quellen gründlich analysiert und die landschaftlichen Abweichungen genauer beobachtet.

In der Einleitung weist er darauf hin, daß die Entstehung eines neuen volkstümlich-nationalen Tanzstils in Ungarn in engem Zusammenhang stand mit einer kulturellen Bewegung, die überall in Europa wahrnehmbar gewesen ist. In allen Ländern versuchte man, aus früheren Traditionen nationale Gesellschaftstänze herauszugestalten, die andererseits einen Einfluß auf die weitere Entwicklung des Volkstanzes ausübten.

In den drei weit ausgedehnten ungarischen Tanzdialekten (Westungarn, Tiefland, Siebenbürgen) läßt sich der Csárdás in verschiedenen Varianten wiederfinden. In der Tanzfolklore Siebenbürgens kann man beinahe auch noch in unseren Tagen die Entstehung des Csárdás aus den Tänzen zu Paaren des alten Stils mit Drehen und Wenden, ja auch noch aus noch älteren Aufmarschtänzen verfolgen. Hier sind nämlich neben den eindeutig als Csárdás ansprechbaren Varianten auch noch frühere Tanztypen zu zweit in Mode. Im Gegensatz zu Siebenbürgen hat der Csárdás in den Gebieten der westlichen und an der Theiß gelegenen Tanzdialekte die früheren Drehtänze zu zweit völlig verdrängt, beziehungsweise assimiliert. In diesen beiden Gebieten lassen sich voneinander stark abweichende Csárdás-Typen nachweisen. Der eine Typ weist Züge der Dreh- und Wendetänze auf, die vom Verbunktanz abweichen; der andere läßt die Züge von Verbunktanzcharakter erkennen. Aufgrund von formalen Zeichen und der im Tanzleben erfüllten Rolle bezeichnet der Verfasser den westlichen Csárdástyp als den altertümlicheren. Im Vergleich zu diesem sieht er den Csárdás der Theißgegend mit gelösterer Struktur als eine neuere Entwicklungsstufe an, in der das Getrennttanzen, das Verlocken und schließlich das einander offen Umfangen wichtige Rollen spielen. Darin erkennt PESOVÁR Züge des Verbunktanzes. Nach seiner Ansicht repräsentieren die drei landschaftlichen Typen des Csárdás, der siebenbürgische, der westliche und der von der Theiß, drei Phasen eines historischen Verlaufs, der in den letzten Jahrzehnten des 18. Jhs. begann.

Takács Lajos

Megcsapatás emlékezet okáért

A határon való megverés egyértelműen azzal a céllal történt, hogy a megvert fiatal személy, a gyerek, öreg korában is emlékezzen megcsapatására és ezzel a régi határok emlékét szilárdan megőrizze.

S hogy ezt milyen sikerrel tették egyes esetekben, arra kiváló példát szolgáltatnak azok a tanúk, akik a Tolnán 1724-ben tartott kihallgatáson elmondták, hogy a tolnai határt még a török előtti időkből tudják igazolni. Az egyik, Zombai Farkas 62 éves szecsődi lakos, aki elmondta, hogy ősei Tolnán éltek és „még a' Magyar Világban, Fölséges Lajos király idejében is az régi, öreg Attyok" a helység határát épp úgy, mint most, „minden haszon vételével, szabadossan és minden háborgatás nélkül bírták és élték."[1] A másik tanú, Csatáry Mihály, aki Bogyiszlóra került, „az Attyától hallotta, hogy az öreg Attyai, Lajos király idejében is Tolnán laktak, azok egymásnak minden felől Tolnának határit megh mutatták, a' Fatensnek is az Attya meg mutatta."[2]

De hogy e hosszú emlékezetet miként, milyen módszerrel sikerült fenntartani, arról nem szóltak. Nyilván azért, mert az akkor köztudomású lehetett. S e módszernek pedig lényeges eleme éppen az volt, hogy a gyerekeket a határ egy-egy fontos pontján jól elverték, amire később is pontosan emlékeztek.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a megverés korántsem csak az emlékezet rögzítésére, a határjelek biztos megőrzésére szolgált. A feudális korban, amikor az erőnek, erőszaknak az igazság eldöntésében is olyan fontos szerep jutott, a megverés is sokkal inkább a napi gyakorlathoz tartozott, mint pl. ma. Nemcsak a gyereket, inast, tanulót nevelték veréssel, hanem a tudatlan katonát, felnőttet is azzal büntették. A földesúrnak joga volt arra, hogy büntetésképpen jobbágyát megbotoztassa. S hogy e büntetést milyen esetekben is alkalmazhatták, arra jól utal az az eset, amelyet a Zala megyei Kerkeújfaluban rögzítettek 1723-ban, amely szerint az egyik földesúr a falun keresztül utazott, de a hidat, melyen át kellett mennie, rossz állapotban találta és ezért Ferencz Jánost, aki hihetőleg a helyi bíró volt, „kihivatta és a hidra vonatván annyira ell csapatta, hogy halált kölletett szenvednyi nekie . . . "[3]

Határsértés esetén a határsértőket is veréssel szokták büntetni, melynek vége nem egyszer ugyancsak halál lett. Így tehát az új generáció tagjait, akik a jövőben kell, hogy a határok között éljenek, meg kellett tanítani a határ tiszteletére, és arra is, hogy pontosan hol húzódott a határ. Ezt kellett még gyermekkorukban tudatukba vésni, emlékezetükben rögzíteni. S hogyan történt mindez ? Természetesen veréssel.

[1] OL., Festetics cs. lt., 38/Scrin.III/B.
[2] OL., Festetics cs. lt., 28/Scrin.III/A.
[3] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 587/99/II.

A Nógrád megyei Szokolyán 1768-ban, amint azt az egyik tanú, aki bojtárként szolgált az egyik lakosnál, a határperben elmondta, hogy munkája megkezdése előtt a határt járva egy határhalomra fektették, ahol „akkori Gazdája emlékezet okáért megverte", és ezen alkalommal a jelenlévők szigorúan meghagyták, „hogy ezeken a határokon által ne mennyen, mivel Verőczeieké, akik is ottan a Tanút megverik . . . "[4] A helybeliek tehát veréssel figyelmeztették és óvták a határsértéskor kapható nagyobb veréstől.

Az 1743-ban Dengelegen tartott kihallgatáson számolt be az egyik idős tanú, Robotka Márton arról, hogy „még a Kurucz Világ előtt nagy üdővel a' Fatens ifiú létében lévén azon a tájon a' határjárás, 95. s 90. és 85 esztendős emberek lévén a' bizonyságok, ugyan azon Magyal fák között lévő, most lapos, de akkor magassan ki teczö határon a' Fatenst megh csapták örök emlékezetnek okáért, hogy reá emlékezzen azon Dengelyeg és Bágyon között lévő határ hányásra s' innen tudgya s' vallya nyilvánságossan — utalt a tanú az eset eredményességére — hogy az az igaz határ Dengeled és Bágyonka között."[5] De a megverésnek időnként olyan híre volt, hogy nemcsak az, aki elszenvedte, hanem a szemtanúk és az arról értesülők is a példát hosszú ideig emlegették. Így a verés a célját, az emlékezet meghosszabbítását többszörösen is elérte. 1780-ban a Csongrád megyei Mindszenten számolt be az egyik tanú, a 67 éves Keres István arról, hogy még „az Nagy Attyától hallotta, mikor a' Fölső Mindszenti Teleken a' Tatár hevert volna", nagyapja a Tiszán halászott a szentesi halászokkal, eközben a Vonyogató nevű helyen „mint a' Tisza parton lévő határos Jelen (:amint szokás:) „megvert egy Bende Ferenc nevü ifjut emlékezetül". „Innét is tudja mondani és bizonyitani — hivatkozott rá a tanú a későbbi határjáráson — hogy a Vonyogatóig tartott már régtül fogva is a határozás ductusa . . . ".[6]

Ugyanígy sokak számára emlékezetes lett az az eset, amelyről 1776-ban Sajókeresztúron az egyik idős tanú beszámolt, amely szerint a határon „a' Fatens ifjuságában mostani Kereszturi Biró Fekete Márton az határnak megemlékezése végett mint egy 12 Esztendős korában megh verettetett, örökös emlékezetre . . . ".[7]

A fiatalokat tehát azért verték meg, hogy hosszú ideig emlékezzenek a helyre, ahol megverésük történt, és ezzel óvják magukat azoktól a nagyobb kellemetlenségektől és ezek között a veréstől is, amit határsértés során el kellett volna szenvedniök. Ennek az előzetes felkészítésnek, pedagógiai célzatú verésnek igen sok alkalma volt. A legeredményesebb volt kétségkívül mindenki számára, ha a nagy nyilvánosság előtt történt, ahol a szenvedő félen kívül mások számára is emlékezetes például szolgált, de a nagy tömeg, a sok ember jelenléte egyben a közhangulatot is növelte és az eset publicitását is biztosította. Ezért is iktatták be rendszeresen a határjárások programjába egyes jeles határpontokon a fiatalok megcsapatását. 1735-ben a Veszprémben tartott kihallgatáson arról számolt be az egyik tanú, hogy még gyermekkorában határt újítani „kijöttek Dob Szóval a Veszprémiek Szent Pál Nap tájban és azon Határt — melyről éppen a per folyt — akkor ujjitották megh, mely alkalmatossággal magát a' Fatenst is jól megh ütögették . . . ".

A Tolna megyei Szakcson is az 1754-es határperben az egyik tanú beszámolt arról, hogy „ennek előtte circiter 20 Esztendővel, Inquisitio az határok végett peragáltatott, s' Tanu is gyerkőcze lévén, mivel éppen a' Ductusban emlitett köveknél emlékezetnek okáért derekassan megh csapták". Nem csoda tehát, hogy „igen jól emlékezik, hogy azon alkalmatossággal összve gyült Tanuk és Szakcsi lakosok az mostani Ductusban föl tett és occulata revisio alkalmatosságával megh mutatott nevezetes helyeket Szakcsnak valóságos régi Határának lenni mondották."[9]

A Szolnok megyei Varsányban is a „határokat minden esztendőben Varsányiak falustul szokták ujitani", amint arról az 1765-ös határper adataiból értesülhetünk. „Azon

[4] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E.
[5] OL., Inquisitio Juratorum T. R., 17/2018.
[6] OL., Inquisitio Juratorum T. R., 17/196.
[7] OL., Inquisitio Juratorum T. R., 17/1707.
[8] OL., Processus appellati 5/3824.
[9] OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 555/G2/VII.

határt az többi között maga is ezen Fatens — vallotta az egyik tanú — hánta s ujjitotta", s különösen azért ismeri jól, mert azon „eöccsét emlékezetnek okáért megh csapták". A Torna megyei Péterháza és Zemlén között villongás támadt, és ezért 1766-ban határjáráson kívánták a vitát tisztázni. Amikor „a Zemlényi és Péterházy határozó helyre, akkori Nemes Vármegye Szolga Birájával és Szomszéd béli Lakosokkal jutottak volna, e' Tanu, ugy mint a' többi között ifiabb megh fogattatott és ezen szók alatt megh verettetett, hogy ugymond: erről emlékezzél megh, hogy e hely határozza Zemlént és Péterházát . . . ".[11]

S a tanúk hűen emlékeztek is a megveretésük színhelyére, amint azt számtalan példa is igazolja. Sőt, azt is emlékezetükben tartották, hogy a határjárást szolgabíró, viceispán vezette, akiknek jelenlétében történt megcsapatásuk. A Pest megyei Acsán is, mint arról az egyik tanú 1660-ban beszámolt, „ennek előtte sok esztendővel Szolgabirákkal járták az öregh emberek azon határokat — melyek vitásak voltak —, emlékezik reá — ti. a tanú —, hogy jó iffiu Legény voltam, két határon megh is vertek, ugyan megh is Parancsolták, hogy jövendőben megh emlékezzem róla . . . ". S ezt a tanú meg is tartotta.[12] A Veszprém megyei Csöglén 1733-ban, „midőn Néhai Istenben boldogult nagy emlékezetű Méltóságos Püspök Széchenyi Páll Urunk eö Nagysága ezen határoknak revisiojára több Convocatus urakkal kin volt, ugyan ezen utóbb nevezett hármas határoknál pro memoria megh is tsapattatott . . . ".[13]

A Tolna megyei Iregben is 1733-ban „midőn Néhai Viczai Ádám Uram eö Nagyságha Brodarics nevü Tolna Vármegyei V. Ispánnyal Iregi határokat járta volna — számolt be az egyik idős tanú — ugy mint fiatal Embert, továbbá emlékezetnek hiréért megh is csapták, hogy tudniillik emlékezzék arra, hogy Iregh és Szokol között azon légyen az igaz határ. Sőt, maga is Viczay Uram eö Nagysága azon Dombra fel menvén, azt lábaival dobogtatván mondotta: Ugyan tsak nyilvánságos igaz határ ez, az mint is akkori időben addig tartatott . . . ".[14] De Szántón is, az 1752-es kihallgatáson az egyik tanú beszámolt arról, hogy amikor „sok esztendőkigh pásztor lévén Szántó helységben, azon jeleknél — melyeket éppen újítottak — szüntelenül megh fordult (a második jeleknél gyermek korában megh is csapták az Urak emlékezetre a Tanut) azért tudja — erősitette meg ő is a megcsapatás eredményét —, hogy az erdőt Szántóiak birták és makkoltatták . . . ".[15] Egy másik tanú szerint „a határ járó Urak két szántói Gyermeket" csaptak meg, így a híre annál is nagyobb lett. A Fehér megyei Csőszön is 1777-ben, midőn a „Polgárdi és Csőszi határokat csinálták és akkor is jelen volt a Tanu — aki a fenti évben az esetről beszámolt —, és Vörös A'Pál akkori V. Ispány Ur a Tanunak mondotta: emlékezzél meg barátom, jövendőben a' határra, lehuzatta kettőt s' hármat csapatott rajta".[16]

A földesurakkal is bejárhatták a határokat, hogy a jeleket megújítsák. Ez különösképpen a török korban történt meg sűrűbben, amikor a török végeztette az újítást. Erről emlékezett meg a Heves megyei Tiszajenőn 1724-ben tartott kihallgatáson is az egyik idős tanú, aki „még Gyermek korában, az mikor akkori Török Földes Urak összve hivatván akkörül való lakosoknak Öregjeit és Ifiát és ezen megh nevezett Határokat ujjitották, ezen Fatenst is, hogy reá emlékezzék, az Jenői és Nap kelet felől való Határon jól megh is csapták, kit — mint a tanú emlékezett rá — kettős Határnak neveznek".[17] Az 1734-es szentandrási határperben számolt be az egyik tanú arról, hogy „hallotta, egy Kis Gyurka István nevü, közel 100 esztendős Kis-Hevesi embertől, hogy jelen volt eö maga és megh is verték az határokon, mikor itten nagy határtul nap nyugatra menvén hányatta maga hatalmából uj határokat és szélesitette maga lakó helyének, Hevesnek határit a Török".[18]

[10] OL., Keglevich cs. lt., 19/III/12.
[11] OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 569/93/I.
[12] PML., XXXIII., 11/C.
[13] VeML., Hp., A/III/13.
[14] OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 555/92/I.
[15] OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 556/92/VII.
[16] OL., Zichy cs. lt., 97/128 et H.
[17] OL., Keglevich cs. lt. 10/III/12.
[18] OL., Processus appellati 5/90.

A Somogy megyei Szobon tartott 1736-os határjáráson számolt be az egyik tanú arról, hogy a „Török időben, midőn egykor az Szobi erdőkben bizonyos gyilkosság történt volna, Szobnak akkor béli Török ura, ki menvén azon történt gyilkosságnak helit megh nézni, mellyik határban történt légyen, akkoron ezen Fagyas János névő embert Borkutnál, ugy mint Szobi határon megh csapatta légyen, emlékeznék megh az határrul. Azért is mind akkor, mind pedigh az eöte mindétigh hallotta — számolt be már a következményeiről is — hogy Szobiak az felül irt határjelekigh békivel, minden háborgatás nélkül birták az határt . . . ".[19]

De ugyanez előfordulhatott a török után is, amint arról a Pest megyei Gyallán 1786-ban tartott kihallgatáson az egyik tanú beszámolt, aki „Gyallai lakta idejiben, Jankó János nevü akkori Gyallai Pusztának földes Ura, ezen megh nevezett Gyallai Pusztának folyó határait a Tanuval edgyütt vizsgálván, azon alkalmatossággal ezen nagy határ hányáson — melyet meg is mutatott — a Tanut megh verte légyen, mondván, emlékezzél megh ugymond ! hogy ezen Nagy Határ hányás Gyallai és Tisza Sápi Puszták között folyó határnak tartatik . . . ". S amint még hozzáfűzte „az igy fejjebb tett okokbul tudgya azt is".[20]

Alkalmat szolgáltatott a határ megtekintésére épp úgy, mint az emlékezetnek veréssel való rögzítésére a földek eladása és átvétele is. Erről számolt be a Pest megyei Sződön 1723-ban tartott kihallgatáson az egyik tanú, aki szerint „a midőn néhai Tisztelendő Bendő István Uram és Váczi Tóth György, néhai Madács János Uramtul Sződöt megh vették volt, azon Danics Pál névü Legényt, a ki is akkor Tóth Györgynél szolgált, a homok hegyen megh Ütögették arra a' végre, hogy emlékezzék róla, hogy addig vagyon a' Sződi határ". Ugyanis ez alkalommal is „járván a Sződi határokat, meddig legyenek, hogy tudhassák határjait" az új gazdáik is.[21]

Hogy hol történt a megverés? Változatos helyei lehettek annak. A lényeg az volt, hogy valamely nevezetesebb, emlékezetes határjelnél erősítsék meg az emlékezetet. A Bihar megyei Szeghalomban 1823-ban egy hányott határnál, „a hol most a' Csökmei malom áll", történt az, hogy „eötet megh verték", említette az egyik tanú.[22]

A Pest megyei Pándon 1738-ban az egyik tanút fiatalon, „tizenhárom esztendős korában a Kávai Határnak Széliben le vonták a partra. Pándi lakos Mód András, Bizony János és Bogárdi András ott megverték, mondván nekie, errül emlékezzél, itt vagynak Pándi, Pilisi és Kávai hármas Határok".[23] 1766-ban a Torna megyei Görgőn, amint azt az egyik tanú elmondta, határjáráskor „tanálván egy határ hányást, emlékezetül tehát ugyan e' Tanu Testvérét, Kocsis Andrást, néhai Oravecz Tamással edgyütt azon hányásra le tették és mind kettőjüket megh csapták, ugy mint határon . . . ".[24] Szentesen, 1728-ban, amikor „az Harcsás Szigettyének felső Szegeletén az határt fel hánták, Ellésiek és Bökenyiek, az egyik tanu elmondása szerint, azon alkalmatossággal jelen volt a Fatens, ahol ott meg is verték".[25]

Gyakori volt, hogy a fiatalt valamely emlékezetes, kettes határnál verték meg, mint az a Komárom megyei Császáron is történt, 1653-ban, amikoris „két föld határokon Császári Német Bálintnak már megh holt, akkor élő fiát, ezen Határoknak nagyobb és bizonyosb emlékezetire, az Határ-járáskor megh verték . . . ".[26] 1732-ben a Fehér megyei Ráczalmáson is egy kettes, kezdő halomnál fogták le az egyik helybeli lakost és „azon hánt határon megh is csaptálk, hogy tovább is emlékeznék megh azon határrul . . . ".[27] A Pest

[19] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/2789.
[20] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/2289.
[21] PML., XXXIII., 11/C.
[22] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 580/95/V.
[23] OL., Szilassy cs. lt., 2/3.
[24] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 569/93/I.
[25] OL., Keglevich cs. lt., 2/II/I.
[26] OL., Esterházy cs. gesztesi lt., 2/XI.
[27] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/2339.

megyei Perbálon is, amint az egyik tanú 1745-ben elmondta, egy „jóll ki láczó kettüs hányott határon Fatenst, in Anno 1727, midőn némely bizonságot letett hite után Kérvaj pusztának külömböztető határjeleknek mondották lenni, ott megh akarták csapny . . . ".[28] Az Abaúj megyei Somodiban 1766-ban, amint azt az egyik tanú elbeszélte, a bércz tetőn, ahol „ujra most is ki tecző két határ Dombok találtatnak, mellynek edgyikén az felől irt határ járás alkalmatosságával mind iffiu Legény megh tsapattatott . . . ".[29]

Nevezetes helynek számított az is, ha egy helyen három falu határa futott össze. Az ilyen hármas határon is gyakran történt megcsapatás, amint arról az egyik idős tanú 1723-ban a Komárom megyei Becselen számolt be, akit ugyancsak egy hármas határon „ez előtt 40. Esztendővel Török András és Kuny Imre Nemes Komárom Vármegye Szolgha Birája és Esküttye, által lött határnak járása alkalmatosságával emlékezetért megh is verettetett . . . ".[30] Ugyanez évben Héregen az egyik tanú ugyancsak az ottani hármas határnál „emlékezetért megh is csapattatott . . . ".[31]

A Szolnok megyei Dósán tartott 1730-as határjáráson számolt be az egyik tanú arról, hogy kb. hatvan évvel azelőtti határjáráskor is azon „mód és rend szerént hatták Miske és Dósa között való határokat, a' mint most föl vannak hánva, a' Fatenst is ugyan akkor, mint gyermeket megh csapták az hármas határon, jól emlékszik . . . ".[32] A Békésen 1803-ban tartott kihallgatás egyik tanúja is arról szólt, hogy „egy Komáromi József nevü ember, a' ki ezen a' tájékon régebben járatos volt, engem ezen a' határon meg is vert, ugy fejezvén bé, hogy emlékezet okáért vert légyen meg, hogy tudjam idővel is, hogy ez lenne az igaz Békési határ egész a' hármas határig, a' hol Doboz, Sarkas és Békés öszve jönne . . . ".[33]

1674-ben pedig a Komárom megyei Szentmiklóson, mint az egyik tanú elbeszélte, „ezen Fatenst Pál Mihállyal, a hatodik bizonysággal együtt a négyes határra voniatták, s' erőssen megh csapatták emlékezetért . . . ".[34]

Jeles határhányásnak számított a szélső határdomb, amelyen gyakran történt a fiatalok megverése. A Nógrád megyei Bárkányon az 1720-as adatok szerint, ugyancsak a szélső hányáson „Gyermekségiben megh csapták" az egyik tanút.[35] 1738-ban a Pest megyei Pándon a szélső határnál — említette az egyik tanú — „sokszor Pándi öregh némely emberek gyermek korában ezen Tanut az megh nevezett Határon emlékezetre megverték . . . ".[36]

De ugyanúgy a végső határjelnél is gyakran részesítették az ifjakat emlékeztető verésben, mint arról Varjaskéren 1826-ban tartott határperben az egyik tanú beszámolt, „azon utolsó helyen letett czölömnél az Urak a' Tanut, mint a' féle gyerkőczét felhuzatták és meg is tsapatták, emlékezet okáért, és midőn felereszteték ujonnan meg mondották nékie, amit már a' Tanu fellebb megh vallott, és innend állitja, hogy Buzsák Varjaskérrel lehetetlen hogy megütközzön . . ".[37] A következő évben, 1827-ben ugyane falu berkében helyezték el a határjeleket, és ott „a' hol ezen utolsó czölömpöt letettek — számolt be a határozásnál jelen lévő tanú —, a' Tanut lehuzták és megcsapták, emlékezet okáért; és a' midőn föl eresztették — fűzte hozzá —, ismét azon szavakat, hogy megemlékeznék róla valaha, mondották". Ezért is emlékezett oly jól a végső czölömpre, az újabb határozás alkalmával.

Kiemelkedő hegytetőn is, amely önmagában is emlékezetes lehetett, szívesen erősítették a fiatalok emlékezetét veréssel is határjáráskor, mint 1600-ban Körtvélyesen is, ahol a „Bede Bércze nevü hegy tetején, Nytra János Derenken lakozó a' helyen esküttmegh, hogy Faygel Péter, mikor ez előtt az határt járta, őtet gyermek korában azon az helyen verték volt megh emlékezetre . . . ".[38]

A nevezetes határköveknél ugyancsak gyakran történt megcsapatás, amint arról az 1720-as Fehér megyei Acsán történt kihallgatáson is értesülhetünk, ahol a „hat kő" nevezetű határjelnél a „Török időben is járván törökök az határt, megh akarták csapni

[28] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1774.
[29] OL., Processus Tabulares 4/2473.
[30] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1561.
[31] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1561.
[32] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/2017.
[33] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/8620.
[34] OL., Esterházi cs. gesztesi lt. I/III.
[35] OL., Processus Tabulares 4/2144.
[36] OL., Szilassy cs. lt., 2/3.
[37] OL., Festetics cs. lt., 1345/III/Hp.
[38] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 569/93/I.

a' Fatenst . . . ".[39] Az 1745-ös magyaralmási határjáráson az egyik tanú számolt be arról, hogy még apja gyermekkorában „a' vetések között lévő Határ kőnek erányába Határokat hánván hatalmas Csohaj Török, mely határon is ezen Fatensnek Attyát megh csapta . . . ".[40] Szentendrén pedig, amint arról 1763-ban az egyik tanú megemlékezett, a Fatenst határjáráskor a „Szekrény keövön", amelynél három határ futott össze, „megh verték, mondván nekie, emlékezzél meg, ennél föllül irt határok eöszve ütköznek és ez légyen valóságos választó határ jel".[41]

De akadtak emlékezetes határfák is, amelyeknél az ifjak verést kaptak. A Heves megyei Visontán 1739-ben az egyik tanú, aki a bizottságot a határon „egy mocsár fára vezette, az melly alatt egy hid és Országh utja volt, aztat mutatta az Fatens határnak lenni, ugyan azon helyen emlékezetre megh is verték . . . ". A Komárom megyei Kethelyen is 1747-ben az egyik tanú beszámolója szerint, a határ egyik pontján „egy nagy két águ tölgyfa" szolgált határjelül, amelyet a tanunak mutattak, hogy ez a' Bottyánt Kethelytül különböztető határfa és a' Fatenst ottan megh is csapták, hogy jövendőben meg emlékeznék reája . . . ".[43]

Más helyen pedig nevezetes kutaknál erősítették meg az emlékezetet veréssel. A Sopron megyei Szentiványon, mint az egyik tanú 1696-ban beszámolt róla, „az han kutat tartották határnak lenni" a hansági berekben és hogy ennek egy határjáráson jelét is adják, „mégh ezen Fatenst is megh csapták azon kutnál emlékezetért . . . ".[44] Az 1732-es határjáráson a Pest megyei Sóskúton két nevezetes határjelnél két különböző személyt vertek meg, mégpedig „az első kőnél, amint a' Ductust kezdették Vercsák Mihályt, az Kis Kutnál pedig Jevrem Milosevicsot megh csapták, azt mondván nekiek, hogy megh emlékezzenek ezen Soóskuti igaz határokrul . . . ".[45] De 1736-ban Tápiószentmártonban is határbejáráskor az egyik nevezetes határponton, Ábrahám kútjánál megállottak és amint az egyik tanú elmondta, „emlékezet okáért az Ábrahám kutján meg akarták csapni, jövendőben is emlékeznék megh, hogy Ábrahám Kuttya légyen Czegléd és Tápió Szent Márton között igaz és valóságos Határ . . . ".[46] Az 1736-os Bőszér pusztai (Pest m.) határjáráson az egyik tanú arról szólt, hogy a határokat azért ismeri olyan jól, mert „ez előtt egy nihány Esztendővel Fatens többekkel kerülvén az Határokat, a' ugyan azon Kese és Fekete Halmok között, a Seregélyi Kutnál — de az már el szántatott — megh csapattatott . . . ".[47]

Ki volt az, aki a verést végrehajtotta? Mindig az, aki a fiatalt vagy a társát fel akarta világosítani a határok állásáról, aki tanítani akarta a tudatlant. Természetes, hogy elsősorban a gazda, akinél a fiatal gyerek, akár mint béres szolga, akár mint bojtár, teljesített szolgálatot. A Pest megyei Püspökhatvanban is, amint arról az egyik idős tanú 1779-ben beszámolt, fiatal korában gazdája sertéseit legeltette, és hogy idegenbe ne eressze, megmutatta sorban a határokat. „Sőt — amint elmondta —, az Teknős Tetején lévő a kereszttel meg jegyzett Nagy Határfa mellett megh is verte a' Tanut, azért csupán, hogy emlékezzen, meddig van a' Sügyi határ Szilágyi Határhoz."[48]

A gyerekek gyakran otthon apjuk mellett tanultak a munkába és eközben ismerték meg a határok állását is. Ehhez hozzásegítették azzal is, hogy az emlékezetes határponton az apa csapta meg a fiát, mint azt a tanút is, aki 1729-ben Üllőn vallott a határokról és aki „Gyermek korában a' . . . kaszásoknak ételt hordván egykor, a' midőn a' kaszások nyugodtak, az Attya örök emlékezetre le huzta egyik határra (: a' mint emlékezik az Attya mondására az Lődy határ-

[39] OL., Esterházi cs. gesztesi lt., 10/XLVIII.
[40] OL., Esterházi cs. gesztesi lt., 6/XXXVI.
[41] PML. 302-H., Szentendre/b.
[42] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1246.
[43] OL., Esterházi cs. gesztesi lt. 2/X.
[44] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 549/90/E.
[45] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1491.
[46] PML., Processus Terminati 1734: 2.
[47] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/2333.
[48] OL., Processus Tabulares 4/4666.
[49] PML., Processus Terminati 1737: 22.

ron:) hármat ütött a' farán, mondván, megh emlékezzél Fiam, hogy ez Lődy, Halmi és Üllői hármas Határok", „innend tudgya — állapította meg — hogy ezek legyenek megh nevezett heleknek valósághos igaz Határai".[49]

1733-ban a Somogy megyei Bolhón az egyik tanú beszélte el, hogy régebben az egyik bolhói gazda a fiával a határon ásott, a gazda, „Szekszárdy János, fiát jövendőbeli emlékezetnek okáért, ugy mint határ hányásakon megh is csapták volna . . . ".[50] Vagy a Heves megyei Ivánon, amint az egyik tanú 1735-ben arról beszámolt, „12 esztendős korában Apja — akivel a mezőben járt —, lefektetvén a tövisekre — azaz a tövissel benőtt határdombra — hogy meg emlékezne azon határra, meg is csapta a' járom szeggel . . . ".[51] 1768-ban pedig Verőcén az egyik tanú állítása szerint, a hármas határoknál sokszor „megh verte az apja, hogy ezen Isten-lajthi és Szokolai határokrul meg emlékezzen".[52]

S hogy ez a nevelésmód korántsem számíthatott nagyon faragatlan és durva bánásmódnak, arra az is utal, hogy a Komárom megyei Szentjánoson 1726-ban az egyik tanú arról is beszámolt, hogy egykor, határhányás alkalmával „Méltóságos Gróff Eszterházy János Uram eö Nagyságha, Ádám névő fiát, azon a' hármas határon, emlékezetnek Okára való nézve, mind Lovastul oda vitetvén, megh csapatta . . . ".[53]

Talán ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a határon való megverés nem korlátozódott csak a gyerekekre és az alsóbb néposztályra, amelynek mintegy bárdolatlan szórakozásmódját jelentette volna, hanem a társadalom egészét átfogó szokásról lehetett szó. Erre mutat az olyan eset is, mint a Sopron megyei Gyirót és Ligvánd határainak megvonása 1810-ben, amelyet a két földesúr, herceg Esterházy Miklós és gróf Niczky Lajos kívánságára végeztek. Mint a jegyzőkönyvben olvasható: „a' Méltóságos Gróf Niczky Lajos Ur részéről pedig gróf Sebewille Artus" vett részt hivatalosan a határozásban: „ki — mint a továbbiakban értesülhetünk — emlékezetnek okáért a' fenn tisztelt Dóczy Zsigmond fő Ügyész Ur által három ütésekkel, az ujonnan felhányt egyik Határ Halmon meg is csapattatott . . . "[54] E szerint e szokás a társadalom minden rétegében ismert volt, mint valamely eseményre emlékeztető aktus, akár a vadászoknál a felavatáshoz tartozó megverés.

Egyébként a vadászok, akiknek hajtóik gyakran fiatal korúakból szerveződtek, ugyancsak gyakran jártak a határok mentén, ahol nem mulasztották el veréssel is rögzíteni a fiataloknak a határjelekről szerzett ismeretét. A Nógrád megyei Kiskéren 1743-ban tartott kihallgatáson az egyik idős tanú emlékezett meg arról, hogy „még Gyermek korában lévén, a Cseress Tónál öreg Emberek, Puskások által megh verettetett, azon okbul, hogy a' Cseress tórul meg emlékezzen, melly is a' Kiss Kéri határ Jegye és hogy ezen Tóig terjed a' Kis Kéri határ . . . ".[55] 1772-ben pedig a Pest megyei Kis-Némediben tartott határjáráson beszélte el az egyik tanú, hogy „Gyermek korában a' Vadászok le is akarván a' Fatenst két izben vonni, a' végre, hogy eötet megh vervén azon határ Hányásrul jobban megemlékezne".[56]

A leggyakoribb megcsapatás mégis a pásztoroknál, egymás között történt. Az idősebb bojtárok így tréfálták meg a fiatalokat, de a fiatalok is erre

[50] OL., Széchenyi cs. lt., 244/IV/32/E.
[51] OL., Processus apellati 5/90.
[52] PML., XXXIII. 11/C/2.
[53] OL., Eszterházi cs. gesztesi lt., 1/III.
[54] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 543/88/XII.
[55] OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 567/93/F.
[56] PML., XXXIII. 11/C/2.

hivatkozva heccelődtek és próbálták ki erejüket gyengébb társaikon. A Pest megyei Alsó-Sápon az egyik pásztor beszélte el, hogy még gyermek korában, amikor Csőváron lakott, „magánál korosabb kondások a forrásoknál lévő határ hányáson le vonták és meg csapták, mondván: itt van az Alsó-Sápi és Nésay határ, emlékezzél reá . . . ".[57]

A megverés a pásztoroknál is olykor mintegy a fiúk felavatását jelentette, mint arra az egyik tanú a Heves megyei jászárokszállási 1735-ös kihallgatáson is utalt. Mint elmondta, a hármas határhányásoknál, midőn „ezen Tanú is több Juhász társaival mulatozott, hevert és ottan idejüket töltötték, egykor az öregbik Juhász, Vörös György nevü Heves Iváni fiu, előveszi ezen Tanut, mint akkori előhasu Juhászt, azon hármas Dombnál le huzván jól meg csapdosta Juhász Pálczájával, emlékeznék meg róla, ugy mond, hogy azon hármas határok Császi, Heves-Iványi és Szent-Andrási valóságos és bizonyos határok legyenek . . . ". S még azt is hozzáfűzte: „Igy erre a tanu igen jól emlékszik."[58]

A Gömör megyei Cereden is beszámolt arról az egyik pásztor 1743-ban, hogy a határon álló „keresztes Hársfa alatt", „egyszer a' Tanut le fogván a' Ceredi Ökrészek s' jól meg csapták, hogy emlékeznék meg rula, hogy azon Hársfa Határfa volna, Pogony és Tóth Uffalu között . . . ".[59]

A megcsapatásnak sokféle alkalma lehetett, és gyakran a véletlen lehetőség sarkallta a jelenlévőket a tréfás akcióra. A Nógrád megyei Palotáson, amint 1755-ben az egyik tanú beszámolt róla, „mikor egykor Bucsura mentek volna és az Utnál az körtvély fa alatt, mellyet ma mutattak, megállapodván (pihenni akartak), jól meg csapták a' többi társai emlékezetre, hogy azon hely választaná az Palotási határt az Gedei Határtul . . . ".[60]

A határmenti pihenőhelyek, ahol búcsú és vásár alkalmával alkalmi korcsma is működött, sok vándort vonzott egybe, ahol ugyancsak sor kerülhetett az emlékezet erősítése jogcímén véghez vitt megverésre. A Pest megyei Kereszttúron is ezt tapasztalhattuk, az egyik tanú 1750-ben elmondott vallomása szerint: „Egyszer ennél a Hányásnál — ti. a határon lévő Kopolya mellett — ezen Fatens a' koron az üldögélő Emberek által meg csapattatott a' végett, hogy emlékeznék meg az Kopolya mellett lévő Hányásrul, mely Vecsési Határt Kereszturitul különbözteti . . . ".[61]

A megverésre jogcímet sok minden adhatott, így a puszta érdeklődés is a határok felől. 1761-ben a Szolnok megyei Szandán, a tanú, aki a vallomást tette „a Szolnoki Marhák mellett bojtárkodván, midőn marhái az Szandai Szigetben legeltek volna, Szent Miklósi Lőrincz és Pesta Gulyás bojtárokkal az Deutrális határon mulatván, az határok iránt emlékezetet tett. Mely szókra nevezett Sz. Miklósi bojtárok meg ragadván az Tanut, le nyomták és ezen Szóknak utánna, hogy emlékezzék meg az volt Szandai határrul az Tanu, egy néhányat ütöttek rajta és el bocsájtották . . . ".[62]

A bojtárok ingerkedésére és az erőfitogtatásra jó jogcímül szolgált egymás emlékezetének az ismételt verésekkel való erősítése és felújítása. A Nógrád megyei Szokolyán az egyik pásztor el is mondta az 1768-as kihallgatáson, hogy a határokat már „soha el nem felejti, mivel mind ezeken a' határ jedzéseken a' Pásztoroktul meg-verettetett, emlékezetnek okáért, félt is már hozzájuk közelgetni a' sok verés miatt, hanem kenyeret mutatván

[57] PML., XXXIII. 11/C.
[58] OL., Processus appellati 5/90.
[59] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1951.
[60] OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 568/93/C.
[61] PML., Processus Terminati, 1744: 5.
[62] OL., Keglevich cs. lt., 10/III/12.

a' Tanunak, ugy Tsalták a határ helyekre".[63] Más esetben pedig valamely játékos ürüggyel vették rá társukat, hogy olyan helyzetbe kerüljenek, hogy megverhessék őket. A Zemplén megyei Harkályon, az 1760-as vallomások szerint, pl. így biztatta az egyik pásztort a másik a határkőnél: „Tsak szagold meg azon kő mellett lévő földet, melly nagy szaga vagyon ! Azonban az emlitett sógora — a másik pásztor — a' Tanun egy jót ütött rajta, hogy emlékezzék meg, hogy azon nagy kő a' Szöglet határa Pthrügynek, Taktakinisnek és Harkálynak . . . ". De figyelemre méltó az is, amit még hozzáfűzött: „az mely kőn azon alkalmatossággal három jel, vagy is vonást daruláb formára látott . . . ".[64]

Végül is a szokás egyeseknél évődő, gyerekes veszekedéssé, játékká vált. A Somogy megyei Gesztiben 1816-ban tartott határjárás jegyzőkönyvében olvasható például, hogy a falubeli gyerekek miként csufolódtak s verekedtek az egyik elmaradottabb cselédgyerekkel, akit, amidőn előlük egy fára fölmenekült, mely éppen a határon állt, „a többi gyerekek által le ráncatott, megh is csapattatott, hogy ezen fára meg emlékezzék, mivel a Határon vagyon . . . ".[65]

S ha egyes gyerekek között a megverés játékos formák között, kötődésképpen folyt is, más esetben nagyon komoly is lehetett. Balassagyarmaton az 1741-es határperben számolt be az egyik tanú arról, hogy gyerekkorában egy nagy hársfa alatt a falu végén „sirásig meg verték a' Fatenst". Eközben az egyik felnőtt, Szabados Miklós a következőképpen vigasztalta: „Semmi az édes Eötsém, ki nyülsz te abbul, emlékezzél reá, hogy itt legyen a' Gyarmathi határ."[66] Sokkal súlyosabb következménye volt a Zaránd megyei Kurticson, ahol az 1770-es kihallgatás adatai szerint két gyereket vertek meg a határon és azok közül az egyik „félelmében a verés után annyira ment, hogy soha többször vissza nem tért Kurticsra . . . ".[67]

Ugyanakkor a megverésnek korántsem csak a határjelek emlékezetbe rögzítésekor lehetett szerepe, hanem mint módszert, jóval szélesebb körben is alkalmazták. Egyes falvak elnéptelenedése esetén akadt öreg, aki ily módon igyekezett a falu hajdani helyéről hírt adni a fiataloknak: veréssel igyekezett a falu emlékét szilárdabbá tenni. A Nógrád megyei Kiskéren számolt be erről 1742-ben az egyik tanú, aki elmondta: „Hallotta egy Száz egynéhány Esztendős Embertül, Miskó Matyitól, ki is midőn a' Szandai, Terényi és a' körül való Helységek Puszták valának, legtöbbet a K. kéri erdőkön élt, az tudta minden némü Szeggyeit és határit a kis kéri és más közel lévő pusztáknak. Midőn már Pusztulás után a Nép gyülekezni kezdett, már Juhokkal és s. v. Sertésekkel a Gyermekek az Erdőket járták, legkedvesebb helye lévén az emlitett öregnek a' Csertó és a' Cseres Bércze; a' mely Gyermeket — értesülhetünk a magános öreg különös módszeréről — meg fogott azon Tónál, vagy megverte, vagy füleit meg huzta, vagy meg ijesztette, hogy emlékezzenek meg a Csertóig lenni a kiskéri határt. Nem különben — fűzte még hozzá — a Cseressen által menő út is, hogy kis kért Szandátul választó határ ut volna . . . ".[68]

Hogy az efféle faluról való híradás nem lehetett egyedülálló, arra az a példa is rámutat, amit az 1742-es kihallgatáson a Somogy megyei Tömörke pusztán az egyik tanú, Kovács Péter elmondott, aki szerint Tömörke pusztulása után csak egy öreg ember maradt meg, aki egyszer „a falu végin (: a hol a házak voltak éppen, de az emberek el szaladtak s el pusztultak volt már akkor:) meg fogta fülit, jól meg huzván, annak utánna az ostorral is jól meg csapdosta, emlékezetnek okáért, hogy tudni illik minthogy akkor elpusztult az Országh, ha valaki találkozna, hogy hirt mondhasson, s' reá emlékezhessen, hogy azt hivják Tömörkei falunak s a' Lipa voda kuttyátul fel jövő völgy ha-

[63] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E.
[64] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/95.
[65] SML., Metalia 9/16.
[66] OL., Zichy cs. lt., 150/186.
[67] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/1234.
[68] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 567/93/F.

sittya a határját egész a' kasoki utig . . . ".[69] A nehéz helyzetben ez látszott a legcélszerűbb módnak ahhoz, hogy a faluról az utolsó tanú híradással legyen.

S hogy a megverésnek végül is megvolt az értelme, azt a későbbi sok hivatkozás is igazolhatja. Még akadt határper is, amelyben épp azáltal kellett a határ hitelességét bizonyítani, hogy egyes embereknek az ottani határon szokásos megveréséről adtak számot. A Pest megyei Gyálon is 1730-ban nem véletlenül, a tanúknak azt kellett volna a határok elismertetése érdekében igazolni: „kit a' mely idő tájban csaptak is megh ott lévő Gyáli határon és melly helységbéliek voltak akkor jelen ? . . . ".[70]

Ugyanakkor nem egyszer előfordult az is, hogy a hamis, áthelyezett határjeleket éppen a megveréssel igyekeztek készítői „hitelesíteni", azt a látszatot kelteni, hogy ahol valakit megvertek, ott van biztosan a határ. 1748-ban a Pest megyei Telkiben történt hasonló eset, amikor a szomszédok „bizonyos kettős határt mostani Pater administrator akarattya ellen fel állitották és azokon emlékezetnek okáért az ottan léveö Gyerkőczéket meg is csapatták, de azokat mindgyárt ennyihány nap mulva az megh iirt Telky administrator Uram szélyel teritette . . . ".[71] 1801-ben pedig Tiszaszentgyörgy és Tiszajenő közti határszakaszon történt, hogy „a' régitül 129. közönséges lépésnyire eső Határ halmot a' Sz. Györgyiek erőszakossan hányták meg . . . ". S ezt azért tudja oly jól a tanú, „mivel emlékezetnek okáért azon a határon a Sz. Györgyiek meg akarták verni, de oda nem vihették . . . ".[72]

A megcsapatás tehát abban a korban, amikor az írásbeliség is gyenge lábakon állt és a határmérés is csak egyszerű eszközökkel, gyarló módszerekkel folyt, segítette a határjeleket az emlékezetben megrögzíteni és így a határokat biztosabbá tenni. Hogy az emlékezet milyen hosszú távon is képes volt a határok emlékét fenntartani, arra már idéztünk példát a tolnaiak török előtti határviszonyaira vonatkozóan. Egy-egy határjelnek az emléke esetleg földrajzi névvé alakulva, ugyancsak huzamosan fennmaradhatott, a megcsapatás emlékeihez kapcsolódva. Ilyen példát a Gömör megyei Almásról idézhetünk, ahol az 1600-as határjárás jegyzőkönyvében olvasható, hogy a tizenharmadik határhányásnál „verte meg Kendy Lajos Uram, ki Praefectusunk volt akkor, örök emlékezetre Imre Pált, mely Dombot — magyarázta — neveztük akkor Imre Pál Siralom Dombjának". De még azt az elgondolkoztató megjegyzést is hozzáfűzték: „az Törvény is ugyan ezen helyen volt".

De hasonló megjegyzés olvasható a következő, a 14. határdombbal kapcsolatban, amely mellett „verette meg az Praefectus, Kendy Lajos Uram Kovács Pált emlékezetre, kit nevezett Kovács Pál Siralom Dombjának".[73]

A fentiek alapján talán kissé jobban is kidomborodott a megcsapatás gyakorlati jelentősége, illetve elhalványultak azok a vonások, amelyek a szokás bizonyos rituális jellegére és azon keresztül igen messze vezető hagyományokra utalhatnak. Gondolunk itt arra, hogy a szokás minden vulgarizálódása ellenére is, fenntartott olyan elemeket, amelyek jóval túlnyúlnak a rideg köznapi praktikumon és inkább az ünnepi szokások fennköltebb világába tartoznak.

Ilyen eleme lehet a megcsapatás aktusának, hogy a kárvallottat utána megvendégelték, itallal és olykor étellel is traktálták. Azt már az előbbiekben

[69] SML., Metalia, 1/49/B.
[70] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/3630.
[71] OL., Inquisitio Juratorum T. R. 17/2620.
[72] PML., XIII./2/b/45.
[73] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 569/93/J.

is tapasztalhattuk, hogy az előrelátó földesúr a bizonyságoknak az út bizonyos szakaszára előre bort készíttetett, hogy a fáradt határjárókat közben felvidítsák és így még inkább a földesúr kedve szerint tegyék meg vallomásaikat. A borral való megkínálás, az áldomás tehát egyúttal a jobb eredmény záloga is volt. Az esetleges megcsapatás viszont ilyenkor nem esett egybe az áldomással. Ilyen esettel találkozhatunk a Zala megyei Tolmács 1749-es határjárásán is, amikoris azt a személyt, aki a vallomást tette, az egyik nevezetes határjelnél az ún. „Sózó fánál, emlékezetnek okáért — a határjárást vezető tiszttartó — megverette egy kevéssé és mondotta neki, reá emlékezzék, hogy Nap Nyugat felől ez Tolmácsi Határ, Nyári Napkeletrül Borsfai, az mellett alul pedig Nagy-Iához tartozandó Terrenum". A továbbiakban az is kiderült, hogy a tiszttartó „körösztöt vágatott az Sózó fán" is. Majd, „onnét meg térvén délnek" a szőlőhegy alatt, a becsehelyi útnál a határjárók „letelepedtek s egy hordó Bort megh itatott Vélek" a tiszttartó.[74]

A megverés és ital szorosabb összetartozása, mintegy az áldomás megtartása, látszik azon adatok alapján, melyeket az 1765-ös Somogy megyei Orcziban tartott határper során rögzítettek meg, amelyekből arról értesülhetünk, hogy az egyik juhásznak juhai éppen akkor tévedtek át a határon, amikor ott „némely bizonságokkal néhai Babics Uram, ugy mint N. Vármegye Birája, az Orczi határt járta". A juhokat természetesen behajtották és „Babics Uram a' Tanut társával edgyütt magához hiván egy ital bort adott a Tanunak és ugy azután mind a' kettőt meg ütögette, meg mondván nékik, hogy Dávó Kuttyának és a' megirt mód szerint légyen Orczi és Taszár között a' valóságos határ".[75]

De más esetekből az is világossá válik, hogy a határjárók kint is ebédeltek és nyilván az ebéd utáni oldottabb hangulatban került sor egyes személyek rituális megverésére is, amelyet külön pénzzel is rekompenzáltak. Az 1747-es Komárom megyei Bottyán pusztán tartott határjáráson vallotta az egyik tanú, akit fiatal korában „néhai Radó Pálnak lévén kocsisa" s határjárás közben egy „tölgy fa alatt le telepedvén: Radó Pál, Bolfert Ádám, Kindli Orbán és Kun János (:melly a Devecseri Dominiumnak Praefectusa volt:) — valamennyien a határjárás hivatalos személyei! — a fa alatt ott ettek ebédet". „Ott pedig a Fatenst többiekkel edgyütt emlékezetnek okáért meg csapták és Radó Pál Uram egy forintot is adott a' Fatensnek a' csapásért".[76]

Egészen félreérthetetlen a megcsapatás és megvendégelés összefüggése azon híradásban, mely a Fehér megyei Magyaralmás 1745-ös határjárásából maradt ránk, amely szerint a határ egyik nevezetes szakaszán, az úgynevezett „Borbolya völgy" közepén található malomnál „ezen Fatens — aki a tanúvallomáson a beszámolót tartotta — ugy mint Gyermeket emlékezetre való nézve megh csapván és a' csapás után — mintegy engesztelésül — Bort és pecsenyét adván nékie . . . " vendégelte meg.[77]

Mindezeket látva óhatatlanul emlékezetünkbe idéződik a határsértésekkor rendszeresen alkalmazott olyan zálogolás, amikor a zálogolók azonnal kivették hajtóbérüket, mégpedig természetben, és a kivetett sertést vagy juhot azonnal le is ölték és lakomának elkészítették.

Ez a gyors intézkedés, melynek vége a zálogolással egybekötött tor és lakoma lett, viszont lehetetlen, hogy fel ne idézze az előző századokban a végső soron a határkő elhelyezésekor rendezett és a rómaiakig is visszavezethető ünnepségeket, amelyen áldozatot is mutattak be és az áldozatként bemutatott

[74] OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 587/99/II.
[75] SML. Metalia 1/49a.
[76] OL., Eszterházi cs. gesztesi lt., 2/X.
[77] OL., Eszterházi cs. gesztesi lt., 6/XXXVI.

állat húsából a résztvevők bőségesen bɛlakmároztak. Ismeretes, hogy ilyen alkalommal a határkövet is feldíszítették, körülvirágozták, koszorúval övezték, gödrébe az áldozati állat vérét és húsának egy részét tették és ott tűzzel megégették.

Mindezt nem pusztán a határ szelleme jóindulatának megnyerése céljából tették, hanem azért is, mert a határon temetkezni is szoktak, és így az áldozat egyúttal őseik tiszteletére is szolgált. Így tehát elképzelhető az is — tekintetbe véve a határok jogi vonatkozásait és a jogrendszerünkben tapasztalható erős római jogi hatásokat —, hogy a határjárások alkalmával a megverés után tapasztalható ital- és ételkínálás annak a hajdani határáldozatnak az emléke, mellyel a túlvilágiakat megtisztelték és ezáltal jóindulatukat és segítségüket kérték.

Lajos Takács

„VERPRÜGELUNG DES GEDÄCHTNISSES WEGEN"

(Auszug)

Der Verfasser gibt eine reich dokumentierte Beschreibung der Sitte, wobei ein Kind oder ein Erwachsener bei bestimmten Grenzzeichen verprügelt wird, damit ein jeder im Gedächtnis erhält, wo die Dorfgrenze liegt. Die Sitte ist in mehreren Zeugenverhörprotokollen von Grenzstreitigkeiten in den 17—19. Jh. erwähnt.

Die Verprügelung wurde meistens anläßlich der traditionellen Flurumgänge, nicht selten aber aus reinem Zufall, des Spaßes wegen ausgeübt. Besonders häufig kommt die Verprügelung von Hirten an bestimmten Grenzsteinen vor. Wenn ein Grenzzeichen umgestellt wurde, war man bestrebt, die falsche Grenze durch diese Methode als gültig zu beweisen. Durch Verprügelungen wurden die alten, verwüsteten nicht mehr existierenden Dörfer im Gedächtnis erhalten.

Die Sitte darf nicht als bloße Roheit oder Ungeschliffenheit bezeichnet werden, sie hatte rituelle Characterzüge. Der Verprügelung folgte meistens ein Festmaus. Dem Verfasser nach wäre es möglich, daß einige Riten der Römeirzeit in dieser Sitte weiterleben, als nähmlich man bei Flursteinen Festopfer dargebracht habe.

Szacsvay Éva

Bábos betlehemes játékok Kelet-Közép-Európában

Metszéspontok a Duna-völgyi népek folklórjában
Vargyas Lajos köszöntésére

A bábtáncoltató betlehemes játék a betlehemes játéknak olyan speciális változata, amelyben a karácsonyi történetet, vagy annak egy részét, rövid epizódját, a betlehem belsejében kiképzett színpadon, egyszerű nyeles bábokkal adják elő. Ez a betlehemes játék a magyar nyelvterületen nagyobb foltokban terjedt el. A Balaton környékén, Zala és Somogy megyében, Esztergom környékén, a Felső-Tisza vidéken, Marosvásárhelyen és bánáti településeken ismerték és mutatták be a karácsony körüli időben.

E játékok történetének kutatása nem zárult le. Betlehemes játékaink vizsgálataiban kulcskérdéssé vált e bábos változat eredetének kérdése; még mindig tisztázandó az, hogy vajon közvetlen-e az összefüggés a betlehemi bábok és a misztériumjáték bábjai között (Sebestyén Gy. 1906), illetve a bábos betlehemes játék és az egykori misztériumjáték között.

A bábtáncoltató betlehemes játékok kérdésével foglalkozva először a magyarországi játékok történeti szempontú összefoglaló leírását és rendszerezését végeztem el (Szacsvay É. 1978). Sajnos nincsenek írásos emlékeink bábtáncoltató betlehemes játékainkról a korábbi évszázadokból. Egyetlen forrásunk, a *Tapolcai kézirat* a XIX. sz. második felében került lejegyzésre. Ha bábos betlehemes játékaink eredetét, korábbi megjelenési formáit kívánjuk vizsgálni, csak a közép-európai anyaggal való összehasonlítás tanulságait szólaltathatjuk meg. Ezen túl, megkísérelhetjük felvázolni a magyarországi bábtáncoltató betlehemes játékok helyét a közép-európai játékok rendszerében. Ezúttal a szomszéd népeink körében elterjedt bábos betlehemes játékok áttekintését kísérlem meg, a legegyszerűbb geográfiai szempontot kiválasztva, Nyugatról Keletre.

A földrajzi környezetünkben felhalmozódott kutatási eredmények, különösen az osztrák és német rendszerező, elemző feldolgozások reményteljessé teszik a Kárpátok vonalához kapcsolódó területeken az összehasonlító vizsgálat elvégzését. (Egy tényleges összehasonlító vizsgálatot sajnos elégséges adatok hiányában mégsem nyújthatok, csak a leírások közvetlen tanulságait vonhatom le.) Elsősorban a közvetlen szomszédságunkban élő népek karácsonyi bábjátékait szükséges alaposan ismertetni, de természetesen, ahol lehet, mindenütt ki kell térni a távolabbi összefüggésekre is. Mint már más néprajzi jelenségek kutatásakor is kitűnt, a bábos betlehemes játékoknál is feltehetően kétféle irányból érkező hatással kell számolni: keleti és nyugati eredetű motívumok és elemek váltakozó felbukkanására és keveredésére.

Munkám utolsó részében feltevéseket fogalmazok meg az anyag tanulságaiból hazai bábos betlehemes játékaink eredetének kérdéseire vonatkozóan.

Osztrák és német karácsonyi játékok és bábos betlehemes játékok

A német nyelvű betlehemes játékok és karácsonyi játékok témakörében Leopold SCHMIDT végezte el az összefoglalás és rendszerezés nagy munkáját. Kézikönyvei (SCHMIDT, L. 1962, 1965) és számos résztanulmánya alapján ismertetem a szomszédos német nyelvterületen elterjedt betlehemes játékokat. SCHMIDT eredetileg ezeket a játékokat összetett szempontrendszer (szerkezet, tér- és időbeli megjelenés, stílusjegyek, előadásmód stb.) szerint kategorizálta. Klasszifikációjának ismertetése nélkül kiemeltem azokat a játékokat, amelyek véleményem szerint közelebbi összefüggésbe hozhatók a mi karácsonyi bábos betlehemes játékainkkal.

Az ún. *Krippenspiele* egy régi osztrák karácsonyi játékból alakult ki, amely feltételezhetően Bécsből terjedt el (SCHMIDT, L. 1940) Linz, Steyr, Traismauer, St. Pölten és Cheb (Eger) városokba. E játéktípus a katolikus Rajna- és Duna-vidéken volt kedvelt. Az Aachenben és Kölnben található, az előbbitől kissé eltérő játékok esetleg kapcsolatban lehettek a *Herodeskasten*-nel is, de fő jellemzőik alapján SCHMIDT ezeket is a *Krippenspiele* csoportba sorolta.

Az egykori források szerint a fent említett kisvárosok piacterén és kocsmáiban álltak a karácsonyi betlehemesek bábszínpadjai, ahol hosszú jelenetsorokat mutattak be számtalan bábszereplővel Krisztus születéséről és a karácsonyi jászol körül bonyolódó cselekményekről. Az osztrák késő rokokó jeleneteit a Szudéta-vidékről elterjedt betlehemi énekek és pásztorjelenetek gazdagították. A játékhoz használt bábok többnyire egyszerű nyeles bábok *(Stäbchenpuppen)* voltak. A bábok egyszerű technikai megoldása különbözteti meg játékunkat a hivatásos vándorbábosok karácsonyi játékától, akik elsősorban zsákos bábbal, esetleg marionettel adták elő darabjaikat. SCHMIDT úgy véli, hogy e nagy színpadszerű betlehemek történetileg egyszerűbb, álló betlehemi jelenetekre vezethetők vissza. Ezek képezték a korábbi nagyméretű karácsonyi játék színterét mindaddig, amíg a XVIII. század második felében — ma már „ismeretlen okok miatt — bábszínpaddá nem változtak". A *Krippenspiele* bábjait egy *Spieler* hozza mozgásba, és maga mondja el a bábok szerepeit.

A *Krippenspiele* távolabbi változata a sváb Duna-vidéken elterjedt *Kreppchen* játék. Ez talán kapcsolatba hozható az egykori *Herodeskasten*-nel. A kölni híres *Hänneschetheater*-nek, az egyik legfejlettebb művészi bábszínháznak is a *Kreppchen* volt az előzménye.

Egy másik, bábbal kombinált karácsonyi játék volt a *Herodeskasten*. Míg a *Krippenspiele* kocsmai játék volt, ahová a nézők összegyűltek, a *Herodeskasten* egy kicsi hordozható szekrény neve, amellyel házról-házra jártak, vagyis házaló játék volt. Elterjedési területe jól körvonalazható: ÉNy-Németországból kiindulva a Rajna—Duna vidéken át a Szudéta vidékig terjedt és feltételezhetően ott lépte át a nyelvi határt. Oldenburg vidékén is élt egykor a szokás, a Wangeroogban előadott játékról részletes leírás maradt fenn. A *Herodeskasten*nel eredetileg öt férfi indult el adventben. Három szereplőn jelmez volt: fehérbe, feketébe és vörösbe öltöztek. A vörös öltözetű volt Heródes király. A szekrényben szintén öt báb volt az élő szereplők öltözetével megegyezően öltözve. A bábokat mechanikusan, egy kar forgatásával lehetett mozgatni: amikor a szövegben említésre került egy bábszereplő, a kart addig forgatták, míg a kívánt alak az ablak elé nem ért. A játék „szövege" egy viszonylag rövid Három-királyok ének volt, amely a XVI. században a Friz szigetek felől terjedt el.

A *Herodeskasten*-játék Magdeburgban egészen 1818-ig élt, ameddig a városi hatóság végleg be nem tiltotta. A játékosok feltűntek Brandenburg piacterén és az írásos források szerint Köln és Aachen vidékén is. Sziléziában és a Cseh-erdő vidékén *Krippchen* elnevezéssel emlékeztek rá, de nevezték ezen a vidéken *Schoppchen*-nek is; talán ez hathatott a lengyel *szopka* elnevezésre.

Német nyelvterületen tehát két olyan karácsonyi játék volt, amelyek terjedési vonalai metszik egymást a Szudéta-vidéken. De ez a vidék nem csak ennek a kétfajta bábos karácsonyi játéknak, hanem más karácsonyi betlehemes játékoknak, betlehemállításnak, mutatványnak vagy *vándor bábjáték*nak is elszármazási területe volt.

A Cheb-ben (Egerben) egykor játszott *Krippenspiele*-ről nagyobb elterjedettséget tételeztek fel, és elterjedését a játékosok távoli *vándorútjainak* tulajdonították. A betlehemezők egyre nagyobb utakra vállalkoztak, és végül egyes csoportok vagy családok specializálódtak e vándor mutatványos életre. A vándorok a múlt század közepén évente összegyűltek Prágában a híres *Fiedelfest (Fidlowatschka)* alkalmával és ott két napig tartó mulatság közben kicserélték tapasztalataikat és kellékeiket, adták és vették a betlehemeket, bábokat és más alkalmas eszközöket. Akik hátat fordítottak a vándoréletnek, itt sza-

badultak meg felesleges kellékeiktől. A Cseh-erdő vidékének iparos karácsonyi bábjátékosai Sziléziáig és a Mehrán-vidékig is eljutottak, délre pedig egészen a Bánátig.

Az álló betlehemi jelenet mozgóvá alakulásának volt még egy lehetséges típusa a *Guckkastenbühne*, vagy a *Guckkastenkrippe*, amely szintén a Szudéta-vidéken volt ismeretes. Mivel korabeli leírás nem maradt fenn róluk, visszaemlékezések alapján rekonstruálták. A camera obscura megoldással rokon technikával működhetett: egy kis lyukon át a ládában a betlehemi történet váltakozó képeit láthatták a sörpincék és kocsmák vendégei pénzért. A „kukucskáló" a XVIII—XIX. század fordulóján terjedt el és díszítése a rokokó stílusjegyeit viselte.

Végül röviden szólnék arról a Szudéta-vidéken elterjedt népi színjátékról, amelynek színjáték-elemei a magyar bábos betlehemes játékokban jól felismerhetőek, de hatásuk a lengyel és orosz játékokra közvetlenebb. A *Herodesspiele* vagy *Schwertfechterspiele* alapos elemzését Karasek-Langer, A. (1959/60) végezte el.

E tipikus revüformában előadott népi színjáték szereplői Heródes, a három mágus és a Fekete Lovag. Cselekménye Heródes és a bölcsek közötti vita és veszekedés, vetélkedés és bajvívás. A bajvívás egyes változatokban kardtánccá alakult. E játékokban Hans Moser (1938, 72) nyomán a középkori lovagi eredetű kardtánc túlélését, illetve a Heródes játékba való beleolvadását láthatjuk. Ezt a vetélkedő típusú játékot a keletre telepített németek vitték magukkal (Schmidt, L. 1965). Elterjedési területe a Kárpátok és az orosz síkság közé esik, de bizonyos változatai a Kárpátokon belüli területeken is megjelentek. E játékok szereplői, a pásztorok vagy a halál ismerős bábos betlehemes játékainknak Felső-Tisza-vidéki típusaiban, a kardtánc, illetve a bajvívás mozzanata felbukkan a szatmári falvakban és a nagyszebeni szűcs céh karáncsonyi szokásaiban is. Az elemek variálódását olyasféle tények is magyarázzák, mint hogy Putina városka vendéglőjében minden évben összegyűltek románok, ukránok és németek, hogy egymásnak eljátszák karácsonyi játékaikat. A *Herodes-Ritter-Spiele* szokása inkább a városokban élt, mint a falvakban.

Betlehemes játékok és karácsonyi bábjáték a mai Csehszlovákia területén

Karasek-Langer, A. (1964) a Szudéta vidék karácsonyi és betlehemes játékaival kapcsolatban külön felhívja a figyelmet a hiányos cseh szakirodalomra. Ezek közül a legjelentősebb összefoglalás (Procházka, K. 1908) csak a betlehemes kellékeket tekinti át a múzeumok gyűjteményeinek felgyarapodása okán. A legnagyobb betlehem-gyűjtemény Csehországban a prágai Nemzeti Múzeumban található (Johnová, H. 1967). Prochazka vázlatosan áttekinti az európai betlehemes játékokat is, de az egyes játékok történetének kérdésével nem foglalkozik, csak a készítés-technika alapján rendszerezi a gyűjteményi anyagot. A csehszlovákiai betlehemes játékokról újabban megjelent cikkekben és tanulmányokban sem találkozunk történeti vizsgálatokkal (Huska, M. 1957; Luther, D. 1975; Podolak, J. 1959; Zatko, R. 1956). A néprajzi irodalom hiányát némileg pótolja a cseh bábtörténeti irodalom, amely a művészi bábjáték előzményeként taglalja a különböző karácsonyi bábjátékokat és betlehemeket, a vándor betlehemesek betlehemeit és más kérdéseket.

A cseh városokban is jelentős hagyománya volt a betlehem-építés szokásának ádventben. A betlehem eszkábálás anyagairól a cseh polgárok számára a bányavárosok iparosai, specialistái gondoskodtak. Ugyanakkor a XVIII. századtól a forgalmas tereken, piacokon, a kedvelt ivókban, kocsmákban a vándorló betlehemezők mutatványaiban gyönyörködhettek a városiak. A karácsonyi német mutatványosok jelentős hatással voltak a cseh és szlovák csoportok alakulására.

A német karácsonyi bábos betlehemes játékok a cseh területen is jól ismertek voltak.

Egy 1860-ból való cseh bábos betlehem ábrázolás elemzése (Procházka, K. 1908; Malik, J., 1948; Karasek-Langer, A. 1964) szerint: a játék színterét képező építmény hasonlatos a Cseh medencében és a Szudéta-vidéken elterjedt bonyolult német karácsonyi építményekhez. Egy városka központját, piacterét ábrázolja; a tér egyik szélén a templom, közepe táján egy bonyolult vár áll. Ez a megoldás eltér a lengyel *szopka* megoldásától, mert ott a színteret egy soktornyú templom belsejében alakítják ki. Hasonlít a bukaresti bábjáték színteréhez, amely egy palotát (Heródesé) és az előtte levő piacteret ábrázolja. A játék színtere osztott, két szinten játszanak a bábok. Ez az ukrán-orosz bábos betlehemes játékkal rokon megoldás. A felső szinten az adomány gyűjtés jelenete látható. Az adománygyűjtő pirossapkás bohócszerű alak Kasparek, ekkor már általánosan ismert cseh bábhős.

1. kép. A prágai „Jesle", 1860. Čenek MAIXNER metszete, (K. PROCHAZKA, 1908 után)

LANDOVÁ egy 1870-ből származó, a prágai bábos betlehemről szóló leírás alapján azonosította a kép jobb felső sarkában ablakba könyöklő koronás figurát Heródessel (KARASEK-LANGER, 1964: 178). Megállapítja, hogy Heródes jelenete szervetlenül illeszkedett a játékhoz. Az ablak mögött álló Heródes a lent álló három királyokhoz beszél. A metszetnek ez a kis részlete rokonságot mutat az egykori *Herodeskasten*-nel; abban ugyanígy, a szekrényke üveg ajtaja mögött ül Heródes.

Jól kivehető az ábrázoláson a bábuk megoldása. Nem nyeles bábokat, hanem egyszerű zsákos bábokat alkalmaztak. Ez jelentős eltérés az általunk típusosnak vélt nyeles bábmegoldástól, de nem lehetetlen, hogy korábban e játékban is az egyszerűbb, nyeles bábot alkalmazták.

A cseh bábtörténet a vándor bábjáték és a hivatásos bábjáték kialakulásának folyamatában figyelembe veszi a Cseh erdővidék német eredetű mutatványosainak befolyását a cseh bábjáték kialakulására, és megállapítja, hogy csak a barokk kortól lehet cseh nyelvű bábjátékról beszélni. Az első, legendás hírű cseh bábjátékos Matej KOPECZKY (1775—1847) volt. Ő ültette át az addig ismert darabokat cseh nyelvre, a cseh folklór felhasználásával megteremtve a jellegzetes cseh népi figurákat. Neki tulajdonítják Kasparek-Gasparko figuráját, amely a bécsi Kasperl és a cseh betlehemes játék Gáspárjából született: „E figura funkciója még a játék végére is átnyúlt: ő szedte be a közönségtől a pénzt verses rigmusok kíséretében" (SZÉKELY Gy. 1972: 148).

A *jesle* (jászol) városi képződmény. A falvakban a polgárias betlehemépítés vagy állítás szokása nem terjedt el. Mint JOHNOVA írja: „Es ist bezeichend dass sich die Erzeugung und Aufstellung umfangreicher Weihnachtskrippen in bäuerlichen Dörfern und solchen Gebieten, wo sich die traditionelle volkstümliche Kultur mit vielen archaischen Elementen erhalten hatte, nicht einwurzeln konnte . . . Der Krippenbau ist eine typische Erscheinung der traditionellen Volkskultur der Städte und alten Industriegebiete" (JOHNOVÁ, H. 1967: 6).

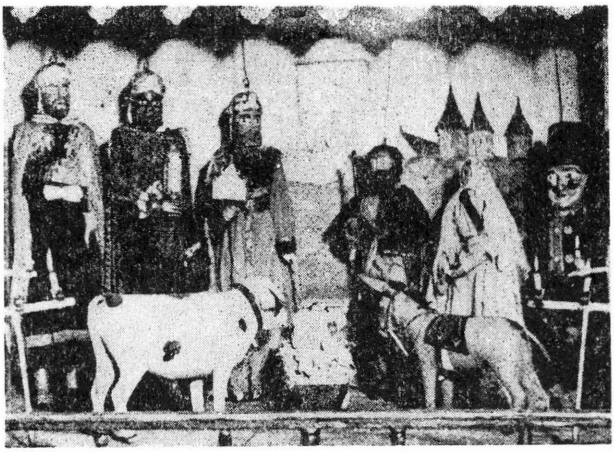

2. kép. Karácsonyi játék a „Tchantchés" marionett színházban, Liège, (E. LEGROS, 1965 után)

A cseh falvakban a nálunk is szokásos betlehemjárás volt elterjedve. Ehhez kisebb, hordozható betlehemeket használtak, amelyeket többnyire a prágai vagy klatovy-i karácsonyi vásárban vettek. Az iparosok és kézművesek igényeik szerint kis méretű, hordozható betlehemeket készítettek és adtak el. E betlehemek többnyire szekrény típusúak voltak. Elöl kétfelé nyíló ajtajuk volt, melynek belső oldalára tájakat festettek vagy domborítottak. Az ajtók képei a szekrény belsejében elhelyezett betlehemi istálló környezetét egészítették ki. Amikor a betlehemezők betértek egy-egy házhoz, szétnyitották a szekrényke két ajtaját.

A cseh karácsonyi népi bábjáték *(jesle)* nyomait nem találjuk meg a falusi betlehemes játékokban, de folytatásának tekinthető talán az igen magas szintre jutott cseh művészi bábjáték.

A lengyelek karácsonyi bábjátéka, a szopka

A lengyel karácsonyi bábjátékról bővebben maradtak fenn írásos emlékek, de ezek sem szolgáltatnak elegendő adatot történetének teljes bemutatásához. Ismertetésében elsősorban KRUPSKI, J. (1904), REINFUSS, R. (1958), BATY, G.—CHAVANCE, R. (1959) és SZÉKELY Gy. (1972) munkáira támaszkodhatunk.

A lengyel források szerint Krakkóban már a XIII. századtól ismertek a templomokban felállított jászlak, amelyeket *szopka*-nak neveztek. A templomi betlehemekben a bábokat a XVIII. századtól kezdték mozgatni. A XVII. század második feléből származó források szerint olasz és francia bábtársulatok egyre gyakrabban jelentek meg Krakkóban, s a városi polgárság körében nagy sikert arattak. Feltételezik, hogy talán ezek hatására mozdultak meg a betlehemek figurái és a bábjáték sikere ösztönözhette a krakkói ferenceseket betlehemeik átalakítására. Noha a lengyelben átvették a francia *marionette* szót bábjáték értelemben, a bábos karácsonyi betlehemes játék megőrizte a régi *szopka* (jászol) kifejezést. A ferences rendnek tulajdonították — az olasz marionett leegyszerűsített megoldásaként értelmezett — nyeles bábok feltalálását is. GRÖSSE 1858-as leírása a krakkói templomi betlehemes játékról MAGNIN, *Histoire des Marionettes en Europe* (Paris, 1852) című munkája alapján készült. Eszerint karácsonykor a mise előtt a templomban mutatták be a *szopkát:* fa vagy papundekli bábokkal Jézus születését, a pásztorok köszöntését, a háromkirályok imádását és a betlehemi gyermekgyilkosságot szemléltetve. MAGNIN szerint e jelenetsorhoz még különböző világi jeleneteket kapcsoltak s talán emiatt tiltotta be a krakkói püspök 1739-ben a játék templomi bemutatását. Ekkor terjedt el a nép között a városban és a város környékén. A szokás a XIX. század második felében virágozott fel és századunk huszas éveiben még élt. Ekkori leírást ad Karol ESTREICHER 1957-ben arról, hogy hogyan látta kisgyermekként szülővárosában, Krakkóban a karácsonyi estéket és a betlehemezőket.

3. kép. Lengyel karácsonyi bábjáték, 1858, (J. KRUPSKI, 1904 után)

A polgárság számára a karácsony fénypontja volt a bábosok megjelenése és játéka. A székeket már előre félkörbe állították és úgy rendezték el, hogy a nézők a szalonban ülve az ebédlőajtón keresztül lássák az ebédlőben felállított *szopkát* és benne a játékot. Ezenekiers kőműves mester Krakkó környékéről, Krowodrzy faluból érkezett csoportjával. Késő délután a felnőttek ügyesen csempészték be a csoportot és a kellékeket a házba, hogy a gyerekek ne vehessék észre. Leoltották a lámpákat, leültették a gyerekeket, majd lassan kinyílt a szobaajtó, melynek szélesre tárt nyílását teljesen betöltötte a kivilágított, tarka, bronz-ezüst ragyogású betlehem. Így látta ESTREICHER.

A játék a betlehem mögött elhelyezkedő és guggoló hat betlehemező énekével kezdődött, melyben felszólították a hallgatóságot a szokás szerinti adakozásra. A színen ezután revü-jelenetek követték egymást. A második részben következett a Heródes jelenet. A Heródes jelenetet vidám vásári jelenet fejezte be, és a jelenet végén megjelent a gyerekek kedvence, az énekes koldus, aki csengős erszényében gyűjtötte a gyerekek filléreit. Ezenkiers mester csoportja karácsonyi kolindát énekelve hagyta el a házat.

HAJOWNA, L. (1967) egy Krakkó környéki falu karácsonyi betlehemes játékáról számolt be. Tyniec községben a betlehemező felnőttek is jelmezt öltöttek; királynak, angyalnak, ördögnek, halálnak, zsidónak és katonának öltözve vitték a betlehemet. A faluban több csoport járt. Az egyik legszebb betlehemet és a hozzá tartozó bábokat a skawinai karácsonyi vásárban vették. A betlehem három tornyú, templomalakú, gyertyával kivilágítható. Előadás előtt a betlehemet két székre állították, a betlehem aljától a földig egy lepedő takarta el a betlehemezőket. A bábokkal ketten foglalkoztak, egy harmonikásénekes és maga a bábjátszató. A *szopkát* a szokásos rendeltetésén kívül a karácsonyi időszakban lakodalmak szórakoztató közjátékaként is használták; krakkói lakodalmat mutattak be nagyszámú, viseletbe öltöztetett bábbal.

Az 1905-ből, CZAJA által lejegyzett krakkói, és az 1963-as tynieci szöveg azonosságai alapján HAJOWNA azt állítja, hogy a játék a korai városi játékra vezethető vissza, és

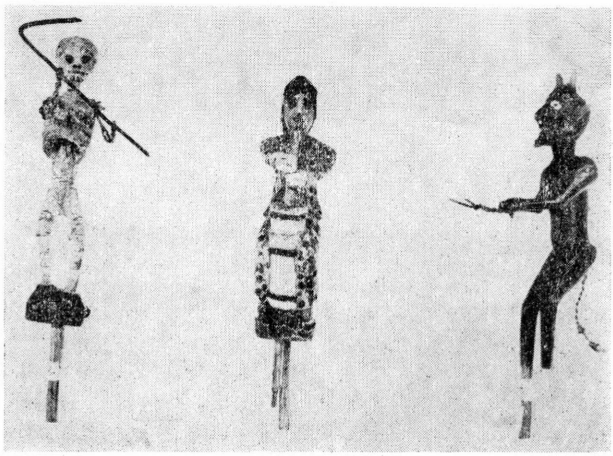

4. kép. Lengyel betlehemi bábok, Novy Sancz, XIX. sz. vége, Halál, Boszorkány, és az Ördög, Néprajzi Múzeum, Varsó

általában a XX. századi falusi változatok a városokból terjedtek el. A krakkói *szopka* a századforduló idejére egész Lengyelország területén elterjedt, mint színjátékszerű karácsonyi szokás.

A lengyel nyelvű irodalom a nemzeti dráma kibontakozásának idején, forrásként a múlt század első felében a népi játékhoz, a *szopka*-hoz fordul. A lengyel romantikus drámaköltészetben a szopkára épült bábjátékok vagy népi drámák művészi és irodalmi törekvések hordozóivá lettek (pl. POLJA, W., LENARTOWICZ, T., PRUSZAKOWA, S., stb. műveiben). A krakkói Irodalmi Kávéházban mai napig őrzik azt a *szopka*-t, a hozzátartozó bábokkal, melyet a század elején neves írók darabjainak bemutatására használtak. E játékok alkalmával olyan rögtönzések bemutatására is sor került, amelyeket a hivatalos cenzúra nem tűrt volna meg.

A nemzeti romantika idején több leírás is készült (WOJCICKI, K. Wl., 1877; SZYMANOWSKI, 1860, — idézi GUSZEV, V. E., 1973: 308) a Varsóban és környékén elterjedt *szopkáról*. A varsói *szopka* szereplői igazolják a játék krakkói származását. Egy 1840-ből származó leírás (KONOPKA, I.) összehasonlítja a falusi és városi *szopkát*. A városi játékban minden figura külön beszél és énekel, a falusi játékban a bábjátékot kolinda énekkel kísérik. Ez adott okot GUSZEVnek arra, hogy a *szopka* eredetéről vallott felfogást kiegészítse GRABOWSKI, A. (1840) felfogásának felújításával, amely a karácsonyi bábjátékot a kolindák szövegeinek szcenizálódásaként fogta fel.

A középkori templomi betlehem, a misztérium, vagy később a falusi kolindálás, az idézett vélemények szerint, mind lehettek kiindulópontjai vagy állomásai a lengyel *szopkának*. GUSZEV, V. E. (1973) az ukrán-bjelorusz és a lengyel játékok szövegeinek hasonlóságait azzal a feltevéssel magyarázza, hogy ezek egyaránt a középkori latin dialógusokból fejlődtek ki, és terjedtek el a XVII—XVIII. század folyamán. ERNYEY J. (1904) és SEBESTYÉN Gy. (1906) figyelmét viszont a lengyel játékok zsánerfigurája, a magyar huszár hívta

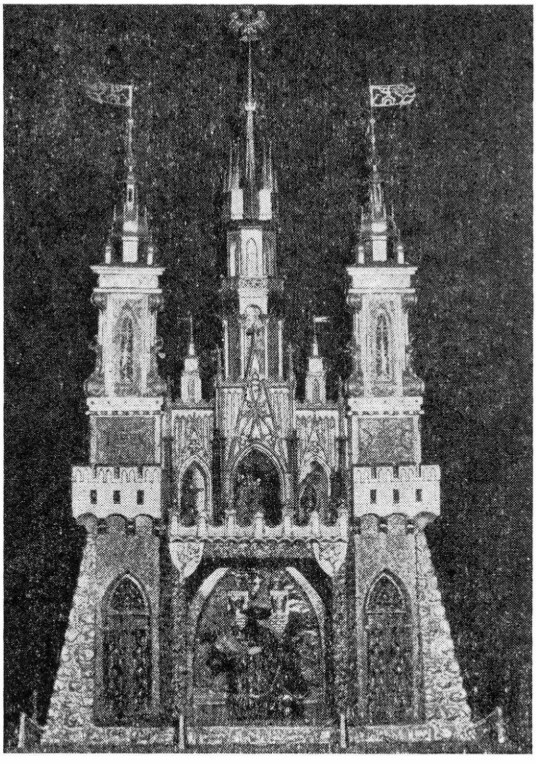

5. kép. Krakkói *szopka*, készült az 1960-as években, Néprajzi Múzeum, Varsó

fel a *szopkára*. A két játék közötti kapcsolatot az Olaszországból hazánkon át Lengyelországig elterjedő középkori misztériumjátékkal értelmezték. A zsánerfigurák között szerepel egy szlovák drótos is. ZATKO, R. (1962) szerint a figura modelljét a XVIII—XIX. században, Közép-Európában nagyszámban vándorló, házaló drótosok képezték. A vándor drótosok később a nagyobb városokban (Budapest, Varsó, Moszkva, Pétervár) megtelepedtek. A drótosokhoz hasonló vándorok voltak az olejkárok és a safranikok (sáfrányos, füves), alakjuk valamivel korábban jelent meg a bábos betlehemes játékban, mint maga az olejkár.

ZATKO, R. csatlakozik ahhoz a megállapításhoz, hogy a *szopkában* és *vertyep*ben a revüjelenet a barokk korból származik, és beépült a korábbi karácsonyi történetbe.

Az orosz karácsonyi bábjáték és előzményei, az ukrán vertyep és a bjelorusz batlejka

A *vertyep* szó a korai szláv nyelvben barlangot, vagy nehezen hozzáférhető szakadékot jelent. A XVI. század végén a népi bábjáték kapja ezt az elnevezést, ekkortól a szónak újabb jelentésárnyalata terjed el: 'lebuj', 'zug', ahol a gonosztevők és feslettek összegyűlnek (*Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija*, 1951, red. Sz. I. VAVILOV, VII., 522.). Az enciklopédia szerint a XVII. századtól terjedt el a karácsonyi *vertyep* Ukrajnában. Ugyanakkor azonban tudjuk, hogy a *vertyep* szó jelentheti magát a bábjátékot és jelentheti a játék színterét képező ládát, betlehemet is.

Az ukrán játék „ládája" a lengyel *szopkához* képest módosult, ebben két szinten mozgatják a bábokat: a felső szinten játszák a bibliai jelenetet, az alsón a profán revüt. Nyeles bábot használnak, de ezeket, némely lengyel változathoz hasonlóan, két lábbal készítik (L. *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija*, VII., 522, 1. ábra: *cügan*, és *Anyika*).

A szovjet kutatók többsége elfogadja az ukrán *vertyep* szoros kapcsolatát a lengyel szopkával. (Mosnyikov, V. A. feljegyzése az ukrajnai Szlavut Volunszkij tartományban látott bábjátékról pl.: „A *Heródes cár*-t itt oroszul játszották némi ukrainizmussal és lengyelességgel." — idézi Markovszkij, E., 1929.) A történet magvát az ukrán játékokban a Heródes-történet képezi. A *Cár Irod* a legelterjedtebb és legarchaikusabb darabja a *vertyep*nek. Ez a lengyel *szopká*val való szoros kapcsolat legfőbb bizonyítéka.

A XVII. században meghonosodott játék igen korán, már a XVIII. század elején elterjedt az orosz folklórban és eljutott egészen Szibériáig. A bábjáték vándorútját ismerjük: ukrán papnövendékek vitték Szibériába, ahol rövidesen leszállt a városi, illetve katonai közegbe és magába szívta az ottani orosz élet elemeit. Scsukin, N. közölte 1860-ban egy, a XVIII. század végén lejegyzett szibériai játék szövegét (idézi Guszev, V. E. 1973: 319). Eszerint Heródes király jelenetét egy — a kisorosz vagy lengyel életből vett — komédia követte, de a lengyel népdalok mellett már orosz népi táncokból és dalokból felépített jelenetet is bemutattak. A szibériai játékot később az egyház betiltotta.

Az ukrán játék kedvelt bábfigurái: a paraszt, a huszár, a kupec, a lengyel kisnemes, egy katona, a kocsmáros, egy pópa, a koldus, egy szolga, egy idegen, az írnok stb. mind azt mutatják, hogy a városi revü egyszerű formájaként élt a játék.

Nyugat-Ukrajnában a *vertyep*nek a XX. század elején különös változata terjedt el az ún. „megjelenített betlehemes játék", melyet élő személyek adtak elő. Markovszkij, E. (1929: 159—160) közli egy ilyen változat szövegét: a cselekmény Heródes körül bonyolódik, de jóval egyszerűbb és profánabb, mint a bábos változatok. Felvetődik a kérdés, hogy vajon nem egyszerűen a *Herodesspiele*-ről van-e szó, amely az említett területen is elterjedhetett ? A magyar karácsonyi bábos betlehemes játékok az élő személyek és a bábok játékából tevődnek össze, ugyanez mondható el néhány román nyelvű bábos betlehemes játékról is. Az *irozi* román játékban élő szereplők játsszák el Heródes történetét és ezt követik világias tréfák és jelenetek, melyeket a bábok adnak elő (Alexics Gy. 1905). A Felső-Tisza vidékén az ugocsai magyar betlehemes játékban a pásztorok jelenetét adják elő az élő szereplők, és a Heródes-történet kerül a játék végén a bábszínpadra. Kárpát-Ukrajnában az elmúlt ötven évben egyre nagyobb tért hódított az élő szereplők által eljátszott karácsonyi betlehemezés szokása: a báboktól átveszik a szerepeket, de esetleg a bábjátékból is meghagynak (Markovszkij, E. 1929: 159—160).

Az ukrán *vertyep* XVIII. századi felvirágzásával egyidőben egy ahhoz nagyon hasonló karácsonyi bábos betlehemes játék terjedt el, a bjelorusz-lengyel *batlejka*. Repertoárja megegyezik a *vertyepé*vel, legkedveltebb darabja Heródes király, Macej és a doktor, stb.

A *batlejka* a XIX. századra eloroszosodott, és a vallásos jelenetek visszaszorultak a világiasabb revük mellett. A bjelorusz *batlejká*ban a bevezető jelenetek, mint pl. Ádám és Éva kiűzetése a paradicsomból, Dávid megjelenése, Mária születése és megdicsőülése, az angyalok jelenete, a pásztorok és háromkirályok hálaadása az orosz variációkból elmarad. A világi jelenetek ukrán és lengyel jellege elhalványul, és kiegészül a XIX. századi orosz népi dráma töredékeiből.

Az ukrán és bjelorusz változatokban például teljesen ismeretlen az alábbi orosz változat párbeszédes formulája:

Halál: Ime eljöttem hozzád,
Elérkezett a halálod órája,
Hajtsd a fejed a kaszám alá !
Heródes: Adj egy év haladékot !
Halál: Egy hónapot sem !
Heródes: Adj egy napot !
Halál: Egy órát sem !
Heródes: Adj egy percet !
Halál: Egy másodpercet sem !

Ez a jelenet az *Anyikáról, a bátor harcosról és a halálról* c. orosz népi drámában is megtalálható. Egy XVI. századi kéziratos forrásban *(Vita az élet és halál között)* is megtalálható a haladékkérő formula. A bábos betlehemes játék azonban ezt a formulát a XIX. századi ponyvából vette át (Guszev, V. E., 1972). Az orosz bábos betlehemes játék eltávolodott az ukrán és bjelorusz játékoktól, és sajátságos orosz változatokban maradt fenn „Azoknak az életképszerű jeleneteknek, melyek lejátszódnak a szmolenszki betlehemes játékban, a lajstroma arról tanúskodik, hogy az orosz betlehemes dráma nem-vallásos része meglehetősen fejlett volt és olyan eredeti jeleneteket tartalmazott, amelyek a bjelorusz *batlejká*val összehasonlítva eltérő nemzeti vonást kölcsönöztek neki" állapítja meg Guszev (1972).

Az eloroszosodott karácsonyi bábjáték legteljesebb szövegváltozatát VINODGRADOV, N. (1905) tette közzé, aki értékes megfigyeléseket tett a novgorodi vándorbábosokról, akik minden évben útnak eredtek betlehemes játékukkal Oroszország különböző, nem is túl közeli vidékeire. A játék tartalmaz néhány vallásos tárgyú jelenetet, de már két olyan jelenet is van benne, amely az ukrán és bjelorusz játékokból hiányzik. Ezek jellegzetes orosz jelenetek mint pl. *A földmérő és barátnője*, vagy a *Valdej hegyi hajadonok*. GUSZEV, V. E. még arról is tudósít, hogy az orosz területeken is felváltotta a bábjátékot az élő szereplők játéka (pl. Szlavutában, vagy más északi orosz területeken). Ezekből az előadásokból végül elmaradtak a vallásos jelenetek, csupán a zsarnok Heródes királyról (cár) szóló történet maradt meg.

Van a bjelorusz *batlejká*nak egy különös változata, amely Vityebszk környékén terjedt el, az ún. *zslob*. A játékhoz tartozó ládának különleges kiképzése van. Az alsó szinten három részre oszlik a színpad, és a két szélső részben *árnyjátékot* mutatnak be Heródes őszereplésével.

Romániai népi bábjátékok

Romániában a népi bábjátéknak kétféle technikai megoldása ismeretes: a feszülő zsinóron mozgatás és a közvetlenül, nyéllel történő mozgatás. BORBA OPRISAN (1981) összefoglaló tanulmányában megerősíti azt a korábbi vélekedést (NADEJDE, L. 1960), hogy a kétféle technikai megoldás kétféle kulturális örökséget őriz.

A XVIII. században Moldva fejedelmeként a Fanar-i (török) bég meghonosította a konstantinápolyi élet szokásait és udvarába árnyjátékosokat hozatott. A karagöz meghonosodása és moldvai története megmagyarázza a XIX. század végén ismert moldvai bábjáték technikáját, stílusát és a játék menetét. Csak a moldvai bábjáték alkalmaz zsinóron mozgó bábokat, bár a játékok többségében a nyeles báb terjedt el. Ez utóbbit a fenti szerzők nyugat-európai hozadéknak tartják.

A moldvai karagöz a XVIII. század végén kiszorult a fejedelmi udvarból (ekkortól európai és olasz operatársulatokat hívtak) és az utcára került. Ez időtől számítják a játék elnépiesedését és elrománosodását, majd pedig széles körű elterjedését városokban és falvakban. A váltás két lényeges mozzanatot tartalmazott; egyik a román nyelvű szövegek adaptálása, másik az árnyjátékból bábjátékká alakulás. Nem lehetetlen, hogy a játékokban előforduló kezdő dialógus *(Teodorescu*, 1885-ös játékszövege: 120) az árnyjátékból bábjátékká alakulás mozzanatát őrzi:

„Jonica: Kérdezd meg a bojárokat és urnőket, hogyan játszanak a bábok, igy vagy ugy, függönnyel vagy anélkül ?
Pojáca: Függönnyel, apám, függönnyel !"

A karagöz megjelent a városok piacterein, kávéházakban, a bukaresti pünkösdi vásárban. Egyes elemeinek megjelenése a vásári bábjátékban — *panarama* — jellegzetes helyi vonásokkal gazdagította azt; a ponyva eredetű történetek között Heródes története is szerepelt (H. BORBA OPRISAN, 1981: 88). A moldvai népi bábjáték kialakulására a karagözön kívül a német vándorbábosoknak volt jelentős hatása, megjelenésük a XIX. század végén történt, konkrét visszaemlékezések szerint az első Iași-ban mutatta be repertoárját.

A romániai karácsonyi bábjátékok terminológiája némileg eligazító azoknak eredete és elterjedése kérdésében. *Moldvában* a betlehemezőket *irozii*, *irod* megnevezéssel ismerik, ez az elnevezés Heródes nevét őrzi. Ez nagyobb házaló csoport, melynek sereghajtója a bábos ember, nyakában a ládával. Ismerik még a *Hîrzob* megnevezést is (a szó jelentése 'leeresztő kötél'), amely valószínűleg rokon a Vityebszk környékén elterjedt, árnyjátékkal gazdagított *zslob* betlehemes játékkal. Használatos a *Coșcing* megnevezés is, a szó jelentései közül valószínűleg a kosár jelentésre kell gondolnunk, a betlehemezők ugyanis a német vándorbábosoktól ellesett nagy kosárral jártak, amelyben azok a bábokat tartották, illetve hordták (H. BORBA OPRISAN, 1981: 90).

Erdélyben a románok betlehemes játékukat *viflaim*-nek mondták. A *vicleim* jelentése betlehemes játék, betlehem. *Munténiában* háromkirályok *taire* járnak, vagy betlehemezők, *vicleim*, *vitleim*, *viflaim*, *viclei* házalnak. Ismerik még a *chivot* — szentségtartó (?) és a *biserícuța* — templomocska megnevezést is.

Olténiában vicleim megnevezéssel ismert a karácsonyi bábjáték, amellyel István naptól kezdve jártak.

A játékok menetében sok hasonlóságot és néhány jellegzetes eltérést találhatunk.

Az olténiai változatban felnőtt szereplők három részes, a karácsonyi történetet felidéző színjátékot mutatnak be, amelynek utolsó része maga a bábjáték. Az emberi színjáték szereplői Heródes, az ő szolgája, a három király, egy gyermek, egy pásztor és egy

szerecsen. Az első részben a háromkirályok számon kérik Heródesen a gyermekgyilkosságot. A második részben a gyermek elbeszéli Heródesnek Jézus születését. A harmadik részben Heródes bukása látható. Ezután következik a bábjáték, amely világi jelenetek sorából tevődik össze, revü-szerűen. Az emberi színjáték és a bábjáték összekapcsolását NADEJDE (1960) viszonylag új jelenségnek tartja. Magyarázata szerint a XVIII. században a liturgikus dráma már engedett szigorú vallásos voltából és helyet adott egy világi jelenetnek is (bábjáték), hogy saját életét meghosszabbíthassa.

A moldvai és munténiai játékokból hiányzik az emberi színjáték. A bábjáték jelenetsorokból áll, melyek közé beillesztették a Heródes történetet is. Esetenként a pásztorok jelenete is kapcsolatban van Jézus születésével.

Egy Bukarest külvárosában 1884-ben bemutatott bábjáték menete a következő volt: a színpadon Heródes palotája állt, középen a trón, oldalt egy piactér volt látható. Az első jelenet egy betlehemi öreg (pásztor) és egy pojáca között játszódik. A második egy vásári jelenet, ahol az öreg pásztor lánya és a joghurtárus huzakodnak. A harmadik jelenetben az árusok összekapnak. A negyedik jelenetben egy kardos menyecske és a pojáca veszekednek, a menyecske a férjét keresi. Eztán színre lép egy vadász, majd a medvetáncoltató. Mind énekelnek és a pojácával vitatkoznak. A jelenetek sora tovább folytatódik más árusokkal, katonákkal stb., míg a végén a színen levők össze nem kapnak, s kiadós verekedés után közös énekkel (finálé) a játék befejeződik.

A moldvai bábos betlehemes játékról BURADA (1915) adott részletes ismertetést. Elmondja, hogy a bábszereplők fából készültek, ruházatuk textilből. Faragásuk kezdetleges. A leíró 17 szereplőt mutat be a játék menetének rendjében. A bábok játékát egy hegedűs kíséri: minden szereplő egy dalt ad elő. A játék a juhász jelenetével kezdődik, és a hosszú jelenetsor Bonaparte Napoleon jelenetével végződik ! Szerepel a medvetáncoltató, Vasilache, a kozák, a török stb.

OLLANESCU (1895—96) ismertette a munténiai játékot. A betlehem színpada Heródes palotáját mutatja, és az előtte fekvő piacteret. Heródes a trónon ül. Előtte vonulnak fel a szereplők és adják elő rövid kis jeleneteiket. A bábukat felülről, madzaggal mozgatja a bábos. Ez jelentős eltérés a többi változattól, amelyekben a leírások szerint kis nyeles bábok játsszanak. A munténiai játék nemcsak a zsinór-technika révén, hanem az igen csökevényes jelenetsorral is rokonságot mutat az egykori árnyjátékkal.

NADEJDE, L. a bábjátékot magát nyugatról eredőnek véli és a közvetítést az erdélyi szászoknak tulajdonítja. A játékot az európai bábjáték nagy családjához kapcsolja. A munténiai változatokkal kapcsolatosan megállapítja, hogy azok jellegzetes stílusbeli sajátságukat a karagöztől kapták. Szól arról is, hogy a moldvai játékok esetében egy északi, ukrán hatásnak a lehetőségével is lehet számolni.

Jó példa az átadás-átvétel, vándorlás miként jére a XIX. század végén Kelet-Közép-Európában a Gh. D. TEODORESCU által 1884-ben lejegyzett játék, amelyet Bukarest külvárosában mutattak be olyan vándor „élelmiszerkereskedők", akik rendszeresen fuvaroztak Olténiából Bukarestbe. A szerző szerint ők honosították meg a *vicleim* elnevezést is Bukarest környékén. A Gh. D. TEODORESCU által publikált szöveg kézzel írt másolatai szövegkönyvként funkcionáltak.

További átvétel a templomalakú betlehem. H. BORBA OPRISAN leírja, hogy a betlehem formáját az egykor ott szolgált osztrák katonák karácsonyi betlehemétől lesték el az olténiai betlehemezők.

Az erdélyi bábos betlehemes játékok eredetének kérdéséről BORBA OPRISÁN NADEJDE elgondolásával egyezően vélekedik: a nyugat-európai bábjátékhoz kapcsolja azt, a bánáti és marosmenti bábos betlehemes játékot az ott élő katolikus német lakossággal hozza összefüggésbe. Úgy tűnik, a marosvásárhelyi magyar játékról nem tud. A bábjátékok XIX. századi nagy elterjedésének adatai alapján megállapítja, hogy azok a városokból terjedtek tovább a falvakba és kisebb városokba.

Bábos betlehemes játékaink helye a kelet-közép-európai játékok rendszerében: tanulságok

A karácsonyi betlehemes játékok barokk kori kivirágzásának eredményeként terjedt el a XVIII. századtól kezdve Ausztria, Dél-Németország, Csehország, Lengyelország, Oroszország, Románia és Magyarország egyes területein a bábos karácsonyi betlehemezés.

Magyarországot háromféle időpontban és helyen érintették e játékok. Az egyik ilyen terület a *Közép-Dunántúl* volt. Az itt elterjedt játékok már csak

igen távolról kapcsolhatók az osztrák vagy német bábos karácsonyi játékokhoz, de feltűnően sok közös vonásuk van a XIX. század-végi vándor bábjátékkal. Míg az osztrák, szudéta-német és cseh karácsonyi bábjáték a „kocsmai játék" típushoz tartozik, a dunántúliak mind „házaló" játékok.

A vásári bábjáték egyes elemeinek megjelenése a dunántúli játékokban arra mutat, hogy e játékokat a XIX. században erősen formálhatták a városi vándorok látványosságai, akik az osztrák, német és cseh-morva vidékről vándoroltak Magyarországra és még messzebbre is. Megerősíti ezt az a Tinnyéről származó adat is, amely szerint az ottani régi bábos betlehemet egy, Szlovákiából a múlt század végén odatelepült asztalos készítette, aki ádventtől vízkeresztig járt társaival betlehemezni egészen Pozsonyig. Házról házra jártak, szállást kértek és igen jelentős keresettel tértek vissza (saját gyűjtés, kézirat, 1981). A múlt század végén a vándorló betlehemesek, bábosok a városi iparos rétegből kerültek ki. Erre utalt JOHNOVA, H. (1967: 6) a Cseh erdő-vidék esetében, s hasonló megfigyelést tettek a század elején hazai kutatóink is. A Dunántúlra vonatkozóan értékes SEBESTYÉN Gyula jegyzete a tapolcai betlehemezésre vonatkozóan: iparos legények jártak a bábos betlehemmel. Ezt a tényt erősíti *Szendrey* Zsigmond levele *Sebestyén* Gyulához (Nagyszalonta, 1917. márc. 27.): „A betlehemes szövegeket magam is feljegyeztem gyorsírással: ez pláne nagyon változott, letöredezett az idén, amint azt Kodály ur itt maga is hallotta: a régi jó betlehemesek (kiktől én még háború előtt leírtam) a harctéren vannak, a Kodály ur két kis züllött *inastársaságot* talált, holott 12—13—14-ben volt tíz felnőtt banda is; ezektől való az én több nagy változatom." A levél másik tanulsága: milyen jelentős változást jelentett az első világháború a szokások fennmaradása, továbbélése terén. A nagyszalontai példa a faluközösségből az inasokhoz kerülő mozzanatot örökíti meg, valószínűleg a dunántúli területeken ez már korábban is bekövetkezhetett. Ekkorra tehető nagy valószínűséggel a betlehemezők életkorának megváltozása (legénykorról serdülőkorra csökkenése), a 10—12 éves fiúgyermekek helyettesítették a háborúba bevonult férfiakat és legényeket a gazdaságban és az élet egyéb szokásainak menetében is.

Az Észak-dunántúli játékok (Esztergom, Tinnye) feltehetően városi és iparos kezdeményezések voltak, s ennek a hatása kiterjedt a városokat környező településekre. A vándorló iparosok a múlt század végén igen nagy utakat tettek meg a vasút jóvoltából; megszokott vándorútjaik motiválhatták őket a nem kimondottan mesterségükkel történő *kereseti forrás*, a betlehemezés és bábozás megszervezésében. Erre esetenként rá is szorulhattak, mert a városokban egyre nehezebben lehetett munkát kapni.

Sajnálatos, hogy sem a századforduló táján, sem később a városi folklór nem vonta magára a kutatók figyelmét, s így valószínűleg már csak közvetett módszerekkel kutathatjuk a városi miliő karácsonyi szokásait a XIX. században. (SCHMIDT, L. a korabeli források segítségével bemutatja, hogy a karácsonyi bábjáték hogyan terjedt el Bécsből a környező kisvárosokba.) HARTMANN, A.: *Volksschauspiel in Bayern und Österreich-Ungarn gesammelt* (1880) című munkájában a budai vidék karácsonyi játékai között több, ún. *Stubenspiele*t ad közre. Nem lehetetlen, hogy a korabeli újságok stb. nyomán még értékes adatokat kaphatnánk a XIX. századi városi, kisvárosi karácsonyi szokásokról.

Valószínűleg megállapíthatjuk az osztrák, német, cseh és lengyel adatok fényében, hogy dunántúli betlehemes játékainkban a felbukkanó bábok a múlt században jelentek meg az adott táj jellegzetes falusi betlehemes játékaihoz kapcsolódóan, és a városok vásártereiről, kocsmáiból, vándorló bábosoktól, karácsonyi betlehemezőktől

jutottak a faluközösségek betlehemezőihez, vagy a városi, faluszéli szegényekhez, pusztai cselédekhez.

A másik terület, ahol a karácsonyi bábjáték felbukkan, a Felső-Tiszavidék. E terület karácsonyi bábjátéka a szereplő bábok szerint a lengyel—ukrán—román karácsonyi Heródes-játékok elterjedési területéhez illeszkedik. KARASEK-LANGER, A. adata szerint e játékokkal kocsmákban is tartottak előadást, mégis ezek jellegzetesen házaló játékok. Az igen lerövidített és leegyszerűsített bábjáték, amely csonka Heródes-történet, nagyon lazán illeszkedik a Felső-Tisza-vidék szokásos betlehemes játékához.

Kárpát-Ukrajna, Máramaros és Bukovina karácsonyi betlehemes játékai igen változatosak. Általános azonban bennük a Heródes-történet, amely esetenként a játékok gerincét képezi, máskor keretül szolgál, vagy illeszkedik más típusú játékhoz. A Heródes játék szerves része a lengyel *szopka*nak és az orosz és ukrán *vertyep*nek, *batlejká*nak. Román játékokban a Heródes-jelenet emberi színjáték, a hozzákapcsolódó bábjelenet egy cirkuszi revünek megfelelő világi tárgyú jelenetsor.

Az említett területeken viszont ritkábban fordul elő a pásztorjelenet, Bukovinában ezt KARASEK-LANGER (1971: 215) román eredetűnek véli, ámbár a játék szövegében (zipszerek betlehemezésében) a három pásztor áll a játék középpontjában, s a beköszöntő az alábbi módon hívja be az „öreget" (Kezét szájába téve kifütyül, majd kikiált): „Hotj watj Fedjka ?" — Nyilvánvalóan a „hogy vagy Fegyka" elhallása. A játék Heródes-játék, melynek végén bábjátékot is bemutatnak egy, a felső-tiszavidéki betlehemek típusához hasonló háromtornyú betlehemben nyeles bábokkal. Ezt a máramarosi (Viscul de Sus) zipszer Herodes játékot az ottani németek és szlovákok *betlehem*-nek nevezik, és KARASEK és LANZ (1971: 179) szerint északi zipszer telepesek hozták magukkal az egykori krakkói *szopka* elterjedési területéről. Valószínűleg ezen a területen a kölcsönhatások bonyolult rendszerével állunk szemben, melynek végleges felfejtésére aligha lesz lehetőségünk a források hiánya miatt.

A karácsonyi játék *betlehem* megnevezése Európában francia és magyar sajátság, és tudjuk, hogy betlehemes játékaink magvát a pásztorjáték képezi. Nézetem szerint a Kárpátok vidékén élt számtalan karácsonyi játék az ott élő különböző etnikumok közös és kölcsönös produktuma, s mindazokat a találmányokat és sajátosságokat tartalmazza, amely a barokk kortól Nyugat-Európa felől a Kárpátok vonulata mellett a németek és más vándorok révén Bukarestig illetve Szibériáig eljutott. *A Felső-Tisza vidéki bábjáték a máramarosi és ukrán területhez kötődik, a bábjáték és annak tartalmát képező Heródes-játék XIX. századi átvétel, amely valószínűleg a sárospataki iskolajátékok emlékeit őrző helyi betlehemesjátékhoz kapcsolódott e református falvakban.*

Szórványosan előfordul a bábokkal való karácsonyi betlehemezés *Erdély* egyes pontjain. Tudjuk, hogy Erdélyben román és magyar faluközösségek egyaránt őrizték a bábos karácsonyi betlehemezés szokását. Ezek közül csak a marosvásárhelyi bábtáncoltató betlehemezést ismerjük részletesebben. E játék bábszereplői között is Heródes a főszereplő, de van egy „Veres Vitéz" is, aki megverekszik Heródessel. A magyarpécskai betlehemes játékról csak igen hiányos ismereteink vannak. Mindenesetre e játékok is a Heródes-játékok nagyobb típusához illeszkednek. Sajnos, leírásaink inkább a Kárpátokon kívül eső területek román bábjátékairól vannak, nem pedig az erdélyi területről.

A kelet-közép-európai bábos karácsonyi játékok történetének felrajzolásánál a legnagyobb buktatót a korai adatok értelmezése jelentette. A különböző

történeti forrásokban előforduló „jászol", „barlang", „betlehem" elnevezések mindig egy korábbi, még mozdulatlan, álló templomi formációra vonatkoznak, s többnyire átmennek majd később a mozgó betlehemekre is. Így általában a bábos betlehemes játékokat a századeleji kutatás a középkori misztériumok egyenes folytatásaként fogta fel. Pedig a bábtáncoltató betlehemek a bennük mozgó bábok révén alapvetően új formációk lehettek, s XVIII. századi létükben szerezték a XIX. század végéig is fennmaradó előadási formájukat és technikájukat.

Valószínű, hogy a kelet-európai bábos betlehemes játékok kialakulásában többféle formáció keveredésével kell számolni. Nagy, és minket a legjobban érintő változások a német-szláv nyelvhatár területén mehettek végbe, ahol a különböző játéktípusok és technikák érintkezése folytán kialakulhatott e középeurópai térség karácsonyi népi bábjátékának több közös vonása, mint pl. a bábok nyéllel történő mozgatásának technikája.

A kelet-közép-európai népi bábjátékoknak eltérő a szerepe a karácsonyi játékok közt. Míg a lengyel és orosz játékok mellett másféle karácsonyi betlehemezés nincsen, addig a román és magyar bábos betlehemes játékok más, hasonló karácsonyi játékokkal együtt élnek. *Magyarországon az adott táji típusokon belül egy-egy változatot jelent a bábjátékkal bővített betlehemes játék.*

A cseh-szudéta-német vidéken gazdag emlékanyag áll a kutatók rendelkezésére a „vándorok" működésére vonatkozóan (bábosok, betlehemesek, mutatványosok stb.), továbbá a kellékek beszerzésére és cseréjére, a repertoár átadásának és átvételének módjairól, de a felgyűlt adatok alapján sem látjuk megoldottnak az eredet-elterjedés kérdéseit. A magyarországi vásári és vándorbábjáték összefüggései nem tisztázódtak. Pór Anna feldolgozta Balog István hagyatékát, és kísérletet tett a darabok és alakok folklór kapcsolatainak tisztázására is: az átadás irányát a vásári színjátszástól a falusi folklór felé jelölte meg. Újváry Zoltán hasonló következtetésre jutott a szatmári betyáralakosodással kapcsolatban; a városi, vagy vándor színészet hatását jelölte meg a „betyár"-játékok forrásának. Guszev az orosz karácsonyi bábjáték egy szüzséjének eredetét vizsgálva forrásul egy XIX. századi ponyvát jelölt meg. Hasonló következtetésre jutott Takács Lajos (1958) a históriás énekek vándorlását illetően. *A bábos betlehemes játékok Közép-Kelet-Európában a városokból jutottak el a falvakba.*

A közép-kelet-európai karácsonyi szokások egy újabb összegező vizsgálatában (Karasek-Langer, A. 1967: 201—221) megfogalmazódik egy új fejlődéstörténeti elképzelés is, e szerint a korai jezsuita missziók indították el a mozgó betlehemi játékok elterjedését és divatjuk a barokkban lendült fel. A lengyel *szopka* történetében jelentős szerepe lehetett a jezsuita kolostoroknak, és a kijevi akadémia barokk kori „lateiner" papjai szoros kapcsolatban álltak a lengyel jezsuitákkal; ők terjesztették el (Tobolszk, Novgorod városokban és Moszkvában a XVIII. században) a barokk iskolajátékokat. Mindebből talán elfogadhatjuk azt, hogy játékunk középkori és a Szt. Ferenc rendjéhez kötött eredetfelfogása — amely a 40-es évekig tartotta magát mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban — ma már nem állja meg helyét.

IRODALOM

ALEXICS Gy.
1905 *Oláhok.* Egyetemes Irodalomtörténet, szerk. HEINRICH G., Budapest, II., 802—803.

BATY G.—CHAVANCE, R.
1959 *Histoire de Marionette.* Paris

BORBA OPRISAN, H.
1981 *Das rumänische Volkspuppenspiele.* Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 84. 84—106.

ERNYEY J.
1904 *A szláv karácsonyi játékok főbb typusai.* Néprajzi Értesítő V. 28—41.

ESTREICHER, K.
1961 *Meister Ezenekiers Weihnachtsstern.* Mitteilungen der Staatlichen Puppentheatersammlung. Dresden

GRABOWSKI, A.
1840 *Starozytnosci Historyczne Polskie.* Kraków

GUSZEV, V. E.
1973 *Romantizm v Polse i kukolnüj teatr szlavjanszkij narodov.* In: Isztoria, kultura, etnografija i folklor szlavjanszkih narodov. Moszkva (Klny.)
1972 *Vzaimoszvjazi russzkoj vertepnoj dramü sz beloruszkoj i ukranszkoj.* In: Szlavjanszkij folklor. Moszkva (Klny.)

HAJOWNA, L.
1967 *Zimove obrzędy i zwyczaje w Tyncu pod Krakowem.* Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, 173—187.

HARTMANN, A.
1875 *Weihnachtslied und -Spiel in Oberbayern.* Oberbayrische Archiv für Väterländische Geschichte 34. 1—189.

HUSKA, M.
1957 *Dva zapisy betlehemskych hier z Liptova.* Slovenský Národopis V. 174—190.

JOHNOVÁ, H.
1967 *Volkstümliche Weihnachtskrippen des Nationalmuseums.* Praha
1968 *Lidové betlémárstvi.* Uména Remesla 6. 223—228.

KARASEK-LANGER, A.
1959/60 *Deutsche Herodes- und Schwertfechterspiele am Nordrand der Karpaten.* Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen V. 190—198.
1964 *Krippentheater und bewegliche Krippen in Sudetenraum.* Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde VIII. 171—253.
1967 *Geschichte und Verbreitung der Weihnachtskrippe in Nord-Osteuropa.* Zeitschrift für Volkskunde 63. 201—221.

KARASEK, A.—LANZ, J.
1971 *Das deutsche Volksschauspiel in der Bukowina.* Marburg

KRUPSKI, J.
1904 *Szopka Krakowska.* Kraków

LUTHER, D.
1975 *Znakovost variantov betlehemských hier.* Slovenský Národopis 23. 79—91.

MAGUIN, G.
1852 *Histoire des Marionettes en Europe.* Paris

MARKOVSZKIJ, E.
1929 *Ukranszkij vertep.* Kiev

MOSER, H.—ZODER, R.
1938 *Deutsches Volkstum in Volksschauspiel und Volkstanz.* Berlin

NADEJDE, L.
1960 *Teatrul popular de păpuşi in secolul al XIX-lea.* Studii şi cercetari de Istoria Artei VII. 203—215.

PODOLAK, J.
1959 *Tri textov varianty betlehemsky hier Abovskej stilice v Madarsku.* Slovenský Národopis VII. 114—128.

PÓR A.
1966 *Az első írott magyar bábszínművek és európai rokonaik.* Filológiai Közlemények XII. 421—431.
1974 *Balogh István és a 19. század elejének népies színjátéka.* Budapest

PROCHÁZKA, K.
1908 *O betlemech, kulturné historická studie se zrálstim zvetelem k zemim komnu sv. Vaclavske a uherskému Slovensku.* V Praze
REINFUSS, R.
1958 *Szopki Krakowskie.* Kraków
SCHMIDT, L.
1940 *Wiener Volkskunde.* Wien
1962 *Das deutsche Volksschauspiel* (Ein Handbuch). Berlin
1965 *Le théatre populaire européen.* Paris
SEBESTYÉN Gy.
1906 *Bábtáncoltató betlehemeseink szerepe a magyar mysteriumok történetében.* Ethnographia XVII. 101—112.
SZACSVAY É.
1978 *A magyarországi bábtáncoltató betlehemezés: Kísérlet a hazai vallásos eredetű népi bábjátékok módszeres összegzésére.* Néprajzi Értesítő 40. 57—102.
SZÉKELY Gy.
1972 *Bábuk, árnyak.* Budapest
TEODORESCU, Gh.
1885 *Poesii populare romane.* Bucureşti
ÚJVÁRY Z.
1971 *A népi színjátékok bekéretű-beköszöntő formuláiról.* In: Emlékkönyv a túrkevei múzeum fennállásának évfordulójára. Túrkeve. 190—215
VINOGRADOV, N.
1905 *Russzkij vertep.* Izvesztyja ORAC. 3k. 360—364.
VISKI K.
é. n. *Betlehemesek bábtáncoltatása.* Magyar marionettek. Klny.
ŽATKO R.
1956 *Prispevky k studiu slovenských betlehemských hier.* Slovenskỳ Národopis IV. 44—49.
1962 *Postavy slovakov v polských a bieloruských bábkových hráč.* Slovenský Národopis X.

Éva Szacsvay

KRIPPENSPIELE MIT PUPPENTHEATER IN OSTMITTELEUROPA

(Auszug)

In einigen Teilen des ungarischen Sprachgebietes — am Balaton, in der Umgebung von Esztergom (Gran), im Komitat Szatmár und in Siebenbürgen — wurde dem Krippenspiel zu Weihnachten ein kurzes Puppenspiel in der tragbaren Krippe [Kirche] angeschlossen. Die technische Ausführung des Spiels hat Ähnlichkeiten mit denen in Polen, in der Ukraine, in Rußland und Rumänien, seiner Inhalt nach integriertes Elemente, die aus verschiedenen kulturellen Quellen stammen. Selbst die ungarische Varianten der einzelnen Regionen zeigen bedeutende Unterschiede auf. Anhand einer vergleichenden Untersuchung von ostmitteleuropäischen Spielen versucht der Aufsatz, die Herkunft und kulturelle Verwandtschaft der ungarischen Varianten zu erhellen.

Auf deutschem Sprachgebiet sollen die Krippenspiele, der Herodeskasten als Analogien erwähnt werden. Die Aufführung wurde durch professionelle Spieler oder durch Laiengruppen gestaltet. Eine bedeutende Rolle haben auch die sog. „Wanderer" bei den Aufführungen gespielt. Der Einfluß des Inhaltes der Herodes-Spielen ist in Nordostungarn spürbar. Der Einfluß des Herodesspiels hat sich — scheinbar — parallel mit den Bewegungen der deutschen Ansiedler vom Westen nach Osten verbreitet.

Das tschechische Puppenspiel zu Weihnachten *(jesle)* war der Stadt, dem Marktplatz angepaßt. Die Konstruktion der Puppen ist anders gestaltet, als die in Polen. Die Figur von Herodes ist auf einem Stich aus dem 19. Jh. gut erkennbar. Das Puppenspiel zu Weihnachten in Polen *(szopka)* bildet in Ostmitteleuropa einen besonderen Typ durch seine revueartigen Figurenreihen. Es ist um die Herodesgeschichte aufgebaut. Das Spiel entwickelt sich weiter auch heutzutage. Die Spiele polnischer Herkunft waren auch in

Rußland eingebürgert *(wertjep* und *beatleika)*, sie haben — nach der Meinung der russischen Wissenschaftler — schon früh regionale Characterzüge aufgenommen, in einer Variante erscheint auch ein Schattenspiel. Auch unter den mannigfaltigen Weihnachtsspielen Rumäniens zeigt ein Puppenspieltyp die Merkmale einstiger Schattenspiele auf. Andere Spieltypen sind mit sächsischen und ungarischen Varianten aus Siebenbürgen, mit polnischen aus der Ukraine, weiters mit deutschen und russischen Spielarten verwandt.

Die Puppenspiele religiösen Characters waren nach historischen Quellen schon in den 17—18. Jahrhundert bekannt, sie fanden aber eine weite Verbreitung nur Ende des 18. oder Anfang des 19. Jahrhunderts, als sie nach den Städten auch die Dörfer erreicht haben. Die frühere Fachliteratur war der Meinung, daß die ungarischen Weihnachts-Puppenspiele eine ununterbrochene Tradition seit dem Mittelalter bewahrt haben. Der Verfasser aber hält die ungarischen Puppenspiele für spätere Prägungen. Das Spiel konnte in Westungarn durch „Wanderer" oder durch professionellen Puppentheater eingeführt werden. In Ostungarn kann man mit dem Einfluß der polnischen und russischen Puppenspiele rechnen. Die Tatsache, daß die Puppenspiele keine organische Zusammenhänge mit den traditionellen Krippenspielen aufweisen, scheint ein Beweis für ein spätes Auftreten der Puppenspiele zu sein.

Voigt Vilmos

Németalföldi közmondások id. Pieter Bruegel festményén. Magyar történeti folklorisztikai elemzéskisérlet

VARGYAS Lajos
70. születésnapjára

A magyar folklorisztika mindig is foglalkozott történeti adatokkal, vagy éppen nem-történeti adatok történelmi értelmezését kísérelte meg. Már a XIX. század közepétől, legelső folklorisztikai tanulmányaikban ERDÉLYI János, IPOLYI Arnold, ARANY János, GYULAI Pál, KATONA Lajos, KÁLMÁNY Lajos és mások foglalkoztak e megoldással, és még a történeti megközelítés látszólagos ellenfelei (mint például BARTÓK Béla, HONTI János, ORTUTAY Gyula és mások) is rendre tettek ilyen irányú megjegyzéseket. Mindazáltal nehéz lenne tagadni, hogy legkövetkezetesebben történeti folkloristánk VARGYAS Lajos, akinek életcélja az, hogy folklórunk elemeinek régiségét igazolja. E munka során széles körű összehasonlító anyagot vonultatott fel, amelyet rendszerint genetikus kapcsolatba is hozott a magyar adatokkal. Utalt ugyan a pusztán tipológiai vagy társadalomtörténeti analógiaként értelmezhető megfelelésekre is, e megoldást mégis ritkábban említette.

Van azonban egy harmadik módszer is: kifejezetten nem-genetikus összefüggések történeti értelmezése. Néhány évvel ezelőtt, TUBACH nemzetközi exemplum-katalógusáról szólván már javasoltam egy olyan megoldást, amely a létező (és datálható) nemzetközi folklór adatok összefüggésébe helyezi a magyar folklór néhány nem egykorú, vagy nem datálható tényét, és ennek segítségével utal egy nem konkrét, ám mégis realizálható történetiségre a magyar folklór adatait illetően. Most egy másik ilyen lehetőséget szeretnék bemutatni, az ünnepelt céljaitól alighanem nem menthetetlenül távol.

*

Id. Pieter Bruegel: Németalföldi közmondások

1559-ben készült el az ikonográfiai festészet eme remekműve. A kép eredeti címét nem ismerjük. Általában német, francia, angol művészettörténeti megfogalmazásban szokták idézni. A XVII. században „a felfordult világ" volt a neve, a *27. számú ábrázolás* alapján. Másutt (és korábban) „*De blauwe huyck*" (vagyis „a kék köpeny") volt a neve, a 94. ábrázolás miatt, ahol a kép közepén alul a hűtlen asszony kék palástot vagy köpenyt takar egy férfira.

A képen szereplő közmondások és szólások értelmezésével sokan foglalkoztak. Közülük Johannes BOLTE (1915), Charles de TOLNAY (1935), Wilhelm FRAENGER (1923), Louis LEBEER (1939—1940), Maurits de MEYER (1971), Rolf Wilh. BREDNICH (1975), Wolfgang MIEDER (1977) és legutóbb Alan DUNDES tanítványának, Claudia A. STIBBE-nek dolgozata nyomán (1981) alapvető megállapításokra jutottak, és ezek a parömiológiai szakirodalomban is ismertté váltak, mivel központi kiadványokban jelentek meg. Együttvéve mintegy 115 ábrázolás elkülönítését és magyarázatát adták, olykor eltérő módon. Megnyugtató módon tisztázták a kép parömiológiai előzményeit. Közvetlen előzmény-

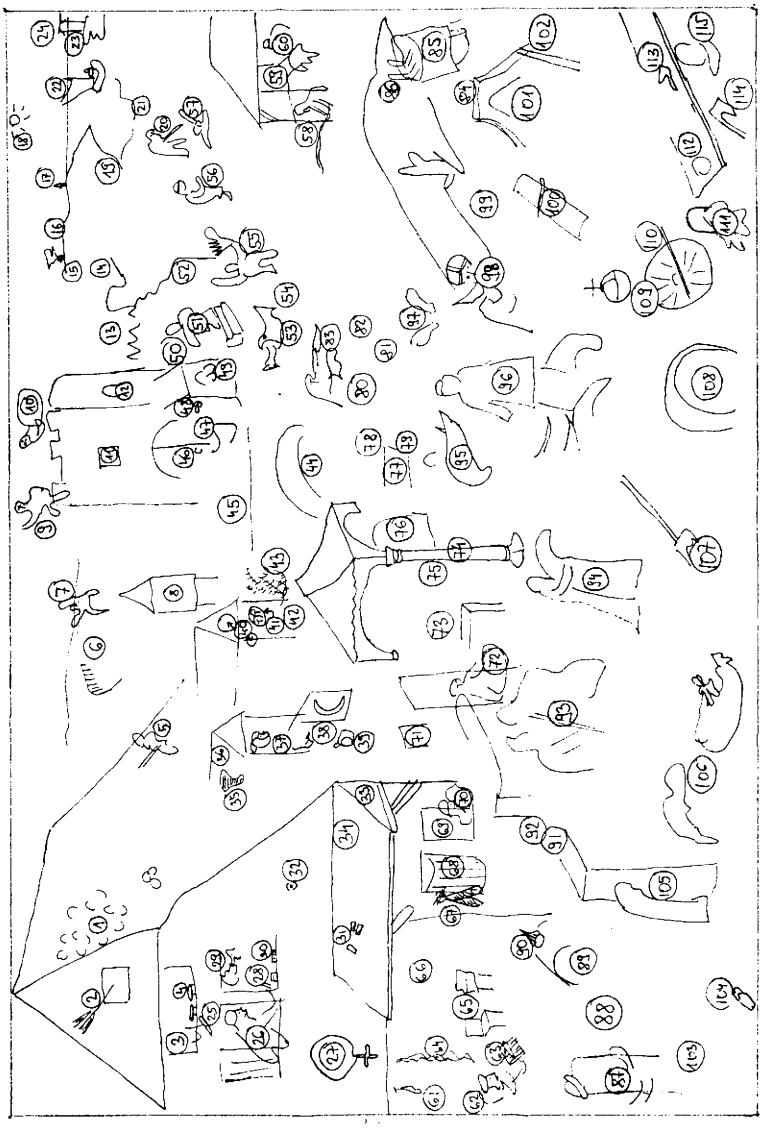

1. kép. Vázlat id. Pieter Bruegel: *Németalföldi közmondások* c. festményéről a szövegben említett ábrázolások sorszámának feltüntetésével

ként Frans HOGENBERG 1558-as „*Die Blav Hvicke*" c. metszetét nevezhetjük meg, amelynek legalább 21 ábrázolásából legalább 13 egyezik BRUEGELével. A témát mások is megfestették, metszeteken utánozták. Ezek közül a legnevezetesebb a mester fiának, ifjabb Pieter Bruegelnek azonos című festménye, amelynek legalább 16 (!) példánya lehetett ismeretes. A ma meglevő legfontosabb példányok szoros másolatai egymásnak, festőileg (pl. a színhasználatban) mégis eltérhetnek egymástól, és ami fontosabb, egy-egy elem hol megvan, hol hiányzik. E különbségek néha segítséget adhatnak ahhoz, hogy az apa festményének egyes részleteit is pontosan értelmezhessük. A fiú képén látható szólásokat is többen vizsgálták.

Parömiológiailag igen fontos volt Archer TAYLOR megjegyzése (1965), miszerint a képen nem szólások, hanem szóláshasonlatok ábrázolódnak. Az újabb kutatás kimutatta ugyan, hogy tucatnyi esetben valódi szólást ábrázolt BRUEGEL, a megkülönböztetés mégis igen fontos akkor, ha párhuzamokat keresünk. Már korábban is német, latin, angol, és természetesen holland szólásokat idéztek. Meglepő volt STIBBE eredménye, aki 1975-től az észak-brabanti Eindhoven környékén élő, vagy onnan származó emberek szóláskincsét vette alapul, vagyis BRUEGEL feltételezett szűkebb pátriájáét, és ilymódon minden korábbinál több ábrázoláshoz talált több mint négyszáz év múlva is illeszkedő szólásokat.

Ezzel kapcsolatban fontos azt a körülményt hangsúlyoznunk, hogy BRUEGEL minden bizonnyal általa ismert szólásokat ábrázolt. Ismerhette ezeket hazulról, kortársai szavaiból, vagy éppen könyvekből, ilymódon közvetve vagy közvetlenül a nemzetközi proverbium-kincs is felbukkanhat a képen. Ami a kép későbbi sorsát illeti, maga is befolyásolhatta, vagy legalábbis megerősíthette egy-egy szólás továbbélését. A nemzetközi magyarázatok jól igazolták, hogy nem csak egy lokális, hanem egy európai művelődési hagyomány szempontjából elemzendők ezek. Mindenképpen abból kell mégis kiindulnunk, hogy megkíséreljük az eredeti vagy későbbi holland fordulatot megtalálni, azután ezt értelmezzük.

Számos esetben nyilvánvaló, hogy BRUEGEL nemcsak megfesti, hanem mindjárt értelmezi, részletekkel egészíti ki, vagy éppen megváltoztatja a szólás eredeti értelmét. Ezért is kell egyenként sorra venni az ábrázolásokat. Néha az apróságok sokat számítanak.

Pl. a címadó *27. ábrázolás*on nem földgömb, hanem glóbusz van megfordítva, az az egyszínű kék gömb, amely a világmindenséget ábrázolja, és Krisztus vagy az Atyaisten kezében szokott lenni, keresztjével felfelé. (Vö. még a *98. ábrázolás*t!)

A fenékkel felfordult világ, vagy csak felfordult világ nem azonos az Eldorádóval, még BRUEGEL műveiben sem, noha, amint Giuseppe COCCHIARA monográfiája (1956) jelzi, itt elég sok átmenettel számolhatunk.

A *103. ábrázolás* (az ördögöt a párnára kötöző asszony) GLÜCK (1932) szerint Szent Margit, VAN BREUEL (1876) pedig a gyermekét megölő bolond Margitot látja benne, aki egy hasonló fontos cselekedettel (az ördög megkötözésével) teszi jóvá tettét. Azt a gondolatot, hogy itt a felül asszony, alul férfi a házi életrend fordítottját jelentené, kétlem.

A hipokrizis kapcsolja ezt össze a felette levő oszlopfalóval *(87. ábrázolás)*. Ami az oszlop tetején levő kalapot illeti, erre még mindig a 'titokban' jelentés a leghihetőbb.

Érthető a tüzet-vizet vivő asszony *(88. ábrázolás)* is. A pletykáló asszo-

nyok *(93. ábrázolás)* valaki rossz sorsát fonják, az egyik adja a rossz tanácsot, a másik megvalósítja. Öltözetük is furcsa, nehezen megmagyarázható. A halsütő férfi több ábrázolást is képviselhet *(61, 62, 63, 64)*. Fején egy füles, fedőszerű tárgy (és nem lepény) van, ami a póruljárást jelezheti, rossz szóviccel megfeddésre utalhat. A heringhez az a szólás tartozik „itt nem süt heringet", ennek jelentése, 'itt valakit nem látnak szívesen'. Ugyanitt a füst és a „saját fejével felakasztott hering" is önálló szóláshasonlatként nyert magyarázatot, noha nem minden nehézség nélkül. A két szék között ülő ember *(65)* egyértelmű, csak éppen a hamu emlegetése itt németalföldi sajátság.

A macskára csengőt kötés (AARNE-THOMPSON mesekatalógusában 110. típus, itt *91. ábrázolás)* két magyar változatában a szólás két formában él. DUGONICS „Ő köti fel a kolompot", BALLAGI „Szeretnék a kolompot a macska nyakán az egerek" formát idéz. Már az antikvitás ismeri, népszerű a XVI. sz. német irodalmában (PAULI) is. A tetőtől talpig felfegyverkezett férfi *(92.)* értelme világos, a fogak közé szorított kés arra vonatkozhat, hogy a holland szöveg „a fogakig" (!) felfegyverzett emberről beszél. Ezért talán nincs is szükség külön magyarázatra, ami egyébként eddig senkinek sem sikerült megnyugtató módon.

A fejjel falnak menő *(105.)* emberábrázolásán a részletek nehezen magyarázhatóak. A lenge öltözet és a mezítelen láb a védtelenséget jelezheti (a páncélos vitézzel szemben), ám az egyik cipő, a lábon a kötés és a késszerű rövid szúrófegyver eddig nem talált megnyugtató magyarázatra. A csapot kihúzó disznó *(89.)* aktuális szólást idéz, disznó módra veszni hagy, pazarol valamit. Nem világos, miért van még három malac is a képen. Talán az egyik „visít mint a malac". A hordó tetején látható tölcsér pedig arra utalhat, hogy valaki „tölcsérrel tölti magába a" . . . -t. A telhetetlenség, irigység, falánkság, sőt talán a „részeg disznó" kifejezés ábrázolása ez, noha az ember szubhumán és állati ösztöneként felfogni indokolatlan lenne.

Megjegyezhetjük, hogy a *105. ábrázolás* alatt, ahol most üres hely van, korábban valószínűleg „egy kalap szar" volt látható, amely esetleg BRUEGEL megszólítónevének vicces és gonosz utalása. Lehet, hogy egy későbbi prűd tulajdonos fedte be, mivel az ifjabb BRUEGEL képein még látható.

Jól mutatja a disznót és juhot nyírók ábrázolása *(106.)*, milyen nehéz szöveget keresni BRUEGEL képeihez. Itt nyilvánvalóan a leginkább wellerizmusként ismert szólás „viel Geschrei und wenig Wolle, sagte der Teufel und schor sein Schwein" van a háttérben. A disznónyíró bolond itt mintegy megkettőződik: két disznó, két juh látható. A nem létező disznógyapjút nagy szitaszerű edénybe kívánja felfogni, míg a másik férfi a meglevő gyapjút a földre hullajtja. A földön az állati trágya ugyan nem éppen itt van, mégis bepiszkolódik a gyapjú. Ez is szólásra utalhat. Az ifjabb BRUEGEL egyik képén a bárónynyíró háta megett a falon egy felakasztott, gyapjúval tele (?) kosár van, talán az is a bolond munkára utalhat. Ezért is gondolom, hogy a gyapjú önmagában is szólás kiindulása lehet. Nálunk már KISVICZAY idézi a „gyapjáért nyírják a juhot" szólást. Mivel a képen a két bolond nyír, nem hiszem, hogy bármelyiket is ügyesnek vélné a festő.

A már említett *93. ábrázolás* rokka (pontosabban valószínűleg talpas guzsaly) eleme a „pereg a nyelve, mint a rokka" szóláshasonlatra is utal. Az asszonyok ruhája, illetve ruhájuk egyes darabjai hol kékek, hol nem kékek. Egyértelmű értelmezést azért sem kísérelnék meg, mivel pl. Krisztus *(98.)* mindig kékben ül a képeken.

A címadó *94. ábrázolás* a kék köpennyel a feleség hűtlenségére utal. A feleség fiatal, ruhája a bűn vöröse. A kék viszont a hűség (!) színe volt, a reneszánsz tudatosan fordította ellenkezőjére, amint ezt számos szakmunka vizsgálta. Lehetséges, hogy a *93.* pletykálói erről a jelenetről beszélnek, azt is feltételezték, hogy a ruhák színe, és a ruhakivágás azonossága sem véletlen. Nyilvánvaló viszont, hogy szólásra utal a fiatal feleség és öreg férj kapcsolata, valamint, hogy az asszony a férje „háta megett" csinál valamit. Például SIRISAKÁnál ez olvasható „Fiatal embernek a feleség támasz, a pálca parádé; öregnek a pálca támasz, a feleség parádé".

A kút betemetése *(107.)* így nálunk nem ismert, azonban „késő akkor csuknod ólad, mikor már a tehén oda" és hasonló alakban legalább a tehén előfordul. Egyik legszebb, hagyományos változatot BETHLEN Gábortól szokás idézni: „Késő akkor betenni a kalitka ablakát, mikoron a madár kirepült belőle". Semmi olyan adatunk nincs viszont, amely a kút használhatatlanságára utalna.

A disznóknak gyöngyöt szórás *(96. ábrázolás)* és a *margarita* szó rossz fordítása már BOLTE óta közismert. A gyöngy,illetve virág választja el a holland és a német szólásokat. Annál meglepőbb, hogy a magyarban „Disznóra gyömbért veszteget", vagy „Az okos disznó elé nem hányja a gyömbért", stb. formák is ismertek, ahol a gyömbér nyilván a gyöngy valamikori félrehallása lehetett.

Az ügyetlen disznóleszúrás *(95. ábrázolás)* nálunk elterjedt szólásban nem ismert. Több változatban ismert a „két eb nehezen alkuszik meg egy koncon (csonton)". Itt a kettő — egy ellentét külön is hangsúlyozva van, a két kutya ellentétes színével. Rokon formák: „Nehezen alkuszik meg két gonosz", „Két kevély nehezen alkuszik meg egymással". Talán még a hiábavalóság is ide értődik „mezítlen csonton veszekednek".

A *109. ábrázolás* értelme is világos: „ujja körül forgatja a világot". Viszont annak nincs nyoma, hogy a festő arra is gondolt volna, hogy valaki körül forog a világ. Az előkelő ruha is a hatalmat, jómódot sejteti: például ismert az a holland gondolat, miszerint minél hegyesebb a lábbeli, annál gazdagabb valaki. Itt ezt jól láthatjuk. Még a „toll van a süvege mellett" 'kevély' szólásra is utal a kép. Több részlete azonban további magyarázatot érdemelne.

Az ezzel nyilvánvalóan legszorosabb kapcsolatban álló szólások közül a világgömbbe meghajoltan belemászó szegény (*108. ábrázolás*) 'görnyedten lehet átmenni a világon' jelentésben szerepel, nyilvánvalóan a *109. ábrázolás* gazdag és előkelő személyének ellentéte. A szegény ember meztelen, pontosabban ruhája és lábbelije ugyanúgy hiányzik, felemás módon, mint a *105.* ábrázoláson (fejjel a falnak menni). Erre néhány magyar szólás is utal: „Felöltözött nagy cifrán, mezítláb, mint a cigány", vagy „egyik lába mezítelen, a másikon semmi sincsen" stb. Arra is van adatunk, hogy „kerek a világ", „forog a világ", vagyis az itt lefelé fordult világgömbre utalnak. Azonban a világba bújt embert nálunk a szólások nem ismerik, nem úgy, mint Németalföldön, ahol BOSCH ábrázolásainak is visszatérő témája ez. Ezt megerősíti a *110. ábrázolás* kereke, amelybe egy akadályozó rudat, pálcát tettek. Ez a „keréken fordul ember szerencséje", „sokat fordul a kerék csak egy nap is", „szerencse kereke" kifejezésekkel magyarázható. A megakadályozást nálunk „megkötni valaki kerekét" (vö. kerékkötő) forma fejezi ki. A „tengelyt akaszt" értelemnek viszont nyoma sincs. Feltűnő, hogy a *109. ábrázolás* férfia szinte krisztianizált kézmozdulattal mutat a *108.* világgömbre, illetve a 110. megakadályozott kerékre. Piros cipője is a *108.* gömb útjában áll. Lehet, hogy ez csak arra utal, hogy mások akadá-

lyozzák a szerencse fordulását, lehet, hogy a társadalmi ellentétek csakugyan kifejeződnek itt. Erre utalhat, hogy térdel a szegény ember az úr előtt.

A *112. ábrázolás* nem elég világos. Talán azt jelenti, hogy nem éri el az egyik kenyértől a másikat. Ez lehet a telhetetlenség megemlítése, de a szegénységé is. Nálunk az „elég egy sütésből egy cipó" már igen átvitt értelmű (nem kell ugyanazt a tévedést kétszer elkövetni, különösen családi vonatkozásban), nincs azonban kizárva, hogy ennek volt konkrétabb, a kenyérre vonatkozó jelentése is. „Egy fehér kenyérnél jobb kettő" szólásunk nem tartozhat ide. „Nem éri el az új kenyeret" jól illene ide, ha jelentése nem ilyesféle lenne 'nem tart el az aratásig'. A holland anyagban ugyanez a szólás ilyesféle jelentést hordoz 'nem tudja befejezni, végbevinni munkáját'. Erre utalhat az asztalon levő liszt és valamilyen eszköz. A férfi ruhája is magyarázatra szorulhat. Ha a *113. ábrázolás* csakugyan nyeletlen kapa (és eredetileg nem más szerszám), akkor a használhatatlanságra utal, párhuzamként a kenyereket el nem érő férfi fejéhez.

A *115. ábrázolás* „lámpással keres valamit" része jól érthető. Tulajdonképpen a 114. témája is egyértelmű „a fejsze a gyökerekre vettetett" — bibliai idézet (Máté 3: 10). Ugyanakkor, amint a korábbi kutatás utalt erre, „valamilyen probléma gyökeréig jutni", vagy „letette a fejszét" ('meghalt', sőt 'befejezte munkáját, foglalkozást változtatott'), sőt az előbbi nyeletlen kapához képest a nyeles fejsze teljesértékű volta is számításba jöhet, vesd össze „minden fejszének akad nyele", sőt „veszett fejszének foka, nyele".

A hiábavalóságra utal a *101. ábrázolás* „akkorára tátja a száját, mint a kemence", amely végül is kivihetetlen feladat. A *100.* ábrázolás „kenyeret tör" vagy „perecet tör" értelmű. A jobboldali férfi pénzeszacskója, a baloldali egy szerűbb ruhája a társadalmi különbségre utal, a szegényebb, akármi lesz a huzakodás vége, leesik a padról. Sok apró részlet megmagyarázatlan e jelenetben. Lehetséges, hogy a perec holland szóvicc és veszekedést is jelent.

Minden egyszerűsége ellenére is bonyolult a *85. ábrázolás* pontos értelmezése. „Kiesik a kosárból" (valaki kegyeiből), vagy egyszerűen „kosarat kap" lehetnek az eredeti jelentések. Holland folkloristák különböző helyi szokásokkal hozták összefüggésbe az ábrázolást, ami ugyan igaz lehet, ám a szólások és szokások szélesebb körben is ismertek, hogysem itt csak helyi formára gondoljunk. Különösen a XVI. sz. német irodalmából van sok pontos párhuzamunk, amint ezt Röhrich (1973) jól dokumentálta. A szamárfület mutató bűnös a világszerte ismert *Shanghai-gesture* jelzését adja. Feltűnő, hogy a kép átmérőjének túloldalán, a *3. ábrázolás*ban ugyanezt felé mutatják. Ez nálunk egyaránt nevezhető fügének és szamárfülnek. Még érdekesebb, hogy a lefelé eső ember bal lába fehér (vagy ilyenre van festve). Ezt *86. ábrázolás*nak szokás újabban tekinteni, és más ábrázolásokkal kapcsolatban már rámutattak arra, hogy a „fehér lábú" ember jelentése 'valakinek a kegyében álló'. Ez különös oppozícióban van a kosárból kieséssel, valamit magyaráz viszont a fügemutatás merészségéből. Nálunk a „fehér mint a mész", „fehér mint a patyolat", illetve a „fekete a kéz, ám fehér a . . . " formák ismertek, mindez csak igen távol kapcsolható a fehér kényes, előkelő voltára.

Csak nálunk furcsa a *84. ábrázolás*. Németalföldön közismert a „megfogja a tyúktojást, míg elsétál a lúdtojás" szólás, a kisebb haszon megszerzésének hiábavalóságáról. A kétféle tojás különbségét viszont ismerjük: „Némely embernek nagyobbat tojik a tyúkja, mint másnak a lúdja", sőt „Szerencsés gazdaasszonynak a tyúkja nagyobbat tojik, mint a szerencsétlennek a tyúkja", ahol

ugyan van 'hazudik' értelmezés is, de ez aligha lehet elsődleges, inkább a tyúktojás—lúdtojás régi oppozíciójának megfordítására gondolhatunk.

„Könnyű más bőréből széles szíjat vágni", — egyértelmű a *60.* ábrázolás szólásháttere. Az *58. ábrázolás* (nehéz síkos farkánál fogva tartani az ángolnát) angol adatok szerint a nők megőrzésének nehézségére utal. Érdekes, hogy nálunk is van ide vágó szólás: „Sima farkú a szerencse".

Az ábrázolás apróságai teszik egy kissé kétségessé az *57. ábrázolás* automatikus értelmezését („ár ellen úszik"). A két kéz tartásmódjának semmilyen úszásmód nem felel meg ugyanis. Lehet tehát, hogy egyszerűen fuldoklik az ember, ám még „kint van a feje a vízből".

Megjegyezhetjük még, hogy a szíjat hasító tímár jobb kezénél, egészen a víz szélén egy korsó látható. Ez természetesen az „addig jár a korsó a kútra (vízhez) amíg el nem törik" szólás illusztrációja. Maga a szólás egyértelműen szexuális jellegű, a szüzesség elvesztésére utal, mind Németalföldön, mind nálunk *(59. ábrázolás).*

Nálunk közvetlenül nem ismert az *55. ábrázolás* (valaki nem tűri a nap visszfényét a vízen): az irigy ember legyezővel próbálja eltakarni a vízre tűző napot. Mellette egy vízen úszó kalap látható *(54. ábrázolás)*, amely valószínűleg a „víz alatt van", „nem tudja a fejét a víz fölé emelni", vagy hasonló jelentéssel rendelkezhet. Noha egy magányosan úszó kalap igazán sokféle magyarázatot kelthet, az *57. ábrázolás* úszó (vagy fejjel még a víz felszínén levő) férfiával összevetve elképzelhető, hogy éppen ez a jelentése.

Vízbe szórja a pénzét az *51. ábrázolás* szereplője. Nem valószínű viszont, hogy a *49. ábrázolás* miatt itt a pénz = ürülék pszichoanalitikus magyarázata helyes volna. Az *53. ábrázolás* témája: a nagy hal felfalja a kis halat. Ezt a témát 1556-ban külön is megfestette BRUEGEL. Az egyik hallal fogatja meg a másikat szólás *(83. ábrázolás)* a hollandban csakugyan él, ám lehet, hogy itt csak a „kézzel akar halat fogni", vagy egyéb magyarázat a helytálló, különösen az *58.* ábrázolással összevetve. Más, még egyszerűbbnek tűnő magyarázat („zavarja a vizet" stb.) éppen túl triviális volta miatt aligha találó.

A *82. ábrázolás* jelentése „forró szénen (tűzön) ül", mivel azonban rendkívül sok szólás vonatkozik a tűzre, ezek közül többre utalhat még: „Végtére a tüzet is megszokja az ember", „Okos nem áll közel a tűzhöz", „Füst nélkül tűz", stb. A kapcsolódó *81.* ábrázolás nem annyira a „megsüti a pecsenyéjét" szólásra utal, hanem arra, hogy ketten forgatják a nyársat, itt pedig csak egy ember van, aki nem is tudja e feladatot elvégezni. Ezzel is összefügg a *80.* ábrázolás, amely elterjedt gyakorlatra és ehhez tartozó hiedelemre utal: egészséget hoz vizelettel eloltani a tüzet. Vizelés és tűz kapcsolata sok kultúrában ismert. Mindez együtt elég bonyolult képet ad, amelyben még más, hagyományosan magyarázható, és több, csak BRUEGEL számára adott motívum lehet, nem is beszélve az olyan vonásokról, amelyekhez csak mi keresnénk proverbiumokat.

Nem véletlenül tartjuk középponti jelentőségűnek a *98. ábrázolás*t, amelyen Krisztus látható. Közvetlen holland értelme: a csuhás férfi kenderszakállat akar tenni Krisztusra. Ez elterjedt szólás németalföldi és német területen. Értelme a valódi, kenderszakállal való szoborékesítésen túl a hamis, külsőséges tisztelet. Megjegyzendő, hogy a pogonológia sokat foglalkozott a szakáll tiszteleti vonatkozásaival. Az meg talán nem is meglepő, hogy e gondolatkörhöz tartozó magyar szólásokat is ismerünk: „csak szakállára nézve tisztelendő" (már KISVICZAYnál), „Szent Péter szakálla" (= forgácsból való borcégér). Azt azonban mindez nem magyarázza, miért van Krisztus baljában a glóbusz,

miért terjeszti áldásra jobbkezét, miért ül aszimmetrikus, befejezetlen, piros takarós széken, miért van sisakszerű fejfedő a szerzetes csuhájának kámzsája alatt ? Stb.

A *77. ábrázolás* a róka és a daru (nem gólya!) vendégsége (AARNE-THOMPSON 60. típus), amelynek ikonográfiai ábrázolását KRETZENBACHER az i. sz. 1. századig vezeti vissza, PETERSEN (1981) pedig még három-négyszáz évvel korábbra. Általában a hosszúnyakú edény, vagyis a daru meghívás-viszonzása a képek témája, BRUEGEL ábrázolásának érdekessége, hogy itt mindkét jelenet egymás mellett látható. A *78. ábrázolás* nemcsak a krétával való felírásra utalhat, hanem arra is, hogy az így jegyzett adósságoknál csaltak („Duplán fog, mint a kocsmáros krétája", vagy PETŐFInél „Hiba van a kréta körül"). Ezt jellegzetesen a kocsmárosok és prostituáltak rovására írták. A *79. ábrázolás* (a szűrőkanál) a mértéktelen, falánk vendégre vonatkozik. Egyébként e képben még sok a megmagyarázatlan elem (üres a róka tányérja, piros sapka a falon stb.).

A *44. ábrázolás* (valaki a háló mögött akar halat fogni) magyar szövegei: „Ne fogd háló előtt a csukát", „Háló előtt halász nem fogja csukáját".

A négy összefüggő ábrázolás *(73—76.)* több magyarázatot érdemel. „Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani" *(73.)* ismert MONTAIGNE-től is. Az ördögnek gyónás *(75.)* és az erre hallgatódzó *(76.)* ismét összefüggnek. A fehérre festett, lesikált oszlop *(74.)* komplikált magyarázatokra ad lehetőséget. Lehetséges, hogy ez csakugyan a templom mellé az ördög által épített kápolna, amelynek sokféle konkrét magyarázata lehet.

Ismét több ábrázolás *(40—43.)* tartozik együvé az e fölötti képen. A 42. nyilvánvalóan „megborotválni a bolondot" értelmű. Hogy itt a szappan nélkül borotvál ('kifoszt') a valódi jelentés-e, nem tudom. Az sem biztos, hogy a borbélynak szerzetesi fövege van-e ? A páciens viszont valószínűleg bolondsipkában van. Két bolond egy kalap alatt *(41.)* általában ismert. Azért mégsem egyszerűen a „két bolond egy pár" a magyarázat, hiszen ez nem ad választ arra, miért barátföveg alá tartoznak, valamint az egyik miért víg, a másik miért szomorú (amint a kutatás ezt már jelezte, itt ugyanaz a fiziognómiai rendszer bukkan fel, mint amit a komédia és tragédia korabeli ábrázolásainál láthatunk, ezen kívül — és ezt a kutatók nem vették észre — utal ez a középkori ábrázolások pszichológizáló, karakterizáló poláris arcaira is). A kétféle nagyságú tányér *(40. ábrázolás)* sem véletlen, adatok szerint ez „kancsalságot okoz". Nem tudjuk ugyan, a borbély vagy vendége kancsal-e, mindenesetre a borbély nem néz vendégére. A „kinő az ablakon" *(43. ábrázolás)* arra utal, hogy a titok ismertté válik. Erre vonatkozik a „nem teszi az ablakába", valamint a másképp (ám tévesen) magyarázott „kiment a ház az ablakon" ('megtudják, mi történt a házban'). Egy apróság mégis feltűnő. BRUEGELnél nem kívül, hanem a házon belül nő a fa. Hogy ez csakugyan a felfordult világ képe lenne, mint DUNDES véli, éppen a fenti szólás miatt aligha hihető.

Az *5. ábrázolás* (egyik nyilat a másik után lődözni) értelme világos: hiábavaló, veszteséges munkát folytatni. Azonban konkrét értelme és részletei homályosak. Talán éppen a „nyilat tompít ki serpenyőt lövöldöz" (FALUDI Ferenc, 1787) szólás lehet a kép mögött — ezt ugyan a holland szólás specialistái nem vetették fel. A „lyukas a háztető" *(35. ábrázolás)* egyszerű értelmű 'olyan személy van jelen, aki előtt nem lehet titkot, fontos dolgot elmondani' (pl. gyermek). Más magyarázat szükségtelen. Talán csakugyan önálló szólás a *36.* ábrázolás (régi tető javításra szorul). A *37. ábrázolás* „füle mögött fáj a foga", vagy

„beteg az ablak számára, de nem az ajtó számára" holland szövegek, egy képzelt, magát sajnáltató betegre vonatkoznak. A *38. ábrázolás* (valaki a holdra vizel) a hiábavalóságot jelenti. A kiakasztott éjjeliedény *(39. ábrázolás)*, amely ifjabb BRUEGEL képein tartalmával együtt látható, a száradni kitett tejesedények és fazekak ellentéte, vagyis olyan valami, amit nem szokás kifüggeszteni. Még ide vonható a *33. ábrázolás* (tojás a fészekben, mint tartalék), illetve a *34. ábrázolás* „cserép van a háztetőn" (értelmét lásd *35.* magyarázatánál) is. Szinte mindegyikhez lehetne idézni a magyar változatokból, amelyek mind távolabbi felfogást tükröznek. Pl. nálunk a *37. ábrázolás*hoz „Szegénységet, betegséget, fogfájást nehéz eltitkolni" szólás kapcsolható, amelynek ellentettjeként fogható fel az ablakban fogfájós férfi ábrázolása. A holdas cégérről az eddigi kutatás semmi értelmeset nem tudott megállapítani. Természetesen nem ráolvasás-magyarázat. (Akkor akár a mohamedanizmus elítélése is lehetne!)

A következő ábrázolás-csoport *(25—32.)* egyenként is sok kérdést vet fel. A *27.* a „felfordult világ" itt kocsma (vagy fogadó) cégéreként szerepel. A *26.* jelentése egyszerű „szarik az egész világra". Ugyanerre vonatkozik a *25.* 'kés alatt ülni', vagyis nagy nehézségben lenni. A *28. ábrázolás* „a bolondnak jár a tromf" több részlete még homályos. Talán csakugyan ide illik az a már évszázada javasolt megoldás, miszerint „ha nem jár a kártya, szarok a világra" (ez kapcsolatot adna a *26.* ábrázoláshoz) a magyarázat. Akkor is kérdés, miért éppen ezek a kártyák szerepelnek. A *29. ábrázolás* (valakit az orránál fogva vezetni) magától értetődő. Ugyanitt az egyik kockát dob *(30. ábrázolás)*, ennek értelme Caesar óta „a kocka el van vetve". A *31. ábrázolás* „az elvetett kártyától függ". Más magyarázattal szemben az olló és a szem *(32.)* szójáték lehet a holland 'kacsintás' szóra, amely tulajdonképpen 'vágás a szemmel" szószerinti jelentésű. Még sokféle egyéb magyarázat lenne elképzelhető, ezeket azonban még nem bizonyították.

A kép bal felső sarkában látható ábrázolásokat *(1—4.)* mindenki fokozott figyelemmel magyarázza. Az *1.* a pástétommal, süteménnyel vagy tortával (ám nem kaláccsal!) fedett háztetőről szól. Ez a bőség jelzése. Többen feltették, hogy a tészták itt (holland szójátékkal) a bolondokat jelzik, vagyis az ábrázolás értelme 'a világ bolondokkal van tele'. Ez pedig igencsak megfelel az egész kép mondanivalójának. Megjegyezhetjük, hogy néhány párhuzamba állítható képen (így az ifjabb BRUEGEL képén is) a háztetőtől balra, a kép legszélén egy bagoly volt látható, amely egyszerre a bölcsesség és a balgaság madara a németalföldi szóláskincsben. Ez sem rossz mottó az egész képhez.

A seprőt kitenni *(2. ábrázolás)* holland szokást idéz, ha a gazda nincs otthon, és vígasságot rendeznek a házban, seprőt dugnak ki az ablakon. GLÜCK (1932) szerint ez annyit tesz, mint „seprű alatt esküdtek". Ez elképzelhető, nálunk a seprű inkább boszorkány-útieszköz. Néprajzi adatok még 1952-ből is arra utalnak, hogy a seprű-jelvény összefügg a próbaházasság intézményével a németalföldi parasztok között. Így BRUEGEL ábrázolása reális hátteret kap, közvetlen értelmét is megsejthetjük, ugyanakkor átvitt jelentését illetően tovább találgathatunk.

Alább látható az ujjain keresztüllátó férfi *(3. ábrázolás)*. Ez egyszersmind a fügemutatás (vö. *85. ábrázolás)* is, amelyről Archer TAYLOR úgy tudta, hogy legrégibb európai ábrázolását BRUEGEL 1560-as *A bolondok ünnepe* c. festményén találjuk. E szokás és gesztus eredetét illetően egy pszichoanalitikus magyarázatot ismerünk (FENICHEL, támogatója DUNDES), amely azonban éppen BRUEGEL képével kapcsolatban semmit sem mond a szólás értelmét, aktualizá-

lását, egyáltalán felhasználását illetően. A két facipő, papucs az ablakban *(4. ábrázolás)* bizonyíthatatlan feltételezés szerint a nőuralmat jelentenék, erre azonban a festmény egyébként nem utal.

A pellengéren (és nem kalodában) hegedülés *(8. ábrázolás)* többszörös flamand szójáték lehet, közvetlen részletekkel, amelyben a hegedű = pellengér homonimia is helyet kaphatott. Nálunk csakugyan van „nem esik vígan a kalodában a tánc" szólás. Talán azonban több keresnivalónk van a hegedülés ('elverés, büntetés') szemléletességében jól érthető szólásaival. („Elhegedülik a nótáját".) A „kesztyűben hegedül" jó párhuzam volna, ám BRUEGEL képén jól látni, hogy nem kesztyűben hegedül az egyén.

Nehezen magyarázható a *6. ábrázolás:* a disznókat a búzába hajtó férfi képe. A disznó a búzában ismert szólás. Több magyarázata is van (még az esetleg látható ösvénynek is a búzaföldön keresztül), csak éppen nincs utalás a disznókat a gabonába űző férfira. Talán egy wellerizmus lehet az ábrázolás nyitja: „amit elvesztek a búza kárán, megnyerem a disznók zsírján". A „tapló van a seggében" *(7. ábrázolás)* szerencsére egyértelmű. Megjegyezhetjük, hogy a búzaföld túloldalán levő ház is utalhat szólásra. Az ifjabb BRUEGEL képei alapján itt a füstölgő kémény és a zsörtölődő feleség (vénasszony) témájára gondolhatunk. Ezt nem zárhatjuk ki az apa festményéről sem, ám itt — legalábbis ma — nincs alakos ábrázolás.

A *9. ábrázolás* a köpönyegforgatóé, a *10.* a tollat a szélbe szóró bolondé. A *11.* holland értelme „várja a gólyát" nem is annyira 'terhes', mint 'lusta'. A nehézséget az is okozza, hogy a képen a gólya elszáll. A *12. ábrázolás*on egy férfi „két legyet üt egy csapásra". Lehet, hogy ez mégsem a lustaság ábrázolása („csak a legyet csapkodja a száráról"), esetleg holland szójáték a 'légy' és a 'repülés' szavakkal. A *45. ábrázolás* (ökörről szamárra száll) legvalószínűbben a nem egyenlő cserét jelenti. A két állat azonban Krisztus jászlánál is szerepel, úgyhogy sokféle magyarázat képzelhető el. Mögötte egy ember az ajtó kopogtatóját csókolja *(46. ábrázolás)*. Ez voltaképpen az elfogadott vagy el nem fogadott szerelemre utalás a németalföldi folklórban, amint a szakkutatás kimutatta. Az ezzel nagyon szorosan együttes ábrázolás *(47.)* szerint egy férfi fenekével veri az ajtót. Ha ez nem az előbbi ellentéte, akkor csakugyan az „ajtóstól rohan a házba" szólásé, ahogy pl. FRAENGER vélte. De valószínűbb, hogy itt is ellentétet ábrázol BRUEGEL. Az udvariasan közeledő (csókoló) számára az ajtó csukva van, míg a szemérmetlenül tolakodó számára nyitva. Kevéssé meggyőző ötlet, hogy az utóbbin levő teher magyarázata a „mindenkinek viselnie kell a maga terhét" szólás lenne. Arra, hogy két koldus volnának, akik a híd végén könyörögnek, semmi biztos adatunk nincs. Viszont a híd és a toronyépület magyarázandó lenne. Az is feltűnő, hogy a *49. ábrázolás* (két fenékkel egy lyukon szarnak) egyik szereplője erre a jelenetre (vagy csak a *47. ábrázolás*ra) mutat. Miért ?

Az *56. ábrázolás* (szegre akasztja a kámzsáját, csuháját) jelentése közismert 'kilép a papságból, különösen a szerzetesrendből'. A „lószar nem füge" *(19. ábrázolás)* talán a mi „lócitrom" szavunk hátterére is utal. Egyébként nem minden részletében értelmezett. (Pl. miért asszony, miért kosárral követi a lovakat.) A *21. ábrázolás* („őrzi a libákat") több magyarázatot kapott eddig. A fenti (mint értelmetlen cselekvés) talán a legjobb. MAETERLINCK kétféle magyarázatának egyike a libák mezítlábas voltára utalna. Ennek azonban nincs értelme a festményen, maga is újabb magyarázattal kísérletezett később. A *16. ábrázolás* (vak vezet világtalant) univerzálisan ismert. Az akasztófát leszaró ember *(23.*

ábrázolás) jobb magyarázat, mint a bitót „megvajazó" ember. Talán még az a szólás is közrejátszhat, mivel az akasztófák a víz partján állnak, hogy „akit az isten akasztófára teremtett, nem fullad a vízbe". Az ember mozdulata sem egyértelmű, noha letolja nadrágját, még az az ötlet is felmerült vele kapcsolatban, hogy bolond módra így akar a vízbe ugrani.

A *22. ábrázolás* különféle, a vitorlásra, hajózásra vonatkozó magyarázatokat eredményezett. Azonban már GRAULS (1957) megállapította, hogy itt a fontos elem a vitorla közepére festett szem, ez a szólás ábrázolása. Ennek következtében kb. egy 'szemmeltartani a vitorlát' lehet a jelentés, amely azonban nem old meg minden felmerülő nehézséget. (Ez viszont semmiképpen sem azonos a barokk korból ismert „istenszem" motívumával. Ezt csak HEYERDAHL festtette vitorláira, persze, egyiptomi rajzként.)

Kérdés, hogy a templom a horizonton *(17. ábrázolás)* egyáltalán önálló szólás-e. Ha igen, az eddigi magyarázatok szerint mintegy ilyesféle a jelentése 'az út még nem ért véget, noha már látni a templom tornyát', és ez a túlvilági életre utalhat. Más magyarázat szerint viszont ez csak a vakok vonulásához *(16. ábrázolás)* tartozó elem. Ezt a megoldást támogatja, hogy BRUEGEL híres *Vak vezet világtalant* képén is ott a templom ábrázolása.

Néhány ábrázolás kimaradt e felsorolásból. Ezek némelyikét már említettem. Ezen kívül érdemes utalni arra, hogy különböző megoldásokat javasoltak még a következőkkel összefüggésben.

13. ábrázolás: ha egy ház ég, melegedni lehet a tüzénél (cinikus szólás). *14. ábrázolás:* koloncot cipelni (szerencsétlen lenni a szerelemben vagy házaséletben). *15. ábrázolás:* az idős asszony fél az üldözéstől (ám a kutyák megjelenése még így is külön magyarázatot érdemelne).

A *18. ábrázolás* (a Nap a kép tetején) DUNDES szerint az egész alkotás egyik kulcsa, jelentése körülbelül ennyi „nincs olyan bolondság, amely napvilágra nem jönne". Ez jobb, mint GRAULS korábbi megfejtési kísérlete (nincsen olyan kicsiny dolog, amit ne lehetne napfénynél meglátni). A *20. ábrázolás* (látja a medvéket táncolni) sok magyarázatot eredményezett (elengedi a medvéket; éhes, mint a medve, stb.) különös tekintettel arra, hogy Hollandiából nincs adatunk régi medvetáncoltatásra. Azt, hogy az ember botjára dőlve miért nézi a két, kétlábon álló (táncoló ?) medvét, és ezek miért vannak egy sövény másik oldalán, eddig nem tudták értelmezni. *71. ábrázolás:* két szájjal, vagy két nyelvvel beszélni (kétszínűség). *70. ábrázolás:* a szó szoros értelmében csirkefogó. (Végre megoldódik ilymódon az eddig értelmetlenül magyarázott magyar szó etimológiája.) Elsősorban az asszonyokra, leányokra vadászó férfi megnevezése. Felvetődött az az ötlet is, hogy itt a „tyúkokkal megy aludni" jelentés is közrejátszik, természetesen rossz értelemben. Azt is felvetették, hogy itt a női munkát utánzó, vagy ellenőrző férfi szerepel, aki most a tyúkok tojásait vizsgálja. Ezzel is összefüggésben lehet a csalitojás *(33. ábrázolás)*, amely ez ábrázolás fölött látható. *69. ábrázolás:* ugyanazon koncon rágódik. Talán összefügg ez a következő ábrázolással, és akkor mégis a kielégületlen férfit is jelenti. *68. ábrázolás: Lichtekooi*, voltaképpen könnyű ketrec vagy kosár. Voltaképpen a prostituáltra vonatkozik, azért is van az ablakban. Ennek alapján lehet a házat bordélynak tekinteni. (Viszont ez nem azonos az ördögök által kísértett házzal.) A *67. ábrázolás:* kívülre akasztott ollók. Ez eredetileg a szabóműhely cégére, ahol azonban „megvágják" a vásárlót. Minthogy a könnyű ketrecre van akasztva, mindez a bordélyház árvetésére is utal.

66. ábrázolás: a kutya a szekrényben megeszi (megette) gazdája élelmét.

Az éhesen hazatérő gazda semmi ennivalót nem talál. Különböző jelentések kapcsolódhatnak ehhez.

72. ábrázolás: kosárban viszi ki a világosságot. Ostoba-mese (AARNE-THOMPSON 1245). Van magyar változata is.

102. ábrázolás: a dorongot, póznát a kemencébe dugták (ezért kormos), ezzel használhatatlanná tették. Több részlete nehezen magyarázható.

99. ábrázolás: saját fényében ül. Különös tekintettel a dicsfényében közel látható Krisztusra, nehéz megmondani, pontosan mit is jelent. A pislogó lámpa, a székén hátat fordító, valamit néző férfi mind magyarázatot érdemelnének.

111. ábrázolás: aki kiöntötte a kását, aligha tudja ismét összeszedni. Jól látható, gondosan ábrázolt szólás. A férfi balkezének mozdulata a „fogja a fejét, vakarja a fejét" szólások magyarázata.

Megjegyezhető, hogy több apróbb részlet így még nem nyert magyarázatot, viszont tudtommal alakos jelenet nem maradt ki a felsorolásból. Ifjabb BRUEGEL képeinek szélein olyan figurák is láthatóak, amelyek hiányoznak az apa képének ma ismert példányáról. Ezek eredetének magyarázata külön munkát érdemelne.

Igen tanulságos a kép egészében a mondanivaló és a kompozíció vizsgálata. Természetesen ezt összegezni kell a hasonló kortársi művekkel. Csak egy ilyen ikonográfiai aprómunka után lehet társadalomtörténeti magyarázatot megkísérelni.

Magyar vonatkozásban mind a megfelelések, mind az eltérések tüzetes vizsgálata eddig nem sejtett fogódzót adhat történeti parömiológiánk kifejlesztéséhez: olyan módszert, amelyet más műveken is ki kellene próbálni. Erre most nem térhettem ki.

Forrásmegjegyzés

Mivel Alan DUNDES és Claudia A. STIBBE monográfiája *(The Art of Mixing Metaphors. A Folkloristic Interpretation of the Netherlandish Proverbs by Pieter Bruegel the Elder)* Helsinki, 1981. (FF Communications No. 230.) sorszámozza a kép 115 ábrázolását, közli az így beszámozott illusztrációt, ezt követtem a számozásban. Ugyanez a munka idézi az általam is idézett nemzetközi irodalmat, így ezt külön nem szükséges felsorolni. Természetesen van olyan nemzetközi parömiológiai forrásanyag, művészettörténeti munka, amelyet a szerzők nem idéztek. Itt azonban nem volt szükség ennek külön felsorolására.

Mivel nincs magyar proverbium-korpusz, a példákra elsősorban továbbra is MARGALITS Ede gyűjteményéből *(Magyar közmondások és közmondásszerű szólások)* Budapest, 1896. hivatkoztam, ahol a vezérszavak ábécé-sorrendjében található meg az anyag. Itt rendszerint van valamilyen forrásadat is. Mivel az első számottevő magyar szólásgyűjtemény, BARANYAI DECSI Jánosé 1583-ban, vagyis BRUEGEL képének elkészülte után jelent meg, nincs értelme a magyar szövegeket időrendbe illeszteni, hiszen mindaz, amit a kép alapján lokalizálhatunk, vagy időhöz köthetünk, eddig ismeretlen régiségre vezethet viszsza magyar proverbiumokat. Természetesen egy németalföldi — magyar szövegegyezés még semmit sem árul el a két hagyomány külön-külön vagy közös forrásairól. Arra mégis alkalmas, hogy mintegy négy évszázad távlatában próbálkozzunk szólásvizsgálattal. Az a tény, hogy a képen több mint 115 szólás adatolható, mennyiségi és műfaji összefüggések megállapítását is lehetővé teszi — természetesen elsősorban holland vonatkozásban. Nem térve most ki arra, hogy az egyes szólások esetében társadalomtörténeti, strukturalista, vagy éppen pszichoanalitikus magyarázatot látunk indokoltnak, arra mégis utalnunk kell, hogy BRUEGEL természetesen az ábrázolható szólásokat mutatta be, ezek közül is a bolondság, a felfordult világ témájához illőket hangsúlyozta. Igen sok fontos tematikus vagy műfaji csoport kimaradt emiatt a képről. Ezen kívül, amint erre DUNDES és tanítványa már a mű címében is utalt, jellemző, hogy a festő összevon szólásokat, szójátékokat, átértelmezéseket csempész beléjük, vizuális és kompozíciós kapcsolatokat teremt köztük, ilymódon új kontextust ad. Természetesen már maga az ábrázolás is sok újszerű vonást ad a szövegek-

nek. Mindez együttvéve azt eredményezi, hogy az ilyen előzetes rendezés után is fontos feladatként maradt hátra a szövegek holland, összehasonlító (és magyar) parömiológiai áttekintése. Ezt nem pótolja a jelen előkészítő megjegyzések sorozata.

Vilmos Voigt

NIEDERLÄNDISCHE SPRICHWÖRTER VON PIETER BRUEGEL D. Ä. VERSUCH EINER ANALYSE AUS DEM GESICHTSPUNKTE DER UNGARISCHEN HISTORISCHEN FOLKLORISTIK

(Auszug)

Nach der Interpretation (und Numerierung) von Alan DUNDES und Claudia A. STIBBE wird im Aufsatz versucht, einige Szenen des 1559 entstandenen Bildes durch Analogien von bekannten ungarischen Sprichwörtern zu interpretieren. So stellt der Artikel eine Methode der historischen Folkloristik dar, die bestrebt ist, nicht-genetische internationale Zusammenhänge historisch klarzulegen. Anmerkungen zu mehr als 110 Sprichwörtern sind Zeuge dafür, in welchem Maße das Mitte des 16. Jahrhunderts geläufige europäische Sprichwörtergut ungarische Zusammenhänge aufweist. Diese Methode soll natürlich an Beispielen von anderen Materialen umgekehrt und noch tiefer erarbeitet werden.

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter

Magyarországi cserépsípleletek a XV—XVIII. századból[1]

Hangszerek nálunk is — akárcsak más országokban — szép számmal kerültek elő a földből. Az ásatások számos különböző korú csontsíp, csontfurulya, csigakürt, római kori fémfuvola és egyenes trombita, valamint egy bizánci olifant kürt („Lehel kürtje") és sok középkori doromb több-kevésbé ép maradványait hozták elő, továbbá őskori és avarkori cserép és bronzcsengőket, valamint egy késő római kythara és egy orgona darabjait. E hangszeremlékek általában töredékesek. Néha annyira, hogy csak hosszabb töprengés után azonosítható eredeti formájuk, funkciójuk. Van azonban egy — eddig nem említett — hangszertípus, mely időtállóbb anyaga folytán, szinte mindig úgy maradt ránk, ahogy néhány, vagy sok száz évvel ezelőtt a földbe került, s nemegyszer ma is megszólaltatható. Ez a cserépsíp.

Való igaz, csak az igen szélesen értelmezett zenekultúrába tartozik bele, hisz régen is — akárcsak ma — inkább játékszer, zajkeltő eszköz, semmint valódi hangszer volt. Tudjuk, még a mai, több hangot adó példányokon megszólaltatható dallamok ambitusa, variálhatósága is igen szűk, s emellett megállapítható, hogy a fazekasok a hangolással többnyire nem is igen törődnek.[2] Mindezek ellenére, a sípok végső soron mégiscsak hozzátartoznak a zenekultúrához, hisz megismertették a gyermeket a legelemibb hangszerfúvással és valamiféle dallamjátékszerűséggel.

Ezekkel a viszonylag jelentéktelen tárgyakkal pedig már csak azért is érdemes foglalkozni, mert az évszázadok váltakozását csak igen kis módosulással átélt hangszerecskék a rájuk — történetükre, szerkezetükre, stb. —, vonatkozó tanulságokon túl még egy röpke pillantást is engednek a távoli régmúlt emberének egy talán kevéssé ismert életszakaszába, a gyermekkorba.

A cserépsípok mindeddig kevés figyelmet kaptak, noha történetük több ezer évre tekint. Annak ellenére, hogy ma még az összefüggések, a kapcsolatok nem teljesen tisztázottak, érdemes a témával egy kissé foglalkoznunk. Ilyen leleteket az ókor számos nagy kultúrájából ismerünk, így a felsőegyiptomi II. Nagada kultúrából (i. e. 3300),[3] Mezopotámiából (i. e. 2800), Indiából (i. e. 2700),[4] Mohendzsó-dáróból (i. e. 2500—1700),[5] Kínából (i. e. 1400—1200), Jeruzsálemből (i. e. 1050), a klasszikus kori Görögországból,[6] a római kori Egyiptomból (i. e. 300 körül),[7] továbbá a bronzkori Európából.[8] Ezek formája, külalakja és felépítése azonban — a Mohendzsó-dárói kivételével — oly mértékben különbözik az Európában a későbbi századokban alkalmazott megoldásoktól, hogy nem gondolhatunk közvetlen kapcsolatra. Ezt erősíti az a tény is, hogy Közép- és Nyugat-Európából — eltekintve egy-két bizonytalan eredetű/datálású síptól — csak a XIV—XV. századtól kezdve vannak leletek. Ennek a több évszázados űrnek a kitöltésére született az a jellegzetesen német elmélet, mely szerint a cserépsípok népi anyagból ismert és az ásatások leletei között is megjelenő típusait itt Európában a középkor folyamán újólag alakították ki.[9] Ellentmond azonban ennek az, hogy a mieinkkel azonos formájú-felépítésű sípokat viszonylag nagy számban ismerünk Ázsiából, illetve a Szovjetunió európai részeiről, s pont abból az

[1] Ez az írás a *Volkskunst* 1984/3. számában megjelent cikk magyar nyelvű, s némileg átdolgozott, kibővített változata.
[2] Király Péter 1980. 244.
[3] Hickmann, Hans 1975. 18. és 157.
[4] Nixdorf, Heide 1974. 10.
[5] Schulberg, Lucille 1971. 33.
[6] Nixdorf, Heide 1974. 10.
[7] Hickmann, Hans 1975. 116.
[8] Nixdorf, Heide 1974. 10.
[9] Nixdorf, Heide 1974. 11—12.

időszakból, amikor Európából máshonnan az ilyen leletek hiányoznak. Így a már említett Mohendzsó-dáró-it, két iránit Szúzából és Lurisztánból (mindkettő i. e. 1. század),[10] egyet a Szamarkand melletti Dalverzin Tepeből (i. sz. 1—2. század),[11] Kínából a Tang korból (i. sz. 618—906) három sírleletet, egy békát és két madarat, melyekből az egyik mázazott,[12] egyet a XI—XII. századi Fatimida Egyiptomból, s orosz területről, a XI—XII. századból Zarajszk környékéről,[13] valamint a XIV—XV. századból a Don-vidékről.[14] Figyelemre méltó, hogy mindezek a sípok állat — többnyire madár — alakúak, s nemegyszer megdöbbentően hasonlítanak a későbbi népi anyagból megismertekre. Úgy tűnik, a most vázolt adatok hézagosságuk ellenére is jelzik, az európai cserépsípok keleti hatások nyomán, ezek átvételeként alakultak ki.

Ilyen előzmények után térjünk rá a magyarországi sípleletekre. Ezek fő jellemzője a nehéz datálhatóság. Többnyire ugyanis olyan helyről, rétegből származnak, melynek anyaga kevert, sokuk szórványlelet, aminek pontos keltezése néha szinte lehetetlen.[15] Így az alább következő felsorolásban közölt datálások sem minden esetben biztosak, s elképzelhető, hogy a későbbiekben — a nagyobb anyagismeret folytán, és egy biztosabb tipológia kialakulásával — egyikük-másikuk korrekcióra szorul. Jelenlegi ismereteink szerint a XV. századból nyolc síp, illetve töredék maradt ránk, a XVII—XVIII.-ból kettőkettő és még két kétes, talán ide sorolható példány. Mindemellett ismert jó néhány, melynek időbeli, sőt néha területi elhelyezése is ma még megoldhatatlan. A lista tehát nem mindig biztos, és nem teljes. Remélhető, hogy idővel az ásatásokból, illetve a múzeumok és magángyűjtemények mélyéről továbbiak kerülnek elő. Mindenesetre a sípok viszonylag nagy száma, széles körű, országos elterjedése, még így is lehetővé teszi bizonyos következtetések levonását.

Az első, amit az anyag rövid szemrevételezése során is azonnal megállapíthatunk az, hogy noha a sípok gyermekjátékok, nem gyerekek készítették őket. A kialakítás, és a forma — helyenként már-már klasszikus — szépsége, jó értelemben vett rutinossága, egyből jelzi az avatott szakembert, aki nagy mennyiségben készíti ezt a sok türelmet és biztos kezet igénylő hangszerecskét. Egykor — akárcsak ma — hivatásos mesterek, fazekasok állították elő, s vitték a vásárokra.

1. kép. Orsósíp testű állatfigura keresztmetszeti rajza

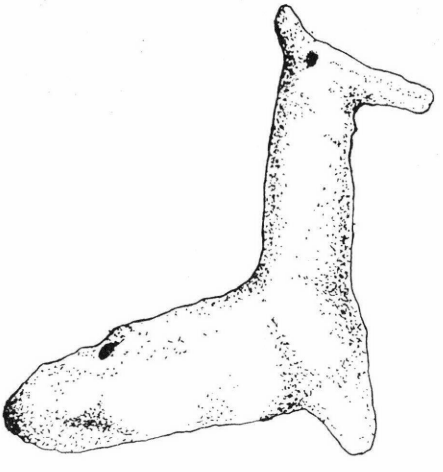

2. kép. Állat alakú kakukksíp, Szarvas, XVIII. század

[10] München, Stadtmuseum, hangszergyűjtemény.
[11] POUGATCHENKOVA G. 1978. 78. 51. kép.
[12] SALMONY, Alfred 1948. 10. és 82—84. kép.
[13] NIXDORF, Heide 1974. 11.
[14] Leningrád, Ermitázs, Zenetörténeti Gyűjtemény.
[15] Ezek a problémák másutt is fennállnak. L. pl. ENDRES, Werner—SCHÄFER, Werner 1982. 38.

Érdemes itt egy pillanatra megállnunk. Fontos megfigyelni, hogy a sípleletek egy hányada — egyrészt biztosan, másrészt feltételezhetően — távoli vidékekről került későbbi lelőhelyére.[16] Ez pedig jelzi, hogy legkésőbb a XV. században is vettek a szülők játékokat, ajándékokat, vásárfiát gyermekeiknek. A városi-mezővárosi kicsinyeknek tehát — a leletek ugyanis ilyen helyekről kerültek elő — nem csak otthon készült, helyben előállított játékaik voltak, hanem távoli földről származók is. Ebben a dologban tulajdonképpen az a meglepő, hogy igen hasonló a közelmúlt gyakorlatához, s hogy a gyerekekkel sokkal jobban törődő városi társadalomra utal, mint ahogy azt eddigi ismereteink nyomán feltételeztük. Az ajándékvásárlás szokásának elterjedtségét pedig épp az jelzi, hogy messzi tájak fazekasainak megérte a sípok készítése és szállítása, mert bizton számíthattak, hogy portékáik a vásáron elkelnek. Másként aligha bajlódtak volna.

Sípot valószínűleg régen sem készített minden fazekas. A maiakkal elbeszélgetve az derül ki, hogy egyrészt lenézik ezt a munkát, másrészt azonban elismerik, hogy előállítása egyáltalán nem könnyű, s biztos tudást igényel, hogy ne kelljen vele sokat pepecselni, míg megszólaltathatóvá válik. Álljon itt ennek igazolására néhány mai fazekasmester véleménye: „nem csináltam sípot, mert nem tudtam eltalálni, hogy sípoljon" mondta az egyik;[17] „megszólaltatni olyan bajos, hogy nem érdemes azzal foglalkozni" vélekedett egy másik;[18] „nem csinált mindenki, egy része nem tudta a füttyöst megcsinálni" állította egy olyan, aki viszont készített sípokat.[19]

Az ásatásokból előkerült sípok formai biztonsága, a kivitelezés gyakorlottsága, a munka finomsága, némelyiknek egészen apró mérete, cáfolni látszik azt a ma — pontosabban inkább néhány évtizede — még meglévő gyakorlatot, hogy a fazekasok általában akkor kezdtek el ilyesmivel foglalkozni, ha már nem bírták a korongolás fáradságos munkáját. Domonyi Pál szarvasi fazekas mondta például 1983-ban: „Ő öreg már, nem tud korongolni, ezért kezdett el ilyet csinálni".[20] Más a helyzet a régi sípokkal. Ezek a biztos kézzel kialakított, néha már-már miniatűr, ugyanakkor igen karakteres figurák, szinte biztosan nem remegő kezű öregek munkái.

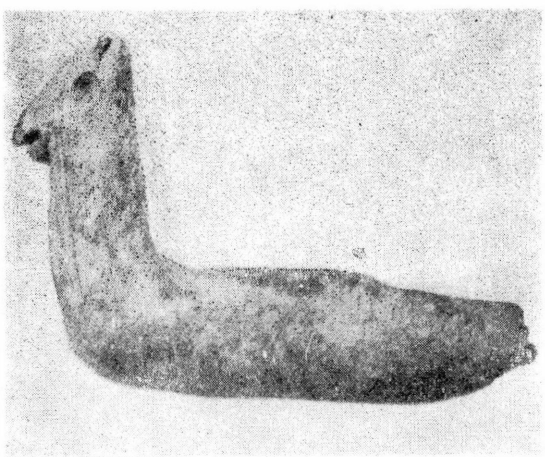

3. kép. Állat alakú kakukksíp, Tószeg, újkori (?)

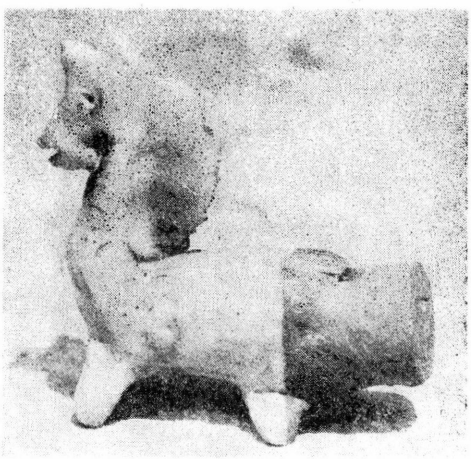

4. kép. Ló alakú kakukksíp, Barcaújfalu (Satu Nou) Románia, 1900-as évek eleje

[16] Különösen nagy távolságra való szállításról tanúskodik az a két, szinte teljesen azonos — egyértelműen egy műhelyből származó — XVI. századi síp, melyből az egyiket Lübeckben, a másikat pedig Bécsben találták. Falk, Alfred 1982. 14—15. valamint Harl, Ortolf 192. és 14. kép. A XV—XVI. századból több német játékkészítőről is maradtak ránk adatok, valamint gyermekeknek vett vásári ajándékokról. (Ezek azonban nem cserépből készültek.) Boesch, Hans 1900. 63—64.

[17] Nagy András egykori fazekas, Barcaújfalu (Satu Nou) 1981.

[18] Bot István egykori fazekas, Csíkdánfalva (Danesti) 1981.

[19] István Lajos egykori fazekas, Korond (Corund) 1981.

[20] K. Csilléry Klára gyűjtése.

Összevetve az ásatásbeli sípokat a XIX—XX. századiakkal, azt látjuk, hogy küllemük sokkal absztraháltabb. Hiányoznak a figurákról a realisztikus részletek, az egyáltalán meglévő testrészek jelzésszerűek, nagyvonalúak. Látszik, a készítő nem szándékozott a valóságot pontosan visszaadni. A realisztikus ábrázolás tehát jellegzetesen legújabb kori fejleménynek tűnik.

Térjünk most már rá a sípleletek egyenkénti tárgyalására. Figyelembe véve a datálás bizonytalanságait, a tárgyakat nem időrendben, hanem típusonként vesszük sorra. Ez az osztályozás azonban egyben területi is, mivel más típus jellemző a Dunától keletre, mint nyugatra.

Szarvas belterületén, feltöltési anyagban találtak egy finom, fehér agyagból készült, kézzel formált, kisméretű, állat alakú, mázatlan cserépsípot[21] *(2. kép)*. Datálása bizonytalan, újkori, talán XVIII. századi. Kevert, XVIII—XIX. századi anyaggal együtt került elő. Kidolgozásának finomsága, és aprócska mérete alapján inkább a korábbi időpontra gondolhatunk. A hangszer ép, megszólaltatható. Testét és egyben az állatfiguráét is, egy kisméretű „orsósíp" alkotja.[22] A hangot a síp elején levő lyuk befogásával változtathatjuk, s akkor jellegzetes, „kakukkoló" hangot hallunk.

Ehhez a lelethez igen hasonlít az a madár(?) fejű síp, amit a Nemzeti Múzeumban látni. Ugyancsak az Alföldről származik, *Tószegről*, de amúgy előttünk ismeretlen körülmények közül, mivel múzeumi raktárrendezés során került elő[23] *(3. kép)*. Tekintve, hogy Tószegen igen jelentős bronzkori telepet ástak ki, a sípot a múzeum bronzkori kiállításán láthatjuk. Úgy tűnik azonban, ezt az elhelyezést a származási helyen kívül semmi sem igazolja. Ha ugyanis arra gondolunk, hogy a két síp feltűnően hasonló és a szarvasi biztosan nem bronzkori, úgy elképzelhető, hogy a tószegi sem az. Tovább erősödik e gyanúnk, ha figyelembe vesszük, hogy felépítésük azonos. Mindkettő teste „orsósíp", s erre formázták az állatfejet. Az efféle sípokat a következőképpen készítették: agyagból sodortak egy hurkát, melynek közepébe egy pálcát nyomtak, de úgy, hogy a pálca ne érjen végig. Az agyagnak ezt a végét ütögetéssel megformázták, a pálcát kihúzták, majd egy másik, kisebb, élesre faragott végű, csavarhúzó szerű pálcikával kialakították a síprészt. Befejezésként megformázták az állatfejet *(1. kép)*. Ily módon készült, s a tószegire különösen emlékeztető sípokat láthatunk Kiss Lajos *Vásárhelyi Kistükör* című munkájában.[24] Erdélyben pedig nem is olyan régen még készítették az ilyenféle sípokat a barcasági, illetve székelyföldi fazekasok, s a Kárpátokon túli román területeken még ma is csinálják *(5. kép)*.

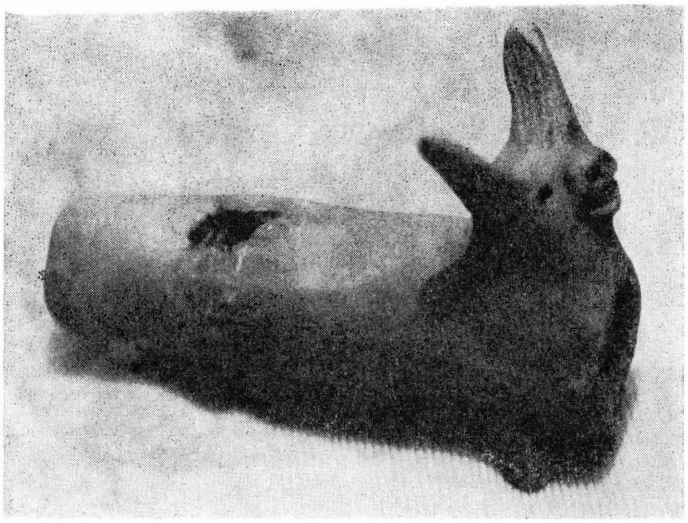

5. kép. Állat formájú kakukksíp, Csíkdánfalva (Dánesti) Románia, készítette Antal Anna 1981-ben

[21] Szarvas, Tessedik Sámuel Múzeum.
[22] Az „orsósíp" kifejezést Bodor János csíkdánfalvai egykori fazekas használta.
[23] Banner János 1947. 6.
[24] Kiss Lajos 1964. XL. tábla.

A típus két szép, századunk elejéről való példánya a *Barcaújfalu* (Satu Nou, Románia), az egykori barcasági magyar fazekasfalu temetőjében került elő az ott végzett munkálatok során[25] *(4. kép)*. E korból igen szép, hasonló felépítésű sípok találhatók a bécsi Néprajzi Múzeum köpcsényi (Kittsee) gyűjteményében.[26] Részben *Tordáról*, részben pedig *Bukarest*ből származnak. Formájuk és mázazásuk alapján azonban ez utóbbiakról is feltételezhető, hogy inkább erdélyi, talán pont barcaújfalui fazekasok munkái. Az itt vázolt, késői párhuzamok alapján tehát sokkal valószínűbb, hogy a tószegi síp is újkori, semmint, hogy bronzkori lenne.

A rendelkezésünkre álló adatok nyomán úgy tűnik, a most tárgyalt síptípust a Dunától nyugatra nem ismerték. Számos rokonát találjuk viszont keleten. Részben a Kárpát-medencében, részben pedig azon túl. Ezek ugyan többnyire tömör — időnként igen bizarr — agyagfigurák, melyekre külön applikáltak egy sípot. Ennek helye leginkább az állat farkánál van, néha azonban látunk oldalt elhelyezettet is. Többségük a mieinktől eltérő, esetenként azonban találunk a magyarországiakra emlékeztető megoldásokat is. Ilyen elsősorban a *Dalverzin-Tepe*-i (Szovjet Közép Ázsia) I—II. századi lelet, de a Szovjetunió népeinek mai anyagában is akad egy-egy távoli rokonuk. Tökéletesen pontos megfelelőjük azonban nincs. Ilyet csak Közép-Kelet-Európában: Romániában és Szlovákiában, valamint Magyarországon találunk. Végső soron tehát úgy látszik, ezek a kakukksípok, melyeknél a figura testét „orsósíp" képezi, a keleti sípoknak egy külön Kárpát-medencei változatát alkotják.[27] Mindezeknek, akárcsak a tőlünk keletebbre levő népeknél találhatóknak, egészen Kínáig, jellemzőjük, hogy kézben készülnek, előállításukhoz nem használnak se formát, se korongot. Ezért e tárgyak mindig egyediek, nincsenek közöttük egyformák.

Az, hogy a szarvasi síp fehér agyagból készült, jelzi, nem helyi termék. Ilyen agyagot ugyanis az Alföldön nem találni. A történeti Magyarországon is mindössze néhány lelőhely volt, melyek közül a legfontosabb az egykori észak-magyarországi (ma szlovákiai) Rimaszombat (Rimavská Sobota) környéki. Az itteni agyagból előállított igen jó főzőedényeket a helyi fazekasok — kimutathatóan már a XVII. századtól kezdve, — egészen a XX. század közepéig — távoli vidékekre szállították. Egyik tradicionális értékesítő területük pont az Alföld volt.[28] Korábban már láttuk, a fazekasok a megelőző századokban is — akárcsak a közelmúltig, századunk első feléig — nem csak edényeket, hanem más termékeket is vittek magukkal, így például sípokat, amiket azután egyrészt vásárfiaként

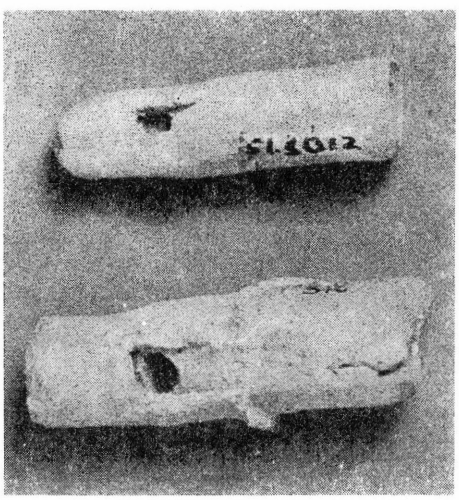

6. kép. Cserépsípok síprészei, budai vár, XV. század

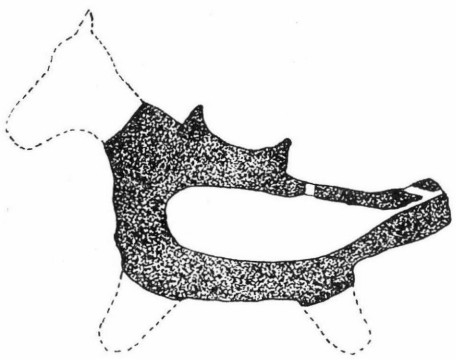

7. kép. Késő középkori ló alakú síp keresztmetszeti rajza

[25] Magántulajdonban ugyanott.

[26] Mais, Adolf 1969. 40—42.

[27] E típussal némileg rokon sípokat készítenek Görögországban illetve Jugoszláviában, Ohrid környékén.

[28] Kresz Mária 1960, valamint Szalay Emőke—Ujváry Zoltán 1982. 17.

árulhattak, másrészt közvetlenül a gyerekekkel cserélhettek kis mennyiségű, de az északi rossz földeken nem termő terményekre, miként azt a ma még élő fazekasok és öreg emberek visszaemlékezéseiből megtudhatjuk. Így pedig feltételezhető, hogy a szarvasi síp is Észak-Magyarországból, Gömörből került egykor az Alföldre. Megerősíti ezt az, hogy ilyen típusú sípot századunk közepéről Szlovákiából is ismerünk.[29] A *tószegi*nél más a helyzet, a bizonytalan datálás mellett az anyaga sem nyújt egyértelmű útmutatást, itt talán gondolhatunk helyi készítőre is.

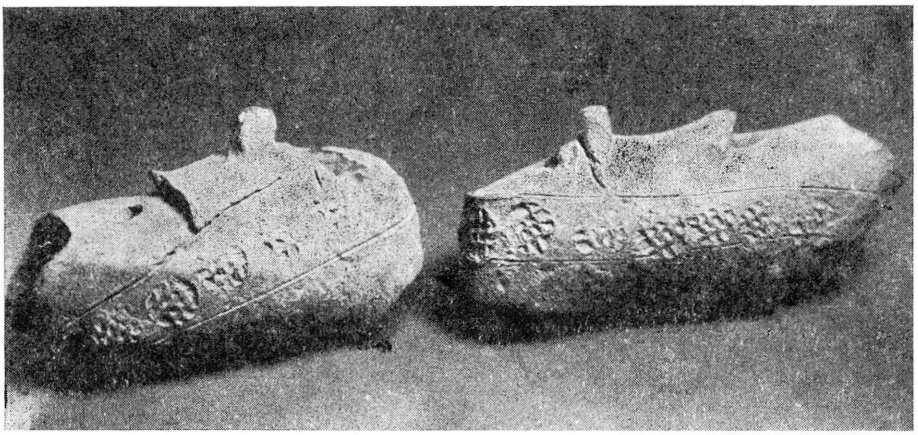

8. kép Két ló alakú síp töredéke, Esztergom, budai vár, XIV—XV. század (a fejek, a lábak és a faroknál lévő síprész letört)

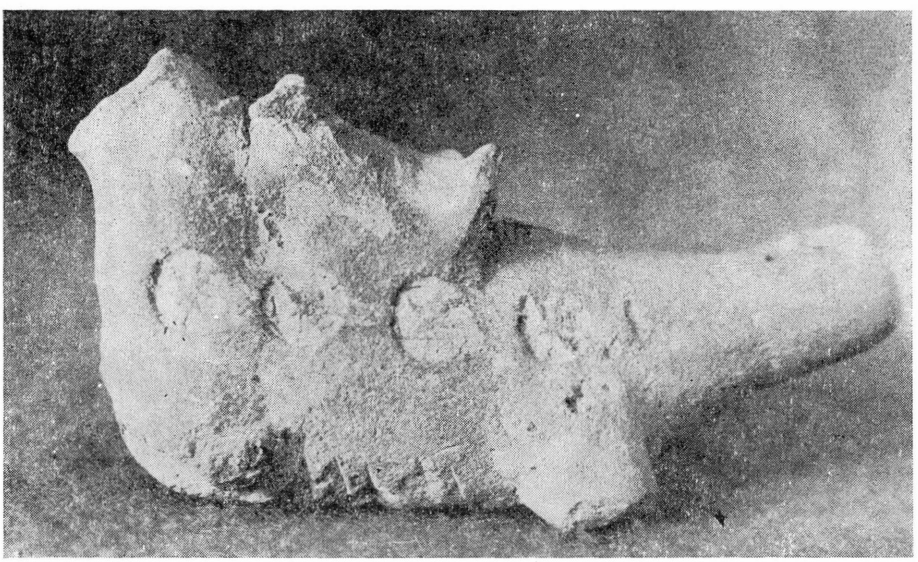

9. kép. Ló alakú kakukksíp, Dunapataj, XIV—XV. század (a fej és a lábak letörtek)

[29] STRAND, Emanuel 1947. 29. ábra. Ha nem is utal pont gömöri fazekasra, de mindenképpen jól jelzi a távolsági cserépkereskedelem tényét a szegedi szandzsák törvénykönyvének 1560-as jogszabályainak egyik pontja, mely külön rendelkezik a szekérrel hozott cserépedény és poharak vámilletékéről. VASS Előd 1980. 81.

Belső felépítését tekintve némileg rokon az előbbiekkel, készítésének módjában és külalakjában azonban teljesen más az a három gyönyörű ló (kakukksíp), melyekből egy *Esztergom*ban, egy a *budai polgárváros*ban,[30] egy pedig *Dunapataj*on került elő[31] *(8—9. kép)*. Olyannyira hasonlítanak egymáshoz, hogy a meglévő különbségek ellenére is szinte biztosan egy helyen készültek, s feltételezhetően azonos műhely termékei. Mindhárom barnásvörösre égett, s kissé durva, szemcsézett agyagból készült. Hátukon azonos formájú, magas kápájú középkorias nyereg látható, oldalukon pecsételt mintasor húzódik. Közös a sípok elhelyezkedése is — ámbár ez csak a *dunapataji* példányon ép — és azonos helyen, a nyereg mögött található a hanglyuk is. Az *esztergomi* és *budai* példányok annyira hasonlók, hogy valószínű egyazon kéz által, s egymáshoz igen közeli időben készültek. A *dunapataji*, mely némileg eltérő, talán egy kissé távolabbi időpontból való. Ez egyedi lelet, melynek datálása önmagában bizonytalan, a másik kettő a XIV—XV. századra keltezett. A hasonlóságok alapján valószínű, hogy a *dunapataji* is ilyen korú. Tekintve, hogy mind a tárgyak anyaga, mind pedig igen régies formájuk és díszítésük, valamint hogy a cserépsípleletek között teljesen egyedülállóak, továbbá, hogy a későbbi népi anyagban sincs megfelelőjük, arra utal, hogy ezek a legrégibb sípleleteink.

Mivel mindhárom Duna menti helységből került elő, valószínű, hogy valamilyen Duna melletti fazekasközpont termékei lehetnek. Tekintve, hogy a külföldi anyagban sem ismerünk ezekkel rokonítható példányokat, így feltehető, hogy magyarországi készítmények.

E sípok előállítása már bonyolultabb, több fázisból áll, mint az előzőké. Először elkészítették a test két féldarabját, ezt összerakták, hozzátapasztották a faroknál a sípot, ami a már elmondottakhoz hasonlóan készült, kiszúrták a háton a hanglyukat, majd felrakták a nyerget, a fejet és a lábakat *(7. kép)*. Legvégül egy-két karcolással és a pecsétlő fával díszítették.

A most bemutatott három síppal igen szoros rokonságot tart az a lófigura (kakukksíp), mely a Szekszárd és Bátaszék közötti, a XVII. század elején elpusztult, egykori *Ete mezőváros*ból származik.[32] Felépítése az előbbiekkel teljesen azonos, s kinézete is nagyon hasonló. A síprész itt is a faroknál volt, s a hanglyuk a többiekhez hasonlóan a hát közepén található. A figura anyaga vörösre égetett, az előbbieknél némileg finomabb szemcsézetű cserép, mely a töréseknél belül fekete *(10. kép)*.

A síp külseje mindössze annyiban különbözik a többiektől, hogy a test díszítetlen, csak a sörényt jelzik bekarcolt vonalak, valamint hiányzik a nyereg. Amennyiben e négy síp rokonítása helytálló, úgy a többit is hasonló hosszú lábakkal képzelhetjük el, mint ahogy azt ennek egyetlen megmaradt lába jelzi.

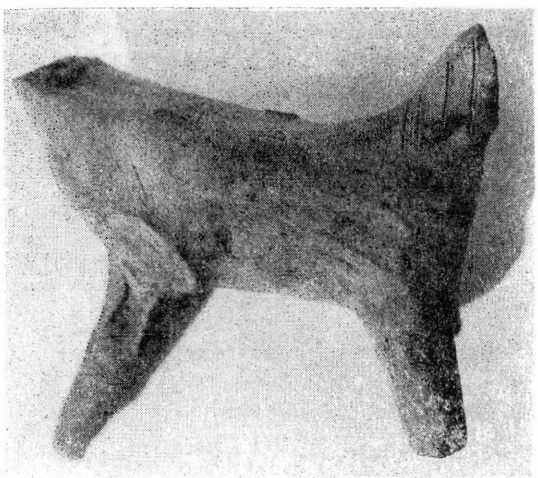

10. kép. Ló alakú kakukksíp, Ete, XV—XVI. század (?) (a fej és a síprész letört)

[30] Mindkettő a Budapesti Történeti Múzeumban.
[31] Dunapataj, Pataji Múzeum.
[32] Magángyűjteményben, Bátaszék.

A tárgy datálásához, mivel szórványlelet, Ete 1620-as végleges pusztulásán kívül semmi más konkrét dátumunk nincs. Tekintve azonban, hogy a másik három síphoz igen hasonló, így készítésének idejét a XVII. századnál jóval korábbinak, az előbbiekéhez közelítőnek, de azoknál talán némileg fiatalabbnak tarthatjuk. Figyelemre méltó, hogy ez a példány is Duna melletti helységből került elő. Valószínű, hogy mind a négy síp egyazon készítőhely terméke.

A korábbiakban már szó volt arról, hogy az „orsósíp" testű állatok a Dunától nyugatra nem ismertek. Az „orsósípot" itt már csak mint más cserépsípok hangadó részét látjuk. A *budai várpalota* ásatásaiból került elő például két XV. századi síprész, melyeken jól látszanak az egykori nagyobb tárgyhoz — valószínűleg valamiféle figurához — kapcsolódás nyomai[33] *(6. kép)*. E korból itt még további három, madár alakú síp töredéke került elő, melyeknél a hangadó rész a figura testébe beleszúrt „orsósíp".[34] Habár töredékesek, felépítésük világosan felismerhető *(12—14. kép)*. Szinte teljesen hasonló ezekhez, de a

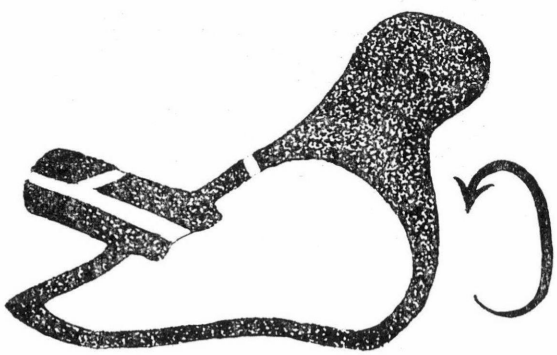

11. kép. A test hossztengelyében korongolt madár alakú síp keresztmetszeti rajza

12. kép. Madár alakú kakukksíp töredéke, budai vár, XV. század (hátulnézet, jól láthatók a korongolás nyomai)

XVII. századból származik, az a madár alakú cserépsíp, amit *Mosonmagyaróvár*ott a *vár*ban találtak[35] *(15. kép)*. Ezek a sípok — az eddigiekkel ellentétben — már korongoltak, mégpedig a test hossztengelyében. A test elkészülte után ebbe beleszúrták a külön megcsinált „orsósípot", kialakították a hanglyukat és fejet készítettek *(11. kép)*. A *budai sípok* fehér — némelyikük egészen különösen fehér — agyagból készültek. Tekintve, hogy ilyet Budán is bányásztak, így elképzelhető, hogy helyi termékek. Figyelemre méltó, hogy az előbb említett két síprész egészen másfajta, vörösesre égett cserépből készült, ami mindenképpen máshonnani eredetre utal. A budavári madarak közül kettőnek a fején és a farkán zöld, illetve zöldessárga máznyomok láthatók. A sípok felépítése teljesen azonos. A fej egyik oldalán van a testbe szúrt síp, s ezzel átellenben a másik oldalon a hanglyuk. A *mosonmagyaróvári* annyiban különbözik ezektől, hogy ennél mindkettő a hát középvonalában található. E síptípus párhuzamait megtalálhatjuk nyugaton és keleten. Így például Augsburgban a Maximilianmuseum kiállításán látható egy, a budaiakkal azonos, a XVII—XVIII. századra keltezett darab, s a Szovjetunióban még ma is csinálják *(16. kép)*.

[33] Mindkettő a Budapesti Történeti Múzeumban.
[34] Mindhárom a Budapesti Történeti Múzeumban.
[35] Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum.

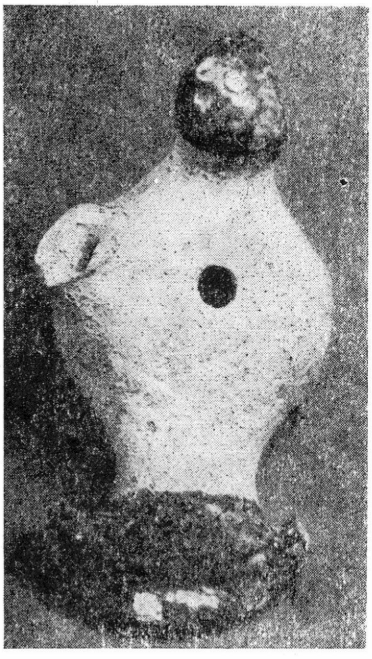

13. kép. Madár alakú cserépsíp, budai vár, XV. század (a síprész letört, a fej és a farok mázazott)

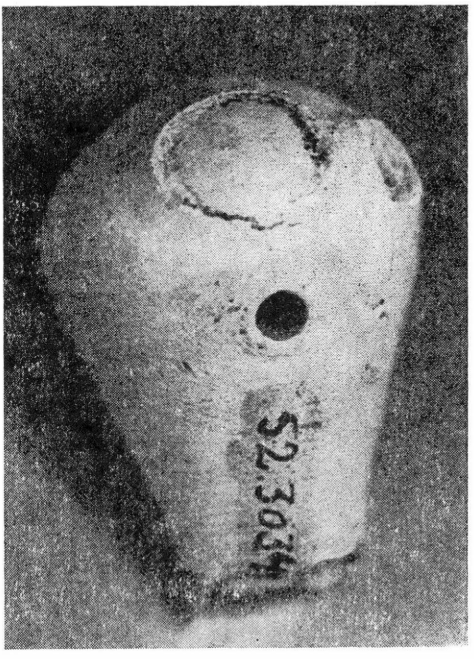

14. kép. Madár alakú kakukksíp töredéke, budai vár, XV. század (felülnézet, a fej és a síprész, valamint a farok letört)

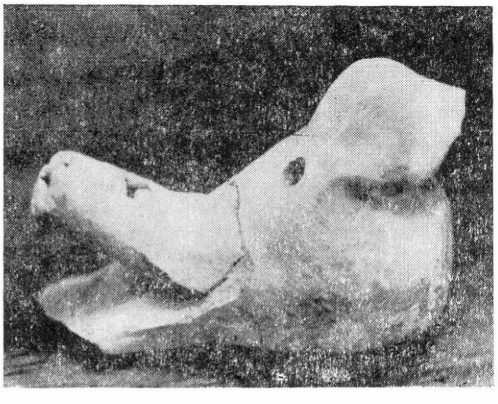

15. kép. Madár alakú kakukksíp, Moson-magyaróvár, XVII. század

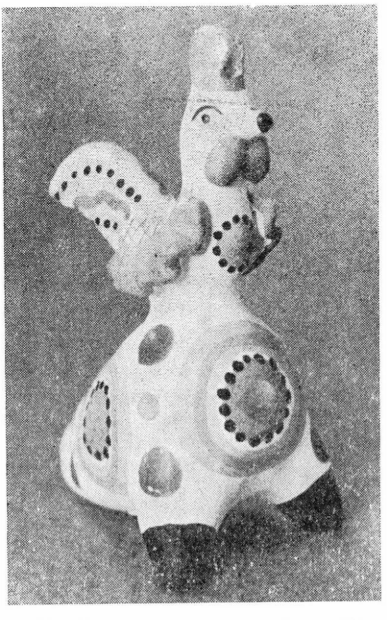

16. kép. Korongolt testű, madár alakú síp, Kirov, Szovjetunió, 1970-es évek

Az utolsó típus jellemző példányai Magyarország nyugati pereméről kerültek elő. Az egyiket *Szombathely*en, a városközpontban találták az 1950-es években építkezés közben, az egykori püspöki sörház udvarán. Egyedi lelet, a munkások vitték be a Smidt Múzeumba (akkor még magángyűjtemény), ahol most is látható *(18. kép)*. Római korinak tartják. Annak ellenére, hogy a tárgy ilyen eredetét jelenleg nem lehet teljesen kizárni, ennek kicsi a valószínűsége, mivel a síp készítésmódja — a más országok szolgáltatta tanulságok szerint — elsősorban a XVI. századtól kezdve jellemző. E formatípus számos, e korból való példányát láthatjuk osztrák, német gyűjteményekben. Így például Bécsben, Gschaid-ben (Alsóbajorország) és Regensburgban két-két darabot. Straubingben egyet.[36] Ezek a sípok is korongoltak, de más módon, mint az előbbiek. Itt ugyanis a fazekas először egy kehelyformát készít, majd ennek tetejét összenyomva alakítja ki a madárformát.

17. kép. A test függőleges tengelyében korongolt madár alakú síp keresztmetszeti rajza

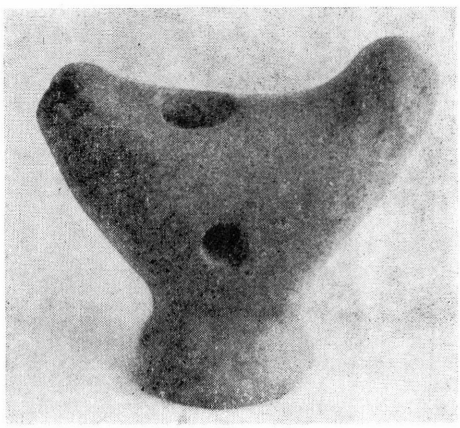

18. kép. Madár alakú cserépsíp, Szombathely, újkori (?)

A sípot a faroknál találjuk *(17. kép)*. Ezt a készítésmódot ma is alkalmazzák, mind Magyarországon, mind pedig számos nyugat- és észak-európai országban[37] *(20. kép)*.

A *szombathelyi* síp tehát sokkal inkább újkorinak tűnik, semmint rómainak. Készítésének pontos korát azonban ma még nem lehet meghatározni. A síp mázatlan, s figyelemre méltó vonása, hogy az itt tárgyalt régi sípok közül egyedül ezen találunk két hanglyukat, vagyis hangkészlete a többiekkel ellentétben három hangból áll.

Két, a szombathelyivel azonos készítésmódú síp található a zalaegerszegi Göcseji Múzeum anyagában. Az egyik *Lenti*ből a várból került elő, XVI—XVII. századi anyaggal együtt.[38] Ez egy sárgásbarna mázzal bevont aprócska madárfigura *(19. kép)*. A másik síp mázatlan, viszont a maga falán írókázott díszítésű. Talán ez is Lentiből származik, s azonos korú az előzővel.[39] Jelenlegi ismereteink szerint e két síp a maga módján ugyan-

[36] Harl, Ortolf 361—362. kép, ill. 14. kép; Endres, Werner—Loers, Veit 1981. nr. 189; Endres, Werner—Schäfer, Werner 1982, nr. 96. és Endres Werner 1981. 30. ábra.

[37] Így készültek például a siklósi Gerencsér Sebestyén „gyüdi bikái" és Völcsey Lajos dőri fazekas fütyülő madarai. L. továbbá Nixdorf, Heide 1974. Az efféle cserépsípok előállítását Völcsey Lajos munkája nyomán leírja B. Sergő Erzsébet. B. Sergő Erzsébet 1972. 199—233.

[38] Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum.

[39] E tárgy meghatározása körül azért olyan sok a bizonytalanság, mert többször megismételt kérés ellenére sem volt lehetséges megtekintése, a pontos adatok megszerzése. Így csak egy más által készített rajzvázlatra hagyatkozhattam.

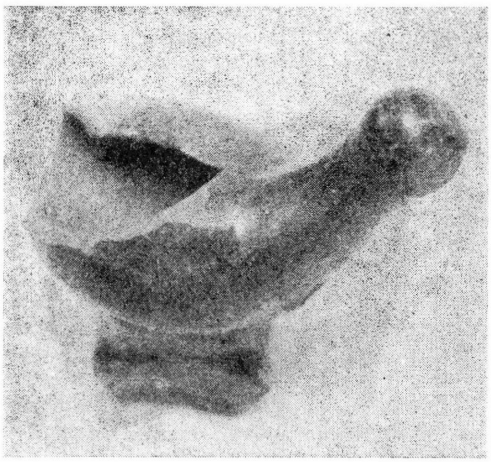

19. kép. Madár alakú kakukksíp, Lenti, XVI—XVII. század (az egész figura mázazott, a faroknál lévő síprész letört)

20. kép. „Gyüdi bika", készítette Gerencsér Sebestyén, Siklós, 1950-es évek

csak egyedülálló, mivel a leletek között nincs más, amely teljesen mázazott, avagy írókázott lenne.

Zárva végül ezt a távolról sem teljes összefoglalást — melyből egyrészt olyan népszerű tárgy maradt ki, mint a tatai „honfoglaláskori sámánsíp", másrészt a múlt századi emlékek, melyek egy későbbi cikkben kerülnének sorra — tehetünk néhány további általános megfigyelést. Az első az, hogy a XV—XVIII. századi sípokat igen nagy kivitelezésgondosság jellemezte. Készítőik szemmel láthatóan ismerték az agyaggal való bánás minden csínját-bínját. A letisztult, érett formák egyértelműen nagy gyakorlatról és így nyilvánvalóan számottevő mennyiségek előállításáról tanúskodnak. Figyelemre méltó, hogy ebben az — igaz, nem egy korszakból származó — történeti anyagban négy különböző felépítésmód és ennél még több külső díszítésmód található, a pecsételt mintától az írókázottig. A síptípusok közül három a későbbi népi anyagban is nyomonkövethető. Szembetűnő, hogy a régi sípok többsége, ellentétben a XIX—XX. századiakkal, mázatlan. Érdemes végül azt is megemlíteni, hogy teljesen hiányoznak a vízisípok, az ún. csicsergők.

IRODALOM

BANNER János
1947 *Őskori hangszerek a Kárpát-medencében.* Magyar Múzeum, Budapest

BOESCH, Hans
1900 *Kinderleben in der deutschen Vergangenheit.* Leipzig

ENDRES, Werner—LOERS, Veit
1981 *Spätmittelalterliche Keramik aus Regensburg.* Regensburg

ENDRES, Werner
1981 *Zu einigen vogelgestaltigen Keramikformen des 16. Jahrhunderts.* Regensburg

ENDRES, Werner—SCHÄFER, Werner
1982 *Straubinger Renaissance-Keramik.* Straubing

FALK, Alfred
1982 *Alte Musikinstrumente aus Lübecker Bodenfunde.* In: 800 Jahre Musik in Lübeck. Lübeck

HARL, Ortolf (szerk.)
é. n. *Keramische Bodenfunde aus Wien.* Wien

HICKMANN, Hans
1975 *Ägypten. Musikgeschichte in Bildern. Bd. II. Lieferung 1.* Leipzig

KIRÁLY Péter
1980 *Osteuropäische Tongefäßflöten.* Volkskunst III./4.

KISS Lajos
1964 *Vásárhelyi kistükör*. Budapest
KRESZ Mária
1960 *Fazekas, korsós, tálas*. Ethnographia LXXI. 297–379.
MAIS, Adolf
1969 *Volksmusikinstrumente der Balkanländer*. Wien
NIXDORF, Heide
1974 *Tönender Ton*. Berlin
POUGATCHENKOVA, G.
1978 *Les tresors de Dalverzine-Tépé*. Leningrad
SALMONY, Alfred
1948 *Sammlung J. F. H. Menten. Chinesische Grabfunde und Bronzen*. Zürich
B. SERGŐ Erzsébet
1972 *A dőri kerámia*. Arrabona 14.
SCHULBERG, Lucille
1971 *Indien*. Hamburg
STRAND, Emanuel
1947 *Lidové prvky ve vychove zvláste vytvarne*. Praha
SZALAY Emőke–UJVÁRY Zoltán
1982 *Két fazekasfalu Gömörben*. Debrecen
VASS Előd
1980 *Kalocsa környékének török kori adóösszeírása*. Kalocsa

Péter K i r á l y

UNGARISCHE TONPFEIFENFUNDE AUS DEN 15–18. JAHRHUNDERTEN

(Auszug)

Die Tonpfeifen gehen auf mehrere Jahrtausende zurück. Die Analogien der europäischen Typen sind in erster Reihe aus Ausgrabungen im Osten — in Mittelasien, in China und in den europäischen Gebieten der Sowjetunion — bekannt. Diese Tatsache läßt uns die Folgerung schließen, daß die Tonpfeifen in Europa nach östlichen Einflüssen entstanden sind. Die frühesten Funde in Ungarn stammen aus dem 15. Jh. Aber die große Zahl (8) dieser frühzeitigen Stücken weist darauf hin, daß ähnliche kleine Musikinstrumente schon früher hergestellt worden sind. Es soll betont werden, daß die Tonpfeifenfunde sehr schwer datierbar sind, da die Funde kommen sporadisch vor oder einer Schicht von gemischtem Character angehören, es fehlt uns auch an einer sicheren eindeutigen Typologie.

Die Sicherheit in Form und Ausbildung von alten Pfeifen weist darauf hin, daß diese Stücke von Handwerkern — von Töpfern — hergestellt wurden. Die Mehrheit der alten Pfeifen ist unglasiert. Die Figuren sind stark abstrakt, zeigen keine realistischen Züge auf. Die Pfeifen können in vier unterschiedliche Gruppen gegliedert werden, drei davon haben spätere ungarische oder ausländische Analogien in der Volkskunst.

Eine Gruppe der Funden ist vom Herstellungsort auf andere Gebiete des Landes transportiert worden. Diese Tatsache weist darauf hin, daß die Herstellung und der Verkauf von Kinderspielzeug schon im 15. Jh. lohnend war, denn auch in fernen Gebieten gab es Kunden.

Hankóczi Gyula

Tekerőlantok a Csepel-szigeten és környékén

I. A magyar néprajzi-, népzenei szakirodalom nem bővelkedik a tekerőlantról szóló adatokban. Jószerivel a hangszer elterjedési területét sem ismerjük pontosan, hogy más — esetleg fontosabb — dolgokat ne is említsünk. Ezek miatt is különös, hogy az elsőként az 1930-as években, majd később újra közzétett csepel-szigeti adalékokról[1] sem a népzenei, sem a néprajzi kutatás a legutóbbi időkig nem vett tudomást.[2]

Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy ez a kevéssé ismert hangszer a Csepel-sziget térségében olyan tulajdonságokkal jellemezhető, amelyek nagyrészt elkülönítik elterjedésének más magyarországi területeitől, ugyanakkor ezen eltérések némelyike idegen népek hagyományával állítható párhuzamba. Egyáltalán, a Csepel-sziget töredékes emlékanyagából sokkal archaikusabb zenei életet rekonstruálhatunk, mint tehetjük azt a tekerőlant elterjedésének más vidékein.

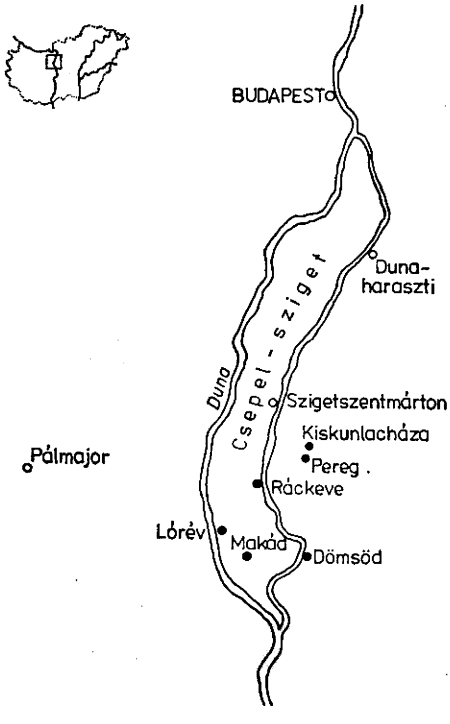

1. kép. A tekerőlant elterjedtsége a XIX—XX. század fordulóján a Csepel-szigeten és környékén

[1] Trócsányi Z. 1933. 9., 16.; Trócsányi Z. 1935. 767., 768.; Trócsányi Z. 1936. 176., 180.; Trócsányi Z. 1958. 146., 150.; Avasi B. 1959. 201.

[2] Vö.: Sárosi B. 1967. 50—55.; Manga J. 1969. 55.; Balassa I.—Ortutay Gy. 1979. 421.; Vargyas L. 1981. 178.

[3] A Néprajzi Múzeum (a továbbiakban NM) F 4255. számú, tekerőlantost ábrázoló felvételének készítési helye. Vö.: Zelnik J. (szerk.) 1982. I. k. 48. kép.

[4] Viski K. é. n. 438.; Trócsányi Z. 1935. 767.; Lajtha L.—Dincsér O. 1939. 104. Mindegyike Budapesten kéregető tekerőlantosra utal.

[5] Trócsányi Z. 1933. 9., 16.; Trócsányi Z. 1936. 176., 180.; Avasi B. 1959. 201.

II.1. A tekerőlant a Csepel-sziget térségének következő településeiben ismert: *Pálmajor;*[3] *Budapest;*[4] *Dunaharaszti, Szigetszentmárton; Kiskunlacháza, Pereg, Ráckeve, Makád, Lórév;*[5] *Dömsöd (1. kép).*

A falvak nagyobb csoportjában a falusi közösség — vagy annak legalább egy része — által elfogadott hangszer volt a tekerő. A helyi játékos rendszeresen muzsikált lakodalomban, névnapon és egyes közös munkák során. (A térképen tömött karikával jelöltük ezeket.) A települések maradék részében hangszerünknek csak az előfordulása bizonyos, közelebbit azonban alig tudunk róla.

Jelenlegi adataink alapján nem dönthető el, hogy a tekerőlant mekkora területen terjedt át a Dunántúlra, s nem tudható az sem, hogy hangszerünk elterjedési területének Duna menti és tiszavidéki része összefüggő foltot alkotott-e vagy sem.[6]

II. 2. Az imént felsorolt falvakban kivétel nélkül mindenki *nyererének* hívja a hangszert, *tekerőnek* nevezése pedig ismeretlen. A *nyerere* terminus olykor *nyenyer* változatban is előfordul, leginkább is toldalékos alakokban: *nyenyerös,* vagy például egy „tekerő-klarinét szerű" hangszerkettős makádi nevében: *nyenyer — flóta.*

A visszaemlékezések szerint hangszerünket azért nevezték *nyenyerének,* mert „úgy szólt, mint a nyenyere, . . . rezgősen muzsikált"; játékosa „tekerte, hogy nye-nye-nye"; „a gyerekek rászoktak: nyenyere — nyenyere". Más vélemény kifejezetten a ritmuskíséretet keltő szerkezet nevéből, a *nyercegőből* származtatja ezt a terminust. A *nyenyere* hangszernév hangutánzó eredete e példák alapján is egyértelmű.

A *nyenyere* szó amellett, hogy a hétköznapi beszédben ismert, fennmaradt még mondókában, megkülönböztető személynévben, valamint gyermekösszejövetel elnevezésében is.

Egy *makádi* mondóka így szól: „Nyenyere, nyenyere, / Nincsen neki kenyere". Ennek *peregi* változata pedig imígyen: „Nyenyere, nyenyere, / Kiskutya a tenyere, / Ez a Laci kenyere".

A két versike különböző pontokon való felbukkanása valószínűleg egykori szélesebb elterjedésére, „tartalma" pedig a tényleges gyakorlatra, azaz a zenélésért kapott juttatásra utal. Utóbbi variáns más szálon is kapcsolódik hangszerünkhöz, mert régente a *nyenyerés Horák* család gyermektagjának csúfolására szolgált. *Peregen* ugyanis a számos Horák család egyike — tekerőjátékos családtagja után — a *nyenyerés* megkülönböztető nevet kapta. E ragadványnév használata ma is szokásos a faluban. Az ötvenes évekig hasonlóan élő volt ugyanitt a *nyenyerés ház* kifejezés használata (pontosabban szólva az e névvel jelölt összejövetel léte), ami értelmében a 10—16 éves korosztály farsangi mulatságát nevezte meg.

A *lófej* terminológia a Csepel-sziget és környéke speciális jellegzetessége, ami más hazai területről eddig nem került elő, innen is csupán szórványosan. Ez az elnevezés a tekerőt formája, látványa alapján érzékelteti. Adatközlőink közül némelyek a *lófejet* tartják a *nyenyere* csúfnevének.

Mind a *nyenyere,* mind a *lófej* elnevezés a cseh tekerőlant-terminológiával mutat kapcsolatot. E tény közlésén túl azonban, az eredet kérdéséről semmi közelebbit nem tudhatunk.[7]

A tekerőlant még egy, eddig magában álló szójeléről kell szólnunk: *kutyaduda.* A kutyaduda a magyar nyelvterület más pontjain a bőrduda nevének variánsa, *nyenyerére* vonatkoztatva ez egy adaton kívül nem ismerjük. Elgondolkodtató azonban, hogy a tekerőlant gúnyos szinonimájaként *macskaduda* változat a Tisza vidékéről is előkerült.[8]

A hangszer részeinek terminológiájáról azt mondhatjuk, hogy egyes részek neve megegyezik a tiszamentivel: *kerék,* a kereket forgató *tengely,* a *húrok* elnevezései; más elemek neve eltér, így a ritmuskíséretet adó szerkezeté is, mert ezt itt *nyercegőnek,* az Alföld délebbi tájain pedig *recsegőnek* mondják.

[6] Vö.: Barna G. 1973. 22—24.; Kádár L. 1959. 199.; Bartók B. 1911. 309.; *A tekerőlant elterjedése.* Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Adattárában: 2523.

[7] Vö.: Váša, P.—Trávniček, Fr. 1937. I. k. 761., II. k. 1092.; Machek, V. 1957. 326.; Buchner, A. 1968. 285.; Kunz, L. 1974. 72.; Dobossy L. 1960. I. k. 307., 582.

[8] Hankóczi Gy. 1979. 120. Talán nem tarthatjuk véletlennek azt sem, hogy a peregi mondókában is kutya szerepel, s hogy a Csepel-sziget területéről való egyetlen tekerőn egy kutyafej formára faragott alkatrész is van.

II.3. A Csepel-szigetnek és környékének egyetlen név szerint ismert hangszerkészítője *Kovács-Talpas Mihály* ráckevei, később lórévi ezermester, földműves.[9] Hangszerépítő technikáját fia elbeszélése alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk.

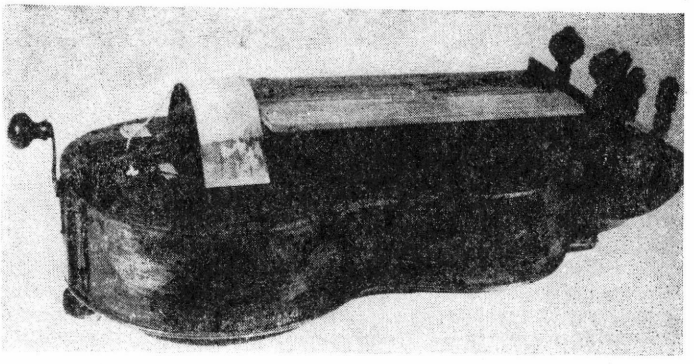

2. kép. Makádi *nyenyer*

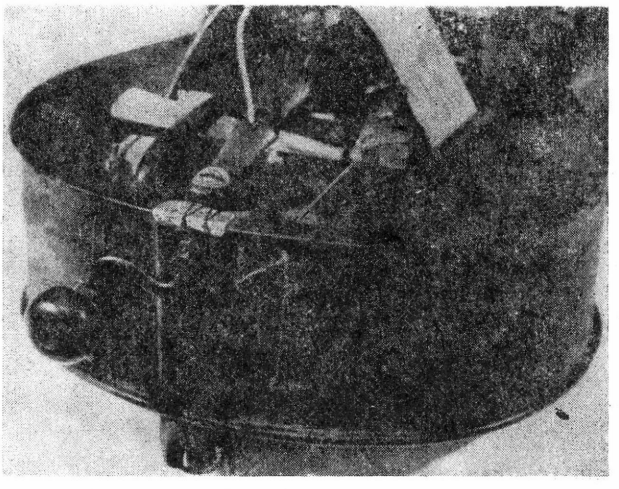

3. kép. A kísérő húrok rögzítése a hajtókar felől

Kovács-Talpas Mihály ezermester, mindenes, a más munkák során talált, hangszerhez megfelelőnek látszó fákat félretette. Az anyag összegyűlte és az elhatározás megérlelődése után fogott a munkához.

A készítés első mozzanataként a hangszer aljának körvonalait kiárkolta, belevágta egy gerendába vagy egy deszkába. Egy-egy megfelelően elvékonyított falapból elkészítette a *nyenyere* két *oldalát*, ezt azután megvizezte, majd forró vas segítségével meghajlította és beleillesztette a már előkészített gerenda formára vágott vájatába. Ezután a leendő hangszer *fejét* és átellenben a *fara tőkéjét* (a hajtókart is tartó függőleges faoszlop) hozzáragasztotta az oldalak megfelelő végeihez. A továbbiakban a *kéreg*, azaz az *oldalak* belsejére kétkét erősítő fát, függőleges helyzetű oszlopkát ragasztott. A ragasztó szikkadása közben a *fejet* és a *tőkét*, valamint — az imént említett — a kéreg belső oldalán lévő merevítő fákat, felső szélükön madzaggal kötötte össze. Száradása után a hangdoboz elkészült részét kivette a gerenda vájatából s felragasztotta rá az alját. Csapolás nélkül, csak ragasztást

[9] Trócsányi Z. 1936. 180.

alkalmazott. A *kitámasztók*, vagyis a tekerő testét a húrok összeroppantásától védő belső gerendák, majd a *kerékállás*, a kereket tartó elemek beépítése következett. A hangszertest felső lapjának felragasztása után készültek a további részletek, a *billegetőláda*, a *billentyűk*, a különféle *húrtartó oszlopok* és a *nyercegő*, a recsegtető szerkezet. A *húrok* készítésekor a beleket tisztára mosta, összesodorta és megszárította.

Kovács-Talpas Mihály az 1920-as években építette első *nyenyeréit*, három és négykulcsos, diatonikus hangszereket. Készített azonban egy kromatikus skálájút is, alsó billentyűsorában a félhangokkal. A kromatikus tekerőt saját találmányának tartotta.[10]

Vidékünk hat falujában tudunk játékosokról, valamennyiük hangszerigényét bizonyára nem egyetlen készítő elégítette ki, feltételezhetjük tehát, hogy a játékosok némelyike maga is készített tekerőlantot. A javításokat mindenesetre maguknak kellett elvégezniük: a *nyercegő* alkatrészeinek pótlását, a *kerék* csiszolgatását. A kerék tudvalevőleg magától is deformálódik, de az is megesett, hogy rossz tréfából szalonnával bedörzsölték s így nem szólt. Mindkét esetben csiszolni kellett a húrokkal érintkező felületét.

A húrokat, vattát, gyantát üzletből vásárolták vagy maguk csinálták, amit lehetett. Sokszor „a gyümölcsfa kocsonyáját használták gyanta helyett". Ezt azonban óvni kellett a kerék túlzott dörzsölésétől, mert felmelegedve használhatatlanná olvadt.

A hangszernek a játékosok házában valószínűleg nem volt állandó helye: a *sublót* tetején vagy falra felakasztva tartották.

Ha a tekerőlantos gyalog indult muzsikálni, vállra akasztotta hangszerét vagy hóna alatt vitte. A *nyenyerét* vászonzacskóban hordva védték a nedvesség ellen. Valószínű azonban, hogy általánosságban mégsem részesült ilyen védelemben, s ezért is maradt csupán egyetlen példánya az utókorra.

A makádi *nyenyer*[11] méretei a következők: hossza 85 cm, legnagyobb szélessége 39, magassága 26 cm. Egysoros érintőjű, ötkulcsos, eredetileg öthúros *(2. kép)*. Ma már csak négy húrja van, ezek bélből valóak. Két kísérőhúrjának rögzítése teljesen egyedi, hajtókar felőli végüket mind a felső, mind az alsó lapon átfűzték, a hangszertest külseje mellett *(3. kép)*. Különleges a *kutyafej* alakúra faragott bőgőhúrtartója, ami eredetileg két húrt tartott. A két húr vágata, s a kottaház belső oldalán lévő *akasztója* ma is látható. Sajátos a dallamhúrt tartó mozgatható *húrláb*, ami formája szerint erősen emlékeztet a hegedű hasonló rendeltetésű alkatrészéhez; zsinórral kötötték a hangszerhez, hogy el ne vesszen. A *billegetőládát*, azaz a kottaházat két-két farudacska tartja kijelölt helyén. A kottaház jellegzetes T alakú nyomóbillentyűi két diatonikus oktáv hangterjedelmet jeleznek. Írott g^1-re transzponálva: $g^1 - g^3$ a vélhető hangkészlet. A *kerék* átmérője 17 cm, szélessége a húr alatt 2, a tengelynél 2,5 cm. Nincs pontosan ismert funkciója a hajtókar felőli merevítő oszlop — a hangszer alján túlérő — nyúlványának. (Jól látható a *3. kép*en.) Keresztben nyílást vágtak rá, ehhez kötötték a rögzítő szíj egyik végét.

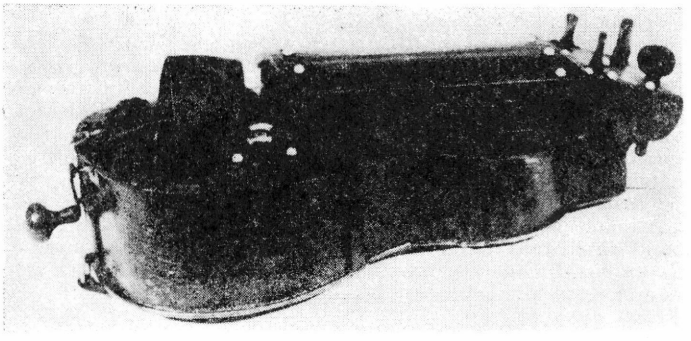

4. kép. Budapesti lelőhelyű tekerőlant

[10] Az 1920-as években — ismereteink szerint — a tekerő már kiszorult a terület hagyományos zenei gyakorlatából. Így felvetődhet a kérdés, hogy készítőnk újítását miként értékeljük: halvaszületett ötletként vagy ellenkezőleg, a tekerő továbbélésének sajátos jeleként? Egyáltalán a kromatikus sor beépítése valóban újítás volt-e vagy egy már korábban is meglevő helyi gyakorlat folytatása?

[11] A NM 139.354. sz. tekerőlantja. A leltárkönyvben *nyenyer* néven bejegyezve.

[12] A NM 70.135.1. sz. tekerője.

Egy *budapesti* lelőhelyű tekerőlant[12] — amiről azonban nem bizonyos, hogy a Csepel-sziget térségében készült — némely tulajdonságában a *makádi nyererre* emlékeztet, az imént említett nyúlvány például ezen is megtalálható; más tulajdonságaiban, elsősorban is látványában a tiszamenti tekerőkre hasonlít. E példánynak is vannak különös elemei, ezek közül a *recsegő húron* levő finomító hangoló a legjellegzetesebb. A négykulcsos, négyhúros, kromatikus hangszer kikövetkeztethető hangterjedelme g^1—fis^3, gis^1 hiányzik csupán belőle. Méretei: 64 cm hosszú, 31 cm széles, 18 cm magas *(4. kép)*.

Egy, a XX. század elején Pálmajor községben készült fényképfelvételen — amennyire ez kivehető —, a tekerőlant megjelenése a mindennapi, alakja az általános formát mutatja. Kulcsai közül négy világosan felismerhető[13] *(5. kép)*.

5. kép. Pálmajori *nyenyerés*. Lichtechert József felvétele, 1903

II. 4. Azok az idős emberek, akik még találkoztak szórványosan felbukkanó hangszerünkkel, nem lévén tekerőjátékosok, csupán külsődleges dolgokat figyeltek meg a muzsikálás mikéntjéből.

A hangszerjátékosok zenélés közben — az imént említett visszaemlékezések szerint — a következőképpen tartották hangszerüket. Álló testhelyzetben nyakba akasztva, derékra csatolva vagy asztalra téve; ülő helyzetben pedig szintén nyakba akasztva vagy derékon.[14]

A *tartásmódok* közül leggyakoribbnak tűnik az elsőként említett, bár a hangszer rögzítettsége szempontjából — ami a tekerő esetében egyáltalán nem mellékes — a második, illetve az ötödik lenne a legjobb.

A pontos hangolást nem ismerjük,[15] sem az egyes tekerőlantokét, sem a velük játszó együttesekét. Ez annál inkább komoly hiányosság, mivel a *nyenyere* zömmel prímhangszerként tűnik föl a Csepel-szigeten és környékén. Ahogy az idősebb generáció tagjai mondják: „egyes banda volt, egy zenekart is tudott helyettesíteni. Billegtették bal kézzel, ahogy hajtotta, az meg a taktot adta." Ez a *takt* milyen volt, arról nem őriztek meg szóbeli formulákat, hacsak a *nyenyere* szómagyarázatát, vagy a már bemutatott gyermekversikéket nem tekintjük annak.

Az *egyes banda* hangerősítője némely esetben a játékos éneke, máskor valamely hangszer volt. A tekerőlant leggyakoribb párja a *flótának* mondott, a furulyához hasonló felépítésű, de a klarinétra emlékeztető hangú instrumentum volt. *Nyenyer — flóta Kiskunlacházán, Ráckevén* és *Makádon* is muzsikált egykor. E hangszerkettős értékelése, benne a tekerőlant szerepe, jól kiviláglik egy makádi öregember szavaiból: „A nyenyer-flóta

[13] A NM F 4255. sz. felvétele. A közöltnél részletesebb nagyítású felvételt használtunk.

[14] Az előbbi sorrendben mindegyikre mutatunk egy — nem feltétlenül a Csepel-szigetre és környékére vonatkozó — példát: Balassa I.—Ortutay Gy. 1979. 251. kép; a NM F 4255. sz. felvétele; Trócsányi Z. 1933. 10.; *A magyarság néprajza* IV. k. é. n. 18. kép; Lajtha L.—Dincsér O. 1939. 1. kép.

[15] Avasi B. 1959. 196. lapon az öthúros tekerőlantok hangolását (közéjük tartozik a makádi példány is) csak feltételezi s ezt idézi Sárosi B. 1967. 54. és Bröcker M. é. n. III. k. 755. Mindezek mellett, a csepel-szigeti tekerőlantok hangolásáról nincsenek adataink.

mán banda volt. Nem billentyűs, csak lyukas klarinéton muzsikált. A nyenyerével úgy izélt hozzá, mint a kutyaduda: hm-hm-hm."

A *nyenyeré*ből és *flóta*ból álló együttes nem volt túl gyakori a XIX—XX. század fordulóján. Vajon ez a ritkaság egy elavult dolog pusztulásának természetes következményeként, vagy ellenkezőleg, egy újabb jelenség elterjedése kezdeteként értékelendő-e? Talán utóbbi a valószínűbb. Valószínűbb azért, mert a XIX. század végén, a századforduló felé közeledve, a zenekarok megjelenése — vonós-, fúvós- vagy tamburaegyüttesek formájában — Magyarország e vidékén jól megfigyelhető tendencia.[16] Ez irányzat és főként okai elől pedig a tekerőlant sem térhetett ki, így valószínűleg a divathoz és a körülményekhez való alkalmazkodásként értékelhetjük a jelzett kettős kialakulását. Hangszeregyüttesünk élete azonban nem lehetett hosszú idejű, erre mutat, hogy a *nyenyer-flóta* összeállítás nem fejlődött tovább *tekerő-klarinét* kettőssé, azaz a *flótát* nem váltotta föl a *klarinét*. (Hangszerünk a klarinét jelentősebb elterjedése előtt eltűnt a használatból.)

A tekerőlant más hangszerekkel is játszott, néha például *citerá*val, olykor *hegedű*vel. Ez utóbbi zeneszerszámokkal való szereplése azonban ritkább, alkalmi jellegű volt. A felsorolt hangszerkettősök közül csupán a gyakrabban emlegetett *nyenyer-flóta* őrizheti tartósabb együttműködés emlékét. Mindezek mellett is, a tekerőlant a Csepel-szigeten és környékén, mint egyedül muzsikáló zeneszerszám volt a legjellemzőbb.

II. 5. Vidékünk tekerőseinek játékáról nem készült hangfelvétel, s hallás utáni, a helyszínen készített lejegyzések sincsenek. Így természetes, hogy repertoárjukat sem jellemezhetjük, ami igen sajnálatos, hangszerről lévén szó. Egy Makádra vonatkozó népdalgyűjtemény rendelkezésünkre áll ugyan az 1940-es évekből, témánk szempontjából azonban ez rendkívül áttételesen értékelhető.[17]

II. 6. Ahol a muzsikának helye lehetett, ott a tekerőjátékosok magukban vagy más zenész társaságában, megjelentek. Ilyen alkalom volt az *eljegyzés*, a *lakodalom*, a *keresztelő* és a *névnap*, ugyanígy a *disznótor*, a *fonó*, a *fosztás* és a *szüreti mulatság*, de az *összejövetel*, a *majális* és a *nyenyerés ház* is. A tekerősök az előbbiek mellett olykor *kocsmá*ban is muzsikáltak.

A századforduló előtti nyenyerés *lakodalmak*ban szokás volt, hogy a muzsikusok zenével kísérjék a lakodalmi menetet a templomig és vissza. Ezután a szoba valamelyik sarkába, legtöbbször a kemence mellé telepedve szórakoztatták a vendégeket, akik közül egyesek pénzt tettek a játékosok hangszerébe.

A tekerőjátékosok *fonó*beli szereplését érdemes szószerint felidézni egy olyan ember szájából, aki fiatal korában — minden jel szerint az 1870-es években — maga is megfordult ebben az összejövetelben. „A lányok vacsora után kb. 6 órakor mentek a fonóba, a legények valamivel később érkeztek. Mindennap daloltak; de szombaton múlatság volt, táncoltak nyenyereszóra. Ez volt az egyedüli hangszer; a cigányt még nem kívánták. Csak néha jöttek cigányok Rácalmásról. Csak magyar muzsikát tűrtek meg; egyszer a becsei svábok németest akartak muzsikáltatni, de majdnem elverték őket. A nyenyerés 4—10—20 krajcárt kapott mindenkitől. Szombatonként táncoltak. Akkor még a legények kivétel nélkül sarkantyúba jártak; evvel járták a verbunkost, csárdást. Ismerték a páros verbunkot és a kanásztáncot is. Az utóbbit seprűvel járták."[18] A fonó itt elmondott formája valószínűleg a XIX. század utolsó évtizedeiben megszűnt.

Nem így a *nyenyerés ház*, a *házi összejövetel* és a *majális* nevű gyermekmulatságok. Mindhárom otthon tartott, *házi bál* szerű találkozási alkalmat jelölt, a 10—16 éves korosztály táncmulatságát. *Pereg*en ezt kizárólag farsangkor,[19] az I. világháborút megelőző időben olykor húsvétkor tartották. *Dömsöd*ön tavaszi vasárnapokon szervezték, néha a szabadban *(majális)*, máskor valamely házban *(összejövetel)*.

A *nyenyerés ház*, neve szerint csak *Pereg* faluban ismert intézmény. Farsang utolsó napjain, azaz vasárnap, hétfőn, kedden délután rendezték. A szervező gyermekek farsang vége előtt két héttel helyet kerestek és kértek valamelyik *lányos ház*ban, a kívánt időpontra zenészt fogadtak. Farsangvasárnap délutánján a résztvevők a kijelölt helyen gyülekeztek: az iskolás korúak jöttek maguktól, a kisebbeket szüleik hozták. A házigazda *belépő*t

[16] Vö.: Kolossa T. 1942. 52., 29., 34., 32., 31. Világosan kitűnik belőle, hogy a múlt század utolsó negyedében cigányokkal is muzsikáltattak; 1897-ben megalakult az első helyi *tambura-banda*, 1904-ben pedig a *fúvós zenekar* is.

[17] Kolossa T. 1942. kottái.

[18] Kolossa T. 1942. 52—53.

[19] Trócsányi Z. 1933. 9.

szedett a fiúktól, ami 1914—15 táján 10 krajcár volt. Az összegyűlt pénzből a zenéért és a helyért fizettek a gyerekek. A *nyenyerés ház* mindhárom nap délután három és négy óra között kezdődött, este pedig kilenc, tíz óráig tartott. A *nyenyerés* a szoba sarkában, néha az eresz alatt, a gangon muzsikált. Megjegyzendő, hogy a játékos nem mindig *nyenyerés* volt, de akkor is így nevezték, ha történetesen *tamburán* vagy *harmónikán* játszott.

A gyerekek a csárdást tanulták, utánozni próbálták a felnőtteket, amit az is megkönnyített, hogy néha a jelenlévő idősebb családtagok is beálltak a táncba.

A *nyenyerés ház* intézménye *Peregen* 1914 és 1948 között folyamatosan működött, e két szélső pont azonban valószínűleg csak hozzávetőlegesen jelzi tényleges időhatárait.

Dömsödön két hasonló funkciójú gyermekmulatság is volt, az *összejövetel* és a *majális*. A *peregivel* összevetve az szervezettebb, a *dömsödi* spontánabb volt. Funkciójuk mindenütt ugyanaz: itt tanultak a gyerekek táncolni.

Szólnunk kell még hangszereseink *kocsmai* zenéléséről, illetve *kéregetéséről*. Előbbire *Makádon*, *Dömsödön*, *Ráckevén*, *Dunaharasztin* emlékeznek. A *nyenyerés* nem fogadott, szerződtetett zenész volt, hanem hívatlanul állított be, alkalmilag muzsikált a kocsmában. A századforduló után hangszerünk innen is kiszorult.

A tekerőlanttal való *kéregetés* egészen jól megfigyelhető a Csepel-sziget területén. A *nyenyerés* azonban ritkán kéregetett saját falujában, inkább a szomszédos településekre vagy még messzebb járt. Elindult Budapestre s faluját elhagyva, a szomszéd községben, már kéregethetett, a fővárosban pedig még egzotikusnak is számított hangszerével. Néhányukat név szerint is ismerjük, így *Vak Gyula, Lévárt-Szabó István* és *Gáspár István kiskunlacházi nyenyerések*et, akiknek *Ráckeve, Sashalom, Budapest* volt az úticéljuk.[20]

II. 7. A *kiskunlacházi* tekerőjátékosok közül *Lévárt-Szabó István* eredetileg fuvaros, majd kocsmáros, *Pázsit István* nádazó, *Gáspár István* földműves, *Vak Gyula* pedig „kimondottan nyenyerés" volt. A *peregi Horák János* — a *nyenyerés Horák*ok utána kapták ragadványnevüket — takács mesterséget űzött. *Beremányi Sándor, Bozóki Bálint, Szabó* ... — utóbbi flótás —, napszámosok, egy-két holddal bíró ráckevei szegényemberek voltak. *Kovács-Talpas Mihály* földműves volt ugyanott, később alkalmi munkás *Budapesten*, majd *Lórévre* költözött s folytatta korábbi tevékenységét. A *dömsödi*ek közül *Senevixről* — valódi neve talán *Földvári* —, *Mónárról*, meg egy ismeretlen nevűről tudunk, akik cselédek, napszámosok voltak. A *makádi Nagy Béni, Herédi* ... és egy harmadik, napszámból élt.

Ezek a zenészek társadalmi helyzetüket tekintve, döntő többségükben a szegényparasztságot képviselték, annak is napszámos, cseléd, földnélküli rétegeit. Kisebbségük viszont az iparosok létét is jelzi soraikban.

Bizonyára hallgatóik, felhasználóik is a fentihez hasonló megoszlást mutathattak társadalmi összetételükben. Erre mutat például, hogy a századforduló lakodalmaiban már kizárólag csak a legszegényebbek használták.

Az imént jelzett rétegeket (elsősorban tehát a paraszti osztály rétegeit) azonban a XIX. század második felében alapvető megrázkódtatások érték. Az 1867-es kiegyezés után ugyanis *Pest* és *Buda* iparosodása addig nem tapasztalt méretekben bontakozott ki, az 1890-es évektől kezdve pedig saját korábbi fejlődését is ugrásszerűen felülmúlta. A rohamos iparosodás erősen felduzzasztotta a főváros lakosságát, benne elsősorban is a munkásság létszámát, azon belül is az alkalmi-, napszámos- és idénymunkásokét. E munkaerő fővárosba áramlása viszont főleg a környező településekről indult meg,[21] így ez a városba irányuló mozgás hatott vizsgált területünk lakosságára is. Megbontotta a parasztság addigi rendjét, kialakította a városba járók rétegét. E réteg tagjai aztán új igényekkel, városias szokásokkal és főleg több pénzzel tértek haza, mint korábban. Ettől kezdve már valószínűleg röstellték a *nyenyerét*, szükség esetén inkább *tambura-* vagy *cigánybandát*, esetleg *harmonikást* fogadtak. Ezek az együttesek és hangszereik különben is alkalmasabbak voltak az új, divatosabb zene játékára, mint a *nyenyere*. Ez a hangszer tehát kiszorult a hagyományos használatból. Ezért nem véletlen, hogy a századforduló után már nem használták *lakodalom*ban, még a legszegényebbekében sem. *Disznótor*ban és *névnap*on előfordult az I. világháború végéig, utóbbin különösen, hisz oda hívás nélkü is mehetett a játékos *köszönteni*. A falusi társadalom zenei igényeinek kielégítése helyett azonban a tekerőlant egyre inkább a gyerekek zeneszerszámává vált. Ekkor keletkezhetett a peregi *nyenyerés ház* és a dömsödi *gyerekmulatság*, azaz a századforduló idején. Más helyeken, ahol a tekerőlantnak a gyermekek táncát kísérő feladata nem alakult ki, mint *Kiskunlacházán*,

[20] Diószeghy M. 1929. 7.; Trócsányi Z. 1933. 16.
[21] Hanák P. (szerk.) 1978. 282—283., 355.

Ráckevén és *Dunaharasztin*, a játékos otthon muzsikált magának, olykor cselédtársainak, mint *Pálmajoron*; esetleg kocsmába járt hangszerével vagy kéregetni.

A tekerőlantnak a Csepel-sziget térségéből való eltűnését a századforduló és az I. világháború vége közötti időre tehetjük.[22] Ez azonban nem abszolút időhatár és nem minden településre egyformán érvényes. *Makádon* — minden jel szerint — már a századforduló előtt kihullott a nyenyere a zenei életből, *Ráckevén* viszont még a 20-as évek második felében is megszólalt. Egyes, a Csepel-szigetről és környékéről való játékosok pedig még a 30-as évek közepén is működtették hangszerüket *Budapesten*.

III. Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a tekerőlant szerepe, jelentősége csak részben egyezik meg azzal, amit elterjedésének más, tiszamenti területéről megismerhetünk.[23] Eltér mindenekelőtt itteni nevében; egyes részei terminológiájában; vélhető hangkészletében. A hangszertartásban, a szólóhangszerként való használatában, a hagyományból való eltűnésének időpontjában és ezen eltűnésének fokozataiban ugyancsak különbözik.

A jelzett eltérések számos olyan kérdést vetnek föl, amelyekre nem térhettünk ki, de amelyek tisztázása későbbi, részletesebb kutatást igényel.

IRODALOM

A magyarság néprajza
é. n. IV. k. Budapest

A tekerőlant elterjedése
1979 Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke Adattárában. DENIA 2523.

Avasi Béla
1959 *A magyarországi tekerő hangkészlete.* Néprajzi Értesítő XLI. 195—205.

Balassa Iván—Ortutay Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest

Barna Gábor
1973 *A kunszentmártoni tekerő.* Múzeumi Levelek 15. sz. 22—24.

Bartók Béla
1911 *A hangszeres zene folkloreja Magyarországon.* Zeneközlöny 10. 309—311.

Bröcker, Marianne
é. n. *Die Drehleier. (Ihr Bau und ihre Geschichte)* III. kiegészítő kötet. Hely nélkül.

Buchner, Alexandr
1968 *Musikinstrumente der Völker.* Prag

Diószeghy Miklós
1929 *Az utolsó „nyenyerés" aki középkori hangszerén bánatokat csalogat.* Budapesti Hírlap szept. 15., 7.

Dobossy László
1960 *Cseh—magyar szótár I—II.* k. Budapest

Hanák Péter (szerk.)
1978 *Magyarország története 1890—1918.* Budapest

Hankóczi Gyula
1979 *A tekerőlant Lakitelek, Alpár, Tiszaújfalu, Bokros és Csongrád népi kultúrájában.* In: Studium X. 117—137.
1983a *Die ungarische Drehleier.* Volkskunst 6. Jahrg. Mai. 108—111.
1983b *A tekerőlant az Alföld középső részén.* Ethnographia XCIV. 383—412.

Kádár Lajos
1959 *Kolomp szól a ködből.* Budapest

Klier, Karl M.
1956 *Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen.* Kassel und Basel

[22] Párhuzamként talán megemlíthető, hogy hozzávetőleg ezzel egyidőben tűnik el az osztrák, valamint egyes cseh területek népzenei életéből is. Vö.: Klier, K. M. 1956. 45.; Kunz, L. 1974. 73.

[23] Vö.: Hankóczi Gy. 1983a 108—110.; Hankóczi Gy. 1983b 383—413. E jegyzetben mondok köszönetet a *peregi Horák Menyhárt*nak és családjának, valamint Gábry Györgynek, a budapesti Néprajzi Múzeum Népzenei Gyűjteménye vezetőjének munkám elkészítéséhez nyújtott szíves segítségükért.

KOLOSSA Tibor
1942 *Népzene, népi hangszerek.* Kézirat a budapesti **Néprajzi Múzeum** Ethnológiai Adattárában. EA 8138.
KUNZ, Ludvík
1974 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei.* (Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I. Band 2.) Leipzig
LAJTHA László—DINCSÉR Oszkár
1939 *A tekerő.* Néprajzi Értesítő XXXI. 103—111.
MACHEK, Václav
1957 *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.* Praha
MANGA János
1969 *Magyar népdalok, népi hangszerek.* Budapest
SÁROSI Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* (Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I. Band I.) Leipzig
TRÓCSÁNYI Zoltán
1933 *A nyenyere Magyarországon.* Budapest
1935 *Egy régi magyar hangszer története — nyenyere.* Búvár I. 765—768.
1936 *A nyenyere.* In: A történelem árnyékában. 170—182. Budapest
1958 *A nyenyere Magyarországon.* In: Régi világ, furcsa világ. 146—150. Budapest
VARGYAS Lajos
1981 *A magyarság népzenéje.* Budapest
VÁŠA, Pavel—TRAVNIČEK, František
1937 *Slovník jazyka českého I—II.* Praha
VISKI Károly
é. n. *A hagyomány tárgyai.* In: A magyarság néprajza II. Budapest
ZELNIK József (szerk.)
1982 *Hagyomány és kreativitás I.* Budapest — Kecskemét

Gyula Hankóczi

DIE DREHLEIER AUF DER CSEPEL-INSEL UND IN IHRER UMGEBUNG

(Auszug)

In den Dörfern der Csepel-Insel und in den benachbarten Siedlungen östlich und westlich von den Donauarmen, zur Zeit der Feldarbeit des Verfassers konnte niemand mehr auf der Drehleier spielen. Der Verfasser rekonstruiert die Form des Musikinstruments und seine Terminologie, sowie seine Rolle im Musikleben des Dorfes auf Grund von erhalten gebliebenen Stücken, Erinnerungen, und Angaben aus der früheren Fachliteratur. Diese Untersuchungen beweisen, daß das Instrument auf der Csepel-Insel sich in mehreren Charakterzügen von denen der Tisza-Region unterscheidet (letzteres wurde vom Verf. beschrieben in: Ethnographia XCIV. 383—412).

Merkwürdig erscheinen die örtlichen ungarischen Benennungen des Instruments (Schallnachahmung: *nyenyer*, bzw.: *nyenyere;* seiner förmlichen Gestalt nach: *lófej* [Pferdekopf]). Die Drehleier wurde meistens als Soloinstrument, manchmal als Begleitung zur Singstimme, oder neben einer Art von Klarinette verwendet. Um die Jahrhundertwende wurde sie noch an familiären Festen, an Hochzeiten oder in der Kneipe gebraucht. Nach dem ersten Weltkrieg wurde sie zum Begleitinstrument der Tänze von Kindern, in einem Dorf kam es sogar 1948 vor, daß ein Haus zum Zwecke des Tanzfeiers von Kindern gemietet wurde, „Drehleier-Haus" genannt. Der Untergang des Instruments ist auch durch die Nähe von Budapest beschleunigt worden.

Tari Lujza

Recens szlovák népzenei hatás és a líd kvart használata a Mezőség hangszeres zenéjében

VARGYAS Lajos
70. születésnapjára

VARGYAS Lajos *A Magyarság népzenéje* c. könyvében[1] a népzenénkben előforduló hangsorokat elemezve többek között kitér az ún. líd kvart (a diatonikus hangsor emelt 4. foka, ill. a líd hangsor 1. és 4. foka közötti távolság) használatára is. Megállapítja, hogy e hangnak önálló, tritonusként értelmezett használata aránylag ritka, s bár a tritonus „... megtűrt és ismert a magyar nép fülének, a líd hangsor mégis teljesen hiányzik népzenéjéből, annak ellenére, hogy egyik szomszédunk, a szlovák, amely a történelem folyamán a legszorosabb együttélésben élt velünk, régi zenéjében nagyon is élt vele."[2] Elemzésének további fontos tanulsága, hogy a hagyományos zenét játszó cigányzenészek is inkább csak a dominánsra való fölfutáskor — mintegy a dominánshoz szolgáló támasztóhangként — használják az emelt 4. fokot. „Különösen sokszor tapasztaljuk ezt Erdélyben, ahol a legtávolabb vagyunk a szlovák zene mindenféle lehetséges hatásától."[3] A továbbiakban példával érvelve száll szembe a szlovák kutatóknak azzal a nézetével, miszerint a XVIII. századi kéziratos magyar tánczenei gyűjtemények darabjaiban az emelt 4. fok használata a szlovák népzene hatása ill. jelenléte lenne.

VARGYAS megállapítását, hogy „egy általános gyakorlattal van dolgunk"[4], axiómaként fogadhatjuk el. A líd hangsor használatát illetően elég csak megemlítenünk szerepét az ókori zenekultúrákban, mai szerepét tekintve jelentőségét egyes távolkeleti kultúrákban (pl. Indonézia, kiváltképp Bali szigete); vagy hogy Európában maradjunk, felhoznunk, hogy a már említett szlovákon kívül mennyire használt hangsor a Skandinávfélsziget norvég, svéd területeinek, továbbá ír és részben angol területek hegedűirodalmában. A nem líd hangsorú, hanem a 4. fokot színező hangként alkalmazó dallamoknak pedig se szeri, se száma (emlékeztethetünk a román népzenén belüli ilyenfajta szerepére). Ez a hang egyébként is a modulálásnak fontos eleme, így nem csoda, ha a hangnemeket gyakran váltogató hangszeres zenékben a vokális zenénél többször találkozunk vele. A színezőhangos megoldásra mutassunk be három példát. Két első példánk (portugál és román) még közvetlen dallamegyezést is mutat, főleg a kanásztáncritmika, valamint az emelt 4. fok hangsúlyos helyre tétele miatt. Harmadik (magyar) példánk ugyancsak kanásztáncritmusú, gyors tempójú. Az előadó szívesen írja körül minden oldalról a szóban forgó hangot (kottánkon *fisz"*), amivel annak élét kissé letompítja, másrészt a dallam mozgékonyságát fokozza *(1., 2., 3. kotta)*.

A magyar nyelvterületnek van egy olyan zenei dialektusterülete, ahol a líd kvart szerepét tekintve több, mint színező hang. Szinte azt mondhatnánk, a színezőhang és a tényleges líd hangsor közötti stádiumban van. A jelenség a hangszeres zenében figyelhető meg, mint ahogy ugyanazon a területen az is, hogy líd fordulatokat egyáltalán nem alkalmazó *szlovák* eredetű dallamot (dallamokat) is találunk itt. A terület Kalotaszeg és Mezőség körülbelüli találkozási pontja.[5] Mivel két különböző dologról: egyrészről valamely konkrét dallam átvételéről, másrészről pedig a líd kvartnak a Kalotaszeg—Mezőség-i[6] hangszeres zenében betöltött szerepéről van szó, tárgyaljuk külön a két jelenséget.

Ismert tény, hogy a megjelölt területen közvetlenül nem, csak annak nyugati perifériáján: Biharban és a Szilágyságban élnek szlovákok.[7] A periféria megjelölés néprajzi szempontból pontatlan, mert mindkét vidék saját arculatú kultúrával bíró tájegység.

[1] VARGYAS Lajos 1981.
[2] VARGYAS Lajos 1981. 65.
[3] VARGYAS Lajos 1981. 66.
[4] VARGYAS Lajos 1981. 67.
[5] A terület Méra (Mera), Magyarvista (Vișea) vidékétől Magyarpalatka (Pălatka), Vajdakamarás (Vaida-Cămăraș), Válaszút (Răscruci), Kispetri (Petrinzel) vidékén át Szék (Sic), Búza (Buza) és Ördöngösfüzes (Fizeșul Gherlei) irányába, illetve Magyarlóna (Luna de Suș) és Mezőbánd (Band) irányába terjed.
[6] Mivel zeneileg Kalotaszeg és a Mezőség lényegében egységes, a későbbiekben egyszerűség kedvéért csak az utóbbi nevén jelöljük a területet.
[7] KÓSA László—FILEP Antal 1975 (utánnyomás 1978) 69—70. valamint ALMÁSI István és KALLÓS Zoltán kolozsvári (Cluj-Napoca) népzenekutatók szóbeli információja.

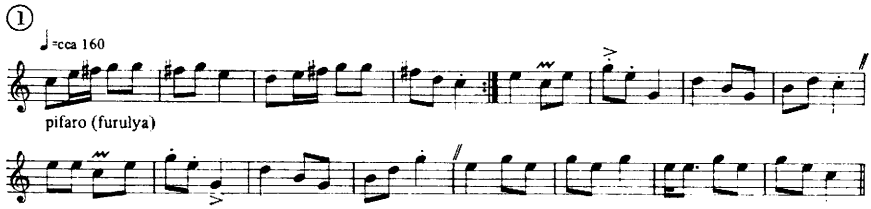

1. kotta. „Música de bombo" BBC Recorded Programmes Library Coll. of Prof. Artur Santos LP 23761 B/3.

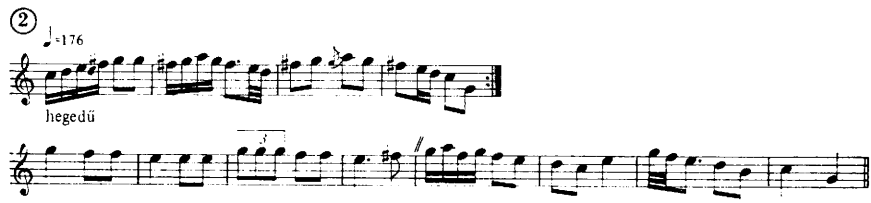

2. kotta. AP 6715/b *Mărunţana.* Méhkerék (volt Bihar, ma Békés megye), gyűjtötte MARTIN György 1970., előadta Kovács Tivadar (45 éves.)*

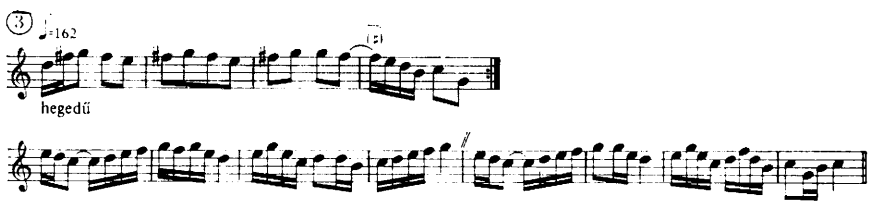

3. kotta. AP 8695/a_5 *Sebes magyaros.* Gyimesközéplok (v. Csík m.), gyűjtötte TARI Lujza 1973., előadta Pulika János (49 é.).

A hangszeres zenében azonban minden sajátság ellenére érződik a Mezőség aktívan és magas színvonalon művelt zenekultúrájának magához húzó hatása. Közismert, hogy a jó zenészeket messzi vidékekre meghívják (felfogadják), legalább a nevezetesebb eseményekre. A mezőségieket gyakran hívják távolabbi területekre (pl. Arad megyébe is), de a kultúrák találkozása szempontjából az is döntő, hogy a szilágyságiakat is hívják a mezőségi területekre (pl. Szolnok-Doboka és Kolozs megyékbe). Mindezeken túl a zenészek (itt most főleg a professzionistákról van szó) a többnemzetiségű (magyar, román, német, szlovák) területek esetenkénti megrendelőinek zenéjéhez képlékenyen alkalmazkodni tudó zeneszolgáltatói. Egyrészt a zenészeknek ez az alkalmazkodóképessége, másrészt a hangszeres zene alapvető tulajdonságából fakadóan magának a hangszeres zenének a szövegtől függetlenedni tudása az oka annak, hogy a hangszeres zenében olyan sok és az énekes zenéhez képest erősebb a kölcsönhatás.

A megjelölt terület utóbbi éveinek hangszeres népzenegyűjtései tanulmányozásakor felfigyelhettünk néhány szlovák hatásra utaló dallamra. A mezőségi hangszeres zenészek repertoárjában eddig is jelen volt a részükről tudatosan románnak vállalt román népzene, de szlovák dallam — pontosabban dallamtípus, mint alapeszme — megjelenése új jelenség. Itt most nem arról van szó, hogy a szisztematikusan aránylag későn megindult hangszeres népzenegyűjtés[8] időelcsúszással hozta volna felszínre, hanem egy — a me-

* A zenészek adatainak felsorolása nem teljes. Minden esetben zenekar játszott, de itt csak a prímás nevét tüntettük fel, mivel darabjaikból csak részleteket közlünk (ez úgy értendő, hogy általában csak az egyszeri eljátszást közöljük, s legfeljebb a harmóniákat jelezzük ahol feltétlenül szükséges). Valamennyi dallam Tari L. lejegyzése.

[8] Megindulását elsősorban a magnetofon elterjedése tette lehetővé, így komoly mennyiségű hangzó zenei felvételeknek csak az 1960-as évek óta vagyunk birtokában.

zőségi hangszeres zene vérkeringésébe nemrég bekerült és az ottani hangszeres (és vele tánc-) kultúra fejlettsége következtében életbenmaradó és előttünk továbbfejlődő — dallamtípus megjelenéséről. A bekerülés módja még tisztázandó, de mivel a zenészek szlovák mulatságokba is eljárnak zenélni, legvalószínűbb a közvetlen átvétel.[9] A dallamo(ka)t legtöbbször magyar táncnévvel nevezik (pl. csárdás), de mivel sokszor idegen táncnéven (pl. szászka = szászos, németes, invîrtîta = román forgatós) is előfordul, a területen hangszeres zenei szempontból ugyancsak nagy jelentőséggel bíró román zenészek közvetítését sem zárhatjuk ki.

Az egyik leggyakrabban játszott és szlovák hatást jelző dallam a következő *(4. kotta)*:

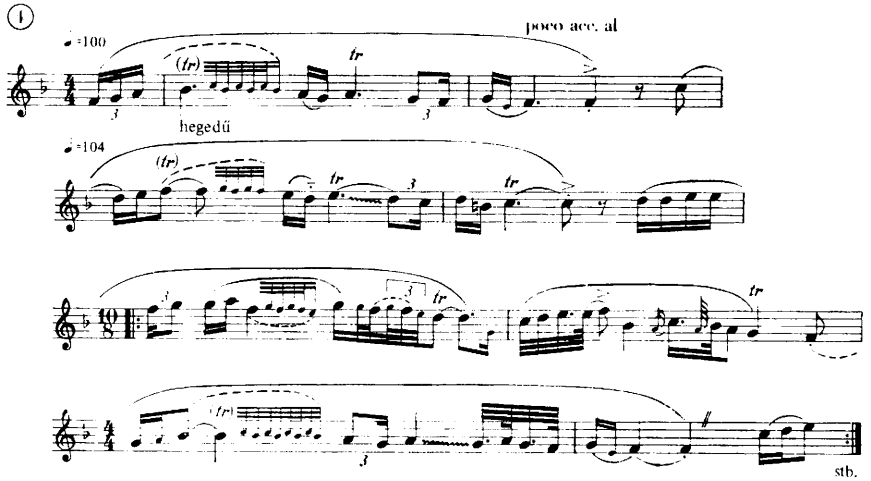

4. kotta. AP 6231/b *Cigánytánc.* Búza (v. Szolnok-Doboka m.), gyűjtötte Kallós Zoltán — Andrásfalvy Bertalan 1963., előadta Simon Sándor.

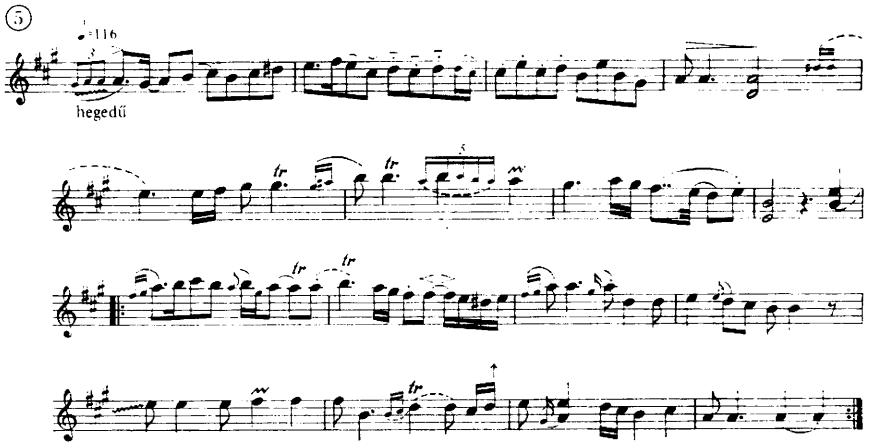

5. kotta. AP 7422/a_2 *Magyar*, vagy *Négyes* Szék (v. Szolnok-Doboka m.), gyűjtötte Martin Gy. 1969., előadta Szabó István (34 é.).

[9] Kallós Zoltán gyűjtései között is található olyan felvétel, ahol magyarok játszanak szlovákoknak Kolozs (jud. Cluj) megyében.

A dúr hangnemű és fölfelé kvintváltó, 1—2. sorukban emelkedő dallamok változatosak az egyes sorok kialakítását (pl. szótagszám[10], díszítés) és ritmusbaöntését illetően *(5., 6., 7. kotta)*.

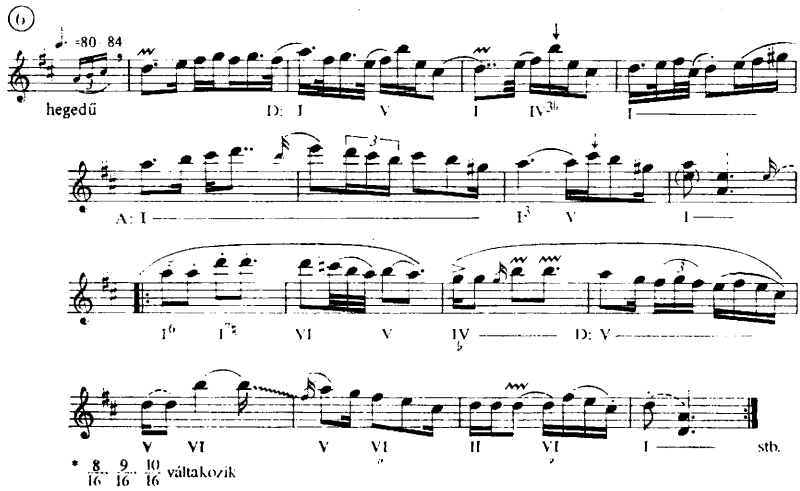

6. kotta. AP 7585/e *Invîrtîta.* Magyarlóna (v. Kolozs m.), gyűjtötte MARTIN Gy. — KALLÓS Z. 1969., előadta Kovács Simon (45 é.).

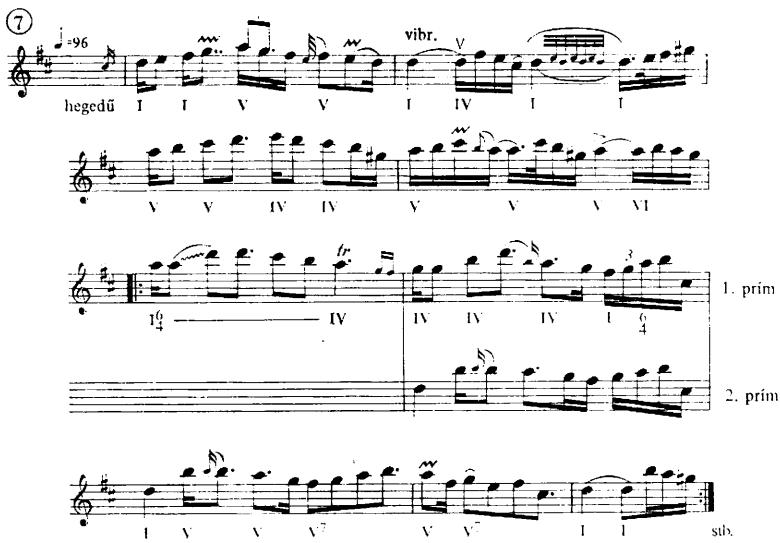

7. kotta. AP 6590/e *Invîrtîta.* Kispetri (v. Kolozs m.), gyűjtötte MARTIN Gy. — CSENKI Imre 1967., előadta Ötvös József (45 é.).

[10] A dallam szöveges magyar típusként főleg „Hol jártál te kislány ilyen korán" szöveggel ismert. Az új stíluson belül a 10-es szótagszámcsoportban helyezkedik el (MTA Zenetud. Int. 10/d 47). Hazai szöveges változatai közt egyetlen sincs a szóbanforgó területről, noha a kelet-magyarországi sáv (Szatmár- és a volt Bihar megye) egyébként képviselve van. Klasszikus népdalkiadványaink közül SZINI Károly gyűjteménye — 1865. 129. N° 107. — tartalmazza az említett szöveggel.

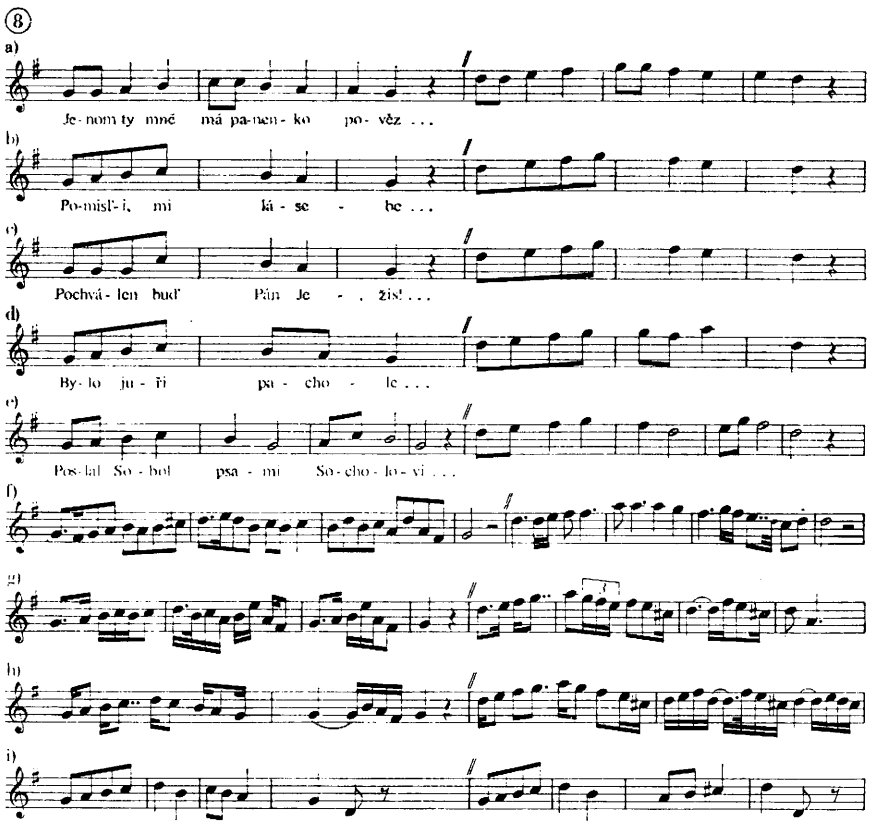

Valamennyi változat megegyezik abban, hogy harmadik sora kettes osztatú. Ezen belül a dallamvezetés egyik lehetséges módja, mikor az oktávon tercel túllépő majd a skála 6. fokáig leereszkedő dallamra szekvencia jelleggel egy kvintváltásba hajló szakasz válaszol *(5. kotta)*. A másik megoldás szerint a szekvencia tisztább, szekundmenet jellegű *(6—7. kotta)*, esetenként mixolíd-fordulatba hajló előtaggal *(6. kotta)*.

F. Sušil és Bartók B. közléseiből ismerjük a dallam morva és szlovák változatait is.[11] A magyar változatokkal együtt összehasonlító táblázatban közöljük őket, kiegészítve egy XIX. századi hangszeres magyar adattal, Csermák Antal *Thema con variazioni* c. darabjával[12] *(8. a—i kotta)*.

Utolsó *(8/i)* példánk megkérdőjelezheti a dallamtípus eredeti szlovák ill. morva voltát. Hiszen miért ne maradhatott volna fenn a néphagyományban akár Csermák dallamának változata, ha különben ez a vidék is számtalan XIX. századi műzenei eredetű hangszeres dallamot őrzött meg.[13] Azon kívül tény az is, hogy északi szomszédaink nép-

[11] Sušil, F. 1859. 96. 140. 291. és 330. sz., valamint Bartók Béla 1959. 487/a—c dallamok. Mai szlovák változatát is ismerjük a hazai szlovákság köréből (pl. AP 6092/d, Tótkomlós Békés megye, gyűjtötte Paulovics Géza 1966).

[12] MTA Zenetud. Int. KR (Kodály rend) Ms. Mus. 199.

[13] A számtalan példa közül csupán egyetlen Csermák A. szerzeményre utalunk (Lassú magyar), melyet a vidék hangszerjátékosai „Halotti mars"-ként napjainkban is játszanak (pl. AP 6595/d, Kispetri Kolozs megyei, gyűjtötte Martin György—Pesovár Ferenc 1967).

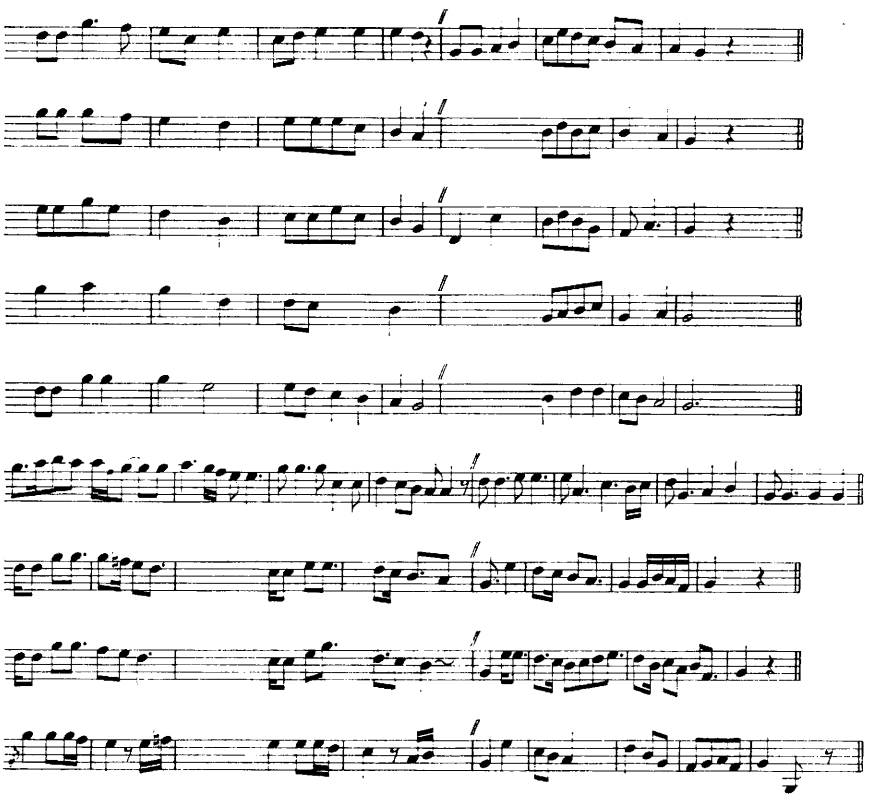

8. kotta. a) SUŠIL 291. sz. b) BARTÓK 487/a sz. c) SUŠIL 96. sz. d) SUŠIL 140. sz. f—g—h adatait l. *5—6—7. kotta*, i) MTA Zenetud. Int. Népzenei Arch. kézirattár.

zenéjének alakulására éppen a magyar új stílus volt erős és következményekkel járó hatással,[14] úgyhogy a dallamtípus szlovák—morva eredete már eleve kétségbe vonható. A dallam mai formájában mégis jellegzetesen szlovák (ill. morva) dallam, s mivel a Mezőség népzenéjében csak az utóbbi egy-két évtizedben bukkant fel, átvételnek kell tekintenünk. Olyan dallameszményként foghatjuk fel, mely éppen megszokott fordulatainál fogva volt képes könnyen és gyorsan újból magyar zenévé átformálódni.

A szlovák eredetet erősíti a bemutatott példához gyakran folytatásként társuló dallam is. Amennyiben az eddigiekben idézett dallamokat követi, minden esetben szerves — mintegy az utójáték szerepét betöltő — folytatásnak érezzük *(9. kotta)*.

Ennek a dallamnak szöveges magyar változatait korábbi időkből is ismerjük. Így PÁLÓCZI HORVÁTH Á. dallamát[15] *(10. kotta)*, a MINDSZENTY Dániel által feljegyzettet[16] *(11. kotta)*, melynek szövege önmagában is felvidéki eredetre vall. Mai népi adataink is elsősorban északi területekről valók,[17] de mai szlovák változataik is főleg a magyarok is lakta vidékekről kerülnek ki *(12. kotta)*.[18]

[14] BARTÓK Béla 1934. (in BÖ 1966.) 409.

[15] BARTHA Dénes—KISS József 1953., ill. KATONA Tamás—KÜLLŐS Imola—DOMOKOS Mária 1979. 299. 169. sz.

[16] MTA Rui 4. r. 324. 86. sz. dallam.

[17] Zemplén, ill. a volt Abaúj-Torna megyékből. Közlések: MNT III/B 329—334. sz. és 336—337. sz. dallamok.

[18] SNP 12. A old. 12. sz.

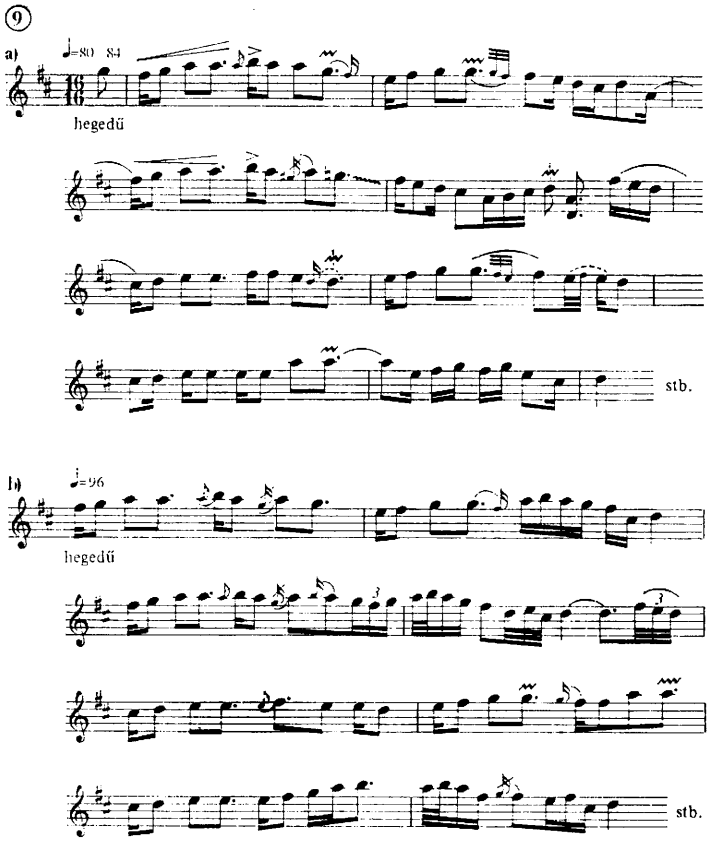

9. kotta Adatait l. a *6—7. kottá*knál.

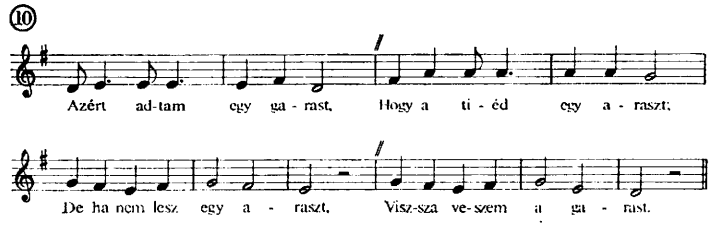

10. kotta. PÁLÓCZI HORVÁTH Á. 299. sz.

A hangszeres magyar dallam látszatra önálló alakulat, szabályosan periodizáló szerkezettel, ütemenként 2+2 2+2 2+2 2+2 kapcsolódással, összesen 2×8 ütemmel; az első nyolc ütemben 4 ① 4, a másodikban 1 ① 1, a dallam egészét tekintve végül 1 ① 1-es kadenciákkal. Mégis érezzük benne, hogy nem teljes a dallam, valamiből kiragadott motívumismétléses szakasz. Ezt a dallam két részének sorrendje is elárulja.[19]

[19] A hangszeres zenében a dallamoknak nincs olyan kötött sorrendje, mint a szövegeseknek. Periódusok, periódusfüzérek gyakran helyet cserélnek anélkül, hogy a struktúra és a tartalmi mondanivaló ezt megsínylené. TARI Lujza 1984. 75.

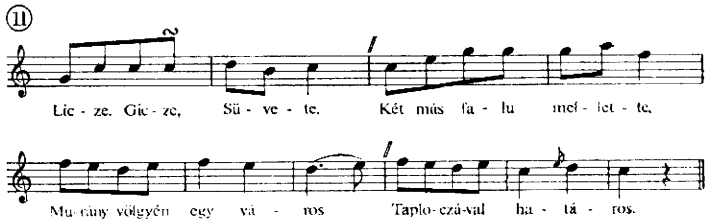

11. kotta. MINDSZENTY Dániel 86. sz.

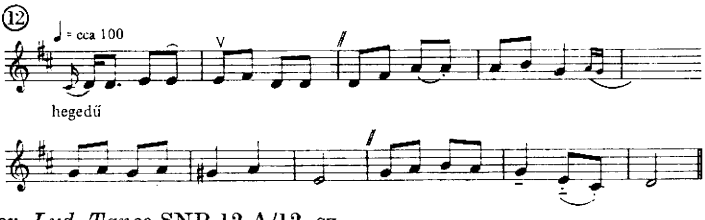

12. kotta. Slov. Lud. Tance SNP 12 A/12. sz.

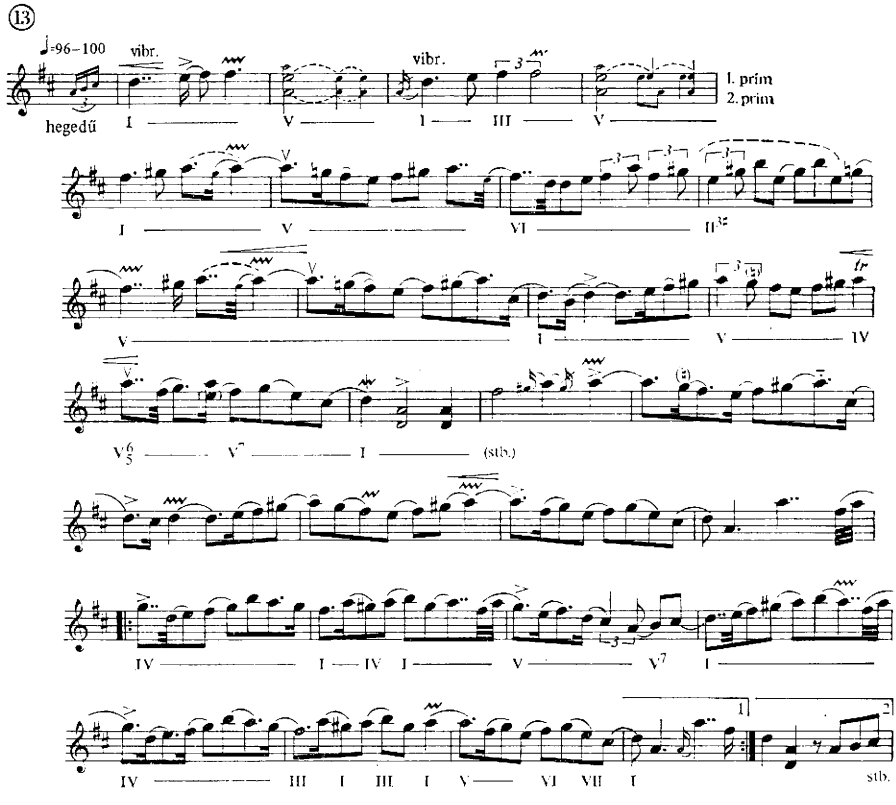

13. kotta. AP 7198/a *Korcsos, menyasszonytánc.* Mezőbánd (v. Kolozs m.), gyűjtötte KALLÓS Z. 1968., előadta Ritók Ferenc (48 é.).

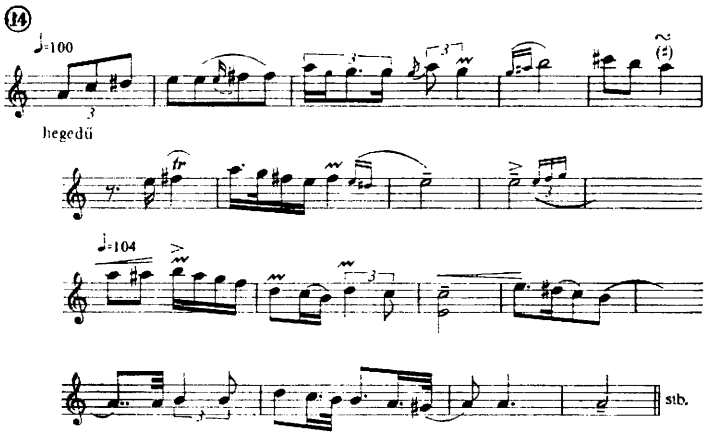

14. kotta. AP 6166/c *Összerázós.* Magyarszovát (v. Kolozs m.), gyűjtötte KALLÓS Z. 1963., előadta Vintilla Márton (62 é.).

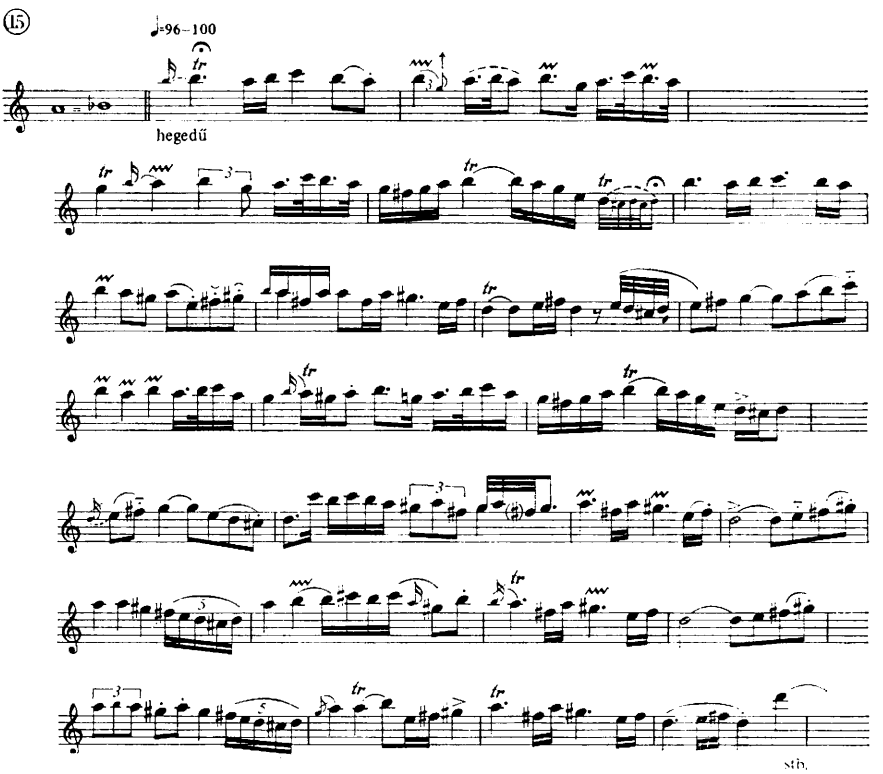

15. kotta. AP 5247/d *Szászka.* Magyarvista (v. Kolozs m.), gyűjtötte KALLÓS Z. – ANDRÁSFALVY B. 1960-as évek, előadta magyarpalatkai zenekar (megnevezetlen személyek).

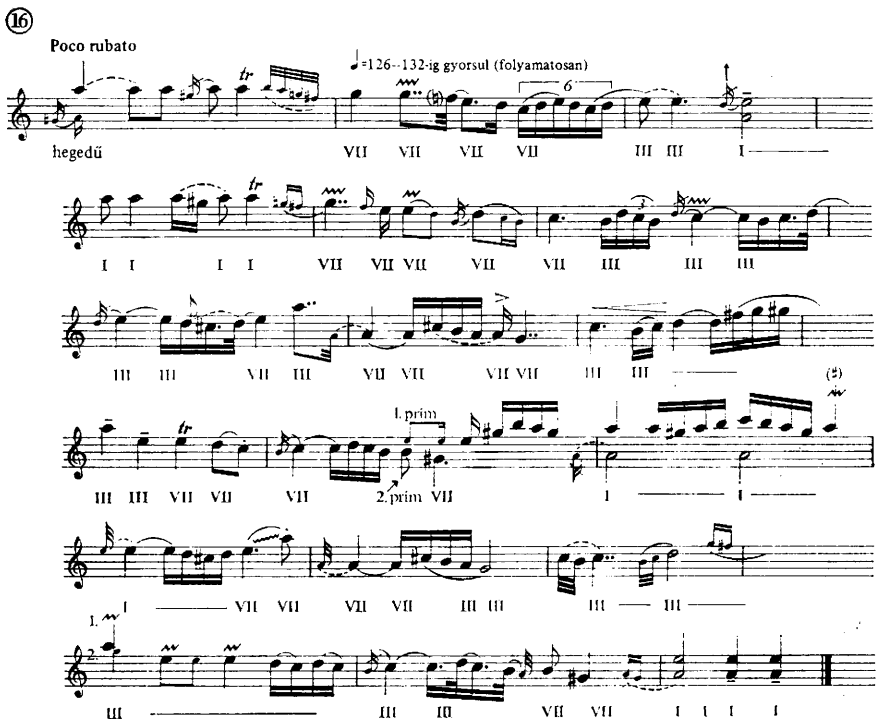

16. kotta. AP 4729/b *Öreg csárdás.* Selymesilosva (v. Szilágy m.), gyűjtötte Vig Rudolf 1963., előadta Lakatos Miklós (36 é.).

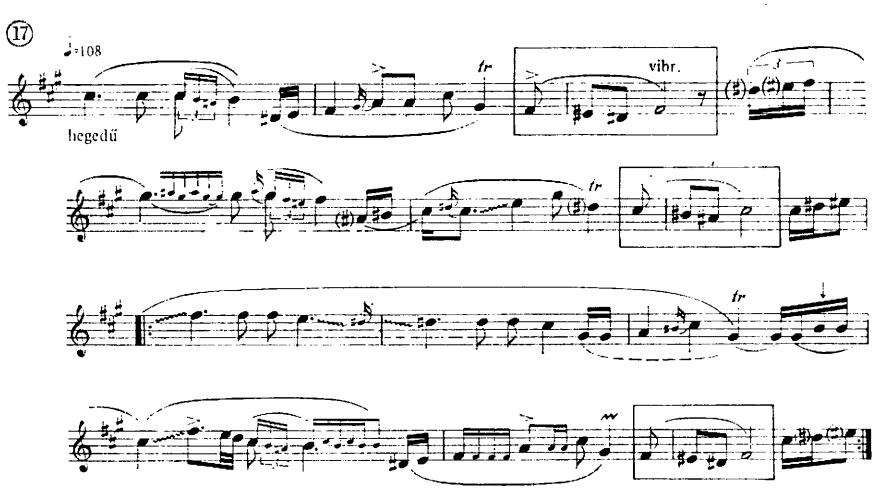

17. kotta. AP 6227/a_1 *Cigánytánc.* Búza (v. Szolnok-Doboka m.), gyűjtötte Kallós Z.—Andrásfalvy B. 1963., előadta Simon Sándor.

A második rész tipikusabb volna kezdődallamként, úgy viszont már közelebb is áll a bemutatott énekes magyar, ill. szlovák változatokhoz.

Speciálisabb problémákat tartogatnak azok a dallamok, melyek nem szlovák (ill. más népi) átvételek, de líd fordulatokat tartalmaznak. Ezek többségükben — mint 1—3. példánkban bemutattuk —, (dúr) skálamenetben fordulnak elő, főleg az 1—5. fok között az 5. fokra történő felfutáskor. Ebben az esetben mintegy a domináns hangnem (emelt) alsó váltóhangjaiként foghatók fel. Az emelt 4. fok azonban nemcsak skálamenetben fordulhat elő. Helyzetéből fakadóan ilyenkor is az 5. fokhoz kapcsolódik, sőt esetenként annak a dominánsát erősíti, mint következő példánkban *(13. kotta)*. Itt együtt jelenik meg az emeletlen és az emelt 4. fok, de hogy az előadó éppen az utóbbit akarja hangsúlyozni, az az első rész zárlatában válik világossá (8. ütem). Bár a kritikus hang ritmikailag hangsúlytalan helyeken található, léte az egész darab tonalitását átitatja, s harmóniai tekintetben a mellékdomináns irányába való kitérést teszi lehetővé. Ilyen módon átmeneti állapotot jelent a fődallamot színező elem valamint — a kísérőhangszerek által játszott harmóniákat is figyelembe véve — a harmóniai szempontból modulálásra alkalmas elem között.[20]

Hogy az emelt 4. fok lényeges hangként él a terület zenészeinek tudatában, az is mutatja, hogy a moll hangnemek 6. fokát is gyakran játsszák fél hanggal megemelve, mégpedig olyan szakaszokon, ahol a dallam hangnemisége a hallgató számára még nem egyértelműen eldönthető.[21] Következő példánk előadói ritmikailag súlyos helyen, főhangként szólaltatják meg az emelt 6. fokot, emellett az általános gyakorlathoz igazodva a moll hangnem 4. fokát is megemelve játsszák (s ezzel már a Balkán-i zenei hatásokat érzékeltetik *14. kotta*).

Különösen hangsúlyozottak azok az emelt 4. fokok, melyek zárlatokban fordulnak elő. Következő példánk *(15. kotta)* első sora (az első négy ütem) lényegében egy G dúr I_4^6 akkord főhangjainak az alsó-felső váltóhangokat érintő körülírása. Második sorának végén az *a-gisz-e-fisz-d* vonal azonban határozott *líd zárlat*. A harmadik sor újból G dúrban indul, de a negyedik sor végén és a továbbiakban a megfelelő helyeken mindenütt a második sorvégi zárlat szerepel, úgy, hogy a G dúr V. foka D líd I. fokává minősül át. Az átváltozás következetes, egyszeri színfoltról tehát már szó sem lehet.

Ugyancsak líd zárlatot eredményez egy másik muzsikus által játszott megoldás. Ő egy 5 b3 4-es kadenciájú ereszkedő szerkezetű, vokális alapokon nyugvó dallam harmadik sorában (második ütem) az 1—VII. fok lépés kitöltésére sajátos díszt helyez az első félhang helyére. Ez a dísz az emelt 3. fokról (ebben az esetben 3-ról) indul lefelé skálaszerűen a VII. fokra, s a líd fordulat a *cisz-h-a-g* távolság összekapcsolása által jön létre *(16. kotta)*.

Úgy tűnhet, eddigi példáink kiragadott egyedi darabok, s nem tükrözik az általános gyakorlatot. A zenészek által játszott darabok mint műalkotások valóban egyediek (annál is inkább, mert a hangszerjátékosok professzionisták), hely hiányában azonban csak a legjellemzőbb példák bemutatására szorítkozhatunk. A repertoárjukból kiemelt líd fordulatok, zárlatok általánosak a Mezőség hangszeres népzenei gyakorlatában. Hogy végül melyik dallamban, azon belül milyen közegben, milyen súllyal jelenik meg az emelt 4. (moll esetében az emelt 6. fok), arról természetesen ugyancsak a zenész dönt egyéni invenciója és hagyománytisztelete, valamint közösségének-hallgatóságának elvárásai szerint.

Az emelt kvart használatában — szemben a *4—12. sz. kottapéldák*on bemutatott dallamokkal — nem kell sem szlovák, sem más nép zenéjének hatását föltételeznünk, legalábbis közvetlenül nem. Gyökereit sokkal inkább a történeti időkben kell keresnünk, hiszen ez a hang kisebb-nagyobb mértékben lényegében az egész írott — és méginkább az íratlan — európai zenekultúrán végigvonul. A Mezőség hangszeres zenéje pedig különösen sokat őrzött meg a régebbi korok zenéjéből, azon belül is főleg — a dallamok melodikus megalkotását és a harmonizálást tekintve különösen sokat — a modális zenéből.[22] Ilyen örökségnek tekinthetjük a líd kvart használatát, melyet megfigyeléseink szerint a következő eljárások szerint csoportosíthatunk: lehet *a)* fordulat (színező elem), *b)* zárlati elszíneződés, *c)* határozott líd zárlat, végül *d)* mindezek együttese. Bármelyik fordul is elő egy darab folyamán, s hangzásvilágukat illetően bármennyire is uralkodóak a líd alak-

[20] Moduláló elem Tari Lujza közlésében — 1982. 579. — a 3. sz. széki dallam.

[21] Vargyas Lajos 1981. 68—71. az akusztikus skálák között helyezi el az emelt 6. fok által létrejövő líd fordulatú dallamokat, s nemzetközi példákkal támasztja alá általánosságukat.

[22] Avasi Béla 1954. 25—45.

zatok (néha már líd szigeteknek nevezhetjük őket), az alaptonalitás a modális zenénél későbbi dúr-moll marad, miközben a harmonizáció még a modális jegyeket őrzi. Jól alátámasztják ezt a mezőségi hangszeres zenében azok a harmóniai képződmények, ahol a líd kvart nem mint színező elem van jelen, de nem is a líd hangnem irányába viszik a dallamot. Ilyenkor a líd kvart nem uralja környezetét, hanem egyenrangú társ a hétfokú hangsorok többi és esetleg szintén módosított hangja között. Ilyen összefüggésben a környezetében elhelyezkedő hangokkal együtt különösen alkalmas a régies zenei formulák megfogalmazására.

Utolsó példánkkal arra a jelenségre szeretnénk rámutatni, mennyire nehéz a hangszeres népzenében egyértelmű és világos határokat vonni nemcsak a szerkezeteket-formákat, hanem a hangnemiséget, harmóniai folyamatokat illetően is. A jelenségek sokszor összetettek, többértelműek lehetnek. *17. kottá*nkon bekeretezve jelöltük azt a zárlatot, melyet a XV—XVI. sz. műzenéjének kedvelt zárlattípusaként *Landino-zárlat* (vagy landinoi szext) néven tartunk számon.[23] Azt, hogy ez a zárlattípus máig fennmaradhatott a Mezőség hangszeres gyakorlatában, többek közt valószínűleg éppen a *líd kvart* többféle értelmezése tette lehetővé.

IRODALOM

Avasi Béla
1954 *A széki banda harmonizálása.* Néprajzi Értesítő XXXVI. 25—45.

Bartók Béla
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* In: Bartók összegyűjtött írásai I. Közreadja Szőllősy András. Budapest 1966.
1959 *Slovenské l'udové piesne.* Bratislava

Énekes poézis
1979 (Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekeiből). Válogatta Katona Tamás. Jegyzetekkel ellátta Küllős Imola és Domokos Mária. Budapest

Kósa László—Filep Antal
1975 (1978) *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest

A Magyar Népzene Tára
1955 III/A—B. kötet. *Lakodalom.* Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. Budapest

Mindszenty Dániel
1832 *88 Eredeti magyar Dal. Fortepiánóra 'S mellesleg Gitár-Kísérettel elkészítve Toldalékul A' nemzeti Dalgyűjteményhez Mindszenty Dániel által.*

Ötödfélszáz énekek
1953 *Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813-as évből.* Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Budapest

Sušil, František
1859 *Moravské národní piesné.* Brno

Slovenské ludové tance (Hanglemez)
é. n. SNP 12. SAV Bratislava

Szini Károly
1865 *A magyar nép dalai és dallamai.* Pest

Tari Lujza
1982 *Hangszeres népzenekutatásunk első szakasza.* Ethnographia XCIII. 573—585.
1984 *Strófaelvű témaépítkezés és motivikus periodizálás a hangszeres népzenében.* Magyar Zene XXV. 1. 73—91.

Vargyas Lajos
1981 *A magyarság népzenéje.* Budapest

Zenei Lexikon
1935 Szerkesztette Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. Budapest

[23] *Zenei Lexikon* 1935. II. 7.

Lujza Tari

REZENTER SLOWAKISCHER EINFLUSS UND DAS VORKOMMEN DES LYDISCHEN QUARTS IN DER INSTRUMENTALEN VOLKSMUSIK DER LANDSCHAFT MEZŐSÉG (IN SIEBENBÜRGEN)

(Auszug)

In der ungarischen instrumentalen Volksmusik der Mezőség (Cîmpia, Siebenbürgen) und im Kalotaszeg westlich von Klausenburg (Cluj-Napoca) wurde die Autorin auf einen Melodietyp aufmerksam, der aus der slowakischen Volksmusik stammt. Eine Erklärung fand sie in der musikalischen Berührung mit den slowakischen Dörfern in den benachbarten Gegenden, den Landschaften Bihar (Bihor) und Szilágyság (Zalau). Die instrumentalen Musikanten spielen für mehrere Nationalitäten, sie sind musikalisch „mehrsprachig". Die instrumentalen Melodien ohne Text können leicht adaptiert werden. Eine Variante mit Text der erwähnten Melodie neuen Stils ist auch in der ungarischen Volksmusik eingebürgert und nach der Meinung von Bartók und Sušil dürfte diese ungarische Melodie die slowakische und mährische Volksmusik beeinflußt haben. Unbekannt jedoch war die Melodie in den Gebieten Kalotaszeg und Mezőség und wahrscheinlich gelangte sie in das Repertoire der ungarischen Instrumentalisten neuerdings unter slowakischen Einfluß.

Die lydischen Wendungen und Tonleitern kommen in der schriftlichen und ungeschriebenen musikalischen Überlieferung der ganzen Menschheit seit Urzeiten allgemein vor; infolgedessen kann von der Übernahme aus slowakischem oder dem Gut eines anderen Volkes nicht gesprochen werden. In der ungarischen instrumentalen Volksmusik von Kalotaszeg und Mezőség sind übrigens aus der Musik früherer Zeiten viele Elemente erhalten geblieben, besonders aus der modalen Musik, in der das lydische Quart eine wesentliche Wendung bildet. In der instrumentalen Praxis des Gebiets kommt das lydische Quart auf vielerlei Weisen vor: a) als Wendung, b) als Verfärbung im Abschluß, c) als ausgesprochen lydischer Abschluß, d) als ein Gemisch von alldem. Die aus späterer Zeit stammende Dur-Moll-Tonalität wurde von keiner der Varianten grundlegend beeinflußt, aber immerhin gaben sie eine eigenartige Tönung der instrumentalen Musik.

Erdélyi István—Erdélyi Péter

A dzivgiszi szentély

A kereszténység, amely az oszétek őseihez, az alánokhoz már a VI. században eljutott és később grúz, majd orosz térítők révén széles körben elterjedt, kevéssé változtatta meg ősi hitvilágukat, jóllehet átvettek több keresztény ünnepet, megtartottak böjtöket is, tiszteltek egyes szenteket — akiknek személyét egyébként át- meg átfonták ősi istenek alakjaival. A mohamedán hitre áttért oszétek sem hagyták el teljesen ősi képzeteiket.[1]

Észak-Oszétia területén, keresztény templomok romjain kívül több szentély is található. Némelyik szemmel láthatólag keresztény templomból vált pogány kultuszhellyé, méghozzá úgy, hogy bizonyos külsőségekben megőrizte régebbi jellegét: megmaradtak harangjai, szentképei stb. A pogány szentélyekké átalakult keresztény kultuszépületek egy része kétségtelenül pogány kultuszhelyeken épült, nyilvánvalóan azokat ellensúlyozandó[2]. Természetesen vannak a szentélyek között ősi, soha kereszténnyé még ideiglenesen sem vált szentélyek. Ilyen például a digorok (oszét népcsoport) patrónusának egyik „lakóhelye", a Nyizsnyij Zadaleszk falu melletti Digori-Zad barlang.[3] Ebben a barlangban is több ősi eredetű népi ünnepet szoktak megülni a falubeliek, például a szénakaszálás kezdetét stb.

[1] Такоева Н. Ф. 1957. 146.

[2] Így van ez például a híres *Rekom* nevű szentély esetében (*Cej* üdülőhely mellett). ahol ősi dolmenek mellé épült egy remeteség, melynek fatemploma — miután a szerzetesek, elhagyták azt, pogány kultuszhellyé vált (Маргметов. А. Х. 1968. 373.).

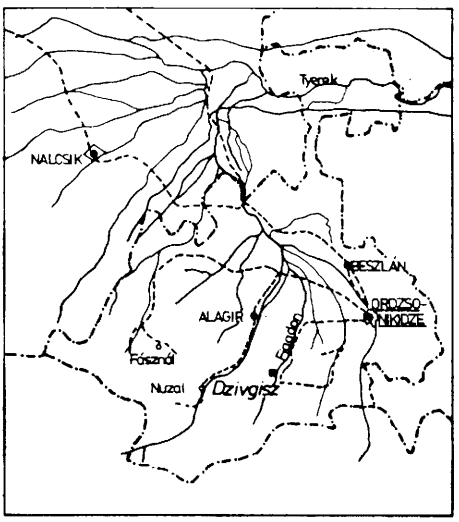

1. kép. A kutatócsoport útvonala 1978-ban (a térképet készítette NÉMETH P.)

Az 1978. évi észak-oszétiai régészeti tanulmányutunk során alkalom nyílt az ország összes fő hegyszorosainak a bejárására.[4] Ekkor kerestük fel *Dzivgisz* falut is, amely már a *(1. kép)* múlt században híres régészeti lelőhelyként volt ismeretes. Útközben számos érdekes néprajzi jellegű megfigyelésre volt alkalmunk. Ezek közül most a falu szentélyével kapcsolatos adatokat szeretnénk közzétenni.

A kis falut, amely a fővárostól, Ordzsonikidzétől (egykor: Vlagyikavkaz, Dzaug, Dzaudzikau) alig néhány kilométerre fekszik, sok kiránduló keresi fel. Ma a falu házai közül mintegy tizenkettő a lakott, a többi már romos, elhagyott. A házak felett a meredek sziklafalakba is lakóüregeket vágtak be, pontosabban kihasználták a természetes sziklaereszek lehetőségeit, ezek elé egyes helyeken falat húztak. Az erődítményeknek is beillő épületeket sziklába vájt folyosókkal kötötték össze. Régen ezekben remeteség volt.[5] Hasonló jellegű épületeket az *Alagiri* hegyszorosban fekvő *Nuzal* faluban láttunk. Sem felmérést, sem leírást nem ismerünk róluk.[6]

A dzivgiszi szentélyt két alkalommal is felkerestük V. A. KUZNYECOV régész társaságában. A második alkalommal Hariton TMENOV személyében oszét tolmácsot sikerült magunkkal vinni. Segítségével elértük, hogy az eddig a kutatók előtt még soha meg nem nyílt szentélyt belülről is megnézhettük, felmérhettük.

A szentély a falu szélén, a Fiagdon folyó balpartján áll *(2. kép)*. Az épületegyüttest szárazon rakott, durva kőfal keríti. A bejárati kapu két oldalán jól kivehető az antikbizánci *opus spiccata* (halszálka) falrakástechnika. A kövek nagy része folyami görgeteg. A kerítés nagyobb, téglalap alakú teret vesz körül. Ez a terület a folyó első és második teraszára terjed ki. A második terasz felett meredek hegyoldal emelkedik, melynek alsó részén, a mai temető és régebbi sírkamrák helyezkednek el. A temető és a szentély között nincs kapcsolat, a távolság közöttük több száz méter.

[3] Кобычев, В. П. 132—141.

[4] Ez a tanulmányút a közös szovjet—magyar régészeti expedíció múzeumi anyaggyűjtő munkáival függött szorosan össze. Résztvevők: ERDÉLYI István régész, a magyar munkacsoport vezetője, SUGÁR Lajos fényképész, ERDÉLYI Balázs építészmérnök és ERDÉLYI Péter önkéntes munkaerő. ERDÉLYI Istvánnak ez volt a harmadik kaukázusi tanulmányútja. A dzivgiszi szentélyben a gyűjtés magnetofonfelvétellel volt egybekötve.

[5] Кузнецов, В. А. 1974. 119—120.

[6] Кузнецов, В. А. 1974. 66.

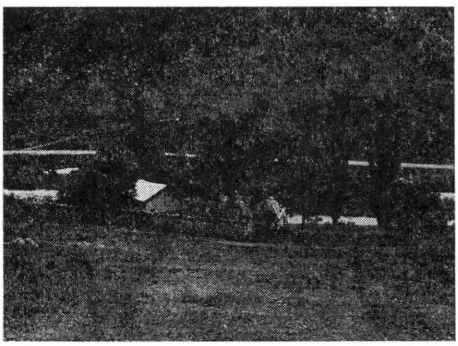

2. kép. A dzivgiszi szentély

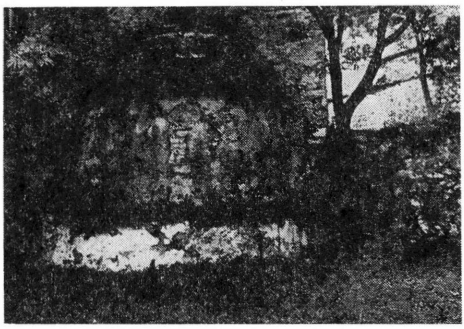

3. kép. A templom apszisa kívülről

A kerítés kapuján átlépve a külső udvarba jutunk, ahová átnyúlik a kis templom apszisa. Mellette vezet fel a néhány lépcsőfok a „kertbe" vagy „tánctérre". Mind a kettő egyszerű füves térség *(4. kép)*. A külső udvar folyó felé eső része nincs felfalazva, a meredek partrész biztosítja azt, hogy illetéktelenek ne jussanak oda be. A külső udvaron kívül a szentélyt magát turisták sem látogathatják. A templom-apszis *(3. kép)* falrakási technikája és alakja megegyezik a régi oszét sírkamrák jellegével.[7] Tetején egykor faragott kőbábu állott, amely már letörten a fal mellett hever. Ilyen kőbábukat több sírkamrán is láttunk még, pl. Fāsznālban. Ez után újabb, belső kőfal következik.

A második kapun belépve újabb kis udvarba jutunk. Kerítése tetejére építették a két kisméretű, feliratos bronzharangot tartó alacsony téglaállványokat.[8] Közvetlenü

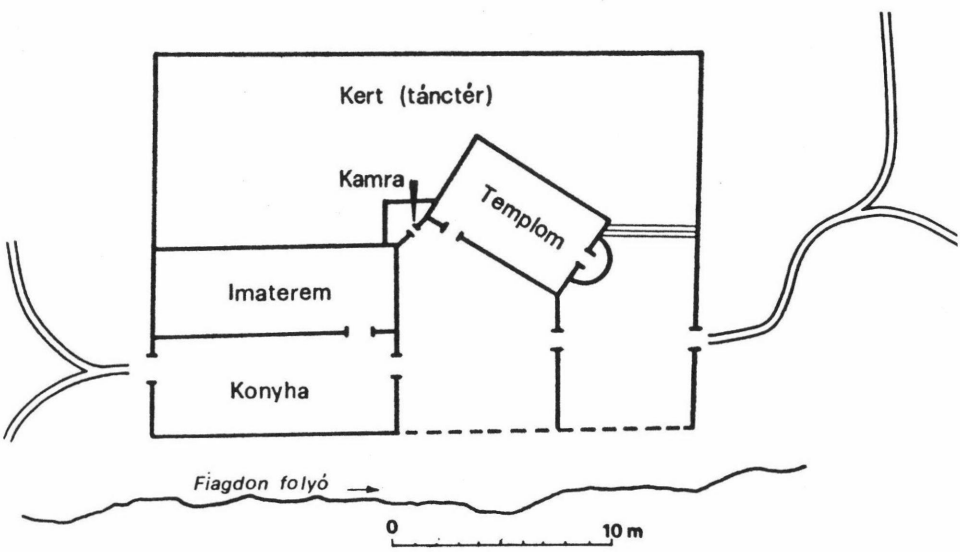

4. kép. A szentély alaprajza (Erdélyi B. felmérése)

[7] Тменов, В. Х. 1969. 137—157.

[8] A grúz nyelvű feliratos harangok szövegeiben a következő áll (Ванеев, З. Н. 1959. 168. nyomán.): 1. Én Mohamet áldoztam e harangot a dzivgiszi szent helynek. Adja isten, hogy hangjára jöjjenek dicsőítésedre és tiszteletedre. 2. Én Kártli királya Georgi kegyúr a 301. krónikás évben áldoztam e harangot neked, a dzivgiszi Szent Györgynek, hogy megadassék nekünk a győzelem.

mellette, a falban építési emléktábla látható. Ezt a szentély jelenlegi őrének és egyben papjának az édesapja állította 1902-ben.[9] Az udvarra nyílik a „gyülekezeti terem" (кашт) vagy „ebédlő" üvegablaka. A tovább vezető deszkaajtón át a konyhába jutunk, amely félig-meddig nyitott helyiség (a hátsó kijárata felett nincs felfalazva). Az alacsony kőfal és a tető között jelentős rés van. Itt a konyhában történik az áldozati állatok megnyúzása és feldarabolása egy nagy fatönkön. Az állatokat a belső udvaron vágták le — ez a legidősebb férfi dolga volt —, majd a fiatalabbak készítették el az ételeket belőlük. Négy állatbőr ottjártunkkor ki volt feszítve száradni a konyha-helyiségben. Ha sok a nép az ünnepeken (кува), akkor a legfiatalabb férfiak az itt felállított asztal mellett ülnek. A konyha hátsó falánál két nagy vasüst állott. A húsfőzéshez szükséges vashorgok és villák[10] (фыдис) a kőkerítés tetején hevertek. Ugyanitt fent igen sok állati koponyacsont és szarv volt elhelyezve. Az említett hátsó kijárat a folyópartra vezet. Ezen hordják be a főzéshez szükséges nagymennyiségű vizet.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a nagy ünnepeken az ételek jelentős részét, lepényeket, zöldséget, meg a sört otthon készítik el és az asszonyok hozzák el ide. De ők maguk már nem léphetnek be, még a konyhába sem.

A konyha jobb oldaláról vezet az ajtó a szintén kőből épült gyülekezeti terembe (кашт). Ennek legnagyobb ablaka, amint említettük, a belső udvarra nyílik, a két másik pedig a konyha felé. Bent a helyiségben két hosszú asztal van, mellettük, a belső oldalon lócákkal. A fal belső oldalán, ott ahol az asztalok állanak, kőből emelt parapet húzódik, melyre deszka ülést fektettek végig. A belső asztal fal felé eső keskeny része felett nagyméretű szentkép függ, amely Szent Györgyöt ábrázolja, Dzsanajev, mai híres oszét festő műve. Alatta kisebb méretű, régebbi ikon függ. Az átellenes falon, a nagy ablak mellett van még egy kis ikon. A Szent György kép alatt ül az ünnepeken[11] a szentély papja. Mögötte és közvetlenül mellette fapolc áll, melyen üvegpoharak vannak. Ugyancsak ivóedények állanak a terem hátsó végében kialakított beugróban levő polcon. A beugrótól balra kis asztal és szekrény áll.

A terem lapos tetőzetét oldalt három-három, középen két faoszlop tartja. A hátsó faoszlopon kecskekoponya függ. Mellette lóg le a mennyezetről a vaslánc, amelyet nem szabad megérinteni (вæхыс).[12] A régi oszét lakóházakban hasonló láncon függött a tűz felett a kondér. A gyülekezeti terem és a templom közötti kis zugban raktárhelyiséget (кабис, vö. k'æbic = hombár) alakítottak ki, melynek bejárata a belső udvarról nyílik. A kis raktárszoba alig két és fél méter hosszú, szélessége nem haladja meg a másfél métert. Benne mindössze két polc állt, rajtuk ivóedények (fakupák, poharak, ivótülkök). Asszonyok ide a kis raktárba sem léphetnek be.

A szentély neve egyszerűen *dzuar*.[13] Őre és egyben „papja" a *dzuar-lag*.[14] Eredetére nézve a következő legendát mesélte el kérésünkre.

A falu körülbelül nyolcszáz esztendős település. Ez idő alatt hétszer vált lakatlanná a rossz termés miatt. Egyik télen, amikor rendkívüli nagy havazás volt, a szentély mai helyén nem maradt meg a hó. Egy *Kair* nevű ember arra menve felfigyelt rá és rövidesen szent hely lett belőle. Az emberek palalapokat fektettek itt le és imádkozni kezdtek. Elhatározták, hogy szentélyt építenek. Vettek egy fiatal bikát és áthajtották a közeli völgyeken. Akik látták, sok pénzt adtak össze. Ebből építették fel a templomot és a maradék pénzből még három növendékbikát vásároltak. Az adakozók összeültek és ünnepeltek.

A szentély mai papja Jelkanov Kajtuko 1914-ben született, itt a faluban. Apja, ki szintén ezt a tisztet látta el, Ahmat, nagyapja Ugi, ugyanígy.[15] Mind „kiválasztott" emberek voltak, mondotta.

[9] Felirata orosz nyelvű szövegének magyar fordítása (a szöveg nyelvtanilag hibás !): A győzedelmes Szent György nevét viselő régi Dzivgisz dzuaroszentélyt Ugi Jelkanov Bimbol és Hamathan Hamatovék építették. Kijavíttatta Ilja Cgjev 1902-ben.

[10] Калове, Б. А. 1973. 47. kép, 5—6. á.

[11] Dirr, A. M. szerint a Szt. György ünnep november 6. és 14. között folyt le Dzivgiszben. Az ünnep dziorguba neve véleménye szerint grúz eredetű: Дирр, А. М. 1911—1912.

[12] Абаев, В. И. 1973. 396—397.

[13] Dzwar (3war), a grúz džvari-ból származik. Абаев, В. И. 1973. 401—402., Бенвенист, Э. 1965. 148.

[14] Oszét læg = férfi, ember.

[15] Az áldozópapok neveit 1911-ben Dirr A. M. feljegyezte: Szavvzud Hamatov és Gekka Jelkanov. Kajtuko Jelkanov viszont Ahmat nevűt említett, vagy a Hamatovot értettük így.

A szertartások egyrészt tehát a gyülekezeti teremben folytak, kivéve a táncot, amely a terem mögötti udvar-részen (kertben) zajlott le és ahol régebben egy legény maszkban mókázott. Kezében fakardot és puskát tartott.[16] Ezeket időről időre a körben állók valamelyike felé dobta, el kellett őket kapni és aki elkapta áldozatot adott (pénzt stb.) a szentély papjának, melynek kétharmada a sörfőzőket illette.[17]

A továbbiakban rátérünk a templom leírására. Amint a bevezetésben már említettük, ide előttünk kutatók nem léphettek be, de még a szentély őrének fia sem. Bejárata dél felől nyílik, boltíves. A bejárati ajtóhoz támasztva különös, festetlen fából esztergált majd összeácsolt létraszerű tárgy állott (нышайнаги[18]). A fokok tulajdonképpen kis fedeles

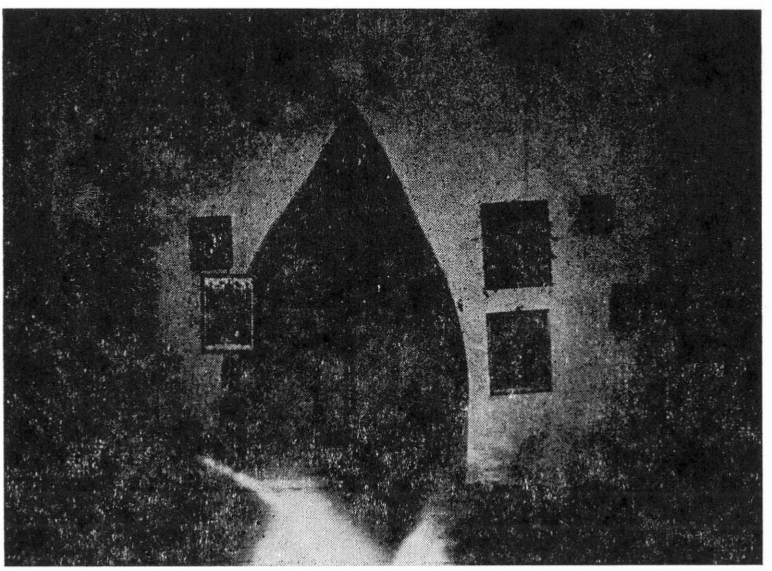

5. kép. A templom belseje az apszis felé nézve

ládák, amelybe áldozati célú gyöngysorokat (kék színű), 15 kopekes pénzérméket tettek. A farudakon sok színes szalag lógott. Az alacsony ajtón belépve balra egy polc, jobbra pedig hosszú asztal látható a hátsó fal mellett. Az asztal az „isten asztala", erre kerülnek a legjobb falatok a lakomából, amelyeket egy hét után a falu lakosai között osztanak szét. A polcon ikonok és poharak állanak.

Magában a templomban csak a szentély papja tartózkodhat, ott mond imát. A szűk diadalív alatt három nagy réz gyertyatartó állott. Az oltár helye teljesen puszta *(5. kép)*. A diadalívtől jobbra és balra ikonok helyezkednek el (7 db).

A templomot összesen öt kis résablak világítja meg. Közülük a hátsó falon levőt utólag befalazták. Két ablak a bejárati, vagyis a homlokfalon, egy az apszison és egy a diadalívtől jobbra, fent helyezkedik el (l. az alaprajzot *(6. kép)*.

[16] Dirr, A. M. szerint, 1911—1912. 270—271., a mókázó legény elnevezése *mantuj* volt. Szerinte még egy fából faragott óra is lógott a nyakában.

[17] A sörfőzők elnevezése „kozákok". Rendszerint kilenc ember foglalkozott a sör főzésével: Dirr A. M. 1911—1912 271. A művelet nagy szakértelmet igényelt. A „kozákok" a nászajándékok 4/5-ét kapták a grúziai Psaviban: Lekiasvili A. 1960. 559—609.

[18] Nysajnag, l. Abajev, V. I. 1973. II. 208—209.

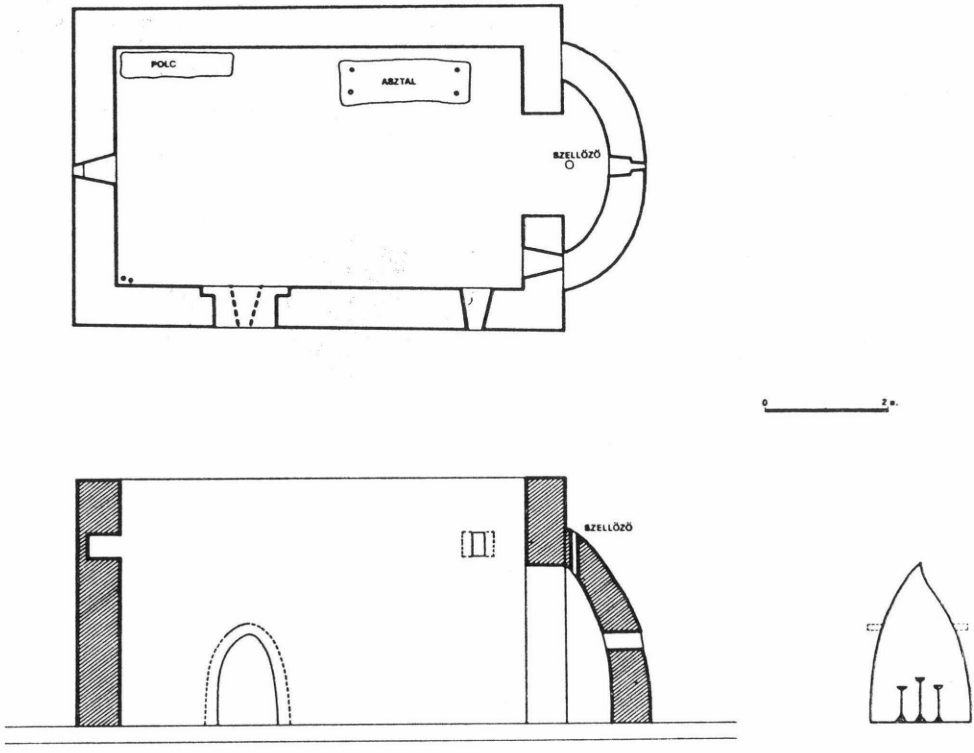

6. kép. A templom alaprajza (KUZNYECOV A. V. felmérése nyomán)

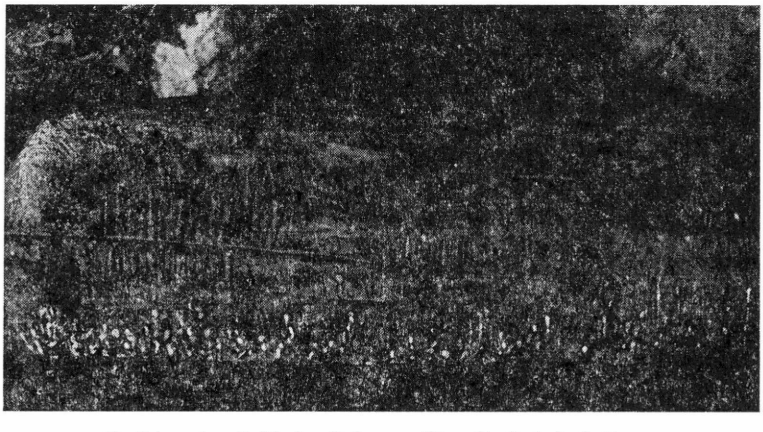

7. kép. A sörfőzésnél használt vályú (részlet)

Az apszis kívülről olyan jellegzetes falazást mutat — minden második kősor lapos és kijjebb áll — mint a sírkamrák falazata.[19]

A szentélyben három fő ünnepet ülnek meg, a dzuar-lag elbeszélése alapján. Az első húsvétkor van,[20] куадзæн (a gyűjtéskor qazen-nek hallottuk), a második júniusban, *Vaszilla* (Uacilla),[21] a harmadik pedig november 20-tól — 22-ig tart, neve *Djorgubar*, джиуæргуыба), vagyis Szent György ünnepe.[22]

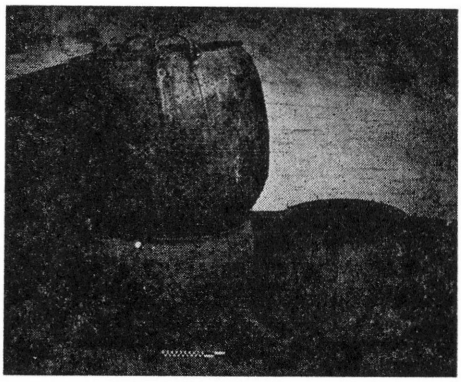

8. kép. Üstök Észak-Oszétiából (Ordzsonikidze, Tájkutató Múzeum)

Említettük, hogy az ünnepekre előzőleg nagy mennyiségű sört (боганы) főztek Jelkanovék raktárában, amely egy sziklaereszből van kiképezve, megtaláltuk nemcsak a törött szertartási fakardot és puskát, hanem a sörfőzéshez alkalmazott favályút és két rézüstöt, fa söröskupa töredékét és egy tompavégű vasalást, amellyel valószínűleg a sört keverték főzés közben. A rongált vályú hossza kb. 4,5 m volt, szélessége 64 cm. Oldala telistele volt vésve évszámokkal és sok-sok rovással, amelyek nyilván a sörfőzések alkalmát jelölték. A legrégebbi felfedezhető évszám 1896 volt. A vésések között *Tebo* név is szerepelt *(7. kép)*.

Az épebb üst jellegzetesen tojás alakú, neve (тъæпæнбын), rézlemezekből van összeszegecselve. Hurkolt kiképzésű vas füleit (2 db) alul kovácsolt vasalás rögzíti. Magassága 1,33; szélessége 0,71 m. A dzuar-lag szerint hét veder árpa fért bele. Hasonló üstöket tanulmányoztunk az alagiri járási és az ordzsonikidzei Tájkutató Múzeumban *(8. kép)*. Itt említjük meg, hogy az üstöknek van más fajtája is, bográcshoz hasonló, alacsonyabb típus[23] *(9. kép)*. A sörfőző üstök elhelyezését és használatát grúziai párhuzamokból is jól ismerjük.[24] Az árpát fonott kasokban tárolták (K'ūtū, къуту),[25] magasságuk kb. 1,5 m.

Észak-Oszétiában falun ma is kitűnő sört főznek. Egyes kutatók felvetették azt, hogy ez a kultikus szereppel is bíró ital és készítése az oszétektől terjedt el Grúziában. Lekiasvili, A. azonban ezt nem tartja elfogadhatónak.[26] A dzivgiszi szentély a maga egészében és ezen belül a sörfőzés is igen szép példája az egyes régi hegyi grúz és oszét csoportok műveltségi kapcsolatainak és annak a folyamatnak, mely a centrális észak-kaukázusi népi kultúra bizonyos közös vonásainak és elemeinek kialakulásához vezetett.

[19] Vö. Тменов, В. Х. 1979.

[20] Pontos leírása: Чибиров, А. А. 1976. index szerint.

[21] Uo. és Такоева Н. Ф. 1957 149.: Uacillát csak a XIX. sz. második felében hozták kapcsolatba Illés prófétával, eladdig Nagy Szt. Vazul alakjával kapcsolódott össze, akinek digór neve Басилта. Az ő ünnepe december második felére— január első felére esett, azaz a hagyományos oszét újév első hónapjára.

[22] Pontos leírását l. Csibirov, L. A. 1976.

[23] цæдджинаг, leírja Abajev, V. I. 1973. I. 297.

[24] Bardavelidze, V. V. nyomán.

[25] L. Abajev, V. I. 1973 I. 643.

[26] Abajev, V. I. 1973 599.

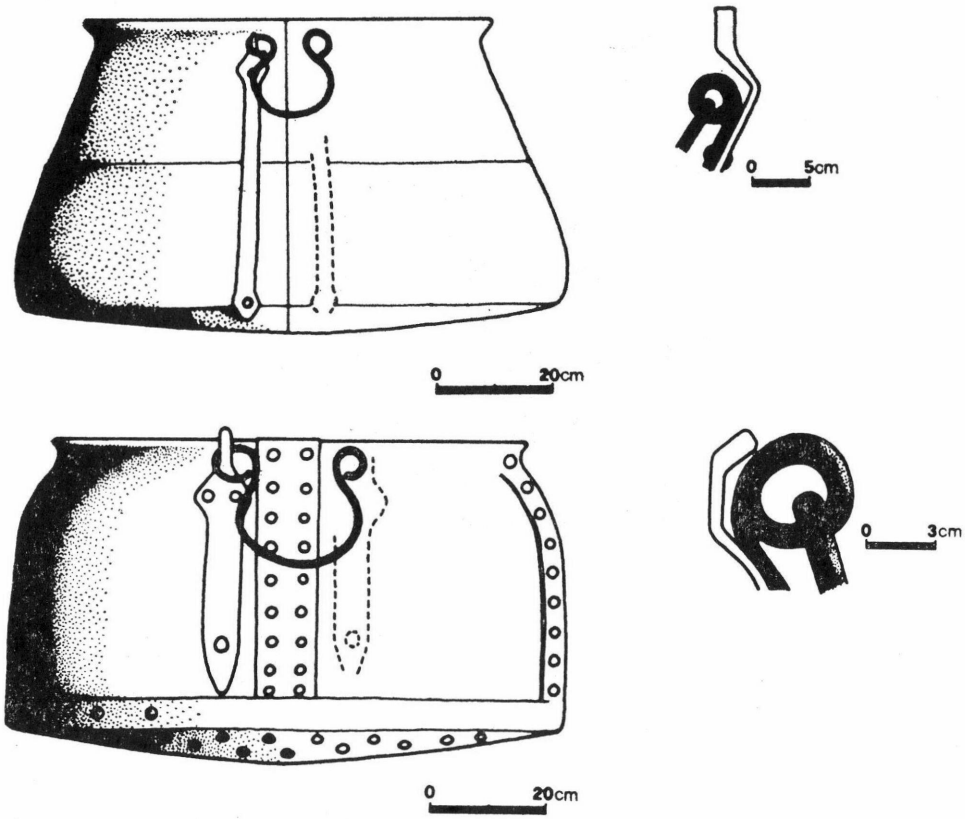

9. kép. Rézüst Észak-Oszétiából (Ordzsonikidze, Tájkutató Múzeum, Erdélyi P. rajza nyomán Szittya G.)

IRODALOM

Абаев, В. И.
1973 *Историко-этимологический словарь осетинского языка.* I—II. Ленинград
Бенвенист Э.
1965 *Очерки по осетинскому языку.* Москва
Ванеев, З. Н.
1959 *Средневековая Алания.* Сталинир
Дирр, А. М. В
1911—1912 *Тагаурской и Куртатинской Осетии.* ИзвКО ИРГО XXI. № 3.
Калоев, Б. А.
1973 *Материальная культура и прикладное искусство осетин.* Москва
Кобычев, В. П.
1974 *Дирори-зад.* Полевые исследования 1974 г. Института Этнографии АН СССР. 132—141.
Кузнецов, В. А.
1974 *Путешествие в древний Иристон.* Москва
Lekiasvili, A.
1960 *Adatok a grúz hegyi törzsek sörfőzéséhez.* Ethnographia LXXI. 559—609.
Магометов, А. Х.
1968 *Реком.* УчЗап СО ГПИ XXVIII. 2. Орджоникидзе

Такоева Н. Ф.
1957 *Погребальные и поминальные обряды осетин в XIX веке.* СЭ 1957. № 1.
Тменов, В. Х.
1969 *Археологические исследования »города мертвых« у с. Даргавс в 1967 г.* »Материалы по археологии и др. истории Сев. Осетии«. II. Орджоникидзе 137—157.
Чибиров, Л. А.
1976 *Народный земледельческий календарь Осетин.* Цхинвал

István Erdélyi—Péter Erdélyi

THE SANCTUARY OF DZIVGIS (OSSETIA)

(Abstract)

It was as early as the 6th century that the ancestors of the Ossets, the Alani got acquainted with Christianity, though, despite the activity of Georgian and later Russian missionaries, a great number of ancient, pre-Christian cultic practices have survived up till now. During the joint expediton of Hungarian and Russian archeologists in 1978 in Northern-Ossetia the authors had the opportunity to visit a temple and a sanctuary near the village of Dzivgis consisting of yards of different function. The article gives a detailed description of the buildings together with their furnishing and the utensils of butchering of sacrificial animals and those of brewing attached to ceremonial occasions. It describes customs connected with Easter, with the Basil-feast in June (in connection with Basil the Saint and Elijah the Prophet) and with Saint George on 20—22 November.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Veres Péter

Magyarok a Kaukázus előterében

Újabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához

A magyar zene őstörténetét kutató
VARGYAS Lajosnak

I. Erdőtörténeti eredmények és az őshaza kérdése

A finnugrisztikai kutatásban már hosszú idő óta vita folyik az *urali népek egykori őshazájának* földrajzi meghatározásáról.[1] Eleinte CASTREN nyomán, az Altáj és Szaján hegység egymáshoz kapcsolódó vidékét tekintették a finnugor és a velük rokon szamojéd népek közös őshazájának. Később a Balti-tenger partja és az Ural hegység között húzódó, fésűs-gödröcskés díszítésű kerámiával jellemzett neolitikus régészeti kultúra körzete, majd a Volga—Oka köze, illetve, a vele keletről szomszédos Közép-Volga és Káma medencéje jött számításba.[2] Egy közelmúltban felvetett, de azóta már joggal cáfolt hipotézis a Lengyelország középső részén kimutatott gravetti műveltségből kifejlődő szvidéri, késő-paleolitikumi régészeti kultúra elterjedési körzetét próbálta azonosítani rokon népeink egykori kiindulási területével.[3] Ugyancsak az utóbbi időben merült fel az őshaza helyeként az Észak-Ural és Ob alsó folyása közötti vidék, beleértve a Pecsora medencéjét is, valamint az Aral-tó térsége.[4] Ezek a feltételezések rendszerint a mezolitikum és az azt követő neolitikum korára helyezik a finnugor nyelvközösség fennállásának idejét, nem sokkal nyelvcsaládunk felbomlása előtt. A felsorolt feltételezések az esetek többségében nemcsak nem felelnek meg, hanem egyre inkább szöges ellentétbe kerülnek a mind nagyobb számban előkerülő palynológiai, ökológiai, nyelvészeti és régészeti adatokkal, mégis gyakori a rájuk való hivatkozás.

Tudásunk jelenlegi szintjén HAJDÚ P. és SEREI K., az eddigieknél módszertanilag megalapozottabb koncepciójával lehet egyetérteni, amely a finnugor népek szétválás előtti közös területét az Ural környékén, a szibériai tűlevelű tajga és az európai lombos-erdő találkozási övezetében keresi, mégpedig az i. e. VI—IV. évezredben.[5] Az eddigiekhez képest, mindössze annyi módosítás látszik szükségesnek, hogy az urali őshaza területének határait a középholocén elejéről származó, legutóbb előkerült *palynológiai leletek*, valamint ökológiai és régészeti megfontolások alapján bizonyos mértékben kitágítsuk, déli és keleti irányban. A nyelvészeti paleontológiának ugyanis régebben a rendkívül korlátozottan rendelkezésre álló pollenanyag alapján, a finnugor népek őshazájának inkább csak azt a részét sikerült meghatároznia a Pecsora forrásvidékén, amely éppen az erdő- és tajga-zóna lehető legészakibb részén feküdt. Ennek a felfogásnak a kialakulásában nem csekély szerepet játszott M. I. NEJSTADT több mint negyedszázada megjelent, a maga korában modern, de ma már részben elavult összefoglalása. NEJSTADT szerint a szilfa Európában kelet felé húzódva, az erdőövezet kialakulásakor csupán az Uralig terjedt el, a hegység keleti, azaz ázsiai oldalára sohasem lépett át, Nyugat-Szibériában nem lehet kimutatni pollenjeit.[6] Csakhogy a nagyszámú és radiocarbon datálással megerősített újabb adatok kétségessé teszik ezt a feltételezést. A legfrissebb palynológiai elemzések ugyanis egyértelműen azt mutatják, hogy a *szilfa* nemcsak az Ural hegység európai részéig terjedt el egykor, hanem viszonylag igen korán, a középholocén időszakára eső klímaoptimum idején az Ural túlsó, ázsiai oldalára is átkerült, sőt elég mélyen behatolt Nyugat-Szibéria egyes térségeibe. A szilt (Ulmus), az i. e. V. évezredtől az Ural ázsiai oldalához kapcsolódó

[1] N. SEBESTYÉN Irén, 1951. 151—206; LÁSZLÓ Gyula, 1961. 54; HARMATTA János, 1967, 120—125; HAJDÚ Péter, 1964. 44—56; SEREI Károly, 1970. 410—413.
[2] CASTREN, M. 1862; KÖPPEN Fr., 1890. 77.
[3] LÁSZLÓ Gyula, 1961. 35.
[4] HAJDÚ Péter, 1964. 44—56; CSERNYECOV, V. N. 1963. 405—411; SOMOGYI Sándor, 1983.
[5] HAJDÚ Péter, 1964; SEREI Károly, 1970. 410—413.
[6] NEJSTADT, M. I., 1957. 79.

vidékeken is kimutatták. Méghozzá nem csupán a délibb részeken, de északabbra, a tajga középső és déli övezetében is, egészen a Közép-Ob medencéjéig, ahol a vaszjugani mocsarak tőzegéből került elő virágpora.[8] A szil virágporát a szél az i. e. V. évezredtől kezdve a sarkkör közelében fekvő területekig, az Ob alsó folyásáig, vagyis a Közép-Uraltól északra levő vidékre is elvitte, bár ebben a szubartikus körzetben maga a szilfa nem volt honos, sem a középholocénben, sem pedig az utána következő időszakban. A Közép-Ob medencéjében viszont a szil több ezer éven keresztül megmaradt, s csak nemrégen húzódott vissza onnan a Közép- és Dél-Ural keleti lejtőjének közvetlen környékére.[9]

Így az Ural északi része és az Alsó-Ob közötti arktikus terület nem jöhet számításba mint finnugor vagy urali őshaza, mivel ezen a tájon az utóbbi tízezer évben ismeretlen volt a szilfa (amelynek neve tudvalevőleg az összes finnugor nyelvben kimutatható és alapvető szerepet játszik az urali népek egykori kiinduló helyének körülhatárolásában). Ezenkívül nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szóban forgó terület arktikus, illetve részben szubarktikus klímájú. Véleményünk szerint nyelvcsaládunk eredetét levezetni innen, az északi sarkkör környékéről nehézségekbe ütközik, még akkor is, ha tudjuk, hogy az i. e. 4500—2500 között kialakult *klímaoptimum* idején a tajgaövezet a jelenleginél valamivel északabbra húzódott, határa majdnem az Ob folyó torkolatvidékéig, vagyis a Jeges-tenger partjáig terjedt.[10] De így is nehezen feltételezhető, hogy Nyugat-Szibériának ez az arktikus éghajlatú része kiindulási körzetként szolgálhatott volna a szomszédos területek finnugorok által való benépesülésekor. Túlságosan északon található, a tajgás erdőségben. Márpedig, ha a tajgát összevetjük az európai vegyes lomboserdő lényegesen kedvezőbb ökológiai viszonyaival, megállapítható, hogy az Alsó-Ob és az Ural északi része közt fekvő régió a halász—vadász, zsákmányoló gazdálkodás számára kevésbé kedvező földrajzi adottságokkal rendelkezett egykor. Nehéz lenne megmagyarázni, hogy egy ilyen mostoha természeti körülményekkel rendelkező nyugat-szibériai szubarktikus tajgás vidékről kiinduló, viszonylag kis létszámú finnugor csoport sikeresen be tudta volna népesíteni, sőt kolonizálni a nyugatról szomszédos, kelet-európai vegyes lomboserdő övezetét és az ott jobb földrajzi viszonyok között élő idegen népességet sikerült volna magába olvasztania, nyelvileg asszimilálnia.

Az Ural-hegység két oldalán tehát egykor, legalábbis a középső részeken, nem volt olyan nagy különbség az ökológiai adottságok között mint ma. Ebből a szempontból megkülönböztetett figyelmet érdemel a Közép-Ural európai és ázsiai részének egységes jellegű mezolitikus és neolitikus kultúrája, amelyet a hegység mindkét oldalán egyaránt kimutattak a régészek.[11] Ez a körülmény azonban továbbra sincs ellentmondásban a nyelvészeti kutatás biogeográfiai módszerrel eddig elért eredményeivel, bár némi finomításra van szükség, különösen a közép-európai vegyes erdőzóna keleti határának megállapításánál. Egyelőre kevéssé ismert ugyanis, hogy az i. e. V. évezred közepén, azaz a középholocén klímaoptimum beköszöntésekor, az Uralban nemcsak a szil jelent meg, hanem az európai lomboserdő többi fája: a *tölgy*, a *hárs* és a *mogyoró* is. A szil megjelenése után valamivel később pedig megkezdődött Nyugat-Szibéria középső régiójába való behatolásuk. Innen csak hosszabb idő elteltével, az időjárás hűvösebbre fordultával, a szubboreális és szubatlantikus klímaperiódus idején szorultak ki — egy-két kivétellel — most már véglegesen.[12] A fentiek ismeretében valószínű, hogy a tölgy és a hársfa, valamint a mogyoró ősi finnugor elnevezése megvolt egykoron nemcsak a finn-permi, de az ugor nyelvekben is, és a nevezett fák Nyugat-Szibériából való eltűnésével veszett csak ki onnan. Következésképpen, egyelőre nem lehet kizárni, hogy az ősi finnugorok egyidejűleg ismerték a szibériai tajga és a vegyes lomboserdő fáinak elnevezéseit, amint azt már régen is feltételezték, igaz, más elgondolásból.

Nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy az Ural-hegység csak jelenleg képez határt a kétfajta erdőzóna között és ezt is csak viszonylagosan. Korábban ez a határ, mint említettük, keletebbre húzódott, Nyugat-Szibéria középső részén. A régebbi finnugor őshaza meghatározásoknak, beleértve ebbe Köppen nagyhatású koncepcióját is, hiányos-

[7] Hotyinszkij, N. A., 1977. 164.

[8] Volkova, V. Sz.—Belova, V. A., 1980. 112—118. Vö.: Veres Péter, 1982. 9—13; 1985. 10—17.

[9] Hotyinszkij, N. A., 1977. 162.

[10] Hotyinszkij, N. A., 1977. 68—106.

[11] Sztarkov, V. F., 1982. 152.

[12] Volkova, V. Sz.—Belova, V. A., 1980. 112—118. Vö.: Veres Péter, 1982. 9—13. 1985. 9—19.

sága volt, hogy a két erdőfaj határának időbeni módosulásait, vagyis a lomboserdő fáinak a közép-holocén után bekövetkezett, fokozatos kiszorulását az Ural ázsiai oldaláról, nem tudták figyelembe venni.

Valószínűleg közel jártak az igazsághoz azok, akik már régóta azt állították, hogy a finnugor alapnyelvben meg lehetett *mind a szibériai tajga, mind pedig a közép-európai lomboserdő fáinak neve* és olyan területen keresték az uráli őshazát, ahol a két erdőfajta egymásba ékelődik. Abban tévedtek azonban, hogy az európai lomboserdő és a szibériai tajga találkozásának jelenlegi helyzetét vetítették vissza a messzi múltba. Mint már említettük, a középholocénben a vegyes erdő keleti határát nem Európában találjuk, mint most, hanem Ázsiában, az Uralhoz közvetlenül kapcsolódó nyugat-szibériai területeken, ahol az Ob-medencéig terjedt, ahová Európából a lomboserdő fáival együtt minden bizonnyal a mézelő méh is átjutott.

A *mézelő méh* elterjedésének a finnugor őshaza keleti határának megállapításában kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak immár száz éve. A mézelő méhnek Nyugat-Szibériában való egykori elterjedését azonban KÖPPEN nyomán egészen mostanáig a kutatók kategorikusan cáfolták.[13] Ezt az állítást az utóbbi időben előkerült palynológiai adatok fényében szintén felül kellene vizsgálni. KÖPPEN, a neves orosz kutató a mézelő méhnek az Uraltól keletre való elterjedését az orosz telepesek XVIII. századi Szibériában történő megjelenésével hozta összefüggésbe. Csakhogy N. WITSEN XVII. századi adataiból tudjuk, a mézelő méh már előttük is ismert volt Nyugat-Szibériában, legalábbis a délibb területein. (ZICHY István már több, mint 60 éve hivatkozott WITSEN perdöntő adatára.) Így a házi méh viszonylag kései elterjedéséből téves volna tehát azt a következtetést levonni, hogy az újkor előtt a mézelő méh sohasem volt ismert az Uralon túli vidékeken, és a mézelő méh állítólagos hajdani hiánya alapján Nyugat-Szibériát egyszer s mindenkorra kizárni a finnugor őshaza feltételezett helyei közül.

Az új növényföldrajzi kutatások alapján ma már bizonyított, hogy a közép-holocénben az európai lombos erdő fái, közöttük a *hárs*, amellyel szimbiózisban él a mézelő méh, az Ural európai oldaláról átterjedt a hegység ázsiai lejtőire, sőt a szillel együtt hosszabb időn keresztül ismert volt a Közép-Ob medencéjében is. Ez pedig egyebek között azt jelenti, hogy Európából a hárssal egyetemben a mézelő méh is átkerült Nyugat-Szibériába. Így, a hársfa és a mézelő méh együttes előfordulása továbbra sem elhanyagolható körülmény a finnugor őshaza keleti határának kijelölésére. KÖPPEN módszertani megfontolása ugyan többé-kevésbé helyesnek látszik tehát jelenleg is, de hajdani alkalmazása, amikor még nem ismerték Eurázsia északi részének részletes erdőtörténetét, téves megállapításhoz vezetett, ami sokáig hátráltatta a finnugor őshaza területének pontosabb kijelölését, mivel kategorikusan kizárta az Ural keleti oldalához kapcsolódó szibériai részeket. Olyan nagy hatásúnak bizonyult ez a felfogás, hogy egészen az utóbbi évtizedekig szinte senki sem merte kétségbe vonni állításait. Sőt, sajnálatos módon, KÖPPEN feltételezésének palynológiai bizonyítékokon alapuló első nagyszabású kritikai felülvizsgálata — módszertani jelentősége ellenére — maga is megalapozatlannak bizonyult, paradox módon éppen a virágpor anyagvizsgálatának tekintetében. A két erdőzóna találkozása az Ural környékén ugyanis nem az i. e. II. évezredben ment végbe, ahogy azt egyesek még mostanában is állítják, hanem két-három ezer évvel korábban, az i. e. V. évezredben, 6860 ± 50 (C^{14}) évvel ezelőtt. Eddig nem volt ismert, hogy a Dél-Ural a lombos erdő egyik fontos kiindulási központjának számított.

II. A finnugor nyelvcsalád felbomlásának ökológiai körülményei

A különféle tudományágak adatait figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az újkőkor és a korai fémkor fordulóján az *egyes finnugor népcsoportoknak a nyelvcsalád közösségéből való végleges kiválását*, a vándorlásokon túlmenően, elsősorban a *termelőerők fejlődése* okozta. Ez a gazdasági specializáció elmélyülésében jutott kifejezésre. Éppen a feltételezett finnugor őshazában, különösen az Ural hegységhez keletről kapcsolódó szibériai területeken az i. e. III. évezred közepétől kezdve, különösen pedig a vége felé, többféle, egymástól jelentősen *különböző gazdasági-kulturális típus* alakult ki. Míg délen a termelő gazdálkodás egyes elemei jelentek meg, addig északabbra, Nyugat-Szibéria ligetes mezőségein, valamint a tajgában halászatra, illetve vadászatra specializált gazdálkodás terjedt el. Végül még magasabb szélességi körökön, a tundravidékeken, rénszarvasvadászatra specializált gazdaság jött létre.

[13] KÖPPEN, Fr., 1890. 77.

Mindebben nem csekély szerepet játszhatott, hogy nem sokkal az újkőkorszak vége előtt az atlanti periódusra eső *klímaoptimum véget ért*. Utána, feltehetően i. e. 2500 körül, beköszöntött a hűvösebb szubboreális időjárás korszaka, amely az első jelentős lehűlésnek számít a jégkorszak elmúlása óta. Ennek következtében a szibériai tajga északi határa, amely az előző atlantikus klímaoptimum felmelegedése idején majdnem a Jegestenger partjáig terjedt az Ob-folyó torkolatvidékén, most a klímaromlás miatt visszahúzódott délfelé legalább 300—400 km-rel, helyét a kiszélesedő jeges tundra foglalta el. A világóceán szintje a jelenlegihez képest négy méterrel, a korábbi atlanti klímaperiódussal összevetve azonban hét méterrel csökkent. Az északi Jeges-tenger valószínűleg teljesen befagyott. Ekkor köszöntött be az első kis jégkorszak, amely körülbelül i. e. 2100—2000-ig tartott. Mindez elősegítette a hidegkedvelő rénszarvas elszaporodását Nyugat-Szibéria arktikus vidékén, amely lényegében a tundrával esett egybe.

Az eurázsiai földrajzi zónák határainak eltolódása következtében dél, majd nyugat felé irányuló *népmozgás* indulhatott meg a finnugor őshaza keleti felében, azaz Nyugat-Szibériában. Ennek az erdős zóna délibb részén, illetve a ligetes sztyeppén demográfiai nyomást kellett előidéznie, mivel a virágpor vizsgálatok alapján a kutatók arra az új megállapításra jutottak — a múlttal szemben, amikoris feltételezték a sztyeppe és a tajga határának nagy mértékű módosulását — hogy délen *nem* következett be jelentős elmozdulás a két ökológiai zóna érintkezési körzetében. Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy a ligetes sztyeppén ekkor semmit sem változtak volna a földrajzi feltételek, de valószínűleg közel sem olyan mértékben, mint a tundra és a tajga határvidékén történt az északi sarkkör közelében. Így az időjárás hűvösebbre fordulásával párhuzamosan, jobban mondva, inkább valamivel később, krízis-szituációval kell számolnunk, főleg az ökológiai zónák határvidékén, amely különösen a finnugor őshaza déli és keleti részén éreztette hatását. Mindenesetre tény, hogy az i. e. III. évezred közepe táján *visszahúzódtak* délnyugat felé *a melegkedvelő kelet-európai lombos erdő fái*, amelyek nem sokkal ezelőtt, a középholocénben érték el nyugat felől Ázsia határát, illetve Nyugat-Szibéria délnyugati részét. A Közép-Uralból és Nyugat-Szibéria délnyugati részéről eltűnt a szil melegkedvelő fajtája, csak a hidegálló fajták maradtak meg i. e. 2500 után. Ebben az időben, vagyis az atlanti és a szubboreális klímaperiódus határán, Angliától kezdve egészen az Ural hegység keleti lejtőjéig Észak-Eurázsiában mindenütt csökkent a szilfa elterjedtsége, amit aligha lehet csupán a szilre veszélyes járvánnyal kapcsolatba hozni, mivel a hárs és a tölgy elterjedésének északi és keleti határa szintén jelentősen módosult ekkor. Nem véletlen, hogy az ősi finnugorság vándorlása főleg nyugat felé irányult. Ennek a magyarázata az, hogy a lombos erdő zóna kelettől nyugati irányba fokozatosan szélesedik.

Ezen körülménynek rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítanunk az őstörténeti kutatásban. A *szil* a magyarban szinte az egyetlen fanév, amely nyelvünkben a finnugor korból mindmáig megmaradt. Helymeghatározó szerepét az urali őshaza lokalizációjával kapcsolatban már említettük, de az ugor-kor tekintetében sem elhanyagolható tényező, hiszen a magyar etnogenezis ugorkori szakasza olyan területen mehetett csak végbe, ahol a szil is honos. Valójában, a szil elterjedésének keleti határa, amely egykoron a jelenleginél jóval mélyebben behatolt Szibériába, lényegében egybeesett a finnugor őshaza déli, délkeleti területével. Köztudomásúlag az ugorok az uráli őshaza legdélibb részén alakultak ki. A *nyír* ebből a szempontból már nem bír ilyen nagy jelentőséggel, habár egyesek, így Moór Elemér is megpróbálta felhasználni elterjedését őstörténeti következtetés levonására. Mivel azonban a nyírfa, igénytelensége miatt, Eurázsia szinte minden földrajzi-ökológiai övezetében előfordul, ezért ki kell zárni az őshaza, illetve a vándorlás irányának meghatározásából, annak ellenére, hogy maga a fát jelentő szó a magyarban szintén finnugor tövű, akárcsak a szil neve.

A finn-permi nyelvekkel ellentétben, ahol a mézelő méhhel együtt megvan a lomboserdő legfontosabb fáinak közös neve, az ugor csoportnál mindez jelenleg hiányzik. Miért? Legközelebbi nyelvrokonainknál az obi-ugoroknál — mint említettük — azért, mivel a szil és a hárs, valamint a tölgy etnikai területük nagy részéről idővel visszaszorult, illetve ahol megmaradt, ott a vogul nyelvjárások tűntek el, mielőtt a nyelvészeknek sikerült volna feljegyezni a vonatkozó lexémákat. A magyarok esetében csak a hárs és a tölgy megnevezése veszett ki, a szilfáé viszont megmaradt. Ennek magyarázata szerintem kardinális jelentőségű lehet a magyar, illetve az ugor őshaza retrospektív meghatározásában. Ez a körülmény ugyanis kizárja az Uraltól nyugatra fekvő lomboserdő vidékét éppúgy, mint a Kelet-európai sztyeppét, ahol mind a hárs, mind pedig a tölgy a Kaukázustól egészen a Kárpátokig mindenütt megtalálható. Egyedül csak az Ural környékén levő finnugor őshaza dél-keleti részétől délre fekvő térség jöhet számításba, amely máskülönben a honfoglaló magyarság antropológiai arculata kialakulásának feltételezett körzete. Az Alsó-Volgától keletre fekvő területen ugyanis kimutatható a szil, de nem honos

a hárs és a tölgy. Ez utóbbi neve nyelvünkben, mint ismeretes, iráni eredetű. Másszóval, az ősmagyarok feltehetően egy ideig olyan területen tartózkodtak, ahol a lomboserdő fái közül csak a szil volt ismert.

III. Az előmagyarok vándorlása

Ma már a különböző tudományágak, de különösen a palynológia és a régészet, valamint a nyelvészet alapján bizonyítható, hogy az ősmagyarok *nem* a Közép-Volga tájékáról, hanem Nyugat-Szibériának az Uralhoz közel fekvő déli részéről kiindulva, a pusztai lovasnomád népek szokásos útvonalán kerültek a Kárpát-medencébe. A magyarokkal, legalábbis a nagy népvándorlás kora óta, szoros kapcsolatban élő nagyállattartó pásztorkodással foglalkozó török etnikumok vándorlási útvonalába is beletartozott mind Nyugat-Szibéria déli része, mind Kazahsztán, de a Kaukázus északi vidéke is.

A *magyarok megjelenése a Kaukázus előterében* elterülő európai sztyeppe-övezetben tehát, a jelenleg rendelkezésre álló adatok bizonyítéka szerint nem északról, a Volga—Káma lombos erdős melléke felől történt, hanem *keletről*, az Alsó-Volgához csatlakozó füves-sztyeppés és félsivatagos vidék irányából. Az iráni és török lovasnomád népek is innen vándoroltak át Kelet-Európa sztyeppéire, amelynek egyik első állomáshelye rendszerint a Kaukázus előtere volt, ahol a honfoglalást megelőző évszázadban az onogur (ősbolgár), majd pedig a Kazár Birodalom központja helyezkedett el. Ezekkel a török népekkel őseink köztudomásúlag jóideig szoros kapcsolatban álltak.

IV. Csuvasos jellegű jövényszavaink átvételének helye

A magyar nyelv *bolgár—török jövevényszavai*nak problematikája őstörténetünkkel foglalkozó szakirodalmunk egyik legfontosabb, de sok félreértést okozó kérdése, amely sokáig jobbára csak a nyelvészek figyelmét vonta magára. A csuvas-típusú, részben az ekés földművelésre, részben a szarvasmarha-tartásra utaló jelentős török jövevényszó-rétegünk átvételének helye és kronológiája mind ezidáig vitatott. Gombocz Zoltánnak, aki a kérdést még századunk elején felvetette és máighatóan befolyásolta, az volt a véleménye, hogy a magyar—bolgár érintkezés vagy a Közép-Volga vidékén a VII. század után ment végbe, vagy pedig a Kaukázus északi előterében, de a VII. század előtt.[14] Ezzel szemben Moór Elemér, László Gyula, Tomka Péter és mások úgy gondolják, hogy az említett, belterjesebb jellegű termelőgazdálkodásra utaló török szavak főleg a Kárpát-medencében kerülhettek be honfoglaló őseink nyelvébe. Sinor Dénes sommásan az átadó török etnikumát vonta kétségbe, mivel ugyanezeknek a török szavaknak a nagy része a mongol nyelvben is kimutatható. Bartha Antal viszont amellett száll síkra, hogy a jelzett szavak a VIII—IX. század folyamán kerültek a magyar nyelvbe, mégpedig a Kazár Birodalom területén, melyet a Pontusz vidékén feltárt, szaltovo-majackojei régészeti műveltség fed.[15] Véleménye szerint bolgár—török jövevényszavaink esetében részben felesleges jövevény-szavakkal van dolgunk, de valószínűbb, hogy az addig nomád állattartó magyarok a kaganátusban élő török és iráni népek letelepült ekés földművelés kultúrájának hatása alá kerültek és megismerkedtek a földműveléssel és a szarvasmarha-tartással.

A szaltovói régészeti komplexum óriási területet foglal el, majdnem az egész kelet-európai sztyeppét magába zárja, beleértve ebbe a ligetes mezőség nagy részét is. Elterjedése az Észak-Kaukázustól az Azovi-tengertől Baskíriáig, a Volga—Káma vidékéig követhető, de kimutatható Nyugat-Bulgáriában is. Kutatásával V. A. Gorodcov, A. A. Szcipin, Ju. V. Gotje, D. Jo. Szamokvaszov, M. I. Artamonov, N. A. Merpert, L. N. Gumiljov, N. I. Gadlo, I. Sz. Pletnyova foglalkozott, a magyarok közül pedig Bartha Antal, Erdélyi István, Fodor István.[16] A magyar régészek is, Erdélyi István vezetésével kivették részüket a szaltovo-majackojei kultúra feltárásban az utóbbi években.

Mint ismeretes, régebben felmerült annak a gondolata, hogy a szaltovói régészeti műveltség teljes egészében a magyarok hagyatéka lenne. E túlzás hatására külföldön egyesek kategorikusan kétségbe vonták a szaltovói kultúra minden lehetséges kapcsola-

[14] Gombocz Zoltán, 1908. 8—30.

[15] Moór Elemér, 1943; László Gyula, 1973. 961—965; Tomka Péter, 1975. 179—184; Bartha Antal, 1967. 56; Sinor Dénes, 1975. 325—339.

[16] Pletnyova, Sz. A., 1967, 45—60; Bartha Antal, 1967; Erdélyi István, 1970.

tát őseinkkel. Később azonban mégis kiderült, hogy a Kubán vidékén és a pontuszi sztyeppén a VIII—IX. században létezett régészeti műveltség feltárt leletanyaga valóban rendkívül erős egyezést mutat nyelvünk csuvasos jellegű jövevényszavaival, főleg a szarvasmarha tartására és a földművelésre vonatkozóan.[17]

A kutatók Kelet-Európa sztyeppéinek archeológiai anyagát elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy eleink honfoglaláskori gazdálkodásukat a Pontusz vidékéről és a szomszédos területekről hozták magukkal és fejlesztették tovább a Kárpát-medencében. A magyarság valahol a Dontól keletre, beleértve a Kaukázus előterét, minden bizonnyal részese lehetett annak a különböző, de főleg török nyelvű nomád népeket érintő letelepülési folyamatnak, amelynek feltűnő nyomát a régészek a szaltovó-majackojei kultúrában kimutatták. Ezzel kapcsolatban azonban említendő, hogy szemben a nagyszámú, s kétségtelenül csuvasos típusú átvétellel, mindezideig lényegében nem sikerült nyelvünkben kimutatni e korból származó iráni eredetű növénytermesztési terminológiát. Ez annál inkább különös, mivel az ekés földműveléssel jellemzett szaltovó-majackojei kultúra a kutatók többségének véleménye szerint, a Kaukázusból kiinduló *alán hatás*ra jött létre. Sokan látják ezt az ellentmondást, és nyelvcserével próbálják megoldani. Általában feltételezik, hogy a kelet-európai ligetes sztyeppén letelepült alánok a magyarok megjelenése idején a törökök által már jelentős mértékben asszimilálódtak, s voltaképp gazdasági téren a nyelvet cserélő alánok gyakoroltak hatást őseinkre. Ez nem kizárt, de ismerve nyelvünk szépszámú más jellegű alán jövevényszavát, érdemes volna az Észak-Kaukázusban levő adige (cserkesz-kabard), csecsen-ingus és dagesztáni őshonos nyelvek szempontjából is tanulmányozni ezt a kérdést, illetve a magyar nyelv nagy ismeretlen eredetű szókészletét. Annál is inkább, mivel az újabb kutatás szerint mind az adigék, mind pedig a dagesztániak részt vettek a szaltovói kultúra kialakításában. Mindezen túlmenően a Levédiában, majd Etelközben élő őseinkkel kapcsolatba kerülő kaukázusi alánoknál, akárcsak oszét utódaiknál, a köles kivételével a növénytermesztésre utaló közös iráni földművelési terminológia hiányzik. Ezeket egytől-egyig kaukázusi nyelvekből származó átvételek helyettesítik.[18]

V. Ősmagyarok a Kaukázus előterében

Ezzel kapcsolatban újabban őstörténet-kutatásunkban fontos problémává vált a magyaroknak a Kaukázus előterében való feltételezett tartózkodása, annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben a hazai kutatók közül egyesek igen szkeptikusan nyilatkoztak e kérdésben. Többen azonban határozottan állást foglaltak az *észak-kaukázusi népek és a magyarok etnokulturális kapcsolatai*nak lehetősége mellett. A túlzottan kritikus felfogásokkal szemben, a magam részéről inkább az utóbbi álláspontot látom megalapozottnak. Nemcsak azért, mert a közelmúltban felmerült a szaltovó-majackojei régészeti kultúra déli részének kialakításában a cserkesz (adige) nép őseinek kezdeményező szerepe — különösen a kerámia anyag viszonylatában. Köztudomásúlag a cserkeszek, múlt század végi erőszakos Törökországba telepítésükig, szálláshelyeikkel a Kaukázus előterét egészen az Azovi-tengerig benépesítették. Nem véletlen, hogy éppen ebből az északnyugat-kaukázusi nyelvből etimologizálható a krónikáinkból jól ismert Azovi (meotiszi) tenger középkori megnevezése.

Moór Elemér őstörténeti koncepciója nyomán a hazai szakirodalomban terjedőben van az a nézet, amely szerint a magyarok hosszú vándorlásuk során belekerültek ugyan a kelet-európai sztyeppe övezetébe, de sohasem tartózkodhattak annak déli részén, következésképpen az ehhez kapcsolódó észak-kaukázusi vidéken, pontosabban a Kaukázus előterében.[19] Ennek a felfogásnak azonban ellentmond több tény, amelyek közül a legfontosabbra őstörténeti kutatásunkban elsőnek Erdélyi István hívta fel a figyelmet.[20] Megfigyelésének rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítanunk, mivel először sikerült a honfoglaló magyarok fegyvereivel és díszítő művészetével szorosan egyező régészeti anyagot találnia, mégpedig nem másutt, mint a Kaukázus északnyugati részén, az Adige Autonom Terület fővárosától délkeletre fekvő Koloszovka elnevezésű lelőhelyen. Ez a magyar őstörténet szempontjából korszakalkotó felfedezése azt mutatja, hogy az elkövetkezendőkben nagy figyelemmel kell kísérnünk minden itt előkerülő leletanyagot.

[17] Bartha Antal, 1967. 115; Fodor István, 1980. 9—48.
[18] Abajev, V. I., 1958. 18—23.
[19] Moór Elemér, 1943.
[20] Erdélyi István, 1970. 8.

Ettől a leletanyagtól függetlenül, más adatok is a magyarok Kubán vidéki tartózkodásának lehetősége mellett szólnak. Ezzel kapcsolatban érdemes ismét utalni arra, hogy nyelvünkben szinte az egyetlen finnugor korból megmaradt ősi fanév a *szil*. A jelenlegi életföldrajzi adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a szilfa elterjedése a lombos erdő másik fájával, a tölggyel egyetemben Kelet-Európa déli részén, egészen a kaukázusi hegyekig megfigyelhető. Minden bizonnyal a múltban is így lehetett. Ennek bizonyítéka, hogy a Kaukázus észak-nyugati részén élő őshonos adige nép legkülönbözőbb dialektusaiban a Fekete-tenger partjától egészen az Elbrusz csúcsáig bezárólag, a sapszug, temirgoji, bzseduh, abadzeh, valamint a tatárjárást követően kialakult kabard nyelvjárások mindegyikében kimutatható a szil közös cserkesz töve, ebből kifolyólag a növény őshonos jelenléte. A szilfa adige megnevezése a keleti (kabard) dialektuscsoportban *blaša*, (блашэ), a nyugatiban pedig *blač'a* (блачэ), az oszétban pedig harman (хъарман), mint erre G. G. Psizova majkopi kutató volt szíves felhívni figyelmünket.[21] Mindez amellett szól, hogy az elmúlt korokban a szil jól ismert fa volt nemcsak közvetlenül a Kaukázus előterében, hanem valamivel délebbre is, beleértve az Észak-Kaukázus szinte egész vidékét. Viszont a legújabb kutatás szerint a magyar *tölgy* szó, az adigékkel keletről szomszédos oszétból való átvétel.[22] Itt azonban figyelembe kell venni, hogy ennek az iráni nyelvnek alán elődje a múltban szélesebb területen volt elterjedve. Figyelmet érdemel nyelvünkben a *makk* szó kaukázusi eredetének hipotézise, amely részletes vizsgálatot érdemel. Az életföldrajzi adatok és az ezeknek megfelelő adige, illetve oszét lexémák valószínűsítik, hogy a magyarok hosszú ideig tartó és nyugat felé irányuló vándorlásának során, más török nomád népekhez hasonlóan, szintén huzamosan tartózkodhattak a Kaukázustól északra elterülő sztyeppeken, ahol egykor alánok, bolgár-onogurok és kazárok települései voltak, az észak-kaukázusi népekkel keverten.

Kevéssé ismert még, hogy a kaukázusi nagyrasszhoz tartozó, de iráni nyelvű, jelenlegi etnikai területükön azonban jövevénynek számító oszétektől eltérően, az *adigék*nek a honfoglaló magyarokhoz nagymértékben közelítő *antropológiai arculata* van. Erre csak az utóbbi időben derült fény, amikoris kimutatták, hogy az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó, egymással közeli nyelvrokon adige-abház etnikumok embertani arculatuk tekintetében alapvetően különböznek a többi kaukázusi populációtól; viszont nagymértékben hasonlítanak a kelet-európai népesség antropológiai sajátosságaihoz mind szomatológiai, mind pedig dermatoglifikai tekintetben.[23]

Feltűnő, hogy az adigék keleti etnikus egységénél, a *kabardok*nál, de a Kaukázus előterének sztyeppéjén, nevezetesen a Laba és a Belaja folyók környékén élő nyugati temirgoj néprajzi csoportnál is, a lótenyésztés rendkívül magas szintet ért el. Istvánovits Márton szerint nem kizárt, hogy a „Gólya, gólya gilice, miért véres a lábad? ..." kezdetű magyar gyermekmondóka kapcsolatba hozható az adigék betegséget gyógyító csaps elnevezésű szokásával, amikor a sebesültet síppal, dobbal, hegedűvel „gyógyítják".[24]

Hajdú Péter és mások véleménye szerint az ősmagyarok vándorlása során számolnunk kell a *kaukázusi nyelvekhez fűződő kapcsolatokkal*. Hogy mégis alig tudunk valamit mondani e kérdésről, annak az az oka, hogy az észak-kaukázusi—magyar történeti érintkezések ma még földerítetlenek. A kaukázusi eredet gyanúja egyebek között a *seb*, *réz*, *gulya*, *makk*, *szürke* szavainkkal kapcsolatban merültek fel.[25] Így különböző földrajzi, történeti, antropológiai megfontolások alapján, amihez még néprajzi és folklorisztikai adalékokat is kapcsolhatunk, a továbbiakban nem lehet kizárnunk nemcsak a magyar törzsek tartózkodásának lehetőségét a Kaukázus előterében, hanem az eddig is ismert magyar—oszét mellett, a honfoglalás előtti magyar—adige kapcsolatok valószínűségét sem. Ennek az etnokulturális kapcsolatnak milyenségét a nyelvi anyag vizsgálata alátámaszthatja, finomíthatja, de önmagában nem zárhatja ki.

A magyar nép őstörténetének szempontjából felettébb fontosnak tűnik — az oszétek mellett — az egymással rokon észak-kaukázusi népek: adigék (beleértve a kabardokat is), ingusok és csecsenek, valamint talán még a dagesztáni nyelvek tanulmányozása. Természetesen nem kizárt, hogy a kutatás ezt a kérdést végül negatív eredménnyel fogja lezárni, legalábbis nyelvi vonatkozásban. Csakhogy amíg ezt a vizsgálatot nem végezték el, senki sem állíthatja bizonyossággal, hogy a honfoglalás előtt őseinknek nem voltak kulturális, sőt etnikus kapcsolatai az Észak-Kaukázus környékén élő különböző népekkel.

[21] Psizova, G. G., 1956. 345.
[22] TESz. 1980. 120, 520, 530.
[23] Hity, G. L., 1982. 111.
[24] Istvánovits Márton, 1984.
[25] TESz., 1980. 135.

Sajnos, ezt a kérdést még alaposan nem vizsgálták. A múlt század vége felé történtek ugyan kísérletek erre: egyebek közt az *adige nyelv kabard dialektus-csoportját* tanulmányozták magyar kutatók. BÁLINT Gábor (1844—1913) a századfordulón korának színvonalán álló részletes munkát írt a kabard nyelvtanról. Méltatlanul el van feledve, hogy BÁLINT 1904-ben Kolozsvárott egy igen részletes kabard—magyar—latin szótárt adott ki.[26] BÁLINT kabard—magyar, jobban mondva adige—magyar nyelvhasonlítása ma már feltehetőleg nem állja meg a helyét, ennek ellenére ez nem homályosíthatja el azt a tudománytörténeti érdemét, hogy világviszonylatban elsőként tanulmányozta tudományosan az adige — régi szóhasználat szerint cserkesz — nyelvet. Pedig ez a nyelv a világ egyik legbonyolultabb idiomájának számít, különösképpen mássalhangzó-rendszerét illetően. Szintén kevéssé ismert, hogy MÉSZÁROS Gyula, ugyancsak elsőként tanulmányozta az adige nyelv másik nyelvjárását, az ubüh dialektust, amelyet egyesek különálló nyelvnek tartanak.[27] Ez egykoron a Fekete-tenger partján, Szocsi környékén volt elterjedve, s ma már kihalt. *(Die Pakhy Sprache*, Chicago, 1934.) Jellemző, hogy még a sok vonatkozásban kitűnő őstörténeti kiadvány, a *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba*, sem említ egyetlen munkát sem az északi kaukázusi népekről, miközben részletesen tárgyal a tibeti és kínai nyelvvel foglalkozó műveket, amely népeknek aligha van közvetlen közük eleink kialakulásához.[28]

VI. Az ősmagyarok útja a Kápátokhoz

Az észak-kaukázusi—magyar etnokulturális kapcsolatok valószínűsége ellenére egyet kell érteni azzal, hogy lovasnomád őseink főként a Kazár Kaganátusban élő bolgár-török nyelvű, félig letelepült népek ekés-földműves kultúrájának hatására ismerkedtek meg a növénytermesztéssel és a szarvasmarhatartással, váltak valójában *félnomád néppé*.

Az eddig elmondottakkal kapcsolatban újólag hangsúlyozni szeretném, hogy őstörténet-írásunkban felül kell vizsgálni azt az egyre nagyobb mértékben terjedő felfogást, amely őseinket a *szaltovó-majackojei régészeti kultúra* északi, azaz ligetes sztyeppei változatához tartozó vidéken keresi. Ez a feltételezés ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy az a földművelést bizonyító leletanyag (eke, sarló, árpa és búza-szemek, stb.), amelyet nyelvünkben a csuvas jellegű török jövevényszó réteg tükröz, a szaltovói kultúrának éppenséggel nem az északi, hanem déli, vagyis füves sztyeppei változatából került elő — ahonnan máskülönben a honfoglalóink cserépüstjei is származnak. Ez a sztyeppei variáns magában foglalta a Kaukázus mezőségi jellegű előterét is. Ráadásul az Észak-Kaukázus népei közül az oszétek elődein kívül, a legújabb kutatások alapján az adigék és a dageszténiak ősei is szóba jöhetnek, mint a VIII—IX. században kialakult szaltovói kultúra létrehozói.

Közvetlenül a Kaukázus előtt elterülő sztyeppén a nomád magyar törzsek mozgása többé-kevésbé jól nyomon követhető. Erre utal nyelvünk feltehetően török eredetű *som* szava, amely egyezik az oszét elnevezéssel: *cym* (цым). Ez a tény pedig az Észak-Kaukázus középső része felé mutat. MUNKÁCSI szerint a *kert* szó nyelvünkből került az oszétba. A magyarok nyugat felé történő egykori elmozdulását dokumentálja a Majkoptól kb. 40 km-re délkeletre, a Farsz-folyó mentén, honfoglalóink régészeti anyagával és díszítő művészetével egyező bár kissé későbbi leletegyüttes előkerülése,[29] amely, mint már említettük, a magyar őstörténet szempontjából szinte egyedülállónak számít az eurázsiai sztyeppe övezetben.

Őseink következő szálláshelye minden bizonnyal az *Azovi-tenger partja* lehetett, mint erről a középkori krónikáinkban fennmaradt Hunor—Magyar monda tudósít. Nem véletlen, hogy a további nyomok a Krím-félsziget felé mutatnak. Erre ERDÉLYI István hívta fel a hazai kutatás figyelmét. A *kepi* régészeti leletek lényegében annak a vidéknek a közelében kerültek elő, ahol Cyrill püspök 861 körül állítólag a magyarokkal találkozott. Mindenesetre az előbb említett területek, valamint ettől nyugatabbra a Dnyeper,

[26] BÁLINT Gábor, 1900; 1904.

[27] MÉSZÁROS Gyula, 1935.

[28] HAJDÚ Péter, 1975. 116. — A legújabb kutatás szerint a kartvel (dél-kaukázusi) vagy ibér (grúz) csoport nincs közvetlen genetikus rokonságban az észak-kaukázusi nyelvcsaláddal, amibe viszont beletartozik a hatt és hurrita is. Őshazájuk Közép-Anatólia lehetett (Çatal-Hüyük neolitikus kultúra körzete).

[29] DITLER, P. A. 1961.

Prut, Bug, Dnyeszter folyók alsó folyásának környéke is, amire Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár nevezetes művében utal, a Kaukázus előterével egyetemben, beletartozik a szilfa elterjedési övezetébe (amelyen belül föltehetően őseink vándorlása lezajlott).

Az előzőekben elmondottak alapján egyelőre a továbbiakban is érvényesnek és művelődéstörténetileg is megalapozottnak tekinthetjük a század elejei nyelvész kutatók, főleg Gombocz Zoltán véleményét. E szerint a magyar nyelvnek közvetlenül a honfoglalás előtti időből származó földművelés-szavainak legjelentősebb rétege késői interetnikus kapcsolatok eredményeként alakult ki. Az i. sz. I. évezredben, különösképpen az i. sz. IV. századtól — a nagy népvándorlás korától kezdődően — a Kubán vidéki és a feketetengeri sztyeppén megjelenő félnomád török nyelvű népek, főleg a *bolgárok* és *kazárok hatásával* kell számolnunk. Ezt a feltevést jól alátámasztja az altajisztika legújabb eredménye. A klasszikus lovas nomádoknak tartott mongolok nyelvében nemrégen sikerült ugyanis kimutatni ugyanazokat a földművelésre utaló türk eredetű jövevényszavakat, amelyekre turkológusaink nyelvünkben már régebben felfigyeltek. Mind a két lovasnomád nép, ugyan különböző időben és területen, de voltaképpen egy közös forrásból, éspedig csuvasos hangtani jelleggel rendelkező, egymással közeli rokonságban levő török csoportoktól vette át a növénytermesztésre csakúgy, mint a szarvasmarhatartásra vonatkozó szavainak jelentős részét. Ezzel együtt feltehetően annak fejlettebb módját is elsajátította. Így a kutatás az ősmagyarok és mongolok földművelésének vizsgálatában lényegében hasonló folyamatot tárt fel.

VII. A honfoglalók életmódja

A fentiekből kifolyólag a lovasnomád magyarok földművelésének jellege, amely szükségszerűen kezdetlegesebb lehetett a későbbi kazár, majd honfoglaláskori összetett gazdálkodás ekés mezőgazdaságánál, még további behatóbb kutatást igényel. Az ősmagyar törzseknél, különösképpen pedig a honfoglalóknál a nagyállattartó pásztorkodás és földművelés koronként változó arányainak pontosabb meghatározása ugyancsak tüzetesebb vizsgálatra szorul.

Az azonban kétségtelen, hogy a magyar törzsek egyoldalúan specializálódott *nomád életmódjának felbomlása* és az összetett gazdálkodás felé való fordulása (amely kultúrájukban a szántóföldi növénytermesztésnek egyre jelentősebb teret adott, és egyre fejlettebb formáit hasznosította), több száz évvel a honfoglalás előtt megtörtént. Az is valószínű, hogy a letelepedéssel együtt járó gazdasági folyamatban a döntő szerepet a Kazár Kaganátus játszotta. Ezt a földműves jellegű szaltovó-majackojei régészeti műveltség tükrözi, amelyet főleg az alánok, jövevény félnomád török népek és egyes észak-kaukázusi etnikumok alkottak i. sz. 750—900 között. Feltehetően ebben a korban, a Kubán folyó és a Pontusz vidékén a magyar etnikum kultúrájának alkalmazkodóképessége rovására ment a túlzottan egyoldalú nagyállattartó gazdálkodás. A lovasnomád életmód hovatovább a fejlődés hátráltatójává vált, mivel a külterjes szilaj állattartás ekkorra már többé-kevésbé kimerítette lehetőségeit Kelet-Európa sztyeppei térségének maitól eltérő, különleges ökológiai adottságai közt. A termelőerők fellendítését egyre inkább *új gazdálkodási ágak* meghonosítása tette lehetővé. Többek között ezért kerülhetett sor a komplex gazdálkodás előtérbe nyomulására a magyar törzsek gazdálkodásában. Az állattartás jellegének megváltozásával párhuzamosan a földművelés — minden naturális megkötöttsége ellenére — a múlthoz képest egyre progresszívebb szerepet kezdett játszani a sztyeppe övezetében, főleg az ekés szántóföldi növénytermesztésre való áttérés következtében, amit megkönyített, hogy a VIII. századtól kezdve az időjárás nedvesebbé vált.

A pásztorkodó állattartás és az ekés földművelés szimbiózisa a magyar népen belül a kölcsönös egymásra utaltság következtében, egyúttal az eddigi *politikai és etnikai integráció magasabb formájához* vezetett. Ebben a kérdésben azonban nem téveszthető szem elől, hogy a lovasnomád törzsek politikai integrációjának mértéke főleg a népsűrűségtől függ, tehát végső soron a víz és legelők természetes bőségétől. Kedvezőbb körülmények között élő népek több integrációs szintet átfogó rendszert építhetnek ki. Ha adott a szükséges népsűrűség, a nomádok adaptációja bizonyos politikai kohéziós erőket hoz működésbe. Az egyes közösségek regionális szervezeteket alkotnak a belső béke és kollektív védelem biztosítására, valamint a természeti erőforrások periodikus újrafelosztására. Regionális vagy törzsi konföderációkban tömörülnek, esetleg egy nagyfőnök uralma alatt, annak ellenére, sőt éppen annak következtében, hogy közben ide-oda vándorolnak.

A rendelkezésre álló adatokból tehát arra lehet következtetni, hogy a honfoglalás előtti két évszázadban a magyarok *gazdálkodása átmeneti, kevert jellegű* volt. Ezen belül azonban a nomád állattartás még mindig jelentősebb szerepet játszott, mint az ekés földművelés, amellyel viszonylag nem régen ismerkedtek meg eleink.

Ezt egyebek között alátámasztja a történeti néprajzi kutatás egyik új eredménye. Szolnoky Lajosnak ugyanis sikerült szétválasztani a *magyar kenderrost-megmunkálás* recens eszközanyagában azt a réteget, amelynek genezise egészen a pontuszi sztyeppéig vezethető vissza.[30] Szerinte nagyon valószínű, hogy a Kazár Birodalom török népei közvetítették hozzánk a *kender, csepű, tiló* stb. szavakkal együtt a velük jelölt termékeket és eszközöket is. A tilót azonban — mai használatától eltérően — kezdetben a nomád népek, így őseink is, bőrtörőként használták. Ennek az eszköznek a funkció-bővülése a magyarok életformájának fokozatos változásával párhuzamosan folyt, amikor a földművelés aránya megnövekedett. Ekkor feltehetően már kendertörésre is kezdték használni. A tiló teljes funkcióváltása csak jóval később, a véglegesen letelepült életformában történhetett meg.

A magyarok X. századi, tehát honfoglaláskori állattartó-földműves kultúrájának dominálóan félnomád jellegét jól szemlélteti *állatállományuk oszteológiai anyagának* összehasonlító vizsgálata. A Kárpát-medencében élő magyarok településein ugyanis csakúgy, mint előző szálláshelyükön, a Pontusz vidéki mezőségeken (de a szomszédos szláv és germán falvaktól eltérően), általában a szarvasmarha a leggyakoribb háziállat; s gyakori volt a ló is a rendkívül ritka sertéssel szemben. Amíg a lovat a sztyeppei népek ették, a szarvasmarhát pedig szintén húsállatként tartották, addig ez a jelenség nem mutatható ki az említett földműves népeknél. A kétféle állattartás közötti jelentős különbség kétségtelenül az eltérő életmód eredménye. De egyúttal azt is bizonyítja, hogy az állattartás változása elég lassan követte az életmód alakulását. Nézetünk szerint Bökönyi Sándor meggyőzően kimutatta, hogy a honfoglalók még új hazájukban való megtelepülésük után is sokáig megőrizték állattartásuk félnomád struktúráját. Ennek jelentőségét kiemeli az a további vizsgálatot kívánó, érdekes megfigyelés, hogy a dominálóan földműveléssel foglalkozó népekhez képest a nomád magyarok *fogainak szuvasodása* a X. század körüli időben még kismértékű volt. A honfoglalás után viszont, feltehetően a földművelés nagyobb arányú elterjedésével, amely végül a magyarok teljes letelepülésével járt a Kárpát-medencében, a szuvasodás hozzávetőleg egyenletesen, gyors ütemben növekedett. A kiásott koponyaleletekből jól látszik, hogy nemcsak a szuvas fogak száma, hanem a szuvasodás mértéke is nőtt.

Az sem véletlen, hogy a nomád népekre jellemző timsós eljárást használó, fejlett magyar *bőrfeldolgozás* különleges minőségű termékei a középkor folyamán nagy keresletnek örvendtek Nyugat-Európában.

Mindenesetre, tudásunk jelenlegi szintjén kétségtelen, hogy a csuvasos típusú jövevényszavaink nagy részét őseink a kelet-európai sztyeppe övezet déli részén, a bolgár-törökök közvetlen szomszédságában vették át a VIII—IX. század folyamán. Mindezt alátámasztja nemcsak a szaltovói kultúra és Árpád-kori településeink szerkezeti hasonlósága, hanem azonos jellegű félnomád, letelepülés felé hajló gazdálkodási struktúrájuk, beleértve ebbe az ekés földművelést is, valamint a Kárpát-medence és a tőle keletre fekvő füves sztyeppe állatállományának összetételében megmutatkozó igen nagyfokú egyezést, amely azonban jelentősen eltér a ligetes sztyeppei anyagtól. További közös vonás még a jellegzetes cserépüstök előfordulása. Erre a kutatás nemrég hívta fel a figyelmet, amikor kimutatta, hogy a szaltovói kultúra déli variánsában, a VIII. században kialakult cserépüstök később, az Árpád-kori Magyarország egész területén, a Keleti-Kárpátoktól az Alpok aljáig bezárólag, mindenütt elterjedtek (bár megjelentek már a magyarok idetelepülése előtt is).

IRODALOM

Abajev, V. I.
1958 *Isztoriko-etimologicseszkij szlovar' oszetinszkogo jazika.* I. kötet. Moszkva — Leningrad

Artamonov, M. I.
1962 *Ocserki drevnyejsej isztorii hazár.* Leningrad

[30] Szolnoky Lajos 1972.

BÁLINT Gábor
1900 *Kabard nyelvtan.* Kolozsvár
1904 *Lexicon kabardo—hungarico—latinum.* Kolozsvár
BARTHA Antal
1968 *A magyar társadalom a 9—10. században.* Budapest
CASTREN, M.
1862 *Kleinere Schriften.* St. Petersburg
CSERNYECOV, V. N.
1963 *K voproszu o mesztye i vremeni formirovanyija uralszkoj obscsnosztyi* CFKU. Budapest. 105—411.
DITLER, P. A.
1961 *Mogilnyik v rajone poszelka Koloszovka na reke Farsz.* Szbornyik matyerialov po arheologii Adigeji. Majkop. 127—187.
FODOR István
1977 *Altungar, Bulgartürken und Ostslawen in Südrussland.* Szeged
1980 *A magyar—bolgár—török kapcsolatok történeti hátteréről.* In: Magyar—bolgár kapcsolatok. Debrecen. 9—48.
ERDÉLYI István
1970 *K voprosu o prebüvanyii drevnyih vengrov na Kubani.* CTIFU. Tallinn. 5.
GADLO, N. I.
1985 *Szevernij Kavkaz v V—XII vekah.* (Doktori disszertáció, kézirat) Moszkva
GOMBOCZ Zoltán
1908 *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 7. Budapest
HAJDÚ Péter
1964 *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie.* Acta Linguistica Hungaricae, 44—56.
1975 *Bevezetés az uralisztikába.* Budapest
HAJDÚ Péter—KRISTÓ Gyula—RÓNA-TAS András (szerk.)
1976 *Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba.* Budapest
HARMATTA János
1967 *Régészet, nyelvtudomány és őstörténet.* Archeológiai Értesítő, 120—125.
HITY, G. L.
1982 *Dermatoglifika SzSzSzR.* Moszkva
HOTYINSZKIJ, N. A.
1977 *Golocen Szevernoj Jevrazii.* Moszkva
ISTVÁNOVITS Márton
1984 *Sippal, dobbal* (kézirat) Budapest
KÖPPEN, Fr.
1890 *Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen.* Wien
KUMAHOV, M. A. — KUMAHOVA, Z. Ju.
1985 *Jazik adigszkogo folklore. Nartszkij eposz.* Moszkva
LÁSZLÓ Gyula
1961 *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai.* Budapest
1979 *Emlékezzünk régiekről.* Budapest
MÉSZÁROS Gyula
1934 *Die Pakhy Sprache.* Chicago—Budapest
MOÓR Elemér
1943 *A magyar őstörténet fő problémái.* Szeged
1971 *A Kaukázuson túli állítólagos „szavard—magyar" kérdéshez.* Szegedi Múzeumi Kiadványok. Szeged, 961—965.
MUNKÁCSI Bernát
1901 *Árja és Kaukázusi elemek a magyar nyelvben.* Budapest
NEJSTADT, M. I.
1957 *Isztorija leszov i paleografija SzSzSzR v golocene.* Moszkva
PLETNYOVA, Sz. A.
1967 *Ot kocsevij k gorodam (Szaltovo-majackaja kultura).* Moszkva
PSIZOVA, G. G. (közlés)
1956 *Russzko-adigejszkij szlovar'.* Majkop
SINOR, Denis
1975 *Történelmi hipotézisek és nyelvtudomány.* Vízimadarak népe (szerk.: Gulya János) 325—339. Budapest

N. SEBESTYÉN Irén
1951 *Az uráli népek régi lakóhelyének kérdéséhez.* MTA. I. Osztály Közleménye, 151—206.
SEREI, Ch.
1970 *The Linguistic Prehistory of Peoples Belonging to the Uralic Family of Languages* In: VIIth Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Tokyo, 410—413.
SOMOGYI Sándor
1984 *A magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezete.* (Doktori disszertáció tézisei) Budapest
SZOLNOKY Lajos
1972 *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás.* Budapest
SZTARKOV, V. F.
1982 *Mezolit i neolit lesznogo Urala.* Moszkva
TESz
1967—1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1—3. kötet. Budapest
TOMKA Péter
1975 *Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásai.* Keletkutatás, 179—184.
VARGYAS Lajos
1980 *A magyar zene őstörténete.* Ethnographia XCI. 1—34, 192—236.
VERES Péter
1982 *Etnogenyez i rannyaja etnyicseszkaja isztorija vengerszkoge naroda v szvete novih dannih* (Rotaprint) Moszkva-Szuzdal. 3—20.
1985 *K voproszu finno ugorszkoj prarogyinü v szvete novejsih palinologicseszkih dannih.* CIFU 6. 9—19. Budapest—Syktyvkar
VOLKOVA, V. Sz.—BELOVA, V. A.
1980 *O roli sirokolisztvennih porod v rasztyityelnosztyi golocena Szibiri.* In: Paleopalinologija Szibiri, Moszkva. 112—118.
ZICHY István
1923 A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Magyar Nyelvtudományi Közlemények I. 336—367.

Péter Veres

UNGAREN IM VORRAUM DES KAUKASUS

Neuere archäologische, sprachwissenschaftliche und pflanzengeographische Angaben zur Rekonstruktion der Wanderung der Protoungaren

(Auszug)

Die ungarischen Pflanzennamen wurden zur Bestimmung der Wohnorten der Protoungaren oft zitiert. Die neueren historisch-pflanzengeographischen Angaben über Veränderungen der territorialen Verbreitung einzelner Baumsorten beeinflussen deswegen unser Bild über die Wanderungen der finnisch-ugrischen Stämme. Der Verfasser schildert die neuen Resultate der sowjetischen Forschung über die Änderungen der klimatischen Verhältnisse und der unterschiedlichen Wald-Typen. Diese neue Ergebnisse der Forschung machen Korrekturen der früheren sprachwissenschaftlichen und frühgeschichtlichen Hypothesen notwendig.

Die Stämme der Adige (Tscherkes) im nordwestlichen Teil des Kaukasus gehören einer anderen Rasse, als die übrige Population der Kaukasus, sie zeigen eine Ähnlichkeit zu den anthropologischen Eigentümlichkeiten der Bevölkerung von Osteuropa. Man kann annehmen, daß sie einst in einer ethnokulturellen Beziehung zu den Protoungaren standen. Nach der Meinung des Verfassers, würde dieses Thema in der Zukunft einer ausführlichen Untersuchung wert. In der sprachwissenschaftlichen Erforschung des Territoriums Nord-Kaukasus kann die ungarische Wissenschaft manche bedeutende Vorstudien aufweisen, so z. B. das kabardisch—ungarisch—lateinische Wörterbuch und Grammatik von Gábor BÁLINT um die Jahrhundertwende. Peter VERES bedauert, daß die Untersuchungen dieser Art in den letzten Zeiten vernachlässigt sind. Er erwähnt die Wörter kaukasischer Herkunft im ungarischen Wortschatz, deren historische Interpretation noch fehlt.

Es scheint unbestreitbar, daß die Ungaren — wie auch andere Nomadenvölker — im Vorraum des Kaukasus von Osten her angelangt seien, und nicht aus der Zone der Laubwälder an den Volga und Kama. Ein großer Teil des ungarischen Wortschatzes für Landbau stammt aus tschuwasch-türkischen Sprachen. Diese Lehnwörter deuten an die südliche Steppe-Variante der archäologischen Kultur von Saltovo-Majackoje. Selbst die Sage über die Herkunft der Ungaren führt uns in die Umgebung der Kaukasus, an die Küste der Azover-See. Manche neueren archäologischen Funde, z. B. Kepy, Tamanj-Halbinsel) sind auch Zeugen für protoungarische Beziehungen.

Die Wanderung der Protoungaren ging an der südlichen Grenze des Verbreitungsgebietes der Ulmenwälder entlang. In einer bestimmten Periode sollen sie in einer Zone Aufenthalt gehabt haben, wo es keine Linden und Eichen gab, da die finnisch-ugrischen Wörter dafür aus der ungarischen Sprache verschwunden sind. Ein trockenes, arides Gebiet, wo es Ulmen gibt, aber keine Eichen oder Linden, liegt östlich der unteren Volga. Hierzu sollen die Ungaren gezogen sein, nachdem sie zur Zeit der subborealen klimatischen Veränderungen die südlichsten Gebiete ihrer ugrischen Urheimat, die bewaldete Steppe in West-Siberien verlassen haben.

KRÓNIKA

Andrásfalvy Bertalan

Vargyas Lajos köszöntése a Néprajzi Társaságban

A Magyar Néprajzi Társaság 1984. október 10-én tartotta plenáris ülését a 70 éves VARGYAS Lajos tiszteletére. Bevezetőül BALASSA Iván, a Társaság elnöke méltatta VARGYAS Lajos sokoldalú munkásságát és tudományos eredményeit, melyek közül kiemelkedik az első magyar zenei falu-monográfia, a magyar vers ritmusáról írt munkája, *A magyar népballadák és Európa* című monumentális összehasonlító-történeti műve és a magyar népzenéről írt új összefoglalása. E nagyobb munkák mellett számos tudományos dolgozata jelent meg népzenénk, népköltészetünk és néphitünk történeti-néprajzi kérdéseiről, tudományszakunk elvi-módszertani problémáiról.

VARGYAS Lajos 1952—1954 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklór tanszékének előadójaként működött. E rövid idő alatt is neves tanítványokat nevelt — későbbi mások a Néprajzi Múzeumban, majd az MTA Népzenekutató Csoportjában betöltött irányító tevékenysége alatt váltak tanítványaivá.

Az ülés további részében VARGYAS Lajos néhány volt közvetlen tanítványa és munkatársa tisztelgett előtte rövid előadással.

E sorok írója először megemlékezett arról a kis szemináriumi közösségről, mely 1951—52-ben jött össze az egyetemen VARGYAS Lajos vezetésével a magyar népzene és a magyar vers ritmusának tanulmányozására. Ezeken a szemináriumokon nem csak a magyar népzenébe vezette be a hallgatókat, hanem kisebb nagyobb feladatokat bízva rájuk, meghallgatta véleményüket, gyűjtési beszámolóikat és munkájukhoz erőt adó biztatást, tanácsot és távlatokat adott. Az említett első szeminárium hallgatói között voltak MARTIN György, PESOVÁR Ferenc, HALMOS István, MAÁCZ László, BORBÉLY Jolán, JÁMBOR Márta, ERDÉSZ Sándor. — Ezután ANDRÁSFALVY Bertalan *Az európai balladák szerepe* című előadásában, VARGYAS Lajos hatalmas összehasonlító anyagára támaszkodva felvetette azt, hogy a balladákra úgy is tekinthetünk, mint elfojtott és bizonyos alaptípusra visszavezethető lelki sérülések művészi megfogalmazására, „verbalizálására", melyek segítségével annakidején az asszonyok — mert kétségtelenül női műfajról van szó — igyekeztek megszabadulni e gyógyíthatatlan sérülések okozta feszültségtől és nyomástól. Éppen ezért nem volt véletlen, ki melyik balladát tudta elénekelni: azt ugyanis, melynek eseménye és allegorikus lélekrajza legközelebb állt az énekes sorsához. Így a Három árváról szóló balladát az tudta, aki maga is árvaként, mostoha-gyerekként nőtt fel és a törökrabolta leány történetet az fújta bánatában, akit akarata ellenére kényszerítettek férjhez, a Kőműves Kelemenről szólót pedig az, aki megsejtette és megszenvedte azt, hogy férje számára fontosabb a vagyon, az előmenetel, a siker, mint személyes kapcsolatuk és a feleség boldogsága.

PAKSA Katalin: *Stílusjelenségek a magyar népdaldíszítésben* című előadásában hangszalagon bemutatott példák segítségével a népdalstílusok és díszítési stílusok összefüggésére mutatott rá, valamint arra, hogy a díszítés szabályai az egész magyar nyelvterületen hasonlóak. A közép-erdélyi mezőségi gazdagabb vokális díszítési mód valószínű a hangszeres muzsika, elsősorban a hegedűjátékban alkalmazott cifrázásra vezethető vissza.

PESOVÁR Ernő: *A magyar néptánc területi-történeti tagozódásával* kapcsolatban megállapította, hogy a magyar néptánckincs táji sajátságai nagyrészt az alapjaiban nagyon is egységes magyar néptánckultúra történeti alakulása különböző fázisainak különböző mértékű fennmaradására vezethetők vissza. A Dél-Dunántúl őrizte meg mozgásban és táncdallamokban a legrégiesebb, ugrós-kanásztánc réteget, Erdélyt ugyanennek az ugrós alaptípusnak a legfejlettebb és legösszetettebb kivirágzása, a legényes tánc jellemzi, valamint a reneszánsz jegyében kialakult tánciklusok jelentős szerepe. A központi nyelvterület északkeleti részén, a Felső-Tisza vidékén, néhány a XVI—XVII. századból igazolt tánctípus és táncgyakorlat megőrzése mellett (mint a hajdú-táncra visszavezethető

botoló és a proporciós gyakorlat), az új magyar táncstílus, verbunk, valamint a lassú és friss csárdás szinte minden korábbi hagyományt asszimiláló hatása érvényesült.

MAÁCZ László: *A magyar nyelvű cigánydalok szövegeiről* tartott előadást. Bevezetőjében hangulatosan idézte fel a VARGYAS Lajos körül csoportosuló hallgatók emlékeit, szemináriuma kollegiális, biztatást adó légköréről, majd a cigánydalok szövegeivel bizonyította be azt, hogy a cigányság az 1950-es években még eleven, teremtő folklórral rendelkezett, hiszen dalaikban akkor legégetőbb problémáik kaptak néha megdöbbentő erővel és szókimondással megfogalmazást és művészi tükröt. Előadását a példaként felhozott cigánydalok utánozhatatlan hűségű előadásával illusztrálta.

HALMOS István szamojéd énekekről szóló előadását BERECZKI János olvasta fel. A HAJDU Péter gyűjtéséből származó dalokban a szöveg, dallam és a töltelékhangok sajátosan kapcsolódnak össze anélkül, hogy észrevehető törvényszerűséget mutatnának. A szamojéd népdalköltészet tanulmányozása előtt nagy távlatok vannak.

Végül MARTIN György, VARGYAS Lajos egy esztendeje elhunyt tanítványa, a neves néptánc-kutató utolsó dolgozatát olvasta fel PÁLFY Gyula: *Népi tánchagyomány és nemzeti tánctípusok Kelet-Középeurópában a XVI—XIX. században* címmel. Ebben a tanulmányban MARTIN György azt mutatta be, hogy a magyar, szlovák és román kultúrát reprezentáló ún. nemzeti táncok miként nőttek ki történetileg szinte ugyanabból a közös kelet-közép-európai néptánc-hagyományból. A Kárpát-medence népeinél az önállóság kivívásának útján túlságosan nagy hangsúlyt kaptak az e népeket elválasztó vélt különbözőségek, most azonban a függetlenség elérése után a tárgyilagosabb történeti, tudományos vizsgálatoknak kell következniük a valóság feltárására, ez viszont éppen az együttlakó népek közös vonásaira hívja fel a figyelmet.

VARGYAS Lajos az ülés végeztével megköszönte az elnöknek, az előadóknak és a plenáris ülésre összejött szokatlanul nagyszámú hallgatóságnak a meleg ünneplést. Visszatekintve az elmúlt évtizedek munkáira, legnagyobb eredményének azt tartja — mondotta VARGYAS Lajos —, hogy sikerült néhány fiatal kollégáját segítőkészséggel, nyitottsággal, bizalommal és őszinte érdeklődésével ösztönöznie, és új tudományos eredmények elérésében támogatnia. Annak örvend és arra büszke, hogy munkásságát kollégái is így ítélték meg.

A Társaság VARGYAS Lajosnak, Györffy István éremmel kitüntetett tiszteletbeli tagjának hosszú, eredményekben gazdag életet és egészséget kívánt.

ifj. Kodolányi János

Finn—magyar néprajzi szimpózium Turkuban

1984. augusztus 13—18.

A turkui egyetem néprajzi intézete, valamint a finn Ethnos Társaság kezdeményezésére és szervezésében finn és magyar néprajzkutatók szimpóziumot tartottak 1984. augusztus 13—18. között. A finn vendéglátók azt javasolták, hogy a szimpózium résztvevői a falu, a falusi kultúra átalakulásának kérdéseit vitassák meg. A résztvevők száma mindkét oldalon korlátozott volt, legfeljebb 15 magyar kutató kiutazására nyílott lehetőség. A házigazda szerepét a turkui egyetem néprajzi intézete vállalta.

A tudományos program értelmében mind a finn, mind pedig a magyar résztvevők előadásokban foglalták össze kutatási eredményeiket, valamint kutatási módszereiket. Az előadásokat megbeszélés követte. A finn előadók elsősorban a városi néprajz kérdéseivel foglalkoztak, bemutatták kutatásaik eredményeit és módszereit. Vizsgálataik tárgya gyakran az ipari munkásság. A teljességre való törekvés nélkül a következő előadások témájával érzékeltetem kutatási törekvéseiket. KOSKINEN Risto a pori múzeum városi etnológiai kutatásairól adott tájékoztatót. Pori múzeumában már két évtizede, a város teljes átépülésével párhuzamosan gyűjtik azokat az adatokat (köztük igen sok fényképet), amelyek mind a múltat, mind az átalakulás folyamatát örökítik meg. Ez a ma már hatalmas adatgyűjtemény is egyik alapja a most folyó etnológiai vizsgálatoknak. LEHTONEN Juhani elvi és módszertani jelentőségű előadásában a városi

kultúra elterjedési folyamatáról beszélt. LEHTONEN professzor eddig is több városi kutatást végzett, illetve irányított. Külön tanulmányban vázolta az efféle kutatások céljait és módszereit. METSÄNKYLÄ Antti a munkáskultúra kutatási módszereit foglalta össze, példák bemutatásával.

A megbeszéléseket TALVE Ilmar professzor nyitotta meg. Az újabb finn néprajzi kutatásokban éppen ő irányította a figyelmet a városi, elsősorban az ipari munkás lakosság kultúrájának vizsgálatára. Az általa vezetett tanszéken ennek a kutatásnak iskolája alakult ki, a szemináriumi dolgozatok, szakdolgozatok nagy része ehhez a tematikához kapcsolódik, az intézet adattára hatalmas fénykép és egyéb adatgyűjteményt őriz. A *Muuttuva kylä* (Változó falu) című, Helsinkiben 1980-ban megjelent tanulmánykötet pontos tájékoztatást nyújt az intézet kutatásairól.

Az említettektől némileg eltért LEHTINEN Ildikó előadása a hegyi-cseremiszek viseleti kultúrájának alakulásáról, valamint LINKOLA Martti összefoglalása a lappok kultúrájának változásairól. Általános érdeklődést keltett, bár nem kapcsolódott szorosan a szimpózium tematikájához, VUORISTO Osmo diavetítéssel kísért beszámolója a Finn Nemzeti Múzeum orimattilai új raktár-központjáról. KORHONEN Teppo azt mutatta be nagyon szemléletesen, milyen változásokat idéz elő a villanyhálózat kiépítése és használatba vétele.

A magyar résztvevők általában olyan témákat dolgoztak fel, amelyek a falu, a falusi életmód átalakulását mutatják be. Többen a települések, az építő-, valamint lakáskultúra átalakulásának kérdéseit boncolták. BÁRTH János a Kalocsa környéki tanyák, BÍRÓ Friderika a nyugat-magyarországi lakáskultúra, FÜZES Endre a paraszti gazdasági épületek, LUKÁCS László pedig a káli medence lakóépületeinek változását mutatta be, helyszíni kutatásokra támaszkodva. GRÁFIK Imre azt vizsgálta, szarvasi példák alapján, hogy milyen a viszony az életmód megváltozása és a hagyományos falukép között. MOLNÁR Mária egy kis falusi közösség változásait mutatta be. PALÁDI-KOVÁCS Attila a kontinuitás- s a diszkontinuitás kérdését vizsgálta a mai magyar falvakban. SÁRKÁNY Mihály az életmód és a kultúra néprajzi kutatásának kérdéseivel foglalkozott. JÁVOR Katalin két mai példával illusztrálta az életmód átalakulását. BARABÁS Jenő előadása, TALVE professzornak a finn kultúra fejlődésének korszakbeosztásához kapcsolódva a kultúra periodizálásának kérdéseivel foglalkozott.

Az előadások, valamint az eszmecserék mindkét résztvevő fél számára igen hasznos tájékoztatást nyújtottak az újabb kutatásokról, valamint az elért eredményekről. Ugyanakkor sok elvi és módszertani kérdést is vetettek fel, illetve tisztáztak. A magyar és a finn gazdaság, valamint társadalom fejlődésének egymástól eltérő voltából következően felszínre kerültek az elvi és módszeri eltérések. A szimpózium főleg azon a téren kívánt együttműködést teremteni a finn és a magyar néprajzkutatók között, hogy egymást ne csak jobban ismerjék, hanem jobban meg is értsék. A szimpózium tehát kezdeményezés és lépés volt a mai Európa jobb megértésére. Nagyon hasznosnak ítélhető a szimpózium a személyes kapcsolat teremtésben is.

A házigazdák gondos szervezése jóvoltából gazdag programú kirándulásokra is nyílt lehetőség, hazafelé jövet pedig a magyar résztvevők Helsinkiben is gyarapíthatták ismereteiket. Ez a szimpózium is igazolta azokat a tapasztalatokat, amelyek szerint a jól választott témakörben kisebb számú résztvevővel megvalósított tudományos megbeszélések nagyon gyümölcsözők, termékenyítőleg hatnak a további kutatásokban.

A finn házigazdák a szimpóziumnak az *első* finn—magyar néprajzi szimpózium nevet adták, nagyon is indokoltnak vélvén, hogy ez a fajta új együttműködés folytatódjék.

Kunt Ernő

Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon

Interdiszciplináris tanácskozás Miskolcon, 1964. október 15—17.

Az északkelet-magyarországi régió kultúrtörténetének megismerésében nélkülözhetetlen fontosságú az itt élő, illetve egykor élt nemzetiségi csoportok kölcsönhatásának vizsgálata. E földrajzilag is változatos képet mutató nagy táj az ökológiai hasznosítás olyan változatos lehetőségeire nyújtott próbaalkalmat, amelyek vonzották a hagyományosan különböző ökotípusokat művelő népek csoportjait. Így pél lául a Zempléni hegyvidék sajátosan kárpátias klímája és flórája a Kárpátok

magashegyi gazdálkodásának ruszin specialistái számára kínált megélhetési lehetőséget. De nemcsak e nagy táj ökológiai hasznosításában egészítették ki egymást a különböző nyelvet beszélő népcsoportok, hanem az új iparágak meghonosodásával is kerültek ide idegen földről származó etnikai csoportok. Például a Bükk és a Zemplén erdőségei a XVII. század óta nyújtottak alkalmat a XIX. század elejéig az elsősorban német nyelvterületről érkező üvegműves specialistáknak. Az ilyen többékevésbé helyhez kötött ökotípusok művelői mellett az interetnikus kapcsolatok mondhatnánk intenzív formáját művelték a különböző népcsoportokhoz tartozó, s több nyelvterületen is áthaladó vándorkereskedők. A gömöri fazekasok, a szepesi és árvai gyolcsosok, a kárpátaljai olejkárok, az árvai drótos-tótok, a máramarosi ruszin tutajosok, a bükki s az Aggteleki-karsztbeli mész és szénégetők, hosszabb-rövidebb távú migrációjuk során nemcsak árut cseréltek, hanem sokszor szavakat is, nyelvi fordulatokat sőt kultúrájuk különböző elemeit is kicserélték egymással.

Természetesen a kulturális kölcsönhatás intenzitásának és kiterjedésének pontos meghatározására, hiteles feldolgozására ez a konferencia aligha lehetett alkalmas. Feladatának azt tekintette, hogy felhívja a figyelmet az ilyen irányú vizsgálatok szükségességére, ill. bátorítást nyújtson azoknak a különböző társadalomtudományok területén dolgozó kutatóknak, akik már e területen munkába kezdtek.

A konferencia szervezői a választott téma kultúrtörténeti fontosságának tiszteletben tartása mellett nem tévesztették szem elől az interetnikus kapcsolatok alakulásának aktuális problémáját. Annál is inkább így van ez, mivel hisznek abban, hogy mind a társadalomtudományoknak, mind a múzeumoknak figyelemmel kell kísérniük bármely történeti probléma aktuális kihívásait.

Előrebocsátva tehát a konferencia létrehívásának fenti indokait, igen röviden összefoglalom tanácskozásunk eseményeit. A rövid ismertetésre biztat az a tény is, hogy a konferencia előadásainak anyagát egy 323 oldalas könyvben megjelentettük, amelyet a tanácskozás megkezdése *előtt* a résztvevőknek és érdeklődőknek beható tanulmányozásra rendelkezésére bocsájtottuk.[1] A konferencia rendezésének azért választottuk ezt a módját, mert bíztunk abban, hogy az adott téma iránt érdeklődő kutatók együttlétét intenzívebbé tehetjük azáltal, ha időben kezükbe adhatjuk e közös vitaalapnak szánt tanulmánygyűjteményt. Ugyancsak a tanácskozás tartamára jelentettük meg azt a 435 oldalas tanulmánykötetet, amely Répáshutának, egy bükki szlovák településnek az átfogó néprajzi monográfiáját nyújtja. E kötet szerzői közül szintén igen sokan részt vettek a tanácskozáson.[2]

Az október derekán rendezett tanácskozás két valóban intenzív napon lebonyolított négy ülésszakból és a harmadik napon tanulmányi kirándulásból állt. Az ülésszakokon igyekeztünk úgy elrendezni a rövid expozékat, referátumokat, kiegészítéseket, hogy azok egy-egy kisebb önálló résztéma problematikáját világítsák meg. Az általános bevezetőt Szabadfalvi József tartotta, aki röviden áttekintette a néprajzi érdeklődés kibontakozásának és az interetnikus kutatásoknak a folyamatát Északkelet-Magyarországon. A történeti háttér felvázolására — élénk figyelemmel kísért s több hozzászólást kiváltott előadásban — Csorba Csaba, valamint Veres László vállalkozott. Az interetnikus kutatások néprajzi definícióját és általános elméleti problematikáját Újváry Zoltán vizsgálta meg, míg Dömötör Tekla, Paládi-Kovács Attila, Voigt Vilmos, Barna Gábor és Bartha Elek egyrészt kultúrantropológiai-társadalomnéprajzi, másrészt hiedelemrendszerbeli-kognitív antropológiai vonatkozásokban adták elő vizsgálataik tanulságait. Bakó Ferenc és Dám László az építkezés kutatásban fellelhető interetnikus vonatkozásokat sorakoztatta fel. Fügedi Márta pedig Észak-kelet-Magyarország népművészetében, viseletkultúrájában jelezte az interetnikus kölcsönhatásokat. A vásározás, az árucsere folyamán megnyilatkozó interetnikus kapcsolatok jellegzetességeit Dankó Imre rendszerezte átfogóan.

Az általános, többoldalú kölcsönhatások vizsgálata után az egyes népcsoportok vizsgálatára került a sor. A kárpátukránokról Paládi-Kovács Attila, Udvari István, Kárpáti László és egy külföldi kutatóházaspár Nadezda Varchol és Joszif Varchol adtak kultúrtörténeti áttekintést. Dobrossy István a XVII—XIX. századi újgörög diaszpórák néprajzi jelentősé-

[1] Kunt Ernő—Szabadfalvi József—Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV). Miskolc, 1984.

[2] Szabadfalvi József—Viga Gyula (szerk.): Répáshuta — Egy szlovák falu a Bükkben (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XIII). Miskolc, 1984.

gét méltatta az északkelet-magyarországi régióban. Igen nagy számú volt a szlovák — magyar kulturális kapcsolatok történetének vizsgálatáról referáló szlovákiai illetve magyar kutatók száma. KRUPA András, Cs. SCHWALM Edit, Martha SIGMUNDOVÁ, MÉRY Margit, PETERCSÁK Tivadar, VIGA Gyula előadásai mellett e nemzetiség kultúrtörténetével foglalkozott hozzászólásában BODNÁR Mónika, B. KOVÁCS István, Jan SIRÁCZKY, MÁRKUS Mihály is. Az egykori, s csekély számú lengyel telepesek néprajzi kutatásáról Ryszard KANTOR küldött beszámolót, illetve BŐDI Erzsébet vizsgálta az istvánmajori lengyelek táplálkozási kultúrájában megnyilatkozó etnikus jegyeket. BALASSA Ivánnak a tokaj-hegyaljai német telepesek építkezésének néhány sajátosságát bemutató előadásához BARNA Gábor csatlakozott a német telepesek északkelet-magyarországi szerepére vonatkozó újabb adatok feltárásával. PÁLL István az Észak-Tiszántúl románságának XVIII—XIX. századi állapotára vonatkozó egyháztörténeti adatokat tárt fel, amelyeket KÁRPÁTI László egészített ki hozzászólásával. A cigányság kultúrájának beható és igényes vizsgálatát nyújtotta VEKERDI József illetve BENCSIK János. Ezek az előadások meggyőzően képviselték azt az álláspontot, hogy a nemzetiségi csoportok kultúrtörténeti vizsgálatára hivatott és jelenleg alkalmazott tudományos módszerek nem alkalmasak a cigányság sajátos, adoptált kultúrájának vizsgálatára.

Az interetnikus konferencia módot nyújtott arra is, hogy a nemzetiségkutatással foglalkozó különböző intézmények képviselői bemutathassák tevékenységüket, és kapcsolatot kereshessenek egymással. Így SZÉKELY András Bertalan — az Állami Gorkij Könyvtár munkatársa — intézetének nemzetiségi jelenkutatásairól adott tájékoztatást, míg NÁDASI Éva — a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa — a területükön folytatott kutatásainak eredményeit foglalta össze a gazdálkodás és az etnikum viszonyában.

Igen figyelemre méltó volt az a két társadalomnéprajzi hozzászólás, amely a különböző etnikumú népcsoportok családszervezeti és rokonsági terminológiájáról illetve az exogám házasságról, mint asszimilációs tényezőről számolt be SZABÓ László illetve ÖRSI Julianna kutatásai alapján. KOTICS József a fakitermelés szókincsén keresztül közelítette meg az interetnikus kölcsönhatásokat, míg SZABÓ József az iskolázás hatásáról és problémáiról adott elő.

A konferencia iránti érdeklődés tanúsítja, hogy mindhárom napon intenzív vita folyt mind a formális, mind pedig az informális keretek között a mintegy 80 résztvevő között, akik közül 16 volt a külföldi, szlovákiai kutatók száma. E vitákon fokozatosan kialakult a konferencia többoldalú értékelése, megítélése. Ezek közül itt azt a véleményt említem meg, amelyben több igényes kutató osztozott, hogy ti. még több olyan előadásra lett volna szükség, amely valóban a kulturális kölcsönösség, az egymásrautaltság, az együttműködés területére vonatkozó adatokkal szolgál, s nem egy-egy népcsoport jellemzését nyújtja. Remélhetőleg ebbe az irányba fejlődik tovább az interetnikus konferenciák sorozata, hiszen a rendezők nevében SZABADFALVI József arra tett ígéretet, hogy a jövőben öt évenként — a békéscsabai Nemzetközi Nemzetiségkutató Konferencia intervallumaiban, annak kiegészítéseként — rendszeresen meg kívánja rendezni az interetnikus konferenciát.

Ahhoz, hogy ez a terv kivitelezhető legyen, szükség van annak a három múzeumi szervezetnek a szoros együttműködésére, amelynek e konferencia sikeres lebonyolítása is köszönhető: a Nógrád megyei, a Heves megyei és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi igazgatóságéra. Erre a többoldalú együttműködésre biztatott bevezetőjében SZABOLCSI Miklós akadémikus, az Akadémia I. Osztályának elnöke, aki elismerésre méltó példaként mutatott rá e konferencia kapcsán a múzeumok fontos szerepére a vidéki társadalomtudományi kutatásokban. Kiemelte az interdiszciplináris gondolkozás és kutatás továbbfejlesztésének lehetőségeit. E törekvéshez támogatást remélhetünk a Miskolci Akadémiai Bizottságtól, amely ez alkalommal is pompás otthont nyújtott a tudományos rendezvénynek.

Géczi Lajos

Erdélyi János napok Nagykaposon

1984. március 23—25.

Nagykaposon a város — akkor még falu — nagy szülöttének, ERDÉLYI Jánosnak az emlékét az I. világháború előtt az ungvári Gyöngyösi István Irodalmi Társaság ápolta. Utolsó megemlékezésüket 1914. április 1-én tartották Nagykaposon, ERDÉLYI János születésének 100. évfordulóján. Azután pontosan 50 évig nem történt semmi.

1964-ben ERDÉLYI születésének 150. évfordulóján a Csemadok helyi szervezetének kezdeményezésére egynapos ünnepséget tartott a város és környéke. Megkoszorúztuk a református templomba épített emléktáblát, amellyel a Kisfaludy Társaság és az MTA jelölte meg 1894-ben a jeles férfi emlékét. Este ünnepi megemlékezést tartottunk ERDÉLYI Jánosról.

Azóta a Csemadok helyi szervezetének kezdeményezésére és rendezésében, a Városi Nemzeti Bizottság támogatásával minden évben megemlékezünk ERDÉLYI születésnapjáról, a kerek évfordulókon halála napjáról is. 1968-ban, a halál 100. évfordulóján a város gránitba vésett domborművet állíttatott ERDÉLYI Jánosnak, NAGY János szlovákiai magyar szobrász munkáját. 1974 óta a március végi—április eleji megemlékezésekkel más kulturális programok is kapcsolódnak: író—olvasó találkozók, tudományos előadások, dalos találkozók, kiállítások. Nagyobb szabású, három napos „Erdélyi János napokat" csupán 5 évenként tartunk — a legközelebbit 1989-re tervezzük.

1968-ban létesült egy ERDÉLYI János emlékszoba is, amelyben az író néhány eredeti és újonnan kiadott könyve, fényképek, kéziratok fotokópiái és más dokumentumok láthatók.

Az 1984-es ERDÉLYI János napok az emlékmű megkoszorúzásával kezdődtek. Ezután a művelődési ház kiállítási termében népművészeti kiállítás nyílt. BODNÁR Lajos magángyűjteményéből paraszti használati tárgyakat, GALGÓCZY Tibor részben saját készítésű szaru kürtöket, pásztorbotokat és ostorokat mutatott be.

Az esti ünnepi ülésen két előadás hangzott el. ERDÉLYI Zsuzsa a folklór-kutató ERDÉLYI Jánost méltatta. DUBA Gyula előadása — amit akadályoztatása miatt M. MOLNÁR László olvasott fel — az irodalmár és az esztéta ERDÉLYIvel foglalkozott. ERDÉLYI János munkásságához kapcsolódott a másnap rendezett irodalmi vetélkedő is, amelyen nagykaposi, királyhelmeci és sárospataki középiskolások versenyeztek egymással. A kérdések jelentős része ERDÉLYI népköltészeti gyűjtéséhez ill. a népi kultúra más jelenségeihez, népviseletekhez, étkezési szokásokhoz stb. kapcsolódott. A délutáni szemináriumon T. ERDÉLYI Ilona ERDÉLYI János munkásságát összegezte, a pozsonyi MÉSZÁROS András a filozófus ERDÉLYI Jánorról beszélt, DOBAY Béla sárospataki gimnáziumi tanár pedig beszámolt arról, hogy Sárospatakon hogyan ápolják az ERDÉLYI János hagyományokat.

Az Irodalmi Szemle esti kerekasztal beszélgetése főképpen a szlovákiai magyar irodalom kérdéseivel foglalkozott. A főszerkesztőn, VARGA Erzsébeten kívül részt vett rajta DOBOS László, KONCSOL László és GYIMESI György író. Fölvetődtek azonban a néprajzkutatás helyi problémái is. A helyi kutatók elpanaszolták, hogy alig van publikálási lehetőségük. Kifejezték azt a kívánságukat, tervüket, hogy a tárgyi emlékek megőrzésére, bemutatására helyi múzeum, állandó kiállítás vagy tájház létesüljön. A szétszórt kis gyűjteményekből szinte órák alatt össze lehetne állítani egy kisvárosi múzeum anyagát. Egy ilyen gyűjtemény tudná megőrizni a jövő számára az elődök műveltségének tárgyi bizonyítékait. A múzeum-alapítás terve hangott kapott a március 25-én, a járás és város vezetőivel tartott ankéton is.

A tudománytörténeti emlékezés mellett az ERDÉLYI János napok tehát egyre inkább szervező-kezdeményező szerepet vállalnak a szlovákiai Ung vidék magyar népi hagyományainak ápolásában, kutatásában is. Segítséget ad ehhez magyarországi szakemberek részvétele. 1984-ben is üdvözölhettük az MTA Néprajzi Kutató Csoport több munkatársát és a debreceni egyetem néprajzosait, akik BARNA Gábor vezetésével e tájon rendszeres kutató munkát folytatnak.

Striker Sándor

„A folklór és az állam a mai Kelet-Európában"

Konferencia Bellagioban, 1984. augusztus 27—szeptember 1.

Az olaszországi Bellagioban augusztus 27. és szeptember 1. között „A folklór és az állam a mai Kelet-Európában" címmel rendezett konferenciát az Amerikai Tudós Társaságok Tanácsa, az ACLS. A konferencia szervezői folkloristákon kívül szociológusokat, történészeket és szociálantropológusokat is meghívtak, sőt ezúttal az utóbbiak voltak jelen nagyobb számban. Ennek oka, hogy Bellagioban nem a folklórt, hanem annak társadalmi kontextusát szándékozták megvitatni. Magyarországról egy, a táncház mozgalom történetét elemző tanulmány és előadás összeállítására a mozgalom egyik elindítóját s életbentartóját, HALMOS Bélát kérték fel. A konferencia négy munkanapja során összesen tizenhét dolgozatot ismertettek a résztvevők, akiknek csak kisebb hányada jött Kelet-Európából — ám mint az később kitűnt, az Egyesült Államokból és Nyugat-Európából érkező szakemberek mindegyike többéves bolgár, csehszlovák, görög, jugoszláv, lengyel, magyar, NDK-beli vagy román terepmunka tapasztalatával rendelkezett.

A konferencia előadásait, mint az az alábbi felsorolásból látható, ugyancsak nehéz volna egységbe foglalni. Mind a témák, mind azok kiterjedése és megközelítési módja igen eltérő — a rendezvény címe erősen polarizálta a munkákat egyrészt a „folklór" másrészt az „állam" irányába.

A Bulgáriában járt amerikai antropológus a hagyományos bolgár vallási ünnepek transzformációját illetve továbbélését mutatta be. Bohuslav BENEŠ képet adott a csehszlovák néphagyomány mai helyzetéről s szerepéről az ország kulturális életében, Libuše VOLBRACHTOVÁ a folklór hivatalos és nem hivatalos megnyilvánulásait elemezte, míg a harmadik dolgozat a tradicionális cseh legendák mai interpretálását tárgyalta. Ez utóbbi előadás bírálója, Michael HERZFELD alkalmat talált hozzászólása során arra, hogy görög tapasztalataival vesse össze az elhangzottakat s kifejezte sajnálatát, hogy nem hallhattunk előadást a földrajzilag ugyancsak Kelet-Európához tartozó Görögországról.

Jugoszláviából Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN a folklór alkalmazásáról és beilleszkedéséről írt dolgozatát ismertette, a másik előadás a szervezett horvát folklór világháború előtti és utáni két korszakát vetette össze. A lengyelországi folklórt elemző mindkét munka a Szolidaritás mozgalom politikai szimbolizmusát dolgozta fel, de míg Jan KUBIK a vallási-népi szimbólumok összefonódását és továbbélését mutatta be, addig Roman LABA azok tudatos, politikai kezelését s felhasználását elemezte. A német kultúrát érintő egyetlen előadó, David BATHRICK a Grimm-mesék háború utáni hányattatott sorsát kísérte végig, majd ismertette azokat a kísérleteket, amelyeket a szocialista NDK tett egy önálló, haladó népszerű-politikai kultúra létrehozása érdekében.

A román Anca GIURCHESCU, hasonlóan Bohuslav BENEŠhez, átfogó képet adott hazája kulturális vezetésének folklórt érintő törekvéseiről s a mai romániai folklór jellemzőiről, míg a másik három dolgozat egy-egy résztémát dolgozott fel: a szocialista iparosodást kísérő folklór jelenségeket és azok hivatalos reflexióját, a személyes kommunikáció és a modern szájhagyomány szerepét, illetve egy romániai kistelepülés mai népköltészetét, melyben nyomon követhető a társadalmi élet szerkezetváltozása.

A francia Claude KARNOOUH az eddig említett, inkább esettanulmány jellegű előadásokkal szemben általános elméleti megközelítést választva a folklórt mint a politikum genezisét elemezte s kitért a nemzeti folklór-hagyomány konfliktusokat okozó vonatkozásaira is. A magyarországi témákat az amerikai Martha LAMPLAND nyitotta meg, egyetlen témakört, a nemzeti ünnepek alkalmával rendezett kulturális vetélkedőket vizsgálva, melynek tapasztalatait a Fejér megyei Sárosdon végzett terepmunkája során gyűjtötte. Linda DÉGH átfogóbb, történeti munkája felölelte a folklór magyarországi kezelésének 1945 utáni csaknem teljes történetét, kimutatva azok háború előtti gyökereit is. A harmadik magyar előadást az eredetileg felkért előadó elfoglaltsága miatt az itt közölt beszámoló szerzője tartotta a táncház mozgalom magyarországi kialakulásáról, fogadtatásáról s továbbfejlődéséről, megkísérelve feltárni e folyamat társadalmi-történeti okait.

A konferencia során az előadások az általánostól az egyedi felé haladva témaköröket alkottak. A viták így előbb a folklór és folklorizmus kérdését, majd az autenticitás, az érték, az elit-kultúra, a legitimáció, valamint az egyes dolgozatokban felbukkanó részproblémák különböző vonatkozásait vetették fel. A beküldött előadások anyagát a szerzők saját belátásuk szerint publikálhatják.

Klaniczay Gábor

Boszorkányság a kora-újkori Európában

Konferencia Stockholmban, 1984. augusztus 30—szeptember 3.

Az Olin Foundation, a neves stockholmi jogtörténeti alapítvány azért vállalkozott a *„Witchcraft, Sorcery and Crime in Early Modern Europe"* című konferencia megszervezésére, hogy kilépve a jogtörténet szűkebb szempontjai közül a történettudomány és a történeti antropológia legfrissebb eredményei segítségével világítsa meg az európai büntetőjog történetének egyik legsötétebb fejezetét, a tömeges boszorkányüldözéseket. A téma kutatói szinte egyöntetű lelkesedéssel vettek részt a vállalkozásban (a résztvevők közül csak egy-két „nagy név" hiányzott, mint Alan Macfarlane, Julio Caro-Baroja vagy Keith Thomas), mert egy széles nemzetközi összehasonlítást amúgy is szükségessé tett az a sok izgalmas feldolgozás és új megközelítés, ami erről a kérdéskörről az elmúlt másfél évtizedben napvilágot látott. Gustav Henningsent (a baszk boszorkányüldözések történetének neves feldolgozóját: vö. *The Witches' Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition 1609—1614.* Reno, 1980) és Bengt Aankarloot (a svéd boszorkányperek első monográfusát: vö. *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek, 17. 1971.) illeti a dicséret, hogy felismerték ezt a lehetőséget, és egy kitűnő, tartalmas négynapos konferenciát szerveztek a boszorkányüldözés történetéről.

A konferencia előadásainak első jelentősebb csoportja a közelmúltban részletesebben feldolgozott skandináv anyag összehasonlításával, együttes vizsgálatával foglalkozott. Norvégiáról Hans Eyvind Naess, Svédországról Bengt Ankarloo, Dániáról Jens Chr. V. Johansen, Finnországról Antero Heikkinen és Timo Kervinen tartott előadást, majd a skandináv anyag angolszász nézőpontból történő összevetésére az európai boszorkányüldözés több monográfiát a háta mögött tudó szakértője, az amerikai E. William Monter vállalkozott. A skandináv összehasonlító vállalkozás két szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt a fenti előadások kitűnően hasznosítani tudták azokat az új — a perek levéltári dokumentumainak pontos feltárásán, másfelől a boszorkányüldözések társadalmi körülményeinek a vizsgálatán alapuló — módszereket, amiket először Alan Macfarlane alkalmazott az essexi boszorkányperek feldolgozásában (*Witchcraft in Tudor and Stuart England*, New York, 1970). Így szaporodik a nemzetközi összehasonlító anyag most már nem csupán a perek számáról, a bírósági eljárás változatairól, s az ítéletek milyenségéről, hanem a vádlottak és a vádlók társadalmi pozíciójáról, a boszorkánypereket kiváltó társadalmi, vallási feszültségek okairól, a boszorkányüldözés hullámainak terjedési irányáról és sebességéről is.

Éppen ennek a legutóbbi kérdéskörnek a tanulságos illusztrációja a skandináv összevetés másik hasznos eredménye. Az együttes vizsgálatból lehet látni, hogyan veszi át a pánikot Norvégia Dániából, vagy Finnország Svédországból; hogyan engednek másfelől szabad folyást az üldözésnek a központi hatóságok addig, amíg távoli tartományról (például a Norvégia legészakibb részén fekvő, túlnyomórészt lapp lakosságú Finmarkról, vagy a svéd boszorkányhisztéria kiindulópontjáról, Dalarnáról) van szó, és hogyan állítják le az egészet, amint átterjed valamilyen központibb területre, például Stockholm vidékére.

Maga a skandináv boszorkányüldözés egésze is sajátos módon illeszkedik bele az egész európai boszorkányüldözés történetébe. Az egy Dánia kivételével, ahol az 1620—30-as években tetőzött a boszorkányüldözés, mindenütt akkor alakul ki az igazi hisztéria, amikor Európa sok más országában (Spanyolországban, Franciaországban, Angliában stb.) már leállították a tömeges — s a bírók aktív részvételével terjedő — üldözéseket. A skandináv boszorkányüldözéseket az itáliai, francia, német, spanyol, angol, skóciai XV—XVII. századi üldözések utáni újabb, összefüggő „második hullámnak" tekintve felmerül a kérdés, hogy e tárgyban is beszélhetünk-e centrum és periféria összefüggéseiről, ritmus-eltolódásairól (Peter Burke előadása a konferencián meg is próbált kérdőív-szerű szempontokat adni egy egész Európa területére kiterjedő majdani összehasonlításhoz).

Már a stockholmi konferencia szervezői is megkísérelték, hogy az összehasonlítás kereteit tágabban jelöljék ki — így vetődött fel, hogy a skandináv boszorkányüldözési „hullámot" összevessék a még későbbi balti államokbeli, lengyel és magyar példával. Nem rajtuk múlt, hogy ez már nem sikerült: az észt boszorkányüldözésről előre elküldött előadást író szovjet Johan Kahk nem tudott személyesen részt venni

a konferencián, és ugyancsak meghiúsult a szervezők kísérlete, hogy lengyel résztvevőt hívjanak meg. E sorok szerzőjének a magyar boszorkányüldözésről szóló előadása, mely eredetileg ebben az összefüggésben szerepelt volna, így egy másik, nem kevésbé fontos témához kapcsolódott: a boszorkányszombat hiedelmének kialakulásával foglalkozó napirendi ponthoz.

A boszorkányszombat — s vele együtt a *Malleus Maleficarum*ban és utána egy sor más demonológiai traktátusban összefoglalt diabolisztikus boszorkányság képzete — azért lett érdekes vizsgálati téma az utóbbi évtizedekben, mert ezen a ponton lehetett a legjobban tetten érni a művelt rétegek, az egyházi és világi értelmiségiek felelősségét a népi boszorkányhit átalakításában, kóros járvánnyá tételében. Norman COHN nyomán az egyik szélsőséges álláspont — amit a konferencián Robert MUCHEMBLED képviselt — azt próbálja bizonyítani, hogy a boszorkányszombat képzete olyan „demonológiai koktél", amit a XIII. és a XV. század között külön-külön, már korábban létező elemekből, hiedelmekből, előítéletekből néhány inkvizítor kevert ki, majd a tortúra segítségével ezt a fantazmagóriát újra és újra kicsikarta a szerencsétlen bevádoltakból.

Egy másik szélsőség e kérdéskörben, mint közismert, az a húszas években, Margaret MURRAY által megfogalmazott állítás, hogy a boszorkányszombat és az ördögimádó boszorkányság egy valós pogány termékenységkultusz ténylegesen létezett maradványa. Ezt a források által nem igazolható álláspontot ugyan senki nem védelmezi manapság, de Carlo GINZBURG *benandanté*kkal foglalkozó könyve óta újra napirendre kerültek azok a sámánizmussal rokonítható képzetek, amelyek Európában itt-ott hozzájárulhattak a boszorkányszombat toposzainak alakulásához. GINZBURG jelenleg ennek a problémának az általános vizsgálatával foglalkozik a boszorkányszombatról készülő könyvében, melynek téziseit ismertette itt a konferencián.

Ugyanezt a problémakört tárta fel Gustav HENNINGSEN egy hallatlanul érdekes szicíliai forráscsoport felfedezésével, mely a XVI. századi *donas de fuera* vagyis a „kívülről való hölgyek" hiedelemrendszerét s ezen hölgyek inkvizíció előtt lefolytatott pereit őrizte meg. Itt — akárcsak a benandante esetében — egy pozitív vagy kétértelmű varázslónő-figurát (akinek lelke éjszakákon saját elbeszélése szerint egy bizonyos tündér-királynő által rendezett gyűlésekre száll, s ott nagy mulatozásokon vesz részt) az inkvizíció kérdezőbiztosai sikerrel diabolizálnak húsz—harminc év leforgása alatt, meggyőzve ezeket a perbe fogott hölgyeket, hogy látomásaik, és „éjjeli gyűléseik" ördögi eredetűek. Ugyanebben a témakörben tartott egy érdekes előadást a portugáliai Robert ROWLAND (aki a portugál inkvizíció 40 000 perének számítógépes feldolgozását vezeti Lisszabonban), az európai boszorkányszombatképzeteket az afrikaiakkal összevetve, s a huszadik századi antropológiai megfigyelések segítségével megvilágítva a XV—XVI. századi európai boszorkányhit sajátosságát, hogy nemcsak hittek az éjszaka röpködő, gyűlésekre járó, vámpír-szerű boszorkányok létében, hanem valóságos embereket vádoltak meg azzal, hogy ők azok és sikerrel e vádak bevallására is kényszerítették őket. ROWLAND érdekesen mutatta be, hogyan vesz részt mindkét fél — a vádlott és a kihallgató — a boszorkányszombat mitológiájának narratív struktúrává alakításában, s hogyan „gleichschaltolja" Európa néphitét a nemzetközi demonológiai szakkönyvek és a nemzetközi átvételek segítségével folytatott boszorkányüldözés.

Említsük meg végül a konferencia előadásainak harmadik csoportját, John TEDESCHI, Wolfgang SELLERT, Sjoerd FABER és Hartmuth LEHMAN jogtörténeti, inkvizíciótörténeti tárgyú előadásait, melyek ugyan egy hagyományosabb témát folytattak a boszorkányüldözések történeti vizsgálatában, de eredményeik érdekességéből ez mit sem von le. TEDESCHI bemutatta, hogy — szemben a közhiedelemmel — az inkvizíció intézménye a boszorkányperekben sokkal óvatosabban, körültekintőbben, mérsékeltebben járt el, mint a legtöbb világi bíróság, ennek köszönhető, hogy Itáliában és Spanyolországban nem alakultak ki a németországihoz hasonló boszorkányhisztériák. A világi bírók felelősségét mutatja az is, hogy abban az országban, ahol már igen korán, a XVII. század elején megtiltották a világi bíróságokon a boszorkánypert, Hollandiában, ott rekordsebességgel eltűnt maga a vádaskodás is. Ezért lehetett a holland „önmérséklet" e tárgyban összeurópai kivétel, mint FABER bemutatta, s ezért lehettek a németalföldiek — Johan VIER, Cornelis LOOS, Balthasar BEKKER és nem utolsó sorban a Mária Teréziát jobb belátásra bíró VAN SWIETEN — a boszorkányhittel szembeni kétely fő képviselői és előmozdítói.

Befejezésül, mint minden konferenciáról, erről is érdemes elmondani, hogy a „program" nem merült ki az előadásokban és az őket követő vitákban: informális viták, megbeszélések még számos más problémát, együttműködési lehetőséget felvetettek, többek között a boszorkányperek számítógépes feldolgozása tárgyában, ami-

vel kapcsolatban a Néprajzi Kutató Csoportban is folynak előkészületek. Egy másik igény, ami megfogalmazódott a beszélgetéseken, hogy az ilyesféle regionális összehasonlítás más térségek kapcsán is elvégezhető lenne. Milyen tanulságos lehetne például egy közép-európai összehasonlító konferencia az európai szaktekintélyek részvételével, ahol az Alpok vidékének — svájci, osztrák, észak-olasz, szlovén — boszorkánypereit a magyar, a horvát, a cseh, a morva, a sziléziai, a lengyel, a litván, az orosz boszorkányüldözéssel, s a német kolonizáció városainak e térségben kifejtett hatásával mód nyílna összevetni. Akár Budapesten.

Sinkó Katalin

Konferencia a „képhagyomány" (Bildlore) kutatásáról Lundban

1984. szeptember 17—20.

A kép-kutatások iránt érdeklődő ethnológusok, néprajzkutatók, művészettörténészek és filológusok 1984. szeptember 17—20. között konferenciát tartottak Lundban. A kongresszust Nils-Arvid Bringéus professzor, a SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et Folklore) elnöke rendezte a lundi egyetem és a lundi Kultúrtörténeti Múzeum Nordenstedska Steftelsenje támogatásával. Az előadások témái a legszélesebb keretek közé illeszkedtek, s a legegyszerűbben felfogva a képek és az ember kapcsolatáról szóltak. Ez a széles témaválasztás tette azonban lehetővé, hogy a kutatók előtt új megközelítések perspektívái is megnyílhattak.

A művészettörténész számára rögtön feltűnt, hogy e nagy spektrumú programban kevés teret kapott vagy éppen hiányzott a stílus fogalma, a stílus-kategóriák használata. Ezzel a kategóriával gyakran még a művészettörténészek sem éltek előadásaikban, talán annak az újabban mind inkább teret kapó nézetnek köszönhetően, hogy a stílus, a korstílus a maga tiszta formájában elsősorban a társadalom vezető rétegeiben születik. A stílus-kategóriák ily módon a társadalom teljes egészének, különösen az „alsóbb rétegeknek" a képi kultúrához való kapcsolatáról nem mondanak eleget.

Az előadások legtöbbje ezért egy tágabbra nyitott szemlélet — a Bildlore-talaján állt, mely fogalom — a Folklore mintájára és főképpen Nils-Arvid Bringéus hasonló című könyve nyomán — elfogadott módszerré vált. A „bildlore" a képet elsőrendűen kommunikációs eszköznek tekinti, eszköznek az ember mindennapi életében és ünnepeiben. Az előadások a kép eszköz- és funkció-jellege köré voltak csoportosítva. Néhány cím a kongresszusi tematikákból jól mutatja ezt: „a néphit embere", „az ember, akit szeretnek vagy gyűlölnek", „az ember, akiről beszélnek, vagy akit kinevetnek", „az ember a mindennapokban, ünnepekben, konfliktusokban" stb.

A képi funkció vizsgálata persze nem nevezhető újdonságnak. A művészettörténet-tudományon belül újabban hasonló kérdéseket tesznek fel a szociológia eredményeinek befolyása nyomán. Az efféle kutatások azonban ritkán terjednek ki a populáris műfajokra és ábrázolási tárgyaikra, illetve a funkció egész történeti vagy társadalmi spektrumára.

A lundi konferencia elsősorban a vizsgálat tárgyának, azaz a képi környezetnek legtágabb értelmű, kvalitásszempontoktól független szemléletével hozott újat.

Ugyanakkor jelentős teret kapott a tradicionális ikonográfia, és az ikonológiai módszer is. A „képi üzenetek" feltárása a késő-középkori miniatúra-ábrázolásoktól a XVII—XVIII. századi egyházi és világi ábrázolásokon át a XX. századi levelezőlaptémákig terjedt. A szántó Ádám, mint a férfi-hivatás és mentalitás (Christine Östling), Éva és Mária, mint az asszonyi hivatás (Mereth Lindgren), Zsuzsanna a szolgálólány, mint a protestáns pietisztikus háziasság megtestesítője (Nils-Arvid Bringéus) egyaránt a legenda- és példázat-irodalomban tűnt fel először. E motívumok terjedésében azonban — megállapíthatjuk — a képi változatok legalább olyan fontos forrásnak tekinthetők, mint a szóbeli vagy írásbeli hagyomány. A szimpozium résztvevői közül többen a mese-, legenda- és csudatörténetek irodalmának jeles kutatói, mint például Rudolf Schenda, Lutz Röhrich, Wolfgang Brückner vagy Rolf Wilhelm Brednich. Nem csoda, ha a legenda- és példázat-irodalom képi megfelelői oly nagy teret kaptak az újabb kutatásokban is.

Így például a XIII—XVI. század között majd minden jelentős példázatgyűjteményben fellelhető az „Öregasszony, aki rosszabb volt az ördögnél" című példázat,

mely Magyarországon TEMESVÁRI Pelbárt nyomán vált ismertté. Ez a történet freskó-sorozatok forrása volt a XV—XVI. században Svédországban. A legendák és a hozzájuk köthető képi ábrázolások, képtípusok idő- és térbeli elterjedése néha meglepő távolságokat ível át, mint az Gertrud BENKERnek Szent Kristófról szóló, vagy Leopold KRETZENBACHERnek az „égi létráról" szóló előadásából kiderült. Ez utóbbi a keleti kereszténységben a VII. századtól ismeretes motívum változásait mutatta be a XX. századig, Majakovszkij pamfletjéig és az ortodox témát politikailag aktualizáló bolgár plakátokig.

Az egyes motívumok tartalmának, jelentésének szívós, évszázados továbbélésére a legenda-irodalomtól független példákat is láthattunk: így a flaskó- vagy kancsó-, illetve a madárábrázolások egy részének például hosszú időn át egy másodlagos erotikus jelentése is volt (Lutz RÖHRICH, SINKÓ Katalin).

Az újabb műfajok is sok — funkcióval összefüggő — kérdést tartogatnak. Hogyan választanak postai levelezőlapot a különféle társadalmi, szociológiai rétegekhez tartozó személyek (Orvar LÖFGREN); hogy választja ki szobája díszeit egy adventista család (Eva LONDOS); miért volt szokásos a viktoriánus időkben a halott gyermekekről, kisdedekről fényképet csináltatni (Bjarne KILDEGAARD)? A motívumterjedés és a tárgyhasználat közötti összefüggéseket tárta fel Wolfgang BRÜCKNER is a „Maikrug"-nak nevezett — nálunk olaszkorsónak ismert — motívum kapcsán. Előadása nyomán az oltárdíszítésből, annak tárgyi kultúrájából kiinduló és onnan szüntelen impulzusokat nyerő népművészeti díszítőszokás körvonalazódott.

A funkció problémáihoz szorosan kapcsolódik az eszközök és médiumok kérdése. A populáris grafika terjesztői, a kereskedelmi hálózat kialakulása éppúgy kutatás témája lehet (Rudolf SCHENDA), mint akár a századfordulón roppant tömegben elterjedt luxuspapíráruk, melyekből Christa PIESKE mutatott be terjedelmes sorozatot, különös tekintettel a korszak kedvelt tündér-, manó-, törpe-ábrázolásaira. A filmművészet olyan előzményei, mint a laterna magica, vagy a mozgatható, hajtogatható képek-nyomatok jelzik a korábban statikus képszemlélet dinamizálódását. Rolf Wilhelm BREDNICH szerint ezek a médiumok a képi környezet megismerése során legalább olyan figyelmet érdemelnek, mint a többi populáris műfaj.

A képkutatás iránt érdeklődő ethnográfusok, a „bildlore" képviselői sajátos módszereikkel és kérdésfeltevéseikkel újat hozhatnak más tudományágak, így a művészettörténet számára is, elősegítve e fontos közvetítő elem — a kép — hatásának és jelentőségének megértését régebbi korokban és napjainkban egyaránt.

Hofer Tamás

„A mezőváros — a kutatás néprajzi aspektusai"

Szimpózium Stražnicén, 1984. október 29—31.

Stražnice több okon is be van jelölve a csehszlovákiai néprajztudomány térképére. A várkastélyban van a Népművészeti Intézet és egy a múltra és a jelen népművészeti törekvéseire kiterjedő népművészeti múzeumi gyűjtemény. (Jelenleg a múzeum kerámiaraktára foglalja el azt a termet, ahol a helyi hagyomány szerint Mátyás király megszállt, mikor Podjebrad Györgygyel tárgyalni erre járt.) A kastély parkjában rendezik a nemzetközi folklórfesztiválokat. A város mellett fekszik a Dél-Morvaországi Szabadtéri Múzeum, amelyik a népi építészet faluszerű egységekbe csoportosított emlékei mellett kiemelt témaként mutatja be a vidékre különösen jellemző szőlőhegyi présházakat.

Stražnicén tartják 1973 óta a „stražnicei szimpoziumokat", különböző aktuális néprajzi témákról. A rendezésben részt vesz a Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság Csehszlovák Tagozata, a brnói J. E. Purkinje Egyetem történeti és néprajzi intézete, a strážnicei Népművészeti Intézet — valójában a szervezés lelke és motorja Brnoból Vaclav FROLEC docens. A szimpoziumok elsősorban a cseh és a szlovák kutatókat gyűjtik össze, néhány meghívott külföldi vendég, a Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság tagországaiból, biztosítja azonban az országhatárokon túli kitekintést. Az eddigi találkozók témái részben a hagyományos népi kultúra átalakulásával, jelen szerepével, a kortárs műveltség vizsgálatával kapcsolatos elméleti-módszertani kérdéseket tűzték vitára, mint: „életmód és a hagyomány", „a népművészet és a jelen", „a mai falu kutatása — elméti és módszertani kérdések", „az integrált (multi-diszciplináris) társadalomkutatások

elméleti és módszertani problémái". Más szimpóziumok egy-egy jelenségcsoportot vizsgáltak, mint: „népi építészet", „naptári ünnepek", „lakodalom", „ gyermek és hagyományos népi kultúra".

Az 1984-es téma, a „kisváros", „mezőváros" különösen élénk visszhangot váltott ki: több mint 60 előadást jelentettek be, ezeket egy-két kivételtől eltekintve meg is tartották. A téma jól illett a helyszínhez is. Strážnice két bástyával védett városkapuján betekintve régi földszintes falusias házak láthatók, némelyiken a Dél-Morvaországra jellemző virágos falfestéssel. Az előadások közül több is Strážnicével és a közeli Uherské Hradištével foglalkozott — ami ismét idézte a táj szoros magyar kapcsolatait is, hiszen, a Strážnice nevét adó strázsák is a magyar határ felé vigyáztak egykor. A témának, a cseh nyelvű meghívóban „kisvárosnak" az orosz nyelvű hívólevélben „falusias városnak" nevezett település- és társadalomtípusnak a körülhatárolása eléggé elmosódóan történt, márcsak azért is, mert a fölölelt példák — a Prágai Medence korán iparosodó városkáitól a szlovákiai, egykori felvidéki mezővárosokig, a Pozsony környéki szőlőtermelő, régi szabad királyi városokig, illetve az M. G. Rabinovics professzor előadásában fölidézett orosz, az Anna Szyfer referátumában bemutatott észak-lengyelországi városokig a történeti fejlődés nagyon különböző típusait képviselték. A sokféleség érzékeltetéséhez járulhatott e sorok írójának előadása is az Alföld településstruktúrájáról, amely a kis faluk nélküli nagy agrártelepülések Európának csak kevés táján meglelhető típusaként történetileg jellemezte e rendszer alakulását.

A rendezés néhány súlypont kitűzésével fogta össze a bemutatott sokrétű ismeretanyagot. Az elméleti és módszertani kérdések között különös hangsúly helyeződött a kisvárosok tipológiájára és arra, hogy mi a kisvárosok szerepe a környező népi kultúra alakításában, a néprajzi régiók kiformálódásában — továbbá a jelenben a falusi életmód urbanizálódásában. Arra gondolva, hogy egy hasonló konferencia milyen előadás-javaslatokat hívna elő nálunk, feltűnő volt, hogy a levéltári, illetve képi források alapos elemzésére épülő történeti hozzászólások mellett milyen nagy számban hangzottak el olyan referátumok, amelyek a jelenlegi városi élet és város—falu kapcsolatok többé-kevésbé elmélyedt empirikus vizsgálata alapján például kisvárosi kulturális központok, egyesületek, népművészeti szervezetek tényleges működésére és a környezetre kisugárzó hatására tettek fel kérdéseket.

A jelen problémáit hozták be a tárgyalóterembe — a kastély egykori tánctermébe — a műemléki szakemberek előadásai, akik riasztó képet festettek arról: a helyi vezetőség értetlensége és a felsőbb szinteken gyakran föllelhető tájékozatlanság mi módon vezetett jellegzetes, értékes kisvárosi épületegyüttesek és városképek megsemmisüléséhez. A riasztó példák közt szerepelt Szentgyörgy, Modor és Bazin „történetileg alakult arculatának visszafordíthatatlan elpusztítása". Ezek az előadások azonban rokonszenvesen tanúskodtak a műemléki igazgatás változást kívánó erőfeszítéseiről is.

Ismét más jellegű jelenkori kérdéseket tártak föl a cseh határvidéki városokat ismertető előadások. Itt a korábbi német lakosság kitelepítése utáni népesség-átrendeződés és a konszolidálódás folyamatait tekintették át a kutatók. Mi a kisvárosok szerepe a regionális irodalmi életben ? Mi módon válnak a kisvárosok falukénál gazdagabb kulturális szervezeteikkel az egykori falusi népi műveltség, népzene és népi tánc őrzőivé-bemutatóivá, a faluk számára is ? Ezek a témakörök jelezhetik az előadások és a viták tematikus gazdagságát. Néprajzkutatók, folkloristák mellett részt vettek bennük történészek, levéltárosok, művészettörténészek, műemléki és városrendező szakemberek is.

Végeredményben a rendezőket is meglepő széles körű pozitív visszhang arra mutat, hogy a kisvárosok kérdésében az etnográfusok — anélkül, hogy fájdalmasan szakítaniok kellene a hagyományos néprajzi témákkal — számos olyan kutatási feladatot találhatnak, ahol jelenben zajló fontos társadalmi és kulturális folyamatokat ragadhatnak meg, és kibővíthetik a régi témakört. Az értekezlet így azzal zárult, hogy a legközelebbi (a sorban tizedik) szimpoziumon folytatják a témakör feldolgozását.

Éva Veronika Huseby

„Közösség és az identitás fenntartása Cserépfalun"

Doktori értekezés ismertetése.*

(HUSEBY Éva, Veronika 1982—83 során egy évig végzett terepmunkát az MTA Néprajzi Kutató Csoport irányításával Cserépfaluban. A kutatásai alapján írt disszertációval a University of Michigan-en (Ann Arbor, USA) 1984-ben doktori címet nyert. Alább kisebb rövidítésekkel azt a beszámolót közöljük, amit kutatómunkájáról és disszertációjáról az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában 1984. szeptember 25-én tartott.)

Cserépfalu a Bükkalján található települések egyike. Egertől északkeletre 20 km, Mezőkövesdtől északra 18 km és Miskolctól délnyugatra 57 km távolságban fekszik. Magyar nemzetiségű, döntő többségben református 1400 főnyi közösség. Lakossága református maradt az ellenreformáció alatt is, míg a környező községek és Mezőkövesd vagy nagy többségben római katolikus, vagy felekezetileg heterogén közösségeket alkottak.

Eltérően több környező településtől, Cserépfalu nem pusztult el a török hódoltság alatt. E történelmi kontinuitást nem csupán a különböző dézsmajegyzékek bizonyítják, hanem a néphit, szóhagyományok, legendák is tudatosítják mindmáig. Ezek kihangsúlyozzák azt a vélt vagy valóságos szerepet, amelyet a mai lakosság ősei játszottak pl. Eger védelménél.

A református vallás a római katolikus vagy felekezetileg igen heterogén környéken és a kontinuitás tudata kulcstényező a falu társadalmi-kulturális „zárt"-ságában. Ez főleg az endogám házassági kapcsolatokban mutatkozott meg, illetve evidens mindmáig az endogámiát előnyben részesítő ideológiában és értékrendszerben.

Társadalmi-gazdasági szempontból viszont Cserépfalu „nyitott" volt, főképpen a múlt század közepétől kezdve. A szűkös és rossz minőségű termőterület miatt a cserépiek nagy része évente 6—7 hónapot az ország más területein dolgozott, mint summás. A helybeni földművelés, szőlőművelés és a nagyarányú summázás mellett jó néhányan foglalkoztak fuvarozással, mész- és faszén égetéssel, kőpor fejtéssel, erdei gyűjtögetéssel, faszerszámok készítésével, illetve az ezekből származó termékek piacokra és vásárokra való szállításával, értékesítésével. A summázás, fuvarozás, a különböző kiegészítő foglalkozások, a piaci, vásári, házalási kereskedelmi kapcsolatok gazdaságilag igen nyílt, az egész Kárpát-medencében fenntartott összeköttetésekre utalnak.

A lakosság helybeni, mezőgazdaságból való megélhetését nem tudta jelentősebben növelni sem az 1945-ös földreform, sem a későbbi termelőszövetkezetekbe való tömörítés, sem a szomszédos Tardból átcsatolt föld. Mindmáig számottevő a faluból való rendszeres eljárás, életlehetőségek keresése távolabbi vidékeken. Terepmunkám idején az aktív kereső férfiak több mint 50%-a eljárt dolgozni, iparba, távolabbi termelőszövetkezetekbe, állami gazdaságokba, vagy erdő- és szőlőgazdaságokba. Az asszonyok egy része a Budapesti Fehérnemű Szövetkezet helybeni varrodáiban dolgozik, más része hímez — vagyis „matyózik" — a Mezőkövesdi Háziipari Szövetkezetnek, vagy maszek kereskedőknek. Erdei termékek gyűjtése és piaci értékesítése ma is fontos kiegészítő gazdasági tevékenykedés Cserépfaluban, így pl. „hóvirágozás", „gyöngyvirágozás", „csipkézés", „gombázás" és a viszonylagosan újkeletű „csigázás". Bár volumenében csökkent, a mezőgazdasági idénymunka nem szorul ma sem háttérbe: még a fiatalok között is kevés akad, aki szabadsága, betegszabadsága alatt nem vállal mezőgazdasági idénymunkát, pl. az Alföldön, azzal a gyakran hangoztatott kijelentéssel, hogy „mink cserépiek kaparkodók vagyunk ám,

* A MTA és az ACLS (American Council of Learned Societies) egyezménye alapján megindult amerikai—magyar társadalomtudományi együttműködés keretében 1979 óta egy néprajzi kutatóprogram is megvalósulóban van, mely Észak-Amerikában és Magyarországon egyaránt egy amerikai és magyar kutatókból álló csoport azonos elméleti és metodikai alapon álló közös terepmunkáját irányozta elő. HUSEBY Éva, MOHAY Tamás és NIEDERMÜLLER Péter írása ennek a kétoldalú kutatásnak a részleteiről szól. *(Szerk.)*

oszt summázásból jó pénzt hozunk haza".

Az amerikai szociálantropológia közvetlen, együttélő-megfigyelő módszerét alkalmaztam az 1982—83-ban folytatott terepmunkám alatt. E módszer lényege — röviden — az, hogy a kutató többé-kevésbé folyamatosan a tanulmányozott közösségben éljen és (a dokumentált adatok megvizsgálása, felmérések, formális és informális interjúk készítése, életrajzok gyűjtése mellett) elsősorban közvetlen megfigyeléssel, együtt- és átéléssel kísérelje meg elérni kutatási célját. E munkám célja, illetve központi kérdése az volt, hogy az elmúlt négy évtized alatt struktúrájában és funkciójában radikálisan megváltoztatott magyar vidéki társadalom egy-egy tagja tulajdonképpen ki ma, hogyan látja, alakítja, mutatja önmagát ? Hogyan és miért él a falu közösségében, illetve beszélhetünk-e egyáltalán a *faluközösségről* ma ?

A társadalomtudományokban növekvő fontosságúak lettek az egyéni és csoport identitással, illetve a közösségi kohézióval kapcsolatos kérdések. Ma világjelenség, hogy a hagyományos falusi élet radikálisan átalakul, felbomlóban van. Olyan folyamattal állunk szemben, amely teljes mértékben megváltoztatja a hagyományos vidéki közösségek struktúráját és funkcióját, és amelyet a II. világháborút követő iparosodás és urbanizáció igen felgyorsított. A szocialista országokban pedig minderre a változásra rányomta sajátos bélyegét az is, hogy mind a gazdasági, politikai, kulturális átalakulás, mind a különböző társadalmi szervezetek fontos területei központi irányítás alatt voltak és bizonyos mértékben mindmáig vannak.

E gyors és radikális társadalmi átalakulás jelentős konfliktust eredményezett mind a közösségi kapcsolatokban, mind az egyén, illetve a kis csoportok adaptációjában és orientációjában.

A magyar társadalommal kapcsolatban „bennszülött" és „nyugati" kutatók — antropológusok, szociológusok, szociálpszichológusok és mások — egyre gyakrabban hangsúlyozzák, hogy nem megfelelő intenzitásúak a kis közösségeket összetartó erők és szervezetek. Többen állítják meggyőzően, hogy a közösségek nem csupán fellazultak, de komoly válságban is vannak, és mi több: nincsenek meg azok a feltételek, amelyek jelentős, az egyének számára fontos közösségi intézményeket és kapcsolatokat hoznának létre. Mindezek és más szimptómák, mint pl. többek között a nagyarányú alkoholizmus, válások, öngyilkosságok, általános identitás-válságra utalnak.

Tudatában vagyok annak, hogy egyetlen falu bármilyen mélységű vizsgálata során sem lehet sem általános következtetést levonni, sem „választ", „megoldást" nyújtani ezekre a társadalmi problémákra. Viszont azt egyértelműen merem hangsúlyozni, kutatásom eredményei alapján, hogy Cserépfaluban és valószínűleg a hozzá hasonló más településeken is a kultúra egészére vonatkozó identitás, és a hagyományos társadalmi szervezeteken épülő közösség fenntartása ma is igen pozitív vonásokat mutat. Itt olyan regeneráló tradicionalizásról, vagyis megújuló hagyományozásról van szó, amely lehetővé teszi egy-egy kis közösség adaptációját a radikálisan átalakult társadalmi körülményekhez.

A cserépfalui kutatásom azt mutatja, hogy a nagyarányú társadalmi változás, a hagyományos társadalmi szerkezet és kultúra felbomlása közepette a falu két egymást kölcsönösen megerősítő és kiegészítő stratégiát alkalmaz: ezek közül az első az, hogy igyekeznek fenntartani a rokoni, műrokoni és szomszédsági kapcsolatokra épülő kis közösségek hálózatát mind a falun belül, mind azon kívül. A második stratégia pedig az, hogy a lokális identitást verbális, viselkedési és más jelekkel hangsúlyozottan kinyilvánítják. Úgy tűnik, hogy sok helyzetben ezek a jelek és a közösségüket jellemző és meghatározó jegyek fontosabbak például a foglalkozásbeli, nemzeti, etnikai, műveltségbeli stb. identitás jeleinek hangsúlyozásánál.

A két stratégiával kapcsolatban utalok néhány példára. A kis-közösségi hálózatok fenntartásában jelentős szerepe van a különböző munkaalkalmaknak. Így például az úgynevezett matyózásnak, hóvirágozásnak, csigázásnak, piacozásnak. Ezek Cserépfaluban főleg a belső, közösségi csoportokat erősítik. A közös munkatevékenység nem csak gazdasági jellegű kapcsolatot jelent, hanem cserépi magatartásformát is kifejez. Ezt maguk a cserépfaluiak főképpen a „kaparkodás" fogalmával jelölik. Ez nagyon fontos szerepet játszik a lokális identitás meghatározásában és mind a falun belül, mind a környező települések lakosai által a cserépfaluiakról alkotott sztereotipizálásban. A „kaparkodás" fogalma itt az ún. protestáns vagy puritán etika egyik fontos elemének a megnyilvánulása. A lokális identitásra vonatkozó jelek nagymértékben megfigyelhetők az utóbbi évtizedekben kialakult ingázó csoportokban is. A cserépfalui ingázók együtt utaznak, együtt jelennek meg különböző alkalmakon és voltaképpen minden megnyilvánulásukban a faluközösséghez való kötődésüket igazolják. Mindezekhez hozzájárulnak még a hagyományokat követő és állandóan tudatosító rokonsági, műrokonsági, szomszédsági terminológiák.

E két stratégia — tehát mind a kis közösségi hálózatok rendszerének fenntartása, mind az idealizált önsztereotipizálásnak a kinyilvánítása — egy korábbi lokális tradícióra épül, amely azonban a gazdasági-társadalmi változásoknak és az egymást követő generációk szemléletbeli különbségének függvénye. Így például az ingázó csoportoknál számos olyan elem megfigyelhető, ami a korábbi summázó közösségi kapcsolatokra volt jellemző. Egyes szelektált tradicionális elemek továbbélése és — bár átalakult formában való — továbbadása sokkal inkább függ attól, hogy egyes korcsoportokra milyen mértékben hatott és hat a radikális társadalmi változás, így például a nemek közötti, a foglalkozási csoportok közötti, vagy a társadalmi mobilitásból származó eltérések.

Természetesen, hogy mit használnak fel a fent említett két stratégiában a jelképrendszerekből, hogyan szelektálnak és a különböző elemeket hogyan alkalmazzák, függ az egyes generációk, a nemek, az ingázók, a nem ingázók és nem kis mértékben a faluból elszármazottak, illetve a helybeliek megítélésétől és értékítéletétől.

Voltaképpen elmondható, hogy a cserépfalusiak és természetesen más közösségek élettevékenységét is két egymástól eltérő és egymásnak olykor ellentmondó tényező határozza meg. Az egyik a magyar, sőt közép-kelet-európai társadalmi, gazdasági, politikai környezet. A másikat, amit helyi szférának vagy „objektív valóságnak" nevezhetnénk, állandóan befolyásolja az előbbi, de ettől ugyanakkor a falubeliek saját értékrendszerüktők függően el is határolódnak. A közösségi szemlélet és az életmód normái a helyi miliőben formálódnak, igazolódnak és érvényesülnek. Csak egy példa: Cserépfaluban az egyik budapesti textilüzemnek 3 helyi üzemegysége van. A termékek a falusiak előtt is tudottan főleg exportra készülnek. A termékekkel kapcsolatban gyakran szó esik a minőségről, a világpiaci kereslet-kínálatról, nyereségről és más hasonlókról, amelyek révén a termelésben résztvevők egy tágabb gazdasági szférába kapcsolódnak bele. Viszont az üzemi tevékenységük mellett, sőt közben is az asszonyok saját otthoni, háztáji és kiegészítő mellékfoglalkozási munkájukat részesítik előnyben és az determinálja az egész szemléletüket és aktivitásukat (pl. disznóetetés, csirkeetetés, kapálás, főzés, vásárlás, csigaszedés, piacozás).

A kutatási tapasztalataim és az elmondottak összegezéseként a következő vonható le:

A fontosabb társadalmi hálózatok jelentős mértékű felbomlása a kis falusi közösségekben nem szükségszerűen követi az egész társadalom radikális átalakulását, átalakítását. Elsősorban azért nem, mert e tradicionális hálózatok működtetése ad keretet az egyének és csoportok számára hovatartozásuk, identitásuk folyamatosságának fenntartására. Végezetül is nyilvánvaló, hogy az egyének társadalmi kapcsolataikon keresztül definiálják és érvényesítik önmagukat.

Mohay Tamás

Huseby Éva doktori értekezésének megbeszélése a Néprajzi Kutató Csoportban

A beszámolót követő élénk vitában a kérdések jellegzetesen tükrözték a „bennszülött" etnográfusok és a „kívülről jött" kutató szembesülését. Az az elméleti modell, amit a beszámoló alapul vett, nem mélyed el a hagyományos néprajzi tematikákban, hanem kiemeli belőlük azokat az elemeket, amelyek — jelen esetben a lokális identitás szempontjából — jelentéssel és jelentőséggel bírnak. Ezzel kapcsolatban egy-egy kérdés a viselet és néphit részletesebb bemutatását kívánta. Egy másik kérdéscsoport a jelenlegi, viszonylag kohezív közösség lehetséges okaira (vallás, földesúr, sziget-helyzet, a matyók kihívó közelsége) kérdezett, feltételezve, hogy a közeli vagy távoli múltból kihántható és magyarázó erővel ruházható fel ilyesmi; illetve a változás, a jelenlegi helyzet előzményei iránt érdeklődött, s hogy vajon hogyan egészíthető ki múlt-rekonstrukcióval egy döntően résztvevő megfigyelésre alapozott vizsgálat. Fontos kérdés, hogy kik a bemutatott lokális identitás mai hordozói, belső vagy külső erők segítik-e érvényre juttatását, valamint hogy mi a szerepe ebben a helyi értelmiségnek és vezetőknek az egyháztól a pártig. Végül az utolsó kérdéscsoport, amely hasonló körben talán a legtöbb vitát váltja ki, a megfigyelt jelenségek és az azokra adott magyarázatok, értelmezések érvényességi körére vonatkozott. Az egyik vélemény szerint olyan tények, amelyek Cserépfalun a lokális identitás kifejezői (ide értve a mentalitás és az ideológiák tényeit is), másutt is bőségesen előfordulnak, nem helyi specialitások, tehát nem világíthatják meg, hogy Cserép-

falun miért és mennyiben sajátos a helyzet; szélsőséges formájában ez az álláspont úgy véli, hogy csupán a kutató magával hozott és jelentősen eltérő tapasztalatai és beállítottsága torzítja „különössé" a máskülönben „természetest", például a gyermeknevelés területén. A másik vélemény ezzel éppen ellenkezőleg a Cserépfalun tapasztaltak általánosíthatóságát, kiterjeszthetőségét vonta kétségbe.

Rövidre fogott és lényegre törő válaszaiban az előadó jelezte, hogy a rendelkezésére álló időbe nem férhetett bele minden. Világossá tette, hogy nem tételez föl egy, vagy akár több jól felmutatható „felelőst" a tradicionalizáció mai formáira, legyen az akár régmúlt-beli vagy mai, hanem inkább az a szelekciós mechanizmus és azok a rendszerező elvek érdeklik, amelyek a „cserépiek" identitástudatát ma (egységbe) szervezik. A múlt rekonstrukciójából tehát, részben kényszerűségből, elég annyi, amennyi jelen van az emlékezetben, és azon keresztül hat. A külső erők egy része a közösségen belül nemhogy bomlasztó, hanem inkább összetartó lesz: az ingázó munkások például több módon, kifelé és befelé is kifejezik a faluhoz tartozásukat, és a férfiak távolléte az asszonyok között is szorosabb kapcsolatokat hoz létre. Ezzel ellentétben viszont a helyben dolgozó értelmiség gyakorlatilag semmilyen részt nem vállal a közösségi összetartás továbbvitelében. Hogy vizsgálatainak ezek és más, bővebben ki nem fejtett eredményei nem speciális tényekre alapozódnak, azt az előadó sem tagadta, hozzátéve, hogy nem is volt célja csak ezekre figyelni; ugyanakkor a másutt is elterjedt elemek vagy mentalitás (pl. a „kaparkodás") helyi indoklásai, viszonyítási alakjai, azaz már említett rendszerré szerveződése mutat helyi sajátosságokat. Mindamellett hasonlóan elmélyült további vizsgálatok a módszeres összehasonlítást is lehetővé tennék. Egy falu viszont korántsem annyira speciális, hogy ne adna alapot a következtetések akár regionális, akár a tágabb társadalmi környezet irányába való továbbgondolására és általánosítására.

Niedermüller Péter

Tanulmányúton az Egyesült Államokban

1984 első felében a Magyar Tudományos Akadémia és az American Council of Learned Societies közötti csereegyezmény alapján hat hónapot töltöttem az Egyesült Államokban. A különböző társadalomtudományokra kiterjedő keretegyezménynek indulásától néprajzi „részlege" is működik, aminek köszönhetően az utóbbi években rendszeressé és kiegyensúlyozottá vált az amerikai és a magyar néprajzkutatók közötti kapcsolat. A vegyes bizottság etnográfus-folklorista tagjai — Dégh Linda és Bodrogi Tibor, ill. Hofer Tamás — valamint több közös konferencia résztvevői kidolgozták a néprajzi-folklorisztikai kutatás tervét *Identity preservation through traditionalizing: a comparative study in modern-Hungary and the United States* címmel.

A terv középpontjában az identitás fogalma áll. Nem véletlenül: korunkban világszerte hatalmas embertömegeknek kell újra megfogalmazniuk és szimbolikusan kifejezniük identitásukat, vagy azért, mert ők maguk kimozdulnak lakóhelyükről, foglalkozásukból, társadalmi helyzetükből, vagy mert körülöttük átrendeződik a társadalom. Az identitás újjáalakításának egyik eszköze a hagyományalkotás. A „hagyomány" fogalma itt nem csupán a megszokott, a múlttal kapcsolatot kifejező jelentésében szerepel, hanem mint napjainkban is folyamatosan születő jelenség, olyan folyamat, amelynek keretében kisebb és nagyobb embercsoportok régi és új elemekből újjáalkotják mindennapi életük szokásszerű elemeit, és újjáalakítják identitásuk szimbolikus kifejezéseit.

Az amerikai—magyar közös kutatás azt tűzte célul, hogy az identitás fenntartásának-átalakításának és a hagyomány újjáalakításának szinte az egész földön megfigyelhető folyamataiból két esetet összevet: az Egyesült Államokba vándorolt magyarokét, akik általában falusi környezetből egy fejlett ipari-városi társadalomba kerültek, és a jelenlegi magyar vidéki lakosságét, akik a kelet-európai szocialista átalakulás során — akár saját falujukban maradtak, akár városba költöztek — kerültek új társadalmi pozíciókba. A nagyon különböző körülmények közt lezajlott amerikai és magyar folyamatokban közös vonást jelent, hogy mindkét esetben a magyar paraszti kultúra felől elinduló népcsoportokról van szó.

A magyar és az amerikai identitás-alakítás összehasonlításán túl a kutatóvállalkozásnak összehasonlító jelleget ad az is, hogy mindkét helyszínen, Magyarországon is, az Egyesült Államokban is, eltérő tudo-

mányos tradícióban kiképzett magyar és amerikai kutatók dolgoztak együtt. Ettől a körülménytől azt lehet várni, hogy az együttműködés mindkét oldalon új szempontokat és módszereket vihet a kutatásba — amit talán érzékeltethet a HUSEBY Éva munkáját, illetve annak megbeszélését bemutató írás ebben a rovatban.

A közös munkának az első szakasza 1983 végéig lezárult, amikor is amerikai kutatók (Steve ERDELYI, Eva V. HUSEBY és Michael SOZAN) magyarországi falvakban végeztek terepmunkát, illetve a magyar kutatók (FEJŐS Zoltán, HOPPÁL Mihály és e beszámoló szerzője) folytattak anyaggyűjtést az említett témakörben. E munka következő fázisaként kezdtem meg amerikai tanulmányutamat. A kutatásnak az Egyesült Államokban zajló részét a Bloomingtonban levő Indiana University Folklór Tanszéke szervezte és irányította. Az ott tartózkodás ideje alatt munkám két, egymást kiegészítő irányban folyt: egyrészt terepmunkát végeztem az amerikai magyarok körében, másrészt pedig a minden elképzelést felülmúlóan kitűnő könyvtárakban igyekeztem tájékozódni a terepmunkámhoz kapcsolódó szakirodalomban, illetve általában az antropológia és a folklorisztika területén.

A három magyar kutató három különböző társadalmi-kulturális környezetben élő magyar népesség körében végzett terepmunkát. A néhány héttel később érkező FEJŐS Zoltán Chicagoban, egy amerikai nagyvárosban élő magyar közösség körében gyűjtötte adatait; HOPPÁL Mihály pedig egy amerikai méretű „kisvárosban" South Bendben végezte vizsgálatait, amely település az Indiana államban élő legnagyobb magyar közösségnek adott otthont. Magam a *Calumet Region* településein élő magyarok között dolgoztam. A Calumet Region földrajzi eredetű elnevezés, amely az Indiana állam északnyugati csücskében — Chicagotól mintegy 40 mérföldre délre, a Michigan-tó partján — fekvő négy várost, *Gary*-t, *East Chicago*-t, *Hammond*-ot és *Whiting*-ot, valamint ezen települések szűkebb környékét foglalja magába. Noha maga az elnevezés régi, és természetesen a korábbi évszázadokban is voltak itt emberi települések, e vidék igazi története századunk elején kezdődött. 1906-ban ugyanis különböző hatalmas nehéz-, elsősorban acélipari konszernek pénzén megalapították és felépítették Gary városát. A Calumet Region ekkoriban — kitűnő földrajzi adottságainak köszönhetően, pl. Chicago közelsége, a Michigan-tó, a nagy kiterjedésű sík terület, stb. — az ebben az időben mind dinamikusabban fejlődő amerikai vas- és acélipar egyik központjává vált. Az ipartelepítésnek köszönhetően már meglevő városkák gyors fejlődésnek indultak, az újonnan alapított Gary pedig — mintegy „az amerikai várost" kívánta példázni.

Mindebből következik, hogy az itteni települések élete a legszorosabban kötődött az iparhoz, annak fejlődéséhez, lehetőségeihez. Gondolok elsősorban e települések társadalmi szerkezetének kialakulására. A hatalmas gyártelepeknek, üzemeknek rengeteg munkásra volt szükségük. E munkásréteg döntő többsége délről érkezett négerekből, illetve kelet-európai bevándoroltakból — lengyelekből, szerbekből, szlovákokból, horvátokból, bolgárokból, ukránokból, magyarokból, majd az utóbbi évtizedekben elsősorban mexikóiakból és puerto-ricoiakból — tevődött össze, hiszen e társadalmi csoportok jelentették a legolcsóbb munkaerőt. Más társadalmi rétegek képviselői csak igen kis számban, szintén az ipar szükségleteinek megfelelő mértékben telepedtek le, hiszen e vidéken más munkalehetőség alig akadt. Mindennek köszönhetően a városok társadalmi struktúrája nagyjából egységes, homogén képet mutat.

Ma a Calumet Region a nagy amerikai iparvidékeket jellemző életformának jobbára csak az árnyoldalait mutatja, noha számos forrás szerint a vidéket, az itt élőket mindig is jellemezték a társadalmi deviancia különböző megnyilvánulási formái; az élet itt sosem volt idillikus. A különösen a hetvenes évek második felében domináló acélipari válság itt még mindig erősen érezteti a hatását. Ennek megfelelően jelentős a munkanélküliség, az ebből következő, de egyébként is meglevő szegénység. Gary a százalékos arányt tekintve az egész Egyesült Államokban vezető helyen áll a bűnözési statisztikában, s igen jelentős az alkoholizmus is. S ekkor a fizikai környezetről még nem is ejtettem szót. Ma alapvető tendencia — különösen a régi városrészekben — a slum-ösödés; az ipartelepek kifejezetten elcsúfítják az egyébként vonzó természeti környezetet és esetenként egyszerűen elviselhetetlen a levegő szennyezettsége, a kéményekből áradó por, korom és bűz. (Csupán zárójelben említem meg, hogy a bloomingtoni Folklór Tanszék egykori vezetője, Richard DORSON közel egy évtizeden keresztül folytatott folklorisztikai kutatásokat e vidéken. Kutatásainak eredményeit *Land of the Millrats* c. kötetében jelentette meg 1981-ben. E munkájában az itt élő magyarokkal szinte egyáltalán nem foglalkozott. A munkának ezt a részét DÉGH Linda és részben férje, VÁZSONYI Endre végezte, akiknek tollából több ide vonatkozó tanulmány is megjelent.)

A ma itt élő magyarok — akiknek száma a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 4500 — illetve elődeik a század első évtizedétől kezdődően telepedtek le a Regionben. Az első magyar családok részben Pennsylvaniából, az ottani bánya- és iparvidékekről, részben pedig Chicagoból, a Chicago déli részén levő magyar „városrészből" érkeztek. A későbbiekben aztán mind több olyan család talált itt új otthonra és munkalehetőségre, akik egyenesen Magyarországról, pontosabban a történeti Magyarország északkeleti részéből származtak. Akárcsak más társadalmi, illetve etnikai csoportok, a magyarok is az itteni gyárakban, ipartelepeken helyezkedtek el, s fokozatosan betagolódtak a társadalmi szerkezetet alapvetően meghatározó „alsó-középosztálybeli munkások" soraiba. Azzal párhuzamosan, ahogy az itteni életmódot megszokták (és persze számbelileg is gyarapodtak) fokozatosan kialakították „etnikai" életkereteiket.

Először természetesen templomokat alapítottak, építettek, egyházközségeket hoztak létre a magyarok lakta utcák, városrészek közelében. A második világháborút megelőző időszakban több katolikus és református templomot tartottak fenn, de emellett nagyobb számban voltak unitáriusok, adventisták, sőt baptisták is. Ezt követően megalakultak az egyébként országos hatókörű segélyegyletek helyi szervezetei, és létrejöttek az olyan kulturális intézmények is, mint pl. a magyar énekkar, színjátszókör, néptánc-együttes, sőt hétvégi iskola, stb. Emellett több magyar bolt és kocsma is működött az egyes városokban.

Ezeknek az eseményeknek és intézményeknek igen fontos szerepe volt az itteni magyarság életében. Hiszen nyilvánvaló, hogy a bevándorló magyarok különböző vidékekről származtak, eltérő társadalmi, kulturális és pszichológiai háttérrel rendelkeztek, csupán nyelvük volt azonos. Ezeknek a most már közös intézményeknek a létrehozásával és működtetésével a magyar *bevándorlók* fokozatosan magyar *etnikai közösséggé* alakultak át. Csak amikor valóban létezett már az etnikai összetartozás érzése, azaz kialakult a közösség, akkor vált lehetővé, hogy a magyarok artikulálják magukat társadalmi környezetükben, azaz önmagukat más etnikai közösségek vonatkozásában, más etnikai közösségekkel való viszonyukban határozzák meg.

E folyamat megnyilvánulásaként, a huszas évektől kezdődően állandó jelleggel képviseltetik magukat a különböző városi fesztiválokon, magyar ünnepeket szerveznek (pl. március 15., augusztus 20., szüreti bál, nyári piknik, stb.), azaz szimbolikus formákban és szimbolikus eszközökkel kinyilvánítják, „bizonyítják" összetartozásukat. Másrészt ezekben az évtizedekben kialakul, majd megszilárdul (gyakran máig ható) a magyaroknak más etnikai közösségekkel való kapcsolatrendszere (pl. magyar—szlovák és magyar—szerb etnikai ellentétek, illetve a magyarok, valamint a lengyelek, litvánok és ukránok között kialakult rokonszenv stb.).

Mindez arra mutat, hogy a közben egyre határozottabban jelentkező gazdasági problémák — gazdasági világválság és annak hatása — ellenére a magyarok esetében is létezett a mindennapi életnek egy adott rendje és módja, amely azonban a második világháborút követően alaposan megváltozott. Anélkül, hogy részletesebb elemzésbe bocsájtkoznék — hiszen ez a később megírandó összefoglaló tanulmány feladata — csak a legnyilvánvalóbb tényre tudok rámutatni.

A második világháborút követően az Egyesült Államok társadalmát általában jellemző minden irányú fellendülés légkörében a fiatalabb nemzedék(ek) számára mindaz, amit a Calumet Regionhez kötődő életmód „ajánlani" tudott (munkakörülmények, oktatás, lakásviszonyok, szórakozás, stb.) elégtelenné vált, s ezért hirtelen igen jelentős mértékben megnőtt az elvándorlás a nagyobb és/vagy kedvezőbb életkörülményeket biztosító városokba, államokba. Ez a folyamat kettős következménnyel járt. Egyrészt az elköltözött generációk és azok utódainak asszimilációja erőteljesen felgyorsult és dinamikusabbá vált; másrészt a Calumet Regionben élő magyarok társadalmi rétegződése szinte változatlan maradt, mintegy „konzerválódott".

Ez a kép, 1956-ot követően némileg változni látszott, mivel ekkor jelentősebb számban telepedtek itt le Magyarországról elkerült családok. Ez a népesség azonban nem tudott itt gyökeret ereszteni, s ma már csak néhány családot találni közülük. Az 56-osok elvándorlásának okai nagyon hasonlóak az előbb említettekhez. A kivándorlóknak ez a hulláma nem tudta és nem is akarta megszokni, átvenni és elismerni azokat az értékeket, normákat, a mindennapi életnek azt a rendjét, amelyet a korábbi generációk, a paraszti származású kivándorlók kialakítottak. Ez a népesség tartalmasabb, jobb, más minőségű életre vágyott, mint amit a Calumet Region biztosítani tudott, ahhoz pedig, hogy ebben az életmódban megtalálják a tartalmat és az értékeket, nem voltak meg a készségeik, az eszközeik.

Nyilvánvaló, hogy az adott, a vizsgált közösség jellemzői, története igen jelentős mértékben meghatározza a kutatás lehető-

ségeit, módosítja az előzetes elméleti elképzeléseket. Számomra a terepmunkának egy viszonylag korai szakaszában egyértelművé vált, hogy bizonyos, mind a kutatási tervben, mind egyes az etnikus hagyományokkal foglalkozó tanulmányokban megfogalmazott elméleti tételek e közösség esetében egyszerűen nem igazolhatók. Bebizonyosodott, hogy a folklór, a paraszti hagyományok — ha egyáltalán megfigyelhetők — csak igen közvetett formában, áttételesen jelentkeznek e közösség mindennapi életében. Az etnikai és társadalmi identitás kialakításában, (újra)formálásában pedig még kisebb szerepet játszottak a folklorisztikai kutatás által annyira kedvelt, és oly nagy előszeretettel vizsgált „látványos" események. Az etnikai és a társadalmi identitást persze a különböző szimbolikus események, cselekvések is alakították, de alapvetően a mindennapi élet különböző kevésbé látványos összetevői határozták meg. Így különös jelentőségre tesz szert a munka, az iskola, a különböző társadalmi intézmények, a személyi és kisközösségi (családi) kapcsolatrendszerek, stb., azaz „az emberi élet hajszálcsövei".

Ennek megfelelően munkám során arra törekedtem, hogy feltárjam ezeknek a „hajszálcsöveknek" a működési törvényeit, megfigyeljem a mindennapi életnek mindazon mechanizmusait, amelyek az itt élő magyarok identitását alakították. Ezek a mechanizmusok azonban gyakran kívül estek a folklór hagyományosnak tartott határain. Mindebből következik, hogy a terepmunka gyakorlata is alaposan eltért mindattól, amit itthon elsajátítottam és alkalmaztam. Az általam vizsgált közösségben szinte alig volt mód a hagyományos paraszti folklór vagy kultúra elemeinek, megnyilvánulásainak gyűjtésére, aminek igen egyszerű oka volt. A Calumet Regionben élő magyaroknak még a legidősebb nemzedéke is már az Egyesült Államokban született, vagy pedig egészen kis gyermekként hagyta el Magyarországot, így az egykori folklórról, kultúráról szinte semmiféle képet sem őriz. E megállapítás alól persze találni kivételeket, s vannak akik még őriznek valamiféle képet egykori falujukról, az ottani kultúráról, s emlékeznek pl. az egykori karácsonyokra. Hasonlóképpen vannak, akik emlékeztek régi, de már amerikai karácsonyokra, olyan ünnepekre, ahol egykori szokásokat, szövegeket, dalokat, stb. alkalmaztak. Mindezek az emlékek azonban már az adatközlők számára is valamiféle teljesen megszűnt múltat jelentettek, az életnek egy régen meghaladott szakaszát, amelyre *nem volt fontos* az emlékezés, amelyet nem kellett ismerni, hiszen az életnek azok a szabályai ma már úgysem érvényesek. Ugyanakkor a közösségben csupán néhány ilyen individuum él, azaz ez a magatartás nem jellemző a magyarokra.

Természetesen munkám során elsősorban a közösséget ma jellemző — de történeti múltjukban gyökerező — tendenciákat kívántam rögzíteni, s az individuális eltérésekre csak igen korlátozott mértékben lehettem tekintettel. Ebből következően csak nagyon körülhatárolható esetekben lehetett a hazai néprajzi gyűjtések gyakorlatában annyira megszokott, múlt időre irányuló, közvetlen kérdéseket feltenni. A gyűjtés sokkal inkább az adatközlő és a kutató közötti beszélgetések szakadatlan folyamatában realizálódott és néha egy-egy kötőszó is információs értékkel bírt. Természetesen egy rövid beszámolóban nem lehet összegezni a terepmunkával járó elméleti és módszertani tanulságokat, azt azonban mégis érzékeltetni szerettem volna, milyen sokirányú és szerteágazó „következményekkel", felismerésekkel járt ez a munka.

Végezetül említést kell tennem néhány egyéb programról, élményről is. Kint tartózkodásom alatt alkalmam volt találkozni — nem utolsó sorban a Bloomingtonban rendezett amerikai—magyar folklór konferencia jóvoltából — az amerikai folklorisztika vezető tudósaival, akik a legkülönbözőbb formákban, de igen nagy szívélyességgel és körültekintéssel támogatták munkámat, voltak segítségemre. Alkalmam volt tájékozódni az antropológia, a folklór egyetemi oktatásával, a különböző archívumok anyagával, s általában az amerikai antropológia és folklorisztika szervezeti felépítésével kapcsolatban, s így némileg érthetőbbé vált számomra ennek a tudományágnak a számunkra valóban elképesztő hatékonysága, sokrétűsége. És nem utolsó sorban megismertem egy hatalmas országot, az ott élő embereket és egy a mienktől ennyire eltérő kultúrát, ami egy néprajzkutató számára talán a legnagyobb élmény.

Voigt Vilmos

A Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának megindítása

Folklorisztikai tudománytörténetünk egyértelműen tisztázta, hogy már a XVIII. század végén határozott céllal került szóba magyar népköltési gyűjtemények összeállítása. A reformkorban számos tudományos és közművelődési intézmény (elsősorban az Akadémia, Kisfaludy-Társaság, ám a nemzeti könyvtár szerepét betöltő Széchényi-könyvtár is), ezen kívül iskolák, főiskolák, egyházi intézmények és közigazgatási szervezetek (mint például a vármegyék) foglalkoztak ezzel a kérdéssel, értékes gyűjteményeik jó része mindmáig fennmaradt. Összesítő, az egész magyar népköltésre vonatkozó kiadványokat tervezett (és részben meg is jelentetett) ERDÉLYI János, mind a szabadságharc előtt, mind utána. Voltaképpen ugyanez a megoldás lebegett KRIZA János, IPOLYI Arnold és mások előtt is a XIX. század középső harmadában.

ERDÉLYI *Népdalok és mondák* köteteit, valamint KRIZA *Vadrózsák* kötetét már nyomtatott előzménynek ismerve 1861-ben határozta el a Kisfaludy-Társaság, hogy megindítja a *Magyar Népköltési Gyűjtemény — új folyam* című sorozatát. Az indítványt GYULAI Pál tette és őt bízták meg a szerkesztéssel. Az anyag hamar összegyűlt, ám a kiadás lassan indult meg. 1867-ben ARANY Lászlót választották szerkesztőtársnak. 1871-ben vállalkozott az Athenaeum kiadó az anyag megjelentetésére, és a következő évben meg is jelent az első kötet *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* címmel. Az előszó 1872. február 20-án kelt. Már a csakhamar következő második kötettől megindult a nem összesítő, hanem helyi jellegű kötetek közlése, később tematikus kötetek, újrapublikációk is helyet kaptak a sorozatban, sőt egy ízben a kommentárnak szánt tudományos monográfia is külön kötetet adott. Párhuzamos vállalkozásként már az 1860-as években megindult *A hazai nem magyar ajkú népköltészet tára* című sorozat is, amelyben 1866 és 1877 között három kötet látott napvilágot, szlovák, román és kárpátukrán (oroszoknak nevezett rutén) népköltészet csak magyar fordításban. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* változó gyorsasággal, ám mindvégig a néprajztudomány középponti szövegkiadványaként jelent meg. Szerkesztői között a később megalakult *Magyar Néprajzi Társaság*, az *Ethnographia* folyóirat, illetve a mai *Néprajzi Múzeum* elődeinek vezetői, képviselői rendre megtalálhatók.

Utolsó megjelent kötete, a 14., a *Nagyszalontai Gyűjtés*, amelyet KODÁLY Zoltán közreműködésével SZENDREY Zsigmond szerkesztett. Az itt közzétett anyagot a „Folklore Fellows néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség magyar osztálya" gyűjtötte, zömmel 1912 és 1914 között. Több ilyen kötetet is terveztek, ezért az előszó arra hivatkozik, hogy e munka első kötete az FF magyar osztálya gyűjteményeinek. Úgy tervezték, hogy 1917-re, ARANY János születésének századik évfordulójára jelenjen meg a kötet, azonban különböző okok, legkivált a világháború miatt csak 1924-ben látott napvilágot ez a munka. SEBESTYÉN Gyula előszavából is megtudjuk, hogy ez csak egy része a Nagyszalontán gyűjtött folklórnak, és ugyancsak ő hivatkozik arra, hogy másutt (pl. Sárospatakon, Pápán, Egerben stb.) is végeztek hasonló gyűjtéseket. Ezt is megjelentetni kívánták. Az 1920-as évek kedvezőtlen hazai kutatási lehetőségei, bizonyos mértékig nyilvánvalóan SEBESTYÉN Gyula visszavonulása is okozta azt, hogy hatvan évvel ezelőtt voltaképpen megszűnt a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozata.

Amikor később nagyszabású szövegkiadási vállalkozások indultak (mint már a két világháború között BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán szerkesztésében a később *A Magyar Népzene Tára* címmel megjelent népzenei sorozat köteteinek előkészítése, vagy az 1940-től ugyancsak máig megjelenő, ORTUTAY Gyula megtervezte *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteinek kiadása), ezek már más elképzeléseket követtek, és ennek következtében nem is pótolhatták vagy folytathatták a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatának folytatását. Ez a terv ugyan többször is szóba került (a leginkább határozottan akkor, amikor SEBESTYÉN Gyula hagyatékában több ide is tartozó anyagot megtaláltak), azonban voltaképpen sosem realizálódott, és az utóbbi évtizedekben megjelent újrakiadások vagy hagyatéki közlések (pl. KRIZA János korábban kiadatlan szövegei, ARANY János népdalgyűjteménye, SEPRŐDI János gyűjteménye, KÁLMÁNY Lajos hagyatékának anyaga, ISTVÁNFFY Gyula palóc népköltési gyűjteménye, BERZE NAGY János hagyatéki anyaga, stb.) nem a régi sorozat folytatásaként jelentek meg. Az első világháború után nehézzé vált a nemmagyarországi magyar folklór anyag közlése. Más vonatkozásban azonban ez az

utóbbi évtizedekre megnyugtató módon megoldódott, szlovákiai és romániai népköltési kiadványok magyarországi kiadókkal kooperálva itthon is megjelennek, jugoszláviai magyar folklór köteteket pedig az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* hozott is és hozni is fog. Bizonyos fokig megkezdődött, illetve folytatódik a régi és mai magyarországi nem-magyar folklór anyag szövegkiadása is, mégpedig nemcsak magyarul, hanem eredeti szövegben is. Noha e téren nem lehetünk igazán elégedettek, úgy gondoljuk, nem a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új sorozatának feladata e hiány pótlása.

Megjegyezhetjük azt is, hogy az utóbbi években biztató módon megindult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékének kutatási pályázata keretében *A magyar népköltészet forrásai* című szövegkiadvány-sorozat előkészítése. Ennek a munkának első szakasza 1981 és 1984 között került lebonyolításra, olyan magyar folklór forrásszövegek közzététele érdekében, amelyek a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* megindulása (1872) előtt mintegy évszázadnyi időközből hoznak tematikus vagy más csoportosításban eddig közzé nem tett anyagot. Legutóbb a „Kulturális és Történelmi Emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása kutatási főirány koordináló tanácsa" számára készített jelentésben e vállalkozás készítői azt jelezték, hogy 1985 végéig több kötet kéziratát adják át a kiadónak, a következő tervidőszakban (vagyis 1985 és 1990 között) pedig legalább öt-hat további kötet elkészítését tervezik. Noha a forráskiadványok előkészítése és megjelentetése 1990 után is kívánatos, jelenleg az az elképzelés, hogy a legfontosabb forrásszövegeket ez időig, mintegy 14 kötetben közzé kell tenni.

Ugyancsak e jelzett kutatási főirány keretén belül javasoltuk a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatának folytatását. A sorozat kiadójaként a megszűnt Kisfaludy-Társaság utódjaként a *Magyar Néprajzi Társaság* szerepelne. Úgy terveztük, hogy a régi sorozat számozását megtartva, illetve folytatva már 1984-es évjelzettel, vagyis hatvan éves szünet után következne az „új folyam", e körülményre csak a sorszámozással utalva. E javaslatot mind a kutatási főirány koordináló tanácsa, mind a Néprajzi Társaság vezetősége támogatta. A vállalkozást a teljes magyar folkloristikai kutatás orgánumának tekintjük, és belátható időn belül számottevő anyag kiadását javasoljuk. Jelenleg úgy látszik, hogy 1986 előtt nem indul meg egyes kötetek szerkesztése.

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új sorozata a régi nagyszalontai gyűjtés újranyomásával, illetve az akkor nem közölt anyag közzétételével (mint XV. kötettel) indulhatna. Utána olyan egységes anyagokat kívánunk közzé tenni, amelyek egy-egy kötet elkészítését viszonylag hamar lehetővé teszik. Támaszkodni kívánunk a legfontosabb központi archívumok anyagára (elsősorban az *Ethnológiai Adattár*, az *MTA Zenetudományi Intézete*, valamint az *MTA Néprajzi Kutató Csoportja* archívumaira), valamint a különböző közgyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, múzeumok, egyetemi intézetek) népköltési anyagára. Természetesen nem csak Budapesten található anyagot veszünk figyelembe. Fontos szempontnak tartjuk, hogy a sorozatban következhessenek a szomszéd országok magyar folklórjára vonatkozó forrásszövegek is. Ezért is minden magyar folkloristát a sorozat munkatársának tekintünk, függetlenül attól, melyik országban dolgozik. E téren bizonyos kezdeményezéseket meg is tettünk.

Az új sorozat a legmesszebbmenőkig figyelembe veszi a már folyó intézményi kutatásokat, illetve kiadványokat, elsősorban *A Magyar Népzene Tára*, *A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára*, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, a *Folklór Archívum* szövegkiadásait, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete, a Néprajzi Múzeum szövegkiadásait, múzeumi és egyéb kiadványokat. Voltaképpen nincs ütközése *A magyar népköltészet forrásai* c. kiadványsorozattal sem. Egyenként is önálló, kevés jegyzettel ellátott, gondos szövegpublikációt kívánunk adni, korszerű és egyszerű textológiai szabályok alapján. Minden kötetet külön szerkesztő készít elő, a sorozat szerkesztője csupán az egységes szempontok és a sorrend egyeztetését végzi. Egyelőre nehéz megmondani, hány kötet készülhet el a sorozat számára, a régi sorozatnál azonban több, mivel időközben a gyűjtött anyag sokszorosára nőtt.

A kötetek elkészítésével kapcsolatban a legfontosabb kérdés az, milyen jellegű nyomda milyen módon tudja kiadni az anyagot. Folklór kiadvány esetében ugyanis ma már a dallamok közlése is elengedhetetlen. Régi kéziratok esetében olykor az offset jellegű kiadás látszik a leginkább kivihetőnek. Kérdés az illusztrációk nagyobb arányú közlése is. Általában célszerű lenne összekapcsolni az új sorozatot a régivel olyan módon, hogy formátumában, terjedelmében arra hasonlítson. Ezzel kapcsolatban felmerül egyes régi kötetek újrakiadásának lehetősége is. Különösen akkor lenne célszerű ez, ha új vagy kiegészítő kötet kapcsolódna ehhez. Minthogy ma már ez egyszerűen nyomdatechnikai kérdés, csupán jelezni kívánjuk e lehetőséget.

Alább bizonyos tematikai sorrendben jelezzük a felmerült kötet-lehetőségeket, illetve közülük azokat, amelyek megvalósítása könnyen elképzelhető.

Magyar Népköltési Gyűjtemény I. (1872) *pótlások*, amelyeket már a múlt században összeállítottak — ennek sajtó alá rendezése csak a régi sorozat újra kiadásakor, nem a közel jövőben javasolható.

Ipolyi Arnold népköltési gyűjteménye: ennek csak töredékét adta ki KÁLMÁNY Lajos az MNGy XIII. kötetében, más szempontú jegyzékét KOVÁCS Ágnes tette közzé (*Néprajzi Értesítő*, 1956) — ennek kiadása egyelőre nem időszerű.

Majland Oszkár székelyföldi gyűjtésének (MNGY VII, 1905) második, eddig kiadatlan kötete — gondos szövegfilológiai vizsgálat után adható csak ki.

Istvánffy Gyula népköltési gyűjteményei az újrakiadás (1963) után nagyjából rendezettnek tekinthetők.

Abafi Lajos gyűjteménye: két változatban is ránk maradt. 1872 körül maga a szerző mintegy 3400 dalból álló gyűjteményt készített, 1887—91 között ebből KÁLMÁNY Lajos egy kb. 850 dalnyi válogatást állított össze. POGÁNY Péter megállapításai (*Ethnographia*, 1954) szerint akár az egész eredeti anyag, akár a későbbi, klasszikus értékű válogatás kiadható — minderre azonban csak később, más kiadási munkálatok (elsősorban az ún. ERDÉLYI János féle kéziratos anyag sajtó alá rendezése) után kerülhet sor.

Vikár Béla gyűjtései számos területre vonatkoznak, sok füzetben, illetve fonográfhengerről leírt szövegek formájában ismertek, ezek egy része bekerült az ún. *Népköltési Kataszter* anyagába. A zenei részek lejegyzői közül kiemelkedik BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. A több mint 5—6000 szöveg kiadható tájegységenként, illetve forráscsoportonként. A dallamos feljegyzések esetében fonográfra csak az első strófa anyaga került, a többi csak szövegként van feljegyezve. Ennek kiadása ily módon jól összeegyeztethető a folyó népzenei kiadási munkálatokkal. — Javaslatként említhetjük, hogy egy vagy két kötetet ebből az anyagból már 1990 előtt meg lehet jelentetni, a Zenetudományi Intézet munkatársai, illetve szövegfolkloristák közreműködésével.

Kálmány Lajos alföldi népköltési gyűjteménye (az MNGY egyik el nem készült kötete) — minthogy szinte sajtóra kész, önálló kötet, megjelentetése mielőbb lehetséges. Az 1950-es években megindult kiadás (*Kálmány Lajos népköltési hagyatéka*, I—II, 1952—1954) egyelőre nem folyik, úgyhogy ez nem keresztezi ezt a szövegkiadást. A „hagyatéki" kiadásban kell viszont számba venni az oda tervezett mesegyűjtemény-kiadást, KOVÁCS Ágnes gondozásában.

Folklore Fellows gyűjtések (zömmel az 1910—1914 közti időből, legtöbbjüket az MNGY sorozatába tervezték), főként helyi anyag. — Közülük elképzelhető helyi erők bevonásával a pápai, egri, általában a dunántúli, felvidéki és székely anyag megjelentetése, amennyiben ehhez munkatársak jelentkeznek. Ebből a sokrétű anyagból egyelőre a következő két kiadvány elkészítése tekinthető reális tervnek.

Sárospataki gyűjtés — kézirata az Ethnológiai Adattárban. Nem tévesztendő össze az 1930-as évektől ugyanitt gyűjtött, ún. Faluszeminárium-anyagával, amely ma is Sárospatakon van. Ennek kiadása később lenne esedékes. Különösen akkor, ha belátható időn belül szóba jöhetne a XIX. századi sárospataki folklór gyűjtések anyagának kiadása is, e két modern gyűjtés kiadásával viszonylag összemérhető történeti metszetet kaphatnánk egyazon terület folklórjáról. Ehhez is fontos hozzájárulás e közbülső anyag megjelentetése.

Garay Ákos szlavóniai gyűjtése — kiadását az újvidéki kutatókkal együtt vették tervbe, külön e sorozatban akkor kellene sort keríteni rá, ha ottani vagy közös kiadása nem lehetséges. Célszerű lenne a jelentős fénykép-anyag közzététele is.

Sebestyén Gyula gyűjtései — igen sokrétű anyag, amely végül is több kötetre tarthat igényt. Ezek közül a legsürgősebbnek a népi színjátékokat tartalmazó anyag kiadása lenne, ha ez terjedelemben megoldható, az 1902 óta gyűjtött újabb regösénekszövegek anyagával együtt. Ez a munka mielőbb elkezdhető, ezzel egyszerre a gyűjtések további kiadási tervét is el kell készíteni. Elképzelhető a népzenei rendben már feldolgozott SEBESTYÉN-anyag szövegszempontú közzététele, illetve áttekintése is.

Seemayer gyűjtései — elsősorban a somogyi gyűjtés zenei és szöveg-szempontból egyaránt kiadható. Elképzelhető, hogy az egyébként folyó somogyi folklór-kiadványsorozatba illesszék be ezt végül is. Sorozatunkban kiadására csak a népzenekutatókkal egyetértésben kerülhet sor, ha ez találkozik az ő forrásközlő tevékenységükkel.

Nagyszalontai gyűjtés — az MNGy megjelent XIV., és előkészített XV. kötete. Az első kötet újranyomását akkor javasoljuk, ha a második kötet megjelentetése sikerül. A második kötet legfontosabb anyaga az a mintegy 400 szöveg, dallammal, amelyet KODÁLY Zoltán jegyzett le. Ezzel, mint a KODÁLY-hagyaték részével a Zenetudományi Intézetben külön is fog-

lalkoznak. A teljes, eddig nem-publikált nagyszalontai anyag esetleg több kötetben is kiadható. A munka elvégzésére munkatársak jelentkeztek, kívánatos lenne valamilyen módon felajánlani a részvételt erdélyi magyar folkloristáknak (pl. FARAGÓ József, FÁBIÁN Imre, DANIELISZ Endre, stb.) is, anélkül azonban, hogy esetleges akadályoztatásuk a sorozat megállását eredményezné.

Móricz Zsigmond népköltési gyűjteménye — a régi MNGy számára készült, legutóbb előkerült kézirat, amelynek mielőbbi sajtó alá rendezése kívánatos. Külön lehetséges még a későbbi, dallamokkal együtt szereplő szatmári gyűjtések közzéadása, zenefolkloristák közreműködésével. Itt LAJTHA László, KODÁLY Zoltán, KODÁLY Zoltánné, PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos, LUBY Margit és mások gyűjtései kerülnének elsősorban szóba. Többen foglalkoztak is ennek az anyagnak a közzétételi terveivel. Ez az anyag több kötetben is közzétehető. Külön kötetben lenne elképzelhető KRISTON Antal (és KUKORÓ Ferenc) Rétközberencs és környéke anyagát tartalmazó gyűjtése, amelynek elkészítésére van megfelelő jelentkező. Ha e több szatmári kötetet sikerül megjelentetni, ismét jó történeti áttekintésünk lenne egy terület népköltészetének változásáról. Elképzelhetőnek látszik, hogy több szatmári népköltési kötet elkészítéséhez a helyi művelődési szervek segítségét is igénybe vegyük. Itt jegyezhetjük meg, hogy e területről ORTUTAY Gyulának és tanítványainak is van fontos gyűjtése az 1940-es évekből, illetve későbbről. Ezek gondozását már régebben megfogalmazott tervek szerint az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* végzi. Némi régebbi anyagot a forráskiadvány-sorozat közöl majd.

BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán első világháborús *katonadalgyűjteménye:* voltaképpen sajtó alá rendezett önálló anyag, az egész magyar nyelvterületről, homogén műfaji jellegű. Minthogy ezt a zenefolkloristák így nem kívánják megjelentetni, elképzelhető viszonylag hamaros kiadása. Hasonló gyűjteményt készített Erdélyben SEPRŐDI János. Célszerű lenne megtudni, tervezik-e ennek kiadását, illetve össze lehet-e vonni kiadás szempontjából a két gyűjteményt?

Zoborvidéki gyűjtés — kiadása csehszlovákiai és hazai kutatók bevonásával képzelhető el, leginkább közös kiadvány formájában, ennek közreműködői könnyen felkérhetők.

Ormánysági anyag — elsősorban népzenei gyűjtések, KISS Géza, LAJTHA László, VERESS Sándor és mások anyaga. Kiadása a népzenekutatási forráskiadványokkal egyeztetendő.

Moldvai gyűjtés — LÜKŐ Gábor, BALLA Péter, VERESS Sándor és mások, zömmel népzenei anyaga. A kiadás egyeztetendő a népzenei forráskiadványokéval, illetve a *Csángó népzene* (DOMOKOS—RAJECZKY) esetleges folytatásának terveivel. DOMOKOS Pál Péter esetleges még kiadatlan anyagát is tekintetbe kell venni. A voltaképpen nagy mennyiségű anyagból külön kötetben először VERESS Sándor kötetnyi anyaga lenne kiadható, a kéziratok fele Budapesten, másik fele Zürichben hozzáférhető, feldolgozásával jelenleg is foglalkoznak.

Bukovinai és volt bukovinai székelyek körében végzett gyűjtések — még Romániában gyűjtött anyag (BALLA Péter, VERESS Sándor), majd a második világháború után gyűjtött anyag (KISS Sándor) alapján. Népzenei jellegű, kiadása ezért konzultációt érdemel. Foglalkoznak is vele.

Bartók Béla egyes gyűjtései (pl. mintegy 250 felsőiregi dala) — anyaga szétosztva meglesz a *Magyar Népzene Tára* köteteiben, ezért külön kiadása, amely viszont egy falu-monográfia értékét nyújtja, talán nem a legsürgősebb feladat.

KODÁLY Zoltán—DÁVID Gyula—VIKÁR László: *Karádi gyűjtés* — szintén önálló, monografikus anyag, amelyet figyelembe lehet venni egy későbbi kötet számára, a változások érzékeltetése végett. Ennek anyagát is bevonták a *Magyar Népzene Tára* köteteibe.

Berze Nagy János gyűjtései — voltaképpen teljesen ki vannak adva. Elképzelhető viszont, hogy önálló jelentőségű adatszolgáltatói (pl. Schneider Lajos) gyűjteményét, amely népzenei szempontból is fontos, külön kötetben is kiadjuk. Erre később lehet sort keríteni.

Ecsedi István debreceni és hortobágyi gyűjtései — megfelelő kommentárral egyesíthetőek lennének. Ebbe a munkába be kell vonni a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének munkatársait, akiknek gazdag önálló népköltési gyűjteményei is vannak. [Tudtommal e kiadás munkálatai megindultak].

Szegedi gyűjtések — KÁLMÁNY Lajos gyűjtései óta is számos és fontos munka jelent meg, illetve kéziratos gyűjtések történtek, amelyek filológiai megrostálása és összegezése fontos feladat. Különösen akkor, ha sikerül kiadni KÁLMÁNY korábbi gyűjtéseit, egy kötetben összeállítható lenne a későbbi gyűjtemények anyaga, jó képet adva egy parasztvárosi folklórról. Az anyag hozzáférhető, helyi kutatók bevonásával sajtó alá rendezése is megoldható. A közelmúltban elkészült, illetve elkészülendő monográfiák (Tápé, Szőreg, Szeged stb.) folklór anyagát előbb tanulmányban

kellene összegezni, távlatban azonban ezekből is elképzelhető egy kötet összeállítása. A szegedi kirajzások folklórját elsősorban jugoszláviai magyar kutatók végzik, mivel azonban van romániai (temesközi) anyag is, távlati tervként egy ilyen jellegű összesítő kötet is elképzelhető.

Pécze Attila gyűjteményei — csongrádi gyűjtése kötetben készen áll, hódmezővásárhelyi anyaga könnyen kötetbe rendezhető. Amennyiben ez megkönnyíti a népzenei forráskiadványok elkészítését, tervbe vehető e sorozatban megjelentetésük.

Dincsér Oszkár gyűjtései — később figyelembe vehetők. Katonadal-anyaga különösen érdekes. Az a szemlélete, amely a népzenekutatásban kitért a hangszerekre is, ma is hasznosítható, noha szövegkiadás esetén sajátos textológiai problémákat vet fel.

Kiss Lajos magyarországi népzenei gyűjtései — figyelembe veendők. Jugoszláviai anyagát az ottani kiadványsorozat közli majd. Itthon sajtó alá rendezőt könnyű találni.

Vargyas Lajos gyűjtései — leginkább az Áj faluban gyűjtött anyag egy kötetben kiadása javasolható. Ezt ugyan beosztották a *Magyar Népzene Tára* köteteibe és végül is különféle publikációkban megjelent az egész gyűjtés, azonban egy kiadványban soha, és a régi publikációk hozzáférhetetlenek, ezen kívül olyan teljes képet adnak, amelyet például a zenefolklorisztikai kiadványsorozat évtizedek múlva sem ér utol.

Pátria hanglemezek anyaga — népzenei szempontból csak az első strófák dallama kerül kiadásra, a teljes szövegek nem. A szövegek jelentős része nem is zenei anyag, a szövegeket leírták. A sokrétű és egységes anyag közreadása megfelel a régi MNGy elveinek, mielőbb elkészíthető, munkatárs van a kiadáshoz. Ehhez a kiadványhoz is kell azonban kottákat adni.

Ortutay Gyula gyűjteményei — egyelőre az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*től várjuk megjelentetésüket. Az új MNGyben leginkább a sok vihart megért 1956-os szlovákiai gyűjtött anyag kiadása lenne elképzelhető, a munkában résztvett külső munkatársak bevonásával.

Csíki folklór gyűjtések az ELTE Folklore Tanszékén — elsősorban Albert András meséinek kiadása képzelhető el, ezt ugyanis itt rendezték és némileg feldolgozták, van munkatárs a kiadásra.

Burgenlandi magyar folklór anyag — ausztriai és hazai munkatársak közreműködésével kötet készítendő el, részben csak németül megjelent, másrészt publikálatlan anyag bevonásával. A munka hamar elkezdhető.

Kárpátalji magyar folklór anyag — csak előmunkálatok vannak, ottani munkatársak bevonhatók, de a kiadást itt kell előkészíteni.

Amerikai magyar folklór anyag — a most megindult amerikai—magyar néprajzi együttműködés keretében külön feladatként kezdhető el. Elsősorban szóbeli forrásanyag publikálása célszerű, természetesen nem kizárva a már megindult írásos források ilyen közlését is.

Manga János hagyatéka (az ELTE Folklore Tanszékén) — több kötetnyi anyag, elsősorban a szokásleírások veendők figyelembe. Előbb az anyag rendezése szükséges.

Együd Árpád somogyi gyűjtései — a megjelent első kötet után a második most kerül kiadásra Kaposvárott. Van még egy harmadik kötetre való anyag is, ezt is célszerű ott kiadni. Ha ez nehézségbe ütközik, akkor lenne szükség a sorozat számára is figyelembe vételről.

Erdész Sándor gyűjtései — jelenleg elsősorban az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* tart igényt ezekre, ha ott kiadásuk akadályokba ütközik, sorozatunk későbbi kötetei számára is figyelembe vehető.

Munkásfolklór-kötet — elkészítendő a sorozat számára is egy olyan terv, amely tartalmazná a szóbeliség körében ide tartozó anyag kiadási javaslatát. Összhangba kell hozni ezt a forráskiadvány-sorozat számára készítendő korábbi anyag-közlési tervvel.

Az *Ethnológiai Adattár* anyaga — javaslat kérendő az ottani munkatársaktól a kiadásra, illetve az ezzel kapcsolatos saját tervekre vonatkozóan.

Egyetemek és főiskolák archívumai — konkrét javaslat kérendő a kiadásra, elsősorban Budapest, Debrecen, Szeged, Szombathely, Pécs, Esztergom, Eger gyűjteményeinek vezetőitől.

Múzeumi anyagok — a vidéki múzeumoktól is kiadási javaslat kérendő.

Egyházi gyűjtemények — javaslat kérendő a kiadást illetően.

Nemzetiségi gyűjtemények, archívumok, szövetségek stb. — noha e sorozatnak nem célja a nem-magyar nyelvű folklór közreadása, célszerű a tájékozódás, illetve ottani magyarnyelvű, esetleg kétnyelvű gyűjtemények kiadási igényeinek jelzéseivel.

Romániai magyar folklór-kiadványok: koordinálásra van szükség a kiadványok sorrendjét, esetleges közös kiadványokat illetően.

Jugoszláviai magyar folklór kiadványok: hasonló koordinálásra van szükség, mégpedig nemcsak az újvidéki (és általában a vajdasági), hanem a horvátországi

és szlovéniai gyűjtemények és kiadási tervek esetében is.

* * *

Jelenleg az előkészületek folynak. Kedvező körülmények esetén már 1986-ban megindulhat az újrakiadás, illetve a kötetek nyomdába adása. Úgy látszik célszerűnek, ha erre megvan a nyomdai és kiadói kapacitás, hogy évenként legalább két-két kötet jelenjen meg. Ehhez a Néprajzi Társaság és a Kulturális és Történelmi Emlékeink ... főirány koordináló tanácsa segítségén kívül minden magyar folklorista közreműködésére is számítunk.

MEGJEGYZÉS

1983 tavaszán a Magyar Néprajzi Társaság elnöke vetette fel a kiadványsorozat tervét. Alulírott javaslatával felkerestük az említett kutatási főirány koordináló tanácsának elnökét és megbeszéltük a szükséges előkészületi lépéseket. Ez után a bevonható szakemberekkel és intézményekkel való megbeszélések következtek. Ennek alapján került sor 1983. november 9-én a Néprajzi Társaság Folklór Szakosztálya és az ELTE BTK Folklore Tanszéke rendezésében arra a munkaértekezletre, amely a tervvel, illetve az egyes felsorolt forrásokkal foglalkozott. Az értekezlet jóváhagyta az általános tervet és az egyes forrásokkal kapcsolatban az itt körvonalazott megoldást javasolta. Az értekezleten részt venni nem tudó hazai és külföldi kutatók soraiból többen is örömmel közölték részvételi szándékukat a munkálatokban. Több igen fontos intézmény hasonlóan támogatásáról biztosította a tervezetet. Ugyanitt került arra a bejelentésre sor, miszerint az 1984 tavaszán az MTA Néprajzi Kutató Csoportja, valamint az ELTE BTK Folklore Tanszéke rendezésében sorra kerülő *magyarországi folklorista találkozó* keretében kerül sor a tervezet sorsáról, illetve az előkészületekről való beszámolóra, itt már az egyes tervbe vett kötetek munkatársainak felsorolásával is. Erre csak részben nyilott alkalom.

A javaslat előkésztésében tevékeny részt vett MARTIN György, aki az említett ülést is vezette volna mint a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályának elnöke. Váratlan halála miatt több konkrét javaslatát illetően is csak vázlatos tájékoztatást tudtunk adni. Emlékét a sorozat megindulásakor méltó módon kívánjuk megörökíteni. A fenti kötetjavaslatok közül több is az ő szempontjai alapján készült.

ISMERTETÉSEK

Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. I—III. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970, 1982, 1983.

Klaniczay Gábor

Hosszú ideje várta már a néprajztudomány és a történettudomány, hogy SCHRAM Ferenc forráskiadványának torzóban maradt harmadik kötetét, és összefoglaló tanulmányát nyomtatásban láthassa. Az 52 évesen, 1975-ben elhunyt szerző hagyatékát TÁRKÁNY SZŰCS Ernő és NAGY Ilona rendezte sajtó alá, s a harmadik kötet megjelenésével egyidőben az Akadémiai Kiadó második, változatlan kiadásban újra közreadta a már beszerezhetetlenné vált első két kötetet is. Kezünkben tarthatjuk tehát SCHRAM életművének legfontosabb alkotását, KOMÁROMI Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára* (Budapest, 1910) című kiadványának folytatását. Tegyük hozzá azt is, hogy SCHRAM fáradságos levéltári gyűjtőmunkájának gyümölcse egyben az utóbbi évtizedek legjelentősebb néprajzi tárgyú történeti forráskiadványa, s a korra vonatkozó más történeti forráskiadványok között is kivételes helyet foglal el. SCHRAM Ferenc *Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon* című tanulmánya pedig, mely a kiadvány harmadik kötetének első harmadát teszi ki, a legterjedelmesebb és legrészletesebb elemzés a magyarországi boszorkányperekről, ami ezidáig napvilágot látott (nem számítva SZENDREI Ákos mindmáig kéziratban maradt disszertációját: *A magyar néphit boszorkánya*, 1962).

Mielőtt bármiféle vélemény elhangzana tehát e kiadvány értékelésével kapcsolatban, hangot kell adni a legmagasabb fokú elismerésnek. Még ha nem tekintjük is SCHRAM Ferenc szerteágazó egyéb irányú kutatásait, pusztán ennek a boszorkányperekkel kapcsolatos kutató- és kiadómunkának alapján is elmondható, hogy kevesen tudtak ilyen kevés intézményes támogatással ilyen jelentős és mások számára is ilyen sokféleképpen hasznos kiadványt letenni az asztalra. SCHRAM jó érzékkel ismerte fel, hogy a recens anyag néprajzi gyűjtése mellett egyre fokozódni fog a néphiedelmek levéltárból összegyűjtendő történeti forrásanyagának a jelentősége a szakma számára. Talán azt is megérezte, hogy a hatvanas évek végétől kezdve — történelem, néprajz és antropológia egymáshoz közeledésének a jegyében — éppen a boszorkányperek vizsgálata lesz az egyik legkedveltebb, legtanulságosabb témája azoknak, akik a néphit és a népszokások történelmi átalakulásainak forrásokon alapuló újszerű elemzésével próbálkoznak (MACFARLANE, THOMAS, GINZBURG, MUCHEMBLED, BURKE stb.).

A SCHRAM által kiadott, illetve ismertetett 569 pert elolvasva közeli bepillantást kapunk a XVII—XVIII. századi Magyarország falvainak és mezővárosainak hétköznapi életébe, ügyes-bajos dolgaiba, konfliktusaiba, babonáiba. Drámák elevenednek meg a szemünk előtt, szenvedélyek szabadulnak el, némberek feleselnek, gyűlölködnek, feljelentenek, rettegnek, szoronganak, rémálmokat látnak. Nemcsak néprajzi vagy történelmi szempontból tanulságos ezeket a szövegeket olvasni, hanem önmagukban is, pusztán a megrendítő olvasmányélmény kedvéért. Michel FOUCAULT kifejezésével élve *(document—monument)* emlékművet állít ez a könyv sok ártatlanul meghurcolt, kivégzett embernek.

Túl a kiadvány feletti örömön, nézzük most már részletesebben, mivel is változtat a boszorkányüldözésekről eddig kialakított felfogásunkon SCHRAM gyűjteménye és értékelő tanulmánya. Noha számos kisebb forráskiadvány már árnyalta azt a képet, ami KOMÁROMY gyűjtése nyomán a magyarországi boszorkányüldözés két fő területének Erdélyt és Debrecen környékét, Hajdú és Bihar megyét tüntette fel, SCHRAM terjedelmes forrásfeltárásai nyomán egy egészen más elterjedésre következtethetünk. Míg KOMÁROMY túlnyomórészt erdélyi és észak-magyarországi levéltárakban gyűjtött, SCHRAM — a lehetőségekhez alkalmazkodva — az 1919 utáni határokon belüli területre koncentrál-

ta gyűjtését. Ennek nyomán azonban a korábban ismertnél sokkal hangsúlyosabbnak láthatjuk a nyugati megyékben (Sopron, Vas, Zala, Pozsony, stb.), német—osztrák hatásra kialakuló boszorkányüldözés mértékét. Ha ehhez hozzávesszük a szlovák Richard HORNA két értékes forráskiadványát *(Zwei Hexenprozesse in Pressburg zu Beginn des XVII Jahrhunderts*, Bratislava, 1933. és *Ein Monstre-Hexenprozess in Samorin gegen Ende des XVII Jahrhunderts*, Bratislava, 1935.), amit sajnos SCHRAM nem vett fel a regesztái közé, elmondhatjuk, hogy Magyarországnak a nyugati felén már sokkal hamarabb, a XVII. század első felében elterjedt az a „nyugati" típusú, diabolisztikus boszorkányhit, melynek megjelenését KOMÁROMY csak a XVIII. századi szegedi perek idejére datálja, MOLNÁR Éva, ORTUTAY Gyula és maga SCHRAM pedig a XVII. század második felére — viszont 1602-ből, a Pozsonyban bevádolt két magyar asszony tortúra-vallomásából már részletes leírást kaphatunk a boszorkány-szombatról, az ördöggel kötött szövetségéről s a vele történő szeretkezésről. Egy másik jelentős újdonság SCHRAM forráskiadványa nyomán a XVIII. század első felében, a volt hódoltsági területeken — Alföldön és Dunántúlon egyaránt — lefolytatott boszorkányperek jelentős mennyisége, ami sokkal érthetőbbé teszi most már a REIZNER által kiadott szegedi, s a KOMÁROMY által közölt Bihar- és Arad megyei boszorkányüldözések fellángolásait, és számos társadalomtörténeti, néprajzi magyarázatra váró problémát vet fel.

A harmadik érdekes regionális újdonság, a Borsod- és Nógrád megyei perek jelentős száma egyben egy fontos kiegészítés szükségére is felhívja a figyelmet: KOMÁROMY is meglehetősen hiányosan ismertette, illetve kutatta az észak-magyarországi, túlnyomórészt városi boszorkányüldözés dokumentumait, SCHRAM pedig egyáltalán nem, pedig erre több mód nyílik, mint az ugyancsak hiányos erdélyi anyag kiegészítésére. Úgy tűnik, hogy ezen a vidéken az erdélyi szász és magyar városokhoz hasonló ütemben indult meg a boszorkányüldözés már a XVI. században, részben a reformáció elterjedéséhez kötődve. Amíg azonban például Kassáról az egyik legelső (1517-es) adaton kívül egyetlenegy boszorkánypert sem ismerünk, addig egy ilyesféle összehasonlítás csak feltevéseken nyugszik.

Ha már a SCHRAM által összegyűjtött dokumentáció további kiegészítési lehetőségeinél tartunk, legyen szabad itt egy rövid listát közzétenni azokról a publikációkról, amelyek sajnálatos módon kimaradtak azoknak a kiadványoknak a sorából, amelyeket SCHRAM — KOMÁROMY módszeréhez hasonlóan — regeszta formájában felvett a gyűjteményébe. HORNA már említett két kiadása mellett a legjelentősebb hiányzó mű a 35 horvátországi pert közzétevő Ivan TKALČIĆ kiadványa *(Izprave o progonu vještcah u Hrvatskoj, Starine*, 1892, XXV. 1—102), három XIV. század közepi zágrábi boszorkányperrel, melynek hiányát, KOMÁROMY gyűjteményével kapcsolatban DÉSI Imre már 1913-ban megemlítette (Századok, 1913. XLVII. 36.). SCHRAM ugyan idézi bibliográfiájában TARCZAY Erzsébet *Boszorkányüldözés Horvátországban* (Századok, 1915. XLIX. 162—174.) című cikkét, ahol TKALČIĆ kiadványa mellett még további 4—5 jelentősebb horvát forráskiadványra hívja fel a figyelmet a szerző, de ezeknek a nyoma sem lelhető fel a regesztákban. Lehet persze, hogy igazságtalan dolog mindezt számonkérni egy befejezetlen gyűjtőmunkának a megjelenése alkalmából (az előszó külön említi, hogy SCHRAMnak szándékában állt Zágrábban további kutatásokat folytatni), mégis fontos megemlíteni, hogy lássuk, mi maradt még pótolni való. Ugyancsak DÉSI említi KOOTZ Gyula *Szászsebesi boszorkányperek 1718-ból* (Szászsebesi ev. gymn. Értesítője 1882—83) című kiadványát, ami KOMÁROMY után SCHRAM gyűjteményébe sem került bele. Meglepő, hogy nem találjuk nyomát Friedrich TEUTSCH fontos kiadványának *(Sächsische Hexenprozesse*, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1915, XXXIX. 709—803.) sem, pedig részleteket újranyom belőle a SCHRAM által más vonatkozásban idézett Carl GÖLLNER *(Hexenprozesse in Siebenbürgen*, Cluj-Napoca, 1971. 136—183.). Az erdélyi kiadványok sorában említsük meg még Heinrich MÜLLER: *Zur Geschichte des Repser Stuhls* (Archiv des Vereins . . ., 1910. XXXVII. 143—152.) című cikkében olvasható szemelvényeket.

Néhány további (már KOMÁROMYnál is megfigyelhető) hiány: ABAFY Lajos: *Szentesi boszorkányperek*, Hazánk, 1888. IX. 72—74.; ÁLDÁSI Antal: *Tököli Miklósné boszorkánypere*, Történelmi Tár, 1896. 171—175.; RELKOVIĆ Davorka: *Varázslat Újbányán 1637-ben*, Történelmi Tár, 1908. 304—307. Az eredeti kiadást és KOMÁROMY rájuk vonatkozó regesztáját figyelmen kívül hagyva SCHRAM újra kiadja a következőket: SÁNDOR József: *A múlt századi boszorkánypörökhöz*, Ethnographia, 1902. XIII. 312—316. = SCHRAM II. 484—487. = KOMÁROMY 500; KOMÁROMY András: *Listius Anna Rozina bűnpöréhez*, Történelmi Tár 1897. 626—652. = SCHRAM III. 214—218. = KOMÁROMY 103.; KAZINCZY Gábor: *Megyaszói boszorkányok 1731-ben*, Hazánk, 1885. III. 372—375. = SCHRAM II. 696—697 (ez utóbbit KOMÁROMY is kihagyta; közlésének egy része nincs benne SCHRAM kiadványában). A KOMÁROMYban fellelhető adatokkal történt egyeztetés máshol sem

maradéktalan: további átfedések — SCHRAM II. 530. No. 390. = KOMÁROMY 495—497, No. 388.; SCHRAM II. 531. No. 393. = KOMÁROMY 501—505. No. 396.; SCHRAM II. 531. No. 395.= KOMÁROMY 508—510. No. 398.; SCHRAM III. 181. No. 493.= KOMÁROMY 131. No. 105.; SCHRAM III. 272. No. 531. = KOMÁROMY 505. No. 397. Hasonló pontatlanságok helyenként, sajnos, az évszámok, lapszámok, nevek írásában is fellelhetők (báró MEDNYÁNSZKY Dénest például Dezsőnek kereszteli át a sajtó alá rendező — SCHRAM III. 336.; az *Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek* című kiadványból regesztázott 1653-as per annak 454. lapján lelhető fel és nem a 424-en, mint SCHRAM II. 9. jelzi, stb.). Kár, hogy ezek az apró-cseprő filológiai pontatlanságok most már mindörökre benne maradnak a magyarországi boszorkányperek oklevéltárában, melynek egyhamar nemigen számíthatunk új, javított kiadására.

Sajnos csalódást okoz a feltehetőleg befejezetlenül maradt hosszabb elemző tanulmány is, ami megkoronázni lett volna hivatott a sokéves levéltári kutatómunkát. Nem lenne illő a III. kötetben megjelent — számos részkérdésben sok értékes adatot egymás mellé sorakoztató — összefoglalással kapcsolatos hiányérzeteket hosszan taglalni, nyilvánvalóan maga SCHRAM sem ilyen formában kívánta közreadni ezt az írást.

Befejezni inkább azzal kellene ezt az ismertetést, hogy a SCHRAM által megkezdett és sajnálatosan félbemaradt munka folytatására buzdítsunk. Egyrészt a forrásfelkutatáson és a forráskiadáson alapuló történelmi néphitkutatás terén: a már jelzett pótlási lehetőségeken túl még feltehetőleg nagy számú kiadatlan boszorkányper lappang az úriszéki peres anyagban és a különböző városi és megyei levéltárakban. De a boszorkányperek mellett másféle dokumentáció kiadása is előre vihetné a népi kultúra pontosabb történelmi megismerését: jó lenne egy néprajzi szempontú és tudományos igényű válogatás a XVII—XVIII. századi kalendárium-irodalomból; összegyűjtésre vár a protestáns hitvitázó irodalom „babonákat", „pápista" szokásokat, ünnepeket ostorozó érvkészlete (hogy már ne csak BORNEMISZA, MÉLIUSZ és SZKHÁROSI HORVÁT leírásai alapján alkossunk képet a XVI. század előtti népszokásokról, s az azokat megreformálni próbáló új vallási törekvésekről); érdekes oldalról világítaná meg a XVII—XVIII. századi magyar falu életét és népszokásait egy olyan válogatás is, ami a paráználkodás, a szodomia és a káromkodás ügyében indított eljárásokat mutatná be (zárójelben jegyzem csak meg, hogy például Svédországban a XVI—XVII. században jóval több embert égettek meg, mindenféle állatokkal együtt, szodomia-per vádlottjaként, mint boszorkány-vádlottként — amint ezt az erre vonatkozó legfrissebb svéd történelmi-néprajzi kutatások bemutatták).

Másrészt pedig folytatásra vár az az elemzőmunka, ami a néphit történelmi forrásanyagának vizsgálatából indul ki, és — a történettudomány és a néprajz határvidékén tevékenykedve — válaszokat keres olyasféle kérdésekre, mint amilyeneket már SCHRAM is felvetett tanulmányában: hogyan befolyásolta a „tanult emberek boszorkányhite" a néphit s a népi boszorkányüldözés alakulását? hogyan lett a boszorkányüldözés idején egyre ellentmondásosabb és veszélyesebb a népi gyógyítók működése? hogyan terjedt el Magyarországon a „nyugati" típusú demonológia? mitől és milyen társadalmi állású emberek kerültek boszorkánygyanúba a korban? Ha napjainkban már többféle — történészek és néprajzosok együttműködésére épülő — kutatás próbál választ adni ilyesféle kérdésekre, az nem utolsó sorban SCHRAM Ferenc kezdeményezéseire támaszkodik és az általa felkutatott dokumentumokból indul ki.

Ujváry Zoltán: Játék és maszk. Dramatikus népszokások. A Bihari Múzeum kiadványa. Debrecen, 1983. I—III. 360, 356, 342 l.

Tátrai Zsuzsanna

„Célom az, hogy áttekintést nyújtsak a színjátékszerű dramatikus szokásokról, a rendkívül változatos maszkos és nem maszkos jelenetekről. Voltaképpen olyan gyűjtemény ez, amely elsőként tesz kísérletet az egész magyar nyelvterületre kiterjedően a dramatikus népi játékok anyagának összefoglaló és rendszerező bemutatására" (6. o.) — írja a szerző a háromkötetes munka előszavában. Hozzáteszi, hogy a sok fehér folton, különösen a Dunántúlon még intenzívebb kutatást igényelne ez a téma. Iránymutató példaként hivatkozik DÖMÖTÖR Tekla és KARDOS Tibor munkásságára.

Az I. kötet *Játékok és maszkok jeles napokon*, a II. kötet *Játékok és maszkok a lakodalomban*, a III. kötet *Játékok és maszkok munkaalkalmakkor* alcímet viseli.

Az I. kötetben a jelesnapi alakoskodó szokások közül tudatosan hagyta el azokat, melyekről már alaposabb feldolgozások születtek, hogy az eddig kevésbé ismert, illetve

kutatott szokásokról szólhasson. Így pl. a *Luca maszkok és a fehérleples alakoskodók* kérdésénél rámutat arra, hogy sokkal nagyobb területen ismertek, mint ahogy azt a korábbi adatok mutatták. Megállapítja azt is, hogy párhuzamos fejlődésről lehet szó, nem pedig interetnikus kapcsolatokról. Elfogadja Niko KURET véleményét, aki szerint az antik világot túlélő tradíció a középkor folyamán szent Luca alakját is magába olvasztotta. A *téli ünnepkör zajkeltő felvonulásai* közül jellegzetes példaként mutatja be a hajdúszoboszlói szilveszteri felvonulást egy múlt századi, 1867-es és a száz évvel későbbi, 1967-es gyűjtés alapján. A kötet összegző fejezetében megállapítja, hogy a magyar hagyományban a zajkeltő szokások elsősorban a pásztorság hagyománykörébe tartoztak. A *farsangi hagyományban* az individuális bőség- és termésvarázsló cselekedetek mellett nagy jelentőségűek voltak a nyilvános, közös alakoskodó játékok. Ez utóbbiak közül a felvonulós, alakoskodó játékokról éppúgy szemléletes képet ad könyvében, mint a farsangi, színjátékszerű alakoskodó játékokról. A magyar farsangi hagyományban, akárcsak az európaiban, olyan jellegzetes színjátékszerű hagyományok vannak, mint a téltemetés, halottas jelenetek, bíráskodási jelenetek, tréfás kivégző játékok, tuskóhúzás vagy az állakodalom.

Az első kötet egyik legterjedelmesebb fejezete a *kecskemaszkra*, illetve a kecskemaszkos alakoskodásra vonatkozik. A szerző szerint a magyar kecskealakoskodás nem hozható párhuzamba a román turkajárással. A kecskével kapcsolatos kultusz mélyen visszanyúlik az antik kultúrába, az agrárkultuszba, az ősök kultuszába, a kecskealakú szellemlények világába. Megállapításait részletes alaki és terminológiai vizsgálattal támasztja alá. UJVÁRY Zoltán kutatásai a magyar *lómaszkra* és lóalakoskodásra vonatkozóan is gazdag anyagot tárnak fel. A *medvealakoskodással* kapcsolatosan megállapítja: „További elemző vizsgálatra van szükség, mind a funkció, mind az eredet, mind az átadást-átvételt illetően. Lehetséges azonban, hogy a medvealakoskodás múltja a magyar népi kultúra megoldatlan rejtélye marad." (324. o.)

A II. kötet a *lakodalmi játékokkal és maszkokkal* foglalkozik. E játékokat két csoportra osztja, annak megfelelően, hogy a lakodalom vendégei, vagy a „hivatlanok" adták-e elő. A hivatlanok többnyire pantomim-jellegű néma jeleneteket mutattak be, mert az volt a lényeg, hogy ne ismerjék fel őket. A lakodalom vendégei általában maszk nélküli szöveges játékokkal szórakoztatták a vendégeket. Az „álmenyasszony" szereplését a kutatás idáig a lakodalmi szertartás részeként kezelte, a szerző azonban önálló dramatikus játékként vizsgálja. A szöveges, párbeszédes jelenetek, a lakodalom hangulatához illeszkedő megszervezett tréfák, rögtönzések, szórakoztató műfajok (travesztiák, Kánai menyegző stb.) mellett néhány kötött szövegű dramatikus játékra is bukkant. Feltételezi, hogy ezek népi verselők alkotásai vagy irodalmi hatásra kerültek ide. Némelyik még társadalmi konfliktust is tükröz, mint pl. a pásztor és a gazda vagy a szegénylegény és a pandúr szembenállására épülő dramatikus játékok. A lakodalmi rítus velejárója az obszcenitás, így nem véletlen, hogy kedveltek voltak az erre módot, lehetőséget adó *esküvői és temetési paródiák*. A szórakoztatást szolgálták a lakodalomban a *mesterségeket, foglalkozásokat* megjelenítő jelenetek, *genre figurák* és az *állatalakoskodások* is. Kedvelt játék volt a *„kakasütés"* és a *„rabvágás"* is. A szerző felhívja a figyelmet a lakodalmi és a farsangi szokások összefüggésére, melynek egyik okát abban látja, hogy a lakodalmak főleg farsang idején voltak.

A III. kötet a különböző *munka-, illetve munkavégző alkalmakkor bemutatott játékokat és maszkokat* elemzi. A népi színjátszás egyik legfontosabb színtere volt a fonó, ahol a kalendáriumi maszkos alakoskodók is megjelentek. A fonó adott helyet a temetési és esküvői paródiákhoz, teriomorf maszkos jelenetek előadásához, foglalkozást és genre figurákat bemutató alakoskodásokhoz. Más munkaalkalmak közül jellegzetes alakoskodó, színjátékszerű szokások előadására kerülhetett sor a tollfosztó, az aratás, a szüret és a disznótor alkalmával. A szüreti játékok közül a szerző a tokajhegyaljaival foglalkozik részletesebben, valamint a játékok két elemének az eredetkérdésével. A kötet utolsó fejezete a halottvirrasztás alkalmával sorra kerülő játékokról szól. Megállapítja: „A kultuszban gyökerező maszkos antropomorf vagy teriomorf megjelenítésű cselekmény egykori rítus funkciójának az elvesztése után a játék szférájába kerül és minél jobban eltávolodik a hajdani képzettől, annál inkább a paródia, a komédia fogalma lesz rá a jellemző. Ezt a tanulságot nyújtják számunkra a halottasházi játékok is." (291. o.)

UJVÁRY Zoltán ismert munkamódszerének megfelelően ebben a munkájában is hatalmas nemzetközi összehasonlító anyaggal dolgozik, természetesen azokon a pontokon, ahol erre lehetősége nyílik. Mindhárom kötetet gazdag képanyag illusztrálja. Az egyes kötetek összegző fejezettel, német és szlovák nyelvű rezümével zárulnak. A tartalommutató német, szlovák, angol, francia, román és természetesen magyar nyelven segíti a kötetekben való eligazodást. Tárgy-, szó- és helynévmutató szolgálja ezen kívül a tájékozódást.

Ujváry Zoltán ismét tartalmas munkával gazdagította a hazai és a nemzetközi népszokáskutatást. Háromkötetes munkája hézagpotló, ugyanakkor további munkára is serkent, az általa feltárt fehér foltok eltüntetésére.

A szerző ígéretet tesz egy IV. kötetre, melyben a játékok és a maszkok típusairól, a rendezésről, színtérről, közönségről stb. valamint a kutatástörténetről és maszkteóriákról ír. Érdeklődéssel várjuk!

Propp, V. Ja.: Russzkaja szkazka (Az orosz népmese). Izdatyelsztvo Leningradszkogo universzityeta. Leningrad, 1984. 332 (+2) lap.

Voigt Vilmos

A Lenin-renddel és a Munka Vörös Zászló Rendjével kitüntetett, A. A. Zsdanovról elnevezett leningrádi egyetem általában belső kiadványokkal jelentkezik. Most valódi könyvet adtak ki, tízezer példányban, Propp monográfiáját az orosz (nép)meséről. Amint ismeretes, századunk világszerte legismertebb folkloristája, a csodálatos ember és tudós, Vlagyimir Jakovlevics Propp (1895—1970) szorosan kapcsolódik ehhez az intézményhez. 1938-tól haláláig ennek az egyetemnek volt folklór-professzora, igen hosszú időn át egyik legnépszerűbb előadója, akinek óráit minden magára adó egyetemista (nemcsak folkloristák és bölcsészek) hallgatni szokta. 1948 áprilisában a leningrádi egyetem Auditorium Maximumában, a zsdanovcsina keretében sorra az ott ülő elnökség elé citálták Zsirmunszkij, Ejhenbaum, Dolinyin és Azadovszkij társaságában Proppot is, akik sorban bevallották komparatista bűneiket és rendre megígérték, hogy többé nem követik a „veszelovszkizmus" tévelygéseit, vagyis nem kerülnek a „gyökértelen kozmopoliták" uszályába. Amint éppen Propp *A varázsmese történeti gyökerei* című, 1946-ban a leningrádi egyetem által kiadott könyve alapján a bírálók megállapították, e művekben nemzetközi szakirodalmi hivatkozások voltak találhatók. Propp példál Frazer, Lévy-Bruhl, Boas, Kroeber, Frobenius és mások műveit idézte, és a népek és osztályok lebecsülésének vétkébe esett. Művét a nemzetközi hivatkozások miatt a londoni vagy berlini telefonkönyvvel hasonlították össze (ez akkor a hidegháborús Churchil és a legyőzött Hitler fővárosára utalt).

Voltaképpen nem az első pályatörés vagy módosítás kényszere volt ez Propp életében. Tudjuk, a finn (földrajztörténeti) folklorisztika céljainak megfelelően kezdte el az orosz mese szerkezetének vizsgálatát, amely végül is 1929-ben *A mese morfológiája* címmel jelent meg. Formalista környezetben és utóbb így is értelmezve, a kortársak által elfogadva, később elfelejtve maradt klasszikus mű ez, amelyet Roman Jakobson és mások utalásai sem tartottak életben, és csupán az 1960-as évek elejétől vált világszerte ismertté, amerikai, francia, német, olasz, spanyol, japán, lengyel, román, magyar, szerbhorvát és egyéb fordításokkal, 1969-ben második orosz (szovjet) kiadással, amelyet már Meletyinszkij rendezett sajtó alá, néhol kijavítva az első kiadás sajtóhibáit. Propp még láthatta e kiadást, sőt az utószót is, amelyben Meletyinszkij a strukturalizmushoz kapcsolja Propp morfológiáját, anekdotikusan azonban annyit jegyezve meg minderről: „nagyon okos dolgok vannak az utószóban, amelyeknek felét sem értem". Ez persze nem volt igaz, hiszen éppen Lévi-Strauss korábbi bírálatára válaszul maga mutatta be morfológiájának folytatódását a strukturalizmusban. Ugyanitt arra is utalt, hogy 1946-os könyve (az említett „történeti gyökerek") a morfológia folytatása, a mese létrejöttének kérdéseivel foglalkozik. Ekkor (1960) már nem volt szükség védekezésre. A történeti megközelítés, amely 1934-től 1938-ig született meg, 1939-ben elfogadott doktori értekezés volt, sőt kiadásra is előkészítették, azonban csak a háború után (1946-ban) valósult meg e terv. A mesekutató Propp azonban nem végezte be itt legsajátosabb témájának kutatását. Afanaszjev klasszikus orosz népmesegyűjteményének 1957-es, háromkötetes kiadásához mellékelte az Andrejev-féle orosz mesekatalógus javított változatát, amely egészen a legújabban megjelent keleti szláv mesekatalógus megjelenéséig (1979) az orosz mesekincs legfontosabb és legklasszikusabb áttekintése volt. Úgy látszott, több évtized után Propp visszatért legelső mesekutató feladatához, amelyet még Oldenburg (herceg) adott neki: rendezni az orosz mesék tartalmi kivonatait.

Élete utolsó évtizedeiben az orosz hőseposszal foglalkozott Propp a legtöbbet. Így is tudták tisztelői, hogy halálakor több kézirat maradt hagyatékában. Mindenki várta felolvasásait az orosz folklór esztétikájáról (vagy poétikájáról). Ehelyett 1976-ban két kötet látott napvilágot. „Folklór és valóság" címmel, Moszkvában, B. N. Putyilov gondozásával tanulmánykötete, 13 írás, amelyek közül kettő volt csak első publikáció. Ugyanekkor a moszkvai „Iszkussztvo" kiadó jelentette meg kismonográfiáját a humor

és nevetés folklórbeli vonatkozásairól. Egy évvel korábban, 1975-ben a tiszteletére megjelent tanulmánykötet elején PUTYILOV tekintette át életművét, és közölték PROPP bibliográfiáját is. Itt a 96 már publikált íráson kívül 6 kéziratot soroltak fel (a nevetésmonográfiát, három olyan orosz tanulmányt, amely az 1976-os tanulmánykötetben helyt kapott, valamint a „Folklór poétika" című, különböző fejezetekből álló kéziratot, mindazáltal pontosabb terjedelmi vagy tartalmi megjelölés nélkül. Ezek közül a poétikai kötet a mai napig sem látott napvilágot.). [Korrektúra-jegyzet: 1985 augusztusában szovjet kollégák közlése szerint megindult a kötet kiadása.]

Annál érdekesebb meglepetés, hogy most mintegy 300 nyomtatott lapon egy váratlan munka, az orosz mese áttekintése jelent meg PROPPtól. A kiadást többen gondozták, igazi irányítója azonban K. V. CSISZTOV akadémikus volt, aki „PROPP — a mesekutató" címmel tartalmas bevezetőt is közöl. Ennek zöme (PROPP és legendák körülötte — címmel) megjelent a Szovjetszkaja Etnografija hasábjain is. CSISZTOV megkísérli, hogy bemutassa PROPP életútját, szembeszálljon azokkal a nyugati vádakkal és néhány szovjet kutató által is képviselt nézettel, miszerint PROPP izolált személyisége volt a szovjet folklorisztikának. Korrekcióival egyet is érthetünk, és az is igaz, hogy legutóbb CSISZTOV több ízben is „kiállt" PROPP mellett, azonban az orosz formalizmus, majd komparatizmus kinyírása valahogy elsikkad az ő beszámolójából. Azonkívül PROPP életművének az a pozitív folytatása, amelyet — nem kis nehézségek árán — MELETYINSZKIJ és munkatársai képviselnek, noha CSISZTOV elismeri és támogatja ezt az iskolát, mégsem kap elég hangsúlyt a bemutatásban. PROPP tanítványainak felsorolása egy kicsit félrevezető is itt. Hiszen igaz ugyan, hogy például a zenefolklorista ZEMCOVSZKIJ csakugyan modern, szabad szellemű szovjet folklorista, azonban mondjuk GORELOV vagy a néprajzkutató BUTYINOV proppi indíttatását semmiben sem látom bizonyítva. Akkor már sokkal inkább proppiánus a francia BREMOND, a német BREYMEYER, az izraeli JASON, az amerikai DUNDES, még akkor is, ha polemizálnak PROPPAL — azonban az általa megadott fogalomkörben. A bevezető után még inkább szükségünk lenne egy olyan áttekintésre, amely végre a mesekutató PROPP egész életművét értékeli. Ehhez alkotó tehetségű szovjet mesekutatóra lenne szükség.

Magáról a mostani kéziratról keveset tudunk meg. PROPP 1913 és 1918 között tanult a szentpétervári egyetemen, 1932-től tanított itt, ekkor már Leningrádban. A jelen könyv egyetemi előadásait tartalmazza, az 1960-as évek elejéről. Maga PROPP gondolt kiadására, azonban mégsem volt végleges a kézirat, több helyen is további javaslatok, kiegészítésre váró témák szerepelnek benne. Ezeket a mostani sajtó alá rendezők igyekeztek feloldani, olvashatóvá tenni. A gépirat PROPP özvegye, Je. Ja. ANTIPOVA gondos másolatában maradt fenn, teljesen hiteles. PROPP voltaképpen nem használta fel benne a hatvanas évek második felére felbukkanó új, strukturalista, majd szemiotikai munkákat. A korábbi mese-publikációkat és -tanulmányokat azonban figyelembe vette, még akkor is, ha egyetemi felolvasásainak természetéből következően nem mindenben ad pontos filológiai utalást ezekre. Az élőszóra szánt stílus is érzik a munkából.

PROPP monográfiája befejezett és jól szerkesztett egész. Hosszú bevezetésből és hét fejezetből áll, mindegyikük alfejezetekre tagolódik. Ezek nem óravázlat-szerűek, inkább egy-egy témakört érintenek. A majdnem 600 jegyzetet, ahol szükséges volt, a szerkesztők kiegészítették, illetve újabb művekre is hivatkoztak. Minthogy a mesekutatásról, az európai meséről orosz nyelven nem volt (ma sincs) újabb áttekintés, PROPP időnként nemcsak orosz témákkal foglalkozik, példáit azonban innen veszi, megjegyzéseinek célpontja is az orosz mese. Bizonyos fokig váratlan a tárgyalt műfajok sorrendje, az ide vonatkozó fejezetek terjedelme is vitatható, azonban érthető, hiszen szuverén munkáról van szó.

A bevezető a mese és a mesekutatás fontosságáról szól. Bemutatja a mese történetét, szerepét a humán tudományokban, a mese elnevezéseit, különböző műfaji osztályozásait sorolja fel, egyenként és igen hatásosan mutatja be a rokon műfajoktól eltérését. Különösen a mese és a valóság, valamint a mesei realizmus kérdéseiben bátor és helytálló polémiát folytat néhány szovjet kollegájával.

Az első fejezet a mese gyűjtésének történetét érinti. A korai adatokon, irodalmi hivatkozásokon kívül külön foglalkozik PUSKINnal, majd a XIX. század gyűjtőivel, a szakmai folkloristákkal, egészen a maga kortársaiig, pontosabban ezek korábbi műveiig. Még itt is ideje van arra, hogy utaljon a gyűjtés és közlés elvi kérdéseire (kitől és mennyit érdemes gyűjteni, hogyan kell mindezt kiadni, stb.). Élvezetes és objektív bemutatásmódja külön öröm az olvasónak. Feltűnő, hogy az úgynevezett szovjet „egyéniségkutatás"-ról milyen keveset beszél (noha nem elítélően). Itt azonban fejezete vázlatos is.

A második fejezet is tudománytörténeti, a mesekutatás eredményeit mutatja be. Bizonyos módon utal a nemzetközi háttérre (ezzel azonban már a bevezetésben foglalko-

zott), voltaképpen mégis csak az orosz mesekutatást tekinti át. Rövidsége ellenére is igen érdekes itt az a rész, ahol a formalista és az ettől elválasztott morfológiai vizsgálatot mutatja be, különösen hangsúlyozva NYIKIFOROV jelentőségét. A maga morfológiájáról viszont alig beszél. (Miért?) Az összehasonlító módszer (nemzetközi jellegű) bemutatásakor legrészletesebben a szimbolikus irányzatot tárgyalja. Ez a rész PROPP „történeti gyökerek"-koncepciójának a fényében igen tanulságos. A történeti módszert bemutatva meglepő, hogy nem is annyira komparatizmusról, mint inkább benfeyizmusról beszél az orosz kutatásban. Külön tárgyalja az orientalisták ide vágó nézeteit is. A történeti iskola rubrikájában foglalkozik a maga eredeztetésével, az ún. „antropológiai" megközelítéssel, és azzal a módszerrel, amelyet például FREJDENBERG (sőt a marristák) dolgozataiban olvashatunk. Minthogy ezekről igazán keveset tudunk, PROPP bátor és tisztességes értékelése nemcsak tényben, hanem módszerben is nagyon fontos. Feltűnő viszont, hogy az újabb (nemzetközi-strukturalista) módszerekről nem beszél, sőt MELETYINSZKIJ legkorábbi munkáira sem hivatkozik. Noha PROPP az orosz mesével foglalkozik, és ezért nem utal például ZSIRMUNSZKIJ belső-ázsiai mesetanulmányaira, mégis feltűnő, hogy az 1958-ban már megjelent első MELETYINSZKIJ-mesemonográfiát nem tárgyalja. Ebből arra következtethetünk, hogy kézirata voltaképpen korábbi, mint a 60-as évek eleje, ahogy ezt a bevezető állítja.

A bevezető és a két tudománytörténeti rész egyébként voltaképpen a kötet fele. Jellemző egyetemi előadási gyakorlat ez, ahol soha senki sem jutott még előadásai végére, és ahogy közeledik a tematika vége, úgy tömörül az anyag — legalábbis azok számára, akiknek van mondanivalójuk. PROPP esetében azonban ez az aránytalanság is érdekes. Először is egyéb műveiben túlságosan is lakonikus a tudománytörténet. Itt végre látjuk, mit hova kapcsol elődei között, és mindig érdekes az, hogy századunk egyik folklorista gigásza kit ismert, hogyan értékelt, hova csoportosított. Voltaképpen nincs megdöbbentő újdonság tudománytörténeti szemléjében, legfeljebb tájékozottsága látszik még szélesebb körűnek, mint gondoltuk volna. Ezen kívül a morfológia mintha elszigetelődne életművében. Van kritikai megjegyzése is erről, mégpedig éppen a külön fejezetként publikált „transzformációk" tanulmányát illetően. Mindez még érdekesebbé teszi azt, végül is ki, hogyan, mikor és miért hozta létre az orosz mese morfológiájáról szóló könyvet, és vajon az ott nem mindig figyelembe vett nem-formalista vonások nem érdemelnének-e a köztudottnál nagyobb figyelmet?

Ami a műfajonkénti fejezeteket illeti, annak ellenére, hogy korábban PROPP nagy szeretettel idézte NYIKIFOROV újszerű műfaji beosztását, maga mégsem ezt követi, hanem a hagyományos műfajokat sorolja fel.

A legterjedelmesebb természetesen a harmadik, a hősmesével foglalkozó fejezet. Ez egyébként két nagy és egy kis részre tagolódik. Mindegyik külön érdekes, a közvetlen témán túlmenően is. Az elsőben voltaképpen a morfológia és a transzformáció vizsgálatának eredményei után tekinti át PROPP az orosz hősmese felépítésének törvényszerűségeit. A másodikban a típuskatalógus tapasztalatai alapján az egyes mesetípusokhoz fűz magyarázatokat. Minthogy ez terjedelmes, noha korántsem teljes áttekintés, a rövid záró részben csak mintegy utal a „történeti gyökerek" monográfiában kifejtett nézetére. Minthogy PROPP voltaképpen nem összegezte korábbi monográfiái lezárása után kialakult elképzeléseit e témakörökről, minden megállapítása külön mérlegelést érdemelne. Úgy látszik, nagyobb, poétikusabb összefüggésben értelmezi előadásai során a morfológiában foglaltakat, és ennél szívesebben időzik a történeti előzményeknél, amelyek tekintetében nem változtat korábbi felfogásán. Következetesen hiányolja, hogy nyugati kollégái nem ismerik a keleti (és orosz) adatokat. Ugyanakkor a mese világméretű eredetkérdéseit illetően már 1934-ben és 1946-ban is idejétmúlt tájékozottsága nem javulhatott a kézirat lezárásának idejéig sem.

A novellamesét tárgyaló negyedik fejezet témájával csak katalógusa készítésekor találkozhatott korábban. Mintegy 12 olyan csoportot sorol fel itt, amelyek esztétikai-morális-tematikus vonatkozásban alkotnak egységet. (A típusoknál nagyobb egységek szerkezeti hasonlóságát máskor és másutt MELETYINSZKIJ fejtette ki, érdemes lenne tudni, mennyit tudva PROPP hasonló, ám esztétikai-poétikai célkitűzéséről.) Ez előtt igen rövid, ám nagyon érdekes eszmefuttatások olvashatók e műfaj abszolút értelemben vett eredetéről, szinte ugyanúgy, ahogy a varázsmesét vizsgálta, még ugyanazokra a klasszikusokra is hivatkozva. E kis részlet talán a legmeglepőbb alfejezet az egész könyvben.

A láncmesékről eddig is tudtuk, hogy PROPP érdeklődésének különleges területét adták, és azt is tudtuk, hogy publikálatlan kézirata maradt fenn erről. Az 1967-ben „igazolt" változatot 1976-os tanulmánykötete közölte, ott utaltak arra, hogy van egy 1969-es, előadás jellegű kézirat is. A mostani szöveg néhol egyezik az 1976-ban közölttel, néhol nem, olyannyira, hogy olykor arra gondolnánk, igazában az (1976) tartozna e kötetbe.

Dehát PROPP úgy írta, ahogy itt olvasható, vagyis a típusok felsorolása a vártnál rövidebb. Az eredetre utaló rész itt rövid, I. I. TOLSZTOJ (PROPP kollégája és barátja, a kitűnő leningrádi klasszika-filológus) elgondolásaira is utal. Azt mondhatjuk, a két publikált írás együtt pompás, arányaiban szinte bővebb képet ad arról, mit és hogyan vizsgált, értelmezett PROPP ez érdekes mesei műfaj esetében.

Az állatmeséket a hatodik fejezet tárgyalja, tömörebb terjedelemben. PROPP szerint e műfaj igen sokrétű. Mind típusait, mind eredetét tekintve a korábbi elképzelések kiigazításra szorulnak. A szövegek elterjedését, különösen az orosz „állatepika" eredetét illetően elődeivel is polemizál, olyan kérdésekre utalva, amelyek további kutatást érdemelnének.

A realisztikus mesék orosz fogalom. PROPP róluk szólván kitűnő kutatástörténetet ad, ahonnan végre (talán) megtudhatjuk, honnan e különállás (különállítás) az orosz és szovjet folklorisztikában. Ami a formákat és típusokat illeti, inkább vázlatos az általa adott kép. Egyedül e műfajnál tér ki a kiváló, e csoportra specializálódott mesélők bemutatására. Azonban még így is befejezetlen, sőt töredékes a fejezet.

Az egész könyv pedig váratlanul, minden összegezés nélkül itt ér véget. Az kiadástechnikai kérdés, hogy nincs névmutató.

A könyv sok szempontból fontos. Egyrészt az orosz meséről hasonló összegezést nem készítettek el. Másrészt az orosz mese (ha nem is a gyűjtött és publikált szövegek arányát, vagy a szakértői szintű mesekutatók számát tekintve, ám a mesét még ismerő emberek nagyságrendjét illetően) nem is a fele az európai mesekincsnek, hanem annál is fontosabb és jelentősebb jelenség. Erről még hasonló összegezés sincs, sem oroszul, még kevésbé más nyelveken. PROPP nemcsak bemutat, hanem, ahol ez szükséges, polemizál is kollégáival. Ugyanakkor tudománytörténeti és elméleti áttekintésében is megnyilvánul, hogy egy kitűnő szakember mindenütt érdemi megállapításokat tesz. Nem meglepő, inkább megnyugtató, milyen higgadt és körültekintő anyagismeretre épül e könyv. Noha közvetlen célja inkább népszerűsítő és didaktikus, mint tudományos volt, éppen ezért az összegezés és a szintézis igénye kerülhetett előtérbe. Minthogy az egyes fejezetek felépítése nagyjából azonos, még összemérhető is az, amit PROPP az egyes műfajokról állít. Azok a kérdések, amelyekről itt kevesebb szó esik (a mese stílusa, nyelvi megformáltsága, a mesemondók, stb.), az orosz nyelvű eredeti szövegek hiányában amúgy is másodrendűek a külföldiek szemében.

A jegyzetek pontosak, noha néhol nem derül ki, mit is írtak a sajtó alá rendezők. (Ez azonban az évszámokból kideríthető.) A szovjet tudomány és könyvismeret hű tükre, hogy hol nem idéznek fontos munkákat. Például a Deutsches Handbuch emlegetésekor PROPP még RÖHRICH akkori, pompás áttekintéseire gondolhatott, ezt már a mai kommentálók nem tudták. Kiderül a kötetből az is, hogy FFC kötete jóvoltából PROPP finn tudósnak vélte Hans HONTIt, aki pedig HONTI János és magyar volt. Ezt a magyar mesekatalógusból is tudhatta volna, még inkább CSISZTOV és a többi mai sajtó alá rendező. Mindez azonban apróság a kitűnő munkát és a gondos szövegkiadást illetően.

Les avatars d'un conte. Communications 39. Paris, 1984. 193 l.

Horn Katalin

A párizsi *Communications* c. folyóirat 39. számát nagyrészben a *Szétszóródott család* című elbeszéléscsoportnak szenteli. A füzetben író kutatók ide számítják az AARNE-THOMPSON 938 *(Placidas [Eustacius])*, 567 és 567A *(A csodamadár)* típusú legendát ill. meséket. A szerkesztő, Claude BREMOND célja a történelmi és a szemiotikus vizsgálat szintézise: a diakrónikus szemlélet a redakciók változásának *hogyan*ját, a szinkronikus pedig a változások *milyen*jét van hivatva vizsgálni. A választott elbeszélésanyag a hindu, a perzsa/arab és az európai kultúrkörből származik.

Az AaTh 938 típusban egy négytagú család szétválasztásáról, viszontagságos kalandjairól és boldog újraegyesüléséről van szó, az AaTh 567A típusban két fivér hasonló sorsáról. BREMOND bevezető cikke nem csak hasonlóságot, hanem rokonságot is vél felfedezni e két elbeszéléscsoport között. Mi sem mutatja jobban a tradicionális elbeszélések kutatóinak zavarát valahányszor típusok vagy műfajok eredetét keresik, mint az, hogy gyakran növényi metaforát alkalmaznak szellemi termékek fejlődésére. Így BREMOND szerint is az elbeszélések mintegy organikusan fejlődnek csoporttá. Ennek megfelelően vázolja fel a vizsgált anyag családfáját. Kutatásai alapján az idézett legenda, illetve mesetípusok fejlődése a következőképpen képzelhető el: az AaTh 938 prototípusa a buddhista *Visvantra története* című *jataká*-ból és a *Patacara Theri*ből fejlődött ki. Ebből a prototípus-

ból származik egyik főágként a keresztény legenda *Eustachius*ról és az AaTh 884 mesetípus, másik főágként pedig az AaTh 567 típus indiai és középkeleti változatai, amely a maga részéről szintén kétfelé ágazik: az európai *Csodamadár* (AaTh 567) és a *Fortunátus* (AaTh 566) felé. Annak ellenére, hogy BREMOND hiánytalannak tűnő mozaikként vázolja egy elbeszélésbokor történelmi és földrajzi útját, felmerül a kérdés, hogy a szoros összefüggések és egymásbafejlődések minden kétségen felül állnak-e. Végül is két nagyon általános narratív témáról, illetve alapszituációról van szó (szétszakított család — szétszakított [gyakran szétvált!] fivérek), amelyek önállóan is létezhetnek és fejlődhetnek. Egyes elbeszélések, amelyek összekötő szemnek tűnnek a fejlődés láncában, elképzelhetően csak motívumokat kölcsönöztek az affinitás törvénye szerint hasonló témájú mesékből, illetve legendákból.

A BREMOND cikkét követő tanulságos munkák kimutatják, miképpen változnak szemantikai síkon azonos struktúrájú, de különböző kultúrkörökben honossá vált elbeszélések. Két cikk a csodálatos madár funkciójával foglalkozik. A Martine TODOROVÁTÓL megvizsgált 7 indiai variánsban mind a bevezető madárjóslat, mind a csodamadár részeinek elfogyasztása — amely gazdagsághoz, illetve királysághoz juttatja a fivéreket — nem csak epikailag fontos motívumok, hanem híven tükrözik a hindu társadalmi és vallásos élet több vonását, így pl. a királyság isteni eredetében való hitet és a táplálkozás áldozat jellegét. Ugyanez az elbeszéléstípus viszont a *jaina* szekta változatában teljesen mellőzi a madárszív- és madárfej-motívumot. A madarak szerepe csupán abban áll, hogy egy csodálatos gyümölcsre hívják fel a figyelmet. Az eliminálás vallási oka a jaina szekta erőszakellenessége, amely tiltja a húsevést (Nalini BALBIR cikke). — Mivel az indiai elbeszélések szociokulturális problematikájában fontos szerepet játszik a vallási aspektus, ezért nem meglepő, hogy itt a varázsmese mitikus dimenziókat ölthet: France BHATTACHARYO cikke egy a század elején publikált legendamesének kozmogonikus interpretációját adja: az igazi király nem a királlyá választott idősebb fivér, hanem a fiatalabb, káoszt legyőző remete.

A perzsa/arab kulturkörből származó elbeszélések érdekes módon mutatják egyfelől a Középkelet közvetítő szerepét India és Európa között (Ziva VESEL cikke), másfelől a társadalmi és vallás-ideológiai akklimatizálódást. Az iszlámhitű elbeszélők pl. Margaret SIRONVAL cikke szerint eliminálnak olyan mágikus vonásokat, ami Isten befolyásával konkurrálhatna. A csodamadár-motívum pl. azt implikálná, hogy Istennek babonás közvetítésre lenne szüksége ahhoz, hogy akaratát megvalósítsa és a kiszemelt hőst királlyá emelje. Az *Ezeregyéjszaka* költője tehát kihagyja ezt a motívumot az *Amgiad és Assad*ról szóló mesékből (GALLANDnál a 228—236. éjszakák története). Jamel Eddine BENCHEIKH munkája azt mutatja ki, hogy 3 indiai mese kontaminációja, mely az *Ezeregyéjszaká*ban a *Quamar Az Zamán és Badúr története* címet viseli, nem csupán összefoldozása az eredeti történeteknek, hanem egy eszmei problematika —a vágy és a törvény konfliktusának — elbeszéléssé szerveződése.

Az európai kultúrkörből származó tanulmányok némileg eltérnek az eddig követett összehasonlító módszertől. Catherine VELAY-VALLANTIN szerint a *Fortunátus* című népkönyv ismeretlen szerzője népmesei motívumokat tölt meg társadalmi-gazdasági mondanivalóval: az erszény, amelyből az arany sohasem fogy ki, a korai tőkefelhalmozódás szimbóluma. Alain BOUREAU Athanase KIRCHER „Historia Eustachio-Mariana" című 1665-ben megjelent könyvének hagiográfiai jelentéséről értekezik, végül Jean-Pierre MARTIN röviden rámutat az AaTh 303 *(Két egyforma testvér)* és az AaTh 567A típusok kontaminációs lehetőségére.

Mivel a gyűjteményes kötet szerzői egyaránt vizsgálnak népmeséket, továbbá ismert vagy ismeretlen szerzőjű írásos elbeszéléseket, így az a tanulság vonható le, hogy bizonyos adaptációs törvények egyaránt vonatkoznak mind a szájhagyományozás útján terjedő, mind a hivatásos vagy félhivatásos irodalomra. Ami azért is érdekes, mert újabb adattal járul hozzá az orális és az írott irodalom közös jegyeihez.

Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas, I — II. Čarovné rozprávky slovenského ľudu. Szerk., a bev. tanulmányt írta: Viera GAŠPARÍKOVÁ. Tatran Kiadó. Bratislava. 1984. 222 l. 1985. 222 l.

Krupa András

Noha Ján KOLLÁR híres gyűjteményében, a *Národnie zpiewanky*-ban (1834—35) közzétett három tündérmesét — keresvén bennük a népdal népi prózai párhuzamát — a szlovák néprajztudomány nem őt, hanem Samuel REUSS-t tartja a „szlovák népmese-

gyűjtők atyjának". Az ő hatására gyűjtenek a ŠTÚR-nemzedék képviselői, Adolf, Gustáv és L'udovít REUSS, Janko FRANCISCI-RIMAVSKÝ, Štefan Marko DAXNER, Samuel ORMIS. 1845-ben egy vékony kötetben *Slovenské povesti* címmel könyvalakban elsőízben ki is adnak szlovák tündérmeséket. A század közepén a szlovák népmesék gyűjtésének jelentős alakja Božena NĚMCOVÁ. A lejegyzés hitelességében kiemelkedik Jozef L'udovít HOLUBY, Štefan MIŠÍK, Samo CZAMBEL. A XIX. századi mesegyűjtés betetőzője Pavol DOBŠINSKÝ, akinek háromkötetes gyűjteménye a mai napig a legnagyobb megjelentetett szlovák népmeseanyagot tartalmazza. A két világháború között nagy mesegyűjtő-akció folyt le, melynek kezdeményezője Frank WOLLMANN volt.

Viera GAŠPARÍKOVÁ, a kiváló szlovák népmesekutató ezeknek az elődöknek az eredményeire támaszkodva, továbbá felhasználva saját gyűjtését, két kötetes válogatást állított össze az elterjedt és a kevésbé ismert szlovák tündérmesékből. Az első kötet 1984 végén, a második 1985-ben jelent meg. A kiadvány a Tatran könyvkiadónak *L'udové umenie na Slovensku* (Szlovákiai népművészet) sorozatában kapott helyet. Az első kötet élén figyelemre méltó tanulmányt találunk Viera GAŠPARÍKOVÁ tollából, *Čarovná rozprávka slovenského l'udu* (A szlovák nép tündérmeséi) címmel, melyben a szerző a szlovák tündérmesék jellemzőiről, nemzetközi kapcsolatairól elért kutatási eredményeit foglalja össze.

Az első fejezet a szlovák tündérmesék gyűjtésének tömör történeti áttekintését nyújtja, a másodikban a tündérmesék tématípusait az európai népmese karakterével veti egybe, a harmadik fejezet a tündérmesék esztétikai, stilisztikai jellemzőire mutat rá (a fejezet címe: *Poetika čarovnych rozprávok* — A tündérmesék poétikája), végül a negyedikben a szlovák tündérmesék nemzetközi vonatkozásairól szól. GAŠPARÍKOVÁ megállapítja, hogy a szlovák tündérmesék tematikailag rendkívül színesek, kiállják az összehasonlítás próbáját. Ha az eddig gyűjtött anyagot — melyet nagy erudícióval Jíři POLÍVKA rendszerezett — kiegészítik a napjaink terepkutatásának az eredményeivel, kimutatható, hogy a szlovák tündérmesékben megtalálható az európai mesére jellemző valamennyi fő típus. (GAŠPARÍKOVÁ ennek konkrét bizonyítására elsősorban AARNE-THOMPSON mesekatalógusát használja fel, de pl. adat híján a magyar és a cseh mesekincsben jól ismert s a szlovákok körében népszerű *Szolgálat a (csodatévő varázs) lovakért* mesetípust BARAG bjelorusz katalógusa alapján osztályozza: Barag 554**. (Vö.: *A boszorkány három lovának megőrzése*, Magyar Népmesekatalógus AaTh 556F*.)

A szlovák tündérmesék stilisztikai szempontú elemzését GAŠPARÍKOVÁ új, korszerű szemlélet alapján végzi, vizsgálja a variánsok és a mesemondók viszonyát, rámutat arra, hogy a mesék ún. anakronizmusai voltaképpen a mesélő (és a) környezete korát tükröző valóságelemei, foglalkozik a szlovák tündérmesék ornamentális felépítésének hármas fokozatával, kiemeli, hogy a hármas számnak milyen nagy jelentősége van e mesékben. Miután a szlovák irodalom eddig kevésbé foglalkozott velük, nagyobb figyelmet szentel a mesék kezdő és záró formuláinak, s megkísérli e formulák szlovák sajátosságait is megragadni, azzal a megszorítással, hogy a folklorisztika további feladatának jelöli ki ezeknek nemzetközi összevetését. GAŠPARÍKOVÁ alapvető követelménynek tekinti a rendkívül pontos lejegyzést, de megengedi (ez saját gyakorlata is), hogy a kifejezések nyelvtani hibáit, a mesemondó elszólásait, funkciónélküli szóismétléseit javítsák, ill. elhagyják a kiadók. Ez mindaddig szimpatikus, míg ezeket az elveket valóban meg is tartja a szerkesztő, de jól tudjuk, hogy igen gyakori volt (és mint írja, most is kiadói gyakorlat a mesék „jóindulatú szerkesztése"), emiatt feltétlenül meg kell kérdenünk, hogy hol a szerkesztői javítás határa, s hogyan ellenőrizhető (e kérdés jelen esetben öncélú, mert tudományos igénye ellenére a kiadvány népszerűsítő is, bizonyítja ezt 19 000-es példányszáma).

A nemzetközi kontextus tárgyalásának az élén a tündérmesék nemzeti jellegét illetően egyaránt elveti azt a nacionalista szemléletet sugárzó felfogást, hogy a tündérmesék a nép, a nemzet szellemének a tolmácsolói, mind pedig azt, amely szerint ezek nemzetközi alapanyaguk miatt nem hordoznak nemzeti specifikumot. Noha a mesék valóban nemzetközi anyagra épülnek, számos olyan jellegzetességük van — hangoztatja GAŠPARÍKOVÁ —, amely csupán a szlovák tündérmesékre jellemző. Ezek közé sorolja többek között azt, hogy egy-egy mesealak meghatározott területen van elterjedve, felcsillannak a mesében a nép gondolkodásának, mentalitásának elemei, a mesemondó nézetei, elvétve egyes lokális elnevezések — de főként a nyelvet, a struktúrát, a kifejezéseiket tekinti meghatározó jellegűnek.

A szlovák tündérmesék nemzetközi kapcsolatai konkrét feltárásához elengedhetetlen feltételnek tekinti a szlovákokkal szomszédos népek népmesekincsének interetnikus számbavételét: „a szlovák tündérmesét mindenekelőtt a cseh, lengyel, ukrán és magyar tündérmesékkel való összefüggésében kell vizsgálni". A cseh és szlovák viszonylatban kitér a különbségek és az azonosságok sajátosságaira. A földalatti hercegnők (AaTh 301)

mesetípusát vizsgálva például megállapították, hogy a két nép meséi között bizonyos fáziseltolódás tapasztalható, emiatt a cseh mesehagyomány a reálisabb ábrázolás tartományát képviseli, a szlovák mesék pedig következetesebben őrizték meg a fantasztikus elemeket (vö. a magyarban: „a föld alá vitt királykiasszony[ok] megszabadítása"). A cseh és a szlovák népmesék kapcsolatának kimutatására legalkalmasabb anyagnak a szlovák és morva nyelvhatáron élő tündérmeséket tartja.

A lengyel és az ukrán viszonylatban elsősorban a betyármondák összehasonlító vizsgálata történt meg, a tündérmesék interetnikus kapcsolatait egyelőre inkább csak feltételezték, mintsem „adatolták" volna.

A szlovák tündérmese magyar kapcsolatai hasonlóképpen kidolgozatlanok, noha ezt ily határozott formában nem fogalmazza meg GAŠPARÍKOVÁ. Konkrétan a Nemtudomka (AaTh 532) és a Napos ló (AaTh 328 A*+300A — a Magyar Népmesekatalógusban BERZE-NAGY nyomán MNK 319*: „Az égitestszabadító") mesére hivatkozik. Az utóbbival, mint a magyarok körében kedvelt mesével összefüggésben kijelenti: „joggal beszélhetünk közvetlen szlovák—magyar kapcsolatokról". Rámutat arra, hogy egyes tündérmesékben észlelhető magyar, ill. cseh hatás, holott a magyar és a cseh meseváltozatok között nincs semmilyen hangsúlyosabb kapcsolat sem (pl. AaTh (BN) 476*: a magyarban a béka vízalatti otthonában komaasszonya (komája) vízbefúlt emberek lelkét szabadon engedi, (a csehben a béka víziember felesége) „a béka komaasszony".

A kapcsolatkutatás sajátos módját jelenti az, amikor egy kétnyelvű mesemondó meséiben mutatják ki a magyar, ill. a szlovák mesekincs hatását, jelenlétét: a *Rozprávky ňaničky Žofky — Zsofka néni meséi* című kötetünk jegyzetírója szlovák részről éppen GAŠPARÍKOVÁ, magyar részről KOVÁCS Ágnes volt, ez az együttműködés a népmesekutatás terén előbbre vitte a két nép viszonylatában az interetnikus kölcsönhatások feltárásának az ügyét.

A tündérmesék továbbélésének egyik okát GAŠPARÍKOVÁ a szlovák nép olvasmányaiban is látja. Különösen nagy hatása volt DOBŠINSKÝ meseköteteinek, de emlékezetfenntartó szerepe volt Božena NĚMCOVÁ, ERBEN cseh meséinek, ill. ARANY László magyar népmesegyűjteményének is.

A két kötet 105 szlovák tündérmesét tartalmaz. A szerző közli az egyes tündérmesék forrásait, típusbeosztását. A köteteket tájszavakat magyarázó szótár és szerkesztői jegyzet zárja.

Tarnói László: Sieben und siebzig sehr anmutige Neue Arien und Lieder oder Ganz neue 77 blätterigte Lust- und Liebesrose. (Eulenspiegel Verlag. Berlin, 1983. S. 222).

Lengyel János

Az erotikus német ponyvadalok gyűjteménye annak a kutató munkának eredménye, amelyet TARNÓI László a Német Demokratikus Köztársaság központi irodalomtudományi kutatóintézetében (Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der deutschen Literatur in Weimar) és az ugyanott levő központi könyvtárban végzett.

A népköltészet és a műköltészet metszéspontján élt szinte a könyvnyomtatás kezdetétől fogva a legszélesebb rétegek olvasmányigényét kielégítő ponyvairodalom, melyet főképp a vásárokon terjesztettek. A dilettáns szerzők csinálmányai mellett klasszikus műveket is árultak ponyván, mint pl. FAZEKAS Mihály *Lúdas Matyi*ját. A ponyvairodalomnak nem lebecsülhető művelődéstörténeti jelentősége van, pl. ebből ismerhette meg ARANY János a Toldi-mondát. A folklorizmus és a folklorizáció szempontjából is nagy jelentősége van a ponyvának. Köztudomású, hogyan terjedtek el PETŐFI versei a ponyván névtelenül, különféle változatokban.

TARNÓI László gyűjteménye hetvenhét német erotikus, vulgáris verset, tréfás, frivol dalt tartalmaz, amelyeket 1800 körül röplapokon árusítottak a vásárokon. A leplezetlenül érzéki vágyakat leíró — tánc, ivás, lakomák alkalmával énekelt — dalokat a szászországi hatóságok erkölcstelennek és ízléstelennek tartották, s mint a gyűjtemény utószavából megtudjuk, terjesztésüket szigorúan tiltották, terjesztőiket megbüntették. TARNÓI László idézi egy korabeli névtelen levélíró cikkét, amelyben lelkesedik azért, hogy egy lipcsei dalárus asszony üzletét felszámolták, „az egész hernyófészket rendőrileg kisöpörték". Solbriginné hiába védekezett azzal, hogy a dalok nagy része híres szerzők (BÜRGER, VOSS, HÖLTY stb.) műveinek átdolgozása.

A dalok tartalmi és formai szempontból igen különbözőek, nem kevésbé esztétikai szempontból is. Megtaláljuk közöttük mind a felvilágosodás életvidám, érzéki,

Csokonai anakreoni verseire emlékeztető költészetét, mind a bonyolult felépítésű barokk motívumokat, a vágáns költészet durva megnyilvánulásait éppúgy, mint a természetes naivitású népdalokat. Közös bennük az érzéki életigenlés, amely ellentétes volt a kor társadalmi, erkölcsi normáival.

Az erotikus versek mellett találunk a gyűjteményben kávézás, ivás és dohányzás közben énekelt dalokat, sőt a szentimentalizmus holdfényét és vágyakozását tükröző énekeket is, amelyek olykor úgy hatnak, mint az almanach-költészet paródiái.

Minthogy a könyv nem a szűk szakmai közönség részére készült, hanem a szélesebb olvasórétegeknek, az összeállító nem kapcsolt jegyzetanyagot és forrásmegjelöléseket gyűjteményéhez. Csupán egy kis csillaggal jelölte meg azokat a dalokat, amelyek terjesztését a szász hatóságok megtiltották. A szöveghű kiadásban a jobb olvashatóság kedvéért Tarnói László strófákba rendezte a nem verses formában kinyomtatott szövegeket, és kijavította a nyilvánvaló sajtóhibákat. Az utószó után magyarázó szójegyzékkel könnyítette meg az olvasóknak a kevéssé ismert szavak megértését.

Az ELTE kiadásában rövidesen bővített, tudományos apparátussal kiegészített formában is megjelenő kötetet a német kritika érdeklődéssel fogadta, nagy elismeréssel szólt róla Gerhard Schneider a *Neue deutsche Literatur* 1983 novemberi számában.

Dainas. Krišjāna Barona „Latvju dainu" izlase (K. Barons „Lett népdalok" gyűjteményének válogatása). Sāstādījis Kārlis Arājs. Riga, „Zinātne". 1983. 352 l.

Voigt Vilmos

1894-ben jelent meg a múlt század egyik legnagyobb folkloristájának, Krisjānis Baronsnak (1835—1923) lett népdalgyűjteményéből az első kötet. Maga a kiadás 1914-ben fejeződött be, és egy 217 996 szövegből álló gyűjteményre épített, amely a maga nemében mindmáig páratlan a világ folklorisztikájában. Több válogatás is jelent meg ebből az anyagból, és a lett népdaloknak van más, filológiai pontosságú kiadványa, ami annál könnyebb dolog, mivel a rigai akadémiai folklór intézetben azóta megsokszorozták az összegyűjtött és rendezett népdalok számát. Most, Barons születésének közelgő 150. évfordulója alkalmából mégis arra került ismét sor, hogy az eredeti kiadványból válogassanak. Az eminens lett szövegfolklorista, Arājs változatlanul adja Barons régi előszavát, közli az első kötet címlapjának hasonmását és néhány kézirat hasonmását is. A dalok hét nagyobb, és mintegy harminc kisebb tematikus csoportba osztottak. Ezt még Barons rendezte így, a mostani válogatás is követi e megoldást. A nyomtatásban annak idején megjelent több mint 34 ezer (!) szövegből most mintegy 4000 darabot, vagyis egykilencedrészt olvashatunk. A helyesírást modernizálták, voltaképpen megjegyzések nélküli a kötet, népszerű illusztrációk viszont vannak. A negyvenezer példányban kiadott mű azért hasznos a szakkutatás számára is, mivel arányaiban és műfaji, tematikai megoszlásában is hiteles képet ad erről az egyébként ma már megismerhetetlen klasszikus kiadványról.

Halpert, Herbert (ed.): A Folklore Sampler from the Maritimes. With a Bibliographical Essay on the Folktale in English. Memorial University of Newfoundland. St. John's, 1982. xix, 273 l.

Voigt Vilmos

A világszerte ismert észak-amerikai folklór-központok, egyetemi tanszékek (Bloomington, Berkeley, Los Angeles, Philadelphia, Austin) mellett háttérbe szorult, hogy viszonylag régóta Kanadában is van egyetemi tanszéke és intézete a folklórnak, az újfoundlandi egyetemen. Ennek létrehozója és vezetője volt Herbert Halpert, aki néhány éve vonult nyugalomba. 1979—80-ban a Mount Allison egyetem meghívására Kanada keleti partvidékének angol eredetű folklórjával foglalkozott, itt „gyűjtetett" és rendszerezett. Voltaképpen ezt az anyagot adja e kötet, azonban ennél fontosabb, mivel bemutatja Halpert egész felfogását, kommentárjaival pedig az angolnyelvű folklór, sőt az amerikai immigráns folklór egyes kérdéseiben szándéka szerint áttekintést ad.

A bevezetők a kötet létrejöttének körülményeit, egyszersmind a legutóbbi kanadai folklorisztikai kutatások történetét vázolják fel. Öt fejezetben öt munkatárs (vagy csoport) ad beszámolót prózai elbeszélésekről, hiedelemszövegekről, proverbiumokról,

néphitről, gyermekfolklórról. Ugyanilyen értékű a karácsonyi feljegyzések című újabb rész. Függelékként a mesélés, gyermekek induló-énekei kerülnek bemutatásra.

Az egyes szövegek a mai folklór töredékességét és a gyűjtők jószándékú amatőrizmusát képviselik. Ennél sokkal fontosabbak HALPERT kommentárjai. Az első fejezet szövegrésze 30 lapnyi, a kommentár viszont 70 lapos, és nemcsak a kanadai, hanem az angol, sőt az angol nyelven hozzáférhető európai folklorisztika műveit is tolmácsolja. Ad a szerző motívum-mutatót is az egyes történetekhez. Nem minden fejezetben ilyen az arány, de a jegyzetek mindenütt fontosak. A folklorisztika és HALPERT érdeklődését egyaránt jelzi, hogy legtöbbet a mese és proverbiumok témaköréből idézhet, másutt kevés a párhuzam. A függelék legfeljebb az amerikai oktatásba ad bepillantást. A mintegy 400 tételes bibliográfia viszont igencsak hasznos.

Noha a mű nem mérhető BRUNVAND vagy DORSON amerikai folklór-kézikönyveihez, érdekes. Kár, hogy a dalok és balladák kimaradtak, noha ezek is ismertek az angolnyelvű kanadaiak körében. Modern folklórt hoz a kötet, ezt azonban így nem értelmezi, ami annál furcsább, hiszen Kenneth GOLDSTEINtől Linda DÉGHig, DORSONtól ABRAHAMSig e témakört méltóképpen vizsgálták amerikai folkloristák, igaz ugyan, hogy sok fontos ilyen publikációt nem idéz a mű.

Dundes, Alan (ed.): The Evil Eye. A Folklore Casebook. Garland Publishing Inc. New York—London, 1981. xiv + 312 l.

Voigt Vilmos

Már sokszor leírták (leírtuk), hogy Alan DUNDES minden műve eseménye a nemzetközi folklorisztikának. Noha egyoldalú pszichoanalitikus magyarázatait meg nem értés, sőt kinevetés ugyanúgy övezi, mind elragadtatott egyetértés, azt senki sem vonja kétségbe, hogy óriási összehasonlító folklorisztikai anyagot ismer, kitűnő műfajelméleti és poétikai érzéke van, problémafelismerése mintaszerű, ezen kívül ma ő az egyetlen amerikai folklorista, akinek érdeklődése valójában globális, minden kontinens minden adatát egyenértékűnek tekinti. Témaválasztásai is frappánsak, azon kívül van érzéke régi tanulmányok új antológiáinak olyan elkészítéséhez, amely mintegy új megvilágításba helyezi a tárgyalt kérdéseket. Mi kell ehhez ? Jó és érdekes téma, nagy áttekintőkészség, ismert és fontos, valamint rejtett és még fontosabb írások egymás mellé helyezése, szükséges kommentárok és kiegészítések, sok apró szerkesztői rafinéria, segédszemélyzet, amely az aprómunkát elvégzi, és szinte dühösnek nevezhető munkaszenvedély. Ez mind megvan a tizedik könyvét megjelentető Alan DUNDESben és jelen munkájában is. Az is igen szerencsés ötlet volt, hogy rábeszélte a Garland kiadót, „Casebook" (kb. „esettanulmány") címen adja ki egy-egy folklór témát megközelítő tanulmányok tematikus antológiáit. Ezek sorában az első a szemmelverésről szóló jelen kötet.

A néhány oldalas sorozat-bevezető (DUNDES írása) után a tartalomjegyzék, majd húsz tanulmány következik. Magát a kötetet is bevezeti egy igen rövid előszó. A kötet egészének terjedelme már sejteti, hogy egy-egy írásra 10—15 nyomtatott lap jut. Minden cikk előtt a szerző ad tájékoztatást, kiegészítést, és természetesen közli azt is, honnan vette a szöveget.

Noha minden egyes tanulmányhoz sok megjegyzést fűzhetnénk, most csupán néhány legfontosabb észrevétel közzétételére szorítkozhatunk.

Arnold VAN GENNEP pamfletjével indul a könyv, amely a szemmelverés megszállott amatőr kutatójáról ad kitűnő torzképet. Nem mulaszthatom el, hogy meg ne jegyezzem, a szerző számára a kezdődő elmebaj biztos tünete, ha valaki magyar (!) nyelvű adatokat jegyez ki e témakörből. Némi malíciával még hozzátehetem, hogy VAN GENNEP gigantikus francia *Manuel*je összesen mintegy 5000 nyomtatott oldalra rúg, bibliográfiája pedig több mint ezer tételt tartalmaz. Így hát volt oka, hogy gúnyolódjon az anyaggyűjtésen. Gondolom DUNDES is tudja, miért választotta esettanulmányai élére ezt a torzképet a komparatív folkloristáról, különös tekintettel a latinul írandó obszcén szövegekre.

MCCARTNEY az antik dicséréstilalom továbbélésével foglalkozik. LANGDON rövid babiloni szöveget ad. Az Ószövetség és az apokrifák anyagából is olvashatunk. BRAV a héberek adatait összegzi, itt az az érdekes, hogy a szerző szemészeti kiadványban publikált. Azt is DUNDES idevágó jegyzeteiből tudtam meg, hogy SELIGMANN (mindezideig a legterjedelmesebb monográfia szerzője) szintén szemorvos volt. WOODBURNE Dél-India, DONALDSON Irán, OYLER a nilota sillukok, HARFOUCHE Libanon, HARDIE a görög Makedónia, MURGOCI Románia, a klasszikus olasz folklorista, PITRÈ Itália, DAVIDSON

Skócia, JONES különböző európai eredetű amerikai bevándorlók körébe kalauzol bennünket. Wayland HAND professzor 1974-es cikke áttekintést ad amerikaiak számára az európai hiedelmekről. Ő folklorisztikus megközelítést képvisel, Coss behaviorista, SCHOECK szociológiai, POCOCK etnológiai, RÓHEIM Géza pszichoanalitikai magyarázatot ad (az utóbbi angol nyelvű cikk, most jelenik majd meg magyarul, és DUNDES közlésében is több tucat alatt marad a nyomdahibák száma). STEIN 1974-es dolgozata a legterjedelmesebb cikk a kötetben. Ő amerikai szlovákok anyagán mai pszichoanalitikus magyarázatot ad, mentes azonban az egyoldalúságoktól.

A kötet DUNDES tanulmányával zárul. Ez nemcsak a legkésőbb írt (és a legterjedelmesebb) közölt dolgozat, hanem a szerző nyilván felhasználta elődei eredményeit is. Amíg a többi szerző csak a maga számára adott bibliográfiát — STEIN ugyan adott 50 tételes irodalomjegyzéket, ami érdekes is, ám mégsem tudománytörténeti szemle— DUNDES már az eddigi tanulmányok előszó-kommentárjaiban is felhívta a figyelmet arra, hogy mi olvasható még a szorosabban vett témakörről, módszerről, vagy magáról a szerzőről. Most írása végén mégis új, több mint 300 tételes publikációjegyzék zárja a kötetet. Ez annál fontosabb, mivel maga a kötet egyetlen írás (PITRÈ) kivételével csak angol munkákból keletkezett, itt német, francia, spanyol, olasz, sőt szerb-horvát, észt és latin művekre is történik hivatkozás. Magyar szerzők is szerepelnek (RÓHEIM Géza, FERENCZI Sándor, Gershon LEGMAN, magában a kötetben pedig mások is). Meglepetéssel olvastam, hogy lomnitzi MELTZL Hugo: *Le mauvais oeil chez les Arabes*, az *Archivio per lo Studio delle Tradizioni Popolari* 3 (1884) 133—134 lapjain ezzel foglalkozott. Őt viszont a magyar vagy magyarországi szerzők (KÁKOSY, FODOR, EL-ADLY) nem idézik. Természetesen ez a bibliográfia korántsem teljes. Hiányzik a görög, román, bolgár, albán, magyar stb. adattár, hogy csak Európa egy csücskét említsük. Biztosan sok áttekintő tanulmány is említetlenül maradt. Ezek felsorolása itt lehetetlen, noha fáj az ember szíve, hogy legalább a SELIGMANN által adott kimerítő bibliográfia óta megjelent áttekintésekről nem kapunk áttekintést. Clarence MALONEY 1976-ban kiadott etnológiai tanulmányantológiája *The Evil Eye* ugyancsak adós maradt egy ilyen összegezéssel. Bármilyen rövid szemle néprajzi kézikönyvekben, lexikonokban, vallástörténeti vagy mágiatörténeti áttekintésekben jól bizonyítja, hogy szükség volna ilyen bibliográfiai összeállításra.

DUNDES ugyan idézi Tihamír ĐORĐEVIĆ számunkra is rendkívül fontos összegezését. *(Zle oči u verovanju Južnih Slovena.* Beograd, 1938), azonban nemcsak pontatlan címmel, hanem voltaképpen fel sem használva. (Igaz ugyan, hogy magyarországi folkloristák sem sokat használták eddig e munkát.) Szláv adatokat azonban csak másodkézből használ.

Ami DUNDES tanulmányát magát illeti, itt igen sokféle gondolat bukkan fel. Véleménye szerint elsősorban indogermán és szemita a képzetkör. Alapja a véges javak elmélete, ahhoz, hogy valaki gyarapodjék, másnak veszíteni kell. Már ez is túl általános és egyszersmind partikuláris vélemény, hiszen ő tudja legjobban, hogy világszerte elterjedt a szemmelverés képzete, amely azonban inkább csak speciális „elvételre", mint általános kártételre vonatkozik. Természetesen itt a szem és a tekintet az igazán középponti motívum, amely körül konkretizálódik az általános mágia és az általános társadalmi élet. Noha DUNDES idézi Margarete RIEMSCHNEIDER könyvét *(Augengott und heilige Hochzeit.* 1953), voltaképpen nem a mindentlátó = mindenható isten fogalmából vezeti le (vagy azzal kapcsolja össze) a szemmel ártás elképzeléseit. Természetesen a mindennapi, „kis" mágia nem azonos a főistennel, a szemmelverés az *oculus Dei* Szentháromság-szimbólumával. Azonban e jelenségek véleményem szerint így és társadalmilag tartoznak össze, nem a pszichoanalitikus magyarázatok révén, és nem mai erotikus viccekből érthetők meg, hanem a vallástörténet és szokástörténet komparatív szemléjéből.

DUNDES a „száraz" (élettelen, halott) és „nedves" (életadó) oppozícióját veszi alapul, és ezt a szemnek a genitáliákkal való azonosítása révén szexuális szimbólumnak tartja. Nem először írták le, hogy ez a vulgárszexualizmus legfeljebb ötletességében és olvasmányosságában különbözik a vulgármarxizmustól vagy bármely tételes vallás doktrinér világmagyarázataitól. DUNDES hallatlan ötletességgel kapcsolja össze a tehenet a harmadik szemmel, a köpést a közösüléssel, a megvakított Oidipuszt a vérfertőző Oidipusszal. Még azt sem tagadom, hogy olykor igaza lehet. Azonban a magyar paraszti szemmelverés középponti figurája a boszorkány, és noha a boszorkányság, vagy az igézés (megkötés) képzetköre nem azonos a szemmelveréssel, azért jó lenne magát a legfontosabb okozót is külön vizsgálni. Igaz ugyan, hogy a boszorkányságnak is megvan szexuálpatológiai magyarázata.

Ami miatt nagy érdeklődéssel olvassuk a könyvet és végül mégsem vagyunk elégedettek vele — egyazon körülmény. Úgy gondoltuk, az „esettanulmány" alkalmat ad arra, hogy világméretű jelenségként lássuk a témát. Így azonban ezt nem összegezi a kö-

tet. Az olvasónak magának kell folytatni az olvasást és spekulálást. Persze az is lehet, hogy ez volt DUNDES célja. Egyszóval, a magyar szemmelverés áttekintését meg kellene írni.

Bibliographie. Bedevaart — Pelerinage — Wallfahrt. Maas-Rijn Rhin-Meuse Rhein-Maas. Hrsg. vom Landschaftsverband Rheinland, Amt für Rheinische Landeskunde in Zusammenarbeit mit dem Volkskunderat Rhein-Maas. Köln, 1982. 452 l.

Tüskés Gábor

1979 májusában Hollandia, Belgium, Luxemburg és a Rajna-vidék néprajzkutatói munkaközösséget hoztak létre azzal a céllal, hogy e szomszédos területek népi kultúrájának jelenségeit tanulmányozzák. A munkaközösség egyik központi célkitűzése a Maastricht—Aachen—Lüttich által körülzárt terület kulturális egységéről alkotott hagyományos elképzelés felülvizsgálata, amely pusztán egy történeti adottságon, a Nagy Károly által létrehozott frank birodalom magvának egykori meglétén alapul. Az építkezés, az eszköz- és nyelvhasználat stb. terén végzett újabb kutatások azonban kimutatták, hogy a terület különböző kulturális sajátosságai között az egyedi jelenségek mellett számos átmeneti forma és kölcsönhatás található (vö.: H. L. COX: *Die Niederlande und der Niederrhein. Nachbarn oder Fremde?* Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 26/27. 1981/82, 9—30).

A kulturális összefüggések különösen szembetűnőek a népi vallásosság terén, amint ezt például a St. Hubert, Maastricht, Echternach és Kevelaer kegyhelyei felé irányuló, országhatárokat átszelő zarándoklatok tanúsítják. Ezért az első nemzetközi munkaterv középpontjába ezt a témát állították. A bokrijk-i szabadtéri múzeumban 1980 nyarán megrendezett kiállítás a köln—scherpenheuvel-i búcsújárásról és a grefrath-i alsó-rajnai szabadtéri múzeum 1981-es bemutatója „Búcsújárás a Rajna-Vidéken" címmel már e munka első gyümölcsei közé tartozik. Az együttműködés további eredménye ez a bibliográfia, amely a francia, holland és német nyelvterületen 1980-ig megjelent műveket foglalja magába.

Az összeállítás az adatgyűjtők által elért minden munkát tartalmaz a búcsújáró kultusz, a zarándoklatok, a kegyhelyek, ereklyék és kegyképek története, a fogadalmi szokások, a társulatok, a szenttisztelet, a körmenetek, valamint a búcsújáráskutatás általános elmélete és módszertana területén. Külön jelentőséget ad a vállalkozásnak, hogy a tudományos feldolgozások, népszerűsítő cikkek, részlettanulmányok és összefoglaló munkák mellett a további kutatás alapjául szolgáló ún. elsődleges források (ima- és énekeskönyvek, ponyvanyomtatványok, mirákulumos könyvek, búcsús kalauzok stb.) adatait is tartalmazza. A 3659 tételt magába foglaló bibliográfia jórészt azoknak a területeknek az anyagát egyesíti, amelyeken a közreműködő intézmények tevékenykednek. Így a Rajna-vidékből az egykori Rajnai tartomány, Hollandiából a holland Limburg tartomány, a Cuyk grófság, Nijmegen vidéke és a Peel-vidék, Belgiumból a flamand Limburg tartomány, a vallon tartományok és a német nyelvterület, valamint a Luxemburgi Nagyhercegség területe jött elsősorban számításba.

A tudományos kutatás és a helytörténeti vizsgálatok céljaira munkaeszköznek szánt kiadvány anyagát kb. egy év alatt gyűjtötték össze. A munka során áttekintették azokat a korábbi bibliográfiákat is, amelyek a téma szempontjából számításba jöhettek, a legtöbb cím azonban először itt jelenik meg összefoglaló áttekintésben. Az idő rövidsége miatt az egyes közlemények részletes áttanulmányozására nem nyílt lehetőség, s a más bibliográfiákból átvett adatok esetleges pontatlanságainak kiküszöbölésére sem volt alkalom. Az egyes címek a szerzők nevének ABC rendjében, a nyelvi hovatartozás figyelembevételével kerültek besorolásra. Nyomdatechnikai okok miatt a szerkesztők az egész anyagot öt nyelvi csoportra (német, holland, francia, latin és más nyelvek) osztották. Az anyag feltárását a kegyhelyek, a szentek és a tárgyszavak részletes mutatói teszik lehetővé.

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus 9—15. Septembris 1975. Pars V. BARTHA Antal és GULYA János közreműködésével szerkesztette ORTUTAY Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 219 l.

ifj. Kodolányi János

A negyedik nemzetközi finnugor kongresszus régészeti, történelmi és embertani előadásait, hozzászólásait tartalmazza a kötet, s ezzel a kongresszus hatalmas tudományos anyaga teljesen az érdeklődők kezébe került. A kötet a következő fejezetekbe sorolva teszi közzé az előadásokat, illetve hozzászólásokat: 1. A történelemtudomány a finnugor kutatásokban; 2. szabadon választott előadások; 3. szekcióülés; 4. szakülés. Mind a négy fejezetben több olyan tanulmány van, amely a néprajz érdeklődésére is számot tarthat. Különösen a történeti módszerű etnogenetikai folyamatokat föltárni szándékozó, komplex módszereket alkalmazó kutatásokat érintik közelebbről a most nyomtatásban is megjelent előadások.

Az első fejezetben mind elvi, tudománytörténeti, mind néptörténeti írásokat találunk. BARTHA Antal a finnugrisztikában a történelem helyét és szerepét keresi. Új adatokat dolgoz fel MUGURĒVIČS E. rigai kutató a daugava-lívek 10—15. századi falvairól és gazdálkodásáról szóló írása.

A szabadon választott témájú előadások közül az elsőben VAJNSTEJN Sz. J. a Szaján déli szamojéd népeinek, kultúrájának és társadalmi szervezetének problémáit foglalja össze. Írásában a mára már eltörökösödött nyelvű szamojéd eredetű népekkel foglalkozik, történeti forrásokra, valamint saját helyszíni kutatásaira támaszkodva. VERES Péter előadásában a XVII—XIX. századi manszi társadalmi és néprajzi csoportokról tovább boncolja a dualizmus, a mosz és por frátria kérdését. Néprajzi kutatásokon és a kutatások eredményein alapul CHOMICS L. V. cikke a komi—nyenyec etnokulturális kapcsolatokról. A XVI. századtól szinte napjainkig ad áttekintést a kapcsolatok alakulásáról. Néprajzi oldalról közelíti meg RICHTER E. V. a szetuk mai etnikai folyamatait. Az udmurtok szellemi kultúrájában a fejlődés két nemzetközi tényezőjét keresi PAVLOV N. P. A Mordvin Autonóm Szocialista Köztársaságban lezajló etnikai és társadalmi folyamatokról ad áttekintést DOROZSKIN M. V. Szintén a mai mordvin etnikai folyamatok kérdéseiről értekezik BALASOV V. A. Arra a kérdésre igyekszik választ adni VLADIKIN B. E. előadása, hogy milyen etnokulturális kapcsolatai vannak az udmurtoknak a Volga—Urál vidék népeivel.

A szekcióülés előadásai merőben régészeti tárgyúak voltak ugyan, legalább egy részük mégis a néprajz érdeklődésére is igényt tarthat. Ilyen pl. TÕNISSON E. írása a balti finn népek kialakulásának folyamatáról. CHALIKOV A. Ch. a különböző korokra datálható régészeti leleteket igyekszik a kelet-európai finnugor nyelvű népek kultúrájával összekapcsolni. LAUL S. előadásában a balti finnek keleti és nyugati csoportjai kialakulásának kérdéseihez szólt hozzá. Ki kell emelni még azt az előadást, amelyet SZAVVATYEJEV Ju. A. tartott az Onyega vidéki sziklarajzokról, hiszen a finnugor népek művészetének kutatásához is adalékokat nyújt.

A kötet negyedik fejezete az embertani szakülés előadásait és hozzászólásait tartalmazza. Többségükben etnogenetikai, őstörténeti kérdések megvilágítására törekszenek. Közöttük LIPTÁK Pál előadása az előmagyarság-honfoglaló magyarság embertani kérdéseivel, az embertani leleteknek a nyelvrokon népek embertani adataival való összevetéséből leszűrhető tanulságokkal foglalkozik. CHEAPOSZT L. az ugor népek szerológiai vizsgálatának eredményeihez szólt hozzá. GLADKOVA T. D. és TOT T. A. előadása a dermatoglif adatok szerepét vizsgálja a magyarok etnogenezisének kutatásában. ZOLOTARJEVA I. M. a nyugat-szibériai szamojéd és ugor népek antropológiájának kérdéseit foglalja össze. Az ugorok szomatológiájával foglalkozik MARK K. DAVIDOVA G. M. az uráli embertani változat kialakulásának kérdését vizsgálja. GOCHMAN I. I. a kraniológia és a paleoantropológia adatait felhasználva a finnugorok eredetéről értekezik. DENYISZOVA R. Ja. az embertani kutatások segítségével, a kelet-balti, balti-finn elem területi, kor és származás kérdéseire igyekszik választ találni. FORSIUS H. Északkelet Finnország lakosságának a kialakulását vizsgálja.

A hatodik nemzetközi finnugor kongresszusra készülő kutatók immár birtokában vannak az előző két kongresszus teljes anyagának, munkájuk tehát jobban kapcsolódhat a korábban felvetődött kérdésekhez, elért eredményekhez.

Études Finno-Ougriennes Tome XV. Akadémiai Kiadó, Budapest — Librairie Klincksieck, Paris, 1982.

Banó István

Ezt a kötetet a szerkesztők a 70 éves Erdődi Józsefet üdvözlő emlékkönyvnek szánták; Erdődi József azonban, sajnos, nem érhette meg a kötet megjelenését. A vele foglalkozó ünnepi megemlékezések ismertetik ennek a sokoldalú nyelvésznek az életútját (Jean Perrot, Bereczki Gábor, Zaicz Gábor írásai). Több fotó mutatja be életének egyes epizódjait; részletes bibliográfia ad képet tudományos tevékenységéről.

Több cikk kapcsolódik valamilyen formában az emlékkönyv névadójához. Néhányuk az indoeurópai—finnugor nyelvi érintkezések problémáival foglalkozik (Jean-Luc Moreau, Aurélien Sauvageot, Erhard Schiefer, Ipacs József). Rot Sándor Erdődi Józsefnek egy gondolatát fejleszti tovább az angol szóképzés néhány sajátosságával foglalkozó cikkében. Otto Haas írása nagyon sajátosan kapcsolódik az Erdődi emlékkönyvhöz. Az emlékkönyvbe szánt cikk ugyanis Otto Haas halála miatt nem készülhetett el, ezért a hagyatékában fennmaradt (1936-ban írt), eddig publikálatlan, a nyelvi univerziálék kutatáskörébe tartozó, tudománytörténeti értékű művét közölték a szerkesztők.

A kötet további részének a többségét, az eddig bemutatottakhoz hasonlóan nyelvészeti cikkek alkotják.

Finnugor nyelvek vagy nyelvcsoportok egyes problémáinak a vizsgálatával foglalkoznak a következő szerzők cikkei: Paul Alvre, Paul Ariste, Uzbek Baitchoura, Berecki Gábor, Bernard Comrie, Honti László, Jean Perrot, Puskás Ildikó, Alo Raun, G. M. Kert, Liselotte Schiefer, †N. Sebestyén Irén, Fanny de Sivers, Szíj Enikő, Wolfgang Veenker.

Kontrasztív nyelvi elemzéssel, főleg indoeurópai—finnugor összevetés formájában, foglalkoznak a következő szerzők: Robert Austerlitz, Benkő Loránd, Décsy Gyula, Alexander Feoktyisztov, Hartmut Katz, Kelemen Jolán, K. E. Majtyinszkaja, Maria Petrov-Slodnjak, Rédei Károly, Karl Horst Schmidt, H. Tóth Imre.

Egy-egy sajátos lexikológiai, nyelvtörténeti probléma a tárgya Pentti Aalto (egy finnországi cigánydialektus szókészlete a XIX. sz. elején), Nyiri Antal, Szemerényi Oswald cikkének.

Domokos Péter és Szathmári István műveiben tudománytörténeti visszapillantásokat találunk. Tarmo Kunnas, Süpek Ottó munkái pedig irodalomtörténeti témájúak.

A mi sajátos kutatásterületünket figyelembe véve különösebb érdeklődésünkre tarthat számot Wolfgang Dresslernek a költői nyelv stíluselméletével foglalkozó cikke; Gergely Jánosnak egy, a kanadai Békevár-Kipling lakói közt 1975-ben gyűjtött dallam alakulását rekonstruáló munkája; Molnár Józsefnek a legrégibb magyar, a XVI. században készült Lázár-féle térkép helyneveit ismertető-elemző írása; Väinö Kaukonen-nek a Kalevala irodalomelméleti problémáival foglalkozó tanulmánya; Voigt Vilmosnak a magyar—baltiszláv prehisztorikus érintkezéseknek a lehetőségeit mérlegelő munkája.

Tome XVI. 1980—1981. (megjelent 1983-ban)

Ebben a kötetben kevesebb, de általában nagyobb lélegzetű munka jelent meg. A kötetet Lakó György írása nyitja, amelyben az összehasonlító nyelvtudomány néhány elfelejtett előfutárára (a dán Marcus Wöldike, Sajnovics János, a spanyol Hervas y Panduro) emlékezik.

Aurélien Sauvageot a finnugor népekre jellemző hangharmónia kérdéseivel foglalkozik, amelyet az ural-altáji korszakból származónak vél; a szabályostól való eltérések így jobban megmagyarázhatók.

Kassai György a fordítás néhány sajátos problémáját elemzi. Ha a fordítás adekvát akar lenni, különösen költői szövegek esetében, hangtani, lexikai és morfológiai eszközök felhasználására is szükség van.

Gergely János az összehasonlító zenekutatásnak a nemzeti érzést és az internacionalizmust egyaránt szolgálni tudó szerepéről értekezik.

Yves Delaporte a lappoknál még ma is meglevő, a samanizmusra emlékeztető, hívó és megidéző szerepű énekeket (juoigos) ismertet és elemez.

Szathmári István az ezredfordulóig visszanyúló változásokba beágyazottan foglalkozik a mai magyar nyelvfejlődés legfontosabb hangtani, lexikális és nyelvtani természetű jelenségeivel.

Aurélien SAUVAGEOT második cikkében a magyar tárgyas ragozás sajátosságait a magyart idegen nyelvként tanulmányozók szemével vizsgálja, és így sok rejtett finomságot fedez fel ennek a sajátos nyelvi kategóriának a viselkedési módjában. Ugyanez mondható el BÁTORI Istvánnak a magyar szórenddel foglalkozó tanulmányáról.

VIDOR Zsuzsanna a franciául tanuló magyaroknak a két nyelv interferenciális jelenségeiből fakadó néhány problémáját elemzi.

L. KOVÁCS Márton *Egy korai magyar település Saskatchewan*-ban című tanulmányában a kanadai magyar kolóniák megalakulásáról, a sajátos szerepet játszó Esterházy P. O. tevékenységéről ad tájékoztatót, továbbá a helyi magyar sajtó szerepéről, a népszokások hosszú ideig való fennmaradásáról, alkalmazkodó újraéledéséről ad képet.

A nekrológok ORTUTAY Gyula (1910—1978), az észt Edgar RAJANDI (1902—1978) és Julius MÄGISTE (1900—1978) emlékét idézik.

A Bibliographie-rovatban találjuk Valter TAULI-nak a Szovjet-Észtországban folyó, finnugor és általános nyelvészettel foglalkozó tudományos tevékenység ismertetését, bibliográfiával.

A kötetet könyvismertetések zárják.

Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk. SCHEIBER Sándor. 1981/82. Bp. 1982. 574 l.

Dobos Ilona

A most megjelent Évkönyv tematikája rendkívül változatos. A magyar zsidóság történetén kívül fontos adatokat szolgáltat az irodalomtudomány, a nyelvészet, a vallás- és kultúrtörténet számára.

Az eddigi kötetekhez hasonlóan ebben is bőségesen helyet kapnak a folklorisztikai és a tágabban értelmezett néprajzi tanulmányok.

SCHEIBER Sándor tanulmánya *(Kaczér Illés és a zsidó folklór)* egy sorozat folytatása, amely a magyar—zsidó szépirodalom folklorisztikai vonatkozásait tárja fel. Korábban a szerzőnek az Évkönyv hasábjain már megjelentek hasonló tanulmányai: Kiss József (1948) és Ujvári Péter (1979/80) munkásságáról. A tanulmánysorozat a zsidó *vallásos népélet* szokásaival, folklórjával foglalkozik. Azzal a nemzedékről nemzedékre szálló hagyománnyal, amely nem tartozik az egyház tanításainak körébe. Ezek a szokások és hiedelmek a legerősebben a vidéki, szegény, ortodox zsidóság körében éltek. Olyan közösségekben, amelyek ma már nem léteznek. Éppen ezért fontos a magyarországi zsidóság hagyományainak összegyűjtése.

Kaczér Illés regényeiben a szatmári zsidóság életéről ír. A leírt hagyományoknak SCHEIBER Sándor bőséges párhuzamait adja a keleti irodalomból, a folklórból és a magyar szépirodalomból. A szokások és hiedelmek közül nem egy a magyar parasztságnál is ismert. Ilyenek a *körömlevágás* köré fűződő hiedelmek. *Kopogtatás a zsinagóga kapuján.* Maga az aktus a magyar anyagban ismeretlen, de hiedelemmondák szólnak arról, hogy éjfélkor az üres templomban angyalok vagy halottak miséznek. A Teitelbaum-mondában a sátoraljaújhelyi rabbit felkeresi egy jelentéktelen gimnazista fiú, akinek megjövendöli: „A szavad kiáltani fog és pénz, sok pénz terjeszti nevedet" — a fiú Kossuth Lajos volt.

SZABOLCSI Bence a magyarországi zsidó dallamokról ír tömör, magvas írásában. 1912—42 közötti években zömmel a vidéki zsidóság dallamvilágát gyűjtötte össze. A gyűjtés tanulsága: 1. A magyarországi zsidóság *zenei liturgiájára* erős hatással voltak a német, lengyel—orosz és balkáni elemek. 2. A magyar zsidóság házi és *családi szertartásai*nak dallamvilága számtalan variánsban élt. Az áldás-mondat típusok őrzik a legrégibb réteget, amelyek között — többek között — megtalálható a pentatónia is. 3. A *nem vallásos* népi dallamokra a lengyel-kárpátorosz-jiddis, másfelől a magyar népi és népies dallamvilág volt hatással.

DÖMÖTÖR Sándor a körmendi NAGY József (1862—1942), zsidó származású magyar tanító munkásságára emlékezik. Egyik első írása az IMIT Évkönyvében jelent meg 1904-ben *Falusi zsidóélet Vas megyében* címmel.

A tárgyi néprajz körébe tartozik BALASSA Iván alapos, igényes tanulmánya: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-hegyalja vidékének szőlőművelésében (1791—1841).* Mondandóját a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Állami Levéltár eddig feltáratlan anyagára alapozza. Számos adattal bizonyítja, hogy a hegyaljai zsidóság a tárgyalt ötven év alatt a borkereskedelemben egyre erőteljesebben vett rész. Helyi és lengyel zsidó borkereskedők rendelkeztek pincékkel. A helyi zsidó kocsmárosok egy részének szőlő-

területe is volt, amelyet megművelt vagy megműveltetett. Tevékenységük sok esetben ütközött a földesúri érdekekkel, ezért különböző rendszabályokat hoztak ellenük. A korszak végére azonban a szabadkereskedelem a feudális földesúri privilégiumokat egyre jobban háttérbe szorította.

DÁN Róbert az erdélyi szombatosokról szóló sorozatát folytatva ezúttal a Szombatos Bibliá-ról ír. Tanulmánysorozata néprajzi szempontból is jelentős. Péchi Simon XVII. századi magyar nyelvű szombatos Bibliája nyomtatásban nem jelenhetett meg. Kéziratban terjedt és nagy hatással volt a székelyek szegény rétegeire.

A kötetet SZÉCSI József *bibliográfiája* egészíti ki, az Évkönyv 1931—1980-as köteteiről. A cikkeket a szerzők szerint alfabetikus sorrendben közli a mutató. Bár egy szakmutató megkönnyítené az eligazodást, a felsorolt szerzők és címek így is meggyőzően bizonyítják, hogy az Évkönyv kötetei a néprajz és foklklórtudomány számára is sok fontos tudnivalót tartalmaznak.

Új olasz folklorisztikai folyóirat: Fonti Orali — Studi e Ricerche (FOSR). 1981 szeptemberétől kiadja: Istituto piemontese de scienze economiche e sociali Antonio Gramsci, Torino; főszerkesztő: Luisa PASSERINI.

Biernaczky Szilárd

Az elmúlt két-három évtized során az olasz folklorisztika valósággal megújult. A második világháborút követően, ha nem csekély belső vívódások árán is, de sikerült túllépni Benedetto CROCE eszmei örökségén. A kétségkívül kiemelkedő jelentőségű olasz gondolkodó és esztéta számára ugyanis a népköltészet mint önálló kategória nem létezett. S ez a szemléletmód a múlt századi ígéretes kezdetek után valósággal megbéklyózta, irodalomfilológiai határok közé szorította vissza az egyébként mindmáig irodalomcentrikus olasz folklórkutatást a század első felében (a népzenei kutatások Olaszországban sosem kaptak nagy súlyt, a néphitkutatás viszont a vallástörténet keretében kapott helyet, lásd a Raffaele PETTAZZONI nevével fémjelzett iskolát).

Az olasz néprajztudomány megújulásának egyik forrása Ernesto DE MARTINO munkássága, aki főleg délolasz néphitkutatásaival, e kutatásokból fakadó éles társadalomkritikai megállapításaival irányította rá az olasz tudományos élet figyelmét mindarra, ami fellépéséig hiányzott az itáliai társadalomtudományok, történetírás és művelődéstörténet térképéről: a vidékre, a paraszti életre, az olasz nép jelentős tömegeket képviselő osztályának mindaddig rejtve maradt kultúrájára, múltjára és jelenére. Az olasz néprajzi kutatások hullámszerű fellendülése, újra formázódása az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején következett be, párhuzamosan a közgondolkodás robbanásszerű átalakulásával, a különféle társadalmi rétegek máig tapasztalható nagyfokú „politizálódásával". Folkegyüttesek alakulnak, folkfesztiválokat szerveznek, folklór és társadalom kapcsolatát feszegető konferenciákra, nyílt fórumokra kerül sor. A társadalmi cselekvés e felpezsdülése során természetesen nem a tudományos kutatás céljait tartják szem előtt, hanem az adott periódus által felvetett aktuális politikai kérdésekre akarnak reagálni. Az egy évtized múltán Itáliában is országos mozgalmat életre hívó, erősen kiterebélyesedő folklórérdeklődés mentén azonban igen széles körű és az európai tudományosság palettáján kétségkívül egyéni vonásokat is megjelenítő folklorisztika, ill. néprajz született.

Hogy csak távirati stílusban jelezzük a legfontosabb új jelenségeket: a népköltészeti kutatás továbbra is megmaradt a középpontban, de a szövegek, műfajok köré felsorakozott a korszerű folklorisztika által megkövetelt módszertan (az anyag értelmezése, szerepe, kulturális jellege, érvényesülési köre, stb.). Igen széles körű gyűjtési tevékenység bontakozott ki, amely a zenei és szöveganyagra egyaránt tekintettel volt és van (említhetjük Giorgio NATALETTInek a Santa Cecilia akadémián elhelyezett gazdag adattárát, a Discoteca di Statót, a különféle tartományi néphagyományi központok archívumait, vagy a különféle tudományos közösségek félmagán jellegű gyűjteményeit, többek között pl. a milánói Ernesto DE MARTINO intézetét vagy a palermói Folk-Studió gyűjteményét). A gyűjtés mellett mérhetetlenül kiszélesedett az olasz folklór lemezes kiadása: számításaink szerint 4—500 olasz népzenei hanglemez jelent meg a piacon az elmúlt két évtized során. Rendkívül kiszélesedett a néphit és népszokás kutatás, amelyben önálló elméleti eredmények is születtek.

Az olasz közélet politizálódásával függ össze, hogy az elméleti kérdések között kitüntetett szerephez jutott a folklór szerepe a mai társadalomban (maga Vittorio

LANTERNARI is önálló kötetet szánt ennek a kérdésnek). Ugyanakkor nagyon intenzív tájékozódás indult meg a nemzetközi tudományos eredmények feltérképezése érdekében. Ebben a tájékozódásban azonban elsőrendű szerepet kapott az angolszász kulturális és társadalmi antropológia, amelynek adaptálását elősegítette, hogy Olaszországban voltak és vannak hagyományai az etnológiai kutatásnak. Nem egyértelműen pozitív tény azonban megítélésem szerint, hogy számos egyetemen az új diszciplína valósággal kiszorította a hagyományos néprajzi, pontosabban folklór tanszékeket *(Cattedre delle storie e tradizioni popolari)*.

Ennek a fent vázolt tudományos újjászületésnek egyik legutóbbi mozzanata az évente három füzetben napvilágot látó új folyóirat, a *Fonti Orali — Studi e ricerche* (FOSR) megjelentetése. Szinte jelképes értelmű, hogy ez az új orgánum éppen a torinói Gramsci intézet műhelyében készül.

Az FOSR számai jól jelzik azt a törésvonalat, amely az európai tudomány hagyományai, ill. a XX. századi irányzatok, mindenekelőtt a kulturális antropológia érintkezései-ütközései mentén kialakult. A publikált cikkek, tanulmányok egy része ugyanis „gyűjtött anyagon", terepen rögzített és valamely köz- vagy magángyűjteményben megőrzés céljából elhelyezett dokumentumcsoporton alapul. Több írás foglalkozik az archiválás problémáival is. A kulturális antropológia térhódítását jelzi ugyanakkor (már az ilyen típusú cikkekben) a kérdőíves módszer, még inkább az interjúkészítés kérdéseinek taglalása. Annál világosabb e hatás jelenléte pl. az olyan összeállítás esetében, amely a „nők történetére" teszi a hangsúlyt (I. évfolyam, 2—3. szám), és amelyben nemcsak az olasz feminista mozgalom, hanem éppen az antropológia egyik ismert ágának megjelenését is fel kell fedeznünk. A címek önmagukban is igazolják állításunkat: *Asszonyok és paraszti munka Pugliában* (Anna Maria RIVERA); *Parasztasszonyok családi és társadalmi szerepköre a század elején* (Anna BRAVO); *Dohány-manufaktúrák munkásnői: élet- és munkatörténet a múlt század végétől a fasiszta korszakig* (Paola NAVA); *Középosztálybeli asszonyok foglalkozás választása; a tanítónők esete* (Delfina DOLZA); *„Élelemért és ruháért": trentói cselédnők élet- és munkakörülményei* (Diego LEONI); *Nők és hivatásszerű karrier: a vezetői és vállalkozói szerepkört betöltő asszonyok esete* (Marie P. MAY és Lorenza ZANUSO).

A sort folytathatnánk, a folyóirat újabb számainak tanulmányai is mutatják a fent leírt kettősséget. Mindemellett olyan közérdeklődésre számot tartó témák is helyet kapnak bennük, mint a szájhagyományok és az iskolai oktatás (ismét egy nagyobb összeállítás, II. évfolyam, 1. szám), a család és társadalom kapcsolatai vagy a déli paraszttársadalom (Puglia) sajátos hagyományvilága stb.

A gyakran monografikus jelleggel szerkesztett tematikus összeállításokat információs rovatok (konferencia-beszámolók, könyvismertetések, folyamatban levő munkák ismertetései stb.) követik. Igen értékesek azok a gazdag anyagú bibliográfiák, amelyek többnyire a tematikus összeállításokhoz kapcsolódnak, de az információs rovatok sorában foglalnak helyet, mivel a tématerületre vonatkozó legfrissebb eredményeket is magukba foglalják. Közülük most példaként Carla BIANCO jegyzetét és összeállítását *(Notizie bibliografiche sulle techniche di rilevazione delle „Storie di vita"* — 'Bibliográfiai megjegyzések az „élet-történetek" adatfelvevő technikáival kapcsolatban') említjük, mivel az etnológia egyik legkorszerűbb ága, az *Oral History* (szájhagyományozó történelem), a *Life History* (élet-történet) és a főleg Kelet-Európában, valamint hazánkban kialakult *egyéniség-kutató* módszer között adódó, de mindeddig át nem gondolt elméleti-metodikai kérdésekre irányítja rá a figyelmet.

Türk kültürünü araştirma enstitüsü yayinlari 1963—1983

Voigt Vilmos

Több mint húsz éve kezdte meg Ankarában működését a török művelődéstörténeti intézet, amelynek kiadványsorozatában eddig mintegy hetven kötet látott napvilágot. A kisalakú, olykor inkább füzetnyi, máskor monográfiaszerű munkák általában török nyelvűek, néha azonban megjelennek világnyelven is. Szövegfilológiai, köztörténeti, politikai, nyelvi, néprajzi és folklorisztikai jellegűek, elég rosszul olvasható nyomással, különösen a mélynyomású illusztrációk gyenge újság-színvonalúak. Általában van bibliográfia is a munkák végén. Több ízben konferenciák anyaga is napvilágot látott. Az érdeklődés kiterjed a balkáni, ciprusi törökök múltbeli vagy jelenlegi életére, sőt olyan hátborzongatóan kegyetlen és bonyolult témakörökre is, mint az örmény terrorizmus török és szovjet forrásanyaga. Régebben megjelent munkák újrakiadása is előfordul.

Köztudott, hogy a múltbeli és jelenlegi török művelődéstörténet milyen páratlan fontossággal bír nemcsak a turkológusok, hanem Délkelet-Európa, a keleti Mediterraneum, a Kaukázus, a Közel-Kelet népi kultúráinak kutatása számára. Ezért a mintegy tízezer lapnyi kiadványsorozat hasznossága vitathatatlan. Az igen erőteljesen török politikai szempontokat érvényesítő sorozat számos témát illetően a legfontosabb anyagokat közölte. Most csupán azokat a köteteket soroljuk fel, amelyek a törökül nem olvasók számára is érthetőek:

10. Oktay ASLAPANA: *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien.* Ankara, 1965. II + 76 lap.

14. Emel ESIN: *Aspects of Turkish Civilisation in Cyprus.* Ankara, 1965. 81 lap.

22. Bilâl ŞIMŞIR: *Contributions à l'histoire des populations Turques en Bulgarie.* Ankara, 1966. 86 lap.

32. Baymirza HAYIT: *Die Wirtschaftsprobleme Turkestans. Ein Beitrag zur Wirtschaftskunde Turkestans mit einem Rückblick auf ihre jüngste Vergangenheit.* Ankara, 1968. 232 lap.

34—35. Bilâl N. ŞIMŞIR: *Rumeli'den Türk Göçleri — Emigrations Turques des Balkans — Turkish Emigrations from the Balkans.* Ankara, 1968. 820 — CLXXXII + 832 lap.

36. *Milletreraası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi — The First International Congress of Cypriot Studies.* Ankara, 1971. xx + 368 lap.

37. Baymirza HAYIT: *Turkestan zwischen Russland und China.* Amsterdam, 1970.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. II. 16 — Terjedelem: 15,05 (A/5) ív
86.14184 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCVI 1985 Nr. 1

Ismertetések — Book Reviews

Folklór és folklorisztika — Folklore and Folkloristics

Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek 1529—1768, I—III. *(Klaniczay Gábor);* — Ujvary Zoltán: Játék és maszk. Dramatikus népszokások I—III. *(Tátrai Zsuzsanna);* — Propp, V. Ja.: Russzkaja szkazka *(Voigt Vilmos);* — Les avatars d'un conte *(Horn Katalin);* — Gašpariková, Viera (szerk.): Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas, I. *(Krupa András);* — Tarnói László: Sieben und siebzig sehr anmutige Neue Arien und Lieder *(Lengyel János);* — Dainas. Krišjāna Barona „Latvju dainu" izlase *(Voigt Vilmos);* — Halpert, Herbert (ed.) A Folklore Sampler from the Maritimes. *(Voigt Vilmos)* — Dundes, Alan (ed.): The Evil Eye *(Voigt Vilmos);* — Bibliographie. Bedevaart — Pelerinage — Wallfahrt *(Tüskés Gábor)*

Folyóiratok, gyűjteményes kötetek — Periodicals, Miscellaneous Collections

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars V. *(ifj. Kodolányi János);* — Études Finno-Ougriennes Tome XV., XVI. *(Banó István);* — Évkönyv 1981/82 *(Dobos Ilona);* — Új olasz folklorisztikai folyóirat: Fonti Orali — Studi e Ricerche *(Biernaczky Szilárd);* — Türk kültürünü araştirma enstitüsü yayinlari 1963—1983 *(Voigt Vilmos)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó MAGISZTER (1052 Budapest V., Városház utca 1. Telefon: 382-402, 382-440).

Előfizetési díj egy évre: 140 Ft
1 szám ára: 35 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 35 Ft
Előfizetés egy évre: 140 Ft

ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCVI **1985** **1**

CONTENTS

Articles

Paksa, Katalin: Zur melodiegestaltenden Rolle der gesanglichen Vortragsweise. Die zeilenbeginnende Verzierung im alten ungarischen bäuerlichen Vortrag 1
Pesovár, Ernő: Abschnitte und landschaftliche Varianten der Entstehung des Csárdás-Tanzes 17
Takács, Lajos: „Verprügelung des Gedächtnisses wegen" 30
Szacsvay, Éva: Krippenspiele mit Puppentheater in Ostmitteleuropa 42
Voigt, Vilmos: Niederländische Sprichwörter von Pieter Bruegel d. Ä. Versuch einer Analyse aus dem Gesichtspunkte der ungarischen historischen Folkloristik 59

Communications

Király, Péter: Ungarische Tonpfeifenfunde aus den 15—18. Jahrhunderten 72
Hankóczi, Gyula: Die Drehleier auf der Csepel-Insel und in Ihrer Umgebung 84
Tari, Lujza: Rezenter slowakischer Einfluß und das Vorkommen des lydischen Quarts in der instrumentalen Volksmusik der Landschaft Mezőség (in Siebenbürgen) 93
Erdélyi, István—Erdélyi, Péter: The sanctuary of Dzivgis (Ossetia) 105

Discussion and Debate

Veres, Péter: Ungaren im Vorraum des Kaukasus. Neuere archäologische, sprachwissenschaftliche und pflanzengeographische Angaben zur Rekonstruktion der Wanderung der Protoungaren 114

Chronicle

Andrássalvy, Bertalan: Paying homage to Lajos Vargyas in the Ethnographical Society 127
Kodolányi, János, Jr.: Finnish-Hungarian ethnographic symposium, Turku, August 13—18, 1984 128
Kunt, Ernő: "Interethnic relations in North-Eastern Hungary". Interdisciplinary conference in Miskolc, October 15—17, 1984 129
Géczi, Lajos: Celebration of János Erdélyi's memory in Nagykapos, March 23—25, 1984 132
Striker, Sándor: "Folklore and the state — East Europe today". Conference in Bellaggio, August 27—September 1, 1984 133
Klaniczay, Gábor: "Witchcraft, sorcery and crime in Early Modern Europe". Conference in Stockholm, August 30—September 3, 1984 134
Sinkó, Katalin: Conference on "Bildlore"-research in Lund, September 17—20, 1984 136
Hofer, Tamás: "Ethnographic aspects of the research on agrarian towns". Symposium in Stražnice, October 29—31, 1984 137
Huseby, Éva Veronika: "Community and identity maintenance in Cserépfalu". Short presentation of a doctoral dissertation 139
Mohay, Tamás: Discussion of Éva Huseby's dissertation in the Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences 141
Niedermüller, Péter: Report on a study-trip to the United States 142
Voigt, Vilmos: New series of the Magyar Népköltési Gyűjtemény (Collection of Hungarian Folklore) 146

Book Reviews

(for a full list see p. 3 of the cover) 152

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM

BUDAPEST 1985

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztőbizottság tagjai
BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztőbizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

K. Csilléry Klára: A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása (32 képpel) ... 173
Gáborján Alice: Középkori magyar szürkeruhák (25 képpel) ... 212
Bur Márta: Balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737—1753) ... 251
Kósa László: A feudális eredetű szabadalmas közösségek azonosságtudata és a néprajzi csoportok kutatása ... 275
Paládi-Kovács Attila: Régi bányászélet Gömörben (15 képpel) ... 297

Közlemények

Balogh István: Ebéd és vacsora. Adatok a debreceni étkezési szokásokhoz a XVII—XIX. századból ... 324
Takács Lajos: A cserélhető (rövid és hosszú) karfás szekér eredetéhez ... 327
Kovács Katalin: A dunántúli szőlőhegyek betelepülése, Zalaszántó példája alapján 329
Fülöp Éva: Burgonyatermesztés egy dunántúli német telepes faluban 1745-ben (1 térképpel) ... 336
Páll István: A torma népi felhasználása Magyarországon ... 340
Nagybákay Péter: A magyarországi céhes szűcsmesterség jelvényei (36 képpel) ... 351
Nagy Dezső: Vándorúton levő mesterlegények táskáinak tartalma a XIX. század közepén ... 369

Kutatók, életművek

Kecskés Péter: Vargha László 1904—1984 (1 képpel) ... 374
Katona Imre: Tárkány Szücs Ernő 1921—1984 (1 képpel) ... 377
Tárkány Szücs Ernő munkáinak jegyzéke (a szerző által vezetett jegyzék felhasználásával összeállította *Serfőzőné Gémes Magda)* ... 381
Barabás Jenő: Bárdosi János 1933—1983 (1 képpel) ... 386

Krónika

Paládi-Kovács Attila: A Györffy-centenárium eseményeiről ... 389
1984-ben megjelent írások Györffy Istvánról (összeállította *Serfőzőné Gémes Magda)* 393
Nagybákay Péter: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1984. november 20—21. ... 395
Outi Lehtipuro: A Népi Elbeszéléskutatók Nemzetközi Társaságának nyolcadik kongresszusa. Bergen, 1984. június 12—17. ... 397

Társasági ügyek

A Magyar Néprajzi Társaság 94. közgyűlése ... 403
Kós Károly köszönő szavai a Györffy István Emlékérem átvétele alkalmából ... 409
A Magyar Néprajzi Társaság 95. közgyűlése ... 410

Ismertetések

(részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) ... 416

ETHNOGRAPHIA

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI. * BUDAPEST 1985 * 2—3. SZÁM

K. Csilléry Klára

A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása

A lakáskultúra egyike azoknak a kulturális területeknek, amelyekben a társadalomnak rang és vagyon szerint való rétegeződése általában különösen szembetűnő módon tükröződik. Az is kétségtelen azonban, hogy ennek a köztudott és magától értetődő igazságnak nem kevés az olyan néprajzi vonatkozása, amely az eddigiekben végzetteknél behatóbb összehasonlító kutatásra, illetve elemzésre vár. A továbbiakban néhány ilyen vonatkozásra kísérlek meg rámutatni.[1]

A lakásmód és a berendezés szociális differenciálódásának a néprajzi vizsgálata, alkalmazkodva az eligazodáshoz szükséges írásos és tárgyi források nagyobb bőségben való áradásának az időszakához — nemkülönben a szakmai hagyományokhoz — ritkán szokott néhány századnál korábbra visszanyúlni. A későbbiekben én is tartani kívánom magam a testületileg vállalt időhatárokhoz, mégis úgy vélem, hogy ahhoz, amit — elsősorban magyarországi anyag alapján — elmondani szándékozom, tanulságos lehet bevezetésül némi visszapillantás egy tőlünk jelentős távolságra levő múltbeli korszakba. Teszem ezt elsősorban annak a kétségtelen, bár nemegyszer figyelmen kívül hagyott ténynek a kihangsúlyozása érdekében, hogy a lakáskultúra szociális eltéréseinek vannak olyan jellemző vonásai, amelyeknek lényegében már akkortól meg kellett mutatkozniuk, amint megtörtént a társadalomnak osztályokra és rétegekre való felbomlása. Így már az első uralkodók esetében is természetes a közösség többi tagja fölé emeltetésüket jelképező ősbútor, a trón, majd pedig ugyancsak magától értetődő lesz a fejedelmi rezidenciák felszerelésének mennyiségi és minőségi eltérése a rangban alattuk elhelyezkedőkéhez képest. Az ekként létrejövő tipikus különbözőségeknek a jellemzésére az egyik alapvető bútordarabot, a ládát választottam példaként, egy olyan időszakból, amely habár jó másfél évezreddel későbbi a királyi hatalom kialakulásánál, ámde eltérő és pontosan meghatározott szociális szintű leletegyüttesek révén kiválóan dokumentált: az egyiptomi újbirodalom, a XVIII. dinasztia idejéről.

Nézzünk meg tehát két ruhatartó ácsolt ládát; előbb azt, amelyik egyike annak a több mint 30 ládának, amit az i.e. 1350 körül élt Tutanhamon fáraó

[1] A jelen tanulmány annak az előadásnak jegyzetekkel kiegészített és némileg bővített változata, amely az Ethnologia Europaea 1983. évi, Mátrafüreden tartott ülésén hangzott el.

sírjában halmoztak fel *(1. kép)*. Ez a példány a rendkívül gazdag sírleletnek a legválasztékosabban kimunkált darabjai közé tartozik, a kor uralkodói luxusiparának kimagasló teljesítménye. Anyaga drága: felülete részben elefántcsonttal furnírozott, részben ébenfával, fajansszal, üveggel, alabástrommal berakott és aranyozott, a lábak alja pedig bronz borítással védett. A tetőre és körben az oldalakra faragott és festett jelenetek egyénien és részletekben gazdagon idézik a királyi kedvteléseket: a virágszedést a palotakertben, meg a vadászatot és

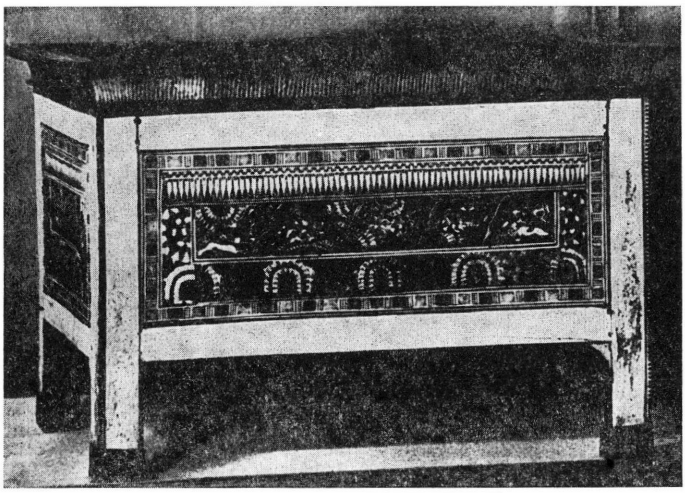

1. kép. Ruhásláda, levett tetővel, Tutanhamon fáraó sírjából. Théba, Egyiptom, XVIII. din., i. e. 1350 körül. Kairó, Egyiptomi Múzeum. Sz.: 72 cm

halászatot[2]. A másik ácsolt láda egy állami hivatalnoké volt, az egy emberöltővel korábban, i.e. 1400 körül élt Ka munkafelügyelőé, akiben a kutatás a sírmellékletek — köztük 32 bútordarab — alapján a közepes jövedelműek felső rétegének egyik képviselőjét látja *(2. kép)*[3]. Ka sírjában a többségükben fehérre mázolt ládák mellett öt díszesebb kiképzésűt helyeztek el, ezeken is szemmel látható azonban a törekvés: lehetőleg csekély anyagi ráfordítással tetszetőset kapni. A bemutatott példányon levő szokványos, az elhunytnak szolgáltatandó áldozatot ábrázoló jelenetről úgy vélik, hogy a haláleset után festethették fel sebtében háromra a díszített ládák közül[4], míg korábban mind az ötnek egyedül az ismétlődő, geometrikus jellegű mintázat képezte a díszét; ez a dekoráció az előkelő bútorok nemes anyagokat alkalmazó, egyszerűbb ékítményeit igyekezett színes festéssel imitálni.

Ami nekünk, néprajzkutatóknak különösen figyelemre méltó, az az, hogy a több mint három évezrede élt egyiptomi tisztségviselő bútorainak ezek a vonásai mennyire emlékeztetnek arra, ami a későbbiekben is jellemzi a kultúrjavak alászállását. Ilyen például az a kényszerű törekvés, hogy a példaképet megközelítő látványt oly módon erje el az alkotó, hogy a drága nyersanyagokat olcsóbbal, a bonyolultabb vagy ismeretlen technikákat könnyebben kivitelez-

[2] Lásd pl.: Baker, Hollis S. 1966. 95., 97. lap, 117., 119. kép.
[3] Baker, Hollis S. 1966. 114.
[4] Baker, Hollis S. 1966. 118—119.

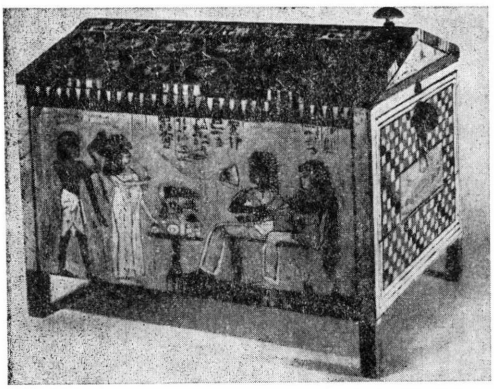

2. kép. Ruhásláda, Ka munkafelügyelő sírjából. Théba, Egyiptom, XVIII. din., i. e. 1400 körül. Torino, Museo Egizio. Sz.: 48 cm

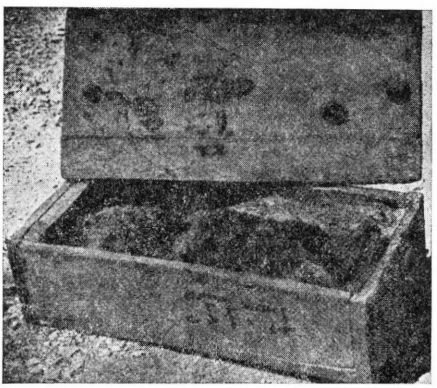

3. kép. Ruhásláda, másodlagosan gyermekkoporsóként felhasználva, kézműves falu temetőjéből. Deir-el-Medine, Egyiptom, XVIII. din., i. e. 1500—1480. Sz.: 50 cm. BRUYÈRE, Bernard 1937—1939/II. 4. kép után

hetővel, illetve saját gyakorlatból ismerttel helyettesítse. Részben a lehetőségek korlátozott volta okozhatta az átvett ábrázolásoknak és ornamentikának a megmerevedését is, bár a konvencionális megoldásoknak az eluralkodását — a vallási téma kötöttségein túl — már ekkor is inkább az okozhatta, hogy a példaként tekintett udvari műalkotások a hatalmi központokon kívül működő alkotóknak a szemében megváltoztathatatlanul tökéletesnek tűnhettek. Noha a most bemutatott kétféle ládánál a kvalitásbeli eltérés ugyancsak nyilvánvaló, továbbá az is kétségtelen, hogy az alkotók rendszerint tehetség szerint is polarizálódtak a vagyonos megrendelők és a kispénzű vásárlók között, mégis az utóbbi tény érvénye már aligha általánosítható. Mindenesetre a minket közelebbről érintő későbbi korokban, az egyszer már önállósodott népművészetnek a stílusújítói vagy magános útkeresői éppen az eredeti közösségükön belül megmaradt tehetségek lehettek.

Bármilyen nagyfokú is a minőségi eltérésük, ami a művészeti stílusukat illeti, a példaként felhozott mindkét egyiptomi láda, a fáraóé is és az alattvalóé is, akár a formáját, akár a díszítését nézzük, egyazon ízlésben fogant[5]. Ha mindehhez hozzávesszük az előbbi két személy életének nagyjából megfelelő korban, az i.e. 1500-as—1400-as években fennállt deir-el-medinei munkáskolónia példáját is, nevezetesen az ottani háziszentélyek festett díszét, megállapíthatjuk, hogy ez szintén bizonyítéka a korabeli művészi stílus egységes voltának.[6] Ugyanez áll a munkástemető festett koporsóira, annál is inkább, mivel ezek

[5] Vö. ehhez HAUSER Arnoldnak azokat a fejtegetéseit, amelyekkel cáfolja, hogy már ebben a korban is létezett volna népművészet: HAUSER Arnold 1968—1969/I. 38—39.

[6] BRUYÈRE, Bernard 1937—1939/III. 40. Igen jellemző, hogy az iparművészet történetét vázoló Henry MORANT éppen ennek a kolóniának az egyik házában talált szentélyképet hozza fel példának az egyiptomi „paloták és polgári házak" festményeire: MORANT, Henry 1976. 158. lap, 257. kép; vö.: BRUYÈRE, Bernard 1937—1939/III. 274. lap, 145. kép.

lévén a temetkezések legköltségesebb kellékei, meglehetősen általános volt, hogy a nincstelenek orgazdáktól tehetős sírokból származó koporsókat vásároljanak ismételt felhasználásra[7]. Ruhatartó ládát vagy kosarat azonban ezek a családok nem tettek az elhunyt mellé, legfeljebb nagyobbacska gyermekhalottjukat temették el ilyenben *(3. kép)*[8]. Ezekből a példányokból ítélve, a kolóniabeliek ruhásládáin éppúgy nem volt díszítés, akárcsak Ka felügyelő egyszerűbb ládáin[9] vagy még inkább azokon a darabokon, amelyeket Szenenmut — Hatsepszut királynő építésze — i.e. 1500 körül elhunyt szüleinek a sírjában helyeztek el[10].

Az azonos stílusnak minden társadalmi rétegre kiterjedő érvényesülésén túl, ekkoriban még olyan igény is természetes lehetett a hatalom birtokosainál, hogy a saját koruk tárgyformáinak a teljes skáláját birtokolják. Tutanhamonnak is volt díszítetlen, pusztán fehérre festett ládája, igaz gondosabban elkészített, mint az említettek, finom arányokkal, szépen kialakított koszorúpárkánnyal és nyeregtetővel.[11]

A fehéren hagyott ládánál is tanulságosabbnak látszik azonban a háromlábú gyalogszéknek a példája. Ez a felépítésében a végsőkig leegyszerűsített, csupán ülőlapból és belécsapolt lábakból képzett ülőbútor a középbirodalom utolsó szakaszának, az i.e. II. évezred első felének a novációja[12]. Alkalmazása, az újbirodalombeli falképekből ítélve, a testi munkát végzők körében terjedt el — más egyszerű székecskékkel egyetemben —; míg az ezt megelőző időkben, mielőtt még a bútorok használata a közemberekhez is elérkezett volna, mindenki a földön kuporogva dolgozott[13]. Mindazonáltal a XVIII. dinasztia korából nem csupán a kézművesek lakásaiban és sírjaiban találtak a kutatók efféle háromlábú ülőkéket *(4. kép)*[14]. Ka munkafelügyelő hozzátartozói is illőnek látták odatenni két durván faragott példányt a sírbútorok közé *(5. kép)*[15]. Még inkább figyelemre méltó az a tény, hogy Tutanhamon sírjából sem hiányzott a háromlábú gyalogszék *(6. kép)*. Miként Ka sírmellékleténél, itt sincs, ami jelezné, hogy milyen alkalommal használhatták, márpedig ilyen típusú székecskét az egyiptomi ábrázolások nem szerepeltetnek rangbeli személyek ülőbútoraként. Felmerülhet, hogy esetleg a nyolcévesen trónra emelt és gyermekméretű karosszékkel is rendelkező[16] fáraónak ez a gyalogszék az egyik feje-

[7] Bruyère, Bernard 1937—1939/II. 7.
[8] Bruyère, Bernard 1937—1939/II. 14.
[9] Baker, Hollis S. 1966. 166. kép.
[10] Baker, Hollis S. 1966. 144. lap, 222., 224. kép.
[11] Baker, Hollis S. 1966. 99. 125. kép
[12] Killen, Geoffrey 1980. 44. Az egyiptomi bútoroknak ebből az új, teljes típuskatalógust nyújtó összefoglalásából az is kitűnik, hogy már igen korán akad arra példa, nevezetesen az I. dinasztia korából, az i. e. 3000 körültől 2900 tájáig terjedő időből — hivatalnoknak a sírjából —, hogy áglábú fatörzsdarabot is alkalmazzanak szék gyanánt (uo. 68. t.). A háromlábú gyalogszék viszont ezt követően jó ezer évre mutatható csupán ki. Ebből következik, hogy arra, hogy egyenként elkészített és beillesztett, faragott rudacskákkal helyettesítsék a korábban alkalmilag fabrikált fatörzsülőkék természetes ágak képezte három lábát, már a bútorhasználat tömegessé válása idején kerülhetett csak sor.
[13] Erről bővebben: K. Csilléry Klára 1970. 456—460.
[14] Lásd pl.: Bruyère, Bernard 1937—1939/II. 49—51., 171. lap, 20—21., 25., 96—97. kép; Bruyère, Bernard 1937—1939/III. 222. lap, XXIV/5—7. kép.
[15] Baker, Hollis S. 1966. 117.
[16] Baker, Hollis S. 1966. 99. kép.

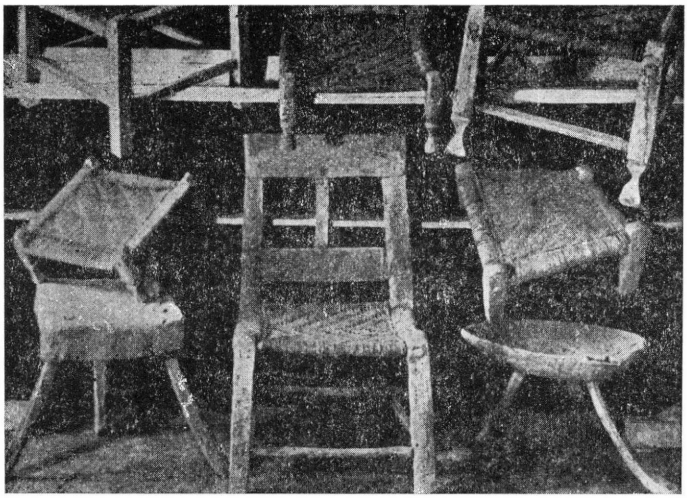

4. kép. Székek a deir-el-medinei kézműves falu temetőjéből. Egyiptom, XVIII. din., i. e. 1400-as évek eleje. BRUYÈRE, Bernard 1937—1939/II. 21. kép után

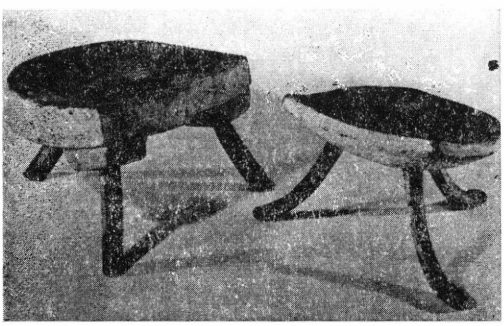

5. kép. Gyalogszékek, Ka munkafelügyelő sírjából. Théba, Egyiptom, XVIII. din., 1400 körül. Torino, Museo Egizio

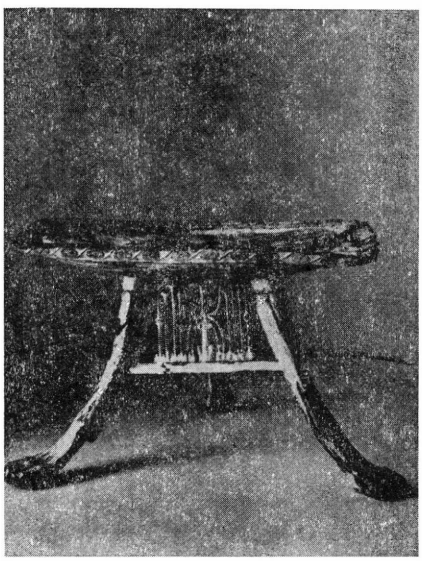

6. kép. Gyalogszék, Tutanhamon fáraó sírjából. Théba, Egyiptom, XVIII. din., 1350 körül. Kairó, Egyiptomi Múzeum

delmi gyermekbútora lehetett[17]. Mindazonáltal ez a szokványos formájában felettébb hétköznapi megjelenésű tárgy is az elvárásoknak megfelelő exkluzív kialakítást kapott azzal, hogy az ülőlapját egyedi megfogalmazású, áttört,

[17] Vö.: Hugo BLÜMNER felveti, hogy a római korban a gyalogszékek, amelyek ekkor is elsősorban rabszolgáknak és alárendelt személyeknek a bútorai voltak, talán szolgálhattak polgárok gyermekei számára is ülőbútorként: BLÜMNER, Hugo 1911. 122.

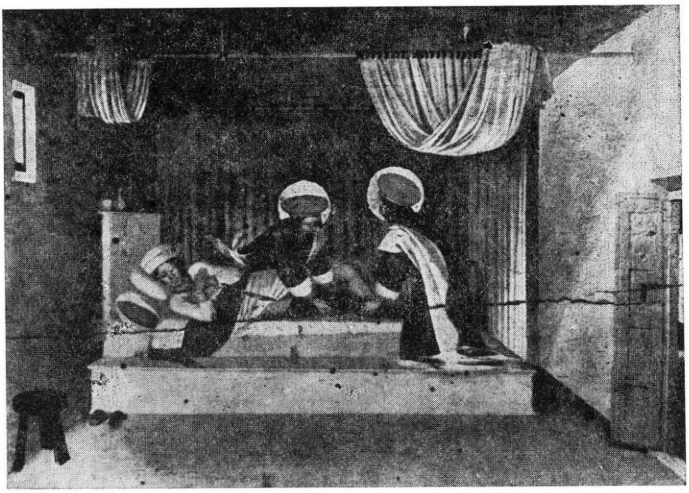

7. kép. Gyalogszék polgári hálókamrában. Fra Angelico: *Szt. Kozma és Szt. Damján betege gyógyít.* A firenzei San Marco-kolostor főoltárképe predellájáról. 1438—1440. Firenze Museo di San Marco

oroszlános dombormű képezi, a lábak közé pedig a csakis az uralkodót megillető országjelvény ékelődik.

Bár Tutanhamon fejedelmien felékesített gyalogszéke legalábbis a mai ismereteink szerint páratlanul áll a vele egyező felépítésű ülőbútorok közt, talán nem tévedés, ha a korai példáját látjuk benne az alávetett osztályok által létrehozott kultúrjavak felemelkedésének.

A gyalogszék mindenesetre az a tárgy, amely a későbbiekben is kínál elgondolkoztató példát a felértékelődésre. Az antikvitástól az ilyen ülőkét a legalsó szociális szintet jelző szerepével egyetemben örökölte át Európa. Ha bizonyos ideig kapott is azután a gyalogszék némi tisztségjelző funkciót, csekélyebb rangúaknál, falusi bírónál, amint azt olasz és német XIV. századi ábrázolások szemléltetik, ez csupán azokkal szemben szolgálta a kiemelést, akik ülőbútor használatára — legalábbis a peres eljárás során — nem jogosultak[18].

A gazdaságilag mindinkább erősödő itáliai városállamokban azonban a gyalogszék másféle, igen jellemző változáson ment át, minthogy a felfelé törő és emelkedését a lakáskultúrája által is demonstráló polgárság mondhatni, vitte magával a ranglétrán. Igaz, megszokott vaskosságában a háromlábú gyalogszék a XV. századi megjelenítéseken is a használójának szegénységére, esetleg puritánságára utalt[19], miközben a szerényebb rendeltetésű lakóhelyiségekben, nevezetesen a polgárházak hálókamráiban szintén megtalálható volt *(7. kép)*[20]. Sőt, miként a velencei Vittore Carpaccio 1495-ben festett, Szt. Orso-

[18] Vö.: K. Csilléry Klára 1982a. 98—99., 228—231. lap, 44., 131—132. kép.

[19] Legyen elég ehhez itt a firenzei Fra Angelicónak az 1430—1440-es években festett két művére hivatkozni, a San Marco kolostor Angyali üdvözlet és Utolsó vacsora freskójára, az előbbin Mária, az utóbbin az apostolok gyalogszékére.

[20] Az itt közölt predella egy másik jelenetén ugyancsak ott a gyalogszék a hálóhelyiségben. További példák az előző századból: Giotto di Bondone: Az újszülött Keresztelő Jánost megmutatják az apjának. Firenze, Sta Croce, Peruzzi-kápolna, 1320 körül és Giovanni da Milano: Mária születése. Firenze, Sta Croce, Rinuccini-kápolna, 1365 (a két kép néprajzi vonatkozásairól: K. Csilléry Klára 1982a. 230. lap, 161. kép).

lya álmát bemutató képe tanúsítja, királyi hálószobában ugyancsak elképzelhető volt az ilyen — nyilván helyi nagypolgári otthonok nyomán elgondolva —, intarziás díszű, drága bútoroknak a társaságában, habár természetesen kecsessé formálva és a kényelmesebb ülés érdekében divatos, körben rojtokkal díszített

8. kép. Deszkatámlás szék polgárházban. *A tél* c. miniatúra, *Tacuinum sanitatis.* Észak-Itália, XIV. sz. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek

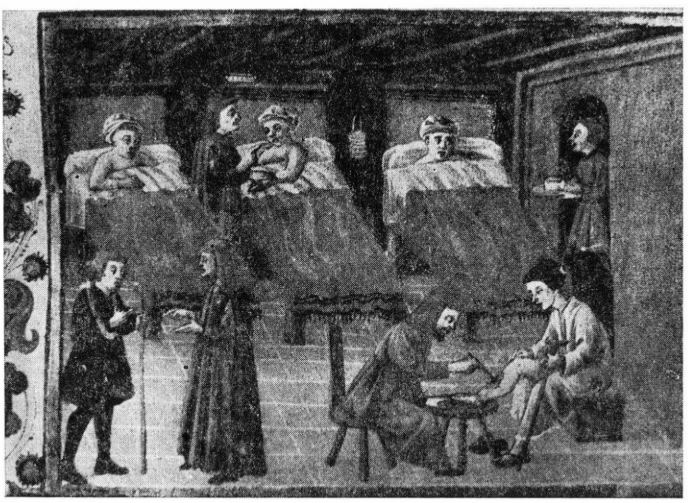

9. kép. Deszkatámlás szék ispotályban. *Evangeliarium Syriacum.* Firenze, XV. sz. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana

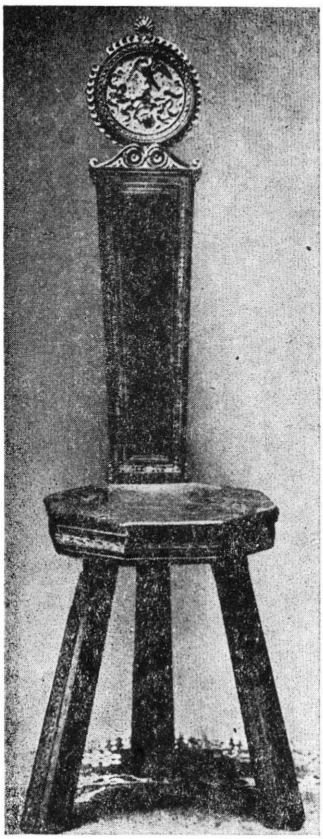

10. kép. Benedetto da Maiano(?): Deszkatámlás szék Filippo Strozzi bankár palotájából. Firenze, 1490 körül. New York, Metropolitan Museum

11. kép. Deszkatámlás szék polgári lakásban. Simon von Taisten: *Krisztus a farizeus házában.* Villabassa (Niederdorf, Észak-Olaszo., Alto Adige, Dél-Tirol), Szt. Magdalena-templom oltárképe, 1480—1490. Krems, Institut für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs archivuma

párnával is felszerelve[21]. Ám a XIV. századra támlásszék is kifejlődött a gyalogszékből Olaszországban. Megismerve azonban ennek korainak tekinthető, XIV—XV. századi ábrázolásait *(8—9. kép)*, az ezek dokumentálta köznapias alkalmazást, a mai szem számára népiesnek ható támlamegoldásokat és díszítésének módját[22], arra kell következtetni, hogy a gyalogszéknek támlával való megtoldása eredetileg sokkal inkább kényelmi, mintsem reprezentációs okokból történt. A XV. század végéről megőrződött egyetlen korábbi példány viszont már azt tanúsítja, hogy megfelelő színvonalú kivitelezéssel az ilyen szék elő tudott lépni a dúsgazdag patríciuslakás elegáns fogadóbútorává. Ez a Filippo

[21] Néprajzi vonatkozásaival lásd: K. Csilléry Klára 1982a. 230. lap, 133. kép.

[22] Ugyanez mondható egy XV. sz.-i olasz, bolognai miniatúrán ábrázolt ilyen székről, mely polgári hálókamrában látható. Ez bár négylábú, négyszögletes ülésű, de ugyancsak keskeny támlájú, aminek a fölső csipkézése és sorokba rendezett mintázata szintén népies hatású. Lásd: Munkácsi Ernő 1937. XXXIV. t.

Strozzi, firenzei bankár (1428—1492) palotájából fennmaradt, a támlát lezáró korong mindkét oldalán faragott családi címerrel ékes[23], ez alatt, illetve az ülés peremén és a lábakon finom művű faberakásos szalaggal díszített, aranyozott támlásszék *(10. kép)*[24] láthatóan első osztályú alkotónak a műve: a feltevések szerint magának az 1489-ben építeni kezdett Strozzi-palotának a tervezőjéé, akiről Giorgio VASARI úgy tudja, hogy Benedetto da Maiano (1442—1497) volt, míg a későbbi vélemény inkább a bátyja, Giuliano (1432—1490), építész és jeles intarziátor munkájaként értékeli[25].

A quattrocentóban elért csúcsteljesítménnyel székünk itáliai karrierje lényegében befejeződött. A XVI. században a gyalogszék helyébe az érett reneszánsz ízlésének jobban megfelelő, zártabb hatású zsámoly lépett[26] és ez után a támlás deszkaszéket is már ebből képezték, tehát a lábak helyett két deszkalappal. Megváltozott a támla is, amennyiben a karcsú, kifinomult, de mint a bemutatott példák meggyőzhetnek, tulajdonképpen a Strozzi-széknél is még a gótikus formaeszményekhez igazodó tömbje redukálódott és az emberi test arányaihoz közelítő, egyben pedig a deszkalábakkal is harmonizáló alakot vett fel. A támlát és a lábrészt összehangolt, idővel egyre gazdagabb faragással és esetenként címerrel vált szokássá díszíteni. Ez az újabb székvariáns, amint azt a nagy számban előkerült példánya jelzi, a vagyonos körökben igen kedveltté vált.[27]

Az eredeti három lábat megtartó, de immár végképp háttérbe szoruló székeknek az esetében is átvették az előbbieknek megfelelő támlaarányokat, aligha lehet azonban véletlen, hogy így is alig akad köztük már olyan darab, mely a művészi korstílus követéséről tanúskodna[28]. Az észak-olasz területen elterjedt változatuk, az ún. „cremonai szék" készült ugyan még a XVIII. században is, de már a XVI. századbeli példányoknak a támláján is ékrovásos hatágú csillagok, forgórózsák és egyéb archaikus motívumok zsúfolódnak[29], jelezve, hogy ezeket az uralkodó stílustól csak kevéssé függő, inkább az abból átszármazottakat népművészetté formáló alkotók faragták.

Bármennyire remek megjelenésre tett is szert az itáliai reneszánsznak a korai szakaszában ez a parvenü bútordarab, az olasz területen kibontakoztatott új nagy művészettörténeti stílus elfogadásának és lelkesült követésének az idején a támlával megtoldott gyalogszék Európának csak egy meghatározott részén talált befogadásra, közvetlenül pedig csupán a dél-német vidékekre származott át. A meghonosodásának itt az kedvezhetett, hogy meglehetősen korán átplántálódott, nyilván az intenzív és közvetlen polgári kapcsolatoknak köszönhetően. Az átterjedés figyelemre méltó emlékét őrzi a dél-tiroli villabassai

[23] Előre a Filippo Strozzi számára Spinelli által mintázott érem hátlapjának felnagyított mása került, a támla hátoldalára pedig egyedül a családi címer.

[24] Filippo Strozzi palotájából megőrződött az ő és a felesége számára szolgáló, padszerű, magas támlájú, ugyancsak intarziadíszes trónus is, lásd: BODE, Wilhelm 1920. 11. lap, XIII. t.

[25] Ezt a nézetet képviseli pl.: SCHOTTMÜLLER, Frida 1928. 247.; CHIESA, G. 1971. 51—52. lap, 57—58. kép; Benedetto da Maiano szerzőségét vallja pl.: ROSA, Gilda 1966. 95.

[26] Lásd pl.: SCHOTTMÜLLER, Frida 1928. XXX. lap, 22—24. kép.

[27] BODE, Wilhelm 1920. 12. lap, 31—33., 35. kép; lásd még pl.: SCHOTTMÜLLER, Frida 1928. XXX. lap, 25., 283—386., 390—392., 394—395., 398., 459. kép. A budapesti Iparművészeti Múzeumban levő példányokat lásd: BATÁRI Ferenc 1967. 24., 26—27. kép.

[28] SCHOTTMÜLLER, Frida 1928. 380—382. kép.

[29] SCHOTTMÜLLER, Frida 1928. 388. kép; ROSA, Gilda 1966. 101. lap, 49. kép.

12. kép. Városi tanácsos(?) becsapolt lábú, lécekből összetett támlájú széken. Veit Stoss: *Utolsó vacsora*, a Volckamer-epitáfiumról, 1499. Nürnberg, Szt. Sebaldus-templom

(Niederdorf) templom, az e vidéki Simon von Taisten által 1480—1490 táján festett oltárképén *(11. kép)*. Ő a Krisztus a farizeus házában-jelenetet a bibliai történethez híven, módos polgári környezetbe helyezte; a képnek az előterében pedig egy az előzményeknek még teljesen megfelelő, háromlábú, keskeny támlájú szék áll.

Még inkább tanulságos a Veit Stoss alkotta Utolsó vacsora-dombormű, az 1499-ben a patrícius Paul Volckamer emlékére a nürnbergi Szt. Sebaldus-templomban emelt epitáfiumról *(12. kép)*, ahol a néhány évtizeddel később lejegyzett emlékezet szerint az apostolok a városi tanács akkori tagjainak és az alkotóművésznek a képében jelennek meg[30]. Ha ez így áll, akár „portrészerű" is lehet a középpontban látható, minket közelebbről érdeklő szék. De mindenképpen az ilyen személyiségekhez méltónak kellett lennie, ahogy az volt a mellette elhelyezett, közvetlen olasz hatásra valló, ollós karosszék is. Külön hangsúlyozandó, hogy a megjelenített becsapolt lábú támlásszék viszont már ennek az olasz eredetű bútordarabnak a meggyökeresedett voltáról tanúskodik, hiszen itt egy a helyi kívánalmak szerint átformált változat örökítődött meg: a támla nagyjából négyszögletes keretet mutat, talán igazodva az addigiakban

[30] A közel egykorú tudósító, a nürnbergi Johann Neudörffer *Nachrichten von nürnberger Künstlern und Werkleuten* c. 1547-ben írt műve szerint — ahol ugyan a dombormű alkotója tévesen meghatározott (Daun, Berthold 1906. 48.).

Európa-szerte még leginkább általános, nagy múltú vázas szerkesztésű székek látványához. Ehhez a támlához, úgy tűnik, hogy — akárcsak később — már ez esetben is egy négylábú, négyszögletes ülés járul; meglehet, ehhez a változtatáshoz ugyancsak a helyi vázas székek adták az ösztönzést.[31]

A továbbiakban, a fennmaradt korábbi változatokból és az azoknak a nyomán keletkezett népi utódokból ítélve, az egyetlen deszkából formált támlájú, ámde ugyancsak négyszögletes ülésű és négylábú szék lett az általánosabb a német nyelvterületen[32]. Mindenesetre a XVI—XVII. századból ismert eredeti példányok arról is tanúskodnak, hogy az olasz újítások hatása még a sajáttá alakításnak a folyamata alatt is egyre tartott, nevezetesen a támlának a méretcsökkentésében, illetve a gazdagon faragott dísznek a tekintetében, az olasz késő reneszánsz ízlésű daraboknak megfelelően[33].

Másrészt azonban, ha sokban követték is a német székkészítők a XVI. századi olasz székeknek a példáját, a deszkalábakkal felszerelt székváltozat már nem tudott a német területen meggyökeresedni. Igaz, I. Ágost, szász választófejedelem, majd utóda, I. Keresztély, a Drezdába hívott olasz építész, Giovanni Nosseni terve nyomán 1580 körül készíttetett egy 12 darabból álló deszkalábú szék-sorozatot, római császárok domborműves képmásaival, féldrágakövekkel kirakva és szerpentinkőből faragott üléssel[34], ám a német késő reneszánsznak ezek a legpazarabb ülőbútorai, saját műfajuk „non plus ultrái", miként Heinrich KREISEL jellemzi őket[35], habár 1590 körül egyszerűbb kivitelben meg is ismételtetik a sorozatot[36], másutt már nem találtak követésre[37].

[31] A deszkatámlás széknek, amint a 22. jegyzetben volt róla szó, négylábú és négyszögletes ülésű változata már a XV. században Olaszországban is élt. Van rá itt példa a XVI. századból is (SCHOTTMÜLLER, Frida 1928. 382. kép). Esetleges összefüggés azonban a németországiakkal, tekintettel az olasz emlékek ritka voltára, kérdéses. Németországban viszont az eredetileg átvett formának a megőrződésére lehet gondolni a később előforduló háromlábú változat esetében; a XVII. századból lásd: KREISEL, Heinrich 1968. 655. kép.

[32] A bemutatott korai nürnbergi példa mellé a behatóbb kutatás továbbiakat állíthat majd, de már önmagában ez is elegendő a megdöntésére a német kutatók által, a fennmaradt eredeti példányok alapján, eddig vallott azon felfogásnak, hogy a tárgyalt széktípus a XVI. században terjedt volna csak el a német nyelvterületen. Legutóbb is így: KREISEL, Heinrich 1968. 128. Cáfolja természetesen ez a tény egyben azt az elképzelést is, miszerint Olaszországból az ilyen szék a deszkalábas formájában jött volna át, majd Németországban cserélték volna fel a deszkalapokat becsapolt lábakra. Így írja pl.: DENEKE, Bernward 1969. 70.; ugyanígy a mű 1983. évi, átdolgozott kiadásában (48.).

[33] Délnyugat-Németországban és Svájcban a tárgy elnevezése is jellemzően vall az olasz hatás erejéről, nevezetesen itt a XVI—XVII. sz.-i források a deszkatámlás szék olasz *sgabello* megnevezéséből származó *Stabelle* szóval említik ezt az ülőbútort. Ez később többfelé továbbélt népi elnevezésként is (lásd pl.: KREISEL, Heinrich 1968. 128.; KLINGENBURG, Karl-Heinz 1970. 107.; ill.: DENEKE, Bernward 1969. 70.; DENEKE, Bernward 1983. 48.).

[34] HAASE, Gisela 1981. 28—31.

[35] KREISEL, Heinrich 1969. 128—129.

[36] HAASE, Gisela 1981. 31.

[37] Elvétve azonban — a drezdai példától függetlennek látszó, közvetlen átvételként Olaszországból — felbukkan a deszkalábú szék másutt is Németországban. Lásd pl. egy XVI. sz. végi röplap ábrázolta polgári lakásbelsőben: KLINGENBURG, Karl-Heinz 1970. 69. kép. Némileg nagyobb számban, de ugyancsak futó divatként megjelenik továbbá az olaszos, reneszánsz zsámoly is. Egyik igen érdekes megörökítése a nürnbergi patrícius, Jobst Tetzel hersbrucki kastélyának 1593-ban tartott házszentelőjét ábrázoló vízfestmény, mely az eseménnyel egyidejűleg került a család vendégkönyvébe. Itt a résztvevők mind ilyen kényelmetlen, támla nélküli, olaszos zsámolyon ülik körül az asztalt, köztük a házigazda is (WILCKENS, Leonie 1959. 5.; WILCKENS, Leonie 1978. 8. kép).

Annál figyelemre méltóbb viszont, hogy a délebbi német vidékek polgárságánál már meghonosodott, deszkából kivágott támlájú, négylábú széktípus a XVI—XVII. században a német nyelvterületen befogadást nyert kastélyokban és várakban is. Ezt a rangemelkedést jóformán csak a háttámlákon kifaragott nemesi címerek jelzik[38]. Székünknek ezen újabb sikeres előretörését — egy olyan időszakban, amikor Itália felől már a kényelmes, párnázott székfélék is terjedtek[39] — nagyban segíthette a reneszánsz egészét övező nimbusz. Aligha nem hozzájárult azonban ehhez az a körülmény is, hogy a német terület már a XIII. század végétől önálló, apróbb-nagyobb fejedelemségekre hullott szét, miközben névlegessé vált a központi hatalom. Így természetszerűen hiányzott a reprezentációs javak kialakításában egységes irányt szabó fejedelmi udvar és a művészetben és műiparban — amint azt már sokan hangsúlyozták — az lett mérvadóvá, ami elnyerte a különböző jelentősebb kereskedelmi központokban a polgárság pártfogását.[40]

Mindez oka lehetett másrészt annak is, hogy a továbbiakban a német területen a deszkaszék presztízsének a csökkenése nem csupán egyenetlen tempóban, de meglehetősen vontatottan ment végbe. Ennek a folyamatnak a megítéléséhez jó támpontot nyújtanak a többségükben Nürnbergben előállított ún. babaházak, amelyek a XVII. században még pedagógiai céllal készültek, gazdag családok leánygyermekeinek, az ideálisan berendezett otthon szemléltetésére. Ezek alapján következtetve, a korabeli jómódú dél-német polgárok számára még egészen természetesnek tűnhetett, hogy bármely lakószobában[41] ott legyenek a párnázott székek szomszédságában a deszkatámlával felszerelt, kemény ülőlapú, bevert lábú székek[42]. Még ennek a tudatában is némileg meg-

[38] Kreisel, Heinrich 1968. 282.

[39] Olaszországból már a XV. sz. második feléből akad példa egyes székeknek a párnázására. Ilyen pl. IV. Sixtus pápa bársony bevonatú, rojtsorral és bojtokkal díszített ollós karosszéke a Melozzo da Forlì által 1476—1477-ben festett falképen, mely a vatikáni könyvtár alapítását ábrázolja; vö.: Schottmüller, Frida 1928. 39. kép, 240. lap. A párnázott szék a későbbiekben terjedőben van Németországban is, így 1560—1570 táján a Nosseni-féle deszkalábú székeket megrendelő I. Ágost szász választófejedelem részére szintén készült egy bőrrel párnázott, aranyozott tanácskozási díszszék (Haase, Gisela 1981. 26—27.). Mégis a párnázott szék, amint az emlékanyagból kitűnik, önmagában nem gátolhatta a deszkatámlájú széknek a német területeken elért népszerűségét.

[40] Ez magyarázhatja a tényt, hogy viszont a központosított monarchiákba a deszkatámlás szék lényegében nem, ill. alig tudott beszivárogni. A reneszánsz befogadásának későbbi, XVI. sz.-i kezdetei következtében ezeknél általában csak a kései, deszkalábas változatra lehetne számítani; az azonban bizonyára nem véletlen, hogy Németországon — és a készítményei által befolyásolt területen — kívül a deszkatámlás szék nem talált visszhangra. Franciaországból van ugyan példa a deszkalábas formára a XVI. sz. derekáról (lásd pl.: Hinz, Sigrid 1976. 176. kép), de a más, méltóságteljesebb ülőbútorok mellett úgy látszik, nem tudott nagyobb közkedveltségre szert tenni, elnépiesedésére sem került sor. Nem ért el szélesebb elterjedést az az angol próbálkozás sem, mely akként kísérelte meg rangosabbá alakítani a deszkatámlás széket, hogy karfákkal látta el (példáját a XVII. sz. első feléből lásd: Holm, Edith 1978. 17. lap, 69. kép).

[41] Ebben a korban az egyes lakószobáknak a rendeltetése még nem különült el élesen, így pl. Európa nagy részében hozzátartozott a díszes ágy is a vendégfogadásra szolgáló helyiséghez (lásd pl.: Wilckens, Leonie 1978. 21). Jellemző példája ennek Bartholomeus van Bassen (1590 k.—1652) egy nagy pompával berendezett flamand polgári fogadószobát bemutató képe (Hinz, Sigrid 1976. 231. kép).

[42] Wilckens, Leonie 1978. 13., 26., 32., 47., 49., 55., 57., 61., 68., 79—81. kép. Az 1639-ben készült nürnbergi babaházban az egyik cselédszobában levő ilyen szék esetében viszont kérdéses, hogy ide szánták-e eredetileg is? Ugyanis míg a fogadószobában ott a deszkalábas-deszkatámlás szék a párnázott karosszéknek a közelében, már a ház második cselédszobájában, nemkülönben az üzlethelyiségben, a tulajdonos irodai asztala mellett, csak egyszerű háromlábú gyalogszék található (vö.: Wilckens, Leonie 1978. 18. és 26. kép).

13. kép. Deszkatámlás szék udvari díszebédnél. Részlet a IV. Ferdinánd által a bécsi császári palotában adott ebédet ábrázoló metszetről. 1651. DREGER, Moritz 1914. 138. kép után

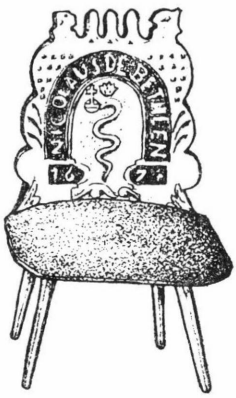

14. kép. Bethlen Miklós deszkatámlás széke, 1674-ből. A Bethlen-család birtokában. LUKINICH Imre 1927. 229. kép után

lepő azonban a Habsburgok bécsi palotájában a XVII. század folyamán szokásos gyakorlat, hogy sokszemélyes udvari díszebédek alkalmával deszkatámlás székekkel vegyék körül az asztalokat[43] *(13. kép)*[44]. Gondoljuk meg, hogy viszont a XVII. századi Franciaországban, az ottani gazdasági előrelendülésnek köszönhetően, már a polgárságnál sem volt használatos a párnázatlan ülőbútor, miként erre értékes bizonyítékokat szolgáltat Abraham Bosse (1602–1676) — kora francia polgársága életének, hétköznapjainak és társasági összejöveteleinek hű dokumentátora — számtalan lakásképén.[45]

A deszkatámlás székek rangjának a leértékelődésére a német nyelvterületen végül is csupán a XVIII. században került sor. Ekkor azután már nem csak a bécsi császári udvar fogadásain sorakoztak párnázott székek az asztalok

[43] Megjegyzendő azonban, hogy ez idő tájt a török hódítástól fenyegetett bécsi Burg lényegében erődítményhez vált hasonlóvá; a XVI. sz. végétől a XVII. sz. közepéig több leírás is említi a palota uralkodóhoz méltatlan állapotát. Csak 1686 után, a döntő budai győzelmet követően kezdte meg I. Lipót a Habsburgok európai hatalmi igényeinek megfelelő rezidenciának a kiépítését (KÜHNEL, Harry 1959. 279–281.).

[44] A terem közepén húzódó hosszú és a kétoldalt levő öt-öt kerek asztalnál egyaránt ilyen székeket kaptak az előkelő vendégek. Lásd még: DREGER, Moritz 1914. 139. kép. Ugyanekkor a császári tanácsteremben vörös bársony bevonatú székek vannak és csak a két titkár ül deszkatámlás széken (DREGER, Moritz 1914. 140. kép). Hozzátehető ehhez, hogy a 30 éves háborút lezáró tárgyalások után, 1650-ben a császár megbízottja, Piccolomini herceg által Nürnbergben megtartott békelakomának a meghívottjai is párnázott széket kaptak (lásd pl.: PÉTER Katalin 1975. 21. kép). CS. SEBESTYÉN Károly egy még későbbi, 1705-ben I. József által adott udvari ebédre hivatkozik, miszerint itt „a mi parasztszékünkhöz teljesen hasonló" székeken ültek az előkelőségek (CS. SEBESTYÉN Károly 1937. 143.); ezek valóban lehetnek a régebbi székek, de ekkor már mindet fodros aljú huzat takarja (vö.: DREGER, Moritz 1914. 143–147. kép).

[45] Lásd pl.: HINZ, Sigrid 1976. 168. kép; MEIER-OBERIST, Edmund 1956. 158–159.

mellett[46], de hamarosan minden rendű és rangú úrnál és polgárnál eltávolították a lakásból a deszkatámlás székeket. 1733-ban „a helyiségek átrendezése" címén még a Nosseni-féle deszkalábas és -támlás díszszékeket is száműzték az addigi helyükről, a szász választófejedelmi palota reprezentációs teremsorának első helyiségéből, az egyik hivatali szobába[47]. Másrészt viszont jellemzőnek látszik az is, hogy miután a legkorábbi datálású, 1611-ből való nürnbergi babaháznak a bútorzatát a későbbi tulajdonosok a XVIII. század közepén, majd az 1800-as évek elején jórészt a saját koruk divatja szerintire cserélték fel, többek között továbbra is meghagyták az eredeti, egyszerű deszkatámlás székeket — mint amik ott elfogadhatók — a házi mulatságok rendezésére szolgáló sala terrenaban[48].

Újonnan a XVIII. században már inkább csak hivatalok[49], illetve műhelyek, boltok, kocsmák számára szereztek be deszkatámlás székeket. Az utóbbiakat jól példázzák az arnstadti hercegnő megbízásából a század első felében létrehozott Mon Plaisir babaváros megfelelő együttesei[50]. Ugyancsak a XVIII. századtól adatolható — minden bizonnyal némi XVII. századi előzmények után — a deszkából kivágott támlájú székek megléte a német nyelvterület parasztházaiban[51]. Számukra azután helyenként még a XIX. század második felében is készítettek ilyeneket[52].

Az elmondottak segítségével sok tekintetben érthetőbbé válik a deszkatámlás székeknek az a pályafutása, amit a magyarországi társadalom körében tettek meg. Úgy vélem, hogy az előzőkben érintettek már arra is magyarázatot kínálnak, miért nincs hazánkban nyoma a sgabello közvetlen átvételének. Itt, ahol a reneszánsz stílus királyi kezdeményezésre, jórészt dinasztikus és politikai kapcsolatok nyomán honosodott meg, mégpedig igen korán, Európa sok más országát megelőzve, az itáliai bútorművesség kínálta ülőbútor-választékból a deszkatámlás szék aligha jöhetett számba. Hiszen láthattuk, hogy kialakulásának a korai szakaszában általában milyen szerény megjelenése volt *(8—9. kép)*. Benedetto da Maiano — a Strozzi-szék *(10. kép)* feltételezett megalkotója — Vasari szerint járt ugyan Mátyás udvarában[53], de a deszkatámlás széknek ez az első és a maga nemében egyedülálló, nagystílű megformálása, amit neki vagy a bátyjának tulajdonítanak a kérdés kutatói[54], csak a Mátyás halála körüli évekből való. És habár Olaszországból még a XVI. században is érkeztek Magyarországra művészeti hatások, sőt eljutottak ide egyes eredeti műtárgyak is — köztük bútorok[55] — mind ez ideig nem került elő hazai adat székünknek

[46] Dreger, Moritz 1914. 241. kép (1740-ből).
[47] Haase, Gisela 1981. 30.
[48] Wilckens, Leonie 1978. 13. kép.
[49] Deneke, Bernward 1969. 70.; Deneke, Bernward 1983. 48.
[50] Esztergályosmesternél: Wilckens, Leonie 1978. 175. kép; péküzletben: Wilckens, Leonie 1978. 171. kép; Leber, Wolfgang 1965. 8. kép; kocsmában: Leber, Wolfgang 1965. 7. kép. Lásd még pl. szabóműhelyt megjelenítő színpadképen, 1716-ból a nürnbergi Johann Georg Puschnertől: Lambranzi, Gregorio 1975/II. 27.
[51] Rumpf, Karl 1967. 236—249. Ausztriára vonatkozóan lásd: Beitl, Klaus 1976. 22. lap, 20. kép.
[52] A legkésőbbi darabok közül egy 1878-ból datált példány képét a Rhön-hegység vidékéről lásd: Deneke, Bernward 1969. 40. kép; Deneke, Bernward 1983. 36. kép.
[53] Lásd pl.: Éber László 1905. 430.; Voit Pál 1943. 97.; Szabolcsi Hedvig 1954. 18.
[54] Lásd a 25. jegyzetet.
[55] Így például Várdai Ferenc püspök gyulafehérvári palotájának 1521-ben felvett leltárában, más olasz eredetű tárgyak mellett egy olasz mennyezetes ágy is szerepelt. Várdai bútorai közt egyébként már volt egy posztóval és egy bőrrel bevont szék is (Balogh Jolán 1943. 149., 157., 203., 342.).

sem a korai háromlábas, sem a későbbi deszkalábas változatára, sem eredeti, Itáliából importált[56], sem pedig az ilyenek mintája nyomán idehaza előállított példányára[57].

A XVII. századtól kezdődően fennmaradt magyarországi deszkatámlás székek egységesen arról vallanak, hogy ezeknek a divatja hazánkba kerülővel jutott el, a dél-német területeken át, a tárgyunknak ott a XVI. század folyamán módosult megjelenésében, amit a korai példányokéhoz képest már alacsonyabbra formált támla és az eredeti három helyett négy láb jellemzett. A német nyelvterületen történt felértékelődés ismeretében magától értetődőnek kell tartanunk, hogy minálunk is befogadták az ilyen székeket a nemesi kastélyokba. Ha a *támasztó szék* kifejezés — az eddigi feltételezéseknek megfelelően[58] — kezdettől a deszkatámlás székeknek a megnevezésére szolgált, úgy az 1552-től ismert említések[59], köztük a Kapy-családnál 1580-ban összeírt négy „fodor jávorfából" való *támasztó szék*[60] arról tanúskodik, hogy ennek a bútortípusnak az átszármazása már a XVI. században végbement. Mindennél meggyőzőbben vall azonban a befogadás tényéről az a példány, amelynek a támlájára Bethlen Miklósnak, a későbbi erdélyi kancellárnak a nevét és a család bethleni ágának címerét faragták *(14. kép)*. Ennek 1674-es évszáma azt jelzi, hogy azt követő évben csináltatták, hogy a bethlenszentmiklósi kastélyt ideiglenesen, földszintesként befejezték, tehát az új otthonban való berendezkedés során[61]. Azt, hogy a tárgy tisztán fából készült[62], okozhatta esetleg az anyagi lehetőségek korlá-

[56] A lengyel királyi udvarból viszont maradtak fenn ilyen adatok. A krakkói Wawelt olasz művészekkel építtető I. Zsigmond király számára olasz bútorokat is vásároltak az 1540-es években, köztük *scabellum*, *scabella* néven említett székeket, és ilyeneket helybeli mesterrel is készíttettek (Gostwicka, Janina 1954. 8—9.; Gostwicka, Janina 1965. 25.).

[57] Márpedig amíg deszkalábas hazai példány nem bukkan fel, semmiképpen sem igazolható Cs. Sebestyén Károlynak az az elgondolása, miszerint az Erdélyben, Kalotaszegen és Székelyföldön elterjedt, deszkalábakon álló, alacsony, fonó és tüzelős székek az olasz késő reneszánsz deszkalábas székekkel volnának rokonságban. Ő ugyanis azt írja: „Lehet, sőt valószínűnek tartjuk, hogy ez a székforma még a reneszánsz idején került mihozzánk éspedig közvetlenül Itáliából, és hogy ez nálunk is valaha országszerte az úri osztály házának bútora volt . . . s csak a nagyon félreeső és elzárt erdélyi területeken maradt meg teljesen leszegényedett alakban" (Cs. Sebestyén Károly 1937. 138.). Ezt az elképzelést Domanovszky György is magáévá tette, sőt úgy vélte, az erdélyi szék képviselte formából származna a hazai négylábú változat (Domanovszky György 1942. 17—18.; Domanovszky György 1964. 17. lap, 28. kép, „zgabello" megnevezéssel). — Ő idővel mégis kérdésesnek ítélte ennek a sajátos székformának az erdélyi népi gyakorlatba való eljutását (Domanovszky György 1981. 110.). Megjegyzendő, korántsem lehetetlen, hogy a deszkalábak alkalmazása belső fejlődés eredménye, és az olasz székekkel való megfelelés csak látszólagos. Egy ilyen lehetőség mellett látszik szólni Kós Károly véleménye is, aki a XIX. századra teszi a festett bútorokhoz hasonlóan, fenyőfából készülő, deszkalábas *kicsiszék*eknek a kászoni elterjedését (Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő 1972. 136., 150. lap, 22. kép).

[58] Vö.: Voit Pál 1943. 178—179.; Szabolcsi Hedvig 1954. 27.; B. Nagy Margit 1970. 131.

[59] Szamota István—Zolnai Gyula 1902—1906. 956.

[60] Lásd pl.: Szabolcsi Hedvig 1954. 27.; B. Nagy Margit 1970. 131.

[61] Az építkezés a házasságkötés idején, 1668-ban kezdődött. Az 1673-as dátum az épület bejárata fölött arról árulkodik, Bethlen felkészült arra, hogy a kastélynak esetleg ezen állapotban kell maradnia. A nagy költségek és más okok miatt megakadt építkezést csak az 1680-as években folytatták és 1683-ban fejezték be véglegesen; ekkor indult csak meg a belső méltó kiképzése, így a stukkódísz kialakítása. B. Nagy Margit 1957. 491—494.; B. Nagy Margit 1970. 161—164.

[62] Az ülés párnázása nyilvánvalóan utólagos és ennek következtében részben takarja a széktámla alján a faragott díszt. A lábakat is minden bizonnyal később kurtították meg.

tozódott volta, mindenesetre a támla kialakítása határozott reprezentációs igényről vall. Egyébként főúri családok birtokában más ilyen felépítésű szék is maradt fenn. A Bethlen-család tulajdonában őrződött meg egy olyan példány a XVII. század végéről, amelynek a támlája zenélő puttókat ábrázol, és amit ennek alapján zenekari széknek tartanak[63]. Egy másik, hasonló korú darab, támláján páros madaras, indás faragással, a Rákóczi-család nagysárosi várából való, ezt a hagyomány II. Rákóczi Ferenc ivószékének tudja.[64]

Az emlékanyag arról tanúskodik, hogy a deszkatámlás szék Magyarországon is ahhoz hasonló utat járt be, mint amit a dél-német területen megtett. Bizonyos további időbeli eltolódásokat országunk XVI—XVII. századi politikai helyzete, három részre szakadt volta és az erős gazdasági visszaesés kellően magyarázhat. Nálunk úgy tűnik, még a nemesi háztartásokban is csak vontatottan ment végbe az ilyen székek száműzése a lakásokból. Árva Bethlen Katának (1700—1759) bizonyára minden oka megvolt azzal büszkélkedni az egyik levelében, hogy „én nekem sehol faszékeim nincsenek, mivel mind posztós, varratos székeim vannak"[65]. Azt, hogy koránt sem volt mindenütt így, jelzi a báró Jósika-család branyicskai (volt Hunyad m.), rossz állapotban levő kastélyának 1744-ben felvett leltára, amelyben hét darab „két fejű sas formálag metszett hársfa egyes szék"-ről írnak[66], ezek a valószínűleg még a XVII. századból öröklött székek [67] csakis deszkatámlájúak lehettek.

A XVIII. század első felében azonban még újonnan is készült olyan deszkatámlás szék, amelyre családi címert faragtak ki — így egy 1739-ből datált, Pozsony környéki példány[68] —, tehát minden bizonnyal birtokos nemes családnak a megrendelésére. A század második felében azután már feltehetőleg csak a lényegében paraszti életmódú, kisnemes famíliák igényeltek ilyet, erre látszik mutatni legalábbis az a körülmény, hogy most már a név elé helyezett N betű jelzi csupán a tulajdonos nemesi származását, mint azon az „1785 N Beretzki Katalin" feliratú példányon, mely a támla áttört díszének kialakításából ítélve, Veszprém megyéből való[69]. A kurtanemesek konzervativizmusát mutatja — pontosabban kényszerű lemaradásukat a lakásberendezés változó stílusának a követésében — az a tény, hogy náluk helyenként egészen a XIX. század közepéig szokásban maradt ilyen típusú székeket faragtatni a lakásuk számára[70] *(16. kép)*.[71]

Ismerve a deszkatámlás szék eredetét és hazánkon kívüli pályafutását, Magyarországon is számítani lehet rá, hogy már a XVII. században sem kizárólag nemesi származásúaknak a bútora volt. Az ország polgárai nyilván szintén

[63] Lásd pl.: Éber László 1905. 470—471. lap, 373. kép; Voit Pál 1943. 178., 186.; B. Nagy Margit 1970. 119. kép.

[64] Voit Pál 1943. 178—179., 193.; Szabolcsi Hedvig 1954. 27. lap, 29. kép.

[65] Palotay Gertrúd 1940. 7.

[66] B. Nagy Margit 1970. 132.

[67] Vö.: B. Nagy Margit 1973. 380.

[68] Bednárik, Rudolf 1949. IX/1. tábla.

[69] A tárgyat a Néprajzi Múzeum az Iparművészeti Múzeumtól vette át; provenienciája nem ismeretes. Képét lásd: Voit Pál 1943. 186.; K. Csilléry Klára 1972. 31. kép; Domanovszky György 1981/II. 74.

[70] Így Szentgálon; lásd: Vajkai Aurél 1959. 232. lap, 129/4., 130/2., 4—5., 132/1—2. kép.

[71] A széket Fél Edit gyűjtötte 1939-ben. Az akkori egyszínű átfestést múzeumi restaurálás során távolították el. Fél Edit szíves közlése szerint az előkerült családnév a faluban ismeretlen, másrészt valaha ott élt kisnemesi családról sem tudni.

15. kép. Kováts István dőri (Győr-Sopron m.) iskolamester, deszkatámlás széken az orgona előtt. Önábrázolás 1763-ból a *Dőri Énekeskönyv*ben. Pannonhalma, a Szent Benedek-rend Központi Könyvtára

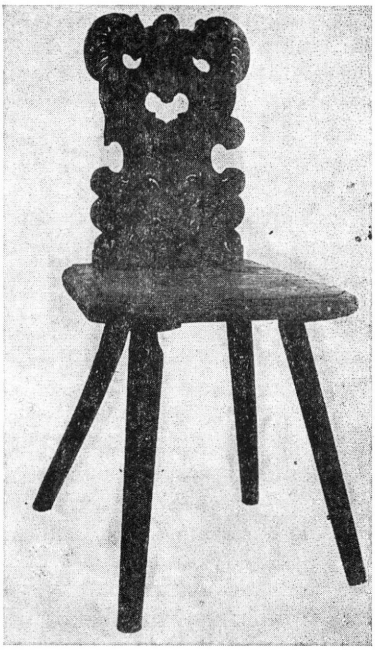

16. kép. Deszkatámlás kisnemesi szék, „N SZALATSI JÁNOS ANNO 1822" felirattal. Martos, v. Komárom m. Budapest, Néprajzi Múzeum

használtak ilyent, ám a székelnevezések sokfélesége nehezíti az azonosítást[72], eredeti XVII. századi példány pedig polgári környezetből, amennyire tudom, nem került elő.

Némi általánosabb tájékoztatást nyújthat erre az időszakra vonatkozóan COMENIUS *Orbis Pictus*ának 1685-ös, lőcsei kiadása. Tudjuk ugyanis, hogy bár ennek az illusztrációit azon képek után metszette fába 1679 körül Bubenka Jónás lőcsei rektor, amelyek COMENIUS művének korábbi, Nürnbergben 1658 és 1669 közt több ízben kiadott köteteiben találhatók, ám az egyes tárgyak megjelenítésében mégis nemegyszer eltért a mintákon látottaktól. Bubenka hihetőleg a saját környezetében szokásosakat igyekezett követni, így az ülőbútoroknak az esetében is; erre látszik mutatni a deszkatámláknak itt-ott módosított körvonala[73]. Magát a kompozíciót alapvetően a nürnbergi ábrák

[72] Hozzátehető, hogy az egykori meghatározások sem egyértelműek. DEMKÓ Kálmán például említi, hogy a volt felső-magyarországi városok polgárainál történt összeírásokban a székek mindig a fabútorok közt szerepelnek; erre vagyonos lőcsei polgároktól hoz példát (DEMKÓ Kálmán 1890. 225.). A nehézség azonban abban áll, hogy tisztán fából nem csupán deszkatámlás szék készült a XVII. századi Magyarországon (lásd pl.: SZABOLCSI Hedvig 1954. 27. kép).

[73] Vö. ezzel: K. CSILLÉRY Klára 1982a. 117. (a bölcsők rajzának az átalakítása Bubenka Jónásnál).

határozták meg, tehát a deszkatámlás széknek a helyét az ülőbútorok hierarchiájában már ott kijelölték, de ez alighanem nagyjából megegyezett a hazai gyakorlattal — mint ahogy megfelelt a kiváló cseh pedagógus Sárospatakon az 1650-es években írt művének is. Bubenka a nürnbergi kiadáshoz hasonlóan, gyalogszéken munkálkodva mutatja a takácsot, a vargát, az esztergályost, a fazekast és a festőművészt[74], de míg a nürnbergi fametszeten a borbélyműhelyben a hajvágáshoz és borotváláshoz párnázott karosszékben kap helyet a vendég, az érvágásnál pedig deszkatámláson[75], a lőcsein az utóbbi művelethez gyalogszék szolgál[76]. Deszkatámlás széken ül viszont a könyvkötőmester mindkét kiadásban és nemkülönben a „tanulóház"-ban levő ifjú — aki azonban természetesen lehet nemesi családbeli is. A törvényszéki írnok szintén ilyenen ül, míg a bírák az asztal mögötti sarokpadon[77]. A lakószobában karosszék mellett ott a deszkatámlás szék is, miközben a vendéglátást szemléltető — egyértelműen előkelően berendezett — helyiségben csupa lácvázas és talán párnázottnak feltételezett szék látható[78]. A család bemutatásának szentelt ábrán a családfő, aki mint festő, az állványa előtt ül, ugyancsak deszkatámlás széket kapott[79]. De deszkatámlával ellátott széket képzelt a rajzoló az ariánus barátnak is, aki a mohamedán vallás eredetét illusztráló ábrának szereplője[80].

A XVIII. század folyamán, akárcsak a birtokos nemességnél, a gazdasági lehetőségek javulásának mértékében a módosabb polgárság is igyekszik modernizálni a lakását, végleg elhagyva a deszkatámlás széket[81]. Az ilyen székek háttérbe szorulásának egyik állomására figyelmeztet az 1763-ból származó dőri énekeskönyv falusi kántort megjelenítő képe *(15. kép)*[82]. Sajátos rangjelző funkciója révén maradhatott fenn még jó ideig a céhjelvényes szék készíttetésének szokása; az ilyenek Nagybákay Péter megítélése szerint leginkább céhmesteri széknek tekinthetők[83]. Ezekből nálunk Moson megyéből, 1738-ból ismert a legkorábbi példány, pékcéh jelvényével[84]. Mindamellett a kialakításuk

[74] Comenius, Joh. Amos 1669. 122., 128., 142., 144., 160.; Comenius, Joh. Amos 1685. 120., 126., 140., 142., 158.

[75] Comenius, Joh. Amos 1669. 154.

[76] Comenius, Joh. Amos 1685. 152.

[77] Comenius, Joh. Amos 1669. 194., 200., 256.; Comenius, Joh. Amos 1685. 192., 198., 254.

[78] Comenius, Joh. Amos 1669. 148. és 118.; Comenius, Joh. Amos 1685. 146. és 116.

[79] Comenius, Joh. Amos 1669. 248.; Comenius, Joh. Amos 1685. 246.

[80] Comenius, Joh. Amos 1669. 308.; Comenius, Joh. Amos 1685. 306.

[81] Lásd pl.: D. Askercz Éva 1976. 96—97., 104—109. Zoltai Lajos is hangsúlyozza a párnázott székek használatát a XVIII. századi módos debreceni polgároknál (Zoltai Lajos 1936. 10.). Viszont Kömlei József: *Szükségben segítő könyv* c. 1790-ben Pesten kiadott művének illusztrációja: deszkatámlás székek az asztalnál egy csizmadiaműhelyként is szolgáló lakásban, jelzi, miként korlátozták a szegényebb körülmények a régies ülőbútor felszámolását. Szintén figyelemre méltó, hogy Molière *A fösvény* c. darabja magyar kiadásának címképét rajzoló Steegmayer 1822-ben az öltözetében is megmagyarosított főszereplő polgár otthonát egy a vedlett fal elé állított divatjamúlt deszkatámlás székkel is jellemzi (a két képet lásd: Vayerné Zibolen Ágnes 1980. 164., 172. kép, 98—99. lap).

[82] A képet Schram Ferenc volt szíves részemre átengedni. Az énekeskönyv kapcsán közölte: Schram Ferenc 1957. 235.

[83] Nagybákay Péter 1971. 171.

[84] L. Ács Anna 1983. 415—417. lap, 1—3. kép; ugyanitt további adatok más kisiparok jelvényével ellátott deszkatámlás székekről, a XIX. sz. első feléig.

ezeknek sem hazai indítású, hiszen megfelelőjük a XVIII. századból dél-német területről is fennmaradt.[85]

Mindezek mellett a XVIII. században egyre több Magyarországon az olyan deszkatámlás szék, amely paraszthéztartásokból származik. Sőt tekintve, hogy a két legkorábbról ismert ilyen emlék 1704-ből való, Veszprém megyei jobbágyfaluból, Litérről[86], biztosra vehetjük, hogy már a XVII. században eljuthattak egyes ilyen példányok paraszthézakba is[87].

A tárgy jellemző későbbi használata nagymértékben valószínűvé teszi, hogy ebben a szociális miliőben székünk ismét reprezentációs tárggyá emelkedett. Talán kezdettől a vetett ágy elé állították, mely már a XVII. században is vagyonjelző[88], hogy onnan csupán becses vendég érkeztekor mozdítsák el. Egyes közelmúltbeli gyűjtések alapján arra kell következtetni, hogy a továbbiakban azonban a parasztság körében korántsem vált általánossá a deszkatámlájú szék, és ezt úgy látszik, legfőként a kifejezetten rangjelző szerepe akadályozta. Szentgálon például a XIX. században „a nemzetes ház legjellemzőbb bútordarabja a faragott támlájú keményfa szék, . . . csak jómódú (vagy leszegényedett, egykor vagyonos) házaknál volt található, szegénynél ritkán"[89]. A Komárom megyei Kocson deszkatámlás *karszék* „csak gazdaházaknál volt"[90], szegény helyen kukoricahánccsal bekötött ülőkéjű, festetlen puhafa széket használtak[91].

Másrészt a deszkatámlájú székeknek a területi tovaterjedése sem mondható gyors iramúnak. Úgy tűnik, az átvételt a túlzott ranghoz kötöttség nem kis mértékben fékezhette. Tény, hogy míg az ország nyugati részéből — Pozsony környékéről, Sopron, Győr, Veszprém, Vas és Zala megye területéről[92] — jelentős számú datált példány maradt fenn a XVIII. századból, különösen pedig az

[85] Lásd pl.: Güthlein, Hans—Ritz, Joseph Maria 1962. 23. kép.

[86] Viski Károly 1925. 26. tábla.

[87] A Batthyány-család németújvári, rohonci és szalonaki majorságainak XVII. századi leltáraiban is előfordul adat *támasztó szék*re (Zimányi Vera 1968. 106.). Ez a megnevezés, amennyiben valóban kizárólag a deszkatámlás székformához kötődött (lásd: 58. jegyz.), a szóban forgó típust jelölné. A szerző azonban, félreértve az ezen leltárakban gyakori „paraszt asztal", „paraszt szék" kifejezéseket, minden további bizonyítást mellőzve, azt feltételezi, hogy a majorsági lakóépületekben levő berendezéssel — nem kivéve tehát a támasztószéket sem — azonos lett volna azoké a falusiaké is, akik az uradalom által birtokolt falvakban éltek (Zimányi Vera 1968. 105.).

[88] Vö. pl.: *Szentsei György daloskönyve*, 1670 körülről származó lakodalmi énekben: „Mondanám job volna ha özvegyet vennék, mert két három vetet ágyos ember lennék, egyrakásban sok szép eszközt készen lölnék . . .", lásd: Varga Imre 1977/I. 89. [48a.], II. 146.

[89] Vajkai Aurél 1959. 231—233.

[90] Fél Edit feljegyzése a Néprajzi Múzeum számára 1939-ben gyűjtött, 136264 ltsz.-ú, kocsi deszkatámlás széknek a leltárcéduláján.

[91] Fél Edit 1941. 41.

[92] Az egyetlen ezektől távolabbról származó emléknek, azaz kivételnek látszó az az 1716-os datálású, sárközinek tartott széktámla, mely a Néprajzi Múzeumba Csók István hagyatékából jutott. Ennek a hitelességét azonban, bár korábban eredetiként publikáltam (K. Csilléry Klára 1971. 10. kép), az idevágó anyag alaposabb áttekintése és a jellemző formai megoldások egybevetése után ma már erősen kérdésesnek látom. Maga a támla — sima felülettel, csupán az orom rozettadíszével — származhatna esetleg a XVIII. sz. végéről, de viszont a vonalas rajzolatok, így a tulipánok, századfordulói, népieskedő ízlésre vallanak, és az évszám velük ugyancsak egykorúnak, tehát költöttnek minősítendő.

1770-es évektől kezdődően[93], másutt már egy-egy XVIII. század végi évszámmal ellátott egyed is nagy ritkaságnak mondható[94].

Az ilyenféle presztízsjavaknak az átvételét ambicionáló, kisnemesi vagy kellően módos parasztréteg híján helyenként egészen meg is szakadhatott a terjedés lánca, és így talán nem véletlen, hogy olyan sok község van, sőt egész vidékek is, ahol nem vagy alig mutatható ki a deszkatámlájú szék. Ilyen különösen a Palócság, ahol egyébként, minden jel szerint, már a kora középkori, vázas szerkesztésű, szalma vagy gyékény ülésű székek[95] bevezetése is elmaradt.

Bár az ülőbútor a lakáskultúrának csupán egyik összetevője, a deszkatámlájú szék meg még ennek is csak egyetlen sajátos típusa, mégis talán nem minden tanulság nélküli az ilyen székeknek az eddigiek során vázolt története. Arra figyelmeztet, hogy a népi kultúra jelenségeinek a jobb megértése érdekében is megérné talán a fáradságot, szociális szempontból is végigkíséri a bútorcsaládfákat, támaszkodva a biztos provenienciájú — sajnos, nagyon is ritka — darabokra.

Már az eddigiekben előadottak is felidézhettek az olvasóban egy olyan kérdést, melynek véleményem szerint szintén több figyelmet kellene szentelnünk, nevezetesen, hogy mikor és a társadalom mely rétegeinek a közvetlen hatása indította el azokat az innovációkat, amik azután érvényre tudtak jutni az érdeklődésünk előterében álló osztálynak, a parasztságnak a lakásában. A jobbágyparasztokat illetően Magyarországon ezt az eredményes közvetítést a közelségükben élt kurtanemeseknek szokás tulajdonítani, és miként a deszkatámlájú székek története kapcsán kitűnt, az esetek jelentős hányadában valóban így is lehetett. Ennek a ténynek az egyszerű tudomásulvételéhez képest továbblépést jelenthet, ha kísérletet teszünk megvallatni az emlékeket, például arra nézve, hogy miben állt a kisnemességnek a szerepe a kortárs művészet stílusjegyeinek a népművészetbe való átszármaztatásában. A XVIII—XIX. század fordulóján a bútoranyagban erre ugyanis érzékletes példa kínálkozik.

A ránk maradt bútorok egyes darabjai arra figyelmeztetnek, hogy a XVIII. század második felének az agrárkonjunktúra-hulláma idején a kurtanemes családok, ha már nem is állt módjukban a leányuknak adandó bútort korszerűbbre, így a kelengyeládát ruhásszekrényre felváltaniuk, legalább azok dekorációjával megkísérelték a felzárkózást a középnemességhez. Ilyen törekvést tükröz a bölcskei (Tolna m.), „N:V:K 1774" feliratú, kisnemesi menyasszonyi láda *(17. kép)*[96]. Ennek, a birtokos nemesek keményfa bútorainak a mintájára

[93] Ezt a tekintélyes emlékanyagot itt nincs mód ismertetni. A legkorábbiak közül lásd: 1739-es szék, Kajárpéc (Győr-Sopron m.): Pálos Ede 1911. 11/7. kép; — 1746-ból, vsz. Győr környéke: Domanovszky György 1964. 32—33. kép; Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára 1969. 159. tábla; — 1764-ből, Pozsony környéke: Bednárik, Rudolf 1949. IX/2. tábla; — 1764-ből, Balatonfőkajár (Veszprém m.): Jankó János 1902. 41. kép; — 1766-ból, Nyul (Győr-Sopron m.): K. Csilléry Klára 1972. 29. kép; Hofer Tamás—Fél Edit 1975. 258. kép.

[94] Egy 1799-es évszámú, talán sárközi példányt őriz a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum; egy 1787-ből valót, Szendrőládról a miskolci Herman Ottó Múzeum, ez utóbbival szinte azonos példány, 1781-ből, Szentesről került a Néprajzi Múzeumba, lásd: Hofer Tamás—Fél Edit 1975. 259. kép; egy 1796-os példány Alattyánból került a jászberényi Jász Múzeumba; egy 1798-as Tótkomlósról a szegedi Móra Ferenc Múzeumba, lásd: Cs. Tábori Hajnalka 1978. 3. kép; az erdélyi egykori Hétfaluból pedig 1791-ből egy az előbbieknél művesebben faragott és festett példány a helyi múzeumba, lásd: Seres András 1976. 9. kép.

[95] Hazai használatáról a XIII. sz.-ban lásd: K. Csilléry Klára 1972. 21.

[96] A láda 1909-ben jutott a múzeum birtokába, az eredeti tulajdonosáról közelebbit nem tudni.

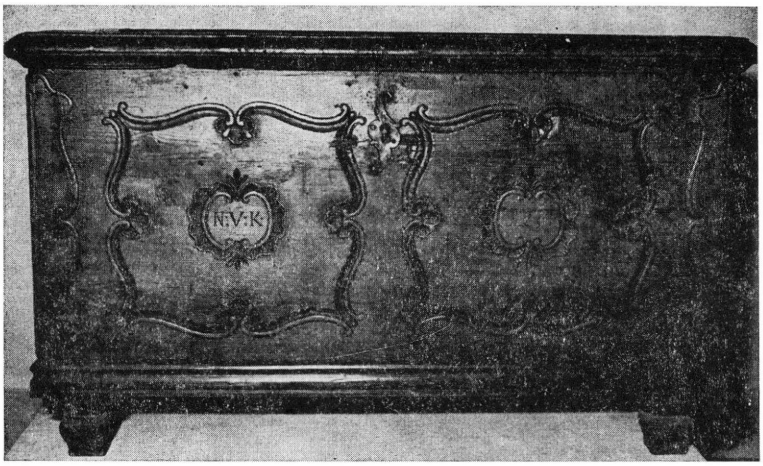

17. kép. Kisnemesi menyasszonyi láda, „N:V:K 1774" felirattal. Bölcske, Tolna m. Sz.: 101 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

barnára pácolt, fenyőfa ládának a mértéktartó faragása tisztán rokokó díszítőelemekből felépített, márpedig tudvalevő, hogy 1760—1780 közt ez a stílus volt az egyeduralkodó a hazai bútorművességben. Ugyancsak a saját korának az ízléséhez való igazodás szándéka olvasható le egy 1799-ben, szintén kurtanemes leány számára rendelt komáromi ládáról is, ezen azonban, az időközben megváltozott korstílusnak megfelelően, csupa kora klasszicista ornamens zsúfolódik egymás mellé, miközben a felület itt is egyszínű, feketére festett[97].

Egy szintén 1799-ben és a Bölcskétől nem is messze, a Duna túlsó partján fekvő mezővárosból, Dunapatajról (Bács-Kiskun m.) való tekintélyes méretű láda már más jogállású megrendelő részére készült, az éppen bírói tisztet viselő módos jobbágygazda, Bikszegi Sámuel csináltatta Judit leányának *(18. kép)*[98]. Ez magyarázhatja azt, hogy ez a készíttető nem a korabeli úri-polgári épületeknek és berendezéseknek a stílusához óhajtott igazodni, hanem, miként azt a most idézettek sejteni engedik, inkább valamely a bölcskeihez hasonló, korábbi kisnemesi példához. Mindamellett, úgy látszik, Bikszegi Judit ládája némi virágozással a paraszti tradíciók követésére vonatkozó helyi elvárásnak is eleget kívánt tenni[99]. Ekkoriban ugyanis, sőt egészen a XIX. század elejéig is, mint jól tudjuk, a Dunamellék népi asztalosságának irányt mutató, komáromi műhelyeknek a kínálata még olyan ládákból állt, amelyeknek a szokásos dísze a már jó fél évszázada érvényben levő, gótikus és reneszánsz hagyományokból táplálkozó, színes virágozás volt[100].

[97] A ládát a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum vásárolta műkereskedésből; származási helye ismeretlen a komáromiak magyarországi vásárkörzetén belül. Erről a tárgyról és ennek kapcsán a most itt érintett témakörről bővebben írtam a Ház és Ember II. évfolyamában, *Komáromi láda 1799-ből* címmel, 1984. 203—212.

[98] Saját gyűjtés. A család egykori tehetősségét tanúsítja a lakásukból az utódok kezén megmaradt öt kisebb-nagyobb XVIII. századi óntál és Szikszai György: *Keresztényi tanítások és imádságok, 1795* c. kötete is.

[99] Vö.: K. Csilléry Klára 1977. 1—2. kép. A komáromi asztalosoknak erre a II. stílusára is részletesebben kitérek a 97. jegyzetben említett, dolgozatomban.

[100] Jelenleg a virágozást utólagos átfestés takarja.

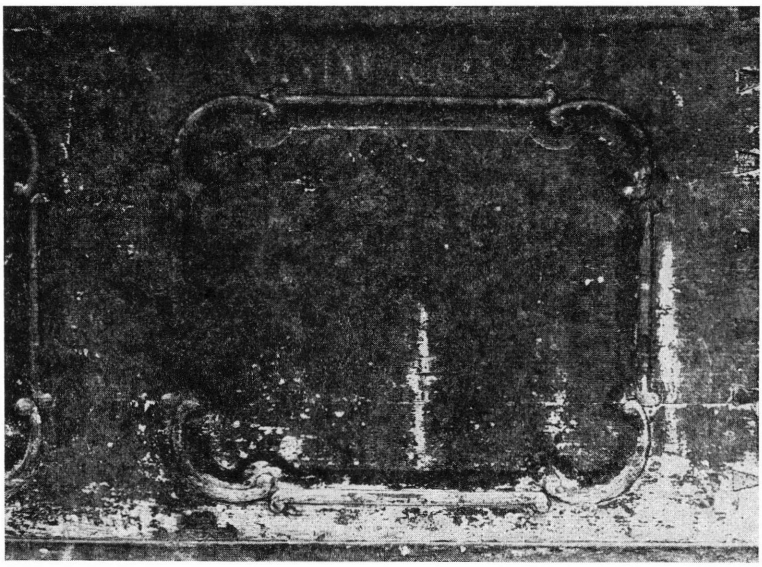

18. kép. Homloklap díszítő mezője, módos parasztleány menyasszonyi, *annós ládájáról.* Felirat: „BIKSZEGI JUDIT ANNO 1799". Dunapataj, Bács-Kiskun m. A láda egészének sz.: 109 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

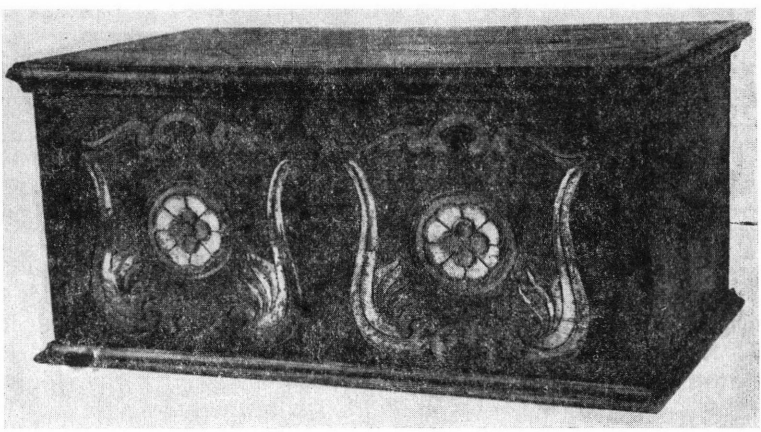

19. kép. Kisnemesi menyasszonyi láda, „N FÉL ERSÉBETé ANNO 1810" felirattal. Csicsó, v. Komárom m. Sz.: 101 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

A kisnemességnek a népművészet alakulására tett hatását illetően még inkább figyelemre méltók a következő időszakból, a XIX. század elejéről a most szóban forgó területről megőrződött ládák. Ettől fogva ugyanis már nem ismerünk olyan kisnemeseknek készült bútordarabokat, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy ez a réteg valamiképp igazodni próbált volna a bekövetkező újabb stílusváltozásokhoz. Ezzel szemben vannak viszont olyan, a század elejétől az 1820-as évekig terjedő időben, komáromi műhelyekben, kisnemesi

származású menyasszonyok részére előállított ládák, amelyek egy ellenkező irányú folyamatról árulkodnak, azaz nem csupán megtorpanásról, de határozott visszalépésről, pontosabban a parasztság népművészetéhez való közeledésről. Példaként hozható fel erre a csallóközi Csicsón élt kisnemes leánynak, Fél Erzsébetnek a ládája[101] *(19. kép)*. Ez és társai meggyőzően tárják elénk, hogyan indult meg a befogadott rokokó és kora klasszicista motívumoknak az átalakítása, kiszínesítéssel párosítva, a hagyományos virágornamentika irányába. Amikor azután hamarosan a parasztság számára is kínálta már Komárom az ilyen díszű bútort, sőt a komáromiakat követve, más asztalosközpontok is magukévá tették a sikeres megoldásokat *(30. kép)*, tulajdonképpen csak folytatódott, felerősödött a kisnemesi kezdeményezés. Mindez arra kell, hogy figyelmeztessen bennünket, hogy ezúttal és nyilván nem egy más esetben is a parasztnemesi megrendelőknek az igényére indulhatott meg az átvétel idején még korszerű, de időközben érvényét vesztette stílusjegyek „elparasztosítása". Hozzátehető, hogy nemes Szalatsi János imént bemutatott támlásszéke *(16. kép)* szintén ilyenféle parasztosodási folyamatnak a tanújaként értékelhető.

Ha azonban, mint láthattuk, a deszkatámlás székek, nemkülönben a most ismertetett ládák esetében kurtanemesek voltak is a nevezett tárgyformának, illetve díszítőstílusoknak az átadói és továbbalakítói, más objektumok viszont határozottan arra mutatnak, hogy közvetítő a városi polgárság is lehetett. Már a korábban a csuklós támlájú padról írottak is példát szolgáltattak az ilyen szerepükre; ez a bútordarab — hihetőleg, mivel túl későn érte el Magyarországot — a hazai nemességnél ki sem mutatható[102]. Ugyancsak polgári közvetítésűnek mutatkozik az ún. gondolkodószék; márpedig annak, hogy ez is a polgárság révén származott át a parasztsághoz, az oka ismét másutt keresendő, mint a csuklós támlájú padoknak az esetében.

A gondolkodószéknek, ennek a magyar néprajzkutatók előtt jól ismert karosszéktípusnak az őse, amint arra az olvasó bizonyára felfigyelt már az előzők során, egy a deszkatámlájú székből korán továbbalakított változat volt. Az alapformája — bár még karfák nélkül —, a Veit Stoss-féle, 1499. évi nürnbergi megjelenítésből következtethetően *(12. kép)*, már a XV. század végére létrejött a dél-német nyelvterületen. Ha pedig a Veit Stoss készítette epitáfiumon, amint azt alig fél századdal később feljegyezték[103], valóban a város tanácsának a tagjai örökítődtek meg, az azt jelentené, hogy az ott látott módon — vagy azt továbbvariálva — kiszélesített támlájú székeknek már eleve lehetett bizonyos méltóságjelző szerepük. A későbbi emlékek szintén ezt látszanak igazolni, tekintve, hogy egyes ilyenek kimondottan városházbeli berendezésből származnak, így az az 1653-as évszámú példány, melyet Basel város címere ékesít, illetve egy másik, 1660 körüli, Strassbourg címerével[104]. Egy toborzást ábrázoló, 1621-ben metszett könyvillusztráción meg két tiszt ül ilyenen[105]. A már említett, 1611-es datálású nürnbergi babaházban azonban ugyancsak ott található egy ilyen támlájú szék az eredeti állapotában meghagyott fogadószobában, illetve egy másik az 1639-es évszámú háznak a cselédszobájában; ez tehát annyit jelent, hogy az efféle székek mégsem voltak csupán hivatali bútorok, hanem beletagolódhattak a polgárházaknak a berendezésébe is.

[101] BÁTKY Zsigmond gyűjtése 1902-ben.
[102] K. CSILLÉRY Klára 1975. 32—33., 60—61.
[103] Lásd a 30. jegyzetet.
[104] KREISEL, Heinrich 1968. 281. lap, 654., 658. kép.
[105] FLEMMING, W. 1937. 100. kép.

A most említett példányok még egytől-egyig kartámla nélküliek, a magyarországi darabokon megszokott karfáknak az alkalmazása a németeknél rendkívül ritka volt; KREISELnek az a véleménye, hogy a bevezetésük a XVI. századi francia reneszánsz karosszék, a „caquetoire" hatására történt[106]. Ő a sigmaringeni várnak, a Hohenzollern-sigmaringeni hercegek rezidenciájának az egykori berendezéséből származó, a XVII. század harmadik negyedében készült karosszéket hozza fel erre az újításra példának[107], ennek hátlapját azonban csupán egy szélesebb deszkatámla alkotja; csak távoli analógiája tehát a mi gondolkodószékeinknek. A németségnél ez az egyszerűbb megoldás látszik elterjedtnek[108]. Szűkebb területről azonban az 1499-es ősformának közvetlenebb leszármazottai ugyancsak ismertek, melyek a magyar tárgyakhoz is jóval közelebb állnak. Ezek észak-svájci, már parasztbútorként számon tartott példányok, így egy 1712-es évszámú; Svájc legészakibb kantonjainak valamelyikéből, UEBE szerint Klettgauból[109]. A magyarországi gondolkodószékek ihletői valami ilyenféle támlakiképzésű, karfákkal kényelmesebbé tett, korábbi karosszékek lehettek[110].

Ha a Magyarországra való átszármazás miként jének a kérdését nyitva is kell hagyni, annyi mégis feltehető, hogy kezdeményezői a hazai polgárság köréből kerültek ki. Másrészt az sem látszik lehetetlennek, hogy ezt az elmondottakból megítélhetően akkoriban még alig éppen kiformálódott és a német területeken megbecsülésének teljében álló tárgyat pontosan azzal a szerepkörrel plántálták át a meghonosítók, ami hihetőleg az eredeti volt, azaz városi tisztséget jelölő funkcióban. Erre kell következtetni mindjárt a legkorábbi idevágó hazai emléknek az ismeretében.

Ez a korai bizonyíték, egy igen leegyszerűsített, ám mégis félreismerhetetlen rajzolat, az 1606-ban Bocskay Istvántól mezővárossá emelt Kismarjának (Hajdú-Bihar m.) az ez alkalommal csináltatott pecsétnyomójáról való *(20. kép)*[111]. Igaz, a Bocskay által adott kiváltságlevél királyi trónust (a latin szövegben: *solium)*[112] ír elő a pecséten ábrázolandó „fejedelmi méltóságnak", ám a pecsétnyomó kivitelezésénél, miként arra MASITS rámutat, „inkább bírói szék" lett belőle[113]. Megítélésem szerint azonban ez az ülőbútor nem csupán valami elvont ábrája a bírói hivatal eme jelképének, hanem — rajzi fogyatékosságokkal, torzító perspektívában megjelenítve[114] — maga a kismarjai főbíró számára készített szék. A rajzot véső ötvös ugyanis — habár Bocskay Istvánt

[106] KREISEL, Heinrich 1968. 282.

[107] KREISEL, Heinrich 1968. 655. kép.

[108] Korai, 1694-ből datált, parasztbútorként publikált példányát az é.-németországi Havelberg múzeumából lásd: DÖPPE, Friedrich 1955. 15. kép.

[109] Lásd pl.: UEBE, F. Rudolf 1924. 71. lap, 115. kép, ugyanitt egy másik XVIII. sz.-i példány: 114. kép.

[110] A hivatkozottak lelőhelyéből nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Armin MÜLLER szerint nehezen lehet a *Stabelléket* — és ezek közé a szóban forgó támlaformával rendelkezőket is beleérti — egyetlen, meghatározott tájhoz kötni (SCHMIDT, Leopold—MÜLLER, Armin 1982. 106.).

[111] Elemző bemutatása: MASITS László 1969—70. 475—491.

[112] MASITS László 1969—70. 2. kép.

[113] MASITS László 1969—70. 480.

[114] Tovább torzult azután a kismarjai ref. templom 1616-ban öntött harangját díszítő médaillonon, melyre a pecsét rajzát nagyították fel (MASITS László 1969—70. 488. lap, 17. kép). Itt különösen a kartámlák formátlanodtak és aránytalanodtak el.

20. kép. Bocskay István fejedelem, Kismarja főbírói székében ábrázolva. Részlet a Kismarja mezővárossá emelésekor készült pecsétnyomóról. 1606. Masits László 1971. 4. kép után

21. kép. Teleki Mihály karosszéke 1652-ből. Egykor a sziráki (Nógrád m.) Degenfeld-gyűjteményben

ültette rá[115] — a máig megőrződött főbírói széknek[116] a jellemzőit ragadta meg: egyenes támlalezáródás, ülőlapba becsapolt, sokszögű lábak, sőt, a nézővel szembefordítva, egy olyan részletét is, mint a karfák végére illesztett díszítő korong. Hozzá kell ehhez tenni, hogy másrészt viszont a fennmaradt objektum is, noha datálatlan, minden összetevőjében korabelinek látszik, annak a széknek, amelyet a város cím elnyerésekor, 1606-ban készíttettek[117].

A debreceni városháza egykori berendezéséből őrződött meg egy, a kismarjaival azonos felépítésű, csak sokkal gazdagabban kiképzett karosszék, melynek 1694-es évszáma arról tanúskodik, hogy az azt követő évben készíttették, hogy Debrecen a szabad királyi városok rangjára emelkedett. Az előbbiek-

[115] Masits László 1969—70. 479—484.

[116] Masits László 1969—70. 6. kép. Minden indokolás nélkül, a XVIII. sz.-ra datálva.

[117] A tárgy korai készültére vall az a körülmény, hogy a karfákat alátámasztó oszlopok pontosan követik a reneszánsz baluszteresztményt, míg a későbbi darabokon ezek különféleképp továbbalakult formában szoktak megjelenni. Nemkülönben jellemző, hogy tárgyunkon a támlát tartó, baluszterek mintájára deszkából kivágott két lap milyen híven adja az előképül szolgáló orsófának az arányát, a későbbiekben azonban ennek a tudatosítása mindjobban elsikkad.

ből ítélve tehát, nagy valószínűséggel ez is főbírói széknek mondható[118]. A legjelentősebb alföldi kereskedelmi és ipari központ tekintélye bizonyára sokban hozzájárult ahhoz, hogy bírói ülőhely céljára másutt szintén ennek a típusnak megfelelően készíttessék a megkülönböztető karosszéket. Így juthatott el a Tiszántúl déli részén községekbe is, amint azt az akkor még faluként létező Békéscsaba 1780-ban faragott bírói széke példázza[119].

Hasonlóan a polgári származású deszkatámlás székekhez, a magyarországi XVII. századi nemesség az azzal rokon eredetű karosszéket ugyancsak befogadhatta. Ennek a bizonyítéka az az 1652-ből datált karosszék, melynek támlája a Teleki-család korábbi, bővítetlen címerét hordozza, Teleki Mihály, a későbbi erdélyi kancellár nevét rejtő MT monogram mellett *(21. kép)*[120]. Nem tudni azonban, hogy milyen céllal is készülhetett ez a II. Rákóczi György udvarában szolgálatot teljesítő 18 éves ifjú számára, miként mindeddig általában is hiányoznak azok az adatok, amelyek megvilágíthatnák, hogy milyen minőségben használták az ilyen típusú karosszéket a nemesi otthonokban[121]. Hihető, hogy az erdélyi nemesség útján jutott el az ilyen felépítésű karosszék elvétve a székelységhez, akiktől két egymáshoz igen hasonló, egyazon készítőre valló példány ismert, 1763-ból Sükőről (v. Udvarhely m.) és 1772-ből Csikszépvízről[122], ám erre vonatkozó közlések híján nem tudni, milyen szerepkört töltött ez be náluk.

Az Alföld sajátos helyzete folytán azonban itt a XVII—XVIII. században a nemesi kultúrának nem volt közvetlen befolyásoló szerepe. Márpedig a gondolkodószék egyedül itt tudott jelentősebben elterjedni, sőt még a múlt század folyamán is továbbélni. Ezen a területen tehát kétségkívül városi eredetű az ilyen karosszék, sőt a paraszti háztartásokból is elsősorban mezővárosokból mutatható ki. Szabadszállás például, ahonnan egy 1769-ből datált, Dunapataj, ahonnan egy 1770-ben készült *(23. kép)* és Derecske (Hajdú-Bihar m.), ahonnan egy 1781-ből való gondolkodószék került a Néprajzi Múzeum állományába, mind mezőváros volt. Úgy tűnik, hogy tárgyunknak Dél-Tiszántúl falvaiban tapasztalható meggyökeresedése kivételesnek tekinthető — itt viszont Békéscsabáról már 1774-ből ismert parasztházbeli emléke[123]. Úgy vélem, az Alföld más tájaira jellemzőbb az, amit Dunapataj környékén gyűjtve tapasztaltam, nevezetesen, hogy az ezzel az egykori mezővárossal szomszédos községekben csakis deszkatámlás székeket — illetve más, későbbi formákat — lehetett találni; a gondolkodószéknek nem volt nyoma sem a Dunapatajjal esetenként össze is házasodó, ahhoz hasonlóan református Ordason, sem a

[118] Zoltai Lajos 1936. 11—12.; lásd még: K. Csilléry Klára 1972. 62. lap, 34. kép; Cs. Tábori Hajnalka 1979. 276.; B. Bobrovszky Ida 1980. 54. lap, 46. kép.

[119] K. Csilléry Klára 1956. 10—11.; Böőr László—Tábori György—Vass István 1970. címlap.

[120] Huszka József 1895. 93—94.; lásd még: Bárányné Oberschall Magda 1940. 25.; Voit Pál 1943. 178.; Szabolcsi Hedvig 1954. 27.; B. Nagy Margit 1970. 131.; B. Bobrovszky Ida 1980. 54.

[121] Sajnos, eredeti ilyen példány a Teleki-széken kívül nem ismert. Hasonló felépítésű volt azonban a kézsmárki Thököly-várból származó, már XVII. sz. végi díszű szék, melyről a hagyomány úgy tudja, hogy Thököly Imréé volt; lásd: Bárányné Oberschall Magda 1940. 25.

[122] Ortutay Gyula 1941. II. 289. lap, 66a., 68a. kép.

[123] Lásd pl.: K. Csilléry Klára 1972. 29. lap, XIV. tábla.

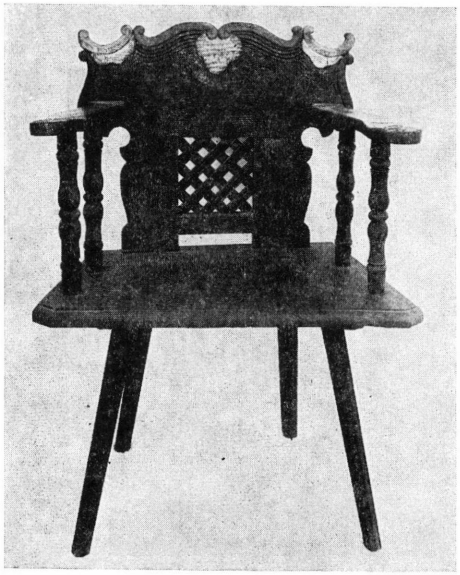

22. kép. Familiaszék (gondókozószék) a Taba-családból. A XVIII. sz. utolsó harmada. Dunapataj, Bács-Kiskun m. Budapest, Néprajzi Múzeum

23. kép. Familiaszék a Faragó-családból. Asztalosmunka nyomán faragva 1770-ben. Dunapataj, Bács-Kiskun m. Budapest, Néprajzi Múzeum

Kalocsa környéki szállások katolikus lakosainál, sem a hartai, XVIII. századi telepítésű, egyébként protestáns németeknél[124].

Hódmezővásárhely példája azt mutatja, hogy akadt mezőváros, ahol a *gondókozószék* az idők folyamán valósággal bele tudott tagolódni a szobaberendezésbe[125], annyira, hogy Kiss Lajos adatgyűjtéseinek az idejére a szegény családok legtöbbjénél is megtalálható volt[126] — természetesen, amint azt egyes példányok sejtetik, szerényebb kialakítással, díszítéssel. Valószínűbb azonban, hogy az lehetett az általánosabb, hogy csakis a tehetősekre korlátozódjon a gondolkodószékek birtoklása. A XVIII—XIX. századi múzeumi példányok többsége is erre szolgál tanúbizonyságként, minthogy ha teljesen adatolatlan is, puszta ránézésre, egyedül a kivitelezése alapján érezhető az egykori tulajdonosának vagyonos volta. Az említett, 1781-es, évszáma körül a dunapataji 1799-es ládáéhoz *(18. kép)* hasonló, faragott rokokó kerettel díszített derecskei *gondolkozószék*ről tudjuk is, hogy egészen a gyűjtés időpontjáig a jómódú, korábban 25—30 holdas Benedek-családban öröklődött. Az 1904-ben született utód határozottan kijelentette, hogy gondolkodószék Derecskén a szegény házaknál nem volt[127].

[124] K. Csilléry Klára 1982b. 20—21.

[125] A hódmezővásárhelyi szegény szabó fia, Szathmáry Károly azonban, 1844-ben, ismertetve a szülővárosabeli házbelsőt, gondolkodószéket nem említ a bútorok közt (Szathmáry Károly 1844. 546.), holott csak a múzeumokban őrzöttek közt, 1800-as évszámúval kezdődően, számos gazdagon festett vásárhelyi példány van az írás megjelenése előtti évtizedekből.

[126] Kiss Lajos 1943. 267.

[127] Saját gyűjtés, az adatot lásd a tárgynak 67.86.1 ltsz.-ú kartonján.

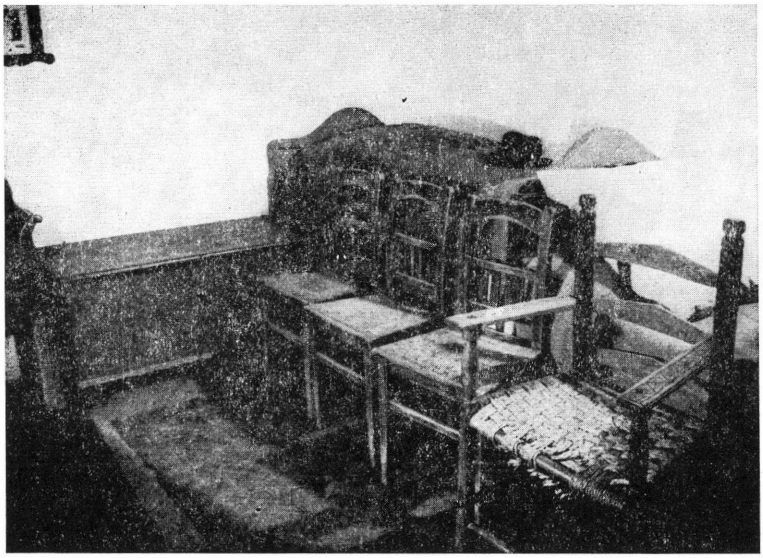

24. kép. Lakószoba részlete; a hátsó falnál komáromi láda, az ágyak előtt támlásszékek és *familiaszék*, „KÉSZITETEM DOBOS JÓZSEF 1936" felirattal. Dobos József szüleinek házából, akik akkoriban 8 holdas gazdák voltak. 1976. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

Korábbi gyűjtéseim során a volt mezővárosok egyikében, Dunapatajon megpróbáltam az iránt tájékozódni, hogy mennyiben jelentett az itt *familiaszék*nek is mondott *gondókozószék* státusszimbólumot. Ebben a helységben a karosszéknek ez a típusa már a XVIII. század második felére annyira meggyökeresedett, hogy nem csupán asztalos készítette példányai kerültek elő *(22. kép)*, mint másutt, hanem egy azoknak a mintájára, jó kezű faragó által előállított darab is *(23. kép)*[128]. Az adatközlők megítélése szerint azonban még ilyent is csak az csináltathatott — nem lévén rá módja, hogy iparostól rendelje —, akit a helyi rangja szerint az megilletett. Dunapatajon ugyanis az szabott határt a tárgy szélesebb terjedésének, hogy a módos családok diktálta közvélemény nem tartotta illőnek, hogy a helyi hierarchia alsóbb lépcsőfokaira szorultak, azok, akik nem rendelkeztek legalább 15—20 holddal, ilyent szerezzenek maguknak. Ezt a korlátozást mindaddig, míg a régebbi berendezésmód konzerválódott, érvényesnek tekintették Patajon. A tárgy birtoklásából ekként kizártak a saját részükre, ha megvolt hozzá a faragókészségük, csinálhattak ugyan karosszéket, ám ez, a hallgatólagos szabályokhoz igazodva, a gondolkodószéknél régiesebb szabást, vázas szerkesztést és kukoricacsuhéval, *fosztás*sal bekötött ülést kapott. Még ezt a karosszéket sem illett volna a főhelyre, az asztal mellé állítani — ahogy a nagyobb gazdáknál volt szokásos, szigorúan a családfő részére fenntartva[129] —, csupán a hátsó, pihenésre szolgáló ágy elé,

[128] A tárgy Hofer Tamás gyűjtése.

[129] A nagygazda családokból származók szerint ezt feltétlenül betartották, „erre sokat attak azelőtt".

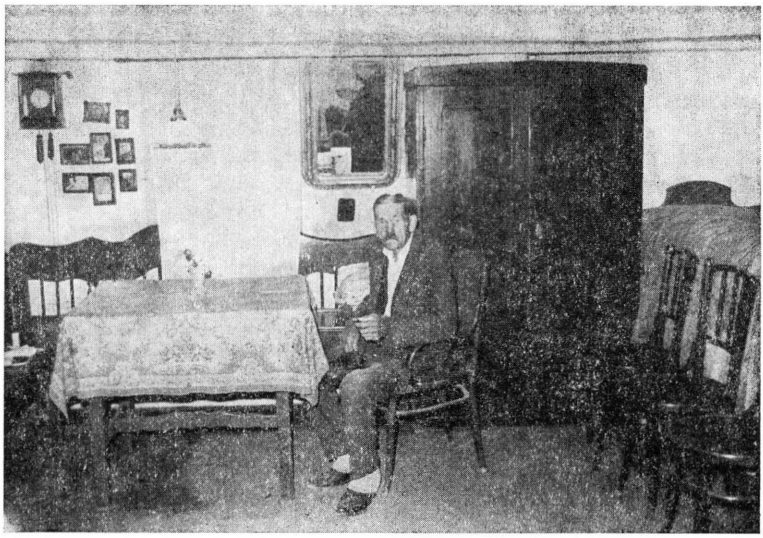

25. kép. Asztalsarok szegényparaszt egyetlen szobájában; a bútorok többsége árverésen vett. A házigazda a gyűjtő kérésére ült a nagygazdához illő, családfői *familiaszék*be, mely náluk használaton kívül, a sarokban állt. 1976. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

a kemence közelébe *(24. kép)*. Itt azután „aki elkaphatta, oda nyugodott bele", legyen az családtag vagy betérő szomszéd, felnőtt vagy akár a kisunokák[130].

A gondolkodószékkel kapcsolatos dunapataji felfogás makacs továbbélését jellemzi, hogy amikor az 1960-as évek elején az akkoriban 60. évét betöltött Bán Istvánné napszámosasszony a nagyrészt árverésen meg kéz alatt, módos családok hagyatékából összeszedegetett darabokból egyetlen szobájukban végre megvalósíthatott egy tetszetősebb berendezést — a fiatalságában megáhított modellnek megfelelően —, férje, a megszólástól félve, nem engedte meg, hogy a nehezen megvásárolt szék-együtteshez tartozó Thonet-karosszéket az asztal mellé tegye, mivel az ő szemében az az egykori státusszimbólum közvetlen utódjának számított[131], sőt nagyzolásnak tűnt maga az asztal mellé állítás ténye is. Amikor pedig a kérlelésemre mégis előhúzták a sarokból a karosszéket, és Bán bácsi a nagygazdák módjára beleült, kiderült, hogy nem tud megfelelően elhelyezkedni benne *(25. kép)*.

Ezzel egy röviden érinteni kívánt további kérdéskörhöz értünk, nevezetesen, hogy miként alkottak egységet a berendezés darabjai. Véleményem szerint ennek a megítéléséhez elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy bármi volt is a lefelé tartó lakásberendezési tárgy, azt szinte minden esetben a megelőzőnél kevesebb helyiségbe, szűkösebb lakótérbe kellett beilleszteni. Márpedig a magyar jobbágyságnál ez igen sokáig csupán egyetlen lakószobát jelentett —

[130] A faragott 1770-es karosszék esetében is így volt, legalábbis az emlékezet által elérhető időben: „aki érintötte, ült benne". Az utódok nem is tudtak az egykori szabályozásról (HOFER Tamás gyűjtése és szíves közlése).

[131] Hozzájárulhatott ehhez az azonosításhoz, hogy a két világháború közti időkben Thonet-karosszék szolgált *bírószék*ként is, amelybe pedig még az 1930-as években sem ülhetett, pénzbüntetés terhe alatt, senki a bírón kívül.

hiszen, mint jól tudott, a XVI—XVII. századi visszaesés következtében a paraszthá zak tagolódása hosszú időre megállt azon a szinten, ahová a XIV—XV. század folyamán elért —, és csak a XVIII. század második felétől vannak mezővárosi parasztpolgároktól a „csak pompára tartott" szobáról[132], illetve falun is a két lakószobás paraszthá zakról[133] adatok.

Az egyszobás házban, tudjuk, a minimális ideál a szoba ünnepi és vendéglátó feladatra rendelt részének, az asztal, illetve a mellette levő ágynak és környékének a lehetőségekhez képest reprezentatív kiképzése volt. Ez az íratlan szabály egyébként tisztaszoba létesítése esetén is változatlan érvényben maradt a lakószobára, minthogy a köznapias vendégfogadás továbbra is itt történt. A lakásképet többnyire az jellemezte, hogy néhány a divat változásához igazodó újabb berendezési tárgy közvetlen közelében, gazdasági kényszerből, ott maradt a régebbről öröklött is. Így a Dunapatajról már bemutatott kisparaszti lakószobában *(24. kép)*, ahol a századfordulói újdonságot a helyi parasztságnál akkoriban divatozó bútordarabok, a megkésett biedermeier stílusú sarokkanapé és ágy jelenti, ám másrészt ott van közöttük a múlt század első feléből megörökölt komáromi láda is, amit azzal próbáltak korszerűsíteni, hogy átmázolták tiszta kékre, hogy összhangba kerüljön az időközben teljesen egyszínű barnára áthangolódott bútorzattal.

Emlékeztetni szeretnék itt mindamellett arra, hogy korábban az új és a régről öröklött berendezési tárgyaknak a magától értetődő egymás mellé sorolását más szociális rétegek lakásában is teljesen természetesnek tekintették. Hasonló jelenséggel, mint amit a közelmúltbeli magyar falusi házakban tapasztalhattunk, a XV—XVI. század európai polgárságánál szintén találkozni. Az egykori ábrázolások közül bőven idézhető lenne idevágó példa, közülük egyet mutatok be, az 1416—1417-ben festett, ún. *Torinói imádságoskönyv* Jan van Eycknek tulajdonított, Keresztelő János születését megjelenítő lapját. A lakószobát itt a németalföldi polgárság modern presztízsbútorai uralják: középen az asztalos által, a legkorszerűbb keretes-betétes szerkesztéssel készített, gótikus stílusban faragott kávájú asztal, a sarokban a legújabb divatú menynyezettel felszerelt ágy, az ajtó fölött pedig a szintén akkoriban divatba jött, díszedényekkel rakott polc. Az előbbiek közvetlen közelében azonban, az ágy lábánál, a látogatók szeme elől cseppet sem rejtve, ott található a rég divatját múlta ácsolt láda is, amin viszont semmi nyoma a korszerűsítési törekvéseknek. És természetesen itt is érzékelhető, akárcsak a mi paraszthá zainkban, az igénybevétel szükségszerű nyoma, a mindennapok tárgyainak összevisszasága a reprezentatív asztal alján és a ledörzsölődött fal a gondosan letakart, párnákkal végigrakott pad mögött *(26. kép)*.

Az átadások és átvételek bonyolult láncolata jelentős időt, korábban akár évszázadokat is igényelt, a deszkatámlás szék fölemelkedése is legalább három évszázadot, süllyedése szintén körülbelül ugyanannyit. Eközben mire a parasztcsaládok látóterébe ért, az áramlat elindítói már régen nem tartottak rá igényt. 35 évvel ezelőtt kezdett vizsgálódásaim során, az alföldi Tiszaigaron, megkíséreltem azoknak az időközöknek a megállapítását, amelyek egy-egy újabb típusú

[132] Kiss Bálint megfigyelései szerint a XVIII. sz. végén a tehetősebb szentesi gazdák házában voltak ilyenek. Lásd (az eredeti szöveg némi átírásával): Sima László 1914. 399., vö.: uo. 395.

[133] Ilyenek létesítését javasolta például a tiszanánaiaknak 1776-ban az egri püspökség, a katonaság beszállásolása biztosításának az érdekében (Bakó Ferenc 1978. 125., 140.).

26. kép. Németalföldi polgári lakószoba, korszerű bútorok mellett divatjamúlt ácsolt ládával. Jan van Eyck(?): *Keresztelő János születése.* A IV. Henrik hágai helytartó részére készült imádságoskönyvből. 1416—1417. Torino, Museo Civico d'Arte Antica

kelengyebútornak a módos parasztházaknál való megjelenése és azon évek közt telt el, amíg a legszegényebbek is át tudták azt végre venni. Azt találtam, hogy ezek átlaga 20—30 évet tett ki, de a legkorábbi és a legkésőbbi azonos jellegű bútordarab megszerzési lehetőségének a megvalósulása közötti idő a község gazdag családjai és a nincstelenek közt elérhette akár a fél évszázadot is[134].

Azoknál az egy időben keletkezett bútorféléknél, amelyek mindenképpen azonos típusúak voltak a közösség minden tagjánál, mint oly hosszú ideig a menyasszonyi láda, a méret és a díszítés foka érzékeltette a vagyoni eltérést. A néprajzkutató számára szinte magától értetődőnek tűnik ez, mégis hadd álljon itt példaként, együtt fényképezve, Szakmárról (Bács-Kiskun m.) két egyaránt az 1850-es években férjhez ment leánynak a ládája. A menyasszonyi ládák akkoriban elvárt díszítményei a kisebbiken, a szegényparaszti családból való Balog Rozália ládáján is mind rajta vannak a homloklapon, ám Tóth Ágnes nagygazda leányén ezek a kompozíciók dúsabbak, gondosabban kivitelezettek és míg a nyilván vásáron beszerzett előbbin nincs se név, se évszám, ennek a ládának a tetején, a koszorúba foglalt felirat alá még egy a Kalocsa környéki bútorokon igen kivételes madárfigurát is odapingált a láthatóan megrendelésre dolgozó és bizonyára jól megfizetett mester *(27. kép).*

[134] K. Csilléry Klára 1952. 105.

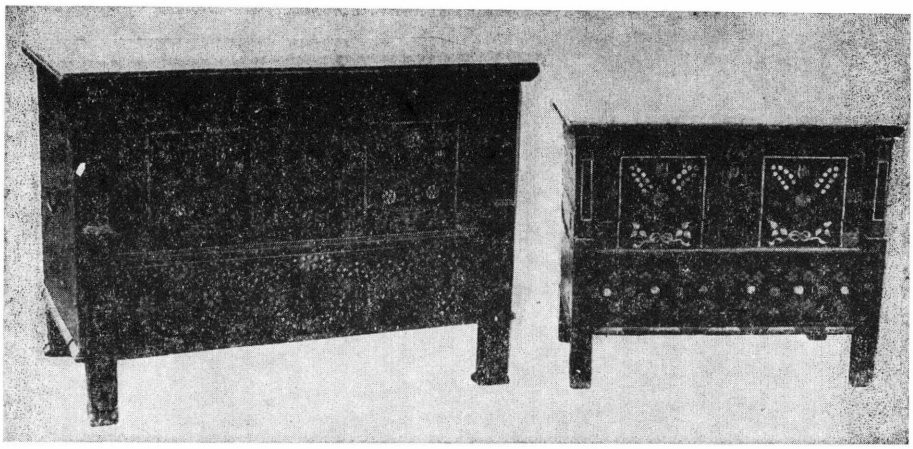

27. kép. Gazdag és szegény leány menyasszonyi ládája az 1850-es évekből. Az előbbin felirat: „Tóth Ágnes 1859". Szakmár, Bács-Kiskun m. Sz.: 123 és 92 cm, m: 89 és 75 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

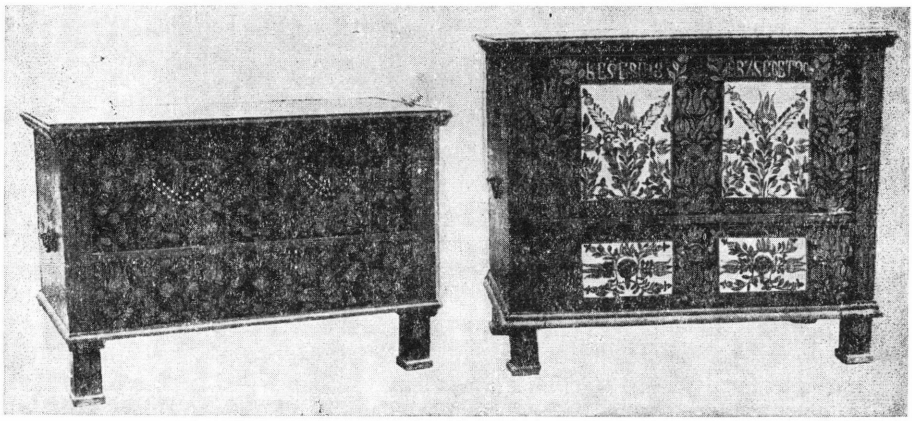

28. kép. Vőnek ment szegény származású legény és módos felesége ládája. Felirat: „CSAPÓ SÁNDOR 1883", ill. „KESERŰ ERZSÉBET 1890". Fadd, Tolna m. Sz.: 111 cm és 121 cm, m: 79 és 102 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

Ugyanilyen ridegen mutatkozik meg a vagyoni különbség annak a két ládának az egymás mellé állításával, amit egyrészt Csapó Sándor, a vőnek benősült szegény parasztlegény vitt 1883-ban, házasságkötésekor magával, másrészt pedig, ami a feleségéé, a nagygazda leány Keserű Erzsébeté volt *(28. kép)*. Az utóbbit már 1890-ben készíttette a házaspár, a tisztaszobabeli új bútor részeként, hogy ezt lehessen kitenni a főhelyre, az ajtóval szembe, miközben a férjéé hátrébb, a két ágy közti falszakaszra szorult. Keserű Erzsébet ládája már, az új szobaberendezés egészéhez hasonlóan, az akkoriban terjedő újabb faddi divat szerinti, amikor is az addig nyugodt bútorfelületek mozgalmasabbá tételé-

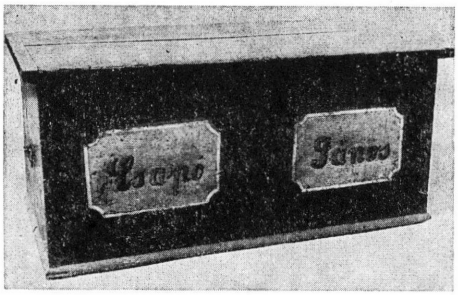

29. kép. Cselédláda, felirata: „Csapó János 1884". Fadd, Tolna m. Sz.: 108 cm, m: 51 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

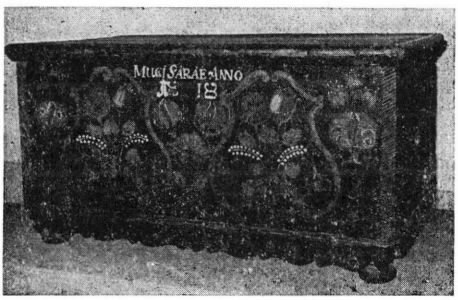

30. kép. Módos leány menyasszonyi ládája. Felirata: „MUCSI SÁRÁÉ ANNÓ 1818". Hódmezővásárhely. Sz.: 98 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

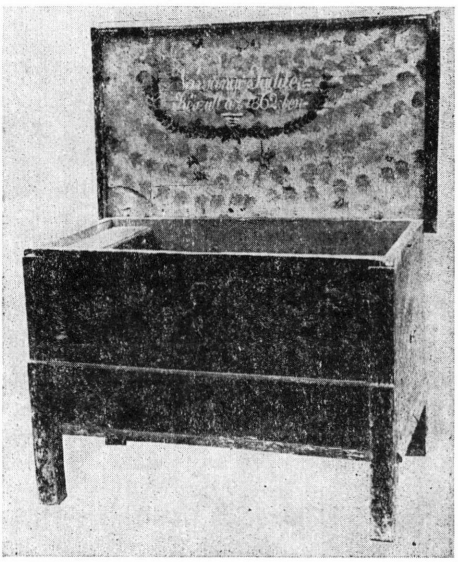

31. kép. Varsányi Mihály tálasmester leányának menyasszonyi ládája. Felirata: „Varsányi Judité, Készült az 1862.-ben". Hódmezővásárhely. Sz.: 102 cm. Budapest, Néprajzi Múzeum

re a mezők elütő alapszínt kaptak[135]. A házaspár két ládája nyomán kirajzolódó képünk kiegészítéséhez érdemes egy pillantást vetnünk arra az 1884-ből datált cselédládára is, ami a férj öccséé volt *(29. kép)*, aki — vőként beházasodott két testvérével szemben, uradalmi szolgálatba állt —, hogy megérezhessük, szerényebb volta ellenére is milyen erőn felüli áldozatot követelhetett a hagyományos módon virágozott ládájának az elkészíttetése az anyagi helyzete javítása reményében vőnek ment fiú számára.

[135] Vö.: K. Csilléry Klára 1963. 124—126.

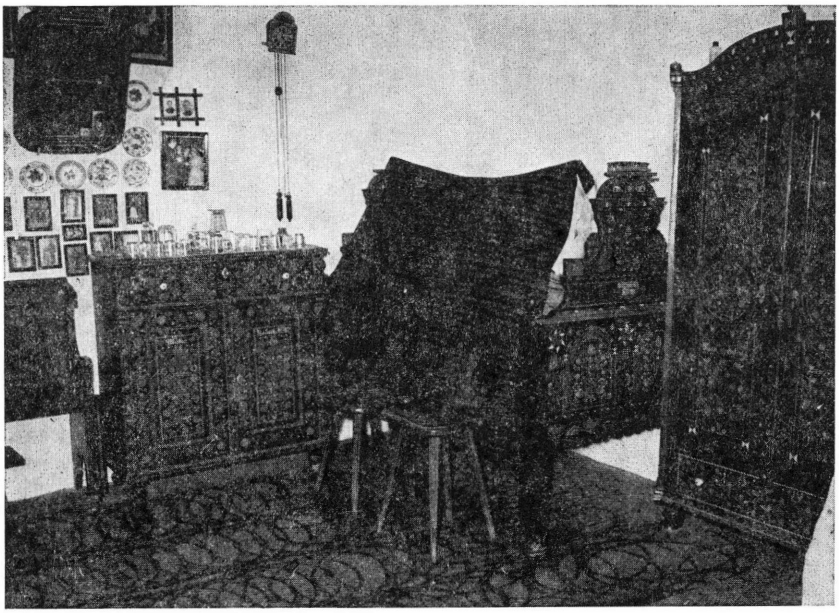

32. kép. Tisztaszoba részlete szegényparaszt özvegyénél, 1964. Harta, Bács-Kiskun m. Az alacsony szekrényke a háziasszony kelengyéjéből való, 1912-ből, a szekrényt 1926-ban, 7 évvel az esküvő után csináltatták, az ágyat, székeket és sarokpadot árverésen vették. Budapest, Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár

Az eddigiekben bemutatott szegényparaszti bútorpéldányok mögött felsejlő erőfeszítés érthetővé teszi azt, hogy esetenként a látottaktól különböző, kivitelezésbeli eltérésre is rákényszerültek a pénzszűkében levők. Ilyenre már a dunapataji 1770-es évszámú gondolkodószéknél *(23. kép)* példát kaphattunk, nevezetesen arra, hogy a drága asztalosmunkát a bizonyára kevesebbet kérő faragóspecialistáé is pótolhatta. Hódmezővásárhelyen szintén anyagi okokból történt a gazdagok és a szegények bútorai közt tapasztalható sajátos „stílusváltás" a festésről a faragásra *(30—31. kép)*[136].

A kisebb módúaknál ilyen vagy hasonló eltérésekkel, módosításokkal végül is összeálló lakáskép, természetesen, a tárgyak minden cserélődése ellenére is jellegében csak lassacskán változott. Gyakran a másodkézből összevásárolt tárgyak is eleve egy régies lakásrendet sugalltak. Ismét Tiszaigar példájára emlékeztetek, ahol az 1949—1951 közt megtekintett 50 lakás közül 30 még nagyjából a diagonális rendszer elveihez igazodott, és ezek mindegyikében szegényparasztok éltek[137]. A lakáskultúra fixálódása a kevésbé tehetőseknél, sokféle októl kényszerítve, erősebb érvényű volt *(24—25. kép)*.

Fejtegetéseim utolsó kiragadott példájaként egy hartai lakást választottam, éppen mivel ez a kívülálló számára csakis az egységes helyi stílus biztosította csalóka harmóniáról beszél. Az ott élőnek azonban nyíltan szól annak hátteréről is. A kötelező szokás révén ugyanis, hogy minden egyes bútordarabot

[136] K. Csilléry Klára 1983. 289—290.
[137] K. Csilléry Klára 1952. 108.

évszámmal és tulajdonosmegjelöléssel lássanak el, szó szerint leolvashatóvá vált, hogy melyik tárgyat mikor és mily módon szerezték be. A lakásberendezés megteremtésének terhével nehezen birkózó, főként dunai hajósként dolgozó Markó Henrikék tisztaszobájában *(32. kép)* például egyedül a főhelyen álló, 1912-ben készült alacsony szekrényke származik a kelengyéből — az ágyat igénybe kellett venni a lakószobához és ott is maradt —, míg a falu által mindenképpen elvárt ruhásszekrényt, egy újabb ággyal egyetemben, csak a házasságkötés után hét évre, 1926-ban tudták megvásárolni. A parádésszoba többi bútora, sarokpad, asztal, székek, második ágy, mind a további hosszú évek során, árverésekről kerültek a házba[138].

A téma megvilágítására elsősorban saját régebbi gyűjtéseimből felhozott példákat könnyen lehetne szaporítani[139]. Ezek sem feledtethetnék azonban azt a bevezetésül már jelzett tényt, hogy a lakáskultúra szociális tagolódásának a tanulmányozása további erőfeszítéseket kíván. Szeretném remélni, hogy a most előadottak néhány szemponttal hozzájárulhatnak az ez irányú vizsgálódásokhoz.

IRODALOM

L. Ács Anna
1983 *Két mesterjelvényes XVIII. századi szék a Hansági Múzeum gyűjteményéből.* Ethnographia XCIV. 414—422.

D. Askercz Éva
1976 *Polgári otthonok a 17—18. századi Sopronban.* Arrabona 18. 89—143.

Baker, Hollis S.
1966 *Furniture in the Ancient World. Origins & Evolution 3100—475 B. C.* New York

Bakó Ferenc
1978 *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén.* Budapest

Balogh Jolán
1943 *Az erdélyi renaissance.* Kolozsvár

Batári Ferenc
1967 *Európai bútorok a XV—XVII. században.* Kiállításkatalógus. Budapest

Bednárik, Rudolf
1949 *L'udový nábytok.* V Turč. Sv. Martine

Beitl, Klaus
1976 *Landmöbel. Zeugnisse alter Handwerkskunst.* Salzburg

Blümner, Hugo
1911 *Die römischen Privataltertümer.* München

B. Bobrovszky Ida
1980 *A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen).* Budapest

Bode, Wilhelm von
1920 *Die italienischen Hausmöbel der Renaissance.*[2] Leipzig

Böőr László—Tábori György—Vass István
1970 *Vezető a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiállításaiban.* Békéscsaba

Bruyère, Bernard
1937—1939 *Rapport sur les Fouilles de Deir el Médineh (1934—1935).* II—III. Le Caire

Chiesa, G.
1971 *Il Quatrocento. Mobili — Arti decorative — Costume.* Milano

Comenius, Joh. Amos.
1669 *Orbis Sensualium Pictus Trilinguis* ... Norimbergae
1685 *Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis* ... Leutschoviae

[138] K. Csilléry Klára 1982b. 13—15.

[139] Magam is érintettem más tanulmányaimban a kérdés egyéb aspektusait is, így az eltérő lakáshasználat kényszeréből fakadó különbségeket, pl. már: K. Csilléry Klára 1952. 109—110.

K. Csilléry Klára
1952 *Vázlatok a tiszaigari népi lakáskultúrából.* Ethnographia LXIII. 83—111.
(1956) *Munkácsy Mihály festett ládája.* Budapest
1963 *A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény.* In: A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárgygyűjtése. Szerk. Szolnoky Lajos. Néprajzi Értesítő XLV. 122—129.
1970 *„Ősi hagyaték" — „felülről érkezett szálladék" ? (A szék történetének kezdetei).* Ethnographia LXXXI. 453—466.
1971 *Népművészetünk története.* Kiállításkatalógus. Budapest
1972 *A magyar nép bútorai.* Budapest
1975 *Egy németalföldi eredetű magyar népi bútor: a csuklós támlájú pad.* Néprajzi Értesítő LVII. 5—61.
1982a *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest
1982b *Die Bauernmöbel von Harta. Erläuterungen zur Möbelstube der Ungarn-Deutschen in der Sammlung des Ethnographischen Museums Schloss Kittsee.* Kittsee
1983 *A hódmezővásárhelyi bútor.* In: Kiss Lajos emlékkönyv. Szerk. Dömötör János—Tárkány Szücs Ernő. Hódmezővásárhely. 273—293.
1984 *Komáromi láda 1799-ből.* Ház és Ember II. 203—212.
Daun, Berthold
1906 *Veit Stoss.* Bielefeld—Leipzig
Demkó Kálmán
1890 *A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században.* Budapest
Deneke, Bernward
1969, 1983 *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber.* München
Domanovszky György
1942 *Magyar parasztbútor.* Budapest
1964 *Népi bútorok.* Budapest
1981 *A magyar nép díszítőművészete.* I—II. Budapest
Döppe, Friedrich
1955 *Deutsche Bauernmöbel.* Leipzig
Dreger, Moritz
1914 *Baugeschichte der K. K. Hofburg in Wien bis zum XIX. Jahrhunderte.* Österreichische Kunsttopographie XIV. Wien
Éber László
1905 *A bútorművesség emlékei Magyarországon.* In: Az iparművészet könyve. II. Szerk. Ráth György. Budapest. 430—505.
Fél Edit
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* Budapest
Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára
1969 *A magyar népművészet.* Budapest
Flemming, W.
1937 *Deutsche Kultur im Zeitalter des Barock.* Handbuch der Kulturgeschichte. Potsdam
Gostwicka, Janina
1954 *Włoskie meble renesansowe w zbiorach wawelskich.* Warszawa
1965 *Dawne meble polskie.* Warszawa
Güthlein, Hans—Ritz, Joseph Maria
1962 *Das Feuchtwanger Heimatmuseum.*[2] Feuchtwangen
Haase, Gisela
1981 *Möbel und Schnitzereien.* In: Kunsthandwerk der Gotik und Renaissance, 13. bis 17. Jahrhundert. Museum für Kunsthandwerk Schloss Pillnitz. Red. Arnold, Klaus-Peter. Kiállításkatalógus. Dresden. 11—62.
Hauser Arnold
1968—1969 *A művészet és irodalom társadalomtörténete.* I—II. Budapest
Hinz, Sigrid
1976 *Innenraum und Möbel: von der Antike bis zur Gegenwart.* Berlin
Hofer Tamás—Fél Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest
Holm, Edith
1978 *Stühle: von der Antike bis zur Moderne; eine Stilgeschichte des Sitzmöbels.* München
Huszka József
1895 *Teleki Mihály széke.* Archaeologiai Értesítő XV. 93—94.

JANKÓ János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest
KILLEN, Geoffrey
1980 *Ancient Egyptian Furniture. 4000—1300 BC.* I. Warminster
KISS Lajos
(1943) *A szegény asszony élete.* Budapest
KLINGENBURG, Karl-Heinz
1970 *Gestaltung in der Renaissance.* Berlin
KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő
1972 *Kászoni székely népművészet.* Bukarest
KREISEL, Heinrich
1968 *Die Kunst des deutschen Möbels. I. Von den Anfängen bis zum Hochbarock.* München
KÜHNEL, Harry
1959 *Beiträge zur Geschichte der Wiener Hofburg im 16. und 17. Jahrhundert.* Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 20. 268—283.
LAMBRANZI, Gregorio
1975 *Neue und curieuse theatralische Tanz-Schul.* I—II. Leipzig
LEBER, Wolfgang
1965 *Die Puppenstadt Mon Plaisir.* Leipzig
LUKINICH Imre
1927 *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest
MASITS László
1969—70 *Kismarja XVII. századi ezüst pecsétnyomója.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 475—492.
MEIER-OBERIST, Edmund
1956 *Kulturgeschichte des Wohnens im abendländischen Raum.* Hamburg
MORANT, Henry de
1976 *Az iparművészet története a kezdetektől napjainkig.* Budapest
MUNKÁCSI Ernő
(1937) *Miniatúrművészet Itália könyvtáraiban. Héber kódexek.* (Budapest)
B. NAGY Margit
1957 *Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez.* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. BODOR András és mások. Kolozsvár. 486—496.
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest
1973 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak.* Bukarest
NAGYBÁKAY Péter
1971 *Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek.* A Veszprém megyei múzeumok közleményei 10. 127—187.
ORTUTAY Gyula
1941 *A magyar népművészet.* I—II. Budapest
PÁLOS Ede
1911 *A Rábaköz és Győr vidékének népművészete.* Néprajzi Értesítő XII. 150—173.
PALOTAY Gertrud
1940 *Árva Bethlen Kata fonalas munkái.* Kolozsvár
PÉTER Katalin
1975 *A magyar romlásnak századában.* Budapest
ROSA, Gilda
1966 *La decorazione rinascimentale.* Milano
RUMPF, Karl
1967 *Brettstühle. Englische und französische Stuhlmoden des 18. Jahrhunderts als Vorbild.* Zeitschrift für Volkskunde 63. 236—252.
SCHMIDT, Leopold—MÜLLER, Armin
1982 *Bauernmöbel im Alpenraum.* Innsbruck—Frankfurt/Main
SCHOTTMÜLLER, Frida
1928 *Wohnungskultur und Möbel der italienischen Renaissance.*[2] Stuttgart
SCHRAM Ferenc
1957 *A dőri énekeskönyv.* Néprajzi Közlemények 1—2. sz. 235—254.
SERES András
1976 *Hétfalusi „csángó bútor".* In: Népismereti dolgozatok 1976. Szerk. Kós Károly. Bukarest. 103—107.

Sima László
1914 *Szentes város története.* Szentes
Szabolcsi Hedvig
1954 *Régi magyar bútorok.* Budapest
Szamota István—Zolnai Gyula
1902—1906 *Magyar oklevél-szótár.* Budapest
Szathmáry Károly
1844 *Hold-Mező-Vásárhely. Táj és népismertetés.* Regélő Pesti Divatlap. 546—550.
Cs. Tábori Hajnalka
1977 *A Déri György-gyűjtemény két faragott, festett széke.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 291—303.
1979 *A Déri Múzeum XVII—XVIII. századi festett asztalosbútorai.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 273—280.
Uebe, F. Rudolf
1924 *Deutsche Bauernmöbel.* Berlin
Vajkai Aurél
1959 *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest
Varga Imre (sajtó alá rend.)
1977 *Szentsei György daloskönyve.* I—II. Budapest
Vayerné Zibolen Ágnes
1980 *Könyv- és folyóiratillusztráció.* In: Művészet Magyarországon 1780—1830. Szerk. Szabolcsi Hedvig—Galavics Géza. Kiállításkatalógus. Budapest. 95—102., 217—258.
Viski Károly
1925 *Dunántúli bútorok. I. Székek.* Budapest
Voit Pál
1943 *Régi magyar otthonok.* Budapest
Wilckens, Leonie von
1959 *Alte deutsche Innenräume vom Mittelalter bis zum 17. Jahrhundert.* Königstein im Taunus
1978 *Das Puppenhaus: vom Spiegelbild des bürgerlichen Hausstandes zum Spielzeug für Kinder.* München
Zimányi Vera
1968 *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században.* Budapest
Zoltai Lajos
(1936) *A debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház belseje.* Debrecen

Klára K. Csilléry

DIE DIFFERENZIERUNG DER WOHNKULTUR NACH SOZIALEN SCHICHTEN

(Auszug)

Der Aufsatz behandelt einige Aspekte des Fragenkomplexes. In der Einleitung führt die Verfasserin Beispiele für das Absinken der Kulturgüter aus der Frühzeit an (Herrscher > Beamte > Handwerker, Ägypten, XVIII. Dynastie, *Bild 1—3)*, oder auch Beispiele für das Aufsteigen der Kulturgüter (das praktische Handwerkermöbel findet seine exklusive Form bei dem Pharao: *Bild 4—6)*. Ein anderes Beispiel für den Aufstieg und die Verfeinerung ist die Entstehung des Brettstuhls (beim italienischen Bürgertum, 14—15. Jh. *Bild 7—10)*. Die Verfasserin befaßt sich mit den Umständen, die die Verpflanzung, den weiteren Aufstieg, sodann die Beharrung bewirken (süddeutscher Raum, 15—17. Jh. *Bild 11—13)*. Andererseits macht sie mit dem Absinken des Stuhltyps in ihren verschiedenen Phasen in Ungarn bekannt (1674: Miklós Bethlen, nachmaliger Kanzler von Siebenbürgen; 1763: Kantor im Dorf, und 1822: Landadeliger; *Bild 14—16)*. Indem sie die Frage der Vermittler zu den Bauern am Beispiel des Rokokostils anschneidet, versucht sie festzustellen, wieweit die Übernahme hinter dem Zeitstil zurückbleibt (südliche Donaugegend: Landadeliger, 1774 und Grossbauer 1799, *Bild 17—18)* und sie weist auch darauf hin, wie die Loslösung vom Vorbild, die „Verbäuerlichung" auch vom Kleinadel ausgehen konnte, der auch selbst in der Befolgung des herrschenden Zeitstils zurückblieb *(Bild 19)*.

In der weiteren Folge konzentriert sich die Verfasserin auf die Frage der Wohnkultur der Bauern. Als einen Faktor, der die Adaptation hindert, führt sie als Beispiel den Armlehnstuhl mit rahmenartiger Rückenlehne an, ein Stück, das im 17. Jh. den Rang des Besitzers bezeichnete (Bürgermeisterstuhl, 1606; im Besitz eines hohen Herrn, 1652; *Bild 20, 21)*, sie weist auch auf die Veränderungen infolge der vorhandenen Mittel hin (Agrarstadt im Tiefland, 18. Jh.: Tischlerarbeit eines Fachmanns und das Erzeugnis eines Bastlers; *Bild 22, 23)*. Die öffenliche Meinung des Dorfes, besonders die der reichen Bauernfamilien mißbilligte, wenn Prestigegüter bei Bauern unter ihrem Vermögensstand gebraucht wurden und in ihrer Wohnung repräsentativ aufgestellt wurden. (Ein Kleinbauer durfte den selbstgebastelten Armstuhl nur neben dem Ofen gebrauchen; ein Tagelöhner scheute sich, einen Thonet-Armstuhl, den er bei Versteigerung erstande hatte, zu gebrauchen, er konnte darin nicht richtig sitzen; *Bild 24, 25)*. Die Verfasserin verfolgt auch die Eingliederung der absinkenden Objekte in den kleineren Wohnräumen, dabei bemerkt sie, daß es auch bei der Bürgerschaft im Mittelalter eine bekannte Erscheinung war, daß Prestige-Novationen und veraltete Möbelstücke im Zimmer nebeneinander standen *(Bild 26)*. An den Maßen und Verzierungen konnte man den Rang des Besitzers erkennen *(Bild 27, 30* und *31;* Truhe eines reichen Mädchens und das Möbelstück ihres eingeheirateten, unbemittelten Gatten, bzw. das ihres Bruders, der sich als Knecht verdingte: *Bild 28, 29)*. Schließlich erwähnt die Verfasserin den zeitlichen Aufschub der Möbelanschaffung bei armen Familien, auch wenn es sich um Gegenstände handelt, die ihnen nach ihrem Stand gebühren würden (die gute Stube eines armen bäuerlichen Schiffheizers, die hauptsächlichen Möbel wurden stückweise angeschafft zwischen 1912 und 1926; *Bild 32)*.

Gáborján Alice

Középkori magyar szürkeruhák

A most következő tanulmány a szűrrel *(1. kép)* kapcsolatos korábbi munkám folytatása[1]. Ennek eredményeiből a következőket foglalnám össze röviden: tisztázódott, hogy a magyar *szűr* szónak, valamint középkori latin megfelelőjének, a *griseus* szónak egykor 'szürkeposztó' volt a jelentése. A *griseus zyr* szópár legelőször az 1395 körüli Besztercei[2] — majd az 1405 körüli Schlägli[3] *(grisius, zir)* Szójegyzékekben van felsorolva.

Ami e két szójegyzék korát illeti, KNIEZSA István szerint a Soproni és a Besztercei Szójegyzéknek „valamikor a XIII. század elején kellett keletkeznie"[4]. Azonban a *Régi Magyar Glosszárium*[5] szerint az az eredeti szójegyzék, amelynek a Besztercei Szójegyzék másolata „1380—90 körül készülhetett", a Besztercei Szójegyzék „másolata 1380—1410 közé tehető".

Mindenesetre a XIII. század elejéről, 1206 körülről való egy soproni feljegyzés bizonyos malomról, melynek négy kereke közül az egyik szürke posztót dürückölt: „. . . . in molendinum quatuor rote, quarum una crisium pannum pilat".[6]

Azt a feltevésünket, hogy mind a griseus, mind a szűr szavak 'szürke posztó'-t jelentettek, megerősítik a következők: 1. E két szó az idézett szójegyzékekben a posztók között van felsorolva. 2. Az *Oklevél Szótár* egy 1528-ból való szövege szűrnek mondott szürkeposztóról *Pannum griseum zÿwr dictum*-ról szól.[7] 3. Végül, a XVI. századi Nádasdi Számadásokban az 1552-es évnél többször megismétlődik a *grisej-szür* megfelelés. Például 1552-ben, augusztus 4-én Rumy szekérvezetőnek „pro theorlőzwr dedimus vnam vlnam grisej . . ." Azután aug. 12-én megintcsak „pro thörlő zwr dati sunt grisej cubiti 2."[8]

Ez a *griseus* szó nem volt tagja a klasszikus latin nyelvnek. A középkori frank nyelv *grisetus* szavából származik, amelynek 'szürke posztó' volt a jelentése[9]. Innen került a középkori franciába és a középkori latinba, a frankhoz

[1] GÁBORJÁN Alice 1970, 1972, 1975, 1977, 1979.
[2] FINÁLY Henrik 1892, 41. l. 685. sz.
[3] SZAMOTA István 1894, 57. l. 1249. sz.
[4] KNIEZSA István 1952, 94.
[5] BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor 1984, 37.
[6] ENDREI Walter 1969, 40.
[7] SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula 1902—1906, 947. — *Oklevél Szótár*
[8] BELÉNYESY Márta 1959, II. 195.
[9] GAMILSCHEG, Ernst 1928, „gris" címszó. — DAUZAT, Albert 1938, „gris" címszó. — ROBERT, Paul 1960, „gris" címszó. — BLOCH, Carl—WARTBURG, Walther von 1960, „gris" címszó. — LITTRÉ, Émile 1874, „gris" címszó. — GODEFROY, Fréderic 1901, „gris" címszó. — HEIDEN, Max 1904, „grau" címszó. — GRANDSEIGNES D'HAUTERIVE, Robert 1947, „gris" címszó. — DAUZAT, Albert—DUBOIS, J.—MITTERAND, H. 1964, „gris" és

hasonlóan 'szürke posztó' jelentéssel. — A magyar *szűr* szó az ugyancsak „szürkeposztó' jelentésű, középkori cseh *šerj* szóból származik. TAGÁNYI Károly szerint „a szűr szó a posztók között van felsorolva . . . jelentése 'szürke posztó' . . . hasonlóan az ősrégi cseh „šerj" 'szürke posztó' jelentésű szóhoz"[10]. Így a Besztercei- és Schlägli Szójegyzékek *griseus, zyr* és *grisius — zir* szópárjainak mind latin, mind magyar tagjai a középkorban szürke posztót jelentettek.

Paraszti szürkeposztó Európában

Középkori magyar szürke ruhák tárgyalásához szükséges azt a középkori európai és középkori magyar paraszti környezetet felvázolni, amelyen belül a magyar szürke ruhák kialakultak.

A középkori európai parasztok számára kötelező volt a szürke ruhák viselete. Ezeknek anyagát saját, durvább minőségű fekete és fehér juhaik összekevert, — vagy szürke juhaik természetes színű gyapjából maguk készítették. Erről Alwin SCHULTZ és Adolf BARTELS mellett Viktor VON GERAMB is írt.[11]

A szürke posztót jelentő griseus szó ezért 'parasztos' jelentést kapott, — és valóban, a középkori Európában gyakori a *paraszti szürke*, a *griseus rusticanus* megjelölése. Erre néhány középkori francia, cseh, német, — sőt magyar adatot is idézhetünk:

F r a n c i a: DU CANGE két olyan, francia területen írott, középkori latin szöveget is közöl, amelyekben kifejezetten paraszti — *rusticanus* — a *griseus* nevű szürkeposztó: „Lanae autem dormitorii vel de albo esse debent, vel de Grisio Rusticano." Majd: „Cappae laicorum fratrum, id est conversorum de Grisio Rusticano."[12]

C s e h: 1341-ben egy bizonyos Meinhard trónra lépéséről van szó, amely 1286-ban történt. Ez alkalommal ez a Meinhard szürke palástba, tunikába és kalapba volt öltözve, olyan módon, ahogyan a parasztok járnak: „Der Abt von Viktring im Jahre 1341 gibt Nachricht über die Inthronisierung des Meinhards im Jahre 1286: . . . gekleidet mit einem grauem Mantel, Tunik, a Hut und Schuhen „eodem modo, quo rusticus induitur".[13]

A XIV. század elejei *Oesterreichische Reimchronik* egy karintiai herceg trónra lépéséről ír, aki régi hagyomány szerint ekkor szürke parasztruhába volt öltözve: szürkeposztó nadrágba, piros bocskorba, szürke ujjasba és köpenybe, szürke kalapba: . . . „ der inthronisierte Fürst von Kärnten hatte bei der Zeremonie nach altem Brauch ein Bauernkleid, und zwar: Hosen aus grauem Tuch, rote Bundschuhe, graue Tuchjacke, grauen Mantel, . . . einen grauen Hut . . ."[14]

N é m e t területről ugyancsak számos paraszti-szürke ruháról szóló adatunk van. Ezek közül itt most két szép szöveget idézünk a LUTHER Márton

„grisette" címszavak. — GRIMM, Jakob und GRIMM, Wilhelm 1958, „grau" címszó. — BLOCH, Carl—WARTBURG, Walther von 1960, „grau" címszó.

[10] TAGÁNYI Károly 1893, 323.

[11] SCHULTZ, Alwin 1903, 291. — BARTELS, Adolf é. n. 44. — GERAMB, Viktor von—MAUTNER, Karl 1932, I. 278.

[12] DU CANGE 1883—1887, IV. 113.

[13] ZIBRT, C. 1892, 41.

[14] *Borovy Libri erectionum* I. 1875, I. 54. E munkára Helena JOHNOVÁ hívta fel a figyelmemet. Ezt és a német fordítást is neki köszönöm.

mondásaiból, tanítványai által összefoglalt *Asztali beszélgetések*-ből. Egyik így hangzik: öltözhetik szürkébe is a paraszt, ezen még nem látszik az alázatosság. „. . . ain baur auch graw tregt, daran sihet man die demut nicht."[15] Azután: szürke ruhába öltöznek, szürke kalapot tesznek fel, szívük mégis hívsággal teli és nagy tisztesség kívánásával (Karlstads anhänger) „. . . zihen einen grawen rock ann, setzen einen grawen hudt auff, und stecket doch ihr hertz voller hoffart aud begirt nach grosser ehr."[16]

M a g y a r adataink is vannak paraszti szürkéről. Az 1560 körüli Gyöngyösi Szótártöredékben a későbbiekben szürkének megismerendő daróchoz hasonlítják a paraszti öltözetet: „Cento ponitur pro vestimento rusticano pro interio vestimento quod super subuculam induj solet, mint az daroch: Guba: Szukmanj."[17]

Szürke paraszti ruháról, pontosabban condráról egy még jóval későbbi, erdélyi adatot is idézhetünk: 1784-ben „Sárpatakról . . . el szökött Jobbágy Sütőnek le írása . . . Szökött el paraszt köntösbe, úgy mint egy szürke czondorában, Szőr harisnyában, botskorban, hívják Nagy Sigmondnak."[18]

Szürke szövetségek

E paraszti szürke lett a névadója a paraszthábórúk néhány XV. századi—XVI. század elejei német paraszti szövetségének. Legkorábbi adatunk erre 1424-ből való, ekkor írnak Svájc keleti részén bizonyos „grauer Bund"-ról, szürke szövetségről. Ehhez még két további svájci szürke szövetség csatlakozott, innen a név: „Graubünden", szürke szövetségek; — „grau punt"-ról van szó az 1499-es augsburgi városi krónikában és az ugyanezen évből való kölni városi krónikában „világosan kapcsolódva a szürke ruhaszínhez" — „. . . mit deutlicher Anknüpfung an grau als Kleiderfarbe . . ." teszik hozzá német etimológiai szótárukban a Grimm testvérek. Majd: „. . . der graue bund . . . gehaissen worden als sy dann mit sonder farben und kleidung erzeigt haben."

Szürke szövetségről tudósítanak még a Grimm testvérek 1528-ból Nördlingenből,[19] végül 1531-ből ismét svájci szürke szövetség adatot idéznek: „. . . von grahen punden 1531 . . ."[20]

„Griseus" és „szürke" szavakból alkotott paraszti nevek

A paraszti griseus-szürkéből alakult minden bizonnyal a középkori legendabeli parasztlány, Griseldis neve is, aki számos próbatétel után az előkelő Walther von Saluzzo felesége lett. Történetét Bocaccio (1348), majd Petrarca (1373) dolgozta fel.

Magyar földön ehhez hasonlóan ugyancsak a 'paraszti' jelentésű *szürke* lehetett a névadója Mihály szakács felesége *Szürke* nevének: „Michael . . . cum uxore sua Zwrke . . ." amikor 1273-ban az egri káptalan összeírja Panyit bán

[15] Grimm, Jacob und Grimm, Wilhelm, 1958, IV. Band I. Abteilung 5. Teil 2103.
[16] Grimm, Jacob und Grimm, Wilhelm 1958, IV. Band I. Abteilung 5. Teil 2083.
[17] Melich János 1898, 186. l. 4499 szám.
[18] Szabó T. Attila 1975, I. 1218.
[19] Grimm, Jacob und Grimm, Wilhelm, 1958. IV. Band I. Abteilung 5 2086.
[20] Grimm, Jacob und Grimm, Wilhelm 1958, IV. Band I. Abteilung 5. 2072 és 2103.

szolgálónépét.[21] 1480-ban bizonyos szürke Jánost „Johanne zwrke"-t említ az Oklevél Szótár.[22]

Grisettek

A francia *griset* nevű szürkeposztóról kapták nevüket a szegényes szürkeposztóba öltözött francia varrólánykák, a *grisettek*. Erről LITTRÉ[23] és DAUZAT[24] írnak etimológiai szótárukban.

Szürke ruhás bűnbánók, zarándokok, szürke ruhás Krisztus

E szegényes, paraszti szürke jellemezte a szegények mellett a bűnbánók és zarándokok ruháit. „Grau . . . die Tracht des Pilgers, des büszers und der freiwillig armen" írta W. WACKERNAGEL.[25] Strasszburg város krónikájában hasonló szöveget idéznek a GRIMM testvérek 1362-ből: „die grawen kleider armen lüten . . ."[26]

Végül ilyen szegényes-paraszti szürke az alázatos Krisztus ruhája is: „. . . für sich steht die Verbindung grauer rock als bezeichnung des legenderen gewandes Christi, des 'ungenähten rockers' wohl in der Sprache der pilger . . ."[27]

E szürkének tartott varratlan ruha az igen régies, ún. tömlőszövés technikájával készült, ami kelet felé, de a dán bronzkor felé is mutat.[28]

Szürke barátok

Ilyen szegényes-paraszti szürkébe öltözött alázatosság jeléül néhány középkori szerzetesrend is. „Griseus, vestis monachorum" írta DU CANGE nyomában BARTAL A.[29] Pontosan a középkori ferenceseknek és ciszterekeknek volt szürke a ruhája. Ezeket „Graue Brüder"-eknek, „Graue Mönche"-knek, „ordinis grisei"-eknek, szürke barátoknak hívták.[30]

Szürke ruhájuk középkori női rendeknek, ferenceseknek, begináknak is volt.[31]

Szürke barátokról, ferencesek-obszervánsokról magyar területen is van említés. „Cseri" barátoknak hívták őket és a paraszti (szürke) szűrökhöz hasonló volt a ruhájuk. Ezt mutatja a következő, 1565-ből származó szöveg: „Nem ôtöznec szôrôs gyapyas lasnakba szûrbe, hogy hazuggyanac benne mint az czyeri barátoc".[32] A szövegkörnyezetben bálványimádó Baal szolgáiról, majd barátokról, hajas ördögökről van szó. Nem világos, hogy az idézett mondat kikről szól.

[21] WERTNER Mór 1917, 90. — BERRÁR Jolán 1951, 162.
[22] SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula 1902—1906, 948. — OL. D. 18313.
[23] LITTRÉ, Émile 1874, „grisette" címszó.
[24] DAUZAT, Albert 1938, „grisette" címszó.
[25] In: GRIMM, Jacob und GRIMM, Wilhelm 1958, „grau" címszó.
[26] GRIMM, Jacob und GRIMM, Wilhelm 1958, IV. Band I. Abteilung 5.
[27] GRIMM, Jacob und GRIMM, Wilhelm 1958, IV. Band I. Abteilung 5.
[28] HOFFMANN, Martha 1981.
[29] DU CANGE, In: BARTAL Antal 1901, 299.
[30] HOFMANN, Karl 1960, 1173. — FORSTER, Wilhelm 1960, 273. — SPAHR, Karl 1965, 1384—1385. Mindhárom in: *Lexikon für Theologie und Kirche.*
[31] GRIMM, Jacob und GRIMM, Wilhelm 1958, IV. Band I. Abteilung 5. 2079. — MENS, A. 1958, 116. In: *Lexikon für Theologie und Kirche II.*
[32] MELIUS Péter 1565, 465.

Vestes griseae — szürkeruhák Magyarországon

Ez volt tehát a középkori európai és középkori magyar szegényes-paraszti szürke ruhás környezet. Most lássuk a középkortól a recens anyagig terjedő, durva minőségű szürke posztókból készült magyar, szegényes-paraszti szürkeruhákat.

Magyar területen nemcsak a parasztos szürke posztóból készült középkori szűr volt szürke — amelynél az anyag neve megegyezett a belőle készült felsőruha nevével, és amely szűr anyagnév szinonimája volt a latin griseusnak — hanem ezenkívül még számos paraszti felsőruha és kabátféle. Ezekről — a paraszti ruházat középkori rétegét alkotó szürkeruhákról —, amelyek a magyar anyagban a középkortól folyamatosan, helyenként-esetenként egészen a recens anyagig követhetők — számolnánk be az alábbiakban.

XVI. századi, magyarországi latin szövegekben feltűnik a szegények, parasztok, szolgák számára készült, különféle szürkeruhákat gyűjtőnévvel jelölő *vestes griseae — szürkeruhák* kifejezés. Így 1545-ben a Nádasdiak szolgálatában álló János kocsisnak kellett egy szürkeruhát juttatni: „Joanni Aurige debentur soluere . . . una vestis grisea."[33] Szürkeruhákat készítő szabókról — sartores-ekről „. . . qui vestes griseas conficere solent" — rendelkezik Báthory Zsigmond 1592-ben.[34]

Az 1592-es *vestes griseae* többesszáma többféle szürkeruhára mutat, és valóban — jó néhány felső ruháról derült ki a korabeli szövegekből, hogy különféle szürke posztókból, nemegyszer kifejezetten szürke szűrposztóból készültek.

Az itt a szűrön kívül tárgyalandó szürkeruhákat különböző szempontok szerint lehet csoportosítani. Mostani felsorolásukat azokkal kezdjük, amelyeket az írásos adatok csak szegényeseknek-parasztosaknak mutatnak. Ezek a szűrön kívül: a zsákruha, a gubaruha, a daróc, a condra, a zeke, a cedele, a szokmány és a kankó. Ezek közül az első hatnál: a zsákruha-, a gubaruha-, a daróc-, a condra-, a zeke- és a cedelénél az anyag neve és a belőle készült ruha neve azonos. Zsákanyagból zsákruha, guba anyagból guba nevű ruha, daróc posztóból daróc nevű ruha, condraposztóból condra nevű ruha stb. készült. Tovább szükítve a kört: a szűrnél és az első háromnál, a zsák-, a guba- és darócnál az anyag (ruha)név egyúttal a latin 'szürkeposztó'-t jelentő griseus szó szinonimája.

A második csoportban olyan szürkeruhákat sorolunk fel, amelyek nevei nem elnevezései egyúttal annak az anyagnak is, amelyből készültek, hanem már csak bizonyos formákat-szabásokat jelölnek. És e ruhák már nem kizárólag szegényes-paraszti ruhák, hanem gazdagoknak-előkelőknek drágább textíliákból készülhettek, míg a szegények-parasztok felsőruháinak anyagai durvábbak, olcsóbbak voltak, nemegyszer az olcsóbb szürke posztó fajták.

Ezeknek a — gazdagok és szegények ruhatárában egyaránt meglevő, de különböző finomságú posztóruháknak két alcsoportját lehet megkülönböztetni:

a) a szabatlannak számító lepelruhát, mint a pallium típusú, téglalap alakú palást és a paenula típusú fél- vagy egész kör alakú köpenyegét, és

b) a mára már ismeretlen szabású tunikát, köntöst, csuhát és subicát.

[33] Belényesy Márta 1959, I. 79.
[34] Szádeczky Lajos 1903, 91.

Az első csoportba a szűrön kívül a következők tartoznak:

1. Zsákruhák. Zsák nevű anyagból készültek és a *szűr* szóhoz hasonlóan a *zsák* szó is lehetett szinonimája a *griseus* szónak. A zsákruhák az eredetileg szürkének megismert, durva minőségű gyapjúposztóból készült ruhák feltehetően legegyszerűbb, legrégiesebb változatai voltak. Derékszögű darabokból készültek T alakúra, úgynevezett tunika típusúak voltak *(2. kép)*.

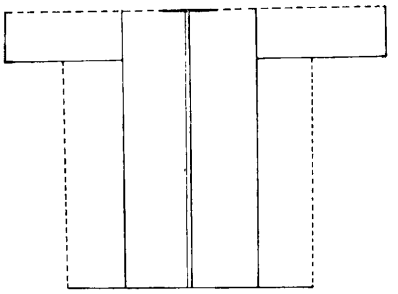

1. kép. A szűr alapszabása

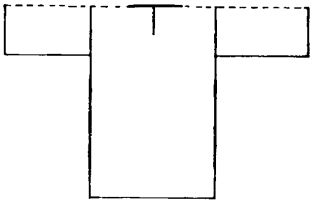

2. kép. A tunika alapszabása

A *zsák* szó, amely a magyar nyelvben jelenthetett anyagot is — ruhát is, német eredetű. Végső forrása az asszír *šakku* 'zsák, vezeklőruha ! Föniciai, illetőleg héber közvetítéssel bejutott a görögbe, majd a latinba.[35] Legkorábbi magyar előfordulásait a *Jókai Kódex*ből ismerjük, melynek latinról magyarra fordított szövege P. Balázs János szerint[36] 1370 után, 1440 körül keletkezett, — valamint az 1416/1450 körüli *Bécsi Kódex*ből.[37]

Milyen lehetett a középkori zsákruha zsákanyaga ? Tudott dolog, hogy a középkori zsákok gyapjúból készültek. Van is olyan — bár későbbi — magyar adat, amely a zsáknak való anyag megjelölésénél ennek kifejezetten gyapjú — *szőr* — mivoltára utal. Egy 1724-ben, Körtvélyesen kelt limitáció két másolata szerint a takácsok „Vastag Szőr Vászonnak Singitul —frt. 1/2 d. Sáknak való Keskeny Szőr vászontul —frt. 1/2 d."-t kérhettek.[38] Ezek a szövegek az egykori zsák *szőr* — gyapjú — anyagát mutatják. A szőrvászon elnevezés vászon tagja valószínűleg kétnyüstösen szövött anyagra utal, ennek a technikának neve a szakirodalomban: vászonkötés.

Az európai középkor zsákjai tehát gyapjúból készültek. A magyar anyagban a fentebb idézett gyapjú zsákszöveten kívül a szürkének megismert 1. szűr, majd a későbbiekben ugyancsak szürkének megismerendő 2. daróc- és 3. condraposztóból is készülhettek zsákok.

1. *Szűranyagú zsák.* Szűrposztó — tehát szürke posztó zsákra mutat az *Oklevélszótár* következő, 1545-ből való adata: „Eg öreg zyr sak".[39]

2. *Daróc anyagú zsák:* 1493—96-ban az egri püspökségnél nagy zsákok készítéséhez *grisium*nak nevezett szürke posztót, illetve darócot vettek: „Pro maioribus saccis faciendis emi Grisium vulgo darocz".[40] Itt a zsák a grisium, illetve a daróc szinonimája.

[35] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, a következőkben TESz. III. 1028.

[36] *Jókai Kódex*, 1370 után/1440 körül. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi: P. Balázs János. Budapest, 1981, 10.

[37] *Bécsi Kódex*, 1416 után/1450 körül. Közzéteszi: Mészöly Gedeon. Budapest, 1916.

[38] *Limitationes Rerum venalium de annos 1653, usque 1701*, Sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár. Ad Loculum 98 pertinet. Continet a 275 ad 440. — 359 és 293 lapok.

[39] *Oklevél Szótár* 947. OL. Néd. 49.

[40] *Oklevél Szótár* 147. Az egri püspökség számadásai az 1493—96. évekről. Fol. 29.

3. *Condra anyagú zsák.* Lehetett a zsákok anyaga a condraposztó is, amelyet szintén szürkének mutatnak majd a következőkben, a condra nevű ruhánál idézendő adatok.

Kifejezetten zsáknak való condraposztóról, amelyet szürkének mutatnak a condránál a későbbiekben idézendő adatok — a következő, 1697-ből való feljegyzés szól: „Saknak valo czondra Poszto Ul 53."[41]

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a zsákok gyapjúposztó anyaga a *zsák*nak nevezett gyapjú anyagon kívül gyakran lehetett a szűrnek, darócnak, condrának nevezett és nemegyszer szürkének mutatkozó posztó is. Hogy ezek a különböző nevű, de szürke és olcsó posztófajták akkor miben különböztek egymástól — ma már nem tudjuk. Pedig a különböző elnevezések valamilyen anyag- esetleg szövésbeli különbözőségre bizonyára utaltak. Lehetett e különbség a csakis a szűrposztónál megjelölt gyapjúanyag fonás előtt, csapással finomított vagy nem finomított mivolta, lehetett a különbség az összes szürkeruháknál a szövéshez használt nyüstök száma is. A fentiekben idézett *szőrvászon* kifejezés *vászon* tagja kétnyüstös szövésre utal, a recens szűrök három-[42] vagy négynyüstösen szövöttek. Lehetett még különbség a kallás-ványolás megléte vagy hiánya.

Ezek voltak a különböző, esetenként szürke szűrposztóból vagy egyéb szürke posztókból készült középkori gyapjúzsákok.

Az egykori asszír 'zsák, vezeklő ruha' jelentésű *šakku* szó alapján lehetségesnek véltük, hogy a magyar *zsák* szónak nemcsak 'anyag' — hanem 'ruha' jelentése is volt. Mollay Károly a *Bécsi Kódex* (1416 u./1450 k.) alapján a zsák 'vezeklőruha' jelentését szintén idézi. Ugyancsak ő írja, hogy a középfelnémetben a *Sack* szónak 'Trauerkleid (der Juden)' jelentése is volt. Majd így folytatja: „A zsákruha a XII. században Nyugat-Európában alapított Fratres saccati (Saccophori; németül: Sackträger) vezeklő rend ruházata volt (a rend Magyarországon is a XIII. században megjelent Ágoston-rendi remeték közé olvadt . . .)"[42a]

Lássunk most olyan adatokat, amelyek a megítélésem szerint szürkének megismert zsákanyagból *zsák* vagy *szűrzsák* nevű ruhákat mutatnak.

A legrégibb, eddig ismert magyar szöveg, amelyben a zsák szó előfordul, mégpedig mindjárt ruhaként — az 1370 után, 1440 körül írott *Jókai Kódex*ben: „ . . . ew wallaÿ hytuan zakual fedettek uala bel es kemenuel. Es mutatnakuala az hÿtvan zaknak belfedeserewl nemÿ zegyenseget . . ." E szöveg latin megfelelője: „. . . humeri eius coperti sacco vili et aspero. Pretendabaturque quedam erubescentia de sacci vili operimento".[43] Ebben a passzusban Szent Ferenc imádkozik „Angelyfy zent marianak helyen . . ." Imádkozás közben megjelenik neki egy angyal, feje aranyozott, melle és karjai ezüstből. Ez az angyal volt zsákba öltözve.

Az 1529—1531-ből való *Érsekújvári Kódex* szövegében Szent Ágoston levelében Szent Jeromosról ez áll: „Es mas Janos babtystanak mondanwk mert mynd ketten remete eletnek ewltwzetywel ewlteztenek . . . Es Zewrsakal az ő testeth wg ewztewerÿttete wala hogh olyatan wala ǒneky bewre mykepen zereczenek ky feleth hytwan palastal magath be takarkata egyeb agyath soha nem twdom."[44] Tarnóczy István 1695-ben arról ír, hogy Boldog Mauritius csáki dominikánus „. . . gyenge tartható testét éjjel és nappal szüntelen szőr sák viselessel sanyargatta."[45] Landovics István Corazin és Betsayda lakóihoz szólván, arról ír, hogy „Szőrzakban es hamuban ůlven poenitentziat tartottak."[46] Csuzi Zsigmondnál 1723-ban ez áll: „Szőr-sákban öltözék Job pátriárkával."[47] Az 1416 u./1450 körülről való *Bécsi Codex*ben Hámán, aki kedves volt Ahasvérus (Xerxes) király előtt, el akarta veszejteni a zsidókat. Eszter nagybátyja, Mardocheus erről értesül: „Kiket mikor hallotuolna Mardocheus mêgmètèlè ǫ ruhait s sacba ǫltǫzec s hamuval fèiet mèghintven s

[41] Szabó T. Attila 1975, I. 1218. Borberek AF. MK Urb. 2.
[42] Kring Miklós 1937, 16.
[42a] Mollay Károly 1982, 565—566.
[43] *Jókai Kódex* 126.
[44] *Érsekújvári Kódex*, 1530—1531. Kiadva: *Nyelvemléktár* IX—X.
[45] Tarnóczi István 1965, 115.
[46] Landovics István 1689, II. 123.
[47] Csuzi Zsigmond 1723, 187.

a varos kozèpinc vèaian nag zoual vuolt vala . . ." A „sacba ǫltǫzek" latin fordítása: „indutus est sacco . . ."[48]

Az 1416 u. 1466-ból való *Müncheni Codex* 133 szakaszában arról van szó, hogy Krisztus hetvenként tanítványt küld kettenként, hogy minden helységbe kettenként elmenjenek, ahová ő menendő lészen. És mondja nekik, hogy „ne acariatoc viselnetec sakokat es se tarsolt se sarukat . . ."[49] Érdekes, hogy az 1590-ben írt KÁROLI-féle bibliából a „ne acariatoc viselnetec sakokat" rész kimarad a Lukács evangéliuma 10.4-ben. — Az 1516—1519-ből való *Jordánszky Codex*ben: „Hytuan zakual fedettek uala bel, erat vestita sacco."[50] — MELIUS Péternél 1561-ben „Taual vllön a predication mosdatlan mezetlab, sagba borzas fővel".[51] TELEGDI Miklós 1577—1580-ban így írt: „. . . hinnunc kel Szent Janos felől, hogy ezt ű nem miuelte uolna, ha istentűl nem uolt uolna ualami ielentese reia . . . sem az tőb affele istenfelő szent iamboroc el nem hantac uolna szep őltőzeteket, hatra nem uetettec uolna az io lakast, zakba nem őltőztec uolna . . ."[52] — „Ezerkétszáz napig megáll az ő szavok és fekete zsákokban kell prófétálniok."[53] — FALUDI Ferenc 1748-ban így ír „E napokban akattam egy Eusebius nevő emberre . . . a többi kőzőt azt mondgya vala: Uraimék . . . alázatossak legyetek a méltóságnál, Szegények a gazdagság mellett, szelédek a boszuságban . . . Tsinállyatok a kardokbul kereszteket, a Hollandiai gyólts végeket szabjátok a Szegényekre, magatok bujjatok fóltos Zákba . . ."[54] CSUZI Zsigmond 1723-ban „Pádvai Szent Antal napiára valo I. Prédikáció"-ban ezt írja: „Mintegy erős vas derékban, Szőr sákban őltőzek Jób Pátriárkával, hogy a gonosz Sátánnak fene ostromit kőnnyen megvethetné."[55] — GELEJI KATONA István 1645-ben így írt: „Ezért tsufolja Isten a Sidok bőjtit. Esa. 58. v. 3.4.5.6, hogy az ételtől meg Szűnven a bűnőktől meg nem szűntenek, kűlső képpen káka modon fejeik meg hajtásával, sákban őltőzésekvel, es hamuban valo gunnyasztásokval, alázatosságot és meg-szontyolodást tettetvén. Szivek ő bennek kevély volt és nem gyászolt."[56]

Zsákruhákról középkori ábrázolásunk is van, mégpedig az 1330-as években írott *Képes Krónikában (3. kép)*. Itt „A ménfői csata. III. Henrik német császár győzelme Aba Sámuel fölött" című képen, jobboldalt, az oltárra helyezett kereszt előtt a császár térdel szürkésbarna, rövidujjú, bebújós szőringben és hálát ad a győzelemért. Ez a szőring talán bolyhos-fürtös is lehetett, guba jellegű, de ezzel a technikával itt most nem kívánunk foglalkozni.

A *Képes Krónika*-beli jelenet latin szövegének magyar fordítása így hangzik: „csupasz testére ciliciumot kötött . . ."[57] Ehhez annyit kell megjegyezni, hogy a fordító nem figyelt a *cilicium* szó középkori 'zsákruha', 'törlő szűr', 'kecskeszőr' jelentésére. COMENIUS a cilicium szót „Tőrlő Szűr, Sak ruha"-val fordította[58]. PÁRIZ PÁPAI — BOD szerint a „cilicium, Ketske-szőr, szőr ruha"[59]. — Csak recens fejlemény, hogy a katolikus egyháziak ruha alatt viselt 'vezeklő szőröv'-ének a neve cilicium. Ezért a „cilicio ad carnem indutus" fordítása helyesen: 'csupasz testére ciliciumba öltözött', és nem: „ciliciumot kötött".

A *Képes Krónika* idézett ábrázolása a zsákruhát bebújós, egyenes vonalú és egyenes ujjú ruhának, a több darabból összeállított textília-ruha legegyszerűbb formájának, a T alakú tunika típusnak mutatja. A tunikáról azt írja FR. BOUCHER, hogy az „a görögök és rómaiak fő alsó ruhája volt . . . melyet a

[48] *Bécsi Kódex* 45. l. 57. szakasz.
[49] *Müncheni Kódex* 315. l. 133. szakasz.
[50] *Jordánszky Kódex* 1516—1519, 126. Kiadva: RMNy. V.
[51] MELIUS Péter 1561, 321.
[52] TELEGDI Miklós 1577—1580, I. 46.
[53] THALY Kálmán 1872, I. 25—26.
[54] FALUDI Ferenc 1748, 9.
[55] CSUZI Zsigmond 1723, 187.
[56] GELEJI KATONA István 1645, 1087.
[57] *Képes Krónika*, Helikon, fac-simile. 1964, 107.
[58] COMENIUS, Joh. Amos 1647.
[59] PÁRIZ PÁPAI Ferenz—BOD Péter 1782, 100.

3. kép. III. Henrik császár hálát ad az Aba Sámuel fölött aratott győzelemért. „A ménfői csata". *Képes Krónika* 50. l. f. 25 (részlet)

4. kép. Keresztelő Szent János. *Magyar Anjou Legendárium* 7. kép

Keleten a legrégibb ókor óta viseltek . . . Az elnevezés mindenféle egyenes vonalú felsőruha neveként maradt meg."[60]

Griseus-szürkeposztó zsákruháról Temesvári Pelbárt *Sermones*-eiben, 1501-ben így írt: „In purpura magis apparet turpior macula vestis, quam in eo, qui involutus est de griseo vel sacco".[61] Vagyis: a bársonyon jobban kitetszik az öltözet rút szennye, mint azon, aki szürke posztóba, avagy zsákba burkolódzik. (A latin „vel" szó magyar fordítása lehet Páriz Pápai — Bod szerint „vagy" és „avagy" is.[62] Feltételezésünk szerint a „vel"-nek itt 'avagy' a jelentése. Így a *griseo vel sacco* kifejezés arra a fontos tényre figyelmeztet, hogy a 'szűr'- vagy 'szűrposztó'-t jelentő *griseus* — az előbbiekben már idézett, 1493—96-os egri püspökségi adathoz hasonlóan — itt is a zsák szó szinonimája lehet.)

Az idézett szövegek és a *Képes Krónika*-beli ábrázolás azt mutatják, hogy a középkori, szegényes-alázatos zsákruha készülhetett természetes szürke vagy szürkésbarna gyapjúszövetből.

2. A guba. Több írásos és ábrázolásbeli adat szerint a guba is készülhetett a szegényes, természetes szürke színű gyapjúposztóból. A fürtös szövéstechnikára — mint fentebb megjegyeztük — itt most nem kívánunk kitérni.

[60] Boucher, François, 1965, 443.
[61] Bartal Antal 1901, 299.
[62] Páriz Pápai—Bod 1782, 577.

A *guba* szó egyaránt jelentette a guba nevű gyapjúszövetet és a belőle készült ugyancsak guba nevű ruhát. A szó első írásos előfordulását 1387-ből ismerjük. Ekkor „Vnum burum, quod wlgo Guba dicitur",[63] majd 1496-ban: „Induto super se quodam Bwro wlgo Ghwba . . ."[64] 1528-ban kifejezetten gubaruháról „Ad vestem gwba"-ról van szó.[65] A burrus szó jelentése lehetett vörös is, fürtös is. Az idézett adatok alapján nem dönthető el, hogy azokban melyik jelentést kell érteni.

A *Történeti-etimológiai Szótár* szerint hangfestő eredetű lenne a guba szó[66], de e kérdést a szlovák, román és keleti elterjedés alapján nem gondoljuk lezártnak.

1475-ben egy sztánfalvi kenézlevélben malomról van szó, amelyben a népek-jobbágyok őrölhettek és szürke posztót avagy gubát ványolhattak-kallhattak: „. . . . molendinum . . . in quibus populi et jobbagiones nostri molare possint et sulcari criseos vel gubas"[67]. Mint korábban a szűr és a zsák szavak, itt most a guba szó tetszik a griseus szinonimájának.

Lekorábbi magyar ábrázolásaink ezeket az írásos adatokat jóval megelőzik. Az ókori eredetű fürtös technikával szövött (guba)-ruhát a középkori ábrázolások és írásos források zarándokok és távoli népek ruhái mellett főleg Keresztelő Szent János attribútumaként mutatják.[68] A XIV. század harmincas éveiben készült *Magyar Anjou Legendárium* is guba-ruhát mutat Keresztelő Szent Jánoson (a III. fejezet 3—9. képein), — mégpedig a „Vestes griseae" „szürke ruhák" tagjaként — a szürke gubát.

Mindezeken az ábrázolásokon, de különösen perdöntően a 7. számú képen *(4. kép)* Heródes börtönbe vetteti Keresztelő Szent Jánost, és okot keres rá, hogy eleméssze, mert fél a nép haragjától — Keresztelő Szent Jánoson szürke és fürtös anyagból készült, a *Képes Krónika* zsákruhájához hasonló formájú, bebújós, tunika-típusú, öves guba-ruha látható.

Mint ez az ábrázolás is mutatja, a középkori guba-ruha szabása nem egyezik az általunk ismert, recens gubáéval, amely elöl nyitott kabátféle — csupán fürtös szövéstechnikája látszik azonosnak. A guba elöl nyitott szabására a recens guba tárgyalásánál még visszatérünk.

Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy az *Anjou Legendárium* miniátora ténylegesen magyar földön viselt gubát ábrázolt-e Ker. Szent Jánoson, vagy csupán az európai középkor festősémái szerint öltöztette gubába a szentet. A fentiekben idézett, 1475-ből való adat alapján, amikor a sztánfalvi malomban a jobbágyok-népek „criseos vel gubas"-t ványolhattak, az előbbi feltevést tartjuk lehetségesnek. — Bár jóval későbbről, de e feltevést megerősítő olyan magyar írásos adatunk is van, amely a gubát kifejezetten Keresztelő Szent János ruhájának tartja. Miskolczi Gáspár, *Egy jeles vadkert* című, 1702-ben írott munkájában ez áll: „A keresztelő János kőntősi tevének szőriből valo volt, mint a minemű gubak mostan-is ketske szőriből készittetnek."[69]

Szürke guba ábrázolásunk az 1360—70 körül készült *Képes Krónikában* is van, de ez az *Anjou Legendárium* tunika-típusú gubaruhájánál kimódoltabb szabású. A *Képes Krónika* 143 oldalán (folio 72b.) Károly király veresége látható a Bazarád elleni hadjáratban. A király csapatát bekerítő vlachokon eddig szőrméből valónak hitt ruha látható

[63] *Oklevél Szótár* 309. Múz. Kállay
[64] *Oklevél Szótár* 309. OL. D. 20. 492.
[65] *Oklevél Szótár* 309. OL. Nád. 42.
[66] *TESz.* I. 1100.
[67] Lehoczky Tivadar (közli) 1890, 479.
[68] Boucher, François 1965, 49.
[69] Miskolczi Gáspár 1702.

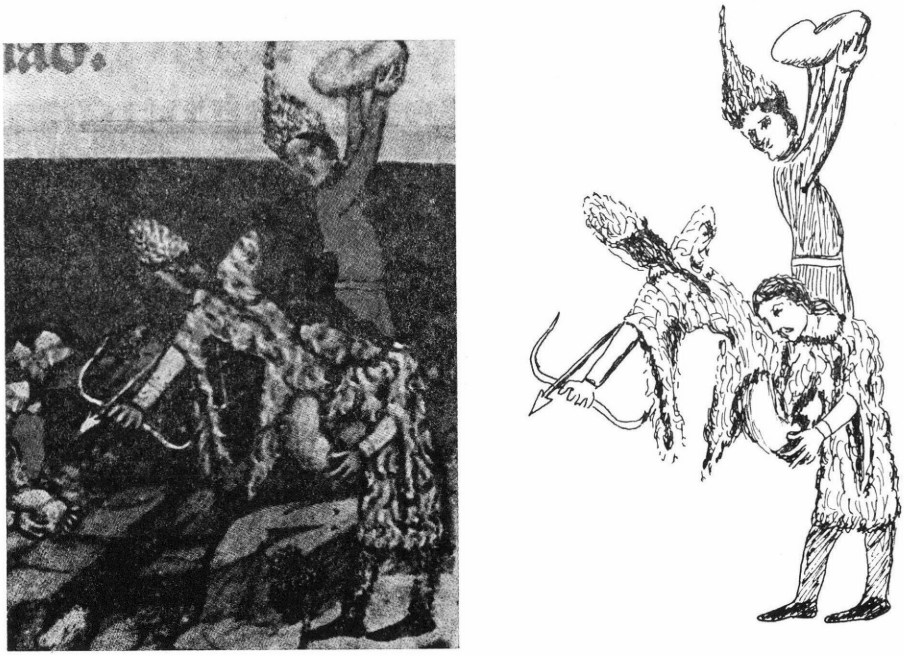

5. kép. Károly király veresége a Bazarád elleni hadjáratban. *Képes Krónika* 143. l. f. 72b

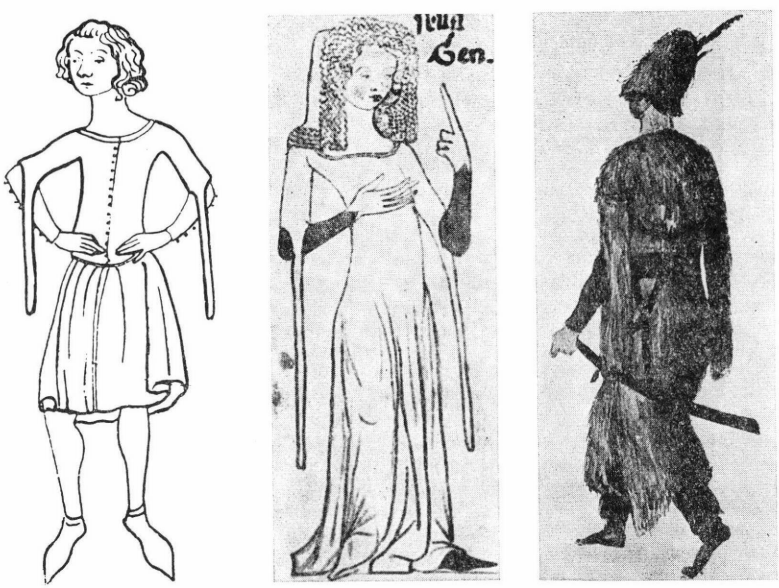

6—8. kép. XIV. század elejei cseh férfi. GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, Maria 1968. 227. l. 35b. ábrája után. — Fiatal cseh hölgy a Velislav bibliából. SRONKOVÁ, Olga 1954. 35. l. 15. ábrája után. — Magyar vitéz 1570-ből. Jost Amman vízfestménye. SZENDREI János 1905. 55. l. 21. képe

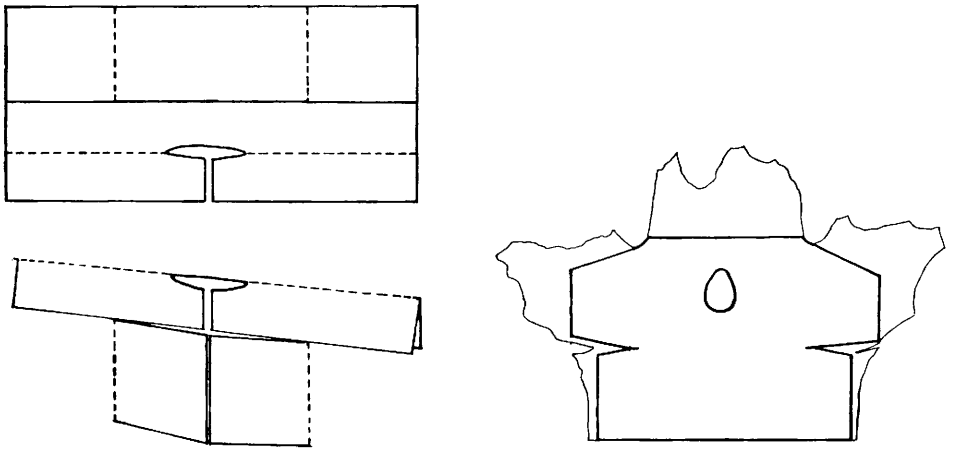

9. kép. Recens guba és dán bronzkori, állatbőrre fektetett bőrruha szabásrajza (utóbb HALD, Margaret, 1950. 408. ábrája után)

(5. kép). Azonban az egyik — kezében nagy követ tartó —, valamint egy másik — nyilát éppen kilövő — vlachon a *fürtös anyagból* készült felsőruha a gótikus divat szerint úgy van szabva, hogy könyöktől leffentyűszerűen üresen lógó ujjai alatt alsó ruha hosszú és szűk ujjai látszanak. Ennek a formának gótikus divatú analógiáját mutatja egy XIV. század elejei, fiatal cseh férfi ruhája *(6. kép).* Hasonló ujjmegoldású ruha látható egy ugyancsak gótikus korabeli, fiatal cseh hölgy ruháján is *(7. kép).* Magyar területen ez az ujjforma még sokáig élt tovább, ezt mutatja Jost Amman egy 1570-ben készült, magyar vitézt ábrázoló metszete *(8. kép).*

Szegénység, egyszerűség jele a szürke guba később is. A debreceni, legénysorba lépő szabóinasnak az 1759. évi rendtartás értelmében „. . . szürke gubában, csákós süvegben, kigombolt és panyóka mentében vagy dolmányban ne járjanak és harang módjára csengő nagy sarkantyúkat ne viseljenek."[70]

GVADÁNYI József *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentoma* című, 1796-ban megjelent munkájában oláh emberről írt, kinek „Az aër által járja Szürke Szin gubáját . . ."[71]

Szürke gubát viseltek a múlt század harmincas éveiben Bihar megyében FÉNYES Elek 1839-ből való leírása szerint.[72] Ugyanebben az időben KŐVÁRY László szilágysági szürke gubáról ír.[73]

A szürke guba szívósan él tovább, egészen a recens anyagig. N. BARTHA Károly is ír a debreceni szürke gubáról, amely „festetlen szürke gyapjúból készült". A múlt században szerinte „Még a debreceni hentes- és mészárosmesterek is azt viselték, a szürke gubát".[74] ECSEDI István a múlt századi Debrecenben fekete-, a Nyírségben fehér-, a szegényebb Szamos mentén szürke gubáról ír.[75]

HARSÁNYI Imre debreceni gubásmester a századforduló körül írott feljegyzéseiben arról szól, hogy a nagykárolyi gubások „úgynevezett szín gyapjút (szép színű, sötétszürke) vegyítettek a festett szőrhöz, így nem fekete, hanem szürke gubát is készítettek . . ."[76] Majd ugyanazon a lapon így folytatja HARSÁNYI Imre: „Elsőrendű volt szűkebb hazánk — Debrecen város és környékének nagyobb részben barna, szürke színű, finom selymes tapintatú, alapjában göndör fürtű gyapjú".

[70] ZOLTAI Lajos 1938, 93.
[71] GVADÁNYI József 1796, 19.
[72] FÉNYES Elek 1839, IV. 50., 181.
[73] KŐVÁRY László 1840, 30.
[73] N. BARTHA Károly 1939, 70.
[75] ECSEDI István 1914, 34.
[76] BÉRES András 1958, 145.

A *Képes Krónika*-beli zsákruháról és az *Anjou Legendárium*ban ábrázolt guba-ruháról látható, hogy ezek tunika típusú ruhák voltak.

A tunika ruhát formája szerint a tunika-típusú zsák- és gubaruháknál kellett volna tárgyalni, a magyar írásos anyagban vannak is adatok tunika nevű ruháról.

Hogy felsorolásunkban a tunika mégis jóval későbbi helyet foglal majd el, annak az az oka, hogy míg a zsák- és gubaruhák csak szegényesek, az anyagnév és a belőle készült ruha neve azonos, és e nevek egyúttal a griseus szó szinonimái — addig a tunikát úgy mutatják az adatok, hogy gazdagoknak-előkelőknek drágább anyagokból, szegényeknek-parasztoknak pedig gyengébb minőségű textíliákból — ezen belül olcsó szürke posztófélékből *is* készülhettek.

A gubához visszatérve — a recens guba szabása a középkori, tunikaszabású gubáétól eltérően végig nyitott, és kelet felé mutató vízszintes szabásvonalak jellemzik, ujjkialakításának megoldása pedig észak-eurázsiai szörmeruhákról elterjedt ujjkialakítási módhoz kapcsolódik *(9. kép)*.

3. A d a r ó c. Következő, szürkeruhát jelentő szavunk a daróc, amely a szűr, a zsák és a guba szavakhoz hasonlóan szintén jelenthette az anyagot is, a belőle készült ruhát is. S ugyancsak ezekhez hasonlóan — a daróc szó is lehetett szinonimája a griseus szónak, tehát szürke anyagot is — szürkeruhát is jelenthetett.

A szó maga ismeretlen eredetű. „Kevéssé valószínű feltevés szerint . . . a középfelnémet kori baj.-osztr. grôwez tuch 'durva posztó, daróc' (tkp. 'szürke posztó') szókapcsolás első tagjának átvétele; vö. szász Sz. R. gro tuch 'ua' olvasható a *Történeti-etimológiai Szótár*ban.[77] És ugyanott azt is megállapítja e szótár, hogy a szláv eredetű, középkori „daróc" foglalkozásnévnek „a daróc posztónévhez nincs köze".

A következőkben idézendő írásos adatok szerint a daróc szó jelenthetett: 1. posztót, 2. zsáknak való szürke posztót, 3. daróc anyagból készült és daróc nevű, esetenként szürke felsőruhát, de 4. jelölhetett ez a szó olyan, daróc nevű felsőruhát is, amely nemcsak daróc nevű posztóból készült, — végül 5. daróc anyagú, de nem daróc nevű felsőruháról is ismerünk írásos feljegyzést.

1. *Daróc nevű posztó.* A daróc szó első előfordulását, mégpedig mindjárt anyagként 1349-ből ismerjük. Ebben az évben a pécsi káptalan jelenti I. Lajos királynak, hogy Tötös és fiai s Vesszős részére Kóroghi Fülpös ellen a vizsgálatot teljesítette. A hatalmaskodáskor rablott holmikból „exquibus rebus idem magister philpus vnam tunicam virilem de panno darouch eidem Beke coram ipsis restitui fecisset . . ." tehát egy darócposztóból készült tunikát kellett visszaszolgáltatnia.[78]

Szürke posztónak, darócnak tartotta a középkori griseust Szabó István is. „Azt elég határozottsággal lehet megállapítani — írta —, hogy a daróc nevű hazai durva gyapjúposztó (pannus griseus) mellett a falusi jobbágyoknál is találunk finomabb posztófajtákat . . ."[79]

2. *Zsáknak való és szürke darócposztó*ról megismételjük azt az 1493—96-ból való, a zsákruhánál idézett egri adatunkat, amelyben nagy zsákok készítésére közönségesen darócnak nevezett Grisiumot — szürke posztót — vettek: „Pro maioris saccis faciendis emi Grisium vulgo Darocz".[80] A 'szürke posztó' jelentésű daróc szó itt bizonyosan a grisius szinonimája.

[77] *TESz* I. 596.
[78] *Zichy Okmánytár* II. 385.
[79] Szabó István 1969, 223.
[80] Lásd a *40. jegyzet*et.

A daróc anyag készítésének technikájáról is megtudhatunk valamit: 1493-ban „Emi karlatlan daroczot pro faciendis saccis"[81] — 1551-ben „Vnum karlo pro darocz"[82] és 1557-ben ismét „Vnum karlo pro darocz[83]." Ezek az adatok azt mutatják, hogy a középkori daróc anyag lehetett kallatlan, de kallott is.

3. Daróc nevű anyagból *daróc nevű paraszti szürkeruha:* Ebből a szürkének megismert darócból paraszti ruha is készülhetett. Így a paraszti öltözet darabja a daróc a gubával és szokmánnyal együtt az 1560 körüli Gyöngyösi latin—magyar szójegyzékben, amely arról szól, hogy lasnakot (pokrócot) vettek paraszti öltözetnek, felső ruhának, amelyet a daróchoz, gubához és szokmányhoz hasonlóan az imeg fölé szoktak viselni: „Cento ponitur pro vestimento rusticano: quod super subuculam induj solet, mint az daroch, guba, Szukmanj[84]." A daróc tehát „vestimentum rusticanum" — paraszti ruha. Ugyancsak a Gyöngyösi latin—magyar szójegyzékben néhány sorral később, a 4501 szám alatt a „centiculus . . . ala valo hituan eolteozet". — 1628-ból pedig Erdélyből egyenesen „Egy swrke Darocz . . ."-ról tudunk.[85]

A múlt század végi kalotaszegi daróc vagy condra Bánffyhunyadon fehér, a falvakban szürke volt.[86] Nagy Jenő szürkének vagy barnának írja a kalotaszegi férfi darócot.[87] Arról is ír, hogy a Kalotaszeg némely részén csak az idősebbek viseltek szürke vagy barna darócot, de némely helyen, mint például Zsobokon, Magyarfenesen és Bácsban mindenki szürke darócban járt.[88] A kalotaszegi Váralmáson saját szürke juhaik gyapjából készült a daróc vagy condra.[89]

Szürke darócot hordtak a tehetősök a Nagy Jenő idézte Petri Mór szerint a Szilágyságban is.[90] És végül Lujzikalagorban csángó lányokkal veleadott gúnya között „palástul szoknya, hosszú szürke darócköpenyeg, amelyet vállra vetve hordanak."[91]

4. *Daróc nevű ruha,* amely *nemcsak daróc nevű posztóból* készülhetett. Az eredetileg anyagot jelentő daróc szó a belőle készült ruha nevévé is válhatott. De a daróc nevű ruha lassan más anyagból is készülhetett, hiszen a daróc ruhanév — mint ruha — már bizonyos szabást is jelölt. Erre mutat egy 1666-ban írott, zempléni árszabás — limitáció —, amelyben „Orosz Granáth egy Darocznak valo"-ról van szó.[92]

5. *Daróc anyagú, de nem daróc nevű ruhadarabok.* A daróc nevű posztóból nemcsak daróc nevű ruha, hanem más szabású és elnevezésű paraszti ruhadarabok is készülhettek. Egy 1721-ben, Abaújváron kelt árszabás szerint „Darotz Dolmany ôrôg . . ." 1 forint 20 dénárba került.[93] Egy alig valamivel későbbi, 1724-ben kelt körtvélyesi limitáció szerint a juhász fizetése: „. . . egy Csapó szűr, Darotz dolmány, nadrág" volt.[94] És végül — szürke darócból készült Malonyay Dezső munkája szerint az Udvarhely megyei kocogány.[95]

Ami a daróc formáját-szabását illeti, az idézett középkori adatokkal egykorú daróc szabását nem ismerjük. A recens anyagban elöl nyitott kabátféle, melynek több variánsát ismerjük. *(10. és 11. kép).*

4. A condra. Lehetett szürke a condra is. A szó — a szűr, zsák, guba és daróc szavakhoz hasonlóan jelenthet anyagot is — ruhát is. Olyan

[81] *Oklevél Szótár* 147. Az egri püspökség számadásai az 1493—96. évekről. Fol. 80
[82] *Oklevél Szótár* 147. OL. UC 1/1.
[83] *Oklevél Szótár* 147. OL. UC. 4/48.
[84] Melich János 1898, 186. l. 4499 sz.
[85] Szabó T. Attila 1978, II. 271.
[86] Jankó János 1892, 89.
[87] Nagy Jenő 1958, 17.
[88] Faragó József—Nagy Jenő—Vámszer Géza 1977, 273.
[89] Faragó József—Nagy Jenő—Vámszer Géza 1977, 270.
[90] Petri Mór 1901—1904, I. 669. In: Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő 1974, 104.
[91] Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő 1981, 398.
[92] *Sátoraljaújhelyi Limitációk* 142.
[93] *Sátoraljaújhelyi Limitációk* 299.
[94] *Sátoraljaújhelyi Limitációk* 371.
[95] Malonyay Dezső 1909, 35.

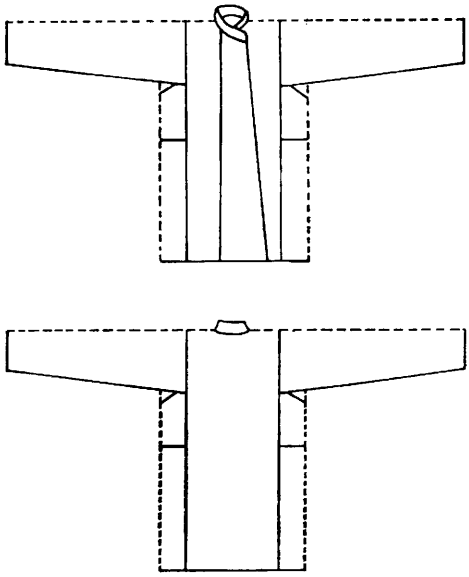

10. kép. Tárkányi daróc szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 89.951

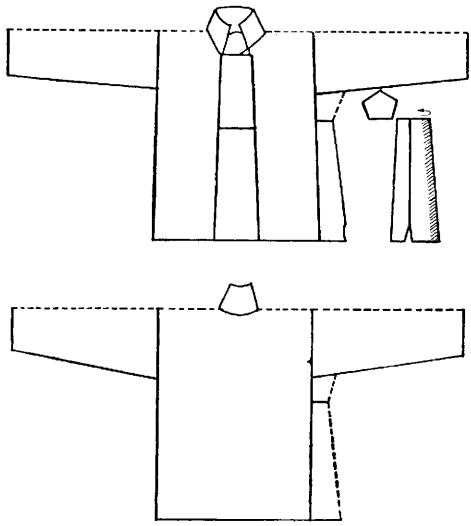

11. kép. Körösfői daróc szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 77.57.1

szövegeket azonban, amely a condra szót, mint a griseus szinonimáját mutatná, eddig nem ismerünk.

Első írásos előfordulása a XIV. század elejéről való. Mezey László írja a *Középkori magyar írások* címmel szerkesztett könyvében, hogy „Minden esetre a XIV. század elején, még a század első évtizedében, Erzsébet hercegnő ösztönzésére elkészült Margit magyar nyelvű legendája is, amit azután — különböző másolatok nyomán — Ráskai Lea XVI. század elejei legenda-könyve őrzött meg számunkra". Ebben ez áll: „Mykoron az cheh kyral latta volna zent margyt azzont, legottan az cheh kyral meg fogattaték zent margit azzonnak // zepsegeben. mert wala jgen zep zvz testel. jól lehet chondras hituan evltevzettel. De zeeb vala hittel es aitatossagal"[96]. A hitvány öltözet — condra — itt szegényes, paraszti öltözet.

Következő írásos adatunk 1425-ből való, személynévként: „Jacobum Chundra dictum".[97]

Az írásokban előforduló condra szót a következő két szempont szerint lehet felosztani: 1. Vannak olyan adatok, amelyek a condraposztót szürkének mutatják, és vannak olyanok, 2. amelyek szürke condra nevű ruháról szólnak.

1. *Szürke condraposztó*, 1684: „Vöttem Istóknak . . . egy szürke czondorát négynyüstöst fl. 1/15".[98] Ez az adat feltünteti a szürke condra négynyüstös mivoltát, ami azt jelenti, hogy nemcsak négynyüstösen szőtték a condraposztót. 1745: „Egy darab Szürke czondra posztó az esőlékkel adatott az annjának".[99] 1748: „Csomo Czondraposztó Szürke".[100]

[96] *Margit Legenda.* Nyelvemléktár VIII. 10. l. 28. szakasz. Közzéteszi: Volf György.
[97] *TESz.* I. 455.
[98] Thorma Károly (közli) Történelmi Tár 1889, 258.
[99] Szabó T. Attila 1975, I. 1218. (Torda TJk II. 101)
[100] Szabó T. Attila 1975, I. 1218. (NagyidaK: Told. 11/95)

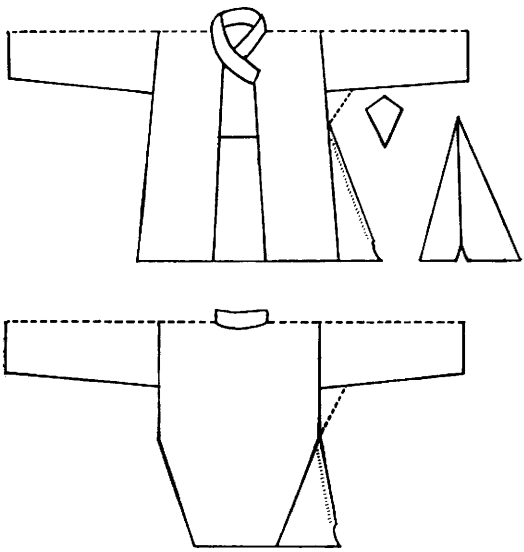

12. kép. Torockói condra szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 86.822

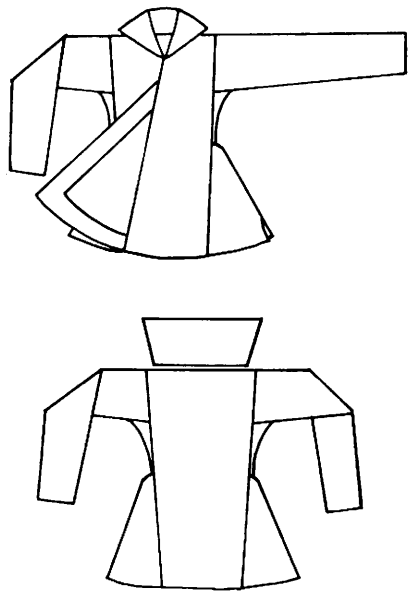

13. kép. Oláh Miklós gyermekkori mentéje 1503-ból. TILKE, Max 1925. ábrája után

2. *Czondra nevű szürke ruhával* is találkozunk az írásos anyagban: 1696: „Biro Gergely . . . be is jött vala Feselnekre egy szürke czondorab" [an] . . ."[101] 1749: „. . . midőn edgyik fatens bé ment a fogadob[an] már akkor azon személy szürke czondorab[an] volt öltözve".[102] 1784: „Sárpatakról . . . el szökött Jobbágy Sütőnek le írása . . . Szökött el paraszt Köntösbe úgy mint egy szürke czondorában . . ."[103] E szürke paraszt köntös is szépen mutatja, hogy a szürke condra-ruha még ilyen későn is kifejezetten paraszti jellegzetesség.

Végül 1804-ből is tudunk szürke condráról a SZABÓ T. Attila idézte adatok között: „Matsinik Thodor Küküllő Vármegyei Darlatzi . . . visel egy szürke tzondorát".[104]

Szürke volt a múlt század végén az aranyosszéki condra is.[105] Az Alsófehér vármegyei condra lehetett fekete, barna vagy szürke. LÁZÁR István két fajtáját írta le. Az egyik fekete volt és szűr alakú, a másik szürke és csípőig érő.[106] Kis-Küküllő vidéki szürke condráról NAGY Jenő írt.[107]

A recens anyagban az erdélyi daróc és condra szavak egymás szinonimái. Így NAGY Jenő szerint ugyanazt a darabot a kalotaszegi felszegi és alszegi falvakban darócnak, a Nádas mentén condrának nevezték. A daróc- vagy condraszabó készítette[108] *(12. kép).*

A recens daróc kiugró csípővel készült. Ennek megvannak az előzményei a magyar úri viseletben. Ilyen volt a csípője Oláh Miklós 1503-ban készült gyermekkori mentéjének *(13. kép).* V. EMBER Mária a XVII. századból dolmány

[101] SZABÓ T. Attila 1975, I. 1217 (Gaz. L 16)
[102] SZABÓ T. Attila 1975, I. 1218 (Torda: TJK. III. 225)
[103] SZABÓ T. Attila 1975, I. 1218 (TKI. MT.)
[104] SZABÓ T. Attila 1975, I. 1218 (Olt. Nyomt. kl.)
[105] JANKÓ János 1893, 110, 119.
[106] LÁZÁR István 1896, 29.
[107] KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő 1978, 281.
[108] FARAGÓ József—NAGY Jenő—VÁMSZER Géza 1977, 270.

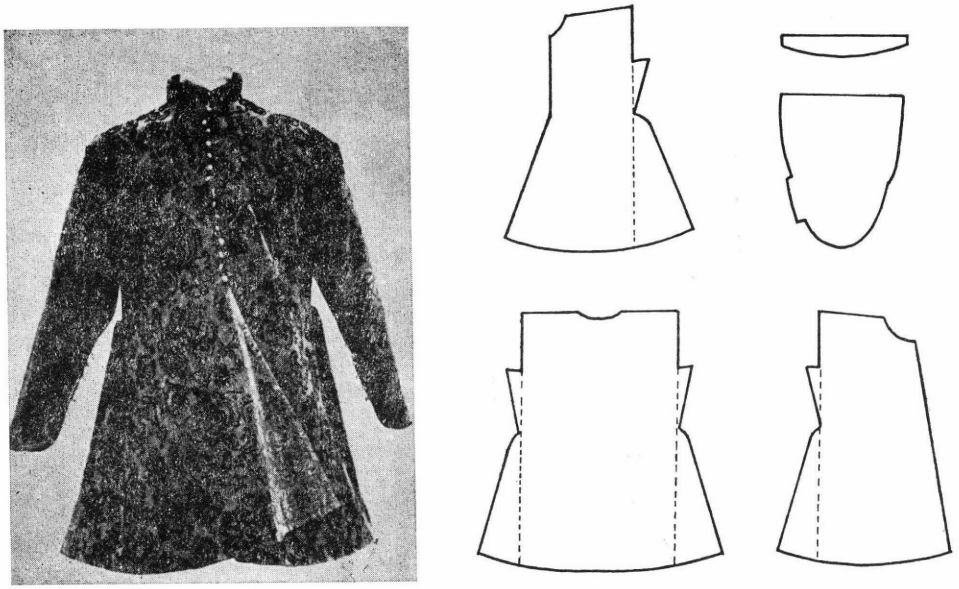

14. kép. XVII. század első feléből való magyar úri dolmány és szabásrajza V. Ember Mária 1965. 11. és 12. ábrája után

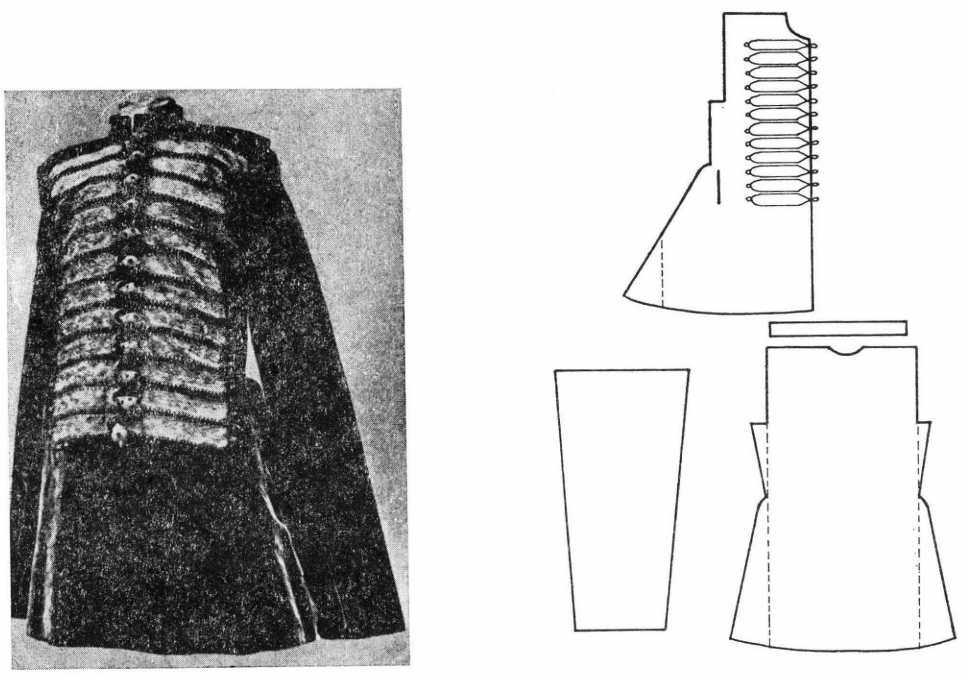

15. kép. XVII. századi magyar úri mente és szabásrajza. V. Ember Mária 1965. 23. ábrája után

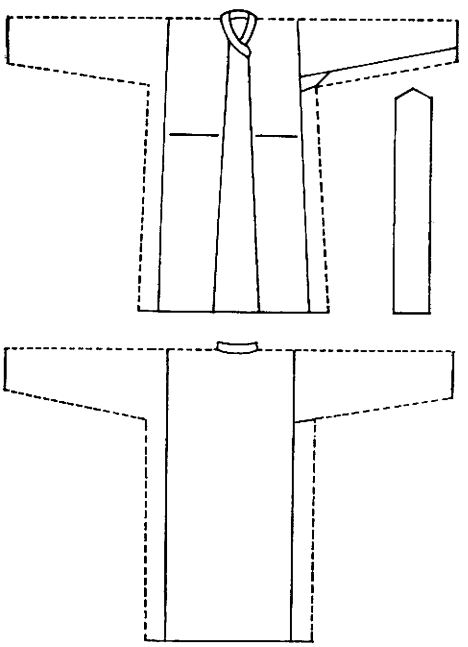

16. kép. Erdélyi zeke szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 80.34.1

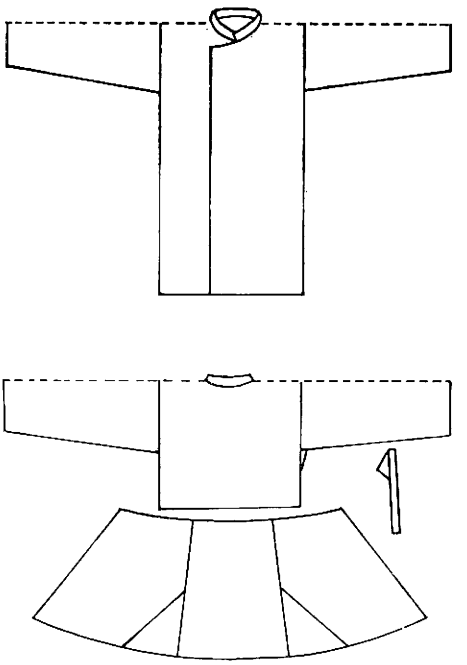

17. kép. Erdélyi, Csík megyei női zeke szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 105.779

képét és szabását *(14. kép)*, valamint mente *(15. kép)* képét és szabását közli.[109] Mindkettőn jól látható a kiugró csípő.

Ez a különös forma, úgy tűnik, nagyobb mértékben a hódoltság kori törökség ruházatából került át a kelet-európai, ezen belül a magyar öltözködésbe, a törökségnél pedig perzsa hatás volt. A XVI—XVII. századi magyar úri dolmányról és mentéről került az erdélyi darócra *(11. kép)* és condrára *(12. kép)* és a későbben tárgyalandó magyar kankóra *(18. kép)*.

E kiugró csípős felsőruhák rézsutos szabásvonalakkal lefelé bővülnek.

Igen érdekes a kőröstárkányi daróc szabása *(10. kép)*. Ez ugyan derékszögű darabokból áll és nem szélesedik lefelé, de ha kézbe veszi az ember, csípőkiugrás halvány nyomát jól lehet látni rajta. Ez a furcsa szabás két — egymástól eltérő — szabásrendszer: a derékszögű darabokból álló szűrtípus és a rézsutos szabásvonalakat is tartalmazó, kiugró csípős szűrruhák összemosódását mutatja.

5. A z e k e. Vannak adataink szürke zekéről is, mégpedig csak paraszti öltözetként. A valószínűleg német eredetű szó (a latin sagumból alakult német sege- vagy schäke-ből) első előfordulását zalai jobbágy személyneveként 1408-ból ismerjük: „Gregorium dictum Zeke alias in villa Kohar dicti comitatus Zaladiensis commorantem nunc vero iobagionem nostrum de Vassan comitatus Castriferrei furem".[110]

[109] V. Ember Mária 1965.
[110] Fehértói Katalin 1971, 235.

A középkori Erdélyből Szabó István ír az alsóbb társadalmi rétegek zekéjéről.[111] Az 1560 körüli Gyöngyösi Szótártöredékben már bolyhos ruha a zeke, amely talán fürtös is lehetett: „Birrum uestis pilosa, guba, zeke".[112] Comeniusnál is feltűnik ez a szó 1643-ban.[113] E zeke nevű ruhadarabok egykori szabását nem ismerjük.

A recens anyagban a zeke székely tájnyelvi szó. Elöl nyitott, paraszti kabátféle, amely szürke is lehet[114] *(16—17. kép)*. Eddig két szabásvariánsát ismerjük.

6. A c e d e l e. Ismeretlen eredetű és székely tájnyelvi szó, amely szintén csak paraszti öltözetet, elöl nyitott kabátfélét jelent, amely szürke is lehet. „cedele . . . házilag szőtt, durva posztóból készült télikabát . . . cedeleposztó . . . házi készítésű, négynyüstös, gyapjúposztó" írja róla az *Új Magyar Tájszótár*[115]. Nagy Jenő szerint ugyanezt a kabátfélét Kászonban cedelének, Udvarhelyen zekének, Csik- és Háromszékben bámbánnak nevezték.[116] Ezt az összemosódást mutatja a Malonyay Dezső-féle kötet leírása a háromszéki székelyeknél szokásos, négynyüstös gyapjúposztóról, amelyet cedele-, condra-, harisnya- vagy zekeposztónak is neveznek.[117]

Első, ismert előfordulása igen kései, 1818-ból való és román paraszt ruhájára vonatkozik. Ekkor „Moysi Lup . . . szökött-el egy hosszú rongyos szürke cedelében".[118]

7. A s z o k m á n y. E szláv vagy román közvetítéssel a magyarba került vándorszó legkorábbi előfordulását az 1560 körüli Gyöngyösi Szótártöredékből ismerjük, ahol „Cento ponitur pro vestimento rusticano, pro interio vestimento quod super subuculam induj solet: minth az daroch: Guba: Szukmanj".[119] Ebben a szövegben a szokmány a gubához és a daróchoz látszik hasonlítani, — talán anyagában, talán szabásában, talán csak abban, hogy az ingre vették.

A múlt században a Kis-Küküllő menti Nagykenden viselt szokmányt szürkének írja Nagy Jenő.[120]

8. A k a n k ó. A szürke ruhák csoportjába sorolható a kankó is. A *Történeti-etimológiai Szótár* szerint ismeretlen eredetű kankó szó[121] először 1422-ben fordul elő az írásos anyagban, mégpedig személynévként „Vallentino Jsow Kankos dicto"[122]. Ez azonban a 'gamo' jelentésű kankó is lehetett. Ugyanis olyan szövegeket, amelyekben világosan kankó nevű ruhadarabról van szó, csak a XVIII. századból ismerünk. A megelőző időkben kankó nevű ruháról nem tudunk sem Erdélyben, sem a XVI. századi Nádasdi Számadásokban (Dunántúl), és nincs a XVII—XVIII. századi, Kassa környéki limitációkban sem.

[111] Szabó István 1969, 225.
[112] Melich János 1898, 3124. szám.
[113] Comenius, Joh. Amos 1643.
[114] Tőkés Béla 1935, 72.
[115] *Új Magyar Tájszótár* I. 1979, 670.
[116] Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő 1972, 250.
[117] Malonyay Dezső II. 40.
[118] Szabó T. Attila 1975, I. 1136.
[119] Melich János 1898, 186.
[120] Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő 1978, 185.
[121] *TESz.* II. 347.
[122] *Oklevél Szótár* 446.

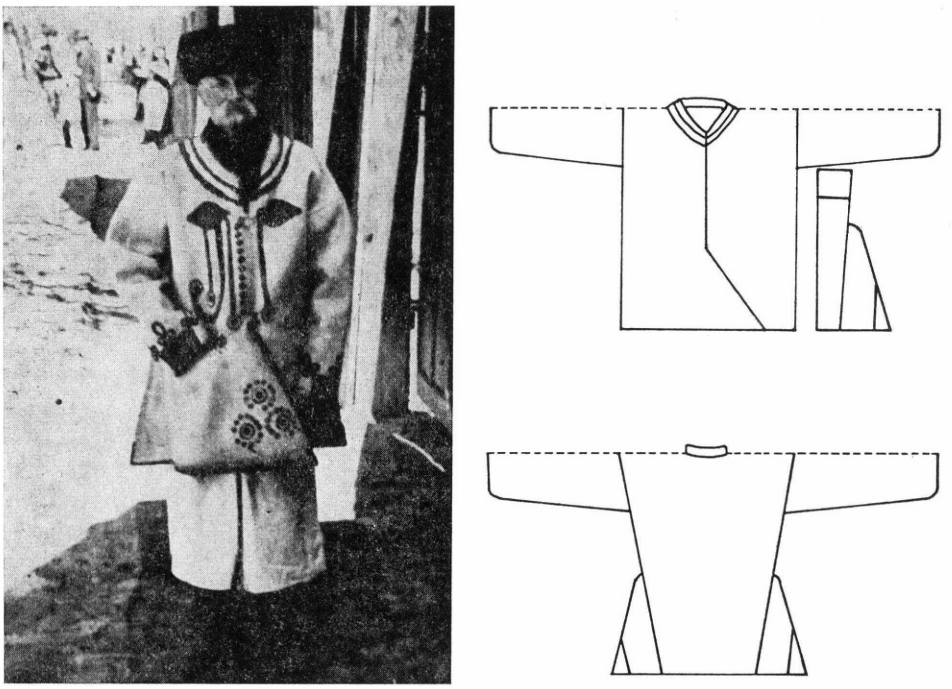

18. kép. Kórógyi Szerém megyei kankó az 1910-es évekből és ugyanannak szabásrajza Népr. Múz. Ltsz.: 72.9.1

1735-ben „Egy bunda . . egy ködmeny" után „item egy kankó"-t sorolnak fel.[123] Majd „Új kankóm van vállamon".[124] Ugyancsak a XVIII. században említi a kankót Orczy Lőrinc:

„Most ez, most amaz nyér, majd üres a bankó,
Száz duplát el kapott ama tzifra fitzkó.
De bezzeg két százat rak helyében Jankó,
Még ma a zsidókhoz megy a bársony kankó"[125]

Orczy Lőrinc e fejezetét „Egy ifjúhoz, ki a városi lakást falusinál inkább szereti" írta. Az idézett részben egy városi ebéd meghívottjai előbb szerencsejátékot, kártyajátékot játszanak. A kankó nem a Jankóé, mert ő most nyer, hanem valaki más városi fiatalé. Nem világos, hogy itt a kankó paraszti-falusi ruha vagy városi, jobb anyagú ruhaféle.

Kis kankóról, kankócskáról ismét Orczy Lőrinctől idézhetünk két adatot, amelyekben ismét nem világos, hogy a kankó falusi ruha vagy városi öltözet is lehetett *(Régi és újabb szerelem):*

„Akkor kis Cupido kurta kankótskábann,
Le jöve mulatni paraszt galyibákbann,
Mind tegzét, mind nyilát veté a szuszkóbann,
Szivet nem kötözött, mint most, béklójábann."[126]

[123] *TESz.* II. 347.
[124] Faludi Ferenc 1786, 903.
[125] Orczy Lőrinc 1787, 99.
[126] Orczy Lőrinc 1787, 144.

Majd valamivel később:

„Itt Vénus Mamátskánk járt fehér szoknyában,
Kis Cupido pedig kurta kankótskábann"[127]

Egy 1812-ből való felvidéki árszabásban található „Szűr Szabók Limitatioja"-ban, amelyet GYÖRFFY István közölt, a szűrök után a szűrkankót is felsorolták. A 2 forintba kerülő legnagyobb szűrkankónak és a 2 forint 16 krajcárba kerülő lengyel szűrkankónak fele árába — 1 forint és 8 krajcárba került a legnagyobb szürke szűrkankó, a legkisebb pedig csak 51 krajcárba.[128]

Szabását tekintve, a kankó a Néprajzi Múzeum kankói alapján a kiugró csípőjű gyapjú felsőruhák csoportjába tartozik *(18. kép)*.

A szűrön kívül a fentiekben felsorolt hat ruhadarabnál: a zsáknál, gubánál, darócnál, condránál, zekénél és cedelénél a szegényes anyag neve azonos a belőle készült, szegényes-paraszti felsőruhák nevével. A szűr, a zsák, a guba és a daróc szavak az idézett szövegekben a 'szürke posztó'-jelentésű griseus szó szinonimáinak mutatkoztak. A condra, zeke, cedele, szokmány és kankó szavaknak eddig nem ismerjük „griseus" szinonimáját, a szokmány és kankó szavaknak pedig nem ismerjük anyagjelentéseit.

Közülük középkori ábrázolását idéztük a zsákruhának és a gubának. E ruhákat az ábrázolások középkori, bebújós, tunika-típusú felsőruháknak mutatják. A szűr, a daróc, a condra, a zeke, a cedele, a szokmány és a kankó középkori formáit-szabásait nem ismerjük. A csak recens anyagból ismert formáik, a recens gubáéval együtt — elöl nyitott kabátfélék.

Elöl nyitott kabátfélék

Az elöl végig nyitott, felölthető ujjú k a f t á n-k a b á t f é l é k a steppei lovasnomád népek találmányai voltak[129]. A késői római öltözetekből alakult középkori európai ruházat ezeket nem ismerte, rá a bebújós ruhák és a föléjük vett, szabatlannak számító palástok-palliumok és köpenyek-paenulák voltak jellemzőek.

A keleti kaftán-kabát variánsok Európában először bizánci lovasok öltözetébe kerültek. Ilyen volt a perzsa hatású „skaramangion", valamint az egykori asszíroktól származó és ugyancsak perzsa közvetítésű „skaranicon".[130] A XVI. század közepe körül ilyen felölthető ujjú, keleti típusú kabátféle volt a velencei *cabano* vagy *gabano*.[131] Ennek későbbi fejleménye a XIV. század végétől a XV. századig viselt német *Tappert*,[132] — a XV. század végén — a XVI. század elején az olasz *Zimarra*[133] és a XIII. századtól a XVI. századig divatos francia *Tabard*.[134] Végül, a XVI. században a reformáció korára oly jellemző és népszerű német *Schaube*.[135]

[127] ORCZY Lőrinc 1789, 157.
[128] GYÖRFFY István 1930, 183.
[129] BOUCHER, François 1965, 427.
[130] BOUCHER, François 1965, 148.
[131] BOUCHER, François 1965, 427.
[132] KYBALOVÁ, Ludmila—HERBENOVÁ, Olga—LAMAROVÁ, Milena 1974, 557.
[133] THIEL, Erika 1973, 248.
[134] BOUCHER, François 1965, 442.
[135] THIEL, Erika 1973, 248.

Ilyen elöl végig nyitott kaftán-kabát féléket így a magyarság megismerhetett már a honfoglalás előtt a steppei lovasnomád népektől, láthatott ilyen típusú keleti ruhadarabokat bizánci lovasokon az Árpád-korban, majd velenceieken a XIV. század közepe körül.

Elkerülhettek az elöl nyitott, felölthető ujjú kabátfélék a középkori magyarsághoz az őt kelet felől érő hullámok — például kunok, jászok, besenyők — hozadékaként is. Erre mutatna PLANO CARPINI 1247-es utazásáról szóló beszámolójában a kunokéhoz feltehetően hasonló ruházatú tatárok öltözetének leírása. Eszerint (I. A tatárok országáról; fekvéséről, jellegéről és éghajlatáról). 4. „Ami ruháikat illeti, mind a férfiaké, mind az asszonyoké egyforma szabású . . . A tetőtől talpig nyitott ruha a mellet duplán takarja, s bal oldalon egy, a jobbon még három helyen kötik meg; . . . Mindenféle prémruhájuk ugyanilyen alakúra készül . . ." (60.1.) 5. „A férjes asszonyok nagyon bő, elöl földig nyitott ruhát viselnek". (61. 1.)[136]

Hasonlóan tudósít a tatárok öltözetéről RUBRUK leírása 1255-ből: „De amikor a leány férjhez megy, . . . az apácák bebújós köpenyéhez hasonló, bő tunikát ölt magára, bár annál minden tekintetben bővebbet és hosszabbat, mely elöl nyitott és a jobb oldalon kötődik. Ebben tér el ugyanis a tatárok viselete a törökökétől, hogy a törökök baloldalt kötik össze tunikájukat, a tatárok pedig mindig jobboldalt".[137]

Megjegyzendő, hogy az 1360—70 körül készült *Képes Krónika*-beli kunok, a Pannóniába bevonuló magyarok, majd a magyarokhoz képest keleti népek (hunok, Bazarád követe stb.) következetesen elöl nyitott felsőruhái az övrészen tenyérnyi helyen összefüggőnek vannak ábrázolva. A dél-oroszországi kunszobrok egy részének felsőruhái valóban elöl végig csukódó kaftánfélék, más részük ruhái azonban nem nyitottak elöl[138].

Elkerülhetett a magyarsághoz az elöl nyitott, eredetileg kabátféle később, a reneszánsz olasz *Zimarrá*jának és német *Schaube*jának hatásaképpen, valamint az oszmán-törökökkel való kapcsolat eredményeképpen is. Különösen a német *Schaube* vált a reformáció jellegzetes felsőruhájává, amelynek divatja a német földön tanuló magyar diákok és protestáns lelkészek útján érkezhetett a magyarsághoz.

E keleti forma tehát különböző időszakokban keletről is, nyugatról is elérhette a magyarságot, és véleményünk szerint több időpontban és különböző földrajzi irányokból is ért el hozzá.

A szürkeruhák második csoportjának *a)* alcsoportjában felsorolandó, következő két ruhadarabbal — a p a l á s z t t a l és a k ö p e n y e g g e l — a textilis öltözködésben a tunikánál is korábbi kezdeteit idéző formákhoz jutunk. Mostani felsorolásunkban elfoglalt későbbi helyüket mégis az indokolja, hogy eddig ismert forrásainkban neveik az anyag neveit már nem jelentették, csak a ruha formáját, — és nem ismerünk olyan adatokat sem, amelyek e neveket a 'szürkeposztó' jelentésű „griseus" szinonimájaként mutatnák. Továbbá — e két ruhadarab drágább vagy silányabb anyagból készült változatait előkelők és szegények-parasztok *is* egyaránt viselték.

[136] GYÖRFFY György (közreadja) 1965, 60—61 (Ford. GY. RUITZ Izabella)
[137] GYÖRFFY György 1965, 128 ((Ford. GY. RUITZ Izabella)
[138] PLETNEVA, Sz. Á. 1958, Idézi: ERDÉLYI István 1978, 361.

19. kép. Részlet a liptószentmáriai, Krisztus születését ábrázoló oltárképről, 1450—1460. Radocsay Dénes 1963. 14. képe után

20. kép. Részlet Nyilasi Sándor „Cigányok" című, 1900-ban festett képéről. Nagy Cirok Anikó felvétele

9. A palást. A legegyszerűbb, a tunikánál is régiesebb, téglalap alakú, bár gyakran két anyagszélből összevarrott, de lényegében mégis szabatlannak számító borító lepel. Legkorábbi, eurázsiai-ókori alkalmazása, amely az európai közép- sőt újkorban is folytatódik — felsőruha is, takaró is. Az európai középkorban drágább és olcsóbb anyagokból általában felsőruha fölé viselték, a szegényebbek felsőruha helyett, sőt takaróként is használták. Később már csak a nagyon szegények, koldusok vagy cigányok alkalmazták.

A palást a VI—XI. századig téglalap alakú, pallium típusú volt, azután gyakran kör- vagy félkör alakú, paenula típusú lett[139]. Ez utóbbi forma a magyar anyagban a később tárgyalandó köpenyeghez kapcsolódott. De félkörös a XI. században készült koronázási palást is, amelyet harang alakú miseruhából, casulából a XIII. században vágtak mai alakjára.[140]

A déli szláv eredetű palást szó[141] első előfordulását az 1372/1448 körüli *Jókai Kódex*ből ismerjük:

„Mikoron bodog ferencz lakozÿkuala tely ydewn Celanu(m) nevew varasban: Es mÿkoron voltuolna bodferentznek palast modosra ualo egÿ zen . . ." Itt a kódexből két levél hiányzik.[142] E passzus latin szövege így hangzik: „. . . beatus Franciscus haberet pannum plicatum in modum mantelli . . ." Tehát posztópalástról van szó, amelyet „man-

[139] Boucher, François 1965, 436.
[140] Kovács Éva 1980, 79.
[141] *TESz.* III. 69.
[142] *Jókai Kódex* 92.

tellum" módjára fogtak össze vagy ráncoltak. A mantellum pedig négyszögű vagy derékszögű leplet jelentett, amelyet az ókor óta viseltek.[143]

E *Jókai Kódex*-beli adat csak a palást meglétére utal, Szent Ferencnél feltételezhető szegényes anyagára és színére már nem.

Magyar, szürkeposztó palástot említő korai szöveget eddig nem ismerünk. De egy, Prága város levéltárában őrzött, 1383-ból való feljegyzés hat sing vagy rőf szürke posztóról szól, amelyből kétévenként, boldog Vencel ünnepén minden szűkölködő szegénynek „tunica" és „pallium"-palást számára osztottak: „. . . infra duos annos unicuique infirmorum sex ulnas grisei panni de lana facti pro tunica vel pro pallio in festi beati Wenceslai tribuantur".[144]

Legkorábbi magyar szürkeposztó palástábrázolásunk az 1450—1460 körüli, Liptószentmáriáról való oltár Krisztus születését ábrázoló képén látható *(19. kép)*. E kép jobb oldalán — staffázsfiguraként — két parasztasszony áll. Mindkettő ruhája fölött a fejet is beburkoló, pokróc alakú palást, amely az egyiken vörös, a másikon szürke.

Hogy a paraszti vörös palást anyaga festett volt-e, vagy a középkorban oly gyakori, vörösesbarna juhok természetes vörös gyapjából készült, lehetséges, de nem biztos. Ennek részletes taglalásába itt most nem kívánunk bocsátkozni. A szürke palástról azonban egészen határozottan az a véleményünk, hogy az szürke juhok természetes színű gyapjából készült „paraszti szürke", a „griseus rusticanus" volt. Így a középkori — paraszti — pallium-palást említések mögött számos esetben bízvást fel lehet tételezni a paraszti szürke palástot, a paraszti szürke ruhák, a „vestes griseae" tagjaként.

Ezeknek az adatoknak az alapján lehetséges, hogy Szabó István *A középkori magyar falu* című munkájában[145] a jobbágyok mindennapi ruhadarabjainak mutatkozó, 1363—1462 közötti pallium említések egy jó része szürke posztóból készült palást lehetett.

E középkori pokróc-palástok szegénység-cigányság körében való kései továbbélését mutatják a következő adatok: Gvadányi József így ír 1796-ban a legalja, legszegényebb cigányokról:

„A harmadik rangban lévő tsuf Tzigányok . . .
Egy pokróc gunyájok mind télbe, mind nyárba"[146]

Nyilassy Sándor 1900-ban készült, „Cigányok" című festményén cigány kislány vállán piros, ráncolt pokróc-palást látható *(20. kép)*.

Valószínűleg felsőruhaként viselt pokróc-palástot mutatnak egy Balassa Iván idézte bodrogközi vőfélymondóka kezdő sorai:

„Tél az idő, pokróc kell minden embernek,
Jó ideje volt nyáron a kendernek . . ."[147]

A pokróc-palást recens használatáról két adatot tudok bemutatni. Moldova György őrségi és más magyar területekről való emlékei alapján írta a Komárom megyei Kocsról Kocsi Csergő Bálint történetében, hogy „Karácsony előtt egy lovas kocsi jött Pápa felől, . . . és megláttam a bakon a kemény időben is fedetlen fejű Sélleyt, aki közben superintendens lett Pápán, mögötte négy-öt pokrócba burkolódzott polgár és katona ült[148]." — Siska József budapesti szabó fiatalkorára emlékezve mesélte a gyűjtő Horváth

[143] Boucher, François 1965, 436.
[144] Winter, Z. 1883, 97.
[145] Szabó István 1969, 223—224.
[146] Gvadányi József 1822, 63.
[147] Balassa Iván 1975, 146.
[148] Moldova György 1973, 60.

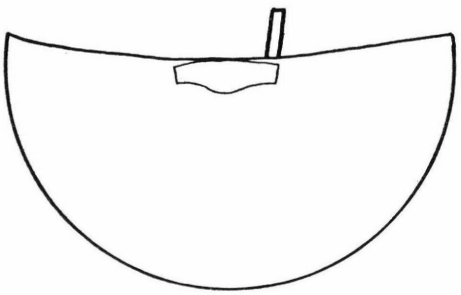

21. kép. A magyar koronázási palást. XI. század. Mai formáját a XIII. században nyerte el

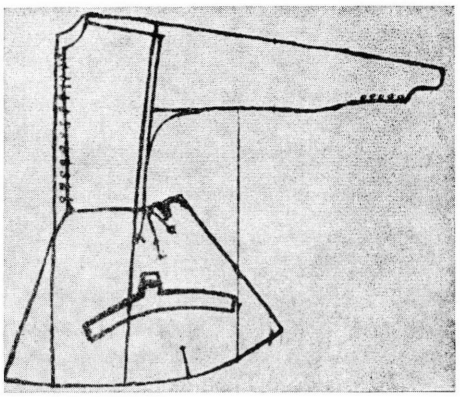

22. kép. Lengyel subica szabásrajza 1640 körül. GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, Maria 1968. 821. l. 4. ábrája után

Teréziának, hogy „... a Telekin tanyáztak a kubikusok, kis subával vagy pokróccal, sok fótos ruha volt".[149]

Tehát a téglalap alakú pallium-forma egyre régiesebbé válik és — mint láttuk — alsó és szegény néprétegek viseletében egészen a recens anyagig megőrződött. Ám a palást név más típusú, szabott ruhadarabokra is átmehetett.

10. A köpenyeg. Az egész- vagy félkörös paenula-típus több viselettörténész szerint a római ruházat tagja volt[150]. A keleti ókorban a viselettörténetek nem említik a fél- vagy egész kör alakú formát. A magyarban ez a forma mégis a keleti eredetű köpenyeg szóhoz kapcsolódik. E szó eredetére nézve úgy vélekedik *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* hogy „A szócsalád alapja a köpönyegh, török eredetű, de nem dönthető el, hogy török jövevényszavaink melyik rétegébe tartozik . . .[151]" Azt a kérdést, hogy e török eredetű szó elsődleges jelentése mi volt, s hogy az hogyan ment át a római ruházatból alakult európai középkori ruházatból a magyar öltözködésbe átkerült fél- vagy egészkörös formára — egyenlőre nyitva kell hagynunk.

Ez a köpenyeg szó, mint arra már a fentiekben utaltunk, nem jelentett anyagot, csak bizonyos fél- vagy egész körös formát-szabást. Bár gyakran több darabból volt összevarrva, mégis szabatlan lepelként fogható fel. Különböző anyagokból készülhetett, s a parasztságnál-szegénységnél ez az anyag lehetett a szürke szűrposztó is.

Zala vármegye 1489. évi árszabásában „Az Szwrmiveseök . . . Eöregh embernek walo zwr keopenegeth flor. 2."-ért adtak.[152] Az ekkor még valószínűleg 'szürke posztó' jelentésű szűr szó jelölte köpenyeg így lehetett szürke is. Még a XVII. századból is kifejezetten szürke szűrköpenyegről tudunk. GYÖRFFY István *Cifraszűr* című munkájában részleteket közöl egy Gyulafehérváron kelt, 1627. évi általános limitációból, amely szerint „Fejér szürbül csinált köpönyeg vagy bohai szürt, öreg embernek valot, minemüt Colos-

[149] HORVÁTH Terézia gyűjtése, 1969, IV. 10-én Siska József szabótól.
[150] BOUCHER, François 1965, 437. — KYBALOVÁ, Ludmila—HERBENOVÁ, Olga—LAMAROVÁ, Milena 1974, 556. — THIEL, Erika 1973, 68.
[151] *TESz.* II. 616.
[152] PAIS Dezső 1912, 416.

várat szoktak csinálni, kinek gallére prémes posztóval 1 f. 65. p.-en áruljanak . . . szürke szürbül csinált öreg köpönyeg vagy bohai szürt, posztóst 1 fr. 35 p.-en . . ."[153] — A durvább minőségű szürke szűrposztóból készített köpenyeg tehát valamivel olcsóbb volt a fehér szűrposztóból készültnél.

A magyar paraszti köpenyegről való legkorábbi biztos ábrázolásunk is a XVII. század elejéről való, amely ezt fél- vagy egész körösnek mutatja. SZENDREI János közölte[154] *(24. kép)*. Az ábrázolás alá írott szöveg minden kétséget kizár, hogy az ábrázolt ruha köpenyeg:

„Den Soldaten vor Regen und kält
Sein Käppenek verwart, verhüllt".

A XVIII. századi köpenyeg a XVII. századihoz hasonlóan fél- vagy egészkörös. Erre mutat egy 1724-es, körtvélyesi limitáció következő passzusa is: „Egész Kerekü posztó köpönyeghtul paszomány nélkül f. — d. 68 . . . fél posztó az az magyar Köpönyeghtul d. 48".[155]

Kereknek mutatja a köpenyeget a következő mondóka is: „Magyar ne higyj a németnek, Akármivel hitegetnek. Ha ad is oly nagy levelet, Mint a kerek köpönyeged . . ." — Végül KRESZ Mária hódmezővásárhelyi szabók iratát közli a XIX. század elejéről, amelyben a remekeléshez megkívánt posztó ruhadarabok méreteit sorolja fel. Ezek között áll a „Köpönyeg . . . Egész circulusa 8 sing . . ."[156]

E két ruhadarab, — a téglalap alakú, pallium típusú palást és a fél- vagy egész kör alakú, paenula típusú köpenyeg a textilis öltözködés kezdeteinek lényegében szabatlan, ujjatlan lepelruháihoz vezetnek vissza. A magyar öltözködésbe mindkettő — feltehetően a magyarsághoz képest nyugati, európai középkorból került. És azt is mutatták a fenti adatok, hogy a palást is, a köpenyeg is, középkori úri ruháknak a parasztságnál-szegénységnél szürke posztóból *is* készült változatai.

A szürkeruhák második csoportjának most következő *b) alcsoportjában ismét* olyan szabott felsőruhákat, esetenként elöl végig nyitott kabátféléket sorolunk fel, amelyek n e m k i f e j e z e t t e n é s k i z á r ó l a g p a r a s z t i r u h á k — mint az első csoportban tárgyalt ruhadarabok, hanem úri ruhák szegényes-paraszti szürkeposztóból *is* készült változatai. Ilyen szempontból ide tartozik.

11. A t u n i k a. Ez csupa egyenes darabból áll és a több darabból összevarrott ruhák egyik legegyszerűbb szabása *(2. kép)*. Az elnevezés az európai ruházatban később is egyenes vonalú felsőruhák neve maradt[157].

1389-ben a Somogy megyei Igalon SZABÓ István leírása szerint egy jobbágytól palliumát és tunikáját vették el.[158] — Darócból készült tunikáról is vannak adataink. Említettük, hogy 1349-ben a pécsi káptalan I. Lajos királynak jelenti, hogy Tőttös és fiai s Vesszős részére Koroghi Fülpös ellen a vizsgálatot teljesítette. E jelentésben szó van „. . . vnam tunicam virilem de panno darouch . . ."-ról is.[159] SZABÓ István leírása szerint 1500 körül cselédek ruházatában „egy darócból készült tunikáért 35 dénárt számoltak fel".[160] S a daróc anyagról olyan adatot is fel tudtunk sorolni, amely azt szürkének, a griseus szó szinonimájának mutatta.

[153] GYÖRFFY István 1970, 154.
[154] SZENDREI János 1905, 80.
[155] *Sátoraljaújhelyi Limitációk* 338.
[156] KRESZ Mária 1956, 157.
[157] BOUCHER, François 1965, 443. „Le nom est resté attaché à tout vêtement de dessus de forme droite . . ."
[158] SZABÓ István 1969, 223.
[159] *Zichy Okmánytár* II. 385.
[160] SZABÓ István 1969, 226.

23. kép. Részlet id. Pieter Bruegel (1567) Keresztelő Szent János prédikációja című képéről

A Nádasdiak számadásaiból idéztünk egy, 1552-ből való fejezetet, amely felsorolja, hogy a Grisej nevű szürke szűrposztóból a Nádasdiak szolgálatában álló mely alkalmazottaknak osztottak ruhákat. Ebből a silány grisejből „grisea tunica"-t a kisebb rangú alkalmazottak kaptak: a barompásztor, a kertész, a diák, a dobos, az éjjeliőr, a kocsis, a lovász, a rab és a béres.[161]

E kis alkalmazottak szerény, szürke grisejből készült tunikáinak szabását nem ismerjük. Valószínűnek tartjuk, hogy a középkori magyar tunika a középkori európai tunikához hasonlóan elöl zárt, bebújós felsőruha volt. Ugyanis a Nádasdi-féle „grisea tunica" adatokkal (1552) egyidejű 1566 Bruegel Keresztelő Szent János prédikációját mutató képe. E képen, amely a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható — Keresztelő Szent Jánoson barnás, az oldalt álló Krisztuson pedig szürke tunika látható *(23. kép)*.

A Nádasdi Számadásokban felsorolt cselédi „grisea tunica"-k bizonyára régebbi divatúak voltak, mint az ugyanakkori, újabb divatú és elöl végig nyitott dolmányok, menték és subicák, amelyeknek drágább külföldi anyagokból készült példányait a Nádasdi Számadások szerint urak és magasabb rangú alkalmazottak kapták.[162]

A középkor vége felé a tunika típusú, bebújós felsőruhák lassan kimentek a divatból. Elöl végig nyitott felsőruhák szorították ki őket. A XVIII. századra a *tunica* szó már gyűjtőfogalommá vált, és többféle: „Dolmány, Tsuha, Subitza, Szokmány"[163] nevű öltözetdarabot jelölt. S ezek a Nádasdi Számadásokban szereplő dolmányokhoz, mentékhez és subicákhoz hasonlóan — elöl nyitott kabátfélék voltak.

12. A köntös. Ennek a szónak sem ismerjük 'anyag' jelentését. Csak annyit tudunk róla, hogy felsőruhát, mégpedig úrit is, parasztit is, jelenthetett. Így többek között szűrposztóból *is* készülhetett, amely — mint láttuk — eredetileg szürke volt. Középkori formáját-szabását nem ismerjük.

A köntös szó vándorszó. A *Történeti-etimológiai Szótár* szerint végső forrása talán a Xenophontól feljegyzett méd „kandys" szó lehetett, 'ujjas perzsa felső-

[161] Belényesy Márta 1959, II. 195—197.
[162] Belényesy Márta 1959, II. 136.
[163] Páriz Pápai—Bod 1782, 571.

ruha' értelemben.[164] A magyar nyelvben viszonylag korán, az 1395 körül másolt Besztercei Szójegyzékben már előfordul a „kentes" szó[165]. — Ez nem tévesztendő össze a XVIII. század elején feltűnt „kantus" szóval, amely a *Történeti-etimológiai Szótár* szerint bajor-osztrák eredetű és női ruha neve. E kantus szó első előfordulása a magyar írásos anyagban: 1705 körüli[166].

Előfordul a köntös szó az 1372/1448 körüli *Jókai Kódex*ben. Itt az 56 lapon bizonyos frater Ruferól van szó, akinek Szent Ferenc megparancsolta hogy prédikáljon. Frater Rufe azt felelte, hogy „mÿkeppen ÿol tudod hogÿ bezednek malastÿat nem vallom . . ." Majd (57. l.) „De ezt monduan leleknek haragyaban . . . kewtewset le uete . . ." A latin megfelelő: „nudavit se tunica".[167]

A *Jókai Kódex* 68 lapján szintén szó van köntösről. Itt a gyülekezetben bizonyos prédikáló barátról van szó, aki Szent Ferencet gyűlölte. Késével vájni kezdé a képen a szent sebeit. „Es az ver hÿrtelen kÿ buzdoluan meg vereseÿte az mondot fraternek arczaÿat es es kezet: es kewntewset . . ." Latinul: „et faciem et tunicam dicti fratris sanguis ille impetuose prosiliens cruentare".[168]

Hogy a köntös anyaga szűrposztó, amely esetenként szürke is lehetett — arról 1558-ból közöl adatot az *Oklevél Szótár:* „Zwr kontost oregh Embernek waloth".[169] Ugyancsak a XVI. század második feléből a *Nyelvtörténeti Szótár* Bornemisza Péter *Prédikáczió az Isten irgalmasságáról* című munkájából „Szűr kôntôsôket" említ.[170]

Egy Sáros megyei, 1706-ból való limitációban a „Cselédek Fizetése" között van felsorolva „Köntöse a mint Specificaltatot Szőrbül . . ."[171]

E köntös nevű ruhának régi formáját nem ismerjük. Elképzelhető, hogy tunika formájú, bebújós ruha volt, de az is elképzelhető, hogy idővel elöl nyitott kabátféle lett. A recens anyagban általában már nem használatos. Egyik kivétel a kalotaszegi Nyárszó falu, ahol a köntös szó egy újabban viselt kisgyermek felsőruha neve. Ez színes kartonból vagy egyéb gyári anyagból készült, amely sima felsőrészhez hozzávarrott, ráncolt szoknyarészből áll[172]. Így az eredetileg szűrből-szőrből is készült, ismeretlen formájú, egykori köntös ruha neve e modern ruhadarabra csúszott át.

Egykori formáját tehát a köntösnek nem ismerjük. Egykori anyagáról is csak annyit tudunk, hogy szűrposztóból, feltehetően szürke szűrposztóból *is* készült.

13. A csuha. Ez a szó sem jelölt anyagot, csupán formát-szabást. Része lehetett urak és szegények ruházatának, és ennek megfelelően különböző, drágább és olcsóbb anyagokból *is* készülhetett. Középkori formáját nem ismerjük, a közelmúltban a szűrhöz hasonló, elöl nyitott kabátfélét jelentett.

A szó oszmán-török eredetű 'gyapjúkelme' jelentéssel, a török szó pedig valószínűleg perzsa eredetű.[173]

Legkorábbi írásos említése 1494—95-ből való. E szövegre a későbbiekben fogunk részletesebben rátérni, mivel abban csuha nevű, kifejezetten úri ruhadarabról van szó. Következő adataink szürke csuháról és szürkének megismert szűranyagból készült csuhá-

[164] *TESz.* II. 610.
[165] Finály Henrik 1892, 37. l. 593. szám.
[166] *TESz.* II. 351.
[167] *Jókai Kódex* 57.
[168] *Jókai Kódex* 68.
[169] *Oklevél Szótár* 947 (OL. D. 37006). Vö.: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VI. 137. *Alsó-Lindva város rendtartása és árszabása 1558-ból.* (Közlő nélkül)
[170] Bornemisza Péter 1578, 550.
[171] *Sátoraljaújhelyi Limitációk* 248.
[172] Kresz Mária 1957, 105, 113.
[173] *TESz.* I. 569—570.

ról szólnak. Így szürke a csuha egy 1516-ban, erdélyi területen írott szövegben: „Vna Choha grisea[174].” Kecskeméten 1594-ben egy nem egészen szegény legény után maradt „. . . egi hitvan chuha . . . ismét egi hitvan szürchuha[175].”

Szürkének megismert szűranyagból mutatják a csuhát a következő adatok is. Verancsics Antal írja az 1500-as évek végén, hogy 1541-ben a török császár ajándékba küldött „az uraknak és polgároknak arany bárson csohákat jó számmal. Mert idesiteni kell vala neki először a sziveket, hogy künnyebben Budához férkezhetnik, . . .De az Podmanyiczky János, ki okos ember vala, megijedett is vala, látva, hogy az dolog nem jó vagyon, még azon estve szakállát elmetszi, szür csohában felőtezék, és egy puttont vállára fogván, ki fel szükik el Budából . . .”[176]

Zoltai Lajos írja, hogy Debrecenben „A mesterinas szür- másként abaposztóból való ruhaféléi voltak a céhtörvények szerint . . . Egy-egy szürcsuha a csapócéhben (1598), a csizmadiáknál (1604), a szappanosoknál (1598), — a szürmives szabóknál pedig három szürcsuha járt, ketteje alsó, egyike felső öltönek[177].” A debreceni szűrmíves szabók kétféle, alsó és felső szűrcsuhája feltehetően kétféle szabást is jelölhetett.

Szűranyagból készült csuháról még további adataink is vannak. 1611-ből Komárom város jegyzőkönyveit idézi az *Oklevél Szótár*, melyben szintén „szür csuha”-ról van szó.[178] És felsorolja a szűrcsuhát Szenczi Molnár Albert szótárának 1604-es kiadása is.[179] Egy 1601-ből, Kecskemétről való adat „Az eorző tatárok Ciuhajara 14 sing Sinort . . .”[180] sorol fel. 1614-ben a nagyváradi szűrszabóknak „. . . külső helyen megszabott és készitett szür csuhát senki az mesterek közül meg ne vehessen és itt ne árulhasson . . .”[181] A soproni szűrszabóknál a „Vásármives szabó az első évben szürcsuhát . . . ad inasának . . . a szürmives . . . szürcsuhát esztendőként.”[182]

A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy esetenként szűr — sőt kimondottan szürke szűranyagból készült csuhával is lehet számolni. S a csuha nevű, szürkeposztó felsőruha is tagja volt a vestes griseae-nak, az egykori szürkeruháknak.

Drága anyagú a csuha nevű felsőruha a csuha szó eddig ismert legkorábbi előfordulását tartalmazó szövegben, amely 1494—95-ben arról szól, hogy a felséges király számára varrott vacsorázó csuha bélésének vevődött öt sing (63 cm) vagy rőf (78 cm) tafota: „Pro subductione unius vestis chuha da coene Re Mtis sarcita de thafatis emte sunt ulne 5”[183]. Ez a szöveg a tafotával bélelt királyi csuhát kifejezetten drága anyagú, előkelők viselte felsőruhának mutatja.

E régebbi századokból magyar csuhaábrázolást eddig nem ismerünk. Maria Gutkowska-Rychlewska XVII. századi lengyel csuhaábrázolását mutatja.[184] Ez a csuha kaftánféle, elöl csukódó, kabát formájú felsőruha *(25. kép)*.

A csuha szó a XV—XVIII. században az egész magyarságlakta területen használatos volt 'felsőruha' értelemben. De korai pontos jelentését ma már nem ismerjük. A szűrcsuha a szűrrel azonos anyag mellett attól feltehetően egykori, ma már nem ismert szabásában különbözhetett.

Bonyolítja a csuha anyag- és esetleges szabásbeli azonosítását az a tény is, hogy például Pápai Páriz – Bod a *szürtsuha*-t a *Baeta* (Szűr, Darotz, Szukmány)

[174] *Oklevél Szótár* 142. Erd. MúzLt.
[175] Papp László 1930, 16.
[176] Verancsics Antal 1500-as évek vége: *Memoriae rerum*, 62.
[177] Zoltai Lajos 1938.
[178] *Oklevél Szótár*, 947. Komárom város régi jegyzőkönyveiből. Takács Sándor adatai az új Nagy Szótárhoz (visszakereshetetlen).
[179] Szenczi Molnár Albert 1604.
[180] Papp László 1930, 20.
[181] Györffy István 1930, 49. (OL. Gyulaf. Lib. Reg. VII.)
[182] Csatkai Endre 1946, 72.
[183] *TESz.* I. 569. Nyr. 29. 367.
[184] Gutkowska-Rychlewska, Maria 1968, 549.

24. kép. Hajdú a XVII. század elejéről. SZENDREI János 1905. 80. l. 50. ábrája után

25. kép. XVII. századi lengyel csuha. GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, Maria 1968. 549. l. 642. ábrája után

és *Gausapina* (szűr, Guba) szavak mellett a *Tunica* szóval is fordítja[185]. Ezek szerint a csuha szó a XVIII. században már gyűjtőnév. De gyűjtőnév a XVIII. századi *tunica* is, amelynek magyar megfelelői PÁPAI PÁRIZ—BODnál ismét további szavak, mint: dolmány, szoknya, köntös és ruha — és csak ezek mellett, tehát többek között a *Tsuha*[186]. Valószínű, hogy mindezek a ruhadarabok akkor már elöl végig nyitott kabátfélék voltak.

Hogy a csuha a XVIII. században a szegény, földhözragadt néppel kapcsolható össze, arra ORCZY Lőrinc, *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől* című, 1787-ben megjelent munkájából idéz a *Nyelvtörténeti Szótár:* „Megvetett tsuhás nép földből gyurt fészkében . . ."[187]

Kevéssé előkelő egyházi rendek voltak a kolduló rendek, a csuhás barátok is. Szürke ruházatukról BARTAL A., DU CANGE alapján írta, hogy „Griseum [Du C.]vestis monachorum; szőr csuha . . ."[188]

A XIX—XX. században az addig országszerte előforduló csuha szó már csak Heves-Nógrád-Gömör, valamint Somogy-Baranya-Szerém megyékben használatos, mégpedig akkor már mint a szűr szó szinonimája.[189] MALONYAY Dezső palócokról szóló kötetében „A hosszúszür neve: csuha . . ."[190]

[185] PÁRIZ PÁPAI—BOD 1767, 339.
[186] PÁRIZ PÁPAI—BOD 1782, 571.
[187] *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* I. 1890, 464. *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől* (ORCZY Lőrinctől). Kiadta RÉVAI Miklós, Pozsony 1787.
[188] BARTAL Antal 1901, 209.
[189] GYÖRFFY István 1930, 13, 21.
[190] MALONYAY Dezső V. 1922, 54.

A köntös szóhoz hasonlóan a csuha szó is átcsúszhatott anyagban és szabásban különböző ruhadarabokra. Így az Ormánságban századunk első felében a csuha a férfi és női viseletben ujjatlan, vászonnal bélelt bársony vagy kásmír mellényféle volt, amely a nőknél a régibb divat szerint kapcsokkal — a férfiaknál az újabb divatú gombokkal záródott[191].

14. A subica. Csak bizonyos formát-szabást jelentett a mára már elavult subica szó is. Különböző, durvább és finomabb minőségű anyagból készülhetett, így urak is — parasztok-szegények is viselhették. Sem középkori, sem újkori formáját nem ismerjük. Nem tévesztendő össze az Apor Péter leírta (1736) kisasszonyok ujjatlan kis subájával.[192]

E szláv eredetű szó az írásos anyagban először 1507-ben Erdélyben fordul elő: „Cheh Janosnak hagyom Az wyseleu zwbycamat es felseurwhamat es Nagragomat".[193] A Nádasdi Számadások 1552-es „Grisej" című fejezetében e szürke szűrposztóból „Nicolao Zakac germek"-nek egy tunikát és egy subicát osztottak: „Grisej . . . data est grisea tunica et subicha vna . . ."[194] Ez az adat azt mutatja, hogy a subica nevű ruhadarab készülhetett szürke szűrposztóból is. De az *Oklevél Szótár* a XVI. századból több olyan adatot közöl, amelyben a subica drágább — purpian, csemelet, skarlát stb. anyagokból készült. Így 1533: „Vna supycza fegweres . . . de scarlato",[195] majd 1539-ből: „Supica purpian zurke".[196] Ugyanott: „Supicha cemelet rubea",[197] majd 1542-ből: „Supycza de panno purpian szyrke"[198]

Feltehető, hogy e különböző anyagú subicák talán nem voltak pontosan azonos szabásúak. Erre mutat az *Oklevél Szótár* 1533-ból, ugyancsak a Nádasdi anyagból idézett következő adata: „Supycza hwzar de scarlato".[199]

Páriz Pápai—Bod a gyűjtőfogalom *tunica* szót többek között a subica szóval is fordította: „Subitza: Amiculum, Tunica, Inclusia. ein Oberkleid." De „subitzáska: inducula ein Unterkleid" is előfordul.[200] Feltehető, hogy a 'felsőruha' subica szabásban nem egyezett az 'alsóruha' subicával.

Maria Gutkowska-Rychlewska 1640-ből való lengyel subica szabásmintáját közli *(22. kép)*, amely elég rövid, elöl nyitott, karcsúsított és ujjas kabátféle volt. Elképzelhető, hogy a korabeli magyar subica erre hasonlíthatott.

Összefoglalás

A felsorolt tizennégy ruhadarabot a szűrrel *(1. kép)* a durva minőségű és olcsó szürke posztófajták fogták össze a középkori *szürkeruhák*, a *vestes griseae* szegényes-paraszti csoportjába.

[191] Kiss Géza 1931, 30—31.
[192] Apor Péter 1736. Újra kiadva: Bukarest 1978, 57.
[193] NyIrK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (A Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata, Kolozsvár I.) 1957, 6. 187.
[194] Belényesy Márta 1959, II. 197.
[195] *Oklevél Szótár* 863. OL. Nád. 45.
[196] *Oklevél Szótár* 863. OL. Nád. 48.
[197] *Oklevél Szótár* 863 OL. Nád. 48.
[198] *Oklevél Szótár* 863. OL. Nád. 40.
[199] *Oklevél Szótár* 399. OL. Nád. 45.
[200] Páriz-Pápai—Bod 1767, 316.

Felsorolásunkban az anyagot és a szabást vettük elsődleges szempontnak. Az anyag (I.), ezen belül a technika is, de a szabásrendszer (II.) is felvilágosítással szolgálhat a történeti korról és a földrajzi irányról — sőt nemegyszer a társadalmi osztályról — is, ahonnan a kérdéses ruhák formája-szerkezete a magyarsághoz, ezen belül a magyar parasztsághoz elkerült.

I. Az anyag szempontjából két nagy csoportra — A. és B. — oszthatók a szürkeruhák.

Az *első nagy csoport*ba — A. — tartoznak azok, amelyeket az adatok *csak szegényesek*nek mutatnak. Három alcsoportba oszthatók.

Az első alcsoportba tartoznak a szűrön *(1. kép)* kívül a zsákruhák *(3. kép)*, a guba *(4. kép)* és a daróc *(10. és 11. kép)*. Amellett, hogy csak szegényesek, az anyag neve megegyezik a belőle készült ruha nevével, s e nevek a griseus szó szinonimái.

A második alcsoportba tartoznak: a condra *(12. kép)*, a zeke *(16—17. kép)* és a cedele. Ezek is csak szegényesek, s az anyag neve megegyezik a belőle készült ruha nevével. Ám olyan adatokat, amelyek ezeket a szavakat a griseus szó szinonimájának mutatnák — eddig nem ismerünk.

A harmadik alcsoportba a szokmány és a kankó *(18. kép)* nevű ruhák tartoznak. Ezek az előbbiekhez hasonlóan szintén csak szegényesek, de neveik már nem elnevezései az anyagnak, amelyből készültek és a griseus szónak sem szinonimái.

B. Az anyag szempontjából a *második nagy csoport*ba olyan ruhák tartoznak, amelyek már nemcsak szegényesek. Előkelők-gazdagok számára *drágább*, szegények és parasztok számára *olcsóbb* — ezen belül szürkeposztó — *anyagokból is* készülhettek. Neveik már az anyagot nem mutatják, csupán bizonyos szabást-formát jelentenek. Két alcsoportra oszlanak.

Az első alcsoportba tartoznak a téglalap alakú pallium-palást *(19—20. kép)* és a fél- vagy egész kör alakú paenula-köpenyeg *(21., 24. kép)* nevű lepelruhák.

A második alcsoportba tartoznak a mára már elavult tunika, köntös, csuha *(25. kép)* és subica *(22. kép)* szavak, amelyek az egykori ruhadaraboknak szintén csak formáit jelentették.

A szürkeruhák posztóinak *technikájáról* is szól néhány adat.

A gyapjú fonás előtti finomítása a *csapás*nak nevezett eljárás. Ezt csak finomabb posztóknál alkalmazták. A szürke posztók között csak a szűrposztónál vannak róla adataink, de nem minden szűrposztót csaptak, nem minden szűr volt „csapószűr". A limitációkban néha előforduló „csapószűr" kifejezés azt jelenti, hogy az ilyen szűrök posztójának gyapjúanyagát megfonás előtt a csapás nevű eljárással finomították.

A csapó szó lassan a szűrposztó megszövőjét is jelentette, végül a szűrszabó megjelölésére csúszott át, a múlt században a csapó szó már a szűrszabót jelentette.

Szövéstechnikájukat illetően a szürke posztók többféle fajtájúak voltak, de e különbségeket ma már nem ismerjük. Csak annyit árulnak el róluk az írásos adatok, hogy lehettek: *kétnyüstösek* (vászonkötés), *három- és négynyüstösek*.

Idéztük a körtvélyesi, zsáknak való „szőrvásznat", amely minden valószínűség szerint kétnyüstös szövést, szaknyelven vászonkötést jelentett. Idézhettünk adatokat kétnyüstös condráról és ismét más adatok négynyüstös condrát is mutattak, — sőt négynyüstös daróccal is találkoztunk. MALONYAY Dezső munkájában négynyüstösnek van feltüntetve a háromszéki székelyek zeke-, cedele- és condraposztója. A szűrposztó túlnyomórészt négynyüstös, de nem volt ritka (KRING Miklós) a háromnyüstösen szövött szűrposztó sem.

Végül — a megszövött szürkeposztó lehetett *kallatlan-ványolatlan*, de lehetett *kallott-ványolt* is. Természetes, hogy a kallott-ványolt posztó sűrűbb volt és bizonyos fokig vízhatlan is. Így tovább is tartott, és az esőtől is védte viselőjét. Ára is magasabb volt.

II. A szabás szempontjából vannak olyan ruhadarabok, amelyeknek csak középkori formáját mutatják az ábrázolások, és vannak olyanok — ilyen a többség — amelyeknek szabását csak a recens anyagról ismerhetjük. Egyedül a gubának ismerjük középkori és újkori formáját is, amelyek teljesen különböznek egymástól.

Szabás szempontjából három csoportba lehet osztani a szürkeruhákat.

Az első csoportba tartoznak az *európai ókori és középkori ruházkodás felé mutató*, legegyszerűbb: téglalap alakú pallium-palást *(19—20. kép)*, és a félvagy egész kör alakú paenula-köpenyeg típusú *(21. kép)*, szabatlannak felfogható lepelruhák. Ezeket az eddig ismert adatok alapján európai ruhák szegénységnél-parasztságnál alkalmazott változatainak tartjuk. A textilis öltözködés alapformái. Mára az egyházi ruháktól eltekintve a parasztságnál-szegénységnél nagyrészt elavultak, de a HORVÁTH Terézia és BALASSA Iván-féle adatok szerint a legszegényebbeknél a közelmúltban még éltek.

A második alcsoportban e lepelruhákat követik a *középkori tunika típusú (2. és 23. kép)* ruhák. Ezek több, derékszögű darabból állnak, egyenesek, elöl zártak és bebújósak. Ide tartoznak az európai középkor felé mutató: középkori tunika *(23. kép)*, a zsákruhák *(3. kép)* és a középkori gubaruhák *(4. kép)*. Az egyenes darabokból álló gubaruhának egy ugyancsak középkori, teljesen más szabásrendszerbe tartozó variánsát is bemutathattuk a *Képes Krónikából*. Ez karcsúsított derekú, leffentyűs ujjú, gótikus divatú felsőruha *(5. kép)*.

Végül olyan elöl nyitott, kabátféle felsőruhák alkotják a harmadik alcsoportot, amelyeknek ez a jellegzetessége *kelet felé mutat* ugyan, de nyugat felől is elérhette, és minden bizonnyal érte is a magyarságot. Szabásaikat csak recens darabokról ismerjük.

Ezek az elöl végig nyitott kabátfélék további három alcsoportra oszthatók:

a) A szűr *(1. kép)* képviselte, csupa derékszögű darabokból álló, kelet felé mutató jellegzetes ujjbetoldású és jellegzetes oldaltoldású, lefelé nem szélesedő és szimmetrikus csukódású kabátfélékre.

b) A szintén kelet felé mutató daróc *(10—11. kép)*, condra *(12. kép)*, zeke *(16—17. kép)*, cedele, szokmány és kankó *(18. kép)* alkotta csoport, amelynek tagjaira a szűr derekához azonosan toldott ujjak és oldaltoldás jellemző ugyan, de ezek az oldaltoldások lefelé — többnyire kiugró csípőből kiindulva — szélesednek. Csukódásuk aszimmetrikus. E két alcsoportba tartozó ruhákra szintén függőleges szabásvonalak jellemzőek.

c) A recens guba típus *(9. kép)*. A rá jellemző vízszintes szabásvonalak kelet felé, a Szíria—Mezopotámia—Palesztínában viselt „aba" nevű felsőruha

felé mutatnak, de ujjkialakítási módjuk az európai dán bronzkorból ismert és későbbi észak-eurázsiai szőrmeruhák ujjkialakítási módjára emlékeztet. Innen került az európai ruházkodásba, és késői továbbélésként XVIII—XIX. századi csecsemőingekre.

E három alcsoporton kívül ugyancsak elöl végig nyitott, hosszabb-rövidebb kabátféléknek feltételezzük a XVIII. századtól kezdve a tunikát, a köntöst, a csuhát *(25. kép)* és a subicát *(22. kép)*. Elnevezéseik mára elavultak. De mint arra az előzőekben már utaltunk, a recens csuha szó Heves—Nógrád—Gömör, valamint Somogy—Baranya és Szerém megyékben a szűr szinonimájaként —, az Ormánységban pedig díszes női és férfi mellényként hal el. A recens köntös szó pedig az egykori 'szürkeposztó köntös' jelentéstől elszakadva — a Kalotaszegen kisgyermekek vékony gyári textíliából készült, újabb divatú ruháira csúszott át.

A felsorolt tizennégy ruhadarabot a szűrrel együtt a durva minőségű szürkeposztó fajták fogták össze a középkori szürkeruhák szegényes-paraszti csoportjába. E *szürkeruhák,* e *vestes griseae*-k a magyar középkori paraszti öltözködés egy igen fontos, a recens anyagig is elnyúló részét, rétegét képezték. Egyes elemeik — mint a paraszti öltözeteké és egyéb paraszti kultúrjelenségeké oly gyakran — különböző földrajzi irányokból és különböző történeti korokból, sőt különböző társadalmi osztályokból-rétegekből is kerültek a magyar parasztság öltözetébe. S az ott talált elemek, amelyekkel összeötvöződtek — egyrészükben maguk is egykor különböző korokból, földrajzi irányokból és társadalmi osztályokból származtak.

IRODALOM

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.
1967—1976 Főszerkesztő Benkő Lóránd. *(= TESz.)* I. 1967, II. 1970, III. 1976.
Apor Péter
1736 *Metamorphosis Transylvaniae.* Újra kiadva: Bukarest 1978.
Balassa Iván
1975 *Lápok, falvak, emberek.* Budapest
P. Balázs János
1981 *Jókai Kódex.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi —. Budapest
Bartal Antal
1901 *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae.* Lipsiae
Bartels, Adolf
é. n. *Der Bauer in der deutschen Vergangenheit.* Jena
N. Bartha Károly
1939 *A debreceni gubacsapó céh.* Debrecen
Bécsi Kódex
1916 1416 u./1450 k. Közzéteszi: Mészöly Gedeon. Kiadva: Új Nyelvemléktár I. Budapest
Belényesy Márta (szerk.)
1959 *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból.* Az anyagot közli: Kumorovicz L. Bernát és M. Kállay Erzsébet. I—II. Budapest
Berrár Jolán
1951 *Női neveink 1400-ig.* Magyar Nyelv 47. évf. 154—214.
Berrár Jolán és Károlyi Sándor (szerk.)
1984 Régi Magyar Glosszárium. Budapest
Béres András
1960 *Adatok a debreceni gubásmesterséghez.* Klny. a Déri Múzeum 1958—59. évi Évkönyvéből. 143—160. Debrecen

BLOCH, Carl—WARTBURG, Walther von
1960 *Dictionnaire Etymologique de la langue française.* Paris
BORNEMISZA Péter
1578 *Prédikáció az Isten irgalmasságáról.* Sempte
BOUCHER, François
1965 *Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours.* Paris
COMENIUS, Joh. Amos
1647 *Index vocabulorum.* Gyula-Fehérvár
1659 *Janua lingvae latinae.* Leutschoviae
CSANÁDI Imre (szerk.)
1957 *Középkori magyar írások.* A kötetet összeállította MEZEY László. Budapest
CSATKAI Endre
1946 *A soproni szűrszabók.* Ethnographia LVII. 71—73.
CSUZI Zsigmond
1723 *Zengedező sípszó.* Pozsony
DAUZAT, Albert
1938 *Dictionnaire Etymologique de la langue française.* Paris
DU CANGE
1883—1887 *Glossarium mediae et infimae latinitatis.* (Unveränderter Nachdruck, 1954. Graz)
ECSEDI István
1914 *A hortobágyi pásztorviselet.* Néprajzi Értesítő XV. 21—56.
V. EMBER Mária
1965 *Die ungarische Galakleidung im XVI. und XVII. Jahrhundert.* In: Waffen- und Kostümkunde. Berlin
ENDREI Walter
1969 *Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században.* Budapest
ERDÉLYI István
1978 *Régészeti kiegészítések Kresz Mária tanulmányához.* Ethnographia LXXXIX. 354—362.
Érsekújvári Kódex
1529—1531. Kiadva: Új Nyelvemléktár IX—X. 1888. Volf György
FALUDI Ferenc
1748 *Nemes Asszony.* Nagyszombat
1786 *Verses költemények.* h. n.
FARAGÓ József—NAGY Jenő—VÁMSZER Géza
1977 *Kalotaszegi magyar népviselet.* Bukarest
FÉNYES Elek
1839 *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* Pest
FEHÉRTÓI Katalin
1971 *Korai közszói előfordulások levelesített gonosztevők nevében.* Magyar Nyelv LXVII. 233—235.
FINÁLY Henrik
1892 *A Beszterczei szószedet.* Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. XVI. 3—92.
FRAKNÓI Vilmos (ed.)
1896 *Monumenta Romana Eipscopatus Vesprimiensis.* I. Budapest
GÁBORJÁN Alice
1970 *Adatok a szűr kialakulásához.* Ethnographia LXXXI. 1970. 467—490.
1972 *Három magyar népi posztóruha.* Néprajzi Értesítő LIV. 47—63.
1975 *A magyar szűr eredetének kérdéséhez.* Néprajzi Értesítő LVII. 155—187.
1977 *Népviseletek I. A szűr.* Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum. Budapest
1979 *On the Origin of the Hungarian szür.* Acta Ethnographica Tomus 28. 375—395.
GAMILLSCHEG, Ernst
1928 *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache.* Heidelberg
GELEJI KATONA István
1645 *Váltság titka.* Várad
GERAMB, Victor von, — MAUTNER, Karl
1932 *Steirisches Trachtenbuch.* Graz
GODEFROY, Frédéric
1901 *Lexique de l'ancien français.* Paris—Leipzig

GRANDSEIGNES D'HAUTERIVE, Robert
1947 *Dictionnaire d'ancien français*. Paris
GRIMM, Jakob und GRIMM, Wilhelm
1958 *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig
GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, Maria
1968 *Historia ubiorów*. Wrocław—Warszawa—Kraków
GVADÁNYI József
1796 *A'falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma*. Pozsony
GYÖRFFY György
1965 *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*. Budapest
GYÖRFFY István
1930 *Magyar népi hímzések I. A cifraszűr*. Budapest
HALD, Margaret
1950 *Olddanske Tekstiler*. København
HEIDEN, Max
1904 *Handwörterbuch der Textilkunde*. Berlin
HOFFMANN, Martha
1981 *Der ungenähte Rock in textilhistorischem Zusammenhang*. In: Festschrift für Sigrid MÜLLER-CHRISTENSEN. Herausgegeben von Mechthild FLURY-LEMBERG und Karen STOLLEIS. Forschungshefte Bayerisches Nationalmuseum 7. München
HOFMAN, Karl
1960 *Graue Brüder, graue Mönche*. In: Lexikon für Theologie und Kirche. 1173. Freiburg
JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest
1893 *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Budapest
JAKUBOVICH Emil
1914 *Nyelvtörténeti adatok I. Levéltári adatok* (Szemelvények a közlő készülő Oklevélszótár pótlékából). Magyar Nyelv X. 38—42.
Jókai Kódex
Lásd: P. Balázs János 1981.
Jordánszky Kódex
1516—1519. Kiadva: Régi Magyar Nyelvemlékek V.
Képes Krónika
1964 Fac-simile kiadás. Budapest
KISS Géza
1931 *Az ormánysági népviselet*. Ethnographia XLII. 27—32.
KNIEZSA István
1952 *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest
KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő
1972 *Kászoni székely népművészet*. Bukarest
1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest
1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest
1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest
KOVÁCS Éva
1980 *A zárt korona és a koronázási palást*. In: KOVÁCS Éva—LOVAG Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. 78—82. Budapest
KŐVÁRY László
1840 *Föld- és országtani vázlatok Szilágyról*. Tudománytár VIII. 20—36. Budán
KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest
1957 *A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón*. Néprajzi Értesítő XXXIX. 103—123.
1978 *A magyar szűcsmunka történeti rétegei* Ethnographia LXXXIX. 315—353.
KRING Miklós
1937 *A tatai csapómesterek*. Budapest
KYBALOVÁ, Ludmila—HERBENOVÁ, Olga—LAMAROVÁ, Milena
1966 *Das grosse Bilderlexikon der Mode*. Praha
1974 *Képes divattörténet az ókortól napjainkig*. Budapest
LANDOVICS István
1689 *Új Segítség* (prédikációk). Nagyszombat

LÁZÁR István
1896 *Alsófehér vármegye magyar népe.* Nagy-Enyed
LEHOCZKY Tivadar
1890 *Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok intézményéhez hazánkban.* Második közlemény. Történelmi Tár 474—492.
LEVÁRDY Ferenc
1975 *Magyar Anjou Legendárium.* A bevezető tanulmányt írta, a legendaszöveget összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte —. Budapest
LITTRÉ, Émile
1874 *Dictionnaire de la langue française.* Paris
LUTHER, Martin
Tischreden. In: GRIMM, Jakob und GRIMM, Wilhelm 1958.
MALONYAY Dezső
1909 *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói nép művészete.* Budapest
1922 *A magyar nép művészete V. A palócokról.* Budapest
MELICH János
1898 *A gyöngyösi latin—magyar szótártöredék.* Budapest
MELIUS Péter
1561 *Christus közbenjárásáról való prédikációk.* Debrecen
1565 *Sámuel könyvei és királyok könyvei.* Debrecen
MENS, Adolf
1958 *Beginen.* In: Lexikon für Theologie und Kirche. II. 115—116. Freiburg
MÉSZÖLY Gedeon (közzéteszi)
1916 *Bécsi Kódex* 1416u./1450 k. Új Nyelvemléktár I. Budapest
MISKOLCZI Gáspár
1702 *Egy jeles vadkert.* Írta Francius F. Lőcse
MOLDOVA György
1973 *Negyven prédikátor.* Budapest
MOLLAY Károly
1982 *Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Nyelvészeti Tanulmányok 23. Budapest
Müncheni Kódex
1874 1416 u./1466 k. Kiadva: VOLF György. Nyelvemléktár I. Budapest
NAGY Jenő
1957 *A kalotaszegi magyar népi öltözet.* Bukarest
1958 *A torockói magyar népi öltözet.* Bukarest
1972 *Öltözet.* In: Kós Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő 255—268.
1974 *Öltözet.* In: Kós Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő 179—228.
1977 *A viselet helyzete.* In: FARAGÓ József—NAGY Jenő—VÁMSZER Géza 189—358.
1978 *Öltözet.* In: Kós Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő 255—314.
1981 *Öltözet.* In: Kós Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő 360—415.
ORCZY Lőrinc
1787 *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől.* A' nagyságos szerzőnek különös engedelmével közrebocsátotta RÉVAI Miklós. Pozsony
1789 *Két nagyságos elmének Költeményes Szüleményi.* (B. ORCZY Lőrincé és BARCSAYÉ). Kiadta RÉVAI Miklós. Pozsony
PAIS Dezső
1912 *Nyelvtörténeti adatok I. Zala vármegye XVI. századi jegyzőkönyveiben.* 1598. Magyar Nyelv VIII. 415—418.
PÁRIZ PÁPAI, Franciscus—BOD Petrus
1767 *Dictionarium hungarico-latinum.* Cibinii
1782 *Dictionarium latino-hungaricum.* Cibinii
PLETNEVA, Sz. A.
1958 *Pecsenegi, torki i polovci v juzsnoruszkih sztepjah.* Trudi VDAL. I. MIA.
RADOCSAY Dénes
1963 *Gotische Tafelmalerei in Ungarn.* Budapest
ROBERT, Paul
1953—1964 *Dictionnaire alphabetique et analogique de la langue française.* Paris
Sátoraljaújhelyi Limitációk
1653—1701 *Limitationes Rerum venalium de annos 1653 usque 1701.* Ad Loculum 98 pertinet. Kazinczy Levéltár. Sátoraljaújhely

SCHULZ, Alwin
1903 *Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker.* München und Berlin
SPAHR, Karl
1965 *Zisterzienser.* In: Lexikon für Theologie und Kirche X. 1882—1887.
ŠRONKOVÁ, Olga
1954 *Die Mode der gotischen Frau.* Prag
SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest
SZABÓ T. Attila
1975—1984 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* 1975. II. 1978., III. 1982., IV. 1984. Bukarest
SZÁDECZKY Lajos
1903 *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon.* Budapest
SZAMOTA István
1894 *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből.* Budapest
SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond
1890—1893 *Magyar Nyelvtörténeti Szótár I—III.* Budapest
SZENDREI János
1905 *A magyar viselet történeti fejlődése.* Budapest
SZENCZI MOLNÁR Albert
1604a *Dictionarivm Latinovngaricum.* Noribergae
1604b *Dictionarivm Vngarico-Latinvm.* Noribergae
TAGÁNYI Károly
1893 *A beszterczei szószedet kultúrtörténeti jelentősége.* Századok XXVII. 305—327.
TARNÓCZI István
1695 *Régi magyar szentség.* Nagyszombat
TELEGDI Miklós
1577—1580 *Evangeliumok magyarázatja.* h. n.
THALY Kálmán
1872 *Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez.* I—II. Pest
THIEL, Erika
1973 *Geschichte des Kostüms.* Berlin
TILKE, Max
1925 *Osteuropäische Volkstrachten.* Berlin
TORMA Károly (közli)
1889 *Szaniszló Zsigmond naplói 1682—1711.* Történelmi Tár 230—269 és 708—727.
TŐKÉS Béla
1935 *A mezőségi magyar viselet.* Néprajzi Értesítő XXVII. 68—76.
VOLF György (kiad.)
1874 *Bécsi codex — Müncheni codex.* (Nyelvemléktár I.) Budapest
1879 *Szent Margit élete.* (Nyelvemléktár VIII.) Budapest
1888 *Érsekújvári codex* (Nyelvemléktár IX—X.) Budapest
VERANCSICS Antal
1857 *Összes munkái* (Mon. Hung. Hist. 2. Írók. III. Közli SZALAY László). Pest
WARTBURG, Walther von. — BLOCH, Oskar
1960 *Dictionnaire étymologique de la langue française.* Paris
WERTNER Mór
1917 *Régi magyar női nevek.* Nyelvőr XLVI. 10—18. és 83—90.
WINTER, Z.
1893 *Dejiny kroje v zemich českych od počatku stol XV. az podobu belchorské bitvy.* Praha
ZIBRT, C.
1892 *Dejíny kroje v zemích českych od dob nejstaršich az po valky husitské.* Praha
Zichy Okmánytár
1871—1894 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára.* Közli a Magyar Történelmi Társulat. I—VI. kötet. Pest — Budapest
ZOLTAI Lajos
1938 *A debreceni viselet a XVI—XVIII. században.* Ethnographia IL. 75—108. és 287—315.

Alice Gáborján

GRAUE KLEIDER IM UNGARISCHEN MITTELALTER
(Auszug)

Das Wort *griseus* des mittelalterlichen Lateins und seine ungarische Entsprechung *szűr* hatten die gleiche Bedeutung: Graues Tuch. Kleider aus solchem Tuch waren kennzeichnend für die Bauerntracht im Mittelalter. Darum bekam das Wort *griseus* einen Anflug von Bäuerlichem. Man sprach im mittelalterlichen Sprachgebrauch von „bäuerlichem Grau" „griseus rusticanus". Vom „bäuerlichen Grau" bekamen einige Bauernbündnisse in den Bauernkriegen des 15. und 16. Jahrhundert ihren Namen, so auch der „Graue Bund" in der Schweiz und in Deutschland. Der Schweizer Kanton Graubünden hat seinen Namen auch daher. Der Name des Bauernmädchens Griseldis in der Legende weist ebenfalls auf das graue Tuch hin; auch in Ungarn war ein Frauenname mit der Bedeutung grau bekannt. In ärmliches Bauerngrau kleideten sich die reuigen Sünder, die Pilger, die „grauen Mönche" und die Nonnen.

Aus der Sicht dieser internationalen Zusammenhänge behandelt die Verfasserin die in Ungarn verbreiteten Kleidungsstücke aus grauem Tuch. In die erste Gruppe der grauen Kleider reiht sie das Kleidungsstück ein, das ausschließlich aus grauem Tuch angefertigt wurde. Sie spricht von einer Untergruppe, in der der Name des Kleidungsstückes und der Name des rauhen grauen Tuches ein und derselbe sind; so z. B. beim *Szür*, ein einfacher Mantel oder eher ein Überwurf mit Ärmeln *(Bild 1)*, dem Schlupf [Sack] Gewand *(Bild 2* und *3.)*, *guba*, ein Kleidungsstück aus rauhgewebtem Material *(Bild 4* und *5)* und *daróc (Bild 11)*. Die Namen all dieser Kleidungsstücke sind Synonime des lateinischen *griseus*. In die zweite Untergruppe gehören *condra (Bild, 12)*, *zeke (Bild 16)* und *cedele*, ein ebenfalls ärmlich bäuerliches Kleidungsstück, aber die letzten drei Namen sind nicht mehr Synonime des lateinischen *griseus*. Die in die dritte Untergruppe gehörenden *szokmány* und *kankó (Bild 17)* bezeichnen kein Material.

Den Qualitätsunterschied zwischen den mit verschiedenen Namen bezeichneten Tuchsorten wäre schwer zu rekonstruieren. Bei einzelnen Tuchsorten pflegte man die Wolle mit einem Bogen zu beklopfen und dadurch feiner zu machen; in anderen Fällen tat man das nicht; einzelne Wollsorten webte man mit zwei Schäften, andere mit drei oder vier; das fertige Tuch wurde gewalkt, oder auch nicht.

Die Kleider der zweiten grossen Gruppe waren teilweise aus ärmlichem grauem Tuch gefertigt, es sind aber auch Varianten für die Reichen und Vornehmen aus teurerem Tuch bekannt. Die in diese Gruppe gehörenden Kleidungsstücke waren zum Teil ungeschnitten, wie Talare oder Überwürfe, von Typ *Pallium* oder *Paenula (Bild 18, 20, 21)*. Zur zweiten Gruppe gehören zugeschnittene Kleider, deren Schnitt aber manchmal nicht genau bekannt ist; zu diesen gehören die neuzeitliche *Tunika*, der *köntös*, *csuha* (Kutte, *Bild 23)* und die *subica* (Mäntelchen, *Bild 24)*.

In einem Sonderkapitel behandelt die Verfasserin den Schnitt von den erwähnten 14 Kleidungsstücken, wobei sie sich zum Teil an historische Quellen, zum Teil an ethnographische Parallelen aus der Neuzeit hält. Zu der ersten Gruppe zählt sie die viereckigen Überwürfe vom Typ *Pallium* und die halb- oder ganzkreisförmigen Mäntel vom *Paenula*-Typ. In der zweiten Untergruppe folgen die Kleider vom Tunikatyp *(Bild 2* und *22)*. Auch die Schlupfkleider *(Bild 3)* und die mittelalterlichen *Guba*kleider *(Bild 4* und *5)* gehören hierher. Zur dritten Gruppe gehören die vorn geöffneten mantelartigen Oberkleider. Diese Art Mäntel waren Erfindungen der berittenen Nomadenvölker der Steppe, und sie kamen von denen in die Kleidung der europäischen Völker, besonders im Zeitalter der Renaissance. Die Ungarn dürften diese Kleidungsstücke noch vor ihrer Landnahme kennengelernt haben oder später durch ihre Berührung mit dem mitelalterlichen Byzanz, aber auch durch den Einfluß der italienischen *Zimarra* und der deutschen *Schaube*. Hinsichtlich des Zuschnittes ist der aus geraden, rechteckigen Stücken bestehende *Szűr* das altertümlichste Stück. Einen anderen Typ stellen *daróc*, *condra*, *zeke*, *cedele szokmány* und *kankó* vor: diese gehen von der Hüfte aus und verbreitern sich schräg, sie schließen asymmetrisch. Einen besonderen Typ bildet die neuzeitliche *guba (Bild 10)* mit wagerechten Schnitt-Linien.

Bur Márta

A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737—1753)

Dimitri: Oh! mi mindenütt vagyunk,
Mint a napfény.

VÖRÖSMARTY Mihály: *Csongor és Tünde*

A kereskedelemnek bizonyos körülmények között életmódformáló szerepe lehet. Különösen fontos szerepet játszhatnak a kereskedők a zárt, feudális gazdaságok keretei között élő falusi lakosság piaci kapcsolatainak megteremtése, ill. kiszélesítése terén. Ebből a szempontból figyelmet érdemel az ún. görög kereskedők tevékenysége, akik a XVII—XVIII. század folyamán jelentős gazdasági pozíciókat vívtak ki a maguk számára a Magyar Királyság területén.

A magyar történeti irodalomban a „görög kereskedő" elnevezés — igen helyesen — nem népi, hanem vallási hovatartozás jelölésére szolgál. Ugyanis az Oszmán Birodalom területéről felhúzódó kereskedők és iparosok a görög-keleti, nem egyesült egyház hívei voltak, és közöttük megtaláljuk a Balkán félsziget szinte minden népének képviselőjét — görögöket, aruméneket v. ciccárokat, bolgárokat, szerbeket, albánokat.

A balkáni elemek térhódítása nem kerülte el a történetírók figyelmét. Tevékenységüket ismertető munkák már a XIX. századi történeti irodalomban is fellelhetők, de a magyar városokban keletkezett közösségeik, élénk kulturális és vallási életük mai szerzők érdeklődését is felkeltette. A XIX. századi szerzők általában a keleti kereskedelem problematikájához kapcsolva tárgyalták a görög kereskedők kérdését, ismertették jogi helyzetüket, a nekik nyújtott kedvezményeket, az áruforgalom lebonyolításában játszott szerepüket. Az adott helyzetnek és lehetőségeknek megfelelően ezek a szerzők a XVII—XVIII. századi államapparátus különböző szintjein keletkezett iratanyagot használták fel.[1] A görögökkel foglalkozó mai irodalom, elsősorban FÜVES Ödön munkásságára gondolunk, nagy figyelmet szentel a balkáni kereskedők közösségein belül keletkezett írásos és tárgyi emlékeknek, s ezek alapján rajzolja meg fejlődésüket.[2] A történeti irodalom, ide számítva az összefoglaló történeti munkákat is, végeredményében károsnak ítéli a török alattvalók magyarországi tevékenységét, mivel azok — úgymond — az országban szerzett nyereségüket külföldre vitték, és ezzel negatívan befolyásolták a tőkefelhalmozás folyamatát.[3]

A balkáni elem szerepe a magyar gazdasági életben az oszmán uralom európai konszolidálódása után növekedhetett meg. Magyarország távol esett a Levante-kereskedelem fő útvonalától és a nagy Földközi-tengeri kikötőktől, így a

[1] HORVÁTH Mihály 1840. — THALLÓCZY Lajos 1882. — TAKÁCS Sándor 1905. — ECKHART Ferenc 1918.

[2] FÜVES Ödön 1958—1979 között több mint 30 tanulmánnyal és közleménnyel gazdagította a balkáni kereskedők és iparosok gazdasági és kulturális életével foglalkozó irodalmat: 1958., 1959a, 1959b, 1963 stb.

[3] SZEKFŰ Gyula 1936. — *Magyarországtörténete* 1958. 297—306, MOLNÁR Erik 1964. 320—332.

keleti áruk hosszú, szárazföldi utakon jutottak el a hazai fogyasztóhoz. A legújabb történeti irodalom tényként fogadja el, hogy a Levante-kereskedelem egyik útvonala Brassó, Nagyszeben, Nagyvárad, érintésével Erdélyen haladt keresztül, és megkönnyítette a nagy vásárhelyek, Buda, Kassa, Debrecen keleti áruval történő ellátását.[4] Az erdélyi útvonal egyik kiágazását képezte a Fekete-tengeri kikötőket és a nagy közép-európai vásárközpontokat összekötő úthálózatnak. A XV. századtól kezdve igen fontosak voltak a Fekete-tengeri kikötőkhöz, elsősorban Konstantinápolyhoz kapcsolódó havaselvi és moldvai utak, amelyeken keresztül egyrészt az orosz városok, másrészt Lemberg és ennek közvetítésével Jaroszláv, Krakkó, Boroszló jutott hozzá a keleti kereskedelem legkeresettebb cikkeihez.[5]

A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala szempontjából igen fontos volt a Duna alsó szakaszán bonyolódó áruforgalom. A XV—XVI. századi török iratok alapján joggal feltételezhetjük, hogy az erdélyi városok többek között az al-dunai kikötők közvetítésével kapták a keleti árut. Egy 1520-ból származó török vámszabályzatban azt olvassuk, hogy Trapezusz, Kaffa, Amiszosz, Szinope és Konstantinápoly kikötőjéből nap mint nap tengeri hajók érkeznek Brăilába.[6] Brăila és Brassó között pedig nem volt nehéz fenntartani az összeköttetést. A dunai kikötőkön és átkelőhelyeken keresztül szállított árufajtákról, azok mennyiségéről a török vámnaplók adnak tájékoztatást.[7]

A XV—XVI. század folyamán e kereskedelmi úthálózat fokozatosan az oszmán hódítók ellenőrzése alá került. Az Oszmán Birodalom katonai és politikai előretörése Közép-Európában gazdasági nyomással járt együtt. Az Amerika felfedezését követő változások előnyeit elsősorban a nyugati országok tudták kihasználni. A XVI—XVII. században Közép- és Kelet-Európában kialakult kedvezőtlen gazdasági és politikai helyzetben a polgári elem fejlődése megrekedt. A lengyel, cseh, magyar stb. piacon egyre nagyobb szerepet kezdtek játszani az idegenek, az örmények, a zsidók, a Balkánról felhúzódó török alattvalók.

A görögöknek nevezett török alattvalók térhódítását, a helyi polgárság érdekeit sértő tevékenységét bizonyító hiteles adatok a XVII. század első felétől egyre nagyobb mennyiségben állnak rendelkezésünkre. Ebben az időben már az erdélyi törvényhozás is foglalkozott ügyeikkel, különböző rendeletek és fejedelmi iratok szabályozták működésüket, sőt céhszerű érdekvédelmi, önkormányzati szervezetükről, az ún. „görög kompániákról" is hallunk.[8] Különös súllyal volt érezhető jelenlétük Brassóban és Nagyszebenben. A XVII. század második felében, Bethlen Miklós szavával élve „. . . a görögöknek nagy elhatalmazását . . ." kell tapasztalnunk Erdélyben. Az idegen kereskedők mindenféle portékával kicsiben és nagyban kereskedtek, közvetítették a nyugati és törökországi árukat, ők voltak a fejedelmi udvar szállítói, sőt vámhelyeket és sóaknákat is béreltek.[9] A XVII. század folyamán felbukkantak Kassán és Debrecenben is.[10] Mindez arra utal, hogy a balkáni kereskedők a Magyar Királyság területén első lépéseiket a keleti árucikkek közvetítőiként tették meg, és a

[4] Pach Zsigmond Pál 1975., 1978.
[5] *Подгорская*, Е. М. 1980.
[6] *Цветкова*, Быстра 1972.
[7] Hóvári János 1981. — Fekete Lajos—Káldy Nagy Gyula 1962.
[8] Trócsányi Zsolt 1971. — Мapта Бур 1970.
[9] Szádeczky Béla 1911. — Kemény János—Bethlen Miklós 1980. 668 skk.
[10] Kerekes György 1902, 1911. — Zoltai Lajos 1935.

kereskedelem e fontos területéről fokozatosan kiszorították a helyi magyar és szász elemet. A balkáni kereskedők és iparosok természetesen bekapcsolódtak a hódoltsági területek gazdasági életébe is.[11] A XVII. század folyamán betelepedtek a magyar borvidékre és hamarosan jelentős szerepet kezdtek játszani a magyar bor lengyelországi forgalmazásában.[12]

A török alattvalók sokoldalú tevékenysége Magyarországon a XVII—XVIII. sz. fordulójától a hatvanas évekig terjedő időszakban bontakozott ki és érte el tetőfokát. Az 1718-as pozsareváci majd az 1739-es belgrádi békeszerződéshez kapcsolódó kereskedelmi szerződések, valamint a különböző időpontokban kiadott legfelsőbb rendelkezések és a magyar országgyűlésben hozott törvények megszabták a balkáni kereskedők működésének feltételeit. Az idegen alattvalók jogot kaptak arra, hogy egyszeri 3, ill. 5%-os behozatali vám lefizetése után és ellenében török árut importáljanak a Habsburg országokba és azt nagyban árusíthassák. A kicsiben való kereskedést, a házalást, a helyi áruk vételét és eladását szigorúan megtiltották nekik, de családjuk áttelepítése és a hűségeskü letétele után ezt is engedélyezték számukra.

A különböző forrásokból származó információkból kitűnik, hogy a XVIII. század első felében a nagy vásárhelyeken, Bécsben, Boroszlóban, Lipcsében és másutt a török alattvalók fontos szerepet játszottak. Egy 1714-ben kiadott munkában arról olvasunk, hogy a Lembergből érkező zsidó kereskedők a különböző fajta bőrökön kívül nyers selymet, selyemkelméket, gyapotot, szattyánt, török fonalat és más török árut kínálnak Boroszlóban.[13] Tehát a XVII—XVIII. század fordulóján az Oszmán Birodalomból származó áruk még Lemberg—Jaroszláv—Krakkó útvonalon jutottak el Sziléziába. Később, 1740—41-ben arról hallunk, hogy a boroszlói vásár idején Magyarországról mintegy 84 főből, többségükben görögökből álló karaván érkezett a városba, és rövid időzés után folytatta útját Lipcse felé. Ekkor a kortársak Boroszló helyzetét elemezve arról beszélnek, hogy Szilézia kereskedelmének három fő iránya van: Lengyelország, Oroszország, Magyarország és Erdély. Ez utóbbihoz sorolják a „görög kereskedelmet" is.[14] Az 1750-es években a porosz uralom alatt álló Boroszlóban a városi hatóságokhoz és a központi kormányszervekhez küldött panaszkérvényekből és az orvoslásuk céljából kiadott királyi rendeletekből kiderül, hogy a balkáni kereskedők rendszeresen nagy mennyiségű gyapotot, veres fonalat és más török árut szállítottak Sziléziába.[15]

Egy 1767-ből származó bécsi összeírás szerint a jelzett időszakban 69 aktív kereskedő — török alattvaló tartózkodott a birodalmi fővárosban, akik gyapotot, gyapjút, kikészített bőrt, veres és fehér fonalat, viaszt, sáfrányt stb. hoztak be. Az említett kereskedők többsége 10—30 000, némelyek közülük 100 ezer forint összegű forgalmat bonyolított le évenként, 4 kereskedő évi forgalma a 100 ezer forintnyi összeget is meghaladta.[16]

A kereskedelmi szerződések által szabályozott nemzetközi árucsere szférájában a balkáni kereskedők eredményesen működtek. Sikereik egyik feltétele, titka a szoros anyagi érdekeltségen nyugvó jól szervezett társulás volt, amely a nélkülözhetetlen tőkét biztosította számukra. Mozgékonyságuk, piacismeretük,

[11] Hajnóczy I. 1939.
[12] Bur Márta 1978b.
[13] Marperger, Paul Jacob 1714. 190.
[14] Cauer, 1863. 63, 222—250.
[15] *Archiwum* . . . 19, 723, 472.
[16] Enepekides, P. 1959.

a törökországi nyersanyagforrásokkal fenntartott közvetlen kapcsolataik pedig mindenkinél versenyképesebbé tették őket, és így az ausztriai, szilériai, a szászországi vállalkozók jó partnerre találtak bennük.[17] Az elmondottak alátámasztására meggyőző érv gyanánt szolgálnak Magyarország és a Török Birodalom közötti külkereskedelmi forgalom alakulására vonatkozó adatok. A két szomszédos ország külkereskedelmi forgalma 1743 és 1767 között lényegesen megváltozott. 1743-ban a magyarországi török import a két ország közötti összforgalom 23,64%-át tette ki, 1752-ben 16,02% volt, de 15 év múlva az összforgalom forint összege 10 709 Frt-ról 848 237 Frt-ra emelkedett, s ezen belül a behozatal 78,79%-ot tett ki.[18] Ezzel kapcsolatban természetesen az adatokból kiolvasható növekvő behozatalra szeretnénk felhívni a figyelmet, amely mögött a balkáni kereskedők fent jelzett tevékenységét látjuk.

A Magyar Helytartótanács a török alattvalók szorosabb ellenőrzésének megvalósítása céljából a XVIII. század folyamán több ízben is elrendelte összeírásukat és egyes esetekben megkövetelte árukészleteik leltárbavételét is. Az összeírások elvben, aránylag hű képet adhatnának a Magyarországon tartózkodott balkániak létszámáról, helyzetéről. A gyakorlatban azonban nem mindig sikerült tisztázni az idegenek alattvalói hovatartozását, pillanatnyi tartózkodási helyét. Ezért, s ezt nyomatékosan hangsúlyozni szeretnénk, az összeírások adatai elsősorban az adott pillanatban helyben tartózkodó, igazolhatóan török alattvalók létszámát tükrözik, és nem nyújtanak megbízható alapot a Török Birodalomból Magyarországra bevándorolt kereskedők és iparosok teljes létszámának megállapítására. E tekintetben becslésekre vagyunk utalva, amire a magunk részéről nem vállalkozunk. Így a rendelkezésünkre álló adatokat a fentiek szem előtt tartásával használjuk.

Az 1754—1755-ben végrehajtott összeírás szerint a Helytartótanács igazgatása alá vont területeken (a magyar királyság területén, a temesközi megyék nélkül) 221 helységben élt török alattvaló, összesen 1318 személy. Igen csekély kivételtől eltekintve ezek az idegenek kereskedelemmel foglalkoztak. A körülményeikre vonatkozó adatokat elemezve kiderül, hogy az önálló kereskedők száma — 580; üzlettárs — 231; alkalmazott (inas, segéd, szolga) — 410; családtag (az üzletben segédkező fiú, idős apa stb.) — 82; feleség — 15. Az összeírtak 42%-a városokban és mezővárosokban, 10 főnél nagyobb létszámú kolóniákban élt. A legnagyobb kolóniákat Pesten (109 fő), Újvidéken (71 fő), Miskolcon (62 fő), Gyöngyösön, Egerben (57 fő), Komáromban (39 fő), Kecskeméten (44 fő), Tokajban (24 fő), Pozsonyban (18 fő), Léván (17 fő) találjuk. Tehát a balkáni kereskedők csaknem 60%-a falvakban, s hozzá kell tennünk, elsősorban a Dunától keletre eső vármegyékben élt.[19]

A XVIII. század első felében balkáni kolóniák működtek a kamarai igazgatás alá tartozó területeken is. A legnépesebb kolónia Temesvárott volt, ahol 1725-ben megalakult a 76 főből álló görög kereskedelmi társaság, amely kezében tartotta a termény- és marhakereskedést, sőt társaságot alakítottak legelők bérbevételére is.[20] Szerémségben, a szlavóniai és a horvátországi helységekben szintén kimutatható a török alattvalók jelenléte. Térhódításuk ezeken a területeken is a XVII. században kezdődött. A legtöbb török alattvalót a Szerémségben találjuk, mert a legfontosabb kereskedelmi utak e vidéket érintve ve-

[17] *Бур-Марковска*, Марта 1977.
[18] Ember Győző 1975.
[19] *Бур-Марковска*, Марта 1977
[20] Szentkláray Jenő 1909., Baróti Lajos 1893.

zettek nyugat felé. Különös jelentőséggel bírt Zimony, az egyik legforgalmasabb határállomás, amelyen keresztül a török áru jelentős része érkezett. Az 1770-es évek elején készült összeírások szerint Szerémségben megközelítőleg 150 török alattvaló élt, Szlavóniában 137, Horvátországban 55.[21]

Az elmondottakkal kapcsolatban kívánatos lenne az idegenek és a helyi kereskedők számarányát tisztázni. Sajnos, e kérdésre vonatkozóan csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre. 1771-ből származó adatok szerint pl. Arad megye 183 helysége közül 38-ban élt kereskedő, vallásukat tekintve 10 katolikus és 96 görögkeleti, Bács megyében 40 latin és 152 görög vallású kereskedőről tudunk. Békés megyében 4—26 az arány. Fehér megye 73 helysége közül 13-ban találunk kereskedőt, 2 latin és 19 görög vallásút.[22] Az adatok töredékes volta ellenére úgy látjuk, hogy a magyarországi (kivált az egykori hódoltság területére eső) falvakban és városokban kereskedői tevékenységgel elsősorban idegenek, balkáni származású oszmán alattvalók foglalkoztak.

A Magyarországon tartózkodó török alattvalók viszonylag nagy száma és földrajzi elhelyezkedése világossá teszi, hogy az ország elmaradott vidékein és általában a falvakban élő jövevények eleve nem kapcsolódhattak be közvetlenül a nemzetközi kereskedelembe. Ez csak a pesti, újvidéki, kecskeméti, miskolci, egri stb. nagykereskedőknek állt módjában. A magyarországi görögök eleve szerényebb, szűkebb körben mozogtak bécsi, boroszlói, trieszti honfitársaiknál.

A török alattvalók státusa Magyarországon, amennyiben kiléptek az államközi szerződések által megszabott tevékenységi körből, nagyon is bizonytalan volt. Helyzetük tisztázását, biztosítását szolgálta az ún. görög kompánia, amely pénzbeli szolgáltatások ellenében bizonyos jogokat élvezett. Pl. kivívta a saját kebelén belüli bíráskodás jogát: tagjait a hatóságok bizonyos kedvezményekbe részesítették. Ez idő szerint a tokaji, miskolci, gyöngyösi, kecskeméti, egri, újvidéki görög kompánia működéséről van tudomásunk.

A Magyarországon élő török alattvalók „szervezkedése" a XVIII. század harmincas éveiben befejeződött. Miután a kompániák segítségével biztosították a maguk számára a központi vagy a helyi hatóságok támogatását, az idegen kereskedők tovább erősítették pozícióikat a gazdasági életben. A helyi viszonyokhoz alkalmazkodva a bolti kereskedést összekapcsolták a mezőgazdasági termékek adásvételével. A balkániak nagyméretű bor- és marhakereskedése azonban sértette a földesurak, valamint az állattenyésztéssel és bortermeléssel foglalkozó mezővárosi lakosság érdekeit. Így kerülhetett sor az országgyűléseken hozott korlátozó intézkedésekre.[23] Függetlenül az uralkodó körök törvényekben és rendeletekben kifejezésre jutó állásfoglalásától, a török alattvalók nem vonultak vissza a jövedelmező bor és szarvasmarha üzletektől. Nem vonultak vissza, mert tőkeerejük, szervezettségük versenyképessé tette őket, és e téren a bécsi kormányzat hallgatólagos támogatására is számíthattak, hiszen rajtuk keresztül befolyásolni lehetett a földesurak kárára a piacot. Így a mezőgazdasági termékekkel való kereskedés közben a török alattvalók a bécsi kormányzat és a magyar feudális osztály egyes rétegei között feszülő ellentétek közé kerültek, ami objektíve lehetővé tette számukra a lavírozást, a törvényes intézkedések megkerülését, s végső soron tevékenységi körük kiszélesítését.

* * *

[21] *Гавриловић*, Славко 1969.
[22] *Бур*, Марта 1972.
[23] Illésy János 1900.

Nem véletlen, hogy a mezőgazdasági termékek adásvétele mellett a török alattvalók oly szívósan ragaszkodtak falusi vagy városi boltjaikhoz. A kicsiben való árusításból származó nyereségen kívül a bolttartás jelentős előnyökkel járt; többek között megkönnyítette a kapcsolatépítést a lakosság különböző rétegeivel. A bolti kereskedéssel együttjáró áru- és pénzhitelnyújtás pedig a gyorsabb tőkefelhalmozás számára egyengette az utat. A görög kereskedők tevékenysége (mint minden kereskedőé) objektíve az árutermelés kiszélesítésének irányába hatott, hiszen árukészleteikkel nemcsak a szükségleteket elégítették ki, hanem szükségleteket is teremtettek, s ezzel a parasztság újabb és újabb rétegeit vonták be a piac bűvkörébe.

Az 1754—1755-ös összeírások adatai szerint a török alattvalók többsége a Duna vonalától keletre, tehát az ország török uralom által leginkább sújtott területein telepedett le. A fokozatosan benépesülő Duna-Tisza köze, a Tiszántúl gazdasági viszonyai Nyugat-Magyarországhoz képest elmaradottabbak voltak. Az Alföld parasztsága a mezővárosok lakói, az állattenyésztéssel foglalkozó rétegek lazább feudális függőségben éltek, mint a dunántúli latifundiumok jobbágysága. A földesúri majorságok hiánya miatt, a földesúri gazdálkodáshoz elengedhetetlenül szükséges gazdasági iratok sem állnak a kutatók rendelkezésére. Így az alföldi parasztság hódoltság utáni viszonyairól, mindennapi életéről keveset tudunk. Ezért nem hagyhatunk figyelmen kívül egyetlen olyan forrást sem, amely e téren ismereteinket gyarapíthatja. Az alföldi falvak, mezővárosok társadalmába beépült görög kereskedők tevékenységére vonatkozó források sok mindent elárulnak a közösségekről is, amelyekben ezek az idegenek működtek. Így nem lehet felesleges szemügyre venni a török alattvalók árukészleteiről felvett leltárakat sem.

1737-ben a török alattvalók jószágának leltározását a háborús eseményekkel kapcsolatban rendelték el, abból a célból, hogy az szükség esetén jóvátétel céljaira igénybe vehető legyen.[24] A leltárjegyzékeket a hatóságok által kijelölt személyek készítették el — távolról sem azonos elvek alapján. Csak igen kevés leltár ad teljes képet az árukészletről. Legtöbbször az árufajtát és annak mennyiségét jelölik, értékét pedig egy összegben adják meg. Az anyag feldolgozása során gondot okozott a sokféle mértékegység, a tájszavak gyakori használata. Az adatokat oly módon igyekeztünk rendszerezni, hogy azok az egyes települések, tájegységek viszonyainak jellemzésénél adalékul szolgálhassanak.

A XVIII. századi boltok legfeltűnőbb sajátossága, hogy a vásárlók igényeinek maradéktalan kielégítését szolgálták. Afféle miniatűr áruházaknak kell elképzelnünk azokat, ahol a legkülönfélébb dolgokat kínálták, ahol mindenki találhatott kedvére való használati tárgyat. Még a legkisebb készlet osztályozása során is legalább 5—6 árucsoportot különböztethettünk meg: méteráru, ruházati cikkek, rövidáru, munkaeszközök, háztartási kellékek, élelmiszerek stb.

Az 1737-es összeírás használható adatainak rendszerezése után állítottuk össze 1. táblázatunkat.

A táblázatot áttekintve szembeötlő az árukészletek viszonylag alacsony forintértéke. De ha figyelembe vesszük, hogy a görög kereskedők rendszerint mezőgazdasági termékek adásvételével is foglalkoztak, akkor feltételezhetjük, hogy a boltbeli készletek az áru minősége és mennyisége tekintetében inkább

[24] Pest Megyei Levéltár Acta politica miscellania. Közigazgatási ügyiratok időszaki lajstroma 1446—1783. 1737 Graecorum consriptio, 6, 2.

1. táblázat. Török alattvalók árukészletei Pest megyében, 1737

Helységnév, boltok száma sorszám szerint		Áruérték Rhenes forintban			Össz áruérték egy helységben
		100 Rhf.-ig	100—300	300—500	
Ráckeve,	1.	—	—	537	537
Dömsöd,	1.	—	150	—	150
Tass,	1.	—	130	—	130
Dunavecse,	1.	54	—	—	54
Solt,	1.	—	158	—	158
Dunapataj,	1.	—	178	—	
	2.	—	234	—	412
Kalocsa,	1.	—	—	472	472
Nagykáta,	1.	—	—	—	—
Kóka,	1.	—	—	—	—
Abony,	1.	—	—	423	423
Cegléd,	1.	—	—	—	—
	2.	—	—	—	—
Nagykőrös,	1.	—	142	—	142
	2.	—	—	—	—
	3.	—	—	—	—
Kecskemét,	1.	24	—	—	
	2.	60	—	—	
	3.	85	—	—	
	4.	—	157	—	
	5.	—	221	—	
	6.	—	209	—	
	7.	—	200	—	
	8.	—	—	327	
	9.	—	—	300	
	10.	—	—	347	
	11.	—	—	430	2360
Akasztó,	1.	46	—	—	46

a helyi igényeket, a vásárlóképességet, s kevésbé a kereskedő tényleges tőkeerejét tükrözik.

Az 1737-es összeírás szerint a Duna menti községekben csupán egy-egy, aránylag szerény raktárral rendelkező görög bolt működött. Dunapataj kivételt képezett, itt két boltban több, mint 400 frt.-nyi értéket képviselő árukészlet volt. A legkisebb készlet ismertetéséből kiindulva a következő kép alakul ki:

A *dunavecsei Georgi Saro boltjá*ban az összeíró bizottság 24 rőf „vastag kender vászonyt", 4 1/2 rőf fehér abát talált. A készruha árucsoport ennél gazdagabb: „fehér aba nadrág" (9), „fehér aba szalavárdi" (Páriz-Pápainál — salavári, Strümpfe, Reithosen), pruszlik (10) „zubbonkák" (8) „fekete parasztsüveg" (8), Ide kell sorolnunk két pár telekes bocskort és bőrkapcát is. Igen érdekes a rövidáru készlet: „fehér és sárga dolmánnak való kapcsok", „tót fésűk", szabó gyűszű, apró sárga gyűrűcskék, „fekete, sárga és publikán szőr sinór", „nyakra való üveg olvasó", cérna pántlika, sárga, ólom gomb, fehér kapocs, apró fehér tükörke, zöld, sárga, fekete cérna, sodrott és sodratlan selyem kék zöld és veres színben, fehér és sárga sík csipke, kék, zöld és fekete selyem csipke, fehér cérna rojt, fekete és kék selyem sinor, „báb tű" egy papirossal.

Aránylag nagy volt a választék munkaeszközökben és háztartási kellékekben: kasza, sarló, páratlan késecskék (30), páros kések, fanyelű bicsak, csontnyelű bicsak, sarkantyú, acél, fehér fakalánkák, fordító facsap, „diszaka" (talán kettős átalvető tarisznya, a Balkánon „diszagi"), kender kötőfék, kenderhám, istráng. De volt a kis boltban büdöskő, timsó skatulástól, „guba vagy galles skatulástul", festett üres skatulyák, gyermeknek való szopóka, facsörgő, „ostorminfa pipaszár" cserép pipa, kártya, „tokos kalamáriska", „irnya való papiros, plaibász". A felsorolást a csekély mennyiségű nyerstermé-

kekkel zárhatjuk: „pamuk papirosban" — 14, font és egy fél, dohány — 34 csomó. A felsorolt áruk értékét a leltározó személyek, az egyes cikkek árának megjelölése nélkül 54 Rh. forintban állapították meg.

A *ráckevei bolt* készlete összetételében, valamint az árumennyiség tekintetében a dunavecseihez áll közel. Ezért a táblázatban szereplő igen magas összeget nem az árukészlet, hanem a kereskedő, Mihális Hacsi egész ingó és ingatlan vagyona értékének fogjuk fel. Egyébként a ráckevei üzletben összesen 11 rőf méteráru volt, mégpedig vászon, diribdarab aba és gyolcs. A kész ruhák száma aránylag nagy: „vastag vászonbul való fehér ruha, lábra való" (18 db) és „ümög" (19 db), ezenkívül török keszkenő, kék festett gyolcs keszkenő stb. A rövidáru, a munkaeszközök és a háztartási kellékek „részlege" kisebb eltérésektől eltekintve egyezik a dunavecseivel. Ráckevén találunk „krispán festéket", őrlött viaszt, puskaport, tintának való gubacsot, kaszakövet, taplót, kovát, játékkártyát, szerecsendiót, gyömbért, rizskását, — valamennyi árufajtát kis mennyiségben. Árultak itt tiszta fehér pamutot, palánta magot, tubákot és dohányt is.

A *dömsödi bolt* leltárjegyzéke két példányban, de eléggé rossz állapotban maradt ránk. A rongált kéziratok egyikében az egyes cikkek ára és mennyisége, a másikban csak a mennyisége szerepel. A leltározó személyek a készletet 162 Rh. forintra értékelték. Számos Pest megyei bolttal ellentétben Dömsödön aránylag gazdag volt a gyapjúszövet választék. Találunk itt „marosi fehér abát", „közönséges fehér abát", „közönséges posztót" és mezelánt, ill. ahogyan a leltárban szerepel „zöld mosolán vagy mosolang", fakó rását, kék és zöld fél rását. A gyapot készítmények közül szerepel a török karton, a német karton, a bulyavászon, a fejtő. A len-kender alapanyagú méteráru közül Dömsödön megtaláljuk a gyolcsot, a vásznat, a diktát és ezenkívül fátylat. A készruha árucsoport mennyiségben és minőségben is eléggé jelentős volt. Amennyire a rongált kézirat alapján ítélni lehet az összérték 19—20%-át tette ki. A nők számára harisnyát, fejkötőt, selyem keszkenőt, pruszlikot, tartottak. A férfi ruházati cikkekben gazdagabb volt a választék: a felső ruhán, ingen, gatyán kívül nadrágszíjat, bőrkapcát és bocskort árultak. A rövidáru készlet az összérték 20—21%-át tette ki. A görög boltnak ebben a részlegében zsinórféléket, (szőrzsinór, fehér cérnazsinór, selyemzsinór), rojtot, különböző színű cérna, félselyem- és selyempántlikát, csipkét, cérnaféléket, fonalat, gombot, kapcsot, tűt, gyűszűt találunk. A méteráru, a készruha és a rövidáru az egész készlet értékének kb. 60—63%-át tette ki.

A munkaeszköz, háztartási kellékek árucsoportja Dömsödön is változatos. A görög kereskedő különös gondot fordított arra, hogy vevőinek a szórakozások iránti igényeit kielégítse. Tartott többek között dorombot (9 tucat), apró furulyát, játékkártyát, sakkot, cseréppipát, ostorménfa pipaszárat. Nem hiányoztak a festékfélék és a vegyszerek sem. Árult puskaport, kovát, taplót, serétet, lószerszámot, iskolai felszerelést, fűszerféléket.

A *tassi bolt* készletét 130 Rh. forintra értékelte a leltározó bizottság. Árazást azonban nem végeztek, így az egyes árucsoportok pénzben kifejezett nagyságrendjének megállapítása nehézségekbe ütközik. A tassi bolt méteráru készlete szerény volt. A mennyiséget tekintve az elsőség a vászonféléket illeti meg. Fehérített vászon, fekete vászon, házi szürke vászon és gyolcs volt raktáron, kb. 630 rőf mennyiségben. A finomabb készítményeket a hét rőfnyi bulyavászon és a csekély mennyiségű patyolat képviselte. Volt még itt dirib-darab német karton is.

A gyapjúszövetek közül a tassi boltban csak durva árut tartottak: fél végnyi dirib-darab fehér abát, 16 rőf zöld rását és 5 rőf karasiát. A készruhában nem volt nagy a választék: egy pár fehér aba salavárdit, 10 pár fehér vászonruhát, kék tarka keszkenőt és parasztsüveget, ezenkívül fekete és veres szattyán női csizmát (5 pár) vettek leltárba. A rövidáru készlet csak igen szerény igények kielégítésére volt alkalmas: a különböző színű szőr és cérna zsinór, cérna pántlika, cérna kapocs, sárga német gomb mellett kevéske tört csipkét és selymet találunk. Volt itt tükör, fésű, gyűrű, de még foltnak való fehér és fekete textildarabok is. A vasáruban aránylag nagy volt a választék: polturás kés (112 db), öreg fanyelű páros kés (26 pár) sarkantyú, acél, kasza (9 db), sing vas volt raktáron. A falusi háztartásokban használatos és a tassi görög bolt készletét képező tárgyak a következők: abrakos tarisznya, kötél, nyűg, büdöskő, timsó, gálickő, puskapor, viasz, papiros „gyermeknek való könyvecskék", furulya, csörgő, cseréppipa, süvegcukor, dohány.

A *solti görög bolt* készlete lényegében megegyezik a tassi boltéval. A mennyiséget tekintve itt is a méteráru, a rövidáru, a ruházati cikkek árucsoportja dominál. A két bolt között persze különbségek is felfedezhetők. A solti boltból az egy aba kivételével hiányoz-

tak a gyapjúszövetek. Ezzel szemben több fajta finomabb textilféleség volt raktáron a minden bizonnyal balkáni eredetű bulyavászon és bagazia; szerepel még fehér patyloat, csallán patyolat, fekete és kék gyolcs, fehér tót gyolcs, fehér és fekete fátyol. Árulták itt a nyugatról származó, len- v. kenderfonalból készült „kék és fehér tarka diktát", fehér kittelt, úgyszintén török vásznat, mosott fehér vásznat, veres és fekete fejtőt. A ruházati cikkek közül a solti boltban parasztsüveget, 6 pár vászon fehér ruhát, 3 pár fehér aba salavárdit vettek jegyzékbe. A lábbeli és egyéb bőrkészítményekben itt aránylag nagy volt a választék: sárga papucs (7 pár), veres szattyáncsizma, bőrerszényke, veres kordován, könyök bőr „veres szirom bőr". A rövidáruk sorában a tassi készlethez képest többféle csipke volt: fehér és fekete cérnacsipke, kék, zöld selyem csipke. Igen szépek voltak az itt árult pántlikák: különböző színű cérnapántlika, dupla tengerszín pántlika, hajfonó pántlika.

Érdemes egy pillantást vetni a munkaeszközök és háztartási kellékek árucsoportjára: kasza (8 db), sarló (18 db) acél, szög, sing vas (8 db), „körömvas drótbul", sárga vékony drótkarika (24 db), kések, bicskák, horgok, lószerszám, csutora. Solton az iskolai felszereléseket is a görög boltban vásárolták: itatópapirost, plaibászt, tokos kalamáriskát, katekizmust (15 db), ábécés könyvet (15 db). Itt sem hiányzott a fűszerféle (süvegcukor, babér, gyömbér, bors), a timsó; volt veres spanyol viasz, kékkő, tömjén, büdöskő, puskapor, dohány.

Dunapataj községben a hivatalos személyek *két görög bolt* árukészletét leltározták. Az egyiket, Tamását 163 Rh. forintra, a másikat, Pauliét 234 Rh. forintra értékelték. Toma (Tamás) készletét árazták is, így az eredeti iratban szereplő összegeket ellenőrizhettük. Az eredetihez képest 15 Rh. frt. többlet mutatkozott (163 Rh. frt 178 Rh. frt.)

A 178 Rh. frt. összérték a Toma-féle készlet árucsoportjai között a következőképpen oszlott meg: méteráru — 53 Rh. frt.; ruházati cikkek — 33 Rh. frt.; rövidáru — 39 Rh. frt.; bőráru — 3 Rh. frt.; takaró — 13 Rh. frt.; munkaeszközök, háztartási kellékek — 37 Rh. frt.

A Patajon áruba bocsátott méteráru készlet jellemzője — a változatosság. Aránylag sok volt a külföldről behozott készítmény. Ismertetésünk során az alapanyag szerint haladva a következő kép alakul ki: gyapjú: fehér aba, zöld, kék és veres félrása; gyapot: bulyavászon, fekete bagazia, tarka török karton, borbély futa, paplannak való török materia, német karton; len-kender: török vászon fehér, fekete és kék színben, vastag házi vászon, eperjesi mosott vászon, török gyolcs, tót gyolcs fehér és kék színben, fehér gyolcs, „Papyros gyolcs" „tersényi gyolcs", lengyel patyolat, sűrű patyolat. Jegyzékbe vettek még „egy kötőnek való selyem aljából való futát" s egy „kötőnek való zöld selyem futát". A pataji leltárban szerepel még néhány textilfajta, amelynek alapanyagát nem sikerült meghatározni kék és fekete foszlán, „dudva, főre való" fekete és veres fejtő, veres fejtő keszkenőnek.

Az eddig ismertetett boltbeli készletekhez képest Patajon nagyobb volt a készruha választék. A sok helyen előforduló vászon fehér ruhán, aba nadrágon és aba salavárdin kívül, itt asszonynak és férfinek való „Prusztfleket", kék és zöld félrása szoknyát, különböző öveket (veres és fekete szőr övecske, „asszonnak való hállós czérna kék öv") fehér és fekete nyakravalót, fekete, fehér varrott főkötőt, „szőtt bulya keszkenőt" jegyeztek fel. Kínáltak itt háromféle pokrócot is. A rövidáru csoportba a szokásos apróságokat sorolhattuk be. A különböző színű és minőségű pántlikák, csipkefélék, rojtok, zsinórok, kapcsok, gombok, nyakláncok stb. arról tanúskodnak hogy a női lakosság öltözéke Patajon nem nélkülözte a szerény fényűzésre való elemeket.

A két pataji boltban 15 kaszát, 3 sarlót, 3 kapát, több mint 200 különböző fajta kést, 27 sing vasat, szöget, drótot stb. írtak össze. Az apróbb háztartási kellékek sorában az eddig ismertetett készletekhez képest újdonságot nem találunk. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a két görög boltban 39 ábécés könyvet és 38 katekizmust vettek jegyzékbe. Az alapfokú oktatáshoz szükséges könyveken kívül Patajon is megtaláljuk az iskolások számára nélkülözhetetlen egyszerű felszerelési tárgyakat. Talán említeni is felesleges, hogy a két görög boltos is árult fűszerféléket, gálickövet, puskaport, dohányt stb.

A Duna táján letelepedett balkániak árukészletének ismertetését a *kalocsai bolt* leírásával fejezhetjük be. A makedóniai Kozsániból származó Martin portékájáról mintaszerű leltárjegyzék készült. Az összeírók feltüntették az árufajtát, a minőséget, a mennyiséget, az egységárat és az áruértéket. Az egész készlet értéke — 472 Rh. frt. Az árucsoportok összeállítása során azonban meg kellett állapítanunk, hogy a kalocsai Martin készletének jellege, összetétele nem különbözik lényegesen az eddig ismertetett Duna vidéki községekben felhalmozott készletektől. A gyapjúszövetek közül ő is, akár a többiek, csak durvább gyártmányokat tartott: kék karasia (20 3/4 rőf ā 90 dénar); kék posztó (5

1/4 rőf, ā 1 Rh. frt.); „oláh fehir karasia" (21 1/2 rűf, ā 15 dn.); „zöld, kék, sárga félrása" (font 23, ā 1 Rh. frt, 50 dn). A gyapot alapanyagú méterárut a kék bagazia (1 1/2 vég, ā 1 Rh. frt, 50 dn), a barchet (10 1/4 rőf, ā 30 dn.), a holmi dirib-darab német karton képviselte. Valószínűleg gyapotkészítmény volt a „török gyolcs" is, amelyből két vég volt található a kalocsai boltban. (ā 1 Rh. frt.). Volt még itt „dudva török kartonba takarva" és 8 rőf kék kanavász (ā 10 dn.)

Len- és kenderáruból tekintélyes mennyiséget tartott raktáron a kalocsai görög boltos: nyers vastag vászon — 39 font (ā 21 dn.), házi vászon — 223 rőf (ā 13 dn.), mosott vászon — 40 rőf (ā 15 dn.) tót gyolcs — 90 rőf (ā 12 dn.) és 4 1/2 font (ā 50 dn.), kék gyolcs — 26 3/4 font (ā 75 és 100 dn.), fehér gyolcs — 31 1/4 font (ā 75 dn.). Csallán patyolatból 32 rőf (ā 15 dn.), diktából 19 rőf (ā 18 dn.) készlete volt a kalocsai Martinnak.

A kalocsai készruha árucsoportban a másutt is hordott felsőruha darabokat találjuk: kék nadrág, fehér aba nadrág, kék salavárdi, fehér aba salavárdi, vászon fehér ruha, szőrdolmány, zubbony, kék selyemkendő, bulya kendő, prusztflek. Lábbelit és hozzá való alapanyagot Martin kereskedő is kínált vevőinek.

A rövidáruhoz sorolható használati cikkek csoportja nem tartogat számunkra újdonságot. Kalocsán is apróságokat, női ruhához szükséges kiegészítő elemeket, varróeszközöket árultak. Ugyanezt mondhatjuk a munkaeszköz, vasáru, háztartási kellékek — festékfélék, papíráruk, fűszerfélék stb. árucsoportjáról is.

A Martin-féle boltban a 472 Rh. frt. összérték a következőképpen oszlott meg az egyes árucsoportok között:

Méteráru	198 Rh. frt	42%
ruházati cikk	90 Rh. frt.	19%
rövidáru	94 Rh. frt.	20%
munkaeszköz, háztartási kellék	90 Rh. frt.	19%
	472 Rh. frt.	100%

A *Duna menti községek* görög boltjaiban leltárba vett árukészletek szerények voltak. Rhenes forintban kifejezett értékük sehol sem haladta meg az 500-at; a legtöbb kereskedő áruvagyonának értéke 150—250 Rh. frt. között mozgott. Ez arra utal, hogy a lakosság vásárlóképessége szerény volt, s a kereskedők ehhez alkalmazkodva szerelték fel boltjaikat. Az egyes árukészleteken belül a legfontosabb árucsoportok: a méteráru, készruha, rövidáru. A méteráruk közül leginkább a durva gyapjúszövetek, az egyszerű, tartós vászonfélék fogytak. A finomabb anyagok, a gyolcs, patyolat, karton, a bagazia stb. korlátozott mennyiségben voltak találhatók a raktárakban. A női ruházat elengedhetetlen kellékének számított a sokfajta csipke, zsinór, a selyem és egyéb anyagokból készült pántlika. Ezekből a cikkekből mindenütt tartottak, s a választék is gazdag volt. A munkaeszközök, a vasáru, háztartási kellékek stb. árucsoportjaira a készletek összeértékének feltűnően kis hányada jutott. Az egyes boltok árukészlete közötti különbség elsősorban mennyiségi volt, a készletek jellegében és összetételében mutatkozó hasonlóság azt sugallja, hogy a görög kereskedők egy és ugyanazon réteg, a szerény pénzű, kevés felesleggel rendelkező parasztfogyasztók igényeinek kielégítésére rendezkedtek be.

A nagykátai és kókai görög boltra vonatkozó adatok a nagy kiterjedésű Pest megye északkeleti tájain élő lakosság vásárlóképességéről és fogyasztói igényeiről tájékoztatnak bennünket.

A *nagykátai görög bolt* leltárát elnagyoltan készítették, ebben csak az áru mennyiségét tüntették fel, a készlet értékére vonatkozó adatok hiányoznak. Az árujegyzék alapján kicsi, de jól felszerelt, érdekes, árufajtákban gazdag boltocska képe rajzolódik ki előttünk. Az itt felhalmozott portéka ára valószínűleg nem haladta meg a 100 Rh. frt.-ot A méteráruk sorában kék és fehér gyolcsot, török gyolcsot, 9 rőf bulyavásznat, egy darab török kartont, egy darabban török veres tarka materiát, „kötinnek való futát", ezenkívül

„mazolánt", kék félrását és fehér fátylat találunk. A rövidáru részlegben volt: „fejér, sárga selyem", bécsi cérna, egy kevés veres és kék pamut, 2 vég csipke, „csicse pántlika", kék sinór, no meg kapocs, gyűrű és gombostű. Árultak itt háromfajta kést, 6 sarlót, kovát, taplót, egy kevés puskaport, egy darab kecskeméti fehér szappant; ezenkívül kevéske babérlevelet és szegfűszeget, továbbá eléggé nagy mennyiségű dohányt, 932 csomót.

A Nagykátához közel fekvő *Kóka községben két görög boltos*ról, két személy árukészletéről hallunk. Egyikük, Tamás Görög csupán néhány darab „gyermekre való zubbonyt" mondhatott magáénak. Őrizetére bízott jószágként vettek jegyzékbe egy árukészletet, amelyről kiderül, hogy az a Szolnokon lakó Árgyirus Görög tulajdonát képezte. Így Kókán egy szolnoki kereskedő fióküzlete működött. A nagykátai és a kókai görög bolt készlete igen sok közös vonást mutat. Így arra kell gondolnunk, hogy nemcsak a kókai, de a nagykátai kereskedő is Szolnokról, s talán éppen az említett Árgyirustól kapta a boltbeli portékát. Kókán is, akárcsak Nagykátán sokféle Törökországból származó kelmét, használati cikket árultak: török gyolcsot- 3 vég, török veres materiát, bulyavásznat, török viola fejtőt, török kendőt, török cérnát, sodratlan selymet, futát. A kókai leltárban kétféle futa is szerepel: „borbélyköténynek való kék futa" — vég 4 1/2; „asszony kötény-nek való futa"- vég 1 1/2. A sokféle török áru láttán nem minden alap nélkül feltételezzük, hogy a Kókán összeírt aba, s az abból készült ruházati cikkek — aba nadrág, aba salavárdi — szintén törökországi import volt. Ami a gyapjúkészítményeket illeti, Kókán karasiát és abból készült „karasia kék salavárdit" is találunk. Ezenkívül kék és fehér gyolcs, kékkői gyolcs, fekete vászony, vastag vászony, csallán patyolat, fejér fátyol, „kék dikta vagy csoitag", egész fekete tarka karton, „fél kartony, fekete tarka" és zöld mazelan szerepel az árujegyzékben. A rövidáru és a háztartási kellékek sorában az eddig is említett használati tárgyakat találjuk.

Közismert, hogy a Törökországból behozott méteráru igen olcsó volt. Így a nagykátai és kókai boltokban felhalmozott sokféle török áru arra figyelmeztet bennünket, hogy az itteni vásárló közönség a Duna menti községekéhez viszonyítva szerényebb volt, és igényeit a legolcsóbb készítményekkel is ki lehetett elégíteni.

A Cegléd, Abony, Nagykőrös, Kecskemét görög boltjaiban felvett leltárak különös érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek a mezővárosok fontos szerepet játszottak az alföldi parasztság életében. Lakóik jelentős hasznot húztak az állattenyésztésből, híres vásáraik vonzották a kereskedőket. A XVIII. században Kecskeméten a balkáni kereskedőknek virágzó kolóniájuk volt, ami magába véve az élénk és rendszeres árucsere, a fejlődő gazdasági élet egyik szimptómája. Mit árultak a török alattvalók ezekben a mezővárosokban?

Az 1737-es összeírás szerint Cegléden két görög bolt volt. Az összeírással megbízott személyek nem készítettek pontos leltárakat, így nem rendelkezünk az árukészletek pénzben kifejezett értékére vonatkozó adatokkal. Az Abonyban élő Násztó Görög János boltbeli jószágát 423 Rh. frt-ra becsülték az illetékesek, így indokolt előbb az abonyi leltár adatait sorba venni.

Az *abonyi bolt* méteráru részlege a Pest megyei árukészletek között egyedülálló. Itt az igényes vásárló szükségleteit is ki tudták elégíteni. Az árujegyzékben a következők szerepelnek: 1 vég „persiai materia", 17 1/2 rőf „vékony persiai patyolat", 15 rőf bíbor, 8 rőf fekete fátyol, 2 vég és 16 1/2 rőf „lipsziai patyolat", 42 1/2 rőf egyéb patyolat, 24 vég „közönséges szating", továbbá lipsziai zöld és fél rása, (5 rőf), egyéb fél rása (32 1/4 rőf), karton (6 1/2 rőf), török materia (6 vég, 3 rőf), veres feitő (1 vég, 3 rőf), dikta (5 3/4 főf). Ezenkívül vászon és gyolcs.

Tekintsük át az abonyi készruha árucsoportot: aba dolmány, fehér aba nadrág, posztó salavárdi, fekete süveg, szirmos fekete süveg, vászon nyakravaló, zöld félrása szoknya, kék gyolcsból szoknyácska, pruszlik babos kartonból, egyéb anyagból készült pruszlik, török keszkenő, tarka keszkenő, selyem keszkenő, asszony főkötő, gyermeknek való zubbony. Ezen kívül cserzett bocskor, bőrkapca, bőrharisnya.

A rövidárurészleg bővelkedett bécsi gyártmányokban: bécsi cérna, bécsi csipke, szőr, de volt török cérna is. Árultak még: szőrzsinórt, selyemzsinórt, fekete selyemcsipkét, cérnacsipkét, sík csipkét, fonalat, gombot, fésűt, nyakláncot stb. A luxus cikkeket is magában foglaló méteráru részleg mellett a vasáru és háztartási kellékek árucsoportja szegényesnek tűnik: csupán néhány fajta kés, bicska, szeg, sarkantyú, ezen kívül kaszakő, fakanál, kender istráng, kötőfék és kova volt raktáron. Az egyéb szükségleti cikkekben

nagyobb volt a választék. Az abonyi görög boltos árult iskolai felszerelést (ábécés könyv — 14 db, Katekizmus — 30 db hosszú szárú kalamáris, zsebbe való kalamáris, papiros), „oculárét", dorombot, furulyát, játékkártyát, de még asztalra való négyszögű óra is volt a boltban. A fűszerféléken kívül puskaport, serétet, kék követ, timsót, szappant, s egy zsák füstölni való szurkot is tartottak.

Bár a *két ceglédi bolt* készletének értékét nem ismerjük, az eddig bemutatott leltárak adatait figyelembe véve úgy véljük, hogy az egyik görög bolt készlete, Görög Mihályé kb. 60—80 frtnyi értéket képviselhetett, a másiké, Miklós Görögé valószínűleg 300 Rh. forintnál is többet ért. Miklósnak igen jelentős méteráru készlete volt: 59 vég és 40 hajtás eperjesi gyolcs, 53 vég lengyel gyolcs, 9 vég török kanavász, 4 vég aba, 196 vég házi vastag vászon stb. A két ceglédi boltban a méteráru választék nem volt különösebben gazdag, kevés volt az import áru és a finomabb portéka. A ruházkodási cikkek sorában a „paraszt fejér ruha", a nadrágok, zubbonyok, főkötők, keszkenők, pruszlikok mellett bőrharisnyát, kapcát, bocskort is találunk. Érdemes rá felfigyelni, hogy volt itt „török fejér keszkenő" és kisgyermeknek való török harisnya is.

A Cegléden boltot tartó idegen kereskedők árukészletük összeállításánál a paraszti igények kielégítését tartották szem előtt, de ehhez hozzátartozott bizonyos fajta luxuscikkek használata is. Ide soroljuk a különböző csipkéket, gyöngyházgombokat, zsinórokat, kapcsokat. A munka- és háztartási eszközök ismertetésénél a már említett tárgyakról kellene beszámolnunk. Csupán Görög Mihálynál találunk néhány érdekesebb tárgyat: „egy kis lánygyermeknek való facsörgő", apró furulya, apró erszényke, tarka skatula, tarka fakalamáris. Ez a kereskedő igen sok — 34 db — ábécés könyvet árult. A leltárak szerint a ceglédi boltokban dohányt is árultak, a mennyiségre vonatkozó adatok azonban hiányoznak.

A *nagykőrösi* árujegyzékek rendszerezése nem kis gondot okoz. Az 1737-es adatok szerint ebben a mezővárosban *öt boltot* tartottak kezükben a török alattvalók. Egy Thoma Popovics nevezetű török alattvalónak három boltja volt, ezenkívül Pauli Görög és Ábrahámi Kozmanovics árukészletéről vannak hiányos adataink. A leltározó bizottság csupán az áruk minőségéről és mennyiségéről tudósította a hatóságokat. A mennyiségre vonatkozó adatok alapján úgy tűnik, hogy Pauli és Ábrahámi készletének az értéke nem haladta meg a 100 Rh. frt-ot; Paulinak igen kevés portékája volt, nagyon valószínű, hogy házalással foglalkozott. A Popovics nevén szereplő boltokban leltározott árukat egy készletnek fogjuk fel.

A nagykőrösi boltok méteráru készletéhez gyapjúszövetek is tartoztak — igaz nem túl nagy mennyiségben: fél rása, karasia posztó, fehér aba (összesen kb. 12 vég) és ezen kívül veres daróc. A len—kender—pamut készítmények sorában Nagykőrösön is, akárcsak egyebütt, különböző fajta vásznakat találunk. Többek között: lengyel vásznat, egri vásznat, sátorvásznat, eperjesi vásznat. Szerepelnek gyolcs és patyolatfélék is: fejér gyolcs, lengyel gyolcs, eperjesi gyolcs, linci fekete és kék gyolcs, „tersényi gyolcs". De volt egri bulyavászon, tarka karton, nagyszombati dikta, kék kanavász, övnek való, nyakra való kanavász, fehér és fekete fátyol. A kőrösi boltok készletének része volt még: tarka törülköző kendő, borbély futa, 6 közönséges paplan, szepesi pokróc. Meglepetésként hat, hogy a legkisebb készlet tulajdonosa, Pauli Görög 50 „kis vég" kávészínű takarónak való teveszőrt mondhatott magáénak.

A görög boltokban található kész ruházati cikkek alapján jól elképzelhetjük a kőrösiek viseletét: szolgáknak vagy „paraszt szolgáknak való fejér öltözet", legalább 300 paraszt süveg, fekete kalap (csak 2 db), pruszlik, selyem keszkenő, asszonynak való veres szőröv, kék cérnaöv, fehér és fekete cérnával kivarrott főkötő, nyakravalónak való fekete vászon, zubbony, bocskor, bőrkapca, nadrágszíj, különböző célokra szolgáló bőrzacskók.

A kőrösi rövidáru készlet nagyon változatos volt, így nem lehet felesleges annak részletes ismertetése: sík gallon, sík csipke, rojt csipke, veres selyemcsipke, vállra való keskeny selyemcsipke, tengerszínű, sík selyemmel kevert csipke, fejér cérnacsipke; varrni való szőr, különböző színű bécsi szőr, varrni való különböző színű sodratlan szőr; sodrott különböző színű selyem, viola, kék, fekete sodratlan selyem, sodrott különböző színű selyem; fejér vastag cérna, fehér vékony bécsi cérna, mindenféle színű bécsi cérna; gyűszű, mesterembernek való gyűszű, tű, gombostű, bábtű, ólomgomb, csontgomb, kapocs; dolmányra való sárga kapocs, deáknak való kapocs, vállra való kapocs; halcsont, különböző nagyságú és formájú tükrök, nürnbergi kis tükör, ordinár fésű, nagy és apró fésű, hajba való görbe fésű; tarka ordinár pántlika, kék vászonszél pántlika, főkötő pántlika, tarka „czicze" avagy pántlika, kelis pántlika, selyempántlika, apró selyempántlika, tarka hajfonó; mindenféle színű sinór, kék szőr sinór, különféle selyem sinór,

selyem bécsi sárga és zöld sinór, fehér cérna kötés, fehér cérna rojt, sárga és fehér síkprém; gyűrűk, apró gyermeknek való gyűrű, rézpillangó, hajtó, hajtűzni való rézvessző, kláris.

A kőrösi boltok munka és háztartási eszköz részlegében, az eddig ismertetett készletektől eltérően jelentős mennyiségű kaszát (több, mint 21 db), kapát (kb. 60 db), nürnbergi sárga drótot, több hordó lécszeget, stájerországi sárga szeget, több, mint 100 font acélt, sing vasat, marokvasat találunk, s mindezeken kívül az elmaradhatatlan késeket és bicskákat. A falusi háztartásokban szükséges kötél, kötőfék, nyűg, facsap, kaszakő, csutora, gurgula stb. mellett Kőrösön is árulták a gyermekeknek szánt tárgyakat: csörgőt, gyermeknek való sípocskát, zsebbe való tülköt, furulyát, dorombot. A kőrösi boltosok tartottak írószerszámokat, a közönséges papirossal, plajbásszal stb.-vel együtt „nürnbergai aranyos papirost", krétát és ábécés könyvet is. Nagy volt a választék a festék- és fűszerfélékben.

Az 1737-es összeírás *10 kecskeméti görög kereskedő* árukészletéről nyújt információt. 1. táblázatunkból kitűnik, hogy az egyes kereskedők áruvagyona között a pénzben kifejezett érték tekintetében jelentős eltérések, különbségek voltak. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a készletek közötti minőségbeli eltéréseket sem, s rá kell mutatnunk egy eléggé kézenfekvő összefüggésre is, amelyet az árujegyzékek összehasonlítása során konstatáltunk: a nagyobb értéket képviselő készleten belül gazdagabb volt az áruválaszték, a jobb, finomabb árut a tehetősebb kereskedő boltjában találjuk meg. Dehát mit árultak a Kecskeméten élő oszmán alattvalók üzleteiben? Az eddig is alkalmazott sémát követve a méteráru között elsősorban a gyapjúkelméket keressük.

A tíz kecskeméti görög boltban (a 430 Rh. frt.-ot érő készlet árujegyzékével nem rendelkezünk) csak két vég „leány abát", egy vég „takaró abát", és néhány rőf félrását vettek jegyzékbe. A gyapjúszövet tehát alig figyelembe vehető mennyiségben állott a vevők rendelkezésére. A len-kenderfonalból készült anyagok mennyiségi sorrendbe így következnek: vászon: a tíz kecskeméti boltban 3676 rőf volt található. A vászonfajtákat figyelembe véve a következő kép alakul ki: a legnagyobb mennyiségben a vastag mosatlan vászon állt rendelkezésre — 1868 rőf; fehérített vastag vászon — 31 rőf; mosott házi vászon — 139 rőf; mosott fehér és szürke vászon — 44 rőf. Így a durva lenkender készítményekből 2082 rőf volt a készlet. Ezen vászonfajták esetében az árujegyzékek a gyártási helyre vonatkozó utalást nem tartalmaznak. Lengyel szürke (713 rőf) és lengyel mosott (192 rőf) vászonból összesen 905 rőf volt az említett boltokban. Eperjesi mosott vászonból pedig 689 rőf állt a vevők rendelkezésére.[25]

A finomabb gyolcsból 1034 1/2 rőf, 2 vég és 872 1/2 hajtás volt a bolti raktárakban. A gyolcsnak igen sok fajtáját árulták Kecskeméten: bányai gyolcs fehér, fekete és kék színben, bártfai gyolcs, eperjesi gyolcs, győri gyolcs és tót gyolcs. A külföldön gyártott áru mennyiségi sorrendben: lengyel gyolcs — 605 rőf; bécsi gyolcs kék és fekete színben — 60 1/4 rőf, török fehér gyolcs — 2 vég és 2 rőf; stíriai fehér gyolcs — 15 rőf; gyolcs (gyártási helyre való utalás nélkül) — 133 1/2 rőf és 39 1/2 hajtás. Patyolatból csupán 240 1/4 rőf volt. A patyolat fajtáit tekintve legkeresettebb lehetett a lengyel patyolat (179 1/2 rőf), de árultak csallán patyolatot, (38 rőf) lipsziai patyolatot (29 1/2 rőf), törökországi patyolatot is (20 rőf) és ezenkívül még kék-fehér diktát (136 és fél rőf).

A tíz kecskeméti bolt raktárában a vászonfélékhez képest a pamutkelmék csekély mennyiségben szerepelnek: bagazia — 11 vég, bulyavászon — 81 rőf. E finom pamutkelméből két fajtát említenek: „egri bulyavászon", „törökországi bulyavászon". A pamutszövetekhez soroljuk a fejtőt — 10 vég és 6 rőf, a tarka török materiát — 9 1/2 vég. A főleg törökországi gyapotszövetek mellett a bécsi karton jelentéktelen mennyiséggel, 23 1/2 rőffel szerepel. A finom textíliák közül a leltárjegyzékekben 95 rőf fehér és fekete fátylat valamint 57 rőf lipcsei muszlint találunk.

A méteráru készlet mennyiségét és minőségét figyelembe véve önként adódik a következtetés: az idegen kereskedők vevőköréhez tartozott nemcsak Kecskemét lakossága, de a környező puszták népe is. A görög boltokba betérő vevők elsősorban vászonféléket kerestek, ebből készítették a mindennapi öltözéket, ezt használták a házkörüli textilszükséglet kielégítésére is. Ezt igazolja a készruha árucsoport összetétele is. Az árujegyzékekbe igen sok vászonruhát vettek fel: „fejér ruha vastag vászonbul" — 45 1/2 pár; „imeg vastag vászonbul" — 47 db; gatya — 6 db. Ugyanakkor árultak szőrnadrágot — egy db és „debreceni fekete (tüköri ?) nadrágot" — 61 db. Ez utóbbi — úgy véljük — gyapjúszövetből készült, és az ünnepi öltözék részét képezhette. Az öltözék ki-

[25] Bogdán István 1978. 102—125.

egészítő darabjai: nyakravaló fekete fejtőből — 70 db; fekete paraszt süveg — 45 db; bőrkapca — 48 pár; telekes bocskor — 122 pár; bocskornak való talpforma — 5 pár, csatos nadrágszíj — 10 db. A női ruha minden bizonnyal házilag készült a boltokban árult kelmékből. A görög kereskedők csupán annak kiegészítő elemeit árulták: „melyre való bécsi materiabul" — 2 db; egyéb „melyre való" — 19 db; pruszlik — 3 db; tarka kék keszkenő — 180 db; „asszonnak való kék cérna öv" — 17 db; tarka kendő — 8 db; török bulyavászon kendő — 13 db; közönséges különböző színű selyem keszkenő — 7 db; nagy, nyújtós pamutból készült török keszkenő, kivarrott fehér és fekete fátyol főkötő — 20 db, s végül 43 db gyermeknek való zubbony.

Az öltözék díszeit a rövidáruk csoportjába osztottuk. A kőrösi készlethez képest Kecskeméten újdonságot nem találunk, így ezen árufajták részletes ismertetésétől eltekinthetünk. A különböző zsinór, pántlika és csipkeféléken kívül Kecskeméten, de másutt is az összeírók ma már ismeretlen használati tárgyakat is leltárba vettek: „sík prém", „sárga sík prém", „sárga sík — 2 karika". Ezeket a cikkeket a PÁPAI-PÁRIZ-féle szótár adataira támaszkodva ruhaszegélyként használt szőr[me]csíknak képzeljük el.[26] A „különféle színű gallon", „sík sárga gallon", „fekete kellisi gallon" elnevezésű árufajtát pedig lepedőszélnek, ill. szegőnek értjük, annak ellenére, hogy pl. a „sík sárga gallon" alatt ruhaszegő szőrmecsíkot is érthettek a XVIII. században élt elődeink.[27] A kapcsok, gombok, fésűk, tükrök stb. mellett, s erre szeretnénk felhívni a figyelmet, Kecskeméten sokfajta fonalat, cérnát árultak: fehér bécsi cérna, vékony bécsi cérna, szürke vastag bécsi cérna, kassai cérna, vastag kendercérna, vörös és zöld török cérna. Kecskeméten is volt különböző színű sodrott és sodratlan török selyem, s ezenkívül kék és vörös török pamut. Ez utóbbiból fonalat készítettek, de használták paplan töltésére is.

A gazdasági felszerelés, háztartási kellékek árucsoportjában elsősorban a munkaeszközöket keressük. Meg kell állapítanunk, hogy a másutt kisebb-nagyobb számban raktáron tartott kasza-kapa-sarló szinte teljesen hiányzott a kecskeméti boltokból. Az összeíró bizottság csak egyetlen kereskedőnél, Görög Lászlónál talált — összesen 11 db kaszát. Annál nagyobb mennyiségben kínálták a különböző nagyságú és minőségű késeket, bicskákat. Volt bécsi és pozsonyi kés; volt csontnyelű, szarvasnyelű, fanyelű kés, gyöngyházas kés, bécsi babosnyelű kés, bécsi tülök és csontnyelű bicsak, villa-kés hüvelyestül; volt beretva, sarkantyú, sing vas, marok vas, kiütni való korong. Nem hiányzott az istráng, a kender kötőfék, a kenderből való hám, az abrakos tarisznya, a tapló, a kova, a tüzet ütni való acél, a nyűg, a puskába való kő sem. Kecskeméten is árultak írószerszámot és papirost, büdös követ, kék követ, keményítőt, timsót, puskaport, serétet, sárga viaszt, cseréppipát, dorombot, furulyát, játékkártyát. Fűszerfélékben is volt választék: szegfűszeg, szerecsendió, sáfrány, bors, gyömbér, babérlevél, fehér cukor, sárga cukor, süvegcukor, rizskása, dohány.

A 11 kecskeméti boltban található áru értéke, amint az 1. táblázatunkból kiderül — 2360 Rh. frt. Ez a viszonylag csekély összeg jelzi, hogy a fogyasztók köre szűk, s a vásárlóképesség korlátozott volt. A boltokba a vevők elsősorban az egyszerű, olcsó cikkek vásárlása céljából tértek be. A gyapjúszövetek iránti kereslet csekély volt, a kis mennyiségű finomabb textília, selyemholmi, bulyavászon, bagazia, muszlin stb. a tehetősebb családok igényeit volt hivatva kielégíteni. A rendkívül színes, változatos rövidáru-csoport azt mutatja, hogy az emberek igényelték és meg is engedhették maguknak a díszes öltözék „fényűzését". Ugyanakkor a rövidáru-készlet az áruvagyon pénzben kifejezett értékének kis részét alkotta. Az egyes árucsoportokban, különösen a méteráru, a rövidáru, a készruha és a vasáru részlegben sok a bécsi, a lengyel és a török importcikk.

* * *

[26] PÁPAI-PÁRIZ Ferenc 1801. PÁPAI-PÁRIZ szótára e feltevést látszik igazolni. Nála a *sík* 'vergoldetes Fell oder Leder', a *prém* pedig 'ein Rand von Pelzwerke'.

[27] A kecskeméti leltárakban szereplő *gallant* PÁPAI-PÁRIZnál talált *galand* jelentéséből kiindulva igyekszünk megfejteni. Ez a *galand* lehet 'Schnur das End an den Leinwand' is. Ezenkívül 'pántlika' és 'prém'.

A Pest megyei görög boltok készletének egészén belül a pénzben kifejezett érték alapján az egyes árucsoportok rangsorolhatók. Kiemelt jelentőségű volt a méteráru, azután a készruha és a rövidáru. Ezek az egymást kiegészítő textilféleségek az egész árukészlet kb. 60—80%-át tették ki. Indokolt tehát a méterárura vonatkozó adatok összesítése, hogy ezen keresztül átfogóbb képet nyerjünk a Pest megyei lakosság ruházkodási, textilnemű fogyasztási igényeiről, szokásairól.

Gyapjúszövetek. Aba. A legelterjedtebb gyapjúkészítmények közé tartozott. Leltárjegyzékeink tanúsága szerint 10 községben árulták. A gyártási helyre való utalást az iratokban nem találunk. Csupán a dömsödi árujegyzékben szerepel másfél vég „Marosi fehér aba". A legtöbb helyen fehér abát árultak. Megkülönböztettek még „közönséges fehér abát" (Dömsöd, 3½ vég, ára 9 Rh. frt, 84 dn.), leány abát (Kecskemét, 2 vég), takaró abát (Kecskemét, 1 vég). A legtöbb aba Cegléden (9½ vég) és Patajon (8½ vég) volt raktáron. Ára végenként 2—3 Rh. frt. között mozgott.

A Balkán félszigeten a gyapjúfeldolgozó kézműiparnak és háziiparnak óriási nyersanyag bázisa volt. A különböző vámnaplók tanúsága szerint e durva anyagot Magyarországon a XVI. században már török importcikként ismerték. A XVII—XVIII. században az aba Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti áruforgalom tárgya volt.[28] Így joggal feltételezhetjük, hogy az 1737-ben, a Pest megyei görög boltokban leltárba vett aba jó része balkáni termék volt.

Daróc. — „veres daróc". Nagykőrösön 20 rőf volt belőle raktáron.

Karasia — flanell ritkaságú gyapjúszövet, tömegcikk.[29] Leltáraink szerint volt „fejér karasia posztó" (Kőrös, 2½ rőf), kék karasia (Tass, 5 rőf; Kalocsa, 20¾ rőf, ā 90 dn.), oláh fehér karasia (Kalocsa, 21½ rőf, ā 15 dn.)

Rása. — E gyapjúszövet fajtából csak két helyen tartottak raktáron: a dömsödi boltban másfél rőf „fakó rását". Tass községben 16 rőf zöld rását vettek jegyzékbe.

Félrása. — Kilenc Pest megyei községben árulták. Kecskeméten, Dömsödön, Nagykátán, Kókán, Cegléden — néhány rőf mennyiségben; Patajon 42 rőf, Abonyban 37½ rőf volt belőle. Kalocsán 23 font mennyiséget jegyeztek fel (ā 1 Rh. frt, 50 dn.). A legtöbb félrása Kőrösön volt, összesen 8 vég mennyiségben. A gyártási, ill. a származási helyre utaló adatot csak az abonyi leltárjegyzékben találunk: „lipsziai" azaz lipcsei zöld félrása (5 rőf). A félrását sokféle színben gyártották. Volt zöld, kék, veres, sárga, szegfűszín, violaszín fekete félrása. A legelterjedtebb volt a zöld és a kék félrása.

Posztó. — Csak Kalocsán árulták. „5¼ rőf kék posztót" (ā Rh.) jegyeztek be az itteni leltárba.

Mezelan vagy *mazolán.* — (halb wollene und leinene Zeige), gyapjú- és lenfonalból gyártották Sziléziában.[30] Dömsödön (5 rőf), Kókán (3 rőf) és Nagykátán (¼ rőf) árulták.

Pamutszövetek. Karton. — A XVIII. században a legismertebb pamutkelmék egyike. A figyelembe vett 14 Pest megyei község közül 10-ben árulták. „Német" és „török" karton volt forgalomban. Ezeket az elnevezéseket a gyár-

[28] Deményi, Lidia A. 1968.
[29] Endrei Walter 1969., Székely György 1975.
[30] Marperger, Paul Jacob 1714.

tási hely (Ausztria, Oszmán Birodalom) megjelölésének véljük. Török kartont találunk 3 községben: Nagykátán, ezenkívül Dömsödön 3 vég mennyiségben, de ugyanitt volt még 2½ rőf német karton is. Patajon kb. 15 rőf török és 3 rőf német kartont tartottak számon. Kifejezetten német kartonról hallunk Tass és Kalocsa községekben. „Bécsi tarka" és „bécsi egyes kartonyt" tartottak Kecskeméten. Kőrös, Cegléd, Abony és Kóka helységekben kartonról, ill. tarka kartonról történik említés, kevés, 15 rőföt meg nem haladó mennyiségben.

Bagazia. — Ritka szövésű gyapotkészítmény, amelyet elsősorban bélésnek használtak, de készült belőle ing és szoknya is.[31] Az Oszmán Birodalomban sokfelé gyártották. Már a XVI. században Törökországból behozott áruként ismerték, szerepel a budai számadáskönyvekben is.[32] 1737-ben Dunapatajon, Solton, Kalocsán és Kecskeméten vettek jegyzékbe bagaziát. Fekete és kék bagaziáról tudunk. Kecskeméten 11 vég kék, paplanbéléshez való bagaziáról hallunk; Kalocsán másfél véget, másutt 15—16 rőföt tartottak. Ára a kalocsai leltár szerint — 1 vég 1 Rh. frt; Patajon 15 rőf 3 Rh. frt. és 50 dénárba került.

Bulyavászon. — Az 1737-es összeírásban szereplő 14 község közül 11-ben árulták, csaknem minden görög boltban megtaláljuk ezt a finom pamutkelmét.[33] A bulyavászon az Oszmán Birodalom területéről került Magyarországra. Ezt bizonyítja a kelme elnevezése is. Az erdélyi szóhasználatban a bulya török nőt jelentett, így a bulyavászon elnevezés logikusan tükrözi a török nők által használt finom, átlátszó anyagot. Leltáraink szerint volt „törökországi bulyavászon" és „egri bulyavászon". A kereskedők általában 6—10 rőföt tartottak belőle. A legtöbb bulyavásznat Kecskeméten (81½ rőf), Kőrösön (80 rőf) írták össze.

Érdemes felfigyelnünk az „egri bulyavászon" elnevezésre. Nagyon valószínű, hogy ez gyártási helyre utal. Egerben már a XVII. században jelentős létszámú szerb-görög kereskedő és iparos kolónia volt. Az itteni kereskedők rendszeres kapcsolatot tartottak fenn a balkáni termelő központokkal és vásárhelyekkel. Így a helyi bulyavászon készítés számára mind a szakemberek, mind a nyersanyag ellátás kérdése megoldható volt.

Török materia. — Minden valószínűség szerint pamutfonalból készült. Nagykáta, Kóka, Abony és Kecskemét boltjaiban volt található. Előfordul a „tarka török materia" elnevezés is, de szerepel egy „paplannak való török materia" nevű textilféleség is. Kecskeméten 9½ vég, Abonyban 6 vég volt belőle.

Fejtő. — PÁPAI-PÁRIZ szerint festett pamutfonal (farbichtes Garn von Baumwolle). Ennek alapján jogosan feltételezzük, hogy a XVIII. század első felében a Pest megyei boltokban (Kecskemét, Cegléd, Abony, Solt, Pataj, Dömsöd) singgel, rőffel, véggel mért és dirib-darabokban heverő „fejtő" a pamutfonálból készített kelmék egy fajtája volt. A leltárjegyzékekben veres, fekete, szederjes és violaszín fejtőt említenek. Kókán 3 rőf törökországi violaszín fejtő volt raktáron. Patajon 4½ rőf keszkenőnek való veres fejtőről hallunk, amelynek ára 1 Rh. frt. és 25 dn. Ugyanott 9 rőf fekete és veres fejtő 2 Rh. frt, 57 dn-ba került. A kecskeméti Görög László 10 vég fejtőt tartott és ezen felül két külön darabot, amely elegendő volt 4 keszkenőnek. A fejtőből nyakravaló is készült.

[31] *Изворu* . . . 1977. 389.

[32] FEKETE Lajos—KÁLDY NAGY Gyula 1962., HÓVÁRI János 1981.

[33] PÁPAI-PÁRIZ szerint: 'zarthes Gewebe, dünne durchscheinende Kleidung, zarthe Leinwand'. 1801.

Futa. — Arab szó, a XIX. században, s minden bizonnyal a megelőző időszakban is a görög, török és bolgár nyelvben használják, jelentése — kötény. Mindenekelőtt durva anyagból vagy bőrből készült munkakötényt értenek alatta, főleg iparosok viselték,[34] ma inkább női félkötény jelentése van. PÁPAI-PÁRIZ felvette szótárába, nála „gyapot szövemény, Barchet, baumwollenes Zeug, welches auf der einen Seite gekreutzet zu seyn scheinet". Leltárjegyzékeinkbe „borbély futa" (Pataj, 2 vég, ára 2 Rh. frt., 30 dn.), „borbélyköténynek való kék futa" (4½ vég), „asszony köténynek való futa" (Kóka, 1½ vég) elnevezést találjuk, ami megfelel a „futa" szó Balkánon használatos jelentésének. Borbély futát találunk Kecskeméten, Kőrösön, Abonyban, Nagykátán. Ez utóbbi községben 6 db, „kötinnek való futát" is jegyzékbe vettek; s négy községben összesen 14 db futa volt. Borbély futát Kalocsán is árultak, de itt nem darab, hanem végszámra mérték. Kőrösön „borbélynak való futakendőt" említenek. Patajon pedig „egy kötőnek való selyem allyábul való futa" és egy „kötőnek való zöld selyem futa" elnevezésű árut találunk.

Itt kell említenünk a *„barhendet"* (Kalocsa, 10 rőf, ā 30 dn.), a Kecskeméten árult „fejér pamukból való vásznat" és a Cegléden jegyzékbe vett „paraszt vastag pamut vásznyat".

Len-kenderkészítmények. — A Pest megyei görög boltok árukészletének ismertetése során kiderült, hogy a XVIII. század első felében a Duna-Tisza közén a legelterjedtebb s egyben legkeresettebb, tömegcikk jellegű méteráru a vászon, ill. a különböző len és kenderkészítmények voltak. Az áruleltárakban a következő vászonfajtákról történik említés: *nyers vastag vászon, vastag házi vászon, mosott vászon, vastag mosatlan vászon, vastag kendervászon, közönséges vászon, négynyüstös vászon, szürke széles vászon, fejérített vastag vászon.* A színeket tekintve fehér, fekete, szürke, kék vászonról hallunk.

Egyes esetekben a vászonfajta neve utal a gyártási helyre is: „eperjesi mosott vászon", „rosnai kék vászon", „egri vászony". Import áru volt a fekete és kék török vászon (Pataj), a fehér török vászon (Pataj, Solt), a lengyel vászon (Abony, Cegléd, Kőrös, Kecskemét), a „kranicz vászon" (karintiai vászon), a „széles morvai vászon" (Kecskemét). A török vászon esetében gondolhatunk arra, hogy a pamutfonalból készült. A Balkánon azonban már a XVI. században is nagyarányú lentermelés folyt. Odrinban még külön lenvásárt is tartottak.[35] Így a török vásznat jogosan soroljuk a len-kenderkészítmények közé. A lengyel vászon gyártási helyére vonatkozó utalást forrásainkban nem találunk. De ezzel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk a Krakkótól 60 km-re fekvő Andrychów falura és környékére, ahol a paraszti vászontermelés a XVIII. században jelentős méreteket öltött. A lengyel források szerint ezek a termékek eljutottak Magyarországra is.[36]

Gyolcs. — Ebből a termékből igen sok fajta volt forgalomban. A Pest megyei árujegyzékekben a következő gyolcsfajtákat találjuk: tót gyolcs; Kalocsán rőfjét 12 15 dn-ért, fontját 40 dn-ért árulták; kék és fehér gyolcs; fekete gyolcs, közönséges sötétkék gyolcs, „fejér finom gyócs", széles kék gyolcs, „szatócs kék gyolcs", „Papyros gyolcs", „tersinyi (trencsényi ?)gyolcs", „kékkői gyolcs", eperjesi gyolcs, váradi fekete és fejér gyolcs, bányai gyolcs,

[34] *Речник на радки . . .*
[35] *Цветкова*, Бистра 1972.
[36] KULCZYKOWSKI, Mariusz 1972.

kék, fekete és fejér győri gyolcs. A külföldi fajták közül megtaláljuk a török gyolcsot (Kalocsa 2 vég, ā 1 Rh. frt.), Pataj — 3 vég, Kecskemét — 2 vég; lengyel gyolcs: — Abony — 1 vég, Cegléd — 53 vég, Kőrös — 9 vég, Kecskemét — 605 rőf; stíriai fehér gyolcs: Kecskemét — 15 rőf; fekete és kék linci gyolcs: Kőrös — 7 vég.

Patyolat. — E textilféleséget a Pest megyei boltokban a csallán patyolat, a sűrű patyolat, a fehér patyolat, a vastag patyolat képviselte. A patyolatból külföldi készítmények is kerültek piacra: lengyel patyolat (Pataj — 1½ rőf, Kőrös — 2 vég, Kecskemét — 179 rőf), lipsziai patyolat (Abony — 2 vég és 16 rőf, Kecskemét — 29 rőf), vékony perzsiai patyolat (Abony — 17½ rőf), törökországi patyolat (Kecskemét — 20 rőf).

A len-kenderkészítmények közül árulták még a *zwillichet*, a *kittelt*, a *diktát*. A kőrösi leltár szerint volt nagyszombati dikta is. Kalocsán, Kőrösön, Cegléden és Kecskeméten az idegen kereskedők *kanavászt* is kínáltak vevőiknek, mégpedig kék kanavászt, tarka kanavászt, nyakravalónak való kanavászt, kék török kanavászt.

Meg kell említenünk a Kecskeméten előforduló *lipsziai muszlint*, a csaknem minden boltban raktáron tartott *fátyolt*. Kőrösön leltárba vettek egy fertály *bársonyt*, Abonyban pedig *bíbort* és *persiai materiát*, ugyanitt volt 24 vég közönséges *szating* is. Néhány boltban összeírtak kisebb mennyiségű „dudvát" és „kisniczért". A méteráruk ezen fajtáiról nem sikerült megtudnunk semmi közelebbit. A legújabb kutatások a „kisniczért" a posztófajták közé sorolják.[37]

Az 1737-es Pest megyei leltárjegyzékek tanúsága szerint a vásárlók igényeinek kielégítése nem kívánt különösebben nagy tőkebefektetést. A 14 község 29 boltjából csak hétben volt 300 Rh. frt. értéket meghaladó készlet. A készletek összértékéből az oroszlánrész a méteráru, a készruha, a rövidáru árucsoportra esett. Az árucsoportok mennyiségi mutatóit szemügyre véve kitűnik, hogy a lakosság kevés gyapjúszövetet s annál több len- és kenderárut fogyasztott. Az egyszerű, durva méteráru, elsősorban a vászonfélék tömegcikknek számítottak. A vásárlóközönség, ill. annak egy kisszámú rétege azonban kereste a finomabb és a külföldről behozott készítményeket. Az importcikkek a Török Birodalomból, Lengyelországból és az osztrák tartományokból kerültek a Pest megyei boltok polcaira. Látnunk kell azonban, hogy a Pest megyei leltárak rendszerezése és elemzése nyomán kialakult képet nem lehet általánosítani, a valóság ennél sokszínűbb volt.

Másfél évtizeddel később, 1753-ban újból összeírták az oszmán alattvalók boltbeli jószágát, ezúttal a török áru nélkül.[38] Az ily módon összegyűjtött adatokat bizonyítékul használták fel az idegen kereskedők ellen, hogy ti. a tilalmakat megszegve helyi és a nyugati piacokon felvásárolt árut tartanak. Ezen összeírás anyagából a Pest megyei községek szomszédságában, a Kiskunságban, valamint a Jászságban és a Nagykunságban felvett leltárak állnak rendelkezésünkre. A *kiskunsági községek*ben felvett leltárak méterárura vonatkozó adatait 2. táblázatunkban összesítettük:

[37] Székely György 1975.
[38] MOL, HTTLT C 42, Acta Miscellanie, Fasc. 2. No. 8. 1732—1754.

2. táblázat. A kiskunsági boltok méteráru készlete 1753-ban

Helység	Árukészlet	Méteráru	Gyapjú	Pamut	Len	Egyéb
	forintban kifejezett értéke, %					
Szabadszállás						
Panajot	543	307/100	106/35	55/18	111/36	35/11
Mihály	1286	741/100	132/18	27/4	529/71	53/7
Halas						
János	441	218/100	92/42	8/3	86/40	32/15
Tamás	563	276/100	139/50	16/6	82/30	38/14
Demeter	548	390/100	148/38	24/6	134/35	84/21
Kunsz.-Miklós						
Luka	339	154/100	51/33	13/9	72/47	18/11
Dorozsma						
Makra	217	145/100	28/19	16/11	101/70	—
Majsa						
Demeter	307	135/100	22/16	9/7	79/58	25/19
Félegyháza						
László	380	187/100	75/40	10/5	80/43	22/12

A táblázatból kitűnik, hogy a kiskunsági görög boltokban a gyapjúszövetek részaránya árukészletenként változó. A legnagyobb készletet Halason találjuk. A három halasi boltban összesen 397 Frt. értékű gyapjúszövetet vettek számba, s ez a méterárukészlet kb. 42%-át tette ki. A gyapjúszövetek közül a halasi görögök a következő fajtákat tartották: pokovai posztó (2 vég és 30 rőf- 91 Frt); fél rása (19 vég- 212 Frt.); karasia (16 rőf- 19 Frt); Quinette (16 vég 48 Frt). Itt kell megemlíteni a leltárban szereplő néhány darab erdélyi pokrócot. A pamutszövetek közül csak a karton szerepel, összesen 70 rőf. A len-kenderkészítmények közül a következőket találjuk: rimaszombat vászon, eperjesi mosott vászon, vastag vászon. Gyolcsfajták: késmárki gyolcs fehér és kék színben, bártfai gyolcs fekete színben, kékkői fehér gyolcs, tarka gyolcs. Ezen kívül számba vettek lengyel patyolatot. Az „egyéb" csoportba osztottuk a különböző fátyolféléket, a szőrkamukát, a selyemkamukát stb. A kiskunfélegyházi László szintén jelentős mennyiségűtextilféleséggel rendelkezett, s a gyapjúszövetek nála is a készlet kb. 40%-át tették ki. Az ő leltárjegyzékében pokovai posztó, félrása, veres és sárga kisnicér, sárga és fehér közönséges posztó, flanell és csemellett szerepel. Pamutfélékből csak félkartont tartott; a len-kenderáruból, a fent említett fajtákon kívül kranic vásznat, „Tersenyi gyolcsot", diktát, csallán patyolatot, azon felül fátylat, szőrt, kamukát.

A bemutatottakon kívül még öt leltárjegyzék áll rendelkezésünkre. A méteráru készleteket a boltosok az eddig ismertetett fajtákból állították össze — pokovai posztó, karasia, rása, félrása, közönséges posztó, flanell; a gyapot alapanyagú szöveteket a karton és a félkarton képviselte; Majsán pedig egy „czicz karton" nevű fajtát árultak. A vászonfélékből a belföldi készítmények járták, csupán a majsai jegyzékbe vettek fel egy vég bécsi gyolcsot (12 Frt.).

A kiskunsági méteráru készletekről elmondhatjuk, hogy azokban a gyapjúkészítmények igen előkelő helyet foglaltak el, nyilván a lakosság széles körben használta az említett, aránylag olcsó, tömegcikk számba menő szöveteket. Aba a kiskunsági leltárakban nem szerepel, holott az 1737-es leltárak tanúsága szerint csaknem minden boltban árulták. 1753-ban az aba hiányát csakis azzal magyarázhatjuk, hogy a XVIII. század első felében ezt a szövetfajtát Törökországból hozták be, s mint török árut az összeíró bizottságok nem vehették figyelembe. Ugyanez vonatkozik a pamutszövetekre is. Árujegyzékeinkben mindenütt csak karton szerepel, pedig az 1737-es összeírás adatai azt bizonyítják, hogy pamutszövetekben, a török importnak köszönhetően nagy volt a választék. Ami a vászonféléket illeti, Kiskunságban elsősorban hazai készítményeket árultak. A külföldi termékeket a lengyel patyolat, a bécsi gyolcs, a kranic vászon képviselte.

3. táblázat. A jászkunsági és nagykunsági boltok árukészlete 1753-ban

Helység, boltok sorszám szerint	Árukészlet	Méteráru	Gyapjú	Pamut	Len, kender	Egyéb
	forintban kifejezett értéke %					
Jászberény						
1. sz. bolt	475	416/100	81/19	67/16	189/46	79/19
2. sz. bolt	6081	4934/100	515/10	156/ 3	3746/76	517/11
3.sz. bolt	3679	3104/100	756/24	157/ 5	2073/67	118/ 4
4. sz. bolt	6771	5374/100	1357/25	133/ 3	3409/63	475/ 9
Jászapáti						
1. sz. bolt	2256	1992/100	480/24	55/ 3	1100/55	357/18
Árokszállás						
1. sz. bolt	3128	1258/100	719/57	—	525/42	14/ 1
Alsószentgyörgy						
1. sz. bolt	692	504/100	182/36	36/ 7	271/54	15/ 3
Kisér						
1. sz. bolt	706	445/100	155/35	42/10	202/45	46/10
Karcagújszállás						
1. sz. bolt	2371	1663/100	329/20	121/ 7	1149/69	64/ 4
Madaras						
1. sz. bolt	1157	716/100	185/26	—	531/74	—
2. sz. bolt	926	633/100	207/33	42/ 7	384/60	—
Kunhegyes						
1. sz. bolt	1014	565/100	155/27	—	390/69	20/ 4
Kisújszállás						
1. sz. bolt	6482	4569/100	1556/34	302/ 7	2046/45	665/14
Túrkeve						
1. sz. bolt	1286	937/100	273/29	72/ 8	570/61	22/ 2
Kunszentmárton						
1. sz. bolt	312	145/100	57/39	18/13	70/48	—

A Pest megyei és a kiskunsági árukészletek reálisabb értékelését és rangsorolását könnyíti meg a Jászkunságban és a Nagykunságban felvett leltárak ismertetése. E területre vonatkozó adatainkat a 3. táblázatban összesítettük.

A *jászberényi görög boltok*ban pl. a következő árufajtákat találjuk meg: 5 1/2 vég ,,Pádvai posztó'' (ā 40 Frt.); 12 vég pokovai posztó (ā 20, 29 és 36 Frt.); 4 vég morva posztó (ā 18, 24 Frt.); 19 vég egész rása (ā 26 és 27 Frt.); 2 vég fain posztó (ā 24 Frt.); 68 vég félrása (ā 6, 45, 7, 30 és 8 Frt.); egy vég karasia; 14 vég Quinette (ā 3 Frt.); 35 vég csemellet (ā 2 és 3 forint); 5 vég fél kamellot (ā 13 Frt.); 31 vég egyéb posztó (ā 18, 19, 22 Frt.); 40 rőf flanell. Madarason volt bojtos posztó, kék, sárga és zöld remek posztó (ā 22 Frt.);. Itt is árulták a karasiát, pokovai posztót, egész rását.

A Jászkunságban és a Nagykunságban elterjedt volt a szűr viselete. Árokszálláson pl. az egész rása, morvai posztó, ,,Pádvai posztó'' mellett 60 vég szűrt (ā 2 Frt. 17 kr.) és 200 db ,,varrott szűrt'' és ,,kankót'' (ā 1 Frt.) vettek jegyzékbe.

A *kisújszállási bolt* tulajdonosai Görög János és György nevű oszmán alattvalók különös gonddal állították össze méteráru készletüket: kb. 6 és fél vég kék és zöld angliai posztó (ā 60 Frt.); ,,Pádvai'' kék és zöld posztó (5 vég és 3 db) különböző árban és minőségben (ā 37 és 33 Frt.), pokovai kék posztó (kb. 8 vég, ā 20 Frt.), karasia posztó, remek posztó kék, zöld, sárga és veres színben, flanell, egész rása kék, zöld, fekete és szekfű színben (kb. 8 vég, ā 25 Frt.) fél rása zöld, kék, veres és szekfű színben (kb. 18 vég, ā 8 Frt.),

és emellet (17 vég, ā 3 Frt.), „egész kamillát" (2 vég, ā 29 Frt.), „fél kamilot" (3 vég, ā 12 Frt.), szoknyának való flanell (4 vég, ā 12 Frt.). A pamutszövetek sorában különböző kartonfajtákat, bécsi bagaziát (3 vég, ā 8 Frt.) találunk, de tartottak különböző színű selyemkamukát (1 vég 40 Frt.), félselymet (3 vég, ā 22 Frt.) is. A vászonfélékből 147 vég eperjesi házi vásznat, 147 vég eperjesi gyolcsot, 13 vég fekete és 14 vég kék gyolcsot stb. találunk.

A pamutkelméket szemügyre véve azt látjuk, hogy a jászsági és a nagykunsági üzletekben elsősorban kartont tartottak. Ezt a terméket minden valószínűség szerint az osztrák tartományokból szerezték be. A kíséri boltban pl. 2 vég bécsi kartont vettek jegyzékbe (ā 7 Frt.). Árultak tarka kartont is, ebből 1 vég 8 Frt.-ba került, a kék karton ára 4, 10 Frt. volt. Eladásra került egy fél kartonnak nevezett árufajta is, ebből 1 vég 8 Frt.-ba került; legdrágább volt az ún. „czicz" karton — ā 12 Frt.

Az 1753-as leltárak érdekessége, hogy ezekben szerepel a „bécsi bagazia". Feltehetően a népszerű török importcikk utánzatáról lehet szó. Karcagújszálláson és Keviben „kék gyolcs, alias Bagazia" szerepel. Ebből egy vég 3—4 Frt.-ba került. Alsószentgyörgyön „tarka bagaziát" árultak. Jászberényben 9 vég kék bagazia volt raktáron, (ára 2, 36 Frt.), valamint másfél vég jobb minőségű kék bagazia — ā 4 forintos árban. Ugyanitt árultak széles bagaziát is. A másik kedvelt pamutszövetet, a bulyavásznat szintén megtaláljuk az 1753-as leltárakban. Jászberényben és Alsószentgyörgyön egri bulyavásznat árultak (1 vég 3, 36 Frt.). A jászapáti leltárjegyzékben pedig „8 vég Muszkay bulya vászon" szerepel, ā 5 Frt. E kelme gyártási helyének, minőségének meghatározása külön feladat lehet. Leltárjegyzékeinkben találunk még barhetet és „gyolcskartont" is. Ez utóbbi árufajta meghatározása szintén a megoldandó feladatok közé tartozik.

A len-kenderáru sokszínűségét, fajtagazdagságát a *jászberényi készlet* ismertetésével érzékeltethetjük. Vászon: 136 vég lengyel vászon (ā 4, 12 és 12 30 Frt.); 45 vég vastag lengyel vászon (ā 3 Frt.) 54 vég és 13 db eperjesi vászon (ā 5 Frt.); 80 rőf házi vászon, 20 vég kallatlan vászon (ā 5 Frt.); 18 vég dikta (ā 6, 30, 7 Frt., 7, 45 és 9 Frt.). Itt említjük meg, hogy a jászberényi boltokban gyolcskarton is volt kb. 18 vég mennyiségben (ā 4, 30 Frt.). Gyolcs: egy vég sziléziai gyolcs (ā 5, 30 Frt.); 20 vég lengyel gyolcs (ā 12 Frt.); 42 vég bécsi kallatlan gyolcs (ā 10, 11 és 12 Frt.); egy vég „Tersenyi" széles gyolcs (ā 10 Frt.); fél vég pálcás gyolcs, eperjesi kallatlan gyolcs; 10 vég fekete gyolcs (ā 7 Frt.), 31 vég eperjesi gyolcs (ā 5 és 5, 20 Frt.); 633 vég kék gyolcs (ā 4 Frt.); kék széles gyolcs (3 vég, ā 6 Frt.); 4 vég vékony kék gyolcs (ā 5 Frt.) 12 vég ordinár kék gyolcs (ā Frt.) és 1012 vég „mindenféle gyolcs" közte kék és fehér gyolcs, valamint késmárki gyolcs, (ā 3, 3, 30 Frt.). Patyolatból 13 vég csallánpatyolatot vettek jegyzékbe, ā 2 Frt. és 10 Frt.-os árban valamint 2 vég patyolatot — ā 20 Frt.-os árban.

Az említetteken kívül Jászberényben árultak különböző színű fátylakat (egy vég 22 és 23 Frt.), szőrmateriát (23, 30 Frt. egy vég) másfél vég selyemposztót, ami összesen 140 Frt.-ba került, szőrkamukát, „mazolánt" selyembársonyt.

A jászberényi árufajtákban rendkívül gazdag árukészlet magáért beszél. A méteráru mennyiségét figyelembe véve önként adódik a következtetés, hogy az itt letelepedett balkáni kereskedők boltjaikat Jászberény és a környék fogyasztóit szem előtt tartva látták el áruval. A környékbeli kisebb boltok tulajdonosai is az itteni raktárakból kapták a különböző cikkeket.

Az 1737-es és az 1753-as leltárjegyzékek adatai alapján arra a következtetésre jutunk, hogy az Alföld lakossága nagyon különböző mértékben és szinten kapcsolódott a piachoz. Egyes községekben csupán 50—60 Frt-os készlet tartása volt nyereséges, másutt ezres tételekben számoltak. Pest megyében és a Kiskunságban csak az olcsó és durva textilfélék találtak vevőre, a jászsági helységekben az angliai posztót is keresték, sőt a drága selyemszöveteket is érdemes volt tartani.

A leltárak még egy fontos tanulsággal szolgálnak: a magyar piac a XVIII. században nem volt képes elszakítani azokat a szálakat, amelyek a Balkánhoz és az ottani textiliparhoz fűzték. Ezek a szálak az oszmán uralommal, az oszmán katonai fölénnyel együtt járó gazdasági behatolással párhuzamosan, ill. annak következtében szövődtek. A szegényebb néprétegek szívesen vásárolták az olcsó török textíliát. A török áru elterjedtségéről tanúskodik az 1754 és 1755-

ben megejtett, az oszmán alattvalókra kiterjedő összeírás. Ebben az időben török áruval nagyban kereskedő oszmán alattvalókat találunk Pesten, Újvidéken, Kecskeméten, Vácott, Győrött, Komáromban, Pozsonyban, Gyöngyösön. Ezzel szemben Tolna, Vas, Zala és Baranya megyékben kevés török áruról hallunk, az egyes kereskedőknél található készletek esetenként 15—20 Frt-nyi értéket képviseltek, a legnagyobb készlet sem ért többet 160 Frt-nál.

Az ország egyik legnagyobb megyéjében, Biharban 39 önálló kereskedőt, oszmán alattvalót írtak össze, de török árut csak 7 boltban találtak, a Szabolcs megyei görögök pedig csak debreceni árut tartottak.

Az 1767—1771-ben készült összeírás adatai már bővebb felvilágosítást adnak az oszmán alattvalók árukészleteiről. Ezen összeírás szerint 745 idegen kereskedő foglalkozott bolti kereskedéssel vagy házalással. Közülük 172 kereskedő működött a Dunántúlon és a nyugat-felvidéki megyékben, s 114-en bolttal is rendelkeztek; 65 boltban tartottak török árut, két komáromi kereskedő pedig nagyban adta-vette az Oszmán Birodalomból érkező termékeket. Heves, Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben 105 önálló kereskedőről tudunk. Közülük 58 tartott török árut. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a balkáni kereskedők népes gyöngyösi kolóniájában 16 fő foglalkozott a török áruk nagybani forgalmazásával. A Duna—Tisza közén 169 oszmán alattvaló foglalkozott bolti kereskedéssel vagy házalással, s közülük 82 fő török árut is tartott. A Tiszától keletre eső országrészen 168 oszmán alattvalóról tudunk, közülük csak 68 kereskedő tartott török árut. Arad és Bihar megye községeiben az idegen kereskedők kizárólag helyi termékek árusításával foglalkoztak. Csongrád és Csanád megyében és a Nagykunságban viszont csaknem minden görög kereskedő rendelkezett török áruval[39].

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a hódoltság történetének politikai, katonai vonatkozásai mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelnünk a török gazdasági térhódítás kérdésének.

FORRÁSOK

Pest Megyei Levéltár. Acta politica miscellanea. Közigazgatási ügyiratok időszaki lajstroma 1446—1783. 1737 Graecorum consriptio. 6, 2.
Magyar Országos Levéltár HTTLT, C 42, Acta Miscellanae, Fasc. 2. No. 8. 1732—1754.
Archiwum Panstwowe we Wrocławia. Archiwum Gieldy Kupieckej we Wrocławia 19, 723, 472.

IRODALOM

Baróti Lajos
1893 *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez.* Temesvár
Bogdán István
1978 *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig.* Budapest
Бур-Марковска, Марта
1970 *Икономически връзки между Трансилвания и Балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII век.* Studia Balcanica
1972 *Балканские купцы в Венгрии XVIII век.* Etudes balkaniques, 3. Sofia
1977 *Балканите и унгарският пазар през XVIII. век.* София

[39] *Бур-Марковска*, Марта 1978a.

1978a *Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII—XVIII век.* In: Из историята на търговията в българските земи през XV—XIX в. София

Bur Márta

1978b *A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században.* Történelmi Szemle 1978. 2. sz.

Cauer, (ed.)

1863 *Zur Geschichte der Breslauer Messe, eine Episode aus der Handelsgeschichte Breslaus.* Zeitschrift des Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 5. Band, 1. u. 2. Heft. 222—250.

Цветкова, Бистра

1972 *Проучвания на градското стопанство през XV—XVI век.* София

Deményi, Lidia A.

1968 *Le commerce de la Transylvanie avec les Regions du Sud du Danube effectué par la Dounae de Turnu Roşu en 1685.* Revue Roumaine d'Histoire T. VII. 5.

Eckhart Ferenc

1918 *Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században.* Századok

Ember Győző

1975 *Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában.* Századok 5—6. sz.

Endrei Walter

1969 *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században.* Budapest

Enepekides, P.

1959 *Griechische Handelsgesellschaften in Wien.* Thessalonika

Fekete Lajos—Káldy Nagy Gyula

1962 *Budai török számadáskönyvek 1550—1580.* Budapest

Füves Ödön

1958 *Adatok az egri görögök történetéhez.* Antik Tanulmányok V. 1—2.

1959a *A ráckevei görögök nyomában.* Antik Tanulmányok VI. 1—3.

1959b [Bihari Jánossal] *Az egri görög sírfeliratok és könyvek.* Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 132. sz.

1963 *Statisztikai adatok Pest és Buda 1687—1848 közt polgárjogot nyert görög származású lakosairól.* Antik Tanulmányok 3—4. sz.

Гавриловић, Славко

1969 *Прилог историји трговине и миграције Балкан-Подунавље XVIII—XIX столећа.* Београд

Hajnóczy I.

1939 *A kecskeméti görögség története.* Budapest

Horváth Mihály

1840 *Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt.* Buda

Hóvári János

1981 *Az 1515—17. évi tulcsai török vámnapló.* Történelmi Szemle 3.

Illésy János

1900 *A tokaji bor védelme 1737-ben.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle

Извори

1977 *Българската история* T XXI. София

Kemény János—Bethlen Miklós

1980 *Művei.* Budapest

Kerekes György

1902 *Görög kereskedők Kassán.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle

1911 *Jövevény alföldiek és görögök Kassán, 1660—1662.* Századok

Kulczykowski, Mariusz

1972 *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX wieku.* Wrocław—Warszawa—Kraków

Magyarország története

1958 *Magyarország története, 1526—1790.* I/2. Budapest

Marperger, Paul Jacob

1714 *Schlesischer Kaufmann oder Ausführliche Beschreibung der Schlesischen Commercien und deren jetztigen Zustandes.* Breslau—Leipzig

Molnár Erik (szerk.)

1964 *Magyarország története.* I. k. Budapest

Pach Zsigmond Pál

1975 *A levante kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos korában.* Századok 1. sz.

1978 *A levante kereskedelem erdélyi útvonala a 15—16. század fordulóján.* Századok 6. sz.

PÁPAI-PÁRIZ Ferenc
1801 *Dictionarium Latino-Hungaricum . . .* Pozsony—Szeben

Подгорская, Е. М.
1980 *Экономические связи Молдавского Княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке.* Кишинев

SZÁDECZKY Béla (szerk.)
1911 *Apafi Mihály fejedelem udvartartása. 1. k. Bornemissza Anna gazdasági naplói.* Budapest

SZÉKELY György
1975 *Posztófajták a német és a nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon.* Századok 5—6. sz.

SZEKFŰ Gyula
1936 *Magyar történet. VI. k.* Budapest

SZENTKLÁRAY Jenő
1909 *Mercy kormányzata a temesi bánságban.* Budapest

Речник на редки
1974 *остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век.* София

TAKÁCS Sándor
1905 *A török alattvalók kereskedése Magyarországon.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle

THALLÓCZY Lajos
1882 *Utazás Levantéban. A keleti kereskedelem története Magyarországon.* Budapest

TRÓCSÁNYI Zsolt
1971 *Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens und die Rechtstellung der Balkangriechen in Siebenbürgen.* Etudes balkaniques 1. Sofia

ZOLTAI Lajos
1935 *Debrecen város küzdelme a görög kereskedőkkel.* Debrecen

Márta Bur

DIE KAUFLEUTE VOM BALKAN UND IHRE WARENVORRÄTE IM 18. JAHRHUNDERT IN UNGARN (1737—1753)

(Auszug)

Am Außenhandel Ungarns hatten im 18. Jahrhundert die Länder auf dem Balkan, die unter der Herrschaft der osmanischen Türken standen, einen wesentlichen Anteil. An der Abwicklung dieses Handelsverkehrs wirkten die aus dem Balkan stammenden Kaufleute türkischer Staatsangehörigkeit — die in den zeitgenössischen Quellen allgemein „Griechen" genannth werden — wesentlich mit. Diese Kaufleute vermittelten den unterschiedlichen Gesellschaftsschichten der Ungarn, von den Aristokraten bis zu den Bauern, die verschiedensten orientalischen Waren, und sie wirkten auch wesentlich am ungarischen Wein- und Viehhandel mit.

Die „griechischen" Kaufleute hatten in den Dörfern und Agrarstädten richtige kleine Warenhäuser eingerichtet. Die Verfasserin analysiert aufgrund je einer Zusammenschreibung von 1737 und 1753 den Warenvorrat der Kaufleute im mittleren Gebiet der ungarischen Tiefebene. Zu den wichtigsten Warenvorräten gehörten Schnittwaren, Kleidungsstücke, Kurzwaren, Arbeitsgeräte, im Haushalt benötigte Bedarfsartikel und Lebensmittel. Die erste Tabelle umfaßt den Warenvorrat der einzelnen Kaufläden. Nach einer detaillierten Beschreibung der Warenvorräte führt die Verfasserin die auf die Schnittwaren bezüglichen Daten im einzelnen an. Die Tabellen 2. und 3. aus dem Jahre 1753 geben den Schnittwaren-Vorrat von 17 geprüften Geschäften an, und zwar gesondert die Woll-, Baumwoll-, Leinen- und sonstigen Schnittwaren, deren Werte prozentuell angegeben werden. Die Angaben ermöglichten es der Verfasserin, einen Überblick über die Konsumgewohnheiten und den Anteil an dem Warenumsatz der unterschiedlichen gesellschaftlichen Schichten der Tiefebene zu geben.

Kósa László

A feudális eredetű szabadalmas közösségek azonosságtudata és a néprajzi csoportok kutatása

Filep Antallal írt könyvünk *(A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest, 1975.) munkálatai során a teljes magyar nyelvterületet áttekintve világossá vált, hogy a néprajzi csoportoknak nevezett egységek közt van néhány, mely a népesség erős koherenciájával válik el környezetétől. Bár több jellemző tulajdonságuk figyelmeztetett, hogy a velük párhuzamosan definiált csoportoktól eltérő, alapvetően más kategóriáról lehet szó, nem különböztettem meg őket élesen, sőt nem akarván mindenáron új elnevezést bevezetni, a „néprajzi vagy etnikai csoport" jelölést alkalmaztam rájuk, egyidejűleg hangsúlyoztam „mi" tudatuk meghatározó voltát és különállási elveiket.[1] Azóta a kérdéskör megélénkült kutatása új eredményeket hozott, napvilágot láttak idevonatkozó történeti munkák is. Úgy vélem, hogy az új néprajzi eredmények alkotó felhasználásával, a régi és új történeti adatok néprajzi szempontú értelmezésével közelebb lehet jutni a szóban forgó kategória mibenlétéhez. Tanulmányomban azonban nem az egyes csoportok történeti, jogi, kulturális összetevőit kutatom, hanem korábbi álláspontomat felülbírálva igyekszem általánosan megragadni azonosságtudatukkal összefüggő társadalmi tartalmukat. Figyelmem elsősorban a legjobban ismert egykori ún. Jászkun Hármas Kerület, a Hajdú Kerület és a székely székek népére irányul, nem felejtvén azt, hogy jogi helyzetük eredete és múltja más. Bizonyos hasonlóságok folytán valószínűleg többékevésbé hasonló jelenségek jellemzik a kései feudalizmusban a szász székek, különböző határőrvidékek, a tiszai kamarai kerület, a szabad királyi városok és a szabadalmas mezővárosok lakosságát.[2] Ezeket részint a vonatkozó adatok nem elégséges volta, részint éppen eltérő típusuk és minőségük miatt nem kapcsoltam be vizsgálatomba. Viszont ugyanakkor a hasonló jelenségek mutatkozása okán bevontam néhány olyan területi egységet, amely vélt vagy valós alapokra hivatkozva törekedett ugyan a fölsoroltakéhoz hasonló jogok elnyerésére, de nem jutott azok birtokába.

A területi és jogi különállás

Az említett, a környezettől elkülönítő „mi" tudat mögött minden esetben feudális előjogokkal összefüggő területi különállás húzódott meg. Ezek mibenléte egyfelől annyira ismert, másfelől nem tartozik dolgozatunk tárgyához, hogy elegendő rájuk csupán utalni. A XVII—XIX. században jogtörténeti szempont-

[1] Kósa László, 1975. 40—41.

[2] Legfrissebb rövid néprajzi szempontú áttekintésüket lásd: Tárkány Szücs Ernő, 1981. 68—85.

ból a nemesi népesség legalsó rétegét alkotó, de túlnyomólag paraszti életmódot élő, lokális nemességet élvezők körében több, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő jogállású, más múltú és eredetű csoporttal találkozunk. Osztályozásukat nem tartjuk feladatunknak, mert szempontunkból nem kialakulásuk történeti-jogtörténeti összetevői, hanem különböző eredetű és múltú szabadalmas létüknek tudati konzekvenciái fontosak. A „végeredményként" regisztrált jelenségek megértéséhez azonban mégis föl kell idéznünk történetüknek néhány fejlődési tendenciáját.

A kései feudalizmusban a kiváltságos területekkel kapcsolatosan kétirányú társadalmi mozgás figyelhető meg. A korábban lokális nemesi közösségek középkori eredetű előjogait a földesúr vagy a központi hatalom jobbággyá, tétellel megszüntetni, illetőleg a megmaradtakat erősen korlátozni törekszik. Ide sorolható mindenekelőtt a jászok és a kunok területének hadijog alapján történt kezelése, majd elzálogosítása és eladása.[3] A határvédő őrségiek leszármazottainak a földesúri követelések súlyosbodásával ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy pl. a közeli Felsőőr és környéke községeivel szemben elmulasztották a kisnemesi státus megszerzését.[4] Sok vonásában hasonló, távoli példa a barcasági Hétfalué, melyet feltehetően eredetileg szintén határőr népével együtt királyi birtokként 1500-ban zálogosított el II. Ulászló, majd fokozatosan került Brassó város földesúri hatósága alá. Orbán Balázs az 1860-as években élményszerű beszámolót adott e községeknek egészen „későn", a XVIII. század végén és a XIX. század elején elvesztett gazdasági előnyeiről, melyek valószínűleg abból adódtak, hogy a középkor végén nem volt erős a földesúri hatalom befolyása (malomhasználat, kocsmáltatás, erdőlés, iparűzés, ezek eltiltása, ill. megadóztatása).[5] Az imént említett őrségi jobbágy parasztoknak a XIX. század elején kellett pereskedniük az évszázadokon át háborítatlanul bírt tizedbérletért és erdőlésért a Batthyányakkal.[6] Torockó város a XVII—XIX. században változatos eszközökkel vívott szívós harcot valószínűleg sosem létezett szabadalmaiért. A földesúr a jobbágyfelszabadítás előestéjén, 1847-ben vonta meg tőlük a szabad bíróválasztás és a kocsmatartás jogát.[7]

A székelyek kiváltságait a Leopoldi Diploma elismerte ugyan, de az 1763—64. évi katonai határőrvidék szervezése a székek jelentős részén semmissé tette. Az új katonai igazgatás rátelepedett a régi faluközösségi formákra, jórészt szétdúlta azokat, mégis a nehéz szolgálat és kötöttségek ellenére korszerűbb társadalmi intézménynek bizonyult elődjénél, új közösségi érzések képződéséhez és társadalmi differenciálódáshoz vezetett.[8]

A kiváltságokat megszüntető tendenciával szemben ugyanakkor ismeretes, hogy a XVII. században milyen nagy tömegek lazítottak feudális függőségükön azzal, hogy „hajdúszabadság"-hoz jutottak. A jelenség országosnak mondható, hiszen nemcsak a Tiszántúlon, hanem a Dunántúlon, a Felföldön és Erdély némely pontján is tudunk „hajdújoggal" élő közösségekről. Igaz, hogy nagy részük története az előbb fölsorolt példákhoz sorolható, hiszen a hat „öreg hajdúvároson" kívül a többi településnek magánjogi szerződésük megszűntével

[3] Ennek a folyamatnak a korábbi helytörténeti irodalom közjogi elfogultságaitól mentes feldolgozása: Kiss József, 1970.
[4] Stahl Ferenc, 1974. 390—401, 553—554.
[5] Orbán Balázs, 1873. 101—104; Árvay József, 1943. 15—16.
[6] Papp Vilmos, 1971. 601 kk., Stahl Ferenc, 1974. 557—558.
[7] Orbán Balázs, 1871. 200—207.
[8] Egyed Péter, 1981.

nem sikerült megmaradni a kiváltságok bástyái közt. Ám azok a helységek, amelyek egyszer megízlelték a szabadparaszti életet, nem könnyen nyugodtak bele elvesztésébe és megkísérelték — legtöbbször peres úton — visszaszerezni, mint például a bihari hajdútelepek, a derecskei Eszterházy-uradalom községei. Kivált Nagyszalonta igyekezett szívósan elismertetni Bocskaitól kapott hajdúszabadságának érvényét.[9] Különösen alakult az ugyancsak bihari Kismarja mezőváros sorsa, melynek sikerült megtartania a szintén Bocskaitól nyert privilégiumokat, sőt jogállása közjogilag „magasabb" maradt, mint az „öreg hajdúvárosoké".[10] Az erdélyi fejedelmek Kővár-vidéki katonaparasztjainak jó része kisnemesi státust ért el. Akadt olyan község is, mint Kovás falu, mely ugyan jobbágyi sorban maradt, de a Telekiekkel szemben érvényesnek ismertette el várszolgálatra rendelt ősei előjogainak több fontos elemét.[11] Nem utolsósorban e szaporítható esetek közé tartozik a jászkun redempció sikere is.

Mindezek a példák szempontunkból azért lényegesek, mert az adott időszakban a valós vagy áhított kiváltságok a tágabb szociális szerkezetben meghatározták a csoportok pozícióját, és ezzel kitermelték azok tagjainak szorosabb összetartozási érzését. Az előjogok megtartása a tagoktól érdekszövetséget igényelt, nemcsak a földesúr vagy az államhatalom irányából várható támadások, hanem a közös ügyekbe több beleszólást kívánó belső ellenzék ellen is. A hatályosságukat kétségbe vonó vagy módosítani akaró politikai és társadalmi mozgások fokozottan növelték a csoporttagok azonosságtudatát és vonzalmát, sőt mint látni fogjuk, a feudális kötöttségek elmúlta után is hosszú ideig hatottak.

A múlt jelentősége

A szabadalmas közösségek társadalma, mivel feudális függősége lazább volt, gazdasági, demográfiai és más okokból vagyonilag sokkal inkább differenciálódott, mint az úrbéres népesség. Bonyolultabbá tette a képet, hogy a vagyoni tagolódás mellett érvényesült az örökölt privilégiumok szerinti belső tagolódás is, s ezek a kategóriák gyakran nem fedték egymást, ami aztán konfliktusokhoz vezetett.

A székelyek szívesen emlegették „ősi" nemesi egyenlőségüket, melyet a sokszor hivatkozott mondat: omnes siculorum nobiles sunt — jellemző tömörséggel foglalt össze. Imreh István újabb részletes kutatásaiból tudjuk, hogy korszakunkban a minden székely nemesi státusának eszméje már karakteresen rétegezett társadalmat takart. A közjogi meghatározottságon belül a magánjogi viszonyok itt is, mint a hasonló közösségeken belül polarizálólag hatottak. A hagyományos jogállás szerinti szabad székely köznép két csoportra oszlott, lófőkre (primipilus) és darabontokra vagy közszékelyekre (pixidarius). A határőrvidék településein a XVIII. század végén már általánosan huszárkatonákról és gyalogkatonákról beszéltek, aszerint, hogy lovon vagy anélkül teljesítettek szolgálatot. Jóllehet földműves életmódot folytattak, jog szerint élesen megkülönböztették magukat az úgyszintén földműves jobbágyoktól és zsellérektől, még akkor is, ha elszegényedvén a jobbágygazdaságokban voltak kénytelenek szolgálatot vállalni. Önmagukat kizárólagosan *székelyek*nek nevezték a *parasztok*kal (jobbágyok) szemben. Különállásuk viseletükben, házasodási és társas szokásaikban is

[9] Szendrey István, 1958. 33—46.
[10] Varga Gyula, 1979, 10—27.
[11] Szentgyörgyi Mária, 1972. 119—129.

megnyilvánult, továbbá a hagyományok alapján nagyobb hányaddal részesültek a közösből (legelő, erdő), mint a jobbágyok. Ugyanakkor jogi közösség, de legalábbis annak érzete fűzte össze őket az adományos székely nemesekkel, a primorokkal.[12] Az utóbbiakról Újfalvy Sándor így írt 1848 előtti háromszéki tapasztalatait összegezve: „A primorok mármost valódi zsarnok gőggel tekintenek a rabigába görbesztett katonaságra, melyet azonfelül még vagyonából is kifosztani törekedtek." „Csoda-e hát, hogy ezen osztály a primorokra, ősei szabadsága s drága vérével szerzett vagyona megrablójára és folytonos üldözőjére gyűlölettel, sőt véres bosszúval tekinte?" „Több katona-embertől hallám: hogy a primorok vérárulóink s még most is vesztünkre törnek [. . .]".[13]

A fenti idézetsorban nagyon lényeges elem rejlik, a közszékelyek „vérárulók"-nak mondják a nemeseket, tehát kitartanak a múltbeli közös eredet mellett annak ellenére, hogy azok vagyoni állapotukat veszélyeztetik és a jobbágyokat uszítják ellenük. Ugyanakkor feltételezik a valamikori harmonikus együttlét állapotát is, melyhez képest az újabb időkben „árulást" lehetett elkövetni.

A székelyföldi falutörvényeket elemző Egyed Péter mutatott rá arra, hogy a határőrség megszervezése után hogyan vált a „nemes székely jog"-nak nevezett jogforrás egyre inkább szimbolikus jellegű, erkölcsi és nem valóságos támasszá. Ugyanis a benne foglalt történelmi-jogi intézmények: a kollektív nemesség és a belőle fakadó jogegyenlőség, valamint személyi szabadság; a faluközösség és vele összefüggő autonómia, továbbá az adómentesség jogilag nem töröltettek el, de a valóságban a korábbi állapothoz viszonyítva már másként funkcionáltak. A megváltozott helyzet, különösen a katonai igazgatás és a faluközösség egymásnak ellentmondó vagy egymást keresztező előírásai íratlan erkölcsi vagy írott törvényes kényszerei gyakran okoztak összeütközéseket, melyekkel szemben a közösségnek szüksége volt a helytelen megromlott jelentől különböző ideális múlt megkonstruálására. Ebben a múltban fogant a bölcsnek minősülő jogforrás, amit a példaadó elődök történelmi viharok közt is megtartottak, amit helyessége és megbízhatósága, kipróbált volta okán követnie kellene az újabb nemzedékeknek is.[14]

A történelmet mércének tekintő attitűd, egy olyan társadalomban, mint amilyen a korabeli magyarországi társadalom volt, ahol a történelmi jogok a nemesség legfontosabb eszmei tulajdonát alkották, egyáltalán nem meglepő, illeszkedik a kor követelményeihez. Bizonyos fokig más formában, de lényegében azonos tartalommal megtaláljuk a többi szabadalmas csoportnál is.

A nagykun helységek vezetői a mélyponton, a Rákóczi-szabadságharc bukása után sem feledkeztek meg a terület privilégiumairól. 1721-ben Kisújszállás, Madaras, Hegyes és Túrkeve képviselői írásbeli egyezséget kötöttek, mely a földesúri területszerzés és a jobbágyvisszakövetelés elleni védekezést szolgálta, és nem sokkal később a redempció egyik előkészítő tényezőjévé vált.[15] Különben nyilvánvaló volt, hogy a későbbi Hármas Kerület lakossága a XVIII. század első felében csak töredékében lehetett a hajdan kiváltságolt népesség egyenes leszármazottja.[16]

[12] Imreh István, 1973. 13—32; Imreh István, 1979. 45—55.
[13] Idézi Imreh István, 1973. 25—26.
[14] Egyed Péter, 1978. 921—924.
[15] Kormos László, 1967. 47—48.
[16] Fodor Ferenc, 1942. 164, 174, 194; Kormos László, 1967. 44; Tálasi István, 1977. 35—50.

Mint tudott, az új privilégiumokat sem azok kapták, akik esetleg igazolni tudták volna történelmi jogaikat, hanem az adott időpontban a hozzá való jogot megvásárolni tudók. Fodor Ferenc „rendkívüli erejű népalakító tény"-ként értékelte a redempciót, mert „most már csak az mondhatta magát ezután jásznak, aki azzá tette magát a földváltásban való részvétellel".[17] Az amúgy is homályos középkori múlt tehát új örökösöket nyert, akik önmaguk pénzügyi áldozatát tették meg történelmi fordulópontul, melyre a következő nemzedékek már mint „ősi" hagyományra tekinthetnek. A viszonylagos társadalmi egyensúly azonban két-három emberöltő alatt felborult, a redemptusok kisebbségbe kerültek és az irredemptusokkal meg a bevándoroltakkal való ellentétek, surlódások szinte állandósultak egészen a rendi különbségek megszűntéig.[18] 1845-ben díszes külsőségekkel megünnepelték a megváltakozás centenáriumát. A múlt, ha nem is volt nagyon távoli, egyre fényesebbnek tetszett, és különösen 1848 után mindinkább megszépült. Az ún. „redempciós per" hangadói egyenesen „teljes szabadságról", nemes kerületről beszéltek, melynek lakosai fejenként is nemesek voltak.[19] Az országos nemesség fikciója jóval később, még a hétszáz éves letelepedési jubileumon is felbukkant: „Vagyis nemes volt a kerület, mint testület, nemesi jogokat élveztek a jászkunok egyénileg."[20] Hogy a köznép körében is meggyökeresedett, Tálasi István 1930-as évekbeli kiskunsági gyűjtései tanúsítják: „majdnem egyforma joguk volt a nömösökkel" — mármint az elődöknek.[21]

A hajdú városokban nem következett be a redempcióhoz hasonló éles társadalmi választóvonalat húzó esemény, sőt ez a hiány az eredeti vagyoni és társadalmi rétegződés nagyobb arányú átrendeződését is segítette, és a XVIII. század utolsó harmadában, amidőn a törzsökös, más néven donációs hajdúk tömegei elszegényedtek, szükségszerűen megjelent itt is a régi jó és igazságos állapotokra való hivatkozás. A helyi vezetést tartósan néhány tehetős család szerezte meg, a befolyásosak között egyre több akadt, akiről tudvalevő volt, hogy később telepedett be és szerezte vagyonát. A XVII. században jogaikat még valóban egy közösség egyenrangú tagjaiként gyakorló szabadalmas hajdúknak velük szemben különfajta diszkriminációkat kellett elszenvedniük, pl. sokan kimaradtak a fejenkénti szavazással történő tisztújításból, nem egyenlő eséllyel vagy egyáltalán nem pályázhatták meg a helységek kisebb haszonvételeinek bérlését stb. Elégedetlenségük a vezető családok, a beköltözöttek és a maguknak külön jogokat vindikáló országos nemesek ellen fordult, akikben okkal, ok nélkül a múltbeli rendezett helyzet fölforgatóit látták.

Nevezetes volt Virág Kola István és társai mozgalma Hajdúnánáson 1780—81-ben és 1791—93 között.[22] Szabályos zendülés formáját öltötte Hajdúszoboszlón az ún. Dóró-lárma, melyet több éves huzavona után 1825-ben kivezényelt katonasággal fojtottak el. Hasonló feszültségek kisebb-nagyobb mértékben jelentkeztek a többi hajdú városban is egészen 1848-ig.[23]

[17] Fodor Ferenc, 1942. 184.

[18] Szabó Lajos, 1966. 13, 25, 40; Kormos László, 1967. 54; Bellon Tibor, 1969. 62—65.

[19] Hermán Ferenc, 1904a. 52.

[20] Szentesi Tóth Kálmán, 1940. 27.

[21] Tálasi István, 1977. 116.

[22] Barcsa János, 1900. 108—112, 185—187.

[23] Komonyi Lászlóné 1954. 12—34.; Balogh István, 1969b. 72—74; Rácz István, 1973. 107—120; Komoróczy György, 1975. 257, 271—275, 280—284; Varga Antal, 1975.

A birtokviszonyokat revideálni akaró Kola István az eredeti jogokra és egy korábbi, igazságosnak tartott (1702. évi) összeírásra hivatkozott.[24] A hol hajdúnemesnek, hol donatáriusnak nevezett Bocskai-adományleveles leszármazottak történeti tudata, egyszersmind a múlt mintaként értékelése különösen plasztikusan megmutatkozott Dóró István és követőinek táborában.

Dóró tudta például, hogy neki és társainak „ősi hajdújoga" van bormérésre, és követelte, hogy ne protekciósan, hanem nyilvános versenytárgyaláson lehessen annak bérléséhez hozzájutni. Hasonló kifogás merült fel a pusztabérletekkel és földrendezéssel kapcsolatosan. „Donationalis jussainktól most sem állunk el" — jelentette ki. A bíróság előtt pedig elmondta: „[. . .] a mi nagyapáinknak is széke volt a város házában, nekünk is van hozzá jussunk, mert donationk azt tartja, hogy választhatunk elébb 6 táblabírákat és altiszteket, aztán ezekkel együtt kapitányt, melyet a palatinusnak bejelentvén feleskettethetjük." Történelmi jog alapján különböztette meg magát a beköltözött országos nemesektől, akik a kerület szabadalmas földjét csak használták, valójában nem volt az övék: „egy donatarius hajdú több, mint egy nemes, mert az ő maga földjén lakik". A kihallgatás és a bírósági tárgyalás során gyakran vitatta, „ki az igaz hajdú" és milyen megaláztatások érik a régi adománylevél rendelkezéseit elhanyagoló vagy rosszul értelmező tanács részéről. Így nyilatkoztak elfogott párthívei is: „[. . .] nehezen szenvedtük azt, hogy Czeglédy János uram (a hadnagy — K. L.) sokaknak, jött-ment embereknek pártját fogta, minket pedig donatarius hajdúkat porba tapostak" (Kovács Mihály 67 éves); „azt nem nézhettem jó szemmel, hogy mostanában bekerül ide valami jöttment ember s mégis több jószága van, mint nekem, vagy más törzsökös lakosnak" (Váczi Mátyás 74 éves). Karap Sámuel hajdúkerületi főügyész bizonyára szintén tisztában volt a joggal, de a megváltozott vagyoni és helyi politikai viszonyokkal is, mert szerinte a „lázasztók" azt igyekeztek elhitetni a néppel, hogy „nemesi szabadságaiban" elöljárói elnyomják, és hiú reményeket keltettek, hogy „ők a hajdúknak régi szabadságaikat részekre vissza fogják szerezni és így azokat egy boldog arany szabadságba fogják helyezni".[25]

Az aranyszabadság ábrándja nemcsak a jogilag privilégizált csoportok tagjainak „mi" tudatát edzette, hanem azokét is, akik az előjogok sáncaiba igyekeztek kerülni, akiket „[. . .] némely kárhozatos Ámítóknak veszedelmes biztatásai valamely szinezett szabadságnak kecsegtetéseivel az Uradalmi hatalom ellen való tülekedésre rontották és megvakították" — amint őrségi jobbágyairól nyilatkozta Batthyány János gróf 1822-ben egy vármegyei bizottság előtt[26]. Az őrségieknek kétes hitelű királyi okmányok jelentették a jó és érvényesíteni vágyott múltbeli jogforrást. Gyakran hivatkoztak a köztudatra is, mint azt Nemesnépi Szakál György, „a királyi Tábla Jegyző"-je hozzájuk intézett levelének bevezető sorai tanúsítják: „Isten áldása veletek Eörségiek ! Tudjátok ti boldog Atyáitok régen a Magyar Szabadságnak Jussaival éltenek. — Tudjátok azt is miképpen a mostoha időknek forgása őseiteket a Szolgaságnak kemény járma alá hajtotta és érzitek ti is annak rátok háramlott örökségét" (1814)[27]. Néhány évvel később az előbbi atyja, az idősb Nemesnépi Szakál György református lelkész a történelemre hivatkozás általános voltáról számol

[24] Barcsa János, 1900. 185.
[25] Az eredeti szövegrészleteket idézi Komonyi Lászlóné, 1954. 23—26.
[26] Idézi Papp Vilmos, 1971. 106.
[27] Idézi Papp Vilmos, 1971. 101.

be, kételyét sem hallgatva el annak teljes megbízhatóságáról: „Miképpen vitézkedtek a' Száz Eörök[. . .] és minő környölállások voltanak a' későbbi időkben, sokféle mendemondákat emleget a' köznép, a' mellyeket, noha ok nélkül nem zörög a' haraszt, teljes bizonyossággal nem állíthatni".[28] Az imént idézett Batthyány gróf teljesen tisztában volt azzal, hogy a történelmi hagyományok milyen erősen összekovácsolták jobbágyait: „az egész Eörség egy vallású egy sorsú és egy ügyben forgó Emberekből áll, kik ha mi vétkes vagyon a dologban, azt tagadóra veszik bizonyosan és így magoktól elhárítják, de ha ki közöllök tanúságot tenni akarna is, félvén a bosszúállástól, szólni nem bátorkodik."[29]

A jobbágyfelszabadítás után alig másfél évtizeddel Torockón járó Orbán Balázs a közösség tagjainak azonosságtudatáról és vonzalmáról érzékletes beszámolót közöl. Elöljáróban leszögezi, hogy számára már csak az erkölcsi igazságszolgáltatás feladata maradt, de az általa számba vett írásos történeti adatok mellett — miközben sorolja a hagyományok között a pallosjogot, a „rendes tanácsot", az „országgyűlési követküldést" — minduntalan a helyi közvélemény történelmi ismereteire utal, ha másként nem, a „mondják, hogy" formulával.[30]

Legendateremtési törekvések: az értelmiség szerepe

Az őrségi és torockói példa világosan mutatja, hogy a történelemhez kötődés folklórképződéssel járt együtt. Természetes, hogy azok, akiknek ez valamiféle érdekét szolgálta, történeti igazságnak hitték. Ellenfeleik ugyan megkérdőjelezték, de biztonsággal csak az utókor minősíthette az efféle szóhagyományokat a műfaji sajátságok finomságaival nem sokat törődve — hol mítosznak, hol legendának, hol csupán történeti mondának. De nemcsak műfajilag értékelhető történetekről van szó, hanem jóval szélesebb értelemben vett szájhagyományról, történelmi ismeretek füzéréről, egyáltalán valamifajta történelemtudásról. Vajon a nagy időszakaszokat átfogni képes paraszti emlékezet teljesítményével állunk szemben, vagy más hatások is hozzájárultak az ismertetett kép kialakulásához?

A legismertebb és legelterjedtebb hagyomány a bennünket ezúttal érdeklők között a székelyek eredetét magyarázó hun származás mondája. Ismeretes, milyen nagy karriert futott be a történeti irodalomban. Míg azonban gyökereit és történelmi szerepét a kutatások sokrétűen földerítették, bizonyos analógiák alapján csak sejtjük, mikor és miként terjedt el a társadalom alsó rétegeiben. Föltehetően nagy szerepe volt népszerűségének állandóságában a helyi lelkészeknek, tanítóknak, széki tisztviselőknek, mert bár ilyen irányú konkrét statisztikai adatfelvétel nem történt, nagy bizonyossággal állítható, hogy a Székelyföld lakosainak köznapi tudatában a XIX—XX. században jelenlevő tényező a hun eredet mondája. Legalábbis, ha van elképzelésük a székelység származásáról, az elsősorban a hun hagyomány, minden egyéb utána következik. Annyira axiomatikus az általunk vizsgált korszakban, hogy azon a szinten, ahol az idézett konfliktusok zajlottak, nem volt, nem is lehetett vita tárgya.

Általában kérdés azonban, milyen forrásból táplálkoztak a történelmi források érvényességét megtámogató szájhagyományban élő históriai ismere-

[28] Tóth József, 1970. 285.
[29] Idézi Papp Vilmos, 1971. 106. (Vö. a 26. jegyzettel!)
[30] Orbán Balázs, 1871. 215.

tek. Témánk szempontjából több tanulságot nyújtanak a rövidebb múltra visszatekintő folklorisztikus magyarázatok, melyeket — mint alább látni fogjuk — jórészt a történelmi jogok féltése vagy épp megszerzésének szüksége szült.

Tálasi István kiskunsági kutatásai fedtek fel eddig legtöbbet a hasonló újkori legendák keletkezése, de főleg ápolása és elterjedése mechanizmusából. A jászok és a kunok kiváltságainak megszüntetését sürgető Meskó Jakab kamarai igazgató érvei között fölsorolta azt a már említett, vitathatatlan történeti tényt is, hogy az akkori (1702) lakosság egészében nem közvetlen leszármazottja a középkorinak. Nem csoda, hogy a redempció után a közösségek vezetői fontosnak tartották a történeti folytonosság hangsúlyozását. Tehették, mert ha megfogyatkozva is, de köztük éltek az eredetileg privilégizáltak maradékai, és sem a hódoltság alatti vármegyei felügyelet, sem a háborúk idején nem enyészett el az önkormányzat emléke. A Hármas Kerület megszűntéig (1876) több kiskunsági iskolában kötelező volt a kun miatyánk és a történelmi érdemeket kiemelő rövid kun história oktatása. Az 1856-ban a kiskunhalasi gimnáziumban tanított állítólagos kun ének esete is ebbe a sorba tartozik. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy 1963-ban Kunszentmiklóson még beszélhettem olyan idős emberekkel, akiknek a múlt század végén Baksay Sándor tanította meg a kun miatyánk szövegét azzal, hogy nekik, mint kun ivadékoknak tudniuk kell.) Mindez persze nem zárja ki, hogy az imádság másutt, más változatban, más úton maradt fenn, de valószínű, hogy megőrzése kapcsolatos a „kun tudat" szükségleteivel.

Tálasi István értékelte Bolyó János kunszentmiklósi jegyző *Kun Liszta* című 1790 körül keletkezett verses helytörténetét, mely kéziratban sok családnál megvolt. A törökellenes küzdelmek históriájának elbeszélése mellett az „igazi"-nak tartott kun családok névsorát is tartalmazza.[31] Hasonló szerepe lehetett a Nagykunságban Újj Péter karcagi főjegyző, később kerületi ügyész romantikus hangvételű verses elbeszéléseinek *(Kun történetek a' régi időből)*, melyek az 1820-as évektől hét kiadást értek meg. A magát „kun bárdus"-nak nevező szerző valós magot nélkülöző hősi eseményeket és szerelmi történeteket verselt meg a „kun előidőkből". A ponyván árusított könyvecske népszerűségét mi sem tanúsítja jobban, mint hogy a századelőn az idősebbek közül sokan terjedelmes részeket kívülről tudtak belőle.[32] Kismarja községben Habokai Márton nótárius 1795-ben huszonnyolc lap terjedelmű kátét szerkesztett iskolai használatra. Részletesen földolgozta benne a helység történetét, kiváltságait és jogvédő harcait.[33]

Szabó László hívta fel a figyelmet a jászok múltjával foglalkozó történetírás párhuzamos jelenségeire. A dicsőséges múlt keresésének igyekezetében a humanista forrásokra visszanyúló barokk polihisztorság a honfoglaló magyarokkal helyezte egy sorba a jászokat (Bonfini és Heltai után Bél Mátyás, Horváth Péter és mások), és ezzel hasonló célokat szolgált, mint a kunsági szépirodalmi igényű historizáló írások. Az elképzelt korai jász történet szerves részét alkotta a Csörszárok és a Lehel kürtje mondája, valamint a *jász-ijjász* laikus etimológia. Szabó számba vette a múlt értékelésének fizikailag tárgyiasult

[31] Tálasi István, 1977. 28—32, 45, 105—109; Kiadta Illyés Bálint, 1980. 1—4.
[32] Újj Péter, é. n.; idézi Szentesi Tóth Kálmán, 1940. 66—67.
[33] Takács Béla, 1975.

darabjait és jelképeit is, a Lehel kürtje mellett, a „csizmás vitéz"-t a községek egykori címerében és pecsétjén, a jászberényi ferences templom gombján a koronát, a kerületi székház épületét, a jászapáti kéttornyú templomot, a helységnevek *Jász*-előtagjához való fokozott ragaszkodást.[34]

A legendateremtés azonos mozzanatai figyelhetők meg a jobbágyi sorból történelmi jogok bizonyításával szabadulni akaró őrségiek és torockóiak esetében is. Nem változtat a lényegen, hogy az Őrség lakóiról tudjuk, hogy a kora középkorban katonáskodó, szolgáltató népek voltak, egykor tehát megvolt az esélyük szabadparaszttá vagy nemessé lenni, Torockó előtörténetéből azonban nem teljesen világos, volt-e valaha számottevő kiváltsága a bányásztelepülésnek. A földesúri függéstől előbb kétségbeesett zendüléssel próbáltak szabadulni, az őrségiek 1678-ban, a torockóiak 1702-ben[35] Később patrónusokat kerestek, akik a földesurakkal valamilyen fokon érdekkülönbségben levő jogtudó értelmiségből kerültek ki. Mögöttük végső soron mindig a „jót akaró" központi hivatal (kancellária, kamara, helytartótanács) és a „jó király" állt, hiszen az elveszett vagy annak hitt szabadalmak az uralkodótól származtak, és gondolkodásuk logikája szerint velük együtt neki is érdekében állt a helyes eredeti állapotot helyreállítani. Az őrségiek ügyét 1678 után Majláth Miklós pozsonyi kamarai igazgató vette pártfogásba. Egy évszázad múltán Pálóczi Horváth Ádám, úgy is mint egyházi tisztséget vivő hitsorsosuk, adott nekik jóakaratú tanácsokat. Majd nyilván megbízás útján Szép Ábrahám pápai ügyvéd, később más ügyvédek intézték ügyeiket. A torockóiak a bányahatóságok irányába tájékozódtak. Érvrendszerük pillérei valószínűleg a bányaügyekben járatos Medve Mihály királyi jogügyi igazgatóhelyettestől származtak. Jakó Zsigmond feltevése szerint Ágoston Márton kolozsvári ügyvéd és Zongor Mihály királyi táblai ágens is hasznos szolgálatokat tett nekik. Ugyanő következtette ki, hogy a szervezkedő bányagazdáknak Hévizi Literáti József helybeli orvos adott közvetlenül tanácsokat. Végül a torockóiak elődei ausztriai eredetének ötlete a felső-ausztriai születésű Adam Hüttenmayer aranybeváltó tiszttől származhatott. Feltehetőleg ez az értelmiségi együttes hamisította a torockóiak számára az 1291-re datált, III. Endre által megújított kiváltságlevelet. Az őrségiek hasonlóan tettek szert I. Ferdinándtól (1536) és Rudolftól (1595) származó okmányokra. Szempontunkból nincs jelentősége, hogy ezek valódiságát már a múlt század elején kétségbe vonták, míg a torockói hamisítására csak a közelmúltban derült fény.[36]

Megragadóan hasonlít egymásra az eredetinek tudott királyi oklevelek eltűnésének folklórja. A torockóiak úgy tudták, hogy az övék a Dózsa-háborúban égett el, majd a fondorlatos Thoroczkay Ferenc újra íratta, de már jobbágygyá süllyesztve a királyi bányászokat.[37] Az őrségiek meséje szintén a XVIII. század végén újrainduló pereskedés terméke. Ha nem is ismerjük a keletkezését olyan pontosan, mint a torockóiakét, biztosra vehető, hogy patrónusok és ügy-

[34] Szabó László, 1978a; Szabó László, 1978b. 148—164.

[35] Az eseményeket Stahl Ferenc, 1974 és Jakó Zsigmond, 1976 nyomán idézem.

[36] Jakó Zsigmond, 1976. 73—79 végezte el a kiváltságlevél alapos kritikáját. Ugyanott az 55. jegyzetben (320. o.) utal a „legenda" nagy történeti és szépirodalmi karrierjére. — Az 1920-as évek második felében Györffy István Holló Valériát viseletkutató tanulmányút megtételére bíztatta a szóba jöhető ausztriai vidékekre, aki azonban eredmény nélkül tért haza (Holló Valéria szóbeli közlése 1975-ben) — Kresz Mária: *Népi szűcsmunka* c. könyvében (Budapest, 1979. 38.) még mindig stájer leszármazottaknak tudja a torockóiakat.

[37] Orbán Balázs, 1871. 201—206.

védek koholmánya. Eszerint eleiknek a Batthyányak oltalmat ajánlottak volna az erőszakoskodó császári csapatok ellen, majd a katonai szolgálat könnyítése ürügyén uradalmukba édesgették őket. Előbb kevés munkát kértek érte cserébe, amiből később megszokás vált, s amikor egy ízben protestáltak, a földesúr leitatta őket és ellopatta tőlük a bemutatásra magukkal hozott alapokiratokat.[38]

Az értelmiségi közreműködés más típusát képviseli a hajdúszoboszlói Dóró-lármában részt vevő Szalay Mihály valamikori római katolikus kántor. Itt nem volt szükség legendateremtésre, hiszen az adománylevél eredetiségét nem vonták kétségbe és nem is pusztult el. Szalay közreműködése azonban nélkülözhetetlenül fontos volt, mert ő fordította le és magyarázta el a zúgolódóknak a latin nyelvű iratokat. A tárgyalást vezető főügyész így nyilatkozott róla: „argumentumokkal az együgyű népet, talán Dóró Istvánt is az elöljárók ellen annyira fellázította, hogy azoknak fejeikből a Szalay Mihály által beléjük csepegtetett principiumokat és balvélekedéseket ez ideig semmiképpen kiverni, sőt csak gyengíteni sem lehetett".[39]

Reális összetartó erő: a földközösség és maradványai

Fenntartva a történeti érvek és ismeretek értelmiségi irányítással történő ápolásának és terjesztésének fontosságát, nem feledkezhetünk meg egy nagyon fontos tényezőről, mely a csoportok olykor szélsőségesen polarizálódott tagjait is összefűzi, és tágabb érdekközösségben egyesíti. A földközösség bizonyos formáinak és maradványainak a privilégizált területeken hosszan tartó fennmaradásáról és a privilégiumok magjáról, a területi önigazgatásról van szó.

A földközösség intézménye az általunk vizsgált területeken a kései feudalizmusban legelevenebben a Székelyföldön élt. Egyidejűleg mind hevesebb harcok folytak a közös földek használatának nagyobb részesedési hányadáért egy helységen belül a nemesek, a szabadok (katonák) és a jobbágyok között. Az Újfalvy Sándortól vett korábbi idézetek arra is vonatkoznak, hogy a primorok a szabad székelyek birtoklását szívósan igyekeztek kurtítani.[40]

A hajdúvárosokban a XVIII. század végére a birtokos rétegek érdekében hozott rendelkezések fokozatosan korlátozták a birtoktalanokat a közös területek (erdő, kaszáló, legelő) használatában. A közbirtokosságon kívül állók utóbb kénytelenek voltak a legelőjogot is megváltani. A határhasználatot és a mezőgazdasági üzemszervezetet azonban a XX. század közepéig jellemezték földközösségi vonások. A tagosítások után is hagytak osztatlan vagy közösségi tulajdonú erdőket és legelőket.[41]

A Nagykunságban szintén erős hagyománya volt a földközösségnek. Fokozatosan szorult háttérbe, a XIX. század végén tűnt el.[42] Az önigazgatás feudális formája az egységes polgári közigazgatással szűnt meg. Korábban élénken ügyeltek a közös teherviselésre, s ha kellett, mint láttuk, az iskolai tananyagot is formálták.

[38] Balogh Gyula, 1898. 397—398; Dömötör Sándor, 1960. 11—13; kritikája: Stahl Ferenc, 1974. 400.
[39] Idézi Komonyi Lászlóné, 1954. 26.
[40] Imreh István, 1979. 19—24, 55—85.
[41] Balogh István 1969a. 61—62, 72—73.
[42] Bellon Tibor, 1979. 76—88.

Annak ellenére, hogy a Jászkun Hármas Kerületben a redemptusok az előjogok nagy részének gyakorlatából kiszorították az irredemptusokat, bizonyos terheket mindvégig közösen viseltek (katonaállítás, közmunkák, közösségi intézmények ellátása) abban az értelemben is, hogy a módosabbak ezek teljesítésében effektíve részt vettek (pl. a közmunkákban). Ennek következményeként a lakosság széles köre igaz, erősen csökkent mértékben, laza közösséget érezhetett a valódi kiváltságokkal. A legszegényebbek is élvezték azt a szerény előnyt, hogy nem vármegyei területen laktak.[43]

Az összetartozás tudata 1848 után

Ezek a kérdések már átvezetnek bennünket a jelen és a közelmúlt paraszti emlékezetével megragadható időbe, mely a néprajzi gyűjtés közvetlen szóbeli adatgyűjtésének tartománya. Ez az az időszak, melyben a néprajzi kutatás az általunk vizsgált csoportokat kulturális jellemzőkkel, szokásaikkal, mentalitásukkal igyekezett megragadni és leírni. Kérdés, hogy ezekből milyen mértékben következtethetünk régebbi korokra, melyekről hasonló adatsorok nem vallanak, közben ugyanis az 1848-i események alapvetően megváltoztatták az egykori nemesi lakosság alsó, lokális rétegének tágabb szociális szerkezetében elfoglalt pozícióját. A kiváltságok túlnyomó része megszűnt, a szabadalmas parasztok, az úrbéresek és a földművelő kisnemesek közötti jogi különbségek átadták helyüket a vagyon differenciáló szerepének. De éppen a korábbi időszak erős koherenciát követelő hagyományai sokáig életben tartottak egész sor valójában elavult attitűdöt. A szórványos néprajzi gyűjtések tanulságai szerint ezek ugyan fokozatosan elerőtlenedtek, de gyakran még majd egy évszázaddal a kiváltságos lét megszűnte után is jellemzően színezték a leszármazottak azonosság tudatát, sőt az idősebb nemzedékek némely tagjának emlékezetében ma is élnek.

1848 után a Székelyföldön elkezdődött a volt katonák és jobbágyok társadalmi tekintélyének kiegyenlítődése. Ezután már nem volt jogi alapja senkinek sem kisajátítani a *székely* nevet, és a *paraszt* elnevezést sem lehetett rákényszeríteni egyetlen hátrányos helyzetű csoportra. Lassan kialakult az a ma is élő szemlélet, mely a székelyföldi születésű és ott élő magyarokat együttesen székelyeknek tekinti. Az ezredéves ünnepségekre kiadott háromszéki monográfia előszava így fogalmazta meg a változást: „1848-ban megszűntünk székelyek lenni: mi Szent István birodalmának egyenjogú polgárai vagyunk". Az előjogok letétele a szabadság—testvériség—egyenlőség magasztos jelszavának hatása alatt történt, teszi hozzá az előszó írója. Mégis ugyanebben a kötetben olvashatunk — igaz, elmarasztalólag — a korábbi társadalmi különbségek továbbéléséről: „[. . .] a *szabad* és később *katona* székely nép büszkébb önérzete, hogy ne mondjam elsőbbségének érzete és fennhéjázása a *jobbágyok* felett; valamint ezek szerénysége, alázatossága azok előtt, sőt mondjuk csekélyebb voltának érzete, annyira átment az illető családoknak húsába és vérébe, hogy bár 48 év telt el a szabadságharc óta, még mind a két osztály megtartotta megyénkben különállását. A volt *huszár* családok ma is elsőbbnek érzik magukat a volt *gyalog* családoknál s mindkettő többre tartja magát, még ha elszegényedett, elparlagiasodott is, mint a volt jobbágyok". Táncmulatságaikat külön tartják,

[43] Kormos László, 1967. 61, 98—100; Szabó László, 1978b. 150.

a templomban a katonák leszármazottai az első székekben ülnek, és ők állnak elöl az úrvacsoraosztásnál. Az idősebbek hallani sem akarnak a két csoport fiataljai közötti házasságról.[44] Csíkban megtörtént, hogy a templom előtt a „törvényt tevő" öregasszonyok megszólták azt a legényt, akinek ősi jusson nem járt a piros zsinór a harisnyájára. Sőt akadt, aki ellenszegülést nem tűrve, ujját beleakasztotta és letépte róla.[45]

Lényeges változás a századforduló utáni években, föltehetően a még rendi kiváltságokban születettek kihalásával következett be. Legalább ezt látszik bizonyítani Imreh István majd újabb félszáz év múlva, 1941—43-ban végzett sepsibodoki néprajzi vizsgálata. Bár a külön táncmulatságoknak, fonóknak és kocsmázásoknak már csupán az emlékezetben volt nyoma, a templomban még ekkor is külön ültek. A katonarendűek utódai megkívánták az „asszonyom" és az „uram" megszólítást. Feltűnő volt a katonaszármazékok felszabadultabb és mozgékonyabb életvitele, mely költekezőbb ruházkodásban és étkezésben, gyermekeik taníttatásában és elvándorlásban nyilvánult meg elsősorban.[46]

A Jászkunság paraszti társadalma nem lévén olyan zárt, mint a Székelyföldé, nem őrzött meg olyan éles különbségeket a dualizmus évtizedeiben, mint emez. A feudális örökséget sajátos módon és úgy tetszik, legnagyobb hatással egy különös politikai-jogi kezdeményezés, a már említett „redempcionális per" ápolta és táplálta. Eredetét onnan vette, hogy 1745-ben a Hármas Kerület önerőből váltakozott meg. Az összeg megtérítését később többször követelte, szándékát egy országgyűlés is megerősítette (1790), de a törlesztésre nem került sor. A kiegyezés után ismét fölvetődött a kérdés, de ekkor még hamar elaludt az ügy, hogy aztán 1902—03-ban nagy lánggal föllobbanjon. Valójában sosem lett belőle per, csak mozgalom, melynek a provinciális közjogi ellenzékiség volt a talaja. Vezetői politikai szereplésre vágyó ügyvédekből, helyi tisztviselőkből kerültek ki, tömegeit elsősorban a redemptus leszármazottak alkották, akik közül sokan a visszatérítés összegéből gondolták megnagyobbítani birtokukat, vagy éppen javítani helyzetüket. A „per" azonban nem csak az ő ügyük volt. Már Kelemen Kajetán, a redempció első történeti monográfusa az anyaként megszemélyesített Jászkunságról írt, aki „áldásra emelt kezekkel" várja hűtlen gyermekeit is, jóllehet elszegényítették saját szülőföldjüket azzal, hogy a redempció javaiból önzőn kizárták a köznépet.[47] A törlesztés követelését támogatók köre valóban akkor nőtt igazán nagyra, amikor a kibogozhatatlan birtok- és személyi viszonyokra hivatkozva megegyeztek, hogy a kerület hajdani helységei egyetemlegesen jogosultak a váltságösszegre, hiszen így elvben minden helybeli lakos remélhetett valamit. Számos bizottság alakult, gyűléseket tartottak, petíciókat fogalmaztak, ügyükkel a parlamentig is eljutottak, ahol azonban érdemben nem foglalkoztak vele, s így az első világháború előtti esztendőkben lelohadt a lelkesedés.[48] Közben sorozatnyi könyv és tanulmány látott napvilágot, melyek ismételten földolgozták a középkori kiváltságok és a megváltakozás történetét határozottan azzal a céllal, hogy a „nagyközönség" is

[44] Potsa József, 1899. előszó lapszám nélkül; Potsa József, 1899, 44: idézi Imreh István, 1979. 16.
[45] Imreh István, 1979. 88.
[46] Imreh István, 1979. 122—132.
[47] Kelemen Kajetán, 1877. 1.
[48] A redempciós per történetét feldolgozta: Erdész Sándor, 1974.

megismerhesse, minthogy a szervezkedés folyamán kiderült, hogy még a hangadók sincsenek vele mind tisztában.[49]

Ebbe a hangulatba csöppent bele a fiatal BANNER János, a későbbi neves régész professzor, aki 1913-ban a mozgalom fő fészkében, Jászberényben lett gimnáziumi tanár. Fél évszázad után is bizonyos maliciával emlékezett vissza, milyen megvetőleg fogadták őt, a „jött-ment"-et, különösen azok, akiknek családi neve már a *Liber fundi*ban, az első telekkönyvben előfordult. „Egy hüvelyknyi redemptus jász, minden tudás nélkül, többet jelentett ennek a városnak a társadalmában, mint azok a tanárok — és ezek elég szép számmal voltak —, akik később egyetemi tanárok, magántanárok vagy éppen tankerületi főigazgatók lettek".[50]

Az 1930-as 1940-es évek fordulóján FODOR Ferenc még erős identitástudatú rétegként jellemezte a jászsági redemptus leszármazott birtokos parasztokat: „[. . .] a jász kisgazda-osztálynak kiemelkedő történelmi öntudata van. Konzervatív és hagyománytisztelő, jobban, mint az ország más tájain. Ismeri a maga osztálya múltját és a jász föld sorsát. Ennélfogva társadalmasodási ösztöne is erősebb [. . .] Ma is élénken él benne annak tudata, hogy nem jobbágyok ivadéka és fejlett a függetlenség érzése".[51]

1939-ben a tradíciók nyomatékos hangsúlyozásával tudományos ülésszakon emlékeztek meg a kunok betelepedésének hétszázadik évfordulójáról, de ez az ünnepség a fővárosban zajlott, és aligha ért el hatása a jászkunsági parasztokhoz.[52]

A nyugalmazott karcagi polgármester helyi hagyományokat éleszteni kívánó könyvében ekkortájt keserűen jegyezte meg: „A mai fiatalság ugyan még azt sem tudja, hogy mi volt az a hármas kerület".[53]

TÁLASI István ez időbeli néprajzi gyűjtései is a kiváltságos tradíciók erős kopásáról tanúskodnak: inkább az idősebbek emlékezetében élt a redempció, a kerületen kívüliektől való homályos tartalmú különbözés tudata, a folyamon való átkelés vámmentességének joga és egyéb apró történeti töredék.[54]

Láttuk, hogy a Hajdúságban már 1848 előtt elsődlegesen a vagyon és nem a donációs státus érvényesült, így érthető, hogy a rendi rétegződés emléke hamarabb elenyészett, mint az előbb bemutatott területeken, legalábbis nem ismerünk ellenkező előjelű tendenciát. Kétségtelen viszont, hogy a Bocskai-kultusz és a hajdúk vitézségének számontartása helyi intézmények, elsősorban az egyházak gondozásában, még a két világháború között is éreztette hatását a néphagyományra.[55]

[49] KELEMEN Kajetán, 1877; NAGY Lajos, 1879 (a perindítás ellen foglalt állást); KELE József, 1903; HERMÁN Ferenc, 1904a.; HERMÁN Ferenc, 1904b. Hatását tekintve nem hagyható figyelmen kívül GYÁRFÁS István tekintélyes tudományos műve: *A jászkunok története* I—IV. k. (Kecskemét—Budapest, 1870—1883.)

[50] BANNER János, 1966. 3. (SZABÓ László, 1978a több helyen idézi.)

[51] FODOR Ferenc, 1942. 222.

[52] *A kunok betelepedésének emlékére rendezett jász-kun Kongresszus.* Budapest, 1939.

[53] SZENTESI TÓTH Kálmán, 1940. 26.

[54] TÁLASI István, 1977. 115—117.

[55] FERENCZI Imre, 1962. Nemcsak a hajdúvárosokban, hanem az egykori Bocskai-birtokokon, Nagykerekiben és a szabadalmas Kismarján is (VARGA Gyula, 1979. 30—32.)

Az összetartozás kulturális kifejeződése

Vajon az összetartozás tudatának folytonos gyengülése mellett voltak-e a közösségnek olyan kulturális ismérvei, melyek együttesen jellemezték? A válasz annak ellenére problematikus, hogy — mint alább látni fogjuk — a néprajzi vizsgálatok megneveztek ilyeneket. A kutatási szempontok heterogenitása folytán kialakuló jellemzések tartalma vegyes: tárgyakat, műveltségelemeket, az életmód jelenségsorait, viselkedésről és mentalitásról szóló megjegyzéseket találunk benne. A teljesség igénye nélkül sorolunk fel néhány jellemzést, mely a fenti kérdésre próbál választ adni.

Leggazdagabb a székelyek anyaga.

Bátky Zsigmond 1905-ben írt, a magyar népi kultúrát tájak szerint először áttekintő tanulmánya voltaképp már mindazokat a közösségi jellemvonásokat tartalmazza, amelyek később is több-kevesebb következetességgel előbukkannak, mint a székelyek tipikus tulajdonságai. Nyilvánvaló, hogy Bátky is összegzett, a történelmi ismereteket, a közvéleményben élő vélekedéseket, az elérhető csekély néprajzi irodalmat használta forrásul. A más magyar csoportoktól való elkülönülést a következő megállapításokkal vélte megragadni: „agyafúrtság", „zárkózottabbak", „székely voltukra rátartók, nyakasak, itt-ott hetvenkedők, de rendkívüli élelmesek, vállalkozók és vitézek", kereskedői hajlamúak, „könnyen mozgó, vándor természetű nép", „létük alapja a földművelés és baromtenyésztés", „szegénysége miatt el is van maradva", a kézműiparban ügyesek, a háztartásban önellátók, a nők a kendermunkához, a férfiak a famegmunkáláshoz jól értenek, népművészetük egyedien sajátos, kiemelkedő alkotása a nagykapu, „viseletük és táplálkozásuk szegényesebb, mint a magyaroké, ellenben népköltészetük, nótájuk, táncuk és népéletük gazdagabb".[56]

Viski Károly idekapcsolható munkáiban a népművészet túlsúlyát nemcsak szűkebb szakmai érdeklődése, hanem az is magyarázza, hogy neki már jóval több néprajzi forrásmunka állt rendelkezésére, mint Bátkynak, pl. a Malonyay és köre által kibocsátott értékes székelyföldi kötet is. Erdély népművészetéről 1922-ben megjelentetett rövid tanulmányában a székelyek jellemzőiül a fafaragó tehetséget, különösen a házépítést, a bútorfaragást, a kapuállítást és a kopjafákat, valamint a kályhás-fazekas mesterséget jelölte meg.[57] 1939-ben egy gyűjteményes kötetben kizárólag a székely népművészetről a következő egységekbe foglalva adta elő mondandóját: a kapu, a bútor, a templom, a temető, az öltözet, a szőttes és a hímzés, a cserépedény. A teljességhez tartozik, hogy ugyanott más szerzőktől olvasható egy-egy fejezet a népköltészetről, a népzenéről és a „humorról", azaz a góbé-anekdotákról, mint székely néprajzi jellegzetességekről.[58] A korszak konjunktúrája több összefoglaló tanulmány születését segítette elő. Viski az egyikben a Bátkynál megismert népkarakterológiát egészítette ki újabb elemekkel: „vállalkozó kereskedelmi szellem", „sajátságos", „csavaros", „kéteszű" góbé gondolkodás, „faji és vallási türelmesség" (nem asszimiláltak), „vitézi erények" (legutóbbi példa a világháború), „a székely általában vidámabb, önérzetesebb hangulatú, nagy tréfa-

[56] Bátky Zsigmond, 1905. 216—217.

[57] Viski Károly, 1922. 10—16.

[58] Viski Károly, 1939. A további fejezetek szerzőinek nevei: Árkosi Albert (403—435), Gernyeszegi Ádám (436—462), Hosszu István és Rugonfalvi Kiss István (463—496).

mondó és tréfakedvelő", továbbá fölsorolt még néhány jellegzetesnek ítélt kulturális jelenséget: háziipar, székely ház, székely kapu, kopjafa, székely keserves, végül a nyelvjárás.[59]

Nagyobb kitekintésű SZILÁDY Zoltán nem sokkal korábban készült írása. Specifikusnak tünteti föl az anyagi kultúra több elemét (ház, tűzhely, csűr, kapu, „völgyi település", pásztorépítmények, viselet, „festékes", szekér), a folklór különfajta területeit (zene, ballada, tánc), a szokások némelyikét (kaláka, regölés), továbbá a rovásírást, a nyelvjárást, sőt olyan jelenségeket is, mint a háziállatok külön fajtáinak tartása. Mindezt a magyarságtól különböző etnikai származás és a balkáni bolgár hasonlóság (befolyás?) hangsúlyozásával állítja párba. Nem hiányoznak a kollektív lelki tulajdonságok sem: józan és reális életfelfogás, de ugyanakkor „idealista hajlandóságok", őszinteség, egyenesség, „a szabad ember és a született katona önérzetessége, természetes lovagiassága", hajlandóság az új dolgok befogadására, tudásvágy, historizálási hajlam, ezermesterség, találékonyság, „mókás kedv", szívósság.[60]

Míg a székelyek az őstörténeti érdekesség, a nagy történeti múlt és a szépirodalmi szereplés okán folytonosan megkülönböztetett figyelemnek voltak kitéve, az alföldi szabadalmas csoportokról nem mondható el ugyanez. A néprajzi érdeklődés korábbi csekélyebb volta bizonyára összefügg azzal a ténnyel is, hogy nem volt a székelyekéhez hasonló, expresszív elemekben gazdag folklórjuk. Itt is találkozunk azonban sommázó tulajdonságfelsorolásokkal. FODOR Ferenc például a jászságiak jellemzőit hat pontban foglalta össze: 1. erős történeti tudat; 2. „úr voltuk" érzése; 3. művelődési törekvések; 4. buzgó vallásosság; 5. „erős hazatudatosság", azaz ragaszkodás a szülőföldhöz; 6. mezőgazdasággal való foglalkozás.[61] GYÖRFFY István szerint „a hajdút, mint a kunt, bizonyos zárkózottság jellemzi. Nem szeret sokat beszélni, komoly, szinte méltóságteljes". Mindezt a katonáskodó múlttal hozza összefüggésbe. A továbbiakban azonban egy, a hagyományokat elhagyó népcsoport képe bontakozik ki jellemzéséből. A szokásvilág erősen megkopott, népviselet — bár néhány régies darabot megőrzött — voltaképpen nincs, a létfenntartás alapját szolgáló állattenyésztés és földművelés árutermelést szolgáló extenzív formái, továbbá a differenciált beosztású ház és telek is ebbe az irányba mutat.[62] BALOGH István hajdúsági monográfiája a XX. században is föllelhető archaizmusokkal (gyűjtögetés, halászat, pásztorkodás) szemben a földművelés, az építkezés, a táplálkozás, a szokások innovációs készségét és a változásokat hangsúlyozza[63]. TÁLASI Istvánnak a Kiskunságról[64], BELLON Tibornak a Nagykunságról készített összefoglalója a redempció meghatározó befolyására hivatkozva még nyomatékosabban emeli ki a paraszti polgárosulás irányába mutató jelenségeket a gazdálkodás, a település és az építkezés területén, párhuzamosan viszont bemutatja a szokásrend szabályozó erejének gyengülését és a hagyományozódás alkalmainak fogyását.[65]

Szempontunkból a legdifferenciáltabb anyagot SZABÓ László jászsági vizsgálata nyújtja. Szimbólumcsoporton ragadja meg a közösséget kifejező

[59] VISKI Károly, 1940. 138—144.
[60] SZILÁDY Zoltán, 1936. 391—412.
[61] FODOR Ferenc, 1942. 222—227.
[62] GYÖRFFY István, 1942 (1936).
[63] BALOGH István, 1969a, 103. oldaltól a „Hajdúság néprajza" c. összefoglaló rész.
[64] TÁLASI István, 1977. 155—276.
[65] BELLON Tibor, 1979. 69—248. (különösen a megjelölt tárgyakról szóló fejezetek).

kulturális tulajdonságokat. A történeti-tárgyi jelképeket (Lehel kürtje és társai) kollektív érzelmi megnyilatkozásokkal egészíti ki: „aulikus magatartás", érzékenyebbek a külsőségekre, igénylik azokat. Ezektől a feudális fogantatású jellemzőktől azonban jól érzékelhetően elválnak a jászsági parasztok kultúráját jóval hitelesebben meghatározó jelenségegyüttesek, melyek a múlt század utolsó harmadától a jelen század derekáig mérvadóak lehettek. Arról van szó, hogy az „jász" vagy „igazi jász", aki ebben az időben bizonyos, a közösség által legmegfelelőbbnek tartott anyagokból építi a házát (pl. cserép vagy bádogtetővel, tornáccal). Adottak a minták a telek elhelyezkedésére és a lakás, főleg a szoba berendezésére. A viselet tartózkodó, nem színes. Akiknek mindez megvan, azok ökrös fogatot tartanak, de a szép lovat is nagyra értékelik. A templomban illik családjuknak padot vásárolni, a temetőben családi síremléket állítani vagy kriptát építtetni. Becsült dolog a kálvária és az útszéli emlékkereszt emelése is. S végül e nagyon változatos sort a férfiak szinte kötelező politizálása zárja.[66]

Szembetűnő az idézett jellemzésekben a romantikus nemzetkarakterológiához hasonló tulajdonságok felsorakoztatása. Részletesebb magyarázatok nélkül legtöbbről nem lehet tudni, hogyan tapadt az illető népcsoporthoz. Az egykori kiváltságos pozícióra csupán néhány jellemző utal, leginkább a katonáskodással kapcsolatosak. Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük, az olyan tulajdonság, mint a „vitézség", nem feltétlen a katonaparaszt hagyományok hordozója, hanem — véleményünk szerint — sokkal inkább annak a rokonszenv-attitűdnek a terméke, amellyel a néprajzkutatók az illető csoportok felé fordultak, és hatása alatt a többi kedvező jellemző sorába szintén kötelező formában oda kellett ezt is illeszteni. A „tréfás kedv", a szótlan komolyság vagy például az „aulikusság" és a külsőségek igénylése, mint kollektív jellemzők homályosak, irracionálisak, nehezen igazolhatók. A jellemzések pontatlan voltát emeli ki, hogy mennyire általánosítók, meg sem kísérlik, hogy a nevezett csoportnak társadalmi helyzet vagy földrajzi fekvés alapján kisebb vagy nagyobb hányadát illessék egy-egy tulajdonsággal.

Hasonló kérdésekkel kell szembenézni a kollektív lelki jellemzőkön túl. A fa feldolgozásában való jártasság csak akkor volna alkalmas jellemzésre, ha nem kizárólagos tulajdonságként méltatnák, hiszen a székelység környezetében a románok hasonló módon kitűnően értettek hozzá, mint minden népcsoport, mely erdős területen lakik és bizonyos civilizációs szinten él. Ugyanez áll az állattartást és a földművelést jellemző megélhetési ágként értékelő megismétlődő tételre. Nyilvánvaló, hogy ezt a tényt másként kellett volna megfogalmazniuk a szerzőknek, ha az illető csoportok egyedi voltát akarták megközelíteni. Ezt azonban elsősorban kutatási hiányosságok miatt nem tehették. Mint ahogyan a fedeles nagykaput székely specifikumnak fölfogni, ma már tudjuk és épp Viski kutatásai segítettek hozzá, egyoldalúság.

Az idézett vélemények alapját képező néprajzi adatok jelentős része az 1920—40-es években került a gyűjtők füzetébe. Nem mindegy azonban, mikor láttak napvilágot. A később megjelentekből már hiányzik a tévútra vezető szempontok egy része, a különbség a korábban és az utóbbi két-három évtizedben megjelent jellemzések között innen is adódik. Az összehasonlítást nélkülöző általánosítást azonban nem vetkőzték le. Abban is egyek, hogy kívülről jellemeznek. Kivétel Szabó László, aki az értékrend oldaláról közelítette meg a

[66] Szabó László, 1978b. 148—164.

kérdést. Megkísérelte a kívülről, az etnográfustól észlelt tulajdonságokat a csoportok tagjainak önértékelésével kiegészíteni.

A pontatlanságok ellenére végül, ha összehasonlítunk, mégis kirajzolódik a különbség az erdélyi és alföldi szabadalmas területek lakosságának kultúrája között. A pozitív tulajdonságskála sem fedi el, hogy a székelyek a Kárpát-medence legtöbb magyar népcsoportjához képest az adott időszakban kulturálisabban zártabbak, a polgárosulásban visszamaradottabbak. Kétségtelen, hogy az Alföldön is találkozunk feudális gyökerű jelenségekkel, ilyen a redemptus öntudat vagy például a Jászságban a templomi székek vásárlása, a temetői és a szakrális tárgyú „építkezések", vagy a fogatok kiállítása, de ezek már egyszersmind a polgári szorgalommal történő szerzés eredményét, a vagyoni állapot kifejezését is szolgálják. Általában véve pedig korszakunkban inkább a nyitottság, bizonyos polgárias kulturálódás jellemző ezekre a vidékekre.

Összefoglaló tanulságok

1. Ha összegzően számba vesszük azokat a tényezőket, amelyek az illető csoportok különállási elveit és „mi" tudatát alakították, egyértelműen megállapítható, hogy mind a rendi társadalom sajátjai. Ez a társadalom területi és jogi kiváltságok útján biztosított szabadabb státust és gazdasági előnyöket a valamifajta szolgálatukért jutalmazandók csoportjainak. Teljes mértékben érthető a kiváltságokhoz és következményeikhez való ragaszkodás. A megszerzésükre való törekvés pedig a társadalmi felemelkedés kollektív lehetőségét jelentette. Az eszközöket úgyszintén a korban szokottak és elismertek közül választották, mind a pozícióerősítők, mind a felemelkedni kívánók. Ezért van hasonlóság például az őrségiek és a torockóiak mesterkedései között. A nagy földrajzi távolság, az időbeli eltérések ellenére azonos módszerekhez nyúlnak, okleveleket hamisíttatnak, patrónusokat keresnek, ügyvédeknek adnak megbízást stb. Másfelől a történelemre, a jogforrásokra hivatkozás egyetemes jellemzője a kor magyarországi társadalmának, természetes módon jelentkezik az általunk számba vett csoportok körében is. Nem véletlen, hogy a szabad székelyek vagy a redemptusok hasonlóan viselkedtek környezetükkel szemben, mint a kisnemesi közösségek vagy a cívisek, Debrecen szabad királyi város privilégizált rétege.[67] Fontos az értelmiség inspiráló, irányító és kiszolgáló szerepe, mert arra a tényre mutat rá, hogy ezek a közösségek igényelték a külső segítséget, identitástudatuk lényeges részeit kívülről és felsőbb rétegektől nyerték. Vitathatatlan, hogy a konfliktusok a feudalizmus utolsó korszakának válságtünetei is. A képhez azonban hozzátartozik, hogy a földesúri kötődésen lazítani vagy a kiváltságok érvényét kiterjeszteni akarók nem a polgári társadalom felé keresték az utat, hanem a feudalizmusban kívántak annak „játékszabályai" szerint a legkedvezőbb helyzetet elfoglalni. Polgárosulási tendenciákról csak 1848 után beszélhetünk a megváltozott körülmények és feltételek hatása nyomán.

2. A közösségek tagjai közötti összetartozás tudata, a vonzalom és az azonosulás tehát feudalizmus kori örökség. 1848 utáni továbbélése a hagyományok fennmaradásának kérdései közé tartozik. A történelmi múltnak nagy je-

[67] Vö. Lajos Árpád, 1969. 23—44; Balogh István, 1946; Balogh István, 1973. 63—133, 172—295.

lentőséget tulajdonító, a közjogi szemléletet ápoló dualizmus kori évtizedek hangulatilag kedveztek az egykori szabadalmas népesség utódai történelmi attitűdjei továbbélésének akkor is, amikor már ezeknek semmifajta reális hatálya nem volt a társadalom életében. Különben halványulásuk üteme megfelel más, velük egykorú kulturális és társadalmi jelenség eltűnése fokozatainak.

3. Az összetartozást érzőknek 1848 előtt és után is volt egy szűkebb és volt egy szélesebb köre. Mivel az utóbbi jelentős része nincstelensége vagy származása miatt általában véve kirekesztődött az előnyökből, csak laza érdekszövetség fűzte az előbbihez, mint például a közösségi intézmények (pl. önkormányzat, osztatlan birtok) fenntartásában való részedés, vagy 1848 után a Jászkunságban időlegesen az anakronisztikus redempciós per. A szűkebb kör tagjai, akik a történeti forrásokból és a néprajzi gyűjtésekből megismerhető identitástudatot valójában őrizték, az egykori kiváltságos területek lakóinak csak egy részét, számszerűen általában a kisebb hányadát alkották. Fodor Ferenc világosan megnevezte őket, az 1940-es évek elején a „kisgazda osztály"-t értette rajtuk.[68] Szabó László értékrend-vizsgálata szintén a birtokos parasztsághoz kapcsolta a jász „öntudat"-ot.[69] A kunsági és a székelyföldi példák is megerősítik ezt a képet, annak ellenére, hogy a néprajzi vizsgálat nem mindig disztingválta bemutatott anyagát társadalmi rétegződés szerint. Igaza van Hofer Tamásnak, aki arra figyelmeztet, hogy a jászokról, kunokról, székelyekről, hajdúkról beszélve a „földművesek mellett urakat, értelmiségieket, kézműveseket is" közéjük kell értenünk.[70] Erre a fontos mozzanatra utal anyagunkban az értelmiségnek a historizálásban, múltkeresésben játszott szerepe is. Sajnálatos, hogy az idézett kulturális jellemzések nagyon gyakran mellőzték egy-egy terület bemutatásánál a népesség belső társadalmi tagolódásának leírását, a földrajzi, vallási stb. különbségek mélyebb összehasonlító elemzését.

4. Egyébként a példaként említett karakterológiák az általunk kultúra és társadalom között keresett összefüggéseket nem világítják meg. Amit adatsoraikból kikövetkeztethettünk, tudniillik az alföldi és székelyföldi területek fejlődéskülönbségeit, más irányú és más szempontú vizsgálatok sokkal részletesebben és szemléletesebben elénk állítják. Viszont az általunk vizsgált közösségek tagjainak összetartozás-érzése mögött határozott társadalomtörténeti-jogi háttér áll, mely azután egyaránt kiválthatta a környezet megkülönböztető megjegyzéseit és még inkább maguknak a tagoknak kulturális jegyeket segítségül hívó önjellemző törekvéseit is.

Ha most visszatérünk a dolgozatunk elején szóba hozott, a magyar néprajzban közkeletű, ám többféleképpen értelmezett *néprajzi csoport* fogalmához, azt kell mondanunk, hogy a történeti-társadalmi „mi" tudattal, határozott különállási elvvel rendelkező és társadalmilag karakteresen formalizált közösségek nem tartoznak azoknak a csoportoknak a kategóriájába, amelyeket többnyire expresszív kulturális tulajdonságok (leginkább népművészet) vagy földrajzi egységek, nyelvszigetlétezés, vallási különállás stb. okán különít el egymástól a magyar néprajztudomány. Amennyiben ezeket valamely időszakban jellemző népi kultúrájuk alapján a hazai általános gyakorlatot követve néprajzi

[68] Fodor Ferenc, 1942. 222.
[69] Szabó László, 1978b 157—161.
[70] Hofer Tamás, 1980. 107—108.

csoportoknak nevezzük, az általunk elemzett egységeket nem sorolhatjuk közéjük. Szociológiai fogalmat kölcsönözve az adott korszak magyar társadalmának több réteget átfogó *szimbolikus nagycsoport*jairól van szó, melyek tagjai a nagy létszám miatt egymást ugyan személyesen nem ismerhették, de tudomásuk volt közös jogi-történeti hátterükről, mely összefűzte őket. Ami lényeges: sem a feudális területi egységek fennállása idején, sem ezek megszűnte után nem ölelték föl sem a teljes regionális társadalmat, sem a földműves népességet. Ezek után aligha lehet kétséges, hogy ha választottak is néprajzilag értékelhető közös kulturális szimbólumokat, kulturális jellemzésüket nem lehet azzal a szempontrendszerrel elvégezni, mellyel a tisztán paraszti közösségeket magukba foglaló néprajzi csoportokat általában szokás. Műveltségük leírásának óhatatlanul túl kell lépnie a néprajz hagyományos határait.

Mindez nem azt jelenti, hogy ha a néprajzi kutatás a kultúra táji tagolódásában igyekszik megragadni a magyar népi műveltséget, meg kell torpannia az egykor szabadalmas közösségek által is lakott vidékek és helységek előtt. Ellenkezőleg. Figyelembe véve a társadalomtörténeti specialitásokat gazdagabb szempontrendszerrel dolgozhat, következésképp rétegzettebb képet rajzolhat róluk, mint más területi egységekről, melyeknél a hasonló feltételek hiányoznak.

IRODALOM

ÁRVAY József
1943 *A barcasági Hétfalu helynevei.* Kolozsvár

BARCSA János
1900 *Hajdúnánás város és a hajdúk történelme.* Hajdúnánás

BALOGH Gyula
1898 *Az Őrség.* In: Vasvármegye Szerk.: SZIKLAY János és BOROVSZKY Samu. Budapest. 395—398.

BALOGH István
1946 *Cívisek társadalma* Debrecen
1969a *Hajdúság.* Budapest
1969b *A hajdúk a XVIII. században.* In: A hajdúk a magyar történelemben. 69—75. Debrecen
1973 *A cívisek világa.* Budapest

BANNER János
1966 *A Lehel-kürt szolgálatában.* Szolnok

BÁTKY Zsigmond
1905 *Magyarország néprajza.* In: GYÖRGY Aladár (szerk.): Föld és népei V. k. 173—237. Budapest

BELLON Tibor
1979 *Nagykunság.* Budapest

DÖMÖTÖR Sándor
1960 *Őrség.* Budapest

EGYED Péter
1978 *Intézmények, erkölcsök és személyes szabadság a székely társadalomban.* Korunk, 919—925.
1981 *„A communitas egy test". A kettős parancs modellje.* Korunk, 13—20.

ERDÉSZ Sándor
1974 *A redempcionális per és utóhullámai.* In: Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Szerk.: TÓTH János. 71—79. Jászberény

FERENCZI Imre
1962 *Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban.* Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961. 215—231. Debrecen

FODOR Ferenc
1942 *A Jászság életrajza.* Budapest

GYÖRFFY István
1942 (1936) *A hajdúság.* In: Magyar nép — magyar föld. 216—220. Budapest

HERMÁN Ferenc
1904a *Az állam és a jász-kunok. A felirati kérvény tervezete.* Budapest
1904b *Kis-Kun-Halas. A Jász-Kun-váltság-összeg megtérítése.* Szabadka
HOFER Tamás
1980 *A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről.* In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15—16. Szerk.: PALÁDI-KOVÁCS Attila. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. 103—129. Budapest
ILLYÉS Bálint
1980 *De jól esett annak dolga, ki Sz. Miklósban lakhatik.* XVIII. századi helyi kéziratok. Kunszentmiklós
IMREH István
1973 *A rendtartó székely falu. (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából).* Bukarest
1979 *Erdélyi hétköznapok. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról.* Bukarest
JAKÓ Zsigmond
1976 *A torockói legenda születése és kritikája.* In: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. 62—79. Bukarest
KELE József
1930 *A Jász-Kunság megváltása.* Budapest
KELEMEN Kajetán
1877 *A Jász-kun redemptio története és fejlődése a jelen korig. Tekintettel a jász-kun birtokviszonyok rendezésére.* Szeged
KISS József
1970 *A jászkun parasztság harca az örökös jobbágyság rendszerének kiterjesztése ellen (1687—1703).* Századok 655—676.
KOMONYI Lászlóné
1954 *A „Dóró-lárma". Felkelés Hajdúszoboszlón 1822—1824.* Debrecen
KOMORÓCZY György
1975 *Hajdúszoboszló városigazgatása 1720—1848 között.* In: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: DANKÓ Imre 255—296. Hajdúszoboszló
KORMOS László
1967 *Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig.* Szolnok
KÓSA László
1975 *Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben.* In: KÓSA László—FILEP Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. 7—51. Budapest
A kunok betelepedésének emlékére rendezett jász-kun Kongresszus
1939 Budapest
LAJOS Árpád
1979 *Nemesek és partiak Szuhafőn.* Miskolc
NAGY Lajos
1879 *Óriási per a Jász-kunságból a m. k. kincstár ellen.* Karcag
ORBÁN Balázs
1871, 1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból.* V—VI. k. Pest-Budapest
PAPP Vilmos
1970, 1971 *Őrségi iratok* I—III. rész. Vasi Szemle 597—612, 97—107, 236—251.
POTSA József (szerk.)
1899 *Háromszék vármegye.* Emlékkönyv. Sepsiszentgyörgy
RÁCZ István
1973 *A hajdúszabadság birtokában.* In: Hajdúböszörmény *története.* Szerk.: KOMORÓCZY György. 62—120. Debrecen
STAHL Ferenc
1974 *Az Őrség jogállása.* Vasi Szemle 218—237, 390—403, 553—566.
SZABÓ Lajos
1966 *A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a XVIII—XIX. század fordulóján.* Szolnok
SZABÓ László
1978a *A jászok mítoszalkotási kísérlete a XVII—XVIII. században.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. sz. 154—164.
1978b *A redempció hatása a Jászság kultúrájára.* Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv. 147—168. Szolnok

SZENDREY István
1958 *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért.* Debrecen
SZENTGYÖRGYI Mária
1972 *Kővár vidékének társadalma.* Budapest
SZENTESI TÓTH Kálmán
1940 *Történelmi emlékek a Jászkunság és Karcag múltjából.* Karcag
SZILÁDY Zoltán
1936 *Erdély magyar népe.* In: A történeti Erdély. Szerk.: ASZTALOS Miklós. 363—415. Budapest
TÁLASI István
1977 *Kiskunság.* Budapest
TAKÁCS Béla
1975 *Egy XVIII. századi kézirat Kismarja történetéről.* In: Hajdúk a magyar történelemben III. 17—34. Debrecen
TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest
TÓTH József
1970 *Egy régi leírás az Őrségről.* I—II. rész. Vasi Szemle 272—286, 456—474.
ÚJJ Péter
é. n. *Kun történetek a' régi időből.* Nagyvárad
VARGA Antal
1972 *Csuka Sámuel a „néplázasztó".* In: Hajdúk a magyar történelemben. 45—54. Debrecen
VARGA Gyula
1979 *Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig).* Debrecen
VISKI Károly
1922 *Erdélyi magyarság. Transylvanian Hungarians. Népművészet. Paseant Art.* Budapest
1939 *A székely nép művészete.* In: A nemes székely nemzet képe. II. k. Szerk.: RUGONFALVI KISS István. 383—402. Debrecen
1940 *Az ország népe.* Pesti Hírlap: Az ezeréves Magyarország. Budapest (2. kiadás) 115—180.

László Kósa

PRIVILEGIERTE GEMEINDEN FEUDALEN URSPRUNGS, IHR IDENTITÄTSBEWUßTSEIN UND DIE ERFORSCHUNG DER REGIONALEN ETHNOGRAPHISCHEN GRUPPEN

(Auszug)

Aus spezifischen wissenschafthistorischen Gründen entstand in der ungarischen Volkskunde der eigenartige Begriff: „ethnographische Gruppe". So bezeichnet man regionale Einheiten innerhalb des ungarischen Volkes, die sich mit ihrer Kultur, ihrer Lebensweise, ihrer geographischen Lage, ihrem Dialekt, ihrer historisch-verwaltungstechnischen Vergangenheit von ihrer Umgabung unterscheiden. Der Begriff selbst hat eine vielschichtige Bedeutung; was er beinhalten soll, darüber wird oft gestritten. Einheiten, deren Absonderung die Folge besonderer Verwaltung und der Pflege der damit zusammenhängenden historischen Traditionen sind, genossen vor 1848 — als der Ständestaat abgeschafft und die Leibeigenen befreit wurden — besondere Vorrechte. Die Bevölkerung gehörte rechtlich zu der untersten Schicht des Adels (es war ein an den Ort geknüpfter kollektiver Adel), nach ihrer Lebensweise waren die Betreffenden überwiegend Bauern (Jasyger und Kumanerland, Heiduckenland, Szeklerland).

Die privilegierte Bevölkerung pflegte sorgsam ihre Traditionen, die sich in erster Linie auf die militärischen Tugenden und die besondere historische Rolle ihrer Vorfahren und daher auf ihre Absonderung von ihrer Umgebung bezogen. Die Kraft der Tradition war so stark, daß sie durch mehrere Generationen fortlebte, — wenn auch allmählich verblassend — vorhanden war sie dennoch im Bewußtsein der Nachkommen, auch dann noch, als sie ihre Sonderrechtstitel nicht mehr besaßen.

Eine eingehendere Untersuchung zeigt, daß, obgleich die Privilegien ortsgebunden waren, das Bewußtsein der historisch-gesellschaftlichen Zusammengehörigkeit nicht die

gesamte Bevölkerung der bestimmten Gebiete durchdrang, sondern nur diejenigen anging, die von den Vorfahren abstammten, die diese Vorrechte erworden hatten. Andererseits findet man in den Reihen der letzteren nicht nur Bauern, sondern auch eine Schicht Handwerker und auch aus ihrer Gemeinschaft hervorgegangene Intellektuelle und andere Hauptleute. Demnach können diese mit einer gemeinsamen historischen Vergangenheit verbundenen gesellschaftlichen Gruppen nicht als „ethnographische Gruppen" aufgefaßt werden, weil dieser Begriff die mehr oder weniger homogene bäuerliche Kultur einer Landschaft als Grundlage voraussetzt und nicht regionale Gesellschaften mit besonderer historischer Vergangenheit.

Paládi-Kovács Attila

Régi bányászélet Gömörben

A hagyományos kenyéradó foglalkozások között is különös figyelmet érdemel Gömörben a bányászat, s a hozzá kapcsolódó kohászat. BARTHOLOMAIDES nyomán[1] a magyar s a felföldi bányaművelés történetével foglalkozó kutatók sokáig azt tartották, hogy a Garam felső völgyében s Észak-Gömörben a rómaiak idejében kifejlődött bányaművelést és vaskohászatot a kvádok, majd a szlávok folytatták, s ennek a tevékenységnek a folytonossága a népvándorlás korában is megmaradt.[2] Ezt a feltevést azonban a kutatás máig sem bizonyította be, s a kvád-szláv vaskohászat állítólagos színhelyein sem a honfoglalást megelőző századokban, sem a honfoglalástól a XIII. századig terjedő időben nem sikerült bányász-kohász tevékenységet kimutatni.[3] A vaskőfejtés és olvasztás ókori, kora középkori és késő középkori eseményei között tehát hosszú szüneteket kell feltételezni, s igazából még az ókori vasművesség is bizonyításra szorul.

Az újabb magyar történeti kutatások bizonyították, hogy a X—XIII. században a Kárpát-medencében a vasbányászat egyik legfontosabb tája Észak-Borsod volt, ahol a vastermelés a XIII. század közepe táján szűnt meg. Ugyanakkor, amikor megkezdődött a gömöri és szepességi vasérctelepek kiaknázása! Ez az időbeni egybeesés aligha véletlen. Ezért igen valószínű HECKENAST Gusztávnak az a feltevése, miszerint az észak-borsodi vaskohászok és bányászok húzódtak fel ekkor észak felé Gömörbe, Tornába, ahol nagyobb bőségben találtak érceket.[4]

Az ún. gömöri *Bányavidék* benépesítése a XIII. század elején bányák megnyitásával kezdődött, s ott a bányászat jelentősége ettől kezdve folytonos maradt, bár súlypontja az idők folyamán délről észak felé tolódott át. ILA Bálint szerint a *Bányavidék* legdélibb falujának Pelsőcardót kell tekinteni, onnan terül szét legyezőszerűen észak felé a Túróc, a Sajó és a Gölnic forrásvidékéig. Leg-

[1] BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus 1806—1808. 41, 101. A kvádok TACITUSnál olvasható vasbányászatának lokalizálása Észak-Gömörbe nem BARTHOLOMAEIDES eredeti ötlete volt, hanem valószínűleg a jezsuita TIMON Sámuelé (*Imago*, 1733). Valójában egy humanista közhely élte meg a XX. századot, amihez WENZEL Gusztáv is hozzájárult. Erre a körülményre HECKENAST Gusztáv figyelmeztetett lektori véleményében, amit e helyen is megköszönök.

[2] WENZEL Gusztáv 1880. 15. szerint a bányák „a római birodalom elenyészte után is munkában maradtak, s a régi quadok utódjai által míveltettek". MIKULIK József 1880. 610. szerint a kvád és vend (szláv) lakosság a népvándorlás korában is folytatta a bányaművelést Gömörben.

[3] HECKENAST Gusztáv 1968. 133.

[4] HECKENAST Gusztáv 1968. 151.

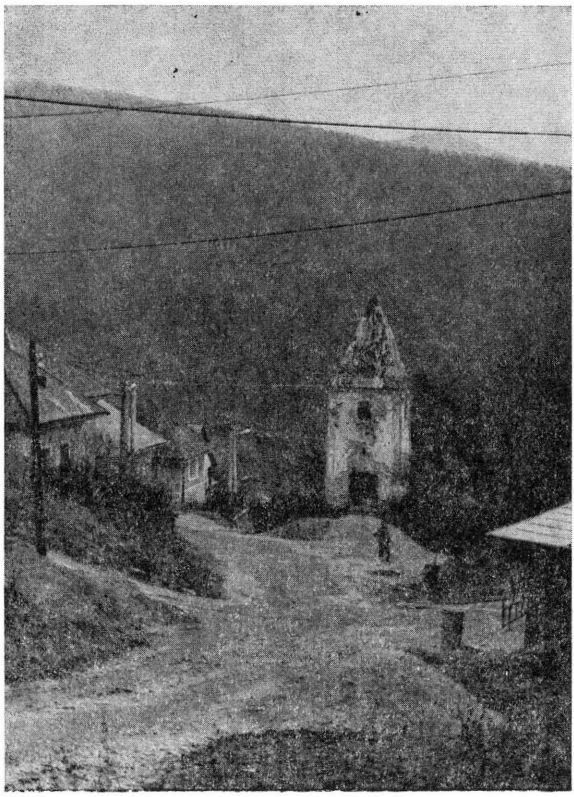

1. kép. Régi bányászutca a harangtoronnyal. Csucsom (Čučma). Paládi-Kovács Attila felv. 1978

korábbi települései között említi Pelsőcöt, Berzétét és Csetneket.[5] Pelsőcardón a középkorban ólombányákat emlegettek. A Berzéte határában bányászott vasat már az 1243-as határjárás alkalmával feljegyezték, a berzétei arany- és ezüstbányászat jogát IV. Béla a Bebek családnak adományozta. A község határából később kiváló települések közül *Rudna* neve a bányászat korai megindulásáról vall.

Rozsnyó csak 1291-ben tűnt fel önálló településként. Alapítása a XIII. század második felében történhetett. Első lakói, alapítói német bányászok voltak, s a városi tanács hivatalos nyelve 1667-ig majdnem kizárólag a német.[6] Rozsnyó két leánytelepe, Csucsom és Nadabula (Sajóháza) később, csak a XV. század elején jött létre. Mindkettő bányászok lakhelye, akiket ugyanazok a jogok és kiváltságok illettek meg, mint Rozsnyó és Dobsina bányászait. Igaz-

[5] Ila Bálint 1976. I. 145, 149, 155.
[6] Mikulik József 1885. 27.

gatási és egyházi szempontból még az újkorban is Rozsnyóhoz tartoztak.[7] Csucsom és Nadabula lakossága azonban előbb vált magyarrá, mint Rozsnyó népe.[8]

Pelsőc és Berzéte bányáit az újkorban már ritkán említik a források, s a népi emlékezet keveset tud róluk. Rozsnyó, Rudna, Csucsom, Sajóháza (Nadabula), Krasznahorkaváralja, Dernő, Lucska, Barka határában viszont a XX. század elején is folyt bányaművelés. Ezek többségében a bányászkodás hagyományos módon történt, s csupán néhány nagyobb bányában kezdték meg a villamosítást, a gépesítést, a szállítás korszerűsítését a századfordulót követő években. Ilyenformán a bányászok legidősebb nemzedéke még érzékletesen és hitelesen idézte fel a sorok írójának a századelő bányaművelési eljárásait. Elbeszéléseikből kirajzolódott elődeik életmódja, saját nehéz életük, az ércbányászat sok népi hagyománya, tárgyi emléke, s óhatatlanul megemlítésre kerültek a régi szakszavak is.[9]

Az említett települések népe sajátos magyar nyelven beszél, melynek legfeltűnőbb vonása az, hogy a kettős magánhangzókat röviden ejti (pl. *vanak* = vannak, *menek* = mennek stb.). Ezt a nyelvjárást 1904-ben ismertették először, és *rozsnyói nyelvjárás*nak nevezték el. Hozzá sorolták Jólész, Hosszúrét, Váralja, Rudna, Nadabula népét, de Csucsomot nem. Ugyanis a csucsomiak külön nyelvszigetet alkotnak, amelyet a rozsnyóitól főképp az ö-zés különít el. Feltűnő jellegzetessége a csucsomi beszédnek az ikes igék ragozása, az *-ik* végződés elhagyása (pl. elszomorod'). A *d* végű igetövekhez nem a *-ja, -je* tárgyas személyragot illeszti, hanem *-i* végződést tesz (pl. *aszondi, adi, tapodi*). Egy különös tájszavukról a csucsomiakat *gorgoly*-nak nevezi a vidék népe. Ugyanis a csucsomiak a fát nem hengerítik a meredek hegyoldalról, hanem *gorgolyát*ják.[10]

A Rozsnyó-vidéki települések magyar nyelvének sajátossága a sok tájszó, más vidéken ismeretlen lexikai elem is. Ezekből néhányat közöltek már nyelvészeti és néprajzi dolgozatokban, de alaposabb összegyűjtésük nem történt meg eddig. Látni fogjuk, hogy a bányászok szakszókincse igen gazdag volt, s ennek a szókészletnek sok szavát átvették tőlük mások is. (Ismerték asszonyaik s a települések más foglalkozású csoportjai.)

A szóban forgó települések lélekszáma a XIX. században viszonylag kicsi. Rozsnyó püspöki város lakosainak száma a XIX. század derekán alig haladta meg az 5000 főt, Krasznahorkaváralja mezővárosé pedig éppen, hogy elérte az 1000 főt. FÉNYES 1837-ben publikált adatai szerint a lakosok száma felekezeti bontásban a következő:[11]

[7] ILA Bálint 1976. I. 163.

[8] MIKULIK József 1885. 27.

[9] E dolgozat anyagát főként ők szolgáltatták 1978-ban, 1979-ben és 1980-ban tett helyszíni vizsgálódásaim alkalmával. A fontosabb adatközlők voltak: Sajóháza (Nadabula) Lakos József (szül. 1891) és Géczy László (szül. 1912); Csucsom (Čučma) Hacskó András (szül. 1904); Rudna (Rudna) Gonosz Ferenc (szül. 1904); Dernő (Drňava) Takács László (szül. 1905); Lucska (Lučka) Fehér József (szül. 1897); Pacsa (Pača) Cmorik Fraňtisek (szül. 1910). Nekik és itt nem említett informátoraimnak e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki. Köszönet illeti munkám támogatásáért a Banícke Múzeum (Rožňava) vezetőit és munkatársait. A terepmunka lehetőségéért a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének tartozom köszönettel.

[10] KOMORÓCZY Miklós 1904. 221, 223.

[11] FÉNYES Elek 1837. III. 144—155, 341—343; FÉNYES Elek 1851.

	r. kath.	ref.	evang.	zsidó
Csucsom	103	—	200	—
Dernő	683	253	—	—
Lucska	406	174	—	5
Nadabula	126	—	715	—
Rudna	161	354	—	—

A mintának választott néhány községben a századfordulóig a lakosság száma nem növekedett lényegesen, helyenként (pl. Lucskán) inkább csökkenés tapasztalható:[12]

	ház	lakos
Csucsom	70	334 túlnyomólag evang.
Dernő	193	970 r.kath. többséggel
Lucska	66	439 r.kath. többséggel
Nadabula	106	550 evang. többséggel
Rudna	85	463 ref., kath. és evang.

Ezeken a településeken a lakosság többségét a századforduló éveiben is a bányászok s a kohászok tették ki — Dernőn az utóbbiak voltak többségben —, de bányászok falvankénti lélekszámáról nincsenek megbízható adataink, összefüggő számsorunk.

Az 1867-ben kiadott megyei monográfia szerint a Rozsnyó—nadabulai bányacsoport, amely Csucsom, Rudna és Rekenye határára is kiterjedt, évente 450—460 ezer mázsa vasércet termelt ki. Bányáiban 4 tisztet, 177 munkást, 423 családtagot és 240 fuvarost foglalkoztatott.[13] Az 1900-as évek elejéről a Borovszky-féle megyei monográfia és az Eisele Gusztáv által összeállított bányászati monográfia csak elszórtan közöl létszámra vonatkozó adatokat. Ezeket az akkori bányatársulatok, vállalatok szerinti bontásban és hiányosan adják meg, összesítésükre nem vállalkozunk.

Századunk elején a Rozsnyó-vidéki vasércbányák tulajdonviszonyait az elaprózottság, széttagoltság jellemezte. A megyében érdekelt nyolc nagyobb társulat közül ötnek az általunk vizsgált települések határában is volt bányája. Legjelentősebb közülük a *Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű* Részvénytársaság, amelynek Sajóvölgyi bányacsoportja a vidék legnagyobb bányáit üzemeltette Rozsnyó határában. Itteni munkásainak száma 512 fő volt, akik a vállalat által felépített telepen, illetve Nadabulán és Rozsnyón laktak.[14]

A gróf *Andrássy György-féle hitbizomány* főként a krasznahorkai váruradalom falvainak határában működtetett bányákat (Dernő, Kovácsi, K.H. Váralja), de voltak üzemei Rozsnyó, Csetnek, Dobsina határában is. A dernői bányában 60—80 munkást foglalkoztatott. Többségük helybeli lakos, akik valamennyien a dernői társládához tartoztak.[15] Ettől jóval többen dolgoztak a dernői vasgyárban.

[12] Borovszky Samu é. n. 39, 41, 69, 73, 90.
[13] Hunfalvy János 1867. 279.
[14] Eisele Gusztáv 1907. 296.
[15] Eisele Gusztáv 1907. 333.

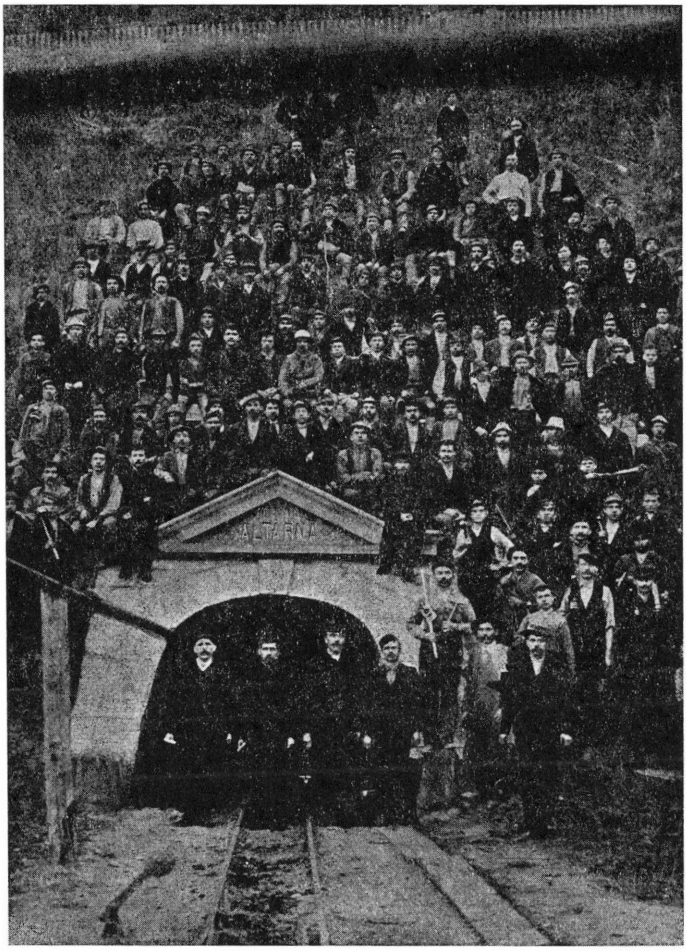

2. kép. Bányamunkások a rozsnyói altáró bejáratánál. Rozsnyó (Rožňava). EISELE G. 1907. nyomán

A harmadik nagy bányavállalat tulajdonosa a *magyar állam* (MÁV) volt, amelynek bányái — többek között — Rozsnyó, Csucsom, Nadabula s főként Rudna határában üzemeltek. Munkáslétszámát említett forrásaink nem adják meg. Azonban abból, hogy az 1870-es években Rudnán „munkás gyarmatot" létesített és 1898 1902 között négy új tárnát nyitott meg, összesen 2156 m hosszúságban,[16] igen jelentős munkáslétszámra lehet következtetni. Jóval többre, mint amennyi Rudnán és a telepen élt, ezért számolni kell a bejáró munkásokkal is.

Századunk első éveiben Rudnán, Rozsnyón és Nadabulán a negyedik nagy bányatársaság, a Sárkány J. Károly és örökösei tulajdonában álló *Concor-*

[16] EISELE Gusztáv 1907. 365—366.

dia cégnek is működtek bányái. Ezek munkáslétszámáról azt közlik, hogy üzemenként átlagosan 150 bányászt lehet számítani.[17] Az ötödik vállalat, az ún. *Kattowitzi bánya- és vaskohó* részvénytársaság csupán Barka és Lucska határában tartott fenn kisebb bányákat. Vasgyárában mindössze 24 munkást, bányáiban kb. 35 bányászt alkalmazott, többségükben lucskai lakosokat. (Néhányan a Szepes megyei Stószról jártak be.) A kis lucskai bánya a falutól alig 1 km távolságra nyílt, s a helyiek emlékezete szerint mintegy 30—40 férfinek adott kenyeret 1904-ig, bezárásáig.[18]

Csucsomból néhányan eljártak Nadabulára és Rozsnyóra, de többségük a helybeli antimon-bányákban dolgozott. Századunk elején a *Miller és társa* bécsi cég 20—35 vájárt és 4—12 válogató munkást alkalmazott. Több kisebb cég — köztük a bányászok családi üzemei — együttesen mintegy 70 bányamunkást foglalkoztatott.[19]

A felsorolt adalékok nemcsak azt támasztják alá, hogy a vizsgált falvak népéből a férfiak többsége bányában dolgozott, de rávilágítanak a kapitalista fejlődés, a vállalatok közötti verseny, konkurrenciaharc következményeire is. A tőkeerős „Rimamurányi" a rozsnyói vasércbányák megszerzését követően modernizálást, gépesítést, villamosítást hajtott végre, munkáslétszáma 500 fő fölé emelkedett, munkásainak kolóniát épített, s a prosperitás számos jelét mutatta. A kortárs szerző joggal írhatta az 1900-as évek elején, hogy „a rozsnyói bányatelep most van legszebb fejlődésében[20]". Ugyanakkor az állami bányavállalat is tetemes fejlesztéseket hajtott végre Rudnán, s mindkét cég foglalkozott munkástelepítésekkel is. Nemcsak Rozsnyó környékére, de még Rudabányára is telepítettek Dobsináról *bulénere*ket, német bányászokat, akiknek nagy szerep jutott a bányák vezetésében[21].

Ezekkel szemben a versenyt nem bíró üzemeket a csekély munkáslétszám, a fejlődéstől elmaradt, ősi hagyományokat folytató bányaművelés, a megújuláshoz szükséges tőke hiánya jellemezte. Századunk elején sok kis bányaüzemet zártak be, amelyek munkásait szélnek eresztették. Sokuk kivándorolt Amerikába, mert a vidék más üzemeiben sem talál munkát. A megye monográfusai írták a lucskai bánya- és vasolvasztó bezárása (1903) utáni helyzetről: „Lucskán a beszüntetett gyár a mellett, hogy jelentékeny számú családtól vonta el a megélhetés lehetőségét és zárta el az évenként ezrekre rúgó fuvarozási (bevételeket) . . . Szóval, a hol eddig jólét, megelégedés, szép kereset boldogította a nép jelentékeny részét, most a szegénység, nélkülözés, minden jobbra való kilátás nélkül tette be és vetette meg a lábát".[22] Hasonló sorsra jutott a dernői bánya és gyár is, miután a „Rimamurányi" átvette őket az Andrássy hitbizománytól. A megyei monográfia szerint „Dernőn és a vele kapcsolatos málhegyi bányában szintén csak tessék-lássék munka folyik, hol a rendes körülmények között foglalkoztatható munkások alig egy negyede kaphat kenyeret". Ugyanakkor „. . . a megszokott munkától elesett nép szűkölködik és nyomorog, mert csupán

[17] Borovszky Samu é. n. 260.
[18] Eisele Gusztáv 1907. 339; Borovszky Samu é. n. 260, 285.
[19] Eisele Gusztáv 1907. 149.
[20] Borovszky Samu é. n. 282.
[21] Rudabányán például 1880 1910 között tartott a dobsinai német bányászok bevándorlása, s a bányaigazgatóság az összes *hutmányi*, *felvigyázói*, *elővájári* állást velük, *bulénere*kkel töltötte be. Tarján Jenő 1939. 36—37.
[22] Borovszky Samu é. n. 285.

földjéből itt meg nem élhet".[23] (A dernői vasgyár 1921—1923 között két éven át még üzemelt, aztán végleg bezárták, a bányát pedig 1929-ig szüneteltették.)

A kapitalista termelési viszonyok uralomra jutása, a kíméletlen verseny, a vasipart sújtó válság a Csermosnya-völgyi bányászatra, vasolvasztókra végzetesnek bizonyult, de a Sajó-völgyi bányacsoport századunk elején szépen fejlődött. Vasipara viszont a végét járta, mert a „Rimamurányi" a szénbányák közelében, Ózdon építette fel nagy kohóit és acélművét. Rozsnyó környékén csak a vasérc bányászatát fejlesztette. Ott a vasipar elsorvadása folytán az első világháború éveiben és a következő évtizedekben a bányászat szerepe nem csökkent, hanem inkább növekedett.

Adatközlőink szerint az 1930-as években Csucsomban 62 házszámot tartottak nyilván, s csaknem ugyanannyi volt a bányászcsaládok száma is. Két-három református és ugyanannyi katolikus család kivételével mind evangélikus magyarnak vallották magukat. Ugyanakkor a csucsomi bányában mintegy 170 fő dolgozott, és kb. 120—130 munkása volt a helybeli antimon-dúsító üzemnek. A bányászok és munkások között más faluból bejárók is szép számmal voltak.

Sajóházán 1914 tájékán 50—60 bányászcsalád élt. Papírgyár és ércpörkölő üzem is működött a bánya közelében. Ott szintén dolgoztak más falvakból bejárók, s a településen gazdálkodó magyar családok is éltek. Ezek a gazdák fát, faszenet fuvaroztak az üzemek részére. A csucsomi, sajóházi, rudnai, váraljai, dernői bányákban főként helybeli magyar bányászok dolgoztak, de a bejárók között voltak szlovákok is. Például Pacsáról 30 40 férfi járt a Krasznahorkaváralja mögött elterülő Málhegy vaskőbányájába. Amikor ott bezárták a bányát, átmentek dolgozni Rozsnyóbányára. Néhányan a csucsomi antimonbányába is eljártak Pacsáról, és legalább hatan dolgoztak a faluból Pelsőcardó bányájában. Ők hetente egyszer tudtak hazajárni.

Csucsomban vasércet már 1867-ben is keveset bányásztak. Fontosabb volt a mangán és az antimon, amit ugyanakkor három bányatársulat munkásai és családtagjaik „raboltatási vájásmóddal" termeltek ki.[24] Láttuk, hogy a bányák társulatok, tőkés vállalkozók birtokában voltak, s ezért egészen kivételes Csucsom esete, ahol a helyi lakosok saját tulajdonú kis *bányácská*kat műveltek még az I. világháború idején is, amikor különösen jó ára volt az antimonnak. Mindössze 20 25 m hosszú vágatokat létesítettek, attól függően, kinek mennyi pénze volt hozzá. Családuk tagjaival, fiaikkal dolgoztak, de aki tehette, napszámost is fogadott. E családi vállalkozásokat az tette lehetővé, hogy az antimon-, régies nevén *dárdány*-telepek a felszínhez közel találhatók, s a Drázuspatak völgyében délkeletről északnyugatra tartva a falu alatt is áthúzódnak. Ilyenformán a saját kertjükben, kaszálójukon is nyithattak bányát. A bányarészvényt *kuksz*-nak nevezték, az antimon neve a régi csucsomiak nyelvén *spiglóc*.[25]

Kézi erővel, kézi szerszámokkal fejtették az érctelepet fedő agyagpalát, a *fedüt*. A mangánt, vaskövet is tartalmazó erek *feküje* keselypala, síkpala volt. Robbantani Csucsomban a régi bányászok nem tudtak. Rozsnyó környékén a bányászok vízzel repesztették a tömör kőzetet. Hosszú vasfúróval lyukakat fúrtak bele, majd a furatokat meg-

[23] Borovszky Samu é. n. 285.
[24] Hunfalvy János 1867. 264.
[25] Komoróczy Miklós é. n. 203. A XIX. században *piskolc*nak nevezték vö. Fényes Elek 1837. III. 142.

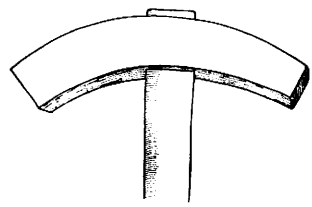

3. *kép. Fajszli.* Dernő (Drňava)

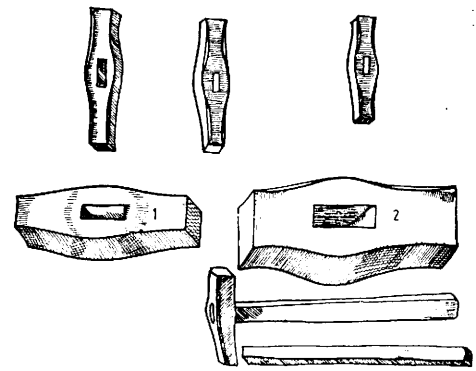

4. *kép.* Nagykalapácsok. 1. *Pucka*, 2. *slenger*. Csucsom (Čučma) és Dernő (Drňava)

töltötték forró vízzel. Ezt követően a lyuk méretére készült fadugókat vették elő, s kalapáccsal fokozatosan beljebb verték a furatba. A követ a nyomásnak kitett víz repesztette. A vízzel történő repesztésről Dernőn és Lucskán is megemlékeztek az idős bányászok. Csucsomban többfajta kalapáccsal dolgoztak a bányában. Legemlékezetesebb ezek közül a *fajszli* és a *stehájzli*.[26]

A lucskai bányászoknak az 1900 körüli években kizárólag kézi munkaeszközeik voltak. *Fúrót* használtak, amit *bakó*val vertek a kőzetbe, de a robbantást már dinamittal végezték. A leomlott vaskövet — miként elődeik — *lapos kapá*val húzták kosárba. Fúrót, csákányt, bakót, s mindenféle szerszámot a társulat adott a bányászoknak. Más cégek gömöri bányáiban „a használt szerszám a munkás tulajdonát képezi". Eisele szerint a következő szerszámokról van szó: „A kőfúrók vasból készültek, akad azonban aczél fúró is. A többi szerszám kézi kalapácsból, nagy bakóból, ékvasból, csákányból, kapából és fejszéből áll. . . . A szerszám élesítését és aczélozását czigány végzi, kinek munkájáért a következő egységárak vannak megállapítva . . .",[27] s következik a munkadíjak részletes felsorolása.

A dernői bányászok az 1920-as évek végén, amikor hosszabb szünet (1909—1929) után ismét megnyitották a helyi bányát, még kézzel fúrtak. Egyik kezével tartotta és forgatta a vájár a fúrót, a másik kezében pedig a *pucka* nevű kalapácsot lengette. Ennek a görbe nyelű szerszámnak 4—5 kg súlya volt. Fúrójuk hossza 60—120 cm között váltakozott. Kézi erővel egy méternél hosszabb furatokat nem szoktak csinálni. Időnként a *kapszli katulyá*val (adagolt dinamit doboza) vizet öntöttek a lyukba. Talán egy deci víz fért a kis fémdobozba. Ezáltal a vaskőpor, ami fúrás közben keletkezett, *slammá*, vizes üledékké vált, amit a *krikál* nevezetű szerszámmal húztak ki a lyukból. Ez egy hosszú vaspálca, a végén lapos, szögben hajló kaparóval. Átmérője 8 mm, de a kerekre lapított vége akkora volt, mint egy 20 filléres pénzérme.

Rudnán a fúráshoz segítségül szolgáló kalapács neve szintén *pucka*, súlya ott is 4—5 kg volt. Használtak a bányában egy másik, hosszú nyelű kalapácsot is, amit *slenger*nek neveztek. A furatokba *lódáló bott*al tolták be a robbanó anyagot. Nem más ez, mint egy fenyőfából készült 26—30 mm átmérőjű, hengeres pálca. A hossza kb. 240—250 cm lehetett.

Úgy látszik, Gömör kis bányáiban később korszerűsítették a robbantófuratok szerszámait, mint az ország más vidékein. Faller Jenő a XVIII. századra vonatkoztatja az adatközlőink által még a XX. század első harmadában is alkalmazott technikát, amelynek szemléletes leírását érdemes idézni: „A lyukakat ui. még az 1700-as években is két ember fúrta oly módon, hogy az egyik két kézzel fogta a nagy, négyszögletes fúróvésőt, míg a másik nagykalapáccsal rávert, miközben a vésőn mindig fordítottak egyet, hogy a lyuk kerek legyen. A lyukak mélysége 80—85 cm, a vésők átmérője pedig 5—8 cm volt, és a lyukakba egyszerre 0,7—0,8 kg fekete lőport töltöttek, amelyet a munkások kis zacs-

[26] Hacskó András (szül. 1904) csucsomi lakos közlése.
[27] Eisele Gusztáv 1907. 386.

kókban hoztak magukkal a bányába. Kisebb átmérőjű lyukakat csak 1717 óta kezdtek fúrni, s nagy fejlődést jelentett a Harz hegységből hazánkba került *csigafúró* megjelenése 1749-ben".[27a]

A csigafúrót a XIX. század második felében a *sűrített levegővel hajtott fúrógép* követi, amely bányászatunkban a selmecbányai II. József altáró befejező munkálatainál jelenik meg 1873-ban."[28] Úgy látszik, a fúrógép elterjedése lassú folyamat volt, s a gazdaságtalan, kis bányák munkásai az 1920—30-as években sem ismerhették még.

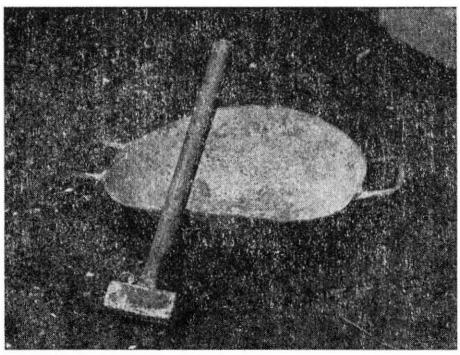

5. kép. Kétkezes nagykalapács *(steházli)*. Csucsom (Čučma). PALÁDI-KOVÁCS A. felv. 1978

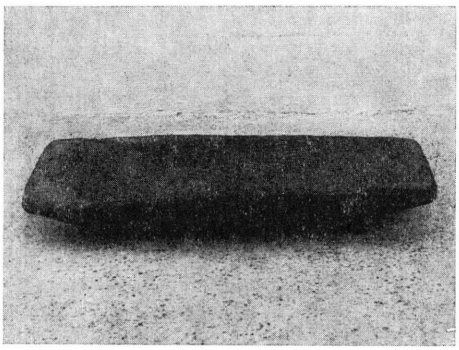

6. kép. Bányászteknő. Rozsnyó (Rožňava) Bányászati Múzeum gyűjteménye. PALÁDI-KOVÁCS A. felv. 1972

Dernőn az elkészült furatokba szintén fenyő- vagy mogyorófából készült hosszú pálcával, *lódáló bot*tal tolták be a lőszert a robbantáshoz. Azért kellett hosszú bot, mert igyekeztek minél távolabb állni a lyuktól. Így is előfordult szerencsétlenség, mert miközben „lódált a bányász", azaz tolta be a *kapszli* dinamitot a furatba, a lőszer felrobbant és a bányász meghalt. Ugyanakkor a segédvájár életben maradt, mert éppen lehajolt, hogy *fojtás*t gyúrjon agyagból a robbantáshoz. Kezükkel kb. 6 cm hosszú kis „kolbász darabokat" formáltak agyagból, és rendszerint három darabot is felhasználtak belőle egy-egy robbantáshoz. A *fojtás*t szintén *lódáló bot*tal tolták be a lőszer után.[29] Rendesen a *kapszli* dinamitot követően *cinder*t (gyutacsot) *lódál*tak, és kb. 15—20 méter távolságra elhúzódtak a furattól, amikor meggyújtották a zsinórt. Lehetőleg *vinkli* (sarok) mögé bújtak, *kucorod*tak, hogy a *lövés* keltette légnyomás elkerülje őket. A *rámolás*hoz több szerszámuk volt. Előbb a laza követ kellett csákánnyal lekaparni az omlásról, majd a nagyobb köveket (Dernőn ezeket *vanta* néven ismerik) törték össze 8—10 kg súlyú, 100 cm hosszú nyéllel ellátott nagy kalapáccsal, aminek Lucskán és Dernőn *bakó*, *nagy pucka* a neve, *slenger*nek nevezik Rudnán, Rozsnyóbányán. (A puha, szétomló kőzet neve Dernőn *letnyák.)*

A vasércet, antimont a Rozsnyó-vidéki bányákban először is kosárba húzták kapával, s a kosarat csúsztatva húzták kifelé, vagy ölükbe véve vitték a közel álló talicskáig, targoncáig. Háncskosarat a XIX—XX. század fordulóján a magyar bányákban már alig használtak, de régebben háncsból, iszalagból fonott, félgömb formájú, kétfülű kosaraik lehettek. Itt-ott, mint pl. Hrádeken, még Gömöri bányában is előfordultak ilyen eszközök. Ott ugyanis 1907-ben „a töltő kosár tölgyfából készül[30]". Ez azonban a nagy igénybevételt nem bírta, hamar elkopott, eltört, tönkrement. Ezért váltották fel a hasonló formájú, vaslemezből készült *vaskosár*ral, amit századunk első harmadában használtak a gömöri

[27a] FALLER Jenő 1975. 94—95.

[28] FALLER Jenő 1975. 95.

[29] A *fojtás* kezdetben abból állt, hogy a közepén kifúrt vagy kiégetett bükkfacöveket, *fojtóék*et vertek a lyukba és támfával kitámasztották. Az agyaggal való fojtást először 1685-ben Németországban alkalmazták. A világon először 1627-ben a selmecbányai Felső-Biber táróban hajtottak végre bányabeli robbantást. FALLER Jenő 1975. 91., 95.

[30] EISELE Gusztáv 1907. 386.

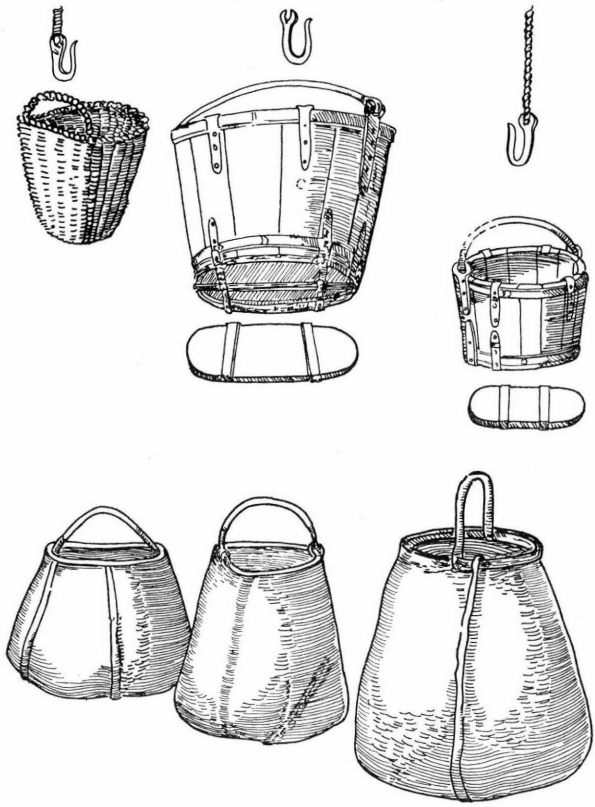

7. *kép*. Ércszállító vödrök, kosarak és bőrzsákok, G. Agricola nyomán

bányászok. Csucsomban, Rudnán, s a többi bányászfaluban az udvarokon itt-ott még ma is lehet látni, fényképezni ilyen vaskosarat.

A középkorban és az újkor elején más szállítóeszközök is használatban voltak. Gömörből Ila Bálint közli, hogy a vaskövet a XVI—XVII. században *vályú*ban szállították, de ennek formáját nem ismerjük. 1662-ben a megyei hatóság megszabta a vaskőhordó vályúk nagyságát, s kimondta, hogy az nem lehet kisebb 6 *rozsnyói szapu*nál. Feltehető, hogy ezeket a vályúkat szekérre szerelve a fuvarosok is használhatták.[31] Ugyanakkor a bányában fából készült tálakat, tekenőket. melencéket tartottak a vaskő kihordására. Ezeket is a *vaskosár* váltotta fel. Dernőn azt a *tekenőt*, amiben a bányász *sikta*kor (műszak végén) az aznap kitermelt ércet kötélre kötve kihúzta maga után a bányából, *hunt*nak nevezik. A régi bányákban keskeny, 60—80 cm széles járatok, *stolvant*ok voltak *csupán*. Hosszú tölgyfadeszkákat fektettek le a járat fenekére, azon csúszott a *hunt*, a kötélen húzott fateknő.

A *Magyar Simplicissimus* Erdélyben és a Gömörhöz közeli Szomolnokon figyelte meg a bőrzsák szerepét a XVII. századi bányákban: „A kifejtett és kiásott ércet a bányászinasok zsákokba rakják, s mivel az effajta fiúk a mászásban ügyesek, felviszik és hordják a felső aknába a felhúzóhoz, ahol nagy bőrzsákokba töltve húzzák fel és targoncákon viszik a pörkölő és olvasztó kohókba."[32] Georgius Agricola *De re metallica* c. munkájának

[31] Ila Bálint 1976. I. 401.

[32] *Magyar Simplicissimus* 1956. 236. A vaskövet Torockón még a XIX. század végén is lóbőrből készült zsákban vonszolták ki a fejtésből. Jankó János 1893. 199—202; Kós Károly 1972. 55. Az olyan bányautat, amelyen csak zsákkal lehetett közlekedni,

tanúsága szerint (megjelent Basel, 1556), már a XV—XVI. században élt bányászok is fateknőket, bőrzsákokat, dongás, abroncsos vödröket, háncsból font kétkézi és hátikosarakat használtak a bányatermékek szállítására. Magyarország egyes bányavidékein ezek az ősi, egyszerű teherhordó eszközök a XX. század elejéig használatban maradtak.[33]

Visszatérve a XX. század első harmadához, a *rámolás* módja Gömörben akkor még mindig az volt, hogy az ércet kapával húzták a *vaskosár*ba. Vastag *ér* esetén, amikor nem sok meddő keveredett az érchez, gyorsan ment a munka, két mozdulattal tele lett a

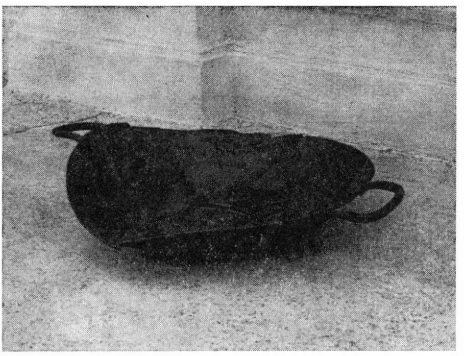

8. kép. Érchordó *vaskosár*. Rozsnyó (Rožňava). Paládi-Kovács A. felv. 1972

9. kép. Vízhordó edények a bányában, *csobolyó* és *tonna*. Rozsnyó (Rožňava) Bányászati Múzeum gyűjteménye. Paládi-Kovács A. felv. 1972

kosár. Háromszög alakú ún. *lapos kapát* használtak a bányában. Egy kosár vaskő súlya 20—25 kg volt.

Századunk elején Csucsomban a *bányácskák* (családi bányák) tárnájának magassága már 120—130 cm, szélessége 120—130 cm volt. *Hunt*nak nevezett három kerekű targoncával szállították benne a kitermelt kőzetet. A népi emlékezet szerint 1880—1900 között szorult ki a *hunt* a bányából. Szélessége kb. 100 cm, hossza 150 cm volt az emlékezők szerint, magassága — a kerekével együtt számolva — 110 cm lehetett. Csak a három kereke készült vasból, a kocsiszekrényt deszkából ácsolták. A *hunt* nem síneken járt, hanem a tárna fenekén végigfektetett, végein összekapcsolt deszkapallón. 1867-ben még egész Gömörben ilyen módon oldották meg a bányatermék felszínre hozását: „A kiszállítás és tárnában rakott fajárdákon közönséges- és bánya-targonczákkal történik."[34]

Rudnán az ércbányászok már nem ismerik a *hunt*ot, viszont két másik kerekes szállító eszközük volt, a *karmajzli* és a *bangyi*. Az előbbi kb. 50—60 cm magas kis kocsi. Ez sem síneken járt, hanem a bánya földjére fektetett deszkákon. Feneke és oldalai vas-

---

*zsák út*nak, a zsák alá a hátukra terített bőrdarabot *cárikó*nak nevezték a torockói bányászok. Az ilyen bányaművelést és szállítást Gömörben *tarisznyás bányászat*nak nevezték. Legtovább Dobsinán éltek olyan kis bányatulajdonosok, akik az ércet bőrtarisznyában hordták ki a bányából. Vö. Eisele Gusztáv 1907. 287—288.

[33] Agricola rajzait közli Faller Jenő 1975. 42—43. Nagybányán (Szatmár m.) a 13—17 éves fiúkat, akik a bányában teknőben ércet hordtak kisebb távolságra, *zóborló*nak nevezték. Kapnikbányán (Szatmár m.) a szén- és vashordó, teknő alakú kosár neve *tőtő*, Torockón *kőkas*, a hozzávaló mogyoróháncs neve *sím*. Szinnyei József 1901. II. 393, 784, 1046. A gömöri, szepesi bányászfalvak, — különösen Zakárfalva (Žakarovce) — teherhordó eszközeihez lásd: Gunda Béla 1955. 62—63; Gunda Béla 1978. 173.

[34] Hunfalvy János 1867. 277. Lásd még 279—280. Nagybánya vidékén a bánya fenekére fektetett palló neve *dón*, a kőszállító kerekes ládákat tolják rajta. Ugyanott a négy apró keréken járó ládás kocsi neve *hont*, Zalatnán *rizna* vagy *karuca*. Torockón a bányabeli palló-út neve *zsoj*, a targoncáké *pár* és *hant*. Szinnyei József 1893. I. 413, 884, 1061; 1901. II. 301, 1080; Kós Károly 1972. 55.

lemezből készültek, négy kereke is vasból volt. A *karmajzli*ba 60—70 kg ércet rakodhattak. Három *vaskosár vask*övet öntöttek bele és már tele is volt.

Nagyobb targonca féle a *bangyi*. Ennek csak a kereke és a tengelye készült vasból, a többi része fából, deszkából volt. Egyszerre mintegy 3—3,5 mázsa vaskövet szállíthattak rajta. Egyik végén alul nyíló csapóajtó volt, aminek a *riglijét* (tolózár) felhúzták, kicsit billentettek a kocsin és kiömlött belőle a kő a *sut*ba, s ezen a szállító csúszdán át jutott el az alsó vége alá húzott *csillék*be. A bányászok a *karmajzlit* és a *bangyi*t maguk tolták, igen gyakran vállukkal, hátukkal feszültek neki.

*Bangyi*nak nevezett kis csilléket a dernei vasbányában is használtak. Kerekei vasból készültek és ugyanolyan széles sínen járt, mint a csille. Oldalai azonban deszkából voltak, egyik végén alul felnyitható ajtóval ellátva. Két *bangyi* kő tette ki egy csille rakományát. Rozsnyóbányán 1 m³ űrtartalmú, ún. *ezres* csillét, Dernőn viszont 800-as csillét használtak az 1930-as években. Ugyanakkor ezekben a bányákban is használták még a *karmajzlit*. A vaskosárba húzott vaskövet először a deszkán járó targoncán továbbították a tárnáig. A *bangyi* és a *csille* sínjeit, vágányát Dernőn *streka*-nak nevezték a bányászok. A *streka* a bányából kifutott a *halda*ra, s áthaladt a bánya előtti *placc*on.

Lucskán századunk legelején a vaskövet még a *kutya* nevezetű három kerekű targoncán szállították ki a bányából. Kerekei vasból készültek és deszkapallón jártak, sínt nem építettek hozzá.[35] A kocsiszekrényt deszkából ácsolták, mintegy 2 mázsa vaskövet rakhattak bele. Egyetlen bányász tolta. *Vaskosár*ral öntözték bele a kibányászott követ, s átrakodás nélkül tolták ki a bánya szájához. Másfajta kerekes targonca, csille a lucskai kis bányában nem is volt, csak a *kutya*. Megerősíti adatközlőink emlékezetét Eisele közlése is, miszerint Lucskán, Barkán „A tárókban és az akna folyosóin a szállítás *magyar csillék*kel történik."[36]

A síneken járó, igazi *csille* a múlt század utolsó évtizedeiben, a nagyobb bányákban terjedt el. Akkor már a vasút is eljutott egészen a bányákig, s nem kellett szekereket közbeiktatni a szállítási láncba.

Dernőn „Minthogy a grófi bányabirtokon kivétel nélkül táróbányászat folyik, ennélfogva a szállítás tárókon keresztül történik. A főszállító tárókon vasút van fektetve, a többiben meg az ősi szállítási mód dívik, ti. fapallón. A vasutak nyomtávolsága 520 mm, a vasúti csillék ugyanazok, mint a társulat többi bányájában."[37] Nadabulán fejtőhelyeken a tömedék és vaskő szállításra *magyar csillék*et használtak. Egyébként a tárókban a szállítás 60 cm nyomtávú bányavasutakon történt századunk elején. A csillék teljesen vasból készültek, oldalt buktathatók, s emberi erővel tolták őket. Rudnán szintén 60 cm nyomtávú vasutak hálózták be a tárókat, de Eisele két csilletípus használatát említi: a vashegyit és az oldalt billenő csillét. Előbbi nyilván a végén billent, ládája fából volt, míg az utóbbi teljes egészében vasból készült.[38]

Ismereteink szerint az európai bányákban a XV. század derekán jelentek meg az első kerekes targoncák. Kezdetben a kerekük is fából volt, s feltehetőleg vonyításhoz hasonló nyikorgásuk miatt keresztelték ezeket a járműveket a német bányászok *Hund*nak (ebből származik, a magyar *hont, hunt, hant)*, a magyarok pedig *kutyá*nak. A XVI. század közepén Agricola rajzon örökítette meg az akkor már használatos egykerekű talicskát — amit Rozsnyó vidékén *furik*nak neveznek —, s a négykerekű csillét. A későbbi évszázadokban Európa-szerte használták az ún. *magyar csillét*. Még a XIX. század első felében is így nevezték (pl. a lengyel sóbányászok) azt a nagy faládára emlékeztető alkotmányt, amely apró kerekein, fapallón gurult, s első pár kereke kisebb átmérőjű, rövidebb tengelytávolságú volt, mint a hátsó pár kerék. Magyarország egyes vidékein a régi csilletípus a XX. század elejéig használatban maradt, noha angol szénbányákban 1738-ban már megjelentek az első kovácsoltvas síneken futó csillék.[39]

Nagyobb bányákban a fejtés és a szállítás már több szintben folyt, s a munkahelyek magasabban helyezkedtek el, mint a tárnák. Ezt a szintkülönbséget hidalta át a szállító zsilip, a hosszában félbe hasított fenyőtörzsekből ácsolt *sut*. Keresztmetszete kb. 70 × 70 cm volt, hossza a szükséglet szerint 3—4 m-től 9—10 m-ig váltakozott. Alsó végén *súber*rel zárták el. A rézsút elhelyezett *sut*ban a kőzet saját súlyánál fogva csúszott le a padolatról a csillébe. A *súbert* csak akkor húzták fel, ha a *sut* alá tolták már a következő

[35] A salgótartjáni szénbányákban viszont a síneken haladó tárnakocsit nevezték *vaskutyá*-nak. Vö. Szinnyei József 1901. II. 929.

[36] Eisele Gusztáv 1907. 338.

[37] Eisele Gusztáv 1907. 333.

[38] Eisele Gusztáv 1907. 361, 365.

[39] Vö. Faller Jenő 1975. 44—47.

üres csillét. *Csillés*nek, Dernőn *csillér*nek nevezték azokat a bányászokat, akik a *sut* alól a csilléket odébb tolták, s összekapcsolták egymással. Az *aknához* bányalóval vontatták ki a csillékből álló kis szerelvényt. „Régebben a terményt minden tárónál kiszállították, a hegyoldalban létesített csúsztatókon a mélységbe csúsztatták."[40]

A *sréq aknában* (erős lejtésű, rézsút dőlő vágat) lovak nem tudtak járni. Ott *gestely*nek nevezett gépezet, sikló vontatta a síneken járó csilléket, ellensúlyt is alkalmazva a megrakott járművek „felhúzásához". A közlekedés a lejtaknákban, menedékes tárnában viszonylag egyszerű volt a függőleges aknához képest, amelyeken csak létrával vagy kötélfelvonó segítségével jutottak át a bányászok. Úgy tűnik, a Rozsnyó-környéki bányákban a függőleges aknáknak régebben nem volt olyan nagy szerepe, mint pl. Selmecbányán. Ott jegyezte fel egy XVII. századi utazó az alábbi sorokat: „Utolsónak ültünk a bőrhámba; így a legbiztonságosabb. Mert ha a legfelsőkkel a hám (ez a hosszú kötélre erősített bőr, amelyen a leszállók ülnek) elszakadna, az alatta levőkből is többet agyonüthet. Először imádkoztunk s aztán beültünk s egy tekerőhengerrel ötvenöles kötélen lebocsátkoztunk[41]."

A régi kis bányácskákra minden *bányagazda* ajtót tett és lakattal becsukta, ha eltávozott. Csucsomban a családi kezelésű bányácskákban is építettek ácsolatot. Két oldalt a fal mellé erős *stomp*okat állítottak, amelyek a mennyezet alatt elhelyezett keresztgerendákat tartották. Ez utóbbiak neve *kopnyi* vagy *homlokfa*. Két *stomp* és a rájuk helyezett *kopnyi* volt egy *párfa*. Ezeket általánosságban egy méter távolságot tartva állították fel. A *kopnyi* tetejére — és helyenként a tárna oldalában, a stompok külső oldalára is — hasított fából *kastolc*nak nevezett mennyezetet, falazatot építettek. Ilyenformán egy *párfa* összeácsolása, beállítása és a *kastolc* megépítése két bányász egész napi munkájába került. A *kopnyi*, *kopni* Rudnán, Dernőn is rendszerint tölgyfából készült, különösen vizes bányaszakaszon. Vizes bányákban még a *stomp*ok is inkább tölgyfából voltak, másutt megfelelt a fenyő is. Az ácsolat elkészítéséhez a bányászok fűrészt *(karajfűrész)* és fejszét használtak. Sajóháza és Csucsom egyes tárnáiban, ahol nagy volt a réteg-nyomás, a *stomp*okat, a *párfák*at szorosan egymás mellé állították. *Kastolc*ra olyan helyen nem is volt szükség.

A rudnai bányászok a bánya mennyezetét *hangott*nak, a bánya fenekén mélyített vízelvezető árkot *rimstok*nak nevezik. Dernőn az érceret fedő palakőzet neve *hangott* vagy *fedü*, az ér alatt levő paláé *lígend* vagy *fekü*. A *lígend* oldalán, a streka (csille-vágány) mentén futó vizesárkot ők is *rimstok* néven ismerik. Dernőn az ácsolat neve *granc*. A fő tárnákban a *stomp*ok és a *kopnik* ott is tölgyfából valók. Munkahelyeken, fejtésnél viszont rövidebb időre szánták az ácsolatot, s oda megfelelt a fenyőfa.

Lucskán a tárna régi neve *sachta*. Magassága századunk elején 180—200 cm volt. Jobbra-balra lyukak ágaztak el belőle, ahol a fejtések, a munkahelyek voltak. A bánya kiépítésére tölgy- és fenyőfát vegyesen használtak. Mindkettő ára 12 korona volt m^3-ként, s a tölgyfát a községtől vette a társaság.[42] Dernőn hasonló bányaművelés folyt. A *streká*val, csilleúttal kiépített tárnából kétoldalt nyíltak a fejtések, akár 30—40 m hosszan. Ezeknek az üregeknek a többségét az érc kibányászása után ismét betömték *péreg*gel, azaz meddőkőzettel, ami lehetett *sifer* (pala) vagy agyag. *„Pérgelés, tömedékelés* után kezdünk felemelkedni" — mondják az öreg bányászok. Ez azt jelenti, hogy a feltöltött szint fölött tovább folytatták a bányászatot, ha ott is húzódtak érctelepek. Csucsomban a külszínről bevezető folyosó neve *tárna*, de a régi bányászok nyelvén *stolvant*. *Folyosó* a nagyobb közlekedő járatok neve. *Vágat*, *kisvágat* a munkahely, ahol éppen a fúrás, lövés és kitermelés folyik. Régi bányácskákban a vágat esetenként olyan alacsony volt, hogy a *hunt* se fért be. A bányászok térdelve, meggörnyedve dolgoztak benne. Ilyen alacsony vágatból a kitermelt kőzetet *vaskosár*ban, *tekenő*ben húzták ki kötéllel. A kötél végén vashorog volt, azt akasztották rá a vaskosár fülére.

Csucsomban az antimont, mangánt, vasat tartalmazó eret *telér*nek nevezik. Sajóházán, Lucskán nem használják a *telér*, *tellér* szót, hanem egyszerűen *ér*nek, *vasér*nek mondják. Dernőn akadtak 200 cm vastag erek is, s esetenként az 50 cm vastag eret már nem termelték ki, mert kevés volt rajta a bányászok haszna. Lucskán, Csucsomban viszont néha még a 20—30 cm vastagságú eret is kibányászták.[43]

[40] Nadabuláról szólva említik, de érvényes az egész gömöri vasércbányászatra. Vö. Eisele Gusztáv 1907. 361.

[41] *Magyar Simplicissimus* 1956. 232.

[42] Eisele Gusztáv 1907. 339.

[43] Például Barkán a Camilla-telér vastagsága 0—2 méter közt váltakozott. A megye bányászati monográfiája az akkor ismert és megnevezett telérek többségének a vastagságát, dőlés- és csapásirányát is megadta. Vö. Eisele Gusztáv 1907. 324—325. stb.

A haszontalan, meddő kőzet többféle. Legtöbb a szürke pala, helyi nevén *sifer*. Az apró sifer, vastag homok neve *péreg*, főként ezt használták az elhagyott üregek betömésére. Helyenként agyag, Csucsomban fehér kvarckő is sok volt. A bányában fölösleges meddőkőzetet, *sifer*t kihordták és a közelben létesített *hald*on, meddőhányón halmozták fel.

Régebben a dernői bányából is ló húzta ki a megrakott csilléket. Az egyes lófogat 4—5 csillét tudott egyszerre elvontatni. A tárna a gyár fölé magasodó hegyoldalban nyílt,

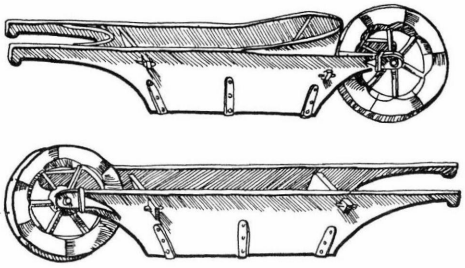

10. kép. Egykerekű talicska, *furik*. G. AGRICOLA nyomán

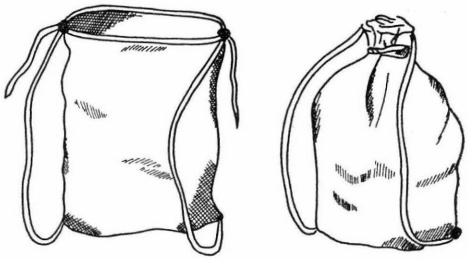

11. kép. Hetes hátitarisznya. Rudna. (Rudna). *Gemer 2.* 1976. 184. után

onnan *siklón* eresztették le a csilléket a *pörkölő*höz. Több *pörkölő kemence* állt ott, s rendszerint 4—5 kemence üzemelt egyidejűleg. Ezekben *rost*ok voltak elhelyezve egymás fölött, azokra terítették a vaskövet a *smelcár*ok, a pörkölést és a kohósítást végző munkások. *Furik*nak nevezett egykerekű targoncán hordták be a kemencébe az anyagot. A pörkölő kemencében faszénnel tüzeltek, s a kohósítást is faszénnel végezték. A Rozsnyó vidékén a múlt század végéig működő vasolvasztók sok-sok faszenet fogyasztottak, s így a szénégetőknek is adtak munkát bőven. A kemencéből *kutacs*nak nevezett, vaspálcából készült kaparóval, piszkavassal húzták ki a pörkölt követ.

Pörkölés után *sádol*ták (válogatták) a vaskövet. A *sádoló*munkások kiszedték a vaskő közül a palát, kvarcot, amit aztán összegyűjtve a *hald*ra szállítottak. Ezt a munkát a bánya rosszul fizette, a *sádoló* munkások többsége asszony és serdülő fiú *(inas)* volt.

A pörkölt vaskövet a *smelcár*ok szintén *furik*on tolták a kohóhoz. A kohó mellett 24 órás *sikt*ákat tartottak, s amikor a megolvadt vasat csapolták, hosszú vasrúddal *(stanga)* verték ki a csapolónyílásból a *dugót*.

A bányákat a Rozsnyón székelő *bányakapitányság* ellenőrizte. Rendszeresen jártak szemlét tartani a társaságok, tőkések és bányászok tulajdonában álló bányákba, s a *kapitány* bezáratta az ácsolattal nem kellően biztosított, a túlságosan vizes, egészségre ártalmas bányákat. Új bánya nyitására is a bányakapitányság adhatott engedélyt. A múlt század végén nyitott csucsomi *bányácská*kat havonta kétszer is ellenőrizte a bányakapitányság.

A műszak neve a Rozsnyó környéki bányatelepeken *sichta*, *sikta*, a váltásé *ableź*. Leszállás előtt a bányászok a *felezcmer*ben, vagy az így nevezett kis épület előtt sorakoztak fel, ahol a *hutman*, a bányászok munkavezetője névsorolvasást tartott, és bejegyezte naplójába a műszakon megjelenteket. Mindig a *hutman* tartotta a *felezt*, a létszámellenőrzést. Az ő előimádkozásával mondták el az ún. *bányász miatyánkot*. A *hutman* szokta a műszak végét jelezni. *Klopacska* nevű lármafa Rozsnyó vidékén emlékezet óta nem volt. Sajóházán, Rudnán egy méteres síndarabot ütögettek kalapáccsal, Rozsnyóbányán, Dermőn *kolompol*tak, egy kisebb harangot kongattak meg. Régi bányásztelepüléseken a munka kezdetét és befejezését lármafával jelezték. Eredetileg egyszerű, vastag tölgy-, de még inkább bükkfadeszka volt, amelyet két lánccal vagy kötéllel faágra, állványra függesztettek fel és nehéz fakalapácsokkal kongattak meg. Hangja 2—3 km-re is elhallatszott. Selmecbányán 1609-ben *kótogó* néven említették,[44] ugyanott 1786-ban feljegyezték *klopacska* néven is. A Kárpát-medence bányavidékein sok neve ismeretes, (pl. *kótogó, száldob, taka, tóka, dóka, kolomp)*. Rozsnyó környékén régi neve *kolomp*, s a *klapacska*

[44] FALLER Jenő 1943. 34—35.

szó csupán 'szószátyár' jelentésben került elő a rozsnyói nyelvjárásban.[45] A *klopacska* viszonylag új, szlovák nyelvi fejlemény, első említése 1743-ból ismeretes, s a XVIII—XIX. század folyamán több régi bányásztelepülés magyar nyelvébe is bekerült.[46]

Dernőn, s a többi bányában is többnyire *dobsinc*ok, azaz Dobsináról elszármazott *bulén*erek voltak, a „tiszt urak". Öreg magyar bányászok ma is mondogatják, hogy „a bulénerek adták a lelkét a Sajó-völgyi bányászatnak". Dernőn is a *felezcímer*ben tartotta a felezt a *főhutman* vagy *felőr* beosztásban dolgozó bányatiszt, a *hutman* pedig segített neki. *Bányamester*nek nevezték a *hutman*ok fölött álló tisztet. Ezek a tiszti beosztások csak nagyobb létszámmal dolgozó, modernizált bányákban voltak meg századunk első évtizedeiben.

A régi kis bányákban (pl. Csucsomban, Lucskán, Dernőn) két ember dolgozott együtt, ugyanazon a munkahelyen. Egyikük volt a *vájár*, a másik a *csillér* vagy *segédvájár*. A vájár munkakörébe tartozott a furatok készítése, a *lövés* (robbantás), a csillér viszont a *rámolás*t végezte, a *bangyi*t és a csillét tolta. A vájárnak a csillér segített, a csillérnek pedig a vájár segített rakodni. Még a „Rimamurányi" 1900-ban nyitolt rozsnyói altárójáról is azt írták, hogy a munka kezdetben kézi erővel folyt; 6 munkás kettesével 8 órai munkaszakaszban váltakozott . . . 1901. júliustól a 196. méterben a kézi fúrást felváltotta a pneumatikus fúrás . . ."[47]

Századunk elején — a rudnai bányászatban már kialakultabb munkamegosztás tapasztalható. *Inas*nak nevezték a bányába 12—14 évesen bekerült fiúkat 18 éves korukig. Akkor lett belőlük *legény* vagy *segéd*. A véznább gyerekeket, inasokat a bánya tisztogatására osztották be. Ezek a *pucoló inas*ok nyírfaseprővel tisztogatták az ácsolatokról a mohát. A legényből 23—24 éves korára lehetett *glaj, glajhos*, vagyis *vájár*. A XIX. század utolsó évtizedeiben használatos volt már a *vájár* és a *csillés, csillér* szó is. Akkoriban sok németből átvett szakszónak jelent meg a magyar párja. Vízhordó inast külön nem tartottak, mert a *csapat* mindig ivóvízzel megtöltött *csobolyók*kal szállt le a bányába. (Dobra emlékeztető dongás faedény).[48] *Csapat*nak az együtt leszálló, egy műszakban dolgozó bányászok csoportját nevezték, de van, aki a párban dolgozó bányászokat is *csapat*nak említi.

Munkaidejük századunk első évtizedeiben még napi 12 óra volt. Reggel hatkor kezdték a munkát és este hatkor fejezték be. Délben kijöttek a szabadba, hogy megfőzzék a *bányászhaluskát*, és Csucsomban páronként megittak rá egy fél liter bort. Ebéd után visszamentek dolgozni. Ha a csapatok meg tudtak egymással egyezni, a régi bányákban is két műszakban dolgoztak ugyanazon a munkahelyen. Egyikük reggel 6-kor, a másikuk este 6-kor szállt le a bányába. Később, a nyolcórás műszak bevezetése után (1918)[49] az egyik csapat délelőtt, a másik délután dolgozott, s a nagyobb bányákban éjszakás műszakot is fenntartottak.

A régi bányászéletmódhoz szorosan kötődött a ma is sokat emlegetett kunyhó, a *krám*, amiben a bányászok hét közben laktak. Legtöbb bányában

[45] Komoróczy Miklós é. n. 203.

[46] Vö. Gregor Ferenc 1968. 311—313. Szlovákiai elterjedtségéhez lásd: Plickova, Ester 1959.

[47] Eisele Gusztáv 1907. 22.

[48] Nagybányán a bányászok olajtartóját is *csubujó*nak nevezték, amit a táskájukban hordtak magukkal. Vö. Szinnyei József I. 1893. 336.

[49] A „Rimamurányi" rozsnyói bányájában 1902—1903-ban már 8 órás munkarend volt, a többi vállalatnál viszont az I. világháború után vezették be a 8 órás műszakot, addig 12 órás *sikta* volt (pl. Nadabulán).

külön réteget alkottak ugyanis a távolabbi falvakból bejáró bányászok, akik a bánya közelében építettek kunyhót maguknak, és csak hét végéken jártak haza a családjukhoz. Például a csucsomi bányából a helybeliek és a betlériek naponta haza tudtak járni, de a Hanzlováról, Stelbachról és Almásról való bányászok egész héten a *krám*ban húzták meg magukat. Pénteken délután

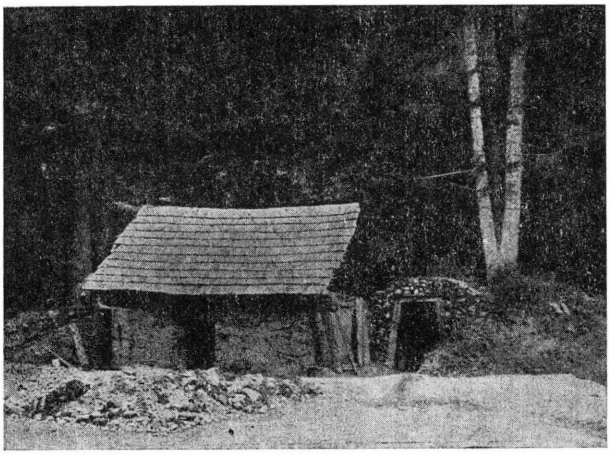

12. kép. Karám a Kerepesi-táró bejárata előtt. EISELE G. 1907. nyomán

indultak haza gyalogosan és hétfőn déltájban érkeztek vissza. Az úton töltött félnapokat és a szombatot hét közben ledolgozták. Hátukon ún. *hetes tarisznyá*ban, pántokkal ellátott és a hátizsákhoz hasonlóan vitt zsákban, nagyobb vászontarisznyában cipelték otthonról az egész hétre elegendő élelmet. Fekete *gabonakenyeret* ettek, amit feleségük *felesen* (fele részben) kevert árpa- és rozslisztből sütött, hogy ne száradjon meg idő előtt.

Egy-egy *krám*ban legalább négyen laktak, de a stelbachi bányászok *krám*jaiban hat embernek volt helye. Mivel a bányából sárosan, vizesen jöttek fel, a *krám*ban előbb tüzet kellett rakniok ahhoz, hogy melegedhessenek, és főzniök kellett, hogy étkezhessenek. A földkunyhóban kialakított fekvőhelyeken, priccseken gyapjúpokróccal, rongypokróccal, nagykabáttal takarództak be, s éjszaka is tüzeltek, hogy a *krám*ban zsinórra felfüggesztett ruháikat megszárogassák, reggel szárazon vehessék fel.

Az 1890-es évekig a rudnai bányászok is a bánya bejárata közelében, az erdőben épített *krám*ban laktak hét közben, ott aludtak, főztek és étkeztek. Az épület 3—4 méter széles, 4—5 méter hosszú volt, hátsó része bevágódott a hegyoldalba. Kőből épült vastag oldalai voltak (80—90 cm), fedele sűrűn egymás mellé rakott hasábfából készült, amit avarral borítottak, majd földdel vastagon befedtek. Télen a *krám*ban tüzeltek és főztek, nyáron pedig az előtte létesített *placcon*.[50] BARABÁS Jenő rudnai gyűjtése szerint (1955): „A bányászok *krám*okban laktak . . . Ott voltak a *krám*ok kőből, abba laktunk mi, bányászok. Deszkával és földdel volt fedve. Középen volt a tűzhely, kétoldalt priccsdeszkára téve szalmazsák. Cserépfazekakba főztünk, ezeket két oldalról melegítettük[51].” „Karám a Kerepessi táró bejárata mellett” aláírással közli egy ilyen épület fényképét

[50] Gonosz Ferenc (szül. 1904, Rudna) szíves közlése apja elbeszélése nyomán.

[51] BARABÁS Jenő rudnai gyűjtése, Néprajzi Múzeum (Budapest) Ethnológiai Adattár.

Gömör megye bányászati monográfiája, s egy 1829. évi számadáskönyv alapján közli az új *karám* építésének akkori költségét, ami kb. 11 szekér fa árának felelt meg.[52]

Az épület neve Rudnán, Nadabulán, Csucsomban *krám*, a dernői, váraljai bányászok nyelvén *karám*. A Csermosnya-völgy távolabbi falvaiban (Lucska, Kovácsi, Barka) szintén ismerik a karám szó 'kunyhó' jelentését, de ott inkább *kunyhót*, *kojibát* mondanak helyette. Gregor Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy a szlovák és a magyar *krám* szó végső soron a szintén 'bányászkunyhó' jelentésű német *Kram*ra vezethető vissza, amelynek első említései Körmöcbányáról 1492—1512-ből ismeretesek. A *lakó-krám*ok a szlovák nyelvterület sok vidékén ismeretesek, s igen valószínű, hogy a német *Kram* szó szlovák közvetítéssel került be szórványosan a magyar bányászok, favágók, szénégetők nyelvébe.[5]

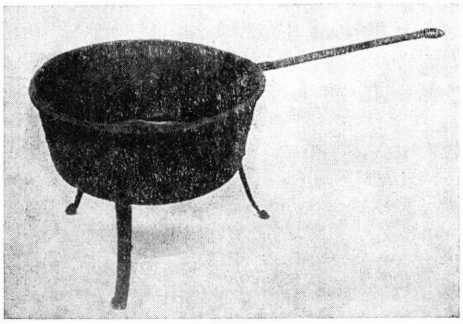

13. kép. Háromlábú vaslábas. Lucska (Lučka). Paládi-Kovács A. felv. 1978

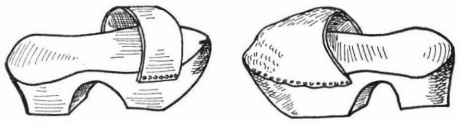

14. kép. Gyári munkások fapapucsa *(slapcsu)*. Dernő (Drňava). Komoróczy M. é. n. nyomán

Figyelmet érdemel a bánya mellett élő bányászok táplálkozása is. Az almásiak (Torna-völgyi magyarok) főként babon éltek. Jó sok bablevest főztek egyszerre, s még harmadnap is azt melegítették fel. A hanzlovai bányászok inkább krumplin és haluskán tengették magukat. Húst csak akkor ettek, ha sikerrel járt az orvvadászat, amiben nagy mesterek voltak. Ismerték a vadak járását és hurokkal, tőrrel nyulat, őzet, sőt szarvast is ejtettek.

A vidéken közismert tény, hogy a régi bányászok elsősorban *haluskát* főztek maguknak a *krám*ban. Gömör monográfiájában írták 1867-ben: „A bányászok fő eledele egész éven át a burgonya- és rozslisztből készült felvert haluska, melyet a hegyi karámban maguk főznek".[54] Az ún. *bányászhaluska* volt a rudnai bányászok fő eledele is. Burgonyát megreszeltek és annyi lisztet szórtak rá, „amennyit a krumpli leve felvett". Akkor összedolgozták a reszelt burgonyát, liszttel és *haluskahányó deszká*ra téve forró vízbe szaggatták. Amikor megfőtt, felvetette a víz, *lyukas kanál*lal kihalászták a fazékból, majd az egészet leszűrték. Mialatt a *halus* főtt, egy lábasba *szalonnakuckát* (apró kockát) vágtak, vöröshagymát aprítottak rá és együtt megpirították. Mire a *halus* kifőtt, elkészült rá a pirított hagyma is, azzal meghintve fogyasztották. Rudnán, Kőrösön s a közeli bányászfalvakban kedvelt étel a *gujka*, a füstölt hússal, felaprított tepertővel töltött gombóc. Nyers *gruja* (burgonya) kell hozzá, amit

[52] Eisele Gusztáv 1907. 373. és 386. lap. Egy új *karám* építéséért 16 frt-ot fizettek, ugyanakkor 12 szekér fáért 18 frt-ot, 1 *stanga* beállításáért 3 kr-t. (Hradek 1829. évi számadás.)

[53] Grgor József 1968. 323.

[54] Hnfalvy János 1867. 93.

megreszelnek, lisztet hintenek rá, tepertőt, megőrölt fokhagymát, vöröshagymát, borsot, sót használnak ízesítőül és gyakran ütnek rá tojást is. Kezükkel az egészet a lisztes nyers burgonyába keverik, gombóckákba sodorják és kifőzik. Alapos főzés után hagymás (tepertős, kuszkás) zsírral meglocsolják, úgy fogyasztják.

A bányába kenyeret, szalonnát, juhtúrót, hagymát, tejet, zsendicét vittek magukkal. Reggelente nem volt más *früstök*, csak hideg koszt. Nyáron gombával, gyümölccsel tették változatosabbá az étrendjüket.

A *krám*-életmód nem egyedül a bányászokra volt jellemző. A településektől távoli határon dolgozó favágók, szén- és mészégetők, erdei munkások is hasonló módon éltek egész héten át. Például Takács László és Dernőről való munkatársai még 1948—49-ben is *krám*ban, kunyhóban laktak a Pipityka (Pipitke) nevű hegy aljában. Naponta nem járhattak haza, csak *szeredán* és szombaton mentek be a faluba. Deszkából ácsolt *priccs*ek voltak a kunyhójukban, azon háltak.

A régi bányászviselet legszembetűnőbb darabja a széles, vastag *bőrsurc* volt (Csucsom), amit hátulról terítettek magukra és elöl kötöttek meg. Ez a kötény eredetileg durva borjúbőr-lepel, amit — viselésmódjára utalóan — a magyar bányák többségében *farbőr*nek neveztek. Olyan széles volt, hogy körülérte a bányászt. Rozsnyón az 1574. és 1603. évi városi alapszabályok előírták, hogy a bányászathoz szükséges bőrt a bányászok kedvezményes áron kapják meg, s a gyertyának való faggyút is a bányászoknak tartották fenn.[55] Nagybánya és Felsőbánya (Szatmár m.) 1347-ből fennmaradt várospecsétjén már megörökítették a viselését.[56] A bányászok bőrköténye (farbőr) használatos volt a középkor végén Nyugat-Európában is. Ezen ülve, térdelve, fekve dolgozott a bányász a rendszerint vizes, nyirkos vágatokban. Farbőrre ülve siklott le a szűk aknákba állított oszlopokon, gerendákon az alsóbb szintekre. Az eredetileg baleset- és egészségvédelmi okból használt bőrkötényt országosan a XVIII. századig viselték, a gömöri bányákban még tovább is. A XIX. században finomabb kivitelben a bányászegyenruha tartozéka lett, díszként viselték.

Nem tudni pontosan mikor és hol alakult ki az ún. *farbőrugrás* szokása. Legtovább azonban Selmecbányán tartotta magát, ahol a Bányászati Akadémia diákjai a *balek*nak nevezett elsőéveseket sörivással és *farbőr*ön való átugrással avatták bányásszá. Ezt a szokást a bányákban Borbála napján(december 4.), a bányászati főiskolákon pedig az új tanév elején tartott *balek-bál*on gyakorolták. Az 1840-es években a selmeci Akadémia igazgatója többször is megtiltotta, de eredménytelenül.[57]

A régi kis családi bányák rövidek és télen hidegek voltak, ezért „tüzelni kellett bennük". Egy nagy vasfazékban néhány hasáb fa parázslott a bányászok háta mögött, azzal „fűtöztek". Vállalati nagy bányákban viszont 100—200

[55] Mikulik József 1885. 49.

[56] A Szatmár megyei ércbányászok tehát már a XIV. század első felében biztosan viselték a farbőrt, s a magyar érchegységek bányászainál a XV. században egészen általános lehetett ez a viselet. Vö. Faller Jenő 1963. 957.

[57] Faller Jenő 1966. 358. A szakma jelképévé vált farbőrt rúdra felakasztva, zászlóként hordozták a menet élén felvonulás, sztrájk, tüntetés esetén. A bányászok 1516-ban kivívták az első hazai bérszabályzatot, amely a bányamunkások heti munkabérét rendezte. A besztercebányai sztrájk idején, 1525-ben mintegy négyezer bányász tüntetett. Ez volt a magyarországi munkásság első megmozdulásainak egyike. Vö. Kemény Gábor 1977. 28—29, 32.

m mélységben olyan meleg volt, hogy ingben dolgoztak, vagy még az inget is le kellett vetni, ha csöpögött a víz (Rozsnyó, Rudna, Nadabula).

A lucskai bányászok a század végén házi kendervászonból varrt ingben és bőrnadrágban dolgoztak. Bőrkötényük, farbőrük nem volt. Nyaranta viszont a faluban és a mezőn is négy szélből varrott vászongatyát hordtak, akárcsak a környékbeli parasztok. Viseletükben, életmódjukban ők különböztek legkevésbé a falvak gazdálkodó, fuvarozó, erdölő népétől. A dernőiek pihenés közben hátra tolták a *bőrkötényt*, és ráültek, de ha *kosaraztak*, elöl hordták, mert a teli vaskosarat magukhoz fogva emelgették. Naponta 20—30 mázsa vaskőnél többet kellett egy-egy *csillér*nek kosarazni, rakodni, s a kosarazás még a bőrkötényt is elvásta. Munka közben — különösen vizes munkahelyen — *cibak*on (meztelenül) dolgoztak. Letették az ingjüket, mert csuromvizesen nem mehettek volna ki a bányából, különösen télen.

Csucsomban a régi bányászok kávészínű *ördögbőr nadrág*ot viseltek, ami erős, nyúzhatatlan volt. Fejükön taplóból készült, sisak alakú, kis *silt*tel ellátott sapkát hordtak. A *taplósapka* a bányában nagyon célszerű viselet, mert a vizet nem ereszti át. Csucsom, Sajóháza és Rudna bányászai az 1920—30-as évekig bőrcsizmát viseltek a lábukon. Egy évnél tovább nem tartott az sem, mert „a bányában megette a kő". Pedig televerték a talpát csizmaszöggel, hogy ne csússzon és ne kopjon könnyen a köves bányákban. Mivel nyáron a csizma melegnek bizonyult, s mivel a szára mindig túlélte a fejét és a talpát, sokan csináltak hozzá fatalpat. A fatalpú csizmában kevésbé izzadt a lábuk. Jártak benne a mezőre és a legelőre is. Egyetlen hátránya az volt, hogy nem hajlott. Századunk elejétől kezdett elterjedni a bakancs viselése. Bányában ehhez lábszárvédőt kellett viselni, mert különben a *vaskosár* feldörzsölte volna a lábuk szárát munka közben. Rudnán és Dernőn a csizmaszárból házilag készített lábszárvédő neve: *habda*.

Századunk első felében különösen Dernőn volt nagy divat a fapapucs, helyi nevén *slapcsu*.[58] Ezt is házilag készítették, s nemcsak a férfiak viselték, de az asszonyok, nagylányok is abban jártak. Még az iskolás gyermekek is hordták. Puha *nyárjúfá*ból vágták ki a talpat, arra apró szögekkel körül felszögelték a csizmaszárból kiszabott, a lábfejet elbújtató felsőrészt. A *slapcsut* eredetileg csak a *gíszer*nek nevezett vagy inkább gúnyolt helybeli vasöntők viselték. Korabeli ábrázolások tanúsága szerint már az 1830—40-es években fapapucsban jártak a dernei vasöntők. Hordták a *sádolók* és a *smelcár*ok is a pörkölő üzemnél és a kohónál. A *gíszer*eket az 1830-as években Csehországból hozatták a gyártulajdonos Andrássy grófok, néhányuknak a neve is fennmaradt.[59] Később a vidék népe Dernő egész lakosságára kiterjesztette a *gíszer* elnevezést és a szomszéd falvak népe az alábbi nótaszöveggel bosszantotta őket:

A derneiek már olyan szegények,
*Faslapcsu*ban járnak a legények,
*Faslapcsu*ban járnak, abban is kiállnak
a kapuba.

[58] *Gyári munkások fapapucsa* elnevezéssel hevederes és *buktatós* változatát örökítették meg a XX. század elején. Komoróczy Miklós é. n. 175.

[59] Döbrentei István vízfestménye a dernői vasmunkásokról meglehetősen közismert. Lásd pl. Fekete Sándor: *Haza és haladás*. Budapest, 1974. 130. A képen látható öt munkásból négynek a nevét is megörökítette a művész: Csatlós János, Rumányi, Horváth Pesta, Kékedy Antal. A Csehországból jött hat öntőmunkás neve: Zeman István, Zeman János, Müller József, Müller Miklós, Knopp Vencel, Piláth Kelemen. (Ulman Lajosné dernői helytörténeti kutató szíves közlése, amit e helyen is megköszönök.)

Pedig kezdetben az őslakosok és a betelepített gíszerek között is voltak ellentétek, verekedések, aminek emlékét az alábbi mondóka őrizte meg:

Szaladj gíszer a slapcsuval
Jön a paraszt bunkós botval.

A Rozsnyó-vidéki ércbányákban hagyományosan olajmécsessel, helyi nevén *kahanc*-cal világítottak. Kócot vagy gyapotkanócot tettek bele és valamilyen olajat. Sajóházi közlés szerint századunk elején repceolaj égett benne, s egy liter kellett belőle hetenként minden bányásznak. Mindőjüknek volt saját *kahanc*a, amit meg kellett venniök és a sajóházi bányánál az olaj árát is a bányászokkal fizettette meg a társaság. Azt tartják, hogy az egészségükre se a bányalevegő, se a por nem volt olyan veszélyes, mint a *kahanc* füstje. Füstölve égett, s egészen fekete lett a bányászok arca műszak végére a mécs füstjétől, kormától. A lucskai bányában, ahol 1903-ban megszűnt a termelés, modernebb világítást nem ismertek, mint a *kahan*nak nevezett olajmécsest. EISELE is több bányáról szólva tett hasonló megállapításokat, mint a rudnairól: „Világításhoz vasmécseket s repceolajat használnak".[60] A vas- és rézlemezből készült bányamécsek a XVIII—XIX. században általánosan elterjedtek, s fejlődést jelentettek a faggyúval töltött cserépmécsekhez képest. Törékenységük miatt a cserépmécseket védett helyre, a vágatok oldalában méterenként kivájt mécstartó fülkékbe kellett állítani, füstjük pedig a *kahancé*nál is kellemetlenebb volt. (Legősibb világítási eszköz a bányában is a fáklya lehetett, s nyilván használták, ahol lehetett, a gyertyát is.) A cserépmécsek botra tűzhető változatát a közlekedés, *bányabejárás* céljára alkalmazták.[61] A *kahan*, *kahanec* a nyelvészek szerint selmeci, felvidéki szó, szlovák eredete nyilvánvaló.[62]

Rudnán, Sajóházán 1918-ban jött divatba a karbidlámpa. Feltűnt már néhány évvel korábban is, de nehezen lehetett hozzájutni, s a bányász keresetéből nemcsak a lámpa árát vonták le, de később a fogyasztott karbid árát, sőt a szerszámkopást is felszámították. (Egyes közlések szerint levonták a béréből még a munkához felhasznált gyújtózsinór, dinamit árát is.) A karbidlámpa szinte napjainkig, 1967-ig a Rozsnyó-vidéki bányászok világítóeszköze maradt.

A bányászélethez kapcsolódó folklór napjainkra elenyészett, mondáik, hiedelmeik egy-egy töredéke maradt fenn csupán. Minden vizsgált településen tudnak még valamit mondani a *bányatörpé*ről. Főként a gyermekeknek meséltek róla és a *permónyik*ról. Így nevezik a sajóháziak a bányaszellemet. Elhalt ember szellemének tartják, aki az *adventlámpá*val rossz utakra, úttalan helyekre vezette a régi bányászokat. Addig csalogatta áldozatát, amíg egyre távolabb kerültek annak otthonától, s végül kimerülten össze nem rogyott. Többen még ma is hisznek a létezésében, és érdeklődésemre saját találkozásukat mesélték el a *permónyik*kal, aki a hegyekbe, sőt a Sajóba is bevezette őket. Dernőn *pormónyik* a világító bányamanó neve. Az is elcsalogatta, meggyötörte a régi bányászokat.

Betléri szlovák neve *perchmánik*. Azt tartják róla, hogy elhagyott bányákban lakozó törpe, aki társaival együtt él, zöld ruhát és piros sapkát visel. Ez a törpe nem árt a bányásznak, inkább jóindulattal van hozzá. A Rudabányán (Borsod m.) élő buléner eredetű családok *permandlik* néven ismerik a bányatörpét, és ezt a szót TARJÁN Jenő a német *Bergmand(el)* szóból származtatja.[63] A buléner-hagyományok szerint a bányatörpék jóindulatú szellemlények, akik a bányában mindenütt jelen vannak. Időnként élelmet és ruhát helyeztek el számukra a vágatokban a föld alatt dolgozó emberek, s azért nem énekeltek, nehogy elriasszák őket. Nevezték őket *kobold*nak, *Nickl*-nek is. Szerepel mon-

[60] EISELE Gusztáv 1907. 365.
[61] Sok jó adatot közöltek a Rudabányán előkerült cserépmécsekről. PANTÓ Endre és társai *(szerk.)* 1957. 90–91.
[62] TARJÁN Jenő 1939. 66.
[63] TARJÁN Jenő 1939. 48.

dáikban a kígyókő, a kincset őrző kígyó, a varázsvessző, s mitikus mondaanyaguk jóval gazdagabbnak látszik a Rozsnyó-vidéki magyarokénál.[64] A gömöri magyar bányászok hiedelmeiben létező bányatündérről, a *marmancs*ról, nevén kívül sajnos semmit sem tudunk.[65] Ez a szó a *permónyik*-kal együtt a régi bányászsök hiedelemvilágának egyik utolsó hírmondója.

A kapitalista nagyipar kiépülése előtt a bányatulajdonosok kezén levő vasolvasztók közvetlenül csatlakoztak a bányákhoz. MIKULIK József szerint Rozsnyó környékén a XVI. században minden nevezetes bányához érczúzó, mosómalom és vasolvasztó tartozott.[66] A nyersvasat feldolgozó hámorok (kovácsoló üzemek) és öntödék sem távolodtak el túlságosan a vasolvasztó kohóktól. Gömörben, s a szomszédos tornai, dél-szepesi hegyekben a vasgyártás — hosszabb pangás után — a XVII. század derekán hanyatlani kezdett, és csak a Rákóczi-szabadságharc első éveiben újult meg ismét. Jórészt akkor feltűnt vállalkozó családok (Szontagh, Pulszky, Sturman, Lányi stb.) tevékenységének köszönhetően. Tudunk például Szontagh Gáspár 1690-ben működő dernői vashámoráról, Lányi Pál 1707-ben üzemelő betléri hámoráról, a rozsnyói hámorról stb.[67]

Új szakasza kezdődött ekkor a gömöri vasgyártás történetének is. Ugyanis a Rákóczi-szabadságharc fegyvergyártását Lányi Pál — a nagyságos fejedelem „vasinspektora" — valamint Sréter János és Lónyay Ferenc főként a Gömör-Szepesi Érchegység vasiparára alapozva szervezte meg. Akkoriban ezen a vidéken legalább 70 hámor működött, s THALY Kálmán valószínűleg nem sokat túlzott, amikor a gömör-szepesi öntödék, kovácsoló üzemek számát százaknak vette. (Ezek közül néhány a kuruc szabadságharc alatt létesült, jórészt korábbi hámorok helyén.)[68] Az ország egyik első magaskohója, nagyolvasztója is Gömörben létesült, — 1722-ben építették fel Dobsinán. Építtetője és tulajdonosa a már említett Lányi Pál, aki a sajógömöri mészáros fiaként született, Rákóczi embereként hámortulajdonos Betlérben és Dobsinán, s aki vállalkozásaival vagyont, nemességet szerzett, s pályája delén a megye alispáni székébe, országgyűlési követének rangjára emelkedett.[69]

Egy évszázaddal később, 1837-ben FÉNYES Elek számos Rozsnyó-vidéki magyar településről írva emlékezett meg vashámorról is. Barkán és Lucskán gr. Keglevich Gábor, Dernőn gr. Andrássy György volt akkoriban „hazánkban ritka jelentőségű vashámorok" tulajdonosa. A XIX. században Berzétén, Betléren, Szalócon, Gombaszögön, Kuntapolcán is dolgoztak vashámorok.[70] Utóbbiak társulati tulajdonban voltak. Fontos fejlemény a gömöri bányászat és kohászat XVII—XIX. századi történetében a nagybirtokos arisztokrácia bekapcsolódása. Például az új dernői vasolvasztót gr. Andrássy György építtette az 1830-as években, — 1838-ban már a finom vasöntést is bevezették, s szállítói lehettek az épülő Lánchídnak. (Ehhez kellettek a már említett *gíszerek*, a külföldről behívott szak-

[64] NAGY Dezső 1957. 319—320.
[65] KOMORÓCZY Miklós é. n. 201.
[66] MIKULIK József 1885. 57.
[67] Az említett családok felemelkedéséhez: ILA Bálint 1976. 285. Lásd még: HECKENAST Gusztáv 1960. 5—7. A gömöri vasgyártás XVII. századi hanyatlására HECKENAST Gusztáv figyelmeztet lektori véleményében, korrigálva saját korábbi megállapításait. Ugyanő hívta fel a figyelmet arra, hogy a Szontaghok már a XVII. század első felében kiemelkedően sikeres vállalkozók. Lektori megjegyzéseit e helyen is megköszönöm.
[68] HECKENAST Gusztáv 1960. 9.
[69] HECKENAST Gusztáv 1962. 24, 30, 34. Lányi Pál már a szabadságharc előtt hámortulajdonos volt Betléren.
[70] FÉNYES Elek 1837. III. 146, 153—155, 341—343. A felsoroltakon kívül Gömör szlovák vidékein is számos vashámor működött.

munkások.) Az 1900-as évek elején — megszűnte előtt — a dernői vasgyár még mindig 90 munkást foglalkoztatott, s évente 40 ezer mázsa nyersvasat és 12 ezer mázsa öntvényt termelt. A helyi bányából kikerült vasércet dolgozták fel a faszénnel hevített 12,6 méter magas nagyolvasztóban.[71] A lucskai nagyolvasztó 11,5 méter magas volt és szintén faszénnel kohósították benne az öt pörkölőkemencében már előkészített vaskövet. Ezt a kohót gr. Keglevich Gábor 1853-ban építtette az utolsó felvidéki bucatűz (paraszt kemence) helyébe. Évi termelése az 1903 előtti utolsó éveiben 30—36 ezer mázsa nyersvas volt.[72]

Az 1860—70-es években Esterházy Pál herceg tulajdonát képezte a gombaszögi vasolvasztó, de azt akkor már a „szalóczi vas-társulat" bérelte. Ennek a társulatnak Vígtelkén és természetesen Szalócon is volt vasgyára. 1867 táján a szalóci munkások napszáma 40—150 krajcár közötti bérskálán mozgott. Ugyanott egy mázsa közönséges vas eladási ára 5 forint 50 krajcár, egy mázsa vasúti sín ára 7 forint volt. A szalóci üzem az 1860-as évek átlagában 10 ezer mázsa rúdvasat állított elő 10 higgasztó és 5 nyújtó kemence segítségével, s „a szalóczi vas minősége régi jó hírét folytonosan megőrizte". A közeli Kuntapolcán Sárkány Károly örököseinek egy, Csetneken pedig két vasolvasztója működött 1867-ben. A berzétei vastársulatnak Berzétén egy, gr. Nádasdy Tamásnénak Betléren két vasolvasztója volt üzemben.[73]

A XIX. század utolsó évtizedeiben és századunk elején Pelsőcön is dolgozott még a Miklóssy-féle kovácsoltacél szerszámgyár, amit 1886-ban alakítottak ki a volt Hámos-féle hámor helyén. A 18 munkást foglalkoztató üzemben főként mezőgazdasági- és bányászati szerszámokat gyártottak hazai és külföldi piacokra. (Pelsőcön talán már a XVI—XVII. században is működött vasolvasztó, a XVIII—XIX. században pedig hámor dolgozott a helyén kisebb-nagyobb megszakításokkal.) 1900—1910 között azonban egymás után zárták be a Rozsnyó környéki vaskohókat, hámorokat, s a *massák* (vasolvasztók) elcsendesedése a magyar vasmunkások százait sodorta létbizonytalanságba. A Borovszky-féle megyei monográfia szerint Dernőn „a Rimamuránvi által szintén szűkebb keretekbe összevont üzem . . . redukált erővel dolgozik". Pár lappal odébb a Pelsőc és Rozsnyó közötti üzemek bezárásáról pedig azt írja: „Pelsőctől a völgyön felfelé haladva, közelben a *vígtelki* kohóra találunk, amely most hidegen áll; majd néhány kilométernyire a hegy lábánál a *gombaszögi* kohó van, mely ezúttal még működik ugyan, de rövid időn belül ezt is beszüntetik. A *berzétei* kohó már évek óta, mielőtt a Rimamuránvi átvette volna, szünetelt. A tulajdonos társaságnak az a terve, hogy a sajóvölgyi kisebb és régi rendszerű kemenczékkel dolgozó telepeken a munkát mindenütt beszünteti, s a nyersvasgyártást egy középponti telepen fogja végezni."[74] A borsodi barnaszénre, Ózdra áttelepült kohászat megvonta a kenyeret a gömöri *smelcár*októl, *gíszer*ektől, sőt a gömöri szénégetők és fuvarosok népes rétege is munka nélkül maradt.

A megmaradt bányák, ipari üzemek kevesebb kereseti lehetőséget nyújtottak a vidék fogatos gazdáinak. Például Nadabulán a Géczy család a pörkölő üzem *sut*ja (érccsúsztatója) alól ökreivel vontatta el az érccel megtelt vasúti vagonokat. Járommal, *tézslá*val és 4 méter hosszú *stájer lánc*cal húzatták a 200—250 mázsás járműveket. Az üzem — a termeléstől függően — naponta 15—20 vagont is megtöltött. Nehéz, járomtörő munka volt a vagonrendezés, csak a szürke magyar fajta ökrök bírták (1949-ig végezték ökrökkel!). A vaskövet a bányák többségéből szekereken kellett a kohókig elszállítani. Eisele szerint a vasércet „a tároló szája előtt halomra döntik, a rátapadó meddőtől a lehetőségig megtisztítják, s szekereken szállítják a dernői olvasztóhoz. A pörkölést az olvasztónál végzik".[75] Századunk első éveiben a lucskai, barkai bányából

[71] Borovszky Samu é. n. 260, 284. Az arisztokrácia szerepéhez: „az Andrássyak 1758 óta tartják saját kezelésükben Dernőt, a Keglevichek is évszázadok óta hámortulajdonosok, de csak a XIX. század végén lesznek vállalkozóvá. A gombaszögi vasolvasztó 1770 óta az Esterházyak tulajdona". Idézet Heckenast Gusztáv lektori véleményéből.

[72] Borovszky Samu é. n. 284.

[73] Hunfalvy János 1867. 283, 285, 288—289. A kohók magassága 30—40 láb volt, átlagos évi termelésük 34 ezer mázsa. Ugyanezek a számadatok jellemezték a gömöri vasolvasztókat az 1900-as évek elején is. Az első nagyolvasztó megépülte, 1722 óta a kohósítás műszaki szintje Gömörben keveset fejlődött a XX. század elejéig.

[74] Borovszky Samu é. n. 261, 282, 285.

[75] Eisele Gusztáv 1907. 333.

is szekereken szállították a vaskövet a lucskai vasgyárba. Alacsony építésű szekeret használtak, ugyanolyat mint ma. Tíz *karfás hosszú derék* volt rajta, ami 300—320 cm hosszú szekéroldalt jelent. Ennél is jobb volt a *deszkás szekér*, amit Rudnán, Kőrösön inkább *kosolyónak* neveznek. Erre lőcsöket nem tesznek, a szekér deszkából készült oldalait négy *rókonca* tartja, elöl-hátul pedig egy-egy felhúzható *súber* zárja le. Követ, homokot, meszet ma is ilyen szekérrel szállíta-

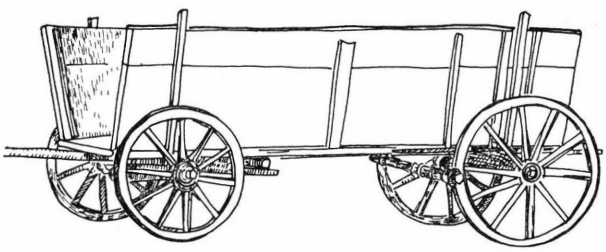

15. kép. Lőcsnélküli *kosolyó*-szekér. Rudna (Rudna). *Gemer 2.* 1956. 139. nyomán

nak. Ezeken a szekereken szállították a kohókhoz, hámorokhoz a sok-sok faszenet is. Jó kereseti lehetőség volt a bányafa szállítása, s az árusításra szánt kovácsolt-, rúd- és hengerelt vasáruk, öntvények, vaseszközök eljuttatása Pestre, Debrecenbe. Századokon át élt a híres gömöri fuvarosok céhes szervezete. Rozsnyó vidékén ezeket a fuvarosokat *furmányos*nak nevezték.[76] A távolsági fuvarozás jól kiépített rendszerét, formáját a pihenő *állás*okat ma is emlegetik még, de a tárgyi emlékek már a múltba vesztek.

* * *

Összegzésül megállapítható, hogy a gömöri vasércbányászat népi emlékanyaga igen sok ismerettel gazdagítja a magyar bányászat múltjáról eddig közzétett forrásanyagot. Részletgazdag kép rajzolódik ki belőle a századelő gömöri bányászainak földalatti munkájáról, szerszámairól, ételeiről, nehéz életkörülményeiről. Századok alatt keveset változó, középkori hagyományokat folytató tevékenység végnapjait, a gépesítés előtti állapotot rögzítik a töredékes emlékek. Adatközlőink vallomásai a dolgozó ember szemszögéből láttatják az olvasóval a bányászelődök nehéz munkáját és szenvedéseit, amelyekről a megsárgult fóliánsok, az egykori bányatulajdonosok rideg számadásai, a statisztikák szenvtelen számadatai mitsem mondanak.

Igen tanulságos a Rozsnyó-vidéki bányászok által megőrzött szakszókincs, ami egyaránt gazdagítja a magyar bányászati terminológia és a rozsnyói nyelvjárás ismeretét. Megállapítható, hogy a XX. század második felében végbement jelentős mértékű magyarosodás ellenére, a használt szakszavak nagyobb részét a német jövevényszavak rétege tette ki. Ugyanakkor számos szlovák eredetű szó is használatban volt. Ezek között említhető a *kahanc, krám, porátka,*

[76] Stromp József 1898. 525. A gömöri furmányosok történetéhez lásd: Ila Bálint 1976. I. 402, 405 és a *Gemer* c. évkönyv II—III. kötetének cikkeit.

s feltehetőleg a *sikta*.[77] Nem is csodálkozhatunk rajta, hogy a gömöri magyar bányászok szakszókincse alapvetően német eredetű, ha meggondoljuk, milyen nagy szerepe volt a németségnek a középkori bányaalapításokban. A XVIII—XIX. században ismét több irányból érte német hatás a Rozsnyó-vidéki bányászatot. Főként Dobsina és a szepesi városok közelségét kell kiemelni, de érkeztek német nyelvű szakemberek Stájerországból, Sziléziából, s más bányavidékről is. A *csille, glajhos, hangot, hunt, hutman, kandli, kapszli, fajszli, karmajzli, kastolc, kopni, krikál, lódál, sachta, slam, stanga, stomp, streka, cinder, stehájzli, fajront, ligend, sifer, sut, permónyik* biztosan német jövevényszó, a *felez, felezolás* pedig egyenesen dobsinai buléner átvétel.[78] Említhetnénk bizonytalan eredetű szavakat *(troszka, kutacs* stb.), s a magyar szóalkotások (pl. *bányabíró, bangyi, kutya, felőr, vájár, vaskosár* stb.) története is érdemes a figyelemre. Végeredményben a megőrződött bányászati szakszókincs is a gömöri táj népeinek együttéléséről, közös történetéről vall. Minthogy az észak-gömöri bányákat német, magyar, szlovák emberek művelték, ma is rájuk emlékeztetnek bennünket a bányászok szavai. Hogy a németeknek számarányukat meghaladó mértékben kerültek be szavaik a közös terminológiába, azzal függ össze, hogy ők honosították meg Gömörben a bányászatot és a bányák műszaki vezetésében mindvégig fontos szerepet játszottak. A *turzók* (bányavállalkozók) között az eredendően polgári, de nemességet szerzett elem (Szontagh, Plettrich, Maléter, Pulszky, Lányi, Sturmann, Sárkány) mellett a magyar arisztokrácia is megtalálható.[79] A nagybirtokos családok (Esterházy, Andrássy, Keglevich, Nádasdy, Máriássy) bányabirtoklása nemcsak a Rozsnyó-vidéki, hanem az egész gömöri bányászatra kihatott. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a számadáskönyveket a XVIII—XIX. században Hrádeken, s más szlovák munkásokat foglalkoztató bányákban is magyar nyelven vezették.

A gömöri *Bányavidék* népe a sokarcú „Gömörország" egyik legjellegzetesebb csoportját alkotja. Etnikai eredetét, vallási összetételét tekintve nem egységes, sohasem volt az. Társadalmi rétegződése is összetettebb volt Gömör más táji csoportjainál. Nyelvében, nyelvjárásában viszont elég egységes ez a nép és sok sajátos, másutt ismeretlen tájszóval él. Hagyományos népi műveltségének egységét a táji környezet és a vidék gazdasági jellegét alapjaiban meghatározó ipari foglalkozások közössége adta meg. S a bányász, kohász, szénégető életforma tekintetében a nyelvhatár sem jelentett éles kulturális határvonalat. Nagyjából ugyanaz a műveltségi állomány és kulturális szint jellemezte az észak-gömöri magyar bányászok, kohó- és hámormunkások, szénégetők, fuvarosok anyagi műveltségét, mint a közeli szlovák és német településeken élő társaikét. A régi bányászélet az e vidéken együttélő népek közös, nehéz sorsa volt.

[77] Gregor Ferenc 1968; Tarján Jenő 1939. 66—67. A *sikta* szó származhat közvetlenül a németből is.

[78] Az említett szakszavak többségét a Dobsináról elvándorolt német bányászok Rudabányán is meghonosították. A német jövevényszavak eredeti formáját a szavak ábécé-rendjében közli Tarján Jenő 1939.

[79] Iglói polgárként kapcsolódtak be a gömöri bányászatba a Szontaghok, a Maléterek, vizesréti jobbágy volt eredetileg a Sturmann család, a sajógömöri mészáros fia volt Lányi Pál. Igaz viszont, hogy a polgári, jobbágyi származású családok is rövidesen nemességet és földbirtokot szereztek. A Szontagh család már a XVII. század elején nemességet szerzett, és Lányi Pál is nemesként csinált karriert. Vö. Ila Bálint 1976. I. 400—402. Erre a társadalmi folyamatra Heckenast Gusztáv nyomatékosan utalt lektori véleményében.

IRODALOM

BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus
1806—1808 *Inclyti Superioris Hungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica.* Leutschoviae

Banícky Gemer.
1907 70 rokov Baníckeho Múzea v Rožňave (red. LABANCZ Stefan). Rožňava

BOROVSZKY Samu (szerk.)
é. n. *Gömör-Kishont vármegye monográfiája.* Budapest

EISELE Gusztáv (szerk.)
1907 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék bányászati monográfiája.* — Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája, I. Selmeczbánya

FALLER Jenő
1943 *Néhány szó a lármafáról.* Bányászati és Kohászati Lapok LXXV. 34—36.
1963 *A farbőr használatának eredetéről.* Bányászati Lapok 96: 12, 957—959.
1966 *A farbőrugrásról.* Bányászati Lapok 99: 5. 355—358.
1975 *Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából.* Budapest

FÉNYES Elek
1837 *Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, III.* Pest
1851 *Magyarország geographiai szótára, I—IV.* Pesten

Gemer 2.
1976 Národopisné štúdie (red. PRANDA, Adam). Rimavská Sobota

GLÓSZ Gizella
1888 *Tájszók. Gömörmegyeiek (Rozsnyó vidéke).* Magyar Nyelvőr XVII. 476.

GREGOR Ferenc
1968 *A bányászszókincs történetéből.* Nyelvtudományi Közlemények LXX. 309—327.

GUNDA Béla
1955 *L'udový transport v Žakarovciach.* Slovenský Národopis III. 150—212.
1978 *L'udový transport v Gemeri.* Gemer, Národopisné štúdie 3. 133—176. Rimavská Sobota.

HECKENAST Gusztáv
1960 *Adatok a vaskohászat történetéhez Magyarországon a XVIII. század elején.* Kohászati Történeti Bizottság Közleményei 3. szám. Budapest
1962 *Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez).* Történelmi Szemle V. 18—36.
1968 *A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig.* In: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Budapest

HUNFALVY János (szerk.)
1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása.* Pest

ILA Bálint
1942—1976 *Gömör megye, I—IV.* Budapest

JANKÓ János
1893 *A torockói vasbányászat és kohászat.* Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, XXVIII. Budapest

KEMÉNY G. Gábor
1977 *Kapcsolatok vonzásában. A tárnák ébredése.* Bratislava

KOMORÓCZY Miklós
1904 *Két különös nyelvjárásról.* Magyar Nyelvőr XXXIII. 221—223.
é. n. *Gömör-Kishont vármegye népe.* In: Gömör-Kishont vármegye (szerk. BOROVSZKY Samu), 164—204. Budapest

Kós Károly
1972 *Torockói vasművesség.* In: Népélet és néphagyomány 52—80. Bukarest

MIKULIK József
1880 *Bánya- és vasipar története Dobsinán.* Történelmi Tár.
1885 *Magyar kisvárosi élet, 1526—1715.* Rozsnyó

NAGY Dezső
1957 *A dobsinai „bulénerek" mondáiból.* Néprajzi Közlemények II: 3—4. 316—322.

PANTÓ Endre és társai (szerk.)
1957 *Rudabánya ércbányászata.* Budapest

PLICKOVÁ, Ester
1959 *Banicka klopačka na Slovensku.* Slovenský Národopis VII.
STROMP József
1898 *Tájszók. Gömörmegyeiek (Rozsnyó vidéke).* Magyar Nyelvőr XXVII. 525.
SZINNYEI József
1893—1901 *Magyar tájszótár, I—II.* Budapest
TARJÁN Jenő
1939 *A vasércbányászat és műszókincse Rudabányán.* Budapest
WENZEL Gusztáv
1880 *Magyarország bányászatának kritikai története.* Budapest

Attila Paládi-Kovács

DAS LEBEN DER FRÜHEREN BERGLEUTE IM KOMITAT GÖMÖR

(Auszug)

Im Aufsatz wird die traditionelle Form des Eisenerzbergbaus — hauptsächlich auf Grund der Erinnerungen der Gewährsleute — beschrieben, wie er an der Wende vom. 19. zum 20. Jh. in den ungarischen Bergbau-Siedlungen des Komitats Gömör noch betrieben wurde. Die Besiedlung der Bergbaugegend geschah im Zusammenhang mit dem Silberbergbau, der seit der zweiten Hälfte des 13. Jhs. kultiviert wurde. Deutsche Kumpel kamen als Siedler in die Gegend und gründeten wichtige Städte (Rosenau-Rozsnyó-Rožňava, Dobschau-Dobsina-Dobšina). Nach Ablaufen des Gold- und Silberbergbaus gegen Ende des Mittelalters, seit dem 16. Jh. wurde der Eisenerzbergbau in dieser Gegend immer mehr betrieben und daran schloss sich auch eine Hütten- und Hammerindustrie an. Zu Anfang des 18. Jhs. befand sich die bedeutendste Eisenindustrie des Karpatenbeckens im Kommitat Gömör. Dort wurde 1722 der erste Hochofen in Ungarn gebaut, gleichzeitig arbeiteten etwa 70 Hammerwerke. Von der Mitte des 19. Jhs. an verlegte sich der Schwerpunkt der Eisenindustrie in das Komitat Borsod, wo man die Kohlenbergwerke nahe hatte, aber der Eisenzerzbau in Gömör wurde weiter ausgebaut.

Die Gömörer Bergleute versahen in den ersten Jahrzehnten des 20. Jhs. in ihren niedrigen Schächten den Abbau des Erzes mit Handgerät, sie gebrauchten den Meissel, Spitzhacken, Hammer und Beile verschiedener Ausmaße und gaben den Instrumenten besondere Namen: ung. *bakó, pucka, slenger, fajszli, stehájzli.* Mit primitiven Mitteln besorgten sie auch das Sprengen des Gesteins, das sie ebenso primitiv beförderten; sie gebrauchten dazu Holzmulden, Tränken und Eisenkörbe; sie kratzten das Erz in zweihenkelige Gefässe zusammen und hatten drei- und vierrädrige Grubenhunde, die aber nicht auf Schienen, sondern auf Planken geschoben wurden. Diese Grubenhunde oder Förderwagen waren in Form und Maß sehr verschieden und hießen mal einfach Hunde (ung. *hunt)* oder *karmajzli, kutya, bangyi* oder *csille.* Von ihren Vorfahren hörten sie, daß das Erz auch in Ledersäcken oder in Rindenkörben befördert wurde.

Die Bergleute in Gömör arbeiteten um 1900—1910 zumeist 12 Stunden am Tage unter der Erde. Die Nacht verbrachten sie in Gruben oder Hütten in der Nähe des Bergwerks. Diese Bauwerke nannten sie in den Jahren 1900 bis 1910 *Krám* oder *karám* und in jedem dieser Räume fanden vier bis sechs Menschen ihr Lager. In derselben Hütte kochten sie ihr Abendessen, hauptsächlich aus Kartoffeln und Mehl bestehend und nannten das Essen *bányászhaluska* (Bergmannsnockerln). Am Freitagabend gingen die Kumpel ins Dorf und kamen am Montag mit Verpflegung für die ganze Woche in ihren Ranzen zur Arbeit zurück. Zu ihrer Ausrüstung gehörte als Spezialität einen grosse Lederschürze, auf der saßen, knieten oder lagen sie bei der Arbeit auf der feuchten Erde; sie hatten eine Mütze mit Schirm aus Baumschwamm, Hose und Stiefel waren aus *ördögbőr* (englisch Leder, wörtl. Teufelshaut). Zur Ausrüstung gehört auch die Bergmannslaterne, die mit einer in Öl getauchten Lunte leuchtete. Von grosser Wichtigkeit in ihrer Glaubenswelt war der *permonyik* < *permandlik* < *Bergmand(e)l* und die Bergfee, die den Namen *marmancs* hatte. Den Pfingstmontag feierten die Bergleute gemeinsam in ihrer prächtigen Uniform, zogen mit Fahnen in die Kirche; am Nachmittag besprachen sie ihre gemeinsamen Angelegenheiten, hörten den Bericht des Kassierers an und verbrachten den Abend in der Kneipe.

Die Lebensweise und Kultur der Bergmänner repräsentieren eine sonderbare Schicht der Bevölkerung, die in Gömör trotz der gemischten ethnischen Abstammung

ziemlich einheitlich war. Im 18. und 19. Jh. war die Bevölkerung das Bergreviers in Gömör überwiegend ungarisch, bekam aber der noch erhalten gebliebene deutsche Bestandteil aus der benachbarten Zips und sogar auch aus der Steiermark und Schlesien deutschen Zuwachs. Deutsche waren die qualifizierten technischen Führer, die Bergwerksobern, daher kommt es, daß die Bergmanns-Terminologie stark mit deutschen Wörtern durchsetzt ist. Die ungarischen Wörter sind relativ wenig und die slowakischen noch weniger. Verwunderlich ist das, weil vom 18. Jh. an immer mehr Männer aus den slowakischen Dörfern der Umgebung in die Gruben strömten.

Eine Gruppe der Grubenbesitzer kam aus der ungarischen Aristokratie (die Grafen Andrássy, Esterházy, Nádasdy, Máriássy, Keglevich u. a.). Eine andere Gruppe bestand aus bürgerlichen Unternehmern, die von Beginn des 19. Jhs. an Gemeinschaften *(unio, coalitio)*, später Aktiengesellschaften errichteten (beteiligt waren die Familien Szontágh, Plettrich, Pulszky, Lányi, Sárkány u.a.). Die bedeutendste Aktiengesellschaft wurde 1881 gegründet. Die Administration der Gruben geschah in ungarischer Sprache bereits seit dem 17. Jh. und in noch stärkerem Maße vermehrten sich die ungarischen Fachausdrücke gegen Ende des 19. Jhs. im Zuge der beschleunigten kapitalistischen Entwicklung. Nach dem Ersten Weltkrieg trat im Bergmannsleben auch in dieser Gegend eine rasche Veränderung ein, was übrigens auch für die anderen Bergbaugegende des Karpatenbeckens gilt.

KÖZLEMÉNYEK

Balogh István

Ebéd és vacsora

Adatok a debreceni étkezési szokásokhoz a XVII—XIX. századból

A nyugat-európai és hazai étkezési rend történeti alakulásának vizsgálata során KISBÁN Eszter arra a megállapításra jutott, hogy nálunk éppen úgy, mint Európában mindenütt, a napi kétszeri étkezés volt szokásban: a főétkezés délelőtt 10—12 óra között az *ebéd*, amelyet latin szóval *prandium*mal jelöltek, s estefelé 5—6 óra között a *vacsora*, ennek latin megfelelője a *coena*.[1] A hazai történeti adatok az étkezési időpontok későbbi órákra való eltolódását és a napi háromszori étkezés lassú kialakulását bizonyítják.[2]

KISBÁN Eszter feltételezi, hogy a városi polgárság és a parasztság körében a napi háromszori étkezési rend és az étkezési időpontok eltolódása az előkelő rétegek példája nyomán alakult ki. A parasztságnál a XIX. században, de még a jelen század első felében is — főleg téli időszakban — a napi kétszeri étkezés még mindig uralkodó szokás maradt. Az egyes társadalmi rétegek körében eltérő módon alakuló étkezési rend megállapításához támpontul a hivatalok, a kollégiumok, az iparosok és a napszámosok napi munkabeosztásának vizsgálatát ajánlja.

Ez utóbbi szempont figyelembevételével, némi adalékkal kívánván szolgálni, a debreceni református kollégium diákságának XVII—XVIII. századi tanulási és étkezési napirendjét vettük vizsgálat alá. Az köztudomású, hogy ebben az időben a kollégiumban tanuló, mintegy 250—300 diák élelmezését a város népe látta el, *sorfőzés* formájában. Ennek technikai lebonyolítására az 1657. évi iskolai törvény egyes pontjai utalnak. Ez a törvény az ez évbeni diáklázadás eredményeként jött létre, de a már körülbelül száz éve kialakult iskolai rendtartás még érvényben levő szokásait is belefoglalták. Számunkra a sok pontból álló törvénynek két vonatkozása — a tanítási és étkezési rend — ad eligazítást.

A XVII. század második felében, a törvény létrejötte táján, a délelőtti tanítási órák reggel 6—7 és 9—10 óra között, a délutániak pedig 2—5 óra között voltak. A délelőtti órákat a professzorok — ez időben kettő —, a délutáni ismétlést a publicus praeceptorok (a tógátus diákok közül választott segédtanítók) tartották. Az ismétlő órákra a tanulók *ebéd után egy órakor* (post prandium ad horam primam) összegyűltek az osztályokban, katalógusolvasás végett.[3]

Az 1657. évi törvény részletesen szabályozta a tanulók ellátását, amelyet a *coetus* (az ifjúság egyeteme) által választott tisztségviselők intéztek. A két *coquus* kötelessége volt, hogy a *mendicans* diákokkal a napi élelmet a város lakóitól összegyűjtse. A közös ételből (ex communi cibo) a coetus előljárói a többi diákkal egyformán részesültek. A coquusok a város lakóitól „emberséges megszólítással és kéréssel" szedték össze az élelmet, s a törvény előírta nekik azt is, „a szegényeket erejük felett ne zaklassák" a „ka-

[1] KISBÁN Eszter 1975. 180—181., 185.

[2] KISBÁN Eszter 1975. 182—183; — Az ott idézett adatokat bővíteni is lehet. Forgách Simonnak, II. Rákóczi Ferenc vezénylő tábornokának XVIII. század elején kelt (dátum nélküli) konyhai rendtartása szerint „a mi asztalunk előtt a cselédnek 11 órakor délre és estvére 6 órakor tálaljanak. Aki akkorra — mi szolgálatunkon kívül — későn jár, tarde venientibus ossa". A tábornok étkezése megeshetett a cselédség ebédje és vacsorája előtt és után egyaránt. — Rákóczi György 1643-ban kelt udvari rendtartása szerint az ételek ízesítésére felügyelő és a drága borsot őrző *borsoló mesternek* reggel 9 órakor és este 5 órakor kellett jelen lenni a konyhán, ahol a főszakács és a szakácsok jelenlétében adta meg az ételek ízét. Tört. Tár. 1882.: 396; — Századok. 1873. 495.

[3] Az 1647. évi iskolai törvény: Leges speciales XII. Art. II. és Art. IV., BÉKEFFY Remig 1899.

pottakért köszönetet mondjanak". A coquusok gondozták ez étel elhozására szolgáló közös cserépfazekakat, és ők adtak számot az eltörött fazekakról.

A közös ételből a *senior* (a coetus elöljárója) és a *contrascriba* (a jövedelmek kezelője) a számukra járó egy-egy adagon felül még kettőt kaphattak, és a mendicansok számára is félretettek hármat vagy négyet, a többit „egytől-egyig a coetus elfogyasztására illendően fel kellett tálalniok". A város lakói a természetbeni ellátást pénzen is megválthatták, ezt a contrascribának befizették, de a járandóságon felül kapott pénzt a coquusok megtarthatták maguknak.[4]

A törvény szabályozta az étel elhordásának és az étkezésnek a rendjét is. A két hónapi időtartamra választott coquusok délelőtt 9 órára, délután 4 óra után a mendicansokkal kimentek a soros ételadóhoz. A kollégiumból a megírt időpontok előtt senki sem mehetett ki. Eszerint a polgárházaknál ez idő tájban készülhetett el az ebéd és a vacsora. A cívis háztartásban tehát 10 óra tájban ebédeltek és délután 5 óra tájt lehetett a második étkezés.

A mendicansok a közös cserépfazekakat jól elmosogatva vitték magukkal, és az étellel teli edényeket a „megadott jelre idejében az auditoriumba vitték és rendben az asztalokra rakták". Étkezés után a mendicansok „az asztalokat, az ülőhelyeket, a padlót a csontoktól és a kiöntött főzeléktől megtisztogatták, az előadótermet bezárták".[5]

A szolgadiákok közül két hónapi időtartamra a coetus elöljárói *lotor*okat jelöltek ki, ezek a maradékért elmosogatták az edényeket. A kijelöltek e munkát kötelesek voltak felvállalni.[6]

Az előírások tehát megadják a kollégiumi étkezés időpontját és rendjét. Ez lehetett érvényes az előző évszázadra is. De néhány kérdés mégis nyitva maradt. Nem tűnik ki belőlük, hogy a sorfőzést az egyes cívis háztartások végezték-e, vagy csak a nyersanyagot (húst, szalonnát, zsírt, főzelékféléket, száraztésztát stb.) adták hozzá, és a coetus által fogadott főzőasszonyok készítették az ételt. A törvény egyik pontja mindkettő meglétére enged következtetni.[7]

A XVI. században a város magisztrátusa a malmok jövedelmének egy részét rendelte a diákok ellátására, amelyet nyilván liszt alakjában adtak, és kenyérnek a *pistor* sütötte meg. Az is bizonytalan, hogy ez a diákok közül való volt, vagy fogadott kenyérsütőket értettek alatta. A kenyér kiosztásáról mindenesetre ő gondoskodott. A XVIII. században már a coetus által fogadott *főzőasszonyok* készítették az ételt. A Csokonai Vitéz Mihály elleni perben az egyik vádpont az volt, hogy kifogásolta a főzőasszony ételét. Illetlen szavak kíséretében azt üzente neki: „csinálja jobban a vetrecét, ne tegyen bele annyi hagymát".[8]

A kollégiumban a XIX. század első felében a napi kétszeri étkezés megmaradt, bár időpontja későbbre tolódott, délután 1 és 6 órára. De a konviktusban étkezők a napi kenyéradag *(brugó)* mellé csak a jelen évszázad elejétől kaptak *rántott levest (zupát)*.

Feltételezhető, hogy a XVII. századi kollégiumi étkezési rend a cívis-polgárság étkezési rendjét tükrözi, tehát az ebéd és vacsora szokását. Az iskolai törvények nem szólnak az ételekről. A debreceni diákhagyomány nem tudott soha a levesételekről, csak egy fogást emleget, amely mindig *vastagétel* volt. Debrecenben ez alatt főtt, tésztás ételt értettek (galuskát, reszelt tészta *gombótát*, sűrű rántásos káposztát hússal, babot, borsót,

[4] Leges speciales IV. Art. X; VII. Art. I—III. és VI.

[5] Leges speciales, Art. II.

[6] Leges speciales, IX. Art. III.

[7] Leges speciales, IV. Art. VI. „A főzni nem tudóktól vagy nem akaróktól az étel helyett adott pénzt adják át a constrascribának". — A kollégium történetének kutatója szerint „a város tehetősebb polgárai . . . sorban főztek az iskolának és az eledelt a diák vagy a család asztalánál fogyasztotta el, vagy a kisebb diákokkal behordatta magának az iskolába". Nagy Sándor 33. I. 36—37. Ez az állítás ellentétben áll az 5. jegyzetben idézett rendelkezéssel, amely világosan arról beszél, hogy a behozott ételt a közös nagy auditoriumban fogyasztották el. A XIX. század második fele óta tudjuk, hogy egyes polgárházak egy-két diákot rendszeresen ebéden láttak az asztaluknál. Ez azonban nem sorfőzés, mert a vendégül látottak rendszeresen egy családhoz jártak. Az idézett pont a coquusok kötelességévé tette az étel behordatását, amelyet akár maga főzött meg az ételadó, akár a coetus főzette a pénzbeli vagy természetbeni adományokból. — A coetus jövedelméről 1706-ban felfektetett számadáskönyv címlapján a kápsálás (az adománygyűjtés) különböző jelenetei vannak ábrázolva. A nyers sertésorját cipelő diáknak a civisek pénzt, csizmát, alsó ruhát, élősertést, kolbászt, hordó bort adnak, a cívisleány fején hordott cserépfazékban vagy kosárban kész ételt, kenyeret visz. Tiszántúli ref. egyházkerület könyvtára.

[8] Nagy Sándor 1933. I. 92.

lencsét vagy füstölt húsos savanyú leveseket (hagymalevest, kanecetest vagy savanyú ugorkalevest).

A debreceni cívis-polgári étkezési rend átalakulásának menetét nem ismerjük, de nem lenne reménytelen felderíteni. Az bizonyos, hogy a XVIII. század folyamán ment a változás végbe, mert az emberi emlékezet és az írásos feljegyzések szerint a XIX. század első felében már a paraszt-cívisek körében is a napi háromszori étkezés az általános: reggel 7 óra tájt volt és van a *fröstök*, délben pontban 12 órakor az *ebéd*, és este naplemente után a *vacsora*. Egy 1845-ben keltezett híradás szerint az agrárfoglalkozású cívisek birtokain a mezőgazdasági munkák idejére napszámosokat fogadtak. „A napszámosok bére 30—50 krajcáron kívül *háromszor napjában meleg étel;* reggel *lebbencs*, délben *gulyáslével készült hús*, de *mindennap hús*. Ünnep és vasárnap helyette kalács."[9]

A tudósító ugyan erről nem szól, de családi hagyományként tudom, hogy az esti étkezés *öregtészta* volt. Így nevezték a kölessel összefőzött *tésztás kását*, a bő, szalonna tepertővel készített *pirított* és *pirítatlan öhönt* vagy *slambucot*, amit száraz lebbencs tésztából öregre (lé nélkül) főztek.

Az első és második világháború között a már paraszttá vált cívis utódoknál a bentkosztos napszámosoknak — de a gazda családjának is — a napirend a háromszori étkezéshez igazodott. Reggel pirított vagy pirítatlan *tésztaleves* vagy *tejbe tészta*, az ebéd húsos étel esetén egy fogásból állott, hústalan ebédnél volt valami leves (pergelt, bab, kömény), utána főtt vagy kelt sült tészta. Vacsorára kenyeret szalonnát, tejet adott a gazda, néha lehetett lebbencsleves is.

A hortobágyi pásztorok étrendje a XIX. század eleje óta — ugyanis korábban jóval több volt a hús — úgy alakult, hogy napjában főtt ételt kétszer ettek, korán reggel még a jószág megindulása előtt, a kunyhónál volt a fröstök (pirított tésztaleves, slambuc vagy tésztás kása). A bojtárok — mivel délben nem tudtak a kunyhóhoz menni — egy darab kenyeret tettek a szűrujjba, ezt délben ették meg. Ezt *kenyérebéd*nek hívták. Este, mikor a jószág beállott az állásra, mentek vacsorálni. Ez hetenként háromszor húsos étel volt füstölt hússal, a hét többi napján *öreg tészta*.

A XIX. század közepe óta, a cívis-parasztság körében végbement társadalmi és gazdasági differenciálódás miatt és a bérmunka nagyobb arányú kibontakozása következtében az étkezés rendje erősen megváltozott, de a napi háromszori étkezés általánossá vált. A hortobágyi pásztorok étkezési rendjét a foglalkozás alakította a mondott formára. Egyébként a gazdasági és társadalmi helyzet számos változatot alakított ki, főleg évszak szerint, mert télen a napi kétszeri étkezés (reggel 9—10 és este 5—6 óra tájt) elég általános maradt.

A foglalkozások és évszak szerinti specializálódásra Kisbán Eszter is utal.[10]

IRODALOM

Békeffy Remig
1899 *A debreceni ev. ref. főiskola XVII—XVIII. századi törvényei.* Budapest
Kisbán Eszter
1975 *Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása és az ebéd.* Magyar Nyelv LXXI.
1975a *Tagesmahlzeiten im Wandel am Beispiel Ungars.* In: Ethnologische Nahrungsforschung. Kansatieteelinen Arkisto 26. Helsinki
Nagy Sándor
1933 *A debreceni református kollégium.* Hajdúhadház

[9] Hetilap. 1845. 35. sz.
[10] Kisbán Eszter 1975a. 120—124.

István Balogh

LUNCH AND SUPPER. DATA REGARDING EATING HABITS IN DEBRECEN FROM THE 17th—19th CENTURY

(Abstract)

The inhabitants of the city of Debrecen supported 250—300 students of the local Calvinist College by supplying them with food, each family in turn. It happened either by granting the stuff, from which the woman cooks of the College prepared the meal, or groups of students, having meal together gave their pots to different houses in turn one after the other and got the pots back with the ready-made dish in it. The series of laws of the College, from 1657 to the 19th century, makes it possible for us to follow the changes in the time and order of the meals. There were two meals daily in the 17th century. The first one was due between 10—12 hour and the other one at around 5—6 hour in the afternoon. In the first part of the 19th century, still 2 meals were common at the College, but their time was shifted to 1 hour p.m., and 6 hour p.m. respectively. This order of the meals represents a transition to the system of 3 meals a day. In the 19th century, following the example of the higher ranking people, having meals 3 times daily was also spreading among peasants, but in many places it is common still this century, in wintertime to have only 2 meals daily. The regulations prescribing the provisions for hired men, made daily 3 meals obligatory at the beginning of the 19th century. Informations regarding the assortment of dishes can be found in these regulations as well.

Takács Lajos

A cserélhető (rövid és hosszú) karfás szekér eredetéhez

A Dunántúlon és némely részen az Alföldre is átnyúlva a széna és szalma hordására azt a szekérfajtát alkalmazták, amely oldalai és nyújtója cseréjével átalakítható volt többféle célra is. Így pl. rövid oldalakkal nehezebb anyagok: föld vagy trágya hordására, míg hosszabb oldalakkal: széna és szálas gabona szállítására. Ez utóbbi időnként vendégrudak, „karfák" felszerelésével is bővült, és így különösen alkalmas volt szálas gabona szállítására.

A hosszú oldalakkal átalakítható szekerek adatai zömmel a XVIII. sz. közepétől, uradalmi feljegyzésekből maradtak ránk. Így a Festetich család vasszécsényi uradalmának egyik 1750. július 14-i feljegyzése szerint az uraság részére vásároltak „Egy pár hosszú oldalt, nyomó Ruddal együtt" 1 frt 25 xr-ért.[1] A Festetichéknél nem kevésbé fejlett Széchenyi-uradalomhoz tartozó Segesden (Somogy m.), 1779. január 14-én, amikor a gazdaságot a rosszul gazdálkodó árendástól vették vissza, az egyik tanú arról tett bizonyságot, hogy „hat ökör után való jó vasas Szekér minden Szerszámostul volt keze alatt" és a „Szekérhez tartozó jó hosszú és rövid oldalakat is" használta.[2] Ez a szekér ugyan a gabonahordáshoz nehéznek látszik, de az átalakítható szekér léte kétségtelen. Az ugyancsak Festetich uradalomhoz tartozó, illetve annak központjaként számon tartott Baltavárnak (Vas m.) pottyi majorjában pedig 1785-ben a fenti szekérből hármat írtak össze a következő formában: „Vasas Szekér hosszú és rövid oldalakkal".[3] Majd újból a Széchenyi család birtokán, mégpedig a Zala megyei uradalmakban az 1807-es leltár szerint a következő átalakítható jármű található Pölöskén: „Négy ló után való kotsi, rövid és hosszú oldalakkal, ahoz rövid és hosszú Lántz", 65 frt értékben. Ugyanott: „Béres Szekér rövid és hosszú oldalakkal, ahoz rövid és hosszú Láncz" 65 frt értékben. 2 db Barnakon: „vagyon Béres szekér rövid és hosszú oldalakkal és minden készülettel . . . 60 frt értékben" 5 db Bakon: „Ökrök után való vasas avét szekér, ahoz két Rövid és két hosszú oldal, 8 iga

[1] OL., Festetich cs. lt., 24. cs. (Scrin. II.) K.
[2] OL., Széchenyi cs. lt., 214/IV/1/L.
[3] OL., Festetich cs. lt., 6. cs. (Scrin. II) A.

szeg, vas 4 nyakszeg, vas, 2 vasas Tesla, lánczal együtt" 55 frt értékben 2 db. És végül Szentgyörgyváron: „Vasas Béres Szekér" 40 frt értékben 2 db.[4]

A fenti adatok szerint a rövid és hosszú oldalt többféle járműre is alkalmazták, lovas kocsira éppúgy, mint béresszekerekre, sőt úgy látszik, hogy a szerveződő uradalmakban szinte valamennyi fontosabb jármű és elsősorban a nehéz béresszekerek átalakíthatók voltak. Ez a tény az efféle szerkezetű járművek nagy elterjedettségére is utalhat.

S hogy az efféle jármű nem pusztán a legfejlettebb uradalmaknak volt a tulajdona, hanem középszintűekben is előfordult, arra az az 1819. február 13-án készített összeírás is utal, melyben Zalabéren a Horváth família javait vették számba. A tételek között szerepelt például ez is: „Dömötör János Béresnek Szekere, hosszu oldal hijával" 1 frt 40 xr. értékben. Figyelemre méltó, hogy a hosszú oldal hiányát külön is megjegyezték, hihetőleg azért, mert az a szekerek igen fontos tartozéka volt. De a rendkívül alacsony érték is, ami a szekér kopottságán túl egyszerű kivitelezésre is utalhat. Ez pedig azt jelenti, hogy az ilyen olcsóbb eszközt a jobbágyok is beszerezhették.[5]

De más adatok is utalnak arra, hogy a cserélhető oldalú szekerek nem az uradalmak találmányai, még ha nagyobb mértékű elterjedésük az uradalmak összeírásában tapasztalható is a XVIII. sz. közepétől. Éppen annak a Festetich családnak, kinek uradalmaiból a fenti adatok előkerültek, tolnai uradalmi központjában a tiszttartó 1747-es számadásai között szerepel olyan tétel is, amely azt bizonyítja, hogy az uradalomnak tolnai — és nem uradalmi — bognárok készítettek hosszú oldalt, és ezért 5 frt-ot kellett fizetni. Mint az indoklás mondja, a bognár „az Szekerekre Hosszú, Széna Hordanyi való oldalakat tsinált".[6]

Ezt pedig mintegy kiegészíteni látszik az az adat, amely ugyanezen évből került elő. A tiszttartó elszámolásában ugyanis ez olvasható: „Búza hordásra Fogattam Tolnai Hentz Mihályt és Vammer Pétert és füzetem nékik 2 frt-ot."[7] Valószínű viszont, hogy az e munkára felfogadott tolnai lakosok a hordásra már a legalkalmasabb, hosszú oldalakkal álltak ki.

A fenti adatokból mindenesetre nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a cserélhető oldalú járművek az uradalmak révén terjedtek el, csak azt, hogy a XVIII. sz. közepétől az uradalmak is hozzájárultak szélesebb körű alkalmazásukhoz. Ugyanakkor az is kiderült, hogy e járműveknek készült egyszerűbb, olcsóbb változata is, olyan, amelyet a jobbágy is megvásárolhatott és az effajta szekereket helyben a falusi, illetve a mezővárosi bognárok készíthették.

S ezzel a jármű kutatásának végére is értünk volna, ha nem kerültek volna elő máshonnét meggondolkoztató adatok. 1721. június 24-én a Pest megyei Mogyoródon a határok meghatározása érdekében nagyszámú tanút hallgattak ki, főleg olyanokat, akik a török alatt is e vidéken éltek, és közvetlen tapasztalatból ismerték e környéket és a falvak határait. E tanúk között szerepelt a 71 éves Pap János is, aki a török alatti munkájáról a következőképpen számolt be: „Tudgya nyilván és valósághossan, hogy a' Rákost a' Pesti Török kaszálta, mert midőn a' Fatens a korban Kereszturon lakott, magha is kaszált a' Fatens a' Rákoson harmadában a' Török engedelmébül . . ." S ehhez kapcsolódva mondta el azt, ami minket is közvetlenül érdekelhet: „egyszer pedigh a' Fatenst — olvasható a vallomásában — a' Török ugyan a' Rákoson, hogy magának hosszu Szekéren, a' Töröknek pedigh rövid Szekéren vitt onnan Szénát, rútul akkor megh hurtzolta . . ."[8]

S mivel e környéken nem ismeretes két különálló, rövidebb és hosszabb szekér, de a recens adatok alapján előfordul a cserélhető oldalú, feltételezhető, hogy adataink is ilyen szállítóeszközről adtak hírt. Ha ténylegesen arra vonatkoznak, akkor már csak az derítendő fel, miként is került ez a típusú eszköz a török alatti jobbágyok kezére ?

Az a lehetőség, hogy a töröktől terjedt el, eleve kizárt a török járművek ismeretében. A helyi fejlődés lehetősége ugyanúgy elképzelhetetlen. Nem marad más lehetőség, mint annak a feltételezése, hogy az átalakítható szekér még a törököt megelőző időszak vívmánya, amelyet — nem kis mértékben praktikus volta és olcsósága miatt — a török megszállás alatt is őriztek és megtartottak. S talán nem járhatunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy e praktikus jármű is annak a több ágú gazdasági fejlődésnek az

[4] OL., Széchenyi cs. lt., 188/III/1/F.
[5] OL., Festetich cs. lt., 9. cs. (Scrin. II) B.
[6] OL., Festetich cs. lt., 40. cs. (Scrin. III) B/K.
[7] OL., Festetich cs. lt., 40. cs. (Scrin. III) B/K.
[8] PML., Processus Terminati 1735/6.

eredménye, amely a középkor végén nálunk is megmutatkozott, és a termelésben is több korszerű eszköz meghonosodását elősegítette. (Vö.: nehéz eke, kaszás aratás stb.) A nagyobb arányú árutermelésnek feltétele volt a jobb forgalom és a differenciáltabb közlekedési eszköz is. Az ekkor fellendülő forgalom jobb kielégítésének igénye hozhatta létre azt a differenciálódást is a szállítóeszközökben, amely már ekkor tapasztalható volt, és amelynek fejlődését éppen a török kori állapotok szakították meg. S ha a mogyoródi tanú adatai ténylegesen átalakítható járművekről szólnak, úgy az is kitűnik, hogy bizonyos, középkor végi vívmányok képesek voltak még a törökkel hozzánk telepített idegen világban is egzisztálni, és ha nem is fejlődtek, de megmaradtak.

Lajos Takács

ÜBER DEN URSPRUNG DER WAGEN MIT AUSWECHSELBAREN (KURZEN UND LANGEN) LEITERBÄUMEN

(Auszug)

In Westungarn und zum Teil auch im Tiefland sind von Pferden oder Ochsen gezogene Wagen in Gebrauch, deren Seiten und Langbäume ausgewechselt werden können, die kürzeren auf längere. Mit kurzen Seiten werden die schweren Materialien, Erde, Stallmist usw. transportiert; zur Einfuhr von Heu und Getreide nimmt man die lange Wagenseiten. Anhand archivarischer Quellen kann der Verfasser bis zur Mitte des 18. Jhs. die Verwendung des Wagentyps zumeist auf Herrschaftsgütern, dokumentieren. Aus einem Zeugenverhör, das 1721 im Komitat Pest stattfand, geht indessen hervor, daß die Bauersleute der Gegend bereits im 17. Jh. — während der türkischen Besetzung — die Wagen mit auswechselbaren Seiten kannten. Sie mußten sich mit dem türkischen Gutsherren auseinandersetzen, weil sie für diese das Heu mit kurzeitigen Wagen, für sich selbst aber mit langseitigen einfuhren.

Kovács Katalin

A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszántó példája alapján

Az alábbi tanulmány arra próbál választ keresni, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján milyen tényezők irányították egy dunántúli falu lakosságának sorsát, és a kérdés másik oldalaként: hogyan alakította e népesség életfeltételeit, „nyomta rá bélyegét" az őt körülvevő világra, kényszerítette ki a megélhetéséhez szükséges megváltozott települési és társadalmi struktúrát. A dolgozat célja mindenekelőtt adatközlés volt: kisebb utalásoktól eltekintve nem törekedett a helyi tényezők egybevetésére hasonló mikro- és makrotáji folyamatokkal, valamint nagytársadalmi jelenségekkel. Csupán egy, a néprajzi szakirodalom által kevésbé kutatott településforma kialakulásának és életének ismeretéhez kívánt adalékul szolgálni.

A község a mai Zala megye keszthelyi járásában fekszik a Rezi, a Tátika és a Szántói-hegy által határolt völgyben és a Szántói-hegy egy részére felhúzódva. Adottságait tekintve már nem tartozik a kedvező talaj és domborzati viszonyokkal rendelkező balatoni borvidékhez, a szőlő- és gyümölcstermesztésnek mégis meghatározó szerepe volt a lakosság életében. A környező falvakhoz viszonyítva Zalaszántónak mint járási székhelynek kiemelkedő szerepe volt a XIX. század második feléig, míg át nem vette e tisztséget Keszthely, amely kétségtelenül alkalmasabb volt a körzeti központ szerepének betöltésére.

Zalaszántó sajátos települési jellegét az adja, hogy a zárt falun kívül (soros, szalagtelkes település), a szőlőhegy szétszórt parcelláin is találunk állandó lakásra szolgáló épületeket. A gazdaságok térbeli elhelyezkedését vizsgálva, a két nagy településszerkezeti egységnek (hegy, falu) nem tulajdoníthatunk tiszta funkciósorokat a lakó- és a munkahely egymáshoz való viszonya alapján, ehelyett a következő típusokat különíthetjük el, századunk harmincas éveiig tartó érvényességgel:

— falubeli lakóház vagy lakrész, a portán található gazdasági épületekkel, a határ különböző pontjain található birtokrészekkel;

— falubeli lakóház vagy lakrész, szőlőhegyi gazdasági épületekkel, a határ különböző pontjain szétszórt birtokrészekkel;

— szőlőbeli lakóház, helyben csatlakozó gazdasági épületekkel, a határ különböző pontjain található birtokrészekkel;

— szőlőhegyi lakóház csatlakozó gazdasági épületekkel és a portát övező birtokkal.

E négy forma különböző településtípusok jegyeit hordozza, az egyszerű településtől a megosztott településeken át a szórványig. Mivel az utóbbi típus nem került túlsúlyba a két előzővel szemben, a szőlőhegyi és a falusi lakosság egy közigazgatási egységben maradt, jóllehet a külterületi népesség aránya 1949-re 42,2%-ra emelkedett az összlakosság arányában.

A továbbiakban e sajátos településszerkezetnek a kialakulását próbáljuk nyomon követni részben a terepen végzett gyűjtőmunka, részben levéltári források és népszámlálási adatok elemzése alapján.

A község lakosságának (illetve lakóépületeinek) térbeli elhelyezkedését első megközelítésben a katonai felvételek térképeinek segítségével határozhatjuk meg. Az 1784-es első felmérés Zalaszántót mint egyszerű soros települést mutatja. A számunkra kulcsfontosságú Szántói-hegy betelepületlen, „művelt kert, szőlő" jelzéssel két összefüggő területen: a Derék-hegy és a Külső-hegy egy-egy részén. Az 1853-as második felmérés azonban már nagyarányú kitelepülésről tesz bizonyságot, melyhez képest nem történik lényeges változás az 1887-es harmadik felmérés idejére sem, és ugyanez a kép jellemzi a harmincas-negyvenes évek helyzetét.

Sajnos, a község plébániáján hiánytalanul megmaradt anyakönyveket sem hívhatjuk segítségül az időhatárok pontosítására, mert, jóllehet 1757-től vezették rendszeresen, a lakhelyet csak 1854-től tüntetik fel. Így e forrásokból csak a faluban és a hegyben lakók arányára vonatkozóan kaphatunk információkat. A hegyi lakosok számának gyarapodását mutatja, hogy míg az 1854—58 közötti időszakban az összes házasságkötő férfiak közül sorrendben 14%, 10,3%, 30%, 18,6%, 14% volt a hegyi lakosok aránya, addig az 1867—71-es években 36,8%, 23%, 36,1%, 32%, 34,8%.

További fogódzókat a földesúri levéltárban fentmaradt, a község jobbágyainak peres iratait, folyamodványait, hagyatéki ügyeit tartalmazó anyagban kereshetünk. 1842-ben Böröcz János jobbágy, aki ez időben Bécsben katonáskodott, egy feltűnően szabatosan fogalmazott levélben magának a királynak címezve panaszait, a következőket íratta:

> „Jobbágyi alázatossággal vagyunk kéntelenek Felséges Királyunk Kegyes szine eleibe folyamodni, hogy miután az emberi nemzet tömege, a polgári társaság sokasága naprul napra nagyobbodott és nagyobbodna, ugy hog *lak helyeinket* mint *leg szegényebb* sorsra helyheztettek a nagy roppant Szántói Tekintetes Nemes Zala Megyei Helységben sem találhattuk fel, kéntelenek voltunk ugyan Szántói közel levő szőlő hegybe a Méltóságos Földes Uraságunk engettével a magunk hegyvám adó alatt lévő birtokunkba lakásunkat venni *majd mint egy hatvan lakosok*, a hol folyvást az adót megfizettük, a robotot és füst pénzt a Méltóságos Tolnai Gróf Festetics László Ur eő Nagyságának ki szolgáltuk, a köz terhek viselésére az utak tsinálására mindenkor meg jelentünk, noha továbbá a köz bátorság, a belső köz tsend, leg kevesebb gántsot nem szemvedett, a kártélozás, a tolvajlás is a falubéli lakosok által előbb meg történt, mint azon által ell nem gondolhattyuk mi okbul folyó évi Május hó 1sö napján Tekintetes Hertelendi Imre T. N. Zala Megyei Fő Szolga Biró Ur idegen szekerekre fel rakattatván ingó javóinkat, még 15 napot sem várva a szőlő gyepün kivül minden irgalom nélkül le szóratta . . ."

A fenti sorok a kitelepedés közvetlen okairól és méreteiről magukért beszélnek. Ugyanakkor közvetve utalást találunk arra, hogy az akkori rend urai miért nem nézték mégsem jó szemmel a zárt falvakon kívülre való települést, hogy ti. a kiköltözők átmenetileg kibújhattak az adózási kötelezettségek alól, valamint közbiztonsági szempontból is lehetetlen volt ellenőrzésük. Ez utóbbi probléma nagy jelentősége a panaszlevél második részéből is kitűnik, ahol egyben adatokat kapunk a szórványjellegű települések környékbeli elterjedéséről és azok mibenlétéről:

> „. . . ha mi a szarándoki életnek áldozatai lészünk, mennyiben különböznek tőlünk ugyan a Méltóságos Uraságunk szőllőbéli Dobogói, Tomai, Lóhegyi, Gyenesi, Diási, Vonyarczi, Vashegyi, kapolnakkal ugan de lelkész nélkül ékesitett Hegségek lakósai ? akik szinte hegvámos funduson robotban is lakván több hátartalan tettek történtek, szinte harmadszor ha mi oka lehetnénk a köz bátorságnak háborgatói,

a tolvajok mentegetői, akkor ez mentül álván, hogan és mi bölts és szent Törvényes és természetes Igazság mellett állhatnak fent tsak a publikumok nem a mágános hasznot illy formán tekinttvén az erdők mellett lévő Molnár; Jáger; erdős, és Kortsma házok, ahol nyilván történtek már több rendbéli zenebonák."

Nincs okunk kételkedni a panaszlevél tartalmának igazsága felől, mely szerint a szántói szőlő hegyben az 1840-es évek elején kb. 60 szőlőbeli állandó lakhelye után adózó lakos élt. Eszerint a kiköltözés a XIX. század elején indulhatott meg részben környékbeli települési minták nyomán, részben helyi körülmények hatása alatt. Ez utóbbiak között említhetjük, hogy a kitelepedésnek megvoltak az életmóddal, és gazdálkodással kapcsolatos, épületekben is objektiválódott feltételei, melyek a levéltári anyag segítségével jól dokumentálhatók.

A XVIII. század végi—XIX. század eleji folyamodványokból kitűnik, hogy a szőlőhegyben nemcsak szőlő- és gyümölcstermesztés, hanem vegyes gazdálkodás is folyt, amellyel sok esetben együtt járt a gazdasági épületeknek a gazdálkodás színterére való építése. Ez függhetett a falubeli porta nagyságától, a földeknek a lakóházakhoz viszonyított elhelyezkedésétől, a szőlőbirtokok távolságától és nagyságától, a birtokrészeken termelt növénykultúráktól stb. Ez a sajátos, kettős települési rendszer lényegében azt jelentette, hogy nem különült el élesen határbeli és ház körüli munka, sőt a lakó- és munkahely megosztottsága sem egyértelmű. A levéltári anyag csak maguknak az épületeknek a meglétét jelzi, de talán erre az időszakra is érvényes az a szisztéma, ami a gyűjtött anyagból kitűnik, hogy ti. a hegybe telepített istállóban az állatok őrzését, a jórészt kint lakó legények, esetenként a családfő végzi. Ugyanúgy időszakos kintlaká színtere lehetett dömpingmunkák idején a pajta.

A porta e megosztásának természetszerű folytatása a kihelyezett rész bővítése az ember számára készült épületrésszel. Így kerül a szőlőbeli épületek mellé a „konyha", melyről az első adatot egy 1810-ben zajlott örökösödési per szolgáltatja. Az alábbi idézetben az elöljárók bizonyítják, hogy

„*Helységünkben Lakot* Néhai Nagy Mihály a midőn Levelünket mutató Adorján Katalint magának házos Társul el vette, a Szántói Szőllő Hegyünkben Mogyoro Kutt Nevezetü Diverticulumban . . . volt egy vágásból álló termő szőlleje, ugyan azon funduson volt épitve *konyha*, és más helyen belső *Péntze*, az után pedig Esztendőrül Esztendőre látván, hogy nevezett Asszonynak iparkodása által mig jobban hog sem Nagy Mihály férjének puszta földben tsináltak egy holdra való termő szőllőt, és a *belső Péntzéhez prős házat födelével együtt ujra, azon kivül egy pajtát istálóval* . . ."

Néhai Tüttő György 1827-ben kelt becsülevelének harmadik tételében újabb helyiség jelenik meg, a szoba.

„Tüttő Anna szülemény által biró szőllő mellette lévő szántó földdel bötsültetett *szobával* és *konyhával* 480 Ftok."

Feltehetőleg hasonló funkciót látott el a következő, 1834-ben kelt becsülevélben szereplő „komira":

„Adorján Benedek hajléka a Derék-hegyben három derékből álló Istáló, *Komira* és pajta, kőbül épülve szalma födélre . . ."

A fenti gazdaságok tehát kétbeltelkes rendszer keretei között működtek, ahol az egyik egységet a falubeli lakóház, a másikat a szőlőbeli gazdasági épületek képezték, melyeket kiegészíthettek huzamosabb kinttartózkodást szolgáló épületrészekkel. Az ilyen típusú gazdaságok örökítésében többféle gyakorlatot tükröznek a levéltári adatok, de nem ritka, hogy a faluban levő házat a jobbágytelekkel és a jobbágytisztséggel az idősebb testvér örökli, a szőlőbeli birtokot az épületekkel a kisebbik. Ameddig a lakóház megosztható, nincs szükség kiköltözésre, ha azonban ez nem lehetséges, önkéntelenül adódik a megoldás. Jól példázza ezt egy 1838-ban kelt folyamodvány:

„. . . a reánk maradott minden javakban megosztoztunk oly formán, hogy én, Benedek a sessionális Házat földek és rétekkel, a Tekintetes Tisztség jóvá hagyásával magamnak tartván s azt ötsém nékem át engedvén, s igy az atyám után én lettem a jobbágy. A testvérem Ferenc, a Háznál tartott magának egy szobát és

fél konyhát, más semmit, hanem ennek a szőllő hegyen jutott jó alkalmatos nagy istáló, pajta és pinczés szőllő . . ."

Jóllehet a falubeli épületeket illetően a becsülevelekből kitűnik, hogy a két- és háromosztatú házak mellett gyakoriak a négy- és ötosztatúak, melyekben két vagy három szoba is található, vagy két szoba és két konyha, a népesség nagymérvű gyarapodása egyre több esetben tette szükségessé a hegybe költözést. *A lakosság számának alakulását* a következő számok mutatják:

Visitaciones Canonicae	
1748	431 fő
Józsefi népszámlálás	
1784—1787	1053 fő jogi népesség 1049 fő tényleges népesség
Fényes Elek — 1841	1315 fő
1881-es népszámlálás	1934 fő
1941-es népszámlálás	2459 fő

Zalaszántó hagyományosan tiszta katolikus lakosságú község volt a megelőző századokban is, így a Visitaciones Canonicae által jelzett népességszám, ha kisebb fenntartással is, de irányadó. Eszerint a népesség az 1748-tól számított kb. 100 év alatt megháromszorozódott, ezen belül is az első kb. 40 év alatt megkétszereződött.

Ezzel szemben az úrbéres földek növekedésével a következő volt a helyzet:

1767-ben 33 6/8 telekre jutott 70 jobbágy, kik közül 10 negyed teleknél kevesebb földdel rendelkezett (1/8 telek), és 66 házas zsellér

1856-ban 37 1/2 telekre 89 volt jobbágyot és 83 házas zsellért számoltak az összeírók.

(Az utóbbi összeírásnál a beltelkek nagyságát jelző rovat 4 jobbágy esetében ki van húzva, ami talán végleges hegybe költözést jelöl.) Ha összevetjük, hogy amíg a telkek száma csupán néggyel emelkedett, addig a lakosság megtriplázódott, nyilvánvaló, hogy máshol és máshogyan kellett a szántóiaknak életfeltételeiket biztosítaniuk.

Mindenekelőtt az módosítja a jobbágyok helyzetének megítélését, hogy aránylag nagy mennyiségű maradvány földet tartottak művelés alatt, (a második összeírásnál az úrbéres illetőség 71,33%-a) melyek a következő tagolódást mutatták:

	úrbéri illetőség	valósággal bírt	felesleg	felesleg az úrbéli illetőség %-ában
belső telek	$37\frac{500}{1000}$	$73\frac{538}{1000}$	$36\frac{38}{1000}$	97,2
szántó föld	750	$860\frac{207}{1000}$	$110\frac{207}{1000}$	14,69
rét	225	$811\frac{70}{1000}$	$586\frac{70}{1000}$	260,47

Tovább nyomozva a megnövekedett népesség eltartási lehetőségei után kitűnt, hogy a levéltári dokumentumok között feltűnően sok az irtásokra és a nyomukban keletkező szőlődarabokra való utalás. A hegyvámlajstromok tételeiből szám szerint is nyomon követhetjük a növekedést: míg 1780-ban 220 adózót írtak össze, 1820-ra ez a szám 288-ra emelkedett. Úgy látszik tehát, hogy Szántó lakossága a túlnépesedés és földhiány gondját, az adódó terjeszkedési lehetőségeket kihasználva az *intenzív gazdálkodási ágak:* a szőlőművelés és állattenyésztés nagyobb mérvű kultiválásával igyekezett megoldani. (Az utóbbira utal a rétek számának nagy aránya a felesleg „földek" között.)

A termelés intenziválódásának másik oldalán a nagyobb hatásfokkal dolgozó *eszközök* alkalmazása állt: 1847-ben találjuk az első adatot „vas ekék" paraszti háztartásban

való meglétéről Tollár Mihály javainak becsüjében („1 vas eke taligával betsü ára 3 f. elkelt 5 f. 45 kr.; 1 fa eke betsü ára 2 f. elkelt 2 f).

Mint láthatjuk tehát, termelési és demográfiai folyamatok, természeti adottságok és a település jellege egymást befolyásoló és kölcsönösen alakító tényezők. További, e sorba kapcsolódó kérdés *a család és a háztartásszerkezet helyi* jellemzői.

A fent tárgyalt korszakra vonatkozóan két összeírás áll rendelkezésünkre, mindkettő XVIII. századi. Az időben későbbi, a II. József-féle népszámlálás, a korábbi Mária Terézia 1745-ben kiadott pátense alapján készült, melynek feladata volt a veszprémi püspökséghez tartozó települések katolikus és más vallású népességének felmérése.

Ami a korai számlálásoknál gyakran előfordul, a Visitaciones Canonicae szempontjai területenként némileg különböznek, és nagyfokú pontatlanság mutatható ki az összeírók részéről, amint azt DÁVID Zoltán is kimutatta a forrás alapján írt elemzésében (DÁVID, 1973). Sajnos a keszthelyi esperesség anyagát nem dolgozta fel, és azt sem rögzítette, hogy a többi esperességhez képest milyen eltérések mutatkoznak az összeírás szempontjait illetően. A DÁVID által feldolgozott területeken az egyházlátogatási jegyzőkönyv demográfiailag legfontosabb része a „Status Animarum", az alábbi adatokat tüntette fel:

1. A lakós neve (asszonyoknál és gyermekeknél csak a keresztnév)
2. Családi állapota
3. Családfőhöz fűződő kapcsolata
4. Életkora
5. Foglalkozása (csak szolgák, cselédek esetében, de ezt sem következetesen).

A többi adat az egyház számára fontos kérdésekre adott választ, jelen szempontból azonban nem tartalmaz további hasznos információkat.

Az előbbiekhez képest a keszthelyi esperesség összeírói az asszonyoknál is kiírták a vezetéknevet, de a családfőhöz való kapcsolatot csak a gyerekeknél tüntették fel. Nagy pontatlanságok vannak viszont a 0—2 éves korévek összeírásánál: összesen 1 fő képviseli pl. az egyéveseket. Így a 0—4 éves korcsoport csak 5,3%-ot jelentene az összlakosságból, ami nyilvánvaló képtelenség. (DÁVID 16,94%-ra becsülte arányukat a népesség egészéhez viszonyítva, mert az általa elemzett területeken is pontatlanságok mutatkoztak, igaz, hogy nem ekkora méretűek.) A többi korcsoport nem mutat nagy eltérést a veszprémi püspökség más esperességei adatainak összesített arányszámaitól:

Korcsoport	A számított népesség %-ban %-ban Szántón	A számított népesség %-ban a veszprémi püspökség többi esperességében
0—4 éves	5,34	16,94 (becsült adat)
5—9 éves	11,95	13,86
10—14 éves	13,74	11,53
15—19 éves	9,92	9,6
20—24 éves	8,14	8,37
25—34 éves	18,32	15,39
35—44 éves	16,53	11,78
45—54 éves	10,68	7,15
55—64 éves	4,07	3,22
65 év felett	1,2	1,61

Az idős népességnek ez a nagyon kis százaléka önmagában amellett szól, hogy a kettőnél többgenerációs családközösségek valószínűsége igen kicsi. A szántói felmérés a fejléc szerint házanként írta össze a katolikus lakosságot, akárcsak a püspökség más kerületeiben, kivéve a veszprémi főesperességet. Eszerint egy házra 3,71 fő jut, egy háztartásra 3,67 fő és egy családra 3,63 fő. Ezek az adatok egymáshoz viszonyítva egyértelműen azt jelzik, hogy nagycsaládról nem lehetett szó 1748-ban. (DÁVID Zoltán csak az egy háztartásra jutó népességet számította ki, ami a katolikus községeknél 4,34 fő a veszprémi püspökség többi esperességében. Nem ilyen nagy az eltérés a szántói és az összesített adatok között, ha 0—4 éves korcsoportnál 16,94%-os részesedést veszünk a lakosság arányában az 5,34% helyett. Ekkor ugyanis 4,09 fő az egy háztartásra jutók száma a községben.)

A XVIII. század közepének család-, ill. háztartásszerkezete, úgy látszik, nem változott a század végére sem. A II. József-féle népszámlálás erre vonatkozóan a következő adatokat tartalmazza:

Házak száma:	187
Családok száma:	200
Házas férfiak száma:	202

Mint tudjuk, család alatt az első népszámlálás esetében háztartást kell értenünk. A fenti adatok szerint — mivel a család nélkül élő özvegy férfiak száma általában nagyon kis százalékát teszi ki a népességnek (az előző számlálásnál összesen 1 fő volt) — megközelítő pontossággal mondhatjuk, hogy egy háztartásra egy házas férfi jutott, így a nagycsaládformának elég kicsi a valószínűsége. Ugyanakkor az egy házra jutó háztartások száma megemelkedett.

A fenti adatokból tehát úgy látszik, hogy a XVIII. század végére sem történt változás a családszerkezetben, továbbra sem beszélhetünk a nagycsalád nagyobb mérvű elterjedéséről. Nem mond ennek ellent, hogy azért szórványosan és átmeneti jelleggel Szántón is megtalálható lehetett egészen a XX. század első feléig. Utóbbi időszakra vonatkozóan a terepen gyűjtött anyagból, a XIX. századra pedig, összeírások híján — a már előzőekben is sok információt nyújtó — folyamodványokból következtethetünk. 1790-től 1847-ig 8 összetett családra utaló adatot találtam. Ezek közül egyet idéznék, amely jó példa a közös háztartással kapcsolatos attitűdre a későbbi korokra vonatkozóan is. A folyamodvány 1820. dec. 14-én kelt:

„. . . hogy én, mint kisebb testvér feleségemmel együtt okot az elválásra semmiképpen nem adtam; több bizonyságot elől állíthatok, kik közül az édes Anyám is, a ki mostanság Szántói Szele József Mostoha Atyámnak Házos társa be bizonyittya, hogy minek utána a János testvér Bátyám meg házasodott felesége miatt békességben Házunknál özvegyi állapottyában nem maradhatott, azért kéntelenittetett férjhez menni. Nem különben vagyon nékem is sorom, hogy ő nékik gyermekjek nincsen magtalanul élnek, engemet pedig az Isten elsőben is egy férfiui magzattal megajándékozni méltóztatott, azon kis ártatlannak sirását sem éjjel és nappal nem szenvedheti a János bátyámnak felesége, azt veti előmben, hogy én már is harmad magammal vagyok ők tsak ketten vannak és ugy is maradnak részemre kenyeret nem keresnek. Könyörgök alázatosan a Tettes Sessiónak én nem tsak magammal, hanem több emberséges emberrel is bé bizonyithatom, hogy az esztendők leg jobb részíben is én több napokat és heteket a Méltóságos Uraság, Nemes Vármegye és Helység dolgaiban fáradoztam, és töltöttem a nélkül, hogy a János bátyám jelen nem volt, sem a közös gazdaságnak elől mozdittásában nem dolgozott és mégis az Ángyom panaszolta a kenyeret melly miatt többé együtt nem maradhatunk. Mi végett esedezek a Tettes Sessiónak, én mint üdőmre nézve kisebb testvér gyermekemre nézve meg kivánhatom, hogy a házat fél sessióval együtt birásomban által adni Méltóztasson . . .

Maus József könyörgő fél"

A külön háztartás alapítására való törekvés későbbiekben is jellemző maradt. A gazdálkodással kapcsolatos lehetőségek megalkották a maga egyéni érdekeit szem előtt tartó, vállalkozó paraszt helyi típusát, és ez a polgárosodott mentalitás nem fért össze a nagycsalád aszketikus, parancsuralmi rendszerével. A gyűjtött anyagból kitűnt, hogy az emlékezettel utolérhető időszakban is gyakran előfordult, hogy egy fedél alatt több család lakott, de ezek nem voltak „egy kenyéren". Nagycsalád-jellegű együttélést csupán két-három esetben feltételezhetünk a századelőn, de amennyire rekonstruálható, ezek sem voltak tiszta formák. A nukleáris vagy a kiterjedt családnál nagyobb, összetett családnak, mint munkaszervezeti egységnek annál is kevesebb értelme lett volna néhány évtizeddel a jobbágyfelszabadítás után, mert többé semmilyen terjeszkedési lehetőség nem enyhíthetett a földek aprózódásán, amit tovább gyorsított az örökösödési szokásoknak a változása is. Komolyabb méretű születésszabályozás pedig az anyakönyvek tanúsága szerint csak az első világháborút követő években vált gyakorlattá.

Összegezve azokat az egymást támogató tényezőket, melyek a múlt század elején egy soros falunak megosztott településsé alakulását motiválták, a következőket említhetjük:

1. A XVIII. század második felében nagyarányú népességszaporodás következett be, mely részben kapcsolatos volt az új politikai szituációval is összefüggő, kedvező termelési lehetőségekkel.

2. Az adott szűk keretek között megbomlott az egyensúly e lehetőségek és az azokkal, ill. azokból élő népesség száma között.

3. A község adottságai lehetővé tették, hogy a jobbágyság — az uradalom támogatásával — kiterjessze a művelés alá vett földeket: irtásokat vágtak, melyeknek nyomán szőlőbirtokok és rétek keletkeztek.

4. Az intenziválódási törekvések találkoztak a kor fogyasztási és kereskedői hagyományait tükröző, de új vonásokat is felmutató piaci viszonyainak igényeivel (bor, szarvasmarha).

5. Az eszközök modernizálása aránylag hamar bekövetkezett, mivel a község a Keszthelyi uradalomhoz tartozott.

6. A fenti lehetőségekkel párhuzamosan alakult ki a polgárosodó paraszt típusa, aki nem kényszerült életlehetőségeit biztosítandó, a nagycsalád intézményét elfogadni az együttélés keretéül.

7. A gazdálkodás helyi jellemzői (vegyes gazdálkodás a szőlőhegyben és kapcsolódó épületek) a kitelepedés előzményeiként, ill. azt könnyítő tényezőként szerepeltek.

8. Települési mintaként szolgálhattak a szántóiak részére a Keszthely-környéki betelepült szőlőhegyek.

A fenti folyamatok végeredményben egészen századunk harmincas éveiig tartottak. Nyomukban a két világháború közötti időszakra Zalaszántónak egy főleg törpe és kisbirtokon gazdálkodó, gyümölcs- és szőlőtermesztésre, valamint szarvasmarha- és disznóhízlalásra berendezkedett, sajátos kettős település keretei között élő népessége volt, mely anyagi és szellemi kultúráját tekintve, leginkább a Keszthelyi-hegység hegyközségeihez volt hasonlítható. A felszabadulást követő nagy társadalmi változások azonban gyökeresen más tendenciáknak voltak táplálói: kül- és belterületről egyaránt megindult a nagyarányú elvándorlás a város felé, és csupán néhány idős, a faluba településhez szükséges anyagi eszközökkel nem rendelkező lakó rekedt kint, a ma már újra egyre inkább „szőlőhegynek" nevezhető területen.

FORRÁSOK

OL *Festetich család levéltára* P.236/7: F. László és Hertelendy József birtokpere 1825. P.275/1. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. P.275/63. Szántó község lakósainak jogügyei becsük 1757—1853, folyamodványok 1794—1846, hagyatéki ügyek 1769—1847. P.275/64. bírói, számadások, urbárium, összeírás, telekkönyv 1802—1845 hegyvámlajstromok 1780—1830, vegyes iratok 1795—1852, P.275/84. Úrbéri iratok.

Visitationes Canonicae OL Filmtára 10496

Az első magyarországi népszámlálás (1784—1789) Budapest, 1960.

Népszámlálások 1881, 1941, 1949.

IRODALOM

Andorka Rudolf

1975 *Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban.* Ethnographia LXXXVI. 340—367.

1977 *A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden).* Történeti statisztikai tanulmányok 3. 215—237.

Belényesi Márta

1958 *Adatok a régi hegyközségek történetéhez.* Néprajzi Közlemények III/1—2.

Dányi Dezső

1977 *Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon.* In: Történeti statisztikai tanulmányok 3. 5—105.

Dávid Zoltán

1973 *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747—1748.* Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest

Faragó Tamás

1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalom az iparosodás előtti Magyarországon.* Történeti statisztikai tanulmányok 3. 105—215.

Hofer Tamás

1957 *Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetich uradalomból 1785—1847.* Agrártörténeti Szemle 285—327.

Jankó János

1902 *A Balatonmelléki lakosság néprajza.* Budapest

Kiss Elemér
1936 *Alsódunántúl mezőgazdasága és az alsódunántúli mezőgazdasági kamara területéhez tartozó Baranya-, Somogy-, Tolna-, Zala vármegyék és Pécs TH. város mezőgazdasági cím- és névjegyzéke.* 1—3. k. Kaposvár
Laslett, Peter
1972 *The history of the family.* In: Laslett, Peter (ed.): Household and family in past time. 1—91. London
Pákai Zsolt—Sági Károly
1971 *A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék életére és településére.* Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei X.
Švecova, Soňa
1975 *Kopanicove sídla a dedina* Praha
Szabó István
1947 *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* Értekezések a történeti tudományok köréből 26. k. 4. sz. Budapest
Thirring Gusztáv
1938 *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest
Vajkai Aurél
1939 *Cserszegtomaj.* Néprajzi Értesítő XXXI. 3—4.
1940 *Veszprém megye népi építkezése.* Néprajzi Értesítő XXXII.
1949 *Élet a cserszegtomaji házban.* Budapest
1958 *A hegyközségek kialakulásának kérdése.* Néprajzi Közlemények III/3—4.
1964 *Balatonmellék.* Budapest

Katalin Kovács

BESIEDLUNG DER WEINBERGE IN WESTUNGARN AM BEISPIEL VON ZALASZÁNTÓ

(Auszug)

In Westungarn verlegten in den letzten 150 Jahren zahlreiche Bauernfamilien ihren Wohnsitz in die Weinberge, die ein geschlossenes, von den anderen Kulturzweigen abgesondertes Gebiet bildeten, und brachten auf diese Weise aus Einzelhöfen bestehende Siedlungen zustande, die aber verwaltungstechnisch auch weiterhin den Dörfern unterstellt blieben.

Diesen Prozeß analysiert die Autorin auf archivalische Quellen und die Erinnerung der Bevölkerung gestützt. Zalaszántó liegt in der Nähe des Balatonsees, und die Besiedelung begann um die Wende vom 18. zum 19. Jh. Gegen Mitte des 20. Jahrhunderts lebte fast die Hälfte der Bevölkerung in den Weinbergen. Eine Anregung zu dieser Umsiedlung gab die Vermehrung der Bevölkerung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Eine interessante Tatsache ist, daß durch die Ausbreitung der Märkte und durch die Modernisierung der Bewirtschaftung — durch die frühe Einführung moderner Arbeitsgeräte — ein neuer Typ der bäurischen Unternehmer entstand; diese wußten die um die Mitte des 19. Jahrhunderts aufblühende Rinder- und Weinkonjunktur auszunützen. In den Weinbergen wohnten auf den Einzelhöfen überwiegend nukleare Familien, nur spärlich sind solche bekannt, die aus mehr als zwei Generationen bestanden.

Fülöp Éva

Burgonyatermesztés egy dunántúli német telepes faluban 1745-ben

A burgonyának — a gabonafélék mellett kétségkívül legfontosabb táplálék-növényünknek — Európába, illetve hazánkba való kerüléséről számos, egymással ellentétes nézet fogalmazódott meg a szakirodalomban. Kósa László monográfiájában megállapítja, hogy a Dél-Amerikában őshonos növény spanyol közvetítéssel került Európába. Magyarországi megjelenését vizsgálva, a XVIII. századi német telepesek esetleges közvetítő szerepét mérlegelve írja: „Némely szerző a Magyarországra a XVII—XVIII. század folyamán bevándorló német telepeseknek tulajdonítja a burgonya behozatalát . . . Feltehető, hogy a hivatalos terjesztő akcióval párhuzamosan spontán, paraszti kölcsönzés is

hozzájárult a bekerüléshez." S bár megállapítja, hogy ily módon „magát a lehetőséget nem lehet kizárni",[1] mindeddig nem álltak rendelkezésünkre olyan adatok, melyek e feltevést igazolták volna.[2]

A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom iratanyagát tanulmányozva, levéltári kutatásaink során olyan, a burgonya korai megjelenésére vonatkozó adatokra bukkantunk, amely arra utal, hogy nemcsak a szervezetten telepített állami birtokoknál, központi intézkedések nyomán került hazánkba a burgonya, hanem azt telepített német jobbágyok is hozhatták magukkal új hazájukba. A burgonya magyarországi előfordulásának korai, 1745-ből származó tényét egy határvitát megörökítő levél őrizte meg az Eszterházy-uradalom anyagában. A tata-gesztesi uradalomhoz tartozó Csákvár mezőváros és Kozma falu között keletkezett ellentétek megértéséhez azonban szükséges az uradalom történetének néhány vonatkozását röviden felvázolnunk.

A birtok tulajdonosa, Eszterházy József országbíró (1682—1748), kora legnagyobb birtokszerzői közé tartozott. Birtokai közt a tata-gesztesi domínium meghatározó szerepet játszott: itt épült ki uradalmai irányításának központja. Tatát és tartozékait Eszterházy József 1727-ben vásárolta, Gesztesen pedig testvérével, Eszterházy Ferenc tárnokmesterrel (1683—1754) osztozott.[3] A birtokmegosztás korántsem volt zavartalan a két testvér közt. A domíniumot felosztó határvonal megállapítása meg-megújuló vitákra adott okot. Csákvár és Kozma esetében pedig még egy sajátos tényező is közrejátszott az ellentétek kiéleződésében.

A gesztesi domínium Fejér megyében feküdt. A megye lakossága nagy veszteségeket szenvedett a török harcok során. Az 1680-as évek hadjárataiban csak a megye 26 helységében maradtak lakosok, 31-ből elmenekültek vagy elpusztultak.[4] Így az Eszterházy-birtokok közül is csak Csákvár és (Magyar) Almás volt lakott, Forna, Boglár és Kozma, valamint Szár lakatlan pusztává lettek.

Csákvár, a gesztesi uradalom központja, Eszterházy Ferenc tulajdonába került. A népes község több pusztát is bérelt, így az elnéptelenedett Boglár és Kozma földjét is.[5] Kozma a birtokosztás során Eszterházy Józsefnek jutott, aki 1733-ban toborzó pátenst bocsátott ki birtokai pusztán álló, illetve gyéren lakott helységeinek benépesítésére.[6] Kozmán 1739-ben jelentek meg az első telepesek,[7] s a volt falu határát használó csákváriak és az újonnan érkezett német jobbágyok közt csakhamar kiéleződtek a földhasználat körüli ellentétek.

Balogh Ferenc, Eszterházy József birtokainak teljhatalmú régense, 1745-ben levelet kapott Eszterházy Ferenctől, melyben a tárnokmester arra kérte, hogy az érintett két helység jobbágyainak jelenlétében jelölje ki a határt, hogy a Csákvár és Kozma közti „controversia" megszűnjön.[8] Az ellenségeskedés régebbi keletére utal, hogy a jáger már az előző évben, Eszterházy József „mindenkor békésen usuált" rétjén felégette a szénát. A gesztesi uradalom iratai közt fennmaradt egy, a két község közti ellentéteket részletező fogalmazvány.[9] A pusztahasználat okaira is rávilágító irat szerint a birtokosztás előtt „Csákvár és Kozma egy földesúr és egy uraság alatt biratatván tudva vagyon, hogy ugyanis Csákvár ab immemorabili népes hely volt, és maradott, Kozma ellenben minden-

[1] Kósa László 1980. 24. és 31.

[2] „... az 1760-as évekig nemhogy a német telepesek körében történő, de általában a burgonya magyarországi termesztésére sincs hiteles adatunk." Kósa László 1980. 31.

[3] ÖL. P. 185. F. 16. N. 1. p. 2. 1725. augusztus 31. Fejér vármegye Eszterházy Ferenc és József kérésére bizonyítja, hogy Eszterházy Antal Csákvár és Almás possessio valamint Kozma, Forna és Boglár praediumok birtokosa volt. (A kuruc harcok után száműzetésbe vonult Antal birtokait testvérei kapták adományul.)

[4] Farkas Gábor 1976.

[5] OL P. 185. F. 35. N. 1. 1728. december 19. Csákvári határvizsgálatok. Az irat a kozmai határt „kozmai vagyis csákvári határnak" nevezi.

[6] A tatai uradalomban Agostyán, Baj, Dunaszentmiklós, Alsó- és Felső-Galla, Kecskéd, Környe, Szomód, Tarján, Tolna és Zsemlye falvakba, a gesztesiben Boglárra, Kozmára és Mezőörsre települtek német jobbágyok. Szabad György 1957. 20., 21.

[7] OL C. 59. Tab. Urb. Kozma telepítési szerződése 1744. április 12.

[8] OL P. 197. F. 106. N. 5. p. 424/25. 1745. március 24. Bécs. Balogh Ferenc és Eszterházy József fennmaradt levelezése számtalan, az uradalmakban folyó gazdálkodásra utaló értékes feljegyzést őrzött meg számunkra.

[9] OL P. 185. F. 16. N. 19. p. 41/42. é.n. Summariae Reflexiones quoad metas inter Possessionem Csákvár et Praedium olim, iam vero neo-inpopulatam Possessionem Kozma.

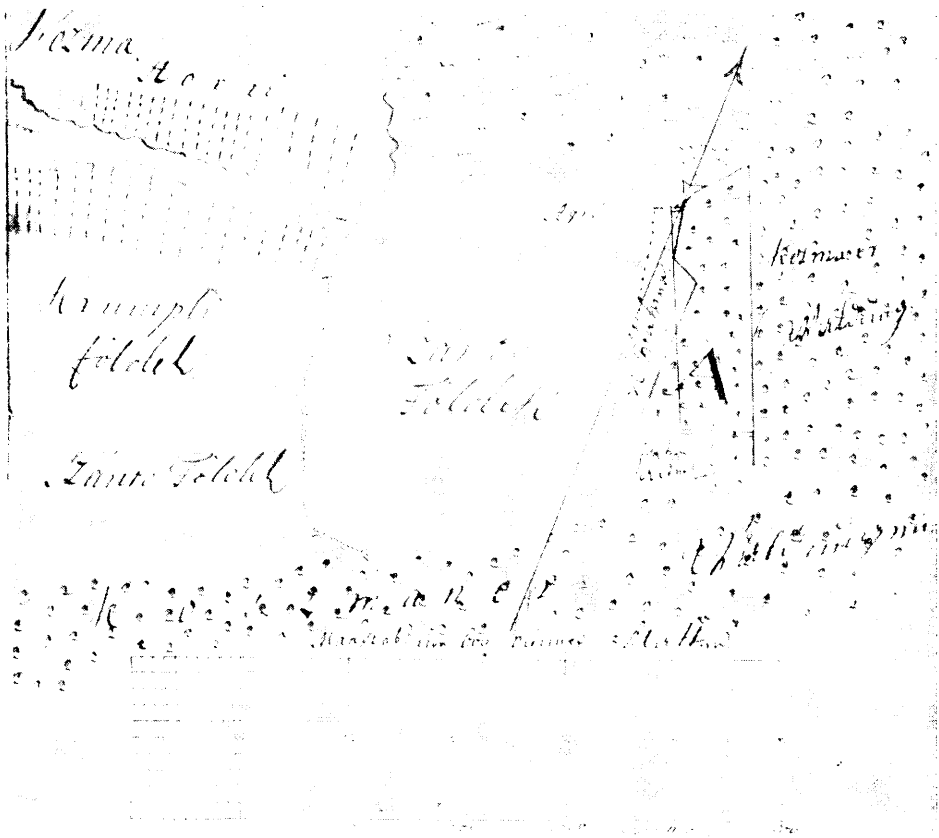

1. kép. Kozma határának térképe 1794-ből, a falu alatt „Krumpli földek" jelölésével

koron pusztán állott. Közönséges és mai napig tartó szokás volt, hogy illyetin népes helyek birták, vagyis inkább usulták mindazon pusztákat, mellyek határának környékében és szomszédságában estenek."

Az irat szerint e pusztaföldek használatát a földesurak azért engedték meg, mert „az időnek mostohasága" és „a föld népnek kevéssége" miatt más módon nem vehettek hasznot ezekből. Így a csákváriak nemcsak Kozmát, de „Gesztes várának környékét . . . a környei határig" bírták. Mivel Kozma a család birtokába kerülése óta pusztán állott, „sem iratokkal, sem bizonságokkal, kiknek emlékezetit . . . a dolog excedálja, határit megvilágosítani nem lehet". Ám most Csákvár és Boglár határa oly közel hozatott Kozmához, hogy ott „kerteiknek sövényei pro meta majdan tétetetvén, három egész sessióból és három fertálból álló jobbágyságnak való elegendő telek nem hagyattatott".[10] Balogh Ferenc pedig azt a megjegyzést fűzi az 1745-ben a határokról felvett „szabad kezű mappához", hogy abból kitűnik, miszerint „Kozmának tyúkfia sem bátorságos másképpen hanem ha zárva tartja".[11] Végül a birtokosok közti ellentéttől tovább szított határvita a tettlegességig fajult, amiről Balogh Ferenc Eszterházy Józsefhez írott levelében így tudósít: „Realis relatiom még nincsen, hanem tegnap későn Kecskédrül az Ingenieur megérkezvén, referálta . . ., hogy a császáriak[12] közül némelyek a Kozmaiaknak

[10] Kitűnik az iratból az is, hogy Kozmát az elpusztult falu helyére a „most is exstáló templom ruderái" közé telepítették.

[11] OL P. 197. F. 105. p. 208/210. 1745. augusztus 7. Tata.

[12] Nyilvánvaló elírás „csákváriak" helyett.

kerteikben menvén, azokban a *németségnek kedves grundbeer névű veteményeket rontani kezdették*, kiknek ellent állván, és azok között a Forster is, mivel ezt nem tudom mi formán valamelyik csákvári igen illetlen illette, puskáját amaz fogván, lábában a csákvárit megsértette".[13]

A „kert" szó itt nem a házhelyen belüli területet jelenti. Már a telepítési szerződésben olvashatunk a házhelyek, a szántók és rétek mellett káposztaföldekről és kertekről, s mindezeket a letelepülők kötelesek voltak „teljességgel kiirtani s kitisztítani". A Vértes hegységben elhelyezkedő Kozma tehát irtásfalu, s határa későbbi feljegyzések szerint is meglehetősen szűk, s nem a legjobb minőségű. A szerződést vizsgálva látjuk, hogy a kapott földeket két helyen, s ezeken belül is 2—2 tagban kapták a települők. Egy-egy gazda összesen 3/8 telket (mintegy 6000 négyszögöl, 5 magyar hold), a zsellérek 1/16 telket három tagban (mintegy 3000 négyszögöl, 2,5 magyar hold) kaptak.[14] A krumpliföldek elhelyezkedését dokumentálja az 1794-ből származó, Kozma határának egy részét ábrázoló térkép is.[15] E térkép a növény termesztésének folytonosságát is bizonyítja.

Ami a növény megnevezését illeti, Mária Terézia 1767. október 21-én kelt rendelete, amely minden lakost, s különösen a hegyes, terméketlen vidékeken élőket a burgonya termesztésére inti, hasonló kifejezést használ: „földi alma vulgo Erdäpfel, vagy Grundbeeren".[16] A burgonya e két megnevezése, melyekből tükörfordítással a magyar „földi alma", illetve „földi körtvély" keletkezett, a növény egyik legkorábbi megnevezéseként jelentkezett. A burgonya első, magyarul nyomtatásban megjelent neve is „földi alma", a „földi körtvély" megnevezés 1802-ben, a Grundbirn vagy Grundbeeren fordításaként jelent meg.[17]

Természetesen nagyban emelné e korai adat értékét, ha a rendelkezésünkre álló iratok a telepített jobbágyok előző lakhelyét is megneveznék. Ennek meghatározására annál is inkább törekedtünk, mert az uradalom vonatkozásában néhány más helységgel kapcsolatban maradtak fenn ilyen jellegű adatok.[18] Kozma esetében eddig egyedül a házasulandók anyakönyvében található néhány utalás az 1747 és 1754 közti bejegyzésekben, amelyek az itteniek bajor és szász területekre irányuló kapcsolataira mutatnak.[19]

Az Eszterházy József által betelepített németek közt a würzburgi és bambergi egyházmegyéből származó frankok s a strassburgi egyházmegyéből érkezett elszásziak találhatók.[20] Érkeztek azonban telepesek Moson megyéből is, sőt előfordult, mint például Szár és Vörösvár esetében, hogy már magyarországi falvakba települt német jobbágyok költöztek át az uradalmak egy-egy helységébe. A német birodalomból a burgonyára utaló első adatok pfalzi és szász területekről származnak. K. Karlovszky Endre adatai szerint Elszászban 1631, Szászországban és Westfáliában 1640, Württembergben 1710 a növény feltűnésének időpontja.[21]

Természetesen e korai adatok egyik esetben sem jelölnek általános elterjedtséget. A burgonya széles körű termesztéséhez a XVIII. század végi ínséges esztendők kellettek, a szántóföldi művelésbe pedig csak a XIX. század első felében került.

Rövidítések

OL: Magyar Országos Levéltár
OSzK: Országos Széchényi Könyvtár
MTA VEAB: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága
Tab. Urb.: Tabella Urbariales

[13] OL P. 197. F. 105. N. 1. p. 189/90. 1745. szeptember 28. Tata

[14] OL C. 59. Tab. Urb. Kozma telepítési szerződése 1745. április 12. Tata — Uo. Notandum 1744. március 22. (a kozmai határ 4 részéről).

[15] OL S. 69. N. 76. 1794. október 16. Nagyigmánd. A térkép az irtásra kijelölt és a tilalmas erdő elkülönítése végett készült.

[16] K. Karlovszky Endre 1896.

[17] K. Mátyus István 1762. 141. — Bogsch János 1802. 120. (Idézi Kósa László 1968. 3—4. szám.)

[18] Farkas Gábor 1976., Kozmával kapcsolatban német bevándorlásról ír. — Nagy Lajos „Egypár sváb telepest" említ, közelebbi hivatkozás nélkül. 1960. 88. — Tafferner Antal középbajornak minősíti a kozmaiak által beszélt nyelvjárási változatot. 1941. — A Pesty Frigyes Helységnévtárában található, a kérdőpontokra adott válasz sem ad eligazítást (OSzK Kézirattára Fol. Hung. 1114/16. 2. 1864. május 23.).

[19] OL Filmtár A. 598. Vérteskozma anyakönyvei. Verheiratete 1747—1831.

[20] Fatuska János 1976.

[21] K. Karlovszky Endre 1896.

IRODALOM

Bogsch János
1802 *Házikertész.* Pozsony—Pest
Fatuska János
1976 *Tata-környéki német telepítések a 18. század első felében.* MTA VEAB Értesítője II. A Dunántúl településtörténete (1686—1768) Veszprém
Farkas Gábor
1976 *A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében.* MTA VEAB Értesítője II. A Dunántúl településtörténete (1686—1768) Veszprém
K. Karlovszky Endre
1896 *A burgonya meghonosítása Erdélyben.* Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
Kósa László
1968 *A burgonya magyar nevei.* Agrártörténeti Szemle 3—4. sz.
1980 *A burgonya Magyarországon.* Budapest
K. Mátyus István
1762 *Diaetethica.* Kolozsvár
Nagy Lajos
1960 *Adalékok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez. 1543—1768.* Alba Regia I. István Király Múzeum Közleményei. Székesfehérvár
Szabad György
1957 *A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Budapest
Tafferner Antal
1941 *Vértesboglár. Egy hazai német település leírása.* Német Néprajzi Tanulmányok 2. Budapest

Éva Fülöp

POTATO PRODUCTION IN A NEW GERMAN SETTLEMENT IN TRANSDANUBIA, 1745

(Abstract)

There were no trustworthy data available so far regarding potato cultivation in Hungary before 1760. In the spread of the potato cultivation great significance was attributed to state campaigns and the initiative role of the manorial estates, but the presumed role of the German peasants settled in Hungary in the 18th century has not been proved. The author is publishing data verifying the latter hypothesis. József Eszterházy settled his village called Kozma (county Fejér) in 1739 with German peasants coming from various regions. While the village was uninhabited, its land was used by the neighbouring villages. After the settlement there were frontier incidents, during which it is described, that the inhabitants of the adjacent village demolished the potato in the Kozma Germans'gardens. These gardens were not close to the houses, but they were surveyed in one block not far from the village.

Páll István

A torma népi felhasználása Magyarországon

A paraszti táplálkozásban — főleg régebben — sokféle fűszernövényt felhasználtak az ételek ízesítésére. Összefoglaló munkát eddig csak a szegedi paprikáról publikált Bálint Sándor,[1] a többi fűszernövényről csupán elszórt adatok jelentek meg. Dolgozatunkban most a legtöbbször ízesítőnek használt növény, a *torma* népi felhasználásához szeretnénk adalékokkal szolgálni. Főleg írásos adatokra támaszkodtunk, de felhasználtuk saját gyűjtésünket is.

[1] Bálint Sándor 1962

A *torma* (Armoracia lapathifolia) „a keresztesvirágúak (Cruciferae) családjába tartozó, gyökértörzséért ízesítőnek termesztett zöldségféle".[2] Őshazája Délkelet- Európa és a vele szomszédos nyugat-ázsiai területek. Az ókori görögök és a rómaiak valószínűleg még nem ismerték.[3] Magyar neve BÁRCZI Géza szerint a vándorlások korának török jövevényszavai közé tartozik,[4] azonban — mint RAPAICS Raymund írja — „a bolgár-török megfelelő szóalakok jelentése szerint iskolás botanikai műnyelvünk kialakulása előtt retket, répát jelentett."[5] A *torma* szó először a XIV. században jelenik meg, de *Tormás* helynévként már Anonymus is említi a XII. században.[6] RAPAICS szerint kelet-európai és nyugat-ázsiai eredete miatt a torma az ősmagyaroknak minden valószínűség szerint a természetben gyűjtött gyökerei közé tartozott. Egyik fajtája, az Alföldön és a Balkán északi részén honos *magyar torma* (Armoracia macrocarpa) a Tisza vidéki pákászoknak volt gyökérnövénye, majd kerti termelésbe kerülve főleg Ungvárról és Debrecenből szállították szét az országba.[7]

Bár Németországban már a XV. századtól kezdve említik a torma termesztését,[8] a magyar népi felhasználásban mind a mai napig a gyűjtögetéssel beszerzett torma játssza a fő szerepet. Szívós, igénytelen természete miatt majdnem mindenütt megterem, ezért nagy mennyiségben kevés helyen termesztették.

Szaporításának módjairól és szokásáról már LIPPAI János is ír 1664-ben,[9] de nagymértékű, piacra történő termesztéséről először csak a XIX. század elején értesülünk: FEJÉR György 1816-ban kiadott lexikonában a Pest megyei *Kókát* mint híres tormatermelő helységet említi.[10] KULTSÁR István 1817-ben a *Hasznos Mulatságok*-ban veti fel a tormatermelés szükségességét és hasznosságát,[11] NÁDOSSY István pedig a *Kerti Gazdaság*-ban 1860-ban arról ír, hogy inkább *Palotán* termeljenek tormát, mintsem hogy azt a pestiek külföldről szerezzék be.[12] GALGÓCZY Károly 1877-ben a pesti piacot elárasztó külföldi torma elleni orvosságot a hazai tormatermesztés fellendítésében látja, és megemlíti *Kókát*, mint régebben tormájáról híres, és *Rákoscsabát*, mint jó tormatermesztő helységet.[13] BORBÁS Vince 1880-ban megjelent cikkében a magyar torma elterjedtségét és felhasználásának módjait vizsgálja. Mindmáig ezt tekinthetjük az egyetlen, tormával foglalkozó összefoglaló cikknek, amelyet a Pallas és Révai Lexikon is megemlít, mint a tormára vonatkozó legfőbb irodalmat.[14] Nem sokkal később, 1882-ben ZELIZY Dániel a nagymértékű *debreceni* tormatermesztésről ír összefoglaló monográfiájában.[15]

Századunkban a tormatermesztéssel a mezőgazdasági szakkönyvek foglalkoznak. Önálló cikk 1958-ban jelent meg: CSELŐTEI László a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen folytatott kísérletekről számol be benne.[16]

Ma Magyarországon öt körzetben: *Budapest, Debrecen, Makó, Győr* és *Nagykáta* környékén termesztenek nagyobb arányban tormát.[17]

A torma felhasználása a táplálkozásban

A magyar paraszti háztartásokban a tormát főként *ételízesítőként* használják fel. SOMOS András megemlíti MATTHIOLUS 1571-ben leírt megfigyelését, mely szerint a magyarok és a lengyelek a torma gyökerét ételeik fűszerezésére használták. SOMOS

[2] *Új magyar lexikon* 1962. 6. kötet. 466.
[3] SOMOS András 1967. 530.
[4] BÁRCZI Géza 1975. 47.
[5] RAPAICS Raymund 1934. 38.
[6] BÁRCZI Géza 1941. 314.
[7] RAPAICS Raymund 1934. 38.
[8] SOMOS András 1967. 530.
[9] LIPPAI János 1664. 151.
[10] FEJÉR György 1816. III/141.
[11] KULTSÁR István 1817. 78.
[12] NÁDOSSY István 1860. 132.
[13] GALGÓCZY Károly 1877. II/139. — Erre az adatra BARABÁS Jenő hívta fel a figyelmünket.
[14] BORBÁS Vince 1880. 501—502.
[15] ZELIZY Dániel 1882. 639.
[16] CSELŐTEI László 1958. 263—276.
[17] SOMOS András 1967. 530.

szerint „ez az első olyan leírás, amelyben a mai tormával azonos növényről van szó".[18] Ha azonban BELÉNYESY Mártának a Nádasdyak 1550 októberi étrendjéről írt tanulmányát megnézzük, azt tapasztaljuk, hogy már ekkor nagy mennyiségben szerepel a torma a főzelékek között: egy hónap alatt 15 alkalommal került asztalra; ebből 14-szer *„Tehenhús Tormával"* és egyszer *„Diszno Hús Tormával"*.[19] Véleményünk szerint ez nem lehetett répa (vagy retek), hanem a ma is fogyasztott tejfeles tormának felel meg, amit hús mellé körítésként fogyasztanak. Megerősíti ezt Thurzóék 1603 januári étlapja is, melyen az ebéd első fogásaként szerepel a *tehénhús tormával.*[20]

A tormát a korábbi századokban mind a főúri, mind a paraszti háztartásokban felhasználták fűszerezésre. Fentebb már említettük MATTHIOLUS megfigyelését a XVI. századból. SIMAI Kristóf kéziratos szakácskönyvében a XVIII. század végén is szerepel a torma mint fűszer,[21] a néprajzi szakirodalomban pedig egész sor adatot találunk rá a XIX—XX. századból.[22] Ilyen minőségében a tormát — egyéb fűszerek: babérlevél, bors, hagyma stb. mellett — *uborka-* és *káposztasavanyításhoz,* konzerváláshoz használják. A tormának ezt a felhasználási módját az egész országban ismerik és alkalmazzák.[23]

Az előbbiekben láttuk, hogy az 1550-es főúri étrendben milyen nagy szerepe volt a húshoz fogyasztott tormának. A paraszti étkezésekben a XIX—XX. században főként mint alkalmi, ünnepi étel jelenik meg a torma a főtt hús mellett. Már LIPPAI János is említi 1664-ben, hogy „A' Tormát mind hússal, hallal, főueis, nyersennis eszik a' mi orszagunkban, hidegen eczettel igen jó a' soba főtt halhoz."[24] Főleg újévkor, lakodalmakban és disznótorokon ették és eszik ma is az *ecetes tormát:* a tormát megreszelték, kis sót tettek hozzá, ecettel leöntötték, néhány helyen kevés húslevet is öntöttek rá. A lakodalmakban a leves után a leveshúst tálalták fel vele. A vőfélyek külön versben is említik a tormát már a múlt században is. Az alábbi példa a Vas megyei *Kámon*ból való:

„itt a jó tehénhús mártással tormával
szakácsasszonyunk jóajándékával
bögjön kiki hegyes vilájával
azután kölcsig el isten áldásával"[25]

*Rábagyarmat*on a következő kiáltással hozták be az ecetes tormát:

„Itt a torma leve nélkül,
Megélünk mi legény nélkül ! Tyuuhaj !"[26]

*Pátró*ban énekeltek is a torma behozatalakor.[27] A lakodalmi ecetes torma fogyasztását az ország más területein is ismerik.[28] *Bukovinában* az ecetes tormához céklát is reszelnek, ami az egészet megpirosítja.[29]

[18] SOMOS András 1967. 530.
[19] BELÉNYESY Márta 1958. 1—2. tábla
[20] BOGDÁN István 1978. 141.
[21] SCHRAM Ferenc 1964. 580—581.
[22] *Kocs* (FÉL Edit 1941. 82.), *Őrség* (KARDOS László 1943. 151.), *Szeged* (KOVÁCS János 1901. 207.), *Szentgál* (VAJKAI Aurél 1959. 110.)
[23] *Alsó-Szabolcs* (BENCSIK János 1973. 116.), *Apátfalva* (SZIGETI György 1974. 146.), *Cserszegtomaj* (VAJKAI Aurél 1941.), *Debrecen és a Tiszántúl* (ECSEDI István 1935. 247.), *Felsőgörzsöny* (BOLLA József 1939. 15., 40., 41.), *Hajdúhadház* (ENYEDI József 1962. 420.), *Kocs* (FÉL Edit 1941. 82.), *Mezőberény* (TÁBORI György 1973. 360.), *Mikófalva* (Saját gy.), *Ormánság* (KISS Géza 1952. 549.), *Orosháza* (MORVAY Judit 1965. 421.), *Őrség* (KARDOS László 1943. 51., 157.), *Rákospalota* (SERGŐ Erzsébet 1964. 253.), *Szentgál* (VAJKAI Aurél 1959. 144—145.), *Újléta* (Saját gy.), *Zalabaksa* (BÖDEI János 1943. 69.)
[24] LIPPAI János 1664. 151.
[25] BÁRDOSI János 1972. 610.
[26] Ács László 1974. 111. — Erre és a legtöbb nyugat-magyarországi adatra Soós Kálmán hívta fel a figyelmemet.
[27] SZOMJAS Károlyné 1972. 380—381.
[28] *Leányvár* (Saját gy.), *Muraköz* (GÖNCZI Ferenc 1890. 326.), *Nyíregyháza* (Saját gy.), *Őrség* (KARDOS László 1943. 235.), *Rákoskeresztúr* (SINKOVICSNÉ 1958. 65.), *Szlavónia* (PENAVIN Olga 1973. 213.), *Zemplénagárd* (BARATHY Zsuzsa 1966. 272)
[29] GYÖRGYI Erzsébet 1962. 72—73.

A *húsvéti tormaevés* főleg a katolikus vidékeken terjedt el: a torma a húsvéti szentelt ételek közé tartozik, főleg nyersen, megtisztított állapotban fogyasztották szentelés után, de ecetes tormának is elkészíthették.[30] A húsvéti tormaevéshez különböző hiedelmek is fűződnek, de ezeket a hiedelmekkel foglalkozó részben tárgyaljuk. Az *újévi* (ill. Szilveszter napi) tormafogyasztás szokására jelenleg csak egyetlen adatunk van: a Pest megyei *Monoron* és *Gombán* a főtt disznófejjel ették ezen a napon az ecetes tormát.[31] Disznótorokon vagy egyéb, nem ünnepi alkalmakkor is ették hús mellé az ecetes vagy reszelt tormát az ország nagy részén.[32]

Ünnepi ételnek számít a *tejfeles-* vagy *tejestormás*, rövidebben csak *tormás*. Ez az ételfajta már a XVIII. században megjelenik a szakácskönyvekben. Elkészítési módja azonos a mai paraszti ünnepi étkezésekhez készített tejfeles tormáéval: a reszelt tormát tejben vagy tejfelben felfőzik, ehhez lisztet vagy beáztatott kenyér-, ill. zsemlebelet vagy kalácsdarabokat tesznek. Főtt marhahús mellé vagy főtt halhoz mártásként tálalják. Simai Kristóf szakácskönyve csukához és vizához ajánlja.[33] A tormás csuka különleges étel lehetett *Marosvásárhelyen* is, ahol egy céhlevél szerint mesterré avatáskor a „mesterasztal" legelső fogása volt.[34] A századforduló körül *Szegeden* is ették a tormás csukát.[35]

A tejestormás a lakodalmakban is ételkülönlegességnek számított. Már a XIX. század közepén keletkezett vőfélykönyvek is külön rigmusokban említették: az 1852-es vőfélykönyv ezt ajánlja:

„Itt a veres répa, ottan a buborka
Tejfölös tormának nincsen fogyatéka",

az 1855-ös ezt írja:

„A tejfeles torma jó a marha hússal."

Egy, a múlt század elején íródott évszám nélküli vőfélykönyv így ajánlja:

„A leves elfogyott, itt hozom a tormást,
Melynek erejétől csókolgatjuk egymást."[36]

Eszik még disznótorokon, húsvétkor, húshagyókedden is; ismerik az ország nagy részén.[37] Nemcsak főtt húshoz, hanem anélkül, kenyérrel is fogyasztják néhány helyen a tormást.[38] Arra is van adat, hogy — nevével ellentétben — ma már nem tesznek bele tormát.[39]

Hasonló a tejfeles tormához a *tormamártás* is, azzal a különbséggel, hogy nem mindig tesznek hozzá tejet, vagy ha igen, akkor is csak keveset. Készítési módja: a megreszelt tormát kicsit megpirítják, hogy ne legyen olyan erős, rántásba teszik, végül kevés tejjel vagy ehelyett húslével föleresztik. Cukorral, sóval ízesítik. Főként ünnepeken, de más alkalmakkor is hús mellé fogyasztják; általánosan ismert.[40]

[30] *Ajak* (Saját gy.), *Babócsa* (Saját gy.), *Bolhó* (Saját gy.), *Domaháza* (Molnár Balázs 1974. 402.), *Horvátzsidány* (Horváth Iván 1978. 66.), *Nyíregyháza* (Saját gy.), *Péterhida* (Saját gy.), *Somogyszentpál* (Hoss József 1966. 41.)

[31] Borzsák Endre 1941. 217.

[32] *Alsó-Szabolcs* (Bencsik János 1973. 116.), *Apátfalva* (Szigeti György 1973. 216.), *Cserszegtomaj* (Vajkai Aurél 1941. 233.), *Kórós* (Saját gy.), *Mikófalva* (Saját gy.), *Rákoskeresztúr* (Sinkovicsné 1958. 74.), *Sióagárd* (Saját gy.), *Somogyszentpál* (Hoss József 1966. 41.), *Újléta* (Saját gy.), *Zalabaksa* (Bödei János 1943. 69.)

[33] Schram Ferenc 1964. 591.

[34] Bogdán István 1978. 142.

[35] Kovács János 1901. 200.

[36] Schram Ferenc 1964. 596.

[37] *Debrecen* és a *Tiszántúl* (Ecsedi István 1935. 316.), *Felsőőr* (Imre Samu 1973. 164.), *Őrség* (Kardos László 1943. 86—87.), *Péterhida* (Saját gy.), *Rábagyarmat* (Ács László 1974. 101.), *Salomvárad* (Sági Károly 1972. 449.), *Szeged* (Bálint Sándor 1957. II/559.), *Zalaudvard* (Sági Károly 1972. 449.) (Érdekességként megemlíthetjük Trócsányi Zoltán közlését, aki Lauka Gusztávra hivatkozva azt írja, hogy „Petőfi Sándort pedig a tejfeles tormával bár honnan el lehetett szalasztani." — Trócsányi Zoltán é. n. IV/193.)

[38] Kardos László 1943. 49.

[39] *Felsőőr* (Imre Samu 1973. 164.), *Sióagárd* (Soós Kálmán gy.).

[40] *Apátfalva* (Szigeti György 1973. 222.), *Balmazújváros* (Lengyel Imre 1936. 16.), *Dunapentele* (B. Sergő Erzsébet 1974. 282—283.), *Göcsej* (Gönczi Ferenc 1907. 236.), *Harta* (Fél Edit 1935. 24.), *Kállósemjén* (Saját gy.), *Komlósd* (Saját gy.), *Nyírség* (Erdész Sándor 1974. 37.), *Orosháza* (Morvay Judit 1965. 405.), *Őrség* (Kardos László 1943. 49.),

Kevés adat van a *tormaleves* készítésére: ezt hasonlóan csinálják, mint a tormamártást, csak „hosszú lére eresztik".[41]

A tormának a táplálkozásban az általánostól eltérő felhasználási módjairól is van néhány adat: *Zemplénagárdon* régebben ismerték a tormaciberét.[42] Készítése: „A korpát meleg vízzel leöntik, kenyérkovászt, vagy ecetet kevernek hozzá, néhol egy kis csomborral, káposztával, tormával ízesítik, amitől a folyadék megsavanyodik, azután leszűrik s tejjel, tojással behabarva felforralják."[43] *Újlétán* disznóöléskor a kisebbik gömböcbe tormát is tesznek; ugyanitt, hogy a bor ne legyen virágos, megtisztított tormadarabot lógatnak bele.[44]

Eddig csak a torma gyökerének felhasználásáról volt szó. Van néhány adatunk arra is, hogy a torma *levelét* is felhasználják a táplálkozásban: főleg a töltött káposztához használt tölteléket csavarják bele tavasszal, amikor még nincs káposztalevél. Ennek a neve: *töltike*.[45] Nem tudni, hogy az Ujváry Zoltán által az *abaúj-zempléni hegyvidékről* említett tormalapu azonos-e a tárgyalt Armoracia lapathifolia levelével: itt levesként használják fel.[46] Márkus Mihály a Gömör megyei *Csermosnya völgyéből* említi — mint ínségeledelt — a torma levelének fogyasztását.[47]

Mint a fentebb tárgyaltakból látható, a tormát a táplálkozásban sokféleképpen felhasználták és felhasználják ma is. De nemcsak ezen a területen, hanem a népi gyógyászatban is alkalmazást nyert a torma különféle betegségek vélt vagy valóságos ellenszereként.

A torma felhasználása a népi gyógyászatban

A torma a népi gyógyászatban kedvelt háziszer: mind az emberek, mind az állatok gyógyításához felhasználják. Először az emberi betegségek gyógyításában való alkalmazásával foglalkozunk.

A XVI. század óta szerepel a füves és orvosi könyvekben a torma, mint sokféle betegség elleni gyógyszer. Már Melius Péter is említi 1578-ban írt Herbáriumában, hogy „Az torma . . . vizeletet indít, purgál, követ ront".[48] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a XVII—XIX. századi orvosi és füvészkönyvek[49] a torma sokkal többrétű alkalmazási módjait említik, mint az a népi gyakorlatban létezhetett.

A torma gyökerét főleg *reuma* és *köszvény* ellen használták. Alkalmazási módjai közül az első az, hogy a megreszelt tormát beletették egy ruhába, majd azt a fájós testrészre kötötték. Mindaddig rajta tartották, amíg nem nagyon csípett.[50] Másfajta gyógymódról a *Borsavölgyéből* van adatunk: itt forró vízbe tormát törtek, a beteg a kád fölé hajolva a felszálló gőzt belélegezte.[51] *Árapatakon* a megreszelt tormát 3 napig szeszben áztatták, majd ezzel kenték be a reumás végtagokat. A szert *tormapiritus*nak nevezik.[52] *Köhögés* ellen főként *mézes tormát* etetnek a beteggel: a reszelt tormát mézzel vagy cukorral

Pátró (Szomjas Károlyné 1972. 388.), *Somogyszentpál* (Hoss József 1966. 41.), *Szentgál* (Vajkai Aurél 1959. 149.), *Szigetköz* (Timaffy László 1975. 204.), *Szlavónia* (Penavin Olga 1973. 231.), *Tápé* (Szigeti György 1971. 509.), *Újléta* (Saját gy.), *Vásárhelyi puszta* (Nagy Gyula 1975. 343.), *Zalabaksa* (Bödei János 1943. 69.)

[41] *Alsó-Szabolcs* (Bencsik János 1973. 116.), *Komlósd*, *Újléta* (Saját gy.)

[42] Barathy Zsuzsa 1966. 274

[43] Rapaics Raymund 1934. 74.

[44] Saját gy.

[45] *Ajak*, *Kállósemjén* (Saját gy.), *Nyírség* (Erdész Sándor 1974. 38.), *Újléta* (Saját gy.).

[46] Ujváry Zoltán 1957. 236.

[47] Márkus Mihály 1941. 176.

[48] Melius Péter 1578. (1979.) 318.

[49] Lippai János 1664., Csapó József 1792., Nedeliczi Váli Mihály 1792., Diószegi Sámuel—Fazekas Mihály 1813. stb.

[50] *Cserszegtomaj* (Vajkai Aurél 1941. 239.), *Göcsej* (Gönczi Ferenc 1902. 215.), *Nagyváty* (Nagy Rózsa 1943. 17.), *Oláhlapád* (Pávay V. Ferenc 1907. 298.), *Pula (Pulai Klubkönyvtár* 1973. 83.), *Tótkomlós* (Krupa András 1974. 155.).

[51] Vajkai Aurél 1943. 122.

[52] Péntek János—Szabó T. Attila 1976. 216.

keverik össze. *Szegeden* főleg éhgyomorra ették,[53] *Cserszegtomajon* tojássárgáját is kevertek hozzá;[54] általánosan ismert.[55] *Fejfájás* esetén a tormát általában a fájós részre kötik ruhába tekerve,[56] de néhány helyen a talpra is szoktak reszelt tormát kötni: úgy vélik, hogy a talp lehúzza a fájást.[57] A *Tiszántúlon* fejfájás ellen a reszelt tormát szagolgatják. Szerintük belélegzéskor a fej ereit tágítja.[58] A *Szamosháton* nátha ellen,[59] *Kórógyon* köhögés ellen szagolgatják a reszelt tormát.[60]

Az előbb említett betegségeknél az ország nagy részén hasonló módon használják a tormát mint gyógyszert. A következőkben felsorolt betegségek esetén csak néhány helyről van adatunk a tormával való különféle gyógymódokra: *Göcsejben* a *torokfájóssal* ecettel leöntött reszelt tormát etettek.[61] A *kólikás* ember *Hartán* a tormát megreszeli, egy tojással zsíron megsüti és megeszi.[62]

Hideglelés ellen is felhasználták a tormát. Erre vonatkozó első adatunk a XVIII. század közepéről való: a megreszelt és tejben megfőzött tormával a beteg ember egész testét bekenték, majd betakarták, hogy jól kiizzadjon.[63] *Megfázás* ellen *Galgamácsán* a beteg talpára kötötték a reszelt tormát, aki ezzel a dunsztkötéssel feküdt le. Két óra múlva kiizzadt.[64] *Szegeden* a század elején a hideglelőssel reszelt tormán ázott vörös bort itattak.[65]

Forróság ellen *Lispén* a tormát rozslisztte l összegyúrták és a beteg gyerek talpára kötötték.[66] Lázcsillapítóként *Árapatakon* a puliszkalisztte l összekevert reszelt tormát szintén a talpra kötötték.[67]

Fulladás, hurut ellen Melius Péter mézes vízben főzött torma fogyasztását javallta.[68] A XVIII. században hurut ellen a következő gyógymódot javasolták: „Reszeld meg a tormát s keverd össze mézzel és egy késhegyen éhomra, ebéd után egy óra múlva, este, mikor lefekszel, három-négy jó falatot egyél meg. Sokat használ."[69]

Orosházán sárgaság ellen ették az ecetes tormát;[70] *tüdőbaj* ellen *Hajdúdorogon* ökörfarkkóróból, hársfavirágból, bodzavirágból és cukorból keveréket főztek össze tormával, ebből kis darabkákat formáltak, és naponta 2—3 szemet ettek.[71] *Árapatakon* ilyen betegség esetén a beteggel mézzel kirántott tormát etettek.[72] *Kalotaszegen szárazbetegség* (tüdőbaj) esetén vagy sörbe reszelik bele a tormát, vagy színmézbe reszelik és úgy eszik. *Sztánán* „a tormát összekeverik színmézzel. A keveréket beleteszik egy csuporba és csuprostól együtt a kenyértésztába. A kemencében a tészta, torma és a méz jól összesül, egy különleges ízű kenyérféleség keletkezik. A beteg kenyér helyett ezt köteles fogyasztani".[73] *Berettyóújfaluban* is hasonló gyógyszert készítettek TBC esetén: egy nagy csomó

[53] Kovács János 1901. 207.
[54] Vajkai Aurél 1941. 239.
[55] *Alsó-Szabolcs* (Bencsik János 1973. 116.), *Árapatak* (Péntek János—Szabó T. Attila 1976. 216.), *Hódmezővásárhely* (Kiss Lajos 1958. 165.), *Mezőcsát* (Szanyi Mária 1971. 42.), *Rábagyarmat* (Moór Elemér 1935. 30.), *Szamoshát* (Csűry Bálint 1936. 397.), *Szeged* (Tömörkény István 1907. 243.), *Újléta* (Saját gy.)
[56] *Borsavölgye* (Vajkai Aurél 1943. 127.), *Kalotaszeg* (Kovács Samu 1976. 96.), *Kisszíget* (Gönczi Ferenc 1902. 130.), *Nagyváty* (Nagy Rózsa 1943. 15.), *Pusztina* (Diószegi Vilmos 1960. 121.), *Szamoshát* (Csűry Bálint 1936. II/397.)
[57] *Bánokszentgyörgy, Sárhida* (Gönczi Ferenc 1914. 293.), *Rábagyarmat* (Moór Elemér 1935. 29.)
[58] Greszné Czimmer Anna 1944. 9.
[59] Csűry Bálint 1936. II/397.
[60] Penavin Olga 1975. 109.
[61] Gönczy Ferenc 1914. 293.
[62] Fél Edit 1935. 24.
[63] Balló István 1900. 354.
[64] Vankóné Dudás Juli 1976. 82.
[65] Tömörkény István 1907. 242.
[66] Gönczi Ferenc 1914. 280.
[67] Péntek János—Szabó T. Attila 1976. 216.
[68] Melius Péter 1578. (1979) 318.
[69] Balló István 1900. 354.
[70] Sós József 1965. 590.
[71] Greszné Czimmer Anna 1944. 12.
[72] Péntek János—Szabó T. Attila 1976. 216.
[73] Kovács Samu 1976. 110.

reszelt tormát mézzel összekevertek, kilenc napra elásták az udvarban. Ugyanakkor pemetefüvet is érleltek mézzel keverve. Reggelenként éhgyomorra egy-egy kanál mézes-füvet és pemetefűs mézet kellett enni.[74]

Szegeden a *fogfájásra* a következő gyógymódot alkalmazták: a fájó fog felőli oldalon a kar felső részére reszelt tormát kötöttek, úgy vélvén, hogy a torma kihúzza a fájdalmat.[75] A *nyíregyházi* tirpákok a *kelésre* és a megvágott kézre is reszelt tormát kötöttek.[76] Egy XVII. századi népies orvosi kézirat a következőket írja: „Szemét kinek megszállja a vér. Két ruha között törd megh a tormát kös által a fejét meghgyógyűl."[77] *Vak körömre* a XVIII. század végén a következő gyógymódot ajánlották: „Torma reszelylyenek len maggal törje öszve, aval kőse be melegen."[78]

A tormának — a gyökerén kívül — a *levelét* is felhasználják gyógyításra, főleg fejfájás ellen: a fájós részre zöld tormalevelet kötnek, amely jól „megszívja" a fejet, „szívja a fájdalom tüzét."[79] A reumás csontra néha a tormalevelet is rákötik, hogy gyógyítsa."[80] A *gyomorfájós* ember *Szegeden* gyömbérrel beszórt tormalevéllel kötötte be a gyomrát, vagy a tormalevélből főzött fürdőben mártózott meg.[81]

Eddig a tormának az emberi gyógyításra való felhasználását tárgyaltuk. Már említettük, hogy a tormát állatok gyógyítására is felhasználják. Ilyen jellegű adatokat kizárólag a lóra és a szarvasmarhára találtunk.

A *ló* esetében főleg a kehességet próbálták a tormával gyógyítani. Ez ugyan nem gyógyította meg az állatot, csupán enyhítette a betegségét: a reszelt tormát a ló ételébe keverve megetették vele.[82] *Kiskunhalasi* lókupecek egyedi módon alkalmazták a tormát: „Beletesszük egy vászonba, bedugjuk a trágyadombba, 8 napra, aztán két gombócot beadunk neki. Három hétig nem fújtat, de ha ezt háromszor megismételjük, megdöglik tőle."[83] A tormát e betegség gyógyításán kívül főleg *a ló vizeletének elállásakor* alkalmazták: vékonyra hasított tormát dugtak a ló hímvesszőcsövébe, végbelébe vagy húgycsatornájába. Az állat addig erőlködött, hogy megindult a vizelete. Ugyanezt alkalmazták a *Hajdúságban* a ló *hasgörcse* ellen is.[84] Hasonló esetben a tormát meg is etethették az állattal.[85] H. Fekete Péter egy XVIII. század közepén keletkezett hajdúsági kéziratot közöl, amely szerint a „szőr férges ló" gyógyítására többek között torma levét is felhasználták.[86]

A *szarvasmarha* tormával való gyógyítására eddig csupán három adatot találtunk: mindhárom a marha *köhögésének*, *kehességének* gyógyítását hivatott szolgálni. A *Borsavölgyében* a kehes marhának büdöskővirágot, szódabikaport és tormát adtak savóban, vízben elkeverve,[87] *Lendvahídvégen*[88] és *Dobronakon* torma- vagy bodzafagyökeret etettek a köhögő állattal.[89]

[74] Sándor Mihályné 1976. 217.
[75] Tömörkény István 1907. 242.
[76] Saját gy.
[77] Reuter Kamilló 1976. 254.
[78] Rexa Dezső 1936. 223.
[79] *Árapatak* (Péntek János—Szabó T. Attila 1976. 216.), *Bag* (Saját gy.), *Oláhlapád* (Páva V. Ferenc 1907. 294.), *Őriszentpéter* (Rab Nóra—Szamos Rudolf—Fábián Gyula 1967. 805.), *Szamoshát* (Csűry Bálint 1936. II/397.)
[80] *Árapatak* (Péntek János—Szabó T. Attila 1976. 216.)
[81] Kovács János 1901. 207.
[82] *Babócsa* (Saját gy.) *Bánvölgye* (Herkely Károly 1937. 475.), *Borsavölgye* (Vajkai Aurél 1943. 175.), *Harta* (Fél Edit 1935. 24., 45.), *Kiskunság* (Nagy Czirok László 1959. 182.), *Nagyléta* (Mikó Sándor 1942. 83.)
[83] Nagy Czirok László 1959. 182.
[84] *Hajdúság* (Benkóczy Emil 1907. 228.), *Jászdózsa* (Gulyás Éva 1976. 141.), *Kiskunság* (Nagy Czirok László 1959. 183.), *Kunszentmiklós*, *Peszéradacs* (Tálasi István 1936. 95.)
[85] *Babócsa* (Saját gy.), *Kunszentmiklós*, *Peszéradacs* (Tálasi István 1936. 95.)
[86] H. Fekete Péter 1956. 126—127.
[87] Vajkai Aurél 1943. 169.
[88] Gönczi Ferenc 1914. 618.
[89] Gönczi Ferenc 1907. 96.

A torma a szokásokban és hiedelmekben

Az előző részekben a torma felhasználásának többé-kevésbé racionális, a benne levő illóolaj hatásán alapuló alkalmazásairól volt szó. A következőkben a tormához kapcsolódó — nem nagyszámú, főleg az ország nyugati részén fellelhető — hiedelmeket tárgyaljuk.

Már említettük, hogy a torma a húsvéti táplálkozásban fontos helyet foglal el, a katolikus vidékeken a *szentelt ételek* közé tartozik. Gönczi Ferenc szerint *Göcsejben* a szentelt torma Krisztus keserűségét jelképezi, míg a tojás Krisztus keresztfáját, a tojás hímzése pedig Krisztus kötelét.[90] A Baranya megyei *Bodán* azt tartják, hogy aki szentelt tormát eszik, azt abban az évben nem kínozza a szomjúság és a keserűség.[91] Szintén a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódik az a tormával kapcsolatos védekező szokás, mely szerint *Göcsejben* a húsvéti szentelt ételek közül először a tormából eszik a család minden tagja, nehogy a kígyó a szájukba másszon, ha nyáron a szabadban elaludnának.[92] Ugyanez a szokás megvolt a *sárközieknél* is, akik húsvétkor ebéd előtt ugyanilyen céllal ettek meg három falat tormát.[93] Bálint Sándor szerint e szokás eredeti értelme az volt, hogy a torma erős íze, könnyfacsaró illata a gonosz lelket elriasztotta.[94]

Kígyó, béka és egyéb kártevő állatok távoltartásával kapcsolatos az az *őrségi* védekező szokás is, mely szerint *húshagyókedden* (vagy *hamvazószerdán* reggel) a gyerekek megkerülték a házat, és megöntözték a keresztvégeket a vacsoráról maradt tejfölös tormával, hogy mindenféle kártevőtől megszabaduljon a ház. Közben a következő mondókát mondták: „kígyu, biéka, patkán, egír ... takaroggy!"[95] *Pusztamagyaródon* is megvolt ez a szokás, de itt a tormát a maradék étellel is összekeverték.[96] A *Csertamelléken* azt a kanalat, amellyel húshagyókedden tormát kevertek, a ház üstökébe helyezték, és tavasszal a verebek kártétele ellen a gabonaföldre vitték.[97] *Zalatárnokon* a húshagyókeddi torma mosadékkal hamvazószerdán reggel a nők a lábukat megkenték, hogy ki ne törjön.[98]

* * *

Dolgozatunk célja az volt, hogy a torma népi felhasználását bemutassuk. Bár a gazdálkodásban, táplálkozásban jelentősége nem nagy, reméljük, hogy felhasználásának széles skálája miatt mégsem volt érdektelen foglalkoznunk vele. Úgy véljük, az adatok elégségesek ahhoz, hogy e növény sokrétű alkalmazásáról összefoglaló képet kapjunk.

IRODALOM

Ács László—Ács Lászlóné
1974 *Keresztelő, lakodalom, temetés Rábagyarmaton.* Vasi Honismereti Közlemények 1974. I/1. Szombathely. 103—121.
Bálint Sándor
1937 *Húsvéti vallásos népszokásaink.* Ethnographia XLVIII. 54—61.
1962 *A szegedi paprika.* Budapest
Balló István
1900 *Régi paraszti házi orvosságok jegyzéke.* Ethnographia XI. 352—355. 411—418.
Barathy Zsuzsa
1966 *A sütés-főzés Zemplénagárdon.* In: Borsod megye néphagyományai. 272—275. Miskolc
Bárczi Géza
1941 *Magyar Szófejtő Szótár.* Budapest
1975 *A magyar nyelv életrajza.* Budapest (3. kiadás)

[90] Gönczi Ferenc 1914. 247.
[91] Berze Nagy János 1940. III/282.
[92] Kandra Kabos 1897. 487.
[93] Katona Imre 1962. 86—87.
[94] Bálint Sándor 1937. 60.
[95] Kardos László 1943. 50.
[96] Gönczi Ferenc 1914. 237.
[97] Gönczi Ferenc 1914. 236.
[98] Gönczi Ferenc 1914. 237.

Bárdosy János
1972 *„Vőfiny köszöntés" Kámonban 1870-ben.* Vasi Szemle XXVI. 608—612.
Belényesy Márta
1958 *Egy XVI. századi főúri étrend.* Néprajzi Értesítő XL. 133—153.
Bencsik János
1973 *A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsó-szabolcsi falvakban.* A Hajdúsági Múzeum évkönyve I. 111—126. Hajdúböszörmény
Benkóczy Emil
1907 *Néhány állatbetegség népies gyógyítása.* Ethnographia XVIII. 228—229.
Berze Nagy János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok.* Pécs
Bogdán István
1978 *Régi magyar mulatságok.* Budapest
Bolla József
1939 *A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben.* Debrecen
Bolla József
1973 *Szülőfalum, Veszprémvarsány népszokásai.* In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok II. 69—79. Veszprém
Borbás Vince
1880 *Egynémi a magyar tormáról.* Földmívelési Érdekeink VIII. 501—502.
Borzsák Endre
1941 *A régi tűzhely, ételek, étkezés. (Gomba, Monor. Pest m.)* Néprajzi Értesítő XXXIII. 209—230.
Bödei János
1943 *Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához.* Néprajzi Értesítő XXXV. 69—96.
Csapó József
1792 *Új füves és virágos magyar kert.* Pozsony—Pest (2. kiadás)
Cselőtei László
1958 *Adatok a torma termeléséhez.* Az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karának Közleményei. 263—276.
Csűry Bálint
1936 *Szamosháti szótár.* Budapest
Diószegi Sámuel—Fazekas Mihály
1813 *Orvosi füvészkönyv, mint a' Magyar Füvész Könyv praktika része.* Debrecen
Diószegi Vilmos
1960 *Embergyógyítás a moldvai székelyeknél.* Néprajzi Közlemények V. 35—124.
Ecsedi István
1935 *A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása.* A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1934. 149—395.
Enyedi József
1962 *A káposzta jelentősége Hajdúhadházon.* Ethnographia LXXIII. 404—431.
Erdész Sándor
1974 *Nyírség.* Budapest
Fejér György
1816 *Mostani és régi nemzeteket, országokat, . . . esmertető Lexikon.* Pest
H. Fekete Péter
1956 *Állatgyógyítás a Hajdúságon.* Ethnographia LXVII. 126—131.
Fél Edit
1935 *Harta néprajza.* Budapest
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* Budapest
Galgóczy Károly (szerk.)
1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája.* Budapest
Gönczi Ferenc
1890 *A muraközi nép lakodalmi szokásai.* Ethnographia I. 313—331.
1902 *Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél.* Ethnographia XIII. 78—84., 128—132, 214—224.
1905 *A betegségek gyógyítása a göcseji népnél.* Ethnographia XVI. 345—361.
1907/a *Állatbetegségek gyógyítása a göcseji és hetési népnél.* Ethnographia XVIII. 91—99.
1907/b *A göcseji és hetési nép étele.* Néprajzi Értesítő VIII. 232—237.
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár

GRESZNÉ CZIMMER Anna
1944 *Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához.* Debreceni Szemle XVII. 253—258.
GULYÁS Éva
1976 *Jászdózsai hiedelmek.* In: Folklór archívum 4. 7—186.
GYÖRGYI Erzsébet
1962 *Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél.* Néprajzi Közlemények 3—4. sz. 3—91.
HERKELY Károly
1937 *Állatgyógyítás a Bánvölgyében.* Ethnographia XLVIII. 474—475.
HORVÁTH Iván
1978 *A naptári ünnepekhez fűződő szokások és hiedelmek a nyugat-magyarországi horvátoknál.* In: Folklór archívum 10. 5—101.
HOSS József
1966 *Halászat, nádaratás és táplálkozás egy nagybereki községben (Somogyszentpál)* Somogyi Múzeum 8. Kaposvár
IMRE Samu
1973 *Felsőőri tájszótár.* Budapest
KANDRA Kabos
1897 *Magyar Mythológia.* Eger
KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest
KATONA Imre
1962 *Sárköz.* Budapest
KISS Géza
1952 *Ormánysági szótár.* (szerk.: KERESZTES Kálmán) Budapest
KISS Lajos
1958 *Hódmezővásárhelyi babonás hiedelmek és szokások.* In: Vásárhelyi hétköznapok. 159 170. Budapest
KOVÁCS János
1901 *Szeged és népe.* Szeged
KOVÁCS Samu
1976 *Kalotaszegi népi gyógymódok.* In: Folklór archívum 5. 93—113.
KRUPA András
1974 *Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok.* Békéscsaba
KULTSÁR István
1817 *Jóizű Tormát termeszteni.* Hasznos Mulatságok I. 78—79.
LENGYEL Imre
1936 *A balmazújvárosi német település.* Debrecen
LIPPAI János
1664 *Posoni kert.* Bécs, 1664 (Budapest 1976.)
MÁRKUS Mihály
1941 *Gyűjtögetés a Csermosnya völgyében.* Néprajzi Értesítő XXIII. 173—177.
MELIUS Péter
1578 *Herbárium.* [Bukarest, 1979.]
MIKÓ Sándor
1942 *A lóra vonatkozó népi ismeretek Nagylétán.* In: Táj- és népkutatás a középiskolában. 81—84. Budapest
MOLNÁR Balázs
1974 *Húsvéti asztal.* Ethnographia LXXXV. 396—411.
MOÓR Elemér
1935 *Kuruzslások Rábagyarmaton.* Ethnographia XLVI. 28—31.
MORVAY Judit
1965 *Táplálkozás.* In: Orosháza néprajza. 400—427. Orosháza
NÁDOSSY István
1860 *Torma tenyésztés.* Kerti Gazdaság 6. sz. 132. hasáb
NAGY CZIROK László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Budapest
NAGY Gyula
1975 *Parasztélet a vásárhelyi pusztán.* Békéscsaba
NAGY Rózsa
1943 *Adatok a baranya megyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz.* Kolozsvár

NEDELICZI VÁLI Mihály
1792 *Házi orvos szótárotska.* Győr
PÁVAY V. Ferenc
1907 *Oláhlapádi babonák és népies gyógymódok.* Ethnographia XVIII. 215—221, 294—299, 354—359.
PENAVIN Olga (vál.)
1973 *Szlavóniai hétköznapok.* Újvidék
PENAVIN Olga
1975 *Népi gyógyászat Kórógyon.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VII. 23—74. sz. 97—118.
PÉNTEK János—SZABÓ T. Attila
1976 *Egy háromszéki falu növényismerete.* Ethnographia LXXXVII. 203—225.
Pulai Klubkönyvtár honismereti köre
1973 *Erdők között élünk.* Veszprém megyei honismereti tanulmányok II. Veszprém
RAB Nóra—SZAMOS Rudolf—FÁBIÁN Gyula
1967 *Őrségi napló.* Kortárs XI. 802—815.
RAPAICS Raymund
1934 *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története.* Budapest
REXA Dezső
1936 *Népi gyógymódok a XVIII. században.* Ethnographia XLVII. 223—224.
REUTER Camillo
1976 *Egy XVII. századbeli népies orvosi kézirat ismertetése.* Magyar Nyelv LXXII. 252—256.
SÁGI Károly
1972 *Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. 447—456. Veszprém
SÁNDOR Mihályné
1976 *Egy bihari parasztasszony hiedelmei.* In: Folklór achívum 4. 187—282.
SCHRAM Ferenc
1964 *Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve.* Ethnographia LXXV. 578—598.
SERGŐ Erzsébet
1964 *Rákospalota népi táplálkozása.* Néprajzi Közlemények IX. 190—256.
B. SERGŐ Erzsébet
1974 *Népi táplálkozás és étkezési szokások Dunapentelén.* Alba Regia. Az István király Múzeum Évkönyve 1972. XIII. 273—285.
SINKOVICSNÉ KALINA Julianna
1958 *Rákoskeresztúr.* Tanulmányok Budapest néprajzából I. Budapest
SOMOS András
1967 *Zöldségtermesztés.* Budapest
Sós József
1965 *A népi gyógyítás emlékei.* In: Orosháza néprajza. 589—601. Orosháza
SZANYI Mária
1971 *Gyűjtögetés a növényvilágból.* In: Mezőcsát népi kultúrájából. 32—60. Mezőcsát
SZIGETI György
1971 *Táplálkozás.* In: Tápé története és néprajza. 503—525. Tápé
1973 *Az apátfalvi nép táplálkozása I.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/1. 211—229. Szeged
1974 *Az apátfalvi nép táplálkozása II.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73/1. 131—153. Szeged
SZOMJAS Károlyné
1972 *Eljegyzési vagy kézfogólakodalom Pátróban.* In: A Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919—1969. 373—393. Nagykanizsa
SZŰCS Erzsébet
1966 *Népies gyógymódok Vajdácskán.* In: Borsod megye néphagyományai. 374—386. Miskolc
TÁBORI György
1973 *A mezőberényi szlovákok táplálkozásának hagyományai.* In: Mezőberény története II. 353—362. Mezőberény
TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest
TIMAFFY László
1975 *Szigetközi krónika.* Győr

TÖMÖRKÉNY István
1907 *Tanyai orvosságok.* Néprajzi Értesítő VIII. 238—245.
TRÓCSÁNYI Zoltán
é. n. *Magyar régiségek és furcsaságok.* Budapest
Új Magyar Lexikon.
1962 6. kötet. Budapest
UJVÁRY Zoltán
1957 *A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken.* Néprajzi Értesítő XXXIX. 231—244.
VAJKAI Aurél
1941 *A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon.* Néprajzi Értesítő XXXIII. 231—258.
1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében.* Kolozsvár
1959 *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest
VANKÓNÉ DUDÁS Juli
1976 *Falum, Galgamácsa.* Studia Comitatensia 4. Szentendre
ZELIZY Dániel
1882 *Debreczen Sz. Királyi Város egyetemes leírása.* Debrecen

István Páll

VOLKSTÜMLICHE BENÜTZUNG DES MEERRETTICHS (KREN) IN UNGARN

(Auszug)

Aufgrund eigener Feldforschung und einer ausgedehnten literarischen Datensammlung, die sich nicht nur auf die ethnographische Literatur, sondern auch auf alte Kochbücher, Kräuterbücher und belletristische Werke erstreckte, schildert uns der Verfasser die verschiedenen Benützungsarten des Meerrettichs. Lange Zeit war dieser eine wild wachsende Pflanze, die man einsammelte. Von ihrem Anbau für den Markt gibt es Daten vom Beginn des 19. Jahrhunderts. Seitdem kennt man Meerrettich anbauende Gemeinden und Bezirke.

Dafür, daß der Meerrettich als Würzmittel für Speisen benützt wurde, gibt es Daten aus dem 16. Jahrhundert. Von katholischen Gegenden ist bekannt, daß es üblich war, ihn zu Ostern zu verzehren. Unter den mit Meerrettich angefertigten Speisen gibt es Suppen, Rahmspeisen und Saucen.

Außerdem wurde der Meerrettich sowohl äußerlich als innerlich von Mensch und Tier zu Heilzwecken gebraucht. Der letzte Abschnitt handelt von der Rolle desselben im Volksglauben. Damit zusammenhängende Verfahren waren hauptsächlich im westlichen Teile des ungarischen Sprachraumes bekannt.

Nagybákay Péter

A magyarországi céhes szűcsmesterség jelvényei

Az állatbőr ruházkodásra szolgáló szerepe szinte egyidős az emberiséggel. Hogy erre alkalmassá váljék, annak első feltétele a bőr kikészítése, tartósítása volt. Ezt követte a tartósított bőr kiszabása és megvarrása. A bőrből való ruházati darabok készítőinek differenciálódása azonban nem törvényszerűen rögtön és mindenütt az egymást követő munkafázisok — félkésztermék, majd késztermék előállítása — sorrendjében ment végbe, hanem a középkori céhes mesterségek kialakulása idején sok helyen, így Magyarországon is, inkább aszerint, hogy lábbeli vagy felső ruházati cikk készült a bőrből. Ezért két alapvető céhes bőripari mesterség alakult ki: a vargáké (sutor) és a szűcsöké (pellio). Mindkettő ún. „egész mesterség", mert a varga a hústól és a szőrtől megtisztított bőrt nemcsak kikészítette, hanem lábbelit is szabott és varrt belőle. A szűcs is megtisztította a hústól a bőrt, kikészítette, tartósította, majd a gyapjas vagy szőrös bőrből (prém) külön-

féle felsőruházati cikkeket szabott és varrt. A varga tehát tímár és lábbelikészítő, a szűcs pedig tímár és szabó volt egyszemélyben.[1]

A varga mesterség hamarosan tovább differenciálódott. Elvált egymástól a bőrkikészítés és a lábbelivarrás műveletcsoportja. A folyamat Magyarországon a nagyobb városokban a XV—XVI. században kezdődött el, de faluhelyen még a XIX. század elején sem fejeződött be mindenütt.[2] Ezzel szemben a szűcs mesterség végig megtartotta a teljes vertikumot, és csak a XVIII—XIX. század fordulóján vált ketté magyar és német szűcs mesterségre, amikor is a változatlanul — főleg juhbőrből dolgozó — teljes bőrruhát készítő magyar szűcsöktől különváltak a német szűcsök, akik főképpen csak kelmeöltözetek prémmel való bélelésével,[3] vagy nemes prémekkel foglalkoztak.

Bár a szűcs mesterség egyszerű, ősi, háziipari jellegét a pásztorok körében szinte a mai napig megtartotta, a szűcsök céhekbe szervezkedése mégis igen korán, rögtön a városok kialakulásával együttjáró társadalmi munkamegosztás megindulásakor megkezdődött Európa-szerte. Így Magyarországon is korán, már a XIV—XV. században megjelennek az első szűcscéhek. A magyar szűcs elnevezés tudvalevőleg honfoglaláskor előtti bolgár-török nyelvi eredetű. Latin megfelelője: pellio, pellipar vagy pellifex,[4] német megfelelője: Kürschner, Pelzer, Észak-Németországban Bundtmacher vagy Bundtwerker, a bélelő szűcsöké Bundtfutter,[5] a flandriai szűcsöké Grauwerker,[6] francia nevük: pelletier, fourreur, cseh nevük: kožišnik, szlovák nevük: kožušnik, lengyel nevük: kuśnierz, román elnevezésük pedig: cojocar.

Jóllehet az első magyarországi céhlevélként számon tartott kassai szűcs privilégium 1307. évi keltének hitelessége erősen vitatott, és tartalma alapján kb. egy évszázaddal későbbre tehető,[7] az kétségtelen, hogy Erdélyben már a XIV. század utolsó harmadában feltűntek a szűcsök első céhszervezetei (Kolozsvár 1369,[8] szász városok: Szeben, Segesvár, Szászsebes, Szászváros 1376.)[9] a XV—XVI. század fordulója körül pedig már több mint húsz szűcs céh működéséről van tudomásunk. (Brassó 1420, Nagyszeben 1448, Kassa 1448, Debrecen 1449, Rimaszombat 1458, Nagybánya 1459, Pest 1466, Pozsony 1467, Kolozsvár 1479, Varasd 1480, Buda XV. sz., Sopron XV. sz., Beszterce 1500 körül, Nagyszombat 1505, Zilah 1511, Érsekújvár 1513 (?), Bártfa 1519.)[10] Az 1975-ben kiadott magyarországi céhkataszter számadatai szerint 169 önálló, 23 szabókkal, 8 szabókkal és szűrszabókkal, 6 szabókkal és csizmadiákkal, 4 nyergesekkel és szíjgyártókkal és 56 egyéb más szakmákkal közösen dolgozó, összesen tehát 266 szűcs céhszervezet működött Magyarországon.[11] Ha tekintetbe vesszük, hogy a céhkataszter adatai Erdélyt illetően igen hiányosak, viszont biztos tudomásunk van arról, hogy már a XVII. század folyamán a legtöbb erdélyi városban önálló szűcs céh létezett, és a Bánságban is a legelsők között a szűcs céhek alakultak meg,[12] akkor óvatos számítások szerint is jóval több, mint 300-ra tehető a történelmi Magyarországon azoknak a céhszervezeteknek a száma, amelyekben szűcs mesterek dolgoztak.

A céhek mint szabad testületek címerviselés és pecséthasználat jogával bírtak. A pecsét pedig — hisz éppen ebben rejlik a pecsét- és címerhasználat szükségességének magyarázata — az írni és olvasni nem tudás miatt, olyan szemléletes képi ábrázolással, jelvénnyel volt ellátva, amelyről világosan látható és megállapítható volt, hogy ki az a személy, illetve mely testület az, akinek vagy amelynek a joghatályos nyilatkozata az írásban rögzítve volt. De ezek a jelvények természetesen nem csak a pecséteken, hanem a zászlókon, céhládákon, behívótáblákon, céhlakoma-edényeken és egyéb felszerelési tárgyakon is megjelentek, mint a testület tulajdonjegyei, illetve az összetartozás jelképei.

[1] Bátky Zsigmond—Györffy István—Viski Károly 1941. I. 228.

[2] Gáborján Alice 1962. 112—113. Gáborján a teljes szétválást a XVIII. századra teszi, de több példa tanúsítja, hogy ez jó néhány helyen még a XIX. század elején sem fejeződött be.

[3] Frecskay János 1912. 376.

[4] Bartal, Antonius 1901. 481.

[5] Grenser, Alfred 1889. 27—28.

[6] Seyler, Gustav A. 1895—1898. 78.

[7] Szádeczky Lajos 1913. I. 32., II. 2. — Szűcs Jenő 1955. 117.

[8] Szádeczky Lajos 1913. I. 33.

[9] Szádeczky Lajos 1913. II. 11—12.

[10] Kovách Géza—Binder Pál 1981. 22—23., 67. — Špiesz, Anton 1978. 24. — Illésy János 1900. 296. — Szádeczky Lajos 1913. I. 34., II. 246, 257, 287, 300, 319. — Szűcs Jenő 1955. 118, 119.

[11] Éri István—Nagy Lajos—Nagybákay Péter 1975—76. I. 291.

[12] Kovách Géza—Binder Pál 1981. 23.

A szűcs mesterség legáltalánosabb, ősi címerképe, jelvényeinek főmotívuma szinte magától adódik: a mesterség egyetlen elmaradhatatlan alapterméke, a felső ruházatra szolgáló, kikészített, gyapjas vagy szőrös állatbőr, *a prém*. Ez egyúttal a legheraldikusabb céhjelvény is. A prém ugyanis egyike a legrégibb időktől fogva ismert heraldikai ábrázolásoknak. Használata egyenesen az ún. „élő heraldika" korszakába nyúlik vissza, amikor még a fából készített, harc közben tényleges védőfegyverként használt pajzsokat bőrök-

1. kép. A firenzei szűcsök címere (XV. század)

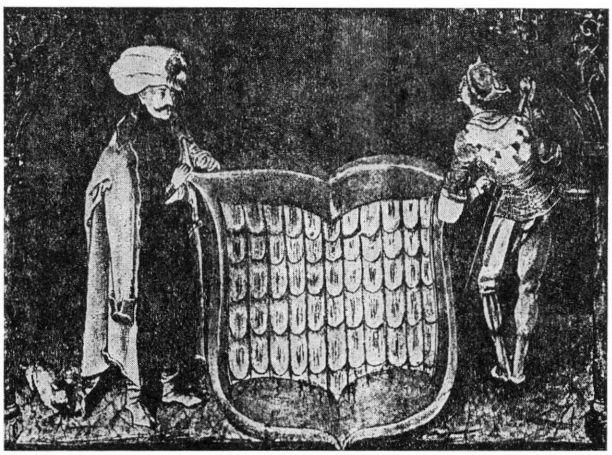

2. kép. A krakkói szűcscéh címere (1505)

kel, prémmel vonták be. Ezért a klasszikus heraldikai szakirodalom a prémet nem is az ún. „mesteralakok" vagy „címerképek", hanem a pajzsmező alapfelületét fedő ún. „mázok" között a „színekkel" és „fémekkel" egy sorban tartja nyilván. A heraldikai, stilizált prémábrázolás ezért már nagyon korán kialakult (hermelin, evetbőr [= bura, vagy vaskalap], szürkemál).[13] Érthető tehát, hogy a már korán szervezkedő európai szűcs céhek is — mint mesterségük jellegzetes termékét — az állatprémet, a bundabőrt, a szőrmét (Pelzwerk, Grauwerk) szerepeltették címerükben és pecsétjükön természetes vagy stilizált ábrázolásban.

A Bruge-i szűcsök 1356. évi gótikus stílusban metszett pecsétjében 3 prémdarab látható.[14] A kölni szűcsök XIV. századi pecsétjében is — két róka képe mellett — a prém szerepel, úgyszintén a firenzei szűcsök címeres pecsétjében is; itt egy „Agnus Dei" ábrázolással együtt[15] *(1. kép)*. II. Ulászló királynak a prágai óvárosi szűcsök részére 1473-ban kiállított címeres kiváltságlevelében pedig kifejezetten az áll, hogy a szűcsök mesterségük jelvényeként — nyilván már régi időktől fogva — általában a prémet használják. („pelles communiter pellifices pro signo sue artis utuntur".)[16] A krakkói szűcsök 1505-ben festett címere is vörös mezőben szürke prémet ábrázol[17] *(2. kép)*. Ezeken kívül még nagyon sok európai város szűcs céhének címerét díszíti a prém, amely gyakran nem fedi az egész pajzsot, hanem csak harántpólyaként jelenik meg (Augsburg 1548,[18] Magdeburg, Basel,[19] Lipcse 1690.[20])

[13] Hohenlohe-Waldenburg, Friedrich Karl Josef 1867. — Bárczay Oszkár 1897. 56—60. — Áldásy Antal 1923. 64. II. tábla 1—3.
[14] De Vigne, Felix 1847. Planche 30/29.
[15] Grenser, Alfred 1889. 54. Tafel XIV.
[16] Sedlák, Vlad. J. 1945. 35.
[17] Bucher, Bruno 1889. Tafel IV. (XV.) — Ameisenowa, Zofia 1961. 35. 5. kép.
[18] Gröber, Karl 1936. 68. Abbild. 65.
[19] Seyler, Gustav A. 1895—1898. 78. Tafel 107/2—3.
[20] Grenser, Alfred 1889. 54.

A legkorábbról ismert magyarországi szűcs céhpecséten, a kolozsváriakén (1566) kerektalpú *pajzs* látható *prémmel bevonva, mögötte, mint pajzstartó, kiterjesztett szárnyú angyal.*[21] Majdnem ugyanilyen a jolsvai szűcsöké 1628-ból, két oldalt egy-egy csillaggal díszítve[22] *(3. kép)*. Ilyen a pápaiaké is, szintén a XVII. századból[23] *(4. kép)* és a veszprémieké 1652-ből.[24] *(5. kép)*. Ugyanezt a maga előtt prémmel bevont pajzsot tartó angyalt ábrázolja barokk kartusban a győri szűcscéh három, láncoskán függő, rézlemezből készült, magyar feliratú ládakulcs jelző táblácskája is 1657-es, *(6—7. kép)* 1658-as és 1746-os

3. kép. A jolsvai szűcscéh pecsétje (1628)

4. kép. A pápai szűcscéh pecsétje (XVII. század)

5. kép. A veszprémi szűcscéh pecsétje (1652)

6—7. kép. A győri szűcscéh ládakulcs jelző táblácskája (1657)

[21] JAKAB Elek 1870. VI. tábla, 28. ábra.

[22] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest Lelt. sz. 263/1875.12

[23] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Lelt. sz. 128/1876. — NAGYBÁKAY Péter 1963. 194. 205. kép 217.

[24] Eredeti pecsétnyomó: Bakonyi Múzeum, Veszprém. Lelt. sz. C—102. — NAGYBÁKAY Péter 1963. 194. 204. kép 217.

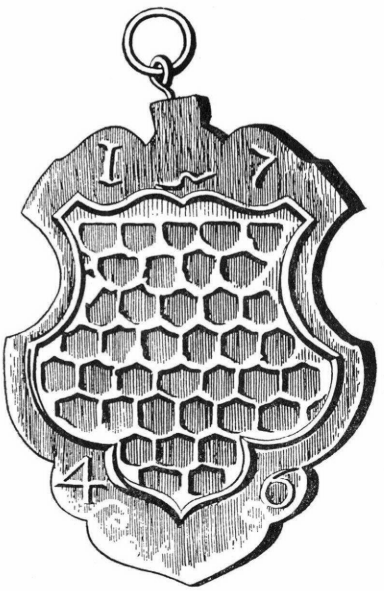

8. kép. A segesvári szűcscéh behívótáblája (1746)

9. kép. A soproni szűcscéh önkannája (1653)

évszámmal.[25] A késő gótikus—reneszánsz pajzstartó angyal királyaink, főuraink és főképp felvidéki szabad királyi városaink címerében fordul elő rendszeresen.[26] Megjegyzendő, hogy a pajzstartó angyal a magyarországi szűcs céhcímerekben feltűnően gyakori. Több mint egy tucat ilyen ábrázolást tartunk számon. Ezért ezt tekinthetjük a magyarországi szűcs mesterségjelvények egyik főtípusának.

A kiterjesztett szárnyú, pajzstartó angyalt a reformáció után magyar sapkás, dolmányos mester alakja váltja fel a szűcs céhcímerekben, éppen úgy, ahogy az ötvös céhpecséteken a protestáns városokban a püspöki ornátusban „mível ő Szent" Eligius, a mesterség védőszentje egyszerű ötvösmesterré alakul át. Ezt az érdekes változást figyelhetjük meg a marosvásárhelyi szűcscéh 1632-ben készült két aranyozott ezüst poharának fenekébe illesztett, szépen vésett, magyar köriratos, évszámos érmén.[26a]

Angyal nélküli, prémmel bevont késő reneszánsz pajzsot ábrázol a kőszegi szűcsök XVII. századi pecsétje,[27] és ugyancsak prémmel bevont egyszerű kis pajzs van a marosvásárhelyi szűcsök 1636. évi pecsétjében is.[28] Maguk a mesterek is ezt a címert használták, amit kétségtelenül bizonyít Marosvásárhelyen a református temetőben „az böczületes SZŐCZ ISTVÁN" sírköve, aki „1649 esztendőbe húsvét napján délben" halt meg és akinek sírkövén a felirat fölött fonott babérlevélfüzér-koszorúban prémmel bevont, késő reneszánsz címerpajzs kifaragott képe látható.[29] Prémmel bevont, illetve prémrajzolattal

[25] Xantus János Múzeum, Győr. Lelt. sz. 54.8.1, C. 60.45.1, C. 60.135.1. Lásd Értesítvény a pannonhalmi Szt. Benedek rend győri főgymnasiumáról az 1877/8. tanév végén. Győri Közlöny 1877/67. Itt mondok köszönetet Szabó Péter muzeológusnak, aki felhívta a figyelmemet a céhjelvényes kulcsjelző táblácskákra és lehetővé tette publikálásukat.

[26] Pekár Zsuzsa 1974. 17—20.

[26a] Kelemen Lajos 1982. 30—31. 3. ábra

[27] Eredeti pecsétnyomó: Savaria Múzeum, Szombathely. Lelt. sz. H.63.361.

[28] Deák Farkas 1878. 69. VI. ábra

[29] Dr. Keszthelyi Csaba ügyvéd (Veszprém) helyszínen készített vázlata és feljegyzése alapján (1969) és Kelemen Lajos 1977. 190. 87. kép

10. kép. A prága-óvárosi szűcscéh címeres kiváltságlevele (1473)

11. kép. A prága-újvárosi szűcscéh címeres kiváltságlevele (1486)

díszített címerpajzsocskát használtak behívótáblának a segesvári szűcsök (1746),[30] *(8. kép)* és ugyancsak prémmel bevont, késő reneszánsz alakú címerpajzs van bevésve a soproni szűcsök 1653. évben készült önkancsójába is[31] *(9. kép)*.

A magyarországi szűcs céhcímerek második csoportjának alapmotívuma is a prém, de mint új, érdekes attribútum megjelenik mellette egy *fehér galamb, csőrében leveles ágacskával*. Ez az új címerbővülés pontosan visszavezethető II. Jagello Ulászló cseh királynak arra a két címeradománylevelére, amelyeket a prága-óvárosi szűcsöknek 1473-ban, *(10. kép)* a prága-újvárosiaknak pedig 1486-ban *(11. kép)* adott („columba alba pedum extremitates aureas habens, ore inaurato, ramum arboris similiter aurei coloris deferre conspicitur"[32] [1473]). A csőrében olajágat tartó galamb képe kedvelt keresztény szimbólum. Nóét és a reményt jelképezi. Megjelenése a szűcsök címerében — igen áttételesen — talán arra vezethető vissza, hogy a bibliai történet szerint Nóé mentette át a vízözönkor a Föld teljes állatvilágát az emberiség számára, így azokat az állatokat is, amelyeknek bőre nélkül a szűcs mesterség nem képzelhető el. Az ilyen nagyon áttételes jelképrendszer nem szokatlan a céhheraldikában, de az sincs kizárva, hogy a királyi kegy minden különösebb szimbolikus utalás nélkül tüntette ki a szűcsöket ezzel a címerképpel.

A prágai szűcsöket kitüntető királyi címerbővítés a céhek közismert szoros, nemzetek közötti kapcsolata és országhatárokon átnyúló sűrű érintkezése révén hamar elterjedt Csehországon kívül is, Sziléziában, Poroszországban, egész Dániáig (Senftenberg, Sorau [1632],[33] Koppenhága)[34], de különösen Észak- és Nyugat-Magyarországon. A sel-

[30] Bunta, Magdalena—Iosub, Viorica 1967. 211. Pl. III./7. — Nagybákay Péter 1981. 37. kép, 37., 50.

[31] Domonkos Ottó é. n. 28.

[32] Sedlák, Vlad. J. 1945. 35. Tab. III., VII.

[33] Grenser, Alfred 1889. 54.

[34] Nyrop, Camillus 1897. 49. Nr. 73. — Grandjean, Poul Bredo 1950. 27. Tavele IV./i

mecbányai szűcsök 1580-ban kiadott szabályzatának elején már utalás történik rá, hogy a céh pecsétjében „egy lebegő gerlicze" szerepeljen.[35] A németlipcsei szűcs céhpecsétben (1655) a barokk vonalú pajzs fölött szárnyas angyalfej, a pajzs balról jobbra haránt vágott, a felső mezőben galamb, csőrében leveles gallyal, az alsó mező pedig prémmel borított[36] *(12. kép)*. Pontosan ugyanilyen a körmöcbányaiaké, azzal a különbséggel, hogy a pajzs kerektalpú és jobbról balra van haránt vágva. A pecsét a XVII. századból való.[37] A németlipcseiekével szinte teljesen megegyezik a vágújhelyi mesterek pecsétje.

12. kép. A németlipcsei szűcscéh pecsétje (1655)

A különbség annyi, hogy a pajzs fölött koronás sisak is van, és mintegy sisakdíszként emelkedik ki az egyébként pajzstartóként megjelenni szokott kiterjesztett szárnyú angyal. A pecsét valószínűleg 1689-ben készült. Ekkor kelt ugyanis a céh kiváltságlevele.[38]

Már a XVII. században is, de többnyire csak a XVIII. században a prémmel bevont címerpajzshoz és az ágat tartó galambhoz újabb motívumként *mint pajzstartók, az ágaskodó oroszlánok* jelennek meg, felváltva az előző korszak pajzstartóját a kiterjesztett szárnyú angyalt. Már a soproni szűcsök 1629-ben készült és 1730-ban megújított temetési jelvényén is két ágaskodó oroszlán tartja kétfelől a prémmel bevont késő reneszánsz alakú pajzsot, amelynek széles, díszes, leveles koronája fölött két olajág között csőrében gallyat tartó galamb áll[39] *(13. kép)*. Ugyanezt ábrázolja a céh XVIII. századi pecsétnyomója is[40] *(14. kép)*. Nyilván a soproniaktól vették át ugyanezt a címerképet a kőszegiek, vagy fordítva, mert az ő pecsétjük is ugyanezt az összeállítást mutatja, annyi különbséggel, hogy itt az oroszlánok még egy-egy rudat is tartanak (1739).[41] Hasonlóképpen a soproni vagy kőszegi hatás állapítható meg a pinkafői szűcs céhpecséten is. A késő reneszánsz címerpajzsban két oroszlán bőrrel bevont pajzsot tart, amely fölött csőrében leveles ágat tartó galamb áll (1688).[42]

A bőrrel bevont címerpajzs sokszor — már a XVII. századtól kezdve — átváltozik egy egyszerű, kifeszített prémdarabbá, állatbőrré, különösen mióta megjelennek jobbról és balról a címertartó, ágaskodó, heraldikai oroszlánok. Ilyen kifeszített prémet tartó oroszlánokat láthatunk — fölöttük csőrében gallyacskát tartó galambbal — a Trencsén

[35] M. Schindler Gyula 1909. 8—9.
[36] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Lelt. sz. 59/1877.14.
[37] Borovszky Samu 1903. 258.
[38] Eredeti pecsétnyomó: Balatoni Múzeum, Keszthely. Lelt. sz. 71.72.1. — Szádeczky Lajos 1913. II. 318.
[39] Domonkos, Ottó é. n. 28.
[40] Eredeti pecsétnyomó: Liszt Ferenc Múzeum, Sopron. Lelt. sz. 55.1022.1. — Tompos Ernő 1968. 114—116. 11. ábra
[41] Eredeti pecsétnyomó: Savaria Múzeum, Szombathely. Lelt. Sz. H.63.101.
[42] Eredeti pecsétnyomó: Savaria Múzeum, Szombathely. Lelt. sz. H.63.29.1.

13. kép. A soproni szűcscéh halotti címere (1629. Ren. 1730)

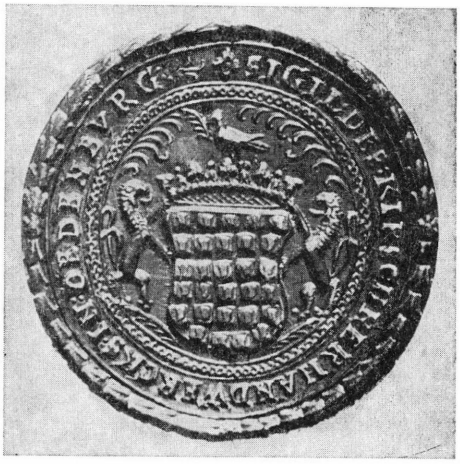

14. kép. A soproni szűcscéh pecsétje (XVII—XVIII. sz.)

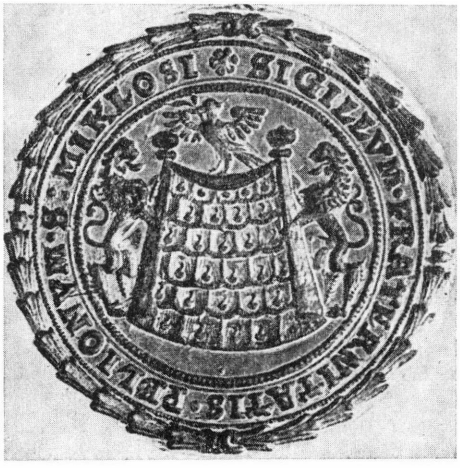

15. kép. A liptószentmiklósi szűcscéh pecsétje (XVII. sz.)

16. kép. A székesfehárvári szűcscéh pecsétje (1692)

megyei beckói (1678),[43] a liptószentmiklósi (XVII. sz.)[44] *(15. kép)* és a pesti szűcscéh (1696)[45] pecsétjén.

[43] Eredeti pecsétnyomó: Balatoni Múzeum, Keszthely. Lelt. sz. 71.75.1.
[44] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Lelt. sz. 59/1877.13.
[45] Pecsétlenyomat: Bakonyi Múzeum, Veszprém. Lelt. sz. N.54.14.8.

17. kép. Egy magyarországi szűcscéh behívótáblája (1817)

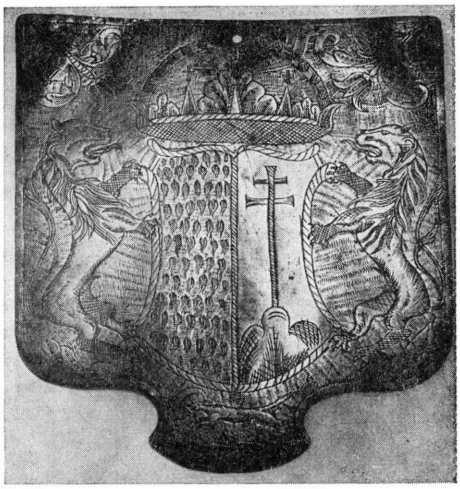

18. kép. A devecseri szűcscéh behívótáblája (1815)

Az ország középső, keleti és déli felébe a szűcsmesterség galamb motívuma már nemigen jutott el. Egyetlen emléke az Alföldről a kecskeméti szűcsök 1826-ban készült primitív sárgaréz behívótáblája,[46] amely egyúttal arra is példa, hogy egy-egy ősi, középkori szimbólum messzi elszigeteltségében hosszú évszázadokat is túlél. Ezen a területen — de itt-ott a Dunántúlon és a Felvidéken is — a *két ágaskodó oroszlán által tartott, pajzs formájú, kifeszített prém a legjellemzőbb szűcs-embléma, a prém fölött rendszerint koronával.* Ilyenek: a baziniak céhpecsétje,[47] amelynek az az érdekessége, hogy a címertartó oroszlánok mellett még az angyal is megmaradt címertartónak. (Talán mert Bazin szabad királyi város volt ?), a székesfehérváriak céhpecsétje (1692)[48] *(16. kép)*, a nagyvázsonyi,[49] a sátoraljaújhelyi (1722),[50] a szegedi (1722)[51] szűcs céhpecsét. Ilyen motívumokkal készült 1817-ben az a céhbehívótábla is, amelyet a Néprajzi Múzeum őriz, és amelyen a két keresztbe tett rúd mögött a kifeszített bőrt a két oroszlán úgy tartja, mint valamilyen uralkodói hermelinpalástot vagy címersátrat, a föléje helyezett királyi korona alatt[52] *(17. kép)*. Hasonló ehhez a felvidéki Strázsa szűcsmestereinek behívótáblája (1839),[53] és ezeket a motívumokat vésték behívótáblájukra a devecseri szűcsök is, csak sokkal primitívebb népies-copf felfogásban (1815)[54] *(18. kép)*. Végül ugyanez az embléma díszíti a

[46] Eredeti céhbehívó tábla: Katona József Múzeum, Kecskemét. Lelt. sz. 1188. (Elpusztult anyag).

[47] Borovszky Samu é. n. 311. 4. ábra.

[48] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Lelt. sz. 36/1904.1.

[49] Eredeti pecsétnyomó: Bakonyi Múzeum, Veszprém, Lelt. sz. 63.50.1. — Nagybákay Péter 1963. 194., 197. 208. kép.

[50] Eredeti pecsétnyomó: Református Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, Lelt. sz. 11

[51] Reizner János 1900. III. 467.

[52] Eredeti céhbehívótábla: Néprajzi Múzeum, Budapest. Lelt. sz. F.11277. — Nagybákay Péter 1981. 35. tábla.

[53] Eredeti céhbehívótábla: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Lelt. sz. 3/1937. — Temesváry Ferenc 1958. 12. — Nagybákay Péter 1981. 30. 77. kép.

[54] Eredeti céhbehívótábla: Néprajzi Múzeum, Budapest. Lelt. sz. 101.339/60. — Nagybákay Péter 1964. 348—349. 11/a kép. — Nagybákay Péter 1981. 37. 40. kép.

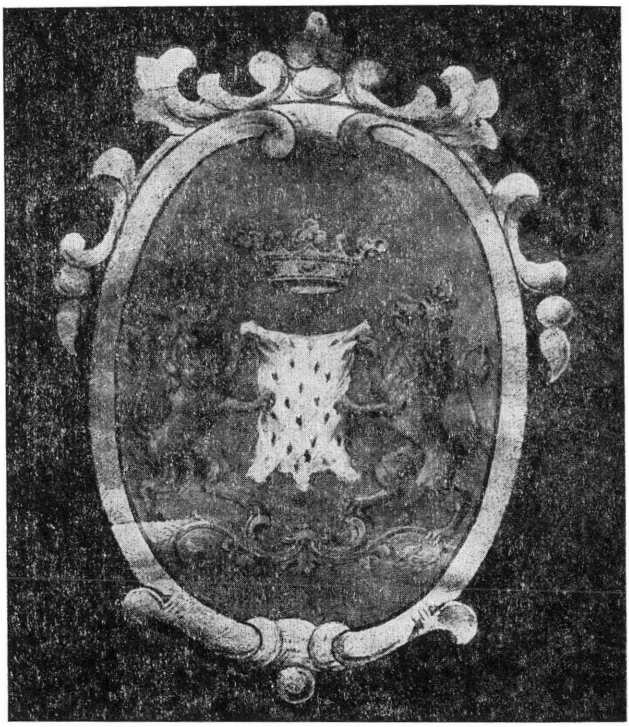

19. kép. A pápai szűcscéh zászlójának címerképe (1856)

nagyszebeni szűcsök 1826-ban készült zászlóját,[55] valamint a pápaiakét is (1856)[56] *(19. kép)*.

Az angyal által tartott, prémmel bevont címerpajzs, az uralkodói adományként használt allegorikus galamb címerkép és a két oroszlán által tartott, koronával ékesített kifeszített prémdarab után a szűcsjelvények következő tipikus csoportját *a mesterség jellegzetes szerszámainak ábrázolásai* jelentik. Ezek közül legfontosabb a bőr „husolására" szolgáló, kasza alakú pengével ellátott, négylábú munkapad, a husolószék, másik, sokkal elterjedtebb nevén: *kaszaszék* (Fleischbank, Pagelbank),[57] a szabáshoz használt *olló* és a varrásra szolgáló *szűcstű*. Az ilyen munkaeszközöket gyakran használat közben ábrázolják a mesterségjelvényeken.

Ilyen kaszaszéken dolgozó mestert jelenít meg egy XVI. század eleji vörös márvány sírkőlapra faragott címerpajzs, nyilván egy szűcsmester címere, amely a budai domonkosok templomából került elő[58] *(20. kép)*. Ugyancsak a kaszaszék képe látható a kecskeméti szűcscéh 1591. évi szép metszésű, magyar köriratú ezüst pecsétnyomóján;

[55] Bielz, Julius 1936/37. 19. Abb. 37.

[56] Nagybákay Péter 1971a 152., 143. 42. kép. — Nagybákay Péter 1971b 54.

[57] Frecskay János 1912. 378—379.

[58] H. Gyürky Katalin 1976. Címlapfotó. A könyv fedelén levő fotó magyarázó szövege: „Tímár ábrázolása sírkövön. XVI. század eleje". A magyarázó szöveg helyesbítésre szorul. A sírkő címerpajzsában ábrázolt mester ugyanis „kaszaszéken" dolgozik, a kaszaszék pedig egyértelműen a szűcsök munkapadja. Kizárólag csak szűcsök jelvényeiben szerepel, tímárokénál sohasem fordul elő.

20. kép. Szűcsmester címeres sírköve Budáról (XVI. sz. eleje)

21. kép. A váci szűcscéh behívótáblájának egyik oldala (1719)

a kaszaszéken ágaskodó kecske, Kecskemét városának jellegzetes „beszélő" címerképe[59] *(22. kép)*.

A kaszaszéken dolgozó mester alakját igen kedvelték a magyarországi szűcscéhek. Ez látható a váci szűcscéh 1719-ben készített réz behívótáblájának egyik oldalán is[60] *(21. kép)*, míg a másik oldalára a két oroszlán által tartott, szabályszerű, koronás, kettőskeresztes magyar államcímert vésték, azzal a sajátságos eltéréssel, hogy a hasított pajzs jobb mezejét a négy pólya helyett prémbevonat díszíti, és ezzel egy speciális magyar szűcscímert konstruáltak *(34. kép)*. Ugyancsak a kaszaszéken dolgozó mester alakját vésették 1822. évi pecsétjükre — a szokásos, prémet ábrázoló szűcscímer alá — a kalocsai mesterek is[61] *(23. kép)*.

Egészen eredeti, népies felfogású ábrázolásban — szájában pipával — mutatja egy szűcsmester magyaros ruházatú, sarkantyús csizmás alakját a Néprajzi Múzeum egy 1742-es évszámot viselő, szép, színes, ónmázas felvidéki habán céhkancsója, ahogyan a mester a négylábú husolószéken dolgozik[62] *(24. kép)*. A pipázva dolgozó mester alakja egyébként nem ismeretlen a magyarországi céhjelvényeken. Ilyen pl. a veszprémi tobakok (1800)[63] és a debreceni csutorások (1828)[64] céhbehívótáblája is. A céhkancsón ezen

[59] Hornyik János 1860. I. Utolsó képes tábla 2. ábra. — Entz Géza—Genthon István—Szappanos Jenő 1961. 31. 9. kép. — A céh és város címerének kombinációja igen gyakori a céhheraldikában. Ilyen pl. a münsteri szűcsök (Pelsmaker) címere is a XVII. századból (L. R. Krumbholtz: *Die Gewerbe der Stadt Münster bis zum Jahre 1661.* Leipzig, 1898)

[60] Eredeti céhbehívótábla: Vak Bottyán Múzeum, Vác Lelt. sz. 53.03.3. — Nagybákay Péter 1981. 36. tábla

[61] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest Lelt. sz. 48/1880.4.

[62] Kresz Mária 1979. 19. — Domanovszky Sándor é. n. 4. kötet 229., 640.

[63] Nagybákay Péter 1981. 28. tábla. — Nagybákay Péter 1964. 350., 352. 14/a, 14/b kép.

[64] Szalay Emőke 1978. 217—218. 14. kép.

22. kép. A kecskeméti szűcscéh pecsétje (1591)

23. kép. A kalocsai szűcscéh pecsétje (1822)

24. kép. Kaszaszéken dolgozó szűcs ábrázolása egy habán készítésű felvidéki szűcs céhkorsón (1742)

25. kép. A jászberényi szabók céhpecsétje szűcs kaszaszék ábrázolásával (1701)

kívül Ádám és Éva alakja is megjelenik, nyilván arra utalva, hogy az első emberpár is állatbőrökbe öltözött. Ádám és Éva volt az érsekújvári szűcsök patrónusa. Ezért írták céhzászlójukra a bibliai idézetet: „Isten Ádámnak és Évának bőrköntöst készíte" (1861).[65]

[65] Bálint Sándor 1976. 51.

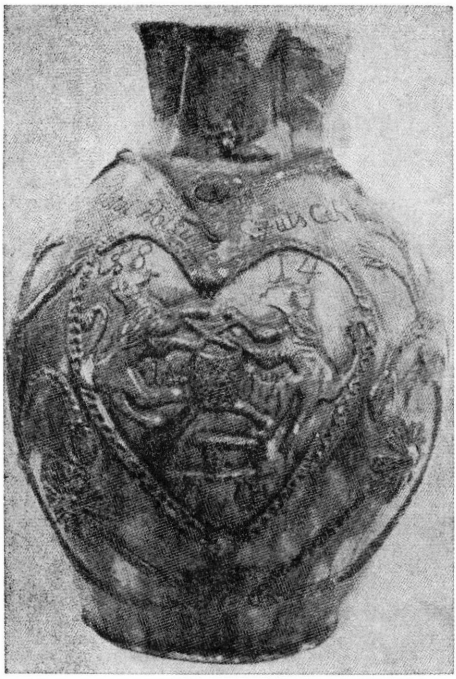

26. kép. A várpalotai szűcscéh korsója (1814)

27. kép. A veszprémi szűcscéh korsója (1830)

28. kép. A gyöngyösi szűcscéh pecsétje, dupla kaszaszék ábrázolásával (1790)

29. kép. A beregszászi szűcscéh pecsétje (1722)

30. kép. A balassagyarmati szabó- és szűcscéh pecsétje (XVIII. sz.)

Az aradi magyar szűcsök védőszentjükül a „Háromkirályok"-at választották, „nyilván azzal a megfontolással, hogy hosszú téli útjukra jó melegen kellett öltözniök".[66] Nyilvánvalóbb és érthetőbb, hogy a szegedi szűcsök Szent Bertalant tisztelték védőszentjükül, aki a hagyomány szerint elevenen megnyúzva szenvedett vértanúhalált. 1811-ben készült céhzászlójukon is Szent Bertalan látható, amint saját lenyúzott bőrét tartja a kezében.[67]

[66] Bálint Sándor 1976. 139.
[67] Hilf László 1929. 14. — Bálint Sándor 1977. II. 225.

A kaszaszék jellegzetes rajza látható — de itt már a dolgozó mester alakja nélkül — a jászberényi szabók 1701. évi céhpecsétjén is[68] *(25. kép)*. Ez azt dokumentálja, hogy a jászberényi szűcsök a szabók céhszervezetébe tartoztak. Kaszaszéket ábrázol a lőcseiek 1796-ban készült behívótáblája, a jellegzetes szűcs címer alatt,[69] valamint a kézdivásárhelyi szűcscéh vörösréz behívótáblája is (1823).[70] A kaszaszék domborított képe a várpalotai (1814)[71] *(26. kép)* és a veszprémi szűcsök (1830)[72] *(27. kép)* zöld ólommázas céhkorsóján is megtalálható.

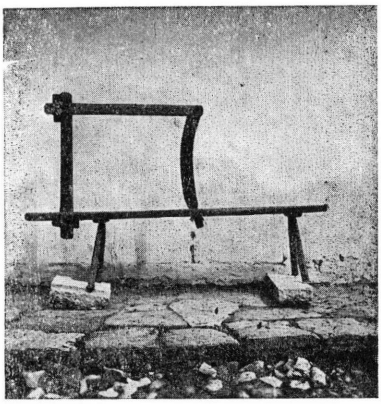

31. kép. Kaszaszék (Kide, Kolozs megye) (XX. sz. közepe)

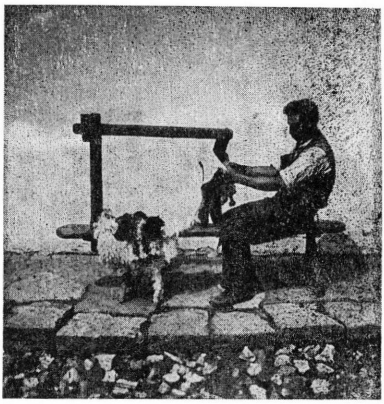

32. kép. Kaszaszéken dolgozó szűcs (Kide, Kolozs megye) (XX. sz. közepe)

Kettős (dupla) kaszaszék ábrázolás látható a gyöngyösi szűcsök 1790. évi céhpecsétjén[73] *(28. kép)* és a debreceni szűcscéh 1783 előtt barokk stílusban metszett, nyomtatott, városképes bizonyságlevél-űrlapján.[74] A kettős kaszaszéken egyidőben két ember végezhetett azonos műveletet. A dupla kaszaszék megjelenése tehát — ha technikai haladásnak nem is minősíthető — mindenesetre a műhelyek munkafolyamatainak racionalizására utal, amit nyilván a növekvő kereslet alapján emelkedő termelés tett szükségessé.

A beregszászi szűcscéh 1722. évi pecsétjén egyéb szűcsszerszámok is megjelennek. A címerpajzsban itt is a kaszaszék foglalja el a főhelyet, de a szabályszerű sisakdísz: nyitott olló szárai között nagyméretű szűcstű[75] *(29. kép)*. Hasonló a beregszásziak pecsétjéhez a balassagyarmatiaké is. Ők is teljes címert használtak: a hasított pajzs bal mezejében kaszaszék látható, jobb mezejét pedig prém borítja. A sisakdísz itt is nyitott olló, szárai között itt nem szűcstű, hanem szabóár van. Az olló is szabóolló, és ezt a felső sisakdísz részt külön két oroszlán tartja jobbról és balról. A sisakdísz ugyanis ezen a pecsé-

[68] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest Lelt. sz. 28/1941. — Nagybákay Péter 1967. 178., 176. 9. ábra.

[69] Eredeti céhbehívótábla: Spišské Múzeum (Szepességi Múzeum) Levoča (Lőcse) Lelt. sz. 201/73.

[70] Incze László 1974/75. 118. 11/a. kép.

[71] Nagybákay Péter 1965. 195, 180, 160. 33. kép. — Nagybákay Péter 1967. 178, 177. 10. ábra.

[72] Nagybákay Péter 1965. 196, 180, 171. 42 kép.

[73] A gyöngyösi Mátra Múzeum gyűjteményében. Ezúton mondok köszönetet Molnár Józsefnek, aki *A gyöngyösi Mátra Múzeum céhpecsétnyomói* című évkönyvcikkének kéziratát és a céhpecsét fotóját volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

[74] Stopp, Klaus 1982. Bd. 1. 71. Abb. 60. és Tóth Béla: *Debrecen első képi ábrázolása.* Hajdú-Bihar Megyei Napló. Debrecen, 1983. január 15. 7.

[75] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest Lelt. sz. 119/1877.152. — Szalay Imre 1877. 678.

ten már nem a szűcsök, hanem a szabók mesterségét jelzi. A pecsét latin nyelvű körirata szerint ugyanis Balassagyarmaton egy céhszervezetben voltak a szabók és a szűcsök[76] *(30. kép)*. A jászárokszállási szűcscéh behívótáblájának mindkét oldalán kaszaszéken dolgozó mester alakja látható, fölötte nyitott szűcsolló, szárai között tű.[77]

A XVI. század elejétől kezdve bemutatott kaszaszék ábrázolások sorát a XX. század negyvenes éveiben készített két fényképpel zárjuk. A felvételek Erdélyben, a Kolozs megyei Kide községben készültek, ahol ekkor még kaszaszéken dolgozott a szűcs.

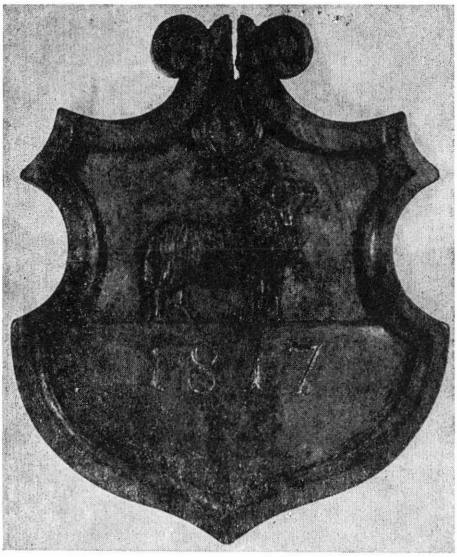

33. kép. Egy magyarországi szűcscéh behívótáblája (1817)

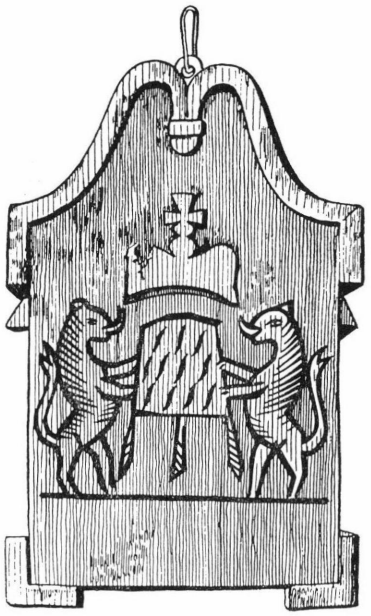

34. kép. A váci szűcscéh behívótáblájának másik oldala (1719)

A fényképek tanúsága szerint a kaszaszék alakja szinte változatlan. Bizonyíték ez arra, hogy a szűcs mesterség ősi termelőeszközeinek technikai színvonala évszázadokon keresztül jóformán semmit sem változott *(31—32. kép)*.[78]

Végül néhány esetben *azoknak az állatoknak a képe* is megjelenik a szűcsök jelvényeiben, *amelyeknek a prémét kikészítették*. Különösen az észak- és nyugat-európai szűcscéhek címereiben fordul elő sűrűn a mókus[79] *(35. kép)* és a róka.[80] Az egyik magyarországi céhbehívótáblán bárányt ábrázoltak[81] *(33. kép)*, a váci szűcsök táblájának csücskében egy futó róka[82] *(34. kép)*, a nagymihályi szűcsök behívótáblájának egyik oldalán pedig egy két lábon járó medve képe látható[83] *(36. kép)*. A debreceni szűcsök már említett előrenyomott XVIII. századi bizonyságlevél-űrlapjának barokk ornamentikáját nyúl, bárány, szarvas és róka képe díszíti.

[76] Eredeti pecsétnyomó: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest Lelt. sz. 119/1884.
[77] De Francesco, Grete 1937. 446.
[78] A veszprémi Bakonyi Múzeum fotónegatívtára 3839, 3799. sz.
[79] Mókus: Hamburg (Seyler, Gustav A. 1895—1898. 79. Taf. 108 [4], Lüttich (Seyler, Gustav A. 1895—1898. 79. Taf. 107 [8], Koppenhága [Nyrop, Camillus 1897. 49. Nr. 70—71., Grandjean, Poul Bredo 1950. 26—27. Tavele IV. [f, h], Rostock (Grenser, Alfred 1889. 27—28.)
[80] Róka: Köln (Grenser, Alfred 1889. 54. Taf. XIV.)
[81] L. 52. sz. jegyzet. Vö. a firenzei szűcsök címerével (15. jegyzet)
[82] L. 60. jegyzet
[83] Dragóner Béla 1879. — Nagybákay Péter 1981. 38. 41—42. kép

35. kép. A koppenhágai szűcscéh pecsétje (XV. század)

36. kép. A nagymihályi szűcscéh behívótáblája (1825)

Összefoglalva: A jelvények általános és specifikus jegyeinek ismertetése után megállapítható, hogy a magyarországi céhes szűcs mesterség jelvényei szorosan illeszkednek bele az összeurópai szűcs mesterségjelvények rendszerébe. Alapvetően nemzetközi jellegűek, mint a céhjelvények általában, de eredetük és elterjedésük — térben és időben — figyelemre méltó szempontokat adhat bizonyos gazdaságtörténeti részletvizsgálatokhoz, és néhány érdekes nemzeti sajátosság felbukkanása sem hanyagolható el.

1. A középkori eredetű, még szinte teljesen az élő heraldika világához kapcsolódó, prémmel bevont címerpajzs ábrázolás, mint egész Európában, nálunk is megtalálható (Firenze, Bruge, Krakkó, Kolozsvár, Veszprém stb.) .

2. Különösen Észak- és Nyugat-Magyarországon pontosan nyomon követhető a XV. századi prágai uralkodói címeradományozás hatása, az új címerkép elterjedése: a prémábrázolás kiegészítése a csőrében leveles ágat tartó galamb képével.

3. Majd — ugyancsak elég korán, már a XVI. század elején — főképp az ország középső, magyarok lakta vidékén kialakul és egészen a XIX. század derekáig él az Európában máshol jelvényként nemigen alkalmazott kaszaszék ábrázolás és ennek a magyar heraldikára különösen jellemző, naturalisztikus, jelenetes ábrázolásváltozata: a kaszaszéken dolgozó szűcsmester alakja.

A rövid áttekintés egy céhes mesterség jelvényeinek bemutatása és elemzése útján arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy a magyarországi céhes kézművesipar milyen szálakon keresztül kapcsolódott a többi európai ország céhes kézművességéhez, milyen mélyen ágyazódott bele az európai kézművesség rendszerébe, milyen speciális, helyi sajátosságokat tud felmutatni és végül, hogy az ún. „céhheraldika" az európai kultúrtörténetnek mindmáig mennyire méltatlanul elhanyagolt mostohagyermeke.

IRODALOM

ÁLDÁSY Antal
1923 *Címertan.* A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. 6. füzet. Budapest

AMEISENOWA, Zofia
1961 *Kodeks Baltazara Behem.* Warszawie

BÁLINT Sándor
1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd — A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest
1977 *Ünnepi Kalendárium — A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I—II.* Budapest

BÁRCZAY Oszkár
1897 *A heraldika kézikönyve.* Budapest

BARTAL, Antonius
1901 *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae.* Lipsiae—Budapestini

BÁTKY Zsigmond—GYÖRFFY István—VISKI Károly
1941 *A magyarság néprajza — Tárgyi néprajz I.* Második kiadás. Budapest

BIELZ, Julius
1936/37 *Die Zunftaltertümer im Baron Brukenthalischen Museum.* Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum. VI. Hermannstadt

BOGDÁN István
1973 *Régi magyar mesterségek.* Budapest

BOROVSZKY Samu
1903 *Bars vármegye.* Budapest
é. n. *Pozsony és Pozsony vármegye.* Budapest

BUCHER, Bruno
1889 *Die alte Zunft- und Verkehrsordnungen der Stadt Krakau nach Balthasar Behem's Kodex pictoratus.* Wien

BUNTA, Magdalena—IOSUB, Viorica
1967 *Tabele si semnele de breaslă in colecţiile muzeolor de istorie Cluj şi Sighişoara.* Acta Musei Napocensis IV. Cluj

DEÁK Farkas
1878 *Nehány hazai pecsét.* Archaeologiai Értesítő

DE FRANCESCO, Grete
1937 *Vom Sinn der Handwerkszeichen.* Ciba-Rundschau 13. Mai. Basel

DE VIGNE, Felix
1847 *Recherches Historiques sur les costumes civiles et militaires des gildes et des corporations de métiers, leurs drapeaux, leurs armes, leurs blasons, etc.* Gand

DOMANOVSZKY Sándor
é. n. *Magyar művelődéstörténet.* Budapest

DOMONKOS Ottó
é. n. *A soproni ruházati iparágak története.* Vezető a soproni Lábasházban megrendezett kiállításhoz. Budapest

DRAGONER Béla
1879 *Zemplén megyében fekvő Nagymihály mezőváros céhpecsétjei.* A Felsőmagyarországi Múzeum-Egylet III. Évkönyve. Kassa

ENTZ Géza—GENTHON István—SZAPPANOS Jenő
1961 *Kecskemét.* Városképek-Műemlékek. Budapest

ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter
1975/76 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere.* I—II. Budapest

FRECSKAY János
1912 *Mesterségek szótára.* Budapest

GÁBORJÁN Alice
1962 *A magyar módra való bőrkikészítés problematikája.* Néprajzi Értesítő. 97—140

GRANDJEAN, Poul Bredo
1950 *Danske Haandvaerkerlavs Segl.* København

GRENSER, Alfred
1889 *Zunft-Wappen und Handwerker-Insignien. Eine Heraldik der Künste und Gewerbe.* Frankfurt am Main

GRÖBER, Karl
1936 *Alte deutsche Zunftherrlichkeit.* München

H. Gyürky Katalin
1976 *Az egykori budai domonkos kolostor*. Budapest
Hilf László
1929 *A szegedi iparosság története*. Szeged
Hohenlohe-Waldenburg, Friedrich Karl Josef
1867 *Das heraldische und decorative Pelzwerk im Mittelalter*. Suttgart
Hornyik János
1860 *Kecskemét város története*. Kecskemét
Illéssy János
1900 *A debreczeni szűcsök czéh levele 1449-ből*. Történelmi Tár. 296
Incze László
1974/75 *Céhpecsétek és céhbehívótáblák a Kézdivásárhelyi Múzeum gyűjteményében*. ALVTA — A Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve VI—VII. 113—142.
Jakab Elek
1870 Kolozsvár története — Világosító rajzai. Buda
Kelemen Lajos
1977 *Művészettörténeti tanulmányok I*. Bukarest (A marosvásárhelyi református temető legrégibb sírkövei, 185—190)
1982 *Művészettörténeti tanulmányok II*. Bukarest (A marosvásárhelyi szűcsök két régi céhpohara, 28—33.)
Kovách Géza—Binder Pál
1981 *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest
Kresz Mária
1979 *Népi szűcsmunka*. Magyar Népművészet 9. Budapest
Nagybákay Péter
1963 *Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók*. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei I. 185—219.
1964 *Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótáblák*. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. 341—363.
1965 *Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók*. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei IV. 139—204.
1967 *Munkaeszközábrázolások magyarországi céhjelvényeken*. Technikatörténeti Szemle IV. 171—189.
1971a *Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek*. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei X. 127—187.
1971b *Céhek, céhemlékek Veszprém megyében*. Veszprém
1981 *Magyarországi céhbehívótáblák*. Budapest
Nyrop, Camillus
1897 *Danske Haandvaerkerlavs Segl*. Tidsskrift for Kunstindustri. Anden Raekke, III. 35—52, 117—131, 166—173, 195—212. Kjøbenhavn
Pekár Zsuzsa
1974 *Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel*, Ars Decorativa 2. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum Évkönyve. 17—31.
Reizner János
1900 *Szeged története*. Szeged
M. Schindler Gyula
1909 *A selmeczbányai czéhek élete*. Művelődéstörténeti Értekezések 31. sz. Selmeczbánya
Sedlák, Vlad. J.
1945 *O počátcích erbů Pražských cechů*. Praze
Seyler, Gustav A.
1895—1898 *Berufswappen*. Siebmacher's Grosses und Allgemeines Wappenbuch. Erster Band. Theil VII. Berlin 1895. Nürnberg 1898.
Špiesz, Anton
1978 *Štatutý Bratislavských cechov*. Bratislava
Stopp, Klaus
1982 *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten*. Stuttgart
Szádeczky Lajos
1913 *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon*. I—II. Budapest
Szalay Emőke
1978 *Debreceni céhbehívótáblák*. A Debreceni Déri Múzeum 1977. évi Évkönyve. Debrecen

SZALAY Imre
1877 *Magyar köriratú pecsétek.* Századok 678.
SZŰCS Jenő
1955 *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon.* Budapest
TEMESVÁRY Ferenc
1958 *A céhládák szerepe a céhek életében.* (Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum soksz. kiadványa) Budapest
TOMPOS Ernő
1978 *Címeres céhemlékek a soproni múzeumokban.* Arrabona 10.

Péter Nagybákay

KÜRSCHNERZÜNFTE UND IHRE KENNZEICHEN IN UNGARN

(Auszug)

Im historischen Ungarn begannen Kürschnerzünfte im letzten Drittel des 14. Jh. zu existieren. Im ganzen wissen wir von 300 Zünften, in denen die Kürschner, in manchen Fällen vereint mit Schneidern, arbeiteten.

Das älteste Kennzeichen, das Wappen der Kürschner, ist das Fell. Das Schild wird oft von einem Engel gehalten, nach der Reformation aber übernahm die Aufgabe des Engels die Gestalt des Meisters in ungarischer Gewandung. Im 17. Jh. kommen die steigenden Löwen als Schildhalter hinzu. Im Jahre 1473 erweiterte der König von Böhmen das Wappen der Prager Kürschner um eine Taube, die einen Ölzweig im Schnabel hielt; in der Folge erscheint dieses Motiv nicht nur in den Wappen der schlesischen, deutschen usw. Kürschner, sondern auch in denen der in Nordwestungarn ansässigen Zünfte. Auf den Kennzeichen der Kürschner erscheinen später die Geräte des Handwerks, die Fleischbank, die Kürschnernadel, die Schere und die Gestalten der Schutzheiligen, aber auch die Tiere, deren Felle sie verarbeiteten (Eichhörnchen, Fuchs, Bär, Schaf). Die ungarischen Zunftwappen gleichen sich der europäischen Zunftheraldik an und sind ein Zeichen dafür, daß das Handwerk intensive internationale Verbindungen pflegte. Die Fleischbank mit dem am Gerät arbeitendem genrebildhaft dargestelltem Kürschner ist eher eine ungarische Spezialität, die zumeist in der Mitte des Landes vorkommt.

Nagy Dezső

Vándorúton levő mesterlegények táskáinak tartalma a XIX. század közepén

A történeti-néprajzi forrásfeltárások új lehetőséget teremtenek egy-egy történeti-néprajzi-nyelvi jelenség megközelítéséhez. E források egyikét: a körözőlevelekben rejlő adatokat mutatom be a mesterlegények vándor-útitáskáinak tartalmával kapcsolatban.

Az elmúlt években többezer körözőlevelet néztem át,[1] amelyekből sok adatot, tanulságot nyerhetünk a legkülönbözőbb néprajzi jelenségekre vonatkozóan. Itt azonban csak egy adatcsoportot elemzek: a mesterlegények útitáskáinak tartalmát.

A néprajzi szakirodalom s maga az Ethnographia is számos adatot közölt az 1872-ben megszűnt céhekről, a céhéletről, a céhek szokásanyagáról. Legutóbb DOMONKOS Ottó foglalta össze az ezzel kapcsolatos ismeretanyagot a *Néprajzi Lexikon*ban.[2] A körözőlevelek (currentalia; Steckbrief) néprajzi hasznosítására két jeles példa is kínálkozik: GYÖRFFY István[3] és legutóbb SCHRAM Ferenc[4] munkája.

Gyűjtött anyagomban 26 vándortáska teljes részletességgel leírt tartalmát találtam az 1852—1855 közötti időszakból. Ez esetekben természetesen elmaradtak a körözőleve-

[1] Persons Beschreibungen und Zitationen. Pest, 1852—1855.
[2] DOMONKOS Ottó 1977
[3] GYÖRFFY István 1937
[4] SCHRAM Ferenc 1964

lekben szokásos részletes személyleírások, mivel csak magukat a táskákat szerették volna előkeríteni, hogy jogos tulajdonosuknak átadhassák azokat. A körözőleveleket a Pest, Buda s Ó-Buda városok cs. kir. rendőrkapitánysága bocsátotta ki, átvéve és újra közölve a más területek (az egész Monarchia) rendőrhatóságának körözvényeit. Ez a szóródás érthető, ha figyelembe vesszük a céhlegények kötelező vándorlását, akik éveken át járták a Monarchia és a környező országok területét, munkát keresve, szakmai ismereteiket bővítve, majd szülőföldjükre visszatérve.

Vándor céhlegények útitáskáinak (felejzni) tartalma:

Szappanoslegénytől (Gucsinszky Leo, Galícia) lopták el Puszta-Jenkén, Heves m. — Fekete bőrtáska, benne: 6 ezüsthuszas; 1 pár nagy, 1 pár kiscsizma; 5 vászoning; 4 gatya; két posztó, két vászonnadrág; 2 mellény; fekete-sárga-zöld-vörös-csíkos nyakkendő; 6 ingelő; sötétvörös kötött sapka; bádogszelence, melyben volt: varrószer; vörösköves aranygyűrű; hét kék kötény és 1851-ből a károsult nevére kiállított vándorkönyv. — 1852. jan. 105 sz.

Vándor-lakatoslegény (Rabadin Károly) táskájában volt: 1 pár rámáscsizma; bársony feketesapka; 1 skatulya több apró holmival; tisztes barna kabát; csíkos fekete mellény; tarka-verescsíkú nyakkendő; everlasting szakadtülepű nadrág; 1 barna, 1 fehér zsebkendő; sárgaszín ócska mellény; 1 ümögcse; szűk szennyes gatya; 3 szűkujjú ing; barna-fehércsíkú nyakkendő; selyemnyakkendő; 2 zsebkendő; ócska csíkos alsóöltöny; lángszín selyem, két fehércsíkú nyakkendő; 1 törülköző, abban: 2 posztómaradék; hegyesaljú tajtékpipa fehér kupakkal; kefe; hajlítottfejű bot; zöldposztó kötő (kötény); 1 vándorkönyv; fekete pénztárca; úti igazolvány. — Egy hantházai lakos kocsiján találták. — 1852. máj. 1535 sz.

Vándor-fazekaslegény (Fellner Endre) útitáskája tartalma, amit Buda, vízivárosi szállásán loptak el: — Fekete bőr átvető, ebben volt: — magyar dolmány; s. kék posztónadrág feketével bélelve; viselt nadrág; zöldcsíkos nyáridolmány; zöld selyemmellény csíkokkal, apró selyemgombokkal; fehérvirágos zöld télimellény; csíkos kanavász munkamellény; fekete selyemnyakkendő; sárgacsíkos zsebkendő; fehér zsebkendő a végén hímzett virágcsokorral; sárga-barnacsíkos pamutkendő; 2 új ing (1 pamutgyolcs, 1 sziléziai vászon); 3 ing és 3 gatya házivászonból; egy új, fekete, 1 ócska ernyőssapka; fekete télisapka; nadrágszíj; csappantyús kés; villa; evőkanál; 1 ruha, 1 csizmakefe; 5 fazekas műszer. 95 pft, értékben. 1852. okt. 3646 sz.

Vándor-harisnyakötőlegény (Preisz József) útitáskája, amelyet Püspöki és Mezőkeresztes közt loptak el tőle: — Fekete nadrág és kabát; 4 pár fehérruha; 1 fekete selyem nyakkötő; barna télikabát; fekete bársony és fehér piquetmellény, kék virágokkal. — 1852. okt. 3971 sz.

Vándor-céhlegény, aki valószínűleg a Dunába ugrott, borjúbőr útitáskájában találták a Lánchídon: 2 nyári nadrág; 1 toszkinnadrág; mellény; 3 ing és 3 gatya; 2 zsebkendő; 1 shawl; 1 kefe; 3 könyv; néhány szentképek és írt dalok. — 1853. jan. 60 sz.

Vándor-kefekötőlegény (neve ismeretlen) útitáskáját Pozsonyban felejtette: — Viseltes fekete nadrág; 2 kockás viseltes mellény; ócska fehérbarchet mellény; barnakockás piros shawl; 1 pár ócska papucs; 1 kék rongy; 3 pár csizma; 2 csizmakefe. — 1853. febr. 340 sz.

Vándor-céhlegény (Timár Károly) útitáskája, Nagybáród mellett a szénaboglyában alvása közben lopták el: Fekete posztókabát; 3 pár fehérruha; piros TK jegyű; 2 fekete, 1 sötétbarna sapka; kékvászon és fekete nyakkendő; 1 pár új csizma. — 1853. márc. 859 sz.

Vándor-kárpitoslegény (Schlecker János) *útiholmija*. Pesti származású, Kunhegyesen találták az alábbiakat: szabaduló levél; imádságos könyv; több apró bőrök; 1 köteg széles kenderszövet; 1 tarisznya; 1 pár fénymázas csizma; rossz télisapka; 6 tarka zsebkendő; 3 pár fehérruha; nyári fehérkabát és nadrág; 1 kistarisznyában sárga szegek és tűk; fekete posztókabát és nadrág; kávészín mellény; rugony (rugós) sodrógép. — 1853. okt. 3349 sz.

Vándor-sütőlegény (Holeczek János) csehországi születésű. Sötétzöld felsőkabát; fekete bristolnadrág; 1 vászon, 1 pamuting; 2 lábravaló; 1 gyapot 1 bőr nadrágtartó; 2 félvászon új kötény; 1 fekete selyem és 1 piroscsíkú selyemnyakkendő; szürke nyárinadrág; 1 pár új gyapotkapca; 1 pár borjúbőr csizma; 1 bőrszepet (felleisen) tarisznya. — 1853. okt. 3360 sz.

Vándor-asztalioslegény (Castelli Rudolf) *útitáskája*, elvesztette Pankota és Hódmezővásárhely között: Fekete attila; fekete frakk; 2 fehér mellény; atlaszmellény; 12 gallér; fekete toszkinnadrág; 3 ing; 2 gatya; fekete selyem és 1 kék zsebkendő; kis pörge selyemkalap; 1 pár lakkos topán; 1 pár szegelt csizma; hajkefe tükörrel; rossz kefe; hajfésű; rossz csíkosnadrág; veres comód-sapka; 1 pár kötött kapca. — 1853. nov. 3552 sz.

Vándor-szappanoslegény (Haas Ferdinánd), késmárki születésű, útitáskája: Fekete kabát; hasonló nadrág és atlaszmellény; nyári mellény; szürke bonjour; fekete posztósapka; vegyesszínű kötöttsapka; 2 ing; 1 pár csizma; különféle műszerek (szerszámok). 35 pft. értékben. — 1853. nov. 3563 sz.

Vándor-esztergályoslegény (ismeretlen) holmija: Egy cseh származású esztergályoslegény, midőn Budnitz vára előtt egy fa árnyékában szendergett, egy másik vándorlegény ellopta úti okmányait és piquet mellényét. — A tolvaj egy 30 éves vándorlegény volt. Öltözete: Fehér posztósapka széles bőr ernyővel; szürke középhosszú kabát nyári kelméből; fekete posztónadrág; hasonló nyakkendő; fekete fénybőr borítékú topán; volt még egy bőr vadásztáskája sárgásbarna szőrősbőr fedéllel; s egy fekete sikárolt bütykös, meglehetősen nehéz utazóbotja. — 1853. nov. 3624 sz.

Vándor-kovácslegény (Marischler Márton) útitáskája, melyet Székesfehérvárott loptak el tőle: 1 tarisznya (felleisen) benne: 1 pár csizma; 2 jegyetlen gatya; 3 jegyetlen ing; 1 fekete, 1 virágos mellény; 1 kék 1 fekete kereksapka; 1 fekete kalap; 1 fekete posztókabát; 1 fekete, 1 zöld selyemnyakkendő; 2 ümögcse; 1 imakönyv; 2 ruhakefe; 27 pft. értékben. — 1854. szept. 1726 sz.

Vándor-csizmadialegény (neve ismeretlen) útiholmija. Martonvásár és Baracska közt egy kocsiról lopták el. Fekete posztókabát és nadrág; 3 gatya; 3 ing; kis tükör; 1 kék, 1 fekete mellény; 1 piros, 1 fehér zsebkendő; 2 zöld kötény; 1 fekete selyem 1 fehérpettyes nyakkendő; 1 piros nyakkendő; több különféle csizmadia szerszám. — 1854. dec. 2627 sz.

Vándor-céhlegény (neve ismeretlen) *útitáskája*, Pesten a Sütő u. 2-ből lopták el tőle. — 1 új fekete-piros útitáska, benne: új selyemkalap; 5 rumburgi vászon férfiing, jegyetlen; 2 lábravaló kötővel és gombbal; 8 pár férfiharisnya; 6—8 rumburgi vászonzsebkendő; fehér vitorlavászon nadrág, 54 pft. értékben. — 1854 dec. 2674 sz.

Vándor-molnárlegény (Nagy Benjámin, gyöngyösi születésű) *útiholmija*, amelyet Kunszentmiklós és Cegléd között raboltak el tőle: Szász zsebóra; 2 aranygyűrű (az egyik kezet ábrázol) a másik Hit-Remény-Szeretet jelvényeit; kékposztó magyarnadrág; spencer; mellény; 5 pár fehérruha; 1 pár kordováncsizma; 1 vándorkönyv; 1 keresztlevél; 22 pft. értékben. — 1855. febr. 379 sz.

Vándor-lakatoslegény (neve ismeretlen) *útiholmija*, melyet a Pest, Mészáros utcai lakatos herbergről loptak el: Fekete peruvien kabát; toszkinnadrág; 1 fehér, 1 fekete bársonymellény; 2 fekete atlasz nyakkötő; vászoning; festett ing; lábravaló; nadrágtartó; 1 pár bőrkesztyű; bronz óralánc, 35 pft. értékben. — 1855. márc. 404 sz.

Vándor-festőlegény (Hendl Károly) *útitáskája*, melyet Bonyhádon loptak el tőle: kékvászon útitáska, benne: még jó sötétkék posztókabát; fekete-fehér gyapjúszövet ujjas; új toszkinnadrág; 2 nyáriszövetű nadrág; 1 sötétbarna selyem, 1 kockás selyem, 1 szürke téli, 1 piros-fehér-zöldkockás mellény; fekete selyemnyakkendő; nyáriszövetű nyakkendő; 4 vászon ing és lábravaló; 1 pár új nadrágtartó; több festett zsebkendő és sál. 20 pft. értékben. — 1855. márc. 406 sz.

Vándor-üvegeslegény (Lőwy Sámuel) *útitáskája*, melyet Pest, Magyar utca, az Aranyhordóhoz címzett laktanyából loptak el: 3 vászoning; 1 vitorlavászon, 1 barna posztónadrág; 1 barnacsíkú, 1 zöld-kékkockás, 1 piquet mellény; téli shawl piros-sárga gyapotból; 2 fekete selyemnyakkendő; 5 pamut festett fehérvászon nyakkendő; 1 nadrágtartó; 4 fehér nyakgallér; 1 pamut, 1 gyapotharisnya; 2 fehér ümögcse; vászongatya; 2 vászonlepedő; 1 porcelánpipa vadász ábrájával; 1 zsidó imakönyv, 35 pft. értékben. 1855. márc. 502 sz.

Vándor-vargalegény (Cserny Tamás) *útitáskája:* amelyet a Budai Várban mesterétől kicsalt valaki: Összehúzható hurkaidomú zöld viaszos tafota útitáska, benne volt: fekete posztókabát veres béléssel; nadrág két oldalán szürke csíkkal; 1 fehér 1 s. kék mellény; nagy feketekockás ing; gatya; fekete sapka; vadászharisnya széles zöld szegéllyel; 3 ingelő; 1 szürke, 1 kék nyakkendő; 2 fehér kötény; 1 zöldposztó kötény; 5 külb. színű zsebkendő; szürke téli shawl; 3 pár kesztyű; ruhakefe és egy teljes varga-szerszámkészlet. — 1855. aug. 35.981 sz.

Vándor-szijgyártólegény (Halbhuber Károly) *útitáskája*, aki Nagymarosról utazott egy építőfával megrakott hajón: Fekete posztókabát; 1 új fekete, 1 sötétszürke nadrág; 3 mellény; 3 fehér ing; kék ing; 2 zsebkendő; 1 pár csizma; 1 gatya. Ezen kívül szíjgyártó műszerek: 18 vas-ár; 1 kés; 1 bőrcsípő fogó; 1 kerekítő; 25 tű, 52 pft. értékben. — 1855 aug. 2131 sz.

Vándor-asztalioslegény (Hamernik Ignác) *útiholmija*, egy dunai hajón utazott, ott lopták el: bársonygallérú viselt barna posztókabát; 1 kék 1 csíkos nadrág; 1 pár új csizma; 2 gatya, 2 pár harisnya; 3 fehér ing; 1 csíkos virágos mellény; 2 db gyaluvas, 58 pft. értékben. — 1855. aug. 2131 sz.

Vándor-takácslegény (Krischke Rajmund, Reichenburg, Ausztria) *útitáskája*, Pesten csalták ki tőle: barnabőr vándortáska, benne: 3 vászoning; 2 kék perkál nyakkendő; 1 kék gyapjúszövetű, 1 fekete posztómellény; sárga-kékkockájú nadrág; zöld kabát; 1 pár csizma. — 1855. okt. 2509 sz.

Vándor-lakatoslegény (Lustig Lipót) *útitáskája*, Pesten csalták ki tőle: Feketebőr vándortáska, benne: fekete posztókabát; 2 csíkos nyári mellény; fekete posztónadrág; 2 ing; 2 gatya; fekete posztósapka; vászonzsebkendő; 2 kefe, 20 pft. értékben. — 1855, okt. 2576 sz.

Vándor-lakatoslegény (Petz Ferenc, Mőzs, Tolna m.) *útitáskája*, Pest, Országút 26 alól tőle lopták: 2 sárgabőr útitáska, réz foglalattal, kis lakattal és 1 vállszíjjal volt ellátva, benne: talpalatlan télicsizma; gyapjúszövetű zöldcsíkú pantalló; 2 vászoning; 2 gatya; 2 zsebkendő; törülköző; dolgozó-spencer; s egy vándorkönyv, 1853-ból. — 15 pft. értékben — 1855. dec. 3466 sz.

Vándor-esztergályoslegény (Gyomlai Imre) *útitáskája*, Egerben lopták el tőle: a tarisznyában volt: 2 ing; 1 gatya; 1 ingelő; 1 törülköző; fekete toszkinnadrág; atlaszmellény; zöldvirágos és 1 piquetmellény; kockás selyemnyakkendő; 1 pár prémes kesztyű; borotva vörös tokkal; 2 pecsétnyomó esztergályos címerrel; 1 olló; 2 pft. értékű vésetlen arany pecsétgyűrű; 1 német nyomású imakönyv. — 1855. dec. 3579 sz.

* * *

A fenti anyag elemzése: Az alábbi *foglalkozások* fordulnak elő a keresett táskák tulajdonosainál: asztalos (2); céhlegény (3); csizmadia; esztergályos (2); fazekas; festő; harisnyakészítő; kárpitos; kefekötő; kovács; lakatos (4); molnár; sütő; szappanos (2); szíjgyártó; takács; üveges; varga. *Helynevek:* Bonyhád (Tolna m.); Buda (3); Csehország (2); Eger (Heves m.); Hantháza (Pest m.) Késmárk (Szepes m.) Kunhegyes (Szolnok m.); Kunszentmiklós és Cegléd között (Pest m.); Martonvásár és Baracska között (Fejér m.); Nagybáród (Heves m.) Nagymaros 2, a Dunán, hajón (Pest m.) Pankota és Hódmezővásárhely között (Csongrád m.); Pest (6); Pozsony; Puszta-Jenke (Heves m.); Püspöki és Mezőkeresztes között (Borsod m.); Székesfehérvár (Fejér m.).

A vándortáskák, amelyet felejzninek, (felleisen), szepetnek is neveztek — fr. valise; ol. valigia; sp. valiga; ang. travelling bag, — tartalmáról eddig szinte semmit sem tudtunk, a céhekkel kapcsolatos irodalom sem szólt róluk. Erre, a tartalomra nézve: közölt 26 leírásunk biztos és hiteles adatokat nyújt az adott időszakban. Összesítve a közölt adatokat, a vándortáskákban az alábbi dolgokat jegyezhetjük meg: némi pénz; 1—1 pár cipő vagy csizma; 1—2 posztó- vagy vászonnadrág; néhány ing és gatya különböző vásznakból; 1—2 mellény; nyakkendők, nyakkötők; téli és nyári sapkák; törülközők; varróeszközök; kefék; munkakötények; zsebkendők; vándorkönyv; imakönyv; az egyes mesterségek kisebb kéziszerszámai. Kiegészítő darabként előfordult 1—1 óra, lánccal; pipa, dohányzacskóval, tűzszerszámmal; 1—1 kesztyű és esernyő.

A céhlegények életét szigorú regulák szabályozták; itt csak a viselettel kapcsolatos tudnivalókat említjük. A regulák áthágása szigorú büntetéssel járt. Az ismert városi ruhaszabályzatok ismételten kikeltek az iparoslegények olykor fényűző viselete ellen. Megtiltották nekik a drága, külföldi szövetekből készült ruhákat, bundákat, arany- és ezüstékszerek viselését, a tollas föveget és mindenféle feltűnő viseleti darabot. Ezek a tilalmak még tárgyalt korszakunkban is elevenen éltek és *ez a magyarázata, hogy a körözőlevelek viseletleírásaiban csupa puritán, egyszerű anyagokból készült viseleti darabot találunk.* Általánosságban megfigyelhetjük, hogy az öltözetek többsége a városi polgárság biedermeier viseletével mutat rokonságot: így a mintás, virágos kockás mellények, de a selyem nyakravalók, csíkos nyakkendők stb. ugyanebbe az irányba mutatnak.

A közölt nevek között német, cseh, szláv nevek fordulnak elő leginkább, melyekhez egy-két magyar név csatlakozik (Timár Károly, Nagy Benjámin, Gyomlai Imre).

Bizonyos különbségek mutatkoznak a népies, vidéken, falvakban űzhető foglalkozások (szappanos, fazekas, molnár, szíjgyártó, takács) és a városban élő, dolgozó egyéb ipari foglalkozások (lakatos, harisnyakötő, üveges, kárpitos, asztalos, festő) viseletében; de az adatok kis száma (egy-egy foglalkozást csak egy-egy adat képvisel) nem teszi lehetővé az összevetést.

Egykor a céhlegények vasárnapi, ünnepnapi ruhájukhoz kardot is viselhettek külön engedéllyel. Utcai megjelenésüknek tükröznie kellett a céhek méltóságát: pl. a szabóknak egyetlen lépést sem volt szabad tenniük az utcán kabát, köpeny, gallér, föveg és kesztyű nélkül; az ácsoknak megtiltották, hogy kabát és nyakravaló nélkül menjenek munkába; a borbélysegédeknél vétségnek számított, ha rendetlen öltözetben mutatkoztak. A rendes és teljes öltözethez tartozott a *mesterség jelvénye* is: ha templomba, mun-

kásszállóba vagy munkára ment a céhlegény, valamilyen szerszámot vitt magával. Innen adódik az a tanulság, hogy a vándor céhlegények felejznijében számos esetben megtaláljuk az illető mesterség kéziszerszámait is. Ezek, mintegy bizonyítékul szolgáltak arra, hogy valóban azt a mesterséget űzi a vándorló. A kovács kalapácsot vitt magával; a kádár sulykot; szögmértéket az asztalos. Ha pék malomba ment, fehér köténytt kötött és vászonzsákot tett a vállára; még akkor is, ha nem lisztért ment.

Az ipari munkásviseletek vonatkozásában — amelyekhez a vándortáskák tartalmának leírása is hozzátartozik —, a múlt század közepéről — tudomásom szerint — egyetlen, múzeumban őrzött ruhadarabbal sem rendelkezünk. Közvetett forrásként a képes ábrázolásokat hívhatnánk segítségül, hogy vizuálisan is érzékeljük a korabeli mesterlegények öltözetét: a dagerotípia ugyan ezekben az években élte virágkorát, de nem a munkásokat, mesterlegényeket fényképezték elsősorban; grafikát is alig ismerünk e korból a mesterlegényekkel kapcsolatban, így a körözőlevelek elsőrendű forrásanyagot szolgáltatnak a munkásviseletekre vonatkozóan.

A levéltárak anyagának szorgos átnézésével: körözőlevelek, hatósági tilalmak, rendeletek, árszabások (limitációk), céhiratok, végrendeletek, leltárak, bérlisták, jegyzőkönyvek, nyelvi adatok, szólások, egykorú képes ábrázolások és egyéb források felkutatásával betekintést nyerhetünk a XIX. század munkás viseleti anyagába, annak változásaiba.

IRODALOM

DOMONKOS Ottó
1977 *Céh.* In: Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest. 412—417.
GYÖRFFY István
1937 *A nagykun viselet a 18. században.* Ethnographia XLVIII. 114—139, 362—371.
SCHRAM Ferenc
1964 *1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai.* Budapest

Dezső Nagy

INHALT DER TASCHEN VON WANDERNDEN HANDWERKSBURSCHEN UM DIE MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

In Steckbriefen der Polizei von Buda, Pest und Óbuda aus den Jahren 1852—1855 hat der Verfasser die Beschreibung des Inhaltes von sechsundzwanzig Wandertaschen gefunden, die unter verschiedenen Umständen auf der Wanderung befindlichen Handwerksburschen gestohlen worden waren und die die Polizei zu finden versuchte.

Die in den Wandertaschen befindlichen Kleider geben uns ein Bild wie sich diese Handwerksburschen kleideten. Die Kleider sind im allgemeinen einfach, sie entsprechen den auch in den Zunftvorschriften niedergelegten puritanischen Kleidungsprinzipien. Ein Unterschied kann zwischen der Kleidung der in städtischen und dörflichen Handwerksarten beschäftigten Burschen wahrgenommen werden, wobei erstere der bürgerlichen, letztere der bäurischen Bekleidung näher steht. In mehreren Taschen fanden sich symbolische Werkzeuge des Handwerks, die von den Burschen bei feierlichen Gelegenheiten in der Hand gehalten wurden.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Kecskés Péter

Vargha László

1904—1984

A magyar néprajztudomány építményfelmérésekben, tárgydokumentációkban és fényképeken rögzíthető részének egyik legtudatosabban és legeredményesebben gyűjtő kutatójától, népi építészetünket az európai kultúrtörténeten át láttató pedagógusától, az egyik legetikusabban szervező és hagyományozó tudóstól búcsúzunk.

VARGHA László Gyöngyösön született 1904. október 25-én, s Budapesten halt meg 1984. március 19-én. Anyai ágon a Csekő család tagjai öt generáción keresztül gyapjúványolók és szűrszabók voltak a Felvidéken és Gyöngyösön. Édesapja, VARGHA Tivadar, a gyöngyösi tanonciskola tudós igazgató tanítója a Vas megyei Nemesbődről származott, elődei jeles házépítő mesterek voltak. Az iparos és kisnemes értékrend, a változatos tájak falusi és mezővárosi családi hagyományai mély nyomokat hagytak benne. Különös szeretettel emlékezett meg PÁSZTOR József gyöngyösi rajztanáráról, aki kivitte Benére (Mátrafüred)

a vár feltáráshoz, és házak, templomok és sírkövek rajzos megörökítésére inspirálta.

Gyöngyösi gimnáziumi tanulmányai befejeztével a budapesti József nádor Műszaki Egyetemen építészetet hallgatott, s tervezői munkát folytatott. Ezután a Pázmány Péter Tudományegyetemen, GYÖRFFY István tanszékén néprajzi stúdiumokat végzett. VARGHA László életének meghatározó tényeként szólt életrajzi vallomásában (1978) az 1936. évi tanulmányútjáról: „Hosszú tévelygés után végre egy finnországi tanulmányutam vezetett egy helyesebb útra, összegezte ismereteimet, s irányított egy pontosabban körvonalazható és jelesül értelmezhető cél felé: a népi építészet kutatása és a magyar skansen megvalósítása felé". GYÖRFFY közvetlen munkatársaként (tanársegéd, gyakornok) írta meg első jelentősebb tanulmányát *Magyar Skansen* címmel (Ethnographia, 1937).

Az 1937—1939 közötti időszak kutatói mentalitását elkötelező időszak volt VARGHA László számára, GYÖRFFY István és VISKI Károly benső barátságának légkörében tevékenykedett. Ekkor alakította ki azt az iskolát teremtő gyűjtő és archiváló módszert, ami az építmények műszaki pontosságú rögzítésén, az építményekben talált tárgyak, ill. az azokhoz kapcsolódó történeti hagyományok néprajzi és írásbeli megörökítésén, a levéltári források hasznosításán és terepen történt gondos fényképezés együttesén alapult. Kultúrtörténeti fogantatású célkutatásokat végzett, melyeknek állandó jelzőkarói voltak: az adatfelvétel „totális varázsa" (jelen), történeti változások dokumentálása (múlt) és az átalakítások nyomon kísérésének igénye (jövő). E szemléletnek bizonyítéka nagykunsági vizsgálata, doktori disszertációja: *A tilalmasi tanyák építkezése* (Bp. 1940). Kutatási módszerének eredményességét bizonyítja, hogy munkatársaival a karcagi tanyák változásvizsgálatát 1958-ban és 1978 után is megismételte.

VARGHA László tevékenyen vett részt a Táj- és Népkutató Központ gyűjtéseinél, az emlékezetes 1938. novemberi kiállítás megrendezésében, de ott volt a Bolyai-, majd Györffy Kollégium megszervezésénél. Ismertetők sorát írta a néprajz, az építészet és művészettörténet könyveredményeiről, valamint az erdélyi és felvidéki képzőművészek kiállításairól.

GYÖRFFY István halála után a Nemzeti Múzeum szervezetéhez tartozó Közgyűjtemények Országos Felügyelőségének munkatársa lett, VISKI Károly „választott utódaként". E munkakörben dolgozott a múzeumi hálózat korszerűsítésén, az elmélet, a gyakorlat és szükségszerűség parancsai alapján, majd a gyűjtemények háborús pusztításainak felszámolását segítette elő (1940—1946). Elévülhetetlen érdemei voltak a Néprajzi Múzeum anyagának mentésében és az intézmény szakszerű újraformálásában, úgy is mint a múzeum főigazgatójának (1947—1949). VARGHA László ebben az időben a Magyar Néprajzi Társaság főtitkári tisztét is ellátta. A politikai forgandóság a miskolci múzeum igazgatóságába sodorta (1950—1952), ahol folytatta matyóföldi vizsgálatait, ill. elkezdte átfogó borsodi kutatásait.

1952-ben új szakasz kezdődött pályáján. Először mint meghívott előadó, majd 1954-től egyetemi docensként a budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén a magyar építészettörténet és magyar népi építészet tárgyakat adta elő. Nyugdíjba vonulásáig (1968, ill. 1975) több építészgenerációt ismertetett meg a népi építészet kutatásának legkorszerűbb módszertanával, az építészettörténet és műemlékvédelem napi feladatainak együttlátásával, a kutatási, tervezési és rekonstrukciós feladatok megoldásával. Oktatói tevé-

kenysége közben jelent meg összegző könyve, társszerzők közreműködésével *A magyar falu építészete* (Bp. 1955).

VARGHA László műegyetemi munkássága mellett is nagy gondot fordított a muzeológiai feladatok megoldására. Elsősorban a központi szabadtéri néprajzi múzeum megvalósításának tudományos tervei foglalkoztatták, de a bugaci és borsodi regionális múzeumok tervét is elkészítette. Az egyes építmények meghatározásától, felmérésétől az elvi, tudományos tanácsadásig e múzeumtípus kialakításában sokoldalúan vett részt. Muzeológiai tevékenységének másik területe építészettörténeti célú volt. Kiállítás és publikálatlan kézikönyv formájában összegezte a Kárpát-medence területének őskortól napjainkig tartó építészeti alakulását. Holnap is méltánylandó erőfeszítéseket tett a régészeti, építészet- és művészettörténeti, valamint néprajzi adatok egymáshoz kapcsolódó dokumentálására és értékelésére. Ebben az időszakban írta meg a műemléki topográfiák Pest és Nógrád megyei köteteinek népi építészeti összefoglalóit is.

VARGHA László életművének ismétlődően visszatérő kérdése volt a megítélés kettőssége: a néprajzosok építésznek, az építészek etnográfusnak titulálták. A dilemmára — a kedvezőtlen intézményi feltételek tudatában — egy olyan archívum létrehozásával válaszolt, ami adatszerűen magában foglalja a magyarság falusi és mezővárosi építményeinek néprajzi és építészettörténeti, továbbá művészettörténeti és műemlékvédelmi szempontból is jelentős emlékeit. Vállalkozása, a Magyar Népi Építészeti Gyűjtemény 1957—1961 között a Néprajzi Múzeumtól kapott támogatást, majd halála után, ajándékozás révén a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban külön kezelt archívum lett. E gyűjtemény több mint 25 000 fénykép- és diafelvételt, ötezernél több építészeti felmérést és mintegy 2000 dossziényi adatanyagot tartalmaz. A fotónegatívok papírborítója általában és leltárszerűen feliratozott, ugyanez vonatkozik az építészeti felmérésekre is, szerepel rajtuk a közreműködők és tanítványok neve is. Az adattároló dossziék tartalma a fényképekkel és az archivális feldolgozás különböző szintjén álló felmérésekkel topográfiai vagy tematikai rendben beazonosítható és visszakereshető. A hagyaték pótolhatatlan és megismételhetetlen adatsorokat tartalmaz Heves, Borsod, Szolnok, Veszprém, Nógrád, Vas, valamint a történeti Kolozs megyék népi építészetére vonatkozóan. A Magyar Népi Építészeti Gyűjtemény — leltározás után — közgyűjteményként, Szentendrén a Malom u. 2. sz. alatti kutatóhelyen lesz tanulmányozható.

VARGHA László gyűjtő típusú, széles látókörű tudós volt. Néprajzkutatók nemzedékei között közvetítő, társtudományok között áthidaló kapocs szerepe további értékelésre vár. Gyűjteményének feltárása megkezdődött, munkáinak nyomtatásban megjelent jegyzéke a *Ház és Ember* tevékenységét méltató harmadik kötetében lát napvilágot. Életművének hasznosítása a mi feladatunk.

Katona Imre

Tárkány Szücs Ernő

Hódmezővásárhely 1921. 10. 13. — Budapest 1984. 7. 20.

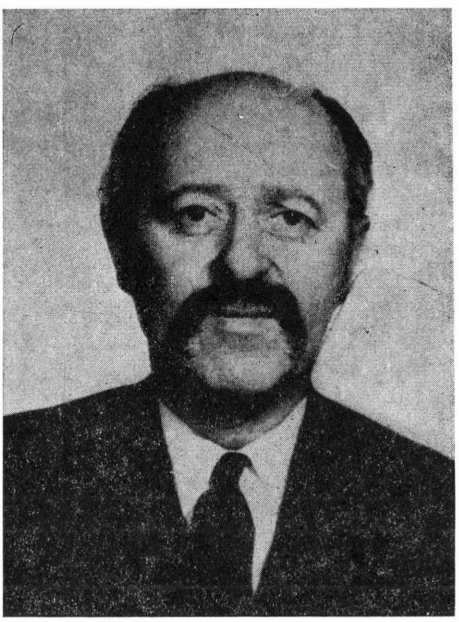

Tárkány Szücs Ernő ősi vásárhelyi parasztcsaládból származott; a felmenők között több mezővárosi tisztségviselőt is találunk, apja ismert helybeli ügyvéd volt. E származás és indulás életre szólónak bizonyult. Alsó- és középfokú iskoláit helyben végezte, pályáját is itt kezdte, és szeretett városába tért haza végső nyugovóra. Török Károly és Kiss Lajos nyomdokában járva, egész életében a vásárhelyi népélet felé fordult legnagyobb érdeklődéssel.

A gimnáziumban Tálasi István volt rá legnagyobb hatással, így a családi hagyomány alapján választott jog mellett néprajzot és szociológiát is hallgatott a kolozsvári egyetemen, ahol tanárai közül Bónis György, Gunda Béla, Haáz Ferenc, K. Kovács László, Venczel József és Viski Károly nevét kell említenünk. Később szinte valamennyiükről írt méltatást, ill. megemlékezést. A jogi doktorátust 1948-ban szerezte meg Szegeden, a jogtanácsosi képesítést pedig 1953-ban Budapesten. Ezt követő önkéntes továbbképzése voltaképp sohasem ért véget: az 50-es évek derekán az akkori munkaköréhez szükséges középfokú kereskedelmi tanfolyamot végezte el, 1966-ban fejezte be a 3 éves Marxista-Leninista Egyetem esti tagozatát, az 1970-es években orosz nyelvvizsgát tett stb.

Tárkány Szücs Ernő idő előtt távozott, egész életében viszont párhuzamosan több irányú többletmunkát végzett, és ezek mindegyike teljes értékű. A közigazgatási, jogi, néprajzi kereteken belül kifejtett törvényelőkészítő,

szerkesztő, népszerűsítő, tudományszervező és kutatómunkája külön-külön is kitesz egy teljes életművet. Önként vállalt társadalmi munkája is szerteágazó. Kevéssé ismert, hogy huzamos időn át oktatta szakmáját felsőfokú tanintézetekben és továbbképző tanfolyamokon. 200-nál is több jogi és néprajzi publikációja, valamint hazai és külföldi tudományos fórumokon való szereplése révén neve ismertté vált határainkon belül és kívül. Akik személyes kapcsolatba kerültek vele, nem feledhetik nyílt, őszinte, derűs, barátságos és segítésre mindig kész egyéniségét.

Egyetemi hallgatóként 1942—44 között gyakornok volt a jogtörténeti intézetben és ezzel párhuzamosan járásbírósági díjnok is Kolozsvárt. 1945—49 között államügyészségi megbízottként tevékenykedett Hódmezővásárhelyen, ezek voltak az ügyvédjelölti évek is. 1950-ben került fel Budapestre, és különböző munkahelyeken-beosztásokban mindvégig itt is dolgozott: 1950—57 között a Belkereskedelmi Minisztérium Tüzép főigazgatóságának volt előbb jogi-igazgatási előadója, majd jogtanácsosa; 1957—74 között a Nehézipari Minisztériumban dolgozott mind magasabb beosztásban: előbb az igazgatási főosztály főelőadója, majd 1960-tól osztályvezető-helyettese, 1967-től pedig a jogi osztály vezetője. Élete utolsó csonka évtizedében végre igazi szenvedélyének szentelhette minden idejét: 1975—83 között a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos főmunkatársaként tevékenykedett. Innen vonult nyugdíjba, még 20 évre szóló szép tervvel, amely immár örökre teljesítetlen marad.

Három évtizedes közigazgatási-jogi pályáján gyakorlati képességeit, elméleti felkészültségét egyaránt kamatoztatta. Minisztériumi szakemberként többek között nemzetközi értekezleteken, fontos szerződések megkötésében vett részt, előkészítette a bánya-gáz-villamosenergia-törvényt. A *Magyar bányajog* c. úttörő kézikönyv egyik társszerzője; e mű három kiadást (1963, 1964, 1970) ért meg és nemzetközi elismerést aratott.

Szaktudását számos más jogi-igazgatási fórum is igényelte: jogtanácsosa volt a Központi Földtani Hivatalnak, tagja az Országos Ügyvédi-Jogtanácsosi Vizsgabizottságnak, választmányi tagja a Magyar Jogász Szövetség Vállalati szakosztályának, előbb tagja, majd alelnöke az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Bányajogi munkabizottságának stb. Számos elismerésben részesült: a bányászat (1958), a nehézipar (1962) és a földtani kutatás (1976) kiváló dolgozója, az Elnöki Tanács 1960-ban Munka Érdeméremmel jutalmazta.

Oktatóként két évtizeden át működött: 1962—68 között bányajogról adott elő a Tatabányai Bányászati Technikumban, majd 1970—73 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kara Földtani Tanszékén is. A jogi népszokásokról több ízben és helyen tartott szakkollégiumot, és esetenként szemináriumot is vezetett: 1979-ben az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Jogtörténeti Tanszékén, 1977—1983 között ismételten az ELTE Bölcsészettudományi Kara Folklore Tanszékének felkérésére, ahol eredményes munkája elismeréséül címzetes egyetemi tanári kinevezést kapott 1984. júl. 1-én, de júl. 10.-i halála megakadályozta az ünnepélyes átadást.

Tárkány Szücs Ernő szívéhez kezdettől mindvégig a néprajz állott legközelebb, szeretett tudományát főként pályája elején és végén művelhette kedve szerint, közben inkább csak mintegy harmadik műszakban. Egész életműve korai és szilárd alapokra épülve egyenletes biztonsággal, egyre szélesebb körű kitekintéssel teljesedik ki. Szóbeli, levéltári és szakirodalmi forrásait

egyenlő hozzáértéssel kezeli: elemzéseinek fő erőssége a történeti összehasonlító módszer. Publikáláson kívül előad, szervez, szerkeszt úgyszólván minden fórumon. A társadalmi és jogi néprajz mind tágabb területét fogja át; e harmonikus fejlődésnek szakadt kényszerű vége.

Társadalmi és jogi néprajzi érdeklődésének megfelelő tervszerű, szorgos gyűjtőmunkáját már egyetemi hallgatóként megkezdi: dolgozik a Vásárhelyhez közeleső Mártélyon, Röszkén, továbbá a baranyai Cúnban, s főként Kalotaszegen, Mezőségen, ill. Bálványosváralján. Kalotaszeg több irányú megismerésén 1942—44 között 25 községben 14 kutató szorgoskodott, közöttük TÁRKÁNY SZÜCS Ernő is, aki segített a munka megszervezésében és irányításában. Hivatali munkája, tanulmányai és említett kutató-szervező munkálkodása mellett arra is jutott ideje és főként ereje, hogy a román GUSTI-iskola módszere alapján a VENCZEL József-vezette bálványosváraljai falukutatásban részt vállaljon. Eredményeit a kolozsvári *Hitel* és *Kolozsvári Szemle* hasábjain, ill. egy Mártély népi jogéletéről szóló önálló kötetben szinte azonnal közzétette. A megkezdett és kényszerűen abbamaradt kutatásokat mind a Dél-Alföldön, mind pedig Erdélyben az adott lehetőségek keretein belül tovább folytatta, az eredményeket folyamatosan publikálta. Nemcsak szűkebb pátriájával, hanem Erdéllyel és a román kutatókkal is mindvégig gyümölcsöző, baráti kapcsolatban maradt.

Négy évtizeden át folyamatosan kutatott és publikált. Közigazgatási-jogi munkakörében a magyar és az európai bányajogot összegyűjtötte, rendezte, ill. korszerűsítette; a vásárhelyi paraszti végrendeletek néprajzi-jogtörténeti tanulságait 1961-ben önálló könyvben foglalta össze; e testamentumok kutatását országossá bővítette és később többször is vissza-visszatért rájuk. Eurázsia viszonylatában kb. 10 000 égetett tulajdonjegyet gyűjtött össze, történeti-összehasonlító néprajzi módszer segítségével állapította meg rétegeit és etnikai tartományait; úttörő eredményeit a 60-as években magyar és idegen nyelven is közzétette. Munkája elismeréseképpen 1964-ban a Berlin—Dahlen-i Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte levelező tagjává választották.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő céltudatos és rendszeres szorgalommal dolgozta fel a jogi népszokások mind szélesebb körét, az *Ethnologia Europaea* hasábjain 1967-ben megjelent nemzetközi kitekintésű kutatástörténeti-módszertani szemléje nagyban hozzájárul a hasonló európai kutatások fellendítéséhez, sőt a kieli Karl-Sigismund KRAMER professzor 1974-ben megjelent jogi néprajzi kézikönyvében alapvető munkának tekinti. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő részt vesz a jogi népszokások kutatását összefogó nemzetközi szervezet, a Commission on Contemporary Folk Law (Hollandia) megalapításában, 1973—77 között szerkesztő bizottsági tagja a *Dialectical Anthropology* (Amsterdam) c. nemzetközi társadalomnéprajzi folyóiratnak.

Hazai és nemzetközi fórumokon egyaránt ismert szakemberként kerül 1975-ben a Néprajzi Kutató Csoport kötelékébe, ahol tudományos tevékenysége kiteljesedik. Itt a *Magyar Néprajzi Lexikon* egyik legtevékenyebb munkatársa; számos jogi és társadalomnéprajzi szócikk szerzője. Hasonló témakörökből írta az új Magyarság Néprajza számára összefoglaló tanulmányait, amelyek megjelenését már nem érhette meg. E közös vállalkozásokon kívül minden más lehetőséget is kihasznál: részt vesz az *Új Magyar Lexikon, Kulturális Kislexikon* és a *Magyar Ellenállási Lexikon* szerkesztésében, ill. kidolgozásában, több tudományos folyóirat munkatársa, 1976—78 között a *Néprajzi Hírek* társszerkesztője. 1981-ben segít megszervezni a vásárhelyi centenáris KISS Lajos-emlékülést, az erről megjelent *Emlékkönyv* (1983) társszerkesztője és az egyik leg-

fontosabb tanulmány szerzője is egyszersmind. Nem volt ideje befejezni a tanyakérdés mai állásáról ugyanott rendezett vitaülés előadásainak sajtó alá rendezését. Közben részt vesz Békés mezőváros monográfiájában; az 1983-ban megjelent vaskos kötet egyik legjobb társadalomnéprajzi tanulmányát neki köszönhetjük. Szűkös idejéből futja tudománynépszerűsítő előadások tartására is pl. a TIT, főként pedig a Rádió *Kis magyar néprajz* sorozata keretében.

Közben sem ejtette azonban ki a kezéből életműve fő fonalát: a jogi néprajz mind magasabb szintű művelését újabb és újabb hazai és külföldi szereplések, ill. közlések jelzik. Többek között kidolgozza a vásárok jogi népszokásait (1976); magyar és idegen nyelvű tanulmányok sorozatában teszi közzé a házassági szokások jogtörténeti-néprajzi vonatkozásait; utóbb még napjaink jogi „népszokásai"-ra is kiterjedt a figyelme. Összehasonlító vizsgálódásai során kitekint a szomszédos népek, a hazai nemzetiségek, ill. a határainkon kívüli magyarok jogi népszokásaira is, és megkísérli az etnikus jegyek megállapítását. 1979-ben a *World Anthropology*-sorozat keretében megjelent *Toward a Marxist Anthropology* c. kötetben teszi közzé összegező tanulmányát az európai jogi népszokásokról. Nemzetközi szerepköre kibővül: az 1973-as chicagói Nemzetközi Kongresszuson két jogi néprajzi előadással vesz részt, ülésszakot vezet stb. 1975-ben *Liège-Lüttich* (Belgium) a színhely, ahol a szerelem-házasság témakörében tartja meg jogi néprajzi előadását; 1980-ban a turkui Finnugor Kongresszuson vesz részt, 1981-ben pedig *Moszkvában*, a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs Központ szervezésében tartanak megbeszélést a helyi jogi rendszerek kutatásáról. 1982-ben 5 hónapot tölt Bécsben; főként levéltári adatokat gyűjt a magyar jogi népszokások történeti rétegeihez, etnikai jellemzőihez.

Élete fő műve az 1981-ben megjelent *Magyar jogi népszokások* c. reprezentatív monográfia. A néprajz és társtudományai egyöntetű elismeréssel fogadták, 30-nál több szakmai ismertetés méltatta. Nyelvi bezártsága ellenére messze földre is eljutott a híre, így pl. egy japán szaklap is bőven ismertette. E műve révén lett 1983-ban a tudományok doktora. Munkáját kiadói nívódíjjal jutalmazták; a Magyar Néprajzi Társaság Ortutay-emlékéremmel ismerte el élete egész munkásságát. (A Corvina a *Magyar jogi népszokások* rövidebb változatát hamarosan német nyelven is megjelenteti).

Tárkány Szücs Ernő monográfiájának megjelenése után is töretlen lendülettel és munkakedvvel dolgozott tovább, egészen halála pillanatáig. Amilyen imponáló ez a jól átgondolt tervszerűség, annyira fájlalhatjuk, hogy mindez befejezetlen maradt: adatokat gyűjtött a mesterjegyek használata, a mezővárosi kézművesek és parasztpolgárok XVII—XVIII. századi hivataloskodásai, a települések közötti jogi kapcsolatok, továbbá a nemzetiségek jogi élete és a temetések jogrendje témaköréből; összefoglalást tervezett a közélet népi jogszokásairól, és időben vissza akart nyúlni egészen a honfoglalás koráig, esetleg még azon is túlra. Vajon lesz-e tanítványai közül, aki ezeket az átfogó kérdéseket hasonló alapossággal és rendszerességgel kidolgozza?

Tárkány Szücs Ernő 1942 óta volt tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, huzamos időn át választmányi tagként tevékenykedett, az utóbbi években pedig jogtanácsosként működött. Társadalmi szereplése egyébként mindkét választott szakmáján túlmutatott. Korán kezdődött közéleti szereplése is: 1937—38-ban részt vett a Márciusi Front munkájában, személyes kapcsolatot tartott fenn a népi írókkal; diáklapot szerkesztett és ebben, valamint a korabeli sajtó hasábjain is hitet tett az átalakulás mellett. 1944—45-ben tevékeny tagja

az ellenállásnak: a Görgey-partizánszázad tagjaként fegyveres akciókban vesz részt. 1974 óta volt tagja a Magyar Partizán Szövetségnek (újabb neve: Magyar Ellenállók-Antifasiszták Szövetsége); Partizán Emlékéremmel is kitüntették. Művészet- és irodalompártoló ember; 1945—49 között részt vesz a vásárhelyi *Puszták Népe* szerkesztésében, amely elsők között tömörítette maga köré a népi írók legjobbjait. Támogatta a helybeli leánygimnáziumban tanító NÉMETH Lászlót, aki *Égető Eszter* c. regényében *Szücs Bandi* néven szerepelteti, és később is többször ír meleg hangon TÁRKÁNY SZÜCS Ernőről.

TÁKRÁNY SZÜCS Ernő életében elmélet és gyakorlat, szó és tett, magán- és közéleti szereplés szervesen fonódott össze; szeretett tudományát minden lehetséges formában és fórumon mindjobban kiteljesítette, ezzel hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt maradandót alkotott.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ MUNKÁINAK JEGYZÉKE

(A Szerző által saját munkáiról vezetett jegyzék fölhasználásával, kiegészítésével — annak csoportosítását is átvéve — összeállította SERFŐZŐNÉ GÉMES MAGDA)

Könyvek, tanulmányok

1940 *Zilahy Lajos.* (Az új magyar szellemiség harcosai) Vásárhelyi Ifjúság, március
Népi irodalom — népi műveltség. Vásárhelyi Ifjúság, június
Tamási Áron: Ábel. (Az új magyar szellemiség harcosai) Vásárhelyi Ifjúság, szeptember
Erdély magyar irodalma. Vásárhelyi Újhírek, 229, 234. sz.
1942 *Vásárhely jövője.* Népújság 198, 199, 200, 201, 203, 205. sz.
1943 *Jogszokás-gyűjtés Kalotaszegen.* Kolozsvári Szemle, 1.
1944 *Mártély népi jogélete.* (Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogtanulmányok 1.) Kolozsvár, Nagy Jenő. 148 l. 4 t.
A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján. Erdélyi Múzeum, 464—475.
Erdély öröklési jogszokásai. Hitel, 379—400.
Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben. Kolozsvári Szemle, 137—145.
1946 *Magyar jog és magyar társadalom.* Puszták Népe, 1. 17—22.
1947 *A népi jogéletkutatás problémái a Nagy-Alföldön.* In: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. 1944—1945. Szerk.: BARTUCZ Lajos. Szeged, 1946 [1947]. 303—311.
1948 *Gregus Máté, a történetíró.* Tiszamenti Kalendárium. Szeged
A népi jogéletkutatás problémái a Nagy-Alföldön. Alföldi Tudományos Gyűjtemény, 302—311.
1949 *Vásárhelyi halálos ítéletek 1753-ban.* Vásárhelyi Független Újság, február 27.
1955 *Török Károly (1843—1875).* Tiszatáj, IX. 381—388.
1958 *A vásárhelyi úrbérrendezés néhány néprajzi értékű dokumentuma.* Néprajzi Közlemények, III. 1—2. sz. 297—306.
Vásárhelyi híres vásárok. Néprajzi Közlemények, III. 4. sz. 344—358.
Régi vásárhelyi tulajdonjegyek. Index Ethnographicus, III. 2. 210—228.
1959 *Kőrösfői „örökségek" tulajdonjegyei.* Néprajzi Közlemények, IV. 47—50.
1960 *Die wichtigsten juridischen Verfügungen des neuen ungarischen Berggesetzes.* Freiberger Forschungshefte, 7—25.
Földvári kertészek vagyontárgyai 1816-ból. Néprajzi Közlemények, V. 3—4, 313—314.
1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi K. 447 l. 16 t.
1963 *Einige Fragen der geologischen Schürfung nach sozialistischen Bergrechten.* Freiberger Forschungshefte, 7—25.
A földtani kutatás néhány kérdése az európai szocialista államok bányajogai alapján. Bányászati Lapok, 316—324.
Magyar bányajog. Tatabánya (társszerző)
1964 *Magyar bányajog.* Tatabánya (társszerző)

1965 *A bányászat és a vízgazdálkodás kapcsolatainak jogi szabályozása.* Bányászati Lapok, 412—417.
A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. Ethnographia, 187—199, 359—410.
1966 *Rechtliche Regelung der Verbindungen der Berg- und Wasserwirtschaft in der Volksrepublik Ungarn.* Freiberger Forschungshefte, 63—75.
A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII—XIX. században. Agrártörténeti Szemle, 401—431.
1967 *A földtani kutatás jogi szabályozása.* In: Geológusok műszaki — gazdasági feladatai. Budapest 223—260.
Results and Task of Legal Ethnology in Europe. Ethnologia Europaea, 195—217.
1968 *Eingebrannte Eigentumsmarken des Viehs in Ungarn.* Acta Ethnographica, 225—264.
Magánjogi elemek régi bányajogunkban. Bányászat, 423—428.
1969 *Ortsbestimmende (administrative) Viehbrandzeichen in Ungarn.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Hrsg. v. László Földes) Budapest, Akadémiai Kiadó. 417—438.
1970 *Magyar bányajog.* (Radnay Józseffel és Kiss Lászlóval) Budapest, Közgazdasági és Jogi K. 734 l.
Népi jogtudat Tömörkény István műveiben. Ethnographia, 421—429.
Dr. Kurt Ebert és a magyar bányajog. Bányászat, 558—560.
Privatrechtliche Elemente des alten ungarischen Bergrechtes (1854—1944.) In: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa. Budapest, 259—269.
1971 *Az energiajog kialakulása és főbb problémái.* Energiagazdálkodás, 289—294.
1972 *Bányajogunk időszerű kérdései.* Bányászat, 50—55.
A közszolgáltatási szerződés. In: A Magyar Jogász Szövetség IV. Országos Munkaértekezlete. Budapest 65—69.
Vásárhelyi diákok önvallomása 1938-ból. A Bethlen Gábor gimnázium évkönyve. Hódmezővásárhely, 137—142.
1973 *Összefoglaló és zárószó az Országos Bányakár Konferencián.* In: A bányakárok mai problémái. Budapest 215—223.
1974 *Makói parasztok végrendeletei.* Ethnographia, 493—512.
Összefoglaló az Országos Ásványvagyonvédelmi Konferencián. In: Az ásványvagyonvédelem mai problémái. Budapest 173—181.
1975 *Az élő jogi népszokások Európában.* Létünk (Újvidék) 3—4. sz. 85—93.
A bányavizek jogi problémái. In: A bányavizek hasznosítása. Budapest, 43—78.
Die juridischen Volksbräuche der Eheschliessung bei den Ungarn. In: Actes du colloque international „Amour et Mariage en Europe". Liège, 110—126.
1976 *Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai.* Létünk (Újvidék) 3—4. sz. 86—107.
Die juridischen Volksbräuche der Eheschliessung bei den Ungarn. Acta Ethnographica, 221—249.
A vásár és jogi népszokásai. In: Vásártörténet — hídivásár. (Szerk.: Szőllőssi Gyula) Debrecen, 333—376.
1977 *The Local Legal Customs in Europe.* In: Sociology of Law and Legal Sciences (Ed.: K. Kulcsár) Budapest 229—235.
Magyar Néprajzi Lexikon, I. Budapest Akadémiai Kiadó. Kidolgozott címszavak: ági öröklés, áldomás (Ujváry Zoltánnal), alku, ara, asszonyavatás (Tátrai Zsuzsannával), atyafiságos egyezség, bánatpénz, bányabíró, bíró, bűn, cemende, cenzár, cigánybíró, deres, drusza, egyenlő osztály, eklézsiakövetés, eljegyzés (Györgyi Erzsébettel), erdőbíró, esküdt, esküdtbíró.
1978 *Jogi szokások a bányászatban.* Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 278—282, 352—354, 418—423.
A kisbíró. Mi volt a tulajdonjegy? Kié legyen a bánatpénz? In: Kis magyar néprajz a rádióban. Budapest 191—221.
Párválasztás hajdanában. Hevesi Szemle 4. sz. 45—51.
1979 *A földtani kutatás jogi helyzete és a fejlesztés lehetőségei.* Földtani Kutatás, 19—22.
Living Legal Customs of the Common People of Europe. In: Toward a Marxist Anthropology (Ed.: S. Diamond) The Hague—Paris—New York, 256—264.
Magyar Néprajzi Lexikon, II. Budapest Akadémiai Kiadó. Kidolgozott címszavak: fabíró, fajegy, falusi használati közösségek, falutörvény, farbőrugrás, farkasguzs, faszamár, felszállók öröklése, fiági öröklés, fogda, foglalás, foglaló (Bónis Györggyel), foglalójegy, fogott bíró,

forrástisztítás, főbíró, fráng, gyökös örökösödés, hadnagy, hajadontartás, haj és szakállnyírás, halászbíró, határjel, házasság, házasságon kívül elismert nemi kapcsolat (GUNDA Bélával), hitbér, Hódmezővásárhely népe, istenítélet, jogi jel, jószágjegy, kaloda (BALOGH Istvánnal).

1980 *Collecting Legal Folk Customs in Hungary.* Acta Ethnographica, 181—205.
Jogi népszokások parasztságunk öröklési rendjében (1700—1945). Agrártörténeti Szemle, 273—310.
A jogi népszokások szankció-rendszere. Ethnographia, 372—392.
A kézfogóval összefüggő jogi népszokások. Népi kultúra — népi társadalom, XI—XII. 119—154.
A temetés jogi rendje. In: Hajdú-Bihar temetőművészete. (Szerk.: SZŐLLŐSI Gyula) Debrecen, 109—129, 297—298, 313—314, 327—328.
Magyar Néprajzi Lexikon, III. Bp. Akadémiai Kiadó. Kidolgozott címszavak, kapitány, karóba húzás, képmutatás, kelengye, kenéz (BÁRTH Jánossal), kenyérjegy, kerámiajegy, keresztnévadás (NÉMETH Imrével), kézjegy, kicsapás, kisbíró, kitagadás, koldusbíró, korbácsolás (NÉMETH Imrével), korhelyhétfő, korombíró, kőfaragójegy, köteles rész, közös erdő, közvéleménybüntetés, leányvásár, legényavatás (NÉMETH Imrével), legfiatalabb fiú joga, legidősebb fiú joga, lélekváltság, leszármazók (lemenők) öröklése, levetkőzés, magszakadás, malombíró, másodbíró, meghurcolás, megkérés (GYÖRGYI Erzsébettel), megkövetés, menedékjog, mesterjegy, művészjegy, Nagyatádi-kocsi, nászajándék (GYÖRGYI Erzsébettel), nászéjszaka, násznagy (GYÖRGYI Erzsébettel), násznép (GYÖRGYI Erzsébettel), negyed.

1981 *Jogi kettősség a hazai nemzetiségek életében. (Jog és jogi népszokás).* A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Budapest—Békéscsaba, 224—236.
Magyar jogi népszokások. (Társadalomtudományi könyvtár.) Budapest, Gondolat. 901.
Magyar Néprajzi Lexikon, IV. Budapest, Akadémiai Kiadó. Kidolgozott címszavak: nyelvlakat, nyomóháló, oldalági öröklés, osztály, osztályos atyafiság, öröklés, öröklési jogi szokások, örökség, ősiség, ötvösjegy, parasztbíró, párválasztás (GYÖRGYI Erzsébettel), patvar, pellengér, pusztabíró, robotjegy, rostapénz, sójegy, szalmakoszorú, szamártemetés, szégyenketrec, szégyenkő, szégyenpolc, szégyentábla, székbíró, személyiségjegy.
Németh László és Vásárhely. Csongrád megyei Hírlap. április 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15.

1982 *Magyar Néprajzi Lexikon, V.* Budapest, Akadémiai Kiadó. Kidolgozott címszavak: szerzeményi javak, szíjhasítás, szólás (SZEMERKÉNYI Ágnessel), törvénybíró, törzsöröklés, tulajdonjegy, vadászbíró, vásárbíróság, végrendelet, Venczel József, vérbosszú, vértestvérség, vesszőzés (TÁTRAI Zsuzsannával), zabigyerek.

1983 *Évszázados falutörvényeink.* Honismeret, 5. 3—5.
Fejezetek Békés társadalomnéprajzából. In: Békés város néprajza. Békés, 695—762.
A jobbágyparaszti földtulajdon néhány problémája. Népi kultúra — népi társadalom, XIII. 151—172.
Kiss Lajos emlékkönyv. Szerk. DÖMÖTÖR Jánossal. Hódmezővásárhely, Városi Tanács. 443 l. 71 t.
A mai magyar jogi népszokások értékelése. Valóság, 11. 71—75.
A vásárhelyi „baromgazdaság". In: Kiss Lajos emlékkönyv. Hódmezővásárhely, 139—170.

1984 *Jogi népszokások hazánk területén.* Békési Élet, XIX. 2. 219—277.

Kisebb cikkek, hírek, nekrológok

1940 *Utazási széljegyzetek.* Vásárhelyi Újhírek 179, 183, 178, 190, 193, 194, 216.
Egy értékes műemlék Tápén. Vásárhelyi Újhírek, 222.
F. D. Roosevelt. Népújság, 255.

1941 *Újabb szociális problémák.* Vásárhelyi Ifjúság, január
Vásárhely és a néprajz. Vásárhelyi Ifjúság, június
Magyarság könyve. Vásárhelyi Ifjúság, július

1942 *Pusztuló telep (Mártély).* Vásárhelyi Újhírek, 2.
Gregus Máté. Vásárhelyi Újhírek, 8.

A magyar tábortűzhöz. Népújság, április 20.
Alföldi és erdélyi parasztság. Ifjú Erdély, 11.
Minőség és lélek. Március. Az erdélyi magyar egyetemi ifjúság szava. Kolozsvár, 1. sz.
1943 *A kalotaszegi népi jogélet-kutatás.* Néprajzi Értesítő, 253—254.
A bálványosváraljai falukutatótábor néprajzi munkája. Néprajzi Értesítő, 253.
1944 *Mártély népi jogszemlélete.* Hajnalodik, 209—212.
1945 *Népművelés — népi önművelés.* Alföldi Újság, 51. sz.
1946 *Miért van szükség népfőiskolára?* Alföldi Újság, január
Jubilál a Tisza folyó. Alföldi Újság, július 28.
Új magyar nevelés felé. Független Újság, augusztus 31.
1947 *Este a fonóban.* Puszták Népe, 258—262.
Őszinte megjegyzések a vidéki művelődésről. Alföldi Újság, július
A magyar nép szabadságjogai. Alföldi Újság, november 19.
Az alapvető emberi jogok. Alföldi Újság, november 12.
A hatvanéves Kodály. Alföldi Újság, december 16.
Sinka István balladái. Puszták Népe, 66—68.
1948 *Gazdasági főiskolát Vásárhelyre.* Független Újság, január 22.
Török Károly emlékezete. Alföldi Újság, március 28.
Az elfelejtett tokaji ribillió emlékére. Független Újság, január 2.
Szívderítő néprajzocska. Független Újság, július 10.
Agrártudományi Egyetemet a Viharsaroknak! Puszták Népe, 128—140.
1949 *A hódmezővásárhelyi széldaráló.* Ethnographia, 276—278.
1955 *A földesúri hatalmaskodás egyik vásárhelyi emléke.* Vásárhelyi Szó, 11—13.
1956 *Vásárhelyi híres vásárok. Adalékok Kiss Lajos munkájához.* Vásárhelyi Szó, 19—23.
1960 *Bányajogi előadások Budapesten.* Magyar Jog, 236—237.
1961 *Kiss Lajos köszöntése nyolcvanadik születésnapja alkalmával.* Csongrádmegyei Hírlap, március 12.
1967 *Köleséri Sámuel bányászati szakkönyve 250 évvel ezelőtt jelent meg.* Bányászati Lapok, 717 l.
1970 *Hatályba lépett a gázenergia törvény.* Magyar Hírlap, július 1.
Kettős évforduló a bányászatban. Magyar Hírlap, november 27.
Előkerültek a vásárhelyi boszorkányperek. Csongrádmegyei Hírlap, november 17—18.
1974 *„Vásárhelyi zenebona" 1774-ben.* Csongrádmegyei Hírlap, 179—180.
1976 *Prof. Karl-Sigismund Kramer hatvan esztendős.* Néprajzi Hírek, 1—2. sz. 10—11.
Hofer Miklós halála. Néprajzi Hírek, 59.
Schram Ferenc munkái 1955—1975. (KATONA Imrével) Ethnographia, 234—236.
Jogi néphagyományaink gyűjtése a magyarországi vendek és a horvátországi magyarok körében. Képes Magyar Újság (Zágráb), szeptember 1.
1977 *Még Kiss Lajos is tévedhetett.* Múzeumi Kurír, augusztus
Bírósági per népmesegyűjtemény kiadása folytán. Néprajzi Hírek, 118.
Öt éve halt meg Venczel József. Néprajzi Hírek, 137—138.
A muraközi „aranyász"-ok. Magyar Képes Újság (Zágráb), XXVI. 12., 21.
Milyen volt a nagycsalád a szlavóniai magyaroknál? Magyar Képes Újság (Zágráb), XXVI. 19., 21.
1978 *Dankó Imre tizedik éve dolgozik Debrecenben.* Néprajzi Hírek, 1—2. sz. 60—63.
Amiről a vásárhelyi kövek mesélnek. Múzeumi Kurír, 53—54. július
Prof. Karol Koranyira emlékezve. (A magyar tudomány lengyel barátja.) Néprajzi Hírek, 3—4. sz. 149—150.
Bónis György hatvanöt éves. Néprajzi Hírek, 3—4. sz. 128—130.
Boszorkányok a máglyán. Magyar Hírlap, július 21.
Családi jogi népszokások Alsó-Muraközben. Magyar Képes Újság (Zágráb), 16., 24.
1979 *Mítosz, népélet, néprajz.* Könyvvilág, február
Vendetta és önbíráskodás. Magyar Hírlap, március 16.
A tanyáról és az emberről. Magyar Nemzet, július 17.
1980 *Emlékezés Ortutay Gyulára.* Csongrádmegyei Hírlap, március 23.
Tájak, szokások, viccek. Könyvvilág, április
Megszólalnak ősi tárgyak. Könyvvilág, november
Nemzetközi Finnugor Kongresszus Turkuban. Magyar Nemzet, szeptember 12.
Egy újévi népszokás a Legfelsőbb Bíróság előtt. Múzeumi Kurír, 2; 36.
1981 *A szegény emberek tudósa.* Magyar Nemzet, április 14.

Könyvismertetések

1943 Csányi József: Alsómuraközi családi jogi néphagyományok. Perlak, 1943. — Kisebbségi Körlevél, 3—4. sz.

1948 Péter László: Mai magyar népismeret. Szeged, 1948. — Puszták Népe, 76—78.

Imreh István: Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947. — Ethnographia 205.

Tóth István György: A barkók öröklési jogszokásai. Eger. 1947. — Ethnographia, 230.

Csizmadia Andor: A szociográfiai alapismeretek vázlata. Eger, 1947. — Puszták Népe, 227—228.

1949 Papp László: Vezérfonal a népi jogélet kutatásához. Budapest, 1948. — Ethnographia 344—346.

1954 Bónis György: Hajnóczy József. Budapest, 1954. — Tiszatáj 239—240.

1960 H. Löscher: Das erzgebirgische Bergrecht des 15. und 16. Jahrhunderts. Freiberg, 1958. — Bányászati Lapok 896.

1963 H. Spruth: Die Hausmarke. Neustadt an der Aisch, 1960. — Ethnographia, 147—150.

K. S. Kramer: Volksleben im Fürstentum Ansbach und seinen Nachbargebieten (1500—1800). Würzburg, 1961. — Ethnographia, 150—153.

Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után (1686—1708). Budapest, 1962. — Ethnographia, 635—638.

P. Toschi: „Rappressaglia" di studi di letteretura popolare. Firenze, 1956. — Ethnographia, 639—640.

1964 Horváth Pál: A középkori falusi földközösségek jogtörténeti vonatkozásai. Budapest, 1960. — Agrártörténeti Szemle, 421—424.

1965 J. Kozisek—E. Mráz: Prédpisy z oboru geologie. Praha, 1963. — Bányászati Lapok, 697.

W. Schönfeld: Körperbemalen, Brandmarken, Tätowieren. Heidelberg, é. n. — Ethnographia, 272—273.

Tömörkény István: Munkák és napok a Tisza partján. Budapest, 1963. — Ethnographia, 636—637.

1966 Schram Ferenc: 1790—1819. közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. Budapest, 1964. — Ethnographia, 626.

K. Ebert: Das Bergrecht in der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, — Bányászati Lapok, 17—21.

1968 Paulinyi Oszkár: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. Budapest, 1967. — Bányászat, 141.

1971 Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek (1529—1768). Budapest, 1970. — Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 116—117.

Csizmadia Andor: A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből (1367—1967). Budapest, 1968. — Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 115—116.

1973 Schram Ferenc: Turai népszokások. Budapest, 1973. — Pestmegyei Hírlap, március 29.

1975 R. Vulcanescu: Ethnologie juridica, Bucarest, 1970. — Ethnographia, 201—203.

Imreh István: A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973. — Ethnographia, 463—464.

1976 Szabó István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. In: Jobbágyok-parasztok. Budapest, 1976. — Demos 4. 285—286.

Szabó István: A hajdúk 1514-ben. In: Jobbágyok-parasztok. Budapest, 1976. — Demos 4. 285—286.

Szabó István: Költözködési szabadság vagy földesúri bíráskodás. In: Jobbágyok-parasztok. Budapest, 1976. — Demos 4. 289.

Körmendy Adrienne: A soltész telepítette falvak a Szepességben. Agrártörténeti Szemle 1974. — Demos 1. 52—53.

N. A. Demcsenko: Mezőgazdasági termelés Moldvában a XIX. században és a XX. században. Agrártörténeti Szemle 1974. — Demos 1. 41—42.

1977 K. S. Kramer: Grundriss einer rechtlichen Volkskunde. Göttingen, 1974. — Ethnographia, 503—504.

Béres András: A hortobágyi hídi vásár néprajza. In: Vásártörténet-hídivásár. Debrecen, 1976. — Demos 1. 27.

Dankó Imre: Tiszántúli vásárok-piacok. In: Vásártörténet-hídivásár. Debrecen, 1976. — Demos 1. 27.

Katona Imre: A magyar vásárok folklórja. In: Vásártörténet-hídivásár. Debrecen, 1976. — Demos 1. 51.

1978 Tálasi István: Kiskunság. Budapest, 1978. — Könyvvilág, február.
Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Budapest, 1974. — Ethnographia, 293—294.
Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 1978. — Néprajzi Hírek, 118—119.
A magyar néprajz története — angolul. — Néprajzi Hírek, 119.
Faller Jenő: Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából. Budapest, 1975. — Ethnographia, 294—295.
1979 Magyar Néprajzi Lexikon, I. Budapest, 1977. — Hungarológiai Értesítő, 192—193.
Tálasi István: Kiskunság. Budapest, 1977. — Hungarológiai Értesítő 202.
Péter László: Szeged utcanevei. Szeged, 1974. — Ethnographia, 454—455.
1980 Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj. I—II. Szeged, 1978—79. — Demos, 26—27.
Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához. Budapest, 1978. — Acta Ethnographica, 463—466.
Dankó Imre: Opuscula Ethnographica. Debrecen, 1977. — Honismeret, 1. 80.
Imreh István: Erdélyi hétköznapok. Bukarest, 1979. — Ethnographia, 595—596.

Barabás Jenő

Bárdosi János

Herény 1933. 5. 10 — Szombathely 1983. 8. 17

Alig múlt 50 éves, mai szemmel élete delén távozott közülünk, alig pótolható űrt hagyva maga után a magyar s különösen a nyugat-dunántúli néprajzi kutatás mezején. Értékeit és érdemeit eddig igazában még fel sem mértük, de minek is tettük volna, hisz annyi minden volt még előtte, hogy lezárásra nem is gondolhattunk. Elkönyveltük őt, mint a nyugati végek néprajzi kutatásának szilárd, megbízható és értékes támpontját. Pedig környezete, családja már

februárban érzékelte, hogy a szokásosnál fáradékonyabb, ingerlékenyebb, de azért tavasszal és kora nyáron még megrendezett három külföldi díszítőművészeti kiállítást, Bécsben, Berlinben és Krakkóban. Csak július végén volt hajlandó kórházba menni kivizsgálásra, amely tisztázta a vastagbél daganatát és operációt tett volna szükségessé, de állapota súlyosbodása folytán erre még sor sem kerülhetett. Tüdőembólia végzett vele, talán megkímélve őt hosszas és értelmetlen szenvedéstől, rádöbbentve a mindnyájunkat ért veszteségre.

Bár korán távozott az élők sorából, azért sokat alkotott, maradandó életművet hagyott hátra, amely bizonyára még jobban kiteljesedett volna, ha a sors kegyesebb hozzá, de így is elég egy dolgos élet bizonyságára. BÁRDOSI János azok közé az emberek közé tartozott, akikben a kötelességérzés a hivatástudattal párosulva volt az elsőrendű sarkalló erő, nem pedig a karriervágy vagy az anyagi ösztönzők, amelyek már olyan sok életpályát siklattak helytelen vágányra. Szerényen, a munka nehezét mindig vállalva tette, amit jónak látott, amiben hitt, amire az életét tette fel: szűkebb pátriája értékeinek, népi kultúrájának, történeti emlékeinek feltárására, átmentése és megőrzése a jövendő számára. Igazi múzeológusi hitvallás.

Nem tudjuk, mi sodorta a herényi (ma Szombathely VIII. kerülete) gázgyári munkás fiát egy évvel az érettségije után 1952-ben az ELTE néprajz szakára, ahol 1957-ben diplomáját szerzi. Bizonyára környezeti hatások, a „fényes szelek" felhajtó erői egyaránt közrejátszottak ebben, de alighanem a szűkebb haza, Vas megye lokálpatriotizmusa is működhetett. Ha nem is azonnal, de rövid, diploma utáni kitérőkkel már 1958 januárjától Szombathelyen a Savaria Múzeumban dolgozik, itt gyökeret is ver, életének 25 alkotó évét itt tölti el. Negyed század a néprajzi kutatás szolgálatában. Így pontos és igaz: élete szolgálat volt, az elkötelezettség példája.

Nem nehéz mindezek bizonyítása, ha áttekintjük életpályáját. Gyűjteménygyarapító tevékenysége jól kiviláglik a Savaria, a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 1965—1976 között megjelent évi jelentéseiből, de tanúskodnak a lapok más, sokféle munkájáról is. Szinte hihetetlen, hogy egy-egy évben mi mindent csinált. Igaz, alkalmilag munkatársakkal dolgozott, de a feladatok zöme mégiscsak őt terhelte. Egyetlen állandó munkatársa volt csupán, B. DORNER Mária, felesége és muzeológus társa, aki mellette állt a tárgygyűjtéstől kezdve a népi műemlékvizsgálatokig. Talán érdemes számszerűen is érzékeltetni BÁRDOSI *gyűjteménygyarapító* tevékenységét. 1958—70 között — ez kb. fele a szombathelyi éveknek — 6400 tárggyal, 18 650 fényképfelvétellel és közel 1300 színes diafelvétellel (ezekből kb. 14 ezer a saját felvétel) gyarapítja a múzeumot. 13 év alatt tehát megduplázza számszerűleg a néprajzi tárgyi anyagot, s ez a növekedés minőségileg sem marad el a korábbi, jónak tekinthető együttestől. Az adattári anyag még nagyobb mértékben megugrott, a fényképek száma hétszeresére nőtt. Mindez talán nem látványos dolog és sokszor kellően nem is értékelt eredmény, de a hozzáértő tudja, hogy mennyi munkaóra, fáradság, hit és lelkesedés húzódik meg mögötte, s mennyire kutatási lehetőséget alapozó munka.

A másik fontos tevékenységi köre szinte csak *társadalmi munkának* tűnhet. A néprajzi szakkörök tagjai, a néprajzi pályázatok készítői kihez fordulhattak Szombathelyen tanácsért? Ki irányítja az önkéntes néprajzi gyűjtőket, ki ír a helyi lapban egy-egy aktuális cikket tudományos eseményről vagy eredményről? Természetesen az egykori egyetemi DISZ titkár BÁRDOSI János, aki úgy mellesleg évente még különféle keretekben 20—25 előadást is tart. De ebből

a gyűjtésszervező, agitatív tevékenységéből egy részletet ki kell emelni. A zalai példa ihletése nyomán 1965-ben ő adja közre a Vasi Szemlében — melynek szerkesztőbizottságában is működött — a felhívást a megye földrajzi neveinek összegyűjtésére. De nemcsak kezdeményezi, hanem sok fáradozással szervezi is a munkát, s döntő szerepe van abban, hogy a kutatás viszonylag hamar be is fejeződött, 1982-ben az anyag *Vas megye földrajzi nevei* címmel egy vaskos kötetben meg is jelent. Érdemeit ez ügyben mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982-ben a CSŰRY Bálint emlékérmet az etnográfus BÁRDOSI Jánosnak ítélte oda.

Talán harmadik tevékenységi köre hozott leglátványosabb, így legismertebb eredményt, a Vasi Múzeumfalu létrehozását. 1964-ben ő terjeszti elő ennek javaslatát a megyei tanácsnak, amely a következő évben jóváhagyásra is kerül, s rögtön meg is indult a programterv készítése. 1967-ben a nemeskoltai ház bontásával, majd felépítésével a tényleges építés is elkezdődött és folyamatosan haladt előre annyira, hogy 1973-ban már a közönség előtt is megnyithatta kapuit a *Vasi Múzeumfalu*. A bővítés azonban tovább is folyt és folyik, hisz az I. építési ütemterv sem zárult még le, bár a II. ütemterv számos épületét BÁRDOSI már beszállíttatta és gondosan raktározta. Mindez hatalmas, megfeszített, sőt túlfeszített munkát jelez, hisz a kivitelezés minden apró és nagy szakmai gondja őt terhelte. Joggal nevezte őt a temetési búcsúztató a munka hősi halottjának.

Negyedik tevékenységi körében, a *tudományos kutatása* eredményeinek publikálásában is maradandót alkotott. Kutatói tevékenységének három vonala jól kirajzolódik. A halászat vizsgálójaként indul tudományos pályáján, szakdolgozata a Fertő-tó halászatával foglalkozik, s e kutatásokból több részletet meg is jelentetett. A Fertő halászata mellett vizsgálta még a Rába és Vas megye kisebb vizeinek, valamint a Dráva alsó szakaszának halászatát. A második kutatási vonala Vas megye néprajzi felderítésére irányult, nyilván döntően „leletmentő" jelleggel. Több tucatnyi közlés tartozik ide, a pajtáskertektől a gyógynövény gyűjtésen át a vőfélyköszöntőkig, széles tematikai spektrummal, amelyből azonban a vasi népélet ezernyi apró részlete válik előttünk világossá. Eddig megjelent cikkei ebben a témakörben csak kis részét jelentik vizsgálatainak.

Minden bizonnyal a népi műemléki kutatások során támadt fel intenzívebb érdeklődése a népi építkezés iránt, s a 60-as évek első felében már alaposan tájékozott a megyei helyzetről. A Múzeumfalu tervezése és építése során egyre jobban beleássa magát az építkezési kutatás problematikájába, a 70-es években döntően már ezek a kérdések foglalkoztatják, szépen illusztrálva azt, hogy a feladatok miként nevelik az embert. A Tájházak létesítése, a szalafői műemlékegyüttes gondjai az említetteken túl is növelik feladatait, de egyúttal iskolázzák is, észleléseit finomítják, lényeglátását élesítik, de a gyakorlati feladatok sokasága ismeretei közzétételének komoly akadályát jelentik. Termése pedig már beérett s ennek szép példája a felsőszölnöki füstösházról írt dolgozata, amely igen gondos elemzésre épülő fontos adalék a délnyugat-dunántúli ház fejlődéséhez. Itt egy ház példáján az egész nagytáj építkezésének alakulástörténeti problémái kerülnek felszínre. Hasonló módszerrel egy pornóapáti házat is megvizsgált, s e dolgozta lezárásával foglalkozott még halálos ágyán is.

BÁRDOSI János sok tervét nem hajthatta végre, több megkezdett munkáját nem fejezhette be, mégsem torzót, hanem életművet hagyott utódaira. Nekik és mindnyájunknak az a kötelessége, hogy megkezdett útját folytassuk, érdemeit, emlékét így őrizhetjük meg legtisztábban.

KRÓNIKA

Paládi-Kovács Attila

A Györffy-centenárium eseményeiről

BARTÓK és KODÁLY centenáriuma után 1984-ben GYÖRFFY születésének századik évfordulója is elérkezett. A Magyar Néprajzi Társaság felkészült az évforduló méltó megünneplésére, s 1983 nyarán operatív bizottságot szervezett a teendők meghatározására és a lehetőségek felkutatására. A Néprajzi Társaság vezetői kezdettől fogva arra törekedtek, hogy az évforduló — GYÖRFFY jelentőségének megfelelően — ne csupán a néprajz művelőinek és barátainak, a szülőföld lakosainak emlékező, kegyeleti aktusa legyen, de váljék egy kicsit az egész ország ügyévé, s a méltatásokat kritikusan elemző, értékelő viták is kövessék. GYÖRFFY közéleti, művelődéspolitikai szerepének elismerését jelentette, hogy az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága az 1984-es év legfontosabb évfordulói közé sorolta születésének centenáriumát. Ez tette lehetővé, hogy a szűk szakmai keretekből kimozdulva, magasabb szinten sikerült támogatókat találni GYÖRFFY eszmei örökségének ápolásához. A Magyar Néprajzi Társaság felkérésére KÖPECZI Béla művelődési miniszter vállalta el az ún. „Előkészítő Bizottság" elnöki tisztét. Ez a bizottság 1983. december 12-én a Művelődési Minisztériumban tartotta alakuló ülését. Tagjai között a szak képviselői, a Magyar Tudományos Akadémia vezetői, a Művelődési Minisztérium illetékesei, a Szolnok megyei párt- és állami, illetve múzeumi vezetők, a volt Györffy-kollégisták képviselői, írók s a rokon szakokat képviselő kutatók voltak találhatók. Az Előkészítő Bizottság elfogadta a Magyar Néprajzi Társaság javaslatait, és azokat a jelenlevők további javaslataival együtt foglalta határozatba. A bizottság üléséről készült emlékeztető a továbbiakban mintegy intézkedési tervül szolgált az érintett intézmények és vezetők számára. Áttekintve a centenáriumi év eseményeit jólesően állapíthatjuk meg, hogy az etnográfusok és a volt Györffy-kollégisták által különösen szorgalmazott javaslatok, az Előkészítő Bizottság által elfogadott terv pontjai hiánytalanul megvalósultak.

Az évforduló eseménykrónikája olyan bőséges, hogy tényszerű közlése is sok helyet kíván. A tényeket összegző beszámoló, az események, eredmények számbavétele azonban a magyar néprajz tudománytörténete és a GYÖRFFY-filológia számára mégiscsak kívánatos, s hasznosnak látszik az 1984-ben publikált GYÖRFFYvel kapcsolatos írások jegyzékének összeállítása és közreadása is. Mint az alábbiakból kiderül, az évforduló eseményei 1984. február elejétől 1985. januárjáig tartottak, s ilyenformán egész évben visszatérően, de mégsem sűrítve kaptak helyet a napi sajtóban. Örvendetes tényként kell kiemelni, hogy a rendezvények nem korlátozódtak a fővárosra. A Múzeumi Hónap karcagi megnyitójához kapcsolódó események és a debreceni rendezvények földrajzi értelemben is kitágították az évforduló programját. A köztéri emléktáblák, a karcagi szobor, a debreceni kollégiumi névadó hozzájárulnak ahhoz, hogy az évforduló elmúltával is emlékezzen népünk „a magyar nép tudósára".

A fontosabb események krónikája:

1. *Györffy emlékülés, 1984. február 10.*

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Néprajzi Társaság rendezésében a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében megtartott ülést KÖPECZI Béla művelődési miniszter nyitotta meg. Ez az ünnepi tiszteletadás mintegy 300 fős közönséget vonzott. Az ülésen a következő előadások hangzottak el: KULCSÁR Kálmán: GYÖRFFY István és a paraszti társadalom kutatása. — BALASSA Iván: GYÖRFFY István és a magyar néprajztudomány új szakasza. — BENDA Kálmán: GYÖRFFY István és a magyar történettudomány. KÓSA László: GYÖRFFY István és a magyar népcsoportok kutatása. — SELMECZI KOVÁCS Attila: GYÖRFFY István agráretnográfiai kutatásai. — ENYEDI György: GYÖRFFY István és a magyar településföldrajz. — HOFER Tamás: GYÖRFFY István népművészeti kutatásai. — SZILÁGYI Miklós: GYÖRFFY István tevékenysége

a Néprajzi Múzeumban. — BARABÁS Jenő: GYÖRFFY István az egyetemi tanár. — BELLON Tibor: GYÖRFFY István a Nagykunság és az Alföld kutatója.

Sajnálatunkra, betegség miatt elmaradt GLATZ Ferenc: GYÖRFFY István és az 1930-as évek kultúrpolitikája címen meghirdetett előadása. A gazdag tartalmú egész napos ülést SZABOLCSI Miklós akadémikus, osztályelnök zárszava rekesztette be. Az emlékülésen elhangzott előadások többsége különböző folyóiratokban megjelent 1984 folyamán, és megjelenés alatt van egy válogatás az Ethnographiában is.

2. *Györffy István síremlékének megújítása és megkoszorúzása, 1984. február 11.*

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum új fejfát helyezett el GYÖRFFY István sírján a Mező Imre úti temetőben. A megújított fejfát GUNDA Béla egyetemi tanár avatta fel, s elhelyezték koszorúikat az Akadémia, az ELTE, a Néprajzi Múzeum, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, több intézmény, a szűkebb pátria: Szolnok megye és Karcag, a Magyar Néprajzi Társaság és az egykori Györffy-kollégisták képviselői.

3. *Györffy-emlékest, 1984. április 10.*

A TIT Országos Néprajzi Választmánya és budapesti néprajzi szakosztálya által szervezett emlékesten GYÖRFFY István tanítványai, munkatársai közül FÉL Edit, GUNDA Béla, VARGYAS Lajos, BENDA Kálmán, BANÓ István, FEHÉR Gyula, KISS István, ÚJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ Adrienne mondta el emlékeit a tudósról, a tanárról és nevelőről. A rendezvénynek nagy közönsége volt.

4. *Tudományos ülés az egyetemi Néprajzi Intézet alapításának 50. évfordulója alkalmából, 1984. május 8.*

„A néprajz és társtudományai" címen meghirdetett ülésszakot az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében tartották PÖLÖSKEI Ferenc, a Kar dékánjának elnökletével. A félnapos ülésen a következő előadások hangzottak el több mint 100 fős közönség előtt: PÖLÖSKEI Ferenc: Megnyitó. — PAPP József: A néprajzoktatás története a budapesti Tudományegyetemen. — KATONA Imre: GYÖRFFY István és a folklór. — OROSZ István: Néprajz és történettudomány. — CZINE Mihály: Néprajz és irodalomtörténet: MÓRICZ és GYÖRFFY. — JUHÁSZ Dezső: Néprajz és nyelvtudomány. A tájnevek tanulságai. — PÖLÖSKEI Ferenc: Zárszó.

GYÖRFFY munkásságához kapcsolódtak azok az előadások is, amelyeknek címe erre nem utal. Az elhangzott előadások önálló kötetbe szerkesztett megjelentetése folyamatban van.

5. *Györffy-emlékkiállítás megnyitója a Néprajzi Múzeumban, 1984. június 8.*

GYÖRFFY György történész nyitotta meg a Néprajzi Múzeum kiemelkedően gazdag tartalmú, GYÖRFFY munkásságát — s ezzel együtt a korabeli magyar népélet valóságát és az akkori Néprajzi Múzeum tevékenységét — dokumentáló kiállítást. Ez a kiállítás SZILÁGYI Miklós elmélyült forrásfeltárásának köszönhetően meglepően sok újat mondott GYÖRFFY gyűjtőútjairól, adat- és tárgygyűjtő módszeréről, későbbi publikációinak alapozásáról. Ezt követően leplezte le RÁTKAI Ferenc, a művelődési miniszter helyettese, a Néprajzi Múzeum Kossuth téri homlokzatán elhelyezett GYÖRFFY emléktáblát, SOMOGYI Árpád szobrászművész alkotását.

Ez alkalommal nyílt meg a múzeumban az időszakos könyvkiállítás, amelyet a múzeum könyvtára rendezett az elmúlt 50 év idegen nyelven publikált magyar néprajzi kiadványaiból. A kiállítás mintegy 200 kötetet mutatott be.

6. *Az Országos Múzeumi és Műemléki Hónap megnyitójának eseményei, 1984. szeptember 28.*

A karcagi GYÖRFFY István Nagykun Múzeumban KÖPECZI Béla művelődési miniszter nyitotta meg az Országos Múzeumi és Műemléki Hónapot és adta át *A magyar nép tudósa* című állandó kiállítást. A program kiemelkedő eseménye volt GYÖRFFY István bronzszobrának, GYŐRFI Sándor szobrászművész alkotásának, leleplezése. A művelődési miniszter avatta fel az ez alkalommal megnyitott „Nagykunsági Tájházat" is, amely a tudós egykori szülőházára emlékezteti a látogatókat.

7. *Tudományos ülés Karcagon, 1984. szeptember 28—29.*

A Szolnok Megyei Tanács, Karcag Város Tanácsa, a Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Györffy Emlékbizottság szervezésében kétnapos tudományos ülés volt Karcagon *Györffy István az Alföld kutatója* címen:

Az ülés programja: GUNDA Béla (Debrecen): Elnöki megnyitó. — SZABÓ László (Szolnok): Az Alföld néprajzi kutatása GYÖRFFY fellépése előtt. — JUHÁSZ Antal (Szeged): GYÖRFFY István település-kuta-

tásai. — HOFER Tamás (Budapest): Az alföldi kertes városok a szakirodalomban GYÖRFFY felfedezése előtt. — SZTRINKÓ István (Kecskemét): GYÖRFFY építkezésvizsgálatai az Alföldön. — SZABADFALVI József (Miskolc): GYÖRFFY és az alföldi pásztorkodás kutatása. — BELLON Tibor (Karcag): Az Alföld földművelése GYÖRFFY munkáiban. — GULYÁS Éva (Szolnok): GYÖRFFY népművészeti vizsgálatai az Alföldön. — FÜGEDI Márta (Miskolc): GYÖRFFY alföldi viselet-kutatásai. — KRESZ Mária (Budapest): A Néprajzi Múzeum alföldi kerámiagyűjteménye és GYÖRFFY gyűjtései. — ANDRÁSFALVY Bertalan (Pécs): GYÖRFFY és a korabeli európai kutatási irányok. — MÁNDOKY KONGUR István (Budapest): Keleti örökségünk GYÖRFFY munkásságában (Nem hangzott el.) — KAPOSVÁRI Gyula (Szolnok): GYÖRFFY ösztönözte alföldi régészeti kutatások. — NOVÁK László (Nagykőrös): GYÖRFFY és az alföldi mezővárosok levéltárai. — BERECZKI Ilona (Szolnok): GYÖRFFY és az alföldi néprajzi csoportok kutatása. — KÖRMENDI Lajos (Karcag): GYÖRFFY István kapcsolata a népi írókkal. — ÖRSI Júlianna (Túrkeve): GYÖRFFY és a nagykun városok értelmisége. — FAZEKAS István (Kiskunfélegyháza): GYÖRFFY népszerűsítő műveinek stílusa. — BARABÁS Jenő (Budapest): GYÖRFFY István az 1984. évi sajtó tükrében. — GUNDA Béla (Debrecen): Elnöki zárszó.

8. *Györffy műveinek újrakiadása.*

Az évforduló tiszteletére adott ki a Gondolat Kiadó GYÖRFFY István munkáiból mintegy 26 ívnyi válogatást *Alföldi népélet* címen. A kötet 1983 végén jelent meg „A magyar néprajz klasszikusai" c. sorozat tagjaként. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: SELMECZI KOVÁCS Attila. A kötet jó keresztmetszetét adja GYÖRFFY István tudományos életművének.

A nagykunsági városok támogatásával adta ki ismét a karcagi múzeum GYÖRFFY István legnépszerűbb művét, a *Nagykunsági krónikát*. Az újrakiadáshoz GYÖRFFY György fűzött megjegyzéseket, az Utószó és a sajtó alá rendezés BELLON Tibor munkája (Karcag, 1984.).

GYÖRFFY István népviseleti monográfiájának újrakiadását a Corvina Kiadó tervezte, de a kiadás elhúzódott és a centenáriumi évben nem valósulhatott meg. Reprint hasonmás kiadását az Állami Könyvterjesztő Vállalat tervezi.

A TIT „Néprajzi Füzetek" c. sorozatában jelent meg 1984 tavaszán SELMECZI KOVÁCS Attila: *Györffy István élete és munkássága* c. munkája, kb. 3 ív terjedelemben. Ez a népszerűsítő-ismeretterjesztő munka TIT előadók felkészülését kívánta szolgálni.

9. *Kiállítás a túrkevei Finta Múzeumban, 1984. október 4.*

Élet az ecsegi pusztán címen nyílt kiállítás a túrkevei Finta Múzeumban, amely azon túl, hogy bemutatja a puszta élővilágát, a pásztorok és halászok archaikus tárgyait, GYÖRFFY Istvánnak is emléket állít. A természetvédelmi területté nyilvánított puszta életét GYÖRFFY fedezte fel a tudomány számára. A kiállítást RAKONCZAI Zoltán, az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal általános elnökhelyettese nyitotta meg.

10. Györffy István emlékezete a Magyar Televízióban, 1984. november 2.

A centenárium alkalmából készített 70 perces filmben nemcsak egykori munkatársai, tanítványai szóltak meg, hanem a tudományos élet olyan képviselői is, akik több tudományszak oldaláról értékelték GYÖRFFY életművének jelentőségét. A film bőven merített a Néprajzi Múzeum kiállításának anyagából, s számos eddig ismeretlen dokumentumot villantott fel. A filmet SZAKÁLY István szerkesztette és rendezte.

11. *A volt Györffy-kollégisták megemlékező ülése, Budapest, Hazafias Népfront székháza, 1984. február 7.*

A rendezvényen több mint száz egykori Györffy-kollégista vett részt, s hallgatta meg FEHÉR Gyula előadását a tudós és nevelő munkájáról, színes egyéniségéről, a népi kollégiumi gondolat születéséről. PALÁDI-KOVÁCS Attila, a Magyar Néprajzi Társaság főtitkára a centenáriumi előkészületekről és várható eseményeiről adott számot, s kérte az egykori kollégisták támogatását.

12. *Ünnepi ülés Debrecenben, 1984. május 4. Debrecen, Déri Múzeum előadó terme*

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tótfalusi Sándor Kollégiuma és a Hazafias Népfront Hajdú-Bihar megyei Bizottsága GYÖRFFY Istvánra és a debreceni Györffy Kollégiumra emlékező ünnepi ülést rendezett. Ennek programjában szerepeltek: GUNDA Béla: GYÖRFFY István emlékezete. — BALÁZS Béla: A debreceni Györffy Kollégiumról. — MEDVE Zsigmond: A debre-

ceni Györffy Kollégium társadalmi kapcsolatai. — PÁL József: A Györffy kollégiumokat összekötő elvek.

13. *Györffy István Munkás-Paraszt Középiskolai Kollégium Debrecenben*

Az Általános Középiskolai Kollégium a centenárium alkalmából engedélyt kapott arra, hogy felvegye a tudós nevét. Az 1984. október 27-én tartott avató ünnepségen dr. UJVÁRY Zoltán egyetemi tanár, a KLTE Néprajzi Tanszékének vezetője emlékezett GYÖRFFY Istvánra.

14. *Györffy-emléktábla Budapesten*

A Fővárosi Tanács emléktáblát helyezett el az V. kerület, Felszabadulás tér 1. számú épületen, ahol 1945 és 1949 között a Györffy Kollégium, illetve a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége működött. Az 1984. december 11-én tartott avató ünnepségen POZSGAY Imre, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára mondott beszédet. Elhelyezte koszorúját a Györffy-kollégisták Baráti Köre és a centenáriumi Előkészítő Bizottság is.

15. *Vitaülés Györffy István életművéről, 1985. január 23. Budapest, ELTE BTK tanácsterme*

A Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Kulturális Antropológiai Munkabizottsága rendezésében megtartott vitaülést SZABOLCSI Miklós akadémikus, osztályelnök vezette. Az interdiszciplináris vitaülésnek mintegy 100 fős hallgatósága volt, meghívóján pedig a következő előadások szerepeltek: KISS István: Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. — FILEP Antal: GYÖRFFY István és a Sarló. HOFER Tamás: A Magyarság néprajzában használt „népi műveltség" fogalom és BARTÓK Béla „parasztdal"-fogalma. Felkért hozzászólóként BARABÁS Jenő, NÉMEDI Dénes és SZILÁGYI Miklós mondta el észrevételeit a vitaülésen és a centenáriumi rendezvényeken kirajzolódó GYÖRFFY-képről. Rajtuk kívül még többen hozzászóltak KISS István és HOFER Tamás előadásához (MOLNÁR Balázs, PALÁDI-KOVÁCS Attila és mások). Sajnos az ülés mégsem érhette el teljesen kitűzött célját, mert LACKÓ Miklósnak és GLATZ Ferencnek a programban feltüntetett hozzászólása elmaradt. SZABOLCSI Miklós zárszavában így is megállapíthatta, hogy a vitaülés, miként a korábbi centenáriumi rendezvényeken elhangzott előadások többsége, hozzájárult ahhoz, hogy GYÖRFFY tudományos örökségét, személyes politikai kapcsolatait, ideológiai szerepét helyesen értékeljük.

16. *Sajtóvisszhang*

Megállapítható, hogy a GYÖRFFY-centenárium eseményeinek széles körű sajtóvisszhangja volt. Folyamatosan számot adott róluk a rádió és a televízió. A napilapok és a folyóiratok az évforduló kapcsán összesen több mint 30 cikket közöltek, méltatva a tudós életpályáját, életművét, jelentőségét. Tudomásunk van a szlovákiai magyar sajtóban közölt cikkekről (2 db), s feltehetőleg más országok magyar nyelvű sajtója is legalább hírt adott az évfordulóról. A *Jászkunság* c. folyóirat egy egész számot (1984: 3.) szentelt GYÖRFFY István emlékének, s bő válogatást közölt a centenárium alkalmából megjelent írásokból a *Látóhatár* 1984. novemberi száma.

*

Az évforduló kapcsán elhangzott előadások és megjelent írások eredményeinek összefoglalására, értékelésére nem vállalkozhatunk. Néhány fontosnak ítélt jelenségre azonban az évforduló mérlegének elkészítése nélkül is rá kell mutatni:

— Az élénk sajtóvisszhangból és a rendezvények látogatottságából megállapítható, hogy GYÖRFFY életművét — s rajta keresztül némiképp a hazai etnográfiát is — sikerült reflektorfénybe állítani. Igaz, hogy ez a széles érdeklődés nemcsak a néprajzkutató GYÖRFFYnek és tudományos eredményeinek szólt, hanem a közéleti szerepet vállaló, ideológiai és kultúrpolitikai kérdéseket is felvető tudósnak.

— Megerősítést nyert, hogy GYÖRFFYt közéleti tevékenysége a magyar progresszióhoz kapcsolta, s még sokat vitatott röpirata, a *Néphagyomány és nemzeti művelődés* is a magyar szellemi honvédelem ügyét szolgálta megjelenése idején. Akciófilozófiája nem volt ugyan még népfrontpolitika, de egyike volt azoknak az erecskéknek, amelyek végül is abba torkollottak. Környezetének későbbi életútja (FEHÉR Lajos, FEHÉR Gyula, ERDEI Ferenc, SOMOGYI Miklós és mások), kapcsolata a Sarlóval, BALOGH Edgárral csak megerősíti ezt a megállapítást. A parasztkollégium tervezése, kommunista kapcsolatai, MÓRICZcal és a népi írókkal ápolt barátságai olyan „összekötőnek" mutatják, aki a népfront-gondolat alapozását szolgálta. Szembefordult a német terjeszkedéssel, a fasiszta fajelmélettel, és munkálkodott a földreform szellemi előkészítésén. Eszmei örökösei közül a Györffy-kollégisták tevőlegesen is

részt vettek az ezeréves per lezárásában, a földosztás kivitelezésében.

— Örvendetes, hogy több cikk szerzője és az 1985 januárjában tartott vitaülés végre vállalkozott GYÖRFFY ideológiai szempontból vitatott nézeteinek elemzésére, értékelésére. Ennek hiányát már hosszabb ideje érezte szakunk. Érzékelhetően közeledtek az eltérő álláspontok, s már-már teljes konszenzus van kialakulóban. Tanulságos volt a rokontudományok művelőinek hozzájárulása GYÖRFFY oeuvre-jének megrajzolásához, s a néprajz tudományközi helyzetének felméréséhez.

— Új forrásfeltárások révén sikerült jól adatolva megvilágítani GYÖRFFY tanári munkáját az egyetemen (PAPP József), gyűjtő és kutató módszerét, a Néprajzi Múzeum gyűjteményének gyarapításában kifejtett tevékenységét (SZILÁGYI Miklós), szerepét a Táj- és Népkutató Központ szervezetében, vezetésében (KISS István). További haladás a GYÖRFFY-filológiában a forrásbázis bővítésétől várható. Különösen levelezésének, a társasági és más irattárakban szunnyadó iratoknak és személyes feljegyzéseinek tanulmányozása látszik ígéretesnek.

Mindezt azért szükséges megjegyezni, hogy az évforduló utáni feladatokra figyelmeztessünk. Végül is GYÖRFFY szellemi örökségének ápolása nem korlátozódhat a kerek évfordulókra. A centenáriumi év eredményeivel elégedettek lehetünk, de munkáljon bennünk az elégedetlenség érzése is, amikor az elvégzetlen dolgainkra, GYÖRFFY működésének és a magyar néprajz történetének megannyi feltáratlan, közlésre és feldolgozásra váró dokumentumára gondolunk.

1984-ben megjelent írások Györffy Istvánról

(Összeállította Serfőzőné Gémes Magda)*

(Bajor Nagy Ernő): Alföldünk felfedezője: Györffy István. Szabad Föld: 1984. febr. 4., 13.

Balassa Iván: Györffy István és a magyar néprajztudomány új szakasza. Magyar Tudomány: XCI, 1984. 5; 360—366.

Balassa Iván: Györffy István születésének százéves évfordulóján. Tiszatáj: XXXVIII, 1984. 7; 30—34.

Balassa Iván: Száz éve született Györffy István (1884—1939). A magyar nép tudósa. Magyar Hírlap: XVII, 1984. febr. 11.; 9.

Balogh Edgár: Györffy Istvánról. Népszabadság: XLII. 1984. szept. 8.; 15.

Barabás Jenő: Györffy István művelődéspolitikai eszméi. Kritika: 1984. 2; 19.

Barabás Jenő: Néphagyomány, nemzeti művelődés. Györffy István, az egyetemi tanár. Napjaink: 1984. 5; 29—30.

Bellon Tibor: Györffy István emlékezete. Forrás: XVI, 1984. 10; 58—62.

Bellon Tibor: Györffy István Nagykunsága a századfordulón. Jászkunság: XXX, 1984. 3; 14—18.

Benda Kálmán: Néprajz és történettudomány. Magyar Nemzet: 1984. febr. 11; 9.

Benda Kálmán: Györffy István és a magyar történettudomány. Ethnographia: XCV, 1984. 567—571.

Csáky Károly: Gyűjtőúton. Györffy István Ipoly menti kapcsolatai. Új Szó: 1984. júl. 13 (vasárnapi kiadás: 28. sz.); 11.

Csikai Valéria: Február 11. Száz éve született Györffy István etnográfus, egyetemi tanár. Eseménynaptár: 1984. 1. sz. 22—24. illusztrált.

Csorba Mária: Györffy István — a néprajztudós. Pesti Műsor: 1984. júl. 12—25. 29. sz.; 48. = Jászkunság; XXX. 1984. 9; 25. (A Néprajzi Múzeum kiállításáról.)

Enyedi György: Györffy István és a magyar településföldrajz. Földrajzi Közlemények: 1984. 4. sz. 353—356.

Fehér Gyula: Györffy István tanítványa voltam. Magyar Nemzet: XLVII, 1984. febr. 22; 6.

(Fekete Sándor): Dokumentumfilm készül Györffy István munkásságáról. Forgatás Karcagon és a Kiskunságban. Szolnok Megyei Néplap: 1984. márc. 11; 5. Illusztrált. (Interjú a film rendezőjével, Szakály Istvánnal.)

Felavatták Györffy István emléktábláját. Ünnepség a Felszabadulás téren. Magyar Hírlap: 1984. dec. 12; 8. (Dec.

* A bibliográfia csak válogatva közli a hírlapokban megjelent híreket a Györffy-centenárium eseményeiről — de arra törekszik, hogy minden rendezvényről, eseményről legalább egy-egy részletesebb beszámolót említsen. A bibliográfia összeállításához fölhasználhattuk azt a teljességre törekvő, részletes jegyzéket, amit a Szolnok megyei múzeumi szervezet állított össze, és ami a karcagi Györffy-ülés anyagával együtt fog megjelenni. Ezúton is köszönetet mondunk az adatokért SZABÓ Lászlónak.

11-én Budapesten a Györffy-kollégium egykori működési helyén.)
Filep Antal: Györffy és a magyar néprajz. Magyar Nemzet: XLVII, 1984. febr. 17; 9.
— fj —: A magyar nép tudósa. Tábortűz: 1984. febr. 16; 15. Illusztrált.
Gunda Béla: Györffy Istvánra emlékezünk. Napjaink: 1984. 5; 28—29. (A február 11-én Györffy sírjánál elhangzott beszéd szövege.)
Györffy György: Györffy István és a Néprajzi Múzeum. Confessio: VIII, 1984. 3; 110—112.
Györffy István: Alföldi népélet. Válogatott néprajzi tanulmányok. Vál., szerk., bev. és a jegyzeteket írta Selmeczi Kovács Attila. Bp. 1983. Gondolat. 511 p. (A magyar néprajz klasszikusai.)
Györffy István: Ki a magyar? (1936) Jászkunság; XXX, 1984. 3; 3.
Györffy István: Öt kutatási terv és jelentés (közreadja Szilágyi Miklós). Ethnographia: XCV. 1984. 593—605.
Györffy István: Nagykunsági krónika, melyet részint régi írásokból, részint a szájhagyomány alapján egybeszerk. Györffy István. Sajtó alá rend. és az utószót írta Bellon Tibor. Ill. Benyovszky István. Karcag 1984. Györffy Nagykun Múzeum. 151 p. Illusztrált. (Nagykunsági füzetek 4.)
Györffy István: A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Részletek a szerző könyvéből. Új Tükör: XXI. 1984. febr. 12; 20.
Györffy István emlékezetére. Magyar Nemzet: 1984. okt. 5; 7. (Kiállítás a túrkevei Finta Sándor Múzeumban Élet az ecsegi pusztán címmel.)
Györffy István-emlékülés az Akadémián. Magyar Nemzet: XLVII, 1984, febr. 11; 8.
Györffy István-emlékülés és -kiállítás. Hajdú-Bihari Napló: 1984. máj. 5; 1. Illusztrált. (Máj. 4-én Debrecenben. Kiállítás az egyetemi könyvtárban. Megemlékezés a Györffy-kollégium megalakulásáról. Rend. az egyetem Tótfalusi Sándor Kollégiuma és a Hazafias Népfront megyei bizottsága.)
Györffy István lelőhelyjegyzék. (Összeáll. Nyíri Lászlóné. Bev. Bellon Tiborné. Kiad. a Karcagi Városi Csokonai Könyvtár.) Karcag. 1984. 31.
Györffy István a Nagykunságban. Szolnok Megyei Néplap: XXXV, 1984. febr. 11; 9.
Györffy István születésének 100 éves évfordulója alkalmából tartott emlékülés, és koszorúzás a Kerepesi temetőben. Honismeret: XII, 1984. 3; 63. Illusztrált.
Hajdú D. Dénes: Györffy István és a moldvai csángómagyarok. Honismeret: XII, 1984. 1; 5—8. Illusztrált.
Hajdú D. Dénes: A nép tudósa. Száz éve született Györffy István. Népszava: CXII, 1984. febr. 11; 10.
Hidvégi Lajos: A ceglédi Györffy István táj- és népkutató csoport. Honismeret: XII, 1984. 1; 21—22.
Hofer Tamás: A népművészet Györffy István kutatásaiban. Tiszatáj; XXXVIII, 1984. 7; 35—41.
Hoffmann Tamás: Györffy István emléke. Új Tükör: XXI, 1984. aug. 12; 12—13. Illusztrált.
Hoffmann Tamás: Romantika és realitás válaszútján. Száz éve született Györffy István. Népszabadság: XLII, 1984. febr. 11; 13.
Illés Lajos: A magyar nép tudósa (Szakály István filmjéről.) Népszava: 1984. nov. 6; 7.
Katona Imre: Györffy István és a folklór. Forrás: XVI, 1984. 10; 63—68. Bibliogr. 67—68.
(Kertész Péter): A Magyar Nemzet megkérdezte: Hogyan készül szülővárosa a Györffy-centenáriumra? Magyar Nemzet: 1984. jan. 5; 4. (Interjú Bellon Tiborral.)
Kertész Péter: Kubikosok a katedrán. Magyar Nemzet: 1984. aug. 17; 1.
Készülődés a Györffy ünnepségekre. Új állandó kiállítás Karcagon. Megjelenik a Nagykunsági Krónika. Szolnok Megyei Néplap: 1984. júl. 11; 5.
Kiállítás a túrkevei Finta Múzeumban Györffy István emlékére. Szolnok Megyei Néplap: 1984. okt. 5; 8.
Kiss István: Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. Ethnographia: XCV. 1984. 605—627.
Korompai Gáborné: Györffy István és Debrecen. Hajdú-Bihari Napló: 1984. ápr. 28; 5. Illusztrált.
Kósa László: Az Alföld kutatója Györffy István. Élet és Tudomány: XXXIX, 1984. febr. 3; 131—133. Illusztrált.
Kósa László: Györffy István öröksége. Valóság: XXVII, 1984. 3; 66—78.
Koszorúzás Györffy István sírjánál. Szolnok Megyei Néplap: XXXV, 1984. febr. 12; 3.
Kozma Károly: Szoboröntés a művész műhelyében. Új Tükör: 1984. dec. 2; 36—37. Illusztrált. (Györfi Sándor Györffy szobrát készíti.)
Köpeczi Béla: Megnyitó beszéd a Györffy István emlékülésen. Ethnographia XCV. 1984. 558—561.
Kulcsár Kálmán: Györffy István és a paraszti társadalom kutatása. Ethnographia XCV. 1984. 561—567.

A magyar nép tudósa volt. Ünnepségek, koszorúzás, tudományos tanácskozások Györffy István centenáriumán. Szolnok Megyei Néplap: 1984. febr. 1; 1.

Megemlékezés a névadóról. Szolnok Megyei Néplap: 1984. márc. 7; 4. Illusztrált. (Február 27-én a karcagi Györffy István Általános Iskolában.)

Névadó a megyei középiskolai kollégiumban. Györffy István nevét vette fel az intézmény. Hajdú-Bihari Napló: 1984. okt. 28; 1.

Országh Mária: „Ugy-é kedves tsinos kis valami . . ." Nők Lapja: 1984. máj. 5; 14—15. (Györffy munkásságáról, a Néprajzi Múzeumban megnyíló emlékkiállítás anyagából készült fényképekkel.)

Az országos múzeumi, műemléki hónap megnyitója Karcagon. A művelődési miniszter leplezte le Györffy István szobrát. Nagykunsági Tájház nyílt. Szolnok Megyei Néplap: 1984. szept. 29; 1, 3.

Pálréti Ágoston: Akiben a magyar nép lett tudóssá . . . Rádió- és Televízió-Újság: 1984. febr. 6—12; 3.

Raffai Gábor: A magyar nép tudósa. Száz éve született Györffy István. Magyar Hírek: 1984. júl. 21; 30—31.

Selmeczi Kovács Attila: Emlékülés Györffy István születésének centenáriumán. Néprajzi Hírek: XIII, 1984. 1—2; 7—9.

Selmeczi Kovács Attila: Györffy István agráretnográfiai kutatásai. Jászkunság: XXX, 1984. 3; 8—13.

Selmeczi Kovács Attila: Györffy István élete és munkássága. Budapest 1984. III. 80 p. Illusztrált. (Néprajzi füzetek.) Bibliogr. 58—65.

Selmeczi Kovács Attila: A magyar nép tudósa. Új Tükör: XXI, 1984. febr. 12; 20.

Szabó László: Györffy István és a magyar néprajztudomány nagykorúsodása. Jászkunság: XXX, 1984. 3; 19—24.

Szabolcsi Miklós: „A második magyar reformnemzedék . . ." Szabolcsi Miklós akadémikus zárszava a Györffy-emlékülésen. Jászkunság: XXX, 1984. 3; 4—7.

Szabolcsi Miklós: Zárszó a Györffy István emlékülésen. Ethnographia XCV. 1984. 572—576.

Száz éve született Györffy István. Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián. Szolnok Megyei Néplap: XXXV, 1984. 35; 7. Illusztrált.

Szemerkényi Ágnes: Györffy István emlékezete. Köznevelés: XL, 1984. 5; 10—11.

A szilaj pásztorok. Szolnok Megyei Néplap: XXXV, 1984. 35; 9. — Szemelvény Györffy István Nagykunsági Krónika c. könyvéből.

Szilágyi Miklós: Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. Ethnographia, XCV. 1984. 577—593.

Szücs Irén: Györffy István és a Délkelet-Alföld népéletének kutatása. Békési Élet: XIX, 1984. 3; 327—334.

Tárkány Szücs Ernő: Száz éve született Györffy István. Magyar Nemzet: XLVII, 1984. febr. 11; 9.

(Tiszai Lajos): Népben ,nemzetben gondolkodó tudós. Száz éve született Györffy István. Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián. Szolnok Megyei Néplap: 1984. febr. 11; 7. Illusztrált.

Tudományos ülésszak. Györffy István centenárium. Magyar Nemzet: 1984. máj. 9; 7. (Máj. 8-án Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.)

T. S.: Györffy István emléktáblája előtt. Új ember: 1984. júl. 8; 5.

Turczel Lajos: Györffy Istvánról születésének századik évfordulóján. Hét: XXIX, 1984. febr. 17; 14.

Várkonyi Endre: A hagyományőrző. Györffy István centenáriuma. Magyarország: XXI, 1984. jan. 29; 23.

Vitányi Iván: Györffy István tanúsága. Élet és Irodalom: XXVIII, 1984. febr. 10; 7.

Zelei Miklós: A Kunság krónikása. Múzeumi és műemléki hónap. Magyar Hírlap: 1984. szept. 30; 3.

Nagybákay Péter

V. Kézművesipartörténeti Szimpózium

Veszprém, 1984. november 20—21.

A Veszprémi Akadémiai Bizottság Történelmi Szakbizottságának Kézművesipartörténeti Munkabizottsága immár hagyományosan kétévenként tartja tudományos tanácskozásait. Az 1982. évi II. nemzetközi konferencia után 1984 novemberé-

ben rendezte meg Veszprémben V. belföldi kézművesipartörténeti szimpóziumát. A szimpóziumon 54 résztvevő előtt 23 előadás, illetve beszámoló hangzott el, és ezenkívül három, akadályoztatása miatt távol maradt kutató referátumának ismertetésére került sor.

A szimpózium *első fő témakörében — kézművesipar a török hódoltság idején* — Szakály Ferenc a legújabb kutatások tükrében az ún. „szandzsák-összeírások", a családnév-anyag elemzés, a kézműves utcanevek stb. segítségével Szeged, Buda, Pest, Ráckeve stb., de elsősorban Gyöngyös város példáján vizsgálta a hódoltságkori magyar kézművesipart. Az eredmény azt mutatta, hogy a hódoltsági terület kézművesiparának struktúrája nem tért el lényegesen a többi országrészétől, a kontinuitás ténye kétségtelen, és bár a XVII. században kevesebb a török hatósági összeírás, mégis megállapítható, hogy a XVII. században a céhek száma a hódoltság területén szaporodott. Végül felhívta a figyelmet a mészáros mesterség, a nemzetközi marhakereskedelem és az annak útvonalán elhelyezkedő magyar mezővárosok bőriparának eddig még alig vizsgált összefüggéseire.

Hegyi Klára úttörő kutatásai segítségével a nagyon gyér forrásanyag alapján (Szeged, Gyula) igyekezett bemutatni a török iparosok hódoltsági működését. Megállapította, hogy ez az iparűzés jóformán kizárólag csak a muszlim lakosság speciális igényeit kielégítő szakmákra szorítkozott, és ezeket elsősorban a katonák űzték kiegészítő tevékenységként. A hódoltsági iparűzést össze sem lehet hasonlítani az oszmán birodalomnak a nemzetközi világkereskedelemben is jelentős szerepet játszó, igen fejlett közel-keleti, kisázsiai és balkáni kézműiparával, hiszen a magyarországi hódoltság a hatalmas török birodalomnak csak egyik legtávolabb eső határőrvezete volt.

Heckenast Gusztáv „A török hódítás és a felső-magyarországi vasipar" című előadásában rámutatott a felső-magyarországi vastermelés és feldolgozás nagy hadi jelentőségére. A török ezeket a területeket nem tudta ugyan elfoglalni, de a Fülekről, később Egerből indított rabló portyák, hódoltatás, természetbeni adóztatás révén mégis részesült belőle, ugyanakkor a határmenti kohók termelését rendszeresen akadályozta.

A három előadáshoz számos résztvevő szólt hozzá, különösen a mesterséget jelentő családnevek kézművesipartörténeti forrásértéke és a céhek kontinuitása kérdéséhez.

A szimpózium *második fő témaköre a kézművesipar újjászerveződése* volt *a török alóli felszabadulás után.* A bevezető előadást Eperjessy Géza tartotta „Céhesedés a török alól felszabadult területeken" címmel. Az 1690-es évek közepétől Buda, Pest és a közelükben fekvő városokban, valamint a Dél-Dunántúlon indult meg a céhek rohamos újjászerveződése, az Alföldön jobbára csak a XVIII. század második felében, az ország déli részén pedig csak a XIX. század elején.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódott Dóka Klára tanulmánya a budai kézművesség helyzetéről a XVII—XVIII. század fordulóján, L. Gál Éva referátuma az Óbudai uradalom mezővárosai (Óbuda, Szentendre, Zsámbék) kézművesiparának gyors fejlődéséről a XVIII. század elején, valamint Faragó Tamás történeti statisztikai módszerrel, különböző összeírások és forrásfajták alapján kidolgozott előadása a Pilis és Buda-környék XVIII. századi eleji kézművességéről. Rózsa Miklós a Budára és Pestre telepedett cukrásziparosok származási helyét vizsgálta, Timaffy László Győr kézművesiparának újjáéledését ismertette a török megszállás után. L. Csajági Réka a szegedi céhek XVIII. század eleji megalakulásáról, Nemes Lajos pedig Eger város kézművesiparának a XVIII. század közepéig tartó újjászerveződéséről és fejlődéséről beszélt. Praznovszky Mihály a Nógrád megyei kézművesipartörténeti kutatások elindításáról szólt, Pálmány Béla pedig a kézművesipari termékek és termények árucseréjét vizsgálta meg Nógrád megyében 1593 és 1731 között, levéltári források alapján. Dávidházy István egy, a Bánáti Határőrvidék kézművesiparára vonatkozó érdekes adalékot ismertetett.

A *harmadik fő témakörben — főcéhek és céhfiliák* — Domonkos Ottó tartott előadást „A főcéhek vonzáskörzetei" címmel. A főcéhek székhelyükön túlterjedő szervezési, mester-felvételi, ellenőrzési és egyéb anyagi előnyökkel járó jogokkal rendelkeztek. Rendszerint valamelyik nyugat-magyarországi szabad királyi városban székeltek és onnan terjesztették ki befolyásukat a környező mezővárosok céheire, sokszor még jóval messzebbre is, de a vonzáskörzetek főleg a Dunántúlon a nagybirtokok szervezetével is összefüggésben voltak (Esterházy, Batthyány, Nádasdy birtokok céhei). Több szakma (takács, kékfestő stb.) fő- és fiókcéheinek térképeken is szemléltetett bemutatásával mutatott rá az előadó a témában szükséges további részletes kutatások fontosságára. Németh Gábor a Hegyalja XVI—XVIII. századi céheiről mutatta ki, hogy azok általában Kassától kapták rendszabályaikat, de jó részük Sárospatak város tanácsának közvetí-

tésével, amely város a hegyaljai céhfiliációk rendszerében hosszú ideig sajátos szerepet töltött be.

A negyedik fő témakör a különböző kutatási beszámolókat foglalta magában. SZULOVSZKY János a kisiparok néprajzi rekonstrukciójának elméleti és gyakorlati problémáit vizsgálta igen széles hazai és külföldi szakirodalom és saját, Putnok mezőváros kisiparára vonatkozó konkrét kutatásai tükrében. SOLYMOS Ede dolgozata a magyarországi halászcéhek rövid történetét foglalta össze. 28 önálló magyarországi halászcéhet ismer, alakulásuk 1514-től a XIX. század elejéig tart. Legtöbbjük a Duna mellett működött és német hatást mutat. Teljesen más típus a Balaton melletti magyar jellegű halászcéhek csoportja. A Tiszán mindössze egy céh ismeretes, a szolnoki, néhány szétszórtan található halászcéh pedig, mint pl. a pécsi kizárólag halkereskedelemmel foglalkozott. Ifj. KÜRTI Béla az eddig jóformán ismeretlen hatvani takácscéh XIX. századi dokumentumait ismertette, WÖLLER István pedig arról a több évtizedes munkáról számolt be, amellyel Veszprém megye 550 különféle hajdani malmát vagy malomhelyét helyszínelte és dokumentálta. NÁDASDY Lajos a pápai molnárcéh vízmesterének XVII. századi szabályzatát ismertette, TÓTH Imre pedig a Pázmány Péter alapította budapesti egyetem oktató- és taneszközeiről tartott szemléltető képekkel illusztrált előadást.

Külön ki kell emelnünk, hogy a belföldi kutatók részére rendezett szimpóziumra a szomszédos *Csehszlovákiából és Jugoszláviából* is érkeztek résztvevők, akik közül František KALESNÝ (Bratislava-Pozsony) egy szlovákiai kis mezőváros, a volt Trencsén megyei Rajec eddig alig ismert, igen széles piackörzettel rendelkező, régi céhes kézművesiparát, Vesna BURIĆ (Osijek-Eszék) az eszéki céhkönyveket és céhes nyomtatványokat, Mirko BURIĆ (Osijek-Eszék) pedig az eszéki mészároscéh történetét ismertette.

A tanácskozás során NAGYBÁKAY Péter áttekintést adott a történeti Magyarország kézművesipartörténetének kutatottságáról, elsősorban a VEAB kézművesipartörténeti szimpóziumairól kiadott tanulmánykötetek cikkei alapján. Rámutatott a különböző földrajzi egységeknél, az egyes időszakoknál és a különféle szakmáknál jelentkező „fehér foltokra" (Alföld, XVI—XVII. század, a néprajzhoz vagy iparművészethez nem szorosan kapcsolódó szakmák).

Végül a konferencia plénumán a résztvevők különböző javaslatokat vetettek fel bizonyos kutatási koncepciók kialakítására, a további szimpóziumok tematikájára és a technikai lebonyolításra. Felmerült minden egyes mesterség komplex történeti feldolgozásának igénye is, amely hiányosságon a munkában levő új Magyarság Néprajzának kézművesipari kötete csak részben enyhít. A Munkabizottság csak ajánlásokat tehet a fehér foltok felszámolására, és várja a szakemberek ezzel kapcsolatos kutatási felajánlásait. A Kézművesipartörténeti Munkabizottság előreláthatóan 1986-ban rendezi meg III. nemzetközi szimpóziumát.

Outi Lehtipuro

A Népi Elbeszéléskutatók Nemzetközi Társaságának nyolcadik kongresszusa

Bergen, 1984. június 12—17.

A Társaság *(International Society for Folk Narrative Research)* utóbbi három kongresszusa — úgy látszik — szorosan kapcsolódó sorozattá alakult, melyben az egyes témák és a mellettük felmerülő kérdéskörök mindig összekötő kapcsot jelentenek a következő kongresszusokkal. Az 1974-ben Helsinkiben a műfajelmélet, a struktúra-elemzés, a folklór átadása, valamint a hagyomány és a személyiség kérdései álltak a középpontban. Ez utóbbi kettő jelentette az összekötő szálat az Edinburgh-i tanácskozással, ahol a fő téma az elbeszélő és a közösség volt, s a szövegorientált megközelítések a háttérben húzódtak csak meg. Edinburgh-ban fokozott figyelem irányult az olyan új műfajok, mint a városi monda és az élményelbeszélés (personal narrative) felé, s az *élmény-elbeszélés elmélete* egyike volt a bergeni kongresszus témáinak, s külön ülést szenteltek a mai városi mondának is. A bergeni tanácskozás másik témája, *a népi elbeszélés — a jelentés kutatása*, szakterületünk alapvető problémáihoz vezetett el, s ugyanakkor újra a szövegkutatásokra irányította a

figyelmet. A harmadik téma pedig, a *népi elbeszélés és az identitás kérdése* a folklór legkülönfélébb társadalmi dimenzióiról szóló megállapításokra adott lehetőséget.

„Az ember természetében rejlik, hogy keresi a jelentést"

A folklór jelentése vajon a szövegben (text) vagy a kontextusban van? Magától értetődő vagy rejtett a jelentés? Hogyan lehet tanulmányozni? Kiknek a jelentései érdekeljék a folkloristát? A jelentésről beszélve, mi a különböző műfajok helye? Vajon megfeledkezett-e a kutatás a jelentésről? Íme néhány kérdés, amelyekre megpróbáltak válaszolni Bergenben. A jelentés — úgy tűnik — valóban jelentős helyet foglal el napjaink folklorisztikai vitáiban: ahogy Voigt Vilmos rámutatott, tegnap a szerkezet volt, ma a jelentés az égető probléma, vagy ahogy Lutz Röhrich mondta, amikor az eredet kérdésére nem találunk kielégítő választ, elkezdjük kutatni a folklór jelentését.

A jelentéssel kapcsolatos folklorisztikai problematikáról két meglehetősen átfogó áttekintést kaptunk. Jawaharlal Handoo a jelentéssel foglalkozó különböző folklorisztikai elméletek sikereit és kudarcait vizsgálta, a Grimm-testvérektől kezdve a finn iskolán és a strukturalistákon keresztül a pszichoanalitikus módszerekig. Handoo álláspontja szerint valójában csak ez utóbbiak jutottak el a jelentés problémájához, amelyet a folklorisztika egyik alapvető kérdésének kell tekintenünk. (Handoo az újabb irányzatokról nem nyilvánított véleményt.)

Bengt Holbek a tündérmesék jelentésének eltérő megközelítéseiről nyújtott alapos időbeli áttekintést: hol a történeti rekonstrukción vagy szerkezeten, hol a mesélő és hallgatóság társadalmi-kulturális környezetén, hol pedig az általános pszichológiai értelmezéseken keresztül közelítették meg a kérdést. A tündérmesék interpretálásának hagyományát — Holbek szerint — az egyes iskolák közti éles szakadék és a párbeszéd hiánya jellemzi. Szorosan, önmagában a jelentésnek nincs folklorisztikai elmélete, s ezért más tudományterületekhez kell fordulni segítségért. A mese-kutatásban a jelentés kérdését a mesemondók kutatása hozta elő: ahogy a kutató és mesemondó emberként is közel kerül egymáshoz, ahogy a tündérmesékben egyre inkább nézzük az elbeszélőt is, úgy kezdik el a tudósok vizsgálni, mit is jelentenek az elbeszélések valójában elmondásuk élő környezetében.

Az értelmezés szabályai. Ahogyan ugyan arról a területről készíthetünk különböző térképeket, ugyanúgy lehetnek az értelmezésnek is indokoltan eltérő szempontjai (más pl. az alkotóké, az átadóké, a mesélőké, a gyűjtőké vagy a mai olvasóké), de valamennyi tudományos magyarázatnak vannak alapvető kritériumai: „(1) *Nem mondhat ellent ismert tényeknek*, vagy nem alapulhat olyan előfeltevéseken, amelyekről bebizonyítható, hogy helytelenek. (2) *Következetesnek* kell lennie. A részleteket nem lehet egyszer így, máskor úgy értelmezni. Minden interpretációnak koherens fogalmi rendszeren kell alapulnia. (3) *Módszeresnek* kell lennie; olyan — lépésről lépésre megmagyarázható és igazolható — eljárást kell követnie, amely a mesehagyomány jellegéről szóló világosan körvonalazott, adekvát elméleten alapul. (4) *Átfogónak* kell lennie. Először is a mesét egészként s nem csupán egy-két részletében kell megragadnia. Másodszor sok — ugyanahhoz a hagyományhoz tartozó — mesére is alkalmazhatónak kell lennie. Esetleg térben és időben nem fogja átfogni az egész mese-hagyományt, de bizonyára nem lehet csupán egyetlen mesére érvényes. Ideális esetben az értelmezőnek elméletileg is meg kell tudni határoznia az alkalmazhatóság határait. (5) *Ellenőrizhetőnek* kell lennie, ha máshogy nem, az interszubjektív érvényesség kritériuma alapján: több értelmezőnek ugyanazt a szöveget ugyanazzal a módszerrel elemezve, többé-kevésbé hasonló eredményekre kell jutnia." Holbeknek ezek a tételei bizonyára nem csak a folklór értelmét kutatóknak lehetnek hasznára.

Bengt Holbek a helsinki kongresszusról már jól ismert probléma felvetésével fejezte be előadását: vajon a mesék jelentését a szöveg maga hordozza, vagy az elbeszélés tükör, amelyben minden ember önmaga visszatükröződését láthatja? Holbek szerint az első nézet a helyes. Ha a jelentés nem magában az elbeszélésben rejlene, nehéz lenne megmagyarázni a meglehetősen állandó és jól elkülöníthető mesetípusok nagy számát, vagy azt a tényt, hogy a különböző mesemondóknak lényegesen eltérő a repertoárjuk. A mesék magukban hordozzák a jelentés magját. Ez a „jelentésmag" olyan szimbólumokban fejeződik ki, mint pl. a boszorkányok, sárkányok vagy az üveghegyek, s használatuk sokféleképpen függ a szöveg- és kulturális környezettől egyaránt.

Folklorisztikai jelentéselmélet? Holbek előadásával kapcsolatban több résztvevő fejtette ki álláspontját; mindenki saját kutatásaiból és különböző műfajokból indult ki. Abban mindannyian egyetértettek, hogy a folklór-kutatás számára alapvető fontosságú az értelmezés és a

jelentés problematikája, hogy a jelentésnek nincs kielégítő folklorisztikai elmélete, s mivel sokat lehet tanulni más tudományterületektől, az utóbbi években nagymértékben növekedtek a jelentés létrejöttéről, hagyományozásáról és befogadásáról való ismereteink.

VOIGT Vilmos érdekes megoldást javasolt, Charles MORRISra hivatkozva, a jelentés fogalmának meghatározására, *Szemantika és jelentés a népmesékben* című előadásában. Azt ajánlotta, hogy a mindennapi nyelvben használt, határozatlan *jelentés* (meaning) szót akkor alkalmazzuk, amikor a mesének a hallgatóság általi spontán értelmezéséről, vagyis társadalmi és aktuális használatáról beszélünk; a *szemantika* (semantics) szót ezzel szemben a jelek és jelöltek (sign and designata) — illetve az általuk jelölt tárgyak — közti kapcsolat tudományos leírására tartsuk fönn. VOIGT szerint a mese szemantikája olyan belső jellegzetesség, amely magából a szövegből, nem pedig a kontextusból adódik, és sokkal inkább megfigyelhető az új, mint a régi szemantikai elvekre támaszkodva; a mesék szemantikája nem csupán szerkezeti, hanem az általános szemantika és a játékelmélet által kifejtett elveken alapul.

A jelentés dinamikája. A jelentésadás (jelentéssel való felruházás) folyamatának dinamikus természetét szintén hangsúlyozták (BROWN, HONKO stb.), s ez új követelményeket állít a terepmunkával és a dokumentációval szemben: a kutatók *saját* repertoárjának elemzésében látták a továbbhaladás egyik módját.

A kontextuális értelmezés egyik végletét jelentették Lauri HONKO polemikus tézisei, az „üres szövegek, tartalmas jelentések": az emberi elmében a szöveg üres, potenciális jelentését csak a használat realizálja. HONKO a résztvevő szemszögéből vizsgálta a folklór némely használatát, s próbaképpen bevezetett egy sor új fogalompárt, amelyek alkalmasak lehetnek a folyamatként felfogott jelentés kutatására: szándékolt/érzékelt jelentés, megszerkesztett /valódi jelentés, formális/ transzformális jelentés. A transzformális jelentés (HONKO fő témája) más mint a formális, ez nem a nyelvben, hanem a viselkedésben, a gesztusokban, arckifejezésekben, reakciókban nyilvánul meg.

Régi és új műfajok. A folklór jelentése körüli vita a legtöbb esetben a hagyományos műfajokat érintette. Daniel D. BARNES a *városi monda értelmezéséről* szóló előadása viszont rendkívül érdekes tanulságokkal szolgált egy új műfajra vonatkozóan. A városi monda „valódi cselekménye" rejtett, csakúgy mint a proverbiumé, ám szemben a tündérmesével (vagy a hagyományos mondával) és csak a mesélés tetőpontján válik érzékelhetővé. E műfajt kihagyásossága teszi modernné, mint a modern novellát is, s ez úgy tűnik, szintagmatikus vizsgálatokkal nem ragadható meg. A gonosz és a jó szerepei a hagyományos mese szerkezetében már adottak, ezzel szemben a városi mondák — csakúgy, mint a csínyek és durva tréfák — a szerepek új meghatározására ösztönöznek.

A mesélő új megközelítését javasolta Anna-Leena SIIKALA előadása az *orális elbeszélés értelmezéséről*, mégpedig az elbeszélés kulturális és egyéni értelmezésére egyaránt kitérve. A beszámoló finnországi és polinéziai terepmunkáján alapult. Ebben a kutatásban az az új, hogy SIIKALA valóban alkalmazta is a kognitív lélektan és fogalomrendszer-elemzés új felfedezéseit, amiről pedig általában csak beszélni szoktak. Elmélete meggyőzőnek tűnik az interpretáció döntő helyzetéről a folklór életében és megőrzésében: a szóbeli elbeszélések élete elsősorban a kulturális tudat különböző dimenzióit kifejező képességüktől függ, s ez a kifejező képesség inkább az elbeszélés interpretálásán, mint annak téma- és motívumtartalmán múlik. A kulturális tudat változása kihat az elbeszélő hagyományra is, amelyben az értelmezések könnyen változnak akkor is, ha az elbeszélések tartalma megmarad. A hagyomány csak akkor tűnik el, amikor már nem képes tovább működni a kulturális tudat bármilyen releváns kifejezőjeként.

„Minden szóbeli elbeszélés személyes, de néhány közülük még személyesebb"

Sandra DOLBY-STAHL — aki személyesen nem tudott részt venni a kongresszuson — előadásában *(Irodalmi-folklorisztikai módszerek az élményelbeszélés jelentésének tanulmányozására)* az élményelbeszélés több dimenzióját vizsgálja, és felvázolja saját kísérletét egy olyan metodológia létrehozására, amely általános, tematikus és szemiotikai szempontokat egyesít. Ennek alapját az az elgondolás adja, hogy az elbeszélés olyan cselekvés, amelynek célja az intimitás megteremtése. Mivel az ilyen elbeszélések magukkal hozzák a dokumentálás és a hiteles értelmezés nehéz problémáit, a szerző azt a következtetést vonja le, hogy csakúgy, mint az irodalom-kutatásban a tájékozott olvasó reakcióját a kutató maga magán nézi, a folklorista is csak önmagában és saját reakcióiban bízhat, mert csupán ezeket ismeri és képes verbalizálni, így válik lehetővé a tudomány és a meghittség összekapcsolása.

Vajon az *Alltagsgeschichte* (hétköznapi történet) speciálisan századunk műfaja-e,

amely mintegy a régi műfajok helyébe lépett? Egyáltalán nem — állítja DÉGH Linda és a közép-európai kutatók, Siegfried NEUMANN és Jaromir JECH. A hagyományos műfajok mindig magukban foglalták az élményelbeszélést, s az *Alltagsgeschichte* létezett korábban is. De mivel a folkloristák csak e században kezdtek érdeklődni iránta, kevés bizonyítéka maradt a régi „mindennapi történeteknek". A kutatók egyetértettek abban, hogy az *Alltag* (hétköznap) definíció nem valami találó. Az elbeszélések valóban a hétköznapi beszéd részeként léteznek, de a témák a mindennapi élettől eltérő események.

Hagyományos vagy egyéni? Mennyire egyéni/hagyományos az élmény-elbeszélés? DÉGH Linda hosszú kutatói gyakorlata, Annikki KAIVOLA-BREGENHÖJ megfigyelései egy kiváló finn mesemondó kedvenc történetéről és Eleanor WACH New York-i történetei bűnügyek áldozatairól mindmind hasonló választ adnak: habár ezekben az elbeszélésekben nincsenek meg a hagyományos elbeszélések motívumai, az elbeszélés váza maga a hagyományos elbeszélések modelljét követi, azaz csiszoltak és szinte formulaszerűek. Az elbeszélések további fontos üzenete, hogy kifejezik vagy az egyén identitását, vagy a közösség világlátását: az egész életében szegény fiú arra emlékszik, hogy egy gazdag földesúr egyenlőként bánt vele; New York úgy jelenik meg, mint veszélyes beton-őserdő, ahol minden megeshet. Az elbeszélők hallgatóikhoz közös eszközök használatával férnek hozzá, az elbeszélés módját a hagyomány alakítja.

Új és talán meglepő szemszögből közelítette meg az elbeszélés formájának és tartalmának kérdését Gillian BENNETT, aki a természetfölöttivel való találkozásról szóló személyes élménytörténetekkel foglalkozott: az időrendben, lineárisan haladó elbeszélő-stílus rejtőző és szkeptikus narrátort takar, a nyitott befejezésű, ciklikus pedig töprengőt, aki gondolkozásmódjába komolyan beépítette a hiedelmeket. Mindez azt mutatja, hogy — egyéni sajátosságai ellenére — az élmény-elbeszélésnek meghatározott társadalmi és kulturális szerepe van.

Minden élmény-elbeszélés folklór tehát? Hogyan kellene összegyűjteni és tanulmányozni őket? Hogy kellene definiálni az élményelbeszélést? Violetta KRAWCZKY-WASILEWSKA szerint az elbeszélésnek többszörösen vagy egymáshoz hasonló formákban kell léteznie ahhoz, hogy folklórjellegű legyen; Annikki KAIVOLA-BREGENSHÖJ azt állítja, hogy az általa tanulmányozott elbeszélés egyik oldalról (az elbeszélés vázát tekintve) folklór, másik oldalról (tartalom, forgalmazás, továbbadás) viszont nem. Ez a megközelítés meglehetősen bizonytalannak hat és alapvetően a folklór definíciójától függ. De azért — úgy tűnik — van bizonyos konszenzus: minden orális elbeszélés valamilyen módon a folkloristára tartozik.

Elmélet és definíció. VOIGT Vilmos szerint az élményelbeszélés elméletét a folkloristikán kívül hozták létre, de ez nem mindig vált a folkloristák hasznára. Elméletet e kongresszuson sem sikerült alkotni, de a definíció körül vita bontakozott ki. A hozzászólások mindegyike, DÉGH Lindáé és Robin GWYNDAFÉ is a Sandra K. D. STAHL álta 1977-ben előterjesztett alapvető definícióhoz kapcsolódott: „az élmény-elbeszélés prózai elbeszélés, amely személyes tapasztalathoz kötődik; általában első személyben mondják el és tartalma nem hagyományos". A fölvetett sokféle javaslatból kitetszően, ez a definíció némi módosításra szorul: lehet másod- vagy harmadkézből származó történet is, lehet hagyományos vagy nem hagyományos, és létezhet verses formában is (DÉGH), de a mesélő általában nem tartja tradicionálisnak (GWYNDAF). GWYNDAF — kiterjedt walesi terepmunkája alapján — azt javasolja, hogy az élményelbeszélés gyűjtésekor és feldolgozásakor négy dologból induljunk ki: a szó szerinti szövegből, a társadalmi kontextusból, a repertoár elemzéséből és az etnikai taxonómiából.

Mi és ők: folklór és identitás

A jelentés keresése is, a személyes élmény-elbeszélés elmélete is széles körű vitákat váltott ki a folklór számára alapvető elméleti és módszertani témákról. A népi elbeszélés és az identitás kérdése könnyebbnek tűnt: mindenki egyetértett, hogy a folklór eszköze lehet a személyes és a közösségi azonosság kifejezésének, e körül szinte semmi elméleti vagy módszertani vita nem támadt. Ha hiányoztak is az alapvető problémák, az előadások nem voltak érdektelenek, mivel gazdag és változatos képet adtak arról, hogyan működnek a való életben a folklór- és az álfolklór — különböző műfajai.

A folklór és identitás közti kapcsolatot általánosabb oldalról közelítette meg Aili NENOLA-KALLIO, aki a kollektív reprezentációk — különösen a folklór és a népmesék — szerepét vizsgálta a női identitás kialakításában. Milyen szerepmodelleket kínálnak a népmesék a női hallgatóságnak? A választ a népmesék felületes ismerete alapján is sejthetjük: ha a tündérmese nőalakja fiatal, ő a gonosz áldozata, a hős erőfeszítéseinek tárgya vagy az ártatlan, üldözött hősnő. Ha pedig öreg, ő a

boszorkány, gonosz mostoha stb. Az üzenet világos: ha fiatal vagy, passzív, béketűrő és szép vagy. Ha öreg vagy, lehetsz aktív, harcolhatsz érdekeidért, bár ezek általában természettől fogva negatívak. Juha PENTIKÄINEN jól ismert adatközlőjére, Marina Takalora utalva, NENOLA-KALLIO azt mondta, hogy a hagyományos kultúrákban a nők maguk is elfogadják azt a tételt, hogy a női nem rossz és alacsonyabb rendű. Mindent egybevetve, „a női psziché számára az azonosulás lehetséges forrásai a folklórban, csakúgy mint az irodalomban ... legjobb esetben is bizonytalanok, de inkább ellentmondásosak."

Kinek az identitása? Az identitás kérdését érintő előadások többsége gyakran elnyomás alatt álló, kisebbségi közösségekkel foglalkozott. Így az elbeszélések, még ha csak szimbolikus szinten is, lehetséges utat mutatnak a környezettel való kapcsolat szabályozásához és a pozitív énkép fenntartására.

A Charles JOYNER által tanulmányozott dél-karolinai néger (rabszolga) közösség elbeszéléseinek dinamikáját vizsgálva az emlékezet és a közösség tűnik kulcsfogalomnak. A kópé (trikster) mesék népszerűek a közösségekben, ezek összekötő kapcsot jelentenek a régi afrikai hagyománnyal, s egyúttal az adott helyzet verbális és szimbolikus kezelésére is alkalmasak: olyan történetek, melyekben kicsi és ravasz figurák fölébe kerekednek nagy és hatalmas ellenségeiknek — szilárdítják a rabszolgaközösség önbecsülését, kevésbé fájdalmas módon láttatják a fájdalmas kulturális igazságokat — s művészi kifejezés révén.

A gyökerekhez. Barbara BABCOCK előadása a pueblo mesemondásról és fazekasságról, Katharina LUOMALA beszámolója a Gilbert-szigetekről származó elbeszélések fontosabb metaforáiról világosan megmutatta a folklór — és az anyagi kultúra, a szokások — lehetőségét arra, hogy összekössék a jelen kultúráját a távoli, mitikus múlttal, feltéve, hogy a szóbeli hagyomány láncolata nem szakadt meg. A Gilbert-szigetekről származó elbeszélésekben a fa-ős köt össze a múlttal, miközben a Maneaba (közösségi ház) reprezentálja a társadalmi rendet, az elbeszélőét s az abban az időben érvényben levőt egyaránt. A pueblo kultúrában a múlttal összekötő hidat a történetek jelentik, ez „az egyetlen mód a folytatásra", és a fazekasság, amely a természeti világot átalakítja kulturális értékké, személyes jelentőségű és a gazdaságilag szükséges használati tárgyakká. De LUOMALA szerint az elbeszélések mítosz-értéke nem akadályozza meg az uralkodó csoportot a fontosabb történetek manipulálásában, hogy ezzel is hangsúlyozza felsőbbrendűségét.

A folklór és identitás közti kapcsolat természetesen nemcsak az egzotikus kultúrákban és deviáns kisebbségekben releváns. A folklór a kultúra elsajátításának-megőrzésének (enculturation) része, amelyre mindannyian hajlamosak vagyunk, még a skandináviai mindennapi életben is, ahogyan ezt a gyerekek vicceiről és identitásáról szóló előadásában Reimund KVIDELAND bizonyította. A gyerekek — viccekben is kifejeződő — identitása egyrészt viszonyokhoz kötődik: a viccekben a gyerek hol „hős", hol „vesztes". Másrészt viszont a gyerek identitása az egyenrangú csoporton belül, a közös ismeretek, nevetés és titkok körül alakul ki.

Jobb az álfolklór mint a folklór? Bár a folkloristák mindig lenézték az álfolklórt (fakelore), valójában ez — kezdettől fogva — a folklorisztika rendkívül fontos eleme volt, s a nemzeti identitást illetően különböző országokban és korokban fontos szerephez jutott. Ezt emelte ki előadásában Alan DUNDES, négy ismert esetre hivatkozva: Paul Bunyon figurájára Amerikában, Macpherson Osszián-énekeire Skóciában, a GRIMM-testvérek meséire Németországban és LÖNNROT Kalevalájára Finnországban. DUNDES meggyőzően bizonyítja, hogy mindannyiszor a társadalmi rend van a háttérben, olyan nemzeti szimbólumokra való igény, amit az „eredeti" folklór nem tudott kielégíteni, nemzeti kisebbrendűségi komplexusokat ugyanis csak olyasmivel lehetett ellensúlyozni, ami egyszerre volt bemutatható, mint az eredeti nemzeti jellemvonások megnyilvánulása és valami, ami megfelel az adott kor irodalmi eszményeinek.

Semmi emberi nem idegen tőlünk

Ebben a szemlében csak a kongresszus fő témáival foglalkozó néhány előadásról szóltam. Egy nagy kongresszuson (ahol száznál jóval több dolgozatot mutattak be) sok előadás más témáról szólt, részben ismerősekről, részben újakról.

A kutatás továbbra is nagy figyelmet szentel a modern városi mondának, amivel sok szempontból foglalkoztak, esettanulmányok révén is és általánosabban is, egy W. F. H. NICOLAISEN elnökletével tartott vitaülésen. A mai foklór is több előadás témája volt, s beszámolók hangzottak el napjaink folklórjának tömegkommunikáció-beli használatáról (pl. Brynjulf ALVER és Wolfgang MIEDER), az orális elbeszélő hagyományról és különböző területek elbeszélőiről — Észtországtól (Ülö TEDRE) Görögországig (Anna J. PAPAMICHAEL-

KOUTROUBAS) és a brit mohamedán közösségtől (Venetia NEWALL) Japánig (Toshio OZAWA), — John NILES a modern technológiáról — melyet gyakran fenyegetőnek éreznek — mint az Amerikában kialakulóban levő új folklór forrásáról beszélt.

Bergenből Budapestre. A folklorisztika fejlődésének elemzése Helsinkitől (1974) Bergenig a kongresszusi előadások fényében két fő irányt mutat. Az egyik a különböző országokban a hivatásos folkloristák számának növekedése. A foklórról írók és beszélők hivatkozási rendszerének és tudományos identitásának kerete egyre inkább kifejezetten a folklorisztika, és nem az irodalomtudomány, az antropológia, a nyelvészet vagy a szociológia. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a folklorisztika bezáródott és csak önmaga felé fordul. Ellenkezőleg, a folkloristák egyre több irányban terjesztik ki érdeklődési területüket, s a módszertani eszközök is egyre változatosabbakká, kiérleltebbekké válnak. Különböző tudományszakok felől érkeznek hatások, de ezeket az alapvető folklorisztikai premisszáknak megfelelően adaptálják.

A másik nyilvánvaló irány az, hogy a szöveg ismét fontossá kezd válni, de a korábbitól eltérő módon. Ezzel kapcsolatos a nyelvészeti és irodalomtudományi kutatások jelentőségének növekedése. A szemantika, pragmatika, beszéd-elemzés, esztétika, poétika gyakrabban említődik a források sorában, mint ezt megelőzően. Még arról is beszélhetünk, hogy visszanyúlunk kezdeteinkhez, mivel egykor a folklorisztika, — különösen Európában — a nyelvészetből és irodalomtudományból vált ki, hogy új, önálló tudománnyá legyen. Az antropológia válasza erre „a beszéd etnográfiája": mivel ez a folklorista számára relevánsabbnak tűnik, mint az antropológia bármely egyéb területe, ezzel elismeri, hogy a folklór lényegében és jellegzetesen nyelvi viselkedés.

A folklór kontextusáról beszélve az egyén ma fontosabbnak tűnik, mint a csoport vagy a közösség és a szélesebb értelemben vett kultúra: az előadás (performance)-elemzések egyedi helyzeteket örökítenek meg, amelyekben a jelenlevők individuális személyiségekként tűnnek fel; a személyes élmény-elbeszélés az érdeklődés állandó témája, a kognitív pszichológia magyarázza a folklór megtanulását és reprodukcióját, a kutatók kezdenek érdeklődni az iránt, hogy ők maguk hogyan használják a foklórt. Érdekes lesz látni, meddig jutunk el öt év múlva Budapesten (ahol a következő kongresszust tartjuk). Vajon fogunk-e foglalkozni szélesebb társadalmi és kulturális távlatokkal?

(Angolból fordította: SZARVAS Zsuzsa)

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Néprajzi Társaság 94. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1982. május 26-án a Magyar Néprajzi Társaság 94. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Kistermében.

Jelen vannak: Tálasi István elnök, Gunda Béla, Vargyas Lajos alelnök, Gráfik Imre, Selmeczi Kovács Attila titkár, Füzes Endre pénztáros, Eperjessy Ernő, Morvay Péter, Takács Lajos, Szilágyi Miklós szakosztályelnök, Banó István, Bányai Irén, Barabás Jenő, Barsi Ernő, Barsi Hajna, Bárth János, Bíró Ferencné, Boros Józsefné, Csapó Zoltán, Cseri Miklós, Csilléry Klára, Csoma Zsigmond, Csukás Györgyi, Domonkos Ottó, Fábián Margit, Ferenczi Imre, Filep Antal, Flórián Mária, Fűrész Gyula, Gáborján Alice, Gelencsér Sándor, Gergely Katalin, Gerzanics Magdolna, Haid Katalin, Hofer Tamás, Igaz Mária, Juhász Antal, Kara Tiborné, Katona Imre, Keszler Mária, Kecskés Péter, Kerekes Sándor, Kerekes Sándorné, Kisbán Eszter, Kodolányi János, Kovács Emese, Kővári József, Kresz Mária, Krupa András, Kurucz Enikő, Küllős Imola, Létay Miklós, Lukács László, Mohay Tamás, Molnár Balázs, Molnár János, Molnár Mária, Morvay Judit, Muszka Erzsébet, Nagy Dezső, Némethy Endre, Niedermüller Péter, Ofella Sándor, Páska Csaba, Pázsit Zsuzsa, Podina Zsiva Vitályosné, Pogány Péter, Racsmány Mihály, Rácz Sándor, Repisky Tamás, Réthei Prikkel Lajos, Rudas László, Sándor Ildikó, Sára János, Sinkovics Istvánné, Szabó József, Szabó Károlyné, Szabó Mária Rózsa, Szent-Iványi István, Szigeti György, Szokody Gyula, Szolnoky Lajos, Szvorák Katalin, Szulovszky János, Timaffy László, Tímár Irma, Varga Marianna, Veres Péter, Viga Gyula, Vincze István, Voigt Vilmos, Zöld József, Zsupos Zoltán társasági tagok és vendégek.

Kimentését kérte: Andrásfalvy Bertalan főtitkár betegség miatt, továbbá Balassa Iván, Bodrogi Tibor, Dömötör Tekla és Kriza Ildikó.

1. *Tálasi István* elnök megnyitja a Társaság 94. közgyűlését, köszönti a megjelenteket. Megállapítja, hogy a szabályszerűen összehívott tisztújító közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Nagy Dezsőt és Létay Miklóst.

Az Elnök ismerteti a társasági kitüntetések odaítélésére május 5-én hozott választmányi határozatot. *Györffy István Emlékérem*mel tünteti ki a Társaság *Szolnoky Lajos*t és *Kós Károly*t. A *Jankó János Díj*at ez alkalommal *Kunt Ernő*nek ítélte a választmány. *Külföldi levelező tag*jául az Ausztriában élő *Gaál Károly* professzort javasolja a választmány megválasztani. Elnök kérésére kézfelemeléssel megszavazza a közgyűlés az előterjesztett javaslatot. Selmeczi Kovács Attila titkár felolvassa a kitüntetések indokolását. Elsőként Szolnoky Lajosnak adja át Elnök a Györffy István Emlékérmet, a közgyűlés tapssal köszönti az ünnepeltet. Kós Károly kitüntetését a külügyi szervek útján fogjuk átadni. Kunt Ernő távolléte miatt elnök bejelenti, hogy a Jankó János Díj (2500,— Ft pénzjutalom) átadásáról a titkárság gondoskodik. Gaál Károly külföldi levelező taggá választásához a felettes hatóság jóváhagyását fogjuk kérni.

2. A *főtitkári beszámolót* — a főtitkár hosszan tartó betegsége miatt — Selmeczi Kovács Attila titkár terjeszti a közgyűlés elé. A Társaság működéséről szóló jelentést a közgyűlés — kézfelemeléssel szavazva — elfogadja.

3. *Füzes Endre* pénztáros a Társaság *gazdasági helyzetéről* tesz *jelentést*. A *Számvizsgáló Bizottság jelentését Gráfik Imre* terjeszti a közgyűlés elé. Mindkét jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadja.

Tálasi István elnök — hivatkozva az elhangzott jelentésekre, amelyek a Társaság egy évi munkájáról adtak képet — megköszöni a most leköszönő tisztikar és titkárság munkáját. Tömören értékeli az eltelt három éves ciklus nagyobb rendezvényeit, így az 1980. októberében tartott II. Nemzetközi Nemzetiségi Néprajzi Konferencia jelentőségét és az 1981. júniusában megrendezett hódmezővásárhelyi vándorgyűlés eredményeit.

Ezt követően az *új tisztikar és választmány megválasztására* kerül sor. Tálasi István elnök megismétli a május 5-én már a választmány előtt kinyilvánított elhatározását, miszerint a védnöki tisztséget sokirányú elfoglaltsága miatt elhárítja magától. Elnök a tisztújítás levezetésére felkéri Némethy Endrét, mint korelnököt. A közgyűlés szavazással elfogadja a *korelnök* személyét. *Némethy Endre*, mielőtt a tisztújításra vonatkozó választmányi határozatot ismertetné, köszönetet mond a leköszönő tisztikarnak. Az elnöki posztra jelölt Balassa Iván külföldi kiküldetése miatt nincs jelen a közgyűlésen, elsőként az alelnökök megválasztására kerül sor. Majd a megválasztott alelnökök közül *Kodolányi János átveszi az elnöklést*, ezzel a korelnök megbízatása lejár.

Az elnöklő Kodolányi János ismerteti a választmány határozatát: az elnök, főtitkár, titkárok, pénztáros, számvizsgáló bizottság, jogtanácsos, szakosztályelnökök és -titkárok nevét. Minden egyes tisztség betöltésénél nyílt szavazásra kerül sor, a szavazás kézfelemeléssel történik.

Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály elnöki tisztségére a választmány Kurucz Albert személyét javasolta. E javaslattal szemben Timaffy László kér szót: hosszú évek óta Morvay Péter látta el a szakosztály elnöki tisztét, eddigi eredményes munkája alapján továbbra is őt javasolja megválasztani. Többen csatlakoznak Timaffy László felszólalásához és titkos szavazást kérnek. A közgyűlés megszavazza a titkos szavazást, aminek eredményeként Morvay Pétert az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály elnökévé választotta a közgyűlés.

Az elnöklő Kodolányi János a választmány tagjait és póttagjait egyenként nyílt szavazással választatja meg a közgyűléssel. A választás eredményeként a Magyar Néprajzi Társaság tisztségviselői és választmányi tagjai az 1982—1985. évre a következők:

Elnök *Balassa Iván*
Alelnökök *Andrásfalvy Bertalan, Bodrogi Tibor, Kodolányi János*
Főtitkár *Paládi-Kovács Attila*
Titkárok *Gráfik Imre, Ikvai Nándor*
Pénztáros *Füzes Endre*
Számvizsgáló Bizottság tagjai: *Bodó Sándor, Bellon Tibor, Hegyi Imre*
póttag: *Papp József*
Jogtanácsos *Tárkány Szücs Ernő*

Szakosztályok

Anyagi Kultúra Szakosztály elnöke *Takács Lajos*, titkára *Kisbán Eszter*
Folklór Szakosztály elnöke *Martin György*, titkára *Küllős Imola*
Nemzetiségi Szakosztály elnöke *Eperjessy Ernő*, titkára *Kiss Mária*
Önkéntes Gyűjtő Szakosztály elnöke *Morvay Péter*, titkárok *Halász Péter* és *Fejős Zoltán*
Társadalomnéprajzi Szakosztály elnöke *Szilágyi Miklós*, titkára *Szabó László*

Választmányi tagok: *Barabás Jenő, Bárth János, Csilléry Klára, Dankó Imre, Domonkos Ottó, Dömötör Tekla, Ferenczi Imre, Filep Antal, Földesné Györgyi Erzsébet, Gunda Béla, Hofer Tamás, Juhász Antal, Katona Imre, Kósa László, Kresz Mária, Kriza Ildikó, Sárkány Mihály, Selmeczi Kovács Attila, Szabadfalvi József, Szolnoky Lajos, Ujváry Zoltán, Vargyas Lajos, Voigt Vilmos*

Póttagok: *Banó István, Hoffmann Tamás, Lukács László, Morvay Judit, Niedermüller Péter, Varga Gyula*

A tisztújítást levezető *Kodolányi János* alelnök a tisztikar nevében megköszöni a bizalmat, a néprajztudomány egészét szolgáló, eredményes munkát kíván a most megválasztott tisztikar és választmány minden tagjának.

Kodolányi János felkéri *Gráfik Imrét*, hogy *„Az áru útja a szállítás forradalma előtt"* című előadását tartsa meg. — Közgyűlés az előadást nagy tetszéssel fogadja.

Több tárgy nem lévén, Kodolányi János alelnök a Társaság 94. tisztújító közgyűlését bezárja.

KMF.

Nagy Dezső s. k.	Létay Miklós s. k.	Kodolányi János s. k.
jkv. hitelesítő	jkv. hitelesítő	alelnök

II.

A *Györffy István Emlékérem* odaítélése *Szolnoky Lajos*nak és *Kós Károly*nak

Szolnoky Lajos muzeológus, a történettudomány (néprajz) kandidátusa, 1949 óta a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa. Múzeumi pályafutása alatt különféle funkciókat látott el, volt osztályvezető, főigazgató-helyettes, főmunkatárs, míg egészsége megromlása a korhatár elérése előtt nyugállományba nem kényszerítette. Azóta ilyen minőségben lát el tudományos munkatársi feladatokat.

Tudományos kutatói munkásságában évtizedek alatt két fő témakör állt előtérben: 1. a kender, illetve a rostnövények termelése és feldolgozása; 2. a Magyar Néprajzi Atlasz.

Múzeumi feladatai közül a muzeológiaiakat, valamint a Szabadtéri Néprajzi Múzeum előkészítéséhez és szervezéséhez kapcsolódókat kell kiemelni. Több résztanulmány, mintegy előmunkálat után írta és jelentette meg az Akadémiai Kiadónál az „Alakuló munkaeszközök" című monográfiát a rostnövények feldolgozásának szerszámairól és eljárásairól. Művelődéstörténeti igénnyel elemzi a jelenségeket, nyomon követi földrajzi elterjedésüket, következtetéseket von le alakulásukról. A tervezés megindulása óta tagja a Magyar Néprajzi Atlasz szerkesztő bizottságának. Aktív résztvevő a kérdőívek összeállításában, az adatok összegyűjtésében, majd a feldolgozó munkában is.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 12. alkalommal Szolnoky Lajosnak ítéli oda.

Budapest, 1982. május 26.

Gráfik Imre s. k.
titkár

Tálasi István s. k.
elnök

Kós Károly a magyar anyagi kultúra legjelesebb kutatója a Román Szocialista Köztársaságban, a történettudományok doktora, a Román Társadalom- és Politikatudományi Akadémia tagja, az Erdélyi Néprajzi Múzeum nyugalmazott osztályvezetője. A Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja. Néprajzi tanulmányait Viski Károlynál kezdte, akit Budapestre is követett és 1944-ben szerezte meg az egyetemi doktori fokozatot.

Munkássága különösen az 1970-es években virágzott ki, amikor a Kriterion Kiadó jóvoltából lehetőség kínálkozott arra, hogy korábban megírt munkáit is közreadja. Ezek a tanulmányok a lehető legszélesebb kört ölelik fel, és alapul szolgálnak arra, hogy a romániai magyarság néprajzi anyagi kultúráját remélhetőleg egy vagy több kötetben összefoglalja.

Nagyobb köteteiben szívesen foglalkozik a bútorművességgel (A vargyasi festett bútor, Kolozsvár 1972). Két munkatársával együtt a kászoni, a Kis-Küküllő menti, majd a szilágysági, továbbá a moldvai csángó népművészetet foglalta össze, de hasonló tanulmánygyűjtemények más tájakról is előkészületben vannak.

Három jelentős kötetben (Népélet és néphagyomány 1972; Tájak, falvak, hagyományok 1976; Eszköz, munka, hagyomány 1979) sok esetben kisebb-nagyobb tanulmányait gyűjtötte össze az anyagi és a társadalmi kultúra területéről. A Fekete-Körös völgyi magyarságról vagy éppen a csángókról készült néprajzi vázlata nélkülözhetetlen forrásmunka. A földművelés kérdései éppen úgy érdeklik, mint a falusi és mezővárosi iparoké, a településé vagy a házépítésé. Behatóan foglalkozik a munkaszervezeti formákkal, a vásárok néprajzáról csak munkái révén tudunk tájékozódni Erdélyben. A szekerességről készült alapvető tanulmányából látni, hogy az megérdemelné, hogy valaki a határon innen is foglalkozzék a kérdéssel. Nem kívánjuk a nagyszerűbbnél nagyszerűbb összefoglalásokat és alapvető forrásokat továbbsorolni, de annyit megállapíthatunk, hogy *Kós Károly* az utóbbi évtizedekben megjelent munkáiból többet megtudunk a romániai magyarság anyagi kultúrájáról, mint amennyit azt megelőzően összesen ismertünk.

1972-ben megindította a Népismereti Dolgozatok című gyűjteményes kötetet, mely először két, majd remélhetőleg évenként jelenik meg, most már társszerkesztővel (Faragó József). E kötetnek óriási a jelentősége, többek között az, hogy azok írhatnak benne, akik a néprajzi gyűjtés és feldolgozás módszerét autodidakta módon sajátították el, hiszen a Román Szocialista Köztársaság egyetemein nem működnek néprajzi tanszékek, így a képzésnek ez egy rendkívül fontos módja. Ezt vállalta magára *Kós Károly*, és ma is végzi az anyagi kultúra és a társadalmi műveltség területén. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy az eddigi kötetek máris 60—80 olyan kitűnő adatközlést, részben feldolgozást nyújtottak, amilyennel eddig nem rendelkeztünk.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 12. alkalommal Kós Károlynak ítéli oda.
Budapest, 1982. május 26.

Gráfik Imre s. k.
titkár

Tálasi István s. k.
elnök

III.

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1981. nyarán tartott 93. közgyűlésünk óta a Magyar Néprajzi Társaság tevékenységének legjelentősebb eseménye a Hódmezővásárhelyen 1981. június 19—21-én tartott vándorgyűlés volt, amely egy időben került sorra a Kiss Lajos születésének századik évfordulója alkalmából rendezett emlékülléssel, valamint a vándorgyűléshez kapcsolódott az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők X. Országos Találkozója is. A széles közönséget megmozgató rendezvénysorozat szervezésében és lebonyolításában Társaságunkon kívül részt vett a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Hazafias Népfront Csongrád megyei Bizottsága, a TIT Országos Néprajzi Választmánya, a TIT Csongrád megyei Szervezete és Hódmezővásárhely Város Tanácsa.

A Néprajzi Társaság vándorgyűlésének tudományos ülésszaka „A tanya (szórványtelepülés) és a város parasztkultúrájának differenciáltsága" címmel három szekcióban zajlott le. Harminc előadás hangzott el a következő három nagyobb témakörben: kultúra és differenciáltság; szórványtelepülés-változatok és életformák; tanya a közelmúltban, jelene és jövője.

Ugyancsak nagyszámú előadást tartottak az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők.

A rendezvénysorozatnak kb. 280 hazai résztvevője volt, néhány szomszédos országból is megjelentek etnográfusok, közülük többen tartottak előadást. A vándorgyűlést és gyűjtőtalálkozót egész estét betöltő folklórműsor, néprajzi filmvetítés, különböző időszaki múzeumi kiállítások és a pusztaszeri tanyamúzeumba tett egész napos kirándulás egészítette ki. A sikeres rendezvény jelentős mértékben hozzájárult a szaktudomány tömegkapcsolatainak bővítéséhez, és előrelépést hozott a tanyakérdés társadalmi méretű megoldásának kidolgozásához is.

Az elmúlt esztendőben Társaságunk 2 plenáris ülést tartott:

1981. nov.11. *Gunda Béla:* Mi a magyar ? c. előadása hangzott el; ugyanekkor került sor Gunda Béla köszöntésére 70. születésnapja alkalmából.

1982. ápr. 9. Viski Károly születésének századik évfordulója alkalmából a Farkasréti temetőben koszorúzást tartottunk, emlékbeszédet mondott Vargha László.

1982. máj. 26. Mai közgyűlésünk előadója *Gráfik Imre*, aki „Az áru útja a szállítás forradalma előtt" címmel tartja plenáris ünnepi előadását.

Szakosztályaink a következő üléseket tartották az elmúlt időszakban:

Az Anyagi Kultúra Szakosztály 3 alkalommal rendezett ülést:

1981. nov. 25. *Kisbán Eszter:* A főtt tészták belépése a magyar táplálkozásba.

1982. jan. 20. *Kocsis Gyula:* Településtörténeti kérdések a Duna—Tisza köze északi részén a XVI. századtól.

1982. ápr. 14. *Hofer Tamás:* Az alföldi szilaj marhatartás és mezővárosi településrendszer kialakulása című előadása hangzott el. Felkért hozzászólók voltak: *Balogh István* és *Makkai László*.

A Folklór Szakosztályban a következő előadásokat tartották:

1981. dec. 2. Manga János emlékezete címmel előadássorozatot tartottak, amelyen *Bakó Ferenc, Győrffiné S. Kovács Ilona, Krupa András, Olsvai Imre, Tátrai Zsuzsanna* foglalkozott Manga János munkásságának egyes területeivel.

1982. máj. 12. A Tiszazug monografikus történeti-néprajzi kutatása keretében tartott előadások a következők:

Novák László: A Tiszazug települései.

Bellon Tibor: A Tiszazug gazdálkodásának jellemzői.

Bereczki Ibolya: Tiszazug — a kulturális egységek találkozásánál.

Barna Gábor: A Tiszazug folklórkutatásának tanulságai.

Szabó László: A Tiszazug társadalma. A Tiszazug mint néprajzi csoport.

A Nemzetiségi Szakosztály két alkalommal ülésezett:
1981. dec. 9. *Simonné Orosz Anna:* Román temetkezési szokások Méhkeréken, különös tekintettel a siratókra.
1982. febr. 24. *Gyivicsán Anna:* A folklórváltozások törvényszerűségei a magyarországi szlovák nyelvszigeteken.

Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály előadásai a következők voltak:
1981. dec. 16. *Martonné Homok Erzsébet:* A parasztember és a háziállatok.
1982. ápr. 21. *Kóka Rozália:* A lészpedi halottlátóról beszélt.
1982. máj. 5. *Virth István:* Baranya megyében élő moldvai csángók halottas szokásai és hiedelmei címmel mutatta be az 1981-ben kiemelt első díjat nyert pályamunkáját.

A Társadalomnéprajzi Szakosztály 4 alkalommal tartott ülést:
1981. dec.15. *Végh József:* A békési nyelvjárásról (a Magyar Nyelvtudományi Társasággal együtt rendezett ülés).
1982. febr. 10. „Falu és városmonográfiák az 1970-es években" c. előadássorozatra került sor, melynek keretében az alábbi összefoglalások hangzottak el:
Dankó Imre: A helyi kiadói tevékenység eredményei és gondjai.
Juhász Antal: A helyi monográfiák jelentősége az anyagi műveltség kutatásában.
Szilágyi Miklós: Az agrártörténet, a társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban.
Niedermüller Péter: A helyi folklórkutatások eredményei.
1982. márc. 10. Beszámoló az I. Ung-vidéki néprajzi kutatótábor munkájáról. Ennek keretében a következő előadások hangzottak el:
Barna Gábor: Ung-vidék általános ismertetése, valamint Ünnepi szokások.
Bellon Tibor: Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén.
Magyari Márta: Állattartás, pásztorkodás az Ung-vidéken.
Bartha Elek: Görög katolikus vallásos hagyományok. Az Ung-vidékről 3 meghívott vendég is részt vett az ülésen.
1982. máj. 19. *Őrsi Julianna:* Egy nagykun mezőváros (Karcag) újkori paraszti társadalma címmel tartott előadást. Felkért hozzászólók voltak: *Bellon Tibor* és *Somlai Péter.*

Az adatszerűen felsorolt rendezvények alapján megállapíthatjuk, hogy szakosztályaink tevékenysége az előző évekhez képest számottevően megélénkült, a témaválasztások többnyire széles érdeklődést váltottak ki. Meg kell jegyezni, hogy átlagosan 43 fő vett részt az üléseken, de volt olyan előadás, amelyen az érdeklődők száma meghaladta a százat. Az előadásokat kísérő viták, hozzászólások is bizonykodnak a társasági rendezvények iránti növekvő érdeklődésről, aktivitásról.

A Néprajzi Társaság Választmánya az előző időszakban 3 alkalommal ülésezett: 1981. nov. 25-én, 1982. márc. 2-án és 1982. május 5-én.

A kiadványokról a következő tájékoztatást nyújthatom: az *Ethnographia* 1982/1 száma a napokban készül el, további számai is folyamatosan előkészületben vannak. A *Néprajzi Hírek* 1982/1—2 száma szintén egy-két héten belül kikerül a nyomdából és június hó folyamán kiküldjük tagtársainknak. Ezzel sikerül a Néprajzi Hírek megjelentetésének évek óta húzódó lemaradását felszámolni.

A Társaság taglétszáma az előző közgyűlés idején 867 fő volt, azonban az 1981-ben tartott tagrevízió eredményeként a Társaság jelenlegi taglétszáma 806 fő.

Tisztelt Közgyűlés! Kegyelettel emlékezünk meg ez alkalommal a közelmúltban elhunyt tagtársainkról: *K. Kovács Péter*ről a Néprajzi Múzeum nyugalmazott osztályvezetőjéről, *Sőregi János*ról, a debreceni múzeum nyugalmazott igazgatójáról, *Kiss Lajos*ról, a Zenetudományi Intézet nyugalmazott főmunkatársáról, népzenekutatóról, *Franciscy József*ről, a Néprajzi Múzeum nyugalmazott fényképészéről, akiknek emlékét kegyelettel megőrzi Társaságunk.

Tekintettel arra, hogy ismét tisztújító közgyűléshez érkeztünk, hálásan köszönjük meg azt a bizalmat, amelynek jegyében három éven keresztül végeztük a társasági feladatokat, és eredményes munkát kívánunk az új vezetőségnek.

Kérem a beszámoló elfogadását.

Budapest, 1982. május 26.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés a Magyar Néprajzi Társaság 1982. évi 94. Közgyűlésének

A Magyar Néprajzi Társaság az 1981. év folyamán 267 200,— forinttal gazdálkodott. Ebből az összegből felügyeleti szervünk,

a Magyar Tudományos Akadémia felé elszámoltunk	240 200,— Ft-tal,
a Művelődési Minisztériumnak	20 000,— Ft-tal,
a TIT Országos Központjának	7 000,— Ft-tal.

A Magyar Tudományos Akadémiának elszámolt összeg az alábbi tételekből tevődik össze:

1980. évről áthúzódó pénzmaradvány volt	47 700,— Ft
1981. évi MTA-támogatás	139 700,— Ft
Tagdíjbevétel	30 000,— Ft
Kiadványeladásból származó bevétel	22 600,— Ft
Összesen:	240 200,— Ft,
melyből KIADÁS az 1981. év folyamán	185 500,— Ft
Pénzmaradvány 1981. december 31-én:	54 700,— Ft

Ezen pénzmaradvány felhasználására az áthúzódó nyomdai költségek miatt 1982-ben kerül sor.

Kiadásaink a Társaság folyamatos működésével kapcsolatosak: a társasági tagoknak megküldött értesítések, meghívók, továbbá a Néprajzi Hírek előállítási költségei, postaköltségei jelentik a legnagyobb kiadási tételeket. Pl. a Néprajzi Hírek nyomdaköltsége 1981-ben 70 000,— Ft, a postaköltségek összege 13 000,— Ft volt.

A Társaság 1981 júniusában — a Kiss Lajos centenáriumhoz kapcsolódva — tartotta Hódmezővásárhelyen a vándorgyűlését, illetve ugyanakkor az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozóját is. E rendezvények anyagilag is nagy áldozatokat vállaló házigazdája a hódmezővásárhelyi Városi Tanács volt. E helyen is köszönetünket fejezzük ki a Csongrád megyei Tanácsnak és a hódmezővásárhelyi Városi Tanácsnak a sikeres tanácskozások megrendezéséért.

A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya 20 000 forint támogatást nyújtott a nemzetiségi néprajzi kutatások támogatására és a Nemzetiségi Szakosztály rendezvényeire.

Az 1982. év eltelt időszakáról a következőkben számolhatunk be: 168 700 forint kiadást tervezett a Társaság, melyből a Magyar Tudományos Akadémia támogatása 113 700 forintot tesz ki. Tagdíjakból és kiadványok eladásából 55 000 forint saját bevételt tervezett a Társaság, melyből az első félévben 38 000,— Ft folyt be a Társaság számlájára.

A Társaság működését, munkáját segítő mindennemű támogatásért ezúton is köszönetét fejezi ki a Társaság vezetősége.

Budapest, 1982. május 26.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése az 1982. évi 94. Közgyűlésnek

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 94. közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés, és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1982. május 26.

Bellon Tibor s. k.
számvizsgáló

Hegyi Imre s. k.
számvizsgáló

Rakovszky István s. k.
ellenőr

Kós Károly köszönő szavai a Györffy István Emlékérem átvétele alkalmából

Tisztelt Tagtársak, Kortársak, kedves Barátaim!

A Magyar Néprajzi Társaság, amely pár éve [tiszteleti] tagjává választásával tisztelt meg, most a Györffy István Emlékérem adományozásával tüntet ki. Meghatódottan veszem át a kitüntetést, amelyet a hivatásként felfogott és végzett munkásságom rangos elismerésének tekintek.

E találkozásra készülve és közvetlen bemutatkozásomhoz keresve a szavakat, először könyveim ismertetőihez és ún. nyilatkozatkérőimhez fordultam: a munkásságomat figyelemben részesítő interjúk és recenziók immár sokszáz oldalas tengerében lapozva ismételten olyanféle szókapcsolatokkal és vezérszavakkal találkoztam, mint: tudomány és közügy; szülőföld és hivatás; többszörös elkötelezettség; emberi és nemzetiségi önismeret; önkifejezés-gazdagítás; egyszemélyes intézet; munkatárskeresés vagy utódnevelés; hagyakozás és így tovább . . .

Úgy gondolom azonban, hogy ha megfogalmazóiknak szabadságukban állott e kifejezéseket munkásságom, munkához állásom és törekvéseim jellemzésével kapcsolatban alkalmazni, semmiképp sem „állna jól" nekem (még idézetek formájában sem!) ezek itteni fejtegetése. Egyetértve az Emlékérem odaítélésének nekem oly kedvező és bizonyára szakszerű indoklásával, én itt most etnográfus **pályámnak** (röviden) csupán néhány részletével mutatkoznék be.

Tisztelt Barátaim! Megjelent könyveim alapján itt többen alig 15 éves munkásságú, tehát fiatal kutatónak tarthattak; egyesek, kik arról is tudtak, hogy az alig pár éve elhunyt hasonnevű építész-író fia vagyok, egyenesen *ifjú*nak is képzeltek (és tituláltak). Pedig, ha utánaszámolok, közel fél évszázada (még kamaszkoromban) eljegyeztem magam a népismerettel. A falukutatást szorgalmazó „Erdélyi Fiatalok" szerkesztője, László Dezső a kolozsvári Apáczai-kollégiumban egyik legkedveltebb tanárom volt, én pedig folyóiratának buzgó olvasója, s az általa szervezett népdalos kirándulásoknak is legifjabb résztvevője voltam. A sepsiszentgyörgyi Mikó Kollégium nagyobb diákjaként már emberföldrajzot és szociológiát is tanulva, egyénileg, majd a néhány társammal szervezett „falujáró" csoportunk keretében a településszerkezetet s építkezést vizsgáltam, népművészeti és folklór-gyűjtést végeztem. A falumunka-faluismeret-népismeret művelésére gondolva készültem előbb falusi lelkésznek, majd, éppen hogy elvégeztem egy (Venczel József által vezetett) szövetkezetszervezői tanfolyamot (a 30-as évek vége felé erdélyi falvainkban föllendülőben volt a szövetkezeti szervezkedés!), amikor, 1940 őszén a kolozsvári egyetem néprajz szakos hallgatója lettem.

Viski Károly (kit egy évre a budapesti egyetemre is követtem) és Gunda Béla mellett (kinél 1944-ben doktoráltam) még Roska Márton és László Gyula régész, Hantos Gyula és Mendöl Tibor emberföldrajzos, Bíró Vencel történész és Gerevich Tibor művészettörténész professzorokat vallom elsőrendű mestereimnek, kiktől — a tényismeretek mellett — tudományos gondolkozást, szemléletet és módszert tanultam.

Talán ennyiből is kitűnhet, hogy végeredményben kezdettől a fontos *társadalmi szolgálatként* is felfogott *népismeretkutatói* pálya felé irányultam. Ebben az sem akadályozott, hogy az egyetemi néprajz szakot már szülői tanács ellenére, apai támogatás nélkül, önerőből végeztem el (ami akkor nagy szó volt!). Egyetemistaként fél évig egyetemi kurzusok rajzolójaként éltem, de rövidesen az ősrégészeti intézet óradíjasa, majd rendes gyakornoka, végzettként pedig tanársegéde s az Erdélyi Nemzeti Múzeum néprajzi tárának múzeumőre lettem. 1946-ban Gunda Béla hívására a néprajzi tanszékre kaptam tanársegédi kinevezést, majd 1950-től az újjászervezésre váró Erdélyi Néprajzi Múzeum osztályvezetője (második embere) lettem; ez voltam 30 éven át (míg csak itteni nyugdíjaztatásomat kértem), s közben még az egyetemen a néprajz előadója, az Akadémián a kolozsvári népművészet-kutató csoport vezetője, a „Művelődés" szerkesztő bizottságának etnográfus tagja, a „Népismereti Dolgozatok" kezdeményezője s mostanig is szerkesztője.

Bár sosem vállaltam a kötelességnek érzett néprajzos munkától eltérő megbízatásokat, a körülmények folytán rám háruló kutatói, múzeumi, oktatói, szerkesztői és szervezői feladatok állandó megfeszített munkát igényeltek. Minden szoros időbeosztásom és a fontossági sorrend rendszeres mérlegelése dacára bizonyára korán kifulladtam volna, ha nem érzem a családi és házi gondokat magára vállaló s olykor munkámhoz is besegítő feleségem egyetértését, ha nem találok időközben egyes feladatok végzéséhez munkatársakat, és ha nem találkozom mind gyakrabban a kartársi elismerés és olvasói igazolás, visszajelzés különböző megnyilatkozásaival.

Ilyen nyilvánvaló, értékes elismerés, igazolás számomra a Magyar Néprajzi Társaság kitüntetése, a Györffy István emlékérem. Köszönettel átvéve, viszonzásként biztosítom Társaságunkat, hogy a magam helyén, képességem és lehetőségem szerint továbbra is minden erőmből emberi és nemzetiségi önismeretünk néprajzi gyarapításán munkálkodom.

Köszönöm figyelmüket.

A Magyar Néprajzi Társaság 95. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1983. május 25-én a Magyar Néprajzi Társaság 95. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Kistermében.

Jelen vannak: Balassa Iván elnök, Paládi-Kovács Attila főtitkár, Andrásfalvy Bertalan, Bodrogi Tibor, Kodolányi János alelnök, Gráfik Imre, Ikvai Nándor titkár, Füzes Endre pénztáros, Bakó Ferenc, Banó István, Barabás Jenő, Bárth János, Bíró Ferencné, Bodó Sándor, Csilléry Klára, Dankó Imre, Dömötör Tekla, Eperjessy Ernő, Faragó Jánosné, Filep Antal, Füzér Béláné, Hegyi Imre, Hofer Tamás, Kerekes Sándor, Kerekes Sándorné, Keszler Mária, Kiss Mária, Knézy Judit, Kriza Ildikó, Kriston Vizi József, Küllős Imola, Lukács László, Martin György, Mohay Tamás, Molnár József, Morvay Judit, Morvay Péter, Nagy Dezső, Nagy Ilona, Nagy Györgyné, Ofella Sándor, Petercsák Tivadar, Petrényi Ferenc, Pogány Péter, Rácz Sándor, Sárkány Mihály, Selmeczi Kovács Attila, Sinkovics Istvánné, Szokody Gyula, Szolnoky Lajos, Szőllősi György, Varga Marianna, Vargyas Lajos, Voigt Vilmos, Volly István társasági tagok és meghívott vendégek.

1. *Balassa Iván* elnök megnyitja a Társaság 95. közgyűlését, köszönti a megjelenteket. Megállapítja, hogy a szabályszerűen összehívott közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Barabás Jenőt és Hofer Tamást. Az elnöki megnyitó röviden értékelte az eltelt időszak munkáját, majd utalt a Társaság előtt álló feladatokra. A működés egészét tekintve, szükségesnek látszik hosszabb időszakra meghatározni feladatainkat, amelyek az egész néprajztudományon belül a Néprajzi Társaságra hárulnak. Ehhez kérjük a tisztikar és a tagság segítségét. Társaságunk a közeljövőben hosszabb távra meghatározó feladattervet dolgoz ki.

A Társaság az 1984. évre elsőrendű feladatának tekinti *Györffy István születési évfordulójának* méltó megünneplését. A centenárium alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia épületében 1984 februárjában emléküléssel kezdődik az ünnepségsorozat, majd az év folyamán Györffy Istvánra emlékező kiállításokra, konferenciákra, emléktábla avatására stb. kerül sor. 1985-ben ismét megrendezésre kerül az ötévenként esedékes *Nemzetiségkutató Néprajzi Konferencia* Békéscsabán, a konferencia előkészületei már most megkezdődtek. Mindezeken túl arra is kell gondolnunk, hogy a Magyar Néprajzi Társaság alapításának százéves évfordulója közeledik, amelyet 1989-ben méltóképpen kell megünnepelnünk.

2. Az elnöki megnyitó után *Filep Antal* megemlékezett *Karl Marx halálának 100. évfordulójáról*.

3. *Kodolányi János* alelnök javaslatot tesz „*Néprajzi Film és Fényképészeti Szakosztály*" létesítésére. A Választmány határozatát az alábbiakban ismerteti:

A Választmány által kiküldött külön bizottság megvizsgálta néprajzi film és fényképészeti szakosztály létesítésének kérdését, az új szakosztály feladatait. A bizottság beszámolója alapján a Választmány egyhangú határozattal javasolja a Közgyűlésnek, hogy szervezzen Néprajzi Film és Fényképészeti Szakosztályt. Az elmúlt években jelentősen megnőtt azoknak a száma, akik amatőrként vagy hivatásos filmesként néprajzi témájú filmet készítenek. Munkásságuk csak esetenként van kapcsolatban a hivatásos néprajzzal. Számítani lehet arra, hogy ez a tábor gyorsan tovább fog növekedni, sőt a következő években kibővül azokkal, akik már különféle videoberendezéseket is fognak használni. A jelenlegi átmenetinek tekinthető nehézségek ellenére bizonyosak lehetünk a videotechnika gyors terjedésében. A lényegesen nagyobb múltú és nagyobb táborral rendelkező fényképezésnek is sokat használhatna a szaktudomány képviselőivel kiépítendő rendszeres és intézményes kapcsolat. Úgy ítéljük meg, hogy a néprajz érdekeit szolgálná, ha a fényképezéssel foglalkozók, valamint a filmezők, a Magyar Néprajzi Társaság külön

szakosztályában találhatnának kapcsolatot a néprajz hivatásos művelőivel, valamint a néprajz iránt érdeklődőkkel. A szakosztály létrehozásával a mostaninál jobb lehetőségek nyílnának a nemzetközi kapcsolatok ápolására, sőt létesítésére is.

Közgyűlés az új szakosztály létesítésének tervét elfogadta. 1983 ősztől a Néprajzi Film és Fényképészeti Szakosztály megkezdi működését.

4. *Balassa Iván* elnök a társasági kitüntetések odaítélésére hozott választmányi határozatokat ismerteti: *belföldi tiszteleti taggá* választja a közgyűlés *Dömötör Tekla, Gunda Béla, Tálasi István, Vargyas Lajos* professzorokat. Főtitkár felolvassa az indokolást, elnök pedig a jelenlevő Dömötör Teklának és Vargyas Lajosnak átnyújtja a tiszteleti tagságról szóló díszoklevelet. Elnök bejelenti, hogy Gunda Béla és Tálasi István részére a díszoklevél átadására megfelelő alkalmat fog keresni.

*Külföldi tiszteleti tagok*ká választotta a Társaság *Ág Tibor* (Csehszlovákia), *Kallós Zoltán* (Románia), *Günter Wiegelmann* (NSZK), *Alexander Fenton* (Nagy-Britannia), *Nils-Arvid Bringéus* (Svédország) kutatókat.

*Külföldi levelező tagok*ká választotta a közgyűlés *Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin*, (Szovjetunió), *Slavko Kremenšek* és *Dunja Rihtman-Auguštin* (Jugoszlávia) kutatókat. Megválasztásukról nevezettek levélbeli értesítést kapnak.

A *Györffy István Emlékérem*mel *Andrásfalvy Bertalan*t és *Bakó Ferenc*et tünteti ki a Társaság. Főtitkár felolvassa a választmány határozatát, elnök pedig nevezetteknek átnyújtja az emlékérmet.

A *Jankó János Díj*at *Lukács László*nak ítélte a választmány. Főtitkár felolvassa az indokolást, elnök pedig átnyújtja nevezettnek a 3000 forint pénzjutalmat és ebben az évben első alkalommal a Jankó János Díj díszoklevelét. A díszoklevelet visszamenőleg megkapják az 1970-től Jankó János Díjjal kitüntetett kutatók.

5. *Elnök* bejelenti, hogy az Alapszabályban rögzített ügyrendtől eltérően Morvay Pétertől írásos beadvány érkezett. Az ügyrendnek megfelelően, ezen beadvánnyal a jelen Közgyűlés nem tud foglalkozni.

Elnök felkéri Paládi-Kovács Attila főtitkárt, hogy beszámoló jelentését ismertesse.

Paládi-Kovács Attila főtitkár az 1982. év júniusától eltelt időszak munkájáról tesz *jelentést* a közgyűlésnek. Közgyűlés a jelentést elfogadja.

6. *Füzes Endre* pénztáros a Társaság gazdasági tevékenységéről számolt be, *Bodó Sándor* ellenőr pedig a számvizsgáló bizottság jelentését terjesztette a közgyűlés elé. A közgyűlés mindkét jelentést egyhangúlag elfogadta.

Elnök megköszönte a tisztségviselők és titkárság munkáját, majd felkérte *Paládi-Kovács Attilát*, hogy „Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon" című előadását tartsa meg.

Az előadást a résztvevők nagy tetszéssel fogadták.

Elnök az 1983. évi közgyűlést bezárta.

KMF.

Barabás Jenő s. k.	Hofer Tamás s. k.	Balassa Iván s. k.
jkv. hitelesítő	jkv. hitelesítő	elnök

II.

Györffy István Emlékérem odaítélése Andrásfalvy Bertalannak és Bakó Ferencnek

Andrásfalvy Bertalan kandidátus, címzetes egyetemi docens, múzeumi osztályvezető. Történeti megalapozottságú és korszerű társadalmi-néprajzi szemléletű táji kutatásai módszertanilag és eredményeit tekintve is jelentős mértékben járultak hozzá a regionális néprajzi vizsgálatok feladatainak teljesítéséhez. Széles körű érdeklődéssel gyarapította a szakkutatás folklór és anyagi kultúra kutatásának eredményeit. Különösen a néptánc, az ártéri gazdálkodás és a táji, ill. néprajzi csoport kutatása terén elmélyült terepmunkával és történeti szemlélettel hozott felszínre új ismereteket.

Mindezen munkássága mellett a Magyar Néprajzi Társaság főtitkáraként 1975—1982-ig vállalt fontos tudományszervező és tudománynépszerűsítő funkciót.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 13. alkalommal Andrásfalvy Bertalannak ítéli oda.

Budapest, 1983. május 25.

Paládi-Kovács Attila s. k.	Balassa Iván s. k.
főtitkár	elnök

Bakó Ferenc kandidátus, nyugalmazott múzeumigazgató. Muzeológusi pályáját a Néprajzi Múzeumban kezdte, majd Sárospatakon lett múzeumigazgató, s 1952-től nyugállományba vonulásáig Egerben töltötte be a megyei múzeumigazgatói tisztséget.

Néprajzi tevékenysége sokoldalú, de leghangsúlyosabban települési és népi építkezési kérdésekkel foglalkozott. Gondos történeti forrás-föltárásokra épülő vizsgálatai módszertani szempontból is sok újat hoztak. Mintegy négy évtizede publikálja kutatásainak eredményeit, melyeknek legutóbbi összefoglaló szintézise Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén c. monográfiája 1978-ban jelent meg. Hivatali kötelezettségei mellett külön kiemelendő a palóc munkaközösség megszervezésében, irányításában kifejtett közel két évtizedes áldozatos munkája.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 13. alkalommal Bakó Ferencnek ítéli oda.

Budapest, 1983. május 25.

Paládi-Kovács Attila s. k.
főtitkár

Balassa Iván s. k.
elnök

III.

Paládi-Kovács Attila: Főtitkári beszámoló

A Magyar Néprajzi Társaság ma tartja 95. közgyűlését, s ez a szám már a közelgő centenáriumra kell hogy figyelmeztessen bennünket. Ma azonban először a legutóbbi tisztújító közgyűlés óta eltelt egy esztendő társasági eseményeiről, rendezvényeiről kell beszámolnom. A tisztújítás Társaságunk szervezeti felépítését, választmányának, titkárságának, szakosztályainak munkarendjét nem érintette, ezért munkáját hagyományai szerint, zökkenőmentesen folytathatta. Változatlanul élvezte a Magyar Tudományos Akadémia testületileg illetékes Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és az ágazatilag-illetékes Társadalomtudományi Főosztályának a figyelmét, megértő támogatását.

A választmány a legutóbbi közgyűlés óta 6 alkalommal ült össze, sorrendben a következő napokon: 1982. jún. 23., okt. 6., nov. 24., 1983. febr. 23., márc. 30., ápr. 27-én. A választmányi ülések napirendjén a Társaság mindennapos működésével kapcsolatos ügyeken túlmenően szerepeltek olyan témák is, mint a Társaság jelenlegi és tervezett kiadványai, folyóiratainak szerkesztési gondjai, a Györffy-centenárium előkészületei, új szakosztály létrehozásának terve stb.

Az elmúlt esztendőben két jelentős konferencia társrendezőjeként és két centenáriumi emlékülés rendezőjeként szolgálta a Társaság szakunk, a néprajztudomány ügyét. 1982. szept. 10—12-én Tatán rendeztük meg a TIT és a helyi szervek közreműködésével az *Ethnographica Pannonica VII. nemzetközi konferenciáját*. Az osztrák, a jugoszláv és magyar etnográfusok részvételével folyó munkát, amely a pannóniai térség népeinek jobb megismerésére irányult, Társaságunk a jövőben is támogatni kívánja. Ezért a választmány állandó bizottságot jelölt ki a Pannonica-konferenciákkal és a nemzetközi kapcsolattartással felmerülő feladatok ellátására. Az említett tatai konferencia szervezését a Néprajzi Társaság elnökének, főtitkárának támogatásával *Barabás Jenő* végezte, *Körmendi Géza* barátunk hathatós helyi közreműködésével. A tatai konferencia előadásainak kötetbe rendezése folyamatban van.

1982. november 19—20-án Debrecenben a TIT-tel és helyi szervekkel közös rendezésben valósult meg a „*Magyar néprajzi kutatások a szomszéd országokban*" címmel tartott konferenciánk. Ez az országos, sőt határainkon túl is érdeklődést kiváltó tudományos rendezvény szintén jól szolgálta a kitűzött célt. Számba vette az elmúlt tíz esztendő eredményeit, felmérte a tennivalókat, s inspirálta a további kutatásokat ebben az igen fontos tematikában. A tucatnyi előadás felsorolására nincs terünk — megjelentetésük folyamatban van. A konferencia két fő szervezője *Balassa Iván* és *Ujváry Zoltán* volt.

1928. október 5-én Kalocsán *Viski Károly emlékülést* tartottunk, amelynek előadásait *Vargha László, Kodolányi János, Kósa László* és a házigazda *Bárth János* tartották.

Nagy közönségsikert aratott az Akadémia épületében 1983. január 26-án tartott *Kodály Emlékülés*, amelyen nyolc előadás hangzott el. A két fő referátumot *Vargyas Lajos* és *Rajeczky Benjamin* tartotta, a többit az MTA Zenetudományi Intézetének fiatal gárdája. Társaságunk szorgalmazza az Emlékülésen elhangzott előadások megjelentetését is. Ezt a rendezvényt a Folklór Szakosztály elnöke, *Martin György* szervezte meg.

A beszámolási időszakban történt a *XI. Önkéntes Gyűjtőtalálkozó* más szervekkel együtt végzett előkészítése. A Találkozót — mint ismeretes — 1983. július 4—7. között

Gödöllőn tartják meg. A szükséges előkészületek megtörténtek, a meghívók és a program már eljutott a Társaság tagságához is. Bízunk a rendezvény sikerében. A szervezés oroszlánrészét most is, akárcsak az elmúlt évtizedekben, *Morvay Péter* és *Halász Péter* végezte.

Az említett évfordulók alkalmából Társaságunk megkoszorúzta Viski Károly és Diószegi Vilmos sírját, aki ebben az évben lenne 60 esztendős. A megemlékezéseket Vargha László, illetve Kodolányi János alelnök tartotta. Itt említem meg, hogy a Folklór Szakosztály az ősz folyamán Diószegi Vilmos emlékülést fog tartani, erre az előkészületek már megkezdődtek.

További rendezvényeink:
Plenáris ülést tartottunk
1982. nov. 24-én, *Kodolányi János:* Uralisztikai kutatásaink a néprajzban.
Szakosztályülések:
Anyagi Kultúra Szakosztály:
1982. nov. 10. *Füzes Endre:* Eredmények és feladatok a parasztporta épületeinek kutatásában.
1983. máj. 18. *Égető Melinda:* Közösségi rend és paraszti önkormányzat a hegyközségi törvényekben.
Társadalomnéprajzi Szakosztály:
1982. okt. 27. *Vargyas Gábor:* Néprajzi kutatóúton Új-Guineában (vetített képekkel)
1982. dec. 15. Vitaülés a Gondolat Kiadó tájmonográfia sorozatáról.
Nemzetiségi Szakosztály:
1983. márc. 2. *Mukicsné Kozár Mária:* Adatok a magyarországi szlovének (vendek) néprajzi kutatásához.
1983. ápr. 20. *Andrásfalvy Bertalan:* Gondolatok — néprajzi csoportok, nemzetiségi csoportok összekapcsolódásáról (szerep és öntudat).
Önkéntes Gyűjtő Szakosztály:
A szakosztály üléseit a Hazafias Népfront Honismereti Bizottságával közösen tartotta a Hazafias Népfront székházában.
1982. nov. 17. *Csáky Károly* (Ipolyság): Hiedelmek és szokások az Ipoly mentén.
1982. okt. 29. *Fábián Margit:* László Márton kéziratos könyve (egy bukovinai székely népi kézirat).
1983. febr. 16. „A néprajz és a honismereti tábor" c. ülésen előadók voltak: *Hintalan László, Kóka Rozália* és *Lukács László.*
Folklór Szakosztály:
1983. jan. 26. Kodály Emlékülés „Kodály és a népzene" címmel
Vargyas Lajos: Kodály, a nemzeti géniusz.
Rajeczky Benjamin: Kodály és a Magyar Néprajzi Társaság.
Sz. Farkas Márta: „Kodály: Voyage en Hongrie".
Szalay Olga: Kodály, a népdalgyűjtő.
Paksa Katalin: Gyermekjátékok és jelesnapi szokásdalok Kodály kórusműveiben.
Bereczky János: Kodály népdalfeldolgozásainak hitelessége.
Domokos Mária: „Népzene és zenetörténet".
Olsvai Imre: Kodály és más népek zenéje.

Feltűnhet a felsorolás hallatán, hogy a szakosztályok ülésein az elmúlt évben kevesebb előadás hangzott el, mint egyes korábbi esztendőkben. Ezt a tényt többféleképpen lehet értékelni. Mi úgy értékeljük, hogy az említett konferenciák és emlékülések színvonalas, nagy visszhangot kiváltó előadássorozatai bőven kárpótolnak bennünket az elmaradt szakosztályülésekért. S ha az ülések anyagának megjelentetése is sikerül, elégedettek lehetünk a Társaság aktivitásával. Tanulságos tény, hogy szakosztályi üléseink közül is a több referátumot felvonultató, a szélesebb szakközönséget érintő ülések váltották ki a legnagyobb visszhangot.

Örömmel számolhatok be arról, hogy az MTA Társadalomtudományi Főosztálya múlt év őszén anyagi támogatást nyújtott az 1981-ben, Hódmezővásárhelyen tartott vándorgyűlésünk anyagának megjelentetéséhez. A kötet várhatólag még ebben a naptári évben kijön a nyomdából. Tálasi István szakmai támogatásával Tárkány-Szücs Ernő végezte a szerkesztés munkáját.

Felmerült új néprajzi könyvsorozat kiadásának terve is. A választmány által elfogadott tervezetet benyújtottuk a Mezőgazdasági Kiadónak, s bár a sorozat még nem kapott zöld utat, remény van a NATURA-nál több néprajzi mű megjelentetésére. Kezdeményező lépéseket tett a Társaság elnöke más kiadóknál is. Az Akadémia anyagi támogatását kértük az önkéntes gyűjtőmozgalmat támogató, főként kérdőíveket, gyűjtési

útmutatókat, bibliográfiákat tartalmazó önálló füzetsorozat kiadására. Társaságunk szakfolyóirata, az Ethnographia a megszokott igényes szerkesztésben, az új kutatási irányokra, kísérletekre érzékenyen reagálva folyamatosan megjelent. A Néprajzi Hírek az éves néprajzi bibliográfia közreadásával tölt be fontos funkciót. Eredeti célkitűzését, a gyors hírközlést azonban a jelen viszonyok között nem képes megvalósítani. Folytatódott a nemzetiségi kiadványok megjelentetése. Szerkesztésüket zömmel Társaságunk tagjai végezték és végzik, de a Tankönyvkiadó megbízásából.

A tagrevízió óta a Néprajzi Társaság taglétszáma némileg csökkent, de változatlanul a legnagyobb létszámú társadalomtudományi társaságok egyike, s növekvőben van. Taglétszámunk jelenleg 817 fő, a tavalyi közgyűlés óta 18 új tagot vettünk fel.

Fájdalommal számolunk be hazai és külföldi tagtársaink elhunytáról. Gyászoljuk *Borsai Ilona*, *Domanovszky György*, *Pesovár Ferenc*, *Vincze István* tagtársunkat, *Gergely Pál* tiszteleti tagot. A Magyar Néprajzi Társaság külföldi tiszteleti tagja, régi barátja volt *Robert Wildhaber* svájci, *Niilo Valonen* és *Toivo Vuorela* finn professzor. Hazai és külföldi tagtársaink halála a Társaság érzékeny vesztesége. Emléküket kegyelettel őrizzük . . .

Tisztelt Közgyűlés! Nincs időnk arra, hogy a Társaság szerteágazó tevékenységének minden részletéről számot adjunk. Azonban az elmondottak is bizonyságul szolgálhatnak arra, hogy Társaságunk az elmúlt esztendőben hű maradt az elődök által kitűzött célokhoz, híven szolgálta a népnek, köztük első helyen a magyar nép tudományos megismerésének ügyét. Megnyugvásra még sincs okunk, mert szorítanak bennünket a sorjázó feladatok. Az első mozgolódás után határozott lépésekkel kell előkészíteni Györffy István születési centenáriumának megünneplését. Nem elégedhetünk meg langyos elemzésekkel, hanem komolyan számot kell vetnünk Györffy tudományos és politikai örökségének értékével, s ezen értékeket társadalmi méretekben kell tudatosítanunk. Sürgősen meg kell határozni a Társaság alapításának százéves évfordulójáig ránk váró feladatokat is. Méltók csak akkor lehetünk az alapító elődökhöz, ha 1989-re a rendelkezésre álló források alapján megírjuk és kiadjuk a Társaság történetét oly módon, ahogyan az Akadémia történetét feldolgozó munkaközösség írta meg a Tudós Társaság 150 évét.

A hagyományok ápolása, az elhunytakat megillető kegyelet s az élőknek kijáró tisztelet, a tudományos értékrend védelme Társaságunk örök, szép feladata. Gondolnunk kell azonban a jövőre is. Főként a tehetséges fiatalok támogatásával, foglalkoztatásával építhetjük a szak jövőjét, s azzal, ha az eddiginél is több teret kínál a Társaság új módszerek, témák és kutatási irányok számára. Ezzel a mondattal azonban nem az öncélú elméletieskedésnek, a tudományt játszadozássá alacsonyító kísérletezgetésnek kérek támogatást, hanem a felelős, a tudományos etikának eleget tevő, a néppel, egész társadalmunkkal szemben elkötelezett, becsületes munkának. Csak ily módon erősíthetjük szakunk társadalmi presztízsét, a hazai és nemzetközi tudományos tekintélyét, és csak így alapozhatjuk meg a közműveltségbe táplálandó mondanivalónkat, amivel a bennünket fenntartó magyar népnek szolgálunk.

Kérem beszámoló jelentésem elfogadását.

Budapest, 1983. május 25.

Paládi-Kovács Attila s. k.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés a Magyar Néprajzi Társaság 1983. évi 95. Közgyűlésének

A Magyar Néprajzi társaság az 1982. év folyamán 338.800 forinttal gazdálkodott.

Ebből az összegből a Magyar Tudományos Akadémia támogatása	230 000 Ft volt,
saját bevétel tagdíjakból	34 400 Ft,
bevétel kiadványok eladásából	20 100 Ft,
az 1981. évi pénzmaradvány	54 300 Ft.
Összesen:	338 800 Ft, ebből az
1982. évi kiadások összege:	193 700 Ft
Pénzmaradvány 1982. december 31-én:	145 100 Ft

Ezt a magas pénzmaradványt az indokolja, hogy a negyedik negyedévben kapott póthitelt már 1982-ben nem tudtuk felhasználni. A póthitelt az 1981. évi, hódmezővásárhelyi vándorgyűlés előadásainak megjelentetésére bocsátotta az Akadémia rendelkezésünkre. A kiadvány szerkesztési, lektorálási munkálatai megkezdődtek, és további támogatás reményében nyomdai megjelentetésre az anyagot az év folyamán előkészítjük.

A Társaság 1982. évi kiadásai is a folyamatos működéshez kapcsolódnak, így pl. a tagoknak rendszeresen megküldött tájékoztatók, meghívók, Néprajzi Hírek készíttetése és postai költség (a postaköltség az év folyamán 16 000 Ft, a Néprajzi Hírek előállítása 80 000 Ft volt). Ebben az évben készíttette el a Társaság az Ortutay Gyula Emlékéremhez tartozó díszoklevelet és a Jankó János Díj oklevelét, ezzel kapcsolatos kiadásunk 20 000 forint volt.

Az 1982. év folyamán 20 000 forint támogatást nyújtott a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, nemzetiségi néprajzi kutatásokra, a kutatási eredményeknek a Nemzetiségi Szakosztály ülésein történő bemutatására.

Az 1983. év eltelt első öt hónapjáról a következő tájékoztatást tudjuk adni: 182 000 forint kiadást tervezett a Társaság az 1983. évre, ebből a Magyar Tudományos Akadémia támogatása 127 000 forint, tagdíjakból és kiadványok értékesítéséből 55 000 Ft bevételt terveztünk. Saját bevételi tervünket az eltelt néhány hónapban 55%-ban már teljesítettük, tagtársaink a mai napig közel 30 000 forint tagdíjat fizettek be a Társaság számlájára.

A Társaság munkáját, működését segítő mindennemű támogatásért ezúton is köszönetét fejezi ki a Társaság vezetősége.

Budapest, 1983. május 25.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése az 1983. évi 95. Közgyűlésnek

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 94. Közgyűlése által megválasztott számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés, és lelkiismeretes munkájáért szavazzon köszönetet.

Budapest, 1983. május. 25.

Bodó Sándor s. k.
ellenőr

Bellon Tibor s. k.
számvizsgáló

Hegyi Imre s. k.
számvizsgáló

ISMERTETÉSEK

Tőkei Ferenc (szerk.): **Őstársadalom és ázsiai termelési mód.** Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1982. 729 l.

Bodrogi Tibor

Az először 1976-ban megjelent tanulmánykötet második, bővített kiadása a korábbi néggyel szemben tizenegy, közöttük hét új írást tartalmaz. A TŐKEI Ferenc által írt *Bevezetés* szövege változatlan, mindössze rövid kiegészítés járul hozzá, amelyben a szerkesztő indokolja az újabb kiadást: az első változat rövid idő alatt elfogyott, ugyanakkor az orientalisztikai kutatócsoport tovább folytatta új munkatársakkal gyarapodva vizsgálatait, így helyénvaló, hogy egy jelentősen bővített munkát (az első kiadás 345 oldalon jelent meg) adjanak közre. A munka két kiadása között eltelt évek alatt a kutatócsoport tevékenysége megnövekedett, de fokozódott az ázsiai termelési mód különféle megjelenési formái iránti interdiszciplináris érdeklődés, különösen az egyetemes néprajz és az ókortudomány felől. Bár a kötet szerzői általában szűkebb szakmájuk részletkérdéseivel foglalkoznak, tanulmányaikat „alapelvként fűzi össze . . . az a felfogás, hogy az archaikus civilizációkat az őstársadalom felől kell megértenünk" — írja TŐKEI Ferenc a *Bevezetés* kiegészítésében.

Az ázsiai termelési mód komplex problematikáját jól mutatják az új tanulmányok, amelyek az etnológia felé is nyitást mutatnak, vagy éppenséggel kifejezetten etnológiai jellegűek. ECSEDY Ildikó régészeti és írásos anyagok alapján tisztázza azt a kérdést, milyen volt *Főváros és faluközösség a kínai történelem kezdetén*, bemutatva azt a településszervezési folyamatot, amely „'városforradalmat' ugyan nem hoz s igazi városokat még kevésbé, de amely a kínai föld neolit korszakának csúcsát és a szó szorosabb értelmében vett kínai civilizációnak a kezdetét jelenti".

Az ázsiai termelési módból az antik formába való átmenet igen fontos problémáját taglalja SARKADY János *A pylosi földbirtokviszonyok kérdéséhez* c. tanulmánya. SARKADY az alapvető források újravizsgálatát elvégezve vázolja fel azt az átmeneti helyzetet, amelyben „Az eredeti közösségekből már erőteljesen egyéniesedő földhasználatú és birtoklású földműves-közösségek alakultak ki bonyolult, részben már az antik formát előlegező belső tagolódással". A szerző megállapításai hasznosan járulnak hozzá a földtulajdon és -birtoklás/használat történetének alaposabb történeti megismeréséhez.

Hasonló problémát vet fel SIMON Róbert: *Az arab történeti mozgás tendenciáihoz. A tulajdonviszonyok és államiság kérdéséhez* c. írása is. Reméljük, a szerzőnek lesz lehetősége arra, hogy egy nagyobb munkában bővebben kifejtse itt felvázolt téziseit.

A korai társadalomszerveződés alapvető kérdését bontja ki U. KŐHALMI Katalin *Nomádok várai földművesek földjén. (Egy nomád törzsszövetség szerveződésének útja.)* c. tanulmánya. A törzsszövetség jelentősége az általános társadalomszervezeti fejlődésben L. H. MORGAN 1851-es *(The League of the Iroquois)*, majd 1877-ben megjelent *Ancient Society* (magyar kiadása 1961.) c. munkái óta jól ismert, a különféle változatok ábrázolására és elemzésére azonban a kutatás nem fordított különösebb figyelmet. Ezt a hiányt pótolja részben U. KŐHALMI Katalin — ha szabad így mondanunk — „esettanulmánya", amelynek ugyancsak folytatását várjuk.

Új színt jelent az ázsiai termelési mód világméretű vizsgálatában két amerikanisztikai tanulmány. BOGLÁR Lajos *A prekolumbián „magaskultúrák" kialakulásához: Chavín civilizációja* című írása ugyanúgy hasznos hozzájárulás a társadalomfejlődés általános problematikájának jobb megismeréséhez, mint PAULINYI Zoltán *Főváros az aztecák előtti Közép-Mexikóban* című alapos tanulmánya. ECSEDY Csaba újabb írása *Az ázsiai termelési mód Afrikában* címmel a tematika további vizsgálatához szolgál hasznos gondolatokkal.

Az eddigi eredmények ismeretében várakozással tekintünk az orientalisztikai munkaközösség további, az ázsiai termelési móddal foglalkozó, az interdiszciplináris megközelítést még jobban felhasználó kiadványai elé.

Matolcsi János: Állattartás őseink korában. Gondolat. Budapest, 1982. 332 l., 102 ábra, 46 táblázat

Balassa Iván

Alig vettem kezembe MATOLCSI János új könyvét, máris megkaptam a megdöbbentő hírt, hogy hatvanadik életévében örökre eltávozott körünkből akkor, amikor az utóbbi évtizedben felhalmozott hatalmas anyagának, feltárt forrásainak rendszeres értelmezéséhez és kiadásához foghatott volna. A Szovjetunióban végzett kutatásainak nagyobb része, itthoni eredményeinek többsége így örökre kiadatlan marad, hiszen ha valaki meg is kísérli jegyzeteinek, ásatásainak közreadását, az semmiképpen sem lehet olyan értékű, mintha e munkát saját maga végezte volna el. Éppen előttünk fekvő új könyve mutatja, hogy milyen súlyos az a veszteség, ami halálával elsősorban az archeozoológiát, a magyar őstörténeti kutatást és más tudományágakat, így közte a néprajzot is érte.

A magyar őstörténet kutatásában korábban a nyelvtudomány, majd egyre inkább a régészet vitte és viszi a vezető szerepet, és az ismeretekhez igyekeznek más tudományszakok is hozzájárulni. Ezek között mintegy két-három évtizede az archeozoológia egyre jelentősebb eredményeket mutat fel, hiszen a háziállatok jellegének, tulajdonságainak a csontleletek alapján történő megállapítása nagymértékben hozzájárulhat egy-egy korszak gazdasági körülményeinek tisztázásához. MATOLCSI János e könyvében nemcsak jelentős és eddig soha nem ismert anyagot adott közre, hanem olyan módszertani kérdéseket is kidolgozott, melyekből nemcsak az archeozoológiai kutatás tanulhat, hanem másokkal együtt a néprajztudomány munkatársai is. Így többek között megállapította, hogy a különböző állatfajok domesztikációja nemcsak egy-egy központban történhetett, ahonnan a fajok nagyobb területre elterjedtek, hanem több központ is lehetett (8.). Ez a megállapítása alátámaszthatja azt a felfogást, mely a munkaeszközök, tárgyak kizárólagos diffúziós elméletével szemben, több központ lehetőségét is elismeri, de a terjedés fontosságát sem tagadja.

A munka bevezetőjében szól a háziállatok domesztikációjának kérdéséről és arról, hogy az milyen nagy változást hozott az állatok méretében, a csontok formájában és nem utolsósorban abban, hogy a fajták sokkal nagyobb száma jött létre, mint az a megfelelő vadállományban tapasztalható volt. „A domesztikáció jelentősége a mélyreható kultúrtörténeti, gazdasági és biológiai következmények miatt olyan nagy, hogy az csak a mai kor kiemelkedő tudományos és technikai felfedezéseinek jelentőségével hasonlítható össze. Az emberiség az állatok tenyésztésbe vételével és a növénytermesztés megindításával tért rá a termelőgazdálkodásra, s voltaképpen ezzel tette meg az első lépéseket a mai életmód felé vezető úton" (11.). Az elvi és módszertani kérdések tisztázása és ezeknek az egész könyvön végighúzódó következetes alkalmazása a mű egyik legnagyobb erénye, mely azt lényegében kézikönyvvé avatja.

A hatalmas anyagot feldolgozó munka elsősorban annak a több mint féléves tanulmányútnak az eredménye, melyet a szerző a Szovjetunió azon múzeumaiban (Moszkva, Leningrád, Kiev stb.) tett, ahol archeozoológiai ásatási leleteket dolgozhatott fel. Ezek arról a vidékről származnak, ahol a magyarok elődei, illetve a magyarok megfordulhattak. Ezt egészítette ki a gazdag, de nálunk kevésbé ismert orosz és szovjet irodalommal, a magyar, illetve más országok korábban elért eredményeivel és mindazzal a tapasztalattal, amit az ásatások során maga is szerzett. Így többek között részt vett a Majack környékén végzett szovjet—magyar régészeti kutatásokban is.

E hatalmas anyagot három terület, illetve korszak köré csoportosította. Legrészletesebben és a legtöbb korszakon keresztül foglalkozik a *Közép-Volga vidékével* (41—185.), hiszen ez az a terület, mely a finnugorság, közelebbről a magyarság kialakulásában olyan nagy szerepet játszott. Bemutatja a földrajzi sajátosságokat a jégkorszak után és a klímaváltozásokat a holocén korszakban, majd rögzíti e területnek az általánostól eltérő régészeti korszakait. Az újkőkori életformát és az állattartásra való áttérést és az ehhez kapcsolódó gazdasági viszonyokat részletesen elemzi, ennél a területnél a néprajzi vonatkozások is többször előkerülnek. Alapelvként ugyanis leszögezi, hogy „Archeozoológiai szempontból a háziállattípusok meghatározásának jelentősége főként a régészeti korok gazdasági viszonyainak vizsgálatánál van. Az egyes alkati típusok ugyanis jellemzőek lehetnek bizonyos kultúrákra, vidékekre; ráirányíthatják a figyelmet a különböző területeken élő népek kapcsolatára és megmutathatják az állattenyésztés irányát, az állatállomány jellegét, összetételét" (15.). Így részletesen foglalkozik az újkőkori és a későbbi halászat, vadászat, gyűjtögetés kérdésével, a domesztikáció helyi vonásaival, az állatállomány fajainak egymáshoz való számszerű viszonyával, majd

a későbbiekben a földművelés megjelenésével és annak az állattartással való összefüggésével. Nyomon kíséri az állattartást a Közép-Volga vidékén a középkorban is, egészen a tatár hódításig. Mindezen kutatásokból nagy körültekintéssel és alapossággal a magyar vonatkozásokat kiszűri, illetve a középkori összehasonlításra lehetőséget szolgáltat abban az időben, amikor a magyarok már e vidékről messze távoztak.

A második nagy fejezet az *Állattartás a ligetes és a füves steppén a középkorban* (186—228.) címet viseli, és itt már elsősorban a magyarokat igyekszik a középpontba állítani. A fejezet bevezetésében olyan, véglegesen még nem tisztázott terminológiák kérdését is felvetette, mint „nomád", „félnomád" stb. Részletesen elemzi a szaltovo—majacki kultúra háziállat-világát és általában gazdálkodását. Ezt nemcsak a szovjet irodalom, de saját tapasztalatai alapján is tehette, hiszen az e tájon végzett nagyszabású ásatások háziállat-maradványait jól ismerte. A IX. század első felében a magyarok elhagyták Levédiát, és attól nyugatra, Etelközben telepedtek le. Bár a magyarokhoz kétségtelenül kapcsolható lelőhelyet e területen sem tártak fel, de a vidéken előkerült csontleletekből sok érdekes következtetést tudott levonni. A ligetes steppéről a füves steppére átköltözött magyarok állatállományában emelkedett a szarvasmarha aránya 7—8%-kal, ezzel szemben a sertésállomány csaknem 10%-kal csökkent, amit a környezetváltozással, esetleg a vándorlással lehet magyarázni. Ebben az időben már a földművelés is jelentős szerepet játszott ezen a területen.

A könyv nem a legterjedelmesebb, de nagyon fontos fejezete *A honfoglaló magyarok háziállatai*ról (229—285.) szól, melyben az eddigi publikációkon kívül a saját ásatásait is felhasználta, különösen pedig azt a gazdag csontleletet, mely a László Gyula által vezetett felgyői (Csongrád m.) ásatások több mint két évtizede alatt került felszínre. E munkában 1970-től kezdve maga is rendszeresen részt vett. (Ezek, sok más régészeti és récens csontanyaggal együtt a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Matolcsi János alapította Csontgyűjteményében találhatók.) Egy nagyszerű grafikon segítségével *(78. ábra)* jól érzékelteti a szarvasmarha-állománynak a Kárpát-medencében bekövetkezett növekedését, míg a juh és kecske arányszáma csökkent, akárcsak a sertésé is. A ló és a baromfi aránya viszont az ásatásokból előkerült csontok tanúbizonysága szerint emelkedett.

Ezek után a honfoglaló magyarok háziállatait sorra véve igyekszik válaszolni azokra az alapvető kérdésekre, melyek régóta foglalkoztatják a szakembereket. Így többek között ír arról, hogy milyen volt honfoglaló őseink lova, szarvasmarhája, sertése; megállapítja, hogy sem puli, sem komondor nem fordul elő a kutyacsontok között, ezzel szemben az agár és a kuvasz megtalálható. Számos új megállapítást tesz, eddigi feltevéseket utasít el, illetve olyan elméleteket erősít meg, melyekhez korábban nem állott megfelelő mennyiségű bizonyító anyag rendelkezésre. Mindezt nagyon szigorú kritikával megrostált anyag és irodalom alapján teszi. Ez a könyv nagy érdeme, mely biztosítja megállapításainak tartós voltát, illetve lehetőséget nyújt rájuk építve újabb eredmények eléréséhez.

Matolcsi János könyve alapvetően természettudományi beállítottságú, de példa arra is, hogy az ilyen jellegű kutatást nem lehet a társadalomtudományoktól elválasztani, mint ahogy a tudós szerző is az utóbbi tudományszakok eredményeinek széles körű felhasználásával jutott el eredményeihez. Teljesen egyet lehet érteni azzal a célkitűzéssel, melyet könyvével kapcsolatban bevezetőben említ: „Amidőn a mostani munkában összefoglaljuk a régészeti állattan körében folytatott őstörténeti kutatások eddigi eredményeit és kísérletet teszünk azoknak a fontosabb történeti eseményekkel való egyeztetésére, abból a sokszor hangoztatott tudományos szükségletből indulunk ki, hogy a magyar őstörténetírásnak jelenlegi helyzetében minden elérhető adatra szüksége van. Ezért népünk távoli múltjába világító adatok további feltárása valamennyi közreműködő tudományszak kutatóinak egyaránt fontos feladata. A kialakult körülmények között mégis különösen megnövekedettnek tűnik a kapcsolódó természettudományi bizonyító anyag jelentősége, egyéb okok mellett azért is, mert a magyar őstörténetben — az antropológia tárgykörét kivéve — ennek hiánya a legnagyobb mértékű" (10.).

Célkitűzéseit e művében Matolcsi János sikerrel megvalósította. Egyesíteni tudta azt a két nehéz feladatot, hogy a szakember újat kapjon e könyvben, de az általános érdeklődő számára se legyen megemészthetetlenül nehéz olvasmány — amit tanulmányának tömör és szép magyar nyelve is biztosít. Ha e könyvvel sajnos egy, még további jelentős eredményeket ígérő tudományos pálya végleg le is zárult, az eddigi eredményeket még sokáig fogja használni számos tudományág.

Шнирельман, В. А.: Происхождение скотоводства. Культурно-историческая проблема. (Az állattartás eredete. Kulturális és történeti kérdés.) Наука. Москва, 1980. 316 l.

Tagányi Zoltán

Az állattartás eredetének kérdése fölveti, hogy az egyes termelési ágak, az állattartás és földművelés egymáshoz való történeti viszonya milyen, és vajon az állattartás megelőzhette-e a földművelést avagy sem. A XIX. századi nézetek szerint az állattartás a földművelést megelőzte volna és ez a vadászatból alakult volna ki. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy már a mezolitban ismert volt a kutya, és hogy a legkorábban domesztikált állat a kutya és a sertés lett volna. A rénszarvas tartása esetében úgy tűnik, hogy a specializált vadászatból alakult ki a domesztikáció. Továbbá, a domesztikációban bizonyos szakrális megfontolások is megfigyelhetők volnának, és a totemisztikus hiedelmekkel s elsősorban a bika kultuszával (és más állatok kultuszával) együtt ezek is a vadászatból alakulhattak ki.

A valóságban azonban a domesztikáció elsősorban a marha domesztikációjával alakult ki, és ez az állattartás a neolitikus forradalommal együtt jelent meg, mint ahogy Childe kimutatta. Ugyan Childe nevéhez szokták kötni a domesztikáció kezdetének meghatározását, azonban már tőle függetlenül, a szovjet Bukinics az állattartás és a domesztikáció kialakulását a földműveléssel hozta kapcsolatba. Így elsősorban Childe kutatásai alapján megdőlt az a tézis, miszerint a vadászatból alakult volna ki az állattartás. A korai domesztikációs központok egyben a földművelési újítási központokkal is kapcsolatosak Elő-Ázsiában és a Balkánon. A domesztikált marha előfutára „bos primigenius bojanus" az elő-ázsiai központban jelent meg, ennek ázsiai változata a „bos primigenius nomadicus" és afrikai változata a későbbiekben „bos primigenius opisthonomus". A sertésfajták között is felfedezhető az elő-ázsiai központban először domesztikált „suus vittatus", s ennek későbbi változata Dél-Ázsiában a „suus cristatus". Ezen domesztikációs újítási központban a növénytermelés területén is újításokat figyelhetünk meg. Így a kisázsiai központban megjelenik az egysoros gabona a „triticum monococcum", továbbá a Zaragosza vidékén és a Balkánon vadon növő „triticum diccocum", tönke féle gabonafajta. Ebben az újítási központban tűnik fel az árpa is.

Nagyon helyesen, a könyv ennek az újítási központnak az eredetét a pleisztocén végén kialakult állapottal hozza kapcsolatba, amikor klimatikus változások révén az említett állatok vadászatára és fokozatos domesztikációjára került sor, és a jelzett növényeket is előszeretettel gyűjtögették. Így a betakarító népek stádiumában jelenhettek meg ezek a kultúrák és ezek az állatok, a neolitikumban, a pleisztocén után, a kisázsiai Chatal Hüjük leletanyagában, az i. e. VIII—VII. évezredben. Elsősorban ebből az újítási központból terjedhetett el ezen állatok tartása a VI. évezredben a Kaukázus vidékére, és a Kaspi-tenger környékére. Így ebben az időben a domesztikáció kezdete határozottan a kisázsiai területen megfigyelhető mezőgazdasági forradalommal hozható kapcsolatba. A további központok jóval későbbi eredetűek. Afrikában a Nílus vidékén az állattartás csak az i. e. V. évezredben jelenik meg, a hamiták nomadizmusa az i. e. I. évezredre tehető, amikor is a mezőgazdaságilag művelt növényük a köles volt. A kelet- és délkeletázsiai központok szintén későbbiek. A bivalyok domesztikációja Kínában az i. e. IV—III. évezredben figyelhető meg, Melanéziában, Polinéziában a gumós növények termelésével és az édesburgonya művelésével a sertés az i. e. V. évezredben jelenik meg. A mezoamerikai kultúrák állattartása még sokkal későbbi, ezekben a láma és a vad sertés domesztikációja az i. e. III. évezredben jelenik meg.

Az etnográfiai adatok alapján ismert Pápua Új-Guinea-i sertéstartás aránylag késői jelenség. Az észak-amerikai indiánoknál a domesztikáció elsősorban európai hatásra következett be a XVII. században, és annak is a 70-es és 80-as éveiben.

A mezőgazdasági és állattartási újítási központok felvázolásából látható, hogy nem tartható fenn az az álláspont, mely szerint a vadászatból alakult volna ki a domesztikáció. Egyedül egy esetben, a rénszarvas tenyésztése esetében figyelhetjük meg, hogy ez a vadászatból alakult ki, azonban ez lokális jelenség, és nem általános modell az állattartás kialakulására.

Külön kérdés a nomadizmus genezise. A nomádoknál a hús használata későbbi jelenség, elsősorban a tejhasználat általános. A szerző a kancatej nyerését a szkítákkal hozza kapcsolatba az i. e. V. évszázadban. Azonban Childe kutatásai alapján feltételezhető, hogy a kisázsiai neolitikumban a marha tejhasználata már valószínűleg létezett. Így

tehát a tejhasználat kezdete korábbi időszakokra vezethető vissza, a földművelés geneziséhez.

A munkának helyes megállapítása, hogy a nomadizmus az állattartásban késői jelenség, és a földműves és nomád kultúrák közötti szimbiózis és egymásra való hatás nagyon késői eredetű.

Калоев, Б. А.: Земледелие народов Северного Кавказа. (Az Észak-Kaukázus népeinek földművelése.) Наука. Москва, 1981. 248 l., rajzok, fényképek; 21 néprajzi térképlap

Istvánovits Márton

Ciszkaukázia 20—25 etnikus közössége (Dagesztánt nem öleli föl), mintegy nyolc milliónyi lakosság (pontos adatokkal nem rendelkezünk; e lakosság nagyobbik felét az oroszok—ukránok teszik ki immár néhány százada) agráretnográfiájának alapvető szféráiról kísérelt meg a szerző (a SZUTA Etnográfiai Intézetének főmunkatársa, a szovjet néprajzi Kaukázus-kutatás egyik legismertebb képviselője) összefoglaló áttekintést nyújtani könyvében, — a neolitikumtól századunk 20-as éveiig. Nem kis bátorságra volt szüksége ekkora vállalkozáshoz: a térség népeinek rendszeres etnográfiai kutatása — az itt élő őslakosság nagyon szomorú történelmi sorsa következtében — igen későn kezdődött, sőt, voltaképpen jelenleg sem folyik zökkenőmentesen; semmiképpen sem olyan mértékben, amennyire a régió etnohistóriai, kultúrtörténeti (egyetemes, de akár magyar őstörténeti is!) jelentősége indokolná. A monográfia főleg az oszétok, valamint adygék és kabardok nálunk „cserkesz" néven ismert népek néprajzi anyagára támaszkodik.

Калоjев, könyvének előszava szerint, a *regionális néprajzi atlasz* egyik lépésének tekinti munkáját (nem első lépés, tudomásunk van vonatkozó előmunkálatokról már az állattartás, építkezés, viselet és más részterületekre; a szovjet néprajztudományban egyáltalán a regionális-areális vizsgálatok erőteljes fellendüléséről az utóbbi időszakban). Nem is tárgyalja — mint talán a mű címéből várnánk — az agráretnográfia egész kérdéskörét, még csak a kartografizálható kérdések mindegyikét sem; öt fejezetében a földművelés néprajzi vizsgálatának következő alrendszereit mutatja be: I. a földművelési rendszereket; II. termesztett növénykultúrákat; III. talajművelő eszközkészletet; IV. gabona betakarítás, nyomtatás-cséplés-szelelés szerszámait; tárolásra szolgáló építményeket, őrlő készségeket; IV. a földműveléssel kapcsolatos hiedelemvilágot, rítusokat. E fejezetekben az anyag tálalásának időkerete a „néprajzi jelen"; bizonyára azért tartotta szükségesnek a szerző — a szovjet etnográfia metodológiai princípiumainak receptje szerint is —, hogy a (leg)terjedelmesebb fejezet „Történeti vázlat"-tal kezdje előadásait; ebben a növény-domesztikáció neolit forradalom (az adott térségben az i. e. III. évezred első felétől?) korától hozzávetőleg napjainkig. Óhatatlan persze, hogy ilyen hatalmas idő átfogása az előadást nagyon is egyenetlenné teszi, felesleges volt Калоjевnek olyan látszatra törekednie, mintha „mindent tudnánk": a priori biztos, még Ciszkaukáziánál sokkal intenzívebben kutatott területek esetében is, hogy az interpretálható tényanyag mindig hézagos marad. De nemcsak a tények prezentálása tekintetében egyenetlen ez az előszó, hiátusokkal küszködik az agráretnográfia rész-rendszereinek ábrázolásában is, pl. — amit leginkább hiányolunk itt — a tulajdonviszonyok bemutatásában vagy az agrárkultúrák transzkaukáziai és elő-ázsiai, valamint északi Pontus vidéki kapcsolatainak előadásában, ábrázolásában; sőt a szűkebb térség („Észak-Kaukázia") egy sor etnikuma (görögök, örmények, nogájok, dagesztáni népek stb.) anyagának tárgyalásában.

Az egyes fejezetek tartalmának részletezése itt nem lehet feladatunk. Igen gazdag adattárat nyújt ezekben a szerző, kiaknázva mások számára aligha hozzáférhető archívumokat, ritkaságszámba menő, szerteszét szórt publikációkat. Evvel természetesen hálára kötelezi a szakkutatást, még akkor is, ha adattárát teljesnek aligha tekinthetjük; ha általánosítása mind strukturális-rendszeri, mind történeti-evolúció tekintetében elsőfokúnak tekinthető. Általánosításának alapvető kategóriája a vertikális zonalitás, ami a Kaukázus ökológiai-természetföldrajzi viszonyai közepette kétségtelenül releváns, s nagy erudícióval grúz kutatók dolgozták ki már a XVIII. századtól (Vahusti Багратиони) kezdődően. Mindenesetre helyes lett volna a szerző részéről is annyira hangsúlyozott koordinátát térképlappal szemléletessé tenni. Sajnos, sem külön térképlapja nincs erre, sem a kulturális tények elterjedésének ábrázolására szolgáló lapokon nem tüntette föl a megfelelő természeti-földrajzi zónákat. Meg kell mindazonáltal mondanunk,

a „vertikális zonalitás", akármennyire releváns is, mint tudjuk az eddigi vizsgálatokból, nem tükröződik kizárólagosan KALOJEV térképlapjain: makro-rendező csupán; az egyes zónákon belül megfigyelhetünk „kulturális zárványokat" (egyszer-egyszer ezek ugyanakkor etnikusak is), amelyek nem sorolhatók a megfelelő ökológiai zóna határai közé. Történeti evolúció tekintetében a szerző a vertikális zonalitást — alapjában ismét helyesen — kombinálja az alföld/hegyvidék rendező elvvel, de evvel kapcsolatban sem hallgathatjuk el, hogy a kaukázusi népek civilizáció-történetének legalapvetőbb jellemzője mégis az etnográfiában „másodlagos primitivitásnak" mondott jelenség, az (időben) egyenlőtlen fejlődés extrém ingadozása külső történelmi tényezők durva hatására.

Az egyes fejezetekben a szerző, természetesen, mert néprajzi térképezés a célja, igyekszik a tárgyalt jelenségcsoportok tipológiáját felállítani, ennek eredményét két-két időmetszetben (XIX. sz. második fele, ill. XIX. sz. végétől századunk 20-as éveiig; az intenzitás három fokozatú jelölésével) térképen szemléltetni. Voltaképpen nem róhatjuk fel, hogy a tipológia — sajnos — meglehetősen hézagos: KALOJEV nem támaszkodhatott az ilyenkor nélkülözhetetlen előmunkálatokra sem; továbbá, a regionális etnográfiai atlasz-készítés nem követi azt az utat a SZU-ban, amit általában ilyen munkálatoknál megszoktunk, hogy ti. munkahipotézis érvénnyel készített tipológiát tükröző kérdőívekkel szűk határok közt teljes „jelen"-felvételt rögzítsenek, s azt, további feldolgozás-precizírozás után vigyék fel elterjedéstérképre. Az (egyébiránt igen értékes !) anyagbázis kartográfiai szempontból eklektikus, korrekt tipológiáról itt nem lehet szó azért; forráskritikát is csak korlátozott érvénnyel valósított meg.

Számos további kritikai megjegyzésünk lehetne még KALOJEV művével kapcsolatban, mindezek alapján talán hajlandók lennénk művét elsietettnek tekinteni. Mindazonáltal, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy hasonló amplitúdójú összefoglalással eddig még nem rendelkezünk, hogy a könyvbe a szerző saját, intenzív terepkutatásainak eredményét is beépítette, hogy a szakirodalomban eddig ismeretlen archiválís és múzeumi adatokat tárt fel, összefoglaló terminológiai táblázatokat nyújt, kitűnő illusztrációkat (rajzok és fényképek) kínál stb. — ekkor azt kell leszögeznünk, hogy munkája vitathatatlanul szükséges és aktuális. Minden bizonnyal komoly szerepe lesz abban is, hogy a Kaukázus agráretnográfiai kutatásához kézikönyv gyanánt szolgáljon majd, helyi kutatók munkájának szervezését elősegítse, láttassa-tudatosítsa tudásunk hiátusait, ezáltal felszámolásukra ösztönözzön.

Усенбаев, К. У.: Общественно-экономические отношения Киргизов. Вторая половина XIX-начало XX. вв. (A kirgizek társadalmi és gazdasági viszonyai. A XIX. század második fele és a XX. század kezdete.) Издательство „Илим". Фрунзе, 1980. 281 l.

Tagányi Zoltán

A szovjet tudományban a kelet-ázsiai kutatásoknak hatalmas irodalma van, és ilyen jellegű munkák olvasása után láthatjuk, hogy mi teszi és mi tette indokolttá ezt az érdeklődést. Ebből a könyvből is láthatjuk, hogy a Szovjetunió területén voltak és vannak olyan népek, melyeknek helyzete a fentiekhez hasonló volt.

A kirgizeket a cári adminisztráció a voloszty szervezetben tömörítette, és ezek aulokra bomlottak le, melyek tanácskozó szerve az aul öregjeinek tanácsa, a „top" volt. Egy volosztyban 1000—2000 jurta lehetett, és egy aul 100—200 jurtából tevődhetett össze. A XIX. század második felére a kirgizek gazdasági és társadalmi szervezetére jellemző, hogy a háztartásukban 56,7 százalékot kitevő állattartás mellett a földművelés 16,6 százalékot tett ki, és a további százalékok elsősorban a kézműves termelésre esnek. Így a kihajtásos és legeltetéses használatú földeken és legelőkön kívül megjelennek a folyamvölgyekben a téli kaszálók területén a téli kaszálás, és az időszakos mezőgazdasági foglalkozás. Így a bevándorló orosz telepesek is oda hatottak, hogy a folyamvölgyekben a téli kaszálók övezetében szochás földművelés alakulhatott ki, az általuk már korábban ismert, intenzív öntözéses gazdálkodás mellett, ahol a főbb termékek: gyapot, rizs, burgonya, dinnyefajták, len és a dohány volt. Úgyszintén, az orosz kolonizáció következtében a mezőgazdasági gépek is megjelennek földművelésükben. A kirgizek körében a kusztar (kézműves) jellegű ipar nagymértékben elterjedt, és így a bőr és gyapjú feldolgozása (ugyanis juh- és kecsketartásuk jelentős volt), továbbá a vaskovácsság mesterséges a nemesfémek megmunkálásának mesterségei igen elterjedtek voltak körükben.

Azonban ez az ipari jellegű termelés és kézművesség bazári kézművesség volt és a bazári kereskedelem korlátai között maradt.

A legeltető állattartás esetében a legelők a közösség, az „aul" tulajdonát képezik, és ezeknek a területeknek a magántulajdon és az udvaros felosztás jelensége nem alakulhatott ki, azonban a téli legeltető területeken és a téli kaszáló és földművelő területeken az udvaros felosztás alakult ki, és a földvagyon apáról fiúra örökíthető volt.

A XIX—XX. századra a kirgizek között a társadalmi rétegződés erősen előrehaladott volt. Így voltak olyanok, akik csak 3 marhával rendelkeztek, és a vagyonosabbak marhaállománya 50 marhát tehetett ki. Így az egyes társadalmi rétegek között egy kölcsönös függési viszony alakulhatott ki. Úgyszintén a földbirtok viszonyokban is rétegződés alakulhatott ki, és 2,5 gyeszjatina földdel rendelkező szegények 47,4 százalékot tettek ki. Így ezek között sajátos függési viszonyok alakulhattak ki, olyanok, mint a dekan (gyechkan), valamint a „csajrikerü"-k intézménye. Ebben az esetben vagyonosabb baj vagy a kirgiz „manapan" vetőmagot, eszközöket, igavonó erőt adott a dekannak, aki a földet megművelte, és ennek fejében a termés felét, vagy mi több, csak az 1/5 részét tarthatta meg magának.

Úgyszintén, a vagyonosabb földművelő elemek elsősorban a törzsi szervezetből visszamaradt kölcsönös szomszédsági segítség intézményét használhatták ki nagyobb földjeik megművelése céljából. Így kaláka jellegű megvendégelés fejében a szegényebb rokonok a vagyonosabb gazdákhoz jártak el kaláka munkálatokra, és így a vagyonosabbak a szegényebb nemzetségbeliek és rokonok munkaerejét használhatták ki saját gazdaságuk művelésére.

A munka nagyon szemléletesen mutatja, hogy a XX. században a társadalmi munkamegosztás milyen előrehaladott volt a kirgizek körében, és a társadalmi rétegződés milyen erős volt. Ez a társadalmi rétegződés egyrészről, a vagyonosabb, az „aul" közösségi legelőire kihajtó vagyonosabb nomádok között, másrészről a folyamvölgyekben letelepült szegényebb földművesek között mutatható ki.

Azok a problémák, melyeket itt jelez a szerző, a kelet-ázsiai társadalmakban általános jelenségként lépnek fel, így például a „dekan" intézménye, valamint a szegényebb nemzetségi tagok részéről a vagyonosabb elemek számára való kalákás segítési mód szénakaszálásnál, aratásnál vagy építkezés esetében.

Azonban vannak olyan kelet-ázsiai mozzanatok a könyvben, melyeket jelez a szerző, azonban nem dolgoz ki részletesen. Így elsősorban az öntözéses gazdálkodás rendszerét és az öntözéses gazdálkodással együttjáró vízrész elosztását és a mögötte álló társadalmi rétegződést nem tárgyalja. Úgyszintén a munka hiányossága, hogy a közösségen kívül álló, jelen nem levő keleti despotikus úr képét nem mutatja be, noha ugyan erre is vannak adatok, így elsősorban az egyházi birtokok, a „vakuf" esetében, amit maga is említ és a klerikus elemek helyzetét a kirgiz társadalomban nem mutatja be, noha a „mull"-okról (papi birtokosokról) szó esik.

Boglár Lajos—Kovács Tamás: Indián művészet Mexikótól Peruig. Corvina Kiadó. Budapest, 1983. 28 oldal, 40 színes, 211 fekete-fehér fénykép

Bodrogi Tibor

A magyar és a nemzetközi etnológiai irodalom újabb, figyelmet érdemlő alkotását üdvözölhetjük a kitűnő amerikanista, Boglár Lajos által összeállított és Kovács Tamás által fényképezett munkában. Boglár a címben jelzett anyag bemutatásában egy sajátos, bár nem ismeretlen módszert alkalmazott: azokat a „rejtett kincseket" tárja a művészet iránt érdeklődő közönség elé, amelyeket kevéssé vagy egyáltalán nem ismert magán- és közgyűjtemények tartalmaznak. Jóllehet a tárgyak által reprezentált stílusok a szakemberek számára nem mondanak újat, a variánsok fontos adaléknak számíthatnak a szűkebb szaktudomány művelői számára is. A bemutatás alapjául a budapesti Néprajzi Múzeum anyaga szolgált, ezt egészítette ki a szerző a lipcsei, a mexikóvárosi, a bogotai és a varsói múzeumok, valamint budapesti, brüsszeli, varsói és berni magángyűjtemények reprezentatív tárgyaival.

Az anyagban szükséges eligazítást Boglár Lajos rövid történeti áttekintéssel adja meg, ehhez időrendi táblázat és válogatott irodalomjegyzék kapcsolódik, míg a kép-

jegyzék a tárgyakra vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza. Az ebbe, illetve a lelőhely, stílus, funkció stb. meghatározásába fektetett tudományos munka nagyságát igazán csak a szakember tudja érzékelni.

Kovács Tamás színes és fekete-fehér felvételei kitűnőek, a könyvművészeti és nyomdatechnikai munka kifogástalan, magas színvonalú.

Irimoto, Takashi: Chipewyan Ecology. Group Structure and Caribou Hunting System. (A chipewyan indiánok ökológiája. Csoport-szerkezet és a karibu-vadászat rendszere.) Senri Ethnological Studies. No. 8. National Museum of Ethnology. Osaka, 1981. XI + 196 l., fényképek, ábrák, bibliográfia

Sámuel Nikolett

Tizenöt éve, hogy antropológusok vadászok, gyűjtögetők életmódját ökológiailag és humán fejlődéstörténetileg rendszeresen tanulmányozzák, s hozzájuk kapcsolható a japán Irimoto kanadai intézmények segítségével végzett munkája. A tizenöt havi terepmunka (1975—1976) célja volt adatot gyűjteni a karibu-vadászok ökológiájához, s a szerző embertani elméletéhez. Irimoto szerint ui. az ökológiai antropológia nem csupán kulturális vagy biológiai teória, hanem, e két területet átfogó emberi tevékenységnek megfelelően, e kettőből alakított elmélet, s ezért ember és természet kapcsolatát, azaz az ember tevékenységét élettanilag, kulturálisan és ökológiailag kell elemezni. Ezzel feleslegessé válik az ökológia földrajzi, környezeti nézőpontja, hiszen úgysem tudott mit kezdeni az emberi élet társadalmi és kulturális vonatkozásaival.

A vizsgált etnikum: a karibut vadászó *etten-eldili* törzs (a chipewyan indiánok), a boreális erdők nagyvadra vadászó félnomád törzse, s néhány a sarkkörön innen, Kanadában letelepült vadász-halász közösségük. A kutatott földrajzi terület az Alaszkától Közép-Kanadáig terjedő sarkköri és sarkkör alatti sík vidék, ezen belül a Wollaston-tó környéke. A szerző azért választotta e területet, mert az itt lakók elkülönülten éltek az északabbra levő kevert etnikumú csoportoktól. E karibu-vadász törzsek vizsgálatával három problémára kínálkozott megoldás: a csoportszerkezetek, az önfenntartás ökológiája és a törzsi tevékenységi rendszer kérdéseire. Irimoto a csoportszerkezetet a vadászat és a vadászott állat, továbbá a vadászok rokonsága alapján vizsgálta. Az északi törzsek önfenntartása antropológiailag nem tisztázott kérdéseihez az adatok hiányt pótlók. A szerző a harmadik problémához megoldásként a karibu-vadászat rendszerének jellemzőit kereste. A fentiekből adódott a tanulmány felépítése is: politikai, gazdasági helyzet egykor és most; természeti környezet; önfenntartási egységek; évszakos mozgások; tevékenységek vizsgálata; a karibu vadászat rendszere és rugalmassága; összefoglalás.

Mivel a szerző ökológiai embertana módszertanilag tevékenység-központú, s így a tevékenységek feltárása, jegyzékbesorolása alapvető, érdemes, szemelvényként, *Az önfenntartás tevékenységei* c. fejezetet vizsgálni. Ez a következő csoportokat mutatja: élelemszerzés és készítés, hajlék készítése, bőrkikészítés, eszközkészítés és javítás (pl. kutyahámok, kesztyűk, takarók, hótalpak stb., de ide tartozik a kályhakészítés éppúgy, mint a hurokkészítés, fegyverek s mai kisgépek javítása is). Az élelemszerzésen belül a vadászat felosztása: gyalogosan vagy kenuval, hótalpakon, ill. tobogánnal, hurkolás és csapdázás, vadászat és csapdázás, gyűjtögetés, gyűjtögetés és csapdázás, halászat nyílt vízen és jeges halászat.

Az új szempontú életmódvizsgálat, új módszereivel új válaszokat ad. Nehézség csak akkor mutatkozik, ha adatait a halászó-vadászó népek eddigi irodalmával vetjük össze. Igaz, hogy örülünk az új összefüggések feltárásának és az új módszer nyújtotta ismereteknek, de azért nem szabadulunk a gyanútól, hogy csupán e „modern" módon feltárt közösségi életről végül is kevesebbet tudtunk meg, mint szoktunk, régi leíró művekből. Egy múlt századi vagy századfordulói néprajzi, etnológiai munka, gyakran mai szempontokból is megszólaltatható, de az egyébként értékes táblázatokra, számsorokra redukált „korszerű" beszámolóból száz év múltán kevesebbet tudhatunk meg, mint az olykor „elbeszélésnek" gúnyolt régi leírásokból.

Averkijeva, J. P.: Indiánok Észak-Amerikában. Az ősközösség felbomlása és a korai osztálytársadalom születése. Gondolat. Budapest, 1982. 308 l., 2 rajz, 3 térkép

Létay Miklós

A könyvismertetések szokásos terjedelmét messze meghaladná, ha a könyv 5 fejezetének 55 alfejezetéről akár csak egy-egy mondatot írnánk. Mivel ez érdemben kivihetetlen, a tartalomról rövid vázlatot adunk. A néhány oldalas bevezetés (5—16. l.) az északnyugati partvidéken élő indiánok halászatra épült létfenntartásáról, a törzsek etnogeneziséről és a patriarchális (más néven családi) rabszolgaság intézményéről szól. Ezután négy fejezetben az északi törzscsoport: tlingitek, haidák, csimsiánok (17—49. l.), a kwakiutl (50—148. l.), a nutka (149—211. l.) és a partvidéki szelis (212—256. l.) indiánok tárgyalása következik. Kisebb sorrendi eltéréstől eltekintve mindegyik fejezet nagyjából az alábbi témákat taglalja: nemzetségi szervezet, totemizmus, társadalmi differenciálódás, rabszolgatartás, munkamegosztás és csere, tulajdonformák, potlacs, házasság, család, öröklés. Az aránytalanul rövid ötödik fejezet (*A bellakula indiánok*) mindössze a magántulajdonra, a cserekereskedelemre és a nemzetségi szervezetre tér ki (257—272. l.). AVERKIJEVA, miközben azt igyekszik bizonyítani, „hogy a partvidék törzseinél kialakult társadalmi intézmények történelmi előfeltételei az anyagi javak termelésének helyi körülményeiben és fejlődési sajátosságaiban gyökereznek", mindvégig más kutatók megállapításait is idézi, illetve vitatja. Kár, hogy a felsorolt témák törzsenként ismétlődő vizsgálata — némelyik terjedelme alig 1—2 oldal — meglehetősen széttördeli a könyv szerkezetét. Az ugyancsak rövid befejezésben (273—284. l.) a szerző hangsúlyozza, hogy „az északnyugati partvidéken élő indiánok társadalomfejlődésére vonatkozó adatok meggyőzően illusztrálják, hogy a történelmi materializmus alaptételei tökéletesen alkalmazhatók a különféle fejlődési fokot elért társadalmak fejlődésének megmagyarázására, s alátámasztják a marxizmus klasszikusainak azon megállapításait, amelyekben az ősközösségi kor alapvető sajátosságait elemzik mélyreható módon . . ."

AVERKIJEVA könyve elsősorban a szakemberek érdeklődésére tarthat számot több okból is. 1. Az általános néprajzi ismertetést sejtető cím ellenére (erre a problémára egyébként még visszatérünk) itt csak az észak-amerikai őslakosság kis töredékéről van szó. 2. „Az ősközösség felbomlása és a korai osztálytársadalom születése" olyan téma, amelynek megértéséhez bizonyos ismeretekre, előtanulmányokra van szükség. 3. Az sem kétséges, hogy elsősorban a szakembereket érdekelhetik a Szovjetunióban folyó amerikanisztikai kutatások, melyeknek egyik dokumentuma, eredménye ez a könyv is. AVERKIJEVA hosszú évtizedeken át foglalkozott az észak-amerikai indiánok társadalmával, egyes intézményeivel (pl. potlacs) és változásaival. Neve s munkássága ismert a hazai szakmai körökben, ám ez az első műve, amely magyarul megjelent.

A magyar fordítás az eredeti cím *(Разложение Родовой Общины и Формирование Раннеклассовых Отношений в Обществе Индейцев Северо-Западного Побережья Северной Америки)* helyett újat kapott, de ez — az alcímmel együtt és anélkül is — félrevezető. Az alcímmel együtt azért, mert e társadalmi átalakulás egész Észak-Amerikára kiterjedő feldolgozását jelzi, noha itt csak az északnyugati partvidékről van szó, ami az eredeti címből világosan ki is tűnik. A főcím önmagában, egyedül pedig azért félrevezető, mert AVERKIJEVA tizenhárom évvel később írt egy másik könyvet, amely éppen ezt a címet viseli *(Индейцы Северной Америки.* Москва, 1974) s ennek megfelelően tartalma sokkal átfogóbb.

Bár a magunk részéről hasznosabbnak tartottuk volna ez utóbbi mű lefordítását és megjelentetését, az *Indiánok Észak-Amerikában* című könyv kiadása feltétlenül pozitív tény, amivel kapcsolatban elég figyelembe vennünk a földrész őslakosságáról szóló, magyar nyelven hozzáférhető szakmunkák kis számát. Ezek közül a leginkább említésre méltó BOAS kwakiutl néprajzi leírásának részlete (in: BOAS, Franz: *Népek, nyelvek, kultúrák.* Gondolat. Budapest, 1975. 235—267. l.), nemcsak a tematikai kapcsolódás, hanem egy személyes vonatkozás miatt is, amennyiben AVERKIJEVA BOAS társaságában végezte gyűjtéseit az északnyugati parton.

Kritikai megjegyzéseink ellenére biztosak vagyunk abban, hogy a könyv hamarosan a néprajz szakos egyetemi hallgatók kötelező olvasmányai között szerepel, s már csak ezért is hiányoljuk, hogy az eredeti orosz kiadásban szereplő 8 fénykép, 5 rajz, 3 térkép közül csak ötöt (2 rajz, 3 térkép) mutat be a magyar kiadás.

Korniss, Péter: The Land of Red Cloud — Among North-America's Indians. Introduction by Professor D. MIEWALD of the University of Nebraska. Corvina Kiadó. Budapest, 1982. 132 l., 91 színes, 86 fekete-fehér kép

Borsányi László

Az utóbbi két évtizedben az „első amerikaiak" viszonylag rendszeresen hallatnak magukról. A 60-as évek elején birtokba vették a San Francisco melletti Alcatraz szigetét, amit az American Indian Movement más nyílt akciói követtek. Amikor 1973-ban fegyveres harc árán Wounded Knee-t is elfoglalták, egy csapásra a rádióállomások, televíziós adások és napilapok híreinek szereplői közé kerültek szerte a világon. S a kalandos vadnyugati regények és filmek *vad* vagy *nemes*, de mindenképpen már-már mesebeli, csak a múltat idéző indián hősei hirtelen újra a jelen valós, hús-vér emberei, társadalmi-politikai tényezői lettek. Váratlan megmozdulásaikkal felrázták Amerikát és Európát, ahol — egy kicsit a *pusztuló fajta* sztereotípiájához hűen — a közvélemény már lassan lezártnak tekinthette a majd két évszázados „indiánkérdést".

A tapasztalhatóan mégsem „pusztuló fajta" szervezett fellépéseinek politikai jelentőségét csökkentette az indiánokról kialakult sokféle kép-képzet és előítélet feleleventése és újraértelmezése. Az egykori „nemes vadember" mítosza mellett például fokozatosan tért hódított a környezetével ideálisan harmonikus, kiegyensúlyozott kapcsolatot alakító „ökológus indián" képzete. A „barbár rézbőrű" fogalmát pedig a „munkakerülő, lusta, részeges vörösbőrű" sztereotípiája szorította ki. Az újabb címkék éppúgy, mint a régebbiek, ellentmondásokat hordoznak, és meglevő ellentmondásokat igyekeznek elfedni.

Ám tévedés lenne azt hinni, hogy leegyszerűsítő címkék elemzése kizárólag a társadalomtudós feladata vagy igénye. KORNISS Péter fiatal fotóművész albuma is ezt példázza.

KORNISS eredetileg nem azért ment Amerikába, hogy ott indiánokat fényképezzen. 1976-ban az ENSZ „Habitat" konferencia nemzetközi fotópályázatának egyik nyerteseként került két hétre Vancouverbe. A következő esztendőben, amikor több egyetem meghívására előadásokat tartott az Egyesült Államokban, két hónapot szentelt arra, hogy az amerikai nyugatot beba angolja.

Leplezetlen kíváncsisággal örökített meg mindent: a szeme elé kerülő hétköznapi eseményt, embert, színhelyet. Ez a *mindennek mögé* látni próbálkozás először kicsit meghökkentő, ám, aki a könyvben elmélyed, megérzi azt az elkötelezettséget, amivel KORNISS a felszín mögötti, az érző és gondolkozó társas lényt: az embert igyekszik megragadni — az megbocsátja kíváncsiságát, mely végül is nem más, mint a művészet türelmetlensége. KORNISS őszintén, majdhogynem naivan csodálkozik képein a rezervátumok hol keményen dolgos, hol kilátástalan — munkanélküliségbe meg alkoholizmusba fulladó — életén. De megörökíti a színpompás, mozgalmas ünnepeket és a reményteljesebb jövőről álmodó, arra készülő indiánokat is. Keresi a múlt felvillanó emlékeit: a hódítás előtti korok néma tanúit, a kanyonok oldalfalában meghúzódó ősi indián romokat, a tegnapok gazdag világát idéző hatalmas totemoszlopokat.

KORNISS könyve nem tudományos áttekintés és rendszerezés igényével készült. A fotóművészet eszközeivel, szokatlan művelődéstörténeti, szociológiai, néprajzi érzékenységgel azonban napjaink indián problémájának *lényegéről* sok mindent felvillant. Az észak-amerikai földrész szép és változatos természeti tájain élő indián közösségeket, sőt ezeken belől egyéni sorsokat, örömöket és tragédiákat, kudarcokat és sikereket, olykor fizetségért a fényképezőgép elé álló embereket és a nép változóban levő életét tükröző rendezett vagy elhanyagolt, modern vagy szegényes környezeteket.

Zsukov, Andrej Alekszejevics: Kultura, jazik i literatura szuahili, dokolonialnij period. (Szuahéli kultúra, nyelv és irodalom, gyarmatosítás előtti kor.) A Leningrádi Egyetem Kiadója. Leningrád, 1983. 152 l.

F. Nagy Géza

Rövid előszavában D. A. Olderogge pár szóban körvonalazza a könyv tematikáját, érinti a szuahéli etnikum létezésének kérdését, méltatja A. A. Zsukov rövid, de annál értékesebb, hézagpótló munkáját.

Maga a kötet hat részre tagolódik:

1. *Előszónak* nevezett bevezetőjében a szerző alapvonalaiban felvázolja a szuahéli nyelv, kultúra és etnikum kialakulásának előtörténetét, röviden bemutatja a vele kapcsolatos tudományos álláspontokat, valamint a közöttük meglevő elvi különbségeket. Meghatározza munkájának célkitűzését és utal a témakör teljesebb feldolgozásához szükséges további feladatokra.

2. *A szuahéli nyelv és irodalom tanulmányozásának etnokulturális aspektusai* c. fejezetben mindenekelőtt megvizsgálja a szuahéli nép és nyelv kialakulásának etnikai és kultúrtörténeti előfeltételeit. Körülhatárolja a középkori szuahéli városállamok földrajzi-gazdasági érdekszféráját, a komplex szuahéli kultúra történetének kronológiáját. Rámutat a szuahéli településhálózat sajátosan partvidéki jellegére, elemzi a közötte és a szárazföldi területek között szövődött kapcsolatok jellegét és természetét. Ismerteti azokat a népmozgásokat, amelyek a középkortól napjainkig elvezettek a mai kelet-afrikai etnokulturális képlet kialakulásához.

A szuahéli szellemi kultúrával foglalkozó fejezetrészben olvashatunk e kultúra alkotóelemeiről, eredeti afrikai magvának és a rárétegződött jövevényelemeknek kölcsönhatásáról, összeötvöződéséről. Gazdagon illusztrált és adatolt a szuahéli népköltészet és általában az orális irodalom keletkezését és fejlődését bemutató rész. Ebben megismerkedhetünk a legfontosabb műfajokkal, azok előadásmódjával, s az utóbbihoz szükséges környezeti és tárgyi attribútumokkal. Itt is nagyon fontos a klasszikus keleti és helyi folklórelemek és motívumok összefonódásának ábrázolása.

A bantu nyelvek közül egyedül a szuahéli rendelkezik számottevő történelmi múltra visszatekintő írásbeliséggel. Ennek kibontakozását és legfontosabb, legteljesebb emlékeit mutatja be a szerző a következő fejezetrészben. Megismertet a sajátos történelmi dokumentumokként értelmezhető „krónikákkal", epikus költeményekkel és azok hagyományozódásának módozataival.

3. A *szuahéli irodalmi nyelv kialakulásával* foglalkozó következő fejezet gerincét a különböző dialektusok regionális és időrendi nemzedékváltásának ábrázolása képezi. Megfigyelhetjük, hogyan tolódott délre a szuahéli kultúra és nyelv központja.

Érzékelhetjük az irodalmi szuahéli nyelvet érintett külső hatásokat, az irodalmi nyelv és tevékenység hagyományokban gyökerező, valamint határozottan újabb keletű formáinak konglomerálódását.

4. Külön fejezet foglalkozik részletesebben a *régi szuahéli irodalom legfontosabb emlékeivel.* A szerző különválasztja a költészeti és a prózai műfajokat. Hangsúlyozza a költészet mindenkori prioritását. Részletesebben ismerteti a legelterjedtebb elbeszélő költészeti műfaj, a *tenzi (tendi)* szerepét és legfőbb ismérveit. A fejezet első részében a folklór világába vezeti el az olvasót. Elemzi az egyes műfajok mögött meghúzódó, illetve bennük kifejeződő vallási-ideológiai hátteret, az orális hagyományok és a mai szuahéli szépirodalmi művek összefüggéseit, részleges kontinuitását.

Ebben a fejezetben az érdeklődő megismerkedhet a hagyományos szuahéli versformákkal, azok archaikus, klasszikus keleti eredetű és modern elemeivel, s azzal, hogy a különböző költői műfajok-alkotások a szó szoros értelmében vett irodalmi szférán kívül milyen fontos szerepet töltenek be a mai szuahéli közéletben, sőt publicisztikában is.

5. A könyv *Megjegyzések* címmel jelzett része túlmutat a hagyományos lábjegyzetek megszokott keretein. Szerző itt számos, a főszövegben csupán megemlített fogalmat aprólékosan feltár, kimerítő értékelő tájékoztatást ad a témakörrel foglalkozó nemzetközi szakirodalomról, utal a jövőben elvégzendő kutatások lehetséges irányaira.

6. A. A. Zsukov, a Leningrádi Egyetemen végzett oktatói tevékenységének mintegy melléktermékeként elkészítette a K. Velten német tudós által még a múlt század végén publikált, a szuahéli népi hagyományokat és szokásokat részleteiben ismertető, szuahéli nyelven lejegyzett forrásanyag orosz fordítását. Mellékletként ezt közli a könyv végén. Tekintettel a szöveg nem túl terjedelmes voltára, célszerű lett volna szuahéli eredetijét is mellékelnie.

Fodor, István: Introduction to the History of Umbundu. L. MAGYAR's records and the later sources. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 324 l.

Bodrogi Tibor

A kiváló magyar pionír kutató, MAGYAR László (1818—1864) angolai kutatásait az afrikanisztika — hála a mű német nyelvű kiadásának *(Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857*, ed. by Johann HUNFALVY, Pest—Leipzig, 1859. Reprinted Lichtenstein, 1973) — kezdettől fogva számon tartotta, de úgy tűnik, csak kevéssé hasznosította. Ennek a feladatnak a részleges elvégzésére vállalkozott FODOR István, a neves magyar nyelvész azzal, hogy MAGYAR László gyűjtésének alapján korszerű apparátussal rekonstruálta az umbundu nép XIX. sz.-i grammatikai rendszerét, és dokumentálta az umbundun kívül angolul és portugálul is a nyelv szókincsét. A rendkívül alapos nyelvészeti rész értékelése nem a recenzens feladata. Inkább azt kívánjuk megállapítani, hogy a szerző hasznos munkát végzett azzal is, hogy bevezetésként két bő fejezetet szentelt MAGYAR életének és munkássága nyelvi értékelésének, tisztázva ennek során nem egy félreértést és előmozdítva a további kutatást. További — ezúttal kifejezetten nyelvészeti érdeme —, hogy MAGYAR anyagát a filológia és a történeti nyelvészet mószereivel tárta fel, ezzel új irányt mutatva az afrikai nyelvészetnek. A munka hasznos hozzájárulás a MAGYAR Lászlóval foglalkozó és az umbundu népet kutató magyar és nemzetközi irodalomhoz.

Transactions of the Finnish Anthropological Society

Voigt Vilmos

1976-ban alakult meg a finn „antropológiai" társaság, a mi fogalmaink szerint etnológiai és kultúrantropológiai célkitűzésekkel. Első kiadványa *Antropologia Suomessa 1976* (Az antropológia Finnországban 1976) címet viseli, és 1977-ben ofszet formában a fent angol címén idézett kiadványsorozat első számaként jelent meg. Már ez évben megjelent egy *Suomen antropologi — Finlands antropolog* 2/1976 jelzésű szám is, amely már nem szerepel a kiadványsorozat sorszámozásával, 1977-től pedig évi két füzetben megjelenik a korrektebb svéd formában írt *Suomen antropologi — Antropologi i Finland* folyóirata. A kétnyelvű cím nemcsak politikai udvariasság. Noha zömmel finnül közölnek, olvashatunk svéd tanulmányt, angol rezümét, sőt később dolgozatot is. 1977-től nyomtatott formában jelenik meg, 1979-től évi négy számban, az utóbbi időben valamennyire rövidebb füzetekben, de még így is évenként több mint 220 lapon, és idejében. A finn antropológiai társaság élénk életet is él, — rendszeresen felolvasó üléseket rendeznek, vendégeket hívnak, konferenciákat és filmbemutatókat tartanak, társadalmi felelősségük is jól érezhető. A nagy múltú finnországi etnológiai kutatás méltó új orgánuma mindez.

Ami a kiadványsorozatot illeti, a második szám még 1977-ben rotaprint formában jelent meg *Cultural Imperialism and Cultural Identity* címmel, ez az 1977 januárjában Helsinkiben tartott *8. észak-európai antropológiai kongresszus* anyagát adja, 262 lapon, Carola SANDBACKA szerkesztésében. A húsz tanulmány szerzői szakmai jártassággal és társadalmi felelősséggel foglalkoztak a mi kultúránk kártékony behatolásával főként a harmadik világ és a szegények életébe.

Pentti VIRRANKOSKI monográfiája *Pohjois-Amerikan intiaanit* (Az észak-amerikai indiánok) 1980, 298 lap kézikönyvszerű áttekintés. Földrajzi-kulturális csoportonként egyenként veszi a különböző törzseket és rövid leírást ad róluk. Mivel több száz csoportot említ, a bemutatás gyakran 10—15 soros lehet csupán. A kötet végén a nyelvcsaládok áttekintése, az Egyesült Államok és Kanada egyes államaiban élő főbb indián törzsek felsorolása, néhány kiejtési tanács, egy ötven tételes bibliográfia, tárgy- és névmutató, valamint az egyes indiáncsoportokat felsoroló tüzetes szakmutató található. A könyv igen használható, első információt ad, nem polémikus és nem tudományos szakkérdésekkel foglalkozik, hanem az oktatás és kutatás megkönnyítését szolgálja. Több újranyomásban is megjelent, a jelen változat a 3., javított és bővített változat.

Ez magyarázza, hogy a sorozat 4. száma 1978-ban jelent meg *Physical Anthropology of the Komi* címmel, és a Moszkvában 1977 decemberében tartott nemzetközi szimpózium 8 előadását tartalmazza (valamint egy kétnyelvű, angol és orosz bevezetőt). Ez a munka a zürjén fizikai antropológia jó áttekintése. Táblázatok, irodalmi hivatkozások is találhatók benne. Két szovjet, két észt, valamint finn és svéd kutatók dolgozatait köz-

li, Karin MARK német nyelvű tanulmánya kivételével mind angolul. Mivel az egész kötet 102 lapos, néhány cikk csak vázlatot ad.

Alapos finn nyelvű monográfia (tanulmánynak is beillő angol nyelvű összefoglalással) az 1979-es 6. kötet. Matti SARMELA professzor észak-thaiföldi kutatásait összegezi *Paikalliskulttuurin rakennemuutos. Raportti Pohjois-Thaimaan riisikylistä* címmel. 1972—73-ban végzett terepmunkát az északi rizstermelő falvakban. Főként a rizsgazdálkodás ökológiai-kulturális rendszerét vizsgálta, fő szempontként a városi kultúra behatolását, eszméi elterjedését figyelte meg. A rendkívül gondos, minuciózus analízis (sok adatot, táblázatot közöl, kérdőíveit is mellékeli, gazdag irodalmat ad) egyértelműen állást foglal a kulturális imperializmus ellen, egyszersmind egész sor olyan tényt von be az elemzésbe, amelyeket eddig a néprajz napi politikának vélvén, mellőzött. Az új finn antropológiának a maga idejéig legjobb, mintaszerű monográfiája e kötet.

Anita KELLES-VIITANEN (aki egyaránt tanult szociálantropológus és folklorista) szerkesztésében és tájékoztató előszavával jelent meg a finn etnológia megalapítóiról szóló tudománytörténeti tanulmánykötet *(Suomalaisen antropologian uranuurtajia.* 1981). Még Aarne RUNEBERG kezdeményezte a művet, aki azonban időközben elhunyt. Az ő gondolata volt az is, hogy később esetleg egy másik hasonló munkában folytatódjanak a portrék. Újabban több szociológiatörténeti munka látott napvilágot Finnországban, ezek között is hézagpótló azonban ez a 7. kiadvány. Hat szerző mutat be több kutatót, illetve irányzatot. Sakari PÄLSI ugyan csak bővebb említést nyer, ám Uno HARVA, Hilma GRANQVIST, Väinö VOIONMA egy-egy valódi tanulmányt kap, sőt Aarne RUNEBERGről is bővebben olvashatunk. A finn nyelvű cikkek (egy svéd dolgozat is) után angol rezümék következnek. Természetesen sok hasonló úttörő kutatóról lehetne még írni, annál is inkább, mivel a feldolgozottak többségét nemcsak a szélesebb nemzetközi közvélemény körében, hanem még néhány évvel ezelőtt Finnországban is alig ismerték, vagy tartották etnológusként számon. Más országok is közzétehetnének hasonló áttekintéseket.

Nyomtatott könyv a három szerkesztő (Philip DONNER—Vesa KURKELA—Matti LEHTINEN) által szerkesztett, hat tanulmányból álló gyűjteményes kötet a finnországi etnikus kisebbségek népzenéjéről (8. kötet, 1981. *Suomen etnisten vähemmistöjen musiikki*). Ide veszik a jól dokumentált dolgozatok a lappok, a finnországi svédek, cigányok, oroszok, zsidók és tatárok zenéjét, zömmel mai folklór-jelenségeket, bár ahol van, idézik a történeti forrásokat is. A gondos, bepillantást engedő írások egyben a mai kisebbségi életmód témakörében is fontos adatokat tartalmaznak.

A 9. kötet, amely már 1980-ban megjelent, *Jipemoyo* címet és *Development and Culture Research 3.* alcímet visel. Philip DONNER szerkesztette, 6 tanulmányt és rövid előszót tartalmaz. A részben helyi szerzők által írott beszámolók a tanzániai partvidéken végzett finn kutatások újabb fejleményeiről számoltak be (korábban már két hasonló összegezés jelent meg) a falusiasodástól a népzenéig és gyűjtési gyakorlatuk jegyzőkönyvezéséig változatos témakörökben. A munka tovább folyik, nemkülönben a kiértékelés és remélhetőleg ennek további publikálása is, amely egyszersmind a Helsinki egyetem fejlődéskutató intézetének és az uppsalai Skandináv Afrika-Kutató Intézetnek is kiadványaként szerepel.

Valódi könyv, a Finn Irodalmi Társaság *Tietolipas* sorozatának 89. számaként is megjelent 1982-ben a 10. kötet, kis kézikönyv, *Energia, kulttuuri ja tulevaisuus* c., a politikai antropológiával foglalkozó Ilmo MASSA szerkesztésében. A 11 dolgozat és rövid bevezetés az energiakutatás szemszögéből foglalkozik igen sokrétű problémákkal. Olvashatunk a lappok, a Szovjetunió kis népei, az amerikai indiánok és Kanada energiagazdag területeiről és ezek rohamos megváltozásáról, a világ energiagondjairól és az entrópia problémáiról. Meglepő, hogy néhány finn etnológus és nyelvész ehhez is ért. Még ennél is érdekesebb azonban az, ahogy e témakör immár önálló tudománytörténetét és fogalomkörét felvázolják. Érdekes viszont, hogy Leslie WHITE nevét a kötetben nem említik. Nyilván túl ismert, hogy ő volt az, aki vagy fél évszázada energiatörténetre akarta cserélni újevolucionista antropológiáját.

Oceanic Studies. Essays in honour of Aarne A. Koskinen. Edited by Jukka SIIKALA. (11. kötet, 1982.) 18 tanulmány angolul, franciául, sőt németül, a finn Oceánia-kutató tiszteletére. A dolgozatok többsége nyelvészeti vagy természettudományos adatokat hoz Polinézia etnohistóriájához, ám van alkalmi visszaemlékezés is. Mind ez ideig nem sejtetten sokoldalúnak mutatja a finn etnológusok érdeklődését e távoli terület iránt.

Ilmo MASSA: *Ihminen ja Lapin luonto* (1983, 12. szám) a finnországi lappok termelési viszonyainak ökológiáját mutatja be, főként az újabb fejlemények tükrében.

A sorozat igen sokoldalú, mégis határozott profilja van: lényegileg modernizálódott tudományos álláspontokat képvisel, zömmel fiatal kutatók révén, akik azonban igazán

tisztelik méltó elődeiket. Noha szinte mindegyik kötet technikailag is eltér, valamennyi jól olvasható, gondos, informatív munka. Bölcs az idegen nyelv használata is. A tanulmánygyűjtemények indokoltak és önálló folyóiratot pótolnak. Mégis a monográfiákat nevezhetjük a sorozat legnagyobb értékének, mivel ezekben a javasolt módszertan kipróbálását is megtaláljuk.

Panoff, Michel—Michel Perrin: Taschenwörterbuch der Ethnologie. Begriffe und Definitionen zur Einführung. Herausgegeben von Justin STAGL. 2. verbesserte und erweiterte Auflage. Dietrich Reimer Verlag. Berlin, 1982. 360 l.

Bodrogi Tibor

A nemzetközi szakirodalomban nem gyakoriak az etnológiai anyagot bemutató lexikális jellegű kiadványok. A szakterület túlságosan is széttagolt, és kellő mélységű feldolgozása széles körű munkatársi gárdát igényelne. Nyilván az ezzel együttjáró szervezési problémák okozzák, hogy idáig jóformán csak egyszerzős munkák jelentek meg, általában a szerényebb „dictionary" vagy „Wörterbuch" címmel. A Német Szövetségi Köztársaságban idáig három lexikon, ill. szótár jelent meg. Wilfried NÖLLE 1959-ben adta ki kis terjedelmű *Völkerkundliches Lexikon*ját, amelyet 1965-ben a jóval terjedelmesebb, Walter HIRSCHBERG által kiadott *Wörterbuch der Völkerkunde* követett. Ez a lexikon nem tartalmazott törzs-, ill. népneveket, ezt a hiányt pótolta a Waldemar STÖHR készítette háromkötetes *Lexikon der Völker und Kulturen* c. munka (1972), valamint a Wolfgang LINDIG szerkesztette *Völker der vierten Welt* (1981).

PANOFF és PERRIN franciául először 1973-ban kiadott, a szakmában való első tájékozódást nyújtó zsebszótára átfogóbb tematikájú, és — terjedelme miatt — kellő rövidséggel tárgyalja címszavait. A fogalmak mellett bemutatja az etnológia kiemelkedő kutatóit, közöttük számunkra kevéssé ismert francia tudósokat, és ismerteti azokat a népeket, amelyeket a szakirodalomban való gyakori előfordulásuk miatt a nem szakember kereshet. Különös hangsúlyt kapnak a szótárban a szociálantropológiai kifejezések, közöttük olyanok is, mint MURDOCK rokonsági terminológiai típusai. Az egyes címszavakhoz gyakran rövid bibliográfia kapcsolódik, vagy a munka végén adott irodalomra utalnak a szerzők. Külön haszna a szótárnak, hogy minden esetben közli a címszó angol és francia változatát, s ezzel — a némettel együtt — három nyelvű etnológiai szótár áll a rendelkezésünkre.

E munkát az első eligazításon túl a kutatók is haszonnal forgathatják.

Hollos, Marida and Bela C. Maday (eds): New Hungarian Peasants: An East Central European Experience with Collectivization. Brooklyn College Studies on Society in Change, No. 26. Brooklyn College Press. New York, 1983. 342 l.

Csepeli György

Marida HOLLOS és Bela C. MADAY szerkesztésében 1983-ban magyar szemnek különösen érdekes angol nyelvű kötet jelent meg New Yorkban. Az érdekesség abból adódik, hogy a téma — a mai magyar mezőgazdaság társadalmi realitásának emberi-lelki profilja — az otthonlakó jogán „belülről" látva némiképpen ismert, de a kötetben kirajzolódó kép hangsúlyai érezhetően a „külső" megfigyelő szempontjait követik. Még a kötet hazai szerzői is, akik a magyarul már korábban közzétett Varsány-monográfia anyagából merítettek cikkük angol szövegét megformálva, bizonyos fokig mintha kilépnének az otthoni látószög adta kényelmes magától értetődések keretei közül, s a modern társadalomtudományi nyelvezet és fogalomtár fölényes kezeléséről tanúskodó módon mutatják be témáikat.

SÁRKÁNY Mihály Varsány társadalomszerkezeti modelljét elemzi nagyon jól sikerült típusok történeti rekonstrukcióján keresztül 1930 és 1970 között, bemutatván a tradíciók lassú lepusztulásával az új, fogyasztáscentrikus életmód kialakulását, mely

jelenségre rávetül a történelmi meghatározottság félelmetes árnya. Ezt átugrani lenne Varsány és a többi magyar falu feladata. KOVÁCS Emese háztartástipológiája a női szerep tradicionális terheinek továbbéléséről tanúskodik, ez nyilván nemcsak Varsányban lehet így. HOPPÁL Mihály Varsányt mint „természetes jelentéseket" konstruáló kommunikációs hálót elemzi, mely elsősorban a falu lakói számára „szólal" meg, értelmessé és jelentéstelivé téve számukra teret és időt. A presszó, a mozi, a könyvtár, a megváltozott élet- és munkamód sok tekintetben kikezdte ezt a kommunikációs kontextust, s ha voltak olyanok a faluban, akik nem mozdultak, nem vándoroltak el a városba, a város új kommunikációs struktúrák, téri és idői jelentés-minták képében eljött értük. GERGELY Katalin tanulmánya a rohamos tradícióvesztést egyetlen jól lokalizált jelenség, a népviselet terén szemlélteti. A megváltozott társadalmi realitás szinte leltárszerű pontossággal olvasható ki JÁVOR Kata tanulmányából, mely Varsány érték-normarendszerét elemzi.

Az idegen optika okozta izgalom elsősorban onnan adódik, hogy az olvasó — amennyiben társadalomtudományosan iskolázott és a magyar falu és mezőgazdaság állapotairól itthonról belesulykolt (elő)ítéletekkel rendelkezik — a maga látószögét érzi provokálva. A külső és a belső látószögek találkozásából adódó kognitív feszültség természetesen nem jön mindegyik amerikai (illetve brit) tanulmány olvastán létre. A bevezető tanulmány például érezhetően csupán alapvető információk közlésére született, mely elsősorban azoknak szól, akik a magyar mezőgazdaságról, de általában a kelet-európai kollektivizálás kollektív drámájáról mit sem tudnak. A hasonló magyar ismertetésektől talán az különbözteti meg leginkább ezt az információgazdag és tárgyszerű tanulmányt, hogy ideológiai elfogultságok nélkül mutat rá a *lényegre:* a földosztás nem volt igazi alternatívája a korábbi nagybirtokrendszernek, mivel sem egyik, sem másik szisztéma nem volt ellenszere a fölös agárnépesség okozta gazdasági-társadalmi-politikai feszültségnek, s egyedül a kollektivizálás lehetett az a történelmi forgószél, mely a modernizáció meredekeinek megmászására hajtva a magyar társadalmat, a fölös népességet átszivattyúzta a városi életmód és az ipari munkamód bugyraiba, miközben a maradék agrártársadalom arra kényszerült, hogy élet- és termelési módjában modernizálódjék.

A könyv egésze különben arról győz meg, hogy a magyar agrártársadalom ezt a modernizációs pályát versenyhelyzetként élte át, ahol igen erős szóródás következett be a teljes kudarc (pl. Gyűrűfű) egyik végpontjától a teljes siker (pl. Tiszakécske) másik végpontjáig. Mindaz, ami az 1945-től kezdődő időszak személyes és társadalmi tragédiákat nem nélkülöző eseménytörténetében fellelhető, e modernizációs (kényszer)pálya ismeretében értelmezhető csak igazán. A kötet legjobb tanulmányai azért eszméltetőek, mert az olvasót szinte szillogisztikus erővel kényszerítik a fentebb megfogalmazott megállapításokra. A szerzők persze nem feltétlenül értenének egyet e megállapításokkal, mert optikájuk saját társadalmi-politikai kultúrájukhoz kötve bizonyos mértékig a „kollektív — individuális" tengely mentén igyekszik láttatni a mai magyar agrárélet főbb dilemmáit, s személyes értékeik láthatóan az individuális mozzanat mellett kötelezik el őket. A „külső" és a „belső" látószögek ütközése azonban lehetővé teszi, hogy az egyik látószög „individuális" és a másik látószög „kollektív" hangsúlyai kioltsák egymást, és egy pillanatra mintha megmutatkozna az igazság.

Ezt az igazságot a jelenre konkretizálva azt mondhatjuk, hogy a kötetből a mai magyar mezőgazdaság kelet-európai viszonylatban páratlan sikersorozatának „titka" derül ki. A történelmi szükségszerűségként bekövetkezett, több nekifutásban megkísérelt kollektivizációs mű úgy jött létre, hogy — legalábbis a skála sikerpontjai közelében — képes volt megőrizni az egyéni teljesítményösztönzés, egyéni érdekeltség mozzanatát, miközben a keletkező konfliktusok konstruktív arculatot öltöttek.

Marida HOLLOS tanulmánya mutatja be leginkább ennek a sajátos képződménynek a működését. Szerencsés kézzel — s módszertanilag tudatosan — választotta ki vizsgálati egységeit a tiszakécskei „Vörös Csillag" és a nagykőrösi „Szabadság" termelőszövetkezetek képében. Mintha laboratóriumba lépett volna: az egyik téeszben a személyi függés rendszerére épített centralizált termelési szervezet működött, a másikban a személyi autonómiára alapozott, decentralizált szervezet jött létre. A strukturális független változó e két szélső értéke függő változók egész sorát idézi elő törvényszerű alakulásban. A tiszakécskei téeszben a teljesítménymotiváció, a téesz egész életében való aktív részvétel, a magas jövedelem, valamint a nagyfokú elégedettség jellemző (melyet kiegészít a háztáji földek racionális kiosztása). Ezzel szemben a nagykőrösi téesz a bürokratikus téesz-szervezés összes jellemző betegségeinek valóságos kórháza. A teljesítménymotiváció hiányát nem képes ellensúlyozni a szüntelen fegyelmezés, az alacsony jövedelmek nagyfokú passzivitással társulnak, a téesszel kapcsolatos attitűd negatív, kivéve a már nem aktív nyugdíjasokat és az eltérő termelési rendben dolgozó traktorosokat.

Michael SOZAN a háztáji termeléssel kapcsolatosan ismerteti a szokásos alaptényeket. Esettanulmányában a háztáji termelők sajátos belső rétegzettségét írja le. Jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a háztáji termelésből adódó feladatok, valamint a téeszmunkában való részvétel (nem is beszélve az olyan típusokról, ahol „vegyes" családokról van szó) felfalja a szabadidőt, és a jövedelemszerzés rabszolgájává teszi a mezőgazdasági munka alanyát. A kényszer azonban csak abban az esetben elviselhetetlen és destruáló, ha külső. A háztájiban inaszakadtáig dolgozó sertéshizlaló, tejtermelő vagy bikahizlaló ember gazdasági-kulturális kényszer foglya, s interiorizálva azt, voltaképpen maga szolgáltatja a racionalizációkat és magánideológiákat, amelyek feledtetik vele a megfigyelő számára elviselhetetlennek tűnő körülményeit.

Chris M. HANN a kollektivizációs szűrőn kicsúszott Tázlár példáján mutatja be az individuális mezőgazdasági termelés továbbélésének szűkreszabott esélyeit, érdekesen felvillantva az ottani „Potyemkin-szövetkezet" reménytelen utóvédharcait az individuális gazdálkodás védelmében, mely végül is a paraszti vezetés kiszorulását és a technokratikus vezetés felülkerekedését eredményezte, egyben hanyatlásra is ítélve ezt a kentaur-formát.

A kötet további tanulmányai a magyar agrártársadalom egyik legérdekesebb társadalomlélektani paradoxonát vizsgálják, melyet abban összegezhetünk, hogy a feudalizmus ha ki is veszett a társadalmi létviszonyokból, a társas realitásokat konstituáló viszonyokban voltaképpen tovább él. Annál nagyobbak a modernizáció esélyei egy faluban, minél inkább bekövetkezett a lelki értelemben vett jobbágyfelszabadítás. Kathleen SZENT-GYÖRGYI tanulmánya két eldugott szabolcsi falu példáján szemlélteti ezt, összehasonlítva egy hajdan volt „nemesi" és „paraszti" falu máig tovább élő, eltérő vonatkoztatási rendszereit, melyek középpontjában a rang, a mód, modern kifejezéssel élve a presztízs áll.

Peter D. BELL tanulmánya ugyanezt a problémát vizsgálja. Eredeti vizsgálati módszere lehetővé teszi számára, hogy kimutassa a falusi társadalom egyes rétegeit hajdan leíró sztereotípiakincs átöröklődését, immár más referens rétegekre vonatkoztatva. A helyi hatalmi szerkezet keresztbe vágja a hajdani vagyoni szerkezetet, egyben fel is borítva a korábbi egydimenziós percepciós sémákat (amelyek a nagygazda—szegényparaszt skálán szóródtak). A vezetők és a beosztottak közötti különbségek ugyanis a mai falu szemében korántsem rendelkeznek azzal a legitimációs erővel, mint a hajdani vagyoni—tulajdonadta különbségek. E feszültség csak látszólag hidalható azáltal át, hogy a korábbi sztereotípiák átkerülnek mai rétegekre.

Bela C. MADAY amerikai magyar emigránsok körében végzett egy érdekes szemantikai vizsgálatot, mely a „földműves" jelentésváltozatait kutatta különböző társadalmi rétegek körében. Az értelmiség romantikus, idealizáló és esztétizáló „parasztképével" ellentétben a munkás és földműves családok gyermekei a negatívumokat, a kínzó és nehéz munkát, a civilizációs deficitet emelik ki asszociációikban. Érdemes volna ezt a vizsgálatot hazai mintán megismételni, hiszen az emigráns-minta meglehetősen kontrollálhatatlannak tűnik.

Linda DÉGH a bukovinai székelyek hányattatásos történetének ismeretét megelőlegezve a körükben jelentkező folklór-jelenségek várható sorsáról értekezik. Conrad C. REINING korrekten summázza a magyar agrártörténet modernizációs és civilizációs „erőltetett menetét".

A látószögek találkozásából eredő reveláló erő a kötet legfontosabb erénye, ezért érdemes volna mihamarabb magyar fordításban is viszontlátni, hiszen nem vagyunk elkényeztetve olyan tudományos művekkel, amelyek a mai magyar valóságról szólnak, de nem a számunkra megszokott és természetesnek tekintett előfeltevésekből indulnak ki. Önismereti hozadéka lenne a magyar nyelvű kiadásnak. Bírálatként mindössze némely hiányokat említhetünk, melyek természetesen nem róhatók e kötet számlájára, inkább a további vizsgálódások lehetséges és kívánatos irányaira vonatkoztathatók. A kötet szerzői mintha (egyedül REINING kivételével, aki azonban analitikusan nem tárgyalja) nem számolnának a magyar falusi társadalom ama rejtett érték- és normaszabó erővonalaival, amelyek nem a létviszonyokból, hanem vallási és etnikai különbségekből adódnak. Termékenyek lehetnének mind a gazdasági viselkedés, mind a társas-társadalmi viselkedés olyan elemzései, amelyek a protestáns és a katolikus „szellem" függő változóiként tárgyalnák a kötetben felvetett kérdéseket, illetve az összehasonlítást kiterjesztenék az etnikai-nemzetiségi dimenzióra is. Vannak jelek, amelyek azt mutatják, hogy mindkét független változó belejátszik a munkakultúra, a civilizációs készenlét, a modernizációs kihívásra adott társadalomlélektani reakciók eltérő alakulásába. Egészében véve azonban ez a könyv pontos látleletet ad a „történeti átszállóhely" huzatos légköréről, amit „új magyar paraszti életnek" nevezünk.

Verdery, Katherine: Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change. University of California Press. Berkeley—Los Angeles—London, 1983. 431 l.

Miskolczy Ambrus

Történetírás, szociológia és etnográfia interdiszciplinaritásának és szintézisének: az antropológiának a jegyében született Katherine VERDERYnek Bencencről (Binţinţi) írt monográfiája, amely Erdély három évszázadának politikai, gazdasági és etnikai változásait követi nyomon egészen napjainkig. Állam, gazdaság és etnicitás viszonyát taglalja a világgazdaság kihívása és a helyi válasz „dialógusába" kapcsolódva be. Azt vizsgálja, hogyan épül rá a falura az állami mindenhatóság, továbbá a gazdasági változások hogyan alakítják az etnikumok egymáshoz való viszonyát, és mindezt miként éli meg az egyén és a közösség.

A szerző, aki majdnem két évet töltött Romániában — egy magyar kutató legfeljebb olykor egy hónapot —, outsidernek nevezi magát, de a „rálátás" biztonságának tudatában teszi ezt. A makro- és a mikroszintű vizsgálódások ötvözése módszertanilag tanulságos és bravúros. És bár a mű eredetisége módszertanában rejlik, mégis ebből a múlt és jelen összeszövődését nyomozó munkából — vállalva egyes mozzanatok szélesebb összefüggéseikből való kiragadásának kockázatát — a történeti vonatkozásokat emeljük ki. Kitűnően sikerült a gazdasági és társadalmi élet szerveződésének és dinamikájának, a termelés és fogyasztás sajátosságainak az elemzése, az eseménytörténet és a hosszú távú folyamatok összekapcsolása, a politikai mozgalmak értékelése, a román, magyar és szász viszony egyes vonatkozásainak tárgyalása. E siker titka, hogy a szerző nem készen kapott elemekből építkezik, vagy ha igen, azokat olyan összefüggésekbe ágyazza, amelyek nem nagyon kerülhettek be történészek látókörébe. VERDERY érdemét még annak kiemelésével is hangsúlyozzuk, hogy sok vonatkozásban igen mostoha forrásadottságokkal kellett szembenéznie, és igazában a szakirodalom sem nagyon kényeztette el, amikor Bencencet úgy vette mikroszkóp alá, hogy a szélesebb meghatározó keretek és a nagy, hosszú távú történeti folyamatok meghatározó hatásának az érvényesülését is felvázolta.

Ennek a szélesebb kitekintésnek köszönhetően Erdély most már nem egyszerűen Magyarország belső perifériájaként jelenik meg — mint a szerző néhány korábbi munkájában —, hanem úgy, mint a nemzetközi félperiféria belső félperifériája. A nemzetközi félperiféria: a Habsburg-monarchia belső tagolódását továbbá, a Magyarországot és Erdélyt összefűző kapcsolatokat kimerítően tárgyalja — a magyar korona tartományai földrajzi egységének, fejlődésük strukturális azonosságának hangsúlyozásával —, viszont úgy véljük, adós maradt az erdélyi fejlődést befolyásoló és meghatározó Délkelet-Európa belső tagoltságának részletesebb felvázolásával, azoknak a tényezőknek a bővebb bemutatásával, amelyek magyarázzák az Erdélyt és a román fejedelemségeket, majd Romániát, valamint a Balkánt összekötő kapcsolatok dinamikáját: az áruk és eszmék forgalmát, a migrációkat és jellegük változásait. Igaz, Bencenc és környéke, más dél-erdélyi vidékekhez viszonyítva, sokáig kimaradt az életnek a nagy tájakat és felépítésükben eltérő világokat összekötő sodrából. Mégis jó terepnek bizonyult Bencenc. Életében az erdélyi fejlődésnek sok lényeges tendenciája fonódott össze. És a szerző, mint hangsúlyozza, MAKKAI László 1946-ban megjelent Erdély-szintézisének fejtegetéseivel egybehangzóan éppen az etnikai sokszínűségben látja az erdélyi történelem lényegét, abban, ahogy a társadalmi hierarchia különböző szintjein elhelyezkedtek és összekapcsolódtak a különböző etnikai csoportok. Az etnicitás körülbelül a nemzetiség szinonimája, de annak jelzésével, hogy az azonosulás és az egyéni választás mozzanatát is magába foglalja, „mintha olyan lenne, mint az állampolgárság" (15).

Bencenc, pontosabban a századforduló Bencence, nemcsak egyszerűen három nemzetiségű község. Termelési módok és társadalmi formák találkozási területén fekszik, Szászvárostól 17 km-re, Hunyad megyében a Maros völgyében. Példaszerű az erdélyi meghatározó keretek bemutatása, mégis néhány mozzanatot hiányolunk mind a szűkebb környezet, mind a távolabbi területek fejlődésének elemzéséből. A székelyföldi társadalomszerveződés sajátosságaira és arra, hogy a székelyföldi feudalizáció a magyarországitól elválaszthatatlan összerdélyivel egybefonódott, többek között azért is ki kellett volna térni, mert a község is e folyamatnak köszönhette nevét: egy 1291-ben kelt oklevél szerint a székely Benchenché volt ez a még akkor Sóteleknek is nevezett falu, ahonnan magyar sóvágókról is tudunk. Bőven foglalkozik a szerző a Szászföld és a szász társadalomszerveződés meghatározó szerepével. Valóban a „második jobbágyság" visszafogó hatásától mentes társadalmi feltételek és a kelet-európai regionális munkamegosztásban elfoglalt és munkával biztosított előnyös pozíció, mely kedvező ökológiai feltételekkel társult,

környezetüknél gyorsabb fejlődést tett lehetővé a szász területek számára a modern kapitalizmus korszakában is. Ennek eredményeképpen kerülhettek németek is Bencencre a múlt század végén. A nagyszebeni Sparkassa ugyanis csődbe ment magyar középbirtokokat vásárolt fel, és azokat dél-magyarországi sváb telepesek között felparcellázta. A szász viszonyok elemzésekor — úgy látjuk — be lehetett volna vezetni a marxi kispolgári-kisparaszti termelőmód fogalmát, hiszen ez egyáltalán nem zárja ki, hogy e termelőmód hordozói ne találták volna meg helyüket a környezet feudális formációjában, és rendi nemzetként a kor feudális államában, hogy majd megfelelő helyzeti előnnyel indulhassanak a kapitalista fejlődés útján. Addig is szász területek szolgálhattak keretéül annak a protoindusztrializációnak, amelyben románok és magyarok, főleg háromszékiek, egyaránt szerepet játszottak. Alighanem nagyobb teret lehetett volna szentelni az erdélyi paraszti-polgárosodási folyamatoknak, azok összetettségének, annak bemutatásával, ahogy polgárparasztok, nemesparasztok és jobbágyparasztok, ill. 1848 után azok immár jogilag egyenrangú utódai eltérő genezisű életkeretek között egyazon cél felé törekedtek. Az erdélyi feudális kori fejlődés egyik sajátossága amúgy is a szabad elemek viszonylag nagy súlya, és a jobbágyfelszabadítás mellett ez tette lehetővé, hogy — a kapitalizmus korában is — Erdély környezetéből kirívó „kisgazda" jellegű tájak együttese legyen, a kisgazdaság előnyeivel és hátrányaival együtt. A székelyföldi és megyékbeli kisnemes vagy inkább nemesi tudatú szabadparaszt, egyszóval nemesparaszt, nem egyszerűen privilegizált elem, hanem a paraszti társadalom egészét mozgósító példa: az önálló létre, a feudális viszonyokkal szembeszegülésre buzdító. Valami hasonlóra vágyott a jobbágyság egésze, amikor először határőrkatona akart lenni, a határőr pedig szolgálatai terhén akart lazítani, legalábbis a román, amíg a székelyföldi és Hunyad megyei és a fogarasi egykor nemesi jellegű privilegizált elemek kisnemesi sorba akarták verekedni magukat. És éppen ez, hogy mindenki lépni akart egyet a társadalmi hierarchia lépcsőfokain, adta a társadalmi mozgalmak sajátos dinamikáját. Árnyaltabbá lehetett volna tenni a *Serfs of the Magyars* című fejezetet is, ha a Bencenc szomszédságában zajló hátszeg-vidéki szocializációs folyamatoknak nagyobb teret szentel a szerző, jelesen a román vezető rétegek tömeges asszimilációjának a magyar nemességbe. Sort kellett volna keríteni erre már csak azért is, mert egy ilyen családnak, a Nopcsának, Bencencen is volt néhány jobbágya. Igaz, NOPCSA László 1848-i szereplésének társadalmi-nemzeti horderejét szépen kifejti, amikor bemutatja, hogy a román eredetű konzervatív arisztokrata felbukkan a balázsfalvi román nemzeti gyűlésen, és a román nemzeti mozgalom egy ideig benne is keresi érdekeinek képviselőjét. Fontosabb ennél az a tény, hogy a nemesparaszti sorban maradt Nopcsák, és a hozzájuk hasonló elemek mindvégig őrizték a rokonság tudatát nemzetségük birtokos nemesi sorba emelkedett tagjaival. És ez is belejátszott abba, hogy Hunyad megyei román kisnemesség mint valami idegen nemzettől-nemzetiségtől úgy határolja el magát a szintén román jobbágyságtól, majd annak leszármazottaitól még az 1920—30-as években, mint ezt Ion CONEA és munkatársai Clopotiva című falumonográfiája is bemutatja, melyet be lehetett volna dolgozni a jelen munkába. Így jobban lehetett volna érzékeltetni és magyarázni, hogy a dualizmus alatt felemelkedő román bankpolgárság miért találta és kereste a saját identitásának egyik fő összetevőjét a paraszti érdekek képviseletének hangsúlyozásában.

Olvasmányossá teszik a munkát a jól sikerült portrék. Egy-egy életpálya felvillantásával érzékelteti VERDERY a szocializációs folyamatok kibontakozását. Román bankár, zsidó vállalkozó, magyar földesúr nem elvont kategória. Hús-vér alakokat állít elénk a szerző. Előadásába azt is beleszövi, amit interjúalanyai pletykáltak. Olykor adatok hiányában marad el az életszerűség. LÁZÁR Kálmán gróf például nemcsak a nemzeti ügynek elkötelezett tudóskodó arisztokrata — neves ornitológus lévén — típusa, aki 1860-ban nem akar tudni németül. JÓKAI Mór kísérőjeként úgy látszik, kedvet kapott az irodalomra. A román—magyar viszonyt és a benne rejlő tragikumot, legalább is ahogy a magyar kortársak látták, éppen az egyik 1850-es évek derekán írt elbeszélése jellemzi úgy, hogy nem érdemes fölötte könnyedén elsiklani. Cselekménye 1784-ben zajlik, de 1848—49 tapasztalatai állnak mögötte. A kényszercivilizáció eszközeivel is élő, mégis általában szeretett, modernizáló magyar földesúr fiának és az áruló, sunyi kasznár gyönyörű leányának (Mundre Floare = büszke virág) szerelméről szól, melyet a tragikus események engedtek kibontakozni, hogy el is pusztítsák abban a világban, ahol első vérengzések nyomán — Mundre Floare kivételével — a bosszú mozgatta a szereplőket. A magyar fiút, aki elvesztette menyasszonyát, a román lány menti meg, őt viszont apjának társai gyilkolják le. És új szerelmének halálát a magyar fiú sem élhette túl. Úgy véljük, LÁZÁR Kálmán írása nemcsak az irodalom szerepét példázza nehéz történelmi helyzetekben. Sőt nem is igazán irodalom, és éppen ezért erősebb és hitelesebb a dokumentum jellege. LÁZÁR Kálmán egyéni sorsok alakulásának a szintjén tudja érzé-

keltetni azt, hogy milyen választófalak vagy inkább különbségek zárták el a két világot egymástól. És tudjuk, a kiegyenlítődés csak hosszú távú folyamat eredményeképpen kezdődhetett meg, amikor társadalmilag egyenrangú felek kerülhettek egymással szembe, és ez a tendencia lassan ki is bontakozott, amikor Erdélyben kezdett kialakulni az a polgárság, amelyhez hasonlónak fájó hiányát többször is felpanaszolták vagy szóvá tették a Kárpátokon túl.

Külön kiemelendő az a műgond, ahogy VERDERY korábban megfogalmazott téziseit finomította. (Munkáját mintegy húsz kiváló — köztük több nemzetközileg ismert szakember nézhette át.) Kisebb ellentmondások azonban mégis maradtak. Biztos, hogy igaz, de azért igazán csak összehasonlító jellegű vizsgálódások győzhettek volna meg arról, hogy „az erdélyi jobbágyrendszer a legelnyomóbb jellegűek közül való," — és milyen összefüggésben. Mert, kissé groteszkül hat, hogy e kijelentés után néhány oldallal MACSKÁSY Pál özvegyének XVIII. század végi gazdatiszti instrukciójából megtudjuk, hogy tilos volt verni a jobbágyot és kiabálni vele. Talán az is igaz, hogy a Habsburg „kolonializmus" nélkül lassúbb lett volna a magyar fejlődés, de Erdélynek miért éppen a magyar gazdaságon belüli perifériális helyzete akadályozta a gazdasági növekedés néhány — és pontosan mely — lehetőségét? Azért, mert nyersanyagszállító szerepet kapott? De ezt sokkal inkább Ausztriától kapta, miközben némileg Temesvár, Arad, Nagyvárad gyáriparát táplálhatta nyersanyaggal, munkaerővel, mely városok sokkal inkább a Thünen-körök hullámmozgásának a logikája szerint jöttek létre és éreztették hatásukat. És mint maga VERDERY is hangsúlyozza, az erdélyi parasztság elmaradottságának oka nem a kapitalista export-mezőgazdaság kialakulása volt, hanem inkább az, hogy a kapitalizmus nem tudott eléggé behatolni az erdélyi agrárvilágba. De hogy behatolt, abban a magyarországi fejlettebb közegből jövő hatások óriási szerepet játszottak, amint erre sok példát találunk magában a műben is. És a mezőgazdasági fejlődés súlya mellett szól az is, hogy — mint hangsúlyozza a szerző —, a két világháború közötti iparosítás korlátozta a vidék vásárlóerejét, amíg a 60—70-es éveket éppen ennek addig elképzelhetetlen fokozódása jellemezte.

Mint jeleztük, nem követjük VERDERYt máig, pontosabban a közelmúltig vezetett fejtegetéseinek a vonalán. A munka mára vonatkozó mondanivalóját nehéz lenne röviden összefoglalni a leegyszerűsítés veszélye nélkül. Szemlélete és módszere olyan kérdésekhez kapcsolódnak, amelyekre az elkövetkező évek fejleményei adnak választ. Ezért fejezi be munkáját annak hangoztatásával, hogy a parasztoknak, akik mindeddig külső hatásoknak voltak kitéve, mint a parasztok szerte az egész világon, maguknak kell „megoldásokat" találniuk. „Bár e falusiak mondandóját múltjuk és jelenük fogja inspirálni, teljes egészében mégsem fogja meghatározni üzenetüket. Talán annak a keretnek a tágassága, amelyben itt elmondtam, bátorítja majd őket, hogy felismerjék mondanivalójuk fontosságát".

Bittner-Szewczykowa, Halina: Dziecko wiejskie. Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie IX. Kraków, 1984. 206 l., 105 kép

Földesné Györgyi Erzsébet

A Krakkói Néprajzi Múzeum Évkönyvének egyik számaként jelent meg a lengyel parasztgyermekekről szóló monográfia. BITTNER-SZEWCZYKOWA 1979-ben, a Nemzetközi Gyermekév alkalmával e múzeumban ugyane címmel rendezett kiállítást, s már korábban megkezdte a téma sokoldalú kutatását. A néprajzi irodalmon kívül szociológiai és pedagógiai irodalmi forrásokat használ. Bőven állnak rendelkezésére paraszti önéletrajzok, emlékiratok, KRZYWICKI és CHAŁASINSKI két híressé vált kötete nyitja meg ezt a sort a második világháborút megelőző évekből. A szerző végzett levéltári kutatásokat, Dél-Lengyelország jelentős területein terepkutatásokat folytatott. Felhasználta a muzeális tárgyi és fotó anyagot.

A könyv két fő részre oszlik. Az első a „hagyományos paraszti kultúra" gyermekeinek életét tárgyalja, a jobbágykortól a II. világháború végéig. A második az azóta eltelt időt tekinti át. Terjedelmét tekintve az első rész háromszorosa az utóbbinak. A két rész hasonló felépítésű, az aprólékosan kidolgozott első résszel szemben a második elnagyoltabb, ahhoz viszonyító, változásokat, különbségeket jelző. Az egyes részeket életkor szerint tagolja: az első életév — 4 éves korig — nagyobb gyermekek. Mindegyik életkor-

nál általános kérdés az öltözet, táplálkozás, alvás és hálóhely, higiénia és betegségek, játékok. Ezekhez járulnak a legkisebbeknél a születés körüli teendők és hiedelmek, a keresztelő. A nagyobb gyermekeknél pedig bővül a tematika a családban és bérért végzett munka és a társadalomban: családban, kortársak közt, óvodában, iskolában való nevelődés, a szokásokban való részvétel és a gyermekek művészi tevékenységének, folklórkincsének leírásával. Sajnálatos témával zárul az első rész: lengyel gyermekek sorsa a II. világháborúban. Nem túlzás ennek itt fejezetet szentelni, hiszen az elpusztult gyermekek száma az egymilliót meghaladta, tízezreket tett ki a germanizálásra német szülőkhöz adott és soha vissza nem került gyermekeké. Az 1945 utáni gyermekéletet tárgyaló fejezetben a *Szabad idő* c. fejezet az egyetlen újdonság.

Sok a hasonlóság az e könyvben leírtakkal a magyar parasztgyermekek eddig főleg lokális feldolgozásokból megismerhető múltbeli életében. Minden téren érzékelhető azonban az általános életviszonyok különbözőségéből adódó eltérés is. Ez nagyon megnő az 1945 utáni időkben. Lengyelországban fennmaradt a családi parasztgazdaság, s az utóbbi évtizedek gyermekei is ennek keretében nevelkedtek, noha a műszálas anyagú ruhák, a televízió, új játékok és olvasmányok, megnövekedett tanulási lehetőségek az ő életükön is jelentőset változtattak. Némely viseletes területen azonban erre az időre esik a felnőtt viselet drágább öltözetdarabjainak a gyermekviseletbe való bevonulása. A hagyományos népművészeti tevékenységeket ápoló vidékeken a gyermekek is szívesen kapcsolódnak bele ebbe.

Az illusztrációk szónál beszédesebben mutatják a lengyel falusi gyermekéletet, gyermekkultúrát. A dajkált pólyásbaba, a játszó gyermek, az állatokat őrző, a mindenfajta munkából a maga kis részét kivevő gyermek, az iskolás, a viseletbe öltözött gyermek, a rajzoló, alkotó gyermek, a népszokások szereplőjének képe elárulja, hogyan van táplálva, hogyan van öltöztetve, milyen környezetben van — és milyen az arckifejezése, a tekintete, a tartása. A modern gyermekkultusznak — a hagyományos gyermeknevelés ellentétének — a lengyel falvakba a jelek szerint csak első fecskéi költöztek be.

A Nemzetközi Gyermekév tehát még öt év múltán is termi gyümölcseit, s talán még nem is ért véget a sor. Nem most fedezték fel a gyermekkort. Ilyen tömegben azonban sohase került volna egyidőben a nagyközönség elé a hosszú idő alatt különböző tudományszakok művelői által összehordott anyag, ami valóban társadalmi méretekben képes hatást kifejteni. Ismertetett könyvünk számára nem adatott meg ez a lehetőség: az 1000 példányban megjelent múzeumi évkönyv csak szakemberek szűk köréhez jut el. Feltétlenül megérdemel egy népszerű kiadást is.

Ünnepek a mai társadalomban. Az ünnep szociológiai és szociálpszichológiai szempontból. Összeállította és szerkesztette D. Hoffmann Márta és Szilágyi Erzsébet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1982. 192 l.

Voigt Vilmos

Tk Tanfolyamok címmel 1971 óta jelennek meg 5—600 (ritkábban 350, sőt 800) példányban, általában sokszorosítva fontos publikációk. Kezdetben inkább a szoros értelemben vett tömegkommunikáció volt a téma, később szélesedett. Mivel e kötet végén közölték az eddigi kötetek listáját, és mivel ezek még nagy könyvtárainkban sem férhetők mind hozzá, itt soroljuk fel a többi kiadványt, szükség szerint néhány megjegyző szóval.

1971-ből. Dés Magda szerkesztette három kötet: *Tanulmányok, cikkek a televízióról — Előadások a rádióról — Előadások a televízióról.*

1972-ből: Forgó Mihály: *Televízió műszaki alapismeretek.* I—II.

1973-ból: Szecskő Tamás: *Bevezetés a tömegkommunikáció szociológiájába* — Kulcsár Ferenc: *A Magyar Rádió propaganda és tájékoztató tevékenysége* — Horváth Gyula: *Mikrofon és magnetofon típusok.*

1974-ben semmi. 1975-ből Antal László: *A tartalomelemzés alapjai* (jó gyakorlati útbaigazítás az ún. *content analysis* témaköréből) — Klinghammer István: *Grafikai módszerek — információs célokat szolgáló tanulmányok szemléltetése.*

1976-ban Kulcsár László: *A változók közötti kapcsolatok mérése* — S. Molnár Edit: *Fiatalok családképe.*

1977-ben Hoppál Mihály és Vándor Ágnes szerk.: *Jel, — Kommunikáció — kultúra* (13 tanulmány köztük néhány kultúraelméleti, Hoppál Mihály terjedelmes áttekintő-

sével az egész szovjet szemiotikáról, RÓKA Jolán részletes áttekintésével a tömegkommunikációs szemiotikai kutatások szovjet ágazatairól) — PLÉH Csaba szerk.: *Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás* (5 fontos tanulmány, PLÉH Csaba igen hasznos elméleti bevezetőjével).

1978-ból Klaus EURICH: *Politikai véleményirányítók* — V. E. SLJAPENTOH: *A statisztikai információ . . .*

1979-ből Veikko PIETILÄ: *Tartalomelemzés* (finn kutató elméleti és mai politikai anyagot felhasználó munkája, kár, hogy az idegen nyelvű irodalomjegyzéket végig magyarra fordították, így az eredeti adatok nem állíthatók vissza) — DR. BUDA Béla *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei* (második, bővített kiadás, az első változat 1972-ben íródott és 1974-ben jelent meg, ugyancsak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretében, de egy másik sorozatban: „Szakkönyvtár" címmel. Az új változatban a VIII. fejezet lényegesen kibővült, új a IX. és X. fejezet, és a bibliográfiát is kiegészítette a szerző. Így a kommunikáció alkalmazásának kérdései, valamint a kommunikáció kutatásának módszertana kerül új, részletes megvilágításba.) — *Kutatási javaslatok a műsorszórás tanulmányozásához.*

1980-ból BOROS Péter: *Kohorsz elemzés a szociológiá*ban — RADICS Katalin és LÁSZLÓ János szerk.: *Dialógus és interakció* (11 magyar tanulmány a gyermeknyelvi, szövegelméleti, interakcionalista, neurolingvisztikai kutatások köréből) — SIKLAKI István: *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások* (a magyar pszicholingvisztikai szövegelmélet egyik első fontos monográfiája).

1981-ből TERESTYÉNI Tamás: *Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés. Adalékok a kommunikáció pragmatikai aspektusának vizsgálatához* (az új hazai pragmatikai jelentéselmélet egyik első fontos monográfiája).

1982-ből HORÁNYI Özséb szerk.: *A sokarcú kép* (14 tanulmány jó bevezetővel és irodalomjegyzékkel, a vizuális képelmélet legfontosabb magyar nyelvű kiadványa) — Breda PAVLIC és Cees J. HAMELINK, Maja BUDISIN közreműködésével: *Az új nemzetközi gazdasági rend és egy új nemzetközi információs-kommunikációs világrend közötti kölcsönhatás* (a fejlődő országok számára készített UNESCO-tanulmány friss, még jóváhagyatlan szövegének fordítása) — Jürgen HABERMAS: *A történelmi materializmus rekonstrukciójának kérdéséhez* (új magyar fordítás a klasszikus szerzőtől).

Ily módon a mai magyar ünnepekről szóló kiadvány a sorozat mintegy 26. kötete. Egy sor kommentár nélkül 7 magyar tanulmányt hoz a két tömegkommunikációs szakértő.

BÁLINT Éva az 5—6 évesek ünnepeiről, HERNÁDI Miklós az esküvőről és temetésről, a két szerkesztő az ünnepi identitásról, JAKAB Zoltán a múlt évtized társadalmi ünnepeiről, S. NAGY Katalin az ünnepi lakberendezésről és más vizuális kellékekről. SZÁSZ János az új közösségek ünnepteremtő tevékenységéről, TOMKA Miklós az átmeneti rítusoknak a mai szocialista országokban való megünneplési gyakorlatáról ír. Az adatgazdag, további irodalommal ellátott írásanyag elsősorban empirikus ismereteket ad, azért is nincs összegezése vagy bevezetése. Így is igazán fontos hozzájárulás mai társadalmunk ünnepi viselkedésének megismeréséhez.

Megjegyzem viszont, hogy minden hasznossága ellenére is némileg hiányos a kiadvány. Egy áttekintés vagy utószó felhívhatta volna a figyelmet arra, hogy a nagyközönség a *Magyar Népzene Tár*ának köteteitől kezdve a *Magyar Néprajzi Lexikon* öt kötetéig sok helyen utánanézhet régebbi ünnepeinknek. Talán lehetett volna arra is utalni, hogy például HERNÁDI kandidátusi értekezést írt itt is szereplő témájáról. DÖMÖTÖR Tekla, UJVÁRY Zoltán, BÁLINT Sándor műveit mégsem ismeri mindenki, erre is lehetett volna hivatkozni. A nemzetközi ünnep-irodalom igazán fontos munkáit nem említik meg. Ez nem hiba a leírásokban, azonban egy előszó itt is jó lett volna. Kár, hogy a Folklore Tanszék által végzett május elsejei kutatást éppúgy nem említik (pedig erről a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, sőt a szerkesztők is sokat tudnak), mint mondjuk HOPPÁL Mihály vagy NIEDERMÜLLER Péter szemiotikai érdekeltségű újabb ünnep-dolgozatait. Talán az a legnagyobb hiba, hogy a *Világosság* kitűnő ünnep-különszámát (1978 augusztus—szeptember, IX: 8—9) sem említették meg. Mindez akár pár oldalon is elfért volna, és akkor valóban kézikönyvszerű lett volna e kiadvány. Így csak érdekes adatok közlése.

Az egyes dolgozatok elemzését nem látom célszerűnek. Az adatok pontosak, a következtetések megbízhatók, noha éppen ünnepelméleti és ritológiai szempontból megjegyzéseket tehetnénk. Ha egyszer lesz ünnep-konferencia, biztosan szóba kerül mindez.

Addig további köteteket kívánunk magunknak és másoknak. Az eddigi több mint 7000 lapnyi anyag majdnem fele általános társadalomtudományi szempontból is nélkülözhetetlen forrásanyag. Köszönet a kiadónak, szerkesztőnek és szerkesztőknek.

Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege in der Geschichtsschreibung. Hrg. Heiko HAUMANN. Argument Verlag. Berlin, 1982. 156 l.

Tóth Zoltán

Az igényes kis (156 oldalas) tanulmánykötet a baloldali szocialista *Argument* c. folyóirat társadalomtudományi sorozatában jelent meg.

Detlev PAUKERT (1950), a kötet első írásában a hat tanulmány közös módszertani álláspontját részletezi az elmúlt évek munkáséletmódról szóló német irodalmának kritikájában. A részkutatások és az átfogó érvényű munkák közti űrt véleménye szerint az életmóddal foglalkozó tanulmányok mennyisége nem tölti ki. A szisztematikus fogalmaknak és az egyes jelenségek társadalomtörténeti beágyazottságának hiánya, az általános vonások kiemelésétől való félelem megakadályozza, hogy egyesek hétköznapi tapasztalata és a rendszerként felfogott modern társadalom módszertani konfliktusai feloldódjanak a történetírásban.

Martin SCHARFE (1936) a sematikus osztályfogalmakkal száll szembe XIX. századi paraszti patriarchátus alatt élő württenbergi szolgák és cselédek ellenállási formáinak elemzésével.

Rainer WIRTZ (1942) a korai gyári rendtartások elemzésével vitatja a thompsoni „morális ökonómia" fogalmának érvényességét délnyugat-német területen. A független kézműiparral szemben már a kortársak által is lebecsült gyári munka kulturális hátterét vizsgálja. A gyári rendtartásokban kimutatja a polgári erényekkel ütköző munkás viselkedési formákat, amelyek egyeztetésre is kerülnek. A rendtartások méltányolták a kézműiparban felnőtt munkásság „morális karakterét" is, a közfelfogás szerinti megfegyelmezendő, elidegenedett tömeggel szemben a hagyományos munkakultúra hordozóit.

Axel KUHN (1943) múlt század végén élt munkások, illetve munkás származású szocialista pártfunkcionáriusok önéletírásaiban keresi meg a két nem, férfiak és nők viszonyáról, valamint a házaséletről szóló részeket. Ezeket elemzi a szocialista emancipációs elmélet gyakorlati háttere szempontjából. Finom szövegelemzéssel rajzolja meg azt a máshol is tapasztalt tényt, hogy a proletár családmodell a hivatásának és munkájának élő férfi és családját gondozó nő kispolgári mintáját követi. Az üzemekben munkaerőként megjelenő nők konkurenciát jelentenek, s alapját képezik a korai munkásmozgalom antifeminista hangulatának.

Stefan BAJOHR (1950) a XX. század eleji munkáscsaládokon belüli gyermeki szocializációt tárgyalja egy riportsorozat tükrében. Megállapítja, hogy a munkás-szolidaritás a szigorú családi munkaszervezetben, a munkások szervezeti formáinak hétköznapi közelségében alakul ki a fiatalokban, akkor is, ha az elmélettel és a pártprogramokkal nincsenek egészen tisztában.

Heiko HAUMANN (1945) közép- és kelet-európai példákon keresztül veti fel a munkások eltérő viselkedési formáinak származási helyükkel és eredeti kultúrájukkal összefüggő kérdéseit. A város és a városi népesség vidéki származásának századfordulói összefüggéseit keresi, végül is az etnikai és felekezeti különbségek társadalmi réteghelyzetre kiható s a munkások megmozdulásaiban feszültségeket okozó jelenségekre bukkani Például Prága esetében, ahol 1900-ban a lakosság 80%-a született a városon kívül. Rég. benszülött német polgársága, német nyelvű zsidó tőkés rétegek, a környékről bevándorolt cseh munkások, valamint a lakosság negyedét kitevő lengyel bevándorlók etnikai és felekezeti alapú szervezetei a német területekhez képest fékezték az egységes osztályfellépést.

A kötet irodalomjegyzéket is tartalmaz, a tanulmányok jegyzetei pedig jó bevezetést adnak a régi német munkáséletmód irodalmába.

Berdahl—Lüdtke—Medick—Poni—Reddy—Sabean—Schindler—Sider: Klassen und Kultur, Sozialantropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung. Syndikat. Frankfurt am Main, 1982. 370 l.

Tóth Zoltán

A tanulmánykötet a göttingai Max Plank Történeti Intézet (Max Plank Institut für Geschichte) nemzetközi történeti antropológiai vitaülésein részt vevő kutatók írásaiból állították össze. A roppant különböző területen és időszakokban dolgozó szerzők tanulmányait egy közös probléma köti össze: a társadalmi tagoltság kulturális kifejeződését

vizsgálják. A hasonló mindennapi élettel foglalkozó társadalomtörténeti és társadalomantropológiai munkákkal szemben különös jellemzőjük, hogy a politikai és az átfogó társadalmi szervezeti kérdéseket nem zárják ki vizsgálati szempontjaik közül, hanem a köznapi élet logikájába illesztik.

A kötet kilenc tanulmányt és egy annotált tájékoztató bibliográfiát tartalmaz.

Carlo PONI (1927) a bolognai egyetem professzora, érzékeny elemzésekkel fejti ki a XVIII. század eleji olasz selyemfonók és kereskedők közti bérküzdelmek mindennapi életbe visszanyúló hátterét. A kereskedők munkafolyamatot racionalizáló kísérletei nemcsak a béreket s például a selyemhulladékkal, mint hasznosítható anyaggal való rendelkezést érintik, hanem a termelés hagyományait is, a bedolgozók önrendelkezését, életmódját, a családi munkamegosztást is. Társadalmi csoportok gyakorlati szembenállása a termelés hagyományain keresztül alakítója lesz a termelési folyamatnak is.

David SABEAN (1939) a pittsburgi egyetem Göttingában élő professzora egy XVIII. század végén Európa-szerte elterjedt demográfiai jelenség, a házasságon kívül született gyerekek számának nagymértékű növekedése társadalmi hátteréhez szól hozzá. Vitába száll avval az állásponttal, amit szélsőséges formában Edward SCHORTER képvisel, hogy a jelenség a jóllét, a szabadosság, ideologikusabb megfogalmazásokban az egyén felszabadulásának és önmegvalósításra való törekedésének megnyilvánulása. Más szerzők hasonló tapasztalataival megegyezően a dél-német Neckarhausen 1800 körüli forrásait feldolgozva arra a következtetésre jutott, hogy a piacoktól távol eső vidékek kisgazdaságaiban, szoros patriarkális kötöttségek mellett terjedt el a házasságon kívüli szülés. A hajadon anya törvénytelen gyermekével a parasztgazdák háznépéhez tartozik, a családi munkaerőt gyarapítja örökösödési jog nélkül. A törvénytelen gyermekek, később mint önállóságra képtelen egyedülálló szolgák a gazdaságokban kétféle haszonnal is járnak: a megnövekedett munkaigényű termelésben igénytelen munkaerőt adnak, s az öröklő gyermekek számának növelésével szemben nem járulnak hozzá a gazdaság felaprózódásához.

William B. REDDY (1947) a Durham-i Duke Egyetem asszisztense a francia Armentières lenszövő munkásai századfordulói (1889—1904) bérsztrájkjainak hagyományait elemzi.

1871-óta a Harmadik Köztársaság idején a munkásokat darabbér-táblázatok alapján fizették, amely a Carlo PONI tanulmányában is feltűnő régi illúziót rejtette magában, hogy a munkás tulajdonképpen árut ad el a tőkés vállalkozónak. A darabbér-táblázatok arra is lehetőséget adtak, hogy munkás bére ne kövesse szigorúan a darabbért, hanem életkorával is összefüggésben legyen. Ez a gyakorlat a múlt század elején kialakult, a század végére már eltűnt bedolgozói rendszer keretei közt alakult ki. A lenszövőgyárak 1889-ben létesült szindikátusa a béreket is egységesíteni próbálta, ezzel azonban kiterjedt sztrájkhullám szállt szembe.

A tanulmány a bértáblázatok alapos elemzésével, korabeli békéltető tárgyalások jegyzőkönyveinek vizsgálatával és egy esettanulmánnyal közelíti meg a folyamatos fejlődésű iparosodott európai területek egyik jelenségét, a tőkés termelésen belül kialakult hagyományok modern gépi ipari termelési viszonyokra gyakorolt hatását.

Gerald M. SIDER (1938) a New York Városi Egyetem antropológia professzora a kultúra és a tulajdon, mint társadalmi kapcsolatok sajátos formája közti kapcsolatot elemzi esszé-tanulmányában. A tanulmánykötet írásait összefűző problematikát — „társadalmi kapcsolatok nélküli ember, tulajdon nélküli ember" (Raymond WILLIAM, 1972) — az újfundlandi tőkehal-halászok között vizsgálja. A kutatás terepe különösen alkalmas a vizsgálatra, mert az angol gyarmatosítás idején megbomlott a part menti földművelés — és földtulajdon —, valamint a halászat hagyományosan kialakult rendje. Az angol kormányzat, hogy az angol halkereskedők számára biztosítsa a halfeldolgozásra alkalmas partszakaszokat, amelyek egyben a földművelés szempontjából is a legkedvezőbb területek voltak, megszüntette időlegesen a halászfalvak társadalmi szerkezetének alapját képező földtulajdont. A tulajdon tárgyát képező földterületek elvesztésével a tulajdon alapján keletkezett viszonyok mégis képesek voltak kultúraként tovább élni és átalakult formában szabályozni a halászok életét.

Hans MEDICK (1939) a göttingai Max Plank Történeti Intézet munkatársa, két, egy lélegzetre leközölt tanulmánnyal jelentkezik a kötetben.

Az egyik a plebejus kultúra és a plebejus nyilvánosság elsősorban Edward P. THOMPSON munkáihoz kapcsolódó hetvenes évekbeli irodalmának kritikája. Evvel a szegény és nincstelen rétegek — köztük a vidéki és városi kistermelők — európai poszt-indusztriális hagyományos viselkedési „ökonómiája" és a kibontakozó tőkés viszonyokhoz való alkalmazkodás dialektikáját kísérli meg önálló módszeres hipotézissé fogalmazni. Három irányzat eredményei közt keres megoldást: a dichotom, osztálykonfliktusokra építő konzervatív marxista értelmezés, az anglo-marxistáknak a korai munkásmozgalma-

kat befolyásoló hagyományos kultúrát felfedező irányzata, valamint ökonomista interpretációk között. Kitűnő, konkrét érvelésű kritikája azonban nem hagy helyet az irracionális cselekvés lehetősége számára.

Módszerét, az előző elméleti bevezetésnek is tekinthető tanulmány után, William Hogarth XVIII. századi festő, rézmetsző két grafikai lapjának példamutató érzékenységű társadalomtörténeti elemzésénél mutatja be. Tárgyuk az angliai XVIII. sz. első felében kitört „dzsinjárvány", ill. ennek megoldására a sörfogyasztás propagandája. A szerző a plebejus nyilvánosság elidegenedett városi viszonyok közti formájának tartja az utcákon és a kocsmákban kialakult alkoholfogyasztási szokásokat. A moralizáló álláspontokkal szemben felmutatott társadalomtörténeti igazságból azonban hiányzik az alkoholfogyasztás hasonló funkcionális megítélése a destruktív tényezők oldaláról.

Norbert SCHINDLER (1950) müncheni kutató a kötet vezérfonalaként követett problematikát, a társadalmi különbségek kifejeződését annak ellenpontja, a XVIII. századi német szabadkőműves páholyok különbségeket szimbolikusan feloldani szándékozó kísérlete felöl közelíti meg. A beavatási szertartások részletes elemzése során mutatja ki a titkos társaságok funkcióját, mint a polgári és nemesi rétegek érintkezése során a polgári viselkedési normák és a gyakorlat kísérleti terepét. Kitér az angol és a német páholyok különbségeinek társadalmi hátterére, és kitekint a francia forradalom utáni időszakokban, a polgári kultúra önállósulása utáni funkcióvesztés belső okaira.

Robert M. BERDAHL (1937) az egyesült államokbeli Oregoni Egyetem történelem professzora a „rendet" mint a társadalmi különbségek kifejezésének formáját követi nyomon a porosz-német polgárosodás időszakában. A „rend" felfogását többnek tekinti, mint politikai uralmi viszonyok tükröződését a kultúrában; áthatotta ez a kultúra egész rendszerét és a társadalmi viszonyokban való tájékozódás eszköze is volt. Hosszú történelmi folyamat során kialakult szimbólumrendszere, nemcsak a kiváltságos nemesség társadalomképének volt alapja, hanem a parasztságé és a XVIII—XIX. század folyamán önálló öntudatra ébredő harmadik rend, a középosztályé is (Mittelklasse). A társadalom tagoltságának rendi jellegű felfogása olyan mértékben uralta a kapitalizmusba való átmenet korszakának kultúráját, hogy az új polgári osztály is csak rendi formákban tudta elképzelni helyzetét. Poroszországban — ahogy ez a történetírás szemléletében is tükröződik — az állam és a nép közti közvetítéstől eljut a polgárság odáig, hogy az állammal azonosuljon, s helyzetét hivatásából eredő etosszal viselje.

Renato ROSALDO (1941) a Stanfordi Egyetem antropológia professzora 1980-ban megjelent könyvének tanulságait foglalja össze *(Ilongot Headhunting, 1883—1974. A Study in Society and History.* Stanford). A Fülöp-szigeti ilongot fejvadászokról szóló munka legfőbb mondanivalója a szerző hangsúlyozott véleménye szerint az, hogy az ún. primitív társadalmakat is történeti perspektívában kell vizsgálni, a történetiség valódi értelmében, szemben a történelem előttiség rekonstrukciós illúzióival. ROSALDO ezt teljes következetességgel, több lépcsőben végzi el, kezdve avval, hogy a múlt századi etnográfiai előzményeket is történeti perspektívába helyezi és összehasonlítja avval a helyzettel, amelyben ő kutatott. Ezt követően kimutatja, hogy egy társadalmi szerkezet szinkron vizsgálata milyen értelemben véve inadekvát. Az azonos időben, hasonló módszerekkel leírt csoportok különböző történelmeket hordoznak. Ezekben nem a statikus társadalmi szerkezethez, hanem a szerkezet folyamatos átalakításához kapcsolódnak a történeti jelenségek — többek között a generációs konfliktusokból származó fejvadász gyakorlat a világpiac befolyásához. Az „időtlen primitív ember" nem tapasztalati eredmény, hanem egy uralkodó antropológiai módszer teremtette illúzió.

Alf LÜDTKE (1943) a göttingai Max Plank Történeti Intézet munkatársa friss hangú cikkben keresi a mindennapok életének hétköznapi tapasztalatokhoz kötődő „politikája", a „mindennapi politika" és az össztársadalmi, azaz a hatalmi politika kapcsolódási pontjait, a társadalomtörténeti elemzések számára. Az apolitikus életmódkutatás széthulló mozaikdarabjaival nem a mindennapi élet hatalmi, politikai konstrukciókhoz igazítását állítja szembe, hanem a politika legbelsőbb tapasztalati szféráját keresi, ahogy az iskolákban, irodákban, az üzemekben jelentkezik és rétegenként jellemző reakciókat vált ki. Arra figyelmeztet, hogy komolyan kell venni a hatalmi politikától különböző természetű politikai „arénákat" is, amelyek közvetve válnak össztársadalmi hatásukkal politikává. Az iparilag fejlett társadalmakban a demokratikus jellegű érdekközvetítések különböző szinteken többé vagy kevésbé kötődve a közvetlen tapasztalatokhoz, „politizálják a magánéletet", illetve „privátizálják a politikát".

Moch, Leslie Page: Paths to the City. Regional Migration in Nineteenth-Century France. Sage Publications. Beverly Hills—London—New Delhi, 1983.

Andorka Rudolf

Két közkeletű elképzelés él a társadalomtudományokban a XIX. század végi városnövekedési folyamatról. Az egyik szerint a városok növekedése szorosan összefüggött az iparosodással, a másik szerint a városba vándorlók társadalmi kapcsolatai megszakadtak, ennek következtében jelentős részük a súlyos szegénység állapotába került, és különféle deviáns viselkedések váltak gyakoriakká körükben: közülük kerültek ki a bűnözők, az alkoholisták, a csavargók. Ez a könyv a franciaországi Nîmes városának példáján cáfolja, illetve helyesbíti ezeket a feltevéseket.

Többféle adatforrást használ fel. Az 1906. évi népszámlálásnak Nîmes városra vonatkozó összeírási ívein szerepel a születési hely, a családi állapot, a foglalkozás, továbbá a háztartás összetétele. Ennek alapján össze tudta hasonlítani a helyben születettek és a bevándorlók helyzetének néhány jellemzőjét. Ezenkívül kiválasztott három környező kisebb települést, ahonnan különösen sokan költöztek át Nîmes-be. E három település némileg különbözött egymástól: Le Vigan volt a legfejlettebb, jelentős ipara volt, közigazgatási funkciói voltak, lakosságának egy része protestáns. Villefort-ban a falusi ipar elsorvadt, és a XIX. század közepére teljesen mezőgazdasági jellegű faluvá vált. A vasútépítés hozott bizonyos gazdasági fellendülést. Langogne-ban is visszaesett a falusi kisipar, de helyette a fakitermelés és a hústermelés kifejlődése nyújtott foglalkoztatási alkalmakat. A szerző megkereste e három település anyakönyveiben a Nîmes-be vándoroltak születési bejegyzéseit, ennek alapján meg tudta állapítani, milyen foglalkozású családokból származtak. Felhasználta továbbá a házassági anyakönyveket, így meg tudta állapítani, hogy a vándorlók milyen életkorban és kikkel házasodtak össze. Végül támaszkodott a korabeli közigazgatási jelentésekre, újságcikkekre, három önéletrajzra és André Chamson egy regényére. E sokfajta forrás kombinációja alapján igen színes képet rajzol a városba vándorlók életéről.

Mindenekelőtt azt fejti ki, hogy Nîmes esetében a városnövekedés nem az iparosodáson alapult. Inkább az történt, hogy a falusi ipar hanyatlása következtében a kisebb települések népességének megélhetési lehetőségei szűkültek, Nîmes-ben pedig a szolgáltatások fejlődése nyújtott foglalkoztatási lehetőségeket. A bevándorlók elsősorban nem a gyáriparban, hanem a vasútnál, háztartási alkalmazottként, a kereskedelemben és a vendéglátóiparban helyezkedtek el, néhányan közülük szellemi foglalkozásúak lettek. A három vizsgált kibocsátó településből bevándoroltak között lényeges különbségek voltak: Le Vigan-ból nagyobb számban jöttek el viszonylag jómódú családok tagjai, és ők Nîmes-ben is jobb foglalkoztatási lehetőségeket találtak. Villefort volt lakói közül különösen sokan helyezkedtek el a vasútnál, Langogne lakói pedig a szolgáltatásokban, különösen háztartási alkalmazottként.

A bevándorlók nem szakadtak ki családi kapcsolataikból, és nem voltak társadalmilag elszigetelt helyzetben új lakóhelyükön. Egyrészt e településeknek régi kapcsolatai voltak Nîmes városával, részben szezonális munkavállalás útján. Másrészt a vándorlókat segítették a már korábban odaköltözött rokonok.

Kétségtelen, hogy fiatal felnőtt korában a vándorlók nagy része egyedül élt, vagy egy nem-rokon háztartásban volt cseléd, később azonban családot alapítottak, és a Nîmes-i őslakossághoz hasonló demográfiai körülmények között éltek. Az egy-egy környékről bevándoroltak általában Nîmes egy-egy kerületében összpontosultak. Nîmes-ben belül az őslakosság katolikus és protestáns része is elkülönült lakóhely szerint, és a Le Vigan-ból bevándorolt protestánsok is többnyire a protestáns kerületekben telepedtek le. Ez arra enged következtetni, hogy a közös vallásfelekezet is lényeges tényező lehetett a vándorlással járó problémák leküzdésében.

Őslakosok és bevándoroltak igen gyakran összeházasodtak, és a bevándorlást követően hosszabb-rövidebb idő elteltével a foglalkozási helyzetük sem különbözött élesen. Ebből a szerző arra következtet, hogy a bevándorlók egyáltalán nem voltak olyan kitaszítottjai a városi társadalomnak, mint azt néha feltételezni szokták.

Dreisziger, Nandor F. with Martin L. Kovacs, Paul Bődy, Bennett Kovrig: Struggle and Hope: The Hungarian—Canadian Experience. (Generations, A History of Canada's Peoples, a series commissioned by the Multiculturalism Directorate, Department of the Secretary of State). McClelland and Stewart LTD and the Canadian Government Publishing Center. Toronto, 1982. VIII + 247 l. + függelék, bibliográfia, index, táblázatok, térképek és 25 fekete-fehér fotó

Éva V. Huseby-Darvas

E munka fő célja, hogy föltárja a kanadai magyarok történetét az elmúlt 100 évben. Szerzői, főként másodkéz-források alapján elemzik a bevándorlás időben egymást követő három fázisát. Az első szakasz, a „Saskatchevan korszak" 1885-től az első világháborúig tartott, és az jellemezte, hogy paraszt-bevándorlók főképpen falusi telepeket alapítottak a kanadai prérin. A második, a két világháború közé eső korszak társadalmilag jóval heterogénebb magyar bevándorló csoportokból új városi közösségeket hozott létre Nyugat- és kiváltképp Közép-Kanadában. A harmadik, 1950 utáni szakaszt két nagy bevándorlóhullám érkezése jelzi — a D. P.-ké (displaced persons, kitelepített, menekült stb. személyek) és az 56-osoké —, valamint egy nagymértékben városiasodott, társadalmilag, kulturálisan sokrétű, életképes és dinamikus magyar etnikai csoport létrejötte, amelynek tagjait Kanada-szerte meg lehet találni kisebb-nagyobb alcsoportokban. Ezeken a korszakokon belül a szerzők megkülönböztetnek és jellemeznek még további rövid, de különösen jelentős szakaszokat, mint amilyen a gazdasági világválság ideje vagy a második világháború évei. A kötet figyelme főként a múlt felé fordul. Ahogy Dreisziger megjegyzi, a szerzőcsoport szándékosan azokat a szakaszokat emeli ki a kanadai magyar csoportok történetéből, „amelyek a közvélemény emlékezetében elfakultak és amelyeket történeti perspektívában lehet helyükre illeszteni" (2. old.). John Kósa váratlan halála — akinek e fontos kutatási terv eredeti elképzelései szerint szociológiai terepmunkát kellett volna végeznie kanadai magyarok körében s ennek alapján egy fejezetet írnia a tanulmánygyűjteménybe — ugyancsak hozzájárult a súlypont eltolódásához a jelen rovására, a távolabbi múlt felé.

A munka 8 fejezetből áll. Ezek közül 5 és a rövid bevezetés is a könyv fő szerzőjének és kiadójának, Nandor F. Dreiszigernek a munkája, aki történelem professzor Kanada Királyi Katonai Akadémiáján.

Az első fejezet, Bennett Kovrig munkája (aki a politika-tudomány professzora a Torontoi Egyetemen), és átfogó történeti vázlatot ad „A magyarokról és hazájukról". Mivel a könyvet kormány-megrendelésre nem csupán diákoknak és tanároknak, hanem „a széles olvasó közösség számára" is készítették (6. old.), indokolt a „Magyar kultúra és világ" című rövid szakasz, amelyik az országgal, a néppel és nyelvével, valamint a történelem fő fordulópontjaival foglalkozó szakaszokat követi, bár kissé sűrített, népszerű, zsurnalisztikus „ki-kicsodának" hat Kovrig egyébként elismerést érdemlő történeti áttekintésében. A népművészet ismerői pl. valószínűleg csóválják majd a fejüket, hogy Kovrig professzor szerint kizárólag Erdélyben van fafaragás stb.

A második fejezet, „Kivándorlás Magyarországról 1880—1956 közt" Paul Bődy munkája, akinek történeti doktorátusa van, és Pittsburgh város Városfejlesztési Osztályán dolgozik. Ez a rövid, átfogó, lábjegyzetekkel bőven ellátott fejezet a bevándorlók elbeszéléseiből is idéz, használ életrajzi anyagot többek közt Dégh Linda 1975-ös *People in the Tobacco Belt* kötetéből is. Ezek az esettanulmányokból vett részletek kortárs emberi elemet visznek a tanulmányba, bepillantást adnak egyes személyek kivándorlásra vonatkozó döntéseibe, fölébresztik együttérzésünket, életet hoznak a táblázatok és statisztikai adatok kietlen számai mellé.

Martin L. Kovacs (a Reginai Egyetem történész professzora, a kanadai magyarok történetéről számos nagyobb tanulmány szerzője és kiadója és a Békevár-Kipling Kutató Csoport munkájának kezdeményezője) írta a harmadik fejezetet. Ennek címe: „A Saskatchewan korszak, 1885—1914". A fejezet a bevándorlás és betelepedés legkorábbi időszakával foglalkozik. Kovacs részben saját Békevár-Kipling-i kutatásainak adataira támaszkodik, de sok levéltári és más dokumentumot is fölhasznál, hogy érzékeltesse a prérin történő megtelepedés nehézségeit, a bevándorlók alkalmazkodását az új természeti és társadalmi környezethez és az enkulturáció és akkulturáció koegzisztenciáját (e két folyamat Kovacs szerint egyfelől „erőfeszítéseket jelent a kulturális kontinuitásra", másfelől „erőfeszítéseket kulturális változásra"). A „Folyamatosság szervezetei" című szakasz ábrázolja az egyház, a község, a család, a különböző átmeneti rítusok

döntő szerepét a kulturális folyamatosság és egyben társadalmi és kulturális határok fönntartásában. Ezzel szembeállítva KOVACS a technológiai változásokat, a földbirtoklás sajátságait, az oktatási rendszert és az urbanizálódást, valamint az etnikus egyesületeken belüli ellentéteket úgy tárgyalja, mint „a változás kiváltóit", (ami lehet módosítás, átalakítás, akkulturáció). A szerző vizsgálja azt a kulcs-szerepet, amit a legtöbb említett folyamatban a kanadai magyar elit tagjai játszottak, és érinti a nyelvhasználat, valamint a hagyományos társadalmi szokások, az öltözködés és táplálkozás fokozatos változásait. Azzal zárja a fejezetet, hogy az 1910-es évekre a kanadai magyar közösségek határai „már halványodóban voltak" (83. old.).

A 4—8. fejezetet Nandor F. DREISZIGER írta. A 4. fejezet témája: „A növekedés és változás évei — 1918—1929" és vizsgálja a világháború és a gazdasági világválság közti évek jelentős demográfiai módosulásait, nem-földműves etnikus közösségek kifejlődését a bányászati központokban és a városokban és így tovább. Tömören összefoglalja az etnikus sajtóra, az egyházi és világi szervezetekre, iskolákra vonatkozó adatokat és röviden tárgyalja ezek Magyarországgal való kapcsolatait. Az 5. fejezet érzékeny és gazdag alapkutatásokra támaszkodó beszámolót ad arról a visszaesésről, amit a kanadai magyarok a gazdasági világválság idején éltek át. DREISZIGER tárgyalja továbbá a 1940-es éveket, valamint azt, ahogyan a háborús és a háborút követő évek a kanadai magyarokat és körülöttük az egész társadalmat gazdaságilag, szociálisan, politikai vonatkozásokban befolyásolták. Ennek a fejezetnek több szakasza is hivatkozik John KÓSA jeles tanulmányára *(Land of Choice. The Hungarians in Canada.* University of Toronto Press, 1957), ezáltal az olvasó bepillantást kap azokba a nagyon is fontos, a kötetben sokszor hiányolt dimenziókba, amit az értékek, viselkedésminták, rokonság, étkezési szokások, gyermeknevelés stb. jelentenek.

DREISZIGER az 50-es évekkel, a háború utáni bevándorlással foglalkozik a 7. fejezetben. Itt a demográfiai változásokat, régi és új etnikus szervezeteket, az átalakuló etnikus sajtót ismerteti. Megállapítja, hogy Kanada válaszolt „legenergikusabban az ausztriai [magyar] menekültek szorongatott helyzetére" (203. old.) 1956 után. 38 000 magyar bebocsátása Kanadába ebben az évben vagy közvetlen ez után „kiemelkedő fontosságú esemény volt Kanada magyar kisebbségének történetében". DREISZIGER bemutatja a menekültek gyors beáramlásának demográfiai és társadalmi-politikai következményeit a kanadai magyarok körében, de a döntően fontos kulturális oldal sajnálatosan hiányzik ebből a képből. Az utolsó fejezet összegezést ad, és emellett röviden kitér az 1960 utáni demográfiai tendenciákra is.

A két záró szakasz — „Kapcsolatok Magyarországgal" és „Hozzájárulások Kanada életéhez" — érintik a magyar kormány úgynevezett „hidakat építő" erőfeszítéseinek olykor vitatott hatásait a kanadai magyar társadalomra a 60-as évek óta, valamint azokat az utakat-módokat, amelyeken a kanadai magyarok „megerősítik sok kanadaiban a hitet a kulturális prularizmusban . . . az etnikus és kulturális türelmességben . . . és hozzájárulnak Kanada sokrétű kulturális, vallásos és társadalmi életének gazdagításához" (230. old.).

Kisebb hiányosságai ellenére, a *Struggle and Hope* kötetet úgy üdvözölhetjük, mint hasznos, szívesen látott hozzáadást az észak-amerikai magyar bevándorlók kutatásához. Hasznára lehet az etnicitás, a kivándorlás-történet és a szociológai, néprajz kutatóinak, valamint az érdeklődő közönségnek.

Fél, Edith: Le vinaigre et le fiel. La vie d'une paysanne hongroise par Margit Gari. Mémoires recuellies et présentés par —. Plon. Paris, 1983. 460 l., 34 old. kép és szöveg közti rajzok

Pierre Chaunu

A francia könyvkiadás dísze és dicsősége a *Terre Humaine* sorozat több mint 100 kötettel. Ennek a Lascaux-hoz méltó freskónak a csúcsán ragyog ezentúl egy szupernova, egy olyan remek könyv, amely az utóbbi 10 évben talán a legjobban fölkavart. Szeretnék hozzájárulni, hogy ez a szép könyv abban az országban is ismertté legyen, amelynek műveltségéről oly ragyogóan tanúskodik.

Jean MALAURIE-nak, a sorozat szerkesztőjének van tehetsége a címadáshoz. Ezt bizonyítja „Az ecet és epe" *(Le Vinaigre et le fiel)* című könyv is. A mezőkövesdi szegény-

zugból származó földnélküli asszonyról, Gari Margitról szól. 1907-ben született, nyáron summás volt, télen varró, s fő gondja az volt, hogy élete az isteni rendben teljen. Átvészelt két háborút, két forradalmat, a román, a német és a szovjet hadsereg átvonulását, anélkül, hogy észrevehető nyomot hagytak volna rajta, megzavarták volna gondolatainak és vallásos élményeinek katedrálisát, mely a román kori kőfaragók esetlenségével alkotott műremek. Ez a szöveg számunkra kiváló dokumentumot hoz a távolból a mesterkélt barokk katolicizmusról, bizonyára régi hagyomány folytatásaként, így tanúskodik a XX. század közepéig fennmaradt közép-európai kereszténységről.

Ez a remekmű nyitott (nem irányított) interjúkon alapul, egy kiváló etnológusnak, FÉL Editnek köszönhetően. A szerző 1935-ben látott hozzá a magyar paraszti élet tanulmányozásához, eleinte tárgyak vizsgálatával, míg eljutott egy kiváló adatközlőhöz. Miért éppen Gari Margit? Mezőkövesd, ez a 20 ezer lelket számláló hatalmas agrártelepülés a XIX. század végén és a XX. század elején, népviseletének, barokkos hímzésének és matyó életstílusának köszönhetően sokak szemében a magyar paraszti kultúra és közösség megjelenítőjévé, szimbólumává vált.

Az adatközlő tehát mezőkövesdi lesz, a Providencia ide helyezte el Gari Margitot. Ő az, aki kiválasztotta a tartalmat, meghatározta a ritmust és a rendet. Ugyanő vonta be a játékba Gari Margit kozmikus és teologikus látásmódját, kitűzve útját a dicsőség trónusától az ítéletig és a halálig és kitöltve napjait, óráit szenvedéssel.

A beszélgetések lejegyzése 3500 oldalt tett ki, ebből készült 400 oldalas sűrítmény. Tegyük ehhez hozzá Jean MALAURIE-nak, a *Terre Humaine* sorozat kezdeményezőjének az intuícióját és 1976-tól 1983-ig 7 év szívós munkáját.

Gari Margit a maga sorsán át saját népét is megörökíti. Ez az írás felbecsülhetetlen értékű etnológiai dokumentum. Gari Margit bemutatja nekünk azokat a földtelen parasztokat, akik 1848-ban szabadultak föl a jobbágyság alól, és akik már nem annyira a földhöz kötődnek, mint a meszeltfalú, cifrán berendezett házhoz, a magasra vetett ágyhoz, a sarokpadhoz, a kemencéhez, a csipkék, virágok és „rezes" Krisztusképek „orgiájához". Azoknak a szegényeknek a gazdagsága ez, akik nem esznek eleget naponta, de akik soha nem fáradnak bele a könyörgésbe, gyakran ittas férjeikért. Nem fáradnak bele a summásság ritmusába, a hat hónapos hosszú távollétekbe, a nagybirtokok kisfőnökeinek szolgálatába, a marhavagonokban történő hosszú utazásokba, a közösségi életbe és annak hierarchiáiba, privilégiumaiba, a kisurak sűrű hálózatába, a csapatban végzett munka keménységébe, a káromkodásokba és a kényszerűen szoros együttélésbe, abba a vakdühbe, hogy többet és jobban kell csinálni mindent, mint a másik, abba az örömbe, amit minden egyes szenvedéssel nyert búzaszem hoz, a test szenvedésébe, az asszonyok szemérmetességébe, a férfiak brutalitásába, a nap szomjúságába, de ugyanígy az ünnepbe sem, mely orgiává fajulhat. Nem fáradtak bele a megtakarításba és a fecsérlésbe, ami megmagyarázza Európa azon részeinek összetartozását, ahol egy jómódú telkes parasztság nem válhatott a szabadság alapjává és oszlopává. A homályos pontokon FÉL Edit jegyzetei igazítanak el.

Megismerhetjük itt a szerelmet és rítusait. Felfedezzük az erős termékenységet és a magyar malthusianizmust (ami méltó a franciához), tudomást szerzünk mások bűnös életének elutasításáról; itt van egy szomszédasszony, aki remeg lelki üdvéért, mert nem szült annyi gyermeket, amennyit világra hozhatott volna. Megismerünk mindenekelőtt olyan szokásokat, amelyek megvilágíthatják a régi demográfia nagy törvényeit. Magyarország azon a határon fekszik, amely elválasztja a nyugaton szokásos késleltetett házasságot a keleten dívó korai házasodástól. A határon van, de közelebb a nyugathoz, mint kelethez. A szegények a korai házasságot gyakorolják, de ezt olykor több évre kitolt elhálással kompenzálják. Ritkán figyelhettem meg a szexuális aktus ilyen mérvű bűnösnek minősítését, mint itt. A kebleket az öltözet leszorította; az ég hierarchiája Gari Margit szerint úgy fest: „Szent Erzsébet nem közelítheti meg Szűz Szent Margitot! . . . A házas szentek nem állhatnak a szűzek mellé. Még csak ez hiányozna!" (13. old.).

Mit mondhatnánk a matyó művészetről, a paraszti hímzésről, a jelenkori meggazdagodásnak erről a kései szimbólumáról, a pazarlásnak arról a halmozódásáról, mely egy tartósan barokk érzékenységet fordít le nehézkes paraszti kifejezésekre? Barokk — egészen nyilvánvalóan — ez a hit is, mesterkélten barokk, de egyben autentikusan keresztény, sehol egy fonákság vagy hiba rajta.

Gari Margit Szent Ferenc harmadrendjébe tartozik és lakóhelyén ő az előimádkozó. Ő vezeti a nagy többségükben női társaságokat az állandó közbenjárásra. Imádsága egyszerű: kérés az élőkért és a holtakért, az utolsó ítéletre vetett tekintettel.

Gari Margit állandóan Krisztus szenvedését éli át; minden szenvedését Krisztus követésébe helyezi. Hisz a szenvedés megváltó erejében, de csak a vállalt szenvedésében, amely az Isten fia szenvedését követi.

Ez a hívő asszony (aki csak négy évig járt iskolába) jól ismeri a bibliát, amit pedig nem olvasott, de amit tisztán szóban „hirdettek" neki a templomban és a családi körben, főként az asszonyok.

Szoros a kapcsolata a halottakhoz. Mint a középkor vagy a keleti orthodoxia keresztényei, ő is hiszi, hogy a bűnösök azon a helyen bűnhődnek, ahol a vétket elkövették. Purgatóriuma, mely DANTÉhoz méltó, nyugtalanítja az élőket és megakadályozza, hogy megátalkodjanak az önzésben és gyűlölködésben.

Itt-ott a részletekben Gari Margit szabadjára engedi képzelőerejét. Az előimádkozó totalizálja ama tapasztalatait, melyeket a magyar Alföld ihletett, kiegészíti ezeket néhány cifrázattal, még annál is pontosabbnak mutatkozik, mint mesterei, a tridenti atyák. Érzékeny és konkrét népi katolicizmusának a naivitásai azok, amelyek teste sanyargatásának, a fáradtságnak, a szomjúságnak és az éhségnek olyan hatalmat tulajdonítanak, mely nem más, mint halvány visszfénye a megtestesült isteni szeretetnek, — de azért nem lesz soha deviánssá. Egy sajátos kultúra gondolatrendszerén belül, teljes tisztaságában értelmezi az evangéliumot.

Úgy tűnik nekem, hogy a *Le Vinaigre et le Fiel* a legjobb birtokunkban levő tanúvallomás a *népi vallásos* érzékenység, műveltség, gondolkodás egyik alapvető aspektusáról a katolikus hagyomány körében, a XX. század közepén. Nem ismerek semmi vele összevethetőt. E könyv így egyaránt értékes mint példa, mint adattár és mint módszer. Kívánatos lenne, hogy más kutatókat is hasonló vallomások ösztönzésére indítson. Holnap már késő lesz. Attól félek, az utolsó Gari Margitok meghalhatnak és magukkal viszik a sírba egy olyan *kultúra* titkát, ami közös múltunknak egy valóságos csúcsa.

Küllős Imola (szerk.): **Az életrajzi módszer.** Tanulmánygyűjtemény. Dokumentatio Ethnographica 9. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest, 1982. 209 l.

Szent-Iványi István

Az életrajzi módszer c. kötet az első hazai tanulmánygyűjtemény, amely az ez irányú kiterjedt kutatások nemzetközi szakirodalmából közöl válogatást. A terjedelmi korlátok észrevehetően nehéz feladat elé állították a kötet szerkesztőjét: az úttörő vállalkozással szemben sokféle jogos igény támasztható, viszont egyetlen füzet csak részben képes kielégíteni a hozzáfűződő várakozásokat. Ideális esetben a kézikönyvszerű tanulmánygyűjtemény képet ad a tárgyalt kérdés kutatástörténetéről, módszertani alapjairól, bemutatja a legjelentősebbnek ítélt kutatások eredményeit, sorra veszi a módszer alkalmazási területeit, bepillantást enged a terület legérdekesebb vitáiba, jól használható bibliográfiát, kutatási vezérfonalakat, kérdőíveket ill. kérdőívtervezeteket mellékel. *Az életrajzi módszer* c. kötet célkitűzései szerényebbek voltak (vö. 7. old.), ezeknek azonban kiválóan megfelelt

Egyetlen kutatási terület vagy irány bemutatása sem számít könnyű feladatnak, az életrajzi módszer esetében azonban hatványozottak a nehézségek. Ezek elsősorban abból származnak, hogy nincs egységes „életrajzi módszer". A társadalomtudományok legkülönfélébb ágaiban folyó kutatások alapulnak életrajzok gyűjtésén, feldolgozásán és elemzésén, mégis lehetetlennek látszik közös nevezőre hozni a történettudomány, az irodalomtudomány, a szociológia, a folklorisztika vagy az antropológia érdeklődését és instrumentáriumát az életrajzokkal kapcsolatban. De amennyire értelmetlen az a vállalkozás, amely egységesíteni kívánná a különféle megközelítések eltérő igényeit (végtére is egy ilyen kísérlet egyetlen megközelítésnek sem szolgálná a javát), ugyanannyira lehetetlen a különféle megközelítéseket teljesen izoláltan tárgyalni. *Az életrajzi módszer* c. könyv a figyelmét a folklorisztika és az antropológia területére összpontosította, e területek között minden koncepcionális korlátot eltávolított.

A rendelkezésre álló keretek nem engedték meg, hogy valamennyi jelentős egymással versengő, egymást kizáró vagy kiegészítő álláspontot bemutassanak (az antropológia területén a markáns álláspontok képviselőinek csak egy része szólal meg saját hangján [MANDELBAUM, LEHMANN], mások közvetve, utalásokban és értékelésekben jutnak szóhoz [DOLLARD, KLUCKHOHN, LEWIS stb.]). Nagyobb teret kaptak a szöveggyűjteményben azok a német és angolszász kutatók, akik az életrajzi módszerek tanulságait a folklorisztikában kamatoztatják. Számukra ez a módszer elsősorban kulturális produktumok megértését és értékelését szolgáló segédeszköz, s csak közvetve, a kulturális szféra

átfogó elemzésében betöltött szerepük révén járul hozzá a társadalmi valóság elemzéséhez. Érthető okoknál fogva az antropológusok más jelentőséget tulajdonítanak az életrajzok vizsgálatának: abból a feltevésből indulnak ki, hogy az életrajzok önmagukban is értelmes kutatások bázisát alkotják, elemzésük révén képet alkothatunk az értékek rendszeréről, a társadalom felépítéséről és működéséről, az emberi kapcsolatrendszerekről. A két eltérő álláspontnak természetszerűleg eltérő módszertani implikációi vannak, míg a folklorisztikában alkalmazott életrajzi módszerek elsősorban a filológiai, irodalomtudományi, helyenként hermeneutikai megközelítésekhez állnak közel, addig az antropológia a szociológiából, szociálpszichológiából vagy egyenesen a politológiából kölcsönzött eljárásokat. A két rokon területen folyó ez irányú kutatások természetesen jócskán hatnak egymásra is, de önállóságuk már jóval szilárdabb annál, hogysem összetéveszthetnénk ezeket.

Babcock-Abrahams, Agar, Köstlin, Brednich vagy Schenda írásaiban megfogalmazott gondolatmenetek azon a vágányon haladnak, amely a korszerű hazai folklorisztikai kutatásoktól sem idegen, a tőlük származó tanulmányok megtermékenyítőleg hatnak a magyarországi kutatásokra. Nagy Olgának a realista törekvésekről írott dolgozata hívén reprezentálja a magyar néprajztudomány viszonyát az életrajzok tanulmányozásához. Élettörténetek és élményelbeszélések kapcsán a realitás és a nonrealitás, a valóság és a fikció viszonyát vizsgálja. A bemutatott történetek elsősorban narratívumok, a kulturális szféra elemei.

A hazai kutatás idevágó eredményeit Küllős Imola foglalta össze a kötet számára. Ez az írás pontos, mértéktartó képet fest az életrajzokkal kapcsolatos eddigi tudományos tevékenységről. Csaknem 400 tételes bibliográfia segíti a tájékozódást az életrajzi módszer kiterjedt nemzetközi irodalmában. A kötet függeléke tartalmazza Csalog Zsolt és Szenti Tibor útmutatóit a paraszti önéletrajzíráshoz.

Az életrajzi módszer c. tanulmánygyűjtemény jól szolgálja a szakmai műveltség gyarapodását, s egyúttal jócskán törlesztett e területen a korszerű tájékozottsággal szembeni adósságainkból, és mint minden sikerült vállalkozás, ez is folytatást kíván

Egy korosztály életútja (Az 1928—1934-ben született férfiakról). Kutatási beszámoló. MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest, 1984. 395 l.

Szent-Iványi István

Az *Egy korosztály életútja* c. kötet egy kohorsz tagjainak helyzetével foglalkozó kutatás feldolgozott eredményeit összegzi. A kutatókat természetesen nem csupán az 1928—1934 között született férfiak életútja, társadalmi helyzete és életesélyei iránti elfogulatlan érdeklődés hatotta át, a társadalom kiválasztott szegmentumának tanulmányozása révén fontosabb és mélyebb összefüggések feltárásának perspektívájába helyezték vizsgálódásaikat. Egy megengedhető leegyszerűsítéssel élve azt mondhatnánk, hogy elsősorban a társadalmi helyzet, a társadalmi pozíciók átöröklődése, az átöröklődés jellege és intenzitása iránti figyelem szabta meg ezen kutatás arculatát. Az elemzés kardinális kérdése: a kohorsz tagjai milyen mértékben tudtak kilépni (ki tudtak-e lépni?) a társadalmilag rájuköröködött státusból. Tagadhatatlan, hogy ezen a ponton a vizsgálat túllép a szorosan szakmai kérdésfeltevés horizontján, ez egyúttal átható relevanciát kölcsönöz a vizsgálatnak.

Köznapi megnyilvánulásokban éppúgy, mint társadalomtudományi elemzésekben gyakorta találkozhatunk azzal a meggyökeresedett nézettel, hogy az 1928—1934 között születettek „szerencsés" kohorszot alkotnak, mivel az 1945 utáni változások sokuk mobilitását kedvezően befolyásolták, jelentős hányadukat röpítették már ifjan felelős pozíciókba, a társadalmi vezérlőpult mögé. A kutatás itt közzétett eredményei cáfolják ezt a hamis látszatot; sokkal inkább azt a summás kijelentést látszanak (természetszerűleg árnyaltan és elemzően) igazolni, hogy „ez a generáció rosszkor született, rosszkor házasodott, rosszkor születtek gyermekei is" (353. old.). A háromgenerációs vizsgálat lehetővé tette, hogy az érintett kohorsz helyzetét más generációk (elsősorban a szülő- és az utódgeneráció) helyzetével vessék össze; az összevetésből kitetszik, hogy a gyermekgeneráció (javarészt már ők is felnőttkorúak) sorsa általában kedvezőbben alakult, mint az apák kohorszáé. Elhamarkodottnak tűnik tehát pusztán a mobilitási mutatók kedvezőnek tekintett alakulásából egy generáció sorsát megítélni.

A vizsgálati alapminta 519 elemet tartalmazott, település és munkajellegtípus szerint reprezentatív volt; az adatgyűjtés eszközét egy interjú jellegű kérdőív képezte. A kutatásnak a közvetlen eredményeken túlmenő tanulsága számunkra az volt, hogy a kérdőíves eszközökön alapuló kutatásokban még számtalan lehetőség rejlik, amelyek a korábbi elemzésekben kiaknázatlanok maradtak. A néprajzkutató, az antropológus terepmunkájának és sajátos módszereinek ott kell kezdődniük, ahol a kérdőíves vizsgálat határai végérvényesen lezárulnak.

A beszámoló egésze megérdemli a társadalomtudományi érdeklődésű olvasó figyelmét; három elemzésre azonban külön is felhívjuk a figyelmet. Ferge Zsuzsa a kutatás általános célkitűzéseivel (azaz a deprivált helyzetből való kiemelkedés kérdésével) összhangban ismerteti a nemzedék életútját, Gáti Tibor a kohorsz fogyasztási és jövedelmi struktúrájának elemzését végezte el, Sik Endre pedig a háztartások egymás közötti kapcsolatait vizsgálta. Ez az elemzés korlátozott adatbázis alapján, inkább a kapcsolatok tendenciájának, mintsem a tartalmának az ismeretében készült, mégis nagyon értékes kísérlet ezen alig ismert terület feltárására. Sik tanulmánya több ponton kifejezett antropológiai érdeklődést és látásmódot jelez (mellesleg több alkalommal hivatkozik a néprajzi szakirodalomra): „a nepotizmus, a patrónus-kliens kapcsolatok, illetve a kiterjedt család patriarchális működése a munkaerőpiaci folyamatokban is megjelenik" (369. old.) — állítja.

Bizonyosak vagyunk abban, hogy a hazai antropológia érdeklődése a vizsgált problematika iránt nem merül ki a beszámoló elolvasásában és regisztrálásában, hanem továbbgondolja és tárgyi részletekkel is gazdagítja idevonatkozó ismereteinket.

Plummer, Ken: Documents of Life. — An introduction to the Problems and Literature of a Humanistic Method. George Allen and Unvin. London, 1983. 175 l.

Küllős Imola

A „Contemporary Social Research" elnevezésű sorozat 7. köteteként látott napvilágot K. Plummer összefoglalása, a *Documents of Life*. A szerző, az essexi egyetem szociológusa, nagy anyagismerettel és szenvedélyes vitázó kedvvel mutatja be egy mostanában egyre inkább terjedő társadalomtudományi módszer — a magyar terminológiában az „életrajzi módszer" — történetét, elméletét, valamint gyakorlati használhatóságát. Plummer célkitűzése az, hogy ismét felkeltse a kutatók figyelmét az emberek személyes dokumentumai — mint forrásértékű adathalmaz — iránt, és bebizonyítsa, hogy ezekkel a nagyon is értékes, de manapság lebecsült adatokkal dolgozó „lágy" (soft), „kvalitatív" módszer más társadalomtudományi kutatási módszerek kiegészítőjeként igen árnyalt képet adhat egy-egy korszak társadalomszerkezetéről, kultúrájáról, — hiszen az általánosító összefoglalások hátterében, a fejlődési és változási folyamatok mozgatórugójaként mindig ott találjuk a kreatív individuumot, akit mi sem jellemezhet jobban, mint személyes szóbeli, írásbeli vagy vizuális megnyilatkozásai.

Ken Plummer rendkívül didaktikusan felépített könyve megismerteti az olvasót a személyes dokumentumok tárgytörténetével, ezek kutatásának társadalomtudományi alapelveivel és az életrajzi elbeszélés kialakulásának történetével (1. fejezet). Részletesen foglalkozik az „életrajzi módszer" alkalmazásával együttjáró elméleti, technikai és etikai kérdésekkel, többek között pl. az adatgyűjtés, rendezés, feldolgozás problémáival, ill. e módszer szakszerű oktatásának nehézségeivel és gátlástalan alkalmazásának erkölcsi buktatóival.

A *Documents of Life* elsősorban szociológusok részére készült, de igen sokat tanulhatnak belőle a szociálantropológusok, néprajzkutatók, történészek és pszichológusok is. A szerző célja nem egyszerűen az, hogy összefoglalja az élettörténet *(life story)* és a szóbeli történelem *(oral history)* műfajának — mint az egyik legismertebb és legkutatottabb, szociológiai, pszichológiai, történeti és néprajzi forrásként elemezhető narrációnak könyvtárnyi szakirodalmát, hanem továbblép. Tágítva az életrajzi módszerrel feldolgozható adatok körét számos új, a szakirodalomban eddig nem definiált és nagyon kevéssé vizsgált forráscsoportot értelmez és sorol a személyes dokumentumok közé. (2. fejezet). Néprajzi, folklorisztikai forrásértékük miatt érdemes ezekről bővebben is szólnunk. Elsőként természetesen ő is az *önéletrajzot* említi, melynek társadalomtudományi jelentősége abban rejlik, hogy képet ad az individuum és a társadalom (szűkebb közössége) viszonyáról. A *napló* par excellence személyes jellegű, krónikás dokumentum, — de

több napló adatainak statisztikus értékelése meglepő információkkal szolgálhat a különböző rétegek, csoportok életmódjáról. PLUMMER sajátosnak tartja, hogy a *levél*, mint személyes műfaj alig szerepel forrásként a mai szociológiai kutatásokban, jóllehet THOMAS és ZNANIECZKI klasszikus műve a *Polish Peasant* jórészt amerikai lengyel emigránsok leveleire épült. A levelekben, ebben a „haldokló műfajban" jól megfigyelhető miként módosul egy-egy közlemény módja, formája és tartalma a címzett (befogadó) személyétől függően. A magnetofonnal gyűjtött *szóbeli élettörténet*eket, vallomásokat, élményelbeszéléseket „vox populi"-ként definiálja, s a kommentárral kiadott vallomásokat (TERKEL műveit pl.) partizán újságírásnak (guerilla journalism) tartja. Az emberi élet személyes dokumentumai közé sorolja a 2. világháború után kibontakozó amerikai kutatási irányzat, a *„szóbeli történelem"* (oral history) termékeit, valamint a szintén új, ún. *dokumentum irodalmat* (literature of fact).

Szinte érthetetlen, írja PLUMMER, hogy a szociológia eleddig milyen csekély mértékben aknázta ki a *fénykép* és a *film* (a dokumentumfilm!) nyújtotta lehetőségeket. Pedig mindennapjainkban a fénykép már azt a funkciót tölti be, amelyet korábban a napló és a levél. A kutatók azonban a fotókat általában csak a szövegek illusztrálására használják fel, mint „beszélő képeket", jóllehet elképzelhető olyan feldolgozásuk is, amelyben a vizuális információk egyenértékűek a szöveges anyaggal. A fotóanalízis a szociófotók és az azokat szereplőik által kommentáló szövegek együttes kiadása, a családi fotóalbumok elemzése a jövő feladata. A *film* ugyan a fotózáshoz képest költséges hobbi, de könnyen elképzelhető, hogy nyugaton a század végén a családi fényképalbumok helyett már *video-kazettá*kat találunk. K. PLUMMER nagy jelentőségűnek tartja a néprajzi (elsősorban etnológiai témájú) dokumentumfilmeket, s úgy véli, ebben a társadalomtudományban a filmezés a kutatások egyik bevált eszköze lett. (Klasszikus példaként FLAHERTY filmjét, az eszkimók életét bemutató „Nanuk"-ot idézi.) Repertóriuma végén néhány sikerültebb szociológiai indíttatású dokumentumfilmet is megemlít (többek között HENCE városi intézményekről készített alkotásait).

A személyes élet dokumentumainak 9. csoportját PLUMMER jobb szó híján „vegyes adatok"-nak (miscellanea) nevezi. Vannak olyan kutatók, akik fontos szociológiai forrásnak tartják a *sírfeliratok*at, mások az *öngyilkosok búcsú-leveleit* (sorait), megint mások a *réteg nyelvek dokumentációját* kérik számon a szociológiától. A szerző a maga részéről két mellőzött témakört ajánl a további vizsgálódás figyelmébe. Az egyik a *személyes tárgyakról* — a meglevő és az óhajtott tulajdonról — *készített jegyzőkönyvek;* a másik az *önmegfigyelés*. Az előbbi témaválasztás klasszikus illusztrációja O. LEWIS tanulmánya, amelyet 14, Mexiko Cityben élő „proli" család „javai"-ról írt. E tulajdontárgyakat LEWIS 13 kategóriába sorolta, s rengeteg jellemző, apró megfigyelést tett velük kapcsolatban. Többek között pl. kiderült, hogy minden családnak volt legalább egy polca, a vallásos (kegy)tárgyak részére, s hogy ez volt tárgyi világuknak egyetlen olyan része, amelyre relatíve többet költöttek, mint a náluk jobbmódú városi rétegek. Igen lényeges, hogy ne csak a kiválasztott személyek tárgyi világának darabjait jegyezzék fel a vizsgálatot végző kutatók, hanem a tárgyakhoz fűződő személyes megjegyzéseket is: hol, mikor, hogyan, miért vette, kitől kapta? Mire gyűjt? Mire vágyik? stb. PLUMMER összefoglalása részletesen ismerteti e vizsgálat lehetséges szempontjait.

Az *önmegfigyeléssel* kapcsolatban PLUMMER azt hangsúlyozza, hogy végre a szociológusoknak is el kellene jutniuk odáig, hogy ne csak a mások belső világát tárják fel (kívülről megfigyelve), hanem FREUD álom-elemzéseihez hasonló módszerrel saját életük vizsgálatával is foglalkozzanak. E nézőpont fontosságát már ZNANIECZKI is hangsúlyozta, — a szociológiai kutatásokban mégsem érvényesül.

A monográfia 3. fejezetében PLUMMER az életrajzi módszerű kutatások klasszikusait ismerteti. Először a módszer alapelveit kidolgozó, iskolateremtő művet a *Polish Peasant*-ot elemzi, amely a 20-as évek amerikai szociológiájában új korszak kezdetét jelentette, mivel igen nagy terjedelemben (5 kötetben, 2200 oldalon) adta a gyakorlati kutatás és teoretikus elemzés együttes ragyogó példáját. THOMAS és ZNANIECZKI művének módszertana azon az azóta már elfeledett elven alapult, mely szerint: „egy társadalmi vagy individuális jelenség okozója sohasem csak egy másik társadalmi vagy individuális jelenség, hanem mindig ezek összefüggése". A személyiség cselekvését (kívánságait, reményeit, terveit) mindig befolyásolják az adott társadalmi körülmények (objektív faktor), de az individuum saját diszpozíciói is (szubjektív faktor). Vizsgálatai során THOMAS és ZNANIECZKI két központi rendező kategóriát határozott meg: a szubjektív faktorhoz kötődő jelenségeket a „beállítottság" *(attitude)*, az objektív feltételektől, körülményektől függőket pedig az „érték" *(value)* kategóriájába sorolták.

Ma már tagadhatatlan, hogy a *Polish Peasant* hatalmas kritikai visszhangjával az amerikai szociológia egyik mozgatórugója volt. PLUMMER táblázatba foglalva, vázla-

tosan ismerteti azokat a munkákat, amelyek 1920 és 1940 között a személyes dokumentumok feldolgozásának kérdését is tárgyalták. Metodológiailag ezeket két nagy irányzathoz sorolhatjuk: az egyik „esettanulmányok"-at készített, a másik „statisztikai" törvényszerűségek kimutatására törekedett. Amint az PARK, BURGESS, SHAW és FARIS munkáiból kitűnik, néha mindkét módszer előnyeit kiaknázták a kutatók. Néhány, ma már alapvető kutatási tendencia bemutatása után (GOTTSCHALK, KLUCKHOLM, ANGELL művei) DOLLARD *Criteria for the Life History* című elméleti összegezésének tanulságait tárgyalja a szerző. A fejezet utolsó részében, az ún. „chicagói iskola" működéséről, vezető szociológusainak tevékenységéről kapunk képet. Az iskola tagjainak munkássága révén — jóllehet a legkülönbözőbb filozófiai irányzatok, a pragmatizmus, formalizmus, humanizmus és romanticizmus vegyületét képviselték, számos ellentmondást és véleménykülönbséget testesítve meg — vált nyilvánvalóvá, milyen fontosak a személyes dokumentumok a különböző társadalomtudományok számára.

A monográfia 4. fejezete az életrajzi dokumentumok kutatásának megközelítési módjait ismerteti, s a szerző hangsúlyozza, hogy ez a forrásanyag mind az elméleti kutatásban, mind az oktatásban, mind pedig a politikai élet változásának vizsgálatában fontos eszköz. E módszer újra-elterjesztését — nem utolsósorban — könyvétől is reméli.

Az 5. fejezet az „élettörténet-készítés" tudományával ismerteti meg olvasóit. A kutató az ilyen módszerű munka során (annak minden fázisában) négy alapproblémával kerül szembe, amelyeket állandóan konfrontálnia kell egymással. 1. a *társadalomtudományi* „miért"-ekkel; 2. *a gyakorlati, technikai* jellegű „hogyan"-okkal; 3. *etikai és politikai* kérdésekkel, valamint olyan 4. *személyes problémákkal,* amelyek a vizsgált személy és a kutató személyes élete, munkássága összeütközéséből adódnak. A fejezet további része a gyakorlati és technikai jellegű kérdéseket fejti ki.

A 6. fejezet a fentebb jelzett 1. problémakörrel — az életrajzi dokumentumok elméleti megközelítésének lehetséges módjaival — foglalkozik, hangsúlyozva, hogy az anyag jellege nemhogy kizárja, hanem eleve feltételezi valamilyen elméleti meggondolás érvényesítését. A 7. fejezet a személyes dokumentumok felhasználásának etikai, politikai vonatkozásait, valamint a kutató és a informátor között kialakuló személyes problémák természetrajzát vázolja, s pontokba szedi a helyes kutatói magatartás erkölcsi szabályait. Ezek a következők: hűségre törekvés becsületes, elfogulatlan hozzáállás az adatközlők tájékoztatása a vizsgálatról, annak jellegéről, céljáról; az adatok publikálásánál a kutató maradjon a háttérben és sohase árulja el, szolgáltassa ki — ismereteivel visszaélve — informátorait. A könyv 8. fejezete rövid összefoglalás, amelyet gazdag szakirodalmi bibliográfia, név- és tárgymutató követ.

Nyugodtan merem állítani, Ken PLUMMER monográfiája a legjobb tankönyv, amit e tárgykörben olvashatunk. Annak ellenére, hogy csak az angol és amerikai kutatásokat fogja össze, tehát az életrajzi módszert alkalmazó európai törekvéseket nem idézi, a módszerrel kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák mindegyikét érinti, a módszer használatára pedig megtanítja olvasóit. Bárki, aki a közeljövőben hasonló kutatásokat kíván végezni, nagy haszonnal forgathatja K. PLUMMER könyvét, — de korszerű eligazítást találnak benne azok is, akik a városok néprajzával, a vizuális antropológia kérdéseivel vagy az etnikus csoportok akkulturációs vizsgálatával foglalkoznak.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535—1848. I—II. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 1082 l. *Tóth Zoltán*

HÁZI Jenő monumentális történeti munkája egy félévszázados, legjobb értelemben vett lokálpatriotizmustól fűtött egyszemélyes tudományos vállalkozás betetőzése. A több mint ezer könyvoldalra rúgó adattár két kötetében a szerző csupán néhány oldalon szólal meg, itt is inkább a lenyűgöző adattömeg értelmezését pontosítja. Mondanivalóját a szabatosan, de korántsem hidegen leközölt, forrásokból merített tényeknek engedi át. Az a módszeres, feltétlen tiszteletet követelő szívósság, amellyel a soproni polgárságot időben és térben egyre teljesebben körben fogja át, nem hogy rideg, az idő során elfásult munka eredményeként létrejött adattárat hozott volna létre, hanem éppen ellenkezőleg, a háromszáz év során élt hús-vér embereket sokszor vágyaikkal és tragédiáikkal együtt személyes ismerősként mutatja be. A mű történetírásunk egyik nagy humán értéke, s igazolja HÁZI Jenő bátorságát, amellyel kitartott a magyar polgárosodás gyakran idegenként kezelt, elsüllyedt szigetének életrekeltése mellett.

A szerkesztői előszó nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem családtörténetről van szó, hanem csupán alapot kíván nyújtani ahhoz. A szerző szerénységéhez méltó figyelmeztetéshez hozzátehetjük, hogy az adattárral a levéltári forrásokkal dolgozó empirikus történeti munka egyik alapvető kézikönyve született meg. Nemcsak családtörténeti értéke nagy, hanem források egész sorát keltette életre, különösen a modern társadalomtörténet nagy tömegű forrásait, a peres és árvaszéki iratokat, végrendeleteket, amelyekben az egyébként igen gazdag források mögött álló egyes személyek kiléte, a köztük fennálló kapcsolatok gyakran ismeretlenek vagy bizonytalanok. Az adattár nem fogja át a város közel háromszáz évének teljes népességét, csupán azokat, akik valamely forrás, a polgárkönyvek, tanácsjegyzőkönyvek, anyakönyvek, de a szerző levéltári munkája során előkerült más iratok lapjain is polgárként szerepelnek, evvel mégis a város társadalma viszonyrendszerének fő csomópontját térképezte fel.

A 12 ezer polgár adatait tartalmazó kötet segédtudományi értékei mellett jelen formájában is olyan egységes, rendezett és ellenőrzött adattömeget kínál fel a további kutatásnak, amely a számítógép nyújtotta adatkezelési lehetőségek mellett is egész munközösségek sokéves munkájának szolgálhat alapul. A magyar polgárosodás egyik típusát, a szabad királyi város kiváltságait élvező polgárt teszi megfoghatóvá háromszáz éves perspektívában a korszerű empirikus kutatás számára, népesedési jellemzőivel, rokoni és örökösödési szokásaival, vagyoni és foglalkozási mobilitásával, vándormozgalmaival és a vándorlás motívumaival, regionális kapcsolataival együtt.

K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 390 lap, 207 kép táblákon, 3 szöveg közti térkép

Hofer Tamás

Csilléry Klára munkássága indulásától összefonódott a magyar népi lakáskultúra és bútorművesség kutatásával. Ez a kötet egy életmű-szintézis első darabja — ha nem is a központi, hiszen annak a már kialakult népi lakáskultúrát kell majd bemutatnia, — de igen jelentős darabja. Az életműben való szemléletre indíthat az a következetesség is, amivel Csilléry Klára első dolgozataiban lefektetett elvek és magasan kitűzött tudományos igények ebben a könyvében megvalósultak. Gondolok itt az ácsolt ládáról írt 1951-es tanulmányára, mely a néprajzi és régészeti tárgyi emlékek, a még összegyűjthető technológiai ismeretek és a leíró források, ábrázolások, nyelvi adatok egész Európára kiterjedő összegyűjtésével (az eredeti szövegekig és emlékekig leásva, a korábbi értelmezéseket újravizsgálva) kísérli meg a történeti alakulás rekonstrukcióját. Idézhetem a tiszaigari lakáskultúráról adott vázlatát is (Ethnographia 1952), amely a néprajzi terepmunka eszközeivel feltárható időmetszetben bemutatta a lakáskultúra fő életfunkciók szerinti felfogásának lehetőségét és társadalmi rétegek szerinti differenciáltságát. A lakáskultúra így függetlenné vált a bútorok jelenlététől, — épp ez a szemlélet tette lehetővé a szerzőnek, hogy ebben a könyvben a szokásos néprajzi „bútorkönyvek" témakörén túllépve következtetéseivel visszanyúljon a bútorhasználatot megelőző korszakokba.

Ha tudománytörténeti vonatkozási pontokat keresünk Csilléry Klára vállalkozásához, hivatkozhatunk Gustav Rank „Raumeinteilung" koncepciójára — amire többhelyütt hivatkozik a szerző, itt-ott vitatkozik is vele —, valamint Fritz Krüger nyelvészeti-tárgytörténeti bútortanulmányaira; mindkettő magában álló teljesítmény az európai néprajzi kutatásban, amiképpen Csilléry Kláráé is az. Anyagában, tartalmában a Csilléry-könyv újszerűsége részben épp onnan adódik, hogy mintegy a Gustav Rank által ábrázolt archaikus észak-eurázsiai világ és Fritz Krüger régi mediterrán világa közt rajzolja föl, követve a magyar történelem vonalát, a nomádok és a megtelepedő, lakásukat lassacskán bebútorozó barbár európai népek lakáskultúráját. Az új magyar bútorkönyvet méltán állíthatjuk az idézett klasszikus munkák mellé, ami egyben mutatja, viszonylag milyen ritkán születnek az egész kontinensre vagy nagy részeire kiterjedő, jelentős új történeti forrásanyagot hozó munkák. Csilléry Klára vállalkozásának időszerűségét érzékelteti egyébként, hogy Fernand Braudel szintézise az európai anyagi műveltségről (1967, ill. 1980) — ahol Csilléry Klára könyvével időben fedésben van — a lakáskultúrában ugyanazokat a folyamatokat, néha ugyanazokat az illusztrációkat emeli ki, természetesen vázlatosabban, mint Csilléry.

A kötet fejezetei időrendben követik egymást, és szólnak a finnugor korról (9—53. old.), az ősmagyar korról (56—166. old.) és a középkor korai szakaszáról (167—298. old.). A szerző azonban nem „lakáskultúra-történetet" ír, hanem — mint a cím pontosan kifejezi — a néprajzi irodalomból ismert „magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdeteit", a közelmúlthoz vezető utak korai szakaszait ábrázolja. Az egyes fejezetek tárgyalása — bár mindegyik igyekszik összefogó képet adni az egyes korok lakásviszonyairól — így időben előre is, hátra is nyitott: a szerző igyekszik földeríteni a korai magyar történetben „belépő" bútorok, lakáshasználattal kapcsolatos szokások távolibb múltba nyúló előzményeit, archaikus civilizációkban kimutatható előképeit, másfelől az egyes kulturális vonások továbbélését, a népi lakáskultúrához vezető leszármazási vonalakat. A tárgyalás köre földrajzilag és társadalmilag ugyancsak tágabb, mint néprajzi irodalmunkban jelenleg szokásos. Egy olyan „etnikus térkép" helyett, amelyre „interetnikus érintkezések" révén rajzolhatóak be a terjedési folyamatok, ebben a könyvben, emellett, sokkal inkább a társadalom hierarchikus képe (udvaroktól, uralkodóktól a parasztokig, egyszerű kézművesekig) adja azt a hátteret, ami előtt bútordarabok, lakáshasználati szokások terjedése, meghonosodása megjelenik. Megváltozik így az egyes adatok jelentősége és szerepe is — nem az a fő feladatuk, hogy pusztán földrajzilag vagy időben egy-egy jelenség meglétét, hiányát dokumentálják, hanem a kontextus elemzésével mutassanak rá, hogy egy adott ponton és pillanatban milyen a szerepköre, megítélése, jelentése — s ez hogyan világít be sorsának alakulásába.

A könyv hátterében — bár ezt a szerző nem fejti ki — az a föltételezés rejlik, hogy a régi korokra jellemző elemi, egyszerű tárgyak és szokások, a bútor nélküli lakásmód technikai megoldásai, illetve a bútorhasználat elterjedésének folyamatai igen széles területeken hasonló módon, sőt többé-kevésbé hasonló időzítéssel zajlottak le. A lakáshasználati funkciókra figyelve, olyan hosszú távú változások kerülnek előtérbe, mint a mindennapos tevékenység fokozatos felemelkedése a földről, az ülőbútorok, a fekvőhely, az asztal „emelkedésével". A könyv figyelembe veszi ezeknek a folyamatoknak a korábbi lezajlását is a közel-keleti, ókori civilizációkban. Bár a barbár Európának több ezer évvel később újra végig kellett járnia a bebútorozásnak ezeket a lépcsőit, az ókori példák nem csupán párhuzamosságukkal erősítik az érvelést. Az ókori vívmányok nem vesztek el mind, és néha bonyolult áttételekkel (pl. a steppei nomádokhoz a déli civilizációkból érkező és meghonosodó presztízs-javak révén vagy Bizánc—Róma közvetítésével) közvetlenül is beleszóltak a kora középkori lakáskultúra alakulásába, mint ezt a nomád uralkodó trónszékéről vagy a talpas bölcső kialakulásáról és elterjedéséről szóló szakasz illusztrálja.

A könyv tárgyalása, sajnos, a kora középkori lakásdíszítés bemutatása után megszakad. Megszakad, mivel a bemutatott anyag nagyon is kívánná, hogy a szerző összefoglalja a tanulságokat. Az olvasó természetesen maga is levonhat következtetéseket, így például a lakáskultúra és bútorhasználat változásaiban a jelképes, rituális, státust szimbolizáló funkciók hatalmas jelentőségéről. Külön kifejtés nélkül is nyilvánvaló, lakáshasználat dolgában mennyire egy volt a középkori Európa, mennyire közel álltak hozzá még az egykorú nomádok is, mennyire hasonló mintát követett mindenütt a lakások fokozatos „bebútorozása". A hasonló tendenciák néhol előresietős, másutt hátramaradó megvalósítása viszont kirajzolja azt a bonyolult övezetes rendet, központi területek és perifériák, fél-perifériák kapcsolatait, aminek fontosságát a legutóbbi évek történeti kutatásai húzták alá. Elvi bevezetés és összegezés híján azonban az egyes résztémák — egyébként sokszor ragyogó — kidolgozása és az egyes forrás-elemzések, tehát a mozaikkövek, kissé elnyomják az összképet.

A szerző kéziratát 1968-ban írta, és amikor 1978-ban nyomdába került, csupán egyes datálásokat és attribuciókat igazított ki az újabb irodalom alapján. (Új kutatási eredményeket nem tudott bedolgozni, így az előmagyarok lakásaira vonatkozó új régészeti eredményeket sem.) Bizonyára a hazai kutatásnak is veszteség, hogy egy ilyen összefoglaló munka 15 éves késéssel kerül használatba, azt pedig, hogy az itt összefoglalt eredmények „helyükre kerüljenek" az európai tudományosságban, még most sem tekinthetjük megoldottnak a 15 oldalas német kivonattal.

Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984. 323 l. 112 ábra

Barabás Jenő

A felületi szemlélődés során a termelés és fogyasztás mellett a felhasznált javak tárolásának kérdése, mint közbülső mozzanat másodlagos jelentőségűnek tűnhet, holott mindkettőnek alapvető, szerves tartozéka, amely a múltban a létfenntartást lényegesen befolyásolta. Gondoljunk arra, hogy az évente csak egyszer betakarítható termés megőrzéséről 12 hónapig vagy még hosszabb ideig gondoskodni kellett, s ez ugyanúgy létkérdés volt, mint a jó termés. Különösen érvényes ez a megállapítás a legfontosabb növényi alapanyagra, a gabonára. Füzes Endre tehát hasznos szolgálatot tett a néprajzi és történeti kutatásnak, hogy e kérdés fontosságára felhívta a figyelmet, s vizsgálati eredményeivel számos, ez ideig mellőzött problémát oldott meg, vagy vitt közelebb a tisztázáshoz. A gabona tárolása céljára olyan sokféle megoldás, eszköz, edény, berendezés, építmény, amelyeket a szerző igen gondos anyaggyűjtés alapján számba vett, rendszerezett és elemezett, már önmagában bizonyítja, hogy a tárolásnak milyen nagy jelentősége van.

Füzes megalapozottan két alapvető gabonatárolási módot különböztet meg: a lakóházon belüli s a külön e célra készített építményben történő tárolást. Arra gondolhatnánk, hogy ez egyben kronológiai elkülönítés is, hisz a kisebb befogadó képességű házban tartott tárolók a távoli múltúak, s a külön építmények csak a nagyobb mértékű árutermelés felfutásával a XVIII—XIX. században jöttek létre. Csakhogy a kérdés korántsem ilyen egyszerű, mindkét kategóriában akadnak viszonylag újabbak, de a földművelés korai szakaszáig visszanyúló megoldások is. A magyarázat: az agrártermelés mindig bizonytalan, a betakarítás ciklikus, s a földműves már az ősidőkben rákényszerült minél nagyobb készletek felhalmozására létfenntartása érdekében, s nem szükségszerűen árutermelő célzattal. Ez a készletgazdálkodás jellemezte a feudális kor egészét — amelyet a szerző elsősorban vizsgál — s a terméktöbbletből szerencsés vagy kényszerítő körülmények miatt lett csak áru, de nem ez volt az elsődleges indíték. Különben nem tudnánk megmagyarázni, hogy a magyarság körében miért jelentek meg már a honfoglalás előtt, a szaltovó-majaki kultúra területén a 16—38 q gabona raktározására alkalmas vermek, amelyek a Közel-Keleten már évezredek óta ismertek. Ha a felszíni építmények múltja ily távolra nem is kísérhető vissza, de azért Füzes összehasonlító vizsgálatai valószínűsítették azt, hogy a szántalpas hombárok, a különféle szerkezetű fából készült gabonások vagy csak részben ilyen célú építmények (pl. a nyugat-magyarországi kástuk) gyökerei a középkorig visszavezethetők. A különálló építmények közül a boglyaformájú gabonások kora nem bizonyítható a XVIII. századnál korábbra, de ezeknél is feltételezhető a kör alaprajzú építmények korábbi hagyományából eredő belső keletkezés.

Vizsgálatának módszere mindkét fejezetben azonos. Kiindulása minden részletnél a klasszikus néprajzi alap: anyag, forma, technika, figyelemmel a funkcióra, korra, elterjedésre, szociális kapcsolódásokra és a terminusokra, felhasználva a társtudományok nyújtotta tanulságokat. Az már a forrásviszonyok s a kutatási előzmények függvénye, hogy melyik résznél melyik kap nagyobb hangsúlyt.

A gabonatároló edények kisebb értékük miatt a történeti feljegyzésekben ritkábbak, illetve később jelennek meg, archeológiai leletként is gyéren kerülnek elő, s így múltjuk nehezebben nyomon követhető, a néprajzi anyagban viszont igen nagy számban s változatgazdagságban ismertek. A különféle kasok, kivájt fatörzsek ismerete a bronzkorig jól kimutatható, de ezeket sokféle célra használták, feltehetően gabonatárolásra is, ha ezt ritkán is lehet igazolni. Hasonló a helyzet a ládákkal kapcsolatban is. Füzes szigorú kutatói fegyelemmel tartózkodik a nem megalapozható feltevésektől, nem erőlteti a távoli múltra való visszavezetést, ha ez kellően nem adatolható. Ilyen esetekben a változatok bemutatása, a funkció megvilágítása, a területi elterjedés, a gazdasági természeti tényezőktől való függés illusztrálása a hangsúlyos. Legfeljebb utalásokkal villantja meg a történeti hátteret, mint pl. amikor megemlíti a szalma- és gyékényfonatokból készült tárolóknál a kerámiakészítésnél ismert spirális technika alkalmazását, de közvetlen kapcsolódást nem állít. A kasok, ládák, hombárok esetében sok adattal tudja már igazolni ezek XVII. századi gabonatárolásra való használatát.

Füzes munkája gazdag figyelemre méltó tanulságokban, amelyek azért meggyőzőek, mert gondos, széles körű néprajzi, történeti, nyelvészeti, régészeti anyaggyűjtésre épülő elemzésekre épültek, kritikusan szembesítve az ellentmondó adatokat és hipotéziseket. Jól kitapintja a különféle változatok rendszereit s ennek tanulságait kifogástalanul gyümölcsözteti. A közölt 12 elterjedési térkép több tételének fontos bizonyítéka. De

ezeken túlmenően gazdag foto- és rajzanyaggal, bő és teljesnek mondható szakirodalmi hivatkozással győzi meg olvasóit megállapításai alaposságáról, a kérdésben való hazai és nemzetközi tájékozottságáról.

A mű gerincét, lényegét a tárgyalt két fő rész teszi ki, melyhez egy rövid fejezet csatlakozik még, ahol a szerző a gabonatárolást meghatározó gazdasági és társadalmi tényezők szerepéről szól az agrártörténeti kutatások tanulságainak figyelembevételével. Bár ezek az eredményei nem lebecsülendők, de a termelés és fogyasztás mennyiségi mutatói tekintetében annyira labilisak, ez utóbbi körben még a XIX. században is, hogy bizonyos általános tendenciák megállapításánál nem lehet tovább vinni a kérdést. Remélhető, hogy éppen a tárolók pontos ismerete, amit Füzes most áttekintett, támpontot szolgáltat e nehezen megragadható kérdéshez. Mindenesetre érdemes számolni azzal, hogy a paraszti háztartás, de egykor még az uradalom üzeme is évszázadokon keresztül készletgazdálkodást folytatott, amely átmenet a kezdetlegesebb naturálgazdálkodás és az igazi árutermelés között.

Szóvá kell tenni néhány tipográfiai kérdést. Az Akadémiai Kiadó úgy látszik rendkívül gazdag, vagy szerkesztői kevés betűtípust ismernek. Indokolatlan volt a térképek kutatópontjait ilyen lazán s nagy betűkkel és külön-külön listán közölni. Az irodalomjegyzék is túlságosan széthúzott a nagy bőkezűség miatt. Ha azt gondolták, hogy így áttekinthetőbb, akkor tévedtek. Célszerűbb tipográfiával legalább egy ívet meg lehetett volna takarítani, a hivatkozások visszakeresése talán még könnyebb is lett volna, a kiegészítő rész 90 oldala így indokolatlanul terjedelmes. Helyes lett volna viszont hosszabb, esetleg 2 nyelvű kivonat közlése.

Frolec, Václav—Josef Vařeka: Lidová architektura, Encyklopedie (Népi építészet. Enciklopédia). Nakladatelství technické literatury. Prága, 1983. 359 l.

Soňa Švecová

Václav Frolec a brünni egyetemen a szláv néprajz docense, és jól ismertek széles tematikai kört felölelő néprajzi munkái. Ezek közt jelentős helye van a népi építészetnek. A morva és sziléziai építészetről szóló szintézise (amit az Ethnographia LXXXVII. évfolyamában ismertettem, 1976. 318—319.) és újabb kutatásai megbízható alapot adnak ahhoz, hogy a népi építészet témáját enciklopédikus igénnyel feldolgozza. Josef Vařeka a Csehszlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének vezető tudományos munkatársa, napjainkban a cseh népi építészet legjobb néprajzi szakértője. Gazdag publikációs tevékenységében megtaláljuk a népi lakóház terminológiájának — ugyancsak átfogó jellegű — cseh—német és német—cseh szótárát is. A két szerző tehát joggal vállalkozhatott ennek az átfogó munkának a megírására.

Az enciklopédia mindenekelőtt a településre, a népi épületekre, az udvarok szerkezetére vonatkozó fogalmakat öleli föl. De kiterjed a műemlékvédelemre, a szabadtéri múzeumok adataira és a népi építkezéssel foglalkozó intézetekre, kutatókra, építészekre is. Középpontjában a cseh és szlovák népi építészet kérdésköre áll. Néhány címszó azzal lépi túl ezt a keretet, hogy az európai összefüggésekre is rámutat, az Európán kívüli néprajz területét azonban nem érinti. Így megtaláljuk a csehszlovák háztípusokon kívül például a frank udvar, a középfelnémet ház címszavát is és olyan típusokat is, amelyek a mi építészetünkre nem hatottak, mint pl. a csarnokház, a cölöpépítmények stb. Az elméleti fogalmak tárgyalásánál sem szorítkoznak a szerzők csupán a hazai forrásokra, kivált az olyan átfogó címszavak esetében, mint történeti-összehasonlító módszer, evolucionizmus, a lesüllyedő kulturális elemek elmélete stb. De azoknak a fogalmaknak a bemutatásánál is, amelyeknél a csehszlovák anyagból indulnak ki, nemegyszer kitérnek összehasonlító adatokra. A barlanglakás címszava például magyar, a füstösház címszava osztrák adatokra is hivatkozik. Az enciklopédia fő tartalmát azonban a csehországi, morvaországi és szlovákiai jelenségek áttekintése képezi.

A szerzők egymás közt a címszavakat főként aszerint osztották el, hol található a bemutatott jelenség, bár egyikőjük sem szűk értelemben vett regionális szakember. Václav Frolec épp úgy jól ismeri a cseh anyagot, amiként Josef Vařeka is a morva-sziléziait, a szlovák épületeket illetően pedig nem csupán a szakirodalomból, hanem saját terepmunkájukból is jól tájékozottak mindketten. Ennek ellenére a kötet elkészítésébe bevontak szlovák kollégákat is, Štefan Mruškovicot és Ján Botikot mint lektort, akiknek az előszóban megköszönik a szlovák rész kiegészítését.

A címszavak abc-rendben sorakoznak, vannak közöttük alap- és utaló címszavak. Az alapcímszó mindig az irodalmi kifejezés, a tájnyelvi elnevezéseket az utaló címszavak közt találjuk meg. A címszavak hozzák a legfontosabb bibliográfiai adatokat is. A kötet gazdagon illusztrált: a szöveg közt találjuk Josef SCHEYBAL etnográfus tollrajzait és Jaroslav VAJDIŠ építész fölméréseit, majd az enciklopédia 271 oldalas szövege után több mint 130 fekete-fehér fénykép következik. A kötetet hely- és névmutató zárja.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az enciklopédia tartalmazza az összes szükséges információt a népi építészet jelenségeiről, a népi építészet múzeumairól és azokról a személyekről, akik érdemeket szereztek a népi építőhagyomány feltárásában. A mű első a maga nemében, és egyformán kielégítheti a széles olvasóközönség és az igényes szakemberek érdeklődését.

Gebhard, Torsten: Oberbayerische Bauernmöbel. Callwey Verlag. München, 1982. 212 l., 25 rajz, 266 színes és fekete-fehér kép

K. Csilléry Klára

50 éve, hogy Torsten GEBHARD lezárta módszerében és szemléletében úttörő, eredményeiben európai jelentőségű, nagy hatású doktori disszertációját *(Die volkstümliche Möbelmalerei in Altbayern.* München, 1937); és bár a későbbi évek más kutatási feladatokat hoztak számára, GEBHARD rajta tartotta szemét a témán. Nagy nyereségnek ítélhetjük tehát, hogy a közelmúltban vállalkozott az évtizedeken át gyarapított ismeretek összefoglalására.

A jelen munka nem egyszerű revideált változata az 1937-es könyvnek. Mivel időközben, éppen a gebhardi műtől ösztönözve, az alsó-bajor területet illetően több bútormonográfia született, a szerző áttekintését az önmagában is sokrétű és tanulságos anyagot kínáló Felső-Bajorországra szűkítette le.

Torsten GEBHARD a kötet elé gondolatokban gazdag bevezetőt iktatott annak a megvilágítására, hogyan változott a máig vezető úton a parasztbútorokra vonatkozó kutatás célkitűzése, miként módosult a tárgyak értékelése, illetve a velük kapcsolatos kérdésfeltevés. Érinti a mai feladatokat is, így a kutatási témakör kiszélesítésének szükségességét, megjegyezve, hogy a vizsgálódást nem lehet a XIX. sz. közepével lezárni, amint az idáig szokásos volt. Hangsúlyozza továbbá azt az általa követett elvet, miszerint összhangban a bútorkészítő műhelyek gyakorlatával, a népi bútor kutatójának figyelembe kell vennie az ezek által előállított dísztelen használati példányokat is, nemkülönben a nem paraszti vevőkör részére készítetteket. A szerző ugyanis, miként már első munkájában, a bútorokat nem önmagukban szemléli, hanem mint a terület asztalosipara teljesítményének lényeges összetevőit. Ennek megfelelően, a bútorok általa vázolt alakulástörténete egyben a műhelyeknek és a legjelentősebb asztaloscsaládoknak a története is. Így már az első fejezetben, mely a XIV—XVI. századdal foglalkozik, amikor az anyag még nagymértékben egységes stílusjegyeket mutat, utal az ekkortól adatolható műhelyekre, a városi és vidéki asztalosság konkurrenciaharcára. Jelentőségüknek megfelelően, a következő időszakban — a XVII. sz. elejétől a XVIII. sz. közepéig — külön fejezetet kaptak a parasztbútort gyártó tölzi műhelyek és külön az egyéb felső-bajorországi központok. Az ezt követő fejezet a parasztbarokk címet kapta, megjegyezve, hogy ez a közkeletű kifejezés az uralkodó korstílustól való elszakadás — a XVIII. sz. végéig terjedő — korszakát jelzi, mely egy még lényegében a reneszánszban gyökerező formavilágot őriz. A parasztbútor alakulásának egy további fejezete a XIX. sz. első felében virágzó helyi stílusokat elemzi. Az utolsó fejezet röviden jellemzi a parasztbútor végső fázisát, a neogótikus motívumok megjelenését, a tarka festés elutasítását, majd kitér a parasztbútor városi divatjának és a gyártásuk ennek megfelelő felújításának a XIX. sz. végi megindulására.

A több száz éves történeti folyamat tárgyalása mindvégig gazdagon árnyalt. A készítőműhelyek mellett helyenként módot talál a szerző a megrendelő bemutatására és a bútort befogadó lakás érzékeltetésére is. Kellő hangsúlyt kap a kötetben a felső-bajor bútorra gyakran jellemző faragott dísz, de különösen a bútorfestés. A különféle, koronként változó vallási és világi ábrázolások ikonográfiai problémái is megfelelő tért kaptak; ezekhez jelentős kutatásai vannak a szerzőnek.

GEBHARD az előszóban igen szerényen tájékozódási segítségnek mondja könyvét a nem kellően ismert részletek, összefüggések további vizsgálatához. A nagy tapaszta-

latú kutatónak ez az óhaja vezérli végig a tollát, ennek érdekében iktatja be számtalan gondolatébresztő megjegyzését s utal a megoldásra váró kérdésekre. Az elmondottakat nagyszerű kiállítású és a korábbit számot messze felülmúló képanyag szemlélteti, az említett szempontok érvényesítésével, gondosan válogatva.

Bődi Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása. Studia folkloristica et ethnographica 11. Debrecen, 1984. 155 l.

Kisbán Eszter

A Bükkalja lábánál, az Alföld északi peremén fekszik Istvánmajor, melynek szabályosan kimért belterületén utcákba rendezett 63 házban 1977-ben 207 lakos élt. A település közigazgatásilag az 5 kilométerre fekvő Emőd nagyközséghez tartozik Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Kétnyelvű lakossága folyamatosan őrizte a szláv származás tudatát, saját nyelvjárásukról azonban csak az 1950-es évek végétől kezdve mutatta ki dialektológiai vizsgálat, hogy az a déli lengyel nyelvjárásterületből szakadt ki, számos podhalai gorálnak ismert sajátosságot őrizve máig. A lengyel származást a lakosság közt a településen az 1960-as évek végén végzett intenzív dialektológiai kutatás tudatosította először.

A népességnek a kárpáti övezetből való kitelepülése részleteiben felderítetlen, a forráshelyzet nem is ígér könnyű továbblépést. A kutatók jelenleg azzal számolnak, hogy az elődök a Szepesség északnyugati falvaiból vagy azok podhalai szomszédságából, több településről rajzottak délre, a hegyvidéki éhínségek elől menekülve. 1715—1717 körül ültek meg a Torna megyei Derenken, az 1710-es pestisjárvány következtében elnéptelenedett magyar falvak egyikében. Itt éltek 1941—1943-ig, amikor a települést állami intézkedéssel megszüntették, 900 főnyi lakosságát szervezetten széttelepítették. A legnagyobb csoport, 50 család, Istvánmajorba került.

Derenk a gömör-tornai karszt belsejében, 400 m tengerszint feletti magasságban települt falu, 1851-ben 418 rk., szlováknak vélt lakossal. A Versailles-i békekötés után Magyarország határszéli községe lett, déli szomszédja Szögliget. Korlátozott lehetőségű földművelés mellett a lakosság fő megélhetési forrása az erdő volt (fizetett erdőmunka, faszénégetés, fafaragás termékeivel folytatott vándorkereskedés). Gabonaszükségletük egy részét rendszeresen részesaratóként keresték meg délebbi vidékeken. A település felszámolásakor az áttelepített családok mindenütt a derenkinél nagyobb földbirtokot kaptak, az istvánmajoriak átlagosan 20 kh-at és házhelyet. Az itteniek egyúttal a derenkitől jelentősen eltérő, a paraszti gazdálkodáshoz jóval kedvezőbb természeti környezetbe kerültek, gazdaságuk a háborús viszonyok s az azt követő nehéz gazdasági körülmények dacára jelentősen felvirágzott. Istvánmajorban egyébként frissen felszámolt uradalmi major helyére, önálló közösséget alkotva települtek, a volt cselédségnek csak egy része lakott velük rövid ideig. Termelőszövetkezetük 1961-ben alakult, az évtized végére megerősödött. Jelentős volt a fiatalabb korosztályok elvándorlása, az 1970-es évek végére a helyben maradtak elöregedése.

A debreceni és a krakkói tudományegyetem néprajzi intézete néhány év óta végzi Istvánmajor és a derenki előzmények átfogó néprajzi vizsgálatát, a munkából folyóiratokban több tanulmány jelent már meg. Bődi Erzsébet, aki néprajzi tanulmányait Lengyelországban végezte, a nyelvismeret birtokában oszlopos tagja a kutatócsoportnak. E kötetben a táplálkozáskultúra egy részét, a közösség ételeit mutatja be, a használatos élelmiszerek, ételkészítési eljárások együttesében. Leírásából szépen bontakozik ki az egyes ételek, ételcsoportok mindenkori szerepe, jelentősége a táplálkozás egészében. Néprajzi terepmunkával gyűjtött anyaga az első világháború utáni évek időszakáig nyúlhatott közvetlenül vissza. A bemutatott anyagot két szempontból elemzi. Egyrészt azt vizsgálja, milyen kapcsolat mutatkozik századunk különböző időszakaiban a gazdálkodás, háztartásvezetési stratégia és az ételválasztás között, hogyan reagálnak ennek keretében külső impulzusokra. E kérdéskörben a közösség nemzetiségi helyzetétől eltekintve is sajátos körülményeket jelent a parasztgazdaságok karsztvidékiből alföldi viszonyok közé való áthelyeződése, majd gyors beilleszkedés után hamarosan a kis létszámú lakosság elöregedése, az újításra legfogékonyabb korosztály távolléte az étkezési szokások országosan zajló modernizálódása során. Az elemzés másik szála a derenki periódus táplálkozáskultúrájának összetételét és gyökereit mérlegeli, hogyan illeszkedett a szűkebbtágabb környezetben szokásoshoz, mi mutatott eljárásban vagy csak elnevezésben

XVIII. század eleji kirajzási körzetük műveltségére, figyelembe véve északi kapcsolatok további két évszázados lehetőségeit is. A szerző széles övezetben, a Beszkidektől Kelet-Szlovákiáig és a szomszédos lengyel területekig követi itt a párhuzamok szálait, világosan látva azonban, hogy a kárpáti-kárpátalji területek sajátos nyelvi, kulturális viszonyai közepette ez az elemzés önmagában nem kecsegtet a derenkiek kirajzási területe, későbbi kapcsolataik meghatározásának lehetőségével.

Podolák, Ján: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémia Vied. Bratislava, 1982. 227 l. 86 kép, orosz és német összefoglaló

Paládi-Kovács Attila

A szlovák akadémiai kiadónál megjelent impozáns monográfia Szlovákia hagyományos juhászatáról Ján Podolák három évtizedes kutatómunkájának gyümölcse, mintegy betetőzése. Az 1950—60-as években, ha már nem is teljes virágzásában, de még élőben tanulmányozhatta a szerző ennek a nagy múltú gazdasági tevékenységnek a hagyományos formáit. Erről vallanak a hegyi pásztorok életét, munkáját, tárgyi környezetét megörökítő kitűnő fényképei is. Ennek a könyvnek minden bizonnyal legfőbb erénye eleven néprajzi látásmódja, életközelsége, a terepen gyűjtött eredeti forrásanyag gazdag áradása. Podolák kitűnő terepmunkás, aki három évtized alatt nemcsak Szlovákia nevezetes pásztorkodó tájait járta be, de alapos helyszíni gyűjtéseket végzett a pásztorkodás témakörében Kárpát-Ukrajna, Lengyelország, Bulgária, Jugoszlávia tájain is. Munkásságát lokális és szűkebb regionális keretezésű adatközlésekkel kezdte Žakarovce, a Felső-Garammente juhászatáról, majd egy monográfiája a Magas-Tátra vidékének pásztorkodásáról már a mostani szintézist ígérte. Új anyagot felszínre hozó lokális közleményeit az 1970-es években a tematikus tanulmányok sora követte, amelyekben országos áttekintésre törekedett, s amelyekkel megalapozta a most megszületett összegezést. A szlovák *brynzá*ról, a pásztorterminológia egyes elemeiről, a juhkosarazásról és a vele kapcsolatos pásztorépítményekről, s még számos témáról publikált dolgozatai nemcsak a szlovák anyagot tekintették át, s nemcsak a társtudományok eredményeit hasznosították, hanem a szomszéd népi kapcsolatokat, a térben és időben távoli összefüggéseket is keresték. Végül Podolák átgondolt kutatási programjának minden lépcsőfokát végigjárva valódi szintézishez jutott el, amelyben már a leszűrt kutatási eredmények tömör megfogalmazása olvasható. A külföldi olvasó csak azt sajnálhatja, hogy ezeknek az eredményeknek csupán töredékét találja a túlságosan rövid orosz és német kivonatban.

A kötet — a bevezetést és a zárszót nem tekintve — kilenc nagy tematikus egységre, fejezetre tagolódik. Eltérően a megszokott gyakorlattól, nem a legelő és a nyári pásztorkodás kérdéskörével, hanem az állatállomány téli elszállásolásával és a takarmányozás hagyományos módjainak bemutatásával kezdi a szlovák juhtartás ismertetését. Ezen belül a mezei istállók kiterjedt gyakorlata, a széna- és lombtakarmány *(letnina)* s az ínségtakarmányok kérdésköre kelti fel elsősorban a figyelmünket. Önálló fejezetben tárgyalja a juhok betegségeit és azok gyógyításának pásztori gyakorlatát. Ezen belül teret szentel olyan széles európai elterjedtségű és nagy múltú műtéteknek is, mint a koponyalékelés, a mi pásztoraink gyakorlatában is kimutatott trepanáció.

Ezután következik a legeltetés szervezeti formáit összegző fejezet, amelynek élén a legelők és a legeltetési idény ismertetése áll, ezt követi a közösségi legeltetés szervezetének és az egyéni pásztorkodás formáinak bemutatása. Legizgalmasabb része a kollektív hegyi szállások szervezetével, a juhos gazdáknak a kiadásokon és a tejhasznon való osztozkodásával foglalkozik. Fontos eredménye, hogy ezeket a gazdatársulásokat a XVI. század végéről már adatolni tudja, s hogy jelentős területi eltéréseket mutat ki az egy juhra eső tejhaszon tekintetében. Ugyanis Liptó, Árva, Felső-Garammente, Zsolna környéke juhosgazdái 7—9 kg túrót számíthattak egy-egy fejősjuhtól. Ezzel szemben Bars, Hont, Észak-Sáros juhtartói csak 3—4 kg túrót kaptak juhaik után, ami igen nagy eltérést sejtet az egész juhászati ágazat jövedelmezőségében. (Sajnos nem tudjuk meg, vajon a gyapjú jövedelmezőségében volt-e ezzel ellentétes területi megosztottság a mai Szlovákia tájai között.)

A következő fejezet a pásztorok rendjét, munkaszervezeti formáit mutatja be. Áttekinti a pásztorbérek hagyományos formáit, a juhászok és a faluközösségek viszonyrendszerét. Ez követi a hegyi szállások épületeinek összegző leírása, majd a legeltetési idény bemutatása következik. Ez utóbbi fejezetben olvashatunk a juhászok életkörül-

ményeiről (szállás, élelmezés, ruházat), a hegyi szállások társadalmi és szellemi életéről is. Az utolsó nagyobb fejezet a juhászat gazdasági hasznát, a tejgazdálkodás, a gyapjútermelés, a hús- és irhaértékesítés, a juhokkal történő kosarazó talajjavítás hagyományos formáit összegzi. A zárszó a szlovák juhászat történeti alakulásának, európai kapcsolatrendszerének egyes kérdéseit villantja fel, miközben törekszik a szlovák specifikumok kiemelésére.

Megvallom, szívesen vettem volna, ha Ján PODOLÁK önálló fejezetben ismerteti a szlovák juhászat történeti fejlődésének menetét, ha bővebben szól a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is annyira fontos üzemformákról, s ha ad egy bő áttekintést Szlovákia népi juhtartásának táji típusairól. (KUBIJOWYCZ 1930-ban közölt típusrendjéhez bizonyára lett volna mondanivalója.) A recenzens önző kívánságait azonban jórészt a magyar juhászat megírásra váró monográfiájának igényei diktálják. PODOLÁK könyve ebben a megvalósult formában is kézikönyve lesz nemcsak a szlovák néprajztudománynak, de a tárgykörben érintett egész nemzetközi tudományosságnak, és nagyon sokat profitálhat belőle a magyar etnográfia is.

Gráfik Imre: A magyarországi fahajózás. Néprajzi Közlemények XXVI. Budapest, 1983. 372 l. német nyelvű kivonat

Paládi-Kovács Attila

Ez a testes kötet a „A hajóvontatás néprajza" alcímet viseli és összefoglalóan kíván szólni a magyarországi folyók hajóséletéről, a folyami szállításnak a gőzhajózás előtti formáiról. Ilyen összegzésre feltétlenül szükség van! E törekvés értelmét, hasznát igazolja Ernst NEWEKLOWSKY monográfiája is a Duna felső szakaszának hajózásáról *(Die Schiffart und Flösserei in Raume der oberen Donau.* I—II. Linz, 1952—1954.). A magyar néprajzi irodalomban, de említhetném a gazdaság- és művelődéstörténeti kutatásokat is, szintén tetemes anyag halmozódott fel, kínálva magát a szintézisre. BETKOWSKI Jenő, CSERMÁK Géza, JUHÁSZ Antal, KOVÁCS Sándor, TIMAFFY László, KUCZY Károly és társaik sok-sok értékes adalékot rögzítettek egy-egy folyó, folyamszakasz vagy hajóközösség életéről és munkájáról. Különösen BETKOWSKI ma már elérhetetlen teljességgel örökítette meg a hajdani hajóvontatók és hajósok technikai ismereteit, járműveit, munkaeszközeit és szaknyelvét.

GRÁFIK Imre maga is több mint egy évtizede publikálja folyamatosan e tárgykörből írott dolgozatait. Ezúttal kísérletet tesz „egyrészt a folyami vontatás magyarországi népi gyakorlatának *történeti-néprajzi* leíró-rendszerező összegzésére, másrészt ezen gyakorlat *technikai-energiaátviteli* rendszerének felvázolására" (35. l.). Munkájának célját abban látja, hogy „feltárja a folyami vontatás rendszerének struktúráját, a környezet és rendszer bonyolult és dialektikus egymásrahatását . . ." (37. l.). A következő lapokon pedig — mintegy előlegképpen — közli „a folyami kereskedelem és szállítás rendszerszervezeti diagramja" címet viselő ábrát, amely a gazdasági igények, a hajóépítő tevékenység, a lakosság állatállománya (?), a földrajzi tényezők és a vízrajzi tényezők által meghatározott hajóvontatás összefüggésrendjét ábrázolja. Eltekintve attól, mennyiben rendszerelméleti a tanulmánynak ez az alapozó, módszertani meggondolásokat tartalmazó fejezete, komoly kételyeket hagy afelől is, hogy a tárgy módszeres feltárását érdemben viszi előre.

A kötet központi, nagy fejezete a folyami hajózás műveleteivel, technikai kérdéseivel foglalkozik. Történeti adatsorokat közöl a vízi úton szállított árukról a római kortól a XX. század elejéig, a fahajózás megszűntéig terjedően. Ez az adattár első látásra túlságosan is bőségesnek látszik, pedig korántsem mondható teljesnek. Említhető még több olyan árucikk, amit nagy volumenben és nagy távolságokra szállítottak. Ilyen volt a széna (vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest, 1979. 365—369.), a káposzta (vö. HOFER Tamás: A magyar kertes települések . . . Műveltség és Hagyomány I—II. 1960. 335—336.), a kötegekbe kötözött rőzse, nád stb. Némi hiányérzetet kelt a vízi járművekkel foglalkozó fejezet is, amely az egyetlen fatörzsből vájt vagy égetett bodonhajón és a szálfatutajon elkezdve sokféle járművet megemlít, de az újkori fahajók rendszerező bemutatására nem vállalkozik. Miközben az irodalmi apparátust feleslegesen terheli a tutajozást tárgyaló hazai és külföldi (JEŘÁBEK, HUSKA) művek felsorolásával, megelégszik a különböző hajók, csónakok elnevezésének közlésével — teljességre nem törekedve —, s anélkül, hogy értelmezné azokat (pl. *luntra, burcsella, korább, dereglye, sajka, naszád, edény, hajó, csónak, ladik*). Vízi jármű-

veink többségét a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban K. Kovács László szócikkei meghatározták, de erről Gráfik Imre láthatólag nem vett tudomást. A szerző célkitűzéseit jobban szolgálta volna és a tanulmány egészébe jobban illeszkedett volna a római s egyéb előzményektől eltekintő, az újkori vízi szállításban alkalmazott fahajókat viszont a nevükön túlmenően is értelmező fejezet.

Tanulságos részleteket közöl arról, hogyan alkalmazkodtak a hajósok a vízjárás szeszélyeihez, miként befolyásolta munkájukat a változó vízállás, a sodrás, a szél stb. Érdemi információkat nyújt a folyóparton fenntartott vontatóutak kialakulásáról, gondozásáról, elnevezéseiről és méreteiről. A kötet alighanem legjobban kidolgozott része a vonóerővel és az ezzel kapcsolatos kérdésekkel (a fogatolás módjai, eszközei, a hajtás technikája stb.) foglalkozó fejezet. Összefoglalja az emberi erővel történő hajóvontatás magyarországi bizonyítékait, a történeti források és a népi emlékezet által megőrzött adalékait. Rendjén való, hogy szó szerint idézi Betkowski részletgazdag, szemléletes leírását a tiszai *kukázás*ról vagy Timaffy sorait a szigetközi *koborászás* gyakorlatáról. Viszont a magyarországi fahajózástól távoli, orosz, francia, kínai hajóvontatókat megörökítő képek közlése nem lett volna feladata e kötetnek, amely összehasonlító elemzésre nem vállalkozik. Ezért a képek e csoportja csak elvonja a figyelmet, s megnehezíti a hazai fahajózás ikonográfiájának számbavételét. (A képek számozása, jegyzékbe foglalása viszont könnyítette volna az áttekintést.) A kötet egyik nagy értéke azonban így is — a fenti észrevételektől függetlenül — a hazai fahajózás ikonográfiai anyagának kiaknázása.

Eredeti módon, elmélyülten elemzi a szerző a hajóhúzó hámok formáit és a lovas vontatás változatos módjait. A vontatókötél formáját alapul véve öt alaptípust állapít meg, de a befogott lovak számától függően ezeken belül is számos változatot rögzít. Figyelmét azonban inkább az altípusok, változatok kombinatív lehetőségei — és ezek matematikai megjelenítése — ragadták meg, mint a valóságban létező változatok tényleges elterjedtségének, jelentőségének vizsgálata.

Tartalmas fejezetben taglalja a hajóvontatásra szakosodott emberek társadalmi viszonyait, kezdve a társulás kényszerén és a munkába való belenevelődésen, folytatva a bérviszonyokon, kereseti lehetőségeken s befejezve a hajóvontatók településeinek bemutatásával. Sajnos a felsorakoztatott adatok töredékesek, s inkább csak a jelenségek illusztrálására alkalmasak, mint társadalmi összkép megrajzolására. Esetenként a szerző eleve elhárítja az elemzést, vélekedésének adatokkal történő bizonyítását. A hajóvontatók nemzetiségi hovatartozásának bemutatását a következő indokkal tolja félre: „... rendszerelméleti vizsgálataink bebizonyították: a hajóvontatás, mint munkavégzés, mint foglalkozási ág, társadalmi-gazdasági eredetű, lényegét tekintve tehát független nemzetiségi, etnikai kérdésektől" (270. l.). A hajóvontatás „gazdasági eredete" rendszerelméleti vizsgálat nélkül is világos volt. Dedukciókkal, absztrakt igazságokkal azonban nem lehet elintézni azt a nagyon is lényegi kérdést, hogy milyen nyelven beszéltek, milyen kultúrán nevelkedtek, milyen népi közösségekhez tartoztak a hazai folyók hajósai. Ezt a kérdést a hajósnép telepeinek, közösségeinek konkrét, történeti módszerű vizsgálatával lehet megválaszolni. A délszláv, magyar, német hajósok, hajóvontatók településtörténete éppoly fontos kérdés, mint a dunai, tiszai hajósok szaknyelvének történeti és eredet szerinti rétegződése. Az interetnikus kapcsolatok történetéhez, a magyar művelődéstörténethez a hajózás, a vízi szállítás terminológiája igen sok tanulsággal szolgál. Érdemes például Rót Sándornak azt a megállapítását számon tartanunk, hogy a dunai hajózásban a magyar mindig is közvetítő nyelvnek számított. *(A magyar nyelv fejlődése.* Kijev—Uzsgorod, 1968. 29.)

A kötet végén egy rövid fejezet „A hajóvontatás folklór vonatkozásai" címet viseli, de anyagának többsége nem folklór vonatkozású (pl. komáromi szekeresgazdák német nyelvtanulása Dévényben, családi életük, díszített tárgyaik stb.). *Összegzés és kitekintés* a zárófejezet címe, ami főképp azért zavaró, mert „kitekintés"-t nem találunk benne. Helyette viszont ez olvasható: „A további kutatásoknak szükségszerűen ki kell terjedni a szomszédos népek hajóvontatási gyakorlatára. Az összehasonlító elemzés e téren is elkerülhetetlen. Jelen tanulmányunknak ez nem volt célja; ..." (296—297. l.). Zavaró az is, hogy a 25. lapon a folyami vontatás XIX. századi agóniájáról olvashatunk, ami a gőzhajók megjelenésével kezdődött, az összegzésben viszont az áll, hogy a hajóvontatás „virágzását éppen abban a korban érte el, amikor már folytak a hajóvontatás kísérletei, ill. gőzerejű vontatóhajók is egyre nagyobb számban vettek részt a forgalom lebonyolításában" (295. l.). Hasonló ellentmondások, következetlenségek, pontatlan fogalmazások azt a benyomást keltik, hogy a szerző igen hirtelenjében porolta le korábbi, még nem teljesen kiérlelt kéziratát, s mostani publikációja még mindig csak előmunkálatnak tekintendő a magyarországi fahajózásról készítendő nagy monográfiájához.

Baloghné Horváth Terézia: Népi ékszerek. Corvina Kiadó. Budapest, 1983. 62 l., 17 színes, 43 fekete-fehér foto és számos szövegközti rajz

K. Csilléry Klára

Az ékszereket, a viselet kiegészítő, ám rendszerint igen hangsúlyos és sokatmondó elemeit a hazai néprajzkutatás — főként a múlt századra bekövetkezett jelentőségcsökkenésük következtében — korábban kevés figyelemre méltatta. Aligha kell tehát különösebben bizonygatni, mennyire örvendetes hozzájárulás népi kultúránk sokoldalúbb megismeréséhez a jelen kötet. Horváth Terézia túlnyomórészt a saját, évek óta folytatott, beható kutatásait foglalja össze benne, amellett, hogy az eddigi irodalom szétszórt utalásainak is ez az első összegezése.

A téma elhanyagoltsága ismeretében nagyon is indokolt a kötet bevezetésének indítása, a magyar népi ékszerek történeti jelentőségének és múltjának hangsúlyozásával, amit azután az idevágó kutatások vázlata követ, majd pedig az érintett tárgyak mibenlétének, legfőbb funkcióinak a tömör meghatározása. A könyv gerincét képező anyagbemutatás két nagy szakaszra oszlik, az első a szorosabb értelemben vett, ún. testékszerekről, míg a másik az előbbiekkel sok tekintetben egyező szerepű öltözetdíszekről, az ún. ruhaékszerekről szól. A világos, következetes tárgyalás során a szerző mindig igyekszik túllépni a gyűjtésekből megrajzolható közelmúltbeli, mai állapot leírásán, rámutatni az egyes tárgytípusok magyar paraszti használatának múltjára, jelezve, ha csak lehet, a meghonosodás kezdeteinek, illetve az elmúlásnak az időpontját. Utal a szerző az ékszerek rang- és állapotjelző, nemkülönben a mágikus hiedelmekben betöltött szerepére és az idők során ebben beállt módosulásokra. Ahol szükséges, külföldi párhuzamokat és eltéréseket is felvillant. Mindemellett kiterjed a szerző figyelme az ékszerek gyermekjátékkénti megjelenésére is. A szöveget sok szemléletes rajz kíséri és gondosan válogatott fényképanyag, közte képek az ékszerviselés jellemzésére. A tárgyfelvételek beállításán is ott érződik a szerző aprólékos műgondja: az azonos jellegű ékszerpéldányok szemből, oldalról és hátulról is fényképezve, a képi információ bővítésének érdekében.

Varga Marianna: Magyar népviseletek régen és ma. Néprajz mindenkinek 1. Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége és a Hazafias Népfront kiadványa. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1982. 184 l., 17 fekete-fehér foto, XVI színes fényképtábla, 24 szabásrajz, 23 szakrajz és divatrajz, 2 szabásminta melléklet

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Az előszó is írja: „A könyv segítséget kíván nyújtani azoknak, akik nemcsak megismerni kívánják a régi magyar népviseleteket, hanem egy-egy viseletdarabot vagy esetleg egy teljes kosztümöt szeretnének önállóan elkészíteni." A munka első felében nagytájanként (Alföld, Dunántúl, Felföld, Erdély) általános történeti jellemzést kapunk az ismertebb népviseletcsoportokról, hiteles fényképekkel illusztrálva. A második részben hasonló csoportosításban a gyakorlati célkitűzésnek megfelelően egy-egy kiemelt, jellegzetes ruhadarab, viseletelem részletesebb technológiai, formai bemutatása történik meg, alapos rajzokkal és mellékletekkel kísérve.

Néprajzkutatók számára is több újdonságot hoz a könyv a korábbi magyar népviselet-összefoglalókhoz képest. Érdemes összevetni a 13 évvel korábban kiadott, terjedelmében kissé rövidebb, de immár klasszikus Gáborján Alice-féle *Magyar népviseletek*-kötettel (Corvina). Gáborján tárgyalásrendjét követi Varga, de Gáborján nagyobb teret szentel a nagytájak általános viseleti jellemzésének és kevesebbet a konkrét kisebb viseletcsoportoknak. Vargánál fordított a helyzet, bizonyára a kevésbé elméleti célkitűzés miatt is. Az egyes viseletcsoportok közé olyanokat is bevett, amiket Gáborján nem tárgyalt külön: alföldi mezővárosok, köztük kiemelten Orosháza, továbbá Tápé, Gödöllő, Ecser, Szentistván, Tard, Mezőség. Varga tudatosan hangsúlyozza az újabb földolgozásokat (amik részben Gáborján műve óta készültek). Helyesen teszi, hogy arányosan, de elég sokat szerepelteti azokat a vidékeket, amiknek a viseletét ő maga

kutatta, hiszen saját tapasztalatainkra mindig biztosabban építhetünk, mint a másodkézből átvett ismeretekre. Ilyen alapon ismerteti VARGA elődeinél részletesebben Sióagárdot és itteni kedvelt témáit *(kenyett kötény, rödbe szedett szoknya)*. Indokolatlan viszont, hogy kimaradt Torockó, ami minden régebbi összefoglalóban szerepelt. — A könyv nagy erénye tudományos szempontból is (a szerző egyéni ez irányú bővebb szakismereteiből adódó erény) az országos és mindenféle ruhadarabot felsorakoztató válogatott szabásminta-gyűjtemény. A korábbi összefoglalókból ez hiányzott, csak egy-egy részközlésben találhattunk több szabásrajzot. (Fölösleges volt azonban sokác anyagot is belekeverni: Szonta, *5. ábra.)* Jó a művet kiegészítő válogatott irodalomjegyzék is.

Ami az *alkalmazott néprajzi* oldalt illeti, elismerem a népviseleti darabok rekonstruálására való törekvést, így a mellékletek közül a mellény rajzát. (De felmerül a kérdés, hogy pl. az *E ábra* b) és a hozzá tartozó szöveg alapján meg tudja-e valaki csinálni a sárközi gyöngygallért?) Személy szerint idegenkedem viszont a népművészet egyes elemeinek (jobbára) szervetlen alkalmazásától városi divatcikkeken. (A könyvbe bevett divatrajzokon bizony kísértenek a 30-as évek magyar úriasszonyainak báli és nyári ruhái . . .)

Dicséretre méltó a kötet *külső kivitele* is: szerény eszközökkel, de nem rossz nyomással készült, jól forgatható, ízléses.

Paličková-Pátková, Jarmila: L'udové kožušníctvo na Slovensku (Szlovák népi szűcsmesterség). VEDA. Bratislava, 1981. 319 l., számos szövegközti ábra, XXXVII színes és 181 fekete-fehér illusztráció; orosz, német, angol nyelvű kivonat és képjegyzék

Balogh Jánosné Horváth Terézia

A többünkkel közvetlen szakmai kapcsolatban is álló jeles szlovák népművészetkutató két kisebb táji szűcsmonográfiája után ezúttal a teljes szlovák anyagot összefoglalta a XIX. és a XX. század viszonylatában. A Szlovákiával szomszédos országokban is gyűjtött adatokat könyvéhez, amely a Szlovák Tudományos Akadémia ízléses népművészeti kiadványsorozata, a *Klenotnica Slovenskej Ľudovej Kultury* 13. köteteként látott napvilágot. Szintéziséhez fontos előmunkálatot jelentett Magdaléna KAŇOVÁ és Mojmír BENŽA ködmönkatalógusa, amely az összes szlovák múzeum anyagát feltárta *(Ľudové kožuchy.* Martin, 1970).

PÁTKOVÁ könyve első részében a szlovákiai szűcsmesterség formáinak és szervezetének történetét tekinti át, gazdagon árnyalva a virágzó és hanyatló korszakok váltakozását. A hivatásos szűcsök és a háziiparos bőrművesek a bőrt is maguk dolgozták ki, ruhadarabokat varrtak belőle és díszítették is, lényegében hasonló eljárásokkal. A szűcslegények vándoroltak is, így többet újítottak a díszítményekben, mint az önellátók. Sok szűcs *(kušnier, blanár, grznár)* működött kis piackörzettel, csekély jövedelemmel. Többnyire földművelés mellett űzték ezt a mesterséget. Az egyetlen jelentősebb, nagyobb szűcsközpont Liptószentmiklós volt.

A mű második része a bőr és szőrme kikészítési eljárásait tárgyalja, az anyagbeszerzéstől kezdve. A hegyekben több, mint egymillió juhot tartottak, ez adta a komoly nyersanyagbázist. *Valašky* és *cigája* vagy *birka* nevű fajtákat tartottak. Néhány kecsketartó vidéken a kecskebőrt dolgozták föl a szűcsök. Sóskorpás eljárást alkalmaztak, a szerző utal ennek délszláv kapcsolataira. Sok eszköz hasonlít a magyarokéhoz. Korábban a maga fehérségében alkalmazták a bőrt, később többféle barnára, egy időben kékesre is festették. Irhát többféle színben is alkalmaztak.

A harmadik rész a készített ruhadarabokat ismerteti. A szlovák területen legjobban elterjedt durva háziposztó ruhadarabok után jelentőségben a bőrruhák következtek: ujjatlan bőrmellények, ujjas rövid ködmönök, hosszú ködmönök, gallérszerű bundák, prémezett posztómenték, prémsapkák és helyenként bőrnadrágok. (Szlovákiában a bunda ritka volt, nem úgy, mint nálunk az annak megfelelő suba.) PÁTKOVÁ hangsúlyozza, hogy a mente az úri divat szálladéka.

A negyedik részben a termékek készítésmenetét ismerteti a szerző, a kiszabástól kezdve. A mértékvétel adatait a régi szűcsök csak fonalra kötött csomókkal rögzítették maguknak — akárcsak a magyar szűcsök és a parasztvarrónők! A ruhadarabok megvarrása során a szerkezeti elemek alakították a díszítményeket, a korábbi irharátétek és a későbbi laposhímzések alakulását. A mentéket zsinórozás díszítette.

Az utolsó szakasz bemutatja a szűcstermékek szerepét a szlovák nép életében. A bőrmellények mindennaposak országszerte. A cifra ködmönök viszont komoly értéktárgyak. Ma már népi iparművészeti ágként éltetik csak szervezetten a hímzett ködmönfélék készítését.

A könyvet a nyelvjárási és szakkifejezések magyarázata, valamint a fölkutatott szlovák szűcsök névsora egészíti ki. A tárgyalt eljárásokat, formákat, díszítéseket és viselésmódokat igen szemléletes és gazdag ábraanyag illusztrálja. A két előzékpapíron egy-egy elterjedési térkép is helyet kapott.

Mint általában a szlovák népi kisiparokat és népművészetet tárgyaló könyvek és tanulmányok, ez az alapos munka is fokozott érdeklődésre számíthat hazánkban, hiszen népeink közös történeti múltja miatt sok az érintkezés a magyar anyaggal. PÁTKOVÁ műve nekünk is új szempontokat nyújt, több kérdést jobban megvilágít, mint az eddigi hazai kutatások.

Polski strój ludowy. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodź. Katalog wystawy. Łodź, 1983. Dossziéban 25 lap (részben kettős)

Balogh Jánosné Horváth Terézia

A łodźi Régészeti és Néprajzi Múzeum kiállítást rendezett a XIX. század második feléből és a XX. század első feléből származó gazdag viselet- és szőttesanyagának javából. A kiállítás és a vezető (nem katalógus) Elżbieta KRÓLIKOWSKA munkája. Húsz lengyel népviseleti egységet 3 csoportban mutatnak be. Az első csoportra a háziszőttes vászon vagy gyapjú alapanyag a jellemző (3 egysége: podlaski, świętokrzyski, opoczyński), a második csoport 11 egységében a házi és a gyári kelmék hasonló arányban fordulnak elő (łowicki, piotrkowski, sieradzki, kurpiowski, kaszubski, lubuski, krakowski, łańcucki, spiski, podhalański, górali śląskich), a harmadik csoport 6 egységében már túlnyomó a gyári kelmék aránya (sądecki-podegrodzki, cieszyński, rozbarski, raciborski, kujawski, warmiński).

A kiadvány külön is kezelhető vezető lapok gyűjteménye, a Nyugat- és Közép-Európában újabban elterjedt múzeumi röplapok stílusát követi. Mindegyik lap leírja a bemutatott viseletegység elterjedési körét, virágkorát, alakulását, fontosabb alkotóelemeit. Vonalas rajzon bemutat egy férfi és egy női viseletet és néhány külön alkatrészt: díszített ruhadarabot, ékszert, többnyire színezett rajzon. Magában a kiállításban több esetben csak női viseletet tudtak rekonstruálni.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111—010), a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 140,— Ft

1 szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCVI. **1985** **Nr. 2—3.**

Ismertetések — Book Reviews

Őstörténet, Európán kívüli népek — Prehistory, Non-European Societies and Cultures

Tőkei Ferenc (szerk.): Őstársadalom és ázsiai termelési mód *(Bodrogi Tibor);* — Matolcsi János: Állattartás őseink korában *(Balassa Iván);* — Snireĭman, V. A : Proiszhozsdénie szkotovodsztva *(Tagányi Zoltán);* — Kaloev, B. A.: Zemlegyelie narodov Szevernogo Kavkaza *(Istvánovits Márton);* — Uszenbaev, K. U.: Obscsesztvenno-ekonomicseszkie otnosenia kirgizov *(Tagányi Zoltán);* — Boglár Lajos—Kovács Tamás: Indián művészet Mexikótól Peruig *(Bodrogi Tibor);* — Irimoto, Takashi: Chipewyan Ecology *(Sámuel Nicolett);* — Averkijeva, J. P.: Indiánok Észak-Amerikában *(Létay Miklós);* — Korniss, Péter: The Land of Red Cloud — Among North-America's Indians *(Borsányi László);* — Zsukov, A. A.: Kultura, jazik i literatura szuahili *(F. Nagy Géza);* — Fodor, István: Introduction to the History of Umbundu *(Bodrogi Tibor);* — Transactions of the Finnish Anthropological Society *(Voigt Vilmos);* — Panoff, Michel—Michel Perrin: Taschenwörterbuch der Ethnologie *(Bodrogi Tibor)*

Falusi és városi társadalmak — Rural and Urban Societies

Hollos, Marida—Bela C. Maday (eds): New Hungarian Peasants: An East Central European Experience with Collectivization *(Csepeli György);* — Verdery, Katherine: Transylvanian Villagers *(Miskolczy Ambrus);* — Bittner-Szewczykowa, Halina: Dziecko wiejskie *(Földesné Györgyi Erzsébet);* — Ünnepek a mai társadalomban *(Voigt Vilmos);* — Arbeiteralltag in Stadt und Land *(Tóth Zoltán);* — Berdahl—Lüdtke—Medick—Poni—Reddy—Sabean—Schindler—Sider: Klassen und Kultur. Sozialantropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung *(Tóth Zoltán);* — Moch, Leslie Page: Paths to the City *(Andorka Rudolf);* — Dreisziger, Nandor et al.: Struggle and Hope: The Hungarian—Canadian experience *(Éva V. Huseby-Darvas)*

Életpályák, életrajzok — Life-histories and Autobiographies

Fél, Edith: Le vinaigre et le fiel *(Pierre Chaunu);* — Küllős Imola (szerk.): Az életrajzi módszer *(Szent-Iványi István);* — Egy korosztály életútja (az 1928—1934-ben született férfiakról) *(Szent-Iványi István);* — Plummer, Ken: Documents of Life *(Küllős Imola);* — Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535—1848 *(Tóth Zoltán)*

Anyagi kultúra — Material Culture

K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei *(Hofer Tamás);* — Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban *(Barabás Jenő);* — Frolec, Václav—Josef Vařeka: Lidová architektura *(Soňa Švecová);* — Gebhard, Torsten: Oberbayerische Bauernmöbel *(K. Csilléry Klára);* — Bődi Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása *(Kisbán Eszter);* — Podolák, Ján: Tradicné ovčiarstvo na Slovensku *(Paládi-Kovács Attila);* — Gráfik Imre: A magyarországi fahajózás *(Paládi-Kovács Attila);* — Baloghné Horváth Terézia: Népi ékszerek *(K. Csilléry Klára);* — Varga Marianna: Magyar népviseletek régen és ma *(Balogh Jánosné Horváth Terézia);* — Palickovà-Pátkovà, Jarmila: L'udové kožusnictvo na Slovensku *(Balogh Jánosné Horváth Terézia);* — Polski strój ludowy *(Balogh Jánosné Horváth Terézia)*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. V. 17. — Terjedelem: 25.20 (A/5) ív
86.14530 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Ára: 70 Ft
Előfizetés egy évre: 140 Ft

ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCVI. 1985 2—3.

CONTENTS

Articles

K. Csilléry, Klára: Die Differenzierung der Wohnkultur nach sozialen Schichten ... 173
Gáborján, Alice: Graue Kleider im ungarischen Mittelalter ... 212
Bur, Márta: Die Kaufleute vom Balkan und ihre Warenvorräte im 18. Jahrhundert in Ungarn (1737—1753) ... 251
Kósa, László: Privilegierte Gemeinden feudalen Ursprungs, ihr Identitätsbewußtsein und die Erforschung der regionalen ethnographischen Gruppen ... 275
Paládi-Kovács, Attila: Das Leben der früheren Bergleute im Komitat Gömör ... 297

Communications

Balogh, István: Lunch and supper. Data regarding eating habits in Debrecen from the 17th—19th century ... 324
Takács, Lajos: Über den Ursprung der Wagen mit auswechselbaren (kurzen und langen) Leiterbäumen ... 327
Kovács, Katalin: Besiedlung der Weinberge in Westungarn am Beispiel von Zalaszántó ... 329
Fülöp, Éva: Potato production in a new German settlement in Transdanubia, 1745 336
Páll, István: Volkstümliche Benützung des Meerrettiches (Kren) in Ungarn ... 340
Nagybákay, Péter: Kürschnerzünfte und ihre Kennzeichen in Ungarn ... 351
Nagy, Dezső: Inhalt der Taschen von wandernden Handwerksburschen um die Mitte des 19. Jahrhunderts ... 369

Personalia

Kecskés, Péter: László Vargha 1904—1984 ... 374
Katona, Imre: Ernő Tárkány Szücs 1921—1984 ... 377
Schriftenverzeichnis von Ernő Tárkány Szücs (zusammengestellt von *Magda Serfőző-Gémes*, aufgrund der vom Verfasser geführten Liste) ... 381
Barabás, Jenő: János Bárdosi 1933—1983 ... 386

Chronicle

Paládi-Kovács, Attila: Centennial of István Györffy's birth ... 389
Bibliography of articles and books published in 1984 on István Györffy and new editions of his writings (compiled by *Magda Serfőző-Gémes*) ... 393
Nagybákay, Péter: Fifth Symposium on the history of handicraft industries, Veszprém, November 20—21, 1984 ... 395
Lehtipuro, Outi: The 8th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Bergen, June 12—17, 1984 ... 397

Official Business of the Society

94th Annual Meeting of the Hungarian Ethnographical Society ... 403
Address of *Károly Kós*, at the occasion of handing over the Society's Györffy-medal to him ... 409
95th Annual Meeting of the Hungarian Ethnographical Society ... 410

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) ... 416

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1985

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztőbizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TALASI ISTVÁN

A szerkesztőbizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326–340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Bodrogi Tibor: Magyar matriarchátus? Tények és problémák (4 táblázattal) 461
Éva Veronika Huseby-Darvas: Közösség és identitás Cserépfaluban 493
Vidacs Bea: Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen 509

Tájékozódás — kutatási áttekintések

Orvar Löfgren: Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban 530

Kutatástörténet

Vilko Novak: Magyar néprajzi irodalom a szlovénekről 543
Fried István: Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában. (Megjegyzések Rathmann János: Herder eszméi — a historizmus útján c. könyvével kapcsolatban) 551
Schmidt Éva: V. N. Csernyecov vogul folklór hagyatéka 562
Kálmán Béla: Csernyecov vogul szövegei 572

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 578

ETHNOGRAPHIA

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI. * 1985 * 4. SZÁM

Bodrogi Tibor

Magyar matriarchátus?

Tények és problémák

A kérdés tudománytörténete

A matriarchátus és patriarchátus társadalmi fejlődési viszonyának és ezzel együtt a kezdeti organizációnak a problémája először 1861-ben merült fel a tudományban. Ebben az évben jelent meg J. J. BACHOFEN *Das Mutterrecht* c. munkája,[1] amelyben a baseli jogtudós az anyaági intézmények elsődlegessége mellett foglalt állást, míg az angol Henry S. MAINE ugyanakkor a sok évszázados hagyomány folytatójaként *Ancient Law* c. könyvében[2] a patriarchális nagycsalád kezdeti volta mellett kardoskodott. A kérdésben elfoglalt ellentétes álláspont szinte napjainkig tartóan két táborra osztotta a kutatókat.[3] A patriarchális elméletet védelmező, bár a matrilineáris intézmények korai meglétét végső soron nem tagadó MAINE-nel szemben az evolucionista kutatók más vezető egyéniségei, így MCLENNAN,[4] John LUBBOCK,[5] Lewis H. MORGAN[6] — ha eltérő indoklással is — a matriarchátus elsőbbsége mellett álltak ki, és lényegében E. WESTERMARCK korszakot záró munkájának[7] megjelenéséig uralkodó szerepet játszottak az őstörténeti gondolkodás alakulásában.

E szerzők mellett, akiknek munkái Magyarországon eredetiben s részben fordításban ismertek voltak, különösen a honi társadalomtudomány két kiemelkedő képviselője, BEÖTHY Leó és LÁNCZY Gyula játszott fontos szerepet a matriarchális elmélet megismertetésében, illetve önálló alakításában. Mindkét szerző — hol bírálva, hol elfogadva nyugati kortársaik teóriáit — a matriarchátus egyetemes elsőbbsége mellett foglalt állást. BEÖTHY szerint például „A kezdetleges fejlettség körében hasonló jelenségeket, melyeket a nőági leszármazás elnevezése alatt foglalhatunk egybe, oly sűrűn találunk, hogy legalábbis kétségesnek mondható, ezt követi-e a többség, vagy a fiágit. Amellett olyan társadalmakban, amelyek az utóbbit követik, találunk olyan mondákat, melyek szerint hajdan a másikat követték; sőt biztos tudomásunk is van esetekről, melyekben egyes népek áttértek a nőágiról a fiágira. Az ellenkezőjére azonban nincs eset. E körülmény úgy tüntetheti fel a nőági leszármazás rendszerét, mint kizárólag kezdetlegest . . . nem habozunk nyíltan csatlakozni azoknak a

[1] BACHOFEN, J. 1961.
[2] MAINE, H. S. 1861.
[3] A kérdés történetére lásd M. O. KOSZVEN alapos, bár elfogult munkáját (1950).
[4] MCLENNAN, J. F. 1865, 1876.
[5] LUBBOCK, J. 1865.
[6] MORGAN, L. H. 1877.
[7] WESTERMARCK, E. 1891.

nézetéhez, kik a nőági leszármazás kezdetleges fokokon oly általános intézményének eredetét abban ismerik fel, hogy az ősemberek erkölcseiknél fogva, csupán az anya kivoltát lehetett megállapítani, az atyáét pedig sem jogilag, sem pszichológiailag." Később, „Morgan Lajos Henrik" eredményeiről szólva, a rokonsági fokok felfogásának változatait említve, hasonlóan nyilatkozik összefoglalóan megállapítva: „... a társadalom nem a patriarchai családból fejlődött; nem fejlődhetett belőle, mert előbb volt nála".[8] Lényegét illetően egyező Lánczy Gyula felfogása 1881-ben megjelent munkájában. Maine-nel szemben McLennanre, Morganre, Bachofenre és Spencerre hivatkozva ő is úgy véli, hogy a patriachális család „csak igen lassú és kései fejlemény", és ezért általánosságban a kezdeti promiszkuitás után az „anyai jog" uralkodó voltát tételezi.[9]

A századforduló körüli években és a következő évtizedekben is a XIX. századi koncepciók érvényesülnek a magyar etnográfiai irodalomban, amennyiben a „régi magyarok" társadalomszervezetének kérdésével foglalkoztak. Így Nagy Gézának az a véleménye, hogy a nőrablás, amely a „kezdetleges társadalmakban egyik módja a házasságnak" ... „valamikor szokásban volt a magyarságnál is, s úgy látszik, a honfoglalás körüli időkben még általánosan el volt terjedve".[10] Az íráshoz, amely történeti források tanúságára hivatkozik, Munkácsi Bernát fűzött megjegyzést, nyelvrokonaink hasonló, a folklórban tükröződő régi szokásait sorolva fel.[11] E két szerzőnél merül fel először a survival-ek figyelembevétele a történeti rekonstrukcióban; e korai szokás maradványainak tartja Nagy Géza a szertartásos jellegűvé vált leányrablást,[12] Munkácsi Bernát pedig „lakodalmi népszokásaink számos részletét", amelyeket a jelzett eljárás „ártatlanná csenevészesedett maradványainak" tart.[13] (A témához fűzött megjegyzésében Perl Soma a XVII. századból idéz adalékot a leányrablás szokására.[14]) A következőkben Herrmann Antal érinti az őstársadalmi berendezkedés kérdését néhány soros közleményében, amelyben úgy véli, hogy a „kisebbik uram" megnevezés „valószínűleg emléke a magyarok házassága azon ősi formájának, hogy a *fitestvéreknek közös* feleségük volt".[15] Munkácsi Bernát nem osztja Herrmann nézetét, amennyiben az ilyen és hasonló megnevezéseket a ház- és birtokközösség rendszeréhez kapcsolja. Elismeri ugyan annak a lehetőségét, hogy „az áron való nőszerzést régebben a magyaroknál is a nőközösség előzte meg", de megjegyzi: „ezt azonban eddigelé tudtomra nem igazolták".[16]

Tagányi Károly közismert és sokat idézett munkájában[17] nem foglal állást sem a matriarchátus, sem a patriarchátus elsődlegessége mellett. Megemlíti ugyan a matriarchátus elsőbbségének teóriáját, de csak hivatkozásként és a más tudósok „szerint" fordulatot alkalmazva. Mindenesetre határozottan leszögezi — és ezzel a korabeli etnológia álláspontját követi —, hogy a „matri-

[8] Beöthy L. 1882. 132, 155.
[9] Lánczy Gy. In: Zsigmond G. 1977. 289, 281.
[10] Nagy G. 1894. 274.
[11] Munkácsi B. 1894. 275.
[12] Nagy G. 1894. 274.
[13] Munkácsi B. 1894. 275.
[14] Perl S. 1894.
[15] Herrmann A. 1907.
[16] Munkácsi B. 1907.
[17] Tagányi K. 1919.

archátus" kifejezés helytelen, mivel a matrilineáris szervezetekben „az anya családjának férfitagjait és férfirokonait illeti a vezérszerep".[18]

Alig két évvel később Solymossy Sándor már úgy látja, hogy a társadalomfejlődés kezdeti szakaszában a „matriarcha rendszer" az egyeduralkodó. Indoklása: „A kezdetleges állapotokkal együttjáró szabados nemi élet következtében az újszülött gyermek apjának kiléte nem volt kétségen felül megállapítható, annál biztosabban az anyáé s e sarkalatos természeti tapasztalathoz kellett a kezdetleges családi rendszernek igazodnia." Ezt a jól ismert XIX. századi nézetet még kiegészíti azzal, hogy a férfi és apa csak úgy szerezhetett jogokat, ha „adoptio útján a vérségi kötelékbe felvétette magát".[19] Álláspontját a magyar népmesék egyik formulájával kísérli meg igazolni: a hős a boszorkányt „édesanyjának" szólítja, és ezzel megmenekül a haláltól. E formulát, amelynek párhuzamait ázsiai, kaukázusi és észak-afrikai népek körében találja meg, a szimbolikus szoptatáshoz, ezen keresztül pedig a matriarchátushoz kapcsolja, és úgy véli, hogy a honfoglalás idején hozta a magyarság magával.[20]

Solymossy álláspontját néhány évvel később megváltoztatta. Az etnológia elméleti kérdéseivel foglalkozva és E. Grosse evolucionista téziseit elfogadva, már úgy látja, hogy a „matriarcha" rendszer a földművelő, a „patriarcha" rendszer az állattenyésztő gazdálkodáshoz kapcsolódik, míg a halászvadász társadalmak szintén patriarchálisak. A promiszkuitás feltevését elvetve a kezdetekre „határozott és szigorú kiscsaládegységet" tételez.[21] E sorozatnak megfelelően az ugor korra, amelyet a „vadász-halász foglalkozásnak egy fejlettebb foka jellemez", „patriarcha rendszerű" tűzhelybeosztást gondol tipikusnak.[22]

Szendrey Ákos, mindenekelőtt Tagányira és Solymossyra támaszkodva, az elsődleges „matriarchális kultúra" nyomait a vőséghez kapcsolódó névadási szokásokban véli felfedezni. Az erre mutató családnevek változatait tizenegy kategóriába osztva összefoglalóan úgy látja, hogy „Az ősi matriarchátusnak emlékei . . . bármilyen töredékesen, de máig élnek a néphagyományban".[23]

Szendreynek ezzel az írásával lényegében lezárul a kérdés etnográfiai tudománytörténetének első, az 1940-es évek közepéig tartó szakasza.[24] Fél Edit 1948-ban megjelent összefoglalásában a gyér előzmények nyomán nem nyilatkozik határozottan, inkább további munkára hívja fel a kutatókat: „Keressék a gyűjtők mind a patriarchális, az apajogú, mind a matriarchális, az anyajogú elemeket, hogy ezeket ne idegen anyagból vont konklúziók alapján vonjuk a magunkéra."[25]

Történészeinknél (és jogtörténészeinknél) a magyarság ősi társadalmi berendezésének jellegét illető álláspont sokáig egyértelműen a patriarchális teóriát részesíti előnyben. Így Timon Ákos a honfoglaló nemzetségek kizárólagosan férfiági leszármazásáról szól. Szerinte a nő házassága után férje nemzetségébe lép át, ezért kezdetben teljesen ki volt zárva az ősi vagyonból. Ennek

[18] Tagányi K. 1919. 40.
[19] Solymossy S. 1921. 146.
[20] Solymossy S. 1921. 136.
[21] Solymossy S. 1926. 5.
[22] Solymossy S. 1926. 10.
[23] Szendrey Á. 1936. 426.
[24] *A Magyarság Néprajza*, amelynek társadalomnéprajzi kötete nem készült el, nem foglalkozott érdemben a kérdéssel.
[25] Fél E. 1948. 34.

magyarázata az, hogy a nő átlép ugyan férje nemzetségébe, de nem lesz annak teljes jogú tagja.[26] Pontosabb, de a lényeget illetően azonos ILLÉS József nézete is, aki a honfoglaláskori magyar nemzetséget közös férfi őstől valóban vagy csak képzeletileg leszármaztatott rokonokként határozza meg.[27]

ILLÉS egészében véve helytálló definíciójához képest szűkebb, de a honfoglaláskorra nézve helytállóbb HÓMAN Bálint *Társadalomtörténeti terminológia* c. tanulmányának nemzetségmeghatározása. Eszerint „A nemzetség közös őstől fiágon leszármazó családok vérségi kötelékén nyugvó, tehát természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú közössége."[28] Számára egy korábbi matriarchátus létének kérdése fel sem merül, s kategorikusan kijelenti: „A szorosan vett magyar társadalomtörténet szempontjából a *matrilineáris szervezet* (matriarchátus) nem bír jelentőséggel, s ezért annak műszavait tudatosan mellőztem."[29] Itt kifejtett álláspontjával találkozunk — bár a definíciót kibővíti — a *Magyar történet* I. kötetében[30] is.

Míg az említett nézetek elsősorban a honfoglaló magyarság társadalomszervezetére vonatkoznak. ZICHY István vogul és osztják példák, valamint KARJALAINENnek az osztják rokonsági terminológiát taglaló fejtegetései alapján az ugor és az ezt megelőző korszakban atyai vérrokonságot és atyai családot tételez fel. A nemzetséget kifejezetten nem említi, de szól ugyanakkor a nemzetségen kívüli házasságról, anélkül, hogy az atyai családot és a nemzetséget különválasztaná.[31]

A társadalom őstörténetének vizsgálata 1945 után új lendületet kapott. Az újabb kutatás ideológiai hátterét a marxista történeti felfogás közvetlen és a szovjet tudományosság által közvetett megismerése adta. Széles körök ismerkedtek meg F. ENGELS *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. művével, amelynek megállapításai sokáig meghatározták az egyetemes és a magyar őstörténettel foglalkozó munkák nézeteit. (Szűkebb témánk vonatkozásában KOSZVEN *Matriarchátus*a volt kiemelkedő hatással, főleg azzal a kategorikus megállapításával, miszerint a matriarchátus a patriarchátust megelőző világtörténelmi fejlődési szakasz.[32]) A magyarságot illetően MOLNÁR Erik tette hivatalos marxista állásfoglalássá az ősmagyar matriarchátus tézisét, és ő az első kutatóink közül, aki a kérdéssel kellő tájékozottsággal, elemzően foglalkozott. ZICHY patrilineáris teóriáját bírálva veti fel a kérdést: „a magyar ugor nemzetségek valóban apaági alakulatok voltak-e?" Kétségbe vonva a rokonsági terminológia tanúságát, úgy látja, „minthogy a vadnépeknél általában az anyajog uralkodik . . . azt kell feltenni, hogy a magyar-ugorok anyaági rokonsági rendszerben éltek". Mivel ez nem igazolható közvetlenül, mitológiai-vallási nyomokra hivatkozik. A legfontosabb bizonyíték azonban az, hogy „az anyajog egyes maradványai. . . a magyar pásztorkor emlékei között, sőt még a múltat őrző mai magyar népvilágban is megtalálhatók".[33]

Megállapításai és mellettük természetesen ENGELS és más marxista klaszszikusok tézisei alapvetően meghatározták a következő évtizedek kutatóinak nézeteit. Így a jogtörténész NIZSALOVSZKY Endre *A család jogi rendjének alapjai*

[26] TIMON Á. 1902. 306—309.
[27] ILLÉS J. 1907. 52—53.
[28] HÓMAN B. 1921. 537.
[29] HÓMAN B. 1921. 536.
[30] HÓMAN B.—SZEGFŰ Gy. 1935. 94.
[31] ZICHY I. 1923. 24.
[32] KOSZVEN, M. O. 1950. Bevezetés.
[33] MOLNÁR E. 1949. 20—21.

c. munkájában általánosságban különösen ENGELSre és BEBELre, a magyarság esetében pedig főleg MOLNÁR Erikre hivatkozva szól a kezdeti matriarchátusról.[34] SZÉKELY György a *Magyarország története* I. kötetében MOLNÁR Eriken is túlmenően rögzíti le, hogy a társadalom anyajogú volt", „a nemzetségi csoportot az egyik idősebb asszony irányította", és „az ősi matriarchátus néhány maradványa a magyar hagyományban és népéletben is kimutatható volt".[35]

E sommás s lényegében nem vagy nem kielégítően bizonyított állítások után BARTHA Antalnál már pontosabb elemzéssel találkozunk. BARTHA, akinek módjában állott az utóbbi három évtized nyelvészeti, régészeti kutatásainak eredményeit összefoglalni, eltekint a korábbi egyetemes őstörténeti periodizációtól, ha teljességében nem is veti el azt. Az uráli és ugor korszakot a következőképpen tagolja:

Időrend	Történeti periodizáció	Nyelvtörténeti periodizáció	Régészeti periodizáció
I. e. IV. évezred előttől az i. e. II. évezred végéig	Az ősközösségi társadalom. Az anyaági nemzetség korszaka	Az uráli és a finnugor alapnyelv korszaka	Az átmeneti kőkor, újabb kőkor, kőrézkor
Az i. e. II. évezred elejétől az i. e. VIII. sz. közepéig	Az apaági nemzetség korszaka	Az ugor alapnyelv korszaka	Bronzkor

E tanulmányában BARTHA Antal az anyaági leszármazási rend létét közelebbről nem bizonyítja, mindössze az ugor nyelvekben előforduló *ara* szóról véli, hogy ez „eredetileg sajátosan anyaági nő, bár anyaági férfi rokont is jelentett".[36] A kérdéssel behatóbban kéziratos munkájának *A rokonságon alapuló társadalmi szervezet* c. fejezetében foglalkozik.[37] Főleg nyelvi és régészeti adatok, valamint a Hunor—Magor-monda alapján is az anyaági nemzetség létét az uráli korszakra posztulálja, s úgy véli, hogy „ennek a leszármazási rendnek a magyar etnikum önálló életének kezdetén, az i. e. VIII—VII. században legfeljebb csak hagyományai éltek a mítoszokban".[38]

A magyar régészet csak kevéssé járult hozzá a problematika megoldásához. Elsőként 1944-ben LÁSZLÓ Gyula vélekedett úgy, hogy a honfoglalás idején az apaági nagycsalád mellett (későbbi munkáiban is fenntartva nézeteit) anyaági nagycsalád is létezett, ill. „néhány nemzetség még elevenen őrizte — nyilván már csak a temetkezéskor — az anya vezető szerepét",[39] állítását mindenekelőtt a gazdag női sírokra alapozva. A tézis pontosabb kifejtésére terjedelmes tanulmányában MESTERHÁZY Károly vállalkozott a régészeti anyag elemzése mellett obi-ugor és magyar etnográfiai bizonyítékokat is fel-

[34] NIZSALOVSZKY E. 1963. 26—27.
[35] SZÉKELY GY. 1967. 30.
[36] BARTHA A. 1977. 28.
[37] BARTHA A. 1983. Kézirat.
[38] BARTHA A. 1983. 174.
[39] LÁSZLÓ GY. 1971. 11.

sorolva.[40] Több mint egy évtizeddel később megjelent munkájában már elveti a honfoglaláskori matrilineáris nagycsalád feltevését, és a gazdag sírmellékleteket a nők erőteljesebb hagyományőrzésével, valamint azzal magyarázza, hogy „az ő pompájuk csak kifejezője volt férjeik igazi, az életben gyakorolt hatalmának".[41] László Gyulával szemben reálisabb, bár részleteiben nem teljesen elfogadható álláspontot fejtett ki Erdélyi István 1960-ban megjelent tanulmányában. Itt *A matriarchátus kérdéséről a honfoglaló magyarságnál* c. részben a régészeti anyag mellett kitér az ázsiai népeknek a kutatás által matriarchális survival-ként magyarázott társadalmi jelenségeire. Véleménye szerint „az ilyen eseteket nem szabad úgy tekinteni, mint a matriarchátus valamilyen formában való továbbélését. Ilyen jelenségeknek az anyajoggal semmiféle egyenes kapcsolatuk nincs." Úgy látja, hogy inkább az apajogú nagycsalád egységének megőrzéséről van szó, ha nincsen megfelelő férfi utód, s ilyenkor „ideiglenesen, egy nemzedéknyi időre, vagy még kevesebbre átveszi a vezetést az elhalt vezető férfi felesége".[42]

A kérdésben állást foglalt az őstörténeti problematikával már régóta intenzíven foglalkozó nyelvészet is. Hajdú Péter 1953-ban megjelent munkájában leszögezi, hogy a finnugor nemzetség a leszármazást anyaágon tartotta nyilván. Mégis szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „nyelvi bizonyíték annak alátámasztására ugyan nemigen van", ezért a feltevés igazolására a marxizmus klasszikusaira és néprajzi—régészeti adatokra hivatkozik.[43] Más helyütt óvatosabban nyilatkozik. A *Finnugor népek és nyelvek*ben ez a véleménye: „Bármennyi adatunk is lenne arra, hogy a finnugor népek között az anyai ágon való leszármazás tudatának csökevényei még a történeti időkben is megvoltak, még ezek ismeretében sem tudnánk eldönteni, hogy a finnugor kor nemzetségi társadalma apai vagy anyai ágon tartotta-e számon tagjainak a vérrokonságát."[44] Bárczi hasonlóan óvatos. Jóllehet feltételezi, hogy a „finnugor korra föltehetőleg a matriarchátus volt jellemző, ez az ugor kor vége felé patriarchátussá alakulhatott át, e megállapítások azonban csak valószínű feltevések, — nyelvi alapon sem nem bizonyíthatók, sem nem cáfolhatók".[45]

Kubinyi László az eltérő álláspontok ismeretében kifejezetten nyelvészeti adalékok alapján fejti ki véleményét. Következtetéseiben mindenekelőtt az *ember* és *nép* szavak elemzésére támaszkodva a török hatás előtti időkben a magyar nemzetségek matrilineáris leszármazási rendjét tételezi fel.[46] Kubinyi

[40] Mesterházy K. 1967.

[41] Mesterházy K. 1980. 113. Korábbi, 1967-es tanulmányáról szólva itt azon az álláspontón van, hogy ennek a matrilineáris nagycsalád létére vonatkozó feltételezése „kritikailag meg nem rostált adatok halmazára épült, s ezért eleve elhibázott volt". 1980. 148.

[42] Erdélyi I. 1960. 174.

[43] Hajdú P. 1953. 30—31.

[44] Hajdú P.1962. 73.

Hajdú Péter később is óvatosságra int a leszármazási rend kérdésében. Mint 1978-ban Domokos Péterrel közösen írt munkájában kifejti, a nő alakjában megjelenő természetfölötti lények ismeretéből nem lehet szükségszerűen matriarchátusra következtetni, s a látszólag erre utaló csökevények „ismeretében sem tudnánk eldönteni, hogy a finnugor kor nemzetségi társadalma apai vagy anyai ágon tartotta-e számon tagjainak a vérrokonságát". (Hajdú Péter—Domokos Péter 1978. 78—79.) — Ezen a helyen is köszönetet mondok Hajdú Péternek dolgozatom elolvasásáért és tanulságos megjegyzéseiért.

[45] Bárczy G. 1975. 29.

[46] Kubinyi L. 1967.

után GULYA János foglalkozott a problémával. *Ara* szavunk nyelvtörténetét taglalva a tanulmánya címében felvetett kérdésre azt a választ adja, hogy „az anyaági rokonság rendjének számontartása . . . megvolt az ugor korban (obiugor megléte már eddig is ismert volt)", és „nagyon sokáig" (a magyar középkorig?, az újkorig?) megvolt a magyar népi világban is".[47] Az *ara* terminussal újólag foglalkozó KORENCHY Éva bonyolultabbnak látja az *ara* szó jelentésváltozatait. Az osztják és a vogul kifejezések vizsgálata alapján inkább az a véleménye, hogy „a fejlődés kezdeti fokán valószínűleg nem különböztették meg egymástól az uterinális férfi és nőrokont", vagyis a szó az anya fiatalabb (férfi és női) rokonainak kollektív megjelölésére szolgált. Ebből alakult ki később az agnatikus leszármaztatási rend.[48] LŐRINCZI Réka, akinek az eddigi legalaposabb rokonsági terminológia-történeti munkát köszönhetjük,[49] az ősi leszármazási renddel nem foglalkozik. Érdekes társadalomszervezeti következtetéseire jelen összefüggésben nem térünk ki.

A magyar etnológusok közül 1945 után szociálantropológiai vonatkozásban először e sorok szerzője tett néhány általános megállapítást. VÉRTES László tanulmányának egyes téziseit vitatva egyebek között rámutattunk a variációk lehetőségére. A recens neolitikus társadalmak vonatkozásában például megállapítottuk, hogy „azonos munkaeszközökkel rendelkező, azonos életmódot folytató s teljesen azonos természeti körülmények között élő társadalmaknál a leszármazás számontartása lehet matrilineáris vagy patrilineáris, meglehet vagy hiányozhat a totemizmus, lehet nemzetségi szervezet, amelynél a családok összeverődését nem a vérségi leszármazás rendje, hanem települési és egyéb tényezők szabják meg".[50] A kérdéssel később LÁNG János foglalkozott. Nézete szerint „a közös név, a klán-gens név átörökítése *eredetileg két ágon*, úgy a férfi-, mint a női ágon egyaránt történt". A fejlődés során a két ág szétvált, a „primitív" földművelő népeknél az anyaági, az állattartó népeknél pedig az apaági unilineáris nemzetségi számontartás rendje alakult ki.[51]

A magyar társadalomnéprajzban csak az utóbbi években merült fel újból a kérdés. KATONA Imre tanulmányában etnológiai, rokonnépi és magyar etnográfiai anyag felsorakoztatásával már az utóbbi korszaktól kezdve a férfi vezető szerepe, valamint a patrilinearitás mellett foglalt állást.[52]

SZABÓ László a matriarchátus elsőbbségét tételező megállapításait elsősorban a rokonsági terminológiára, pontosabban az egyes korszakokra visszavezethető terminusok meglétére, ill. hiányára alapozza. Az uráli korszakra szerinte matriarchális nagycsaládi rendszer és ebből következően matrilineáris leszármazás a jellemző. A finnugor korszakra a férfiág differenciáltabb számontartását tételezi, és úgy véli, hogy az állattenyésztés elterjedésével és a csere-kereskedelem fellendülésével ekkor kezdődött meg a matrilineáris családi rend felbomlása, de még ebben a korszakban is a matriarchális nagycsaládnak tulajdonít nagyobb jelentőséget. Az ugor kort illetően elfogadja az apai jogú nagycsalád létét, jóllehet mindig számol a matriarchális származási rend továbbélésével. A végleges patriarchális átrendeződés nézete szerint az i. e. 500 utáni időkre tehető ősmagyar korban ment végbe, ekkor vált az unilaterális számon-

[47] GULYA J. 1968. 407.
[48] KORENCHY É. 1970. 427—428.
[49] LŐRINCZI R. 1980.
[50] BODROGI T. 1954. 265.
[51] LÁNG J. 1978. 27—31.
[52] KATONA I. 1977.

tartási rend bilaterálissá, s ekkor történt meg a descriptív rendszerű rokonsági rendszer teljes kiépülése is.[53]

A magyar folklorisztika kevés számú, az ősköltészettel foglalkozó írásaiban ugyancsak ősi matriarchátus tételezésével találkozunk. LÜKŐ Gábor obiugor és magyar anyagot elemző tanulmányában MOLNÁR Erik teóriájára támaszkodva szintén ugor kori matriarchátusról szól írásának záró részében. Úgy véli, hogy a nyúlasszonyról és a rókaasszonyról, a két osztják frátria ősanyáiról szóló monda olyan frátriális leszármazási rendre mutat, amelyben csak „a lányok követték anyjuk nemzetségi rendjét, a fiúk a másik frátria tagjai lettek". Egyéb, általa matriarchálisnak vélt vonások említése után szögezi le véleményét, mely szerint e rendszer „emléke még a honfoglaló magyarságnál is elevenen élt, amint ezt az Árpád házi fejedelmek eredetmondája tanúsítja".[54]

KÉPES Géza két esszéjében[55] LÜKŐhöz hasonlóan vélekedik. Elfogadva a ginekokrácia elsődleges voltát, epikus és népmesei szüzséket és elemeket eredeztet a feltételezett matriarchális őskorból. Kategorikus megállapítása szerint „a vogul és osztják teremtési mondák mind az anyajogú társadalom szellemében fogantak".[56]

*

Összegezzük az eddigi kutatás lényegi megállapításait. A szerzők kisebb része, közülük is elsősorban a történészek, korábban a magyar őstársadalom egészére apaági rendszert tételeztek. Az 1945 utáni kutatás árnyaltabban vélekedett az ősi társadalom jellegéről. A viták utáni konszenzus szerint az anyaági nemzetség korszaka az i. e. IV. évezred előtti időktől az i. e. II. évezred közepéig terjedt, amikor is a bronzkorban, az ugor alapnyelv korszakában az anyaági nemzetséget apaági váltotta fel. Az őstörténet e megállapításában a régészet mellett az etnológia általános és a finnugor, tágabban a szibériai—közép-ázsiai térségre vonatkozó adatokra támaszkodik, alkalomadtán hivatkozva a magyar népi társadalom egyes jelenségeire és a folklór anyagra is, amint az utóbb említett problematikával foglalkozó tudományágak is a többi szakterület idevágó nézeteivel támasztják alá téziseiket. A szinte általános egyetértés ellenére a magunk részéről mégsem látjuk az ősmagyarság és vele együtt a kor kezdeti matriarchátusának a tényét igazoltnak, és szükségesnek tartjuk mind egyetemes, mind magyar néprajzi szempontból a jelenlegi álláspontok felülvizsgálását.

Előzetes megjegyzések

Elöljáróban néhány olyan elemi tévedésre kell rámutatnunk, amely a szociálantropológiában nem járatos szerzőknél többször is feltűnik. Mindenekelőtt a leszármazás és a rokonság számontartásának hibás értelmezésére kell rámutatnunk. Nem egy szerző úgy véli: ha a leszármazási rend unilaterális (unilineáris), akkor a *rokonságot* is csak egyoldalúan tartják számon. A „leszármazás" kifejezés használatával azonban a szakterminológia azt jelöli, hogy az egyén társadalmi helyzetét a rokonsági csoporthoz való kapcsolódás miként szabályozza. A *bilaterális* leszármazásnál az egyén egyaránt tartozik

[53] SZABÓ L. 1980.
[54] LÜKŐ G. 1965. 84.
[55] KÉPES G. 1976a, 1976b.
[56] KÉPES G. 1976a 31.

apjához és anyjához, ill. rajtuk keresztül mindegyikük rokonságához, mint pl. a mai magyar leszármazási rend esetében is. Az *unilaterális* leszármazásnál az egyén meghatározott szempontból *vagy* az apa, *vagy* az anya csoportjához (nemzetség, ágazat, moiety, kaszt, kultikus közösség) tartozik, ez a *patri-*, ill. *matrilineáris* leszármazás, változata az *ambilineáris* és a *duolineáris* leszármazás; az előbbinél az apai vagy az anyai csoporthoz való tartozás nem automatikus, hanem külön elhatározás eredménye, míg a duolineáris szisztémánál az egyén bizonyos szempontok szerint az apai és az anyai csoporthoz *is* tartozik.[57] Ettől független a rokonság számontartása. Eddigi ismereteink szerint azonban bármilyen legyen is a leszármazási rend, az apai és az anyai rokonságot *mindig* számon tartják, amint ezt a rokonsági terminológiák mutatják, és az egyén társadalmi életében bizonyos rokonok mindkét oldalon meghatározott szerepet játszanak még unilaterális rend esetében is. Vonatkozik ez a megállapítás a házassági rokonok számontartására. Ez alól csak ott találunk egyes terminusok esetében kivételt, ahol a konszangvinikus rokon egyúttal házassági rokon is, amint ez pl. preferált rokonházasságoknál gyakori. (Matrilaterális keresztunokatestvér házasságnál pl. az anyai nagybácsi egyúttal após is, a két viszonyt tehát egyetlen terminussal nevezik meg. Más kérdés, amivel a későbbiekben foglalkozunk, hogy a rokonság nem szükségszerűen szimmetrikus, tehát a számontartás a két oldalon nem egyenlő kiterjedtségű és mértékű.[58]

Másik gyakori tévedés a nemzetség és a család viszonyának a félreértése. A kérdést elsőként L. H. MORGAN tisztázta az *Ősi társadalom*ban (1877, magyarul 1961). A történész GROTÉval vitázva leszögezi: „A két szervezet különböző elveken nyugszik, és teljesen független egymástól. A nemzetség egy feltételezett közös ős leszármazóinak csak egy részét öleli fel és kizárja a többit; a családnak ugyancsak egyik részét öleli csupán fel, a többi kizárásával."[59] Mindez az exogámia következménye, a házastársaknak ugyanis mindig két, vagy poliginikus házasság esetén, akár több nemzetségből valónak kell lenniök. Kivételek adódnak, elsősorban a G. P. MURDOCK által klánnak nevezett és mindenekelőtt Északnyugat-Amerikában ismert társadalmaknál.[60] Egyébként rendkívül ritka gyakorlat, hogy a feleség adopcióval bekerüljön férje nemzet-

[57] Bővebben lásd BODROGI T. 1957.

[58] „A kizárólag nőági rokonság" feltevése először — egymástól függetlenül — BACHOFENnél és MCLENNANnél tűnik fel az irodalomban. Kiindulópontjuk a promiszkuitás volt, amelyben csak az anya személye volt ismeretes, az apáé viszont nem, így logikusnak tartották, hogy a monogámia megjelenéséig a rokonságot csak nőágon tartották számon. A feltevést MORGAN cáfolta meg, jóllehet a maga részéről ugyancsak a promiszkuitásból indult ki. (1961. 399—400.) ENGELS elfogadta a „kinship through females only" tézisét, de kritizálta MCLENNANT, hogy „ezt az egy korábbi fokra találó kifejezést minduntalan későbbi fejlődési fokokra alkalmazza, amelyeken a leszármazást és öröklést még kizárólag női ágon számítják ugyan, de rokonságot már férfiágon is elismernek és kifejeznek". (MEM 21. 437.) A promiszkuitás megvoltának kérdése azóta is vitatott, DARWIN pl. nem tartotta valószínűnek, hogy „természetes állapotban a szabályozatlan nemi élet" valaha is uralkodó lett volna. (1961. 646—650.) A felsőbbrendű emlősök társadalmi életével foglalkozó újabb kutatások a különféle majomfajták szexuális és családi magatartásának eltérései miatt idáig sem tudtak határozott választ adni a promiszkuitás problémájára. (Az újabb irodalomból lásd pl. H. KUMMER 1975.; U. MELOTTI 1981.)

[59] MORGAN, L. H. 1961. 184.

[60] MURDOCK, G. P. 1949. 65—78. Ez annyit jelent, hogy pl. a nő megtartja nemzetségi (sib) tagságát, de házassága révén férje patrilineáris települési rokonságához (klán) tartozik.

ségébe,[61] igen elterjedtek viszont a patrilineáris népeknél, így az ázsiai pásztorkodó társadalmaknál, az örökbefogadás különféle változatai, ha nincsen a családban fiúgyermek.[62]

Szakirodalmunkban — nem is szólva a népszerűsítő irodalomról — még napjainkban is előfordul, hogy egyes szerzők az anyaági leszármazási rendet (matrilinearitás) a matriarchátussal, vagyis a nőuralommal (ginekokráciával) azonosítják. Nincsen hiteles adatunk azonban arra, hogy létezett volna, vagy lenne olyan társadalom, amelyben a nők gyakorolnák a politikai uralmat, és társadalmi státusuk magasabb lenne, mint a férfiaké. Női nemzetségfőkről például nincsen tudomásunk, törzsfőről nem is szólva. A legtipikusabb matrilineáris nemzetségi társadalmaknál is férfiak az utódok a politikai szervezet tisztségeiben, a matrilinearitást többnyire úgy biztosítva, hogy az utód a nővér fiai közül kerül ki. (Azonos nemzetséghez tartoznak, mint anyjuk és nagybátyjuk.) A tudományos konszenzusra idézhetjük akár az amerikai L. H. Lowiet,[63] akár a szovjet Ju. I. Szemjonovot, aki már 1959-ben leszögezte, hogy nőuralomról általánosságban nem szólhatunk, s ezért a „matriarchátus" kifejezés a nemzetségi társadalom első szakaszának megjelölésére nem alkalmazható.[64] Azonos a régészet álláspontja is. G. Childe szerint „the archaeologist could not hope to recognize the supposed prerogatives of matriarchy", s úgy véli, hogy az őskori nőábrázolásokat inkább termékenységi kultuszok kellékeinek, mint a matriarchátus megnyilvánulásainak kell tekintenünk.[65] Hasonlóan nyilatkoznak a szovjet archeológusok. Így Chlobystinnak egy 1979-es Current Anthropology vitában azt a nézetét idézik, hogy a régészet nem tudja — legalábbis az északi neolitikum vonatkozásában — igazolni a nők vezető szerepét, s ezért helyesebb a „matriarchátus" terminus helyett a matrilineáris rokonsági csoport kifejezést használni.[66]

Az a tény azonban, hogy politikai ginekokráciára nincsen példánk, nem jelenti azt, hogy ne lennének a társadalmi életnek olyan területei, ahol a nőké a vezető szerep, vagy ne tudnánk arról, hogy „some societies recognize certain prerogatives of women that are unusual or contrary to Western law".[67] Figyelmünket most csak az előbbi megállapításra fordítva, mindenekelőtt azt látjuk, hogy számos matri- és patrilineáris társadalomban a háznép fölötti rendelkezés női kézben van, s mivel általában az idős nők gyakorolják az uralmat, ebben a vonatkczásban valóban szólhatunk matriarchátusról. A tipikusan matrilineáris társadalmak ilyen intézményét kitűnően példázzák az észak-amerikai

[61] A szakirodalom csak két ilyen esetet ismer, a mandzsuktól és az indiai todáktól. A mandzsuk e gyakorlatát röviden L. Krader ismerteti. Eszerint: „The Manchu practice is to incorporate the woman fully into her husband's sib; the fire ceremonies and other ritespurify her entirely of her natal spirits and naturalize her fully in her new family and sib. She calls her husband's sib 'my sib', just as her husband does, and she gives up all connection with the family into which she was born. Her familiar spirits are those of her husband." (1963. 341.)

[62] Krader, L. 1963. 298—299. Különösen a vő adoptálására szokott sor kerülni.

[63] Lowie, L. H. 1948. 262—263.

[64] Szemjonov, Ju. I. 1959. Később már a szovjet kutatás konszenzusaként állapította meg: „The premise of the equality of men and women in the early evolutionary stages of primitive society is so universally accepted in Soviet ethnographic science that it has long since been introduced into textbooks on the history of primitive societies and encyclopaedic books." (1979. 818.)

[65] Childe, G. 1950. 67.

[66] Chlobystin, 1972-et véleménye, idézi Carolyn Fluehr-Lobban 1979. 345.

[67] Lowie, L. H. 1948. 263.

irokézek, amint ezt MORGANtól, ill. MORGAN nyomán ENGELStől ismerjük.[68] A kifejezetten patriarchális — e kifejezés használata változatlanul helytálló — közép-ázsiai nomádokról is ezt állapíthatjuk meg. Mint L. KRADER írja összefoglaló érvénnyel: „The women are possessed of definite rights and duties which define their social status, which is generally below that of the men; authority is ultimately patriarchal in the family. Yet the mother rules her part of the household with authority; she, too, has an empire whithin an empire."[69]

Az általános kép

Mint láttuk, a magyar matrilinearitás kezdeti meglétét MOLNÁR Erik arra alapozta, hogy „a vadnépeknél általában az anyajog uralkodik".[70] Bár hipotézisét nem támasztotta alá, nyilvánvaló, hogy ez a XIX. századi evolucionisták, valamint ENGELS idevágó nézeteiből fakad. Tudjuk azonban, hogy e szerzők csak kevés és meglehetősen felületesen ismert társadalom anyagával dolgozhattak, s összehasonlító módszertanuk is kezdetlegesnek mondható. Az egzaktabb módszer iránti igény azonban már korán jelentkezett. Mindenekelőtt E. B. TYLOR volt az, aki a brit antropológiai intézet előtt 1888-ban felvázolta azt a statisztikai eljárást, amelynek segítségével társadalmi intézmények, szokások, eljárások között korreláció (nála adhézió) állapítható meg.[71] (TYLOR vizsgálata körébe mintegy 400 társadalmat vont be.) A TYLOR kezdeményezését követő statisztikai korrelációs vizsgálatok eredményeit a helytelen reprezentáció miatt most figyelmen kívül hagyva, először a G. P. MURDOCK által irányított „cross-cultural survey" keretében végzett kiterjedt anyaggyűjtés tette lehetővé a „world-wide" áttekintést és viszonylag megbízható korrelációk megismerését.[72] Az általa publikált táblázatok alapján[73] D. F. ABERLE tett kísérletet arra, hogy összefüggést állapítson meg (egyebek között) a létfenntartási mód és a különféle leszármazási szabályozások között.[74] Vizsgálatának bennünket jelenleg érdeklő eredményeit a reprezentációba bevont 505 társadalom esetében a mellékelt táblázat mutatja (1. táblázat).

Ebből és más idevágó korrelációs táblázatból ABERLE végül is azt a következtetést vonja le, hogy a matrilinearitás nem „fokozat" vagy „szint" az álta-

[68] A nőknek a háztartásban játszott szerepére és nem intézményesített, de meglevő politikai befolyásukra lásd L. H. MORGAN 1961. 350. Mégsem szabad ebből arra következtetnünk, hogy a nők helyzete *általában* kiemelkedőbb volt, mint a férfiaké. Világosan mutatja ezt a szenekák között működő misszionárius, A. WRIGHT levelének a folytatása, amelyet MORGAN 1881-ben, a *Houses and House-Life of the American Aborigines*-ben publikált. Eszerint az irokéz nő befolyása „seems to have commenced and ended with the household. This view is quite consistent with the life of patient drudgery and of general subordination to the husband which the Iroquois wife cheerfully accepted as the portion of her sex." (MORGAN, L. H. 1881. 128.)

[69] KRADER, L. 1962. 145.

[70] MOLNÁR E. 1949. 20.

[71] TYLOR, E. B. 1889.

[72] MURDOCK először 1937-ben vizsgálta ezzel a módszerrel a matri- és patrilineáris intézmények összefüggését, majd 1949-ben állapított meg más társadalmi intézmények vonatkozásában is korrelációkat.

[73] MURDOCK, G. P. 1957. MURDOCK módszerét alapjában véve használhatónak tartjuk, bár táblázatai csak a szerinte legfontosabbnak tartott társadalmi intézményeket tüntetik fel. A létfenntartási módot feltüntető kategóriái sajnos eléggé elnagyoltak.

[74] ABERLE, D. F. 1961. ABERLE pontosította MURDOCKnak a létfenntartási módra vonatkozó kategóriáit, ha számunkra nem is teljesen kielégítő módon.

1. táblázat

Létfenntartási alap	Bilaterális	Patrilineáris	Matrilineáris	Duolineáris	Az esetek száma
Ekés földművelés	32%	59%	8%	1%	117
Pásztorkodás	12%	77%	5%	6%	66
Fejlett földművelés	35%	35%	25%	5%	188
Kezdetleges földművelés	45%	34%	15%	6%	33
Vadászat-gyűjtögetés	61%	19%	13%	7%	101
Összesen:					505

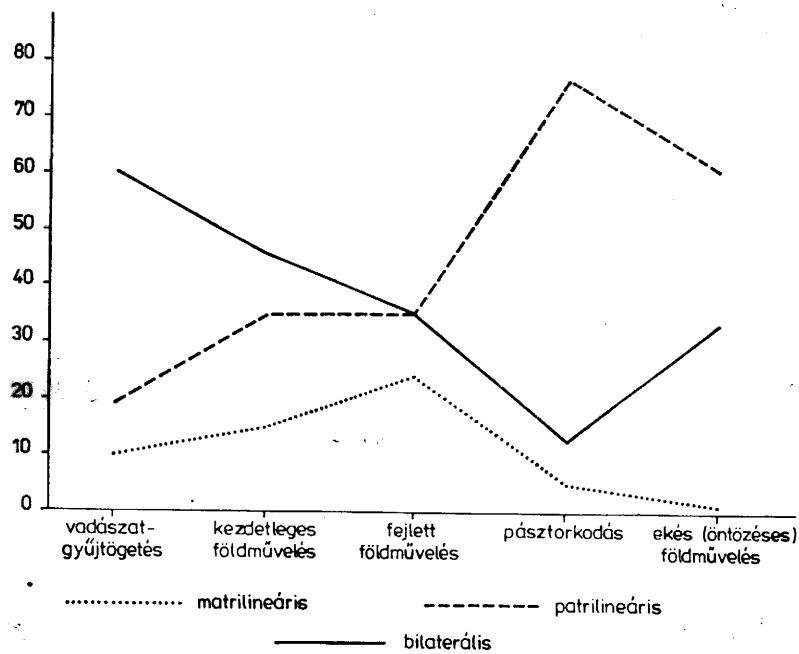

2. táblázat. A létfenntartási alap és a leszármazás számontartásának összefüggései.

lános evolúcióban, hanem a társadalomszervezet minden szintjén megjelenik a bilaterális, patrilineáris és duolineáris leszármazási rend mellett. Kétségtelen, hogy összefüggésben van bizonyos termelési szisztémákkal, mindenekelőtt a nem ekés földműveléssel, a trend azonban mindenképpen az,[75] hogy az ekés földműveléssel és az indusztrializáció megjelenésével fokozatosan eltűnik (2. táblázat). Az adatokból — a számszerűség százalékos hitelességétől függetlenül — világosan kitűnik, hogy a „vadnépeknél általában" *nem* az anyajog uralkodik, hanem a bilaterális leszármazás többsége mellett más unilaterális organizációkkal is találkozunk, a patrilinearitás enyhe túlsúlyával. (Ez utób-

[75] „Trend"-ről szólunk, nem általános érvényű szabályról. Így az irokézeknél kétszáz éves intenzív fehér érintkezés után változatlanul anyaági leszármazással találkozunk.

biak típusairól és patri-, ill. matrilineáris megoszlásáról lásd G. P. MURDOCK táblázatát, amelyet az exogámiához való viszonyulásuk szerint állított össze.) A táblázatban egy 250 társadalomra kiterjedő mintában előforduló 193 unilaterális szervezet szerepel.[76] Eszerint

3. táblázat

A rokonsági csoport típusa és exogámiához való viszonya	Patri-	Matri-
	lineáris leszármazás	
exogám moietyk	10	19
nem exogám moietyk és exogám nemzetségek	4	5
nem exogám moietyk és más, nem exogám rokonsági csoportok	3	0
exogám frátriák	9	5
exogám nemzetségek	74	33
nem exogám nemzetségek és exogám ágazatok	4	0
nem exogám nemzetségek és ágazatok	3	0
csak exogám ágazatok	10	5
csak nem exogám ágazatok	6	3
összesen:	123	70

Meglepő viszont, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésnek ezen a szintjén unilaterális organizációk egyáltalán feltűnnek, hiszen ezek kialakulását általában későbbi szintekre szokás helyezni. Ezek meglétére (a vonatkozó vizsgálatok hiánya miatt egyelőre hipotetikusan) két magyarázat is lehetséges. A létfenntartási módot jellemző vadászat-gyűjtögetés (zsákmányolás) kategória túlságosan tág. Általános ismereteink alapján nyilvánvaló, hogy legalábbis három kategóriát kell megkülönböztetnünk, mégpedig az A) *egyszerű zsákmányolók*, B) *specializált zsákmányolók*, C) valamint azoknak a zsákmányolóknak a csoportjait, amelyeknél, bár túlsúlyban volt, vagy van az elsajátító gazdálkodás, már *megjelenik a kezdetleges növénytermesztés*, ill. az *állattartás is*. Fölösleges külön bizonyítanunk, hogy az ökológiai környezet hatása az egyes kategóriák gazdálkodásának és társadalomszervezetének alakulásában milyen meghatározó szerepet játszik. Feltehető, hogy az A) kategóriára a monogám, kisebb mértékben poligin családon, mint gazdasági egységen alapuló bilaterális leszármazás a tipikus, a magasabb termelési szinteken — a nagyobb lélekszám és a részleges vagy teljes letelepültség következtében — már a lokális csoportok létén alapuló unilaterális organizációk *is* létrejöhettek. 2. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a másodlagos primitivizálódás lehetőségét sem, amelynek során a korábbihoz viszonyítva alacsonyabb szintű termelést folytató társadalmak megtartották, esetleges csökevényes formában, a korábban magasabb szinten kialakított unilaterális szervezet valamilyen formáját. (Nem kizárt, hogy az Ázsia arktikus területeire felvándorolt, az i. e. II. évezred közepén már állattartással és földműveléssel is foglalkozó obi-ugoroknál is ez mehetett végbe).[77]

Figyelmen kívül hagyva most azt a problémát, hogy miért alakultak ki egyáltalán unilaterális organizációk, felvetődik a kérdés, mi az oka annak, hogy leszármazás szempontjából két alapvető típussal, matri- és patrilineáris

[76] MURDOCK, G. P. 1949. 49.
[77] Lásd erről pl. FODOR I. 1975. 67—70.

szabályozásúval találkozunk, s hogy nem lehetséges-e, hogy általában egy korábbi matrilineáris rendből váltottak át a patrilineárisra. (Az utóbbi kérdést fordítva nem tehetjük fel, mivel ilyen váltásra példánk nincsen, amint ezt MURDOCK is megállapítja.[78] MURDOCKtól függetlenül ugyanez a véleménye MOLNÁR Eriknek is.) A váltáshoz nyilvánvalóan olyan gazdasági-társadalmi indokra van szükség, amely ezt kikerülhetetlenné teszi. Ilyen kényszerítő mozzanatot jelent mindenekelőtt az ekés (öntözéses) gazdálkodás, valamint az állattartó-pásztorkodó gazdálkodás megjelenése, és ezzel együtt a magántulajdonnak a kialakulása, amint ez ABERLE táblázatából kitűnik, ezen a szinten csökkennek erőteljesen a matrilinearitás esetei. A korábbi szinteken közösségi-törzsi, nemzetségi, ágazati, települési tulajdon van, a család vagy a „household" használati jogával, ill. birtoklással. Ilyen ösztönző tényezővel azonban a zsákmányolók gazdasági-társadalmi szintjén még nem találkozunk, s tudjuk azt is, hogy az élelemszerzés menetében általában a férfiaknak van domináns szerepe.[79] Ha pedig ilyen váltás nem ment végbe, és ha a gazdasági-termelési szisztéma nem kapcsolható össze a leszármazási szabályozással, akkor kellő magyarázatként a *korlátozott választási lehetőségek elvéhez* kell fordulnunk.[80] Esetünkben három alapvető lehetőség adódik a leszármazás számontartására, és sajátos, egyelőre nem megállapítható történeti-pszichológiai körülményeknek tulajdonítható, melyiket választotta szabályul egy-egy társadalom.[81] Fölöttébb valószínű ugyanakkor, hogy az egyszer megtalált megoldás hagyományozódott tovább és terjedt el a közös eredetű vagy egymással érintkező népek között, s maradt fenn mindaddig, amíg valamilyen jelentős indok átalakulását szükségessé tette. Így feltételezhető, hogy a kezdeti bilaterális számontartási rendből egy matri- vagy patrilineáris szabályozás jött (vagy nem jött) létre, hogy a társadalmi fejlődés menetében általánosan patrilineáris, továbbmenően bilaterális szisztémának adják át a helyüket.[82]

A matrilinearitás elsőbbségét és ezzel együtt mint egyetemes fejlődési foknak a feltételezését a marxista kutatás sem tartja elfogadhatónak. Csak

[78] Érdemes szó szerint idéznünk MURDOCKot. Miután megállapítja, hogy nem tudunk arról, hogy előfordult volna patrilineáris-matrilineáris váltás, megállapítja, hogy „Every other major transition in descent — from bilateral to patrilinear, from patrilinear to bilateral, from bilateral to matrilineal, from matrilineal to bilateral, and from matrilineal to patrilineal — is possible, and historically attested instances can be adduced in fair number. Only the direct transition from patrilineal to matrilineal descent is impossible." 1949. 190.

[79] Nem fogadható el az a gyakran elhangzó állítás, amely a nemeknek a termelési folyamatban játszott szerepéhez kapcsolja a matri- vagy patrilinearitást. Ennek ellene szól nemcsak a táblázatunkból kitűnő megoszlás, hanem az a tény is, hogy pl. a földművelésben a férfi is — változó intenzitással ugyan —, de szerepet játszik, vagy a nemek közötti munkamegosztásban, a társadalmi élet egészében tölt be megfelelő funkciót. Megemlíthetjük továbbá, hogy a földműveléssel kapcsolatos erőigényes munkát a férfiak végzik. Ugyanakkor tudjuk, hogy az elsajátító gazdálkodás is komplex, még ha az egyes ágazatok az ökológiai viszonyok miatt dominánsok lehetnek is. (A problémáról lásd SERVICE, E. R.—M. D. SAHLINS—E. R. WOLF 1973.)

[80] MURDOCK, G. P. 1949. 200.

[81] Ugyanezt mondhatjuk el a rokonsági terminológiák típusairól (néhány nem besorolható változattól eltekintve hét alapvető rendszert alakított ki az emberiség); ez nem vonatkozik azonban a társadalmi organizációra, mivel a szervezeti formák típusainak létrejöttében már határozott szerepet játszanak a gazdasági és egyéb pl. demográfiai, valamint történeti tényezők.

[82] A duolineáris leszármazást MURDOCK másodlagos fejleménynek tartja, amely matrilineáris organizációból alakult ki. (MURDOCK, G. P. 1949. 218.)

két állásfoglalást említünk. Ju. I. SZEMJONOV egy Current Anthropology vitában a következőket írja: „Soviet etnographers take into account the indisputable fact that the paternal clan may have existed at a rather early stage and the maternal clan at some rather late stage of the evolution of primitive society."[83] Hasonló a nézete Günther GUHRnak, ha megfogalmazása nem is teljesen pontos. Lexikoncikkében leszögezi: „Die angenommene ursprüngliche mutterrechtliche Ordnung der Gentilgesellschaft wird heute nicht mehr vertreten, weil die jägerischen Stämme derartige Verhältnisse nicht kennen."[84]

Összefoglalóan: *az etnológiai adatok egyértelműen mutatják, hogy az emberi társadalom történetében nem indokolt a matrilineáris leszármazási rend és organizáció egyetemes fejlődési fokozatként való tételezése, és általános prioritása nem bizonyítható.*

Az ugorok esete

Fejtegetéseink idáig csak azt bizonyították, hogy általánosságban az uráli és a finn-ugor alapnyelv korszakára (i. e. IV.—II. évezredek) a leszármazási rend három változata is elképzelhető. A régészeti korszakoláshoz kapcsolható etnológiai analógiák nem visznek közelebb a kérdés eldöntéséhez, ugyanis a felső-paleolitikus, ill. neolitikus technológiájú társadalmaknál mindhárom szervezeti megoldással találkozunk, nem egy esetben (pl. ausztráliaiak) a matri- és patrilineáris organizációk együttes meglétével. Vegyük ezért szemügyre mindenekelőtt szűkebb szibériai, ill. közép-ázsiai vonatkozásban mindazokat a társadalmakat, amelyek közelmúltbeli életmódjuk alapján a korai korszakok társadalmi berendezkedéséhez analógiaként szolgálhatnak. (Bemutatásunk a teljesség igénye nélkül csak a legfontosabb jellemzőkre, mindenekelőtt a leszármazás rendjére és a társadalmi organizáció típusára terjed ki, s ahol erre adatot találunk, a házasság utáni letelepedés módjára is.)

obi-ugorok (osztjákok és vogulok)
Életmód: halászat, vadászat, gyűjtögetés, északon rénszarvastartás
Társadalom: patrilineáris frátriák és nemzetségek,[85] patrilokális házasság
szamojédok
Életmód: vadászat, halászat, részben letelepült rénszarvastartás
Társadalom: patrilineáris frátriák és nemzetségek, patrilokális házasság
lappok
Életmód: eredetileg vadász-halász, később rénszarvastartás
Társadalom: bilaterális leszármazás, matri-, ill. patrilokális házasság
korjákok
Életmód: eredetileg vadászok és gyűjtögetők, később nomád rénszarvastartók, letelepedett halászok és tengeri vadászok
Társadalom: bilaterális leszármazás, patrilokális házasság
giljákok
Életmód: eredetileg halászok, fókavadászok és vadászok, egy részük ma állattartó és földművelő
Társadalom: patrilineáris nemzetségek, patrilokális házasság
jukagirek
Életmód: eredetileg vadászok és halászok, később rénszarvastartás

[83] SZEMJONOV, Ju. I. 1979. 819.
[84] GUHR, G. 1981. 2. 1. 4. 290.
[85] CSERNYECOV ismert tanulmányában (1949) érdemleges bizonyíték nélkül szól a korábbi matriarchális nemzetségről; az a tény ugyanis, hogy az anyaági rokonokért is vérbosszút álltak, nem tekinthető a „matriarchális" rend kétségtelen maradványának.

Társadalom: bilaterális leszármazás, uxoripatrilokális majd viripatrilokális (leszolgáló) házasság
csukcsok
Életmód: halászok, tengeri vadászok, gyűjtögetők, részben rénszarvastartók
Társadalom: bilaterális leszármazás, uxoripatri-, majd viripatrilokális házasság
ainuk
Életmód: letelepedett vadászok, halászok és gyűjtögetők
Társadalom: bilaterális leszármazás, matri- vagy patrilokális házasság
ketek (jeniszeiek)
Életmód: vadászat, halászat
Társadalom: patrilineáris nemzetségek, patrilokális házasság
kamcsadálok
Életmód: letelepedett halászat, tengeri emlősök vadászata, később átvétel nyomán állattartás, burgonyatermesztés
Társadalom: ?
eszkimók (szibériaiak)
Életmód: tengeri vadászat, halászat
Társadalom: bilaterális leszármazás, neolokális házasság
nanajok
Életmód: halászat, vadászat
Társadalom: patrilineáris nemzetségek, kezdeti uxoripatrilokális település után viripatrilokális
jakutok
Életmód: eredetileg állattartók, vadászok, halászok (tengeri emlősök vadászata is)
Társadalom: patrilineáris nemzetségek, matri- vagy patrilokális házasság
tunguzok
Életforma: vadászat, rénszarvastartás, halászat, részben földművelés. Korábban földművelők voltak
Társadalom: patrilineáris nemzetségek

Az arktikus sávban élő társadalmak tehát — legyenek akár zsákmányoló vagy állattartó életmódot folytatók — *egyértelműen patrilineáris, ill. bilaterális leszármazással rendelkeznek.* Mivel nem tudunk olyan lényeges változásról, amely egy matrilineáris rendszer patrilineárissá változására utalna, joggal feltételezhető, hogy az eredeti szisztéma bilaterális lehetett, amelyből néhány esetben megfelelő körülmények hatására patrilineáris organizációk jöttek létre.

Ugyanez a kép tárul elénk, ha az altáji pásztorkodó népek leszármazási rendszerét tesszük vizsgálat tárgyává. Összefoglalóan itt elegendő az ezeknek a társadalmaknak az organizációjával behatóan foglalkozó L. KRADER általánosító megállapítására utalnunk. Eszerint: „The primary feature common to all Altaic pastoralists is the principle of descent in the male line. Each of the peoples in question has a parallel structure to the other as a patrilinear descent group, a society based upon the principle of agnatic relationship."[86]

Mindebből meglehetősen nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy *Ázsiának szibériai és közép-ázsiai térségében a bilaterális szisztéma mellett patrilineáris organizációk jöttek létre, míg matrilinearitással nem találkozunk.* Egy ilyen patrilineáris térségnek a kialakulásában kétségtelenül a létfenntartás jellemző vonásai — vadászat, halászat, állattartás — is szerepet játszottak; azaz olyan létfenntartási formák, amelyek elsőrendűen a férfi termelő tevékenységéhez kötődnek. A parallel fejlődés mellett nem zárhatjuk ki a genetikus kapcsolatokból is adódó hagyományozódás (mellette az átvétel) lehetőségét sem. Az eddigi vizsgálatok világméretben erre a problematikára még nem voltak

[86] KRADER, L. 1963. 86.

tekintettel (MURDOCK reprezentációs elvéből adódóan táblázataiból a területi megoszlásra és interetnikus kapcsolódásokra alig lehet következtetni, más területekről ismert példák azonban alátámasztják feltevésünket.[87])

A rokonsági terminológia tanúsága

Amikor MOLNÁR Erik 1949-ben azon a véleményen volt, hogy „a rokonsági terminológiából nem lehet még apaági családra következtetni", s hogy „ugyanaz a rokonsági terminológia összeférmind apai, mind anyai ágon számított rokonsági viszonyokkal",[88] csak részben volt igaza. Ez érthető, hiszen ugyanabban az évben jelent meg MURDOCK *Social Structure*-je, amely a rokonsági terminológiák osztályozásának új szempontjait vezette be[89], és e terminológiákat egyebek között a leszármazás rendjének korrelációi szerint is vizsgálta.

250 társadalomra alapozva táblázatait (61—72), a terminológia és a leszármazás következő korrelációját mutatja ki:

eszkimó típus — bilaterális 18
patrilineáris 2
matrilineáris 2
duolineáris 12
hawaii típus — bilaterális 1
patrilineáris 11
matrilineáris 2
iroquois — bilaterális 16
patrilineáris 33
matrilineáris 25
duolineáris 8
szudáni — bilaterális 2
patrilineáris 13
kevert 2
omaha — bilaterális 2
patrilineáris 25
duolineáris 1
crow — bilaterális 2
patrilineáris 3
matrilineáris 23
duolineáris 2

[87] Így pl. Délkelet-Új-Guineában a nyugati part mentén élő ausztronéz nyelveket beszélő lakosság nem lokalizált patrilineáris nemzetségekre oszlik, és szintúgy patrilineárisan szerveződnek az ausztronéz csoportok Középső-Pápuában. Ugyan a Massim térség szigeteinek ausztronéz lakossága szigorúan matrilineáris. Melanéziában az egyes szigetcsoportokon meghatározott földrajzi megoszlásban matri- és patrilineáris társadalmak együttesével találkozunk. A nem-ausztronéz nyelveket beszélő törzsek Új-Guineában és — ahol elszórtan előfordulnak — Sziget-Melanéziában általában patrilineárisak. (BELLWOOD, P. 96—102.)

[88] MOLNÁR E. 1949. 20.

[89] Az osztályozás az unokatestvér terminusokon alapszik. (A rendszerre lásd BODROGI T. 1957. 11—13.) Meg kell jegyeznünk, hogy MURDOCK hat kategóriájából — bár más klasszifikációs szempontok szerint — a szudáni kivételével ötöt MORGANnál is megtalálunk, sőt még az elnevezések is lényegében egyezőek. MURDOCK reprezentációs módszere miatt e rokonsági típusok csak nagyobb általánosításokra, tendenciák megállapítására alkalmasak, lokális altípusok elkülönítése és ezek összefüggéseinek tisztázása további feladat. Erre tett kísérletünket lásd BODROGI T. 1975.

Ha részleteiben kritikával illethető is a reprezentáció,[90] mindenekelőtt az esetleg végbement változások miatt,[91] annyi bizonyos, hogy az iroquois típus kivételével határozott korreláció állapítható meg a terminológia és a leszármazás rendje között.

Ha most a bennünket szűkebben érdeklő térséget vesszük figyelembe, akkor a következő megoszlást látjuk a számunkra ismert esetekben. 1. Eszkimó típusú terminológiája van a lappoknak, korjákoknak, csukcsoknak, ainuknak és eszkimóknak bilaterális megoszlással, míg az ugyancsak idetartozó szamojédok[92] patrilineáris leszármazásúak. 2. Omaha terminológiája van a kirgizeknek, kalmüköknek, kazakoknak, khalkáknak, üzbégeknek, jakutoknak, tunguzoknak, osztjákoknak, voguloknak patrilineáris leszármazással. 3. Irokéz a terminológia a giljákoknál patrilineáris leszármazás mellett.[93]

De hogyan jelenik meg az omaha terminológia az obi-ugoroknál? MURDOCK definíciója szerint ennél a terminusrendszernél „az anya fivérének a gyermekeit a magasabb generációhoz tartozó rokonokkal és/vagy az apa nővérének a gyermekeit az alacsonyabb generációbeli rokonokkal azonosítják".[94] (3. táblázat.) Az egymással egyező osztják és vogul terminológiákban a különböző

[90] Valószínű, hogy a számok és arányok mások lennének, ha a MURDOCK által később (1957) publikált táblázatokat elemeznénk, ehhez azonban már számítógépes eljárásra lenne szükség. Táblázatunkhoz még annyit kívánunk megjegyezni, hogy a bilaterálison kívüli típusok valamilyen fajta unilaterális organizációhoz (duális szervezet, nemzetség stb.) kapcsolódnak. A táblázatok egyébként két újabb rokonsági típussal bővültek, a burjáttal és a murnginnal, ezek előfordulása elenyésző. Definíciójukat lásd MURDOCK, G. P. 1957. 205.

[91] Erre elég egyetlen példa. A helyi adatközlőkkel és nyilván szótárral is dolgozó MURDOCK a magyar rokonsági terminológiát az eszkimó típusba sorolja, egyik jellegzetességeként jelezve, hogy a nagybácsik terminusa lineáris. (Ez annyit jelent, hogy az apai és anyai nagybácsit azonos terminussal illetik, de megkülönböztetik az apától.) Ez az osztályozás megfelel a mai terminológiának, de a régi magyar közterminológia nem sorolható be MURDOCK egyetlen típusába sem.

[92] A szamojéd rokonsági terminológiára vonatkozó ismereteink nem kielégítőek, amint ezt MÁRK Tamás is megállapítja (1977. 161.). Mégis, az a tény, hogy az anyai oldalon azonos terminust használnak a nagynénire és a fiatalabb nagybácsi lányára, és ugyanezt az elvet érvényesítik a fiatalabb nagybácsi és fia esetében, valamint az apai nagynéni Egonál fiatalabb fiaira és lányára, az omaha rendszer irányába mutat. Ez mindenképpen összhangban van azzal a ténnyel, hogy a szamojédek unilaterális, patrilineáris organizációval rendelkeznek. Nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy az említett anyaági megnevezésekből egy korábbi matriarchátusra lehetne következtetni, mint ahogyan azt MÁRK véli (1977. 156.). Az omaha rendszer irányába mutat a nganaszan szamojédok rokonsági terminológiájának néhány sajátossága is. Mint I. KORTT és Ju. SZIMCSENKO kiadás alatt álló munkájából kitűnik, a 0 és +1 generációban bizonyos kifejezések azonosak: *niny* = idősebb fivér; az apa fiatalabb fivére; az apa idősebb nővérének fia; az apa idősebb fivérének fia; *ngáhu* = idősebb nővér; az apa fiatalabb nővére; az apa idősebb fivérének a lányai; az idősebb fivér felesége. Az anyai oldalon a típusostól eltérő a megnevezések rendje, de a 0 — +1 generációban az azonosítással ugyancsak találkozunk. Így *tytyj'a* = az anya fiatalabb fivére; az anya idősebb fivérének fia; az anya idősebb nővérének a fia. Az anyag sajnos nem kielégítő és helyenként ellentmondásos, kontrolljára és kiegészítésére lenne szükség. Egyes terminusokból keresztunokatestvér házasságra is lehetne következtetni, így *katu* = az apa idősebb nővére, apa idősebb fivérének felesége; anya idősebb fivérének felesége. (Az adatokért ezen a helyen is köszönetet mondok a szerzőknek, akiknek figyelmét a további tisztázásra felhívtam.)

[93] A burját rokonsági szisztémával nem foglalkozunk. MURDOCK meghatározása szerint ez a terminológia külön terminussal illeti az apai, ill. az anyai unokatestvéreket, és megint más terminusok jelzik a testvéreket (1957. 205.). Részletes leírását lásd KRADER, L. 1963. 98—115.

[94] MURDOCK, G. P. 1949. 205.

generációkhoz tartozó rokonok megnevezése ennek megfelelően alakul, amint ez az osztják rokonsági terminológiából kitűnik, amelyen feltüntettük az apai nagybácsi és gyermekei terminusait is. (4. táblázat.) (Az eltérés a definíciótól csak látszólagos, ugyanis MURDOCK csak az anyai nagybácsi és az apai nagynéni gyermekeit veszi számításba cousin-terminológiájában.) A +1 és a 0 generációnak ez az azonosítása jut kifejezésre a 0, a −1 és a −2 generációkban is. Így *ōrt- ne* = 'Tochter der älteren Schwester des Vaters'; 'Tochter der jüngeren Schwester des Vaters, wenn die Tante älter ist als Ego',[95] vagyis a terminus a 0 és a −1 generációkat öleli fel. Ugyanakkor *xilne* = 'Tochter des Sohnes'; 'Tochter der Tochter'; 'Tochter der jüngeren Bruders'; 'Tochter der jüngeren Schwester des Vaters', vagyis a kifejezés a 0, −1 és −2 generációkbeli nőrokonokat egyesíti.[96] (A feleség férjének itt felsorolt rokonaira ugyanezeket a kifejezéseket alkalmazza.)

Nem szükséges az osztják és a vele lényegileg azonos vogul rokonsági terminológia további részleteit taglalni;[97] témánk szempontjából elegendő annyit megállapítanunk, hogy az apasági terminológia jobban kidolgozott, mint az

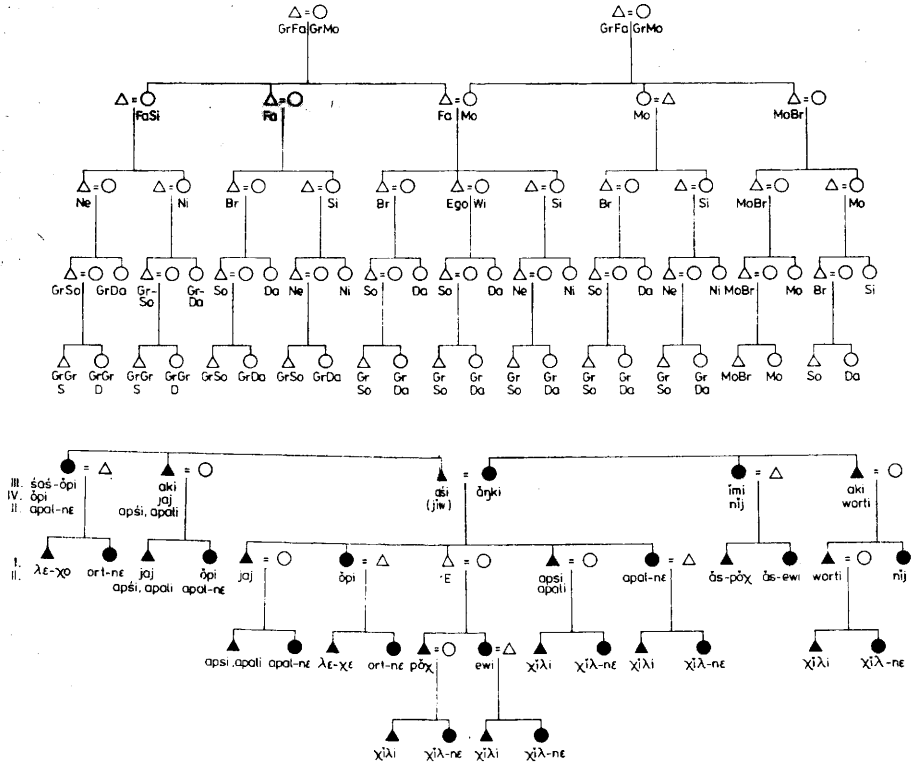

4. táblázat. Fönt az angol nyelvű antropológiai irodalomban használt rövidítések a rokonsági viszonyokra. Lent az osztják rokonsági terminológia.

[95] KARJALAINEN, K. F. 1913. 225.
[96] KARJALAINEN, K. F. 1913. 234—235.
[97] Erre lásd VÁVRA, K. 1965.

anyaági, mind az alkalmazott kifejezések számát, mind ezek kiterjedtségét illetően.[98] Ez pedig annyit jelent, hogy bizonyos terminológiák[99] struktúrájából következtethetünk a társadalom patrilineáris vagy matrilineáris jellegére, s ugyanezt mondhatjuk el a kifejezések számszerű megoszlásáról. Felfigyelt erre a sajátságra LÁNG János is, bár osztályozási elve eltér MURDOCKétól, és az apai s anyai nemzetségek szerint adja meg számait. Eszerint az osztjákoknál nyolc apaági kifejezéssel szemben öt anyaági terminust találunk,[100] a voguloknál az arány 8 : 6, a jakutoknál 8 : 6, a fox indiánoknál 11 : 3; ugyanakkor a matrilineáris cserokí indiánoknál az anyai ág nyolc, az apai pedig két terminussal szerepel.[101] (Ha részletekben nem is értünk egyet LÁNGgal, az arányok lényegében helytállók.)[102]

Az aszimmetria és ezen belül is az agnatio elve még erőteljesebb a középázsiai mongol—török pásztornépeknél. Így pl. a kazakoknál az apai ágon 17 rokon közül 3 nőre alkalmaznak rokonsági terminust, míg az anyai oldalon 7 megnevezés közül 3 vonatkozik nőrokonra. Az elv azonos a házassági rokonságnál is; a feleség férje rokonságából három generációra terjedően 11 rokont nevez meg, akik között 4 nő van, míg a férj két generációban a feleség rokonaira 7 megnevezést használ, ezek közül 4 vonatkozik nőre.[103]

E futólagos terminológiai elemzésből nem kívánunk messzemenő következtetéseket levonni az obi-ugorok esetleges korábbi szteppei kapcsolataira,

[98] A terminológiának említett sajátosságaiból még nem tűnik ki, hogy milyen organizációs formához kapcsolódnak. Az obi-ugor társadalmat általában nemzetségi társadalomként szokás meghatározni, a nemzetségek pedig két frátria között oszlanak meg. (Mi a nemzetközi terminológiához kapcsolódva inkább duális vagy moiety szisztémáról szólnánk, bár használhatnánk a „két nemzetségű rendszer" kifejezést is, mivel a moietyk sokban a nemzetséggel azonos funkciókat látnak el.) Így SZOKOLOV Z. P. nemzetség helyett — V. N. CSERNYECOVra is hivatkozva — inkább geneológiai vérrokonsági csoportokról szól nemzetségek helyett. (SZOKOLOVA, Z. P. 1976.) A kérdés eldöntése nem feladatunk, annyit mégis megemlítünk, hogy az omaha szisztéma egyaránt kapcsolódhat ágazathoz, nemzetséghez, de megtalálható unilaterális organizációt nem ismerő társadalmaknál is, különösen azoknál, amelyeknél nagycsaládok vannak. (MURDOCK, G. P. 1957.) Így pl. omaha terminológiával és ágazatokkal rendelkeznek a kazakok, khalkák, üzbégek, jakutok stb. (KRADER, L. 1963. különösen 316—335.) Lehetséges ugyanakkor, amint erre KRADER rámutat (369), hogy az exogám ágazatot exogám nemzetségi szisztéma előzte meg, és az ágazati rendszer a nemzetség bomlásának a következménye. Ami logikus folyamat — ez már a mi nézetünk —, mivel minél nagyobb egy nemzetség lélekszáma és minél nagyobb területen oszlik meg, annál valószínűbb, hogy funkcióit, különösen az exogámiát, az ágazatok veszik át.

[99] Ilyenek az omaha és a crow aszimmetrikus terminológiák. A szimmetrikus terminológiáknál, mint az eszkimó, a hawaii, az iroquois vagy a szudáni, az apai és az anyai oldal struktúrájában tükörképszerűen azonos, jóllehet a terminusok eltérőek.

[100] Az aszimmetria még szembetűnőbb, ha a számon tartott rokonsági viszonylatokat apai és anyai, ezen belül vérrokonsági és affiniális vonatkozásban vesszük szemügyre. Eszerint — a LÁNG János által közölt terminusok jelentései alapján (1978. 230—232.) — 64 apaági viszonyt tartanak számon, közülük 41 vér- és 23 affiniális rokon, szemben 13 anyaági rokonnal, akik között 9 vér- és 4 affiniális rokon.

[101] LÁNG J. 1978. 236, 242, 248, 262.

[102] A terminológia egyébként nem igazolja maradéktalanul LÁNG feltevését: a rokonsági kifejezéseknek az apai, az anyai és a feleség nemzetségei szerinti megoszlását. Az apai nagynéni és az idősebb nővér gyermekeinek megnevezései az apai leszármazás elvénél fogva [mivel más nemzetség(ekhez) tartoznak] ugyan logikusan eltérőek, nem ez a helyzet azonban a fiatalabb nővér és Ego lánya gyermekeinek esetében. Ezek ugyanis Egotól eltérő nemzetséghez tartoznak, mégis elnevezésük megegyezik az Ego apai vonalához tartozó fiatalabb fivér és Ego lánya gyermekeit jelölő terminusokkal.

[103] KRADER, L. 1963. 390—391, 401—402.

sem az omaha szisztéma helyi használatának kialakulására vonatkozóan.[104] Mindössze annyit kívánunk leszögezni, hogy mindazoknál a társadalmaknál, amelyekkel a magyarság rokonságban állt, ill. története során érintkezett, *csak a patrilinearitásra jellemző terminológiai rendszereket találunk.* Ugyanakkor a terminológiák elterjedéséből[105] véleményünk szerint az is kitűnik, hogy a *már korábban körvonalazott ázsiai térség egyértelműen vagy bilaterális vagy patrilineáris térségnek tekinthető.*[106] Így fölöttébb valószínűtlen, hogy a magyarság, akárcsak az uráli korszakban is, a leszármazást anyai ágon tartotta volna nyilván.[107]

A survival-ek problémája

A matriarchális teória hívei tézisük alátámasztására szokásosan hivatkoznak olyan társadalmi tényekre vagy folklór-elemekre, amelyek akár az obiugor, akár a magyar néprajzi anyagból ismertek.[108] Az etnográfiai — folklorisz-

[104] Az omaha terminológia kialakulását a kutatás még nem tudja kielégítően megmagyarázni. Mint említettük, nemcsak unilaterális társadalmaknál fordul elő, ezért általánosságban nem lehet a nemzetséghez kapcsolni. L. A. WHITE, aki a nemzetséghez köti, azt az ellentmondást, hogy nemzetségekkel rendelkező társadalmaknál sokkal gyakoribb az irokéz típusú terminológia, evolucionista módon oldja meg. Eszerint a fiatal és gyenge nemzetségi rendszerre az irokéz szisztéma a jellemző, míg a teljesen kifejlett, virágzó nemzetségekre az omaha vagy a crow típus, amely az előbbiből alakult ki. (WHITE, L. A. 1939. 569—570.) Nézetünk szerint azonban nem állítható, hogy az irokéz nemzetségek kevésbé fejlettek lennének, mint az omaha szisztémájú winnebegok nemzetségei. A kérdés terjedelmes irodalmából lásd még LOWIE, R. H. 1948. 69—73.; RADCLIFFE-BROWN, A. R. 1950. 33—72.

[105] Az egyes terminológiák földrajzi elterjedésének nem szenteltek idáig kellő figyelmet. Annyi bizonyos, amint ez MURDOCK csak földrészeket figyelembe vevő táblázatából is kitűnik (1949. 249.), hogy alapvetően független kialakulásról szólhatunk, egyúttal azonban a nagyobb térségeken belül, a genetikusan kapcsolódó vagy egymással érintkező társadalmak közös terminológiai rendszert mondhatnak magukénak. Így MURDOCK a malajo-polinéziai nyelvcsaládnál (ausztronézek) a hawaii típust látja eredetileg jellemzőnek, míg az indoeurópai népek esetében a csak részleteiben eltérő terminológiákat egy közös eszkimó típusra vezeti vissza. (MURDOCK, G. P. 1949. 349—350.) A crow és omaha terminológiák önálló keletkezését és egyes térségeken belüli diffúzióját tételezi fel (Észak-Amerikában) A. LESSER is. (1929.)

[106] A patrilinearitás eredeti voltát támasztják alá a proto-indoeurópaiakra vonatkozó vizsgálatok is, s ez egyúttal az ázsiai, sőt európai, patrilinearitás térség kiterjesztéséhez vezet. A proto-indoeurópaiak rokonsági rendszerével főleg nyelvészeti alapon foglalkozó FRIEDRICH azon a véleményen van, hogy a „PIE kinship was patriarchal, patrilocal and patrilineal, and with a system of terms and statuses that would no be classed as 'Omaha' ". (1966. 5.) Ismeretei szerint egyedül a kisázsiai lykiaiaknál találunk matrilinearitást, de előfordultak bilaterális leszármazással rendelkező társadalmak is. (1966. 22.) A kérdéshez lásd még WALLIS W. D. 1918; MILLER, M. 1953, GOODY, J. 1969.

[107] SZABÓ Lászlónak az urali korra vonatkozó terminológiai rekonstrukciójának megítélése a nyelvészekre tartozik. Meg kell cáfolnunk azonban általánosító megállapítását, mely szerint „a matriarchátus viszonyai között a nők kapcsolatai tisztázottabbak, a férfiaké elnagyoltabbak voltak, s hosszabb történeti fejlődés társadalmi átalakulás tette finomabbá, árnyaltabbá mindkét ágon a viszonyok számontartását". (1980. 22.) Ugyanis az ismert és korábban felsorolt terminológiai rendszerek közül négyben — a leszármazási szabálytól függetlenül — a rokonság számontartása szimmetrikus, a két kivétel a patrilinearitáshoz kötött omaha, ill. a matrilineáris jellegű crow szisztéma. Az utóbbi rendszer viszont Eurázsiában ismeretlen. (MURDOCK, G. P. 1949. 72. táblázat.) Hipotézisét illetően egészében véve FARAGÓ Tamás értékelésével értünk egyet. (1983. 145. jegyzet.)

[108] Ezek a hivatkozások azonban többnyire sommások és mellőzik általában a kritikát. Így MOLNÁR Erik szerint a matriarchátusra „A legfontosabb bizonyíték ... hogy az anyajog egyes maradványai ... a magyar pásztorkor emlékei között, sőt még a

tikai adatoknak ez a bevonása kettős megfontolásból ered: egyrészt feltételezik, vagy bizonyosnak veszik, hogy az anyának, még általánosabban a nőknek valamilyen fajta szerepe bármely társadalomban korábbi matriarchális berendezkedésre utal, másrészt úgy vélik, ilyen jelenségek survival-ként több évezreden keresztül fennmaradhatnak. Ami az utóbbit illeti, az elv érvényességét természetesen elismerjük, azzal a fenntartással, hogy survival-ről és ezzel a múltra utaló tényről csak abban az esetben szólhatunk, ha a szóban forgó jelenség léte jelen összefüggéseiből nem értelmezhető.[109]

Vizsgáljuk meg először a matriarchátus survival-jeiként felfogott társadalmi jelenségeket. A finn-ugor rokonsági terminológiával foglalkozó W. Steinitz pl. az osztják *worti*, ill. a *worti-sat* („jüngere Brüder der Mutter", „der jüngere Bruder der Mutter mit den Kindern seiner Schwester") terminus meglétéből arra következtet, hogy „Der jüngere Bruder der Mutter hat ein besonders enges Verhältniss zu den Kindern seiner Schwester — auch das ist eine weit verbreitete Erscheinung, A v u n k u l a t, die wohl mit dem Mutterrecht zusammenhängt". (1974:19) Kétségtelen, hogy az avunkulátus intézménye a matrilineáris társadalmak egyik fontos, bár nem szükségszerű jellemzője, fölöttébb kérdéses azonban, hogy a szóban forgó klasszifikáló terminusból anyaági avunkuláris viszonyra kell-e következtetni. Ez ellen szól az omaha terminológiának az a sajátossága, hogy hasonló, sőt kiterjedtebb klasszifikációval az apaági rokonságnál is találkozunk; a terminológia szerint tehát ugyancsak ilyen szoros kapcsolatnak kell lennie Ego és az apai nagybácsi és nagynéni, ill. ezek gyermekei között.[110]

De nemcsak terminológiai sajátosságok cáfolják meg azt a feltevést, hogy az avunkulátust specifikus matrilineáris intézménynek tartsuk: elterjedt jelenség az ázsiai patrilineáris szteppei nomádoknál is. Jóllehet ezeknél a társadalmaknál az anyaági rokonságnak jelentéktelenebb a szerepe, mégis „The maternal kin, and specifically the mother's brother, are highly respected".[111] Így pl. a XVI. századi ordoszi mongoloknál az anyaági nagybácsi nem vehette rossz néven, ha nővére fia házasságtörést követ el az ő feleségével. Ugyanakkor az anyai nagybácsi apósként vagy potenciális apósként szerepelt azzal, hogy lányát nővére fiához adta feleségül, vagy hogy anyagilag segítette feleség szerzésében, sőt az unokaöcs nagybátyja tulajdonában is részesedett. Mint L. Krader összefoglalóan megállapítja az ázsiai sztyeppék pásztorkodó nomádjairól: „these socieites based upon an unilineal descent principle do not

múltat őrző mai magyar népvilágban is megtalálhatók." (1949. 21.) Hasonlóan nyilatkozik Székely György („Az ősi matriarchátus néhány maradványa a magyar hagyományban és népéletben kimutatható volt."), aki finnugor totemisztikus és mitológiai adatokat említve hivatkozik Solymossy tanulmányára (1967. 30. 32.) László Gyula szintén úgy véli, hogy „A magyar néprajzi megfigyelések a mai napig is ki tudják mutatni az anyai nagycsalád halvány nyomait." (1971. 11.)

[109] Erre C. N. Starcke hívta fel már korán a figyelmet. Módszertani elvként leszögezte: „Können wir in den gegenwärtigen Verhältnissen die Ursachen einer Sitte finden, denn beharren wir bei diesen; und nur bestimmte geschichtliche Nachrichten von der früheren Existenz der Sitte können uns eine andere Erklärung aufnöthigen." (1888. 20.) Ugyanígy vélekedik Maróth Károly „... nem szabad többé ott is mindenáron a történeti előzményt erőszakolni, ahol ilyen nincs is a láthatáron, vagy ami nem illik az aktuális esetre". (1945. 5.)

[110] Ennek az amitátusnak nevezett intézményesített viszonynak és az avunkulátusnak együttes meglétére lásd Radcliffe-Brown, A. R. (1952)

[111] Krader, L. 1963. 355.

necessarily subsume all consanguineal relationships under the unilineal principle they have adopted. Thus, a society based upon patrilineal descent includes at least some consanguineal relations which are nonagnatic."[112] De messzebb menően is általánosíthatunk: nincsen olyan unilaterális (unilineáris) organizációjú társadalom, amelynél patrilineáris, ill. a matrilineáris rokonoknak ne lenne meghatározott szerepük akár az anyai, akár az apai vonalhoz tartozók vonatkozásában, legyenek ezek vér szerinti vagy affiniális rokonok.

A magyar matriarchátus társadalmi bizonyítékai között szokás hivatkozni SZENDREY Ákos idézett rövid írására is.[113] SZENDREY szerint az a gyakorlat, hogy a férj nevéhez hozzákapcsolják felesége család- vagy ragadványnevét, ill. hogy az anya vagy felmenő nőrokonai neve a gyermekekre, sőt az unokákra és dédunokákra hagyományozódik, a matriarchátus csökevényének tekinthető. Úgy véljük azonban, nem szükséges ebben a szokásban a matriarchátus survival-ét látnunk. Sokkal valószínűbb, sőt szinte bizonyos, hogy a vőség intézményéhez kapcsolódik, amint ezt egyébként SZENDREY is állítja, más esetekben pedig nem zárható ki az sem, hogy a ragadványnevekhez hasonlóan az azonos családnevűek pontosabb elkülönítése lehetett a cél,[114] vagy esetleg a nemzetségi rendszer egyik survival-ével van dolgunk.[115] Ugyanakkor a vőség nem tekinthető matrilineáris intézménynek, sőt kifejezetten a patrilinearitáshoz kapcsolódik, amint ezt az ambil-anak házasság[116] ismert esetei tanúsítják. Említhetjük analógiaként a sztyeppei pásztorkodó monguorokat, akiknél fiúutód hiánya esetén a vőt adoptálják fiúként, hogy a családnév fennmaradjon. A házasság ilyenkor a szokásos patrilokális település helyett matrilokális, és az utódok apjuk és anyjuk nevét viselik.[117]

A fentiekből — gondoljuk — eléggé nyilvánvaló, hogy a hivatkozott társadalomnéprajzi adatok nem bizonyítják a magyar matriarchátus eredeti meglétét: az említett szokások funkciója inkább recens összefüggésekkel magyarázható.[118]

[112] KRADER, L. 1963. 353, 351—356.

[113] SZENDREY Á. 1936.

[114] A kérdés tisztázásához behatóbb és kiterjedtebb vizsgálatra lenne szükség, amelynek során figyelmet kellene fordítani a névadási szokás társadalmi hátterére is. Ugyanezt mondhatjuk a SZENDREY által futólag említett finn-ugor és ázsiai példákról, valamint NYÁRI egymondatos megállapításáról, mely szerint Pilinyben ha a gyermek nevét kérdik, ez nem apja, hanem az anya nevét mondja, és sokszor a férfit a felesége nevén említik. (1909. 151.) A vőséghez való kapcsolódásra utal az a nemesi szokás is, amely szerint „a gyermekek nem az idegenből származó apák nevét viselik, hanem anyjuk családi nevét... akad olyan vő a faluban, aki arra büszke, hogy a családját nősülésétől kezdve az ő és nem a felesége nevén nevezik." (ELEK P.—GUNDA B. et alia 1936. 48.)

[115] Ez tűnik ki SZABÓ László jászdózsai adatából is. Eszerint „Az tartozik egy nemzetségbe, aki azonos ragadványnévvel szerepel. Azok vannak egymással rokonságba. A feleség az már nem tartozik a nemzetségbe. Annak megvan a külön nemzetsége... Nem is szólítják az ura nevén, hanem a saját nevén, Cukor Örzsi, Bugyi Örzsi és nem Tury Pálné vagy Vámos Imréné." (1982. 76.)

[116] Lásd erre BODROGI 1957. 4—25. SZENDREY téved, amikor ezt írja: „A matriarchátus a vőnek a feleség családjába való befogadásával, az ún. ambil-anak házassággal kezdődik." (1936) Amiről SZENDREY szól, az a matrilokális házasság.

[117] KRADER, L. 1963. 301.

[118] Ugyancsak tévedés lenne FÉL Edit kocsi adatából („Voltak, akik a nőági rokonságot jobban tartották, mint a férfiét.") a matrilineáris rend survival-ére következtetni. (1941. 103.) Ez a — nem tudni, Kocson mennyire elterjedt — gyakorlat további vizsgálatot igényel, mint ahogyan FÉL Editnek az a közlése is, mely szerint „A gyermek az anyáé vagy az anya szüleié, a férj vagy az anya elhunyta után". (1941. 109.)

A folklóralkotások — a különféle hiedelmek-szokások — akár egészükben, akár egyes motívumaikban még inkább tükrözik távoli koroknak az emlékeit, mint a változásra közvetlenebbül és gyorsabban reagáló társadalmi jelenségek. SOLYMOSSY helyesen állapította meg tanulmányában (1921), hogy az eredeti jelentés megszűnte után is tovább élnek egyes szimbólumok, gyakran csupán szólások formájában, amelyek mint survival-ek alkalmasak a múltbeli állapotok rekonstruálására. Értékelésüknél természetesen óvatosan, alapos kritikával kell eljárni, ajánlatos, bár nyilvánvaló, hogy — mint pl. a népmesék esetében is — a *jelen* viszonyokból való magyarázat csak kevéssé vagy egyáltalán nem jöhet számításba. A rekonstrukciót ugyanakkor megnehezíti, hogy a szóban forgó alkotás vagy motívum keletkezésének idejét általában nem könnyű vagy éppenséggel lehetetlen megállapítani, ehhez nyilván szükséges azoknak az ugyancsak nehezen felderíthető társadalmi vagy tudati viszonyoknak az ismerete, amelyek létrejöttét előidézték. Egyúttal különbséget kell tennünk a genetikus kapcsolódásokból, az érintkezésből következő azonosság vagy hasonlóság és a független keletkezés, tehát a véletlen egyezés esetei között is.

A helyes módszertani elvek alkalmazását azonban téves végeredmény követheti, ha a kutató téves premisszákból indul ki. SOLYMOSSY teljesen megalapozatlanul úgy vélte, hogy az exogámia bevezetése után — promiszkuitásból fakadó kezdeti „matriarcha rendszer"-ben — a férfi vagy ún. látogató házasság keretében létesített kapcsolatot feleségével, vagy „valamilyen adoptio-forma révén" felvették „neje kötelékébe". Mindkét változat előfordul ugyan, de a „látogató házasság" esetei fölöttébb ritkák,[119] a feleség családjába való befogadás pedig a „vőség" intézményét jelenti, ami viszont a patrilinearitáshoz kötődik. Nem találunk azonban példát arra, hogy a férjet az utóbbi esettől eltekintve formálisan is befogadnák felesége családjába; a férj „megjelenik" felesége családjában (uxorilokális házasság), külön befogadására nincs szükség. A családba vagy éppenséggel a nemzetségbe való adoptáció példái viszont bőven ismertek, ezek azonban nem állnak korrelációban sem a matrilinearitással, sem a patrilinearitással; mindkét szisztémában egyaránt előfordulnak. SOLYMOSSY ugyanakkor az adopció szimbolikus formájának tartja, hogy az anya mellét nyújtja a befogadottnak, aki (és rokonai) ezután megfelelő rokonsági terminussal illeti az adoptáltat, ez pedig — minthogy már quasi vérrokonságba került velük — ugyancsak rokonsági kifejezésekkel szólítja meg őket, vagy hivatkozik rájuk. A magunk részéről készséggel elismerjük ennek az adopciós szokásnak SOLYMOSSY által vázolt elterjedését, fölöttébb kétségesnek tartjuk azonban, hogy a magyar népmeséknek ez a fordulata: „Jó estét, édesanyám", ill. „Szerencséd, hogy anyádnak neveztél, különben vége lenne az életednek!" (ill. változatai)[120] egy ilyen fajta befogadási rítushoz lenne kapcsolható. Lehetséges, hogy a formula átvételből adódik, az adopcióhoz való kapcsolódást azonban csak akkor vélhetnénk bizonyítottnak, ha az anyamell, ill. az anyatej motívuma is megjelenne népmeséinkben, vagy ilyen befogadási szokásról a magyarságnál tudomásunk lenne.[121] Ugyanakkor SOLYMOSSY az „öreganya" és „öregapa" megszólítási formákat „romlott"

[119] Ennek definíciójára és példájára lásd BODROGI T. 1957. 25—26.
[120] SOLYMOSSY S. 1921. 139.
[121] Az örökbefogadás magyar népi gyakorlatáról lásd TÁRKÁNY SZÜCS, E. 1981. 494—497. Ilyen szokásról a szerző nem tesz említést.

alaknak tekinti, anélkül, hogy nézeteit indokolná. Véleményünk szerint nem szükséges a szólás eredetét ilyen távoli múltban és ennyire messze élő népeknél keresnünk, inkább arra a napjainkban is élő és máshonnan is ismert szokásra gondolhatunk, hogy az idegent megszólító egyén rokonsági terminus alkalmazásával kísérel meg közvetlenebb kapcsolatot létesíteni; a különféle terminusok pedig a megszólított neméhez és korához igazodnak, s ez tükröződhet a mesei formulákban is.[122]

Ugyancsak téves szociálantropológiai premisszákra alapoznak azok a kutatók, akik a Hunor—Magor-mondában a magyarság korábbi matrilineáris rendszerének nyomait vélik felfedezni.[123] A mondát elsőként értelmező SEBESTYÉN Gyula[124] úgy látta, hogy a nőrablás motívumában az anyajogról az apajogra való áttérés tükröződik, az új rendszert megelőzően pedig a vadászhalász társadalmaknál általános, nőági jellegű „állati közösség" uralkodott; a nőrablás ugyanis az exogámiát, valamint a monogámiát hozta magával. SEBESTYÉN feltevésében mindenekelőtt J. F. MCLENNANra és a MCLENNANT elfogadó J. LUBBOCKra támaszkodik, és annyiban igaza is van, hogy a nőrablást patriarchális berendezkedésű társadalmakhoz kapcsolja, de téved, amikor az exogámiát és a monogámiát ebből eredezteti, amint ezt a kutatás már a XIX. században megcáfolta. MOLNÁR Erik másként közelíti meg a mondát. Számára mindenekelőtt az a lényeges, a korábbi anyajogra mutató mozzanat, hogy a mondában ősanyaként szarvasünő, tehát nőstény állat szerepel és hogy az Árpád-ház eredetmondájában „a család ősanyját, Emesüt (= anya, anyácska) turulmadár termékenyíti meg".[125] Hasonlóan foglal állást KLANICZAY Tibor is.[126] Általánosságban elfogadva az anyaági rendszer egyetemes elsőbbségének hipotézisét, úgy véli, hogy „A matriarchátus korában általánosan elterjedtek voltak az állatősökkel kapcsolatos ún. totemisztikus mondák", majd az apajogú rendszerre való áttérés során a két monda átalakult. Az átalakulás oly módon történt, hogy „Enech mellé Ménrótot, Emesü mellé pedig Ügyeket állították, a totemisztikus szarvas-, illetve turul-motívum pedig más alárendelt szerepet kapott a mondákban.[127] Az utóbbi két magyarázatot mindenekelőtt nyelvészeti érvekkel PAIS Dezső igyekezett megcáfolni, kitérve röviden a totemizmus társadalmi kapcsolódásának kérdésére is. Bár csak röviden, de felvetette: ki lehet-e mutatni női totemeket, ill. olyan bizonyos-e, hogy „a totemizmus hite az anyajogú társadalom korában föllépett, és nem csak az atyajogú fejlődési szakaszban?"[128]

[122] Csak egyetlen példa: egy székely népmesében a szerencsét próbáló legény az óriást „apám-uram"-nak szólítja, amire az ismert válasz következik. (KRIZA J. 1956. 62.) SOLYMOSSY adatait kaukázusi példákkal MUNKÁCSI Bernát egészítette ki. (1931. 86—87.)

[123] A monda eredetének, ill. magyar eredetiségének a kérdésében a vélemények eltérőek. SEBESTYÉNnel és másokkal szemben KIRÁLY György úgy véli, hogy „A magyar hun monda *a magyar királyi ház genealógiai mondája volt*, amely a hun—magyar rokonság hitével együtt nyugatról került át hozzánk. . ." (1980. 113.). KIRÁLLYal és a problémában tartózkodóan nyilatkozó HÓMAN Bálinttal (1925. 65.) szemben BERZE NAGY János hiteles eredetmondának tartja, és keletkezésének idejét a IX. századra teszi (1927. 164.) SOLYMOSSY később a keleti eredet és a KÉZAI korában még élő hagyomány megléte mellett foglal állást.

[124] SEBESTYÉN Gy. 1904. I. 347—359.

[125] MOLNÁR E. 1949. 51.

[126] KLANICZAY T. (szerk.) 1964. I. 11.

[127] Így értékeli az eredetmondát kéziratos munkájában BARTHA Antal is. Összefoglalóan megállapítja, hogy „A patriarchális mondaszerkesztés alatt az anyaági hagyomány tekintélye húzódik meg." (1982. 151.)

[128] PAIS D. 1959. 80.

PAIS kétkedése jogos, a kérdés megfogalmazásában azonban ő is a nálunk elterjedt matrilinearitás—patrilinearitás feltétlen egymást követése hipotézisének hatása alatt áll. Korábbi fejtegetéseinket itt nem ismételve, annyi bizonyos, hogy a totemizmus különféle megjelenési formáiban mind matrilineáris, mind patrilineáris társadalmaknál előfordul, még ha idevágó vizsgálatok hiányában nem is tudjuk jelenleg megmondani, hogy vannak-e itt és ott speciális jellemző vonásai. Ismereteink alapján általánosságban mégis azt mondhatjuk, hogy a totemisztikus kapcsolódásban nem hím vagy nőstény állatok (ha állatokról van szó), hanem nem szerinti megkülönböztetés nélkül fajok szerepelnek, függetlenül a társadalmi organizáció típusától.[129] Pusztán a totemnevek így nem adnak tájékoztatást a leszármazás rendjének számontartási módjáról és az intézmények ilyen vagy olyan jellegéről. Az sem szorul különösebb bizonyításra, hogy a totemizmus nem a vallás fejlődésének egyetemes fokozata és nem általánosan elterjedt jelenség, bármelyik típusát is vesszük vizsgálóra.

LÜKŐ Gábor sommás elemzése bizonyos rituális szövegeinkről és ezek visszavezetése az obi-ugor frátriák totemisztikus mítoszaihoz[130] jóval alaposabb, mint SOLYMOSSY vázlatos írása, ill. megállapításai.[131] Végkövetkeztetése elvben elfogadható, mivel a társadalmi organizáció tükröződése különösen az eredettel foglalkozó mitológiában ismert jelenség, bár egyetemes meglétét nincsen okunk feltételezni. Nem tartjuk ugyanakkor kellően bizonyítottnak következtetését, mely szerint az osztják mitológia általa idézett alkotásaiban és más motívumokban, ill. mondákban szükségszerűen matriarchális rendszerrel vagy ennek emlékeivel lenne dolgunk. Nézetünk szerint alapvetően téves az a felfogás, amely mereven a matriarchátushoz (vagyis a matrilinearitáshoz) köti a nők ősanyaként vagy más funkcióban történő szerepeltetését, míg a férfiak folklórbeli dominanciáját egyértelműen a patriarchátushoz kapcsolja. Nem kívánunk ugyan bináris oppozícióról szólni, magától értetődőnek tarjuk azonban a férfi és a nő megfelelő funkciójú megjelenítését a különféle folklór alkotásokban. Csak az eredetmítoszokra és általában a származtatásra gondolva: nyilvánvaló, hogy az emberiség létéhez és általában az élethez férfi és nő együttesére van szükség. Nem meglepő tehát, ha egy patrilineáris társadalom unilaterális intézményeit ősanyától eredezteti és a nemző férfinak másodlagos szerepet juttat, esetleg őt mitologikus formában, akár totemállatként szerepelteti. A probléma ismereteink jelenlegi állása szerint nem dönthető el, mivel kiragadott példák alapján bármelyik felfogás igazolhatónak látszik. Kielégítő következtetésekhez csak olyan „cross-cultural" vizsgálat után lehetne jutni, amely felmérné: van-e korreláció a mitológiai rendszerek vagy ezek szüzséi és motívumai, valamint a leszármazás matri-, ill. patrilineáris rendszerei, intézményei között.[132]

[129] A matrilineáris társadalmi rendszer klasszikus példájaként említhető iroquoisoknál a szenekák nyolc nemzetsége a következő totemisztikus neveket viselte: Farkas, Medve, Teknősbéka, Hód, Szarvas, Szalonka, Kócsag, Héja. (MORGAN, L. H. 1961. 65.) De idézhetjük J. P. AVERKIJEVÁT is az ugyancsak matrilineáris északnyugati indiánok totemizmusáról; náluk ugyancsak nemi megkülönböztetés nélküli állatnevekkel találkozunk. (1982.)

[130] LÜKŐ G. 1965.

[131] Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a SOLYMOSSYra hivatkozók általában figyelmen kívül hagyják 1926-ban publikált tanulmányát, amely szöges ellentétben áll korábbi matriarchális teóriájával.

[132] Ugyanezeket az elvi megfontolásokat ajánljuk KÉPES Géza figyelmébe is. (1976a, b.)

Csak egyetlen konkrét megjegyzés még LÜKŐ tanulmányának zárórészéhez. Matriarchális felfogása alátámasztására itt említi, hogy „csak a lányok követték anyjuk nemzetségi rendjét, a fiúk a másik frátria tagjai lettek", majd abból a motívumból kiindulva, hogy Nyúl-fiú először a *mosz*-frátria tagja volt és eltűnése után medveként jelent meg, úgy vélekedik, hogy „feleségének a frátriájába lépett át és annak nemzetségéhez költözött".[133] Nincsen azonban adatunk arról, hogy bármely társadalomnál ilyesmi ismeretes lenne: fiúk és lányok *mindig* abba a frátriába és nemzetségbe tartoznak, mint apjuk vagy anyjuk, és tagságukat egész életükben megőrzik; sehol nem fordul elő, hogy a lányok anyjuk, a fiúk pedig apjuk unilaterális csoportjából házasságuk alkalmával másik csoportba lépnének át. Ez alól csupán az adopció esetei képeznek kivételt. Nem hisszük azonban, hogy a szóban forgó motívumokból erre lehetne következtetni.

A fentiek alapján úgy gondoljuk, megalapozott a következtetés: *a magyar társadalomnak sem az uráli korszakban, sem történeti fejlődésének későbbi menetében nem volt olyan szakasza, amelyre a matrilinearitás lett volna jellemző.*

IRODALOM

ABERLE, David F.
1961 *Matrilinear Descent in Cross-cultural Perspective.* In: GOUGH, J. and D. M. SCHNEIDER (eds.) Matrilinear Kinship, 655—727. Berkeley/Los Angeles

AVERKIJEVA, J. P.
1982 *Indiánok Észak-Amerikában.* Budapest

BACHOFEN, Johann Jakob
1861 *Das Mutterrecht.* Basel. (Magyarul in: *A mítosz és az ősi társadalom.* 1978. Budapest)

BARTHA Antal
1977 *Társadalom és gazdaság a magyar őstörténelemben.* In: Magyar őstörténeti tanulmányok 23—44. Budapest
1983 Kézirat

BÁRCZY Géza
1975 *A magyar nyelv életrajza.* Budapest

BELLWOOD, Peter
1978 *Man's Conquest of the Pacific. The Prehistory of Southeast Asia and Oceania.* Auckland/Sydney/London

BEÖTHY Leó
1882 *A társadalmi fejlődés kezdete.* I—II. Budapest

BERZE NAGY János
1927 *A csodaszarvas mondája.* Ethnographia XXXVIII. 65—80. 145—164.

BODROGI Tibor
1954 *Megjegyzések* VÉRTES László: *Az őskor társadalmának néhány kérdéséről* c. tanulmányához. Ethnographia LXXX. 89—105.
1957 *A néprajzi terminológia kérdéséhez.* Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok. Ethnographia LXVIII. 1—55.
1975 *Die Gesellschaftsorganization der finnisch-ugrischen Völker.* In: Congressus Quartus Internationalis Fenno Ugristarum Budapest. Pars. 1. 103—120. Budapest

CSERNYECOV, V.
1949 *Adalékok az obi ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez.* Budapest

DARWIN, Charles
1961 *Az ember származása és a nemi kiválasztás.* Budapest

ELEK Péter—GUNDA Béla (et alia)
1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon.* Kemse község élete. Budapest

[133] LÜKŐ G. 1965. 84—85.

Erdélyi István
1960 *A honfoglaló magyarság régészeti emlékanyaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről.* Archaeologiai Értesítő (87) 169—176.
Faragó Tamás
1983 *Háztartás, család, rokonság.* Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján. Ethnographia XCIV. 216—254.
Fél Edit
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* Budapest
1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása.* A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest
Fluehr-Lobban, Carolyn
1979 *A Marxist Reappraisal of the Matriarchate.* Current Anthropology (20) 341—359. (hozzászólásokkal)
Fodor István
1975 *A finnugor régészet fő kérdései.* In: Uráli népek. 47—74. Budapest
Friedrich, Paul
1966 *Proto-Indo-European Kinship.* Ethnology 5. 1—36.
Goody, Jack
1969 *Indo-European Kinship.* In: Comparative Studies in Kinship. 235—239. London
Guhr, Günter
1981 (Címszó) In: Handbuch, Wirtschaftsgeschichte. Berlin
Gulya János
1968 *Számon tartották-e őseink az anyaági rokonságot?* Magyar Nyelv LXIV. 402—407.
Hajdú Péter
1953 *A magyarság kialakulásának előzményei.* Nyelvtudományi Értekezések 2. Budapest
1962 *Finnugor népek és nyelvek.* Budapest
Hajdú Péter—Domokos Péter
1978 *Uráli nyelvrokonaink.* Budapest
Herrmann, Antal
1907 *Másik atyám.* Ethnographia XVIII. 360.
Hóman Bálint
1921 *Társadalomtörténeti terminológia.* Társadalomtudomány I. 531—543.
1925 *A magyar hun-hagyomány és hun-monda.* Budapest
Hóman Bálint—Szekfű Gyula
1935 *Magyar történet.* I. Budapest
Illés József
1907 *A magyar állam szervezete a honfoglaláskor.* In: Csánki D. (szerk.): Árpád és az Árpádok. Budapest 1907.
Inglis, Gordon B.
1970 *Northwest American Matriliny: The Problem of Origins.* Ethnology IX. 149—159.
Karjalainen, K. F.
1913 *Wie EGO im ostjakischen die verwandten benennt.* Finnisch-Ugrische Forschungen (13) 208—285.
Katona Imre
1965 *Zur Frage der finnisch-ugrischen Schicht der ungarischen Volksdichtung.* Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars. II. 168—177.
1977 *Őstörténetünk kérdései a szociálantropológia megvilágításában.* In: Magyar őstörténeti tanulmányok. 189—210. Budapest
Képes Géza
1976a *A magyar ősköltészet nyomairól.* In: Az idő körvonalai. 7—115. Budapest
1976b *Naiv eposz és ősi mesemondás.* In: Az idő körvonalai. 116—125. Budapest
Király György
1980 *A magyar ősköltészet.* In: A filológus kalandozásai. 5—113. Budapest
Klaniczay Tibor (szerk.)
1964 *A magyar irodalom története 1600-ig.* (A magyar irodalom története I.) Budapest
Korenchy Éva
1970 *Ara 'Bruder der Mutter'.* Nyelvtudományi Közlemények 72. 423—429.
Koszven, M. O.
1950 *Matriarchátus. Az anyajog kérdésének története.* Budapest

KRADER, Lawrence
1962 *Peoples of Central Asia.* Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Bloomington
1963 *Social Organization of the Mongol—Turkic Pastoral Nomads.* Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. The Hague
KRIZA János
1956 *Székely népköltési gyűjtemény.* Budapest
KUBÍNYI László
1967 *Az ősi magyar társadalom anyai ágú származtatási rendjének kronológiájához.* In: A magyar nyelv története és rendszere. 135—138. Nyelvtudományi Értekezések 58.
KUMMER, Hans
1975 *Sozialverhalten der Primaten.* Heidelberger Taschenbücher. Bd. 162. Berlin/Heidelberg/New York
LÁNCZY Gyula
1881 *A faluközösség eredete.* In: ZSIGMOND Gábor: Az ősi társadalom magyar kutatói 224—332. 1977. Budapest
LÁNG János
1978 *Az őstársadalmak.* Budapest
LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest
1971 *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai.* Budapest
LESSER, A.
1929 *Kinship Origins in Light of Some Distributions.* American Anthropologist (31) 710—730.
LOWIE, Robert H.
1948 Social Organization. New York
LŐRINCZI Réka
1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai.* Bukarest
LUBBOCK, Sir John
1865 *Pre-Historic Times.* London. Magyarul: *A történelem előtti idők.* 1876. Budapest
LÜKŐ Gábor
1965 *Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban.* Ethnographia LXVII. 32—85.
MAINE, Sir Henry Sumner
1861 *Ancient Law.* London. (Magyarul: *A jog őskora.* 1875. Budapest)
MARÓT Károly
1945 *Survival és Revival.* Ethnographia LVI. 1—9.
MÁRK Tamás
1977 *Über das System der Verwandschaftsnamen im Samojedischen.* Finnisch-Ugrische Forschungen XLII/1—3. 148—162.
MCLENNAN
1865 *Primitive Marriage.* London
1876 *Studies in Ancient History.* London
MELOTTI, Umberto
1981 *Towards a New Theory of the Origin of the Family.* (With Comment.) Current Anthropology (22) 625—638.
MESTERHÁZY Károly
1967 *Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád.* A debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyve 131—178. Debrecen
1980 *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Budapest
MILLER, M.
1953 *Greek Kinship Terminology.* Journal of Hellenic Studies 73. 46—52.
MOLNÁR Erik
1949 *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig.* Budapest
MORGAN, Lewis, H.
1877 *Ancient Society.* New York. (Magyarul: Az ősi társadalom. Budapest 1961.)
1881 *Houses and House-Life of the American Aborigines.* Contributions to North American Ethnology IV. Washington

MUNKÁCSI Bernát
1894 (Megjegyzés NAGY Géza közléséhez.) Ethnographia V. 275—276.
1907 (Megjegyzés HERRMANN Antal közléséhez.) Ethnographia XVIII. 360.
1931 *Szerencséd, hogy anyádnak szólítottál.* Ethnographia XLII 86—87.
MURDOCK, George Peter
1937 *Correlations of Matrilinear and Patrilinear Institutions.* In: Studies in the Science of Society presented to Albert Galloway Keller. Ed. by G. P. MURDOCK. New Haven
1949 *Social Structure.* New York
1957 *World Ethnographic Sample.* American Anthropologist (59) 661—687.
NAGY Géza
1894 *Nőrablás emlékei a magyarságnál.* Ethnographia V. 272—275.
NIZSALOVSZKY Endre
1963 *A család jogi rendjének alapjai.* Budapest
NYÁRY Albert
1909 *Piliny néprajzi vázlata.* Néprajzi Értesítő X. 129—152.
PAIS Dezső
1959 *Totem-halmozás Álmos vezér származása körül?* Magyar Nyelv LV. 76—80.
PERL, Soma
1894 *A nőrablás a magyarságnál.* Ethnographia V. 350—351.
RADCLIFFE-BROWN, A. R.
1950 *Introduction.* In: RADCLIFFE-BROWN, A. R. and D. FORDE (eds.) African Systems of Kinship and Marriage. 1—85. Oxford University Press.
1952 *The Mother's Brother in South Africa.* In: Structure and Function in Primitive Society. London
SEBESTYÉN Gyula
1904 *A magyar honfoglalás mondái.* I—II. Budapest
SERVICE, E. R.—M. D. SAHLINS—E. R. WOLF
1973 *Vadászok, törzsek, parasztok.* Budapest
SOLYMOSSY Sándor
1921 *A matriarchátus nyomai a folkloreban.* Társadalomtudomány (I) 136—146.
1926 *Az ethnológia tárgyköre és módszere.* Ethnographia XXXVII. 1—19.
1942 *A magyar csodaszarvas monda.* Magyarságtudomány I. 157—175.
STARCKE, C. N.
1888 *Die primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwickelung.* Leipzig
STEINITZ, Wolfgang
1974 *Das System der finnisch-ugrischen Verwandtschaftstermini.* Ethnographische-Archäologische Zeitschrift (15) 1—26.
SZABÓ László
1980 *A magyar rokonsági rendszer.* Studia Folkloristica et Ethnographica. 4. Debrecen
1982 *A jász etnikai csoport.* II. A jászság társadalomnéprajza a XVIII—XIX. században. Szolnok
SZEMJONOV, Ju. I.
1973 *Hogyan keletkezett az emberiség?* Budapest
1979 *More on Marxism and Matriarchate.* Current Anthropology (20) 816—820.
SZENDREY Ákos
1936 *A matriarchátus nyomai a magyar népi családnevekben.* Nyelvtudományi Közlemények 422—426.
SZÉKELY György
1967 *Magyarország története.* I. Budapest
SZOKOLOVA, Z. P.
1976 *Problema roda, fratrii i plemeni u obskih ugrov.* Szovjetszkaja Etnografija 13—38.
TAGÁNYI Károly
1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről.* Néprajzi Könyvtár Új Folyam 1. füzet. A Magyar Néprajzi Társaság Kiadása. Budapest
TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest
TIMON Ákos
1902 *Magyar alkotmány és jogtörténet.* Budapest

TYLOR, Edward, B.
1889 *On a Method Investigating the Development of Institutions.* Applied to Laws of Marriage and Descent. Journal of the Anthropological Institute (18) 245—369.
VÁVRA, Klára
1965 *Principles of Classifying the Names of Relationship in Mansi.* Szovjetszkoje Finno-ugrovedenije I/2 107—115.
VOIGT Vilmos
1977 *Folklorisztika és őstörténet.* In: Magyar őstörténeti tanulmányok. 305—318. Budapest
WALLIS, W. D.
1918 *Indo-Germanic Relationship as Historical Evidence.* American Anthropologist. (20) 419—431.
WESTERMARCK, Edward
1891 *The History of Human Marriage.* London—New York (Rövidített magyar kiadása: *Az emberi házasság története* Budapest, 1910.)
WHITE, Leslie A
1939 *A Problem in Kinship Terminology.* American Anthropologist (41) 566—573.
ZICHY István
1923 *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.* A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 5.
ZSIGMOND Gábor (szerk.)
1977 *Az ősi magyar társadalom magyar kutatói.* Budapest

Tibor Bodrogi

HUNGARIAN MATRIARCHY?

Facts and Problems

(Abstract)

The problem of the relative chronology of matriarchy and patriarchy can be traced back in literature to more than a hundred years: to the works of L. J. BACHOFEN entitled *Das Mutterrecht* (1861) and of H. S. MAINE's *Ancient Law* (1961). In the Hungarian history of sciences historians unanimously hypothesized the patriarchal social structure of Ugrians for along time; whereas the majority of ethnologist stood for matriarchy. The situation was changed after 1945, when the well-known historian, Erik MOLNÁR stood for the primacy of matriarchy (matrilinear descent) in ancient Hungarian history, mainly on the basis of F. ENGELS's work *The Origin of Family, Private Property and the State.* His views were almost entirely accepted by Hungarian research and current interpretations of prehistory still hold the idea that the period spent in the Ural region was still characterized by matrilinear clans, and the shift to patriarchy took place only in the Bronze Age. The views of individual researchers are presented by the author in the introductory part of his paper.

In the second part entitled *Preliminary Remarks* the author corrects some frequent mistakes. Thus he clarifies the concepts of kinship and lineage, the relationship of clan and family; he points out that we have no data about the existence of gynaecocracy in early societies therefore the usage of the term matrilineal descent is a more correct one.

The first problem he studies in universal framework is the correlation of the individual levels of production with the matri- or patrilinear order of descent. He draws the conclusion that the supposition of matrilinear descent as an universal stage of development which had general priority cannot be verified.

In the next part the author surveys the social organization of the Siberian and Central Asian societies. By studying the place of subsistence, descent and post-marital settlement he states that in the region involved exclusively bilateral and patrilinear descent can be found. He does not see any reason why the societies under survey would have shifted from the matrilinear system to the patrilinear one. From this he draws the inference that it is not necessary to suppose an initial matriarchy in the case of the Ugrians.

The same is indicated by the study of the terminology of kinship. Actually the societies of the region have a terminology of the type of Eskimo and Omaha, and the Iroquois type is only found among the Gilyaks: actually the Eskimo type indicates a bilateral, and the Omaha type a patrilinear descent, whereas in the case of the Iroquois both matrilinear and patrilinear descents can be supposed. Numerical proportions of the terms of patrilinear and matrilinear descent again point towards a patrilinear system.

In the closing part *(The Survivals)* the author analyses those social and folkloric phenomena from which some ethnographers drew the inference that the Ugrians and Hungarians had a matrilinear descent. He proves that the avunculate hypothesized by STEINITZ can be found amoung the patrilinear peoples as well; and the name giving customs can be interpreted in folklore research differently from that of SZENDREY. The prominent role attributed to women or to the female element can be explained by the joint role of the two sexes.

He states in summary that Hungarian society did not have such a historical period either in the Uralian times or later which was characterized by matrilinear descent.

Éva Veronika Huseby-Darvas

Közösség és identitás Cserépfaluban*

A probléma

Manapság világszerte fontos téma a hagyományos kultúra felbomlása a radikális társadalmi, gazdasági és politikai változások közepette. Ez a hirtelen felbomlás egyének és társadalmi csoportok számára egyaránt súlyos problémákat okoz. A társadalmi kapcsolatok és intézmények gyors és gyökeres változása évszázados kulturális stratégiákat tesz alkalmatlanná és elavulttá. Mivel e hagyományos stratégiák a kultúrában — az eszmékben, értékekben, normákban, viselkedési mintákban, valamint nyelvi és más szimbolikus kifejezésekben — egészet alkotnak, az új stratégiák nem alakulhatnak ki máról holnapra. Mégis, ahogy többen (DURKHEIM 1964, MERTON 1957, GOODE 1978, LEVENDEL—TERESTYÉNYI 1984) rámutattak, anómia, deviancia és a társadalom felbomlása okkal lehet az eredménye annak, ha az egyének és társadalmi csoportok nem tudnak gyorsan új, megfelelő és odaillő kulturális stratégiákat létrehozni.

Az antropológusok egy ideje már felismerték, hogy az identitásfogalom jól használható egyrészt a társadalmi folyamatok, másrészt a radikális társadalmi változások vizsgálatában és elemzésében. (Tekintettel az ide vonatkozó könyvtári irodalomra, itt csak néhány művet említünk: BARTH 1969, 1975, COHEN, A. 1974, COHEN, Y. 1969, FITZGERALD 1973, POSTAL 1965, ROBBINS, 1973, SCHWARTZ—MERTEN 1968.) Ennek ellenére — ahogy azt például BLU (1977) és FITZGERALD (1973) megállapította — még nem eléggé világos az identitás szerepe a társadalmi folyamatokban. A zavart szemléltetiés súlyosbítja, hogy nélkülözzük a nehezen megragadható identitásfogalom átfogó és általánosan használható definícióját, valamint hogy jobbára hiányzanak az összehasonlító vizsgálatok. Igen kevés munka fordított figyelmet eddig a társadalmi változások és az identitás viszonyára azokban a rurális közösségekben, amelyek komplex társadalmak részei (A. COHEN 1982 és L. MANNINEN 1982. 29—41 figyelemre méltó munkák e téren). A szocialista társadalmakról szóló és egyre szaporodó publikációk között egyáltalán nincs olyan tanulmány, amelyik ezzel a témával foglalkozna. Leginkább még az etnikai identitást vizsgálták az antropológusok. A jelen kísérlet számára ezért néhány ilyen munka jelenti az elméleti tájékozódás legfőbb forrását.

* A szerző *Community Cohesion and Identity Maintenance in Rural Hungary: Adaptation to Directed Social Change* című doktori disszertációjának első fejezete, amit a University of Michigan, Ann Arbor, Antropológiai Departmentje számára készített 1983-ban, s amire meg is kapta a doktori címet.

A történelmi környezet: a magyar paraszti társadalom

A magyar paraszti társadalom rendkívül alkalmas arra, hogy elemezzük azt a folyamatot, melynek során a gyors társadalmi változások közepette új kulturális stratégiák jönnek létre. Ahogy az Elbától keletre fekvő legtöbb ország, úgy Magyarország is alapvetően különbözik Nyugat-Európától több okból: (1) az országnak súlyos öröksége volt a második jobbágyság korszaka a XVI—XIX. században; (2) az 1848-as jobbágyfelszabadítást sajátos történeti fejlődés követte, mely egészen 1945-ig tartott; (3) a második világháború óta a kormányzati rendszer erősen központosított; (4) a negyvenes évek vége óta radikális társadalmi, politikai és gazdasági változások alapvetően és célzatosan átformálták a társadalmat.

A második világháború után bevezetett társadalmi, gazdasági és politikai irányvonalak a szovjet mintát követték. A többi szocialista társadalomhoz hasonlóan, ezek az elvek és központi rendelkezések az intenzív iparosítással, urbanizációval és a kollektivizálással együtt, alapjaiban változtatták meg a hagyományos paraszti életet, társadalomszervezetet és értékeket, miközben százezrek változtattak foglalkozást és kerültek új társadalmi szerepekbe.

A vidék

A regionális jellegzetességek és a most vázolt országos történelmi fejlődés az északkelet-magyarországi paraszti társadalomnak néhány olyan vonást adtak, amelyek kiválóan alkalmassá teszik azt a jelen vizsgálat számára. E dombos, szegény, visszamaradott terület falvai hosszasan őriztek egy archaikus jellegű paraszti kultúrát (Fél—Hofer 1969. 18). A környékre egyrészt jellemző a kelet-európai mozaikszerű etnikai változatosság, másrészt szokatlan a nemzetiségi és néprajzi csoportok sajátos összetétele. Ebben az ökológiailag átmeneti zónában, ahol a társadalmi és gazdasági fejlődés igen korlátozott volt, a gazdasági stratégiák és a különféle identitások kiformálása, állandósítása és megnyilatkozása szempontjából jelentős szerepet játszottak a régi társadalmi és gazdasági kapcsolatok a különböző magyar népcsoportok (mint a matyók, palócok és barkók) között éppúgy, mint ezeknek a szlovák és rutén népességgel való kapcsolatai.

A nyomorúság nagyszámú parasztot kényszerített arra, hogy időszakosan másutt vállaljon mezőgazdasági bérmunkát. Az ország kapitalista fejlődésének korszakában, a XIX. század vége és a második világháború között fejlődött az ipar, a bányászat és az építőipar, ami a korábbi jobbágyok ezreit tette kettős jövedelmű, rendszeresen ingázó parasztmunkásokká. Az 1880-as éveket követően az Osztrák—Magyar Monarchián belül Északkelet-Magyarország volt a Nyugat-Európába és Észak-Amerikába irányuló kivándorlás egyik fő forrása. Fontos viszont megjegyezni, hogy a kivándorlás gyakran ideiglenes volt, mivel a legtöbben csak pénzt keresni mentek ki, hogy aztán visszatérjenek falujukba, földet vegyenek, építkezzenek és újra kezdjék hagyományos életüket. Így tehát egészen 1941-ig, illetve 1945-ig a másutt vállalt munka a legtöbb esetben megerősítette a föld-, család- és közösségközpontú értékeket és életstílust.

A falu

Cserépfalu körülbelül 160 kilométerre északkeletre van Budapesttől. A település a Bükk hegység déli lejtőin fekszik, abban az ökológiailag átmeneti zónában, ami az Északi-középhegységhez tartozik. A mintegy 500 háztartásban élő 1400 lakos többsége református, ahogy azok voltak elődeik is már négyszáz éve. A bennszülött falubeliek *magyar*nak vallják magukat, és kifejezetten megkülönböztetik magukat a környező többi magyar népcsoporttól, mint a római katolikus *matyók*tól, *barkók*tól és *palóc*októl (bár Bakó Ferenc egyes kulturális vonások, mint a hajnalporgolás meglétét palóc jellegzetességnek találja), nem különben a közeli, szlovák lakosságú Répáshutától. A falu bennszülöttei *cserépi*nek, *cserépiek*nek nevezik magukat. A *cserépiség* nyílt és gyakori hivatkozást jelent a közös ősökre, a speciális kulturális örökségre és a földrajzi helyre, vagyis a közösséghez való tartozásra. (A közösség a tanulmány során mindvégig a falut jelenti, mert a mi-tudat nyilvánvaló megléte és gyakori kifejezései ezt indokolttá teszik.) Bár a falusiak esetenként kifejezik nemzeti, regionális, falun belüli csoportokhoz kapcsolódó és férfi vagy női identitásukat is, mégis leggyakrabban a cserépfalui közösséghez való tartozást emelik ki.

A falu közigazgatási területe 44,64 négyzetkilométer, ebből 1,16 a beépített terület. (*BAZ megye adatai 1981.* 602.) A faluban magában körülbelül 500 ház és néhány középü-

let áll. A nagy református templom a falu közepén található. Közelében helyezkednek el a középületek és intézmények: az óvoda, az általános iskola, a tanácsháza, öt kisebb üzlet, a könyvtár, a posta, a kocsma és a presszó, a kultúrház, az orvosi rendelő stb. A faluban 1959 óta — 14 háztartást kivéve ma már minden házban — van villany. 1980-ban 343 háztartásban volt tv (uo.).

A kevés és rossz föld Cserépfaluban az 1860-as évek óta nem biztosítja a népesség megélhetését. A falubeliek nagy része máshová szegődött el summásnak és emellett részt vett különböző helyi jövedelemkiegészítő tevékenységekben is, mint a kőfejtés, a mészkő- és szénégetés, erdei termékek gyűjtögetése, valamint a fuvarozás és piacozás. A második világháború óta a férfiak nagyobb része a városokba ingázik és az iparban dolgozik, míg a nők közül sokan az 1970-es évek eleje óta a helyi könnyűipari üzemekben dolgoznak. Emellett ma is megtalálható a legtöbb hagyományos gazdasági tevékenység.

Mennyire jellemző a magyar falvakra Cserépfalu? Jó néhány szociológiai változó szempontból — mint amilyen a méret, a foglalkozási szerkezet, infrastruktúra — reprezentatív, kicsi, közönséges falu. ERDEI (1941. 78.) osztályozásában, amely a falvak történelmi kontinuitását veszi alapul, Cserépfalut valószínűleg az *ősi falvak* közé lehetne besorolni, habár megtalálhatók benne a *szabályos falu* és a *proletarizálódott falu* egynémely jellemzői is. LETTRICH (1982. 46—47) rendszerezésében Cserépfalu 1000 és 2000 közé eső lakosságszámával kis falu lenne. ENYEDI (1980. 16) beosztása szerint Cserépfalut átlagos falunak vehetjük.

Cserépfalu társadalma és kultúrája sokkal egységesebbnek és hagyományosabbnak tűnik, mint a leírások alapján a magyar falvak közül sok másé, ámde fel lehet vetni azt a kérdést, hogy a falu vajon igazán jellemző és tipikus-e a többi mezőgazdasági településhez képest. Cserépfalu a magyar paraszti kultúra egy jellegzetes változatát képviseli. Sok hasonlóság áll fenn közte és Átány között, amit FÉL Edit és HOFER Tamás vizsgált (a történelmi kontinuitás, a majdnem teljes vallási egységesség, a kálvinista erkölcs és Sárospatak szellemének hatása egy döntően katolikus környezetben, az endogám tendenciák stb.). *Mutatis mutandis* az ő következtetésük Cserépfalura is áll: „az emberi kapcsolatok hálózata, amely a rokonság, szomszédság, barátság és a gazdasági együttműködés változatos sorát foglalja magában, zártabb és erősebb ... mint a legtöbb magyar faluban" (1969. 380).

A falu lakói viszont minden más közösségtől megkülönböztetik magukat, és hangsúlyozzák falujuk szépségét és páratlanságát. Ez persze a falusiak között általános jelenség, nemcsak Magyarországon, hanem bárhol másutt is.

Elméleti tájékozódás: áttekintés

Az identitás mint elemző és módszertani fogalom új jövevény a társadalom- és viselkedéstudományokban. 1950-ig alig használták, amikor is GLEASON (1982. 31) szerint Erik ERIKSON „világra segítette a kifejezést" az észak-amerikai etnicitással kapcsolatban. Ezután ERIKSON mintegy „nemzetközi szerzői jogot szerzett az identitás szóra", ahogy ISAACS látja (1974. 19). Valóban, egészen 1968-ig a kifejezés hiányzott a társadalomtudományi szótárakból és enciklopédiákból.[1]

Ahogy az már sok egyéb hasznos elméleti rendszerrel megtörtént, az identitásfogalom különböző megfogalmazásai is más tudományokból kerültek át az antropológiába. Az identitásfogalom gazdag irodalmából itt csak egy kicsi és válogatott részt tekintünk át, mert e tanulmánynak nem célja, hogy átfogó képet adjon az identitásfogalomról és a hozzá kapcsolódó filozófiai, a pszichológiai és a szociológiai fogalmakról. Ugyancsak nem foglalkozom azokkal az antropológiai felfogásokkal, amelyek például a lélek és az identitás kapcsolatával foglalkoznak (l. ROBBINS 1973. PATAKI 1982).

[1] Lásd viszont az *identifikáció* (identification) meghatározásait: GOULD—KOLB 1964. 314—315, READING 1977. 104, ZADROZNY 1959. 157. Az *identitás* (identity) szó először a Nemzetközi Társadalomtudományi Enciklopédiában (SILLS 1968. 61—65) jelent meg, ahol ERIKSON dolgozta ki anélkül, hogy világos meghatározását adta volna a fogalomnak.

Megjegyzendő mindenesetre, hogy William JAMES korai állítása, mely szerint az egyénnek „annyi különböző társadalmi énje van, ahány különböző embercsoport véleményére tekintettel van" (1890. 294), alapvető tétele az identitás helyzeti váltásaival foglalkozó későbbi tanulmányoknak. G. H. MEAD-nek (1934) az a felfogása, hogy az én, a pszichikum és a társadalom, a társadalmi érintkezés terméke, illetve hogy az én-t felosztja „felépített én"-re (az „objektív" vagy társadalmi én, amely a társadalmi státusok csoportjából származik és mások szemében, érzékelésében, viselkedésében jelenik meg) és „reaktív én"-re (személyes, szubjektív én, amely szabadon és függetlenül választ a társadalmi érintkezés során), ugyancsak jellegzetes előfutára volt néhány identitáselméletnek, amelyekkel itt foglalkozom. A társadalmi identitásról és csoportos interakciókról szóló későbbi munkákban gyakran meghúzódik, ha nem is mindig eléggé kidolgozottan, MEAD „általános másik" és „konkrét másik" fogalma, valamint C. H. COOLEY „tükrözött én" fogalma.

ERIKSONnak az identitásról szóló munkájában mégis az antropológusok játszottak meghatározó szerepet. Az ő műve egész gondolkodásmódot fejlesztett ki, a társadalmi struktúra identitásszerkezetét állítva középpontba.

Társadalmi struktúra és identitáselmélet

Alapvető, bár nem mindig kellően kimunkált tétele az úgynevezett strukturális identitáselméletnek — amit ERIKSON alapvetése után többek között LICHTENSTEIN (1961), DE LEVITA (1965), ZAVALLONI és LOUIS-GUERIN (1979) TAJFEL és TURNER (1979) fejlesztett tovább —, hogy párhuzam van a szubjektív-lelki-individuális identitás és az objektív-társadalmi-csoportszerkezet között. Az identitást ennélfogva nem elegendő csupán mint pszichológiai vagy mint szociológiai-antropológiai fogalmat elemezni. Az identitás sokkal inkább az egyik legfontosabb közvetítő struktúra az egyén és a társadalom között (HOLZNER és ROBERTSON 1980. 14 skk.). A hangsúly azon az állandó, kölcsönös és dinamikus viszonyon van, amely az egyéni identitás, a történeti folyamatok és az adott társadalmi struktúra között fennáll.

A gyors társadalmi változások és az etnicitás kapcsolata vezette ERIKSONt a következő megállapításra: „olyan történelmi helyzetben általánosítjuk elméleti síkon az identitás kérdéseit, amikor azok problémává lettek, hiszen olyan országban tesszük ezt, amely megkísérli, hogy a folytonos bevándorlók magukkal hozott identitásai helyébe egy szuper-identitást fejlesszen ki; és olyan korban, amikor a rohamosan terjedő elgépiesedés már szülőhazájukban is egyre jobban fenyegeti ezeket a lényegében agrár- és patrícius identitásokat" (ERIKSON 1950. 282). Hozzáteszi, hogy „az identitás vizsgálata ma tehát éppoly létfontosságúvá válik, mint a szexualitásé volt FREUD idejében".

A társadalmi és történelmi tényezők szerepének kezdeti hangsúlyozása kulcsfontosságú volt a fogalom későbbi fejlődése szempontjából. A pszichológus ERIKSON,[2] akire az antropológusok is erősen hatottak, kifejlesztette az iden-

[2] Mint fiatal bécsi művész, ERIKSON „először egy kis amerikai iskolában került kapcsolatba gyerekekkel" (l. 1950. 17). Anna FREUD tanítványaként elvégezte a bécsi Pszichoanalitikai Intézetet, majd mint gyermek-pszichoanalitikus kezdte pályáját. Ausztriát a harmincas években hagyta el annak az értelmiségi kivándorlásnak a keretében, amelynek Laura FERMI (1968) adta kiváló elemzését. A Harvard Pszichológiai Klinikán kezdett dolgozni, és évek során át „nagy hatást gyakorolt (rá) sok beszélgetés Ruth BENEDICT-tel, Martin LOEBbel, Margaret MEADdel" (uo. 17). Mindezek a tényezők együttesen meghatározó szerepet játszottak abban, hogy egész később munkásságát az identitás problémáinak szentelte.

titásnak egy összehasonlító, kultúraközi távlatát (l. 1950., 1968a, 1968b, 1974., 1975). A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején csatlakozott több etnográfiai kutatócsoporthoz is, amiket Scudder MEKEEL és Alfred KROEBER vezetett, így ismerkedett meg a néprajzi terepmunkával (ERIKSON 1950. 27). E kutatások célja a sziú és yurok indiánok életmódjának és kultúrájának vizsgálata volt. ERIKSON itt főképp két elem: a csoportidentitás és a történeti átalakulás fontosságára ébredt rá. Egyfelől az e csoportokra kívülről rákényszerített jelentős társadalmi és gazdasági változások ellenére megmaradtak jelentős közös társadalmi és kulturális minták. Közvetlen kapcsolat volt e modellek és az emberek eszméi, világnézete és attitűdjei között. E törzsek tagjai meg voltak győződve arról, hogy a csoport életének és identitásának hosszantartó folytonossága elválaszthatatlan és megkülönböztethetetlen egyéni életüktől. Másrészt a hatalmas társadalmi és történelmi változások az egyének és a csoport életében is sok mindent lerombóltak. Ahogy például a bölényvadászat, a sziúk fő gazdasági tevékenysége megszűnt, feszültségek támadtak a csoportidentitásban, az életmódban és a gyermeknevelés módjában. Ezután újabb nehézségek támadtak a csoport és az egyének közti viszonyban, ami összekuszálta az identitás kifejlődését. Ennek egyik jele volt a mindent betöltő általános apátia a sziúk között. ERIKSON ezt úgy értelmezte, mint az egyén és közössége közötti tartalmas és folyamatos párbeszéd megszakadásának egyenes következményét. Ha a csoport identitása szétzilálódik, vagy problematikussá válik, lehetetlenné válik ez a párbeszéd, és elbizonytalanodik az egyéni identitás belső alapja és külső vonatkozási rendszere is.

Összefoglalva ERIKSON gondolatait: (1) Bizonyos értelemben az egyéni identitás rokon a csoportidentitással; (2) a személyes identitás és az élettapasztalatok szempontjából döntő fontosságú néhány meghatározott és állandó kapcsolat az egyén és az őt körülvevő társadalom között; (3) az identitás elemzésének egyaránt tekintettel kell lennie a társadalom és az egyén átalakulásaira és történelmére. ERIKSON különbséget tett a társadalmi-történelmi, valamint az egyéni fejlődésfolyamatok között. Ez utóbbi az egyénnek a valamennyi társadalomban meglevő társadalmi-kulturális intézményekkel való szoros és életre szóló kapcsolataira alapozódik.

Paradox módon ERIKSON későbbi munkái a serdülő és ifjúkori identitásra összpontosítottak. Még ha azt állította is, hogy az identitás fejlődése egy életen át tart, mégis a serdülő- és ifjúkort tartotta annak a szakasznak, amikor az identitás „életre szólóan" kiformálódik és megszilárdul. Néhány kritikusa, például PATAKI (1982. 261) ezt nevezi „ifjúkori fatalizmusnak", szembeállítva FREUD „csecsemőkori fatalizmusával".

Antropológusok és szociológusok az identitásfogalomról és a társadalmi változásról: rövid áttekintés

Hogy áttekintsük az antropológia és szociológia identitásra és társadalmi változásra vonatkozó elgondolásainak alakulását, vessünk egy futó pillantást FIRTH társadalmi változás-modelljére. FIRTH (1954. 10) abból indul ki, hogy a társadalmat nem változatlan csoportok alkotják, amelyekben mindenki előre meghatározott szerepeket jár végig automatikusan a bölcsőtől a sírig, és hangsúlyozza, hogy az egyének folytonosan választanak a nem intézményesített, a stratégiai és az adaptív viselkedés között. A szerző szerint a radikálisan „modernizálódó" társadalmak négy fokozaton mehetnek keresztül: először egy

kezdeti hatás éri a társadalmat, amely csak kissé változtatja meg a társadalmi szerkezetet és értékeket, a viselkedést és a vélekedéseket, még ha meg is honosodnak új szerszámok, módszerek és termékek; másodszor megjelenik a társadalmi feszültség, ahogy a régi csoportértékeket felváltják az újakkal; harmadszor az önbizalom megerősödésének jeleként visszatér néhány hagyományos gyakorlat; negyedszerre létrejön a régi és az új értékek összhangja egy új, életképes társadalmi szervezet megszületése során. Bár FIRTH is látta, hogy a társadalmi és kulturális változás kielégítő elmélete megköveteli a finom, gyakran rejtett kulturális mechanizmusok vizsgálatát (FIRTH 1964), ezek természetét meglehetősen homályban hagyta. LERNER (1958) viszont világosan rámutatott, hogy a sokféle társadalmi identitás közötti választás és a célnak megfelelő használatuk igen hatékony kulturális adaptációs mechanizmust jelent mindazok számára, akik egy radikálisan változó társadalomban nem tudják elkerülni, figyelmen kívül hagyni vagy elvetni a kívülről érkező erőszakos hatásokat. Szemben azokkal, akiknek egy hagyományos társadalomban viszonylag kevés külső kapcsolatuk volt, a modern társadalmak sokféle és bonyolult „külső" kapcsolatokkal rendelkező tagjaiban tudatosabb az egyéni és csoportidentitás (BARTH 1975. 255, HANNERZ 1980. 225 skk.). Ennélfogva a hagyományos és modernizálódó társadalmakban kulcsfontosságú a különböző identitások fenntartása, megformálása, érvényesítése és kinyilvánítása az új társadalmi helyzeteknek megfelelően (BERGER–LUCKMANN 1964., KING 1973. 107). Ahogy az egyén mindenkor a leginkább odaillő társadalmi identitást választja, az „énmegjelenítés" olyan szimbolikus és viselkedési megnyilatkozások sorozatává válik, amely tudatos, megismerhető és megfigyelhető, és valószínűleg a társadalmi környezettől függően változik (GOFFMANN 1959).

Tradicionalizálódó, etnikai identitás és helyzeti váltások

Ha az identitás megformálódását és célszerű felhasználását meg akarjuk érteni, elemeznünk kell a hagyományos kulturális vonások és a hagyományos szóbeli és nem szóbeli szimbolikus rendszerek használatát. HOFER (1980. 147) érvelése meggyőz arról, hogy a kelet-európai paraszti népesség körében lezajlott folyamatok szempontjából ezek kulcsfontosságúak. Éppígy WOLF (1974. 47.) szerint is az emberek általában saját kultúrájuk valódi vagy elképzelt képét használják fel arra, hogy formálják és újraformálják magukat azok között a változások között, amelyek megbontják a hagyományos kapcsolatokat a család és közösség, a fiatal és öreg, a férfi és a nő között. A valamikor fontos, de többé már nem megfelelő identitás érzelmi, ideologikus és attitűd elemei ekképpen egy újonnan kiformált identitás szimbolikus építőköveivé változnak át (PATAKI 1982. 31). Az identitás kiformálásában és kinyilvánításában ezért a megrostált hagyományok és maga a tradicionalizáció folyamata központi és szerteágazó szerepet játszik. Egyrészt a tradicionalizáció biztosítja a folyamatos kapcsolatokat az egyén és a közösség között. Másrészt mint belső közösségi összetartó erő, kézzelfoghatóan és hatékonyan érvényre juttatja, megerősíti a csoport folyamatos fennmaradását. Végül pedig, mint meglevő vagy a csoport által érzékelt, való vagy vélt sajátos vonások, a hagyományok a külvilág számára is egy adott közösség vagy társadalom megkülönböztető jegyeiként szolgálnak (SHILS 1981).

Miközben a régi szerepek, intézmények és viszonyok felbomlanak, töredékesekké és össze nem egyeztethetőekké válnak, az egyének alkalmasabb

interakciós mintákat hoznak létre részben válogatással e hagyományos elemekből, részben azzal, hogy identitásukat helyzetenként váltják (A. COHEN 1974. 57—58). A legtöbb antropológus ezt az ingadozást nem az össztársadalom peremére való sodródás vagy a kivetettség jeleként magyarázza, hanem inkább úgy, hogy az etnikai identitás helyzetek szerinti váltása „a változó társadalmi helyzetekhez való pozitív alkalmazkodás egyik formája" (NAGATA 1974. 346). Mások rámutatnak, hogy ez az „ezerarcúság" ugyan előnyös alkalmazkodással jár a modern, bonyolult és gyorsan átalakuló társadalmakban, ám azon az áron, hogy jelentékeny mértékben elvész az egyén integritás-érzése (DE VOS—ROMANUCCI-ROSS 1975. 373). Megint mások városi és vidéki adatok egybevetése után arra jutottak (BERREMAN 1975., LOCKWOOD 1975., különösen 7. fejezet), hogy a megfelelő viselkedési minták hasonlóak TÖNNIES Gemeinschaft—Gesellschaft fogalompárjához. A falubeliek személyiségük „teljes identitásával" érintkeznek egymással, és ritkák az új interakciók. Ezzel szemben a városokban és a kevert etnikumok közti érintkezésben az idegeneknek és ismerősöknek meg kell találniuk azt a módot, hogyan érintkezhetnek egymással személyes vonatkozások nélküli helyzetekben. Itt a szereplők jelentékeny erőfeszítést tesznek azért, hogy felismerjék a helyzethez illő identitásokat és helyesen reagáljanak rájuk, tekintve, hogy az érintkezésben egy korlátozott, mindig változó „részleges identitásokból" álló készlettel gazdálkodnak.

BLU (1977. 263—286) ugyancsak az etnikai identitásra vonatkozóan figyelt föl a sztereotípiák jelentőségére ezekben a mi—ők kapcsolatokban. Meggyőzően bizonyítja, hogy a „másik" sztereotipizálása önmagában is hatékony típusa az identitásfogalomnak. A sztereotípiák „éppen azért, mert képesek fölkelteni a szenvedélyeket, azoknak, akik hisznek bennük, magyarázatot adnak arra, hogy *miért* olyanok az emberek, amilyenek, és nem csak azt mondják meg, hogyan azok, vagy éppen mifélék" (kiemelés az eredetiben, uo. 265.). Mivel a sztereotipizáló tárgyiasítja azt, amire vonatkoztatja, távolságot teremt önmaga és a sztereotipizált egyének között. E sztereotipizált képzeteket öröklöttnek, megváltoztathatatlannak és időtlennek tekintik azok, akik megalkotják és továbbfejlesztik őket, és ezért hiányzik belőlük a rugalmasság és a változás (uo. 279). BARTH (1969. 30, 117—134) megjegyzi, hogy a sztereotípiák az identitás informatív kulturális „címkéi", melyek jelentősen megkönnyítik a csoportok elkülönülését, kapcsolatait és érintkezését.

Az utóbbi évtizedben a cselekvő, a cselekvés és a jelentés *(meaning)* került előtérbe néhány angol és amerikai antropológus munkájában. Max WEBERre és George H. MEADre támaszkodva az irányzat elindítói a cselekvőt úgy határozzák meg, mint olyan társadalmi lényt, akinek identitása kulturálisan meghatározott, akinek önmagáról és másokról alkotott képe nem választható el a társadalmi intézményektől, szerepektől, státusoktól, és aki identitását mindig csoportszinten választja meg (BARNETT 1977. 270—291). Az ésszerű gazdasági és gyakorlati cselekvés elválaszthatatlan attól a sajátos környezettől, amelyben megvalósul, és nem vizsgálható önmagában, csupán konkrét megfigyelhető viselkedés formájában. A jelentést a „tevékenység kognitív keretének" tekintik (DOLGIN 1977. 18). „A kultúrában az emberek *megalkotják* önmagukat és másokat, valamint cselekedeteiket, hogy ebben mint értelmes keretben el tudják helyezni magukat és tevékenységeiket, és jelentőséget adjanak nekik" (KEMNITZER 1977. 308, kiemelés az eredetiben). Alapvető ebben a weberi *Verstehen*-fogalom — megérteni és értelmezni a cselekvő szubjektív szándékainak jelentését" (GERTH—MILLS 1958. 58) —, valamint BERGER és

LUCKMANN felfogása (1964. 65), mely szerint a jelentés, a megismerés, a tudás és a valóság mindig társadalmilag épül föl, van összeillesztve és szétosztva a cselekvők között.

Nyelv és identitás

Az újabb tanulmányok kiemelik a nyelv és identitás kapcsolatát FISHMAN (1980. 69—99) például ezt úgy fogalmazza, hogy a nyelv mint „érzéki élmény" „része a személyiségnek és a személyiségből fakad . . . összeköti a korábbi nemzedékeket a maiakkal", valamint hogy az egy adott helyhez kapcsolódó (nyelvhasználat) az identitásnak egy igen mélyen átélt érzetét állandósítja" (uo. 87). Mások (GUMPERZ et al. 1982) a társadalmi identitás kifejezésének és a nyelvnek a kapcsolatát vizsgálják, és rámutatnak arra, hogy az érintkezés szerepében nagy átalakulásokat idéztek elő azok a döntő változások, amelyek a modern, bürokratikus, ipari társadalmakon belül a társadalmi határainak természetében és jelentőségében végbementek. Ezzel együtt különféle nyelvi szimbólumok is létrejöttek, amelyek sokféle új identitás alapját képezik (uo. 6 skk.).

A paraszti közösségek átalakulása és az identitás

Míg az eddig idézett tanulmányok nagyrészt az etnikai identitásról szóltak, két újabb tanulmány kifejezetten arra vonatkozik, hogyan fejezik ki az emberek az identitást a társadalmi-kulturális átalakulások közepette kis nyugat-európai rurális közösségekben. Az a hat közösség, amit Nagy-Britanniában Anthony COHEN és kollégái (1982) vizsgáltak, valamint az a három település, ahol Laura MANNINEN (1982) dolgozott, politikai és gazdasági peremhelyzetben van. Az itt lakók jól tudják, hogy közösségüket számos tényező fenyegeti felbomlással, így a népesség elöregedése, az ingázó munkások és az elvándorlás. A brit vizsgálat alapkérdései a következők voltak: Milyen az egyén identitástudata és -kifejezése? Melyek azok az értékek, vélekedések, attitűdök, viselkedésmódok, amelyek igazolják és fenntartják az eltérő helyi identitásokat, miközben a környező társadalom egyre inkább összeütközésbe kerül a rurális közösség identitásával? A brit közösségekre vonatkozóan a válaszok igen változatosak voltak, a kötet legtöbb szerzője mégis arra a következtetésre jutott, hogy a nyelv, a vallás, a rokonság, a szomszédsági és munkakapcsolatok együttesen kifejezik a „mi-tudat" folyamatosságát. COHEN (1982. 7 skk.) szerint az egyének összesűrítik társadalmi környezetük jellegzetes elemeit, és világos ideologikus állításaikkal kiemelik a helyi társadalmi élet szorosra zárt szövevényét.

A jelen vizsgálat szempontjából Laura MANNINEN identitás-fogalma látszik a leghasználhatóbbnak. A szerző a második világháború utáni társadalmi-kulturális változások közepette elemzi az identitás problémáját részben három kis finn rurális közösségben végzett hosszú tartamú terepmunkája, részben a fentebb már röviden ismertetett identitáselméletek világos összefoglalása alapján. Felfogásában az a legvonzóbb, hogy hangsúlyozza az egyén és a társadalom dialektikus, egymással érintkező és folytonosan hullámzó vonatkozásait. Egyfelől figyelmeztet azoknak az elméleteknek a veszélyeire, melyek szerint egy szürke társadalmi masszában olvad fel az egyén, akit szinte teljes mértékben meghatároz társadalma és kultúrája. Másrészt óvatosan kezeli

azoknak a tranzakcionalista elemzőknek a nézeteit, akik az egyént olyan független, szabad cselekvőnek látják, akit társadalma és kultúrája egyáltalán nem szorít intézményes és normatív korlátok közé.

Miután világossá teszi, hogy neki sincs, és ezért nem nyújthat világosan lehatárolt identitásdefiníciót, a szerző három oldalról közelíti meg a problémát. Először: az identitástudat és -élmény az „egyén sajátossága. Ezek az egyén szubjektív valóságának és a társadalom és kultúra objektív valóságának dialektikus viszonyán alapulnak" (MANNINEN 1982. 30). A normákat, attitűdöket, értékeket, életmintákat a társadalom és a kultúra kínálja. Ideális esetben az egyén internalizálja ezeket a modelleket és mintákat, viselkedésével és szimbólumaival pedig az objektív valóság szférájába közvetíti őket. E folyamat „sikere" „az egyén szintetizáló képességének függvénye", és „azon mérhető, ahogy az egyéni identitás kifejezése összecseng a kulturális mintákkal, azaz a saját társadalma és kultúrája által megfogalmazott meghatározásokkal" (uo.). MANNINEN véleménye szerint az ember atomisztikus szemléletéhez vezetne, ha szimmetrikusnak tekintenénk a szubjektív és objektív valóság közötti viszonyt. E viszonyt mindig aszimmetrikusnak és dialektikusnak kell tekintetni. Ha ez „tény, akkor az embernek nagyobb szabadsága van a saját élete és társadalma jövőjének alakításában. Nem pusztán elszenvedi, hanem cselekvően alakítja történelmét" (uo. 31). Az objektíve adott és a szubjektíve érzékelt közötti szimmetria másik forrása az identitásmodellek ideális természete. Különösen a modern fogyasztói társadalmakban naivak, tévesek és hamisak e modellek. Ezért „csak részleges, sőt félrevezető támaszt jelentenek az identitás megteremtésében és fenntartásában" (uo.). Ennek eredményeképp „az egyén és az identitás hajlamos rá, hogy szenvedjen a következetesen végigjátszható szerepek szegényességétől, amelyeket nem érez a magáénak. . ., a belső identitástudat törékeny marad", akkor is, ha a társadalmi modellek és az egyéni kifejezések látszólag harmonikusak.

Másodszor a közvetlen környezet — amely kis közösségek esetében gyakorlatilag maga a közösség — az egyéni identitás kifejezései számára rendkívül fontos meghatározó keretet és a folyamatos visszajelzés lehetőségét kínálja. Ennek ellenére a „releváns környezet" elemzésének a külső környezetnél szélesebb és mélyebb szférákra is ki kell térnie. Mivel az egyén a valóságnak mindig egy meghatározott pontján él, és ezt a belső valóságot nemcsak az járja át, „ami külsőleg adott", hanem vágyak, álmodozások, törekvések is, igen változatosak azok a módok, ahogy az egyén az identitásmintákból válogat. A „releváns környezet" tehát nemcsak az egyén külső környezetének, azaz a közösségnek meghatározottságait foglalja magában, hanem az egyén belső világát is. Ez utóbbit persze mindenki csak részben osztja meg másokkal; részben az egyén tevékenységéből, saját élettapasztalatából, valamint veleszületett hajlamaiból és vágyaiból tevődik össze.

Harmadszor, mivel az egyén identitásfejlődése egy életen át tart, ennek meghatározásai és kifejezései mindig egy-egy helyzetben fogalmazódnak újjá. Személyes múltját az egyén életének minden fontosabb szakaszában újraértékeli. „A különböző életszakaszok időbeli dimenziói közötti viszony dialektikus. A múlt és a jövő szerves része a jelennek, a jelen pedig a múltnak és a jövőnek" (uo. 32). Az identitásnak lényeges összetevője, hogy új és helyzetekhez alkalmazott meghatározásokat hoz létre. A tevékenységek megváltozása együtt jár az önmeghatározások megváltozásával. Ugyanakkor „az így elért új felismerés új tevékenységek csíráit hordhatja magában" (uo. 32).

MANNINEN megközelítésmódja ugyan igen hasznos számunkra, mégis szükség van néhány módosításra. Annak ellenére, hogy állandóan hangsúlyozza az egyén és a társadalom, a szubjektív és az objektív valóság közötti dialektikus folyamatokat, az egyén mégis mértéktelenül kimagaslik modelljében. Továbbá, ha megemlíti is a társadalmi változás mindenre kiható fontosságát, mégsem fejti ki bővebben egyebek közt azt az értéközönt, ami a modern társadalomban az uralkodó kultúra felől éri a kis paraszti közösséget. Identitásmodelljében ezenkívül elhanyagolja a hagyomány szerepét. Összefoglalva, MANNINEN felfogásában leginkább az a problematikus, hogy történetietlen, nem veszi figyelembe a hagyományt és túlságosan egyénre orientált.

A jelen tanulmány felfogása

Bár a fenti települések és a magyar falvak hasonlítanak, van köztük néhány alapvető különbség. A következő (itt nem közölt — szerk.) fejezet bővebben is kifejti, hogy a második világháborút követő évtizedekben Magyarország gyors iparosítása és urbanizációja sokféle központilag irányított folyamattal járt együtt, amelyek meggyengítették a faluközösségeket, és nagyobb állami függést teremtettek. Ebbe az irányba hatott a falusi népességre a helyi közigazgatás átalakítása, a tanácsok megszervezése és egyes helyi paraszti egyesületek felszámolása. A falusiaknak változó és olykor ellentmondásos kormánypolitikát kellett elfogadniuk. A nagybirtokokat 1945 elején felosztották és szétosztották a parasztok között. 1948 után megindult a földek kollektivizálása; az ötvenes évekre a földterület jelentős hányada tsz-ek tulajdonába került. A kollektivizáció második, az 1956-os eseményeket követő hulláma a hatvanas évek elejére fejeződött be. Ennélfogva magyar faluk esetében olyan népességet vizsgálunk, amely alig négy évtized alatt kívülről érkező társadalmi átszervezések egész során ment keresztül. Következésképp — az alapvető falusi társadalmi szervezetek felbomlásával — a falubeliek kénytelenek voltak egyénileg értelmes és hatékony viselkedési stratégiákat választani. Különösen nehéz volt ez abban a társadalmi környezetben, ahol hivatalos jelszó volt a hagyományos paraszti sajátosságok felszámolása, és ahol hivatalosan hangoztatták, hogy a falu és a város között ki kell egyenlíteni az életmódok, értékek és világnézetek eltéréseit.

E tanulmányban, amely az identitás szerepét vizsgálja azoknak a gyors és gyökeres társadalmi változásoknak közepette, amelyek a szocialista Magyarország falvaiban végbementek, a fentebb vázolt elméletekből is felhasználhatunk néhány elemet. Tuula KOPSA (1982. 6) szellemes megjegyzésén felbátorodva, mely szerint az „identitás fogalma hasonlít egy elefánthoz, amelyre bárki, bármivel, bárhonnan vadászhat", megpróbáltam leküzdeni a nehezen megfogható identitásfogalom „pontos meghatározására" és „operacionalizálására" vonatkozó alapos kétségeimet. Így a fentiekben már idézett módon e tanulmányban az identitást a társadalmi létezés olyan megtapasztalásának és megnyilvánulásának fogom fel, amely különböző bonyolult társadalmi-kulturális folyamatok funkciója, és amely szóbeli és nem szóbeli viselkedésben fejeződik ki. Az egyén identitása felfogásunk szerint ezenkívül magában foglalja azt is, hogy interiorizálja és összebékíti egymással azt a sokféle társadalmi szerepet, amelyek lehetnek önkéntesek és önkéntelenek, tudatosak és tudattalanok. Az a képesség tehát, hogy az egyén az identitásait helyzetek szerint váltja, nem egy benső, misztikus, ősi magatartás, hanem — VINCENT (1974. 378)

nyomán — eszköz az ember kezében, kulturális alkalmazkodási stratégia, amely ennélfogva kulcsfontosságú tényezője a mindinkább összetett társadalmi létezésnek.

Ha a vizsgálódás során meg akarjuk érteni azt a szerepet, amit az identitás játszik a magyar falusi népesség körében, szem előtt kell tartanunk azokat a kölcsönhatásokat és formáló erőket, amelyeket a következő négy tényező alkot. Először: összehasonlító alapon kell vizsgálni azokat a történeti, társadalmi, kulturális és nyelvi átalakulásokat, amelyek az egyének és csoportok számára jelentéssel bírnak. Másodszor: az „objektív valóságot", azaz a jelenlegi társadalmi környezetet kell elemezni, és ebben egyrészt tekintettel kell lenni a magyar társadalomra, a faluközösségre, és azokra az összetett társadalmi hálózatokra, amelyek az egyének, illetve a családok között szövődnek, és amelyek gyakran túlnyúlnak a falu vagy akár az ország határain. Másrészt ide kell hogy tartozzék annak vizsgálata is, hogy milyenek az egyén és a közösség „objektiválódott" reflexiói a „szubjektív valóságra", avagy az én reflexiói az általa érzékelt értékekre, vagyis a „szignifikáns mások" vagy ahogy Charley Horton Cooley (1909) nevezi, a „tükrözött én" alkotta sztereotipizálásra. Harmadszor, a jelenlegi társadalmi-kulturális kifejezésmódokat is gondosan kell elemezni. Egyetértve Anthony Cohennel (1982. 319) a kifejezésmód itt egyaránt jelöli az adott viselkedést, a szerepjátszást és foglalja magába azokat az ideológiai és kulturális képződményeket, amelyek — elméletben és elvben — keretet biztosítanak e viselkedési megnyilvánulások számára. Ugyanakkor fel kell deríteni a konfliktusokat és azok feloldásait az össztársadalmi, illetve a helyi fogalmak, ideológiák között, valamint ezek és a falubeliek megfigyelhető viselkedése között. Végül elemezni kell azokat a tradicionalizáló folyamatokat, amelyek az egyén vagy a közösség részéről egyfajta tudatos vagy tudattalan törekvést fejeznek ki arra, hogy fenntartsák a folyamatosságot, és amelyek hangsúlyozzák az összetartozást és a közösséghez való hűséget.

Szinopszis

A *második fejezet* a falusi társadalom általános történeti képéről nyújt áttekintést. Megváltozott a falusiak részvétele a társadalomban, és ez érzékeltethető a társadalmi rétegződés átalakulásában a szocialista Magyarországon a két világháború közöttihez képest. Bemutatjuk, hogy a társadalomban központilag irányított, szándékos és alapvető szerkezeti átalakulások mentek végbe, és hogy Magyarország falvaiban az utóbbi 10—15 évben az életszínvonal minden korábbinál magasabb szintet ért el. Ugyanakkor fennáll számos súlyos társadalmi probléma is. A mezőgazdasági népesség pszichoszociális, kulturális és emberi szempontból igen nagy árat fizetett. A cserépfalui vizsgálat azt jelzi, hogy az identitás és a társadalomszervezet számos megnyilvánulása olyan alkalmazkodási stratégiaként értelmezhető, amelyek segítségével az egyének és a közösségek megbirkóznak a gyors, gyökeres és a hagyományosat bomlasztó társadalmi változásokkal.

A *harmadik fejezet*ben Cserépfalu múltjának, gazdaságának, földrajzának és természeti környezetének leírása és elemzése következik. Hangsúlyozzuk a faluközösség történetileg örökölt társadalmi-kulturális zártságának és társadalmi-gazdasági nyitottságának összekapcsolódását és kiegyenlítődését, illetve helyi jelentéseit. Cserépfalu régi, történetileg kontinuus település, és a református magyarok belülről évszázadok óta elkülönültek a környező magyar vagy szlovák római katolikus falvaktól, amelyek kívülről maguk is megkülönböztették magukat tőlük. A viszonylagos kulturális zártság az 1950-es évek közepéig erős endogámiában tükröződött, valamint abban a ma is érvényes ideológiában, amely a falun belüli házasságot részesíti előnyben. A gazdasági, környezeti és társadalmi tényezők egy olyan társadalmi-gazdasági nyitottsághoz vezettek, amely a XIX. század közepe után lényeges megtartó stratégia volt. Végül — szemben Wolf (1955. 452—471) tipológiájával, aki Latin-Amerikában zárt testületi és nyitott nemtestületi falvakat különített el — arra a következtetésre jutunk, hogy a falun kívüli

nyitott, rendszeres gazdasági kapcsolatok éppen hogy megerősítették a kulturális zártságot, és jól körülhatárolt keretet adtak egy még mindig magasra értékelt, szubjektíve (emically) sokat jelentő és határozott önazonosságú cserépfalui identitásnak.

E helyi identitásnak a mai gazdasági életben megfigyelhető megnyilvánulásai alkotják a *negyedik fejezet* gerincét, ahol a falubelieknek a különböző gazdasági tevékenységekben való részvételét elemezzük azokkal az értékekkel, attitűdökkel és törekvésekkel együtt, amelyek a munkával és a fogyasztással kapcsolatosak. Mindezeket összevetjük a nemzedékek, a férfiak és nők, az ingázók és nem ingázók, az elvándoroltak és helyben lakók tekintetében. Végül elemezzük azt a kapcsolatot, amely a gazdasági tevékenység és a cserépfalui tudat meghatározásai, megnyilvánulásai és értékelése között fennáll. Megfigyelhető a munkakapcsolatok jelenlegi alakulásának és struktúráinak folyamatossága, valamint az, hogy jó néhány gazdasági tevékenységben fellelhetők a hagyományos elemek, ugyanakkor néhány jelentős és nagyhatású változást is találunk. Világosan szemlélteti ezt a nem-mezőgazdasági munka és a város értékelése, a tüntető fogyasztás, a fiatalok fokozatosan átalakuló életstílusa, valamint a gyermekközpontúság és annak minden következménye.

Az *ötödik fejezet*ben a szóbeli érintkezés néhány formája kerül sorra, mint amilyenek a megszólítás- és köszönésformák, a vérrokonsági és más fontos rokonsági kifejezések, a személyes névmások használatának átalakulásai és nemzedéki különbségei. Röviden megvizsgálunk néhány mikrokommunikációs jelenséget, miközben figyelmet fordítunk a hagyományos, helyi vagy regionális szóbeli kifejezésekre éppúgy, mint a nem-hagyományos és az átvett kifejezésekre. Következtetésünk szerint a faluban a társadalmi változások együtt jártak néhány nagyon fontos nyelvi átalakulással. A legszembetűnőbb ezek között, hogy a nemzedékek eltérnek abban, hogy mit tekintenek helyesnek, illendőnek, elfogadottnak az érintkezés különböző alkalmai során. Ahogy várható is volt, az idősebbek ragaszkodnak a hagyományos formákhoz, a fiatalabbak pedig kritikusan átértelmezik és átalakítják nyelvi kultúrájuk jelentékeny részét. A középkorúak szerepe némileg bizonytalan és ellentmondásos. Amíg néhány fiatal és középkorú házas ingázó férfi megkísérli, hogy megtartson és tovább használjon néhány hagyományos formális és tiszteletteljes kifejezést, addig a középkorú asszonyok gyorsan átveszik az új üdvözlésformákat, és különbözőképp használják ezeket maguk között és a fiatalabbakkal.

A *hatodik fejezet* az identitás egyik igen fontos falubeli forrásával, a világi és vallási szertartásokkal foglalkozik. Először néhány egyházi ünnep leírása kerül sorra, majd néhány átmeneti rítus után olyan társadalmi szokások, mint a névnap, az ünnepi megemlékezések vagy a férfiak pincézésének fontossága. Nem célunk mindezek néprajzi leírása, sokkal inkább az, hogy mint egységes rendszert elemezzük őket, mivel ezek nemcsak a közösség belső és külső kapcsolatrendszerére vetnek fényt, hanem a tradicionalizáció és innováció folyamataira is. Néhány esetben — mint például a konfirmáció és a temetés — határozott ragaszkodás látható a hagyományos szokásokhoz; máskor, például Pünkösd esetében, ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg: a valamikor jelentős szokás megtagadása vagy elutasítása. Itt megint csak világos néhány külső változás, valamint a generációnként eltérő kifejezések és értelmezések hatása. A hatodik fejezetben szó van az emberek, a munka, a javak és az ajándékok folyamatos áramlásáról a város és a falu között, mivel ez az áramlás legvilágosabban éppen a világi és egyházi szertartásokhoz kapcsolódik.

(Fordította: *Mohay Tamás*)

IRODALOM

BARNETT, Steve
1977 *Identity Choice and Caste Ideology.* In: DOLGIN, J. et al. (eds.): Symbolic Anthropology. 270—291. New York

BARTH, Fredrik
1969 *Ethnic Groups and Boundaries.* Boston
1975 *Ritual Knowledge among the Baktaman of New Guinea.* New Haven

BAZ Megye Statisztikai Évkönyve
1981 Miskolc

BERGER, Peter—LUCKMANN, Thomas
1964 *The Social Construction of Reality.* Garden City

BERREMAN, Gerald
1975 *Bazaar Behavior: Social Identity and Social Interaction in Urban India.* In: G. DE VOS—L. ROMANUCCI-ROSS (eds.): Ethnic Identity. 71—105. Paolo Alto

BLU, Karen
1977 *Varieties of Ethnic Identity.* Ethnicity 4. 263—286.
COHEN, Abner
1974 *Introduction: The Lessons in Ethnicity.* In: COHEN, A. (ed.): Urban Ethnicity. London
COHEN, A. P. (ed.)
1982 *Belonging. Identity and Social Organization in British Rural Cultures.* Manchester
COHEN, Yehudi
1964 *The Establishment of Identity in Social Nexus.* American Anthropologist 66. 529—552.
COOLEY, Charles Horton
1909 *Social Organization.* New York
DE LEVITA, D. J.
1965 *The Concept of Identity.* Paris
DE VOS, George—ROMANUCCI-ROSS, Lola (eds.)
1975 *Ethnic Identity.* Palo Alto
DOLGIN, Janet et al. (eds.)
1977 *Symbolic Anthropology.* New York
DURKHEIM, Emile
1951 *Suicide.* New York (Magyarul: Az öngyilkosság. Budapest 1982)
ENYEDI György
1980 *Falvaink sorsa.* Budapest
ERDEI Ferenc
1941 *A magyar parasztársadalom.* Budapest. (Új kiadás: ERDEI Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest 1980. 83—252.)
ERIKSON, Erik
1950 *Childhood and Society.* New York
1968a *Identity and Identity Diffusion.* In: GORDON, C.—GERGEN, K.: The Self in Social Interaction. 197—205. New York
1968b *Identity. Youth and Crisis.* New York
1974 *Dimensions of a New Identity.* New York
1975 *Life History and the Historical Moment.* New York
FÉL, Edit—HOFER, Tamás
1969 *Proper Peasants.* Chicago
FERMI, Laura
1968 *Illustrious Immigrants: The Intellectual Migration from Europe 1930—1941.* Chicago
FIRTH, Raymond
1954 *Social Organization and Social Change.* London
1964 *Essays on Social Organization and Values.* London
FISHMAN, Joshua
1980 *Social Theory and Ethnography: Language and Ethnicity in Eastern Europe.* In: Peter SUGAR (ed.): Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe. 69—99. Santa Barbara
FITZGERALD, Thomas
1973 *Introduction: Social and Cultural Identity.* Athens
GERTH, H. H.—MILLS, C. Wright
1958 *From Max Weber: Essays in Sociology.* New York
GLEASON, Philip
1982 *American Identitiy and Americanization.* In: W. PETERSEN et al. (eds.): Concepts of Ethnicity. Cambridge, Mass.
GOFFMAN, Erwin
1959 *Presentation of Self in Everyday Life.* New York
GOODE, Stephen
1978 *Cultural Pessimism and Hungarian Society.* Ph. D. dissertation, Rutgers University
GORDON, C.—GERGEN, K. (eds.)
1968 *The Self in Social Interaction.* New York
GOULD, Julius—KOLB, W. L. (eds.)
1964 *A Dictionary of the Social Sciences.* Glencoe, New York
GUMPERZ, John J.
1982 *Language and Social Identity.* Cambridge

HANNERZ, Ulf
1974 *Ethnicity and Opportunity in Urban America.* In: COHEN, A. (ed.): Urban Ethnicity. 37—76. London
HOFER Tamás
1980 *The Creation of Ethnic Symbols from the Elements of Peasant Culture.* In: SUGAR, P. (ed.): Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe. 101—145. Santa Barbara
1983 *Cognitive Aspects of Peasant Livelihood in Hungary.* In: MENCHER, J. P. (ed.): Social Anthropology of Peasantry. 191—203. Bombay
HOLLÓS, Marida—MADAY, Béla (eds.)
1983 *New Hungarian Peasants.* New York
HUSEBY, Éva Veronika
1982 *Hóvirágozás: Alkalmi gyűjtés Cserépfaluban.* Múzeumi Kurír 40. [IV, 10] 95—102.
1983a *Fogalmak és élettörténetek az identitás vizsgálatához.* Debrecen
1983b *Endogám és exogám tendenciák egy északkelet-magyarországi faluban.* In: NOVÁK L.—UJVÁRY Z. (szerk.): Lakodalom. 431—463. Debrecen
1983c *Lebensweise und Endogamie-Exogamie in einem nordungarischen Dorf (1880—1982).* Ethnographica et Folkloristica Carpatica 3. 205—223. Debrecen
1983d *Pincézés Cserépfaluban.* Múzeumi Kurír 41. 73—79.
ISAACS, Harold
1974 *Basic Group Identity: The Idols of the Tribe.* Ethnicity 1. 15—41.
1975 *Idols of the Tribe. Group Identity and Political Change.* New York
JAMES, William
1890 *Principles of Psichology Vol. I.* New York
KEMNITZER, David
1977 *Sexuality as a Social Form.* In: DOLGIN, J. et al. (eds.): Symbolic Anthropology. New York, 292—309. (Magyarul: HOPPÁL M.—NIEDERMÜLLER P. (szerk.): Jelképek — kommunikáció — társadalmi gyakorlat. Budapest, 1983. 125—136.)
KOPSA, Tuula
1982 *Symposium on Identity, Personal and Socio-Cultural.* Nordic Institute of Folklore Newsletter 10 (3). 6—11.
LERNER, Daniel
1958 *The Passing of Traditional Society.* New York
LETTRICH Edit
1982 *Faluhálózatunk fő vonásai.* In: VÁGVÖLGYI A. (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. 41—90. Budapest
LEVENDEL Ádám—TERESTYÉNI Tamás
1984 *Some Aspects of the Relationship Between Political-Social Changes and Culture: The Case of Hungary.* In: MELISCHEK, G. (ed.): Cultural Indicators. 453—460. Wien
LICHTENSTEIN, H.
1961 *Identity and Sexuality.* Journal of the American Psychoanalitic Association 9. 179—261.
LOCKWOOD, William
1975 *European Moslems — Economy and Ethnicity in Western Bosnia.* New York
MANNINEN, Laura
1982 *Change and the Problem of Identity.* Ethnologia Scandinavica 3. 29—41.
MEAD, George Herbert
1934 *Mind, Self and Society.* Chicago. (Magyarul: A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest, 1973)
MENCHER, Joan P. (ed.)
1983 *Social Anthropology of Peasantry.* Bombay
MERTON, Robert
1957 *Social Theory and Social Structure.* New York. (Magyarul: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Válogatás. Budapest, 1980)
NAGATA, Judith
1974 *What is a Malay? Situational Selection of Ethnic Identity in Plural Society.* American Ethnologist 1. 331—350.
PATAKI Ferenc
1982 *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest

POSTAL, Susan K.
1965 *Body-Image and Identity.* American Anthropologist 67. 455—462.
READING, Hugo
1977 *A Dictionary of the Social Sciences.* London
ROBERTSON, R.—HOLZNER, B. (eds)
1980 *Identity and Authority.* Oxford
ROBBINS, Richard
1973 *Identity, Culture and Behavior.* In: HONIGMAN, J. (ed.): Handbook of Social and Cultural Anthropology. 1199—1222. Chicago
SCHWARTZ, G.—DON MERTEN
1968 *Social Identity and Expressive Symbols: The Meaning of an Initiation Ritual.* American Anthropologist 70. 1117—1131.
SHILS, Edward
1981 *Traditions.* Chicago
SILLS, David (ed.)
1968 *International Encyclopedia of the Social Sciences.* New York
TAJFEL, H.—TURNER, J. C.
1979 *An Integrative Theory of Group Conflict.* In: AUSTIN, N. et al. (eds.): The Social Psychology of Intergroup Relations. Monterey
TÖNNIES, Ferdinand
1957 *Community and Society.* New York. (Magyarul: Közösség és társadalom. Budapest, 1983)
TURNER, Victor
1974 *Dramas, Fields and Metaphors.* Ithaca and London
VINCENT, Joan
1974 *The Structuring of Ethnicity.* Human Organization 33. No. 4. 375—378.
VÖLGYES, Iván (ed.)
1979 *The Peasantry of Eastern Europe.* Vols. I—II. New York
WOLF, Eric
1955 *Types of Latin American Peasantry.* American Anthropologist 57. 452—471.
1974 *Anthropology.* New York
ZADROZNY, John
1959 *Dictionary of Social Science.* Washington
ZAVALLONI, M.—LOUIS-GUERIN, C.
1979 *Social Psychology on the Crossroads.* European Journal of Social Psychology 3. 307—321.

Éva Veronika, Huseby-Darvas

COMMUNITY AND IDENTITY AT CSERÉPFALU

(Abstract)

The author did field-work at Cserépfalu, a village in the hilly and forested region of Northeastern Hungary in 1982—1983. On the basis of her researches she wrote her thesis with the same title for the Department of Anthropology, University of Michigan (Ann Arbor). The text published here is the theoretical and methodological introduction of her thesis.

HUSEBY-DARVAS briefly surveys the history of the concept of identity beginning from the early writings of Erik ERIKSON and its application in the various social sciences including anthropology. She points out the forerunners like William JONES and G. H. MEAD. Identity is ultimately a mediating structure between the individual and the society. Therefore social changes bring about transformation in the identity strategies of individuals and groups. These strategies and their changes can be studied by comparative methods.

In the anthropological study of identity usually the study of ethnic identity is in the foreground. In the case of Cserépfalu however — without ethnic problems — the fresh creation of (local, occupational and peasant) identity was required by the quick industria-

lization of Hungary, the collectivization of agriculture, an increasing industrial employment in the village. The villagers utilize to a large extent the real or imaginary picture of their own culture to the expression of their identity. Customs, festive rituals, the language itself, but even behaviour at work may become expressions of identity. The fresh creation of identity frequently takes place through traditionalizing (the creation of new traditions). The author has found several kinds of examples to this at Cserépfalu which has become economically increasingly open during the recent years (by taking up employment in industry, etc.), whereas it has strongly retained its cultural exclusiveness and integrity and could even integrate new features of lifestyle into its community ideology.

Vidacs Bea

Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen

1980. október elejétől 1981. január végéig terjedő időben, összesen három hónapon keresztül néprajzi terepmunkát végeztem a Hajdú-Bihar megyei Szentpéterszeg községben, amely a berettyóújfalui járásban található.[1] Az 1980-as népszámlálás szerint állandó népessége 1485 fő (illetve 1384 „lakó népesség"). A falu népessége az 1941. évi népszámlálás szerint csaknem kizárólag református és magyar lakosságú.[2]

Célom az volt, hogy megvizsgáljam a műrokonság, illetve annak Magyarországon leggyakoribb formáját, a komaság intézményét. Ezt a témát ki kellett bővítenem, és a társadalom életének egyéb aspektusait is meg kellett vizsgáljam, hogy valamennyire is teljesnek nevezhető képet nyerjek a falu életéről, pontosabban a komaságnak a falu életében betöltött szerepéről.

A műrokonság vizsgálatánál abból indultam ki, hogy a rokonsági kapcsolatnak erkölcsi ereje van, kötelezettségeket és jogokat jelent, amelyek érvényesülésének alapja éppen a rokonsági kapcsolatok erkölcsisége. Mint FORTES *Kinship and the Social Order* című írásában írja: „A rokonság megkülönböztető jegyei... abban a normatív elvben foglalhatók össze, amit a *barátságosság axiómájának,* illetve a *kötelező önzetlenség (altruizmus) szabályának* neveznek."[3] Ez a „kötelező önzetlenség" természetesen legalább annyira tartozik az ideális, mint a reális körébe. A műrokonság éppen a valódi rokonságban meglevő lehetőségeket és szabályszerűségeket használja ki, hiszen nem más, mint a rokonsággal kapcsolatos elvárások, kötelezettségek, és bizonyos mértékig a terminológia kiterjesztése olyan személyekre, akik valójában nem rokonok.

[1] Ez a dolgozat szakdolgozatom rövidített változata, melyet 1981-ben írtam az ELTE Folklore Tanszékére. Szeretnék köszönetet mondani a MTA Néprajzi Kutató Csoportjának az anyagi támogatásért, és a kérdőívek gépeléséért, amely nagymértékben megkönnyítette munkám gyakorlati kivitelezését.

Ugyancsak hálámat kell kifejezzem Szentpéterszeg község lakosságának, a község tanácselnökasszonyának, Ékes Istvánnénak, Harasztosi Sándor kultúrház-igazgatónak és a kultúrház-látogató fiataloknak, akik az adatgyűjtésben is a segítségemre voltak, valamint Szegedi Gyula református lelkésznek, aki szintén minden tőle telhető segítséget megadott nekem. Végül, de nem utolsósorban házigazdáimnak, H. Kun Jánosnak és feleségének, Szepesi Irmának.

[2] *1980. évi népszámlálás 9. Hajdú-Bihar megye adatai.* Budapest, 1981.

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1947. A község 1960 óta történt fejlődésére jellemző, hogy 1960 és 1969 között 78 ház épült, 1970 és 1979 között 117. (az 1980. évi népszámlálás szerint.) Tudomásom van arról, hogy 1980-ban több mint 20 új ház épült. A fejlődésre szintén jellemző, hogy míg 1970-ben még csak 27 fürdőszobás ház volt, addig 1980-ban már 168 volt 472 házból.

[3] FORTES, Meyer 1972.

A műrokonság különböző formái ismeretesek világszerte,[4] például az adopció,[5] a keresztapaság vagy a mohamedán *kivrelik*.[6] Itt részletesebben csak a keresztszülőséggel, illetve komasággal fogok foglalkozni.

A keresztszülőség részben a gyermek társadalmi életútját befolyásolja, hiszen a létező család mellett keresztszülőket, tehát még egy családot kap, és ily módon lehetősége nyílik tágabb társadalmi szférában való mozgásra, élete több dimenzióssá válik. A gyermek és a keresztszülő viszonyát ugyanaz az erkölcsiség járja át, mint a gyermek és a valódi szülőét, és éppen ezért hasonlóan ahhoz, ahogy a gyermek társadalmi státusát meghatározza a szülő társadalmi-gazdasági státusa, így a keresztszülő társadalmi-gazdasági helyzete is fontos szerepet játszik a gyermek életében. A keresztény vallásban a keresztapa szerepe egyfajta erkölcsi segítőé, lelki támaszé. Gyakran anyagilag is hozzájárul a gyermek neveléséhez, taníttatását vállalja, ajándékokkal látja el stb. Megtörténhet, hogy a valódi szülők elhalálozása esetén a keresztszülők teljesen átveszik a gyerek felnevelésének feladatát.

Azonban nem csak a gyermek szempontjából van fontossága a műrokoni kapcsolatnak. A gyermek szerepe teljesen eltörpülhet, tulajdonképpen csak ürügyül szolgál ahhoz, hogy a felnőttek társadalmi kapcsolatokat hozzanak létre, amelyek a (mű)rokonság ideológiájával megerősítve jól szolgálhatják tudatos és nem tudatos érdekeiket. Nincs is mindig gyermekre szükség, csupán magára az intézményre és a hozzá fűződő erkölcsiség erejére, amely kötelez. Szép példa erre az, amit MINTZ és WOLF hoznak a *compadrazgo* intézményének köréből.[7] Ha egy férj féltékeny egy másik férfira, akkor *compadré*jává választja őt, és ezáltal problémája megoldódik, hiszen a *compadré*kra és családjukra kiterjednek az incesztus szabályok!

A magyar nyelvben a koma, komaság, komásodás és az összes kapcsolatos szavak, mindig a felnőttek egymáshoz való viszonyára és nem a gyermekhez való viszonyra utalnak. Ez abból is kiviláglik, hogy az utóbbi viszonyra utaló szavak: keresztgyerek, keresztszülő elnevezések terminológiailag is elkülönülnek. Ez a tény is arra utal, hogy a komaságnak, illetve a keresztszülőség intézményének legalább olyan fontos szerepe van a felnőttek közötti viszonyban, mint a gyerek—felnőtt viszonyban.

Nemcsak a fent említett mindennapi „békés egymás mellett élést" teszi lehetővé a műrokonság intézménye; gyakran találunk olyan általános kijelentéseket az irodalomban, amelyek azt a tételt támasztják alá, hogy a műrokonság az egyén társadalmi kapcsolatainak kibővítésére szolgál, a rokonság *mellett* működik, és lehetővé teszi az egyén jobb integrálódását a rokonságnál szélesebb körben.

Azáltal, hogy a műrokonság a közösség békéjét szolgálja egy-egy ilyen esetben egyben az adott közösség jobb belső integrációját is elősegíti, *kohéziós erőként* hat. Ha a műrokonsági kötelékek a közösségen belülre korlátozódnak, az ahhoz vezet, hogy a közösség más, különben nem rokon, tagjai között is kialakul ugyanaz a kohéziós bázis, amely a rokonoknál már megvolt.

[4] Itt csak a valamilyen formában gyermeket érintő műrokonsági formák közül említek néhányat, de nem foglalkozom a vértestvérséggel, a patrónus—kliens viszonnyal stb., amelyek szintén a műrokonság körébe tartoznak.

[5] Például SPENCER, R. F. 1976. foglalkozik az adopció kérdésével, valamint GOODY, Esther 1971.

[6] MAGNARELLA, P.—TÜRKDOGAN, O. 1973.

[7] MINTZ, S. W.—WOLF, E. R. 1971. 351.

Közösségenként változik, hogy mennyire szélesíthetők ezek a kapcsolatok, illetve mennyire korlátozottak. Szélesíthetők ott, ahol nincs korlátozva a választható keresztapák száma, tehát egy gyermeknek több pár keresztszülője is lehet,[8] más fontos alkalmakkor (bérmálás, esküvő) újabb keresztszülő párokat választanak,[9] egy család minden gyermekének más-más keresztszülei vannak,[10] gyermek nélkül is lehetséges „keresztapai" viszonyt kialakítani.[11]

Ahol bizonyos mértékig korlátozott a műrokonság által létrehozható kapcsolatok száma, ott inkább a kapcsolatok elmélyítése a cél, ami szintén a közösség belső kohézióját fokozza. Ilyen esetben tehát a gyermeknek csak egy pár keresztszülője van,[12] újabb ünnepi alkalmakkor ugyanezek kapják a keresztszülői tisztséget,[13] a család összes gyermekéhez ugyanazt a keresztszülő párt hívják meg.[14]

Ezzel ellenkező funkciót is betölthet a műrokonság; a társadalmi felemelkedés, a csoporton kívüli kapcsolatok teremtésének is eszközéül szolgálhat.

Számos példája van ennek a magyar anyagban is. A jobb státus helyzetű, gazdagabb egyének keresztapául választása nemcsak a gyermek számára előnyös, hanem adott esetben a szülő társadalmi-gazdasági helyzetét is kedvezően befolyásolja, a gazdag műrokon számára pedig nagyobb presztízst és lojalitást jelent.

Mindezek lehetséges változatok, és természetesen nem mindegyikük fordul elő azokban a közösségekben, ahol egyik vagy másik tendenciát tapasztaljuk.

Ilyen elképzelések birtokában az volt a célom, hogy egy magyarországi faluban megvizsgáljam a komaság intézményét, hogyan funkcionál, milyen komaválasztási stratégiák találhatók, hogyan használják ki az intézmény-adta lehetőségeket, milyen elvárásaik vannak az intézménnyel kapcsolatban.

Vizsgálatom során a névadószülőket is műrokonként kezeltem, illetve a névadás szokását a kereszteléssel azonosnak vettem. Több okból tettem ezt, egyrészt a névadás nyilvánvalóan a keresztelő utódintézményeként jött létre, és Szentpéterszegen ekként funkcionál is. Különböző okoknál fogva a faluban a vártnál sokkal több a névadóztatott gyerekek száma, és ennek arányában kevés a keresztelő.[15] Körülbelül a gyermekek felét keresztelik, másik felét pedig a tanácsnál, esetleg valamelyik szülő munkahelyén névadóztatják. Azonban nemcsak emiatt volt érdemes kiterjeszteni a komaság vizsgálatát a névadószülőkre is. A község lakosai ugyanis egyformán kezelik a két eseményt, a névadószülő is koma, és úgy tűnik, ugyanolyan módon választódik ki, mint a

[8] Ez Magyarországon főként egykés vidékeinken volt szokásos. Vö. MORVAY Judit 1967. Említi FÉL Edit is Martosról.

[9] Vö. HAMMEL, E. A. 1968.

[10] Ez nagyon gyakori forma Magyarországon is. Vö. MORVAY Judit 1967.

[11] L. 7. jegyzet. Valamint idetartozik pl. a búcsúkeresztanya választása (LÉVAINÉ GÁBOR Judit 1963.) vagy a tallókeresztapa és tallókeresztanya választása (UJVÁRY Zoltán 1977.).

[12] Vö. MORVAY Judit 1967.

[13] Például a keresztszülő egyben násznagy is. BAKÓ Ferenc 1955.

[14] Említi MORVAY Judit 1981. 176., FÉL, E.—HOFER, T. 1969.

[15] Adatközlőim szerint a legfőbb ok, hogy a termelőszövetkezeti brigádversenyben „pontokat" vonnak le, ha valaki templomban keresztelteti gyermekét. Az 1980. évi népszámlálás szerint segítő családtagokkal együtt 801 fő dolgozott a tsz-ben, tehát a kérdés sokakat érint. A másik ok a falu erős elvilágiasodásában keresendő.

keresztszülő. A két intézmény tulajdonképpeni azonosságát az is mutatja, hogy a gyermek „névadószüleit" ugyanúgy „keresztapám"-nak, „keresztanyám"-nak szólítja, mint a keresztelt gyermekek, jóllehet a megszólítás teljesen anakronisztikus. A kérdést érdekesen egészíti ki a szentpéterszegi tanácselnökasszonynak az a kijelentése, hogy sokáig tartott, amíg elérték, hogy a névadó ünnepségen az apák és névadóapák is megjelenjenek, ugyanis a keresztelésnél az apa és keresztapa a szokás szerint nem volt jelen. A névadó ünnepi jellegét a kisdobosok által előadott kis műsorral emelik, és voltam olyan névadáson is, ahol a tsz-elnök megjelenése is emelte az ünnepség színvonalát.

Az első névadóünnepségek Szentpéterszegen 1961-ben voltak, majd néhány éves szünet után 1967 óta fokozatosan növekvő számban történnek.

A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak keresztszülőket fogok említeni, de ebben a megnevezésben mindig bennefoglaltatik a névadószülő, illetve komák említésekor a névadáskor szerzett koma. Ahol az elkülönítésnek értelme van, külön jelezni fogom.

A névadószülők mellett az esküvői tanúkra is ki akartam terjeszteni a vizsgálatot, ám hamar kiderült, hogy Szentpéterszegen a keresztapa tölti be a násznagyi és egyben házassági tanú szerepét. Ha valamilyen oknál fogva a keresztapa nem lenne jelen, akkor egy nagybácsi veszi át ezt a szerepet.

Ebből is látszik, hogy a komaság intézményét nem lehet anélkül vizsgálni, hogy egyrészt a rokonságot, másrészt a szomszédságot is bele ne vegyem a vizsgálatba. Több okból is ezt kellett tennem, mert az országos tendenciának megfelelően Szentpéterszegen is tért hódított a rokon keresztszülők választása.[16] Tehát a rokonságot már eleve nem hagyhattam ki, bár természetesen ez esetben is vannak az egyénnek komái, legfeljebb nem erősítik meg kapcsolatukat keresztszülővé választással, vagy sok esetben egyik gyerekhez rokont, másikhoz komát hívnak keresztszülőnek. Másrészt azért kellett kiterjesztenem vizsgálatomat a rokonságra és a szomszédságra is, mert nagyon sokszor a három intézmény egymással szinte teljesen felcserélhetően, illetve egymást kiegészítve jelenik meg. Különösen a közös munkavégzés és segítség eseteire gondolok. Gyakran esetleges körülményektől függ, hogy éppen melyik csoport kerül előtérbe. Mint később látni fogjuk, létezik bizonyos fajta megosztás, de nem lehet merev határokat szabni, illetve a község lakói nem szabnak merev határokat.

Tény azonban, hogy a szomszédság, rokonság és komaság a paraszti élet három gyakorlati alapegysége. Viszont az is tény, hogy a komaság fontossága visszahúzódóban van, és aligha lehetne ma azt mondani, amit Morvay Judit még leírhatott az *Asszonyok a nagycsaládban* című munkájában: „Ha bármiben segítségre szorult az ember, a komáját hívta legelőször."[17] Lehetséges azonban, hogy ez a kijelentés inkább egy erkölcsi norma kifejezése, mint szó szerinti valóság.

Gyakorlatilag háromféle anyagra támaszkodom a dolgozat megírásakor. Készítettem egy kérdőívet,[18] amelyet igyekeztem minél több családnál megkérdezni. Különféle társas alkalmakon vettem részt (disznótor, kopasztás, lakodalom, névadás, névnap, temetés, tengeritörés), tehát közvetlen megfigyeléseket végeztem. Végül pedig naplójegyzeteimben igyekeztem minden más, az előbbieken kívül eső, de lényegesnek tűnő mozzanatot feljegyezni.

[16] Vö. Morvay Judit 1967.

[17] Morvay Judit 1981. 176.

[18] A kérdőív sokszorosítását Harasztosi Sándornak ezúton is köszönöm. A kérdőív leírását a mellékletben közlöm.

Annál is inkább ki kellett terjesztenem a vizsgálatot a rokoni-szomszédi csoportokra is, mert a komaság mindennapi „felhasználásának" tényszerű megragadására azoknak az alkalmaknak a vizsgálata tűnt legalkalmasabbnak, ahol a komákkal való együttműködés és kapcsolattartás valószínűnek látszott, tehát elsősorban a munkavégzés, illetve a segítségadás és -kapás különböző formái, valamint a különböző ünnepi alkalmak. Ezzel a kiterjesztéssel egyben az is a célom, hogy bemutassam, hogy milyen arányban szerepelnek a különféle elemek egy-egy alkalommal, tehát hogy milyen a szerepek elosztása ilyenkor. Remélem, hogy így valóságosabb képet sikerül adnom a faluról, ugyanis enélkül a komaság olyan túlsúlyban lenne, hogy igazi jelentősége túlbecsülhető volna. Mivel azonban vizsgálatom középpontjában a komaság állt, a rokonság igen sok olyan aspektusára nem figyeltem, amely ha rokonságot vizsgáltam volna, elengedhetetlen lett volna.[19]

A kölcsönös segítségnyújtás formái közül a tengeritörést, a disznóölést, a lakodalomkor nyújtott segítséget és az építkezéskor és a temetéskor nyújtott segítséget vizsgáltam részletesebben. Az első két segítségnyújtási alkalom rendszeresen és nagyjából azonos időszakban fordul elő. A falu lakói gondosan számon tartják, hogy ki mikor végzi melyik munkát, és azt is, hogy kinek tartoznak viszontsegítséggel, illetve ki tartozik nekik. Ezt akár több évre visszamenőleg is számon tartják. A visszasegítés elengedhetetlen, az emberek inkább nem mennek be a munkahelyükre, de eleget tesznek kötelezettségüknek.

A tengeritörés esetében a munkacsoport leggyakrabban rokonokból áll. 42 család 141 személyt nevezett meg, de gyakran házaspárokról van szó, ezért tulajdonképpen többen vettek részt ebben a munkában. A 141 fő a következőképpen oszlik meg: testvérek (sógorok) (34 fő), szülők (10), gyerekek (15), egyéb rokon (19). Nem rokonok között 39 fővel a szomszédok alkotják a legnépesebb csoportot, szerepelnek még komák (4), munkatársak (4), napszámos (2) és szerepel még 14 meghatározatlan kategóriájú személy. A tengeritörésnél tehát a rokonok és szomszédok dominálnak, az összes többi kategória tulajdonképpen elhanyagolható.[20]

A *disznóölés* még inkább csak a rokonokat érinti, legalábbis mint elvégzendő feladat.

Adatközlőim egybehangzóan állítják, hogy a disznóölés kimondottan családi tevékenység. Főként testvérek és szülők, ill. gyermekeik vesznek benne részt. A disznóölés jellegéből adódóan ugyanakkor nincsen szükség az összes rokonra sem. Ily módon az együttműködő csoport összetételét bizonyos mértékig a földrajzi közelség-távolság határozza meg. Lévén két-három család általában már elegendő ehhez a tevékenységhez, az egymáshoz közel lakó testvérek, rokonok külön csoportokat alkotnak. Ugyanakkor tengeritörésnél már például keverednek a csoportok. A disznóölésen résztvevők, éppen azért, mert többnyire rokonok[21] (szemben pl. a tengeritörés résztvevőivel), sokkal inkább alkotnak évről évre állandó csoportot.

Igazából a kóstoló küldése az, ahol a disznótor bekapcsolódik a falu vérkeringésébe. Kóstolót azoknak a rokonoknak is küldenek, akik nem vettek részt a disznóölésben, kapnak a szomszédok és a komák is. Úgy tűnik, hogy hasonlóan a „legfontosabb személyek" megnevezéséhez, itt is a fiatalok ápolják leginkább komasági kapcsolataikat a kóstoló küldés útján is.

[19] Gondolok itt például a rokonsági terminológia kérdésére.

[20] Ezeket az adatokat bizonyos mértékig befolyásolja a kérdőívek életkori megoszlása, hiszen nyilvánvaló, hogy az idősebbek számítanak leginkább gyermekeikre, illetve a legfiatalabbak szüleikre, míg a középkorosztály támaszkodik legerősebben testvéreire.

[21] Ennek ellenére az általam is látott négy disznótorból kettőben volt jelen nem rokon is: egyik esetben szomszéd, másikban pedig koma.

Az *építkezés* viszont már tipikusan az az esemény, ami általában egyszer, maximum kétszer[22] fordul elő egy szentpéterszegi ember életében. Bár vannak, akik kőművesseépíttetnek, legtöbben mégis segítséget vesznek igénybe ilyenkor. Csak mostanában kezl dődött az a tendencia, hogy különösen fiúgyermeküknek, már annak házassága előtt építenek vagy építtetnek házat a szülők. Ma még Szentpéterszegen általános gyakorlat, hogy az ifjú pár háza csak néhány évi, a fiú szüleivel való együttlakás után készül el. Bár kérdőívemben szerepelt olyan kérdés, hogy kinek adott, kitől kapott segítséget építkezéskor, a többség elintézte azzal, hogy „voltunk negyvenen-ötvenen is". Esetleg az asszony hozzátette, hogy nagyon sokat főzött, mert „a segítségnek étel a bére". Sokan rendelkeznek azonban írásos számadással a segítséget illetően. Az óvakodás a listák kiszolgáltatásától talán azt jelzi, hogy illendő a segítséget számolatlannak feltüntetni.

Házigazdám, H. Kun János 1970—71-ben építkezett, és akkor készítette el a segítségadók listáját. Pontosabban kettőt készített, egyet dátum és munkafolyamat szerint, és egy összesítettet. Egyébként, mint nem kis büszkeséggel mondta, „annyi jelentkező volt, hogy csak vissza kellett utasítani".

A lista szerint 35 ember vett részt az építkezésben. Egy volt az építtető maga, és egy a napszámos. Az összes többi (33) mind segítségként jött. Vagy viszontsegítség, tehát törlesztés formájában történt ez, vagy segítség, tehát előleg vagy kölcsön formájában, hogy később legyen az illetőnek segítsége. A naponkénti listában minden név mellett kis kereszt jelezte, hogy házigazdám már visszasegítette, akár korábban, akár később, az illetőt. Adatközlőm 45 éves korában építkezett, tehát volt alkalma sok előzetesen kiadott segítséget „összegyűjteni", ily módon az építkezés utánra már viszonylag kevés visszasegíteni valója maradt. Ennek ellenére, ha csökkenő mértékben is, de részt vesz különböző építkezéseken. Hiszen neki is szüksége van időnként egy-egy melléképület építéséhez segítségre.

Tíz fő szomszéd volt, ezek közül csak kettő igazi szomszéd, négy korábbi szomszéd és szembeszomszéd, illetve egy, aki „közel lakik", ketten az adatközlő öccsének szomszédjai, egy pedig az adatközlő sógorának a szomszédjának a testvére. Öt koma szerepel az elszámolásban, közülük egy szembeszomszéd is. Távolról sem az összes, viszont a legénykori, a keresztkoma és a legtávolabbi komák köréből egyaránt szerepelnek. Kétségkívül a rokonság jelentkezik legnagyobb súllyal, a befektetett munka mennyiségét is tekintve. Feltűnő viszont, hogy a testvérek, sógorok körén túl (összesen három), kilenc ennél távolabbi rokon, főként unokatestvérek is részt vesznek. Hét olyan személy szerepel az elszámolásban, aki nem esik egyik kategóriába sem, pusztán visszasegítés. Ezen kívül egy munkatárs is részt vett ebben a munkában.

A *lakodalom*ról még lesz szó a keresztszülők által a keresztgyermeknek adott ajándékoknál. Itt is érdemes azonban megnézni a résztvevők arányát, hogy a komaságot a falu életében jobban el tudjuk helyezni.

Nem vállalkozhatok itt a lakodalom, mint társadalmi esemény teljes leírására, csak néhány — vizsgálatom szempontjából fontosnak tartott — részletre fogok kitérni. A szentpéterszegi lakodalom, jóllehet maga a falu által mesélt esemény egy napos, tulajdonképpen három napig tart. A jelenlevők száma és a főszereplőkkel való társadalmi kapcsolat fokozatosan bővül ki. Az első napon, csütörtökön, csak a család (rokonság) vesz részt a disznóölésben. A disznó jó része el is fogy a következő két napban. Egyrészt a szakácsasszonyok, másrészt a lakodalom vendégei részesülnek belőle. Pénteken folyik a kopasztás. Ezen a szakácsasszonyok megfőzik az aznapi ételeket, és előkészítik a szombati főzéshez szükségeseket. Szakácsasszonynak lenni megtiszteltetés. Ha valakit, akit ez a tisztség megilletne, elmulasztanak meghívni, az komoly sértődéshez vezet. Az egyik kopasztáson, amelyen én is részt vettem, hat komaasszony, ebből kettő keresztanya, öt szomszéd és hét rokon volt jelen. A kopasztás a vőlegényes háznál folyik (kivétel, ha a vőlegény nem falubeli). Ebbe az eseménybe valamilyen formában már mindenki belefolyik, aki később részt fog venni a lakodalomban. Minden meghívott (illetve megjelenni szándékozó) tartozik egy-két tyúkkal hozzájárulni a lakodalomhoz. Pontosabban, megjelenő férfinként egy-egy tyúkot visznek a feleségek, illetve nőtlen fiatalemberek esetében édesanyjuk.[23]

[22] Főként a középkorosztály életében fordult elő kétszer, mert ők még a régi, vályogból készült, földes, nádfedelű házakban kezdték önálló életüket, viszont a hatvanas években ők kezdték a modern „kockaházak" építését.

[23] Mindezek távolról sem ismeretlen jelenségek. Vö. Bakó Ferenc 1955., Fél, E.— Hofer, T. 1969., Sárkány Mihály 1983., Tárkány Szücs Ernő 1981. vonatkozó részek, hogy csak néhányat említsek.

A lakodalom napján általában a kultúrház udvarán főznek a szakácsasszonyok.[24] A mulatság színterét később a kultúrház adja. Ide hozzák a lakodalomba meghívott lányok, asszonyok a vacsora után felszolgálandó tortákat, mindenki egyet-egyet. A lakodalom végeztével az országos gyakorlatnak megfelelően, a megmaradt tortákat újra elosztják, mindenki, aki hozott, több tortából egy-egy szeletet vihet haza.[25]

Természetesen Szentpéterszegen is nagy jelentősége van a nászajándékoknak és a menyasszonypénznek (amelynek összege 1981-ben 50—100 000 Ft között ingadozott, de 1975-ben még a 35 000 Ft is magasnak számított).[26] Mindenki legalább 500 Ft-ot tesz manapság alkalmanként az asztalon levő tálba. Legkevésbé a menyasszonypénz összegét tudják pontosan számon tartani, ugyanis míg a nászajándékokat a lakodalmat megelőzően adják át egyenként, tehát föl lehet jegyezni, hogy ki mit adott, addig a menyasszonytánc gyors egymásutánjában erre nincs lehetőség, jóllehet az érintettek (az örömszülők) feszült figyelemmel tartják szemmel, ki mennyit adott, hiszen a menyasszonypénz egyrészt a lakodalom költségeinek fedezését, másrészt az ifjú pár „induló tőkéjét" jelenti.

A *temetés* is egyfajta megnyilvánulása a közösség összetartozásának. Hiszen ez az utolsó alkalom, amikor a falu demonstrálhatja az elhunythoz való viszonyát, azonban ez a „demonstráció" legalább annyira szól az élőknek is. Természetesen ez elsősorban egy kisebb csoportot érint, a közvetlen hozzátartozókat.

Szentpéterszegen a sírásás közösségi feladat. Jól példázza ezt házigazdámnak, H. Kun Jánosnak édesanyja temetése alkalmából történt feljegyzése arról, hogy kik segítettek sírt ásni. Feltételezhető a korábbi listákról tudottak alapján, hogy ez a számontartás nem egyedi eset.

A sírásásra mindenki, aki menni akar, érdeklődik. Önkéntes alapon történik a felajánlkozás. Sírásást közvetlen hozzátartozónak nem illik végezni, mint adatközlőm mondta: „Család nem szokott menni, az már nagyon szorul, ha a családból kell ásni és nincsen segítség." Ez magyarázza azt, hogy az adatközlő két sógora közül, csak felesége húgának férje található a résztvevők között, míg másik sógora, az adatközlő féltestvérének férje már nem. Ezek a közvetlen hozzátartozók, akik mint már láttuk, más alkalmakkor legnagyobb súllyal szerepelnek segítség gyanánt, ilyenkor nem aktivizálhatók. Éppen ezért megnő a távolabbi rokonok, szomszédok, komák és egyéb kapcsolatok jelentősége. Tulajdonképpen ilyenkor mutatkozik meg az egész közösség előtt, hogy van-e az elhunyt családjának elegendő ilyen kapcsolata. Ha nincs, az szégyen. Három koma, négy szomszéd, kilenc távolabbi rokon mellett nyolc azoknak a résztvevőknek a száma, akik nincsenek közvetlen kapcsolatban az elhunyt családjával.[27] Míg az előbbiek esetleg kötelességüknek érezhetik a sírásáskor nyújtott segítséget, ez a nyolc személy valóban „önként" jelentkezett. Ezek közül az egyik az elhunyt férjével (1949-ben halt meg) volt jó barátságban, de még 1973-ban is kötelességének érezte, hogy részt vegyen a sírásásban. Két személy a közvetlen hozzátartozók valamelyikének munkatársa, másik kettőnél az elhunyt fia (kőműves) munkát végzett, és ezért jöttek el segíteni. Jól mutatja ez, hogy a „munkáltatói" kapcsolat is személyes jelleget ölt a faluban.

Visszatérve a komaságra, a gyermek nemcsak rokonsági kötelékbe és szomszédsági csoportba születik bele, hanem szüleinek komasági csoportjába is belekerül. Ez akkor is így van, ha nem komát választanak részére keresztszülőnek. Fontosabb azonban az, hogy amint az egyén felnő (és családot alapít) kialakul vele egykorú barátainak, illetve barátnőinek köre, akikből később komái lesznek. Minden adatközlő fel tudja sorolni fiúkori komáit, illetve lánykori barátnőit. Ez alkalmanként 5—7 személyt jelentett. Nem egyszer mutat-

[24] A kultúrházban az 1960-as évek közepe óta tartják a lakodalmakat. Ez teljesen kiszorította a korábbi gyakorlatot, amikor a lakodalom két színhelyén (a vőlegény és a menyasszony házánál is) folyt.

[25] A lakodalmi torta szétosztásának szimbolikus jelentésével foglalkozik Hoppál Mihály 1980.

[26] Volt már példa 100 000 Ft feletti összegre is, ez azonban egyelőre még nem jellemző Szentpéterszegen. Megjegyzem, hogy a középkorosztály annak idején „egy borjú" árát kapta menyasszonytáncként.

[27] Ez a 24 személy jóval több, mint amennyi a feladat elvégzéséhez szükséges.

tak csoportos fényképeket is a komákról, barátnőkről, legszebb ünnepi öltözetükben megörökítve. Ezekből a barátokból, barátnőkből válnak a keresztkomák, amikor házasságuk és gyermekeik születése után egymást (kölcsönösen vagy nem, de erről később lesz szó) keresztszülőnek meghívják.

A keresztelőbe a bábaasszony hívogatott.[28] Ezért a szolgáltatásért régebben egy tál lisztet és néhány tojást adtak, később pénzt. Amikor még minden gyereket kereszteltek, „a keresztmama vitte fel a gyereket" a templomba. Este mentek a keresztelőbe, vacsorára. Ezen elvileg az összes koma, a testvérek, nagyszülők, esetleg az öregkomák (a keresztkoma szülei) és a bábaasszony voltak jelen. Nagyobb keresztelőbe 1—2 zenészt is hívtak, néhány szomszédot és esetleg még további rokonokat, sőt „vendég"-et is. Azonban ez nem mondható általánosnak, többnyire csak az elsőszülött gyermeknek, illetve az első fiú gyereknek csapnak ilyen nagy keresztelőt. A többi gyereknél gyakran csak a keresztszülők és a legszűkebb rokonság vett részt, bár ez teljesen változó. Egyik adatközlőm a következő személyeket sorolta fel elsőszülött — egyébként leánygyermekének — keresztelőjének résztvevőiként: három nagyszülő, hat koma: egy keresztkoma, öt koma, négy testvér, egy féltestvér, két unokatestvér, a feleség nagynénjének a férje, két szomszéd, egy vendég „nem koma, csak barát", a bábaasszony és két zenész. A vendéglátókat nem számítva ez harminckilenc személy, hiszen itt többnyire házaspárok voltak meghíva. A meghívottak verset mondtak a kisgyermeknek, majd pedig pénzt dugtak a párnája alá. Ez adott esetben meglehetősen jelentős összeg volt, különösen, ha sokan voltak a keresztelőn. (Az ötvenes években 200—300 Ft-ot adtak a keresztszülők, a többiek valamivel kevesebbet.)

A vacsora a szentpéterszegi ünnepi étrend szokásos ételeiből állt: csigaleves, paprikás, sült tyúk, sütemények. Mint adatközlőm mondta „később belemelegedtek, fasírtot, kolbászt adtak fel".

A bábaasszonynak „cipőkoptatásért" pénzt adtak a jelenlevők. A bábának Szentpéterszegen is „tréfamesteri" szerepe volt a keresztelőn.

A komásodás is ekkor történt, már éjfél után. A jelenlevők, ha korábban nem voltak komák, de azzá akartak válni, „összekomásodtak", de csak a „korhoz illővel". Ez azt jelenti, hogy ettől kezdve tegeződnek, és komának szólítják egymást. Ha nagy volt a korkülönbség, akkor a fiatalabb partner keresztapának, illetve keresztanyának fogadta az idősebbet.

„Vendég" is lehetséges a keresztelőn. A rokon mindig vendégnek számít. Meghívhatnak olyan ismerőst, barátot is, aki nem koma, és nem is szándékoznak összekomásodni vele.

Ez a vázlatos leírás a 20—30 évvel ezelőtti szokásokra vonatkozik, de ma is csapnak 30—40 fős ünnepséget a névadás után. A csak azonos korúval való komásodás szokása mostanra már eltűnőben van. Egy fiatal adatközlőm rosszallólag mesélte, hogy sok olyan „keresztelőben" (értsd névadó) volt, ahol idősebb emberek kierőszakolták, hogy összekomásodjanak, és így ő tegező viszonyban van velük, és komának szólítják egymást.

A keresztelőn történő összekomásodások célja Szentpéterszegen az — másutt ugyanezt a célt több pár keresztszülő felkérésével, vagy más fontos alkalmakkor (bérmálás, esküvő) újabb keresztszülők választásával érnék el —,

[28] A faluban kb. 1962-ig születtek otthon bába segítségével. Azóta a berettyóújfalui kórházban szülnek, de előfordult, hogy (1957-ben) valaki kórházban szült, ennek ellenére a bábaasszony még hivatalos volt a keresztelőre. Ma már nincs bába a faluban.

hogy a gyermek, illetve a felnőtt nem-rokon kapcsolatait megsokszorozzák, a közösségbe való jobb integrálódását érjék el. Ezt egyébként az a már eltűnőben levő szokás is bizonyítja, hogy a gyermeknek kötelessége mindazokat a komákat „keresztapám"-nak, ill. „keresztanyám"-nak szólítani, akik részt vettek a keresztelőjén.[29] Ez a terminológiai kiterjesztés egyben utal a funkcióbeli kiterjesztésre is.

Egyik adatközlőm, egy gyermektelen házaspár férfitagja, a következő 4 kategóriát említette komáinak felsorolásakor.

1. „Fiúbeli komák, akikkel együtt nőttünk fel".
2. „Keresztgyerekünk" — ezért az apa keresztkoma.
3. „Akinél keresztelőben voltunk" — vagyis korábban nem voltak komák.
4. „Akikkel együtt voltunk keresztelőben".

Az első kategóriába 7 személy tartozik, akik közül ketten meghaltak, kettő pedig elköltözött. Ezek a legénykori komák később részben egybeesnek a keresztkomákkal. Csak részben, mert keresztkomává válhat a feleség lánykori barátnőjének a férje is. Adatközlőmnek egyébként 4 keresztgyereke volt, ebből 3 komának a gyermeke, egy pedig az adatközlő testvérének gyermeke. Mint mondotta „de ott nem koma voltunk". A nem-rokon keresztszülők általában a fiatalkori komák közül kerülnek ki. Egyik adatközlőm egyik keresztgyermekének apjára, aki tehát ezáltal keresztkomának minősült, mondta, hogy „ü azelőtt nem volt koma". Az, hogy erre külön felhívta figyelmemet mutatja, hogy mennyire eltér ez az eset az általános gyakorlattól.[30]

A harmadik csoport már szélesebb kört ölel fel, lévén azoknak a felsorolása, akik adatközlőmet keresztelőbe — de nem keresztszülőnek — hívták. Ez 10 személy, akik közül négyen testvérek, sógorok, unokatestvérek, és így nem számítanak komának, a többiek viszont igen.

A negyedik csoport a legszélesebb kör — 15 személlyel — azoké, akikkel közösen voltak keresztelőbe meghíva. Ezekkel már nem feltétlenül komásodnak össze. A példa véleményem szerint teljesen átlagosnak és egyben tipikusnak mondható, kivéve azt a körülményt, hogy adatközlőmnek nincs gyermeke. Emiatt talán inkább kevesebb személlyel van a komaság intézményén keresztül kapcsolatban mint másvalaki, akinél a lista kiegészülne azoknak a csoportjával, akiket ő hívott meg keresztelőbe. (Bár mint később látni fogjuk, a saját gyerekek hiánya nem feltétlenül csökkenti a komák számát.) Azonban így is harmincnégy személyről van szó. (Az azonos személyeket csak egyszer vettem számításba.) A legénykori komák közül kettő meghalt, és kettő elköltözött a faluból, így a maradék harminc családból négy testvér és egy unokatestvér, akik természetesen, elsősorban mint rokonok számítanak és nem mint komák. Marad tehát huszonöt család, akikkel valamilyen komasági viszonyban van.

A keresztkomák köre a legszorosabb, ugyanis itt található a legtöbb formális kötelezettség, éppen a keresztgyerekkel kapcsolatosan.[31] Azok az alkalmak, amikor a keresztszülőnek konkrét feladata van a gyermekkel kapcsolatban, nemcsak a gyermek számára előnyösek, hanem egyben meg is erősítik a keresztszülőt funkciójában és keresztkomájához való viszonyában. Azonban a többi (nem kereszt-) komasági viszony is fontos. A kör bővülésének ad abszurdum viteléhez vezet, ha végiggondoljuk, hogy a komaság a komák komáival, ill. rokonaival is valamilyen — jóllehet közvetett — kapcsolatba hozza az egyént. Természetesen ezek a kapcsolatok — se ez a legtágabb kör, se a szűkebbek —

[29] A szokás eltűnésére jellemző, hogy a mai 20—25 éves fiatalok között én csak egyről tudok, aki ezt még tartja.

[30] Az eset külön érdekessége, hogy mindkét személy a falu kevés (12) egyéni gazdálkodói közé tartozott, és ezért feltételezhető, hogy az általános szabály áthágása ebből a közös megkülönböztetett helyzetből adódott.

[31] Ezért fontos mégis a gyermek a keresztszülőség intézményében, nemhiába idézték nemegyszer nekem a mondást: „Meghalt a gyerek, oda a komaság."

sohasem funkcionálnak aktívan egyszerre. Láthattuk már ezt a jelenséget az előbbiekben leírt kölcsönös segítségnyújtási alkalmakkor is, hiszen még az építkezéskor sem használja fel az egyén összes lehetséges kapcsolatát. Ha azonban a szükség úgy kívánja, egyik vagy másik, több vagy kevesebb közülük, akcióba hozható. Ezek a kapcsolatok megadják az egyénnek azt a referenciarendszert, amely segítségével el tud igazodni a falu társadalmában.[32]

Szép negatív példáját adta egy adatközlőm a komasággal kapcsolatos erkölcsi elvárásoknak. Elmesélte, hogy egy alkalommal munkahelyén (a tszben) a rakodógép elromlott, és ezért nem lett volna szabad elfogadnia a behozott terményt. Azonban munkatársai, egyben komái, nem szóltak neki erről, és így egyrészt többlet munkája lett, másrészt, ha észrevette volna a „vezetés", felelősségre is vonhatták volna. A történetet nagy rosszallással mesélte, és azzal zárta, hogy „pedig szólniuk kellett volna, mert a komáim voltak!".

Ha megkérdeznek bárkit a faluban, hogy mik a keresztszülő kötelességei, elsorolja, hogy vigyáznia kell a gyermek testi-lelki fejlődésére, ha valami történik a szülőkkel, felelősséggel tartozik a gyermekért, majd rátérnek arra, ami talán mégis a leggyakoribb, hogy ajándékot ad a gyermeknek. Viszonzásul a gyermek tisztelettel tartozik keresztszülőjének.

Az eddigiekből is világos, hogy a legjelentősebb és egyben legmegfoghatóbb a komasági kapcsolatok közül a keresztkomasági viszony. Éppen a gyermek személyének következtében válik megfoghatóvá, a keresztszülő keresztgyermeke iránti kötelezettségein keresztül.

A keresztszülői kapcsolat erkölcsi és anyagi természetű kötelezettségeket ró a benne résztvevőkre. Az anyagi oldal a keresztgyermeknek különböző alkalmakkor juttatott ajándékok formájában nyilvánul meg legmegfoghatóbban. Ez kezdődik a keresztelőnél és végződik a lakodalomnál. Ezután a „gyermek" minden tekintetben felnőttnek számít, és keresztszülei nem kötelesek tovább gondoskodni róla.[33] Valamennyire természetesen megmarad a kapcsolat; a keresztgyermek felnőttkorában is megköszönti keresztszüleit nevenapjukon, esetleg segítséget is adhat nekik, bár ez inkább csak akkor fordul elő, ha a keresztszülőnek nincs más segítője. Úgy tűnik azonban, hogy mindezt már nem irányítják szabályok. Arra nézve, hogy ez mindig így volt-e avagy csak újabb jelenség, nincsenek adataim.

A keresztelő leírásánál már említettem, hogy pénzt dugtak a csecsemők párnája alá, emellett azonban szokásban volt még „tetőtől talpig" felöltöztetni a gyermeket a keresztelőre, ma a névadásra. Emellett még volt, aki a kereszteléskor vásárolt keresztgyerekének fülbevalót, mások ugyanazt később tették.

A következő „rituális" alkalom, amikor a gyermeket megajándékozzák, a konfirmáció, korábban Bibliát, „zsoltárt" adtak, de lehetett pénzt is adni, vagy fülbevalót (fiúnak karórát) is esetleg ilyenkor adtak. A konfirmációs fehér ruha, illetve fiúknak öltöny varratása, úgy tűnik, újabb fejlemény (főként a középkorosztálynál szerepel), mint

[32] Az egyik lakodalom alkalmával, amikor nem vettem részt a lakodalmon, csak csatlakoztam a lakodalmi menetet nézőkhöz, egy előttem ismeretlen fiú kivált a menetből és megkínált borral. Ez a kínálás egyébként csak ismerősöknek jár. Ezt elmeséltem otthon, házigazdám szigorúan megrótt, hogy nem kellett volna elfogadnom. Néhány nappal később megtudtam az illető fiú nevét, és ezt közöltem is házigazdámmal. Megjegyzése ez volt: „Akkor nem baj, hogy elfogadtad, az az X. Y. komám fia, az biztos rendes gyerek." Az illető a komák legtávolabbi körébe, tehát az, „akikkel együtt voltunk keresztelőben" kategóriába tartozott. Talán mondanom sem kell, hogy házigazdám nem ismerte személyesen az illető fiút. Az erkölcsi feloldozást a komák különböző fokozatai között létező, a műrokonság miatt kölcsönösen megelőlegezett bizalomnak köszönhettem.

[33] Jóllehet volt olyan adatközlőm, akiről keresztanyja jóval ezután is gondoskodott: „már az unokámnak is adott cipőt, én meg ősszel egy kövér kacsát tömök neki a névnapjára".

ahogy feltétlenül az a „fényképeztetés" költségeinek fedezése a keresztszülők által. A keresztszülői kapcsolat ápolásának és a gyermek életének ezt az állomását azonban lassanként teljesen kiiktatja az a tény, hogy egyre kevesebb gyerek konfirmál.

Ballagásra leggyakoribb ajándék a karóra, de pénz, ékszer, öltöny, újabban magnetofon, fényképezőgép, rádió is szerepel ajándékként, illetve különösen lányok esetében stafírungba való paplangarnitúra, törülköző, abrosz szalvétával stb. is. Ha valamelyik gyermek egyetemet vagy főiskolát végzett, akkor is jár neki ajándék, pl. kvarcóra. Különösen a karóra és öltöny ajándékozásának gyakorisága mutatja, hogy a ballagási ajándék bizonyos mértékig keveredik a korábbi konfirmációs ajándékkal. Az idősebb generációtól kapott hiányos válaszok miatt nem tudom eldönteni, hogy a ballagási ajándék valóban átvette-e a konfirmációs ajándék szerepét, vagy korábban is volt az iskola befejeztekor ajándékozás, és ha igen, milyen jellegű ajándékot adtak?

Mielőtt rátérnék a keresztszülők által adott ajándékok legjelentősebbikére, a lakodalom alkalmával adottakra, ki kell térjek a „köztes" ajándékokra. Olyan alkalmakra gondolok, mint névnap, születésnap, télapó, karácsony. A szokások változása itt mutatkozik meg legjobban, az idősebb korosztály (60 év felettiek) egyáltalán nem említi ezeket az alkalmakat, és a középkorosztálynak is csak a fiatalabbik fele (50 év alattiak) utal ilyen jellegű ajándékozásra. A legfiatalabbak viszont szinte kivétel nélkül említik egyiket vagy másikat, esetleg mindegyiket. Ennek ellenére egyáltalán nem tartom biztosnak, hogy minden esetben újkeletű szokásról van szó, inkább részben arról, hogy csak a tényleges szülők és keresztszülők tartják számon az ilyen alkalmakkor adott kisebb értékű és jelentőségű ajándékokat. Kétségtelen például, hogy a névnapi megköszöntés szokása nem újkeletű. A változás inkább ott található, hogy míg korábban a keresztgyermek kötelessége volt elmenni és megköszönteni keresztanyját és keresztapját, amikor is ő pénzt kapott ezért a keresztszülőtől, addig ma már a keresztszülő ajándékoz játékot, könyvet, édességet, ruhaneműt, esetleg pénzt a keresztgyermeknek nevenapján. Természetesen a keresztgyermeknek ma is illik megköszönteni keresztszüleit, de az, hogy a gyermek nevenapjára is gondolnak, teljesen új. Ez megfelel a várakozásnak, hiszen ma országosan sokkal gyerekközpontúbbak vagyunk, mint voltunk korábban. A születésnapi, télapói és karácsonyi megajándékozás esetében már inkább valószínű, hogy újkeletű szokásról van szó, és a kérdőív adatai a valós képet tükrözik a korosztályi megoszlás tekintetében.

A lakodalmi ajándékról pontosabb adataim vannak, mint az előző csoportról. Ez érthető is, mert az esemény jelentőségénél fogva mindenki tisztában és pontosabban emlékszik erre. Itt szintén nem meglepő módon kétféle változásról számolhatok be. Az egyik az ajándék minőségében figyelhető meg, a másik — ehhez kapcsolódóan — az ajándék értékében. (Itt természetesen a fiatal korosztály adatai nem szerepelnek, hiszen gyermekeik még nemigen kerültek házasulandó korba.)

A 60 felettiek lakodalmi ajándékai között ilyenek szerepelnek: 1 süldő + 500 Ft, 70 kg-os süldő + paplan, paplan + pénz, zsírosbádog + 1000 Ft.[34] Később bizonyos mértékig egységessé vált az ajándék tárgya: paplan és pénz (1967-ben 500 Ft), illetve étkészlet és pénz variálódnak mint leggyakoribb ajándékok. Napjainkra ehhez még fokozatosan hozzájön a háztartási gép mint nászajándék (mosógép, centrifuga, hűtőszekrény), és természetesen a pénzösszeg is egyre emelkedik. 1960-ban született gyermek már mosógép és centrifuga mellett 4000 Ft-ot kapott lakodalomkor keresztszüleitől. Egy 1980-as lakodalomban pedig 12 személyes étkészletet és a tv árát kapta az ifjú pár keresztszüleitől. A pénzt egyébként általában a menyasszonytánc keretében — tehát nyilvánosság előtt — szokták a keresztszülők keresztgyermeküknek ajándékozni, míg a nászajándékot a lakodalom előtt adják át.

Az ajándék egyre növekvő anyagi értéke nem csak Szentpéterszegre jellemző, része egy közismert országos folyamatnak, és a kérdéssel már több helyütt foglalkoztak.[35]

Egyben megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy mennyire és miért látszik életképesnek a keresztelő (és névadó)-szülőség intézménye. Két szempont figyelembevétele tűnt lényegesnek. Az egyik, amely néprajzi irodalmunk szokásos kérdése,[36] hogy rokont vagy komát választanak-e keresztelő-

[34] Az érintett keresztgyerekek 1932 és 1942 (egy 1954-ben) között születtek, tehát hozzávetőlegesen 1952 és 1965 között kapták ezeket a nászajándékokat.

[35] Legújabban SÁRKÁNY Mihály 1983.

[36] MORVAY Judit 1967.

szülőnek, vagyis kifelé kívánnak-e kapcsolatot teremteni, vagy a már meglevő családi kapcsolataikat akarják-e továbberősíteni? A kérdés bizonyos mértékig implicit módon előfeltételezi azt a megállapítást, hogy ha rokonokat választanak,ez a komaság jelentőségének elvesztését, a két intézmény összemosódását jelenti.[37] Amint látni fogjuk,ez csak részben igaz. A rokonságból való keresztszülő választás nem jelenti mindig az intézmény életképességének megszűnését, inkább csak átalakulását.

A másik szempont az, hogy mennyire kölcsönös a keresztszülőválasztás az egyébként társadalmilag-gazdaságilag egyenrangúak között. Ezzel a kérdéssel eredetileg nem foglalkoztam tudatosan, mert elfogadtam a témával foglalkozó irodalomnak azt a — többnyire ugyan csak implicit módon megjelenő — állítását, mely szerint a keresztszülőket kölcsönösen választják. Például Fél Edit és Hofer Tamás így írnak *Proper Peasants* c. munkájukban: „A helyi (átányi) felfogás szerint ... a (keresztkomasági) kapcsolat szimmetrikus: a két házaspár kölcsönösen keresztszülője egymás gyerekeinek."[38] A *Magyar Néprajzi Lexikon* „keresztszülő" címszava ezt írja: „Általában azonos paraszti réteghez tartozó párok hívják meg egymást keresztszülőnek, de gyakori, hogy a szegény cseléd vagy zsellér gazdapárt hív meg keresztkomának. *Ebben az esetben a gazdának nem kötelező a visszahívás.*"[39] (Kiemelés tőlem.) Maga a falu Szentpéterszegen is ezen a véleményen van. A tényleges gyakorlat azonban — egyetlen községben szerzett tapasztalataim alapján — megkérdőjelezi ennek a széles körben elterjedt véleménynek az igazságát.[40] Röviden tehát, kérdőívem tanúsága alapján kiderült, hogy a megkérdezettek nagyjából azonos számban kerültek keresztszülői viszonyba komákkal és rokonokkal, azonban nem ugyanazokkal (nem kölcsönösen).

A kérdőívvel gyűjtött anyagban 59 családban 116 saját gyermek és 146 keresztgyermek szerepel. (Megjegyzem, hogy Szentpéterszegen az a szokás, hogy minden gyermeknek más-más keresztszülő párt hívnak, szemben például a Morvay Judit által leírt palócokkal, akiknél „akárhány gyermeke is született egy-egy házaspárnak, mindnek ugyanaz volt a keresztapja meg a keresztanyja".[41])

Ez maximálisan 262 keresztszülői—szülői—keresztgyermek (továbbiakban keresztszülői) kapcsolatot eredményezhet. Azonban 70 esetben kölcsönösek a keresztszülők, tehát 192 keresztszülői kapcsolat áll fenn. Ezt a számot módosítják azok az esetek, amikor egy gyermeknek két keresztszülő párt választottak. Ez 7 esetben fordul elő, így további 14 keresztszülői kapcsolat állt elő. Egy esetben a család egyetlen gyermekéhez hívtak két keresztszülőt, viszont mindkét családnál visszahívták őket keresztszülőnek. 136 alkalommal nem kölcsönös a keresztszülői viszony.

[37] Vö. *Magyar Néprajzi Lexikon*, „komaság" címszó: „A 19. sz. végétől a barátot lassan felváltja a rokonságból választott keresztszülő. Ezzel a folyamattal a komaságnak alapvető jellege, éltető szerepe mint társadalmi intézménynek, megszűnt. A testvér mint keresztkoma funkcionálisan elsősorban vér szerinti rokonként jön számításba, a komaságnak csak külsőséges jegyeit kapja meg."

[38] Fél, E.—Hofer, T. 1969. 163.

[39] *Magyar Néprajzi Lexikon* „keresztszülő" címszó. Vö. még Tárkány Szücs Ernő 1981. 132. „A komaság a családok közti *kölcsönös* kapcsolatok különös intézményének tűnik." (Kiemelés tőlem.)

[40] Lehetséges, hogy az itt leírtak szentpéterszegi specialitások, vagy az időszint eltérését tükrözik.

[41] Morvay Judit 1981. 176.

A rokonságból való keresztszülőválasztás szempontjából következő a kép: 111 esetben rokon a keresztszülő, ebből 33-ban kölcsönös, 38 esetben nem kölcsönös a rokon keresztszülő, és 40 esetben nem kölcsönös a rokon keresztgyerek.

Koma a keresztszülő 95 esetben, melyből 37-ben kölcsönös, 19 esetben nem kölcsönös koma a keresztszülő és 39-ben nem kölcsönös koma gyereke a keresztgyerek.

Láthatjuk, hogy a rokon—koma arány nagyjából egyenlő, csekély mértékben a rokonok javára tolódik el. Feltételezhető, hogy Szentpéterszeg a koma-rokon váltás folyamatának éppen most van a közepén, és ezért találjuk ezt a képet. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a rokon keresztszülők jóval nagyobb számban fordulnak elő a fiatalabb (40 éves alatt) adatközlők körében, mint az idősebbek között. Ellentmondani látszik ennek azonban az a körülmény, hogy arra a kérdésre, hogy „Véleménye szerint rokont vagy barátot jobb keresztszülőnek választnai?" — 47 megkérdezett adatközlőből 26 barátot, 7 rokont tartott előnyösebbnek, míg 14 nem tudta eldönteni, illetve azt mondta, hogy mind a kettőt. Egyébként a legfiatalabb korosztály többsége is a barátot pártolta, azok is, akik gyakorlatban rokont választottak, ily módon ellentmondva önmaguknak. Ennek a norma és gyakorlat közötti eltérésnek valószínűleg az az oka, hogy a normarendszer az az oldala a kultúrának, amelyik a leglassabban változik, és ezért egyszerűen még nem érte utol a gyakorlatot, és a kapott válaszok a régebbi, még félig-meddig élő gyakorlatra vonatkoznak.

Az 59 adatközlőből negyvenháromnak több, illetve kevesebb keresztgyereke van, mint saját gyermeke. Ez összesen hetvenhat gyereket jelent (53-mal több, 23-mal kevesebb). Úgy gondolom, hogy adataim az esetben nem teljesen elegendőek,[42] annak biztos eldöntésére, hogy pontosan mi határozza meg azt, hogy valakinek számbelileg kiegyensúlyozottak-e a keresztszülői kapcsolatai vagy sem. Azt már láttuk, hogy személy szerint sem azok.

Néhány tendencia azonban felismerhető. Elsősorban, mivel a keresztszülőségre való felkérést nem lehet visszautasítani, az egyén valójában nem befolyásolhatja keresztgyermekei számát. Továbbá úgy tűnik, az adatközlők kora sem döntő, kivéve a fiatal adatközlőket, ahol lehetséges, hogy csak később fog kiegyenlítődni a keresztgyermekek száma. (Ez a negyvenhárom adatközlőből nyolc.) A saját gyermekek száma ezzel szemben igencsak befolyásolja a kérdést. Úgy tűnik, fordított arányosság van a saját és a keresztgyermekek száma között. Legjobban illusztrálja ezt az a tény, hogy három gyermektelen házaspárnak és egy hajadonnak összesen tizennégy (!) keresztgyereke van (a hajadonnak ebből csak egy). Jóllehet — adós maradás ide vagy oda — egy idő után nyilvánvalóvá kellett váljon, hogy gyermektelenek is fognak maradni, tehát nem lehetett abban a hitben felkérni őket, hogy majd ha nekik is lesz gyerekük, kiegyenlítődnek a viszonyok. Azonban amellett, hogy ez a fordított arányosság egyben egyfajta anyagi előregondolkozást is feltételez a szülők részéről (ha kevés gyereke van, jobban tud gondoskodni az enyémről — egyébként erkölcsileg is, nem csak anyagilag), ezzel nem merül ki a kérdés teljesen. Valószínű, hogy egyéb tényezők is, mint például presztízs is hozzájárulnak ehhez a kiegyensúlyozatlansághoz. Ugyanis, jóllehet anyagilag kétségkívül az jár jól,

[42] 16 családnál van kevesebb keresztgyerek, mint saját gyerek, és 27-nél több a keresztgyerek száma.

akinek több saját gyereke van, mint keresztgyereke, a keresztszülői státus adta presztízs (lekötelezettség és lekötelezés) hiánya, illetve többlete, talán kiegyenlíti az anyagi oldal egyenetlenségét.

Kettős keresztszülőválasztás hét esetben fordult elő anyagomban. Két esettől eltekintve ezek mindig rokon-keresztszülőknél történtek. Ilyenkor vagy két még nem házas rokont (leginkább testvért) vagy a férj és feleség családjából egy-egy házaspárt kérnek fel ugyanahhoz a gyermekhez keresztszülőnek. Nyilvánvaló, hogy a családi harmónia megőrzése, a sértődések elkerülése érdekében alkalmazzák ezt a stratégiát. A két kettős keresztkoma pár választása inkább kivételesnek tekinthető. Egyik esetben az asszony első házasságából származó gyermekének rokona volt a keresztszülője (egyébként nem a faluban), de új házassága után férje falubeli legénykori komáját mintegy keresztapaként „adoptálták", és ő gyakorolja is ezt a funkciót, a gyerek pedig „keresztapám"-nak szólítja.[43] Tulajdonképpen ez nem is számít kettős keresztszülő választásnak, annál is inkább, mert az illető házaspár az adoptált keresztkoma egyik gyermekének egyben keresztszülője is. Csak a másik kettős komaválasztás esetében van szó tisztán kettős keresztkomákról.

Vizsgáljuk meg a kölcsönösség kérdését! A kérdőívben szereplő 206 keresztszülői kapcsolatból (beleértve a kettős keresztszülőválasztást is) csak mindössze 70 kapcsolat (34%) volt kölcsönös, a fennmaradó 136 kapcsolat (66%) viszont nem volt kölcsönös. A kölcsönösség ilyen nagy arányú hiányára nem magyarázat az, hogy egyeseknek nincsen gyerekük, ugyanis a megkérdezettek esetében ez mindössze 4 adatközlőt jelentett, összesen 11 keresztgyermekkel. Nyilván a választott keresztszülők között is vannak olyanok, akiknek nincsenek gyermekeik, de ezek száma sem lehet olyan nagymértékű, hogy kielégítően megmagyarázná a kölcsönösség hiányát.

Természetesen hosszú távon — illetve széles körben — a falu egészét tekintve a keresztszülői kapcsolatok „kölcsönösek", hiszen mindenki gyerekének van keresztszülője, illetve mindenki valaki gyerekének a keresztszülője.[44] Az már más kérdés, hogy a többségnek nem azonos számú saját, illetve keresztgyereke (59-ből 43 esetben!) van, erre vissza fogok még később térni.

Miért annyira meglepő ez az eredmény? Már említettem, hogy a szakirodalom mellett a falu is elsősorban az intézmény kölcsönösségét hangsúlyozza, például egyik adatközlőm azt panaszolta: adósok maradtak a komáikkal szemben, mert azoknak nem voltak gyermekeik.

Ha azonban jobban belegondolunk a kérdésbe, nyilvánvalóvá válik, hogy ez csak így lehetséges, és tulajdonképpen a keresztszülői viszonynak csak addig van értelme és létjogosultsága, amíg nem 100%-os a kölcsönösség, akár komákat választanak keresztszülőnek, akár rokonokat!

Marshall SAHLINS *On the Sociology of Primitive Exchange* című írásának alapján E. R. SERVICE a következőket írja:[45] „A javak, szívességek és munkaerő

[43] Ez egyébként mutatja a házaspár beilleszkedési kísérletét is, a feleség (több okból) kétséges helyzetét, ilyen és ehhez hasonló stratégiákkal próbálja megerősíteni a faluban, pl. ő sorolta fel a legtöbb „legfontosabb személyt" (hatot).

[44] Egyetlen olyan esetet ismernek a faluban, amikor valakinek van saját gyereke, és mégsincs keresztgyereke. Ez egy elvált fiatalasszony (23 éves). Lehetséges, hogy fiatalsága miatt nem keresztszülő még, vagy pedig mint elvált asszonyt nem lehet felkérni erre a tisztségre.

[45] SAHLINS cikke többek között a *Stone Age Economics* című kötetben is megjelent. Az egyszerűség kedvéért idézem megállapításainak lényegét SERVICE *Vadászok* című művéből.

cseréjének általános formája van, amit *reciprocitás*nak neveztek el, és ami három változatra bontható: *általánosított, kiegyensúlyozott és negatív reciprocitásra.*"

A csere e három változatát SERVICE így írja le:

„Az *általánosított reciprocitás* a csere olyan formája, ami azon a feltételezésen alapul, hogy a viszonzások hosszú távon kiegyenlítik egymást. Ez a feltételezés olyan szilárd, hogy amikor valamit odaadnak, vagy megtesznek valamiért, a viszonzás tárgyát nem határozzák meg — rendszerint nem is céloznak rá. Ilyen módon nyilvánvalóan olyan emberek cserélnek, akik közeli rokonok (vagy nagyon közeli barátok), még a mi társadalmunkban is. . ."

„A *kiegyensúlyozott reciprocitás* viszont egyenes és nyílt cserét jelent, amiben (ideálisan) mindkét felet kielégítik maguk a javak vagy cselekedetek. Így ez az általánosított formánál valóságosan reciprokabbként, haszonelvűbbként, személytelenebbként és kevésbé önzetlenként jelenik meg."

„A *negatív reciprocitás* szó szerint természetesen egyáltalán nem reciprocitást, hanem a reciprocitás ellentétét — lopást vagy a javak erőszakos elragadását jelenti."[46]

Úgy gondolom, nem keverem össze a törzsi társadalmakat a paraszttársadalommal, amikor az előbbiekre kidolgozott kategóriákat próbálok használni az utóbbi elemzésénél. Mint M. SAHLINS is megjegyzi: „Valószínűleg nem nehéz megérteni a mondottakat, hiszen tökéletesen alkalmazható a saját társadalmunkra is. A törzsi társadalomban csupán a jelentősége nagyobb."[47]

Visszatérve a kölcsönösség kérdésére a keresztszülőválasztás esetében megállapíthatjuk, azáltal, hogy nem teljesen kölcsönös a választás, effektíve bővül az egyének társadalmi kapcsolatainak köre. Ha valakinek két gyermeke és két keresztgyermeke van, és a keresztszülői kapcsolat kölcsönös, akkor csak két társadalmi kapcsolat felett rendelkezik, ha azonban egyik viszony sem kölcsönös, akkor már négy kapcsolata van. Természetesen kettőben lekötelezettként, kettőben pedig „lekötelező"-ként szerepel, de ez a fajta egyenlőtlenség M. MAUSS „ajándéká"-hoz hasonlóan csak elősegítője a társadalmi kapcsolatok virágzásának és a közösségben élő integrálódásnak, ily módon erősítve annak kohézióját is.[48]

A keresztszülőnek való felkérés — talán nem túlzás ezt mondani — szintén egyfajta ajándék. Visszautasítani ezt sem lehet. Oly mértékű nyílt ellenségességet jelentene, amit a közösség (és az egyén) békéje érdekében nem lehetne megtűrni. Arra a kérdésre, hogy vissza lehet-e utasítani a keresztszülőségre való felkérést, egyik adatközlőm így reagált: „Nem, ha cigány gyereke is lenne, akkor se szokták visszautasítani!"[49] A felkérés megtisztelő, elfogadásával részben már viszonozzák a megtiszteltetést, további viszonzása történik a keresztszülő által a gyermeknek nyújtott erkölcsi és anyagi támogatáskor. Ezzel a keresztszülő már kihívja az újabb viszonzást, ami adandó alkalommal (legfőképpen a lakodalomkor, amikor is ő a násznagy) nyilvánul meg abban, hogy az egész közösség előtt erősítik meg tisztjében, újítják meg a megtiszteltetést.

Amennyiben a keresztszülőválasztás kölcsönös, az „ajándék", vagyis a keresztszülőnek meghívás megtiszteltetése, közvetlenül viszonzódik. A reciprocitás kiegyensúlyozott mind a megtiszteltetés, tehát a „tisztán" erkölcsi

[46] SERVICE, E. R.—SAHLINS, M. D.—WOLF, E. R. 1973. 22—23.
[47] SERVICE, E. R.—SAHLINS, M. D.—WOLF, E. R. 1973. 265—266.
[48] MAUSS, Marcel 1974.
[49] Anyagomban három cigány keresztgyermek szerepel.

oldal, mind a gyermeknek nyújtott anyagi támogatás, vagyis a gazdasági oldal szempontjából.

Hogy mennyire „veszélyes" a keresztszülőség intézményére a száz százalékos kölcsönösség, mutatja annak a két adatközlőmnek az esete, akik amellett, hogy sógornők, szomszédok, ráadásul egymás gyerekeinek keresztanyjai is. A keresztszülőtől kapott ajándékokra vonatkozólag az egyik azt mondta: „Fülbevalót (szokásos keresztelői vagy konfirmációi ajándék) megállapodtunk, hogy nem veszünk, nem tartozik egy a másiknak." Sógornője pedig általánosabban fogalmazva erősítette meg: „Máskülönben azt mondta Z. (a sógornő), vegyél te is a magadénak, amit szeretsz, én is veszek az enyémnek." Mint SAHLINS is megállapítja, a kiegyensúlyozott reciprocitás jóval kevésbé kedvez a társadalmi kapcsolatok fennmaradásának, mint az általánosított, mert nem teszi szükségessé a kapcsolat folytatását. Természetesen az itt idézett esetben a rokonsági és szomszédsági viszony következtében a kapcsolat igenis folytatódik, de önmagában is olyan erős, hogy nincs szüksége a műrokonsági kapcsolat adta összes lehetőségek kihasználására. Némelyiket ugyanis még ők sem hagyták el. Bár bizonyos esetekben eltekintettek egymás gyerekeinek megajándékozásától, és ezáltal akár a keresztszülői kapcsolat megszűnéséről is beszélhetnénk, ugyanakkor azonban lakodalomkor már ismét funkcionált a kapcsolat, és mindkét ifjú párt keresztszülei igenis ellátták az obligát ajándékkal.[50] Emellett egyiküknek sem volt csak ez az egy keresztszülői viszonya, tehát más oldalról részt vettek a falu keresztszülői viszonyainak szövevényében.

Ha nem kölcsönös a választás, ami — mint láttuk — Szentpéterszegen a gyakoribb eset, akkor ha lehet még érdekesebb a helyzet, ugyanis a viszonzás nem két, hanem több ember szintjén — úgy is mondhatnám — közösségi szinten történik meg. Jól világítja meg ezt az áttételes viszonzást az, ami gyakorta fordul elő rokonok között (különösen testvérek, de ezek hiányában unokatestvérek is betölthetnek ugyanilyen funkciót), hogy láncszerűen kérik fel egymást keresztszülőnek. „A" kéri „B"-t, „B" „C"-t, „C" „A"-t, miáltal a kör bezárul, és ugyan a keresztszülőválasztás nem kölcsönös, mégis végeredményben mindenki nagyjából azonos mennyiségben részesül megtiszteltetésben és anyagi kötelezettségben és lekötelezettségben.

Azonban mint már a számadatokból láttuk, nemcsak rokonok esetében van nem-kölcsönös keresztszülő választás. (Az összes rokon keresztszülő között [111-ből 78] 70,2% a nem kölcsönös, komák esetében pedig 61% [95-ből 58].) A közel 10%-os különbséget valószínűleg az magyarázza, hogy a koma-rokon váltás következtében feltehetőleg mégis csökkent a komákba vetett bizalom. Hiszen míg a rokonok akkor is viszonylag könnyebben aktivizálhatók, ha kapcsolatukat nem pecsételik meg kölcsönös keresztszülői viszonnyal, a komákat, úgy látszik, mégis valamivel jobban kell biztosítani, hiszen az ő esetükben a befektetett anyagi javak visszatérülését (hiszen végső soron itt anyagiakról van szó) csak a barátság morális ereje biztosítja.

A keresztszülőnek nem kölcsönösen választott komák esetében is ugyanarról lehet szó, mint a nem kölcsönös rokon keresztszülőkében, hogy szélesebb körben, a közösség szintjén kerül sor a viszonzásra.

[50] Lakodalomkor már csak azért sem tekinthetnek el a kölcsönös ajándékozástól, mert az sokkal inkább a közösség szeme előtt folyik, és ez a viselkedés meglehetősen eltér a falu normáitól.

SAHLINS kategóriáit használva, úgy lehetne összefoglalni a keresztszülő-választás nem kölcsönös voltának tanulságait, hogy bár végeredményét tekintve a falu szintjén kiegyensúlyozott reciprocitásról beszélhetünk, mind az ajándékok, mind a keresztszülők elosztásának szempontjából, az egyének szintjén azonban a rendszer a valóságban inkább az általánosított reciprocitás felé hajlik. Az esetek többségében nem ugyanattól a személytől kapják a keresztszülői viszonnyal járó presztízst és előnyöket, mint akinek adják. Ez annak ellenére van így, hogy a falu tudatában igen erősen a kiegyensúlyozott reciprocitás szerepel a kérdéssel kapcsolatban. Ami, mint láttuk, ilyen kifejezésekben jelenik meg: „adósok vagyunk", „tartozik", „visszaveszi". Úgy tűnik, éppen a valóság kiegyensúlyozatlanságát kívánják egyenlőbbnek feltüntetni, hogy ne tűnjék ki a nyeremény reménye.

A dolgozat elején leírt kölcsönös segítségnyújtási formáknál is hasonló „általánosba hajló kiegyensúlyozott reciprocitással" találkozunk. A különbség annyi, hogy ezek ugyan kölcsönösek, mint láttuk pontos számontartást vezetnek róluk (ezért kiegyensúlyozott a reciprocitás), viszont esetenként időben olyan nagy eltolódással kerülnek viszonzásra, ami indokolja általános reciprocitásként való felfogásukat. Ez az időbeli eltolódás azt a fajta légkörét tételezi fel a bizalomnak, ami leginkább az általánosított reciprocitás ismérve. Erre azonban szükség is van, mert bizonyos fajta segítségre viszonylag ritkán van szüksége az egyénnek.

A tengeritörésnél és a disznótornál a legkiegyensúlyozottabb a reciprocitás, bár itt is előfordul, hogy egyik évről a másikra viszonozza csak valaki a segítséget.

Az építkezésnél már gyakoribb a hosszú távú kiegyenlítődés. Szép példáját adta ennek adatközlőm, amikor az egyik segítséggel kapcsolatban megjegyezte, hogy „apámékkal laktak egy udvaron, amikor építkezett, még nőtlen voltam, én is voltam neki segíteni". (1949-ben nősült, az építkezés 1970—71-ben folyt.) Nyilvánvaló ebben az esetben is az általánosított reciprocitás normatívája: az ajándék (segítség) morális ereje. Ha húsz év múlva is, de viszonozni kell, és ezt feltehetőleg nem az adatközlő követelte „adósán", hanem az „adós" érezte erkölcsi kötelességének.

De a lakodalom esetében is hasonló a helyzet. A közösen összeadott élelem és a közösen összeadott menyasszonypénz esetében is egyszerre jelenik meg a kölcsönösség (kiegyensúlyozott reciprocitás) és az időben megelőlegezés (általánosított reciprocitás). Mindenki megelőlegez, akár az élelemhozzájárulással, akár a menyasszonypénzzel. Ez a kölcsönös (időben változó) lekötelezettség és lekötelezés már-már „külső kényszer", hiszen ha valaki egyszer belépett ebbe a rendszerbe, kilépése csak nagy anyagi veszteségek árán lehetséges. Ez a jelenség, amely minden egyes alkalommal egy adóst és számtalan hitelezőt hoz létre, egyben fenntartja a rendszert, amelynek további létezéséhez ily módon minden jelenlevőnek, az egész közösségnek érdeke fűződik. Nem véletlen, hogy egy-egy lakodalom alkalmával a jelenlevők legalább 1/4-e fiatal. Egyébként az itt leírtak többé-kevésbé tudatosulnak is a falu lakóiban. Alkalmam volt végighallgatni egy beszélgetést, amikor egy családtag arra figyelmeztetett egy házasság előtt álló fiatal lányt, hogy többet kellene lakodalomba járnia, mert, mint mondta, „ha nem mentek, ti sem fogtok ajándékot kapni".

Végül a temetés esetében is hasonló a helyzet, a sírásáskor is „adósokat gyűjt" az egyén, hiszen ezzel biztosítja azt, hogy saját temetésén se kelljen

a közvetlen rokonoknak részt venniük a sírásásban, legyen alkalmuk őt illően gyászolni és bizonyítani, hogy van elég társadalmi kapcsolatuk ennek biztosítására.

FÜGGELÉK

A magyar néprajzi gyakorlatban nem bevett szokás az állomásozó terepmunka, ezért úgy vélem, érdemes egy mellékletet módszereim ismertetésének és indoklásának szentelni.

Terepmunkám színhelyének kiválasztásában elsőrendű szempontom volt, hogy a vizsgálandó közösség „élő" legyen, vagyis töltse be mindazokat a funkciókat, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy tagjai a közösséget magukénak érezzék, és ezért szeressenek a faluban élni. Egy széteső közösségben ugyanis sokkal nehezebb lett volna a helyzetem. További kritériumai közé tartozott az is, hogy a község valamilyen ipari centrum közelében legyen, hogy a modern városi életforma, illetve a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás komaságra gyakorolt esetleges hatásait fel tudjam térképezni. Szentpéterszeg ennek a kritériumnak megfelelt. Berettyóújfalu közelsége (8 km) nemcsak munkaalkalmat nyújt sokaknak, hanem a faluénál jobb városi ellátottság is elérhetővé válik a község lakói számára. Ennek ellenére anyagomból az derült ki, hogy — legalábbis a keresztszülőválasztás szempontjából — a város közelsége nem befolyásolta a község társadalmi kapcsolatainak rendszerét.

Egy középkorú, gyermektelen házaspárnál laktam, H. Kun Jánoséknál, így sokan teljesen természetesnek találták, hogy mint „Jani bácsi lányát" emlegessenek, egyszerűbb volt ugyanis, mint az amúgy sem túl világos „néprajzos" elnevezés. Koromnál és egyetemi hallgató voltomnál fogva is alkalmas voltam erre a szerepre. Mindez könnyítette a faluba való beilleszkedésemet, illetve elfogadtatásomat, ugyanakkor szubjektíve nehezítette külső megfigyelői pozícióm megőrzését. Ezáltal természetesen bekerültem egy sor társadalmilag meghatározott szerepbe, egy rokonsági kör „tagja" lettem, emellett egy szomszédság részévé váltam. Természetesen én ennél jóval tágasabb körben mozogtam.

Az állomásozó terepmunkára többek között azért is szükség volt, mert — és ez a szociálantropológiai irodalom egyik közhelye — olyan kérdésekben, amelyek a dolgok rendszerszerűségének felismerését igénylik, az adatközlők verbalizációs képességei meglehetősen alacsony szinten állnak. Éppen ezért bizonyos jelenségek csak „akcióban" vizsgálhatók. A műrokonság (mint minden más társadalmi jelenség) nemcsak normatív elemekből áll, hanem gyakorlatiakból is, és míg az előbbieket csupán kérdezés útján is tisztázni lehet, az utóbbiakat valóban csak helyszíni megfigyeléssel lehet feltérképezni. Itt nem csupán az ideális és reális közötti különbségekre gondolok, hanem arra is, hogy a komaságnak a kitüntetett alkalmakon (pl. keresztelő, lakodalom) túlmenően a mindennapi életben is jelentősége van, és ilyenkor is felhasználásra kerül a komaság mint társadalmi kapcsolat. Úgy vélem, ezt végképp nem lehetett volna rövid és éppen ezért, kényszerűen, főként kikérdezésre szorítkozó gyűjtéssel megfigyelni. Így is meggyőződésem, hogy bár a három-négy hónapnyi terepmunka esetleg soknak tűnhet, a terepen töltött optimális idő jóval efelett van. Körülbelül egy év lett volna az a terepen töltött időtartam, ami után valamennyire is teljes képet nyerhettem volna a községről. Itt nem pusztán befektetett időre gondolok, hanem arra is, hogy egy naptári év az az időszak, ami alatt a paraszti élet évszakokhoz kötött jelenségei közvetlenül megfigyelhetők.

Végül közlöm kérdőívem leírását, néhány kritikai megjegyzéssel együtt.

A kérdőívet 60 családnál sikerült végigkérdezni, ez az összes háztartásoknak kb. 14%-át jelenti. Mintavételem teljesen ad hoc jellegű volt.

A kérdőív a következő 8 részre oszlik: 1. személyi adatok, foglalkozás; 2. gyermekek és keresztszüleik (találkozás gyakorisága, keresztelőn kik vettek részt, milyen ajándékokat kapott a gyermek keresztszüleitől); 3. véleménye szerint rokont vagy barátot jobb keresztszülőnek választani; 4. keresztgyerekek (ugyanazok a kérdések, mint a saját gyerekre vonatkozóan); 5. az adatközlő véleménye szerint a számára legfontosabb négy család megnevezése a faluban; 6. kitől kért, vagy kinek adott segítséget különböző alkalmakkor; 7. névnapot tartanak-e, ha igen, kik ünneplik; 8. „gazdasági" kérdések (föld, jószág mennyisége és fizetés melletti jövedelme).

A kérdőív saját véleményem szerint is sok kívánnivalót hagy maga után. Bizonyos kérdések fontosságára csak a gyűjtés során derült fény (pl. kiknek küldenek kóstolót disznótorkor), mások viszont nem hozták meg a kívánt eredményt. Így például előzetes

információk alapján tudtam, hogy gyakran megtörtént, hogy a gyermekek nem otthon nevelődtek, hanem pl. a nagyszülőknél vagy a szülők egy gyermektelen testvérénél, akár a falun kívül is. Érdekelt a kérdés, ezért szerettem volna a kérdőív segítségével megtudni, hogy milyen gyakori volt ez a szokás, és esetleg megvizsgálni, hogy miyen hatása volt ennek a gyakorlatnak a rokonsági és műrokonsági kapcsolatra. Jóllehet a kérdés megfogalmazásában a falut igen jól ismerő ifjú Harasztosi Sándorra bíztam magamat, mégis az „Édesszülei nevelték-e?" kérdésre szinte 100%-os igenlő választ kaptam, bár továbbra is meggyőződésem, hogy ez nem fedi a valóságot, annál is inkább, mert e gyakorlat mai példájáról is tudok. Nem teljesen kielégítők az ajándékokra vonatkozó válaszok egy része sem, különösen az idősebb adatközlők arra hivatkoztak, hogy nem emlékeznek. Arra a kérdésre, hogy ki a számára legfontosabb négy személy a faluban, sokan zavarba jöttek, és nemigen tudták, mit válaszoljanak. Ez szintén valószínűleg a kérdésfeltevés ügyetlenségének volt köszönhető. A segítség kérés-adás kérdéscsoportnál, valamint a keresztelő résztvevőinél világlanak ki legjobban a kérdőív hiányosságai, csak néhány esetben sikerült minden résztvevőt felsoroltatnom, úgyhogy az ezekre a kérdésekre kapott válaszokat csak irányadóként kezelhetem. Sokan rendelkeznek írásos elszámolással arra vonatkozólag, hogy kik segítettek nekik pl. építkezésben, de „rámenősség" hiányában ezt a listát csak házigazdámtól sikerült megkapnom. Végeredményben azonban a kérdőívet, összes hiányosságai ellenére, nagyon hasznosnak találtam. Egyrészt falubeli munkámban sokszor kisegített kezdő terepmunkási nehézségeimből, amikor a megismerkedés alibijeként szolgált, és lehetőséget nyújtott sok egyéb megfigyelésre, másrészt az anyag feldolgozásánál jól fel tudtam használni számszerűségét és konkrétságát feltételezéseim alátámasztására, illetve cáfolására. A dolgozatban közölt számadatok a kérdőívből származnak.

Az adatközlők kor szerinti megoszlása (a nők korát alapul véve) a következő volt:

19—40 éves	18 fő
41—60 éves	31 fő
61—80 éves	11 fő

Az adatközlők családi állapot szerinti megoszlása:

hajadon	1 fő
házas	49 fő
özvegy	9 fő
elvált	1 fő

IRODALOM

BAKÓ Ferenc
1955 *Felsőtárkány község lakodalmi szokásai.* Ethnographia LXVI. 345—408.

BEATTIE, John
1964 *Kinship and Social Anthropology.* Man LXIV. 101—103.

BENKŐ Loránd (szerk.)
1967—1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Budapest

BLOCH, Maurice
1973 *The Long term and the Short Term: the Economic and Political Significance of the Morality of Kinship.* In: GOODY, Jack (ed.): 1973. 75—87.

FÉL Edit
1944 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson.* Kisalföldi Közlemények I/2. Budapest

FÉL, Edit—HOFER, Tamás
1969 *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Chicago

FORTES, Meyer
1972 *Kinship and the Social Order.* Current Anthropology Vol. 13. 285—289.

FOX, Robin
1967 *Kinship and Marriage.* London

GERGELY Katalin
1971 *A komaság intézménye.* In: Mezőcsát népi kultúrája. 139—148. Mezőcsát

GOODY, Esther
1971 *Forms of Pro-Parenthood: The Sharing and Substitution of Parental Roles.* In: GOODY, Jack (ed.): 1971. 331—345.

GOODY, Jack (szerk.)
1971 *Kinship*. London
1973 *The Character of Kinship*. Cambridge
GUDEMAN, Stephen
1971 *The Compadrazgo as a Reflection of the Natural and Spiritual Person*. Proceedings RAI Vol. 101. 45—71.
HAMMEL, E. A.
1968 *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans*. New Jersey
HOPPÁL Mihály
1980 *Elosztás és egyenlőség*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XXXII. 1—4.
LÉVAINÉ GÁBOR Judit
1963 *Komatál. A barátságkötés és ennek változatai az énekes népszokások között*. Ethnographia LXXIV. 230—260.
LÉVI-STRAUSS, Claude
1969 *The Elementary Structures of Kinship*. Boston
MAGNARELLA, Paul J.—TÜRKDOGAN, Orhan
1973 *Descent, Affinity and Ritual Relations in Eastern Turkey*. American Anthropologist 75. 1626—1633.
MINTZ, S. W.—WOLF, E. R.
1971 *Ritual Co-Parenthood (compadrazgo)*. In: GOODY, Jack (ed.): 1971. 346—36. Kivonatok a Southwestern Journal of Anthropology-ból, Vol. 6. no. 4. 1950. 341—365.
MAUSS, Marcel
1969 *The Gift*. London
MORVAY Judit
1967 *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. Keresztszülők*. Néprajzi Értesítő XLIX. 5—72.
1981 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Budapest (Első kiadás: 1956)
ORTUTAY, Gyula (szerk.)
1977—1981 *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1—4. Budapest
ŐRSI Julianna
1974 *A műrokonság egyik formája Karcag társadalmában*. Ethnographia LXXXV. 354—366.
PITT-RIVERS, Julian
1973 *The Kith and the Kin*. In: GOODY, Jack (ed.): 1973. 89—105.
SÁRKÁNY Mihály
1983 *A lakodalom funkciójának megváltozása falun*. Ethnographia XCIV. 279—285.
SERVICE, E. R.—SAHLINS, M. D.—WOLF, E. R.
1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest
SPENCER, Robert F.
1976 *The North Alaskan Eskimo*. New York
TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest
TURNER, Victor
1974 *Forest of Symbols*. Ithaca
UJVÁRY Zoltán
1977 *Agrármunkákhoz kapcsolódó műrokonság*. Múzeumi Kurír 24. szám
VINCZE Lajos
1978 *Kinship terms and address in a Hungarian speaking peasant community in Rumania*. Ethnology 17. 101—117.
VAN GENNEP, Arnold
1960 *The Rites of Passage*. Chicago (Első kiadás 1909)

Bea Vidacs

GOD-PARENTHOOD AND RECIPROCITY IN SZENTPÉTERSZEG

(Abstract)

Szentpéterszeg is a Hungarian village of the Great Plain at the eastern border having 1985 inhabitants belonging to the reformed church. The author studied the present functioning of the institution of god-parenthood. Partly she was interested to see what was the significance and role of godfathership in the present system of social contacts, and partly how god-parenthood has changed during the past decades as a consequence of the collectivisation of the village and of the considerable growth of industrial employment in the nearby town.

God-parenthood is established by baptism and establishes a relation of mutual obligations between the god-child and the god-parents. God-parents present the child on the occasion of his/her confirmation, graduation from school, and marriage in particular and the godfather is the best man for both partners. The relationship established between the parents and god-parents is even more significant. At present quite a number of children are not baptized in church at Szentpéterszeg yet god-parents are invited for the state-organized civil name-giving ceremony, and the obligations of sponsorship are just as much observed as in the case of the ecclesiastic ceremony.

Earlier the parents invited their best pre-marital friends to be god-parents thus extending the existing network of kinship and neighbourhood of the couple. Recently they increasingly invite close relatives. The author studies the functioning of various relationships — kinship, neighbourhood, sponsorship — through different types of work and family rituals performed with outside help (corn-husking, pig killing, building of house, marriage, burial).

Hungarian ethnographic literature usually described god-parenthood as a symmetrical relationship: god-parents are reciprocally the god-parents of all of one another's children. In contrast, at Szentpéterszeg separate godparents are invited to every child and the majority of contacts thus established, i.e. 66 per cent is not a reciprocal one. Marshall SAHLINS's discussin of reciprocity distinguishes between generalized, balanced and negative forms. At Szentpéterszeg, because of the frequent asymmetry of compaternity the opportunity of direct return is often missing, but in the long run everybody benefits from the exchanges in prestige as well as material goods. The asymmetry, incidentally, makes it much harder to discontinue the system.

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Orvar Löfgren

Egy nemzeti kultúra lebontása?

A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban[1]

A nemzeti jelleg és a kis közösség között

A szociálantropológusok között a régi mondás, hogy „az antropológia otthon kezdődik", egészen a közelmúlt időkig inkább volt gazdasági és gyakorlati szükségszerűség, mint erkölcsi erény.

Az antropológia másik ágában, az európai etnológusok között viszont más volt a helyzet. Durva egyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy a XIX. századi nyugati gyarmattartó nemzetek inkább a primitív társadalmak antropológiai vizsgálatát fejlesztették, míg a csekély vagy semmilyen gyarmattal nem rendelkező országokban az etnográfiai érdeklődés elsősorban a gyorsan szétesőő hagyományos paraszti kultúrák, a „belső primitívek" felé fordult.

Ez volt a helyzet a skandináv országokban és a legtöbb közép-európai országban is, ahol folkloristák és néprajzkutatók a múltat dokumentálták, és hozzájárultak egy hagyományos és nemzeti paraszti kultúra mítoszának kiépítéséhez (Löfgren 1980., 189.).

A legutóbbi évtizedekben az európai néprajzkutatók az iparosítás előtti Európa történeti antropológiájának művelése mellett elkezdték a kortársi nyugati társadalmak vizsgálatát is. Ezt a változást nagyban befolyásolták az általános antropológia elméleti perspektívái. Amikor a hatvanas évek elején európai néprajzkutatóként elindultam pályámon, az angol strukturális-funkcionalista, később pedig az interakciós eszmék árasztottak el minket. A kortársi Svédország tanulmányozása a vidék és a marginális közösségek világában végzett terepmunka formáját öltötte. Kerestük a kis közösséget, a „szerves egészet", és ezért többségünk inkább a svéd perifériához jutott el és nem a központhoz. (A doktori disszertációmban egy halászközösséggel foglalkoztam, és ez jellemző választás volt, hiszen arra törekedtünk, hogy mindent kikerüljünk, ami csak emlékeztet a szociológiára, és minél „antropológiaibb" környezetet találjunk.)

A brit közösségkutatás hagyományának hatása igen erőteljes volt. Úgy képzeltük, hogyha egymás után gyártjuk a közösségmonográfiákat, akkor valahogy majdcsak kikerekedik a svéd társadalom és kultúra képe, es létrehozunk egy olyan kontinuitással teljes tipológiát, amit Angliában Ronald Frankenbergnek a közösségekről írt klasszikus könyve képvisel (Frankenberg 1966).

A hetvenes évek elején növekedett a főként amerikai interakcionalizmus és „új néprajz" hatása. A figyelem a közösségekről a szubkultúrákra terelődött, a társadalmi struktúra helyett a kulturális színterek és totális intézmények vizsgálata került előtérbe. Azokban az években történt, hogy az amerikai kulturális antropológusok újra felfedezték az USA-t, és többé-kevésbé egzotikus néprajzi színtereken, kábítószeres tanyákon, kocsmákban, öregek otthonaiban kezdtek dolgozni. A hangsúly ismét gyakran inkább a kulturális periférián volt, nem pedig a társadalom fő áramlatán (l. Spindler és Spindler

[1] A jelen dolgozat a lundi egyetem Etnológiai Intézetében folyó kutatásokat ismerteti. Erről a kutatóvállalkozásról az Ethnologia Europaea folyóirat munkaértekezletén, Mátrafüreden, 1983 októberében Jonas Frykmannal és Gunnar Alsmarkkal együtt adtunk beszámolót. Ez a szöveg a Mátrafüreden elhangzott előadás erősen átdolgozott változata. A jelen dolgozat egy változatát előadtam az *Antropológia otthon* elnevezésű konferencián (Keele University, Anglia, 1984. március 25—29.), amelyet az Association of Social Anthropologists (ASA) rendezett.

1983). A hetvenes évek második felében a történelmi materializmus és a strukturalizmus hatására a kutatók lassanként eltávolodtak a mikro-szintű elemzéstől. A marxista szemlélet ismét felkeltette a történelmi érdeklődést, de ezzel együtt eleinte a kulturális analízis iránti érdektelenséget is. Az 1980-as években a svéd európai etnológusok körében némileg eklektikusan elegyednek a különböző szemléletek, például a kulturális rendszerek tanulmányozása iránt megnyilvánuló új érdeklődés megkísérli a nem-ortodox marxista és a szimbolista megközelítés együttes alkalmazását.

Ez a tudományos forgatókönyv aligha meglepő, sok egyéb antropológiai környezetben is megtalálható. És e rövid vázlat csupán a Lundi Egyetem Európai Etnológiai Tanszékének nyolc munkatársa által végzett kutatási programhoz kívánta megadni az elméleti hátteret. A program keretében a XIX. és XX. századi svéd kultúrát és osztálytagozódást vizsgáltuk. Amikor 1979-ben elkezdtük a munkát, csaknem valamennyiünket a közösségi kutatás hagyományainak megfelelően szocializáltak, később kezdtünk érdeklődni a szimbolikus antropológia és a kulturalista marxizmus irányzatai iránt. Új megközelítést kerestünk a svéd társadalom és kultúra vizsgálatához, inkább a teljességet akartuk megragadni és nem a helyi változatokat, a kulturális formációk fő áramlatára voltunk kíváncsiak. Az volt a baj, hogy 'a Svéd Kultúra' vizsgálatát többé-kevésbé mindenki lehetetlennek, de legalábbis nem néprajzkutatói feladatnak tartotta. Az 1930-as években az európai néprajzkutatók buzgó általánosításokat gyártottak a nemzeti jellegről, a népi mentalitásról, a néplélektanról stb. Ezek közül némelyik a náci Németország *Blut und Boden*-jéhez kanyarodott, másokat spekulatív természetük miatt feladtak. A kultúra és személyiség (Culture and Personality) tradíciójában iskolázott kulturális antropológusok későbbi erőfeszítései ugyancsak az elrettentés erejével hatottak. Például a japán és német kultúráról rajzolt képek nagymértékben az amerikai középosztály kultúráját tükrözték. Az osztálykülönbségekkel szemben megmutatkozó érzéketlenség és a történelmietlen megközelítési mód a hatvanas és a hetvenes években kétségtelenül rossz hírnevet szerzett a nemzeti kultúrák egész kutatási területének. A kulturális általánosítások határozottan kimentek a divatból (l. a vitát Bocknál, 1980).

Más problémát jelentett az a felismerés, hogy hiányoznak a mindennapok kortársi kultúrájának, mint problémának megragadásához szükséges eszközök. Erőteljes volt otthoni vakságunk, és a svéd társadalom korábbi szociológiai vizsgálatainak gyakran triviális megfigyelései aláhúzták ezt a dilemmát. Miközben az egzotikusabb környezetben működő kutatók kifejlesztették eljárásaikat ahhoz, hogy *behatoljanak* az új kultúrába, az európai etnológusok azzal a problémával küszködnek, hogy hogyan kerüljenek *ki*, hogyan teremtsenek távolságot maguk és túlságosan ismert kulturális környezetük között.

A jelen történelmi antropológiája

Számunkra a történelmi megközelítés lett ilyen eszköz. Ahelyett, hogy az 1970-es évektől kezdtük volna a munkát, úgy határoztunk, hogy egy évszázaddal visszamegyünk és a jelen kulturális gyökereit elemezzük, például azt, hogy miként vizsgálható kulturális termékként az idők folyamán kialakult mai középosztálybeli világszemlélet vagy a munkásosztálynak a társadalomról formált képe. Úgy döntöttünk, hogy nagyjából az elmúlt száz esztendőre összpontosítjuk figyelmünket, amikor Svédország agrár társadalomból ipari, majd urbánus társadalommá alakult át. Ez a fejlődés sok egyéb európai színtérnél későbbi és ezért sűrítettebb volt. Eleinte csupán homályos elképzeléseink voltak arról, hogy hogyan birkózzunk meg a nagyszabású feladattal. Egy dolog biztos volt: nem akartunk társadalom- vagy kultúrtörténetet írni. Kíváncsiak voltunk a kulturális dinamikára és arra, hogy az idők folyamán a társadalomban hogyan keletkezik, termelődik újjá és változik meg a kultúra. Mindenekelőtt meg akartuk vizsgálni az osztályképződés és a kultúraépítés közötti viszonyt.

Nem kívántunk azonban ugyanabba a csapdába esni, mint azok a történészek és szociológusok, akik az osztályok kultúráját különálló és elszigetelt egységekként akarták vizsgálni. A csapatmunka legfőbb előnye az volt, hogy a kibontakozó munkásosztály kultúrájának építését a közép- és felső osztály körében egyidejűleg végbemenő azonos folyamathoz viszonyítva vizsgálhattuk. A hangsúlyt tehát a kulturálisan megkülönböztethető csoportok és szubkultúrák közötti *viszonyra* helyeztük és azokra a dialektikus folyamatokra, amelyek során a különféle osztályok, rétegek és társadalmi csoportok más társadalmi egységektől függően, illetve azokkal szemben kialakítják identitásukat és kultúrájukat: hogyan alakulnak át a társadalmi hierarchiák kulturálissá (esetleg fordítva), hogyan fejlődnek ki a kulturális uralom, alárendelődés és ellenállás viszonyai, hogyan fejeződhetnek ki például a társadalmi konfliktusok kulturális küzdelmekben?

A kérdések határozatlansága szándékolt volt, mert együttesen akartunk alkalmazni egyes materialista és szimbolista megközelítéseket, és igyekeztünk kikerülni az alap—felépítmény elméleti metaforáját, amelyet az efféle kulturális analízis esetében némileg korlátozó hatásúnak tartottunk.[2]

Arra voltunk kíváncsiak, hogy az osztály és a kulturális határok mennyire fedik egymást, vagy homályosulnak el más tényezők, például a nemek, az urbánus-rurális polaritás, a regionális és foglalkozási szubkultúrák vagy a generációs különbségek hatására.

A kulturális differenciáltság előtérbe állítása egyébként a svéd nemzeti kultúrához fűződő közkeletű eszmék elleni reakció is volt. Vajon értelmes analitikai fogalom-e és milyen szinteken létezik egy ilyen kollektív öntudat vagy kulturális közösség? Hogyan épült ki az idők folyamán és milyen folyamatok nyomán lett közös tapasztalat és identitás? Úgy éreztük, hogy előbb le kell bontanunk svéd mivoltunkat, mielőtt rekonstruálnánk azt.

Ez azonban ismét előtérbe helyezte a kulturális heterogenizáció vagy homogenizáció kérdését. Vajon Svédország 1980-ban homogénebb társadalom, mint 1880-ban volt? Vagy a kulturális különbözőség régi formái új alakot öltöttek?

Az is problémát okozott, hogy milyen szinten folytassuk vizsgálódásunkat. A modern svéd társadalom sok megfigyelője homogenitását hangsúlyozta. A gazdasági különbségek kevésbé szembetűnőek, mint a legtöbb más európai országban és az osztályok nyelve mintha elnémult volna. A hasonlatosság a fogyasztási minták és az életstílus terén meglepő, legalábbis a felszínen. Itt természetesen a forma és a tartalom problémájával állunk szemben. A tartalom szintjén a kulturális kifejezésmód közös formái mélyebben húzódó különbségeket rejthetnek el. Ez a probléma a kulturális változás és kontinuitás mértékének megítélésében is jelen van. A kulturális formák a történelem során tovább vihetők a stabilitás látszatát keltve, ám közben új és a korábbitól eltérő tartalmakat hordoznak, a különféle csoportok egymástól eltérően alkalmazzák őket. Hasonlóképpen a fogyasztási javak, kulturális divatok és attitűdök gyors változása elrejtheti a mélyebben meghúzódó folyamatosságot.

Ezek a kérdések is fontos kihívást jelentettek a modernizáció és változás bizonyos kialakult nézeteivel szemben, amelyek úgy tartották, hogy a svéd kultúra a tradíciótól a modernség felé, a különálló szubkultúráktól a közös tömegkultúra felé halad. Mi a társadalmi és kulturális változás problémáját nem ennyire egyenes vonalúan akartuk megközelíteni.

Kutatási stratégiák

Ennyit az elméleti kérdésekről. A következő problémát az empirikus kutatás tényleges területeinek kiválasztása jelentette. Ahhoz nem volt pénzünk, hogy a körülbelül 1880—1980 közötti időszakot széles körben áttekintsük, ezért olyan stratégiai fontosságú esettanulmányokat kellett kiválasztanunk, amelyek mindenekelőtt alkalmasak az elméletileg megfogalmazott problémák illusztrálására. Változatlanul nem az volt a feladatunk, hogy megírjuk egy korszak történetét, hanem hogy történeti perspektívából értsük meg egy komplex társadalom kulturális szervezetét. Szemléletünk inkább antropológiai volt és nem „történeti" vagy „szociológiai" abban az értelemben, hogy általánosításaink szintjén elsősorban nem a kulturális formák időbeli eloszlásával törődtünk, hanem azokról a kulturális folyamatokról akartunk általánosítani, melyek a formai variálódást létrehozták. Ez azt jelentette, hogy az atipikus esetnek ugyanúgy volt analitikus értelme számunkra, mint a gyakoriság kutatásának. És kísérletezni is akartunk empirikus szinten a különböző megközelítésekkel, elegyítve a különféle típusú forrásokat, kutatási egységeket, összehasonlítási formákat stb.

Vizsgálódásaink élettörténetektől és közösségi kutatásoktól egészen a nemzeti szintű kulturális rendszerek feltárásáig terjedtek. Általában igyekeztünk egybevetni a jó és helyes élet ideológiai vagy normatív meghatározásait a mindennapi gyakorlattal, például a szocializáció mintái, az osztályok határait átlépő kölcsönös cselekvés, a munka, az otthoni élet és a szabadidő szervezése esetében. Továbbá intenzívebb vizsgálódások céljára kiválasztottunk speciális területeket: olyan kulturális szektorokat, kulcsfontos-

[2] Itt az ihletet főként két személy munkáiból, a két „kulturalista" angol marxista, E. P. Thompson és Raymond Williams írásaiból merítettük, pl. Thompson 1978 és Williams 1977. Az osztályról és osztályöntudatról szóló tárgyalásunk szubjektív megközelítésen alapul, és az osztályról, illetve társadalomról alkotott képekre összpontosít.

ságú szimbólumokat, szociális színtereket, kritikus eseményeket és társadalmi csoportokat, amelyekről úgy tartottuk, hogy vizsgálatunk szempontjából döntő jelentőségűek lehetnek. Ezek közt az esettanulmányok közt megtalálható a középosztály étkezési viselkedésének, a munkásosztály ivási rítusainak, a falusi verekedéseknek, a lakberendezésről alkotott elképzeléseknek, a munkaerkölcsnek, az állatok jelképes szerepeinek, a szennyeződéshez és a tabuhoz fűződő képzeteknek, az erkölcsi pánik különféle típusainak, a közönséges üdülőhelyi levelezőlapoknak és a jó háztartás meghatározásainak földerítése egyaránt.

A vizsgálódások eme vegyes gyűjteménye mögött heurisztikus szemlélet húzódik meg. Bizonyos anarchiát akartunk, nehogy a néprajzi keresés túl szűken meghatározott csapáson haladjon. Az a lényeg, hogy empirikus piszmogásunk mögött az integráló elveket teoretikus keret szervezze.

Az ellen-kultúrától a nemzeti kultúrához?

A kutatási program első részének kiinduló pontját azok a közismert sztereotípiák alkották, amelyek a külső megfigyelők és a bennszülöttek között egyaránt élnek a svédségről. Ezek a sztereotípiák a jellegzetes svédet természetrajongó és a konfliktusokat elkerülő személynek ábrázolják, aki az önfegyelem, rend, pontosság megszállottja, és aki a legfontosabbnak a racionális életmódot tartja. Nem kell sokat tudni a svéd társadalomról ahhoz, hogy felismerjük: ezen eszmék legtöbbje középosztálybeli erény. Azt akartuk megtudni, hogy milyen mértékben lett a középosztálybeli illem a svéd kultúra meghatározója a köz- és magánéletben, ezért úgy döntöttünk, hogy nyomon követjük a középosztály világszemléletének és mindennapi gyakorlatának kialakulását az elmúlt száz évben.

A program eredményeként született első könyv megkísérelte elemezni a viktoriánus burzsoázia kultúraépítését az 1880 és 1910 közötti időszakban, amikor már a középosztály kultúrája kezdett a svód társadalom meghatározó életstílusa lenni (l. FRYKMAN és LÖFGREN 1979). Annak érdekében, hogy ezt a kultúrát láthatóbbá tegyük, hiszen oly sok alapvető képzetünket és eszménket mi is tőle örököltük, analitikus kontrasztként felhasználtuk a XIX. századi paraszti életről rendelkezésünkre álló néprajzi ismereteket, szembeállítva az oscariánusok (ahogyan Svédországban a kései viktoriánusokat nevezik) szokásaival és nézeteivel. Egybevetettük az idő és az idővel való gazdálkodás, valamint a természet felhasználása és érzékelése terén mutatkozó igen különböző beállítottságokat. Egybevetettük a nemekre vonatkozó fogalmakat és szerepkonstrukciókat, valamint a gyermekek szocializációs mintáit a két környezetben, megvizsgáltuk a munka és szabadidő, a köz- és magánélet új polarizációját, valamint az otthoni és a családi élet új ideológiáját. Végezetül tanulmányoztuk a piszok, szennyeződés és rend képzeteit, megvitattuk az egészség és tisztaság új ideológiáját, valamint a szexualitás és a testi funkciók változó felfogását.

Következő lépésként a középosztály életének egy másik korszakát választottuk ki. A két háború közötti évekre összpontosítottunk, amikor Svédországban a politikai kezdeményezést a munkásmozgalom ragadta magához, és lefektették az új jóléti állam alapjait. Szembe akartuk állítani a későbbi középosztálybeli generáció kultúraépítését a XIX. század végi oscariánusokéval, és azt akartuk vizsgálni, hogy miképpen hatottak az erőteljes társadalmi és gazdasági változások egyfelől a középosztály világszemléletére, másfelől mindennapi kultúrájára (l. a tanulmányokat a FRYKMAN és LÖFGREN szerk. kötetben, 1985).

Jelenleg néhányan a háború utáni évekkel foglalkozunk, a növekvő jólét és az egyenlők fogyasztói társadalmáról alkotott eszmék korszakával, ugyanakkor szükségét éreztük a történelmi visszapillantásnak is, hogy földerítsük a késői XVIII. és korai XIX. században a svédországi polgári kultúra megszületésének problémáit is.

A stratégiai fontosságú korszakok kiválasztásával igyekeztünk illusztrálni, hogy a különböző történelmi helyzetek miként hatottak a kultúraépítésre. Egyelőre félretéve a burzsoázia (amely később önmagát középosztálynak határozta meg) belső megosztottságának fontos kérdését, szeretnék felvázolni egy némileg egyszerűsített képet erről az átalakulásról.

A XIX. század elején a kibontakozó polgári kultúrát legjobban egyfajta ellenkultúrának lehetne meghatározni, ami kihívást intézett az uralkodó, arisztokratikus elittel szemben. Ahhoz, hogy a burzsoázia kulturális profilját ebben a korai időszakban megértsük, nem szabad elfelejtenünk, hogy kétfrontos harcot vívott a hatalomért. Az új osztálynak nemcsak a régi dzsentrivel szemben kellett meghatároznia önmagát, hanem a közönséggel szemben is. A kulturális hadviselés e struktúráját tükrözik mind az identitás

kulcsfontosságú jelképei, mind a szimbolikus inverzió eljárásai, továbbá az önbemutatás és a határok fenntartásának egyéb formái. A burzsoázia önmagát olyan osztálynak határozta meg, amely számos erénye, nevezetesen önfegyelme, mértékletessége, racionalitása, a haladásba és tudományba vetett szilárd hite következtében alkalmas a vezetésre. A régi elit kultúrát degenerált életstílusnak ábrázolták, amely felelőtlen, ha a magán- és a közköltségek kezeléséről van szó, erkölcstelen a szokásaiban és társadalmi élete *sekélyes*. A hagyományos udvari etikettel és üres szertartásaival szemben a burzsoázia új bensőségességet és családközpontú életstílust hangsúlyozott. Az *otthon* fontossága új és erőteljes jelkép lett azzal a hangsúllyal együtt, amit a házastársak, szülők és gyermekek, valamint barátok közötti érzelmi kötődésre helyeztek.

A parasztok szürke tömege nem képviselt degenerált kultúrát, náluk inkább hiányzott a kultúra és a civilizáció, mivel túl közel éltek a természethez, és nem voltak képesek mérsékletre, mértékletességre és távlati tervezésre.

A XIX. század végére a burzsoá kultúra már nem volt szembenálló szubkultúra. Addigra átvette az uralkodó kultúra szerepét. Ez részben a régi elittel való társadalmi és kulturális egyesülés eredménye volt, de a svéd társadalom politikai és gazdasági struktúrájában bekövetkezett eltolódásoké is. Most a fő ellenség inkább a kibontakozó munkásosztály volt és nem annyira a szétesőben lévő parasztság, így az 1900 körüli évtizedek a széles körű missziós tevékenység és a tömegek kulturálásának korszakát jelentették.

Az új, győztes kultúra önmagát evolúciós fogalmakkal határozta meg. Az oscariánusok önmagukról azt tartották, hogy a többi társadalmi osztályhoz képest a kulturális fejlettség és kifinomultság magasabb formáit képviselik. Ők nem *egy* kultúrát képviseltek, hanem *a* kultúrát magát. Íme egy uralkodó kultúra, amely nemzeti kultúraként határozza meg magát, olyan életmódnak és gondolkodásnak, amit a társadalom többi csoportjai tekintsenek modellnek. Ez az a korszak, amikor az oscariánusok kulturális alapokmányon munkálkodnak, eredetmondákat konstruálnak, genealógiákat, nemzeti történelmet és kulturális örökséget kreálnak. Ez összefüggött a korszak kiéleződött osztálykonfliktusaival is. Az új elit úgy érezte, hogy a nemzet hamarosan szétszakad. Keresték a nemzeti szolidaritás szimbolikus kifejezéseit. A közös paraszti örökség és a közös svéd táj szeretetének kell egybefűznie a nemzetet, felkeltenie az osztályok közötti torzsalkodás és politikai harc fölött álló érdekeket és érzelmeket. Ez a nemzeti emlékművek állításának, néprajzi múzeumok építésének, a nemzeti évfordulók megünneplésének, a zászlólengetésnek és a nemzeti dalok gyártásának korszaka.

Fontos korszerűnek lenni

Amikor a századforduló időszakától az 1930-as évek felé haladunk, a helyzet gyökeresen megváltozik. A két háború közti évek középosztálybeli generációja bizonyos értelemben önmagát a szülők kultúrájával szembeni lázadónak tekintette. Gúnyolták az oscariánus családok szigorú, tekintélyelvű nevelését, a szexualitás kérdésének megszállott elkerülését, tabuit, gyermekkori otthonaik fülledt belsőjét. Önmagukat a *modern* osztálynak nevezték, pontosabban egy újfajta osztálynélküliség hordozóinak. Ha az oscariánusok kultúrájukat nemzeti kultúrának tartották, a következő generáció a sajátját inkább az emberi természet fogalmaival határozta meg. A középosztálybeli életmód a *normalitást* kezdte jelenteni.

Ezek a változások részben alkalmazkodást jelentettek a svéd munkásosztály igen sikeres politikai mozgósításához. A régi elit önmagát immáron inkább középosztálynak nevezte és nem a hangzatosabb felső osztálynak. Ekkor a felsőbb osztályok viselkedését úgy tekintik, hogy az már a múlté. Az osztálynélküliség eme új ideológiája szembeállítható azzal a megszállottsággal, amivel a társadalmi rétegződés mindennapos rituáléjával és határjeleivel törődtek. Egyik szinten nem léteztek az osztálykülönbségek, más szinten viszont átjárták a mindennapi élet legközönségesebb részleteit is. Ebben a korszakban az osztályok nyelve sokkal közvetettebb és metaforikusabb lett. A hierarchia, hatalom és osztálykonfliktus problémáit új kulturális színterekre helyezték, például vitatkoztak a szétesőő otthonokról, az ifjúság kérdéséről, a fogyasztói magatartás veszélyeiről, a racionális életmódok, a mentális és testi higiéné stb. kérdéseiről (l. tárgyalását FRYKMAN 1981 és LÖFGREN 1984).

Ez a tendencia a háború utáni korszakban, az ötvenes és a hatvanas években még határozottabban kibontakozik. A fokozódó társadalmi mobilitással és a munkásosztály új jólétével erőteljes középosztálybeli vita bontakozik ki arról, hogy vajon az egyszerű emberek érettek-e a nagyobb szabadságra (több pénz, több szabadság stb.), és vajon megszerezték-e azt a kulturális kompetenciát, amely a jó minőségű élethez szükséges. Vajon fogyasztási szokásaikban elegendő ízlést, mértékletességet és távlati tervezést

mutatnak-e? A fogyasztói társadalom korában az ízlés és az ízléstelenség az elnémított osztálykonfliktus új kulturális arénája lesz.

A középosztály szemszögéből nézve a társadalmi és gazdasági egyenlősítéstől, a társadalmi ellenőrzés és tisztelet hagyományos formáinak szétesésétől, valamint a hatalomnak a társadalomban történő radikális újraelosztásától való félelem nem volt képzelgés, mert valódiságát a tapasztalat bizonyította. Hasonlóképpen a középosztálybeli reformerek és értelmiségiek gyakran tekintették feladatuknak a haladás, felvilágosodás és tudomány terjesztését a tömegek között. Ritkán voltak tudatában prédikációjuk osztályelfogultságának és erkölcsi felhangjainak.

Arra szeretnék rámutatni, hogy a középosztály önmagáról alkotott képének változásait a társadalmi rend ábrázolásai is tükrözik. Azt a folyamatot foglaltam össze, melynek során a középosztály kultúraépítése az ellen-kultúra helyzetéből az uralkodó kultúra pozíciójába emelkedett, nemzeti kultúra lett, s végül láthatatlanná vált az emberi természet eszméinek képében. Hasonlóan az „alacsonyabb osztályok" képe is átalakult, a köznép teljes kulturálatlanságából kibontakozott az alacsonyabb kultúrát képviselő munkásosztály evolúciós szemlélete, majd azok az eszmék, amelyek szerint a munkásosztály életmódja a normálishoz (középosztály) képest deviáns. Később, a háború utáni években sok panaszt hallunk a munkásosztály merevségére és tradicionalizmusára. Immár nem az a probléma, hogy az emberek kulturálatlanok, hanem hogy túl sok a kultúrájuk, megragadtak egy hagyományos, szertartásos életmódban, amelynek következtében gyanakvással fogadják az új és korszerű eszméket, akár ipari vezetésről, csecsemő táplálásról, szexuális szerepről vagy a szabadidő eltöltésének mintáiról legyen szó. Nem érzékelik, hogy milyen fontos modernnek, kulturálisan rugalmasnak lenni és nyitottnak az új lehetőségek előtt.

A társadalmilag másnak ezekben a változó képeiben eltolódást figyelhetünk meg az erkölcsi érvektől a tudományos érvek irányában. A munkásosztály szokásait nem azért ítélték el, mert azok rossz szokások voltak vagy kulturálisan alkalmatlanok, hanem azért, mert „nem jók számodra".

Abban a társadalmi egységben, amit a középosztály címkéjével láttam el, belső megosztottság és szubkulturális változatok vannak, amelyek az átalakulást komplexebbé teszik. Ezek konfliktust jelentenek a felsőbb és az alsóbb középosztály rétegei között, a *polgárok és az egyetemiek* között, tehát a kereskedelmi és ipari csoportok, valamint az értelmiség és a szabadfoglalkozásúak között, ez utóbbiak Svédországban gyakran állami alkalmazottak. „Mi középosztálybeli emberek" — ez a különböző környezetekben és helyzetekben mást és mást jelenthet.

Munkáskultúra

Bizonyos értelemben ez a belső megosztottság még határozottabb a svéd munkásosztály környezetében. A középosztály tapasztalatait és eszméit számos kommunikációs csatorna és a kölcsönös cselekvés színterei segítségével nemzeti szinten integrálták. Egy közéleti szféra és a közélet nyelvezetének kiépítése jellegzetesen középosztálybeli feladat volt. A legtöbb újság, a rádió és a politikai nyilvánosság által közvetített eszmék a középosztály világát tükrözték. Az iskolában, az orvosnál vagy más nyilvános intézményeknél egy középosztálybeli személy otthon érezhette magát. Röviden, a személyes tapasztalatok és a közéleti viselkedés a középosztály életében gyakran jól illeszkedett egymáshoz.

Amikor a svéd munkásosztály a XIX. században kibontakozott, olyan társadalomban kellett kiépítenie a saját kultúráját, amelyet egy másik osztály szervezett meg. Meg kellett teremtenie a saját társadalmi intézményeit, gondoskodnia kellett a saját jólétéről, s a legtöbb feladatot helyi szinten, igen eltérő anyagi feltételek mellett kellett végrehajtani.

Amikor a munkásosztály kultúraépítését akartuk vizsgálni, a középosztálybeli kultúra tanulmányozásától eltérő stratégiát kellett kifejlesztenünk. Először is nem voltak történeti források. A középosztálybeli oscariánusok saját életüket életrajzok, levélgyűjtemények és másfajta írott bizonyítékok véghetetlen áradatával dokumentálták. Ugyanabból a korszakból a munkásosztály környezetéből kevés ilyen forrás maradt fenn. Az anyag felkutatása során az interjú elengedhetetlen eljárásnak bizonyult. Aztán fennállt a veszélye annak, hogy a munkásosztály életét a középosztály kulturális szemüvegén keresztül vizsgáljuk. A munkásosztály körülményeit és mindennapi életét illető történeti anyag nagy részét a középosztály kategóriáin és keretein belül szervezték és mutatták be. Harmadszor, jelentkezett az a probléma, ami a munkásság történetének nagy részében jelen van: az a tendencia, hogy inkább a munkásság jól szervezett és jól dokumentált

csoportjaira összpontosítják a figyelmet, a formális intézményeket vizsgálják (szakszervezeti tevékenység, egyesületek stb.), nem pedig az informális mindennapi életet. Egyes ábrázolásokban a férfi szakmunkás, a hős kezdeményező és szakszervezeti aktivista beárnyékolja a munkásosztály többi csoportját.

A munkásosztály mint olyan kultúrájának tanulmányozása helyett úgy határoztunk, hogy kiindulásként szembeállítjuk egymással a kultúraépítés néhány igen különböző, helyi formáját. Egybevetettük a századfordulón falusi környezetben újonnan épült gyárba gyülekező munkások tapasztalatait egy munkásváros életével. Megnéztük, milyen tapasztalatokra tehet szert az, aki házi szolgálatban áll, erdőirtó táborban él vagy farmon dolgozik, szemben azokkal, akik gyári munkások. Az 1930-as évekig a házi személyzet, a favágók és mezőgazdasági munkások csoportjai alkották a svéd munkásosztály túlnyomó többségét, de egyúttal a történetileg legkevésbé látható csoportokat is. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a nemek, valamint a városi—falusi polaritás mennyiben tette az osztályhatárokat még komplexebbé. Ezektől az összehasonlításoktól haladtunk aztán azoknak a tapasztalatoknak a megtárgyalása felé, amelyek a különböző korszakokban inkább kínálták a munkásosztály általánosabb tudatának kialakulását.

Sok tekintetben a munkásosztály kénytelen volt kultúráját a közélet és az intézmények feletti középosztálybeli dominancia mellett kiépíteni. Korábban említettem már azt a sok tudatos és öntudatlan erőfeszítést, amellyel számos kulturális színtéren a munkásokat fegyelmezni és nevelni igyekeztek, kezdve a műhelyek irányításától a családi életen át egészen a szabadidő eltöltéséig. Ha ezt a folyamatot a középosztály perspektívájából vizsgáljuk, akkor e morális átnevelés hatékonyságának túlbecsülését kockáztatjuk. Ugyanezek a kulturális uralom érdekében tett lépések egész más jelleget öltenek, ha alulról figyeljük meg őket. Ez az analitikus kontraszt fontos, ha meg akarjuk érteni a kulturális konfrontáció, stratégiák és ellen-stratégiák formáit, amelyek az elmúlt száz esztendőben a svéd társadalmat jellemezték. Meg lehet teremteni a kulturális meggyőzés kifinomult formáit, hogy aztán azokat a kulturális ellenállás még finomabb formái ellensúlyozzák.

Míg a középosztálybeli emberek mindennapi tapasztalataikat nagymértékben össze tudták egyeztetni a jó és helyes életről szóló külső üzenetekkel, addig a munkásosztály élete sok kulturális ellentmondást és következetlenséget eredményezett. Az iskola és a tömegtájékoztatási eszközök gyakran olyasmiket mondtak, amelyek nem egyeztek a mindennapi tapasztalatokkal. Azt mondták, hogy osztályok nem léteznek, ugyanakkor olyan világban éltek, ahol az osztálykülönbségek állandóan érezhetőek és újratermelődnek. Olyan magatartási szabályokat tanítottak az embernek, amelyek nem egyeztek az otthoniakkal. A középosztály és a munkásosztály kultúraépítésének strukturális feltételei meglehetősen különböztek egymástól.

A középosztálybeli ideológiával, tanácsokkal és oktatással szemben tanúsított kulturális ellenállás formáinak közelebbi vizsgálata gerilla technikák sorát tárja fel, amelyek jellemzőek az alacsonyabb társadalmi helyzetből vívott kulturális harcra. A középosztálybeli normalitás misszionáriusai sokat panaszkodtak a közemberek meg nem értésére. Állandóan a gyanakvás falába, mogorvaságba vagy hirtelen süketségbe ütköztek, és hiányolták a kulturális rugalmasságot és nyitottságot. A misszionáriusok ritkán vették észre, hogy mindez értelmezhető mint önvédelmi kísérlet is a tanácsok és intelmek állandó pergőtüzével szemben, mint lélegzetvételnyi idő biztosítása. A racionális érvekkel szemben az egyik hatékony eszköz az irracionális cselekvés, vagy hogy igent mondunk, majd visszatérünk, és az ellenkezőjét tesszük. Ilyen helyzetben némának lenni vagy lassan cselekedni, az ellenállás hatékony formája lehet.

A kulturális szembenállás helyzetei a munkásosztály kultúrájának két arcát teremthetik meg: az egyik a domináns kultúra képviselőivel szembeni nehézkes és tartózkodó magatartás, amely ellentétes a saját csoporton belüli beszédes és szellemes viselkedéssel. A munkásosztály szellemessége és humora, a tréfák, történetek, mondások és becenevek virágzó népköltészete hatékony kulturális fegyver volt. A tanító, a méltóságteljes tisztviselő vagy felügyelő háta mögötti vihogás, nevetés képes közömbösíteni a kulturális előnyöket. Nem véletlen, hogy a képé figurájának kulcsszerepe van a munkásosztály folklórjában. És az ember úgy is harcolhat saját fegyvereivel az uralkodó kultúra ellen, hogy eltúlozza és parodizálja annak tekintélyét és önelégültségét. Az ember fokozottan közönséges, durva és illetlen magatartásával képes megdöbbenteni középosztálybeli látogatóját.

E kulturális szembenállások másik következménye tőke képzése volt alternatív jelképekből. Munkásosztálybeli környezetben a középosztály erényei hibáknak és modorosságoknak állíthatók be. Ennek példái a férfiasság kultusza, az intellektualizmussal való szembenállás. Olykor kétélű fegyver, mert munkáscsoportokat fordít egymással szembe,

például az idősek és a fiatalok, az erősek és a gyengék konfliktusaiban. Ugyanez a tendencia nyilvánul meg a kitartás és keménység fölött érzett büszkeségben, amely a fakitermelőkre és mezőgazdasági munkásokra volt jellemző. Ha valaki a rossz munkakörülmények miatt panaszkodik, az a gyengeség megnyilvánulása lehet.

A középosztály világában az önbecsülés megteremtéséért vívott harcban — ahol gyakran azt mondták az embernek, hogy másodrangú kultúrához tartozik, vagy nem viselkedik a kívánatos magatartási normák szerint — fontos lett a munkásosztály tiszteletre méltó mivoltának eszméje. Ezt a jelenséget helytelen lenne polgáriasodásnak *(embourgeoisement)* vagy a középosztály normái utánzásának tekinteni. Ezt a kérdést a két háború közötti években vizsgáltam, amikor városi környezetben tanulmányoztam a munkásosztálybeli gyerekkort és ifjúkort, ebből merítettem következő példáimat (lásd FRYKMAN és LÖFGREN eds. 1985).

Otthon játsszunk, vagy másutt?

Ennek a kis munkásvárosnak a gyermekkori emlékeiben sokkal több a *mi*, mint ugyanabban a korszakban a középosztály visszaemlékezéseiben. Mindenekelőtt a *mi szomszédságunk* játszik kiemelkedő szerepet a társadalmi tájban: sokkal inkább a „mi utcánkat" emlegetik és nem a „mi otthonunkat". A másik fontos különbség a munkáról alkotott képzetekben található. Míg a legtöbb középosztálybeli ember gyerekkorában a munka távoli világ volt, ahonnan az apukák esténként visszatértek, a munkásosztálybeli gyerekek számára a munka gazdasági szükségszerűség és állandó társ volt. A középosztálybeli otthonokban a „munka" esetleg erkölcsi tanmese volt és ritkán szükségszerűség. Az ember a munka és a karrier távoli jövőjére azzal készült föl, hogy jó és szorgalmas gyermek volt. A munkás srácok számára a munka egyszerre jelentett börtönt és szabadságot. Iskola után, hétvégeken és nyáron segíteni kellett a szülőknek, vagy különféle munkákat kellett elvégezni. Az 1930-as évek városi háztartásai még mindig egyfajta vadászó és gyűjtögető gazdaságot folytattak. A munkanélküliség időszakai és az alacsony bérek azt jelentették, hogy sokféle külön jövedelemforrást kellett kialakítani. Az ember burgonyát termesztett a kertben, a srácok szenet és tűzifát gyűjtögettek a kikötőben, a felnőttek a környező vidékre mentek, hogy falusi termékeket szerezzenek cserével vagy olcsón stb. A munka lekötötte a gyerekek szabadidejének nagy részét, de bizonyos szabadságot is adott, megtanultak pénzt keresni és gondoskodni magukról, szemben a védettebb középosztálybeli gyerekekkel.

Az iskolában az osztálykülönbségeket sok gyerek határozottan tapasztalta. Az osztályhelyzetnek sokféle kifinomult jelképe van, ami közli az ember társadalmi helyzetét. Ki volt kénytelen facipőt viselni és kinek tellett bőrcipőre, milyen szendvicset hoztak magukkal ebédre stb.? A gyerekek hamar megtanulták, hogy a társadalmi háttér számít a tanároknál, akik sokkal engedékenyebbek és megértőbbek voltak a „jobb otthonokból" származó gyerekekkel szemben.

Az osztálykülönbségeket a „mi és ők" gazdag szótára is kifejezte. A középosztálybeli emberekre és viselkedésükre akasztott címkékben volt némi irónia is. Elnevezéseik között szerepelt, hogy ők *az előkelők*, *a krém*, *akik különállnak*, vagy *akik azt gondolják*, *hogy különbek*.

Az ember a társadalomban elfoglalt saját helyzetének meghatározásakor azt a vonalat is meghúzta, ami lefelé elválasztotta másoktól. A munkásosztály tiszteletreméltó mivoltának eszméje sok kulturális területen és társadalmi helyzetben kifejezést nyert, és részben védekezési mechanizmusnak, részben az önbecsülésért folytatott harc megnyilvánulásának tekinthető.

Az általam leírt városi környezetben olyan családok éltek, amelyek a századforduló ideje körül költöztek be vidékről. Nagyon szűk gazdasági határok között éltek, és állandó erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy a család fennmaradjon. Ebben az életben az embert minduntalan arra emlékeztették, hogy viselkedése nem éri el a hivatalos, uralkodó kultúra normáit. A becsületes és tiszteletreméltó munkásember vagy munkásasszony eszméje egyfelől védekezés a középosztály behatoló moralizálása ellen, másfelől pedig kijelöli a határt azokkal szemben, akik „elvesztették az uralmat a saját életük fölött", azokkal a szerencsétlenekkel szemben, akik a „jólétiek kegyelméből élnek", akik „már nem képesek gondoskodni magukról" és ezért kénytelenek alávetni magukat a hivatalos intézmények szabályainak és intelmeinek. Az állandó félelem attól, hogy az ember a társadalomban elveszti a talajt a lába alól, azon alapult, hogy a helyzete nagyon bizonytalan volt. Munkanélküliség, betegség, egy családfő, aki ivásnak adta a fejét vagy bajba került gyerekek a család szétesését eredményezhették.

Így aztán meglehetősen világos határok alakultak ki a csak szombatonként iddogáló férjek és azok között, akik szerény jövedelmüket minden este a kocsmákban tékozolták. Különbség volt azok között is, akik vasárnaponként rendesen felöltöztek és akik nem törődtek ezzel, aztán az asszonyok között, akik rendben tartották az otthonukat és akik zűrzavarban éltek. A tiszteletreméltóság ezen eszméi inkább jelentenek kulturális védelmet, mint polgáriasodást. A munkáscsaládok kétfrontos csatát vívtak, részben a középosztály, részben a lumpenproletariátus ellen, és a kultúraépítésnek ebben a folyamatában a társadalmi élet szilárd szertartásait és szabályait teremtették meg. A nemi szerepeket, ivási szokásokat, a szocializáció formáit gyakran meglehetősen mereven határozták meg, amiért aztán a középosztálybeli értelmiségiek és haladó reformerek a munkásosztály tradicionalizmusa és rugalmatlansága fölött sopánkodtak.

Ebben a kultúraépítésben erős a *defenzív* elem. Az 1930-as években a svéd munkásosztály nagyon is offenzívában volt, politikailag arra kényszerítette a középosztályt, hogy jellegzetességeit letompítsa, vagy a kompromisszum és megértés stratégiáját alakítsa ki. Paradox módon ez a középosztály részéről sokkal erősebb *kulturális* offenzívát eredményezett. Az új, jóléti állam kiépítésekor mindenkinek jó és felelősségteljes állampolgárrá kellett válnia. Az egyént szélesebb, nemzeti közösségbe integrálták az állammal és számos intézményével kialakult kölcsönhatások formái. Egyidejűleg az otthonokat a tömegtájékoztatás új formái hódították meg. E tömegtájékoztatás nagy részét, mint már korábban említettem, a normalitás középosztálybeli definíciója uralta. A szociáldemokraták, akik 1932-ben kerültek hatalomra, annyira el voltak foglalva az új, modern társadalom kiépítésével, hogy alig maradt idejük átgondolni, honnan is szedték e modern életmód kulturális definíciót. Bizonyos értelemben a közemberek kulturális hozzáértését a szakértők új kollektívájának kitárt karjaiba emelték, akik önmagukban a jövendő élet képviselőit látták és a mindennapi élet tudományos átszervezésén buzgólkodtak. Többé már nem volt biztos, hogy a Mama jobban tudja.

Ez a kulturális offenzíva azt jelentette, hogy sok munkásosztálybeli ember úgy érezte, még jobban felügyelet alatt van, mint korábban, de azt is, hogy a különböző osztályok gyakrabban kerültek egymással kölcsönhatásba olyan helyzetekben, ahol a középosztály normái voltak meghatározóak. Hogy mennyire érezték az állandó megfigyelést, arról a harmincas években eltöltött fiatalság és szabadidő emlékei vallanak. A munkásgyerekek tizenéves korukban merészkedtek el gyakrabban a város közterületeire. Hamar megismerték, hogy az osztályhatárok hol húzódnak. Egy férfi visszaemlékezik, amikor barátaival először kezdett eljárni és egy elegáns kávéházba akartak bemenni:

> „Némi időbe tellett, amíg be mertünk lépni. Ez az egyenruhás ajtónálló miatt volt. Félelemmel vegyes tisztelettel néztük őt. Sokszor közel mentünk, hogy lássuk, de amint megpillantottuk, nem tudtuk, hogy viselkedjünk. Mert elvette az ember holmiját, távozáskor meg segített fölvenni. Ugyanakkor ajtónálló volt. Éreztük, hogy nem tudjuk, mi a helyes viselkedés és ez keserves volt. . ."

Az utcákon, parkokban, áruházakban, tánctermekben és éttermekben a középosztály gyakran teljesített rendőri szolgálatot a sznob pincér, a gőgös eladó, a nyilvános könyvtár szigorú hölgyei vagy a sétáló iskolai tanár személyében. Figyelő szemük hatására az ember gyakran volt zavarban, vagy nem találta a helyét. Az efféle tapasztalatok megteremtették a saját, otthonias munkásosztálybeli terep, az olyan területek és intézmények szükségletét, ahol az ember maga határozta meg a viselkedési szabályokat. A XX. század első évtizedeiben létrehozták a munkásosztály ilyen színtereit „népházak és népparkok" elnevezéssel.

Egy szobafestő, aki tánczenekart szervezett és ilyen helyeken játszott, visszaemlékszik arra, hogy milyen érzékenyen reagáltak a középosztálybeli betolakodókra:

> „*The Light of the Stars*-nak neveztük magunkat, de nem tudtuk, hogy mit jelent. Angolul és németül énekeltem, de ezeken a nyelveken egy szót sem tudtam, úgy énekeltem, ahogy a kottában a nyomtatott szöveg állt és senki nem értett belőle semmit.
>
> Egyszer nyáron felfedeztünk a közönségben egy diáksapkát, mire abbahagytam az éneklést. Különben azt énekeltem, hogy „vorgon vells", így ahogy mondom és mindenki úgy tartotta, hogy állati jó zenekar vagyunk, hiszen még angolul is játszunk. . ."

Néhány diák feltűnése elégséges volt ahhoz, hogy megjelenjen a társadalmi bizonytalanság eleme. Az ilyen helyzetek aláhúzták a saját kulturális terrénumok fontosságát. Bizonyos értelemben megmagyarázzák a munkásosztály magánéletének későbbi

visszahúzódó tendenciáját is. Ha az ember érzi, hogy felügyelik a munkahelyen és a nyilvánosság előtt, akkor az otthon kulturális menedékké válik. Ott az ember becsukhatja az ajtót a kíváncsi szemek és jótanácsok előtt, ott az ember maga dönthet és azt csinál, amit maga akar. . . Míg a középosztály szabadidejét gyakran úgy határozták meg, hogy az *szabadság valamire*, önmagunk szellemi és testi fejlesztésére, addig a munkásosztály szabadidejét idővel úgy írták körül, hogy az *szabadság valamitől*, mindenféle elöljáróktól, az egyhangú munkától, az ellenőrzött időtől.

A kulturális konfrontáció színterei

Ezekkel az empirikus példákkal csupán hangsúlyozni kívántam, hogyan tapasztalható alulról a kulturális hegemónia, de ha megváltoztatjuk a perspektívát, ugyanaz a helyzet vagy kulturális színtér másképp néz ki. Kutatásainkban állandóan igyekeztünk egybevetni a társadalmi nézőpontokat, hogy megtudjuk, a valóságnak mennyire eltérő változatai alakulnak ki.

Meglepő például, hogy ugyanazokon a köztereken, ahol a munkásfiatalok gátlásosak voltak és nem találták a helyüket, a középosztálybeli gyerekek szerint a fenyegető munkásosztály uralkodott. Az *ő* gyerekkori emlékeikben az utca dzsungel volt, amit idegen törzs népesített be, viselkedése és beszéde szokatlan volt. Puszta megjelenésüket gyakran tartották fenyegetőnek és agresszívnak. Iskolás korban bizonyos környékeket el kellett kerülni, és az ember futásnak eredt, hogy egyes sarkokon túljusson.

Hasonló kettős perspektívát alkalmazott Lynn Åkesson, amikor az 1900—1940 közötti időszakban uradalmi környezetben vizsgálta a kulturális uralmat. Ebben a falusi környezetben az osztálykülönbségek elkülönítették egymástól az uradalmiakat a farmerektől, a kisbirtokosokat a földnélküliektől, a téglavetőket a béresektől stb. A hierarchiát számos társadalmi helyzet fejezte ki és erősítette meg: az iskola, ahol az udvarban húzott vonal elválasztotta a gazdák gyerekeit a mezőgazdasági munkások gyerekeitől, a helyi fűszerüzletben a kiszolgálásra való várakozás szertartásrendje, a fiatalok társadalmi érintkezése, vagy amikor a munkásmozgalom gyűlésein a mezőgazdasági munkások hátul az ajtónál a szerényebb helyeket foglalták el, így fejezve ki tiszteletüket a helyi téglagyáriak iránt. Elemzése azt mutatja, hogy a rétegeződés és hierarchia eme rituáléi mögött a társadalmi rendet állandóan megkérdőjelezték és a tekintély szabályait megtörték (lásd Åkesson é. n.).

A kulturális szembenállás és alkudozás folyamatainak egyik lehetséges vizsgálati módja a társadalmi kölcsönhatás ilyen színtereinek tanulmányozása. Egy másik kutatási stratégia olyan döntő fontosságú *kulturális területek* kiválasztása, ahol az osztálykülönbségek és konfliktusok többé-kevésbé jelképes formákban fejeződnek ki. Álljon itt az efféle metaforikus területek néhány példája különböző korszakokból és környezetekből.

Jonas Frykman számos munkájában az egészség és higiéné fogalmaira, valamint a hozzájuk kapcsolódó különféle gondolatkörökre összpontosított. A higiéné szó kulcsfogalommá különösen a két háború között lett a középosztály világszemléletében, amikor sok társadalmi problémát higiénés problémaként fogalmaztak újjá, új szóösszetételek születtek, mint például az iskolai higiéné, mentális higiéné, munkahigiéné, szexuális higiéné, faji higiéné stb. Ebben a folyamatban az orvosok foglalkozási szubkultúrájának kulcsszerepe volt. A fehérköpenyesek lassan átvették a helyes viselkedés meghatározásának tisztségét a fekete öltözetű papok és bírák hagyományos illetékességi köréből (l. Frykman 1981., valamint Frykman és Löfgren 1979, 1985).

A társadalmi metaforák gazdag területe található az állatszimbólumokban, amelyeket az oscariánus középosztály használt. A folyóiratok, iskolai olvasókönyvek és óvodai mesekönyvek hemzsegnek az igen eltérő erkölcsi színvonalú állatoktól. Vannak civilizált és kifinomult állatfajok, mint az énekesmadarak, és vannak proletárabb és állatiasabb állatok. A középosztály a „természeti barátaink" iránti együttérzése révén is leszögezte felsőbbrendűségét a kevésbé állatbarát alsóbb osztályokkal szemben, amelyeket gyakran vádoltak az állatok iránti közönnyel és érzéketlenséggel (l. Löfgren 1985).

A konkrét eszmék másik jelképes csatatere a *jó otthon* és a fenyegetett otthon. Ezt az erőteljes képet különböző csoportok különböző időszakokban különböző célokra használták fel. Ha azt kérdezzük meg, hogy az otthont (vagy családot) miért ábrázolják fenyegetett intézménynek, továbbá hogy ki fenyegeti és ki érzi magát fenyegetettnek — a változó történelmi helyzetekben —, megtudhatunk valamit a társadalmi konfliktusokról és kulturális aggodalmakról. Az otthonról folytatott vita általában tartalmaz múltra vonatkozó állításokat, eszméket a régi szép vagy csúf időkről, és ezek egyúttal kortársi aggodalmakat is tükröznek (l. tárgyalását Löfgren 1985 és Åström é. n.). A metaforák hasonló elemzése elvégezhető a múlt század egyéb kedvenc témái esetében

is, mint amilyen az „ifjúság problémája" (l. FRYKMAN é. n.) és a modern életmódok sekélyessége.

Az elmefuttatások közül sok alapul a visszafejlődés előfeltételezésén. Az oscariánusok siratták a régi kemény paraszti életet és annak számos erényét. A középosztály későbbi generációi nosztalgiával beszéltek az oscariánusok stabil és egészséges családi életéről. A háború utáni generáció középosztálybeli radikálisai meggyászolhatták a régi jó, hagyományos munkáskultúrát, az igazi osztályöntudat, szolidaritás és harci szellem hősi korát. Ez mind azt példázza, hogy a múltat hogyan szervezik újjá a jelen számára.

A kulturális szembenállás és alkudozás vizsgálatának másik megközelítése olyan speciális társadalmi csoportokkal foglalkozik, akiket társadalmi helyzetük ellentmondásos üzenetek hatásának tesz ki. Számunkra különösen gyümölcsözőnek bizonyult az *osztályhatárokon-át-utazók*, a társadalmilag mobilis személyek tanulmányozása. Élettörténetük illusztrálja az egyik osztály kultúrájából a másikéba való átlépés problémáit, a viselkedési kódok megtanulásának és leépítésének folyamatait. Gyakran elmondják elidegenedésük élményét ifjúságuk kulturális környezetétől, miközben az új kulturális környezetbe sem illeszkedtek be teljesen soha. Más esettanulmányok olyan foglalkozási csoportokkal foglalkoznak, amelyek egy osztály vagy társadalmi réteg peremén helyezkednek el, ilyenek például a bolti kiszolgálók, akiknek kulturális orientációja megoszlik a középosztálybeli ambíciók és a munkásosztálybeli identitás között. A házi alkalmazásban lévő nők hasonló társadalmi tapasztalatot tükröznek. Hátterük munkásosztálybeli, első felnőtt éveiket a középosztálybeli otthonok színfalak mögötti világában töltik, majd később házasságukkal visszatérnek a munkásosztályhoz. Egyesek közülük új középosztálybeli viselkedési normákat iktatnak a sajátjukba, mások viszont azzal a szilárd meggyőződéssel térnek vissza, hogy amit a középosztály otthoni életének titkaiból megismertek, az sekélyes tettetés és kétszínűség.

A svéd tapasztalat

Egy még befejezetlen kutatási programról szólva bemutattam néhány olyan megközelítési módot, ahogyan a saját kultúránkat tanulmányozhatjuk. Síkraszálltam a történelmi perspektíva szükségessége mellett, de olyan kutatási stratégia mellett is, amely határozottan különbözik a társadalomtörténészek és történeti szociológusok eljárásaitól. A mi antropológiai hozzájárulásunk annak megértéséhez, hogyan fejlődött a svéd társadalom és kultúra az elmúlt évszázadban arra összpontosít, hogy egy összetett, rétegezett és gyorsan változó társadalomban miként termelődik és reprodukálódik a kultúra. Ehhez a feladathoz még mindig sok elemző eszköz hiányzik, de szeretnék rámutatni a kulturális analízis néhány fontos elemére.

Számunkra a „kultúraépítés" kifejezés központi jelentőségű, mert azt hangsúlyozza, hogy fontosabb a kultúrát folyamatként, mintsem egy jól szervezett, világos rendszerként vizsgálni. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyéni társadalmi tapasztalatokat hogyan dolgozzák fel és integrálják a gondolkodás meglévő eszméibe és mintáiba, és miként kerülnek összeütközésbe korábbi tapasztalatokkal vagy más emberek tapasztalataival. Hogyan jön létre és tartható fenn bizonyos ideig egy kollektív tudat? A kultúraépítés fogalma a kultúra szakadatlan újramegmunkálására összpontosít, a tanulás és a leszokás folyamataira, azokra a módokra, ahogyan a kulturális ellentmondásokat és következetlenségeket kezelik. A fogalomnak azonban nem szabad valamiféle tudatos folyamat képét felidéznie, mintha tervek készülnének és állványzatot ácsolnának. A kultúraépítés általában öntudatlanul történik. Az új tapasztalatok mindennapos integrációja vagy régi tapasztalatok új jelentéssel való felruházása során az emberek ritkán tekintik önmagukat kultúraépítőnek. E tevékenységük struktúráját és irányát visszapillantva könnyebb felismernie a kívülállónak, a kutatónak, mint maguknak a résztvevőknek.

Minket ez a folyamat elsősorban nem egyéni tervek és utak gyanánt érdekel. A közös kulturális rendszerek kialakítására összpontosítunk, de amellett érvelünk, hogy az elemzés ezen típusában érdemesebb a hangsúlyt a cselekvőkre, mint a struktúrára helyezni. Egy másik probléma az eszmék és cselekedetek közötti kapcsolatokat érinti. Megközelítésünk materialista abban az értelemben, hogy szerintünk az ideológiáknak és kulturális képzeteknek összhangban kell lenniük az anyagi tapasztalatokkal ahhoz, hogy elfogadhatók legyenek és fennmaradjanak. A kultúraépítés anyagi alapja az az egyszerű tény, hogy emberek különböző csoportjai különféle feltételek mellett élnek, amelyek különböző tapasztalatokat eredményeznek. Másfelől fontos látni, hogy a társadalomról alkotott eszmék, álmok és utópiák magukban hordozzák a változás lehetőségét, olyan kulturális erőt jelentenek, amely felülemelkedhet az anyagi feltételeken és a társadalmi kereteken.

Az antropológiai megközelítés egy része a mindennapi élet közönséges dolgainak fáradságos néprajzából áll. Míg a történészek és szociológusok gyakran az ideológia szintjére összpontosítanak, amikor a kulturális változást vizsgálják, mi fontosnak tartjuk azt tanulmányozni, hogy az eszmék hogyan vannak lehorgonyozva a mindennapi rutinhoz és rituálékhoz. Hogy van a kulturális mondanivaló az általunk teremtett anyagi világba ágyazva, és hogyan közvetíthető gyakran a szóbelinél hatékonyabban nem-verbális interakciókkal? A néma szocializációnak ezt a típusát megtalálhatjuk a közös étkezésben, a munka struktúrájában, az otthon vagy a jóléti hivatal fizikai berendezésében stb.

Az antropológiai szemlélet másik oldala a kultúra vizsgálata különböző szinteken. Hogyan válnak az új eszmék lassanként a mindennapi élet láthatatlan és öntudatlan elemeivé, hogyan lehet közvetíteni, összebékíteni vagy legalább keretek közé szorítani azokat a kulturális ellentmondásokat, amelyek a gyakorlat és a normatív eszmények által felvázolt ideális élet között vannak? Ezek a kérdések felvetik a kulturális integráció és átalakulás problémáit, de azt a beismerést is lehetővé teszik, hogy az, amit mi, kutatók kultúrának nevezünk, igen zűrzavaros rendszer is lehet, különösen az olyan típusú társadalomban, mint a mienk.

Ezek a megfigyelések talán túl triviálisak, azért teszem meg őket mégis, hogy hangsúlyozzam: az antropológiai megközelítés másfajta ismereteket eredményez, mint például a történészek és szociológusok elemzése. Otthon az antropológia mindig szembe találja magát azzal a kérdéssel, hogy miben is áll az antropológia specifikus hozzájárulása egy olyan területhez, ahol sok társadalomtudomány találkozik.

Feladatunk az volt, hogy történelmi megközelítésben tanulmányozzuk a svéd kulturális tapasztalatot, különösen pedig a kulturális és társadalmi formációk közötti dialektikát. Hangsúlyoztuk az osztálykultúrák közötti viszony vizsgálatának fontosságát, és figyelmünket az uralom, alárendelődés és ellenállás társadalmi és kulturális szervezetére összpontosítottuk. Előadásomban e kulturális hadviselés meglehetősen egyszerűsített változatát nyújtottam, és a középosztály és a munkásosztály kultúraépítése közötti kapcsolatokra összpontosítottam. A társadalmi tájkép a modern Svédországban ennél természetesen összetettebb. Nekem az volt a célom, hogy illusztráljam egyik-másik útját a kultúrák szembenállásának egy összetett társadalomban, azt, hogy hogyan keletkeznek, maradnak fenn és tűnnek el a kulturális különbségek. Itt inkább a meggyőzés, tárgyalás és kompromisszum kulturális folyamataival foglalkozunk és nem a polgáriasodás vagy alávetés példáival. A kulturális szembenállás folyamatában mindkét fél változik.

A szembenállások is másképp néznek ki az uralkodó és az alárendelt kultúra szemszögéből. Ez bizonyítja, hogy a kölcsönhatások megértéséhez mennyire fontos a társadalmi perspektíva állandó változtatása. Egyfelől a kulturális uralom gyakran sokkal kifinomultabb és hatékonyabb, mint az ember gondolná, másfelől viszont az ellenállás gyakran sokkal makacsabb és hatásosabb, mint első pillantásra látszik. Az igazán jelentős kulturális csataterek esetleg meglepő színtereken és területeken rejtőzhetnek, feltárásuk igencsak rugalmas kutatási stratégiát követel.

És mi a helyzet az általunk vizsgált kulturális átalakulás svéd mivoltával? Erre a kérdésre egyelőre nincs végleges válasz, de ha összehasonlítjuk, mondjuk, a múlt századi német, francia vagy angol tapasztalattal, akkor szembetűnő különbségek mutatkoznak. A svéd városi munkásosztály kései és igen gyors kialakulása például azt jelentette, hogy a falusi kulturális háttér a kultúraépítés fontos része lett. Az is fontos, hogy a középosztálybeli értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak olyan gyakran álltak állami szolgálatban, és szerepüket a közvetítő semleges szerepének tartották. A svéd munkásmozgalom rendkívül erős és hatékony mozgósítása a húszas és a harmincas években ugyancsak inkább a kulturális kompromisszum, mint szembenállás kifejlődéséhez vezetett. Az új jóléti állam megteremtésében mind a középosztály, mind a munkásosztály önmagáról alkotott képe megváltozott. Az egyidejű francia vagy angol középosztályhoz hasonlítva a svédek bizonyos vonatkozásban igen jellegtelen arculatot mutattak. Talán ez is annak a közhelynek egy esete, hogy a svédek szeretik a kompromisszumot? Erre és sok más kérdésre csak további kutatások adhatnak választ.

IRODALOM

ÅKESSON, Lynn
é. n. *Knowing your own worth. Farmers and agricultural workers in a Swedish agrarian community 1900—1940.* (Előadás a HSFR *Uralom és Kultúra* c. konferenciáján Stockholmban 1983-ban.)

ÅSTRÖN, Lissie
é. n. *Women, class and culture. A study of femal subcultures in 20th century Sweden.* (Előadás a HSFR *Uralom és Kultúra* c. konferenciáján Stockholmban, 1983-ban.)

BOCK, Philip
1980 *Continuities in Psychological Anthropology. A Historical Introduction.* San Francisco

FRANKENBERG, Ronald
1966 *Communities in Britain. Social Life in Town and Country.* Hammonsworth

FRYKMAN, Jonas
1981 *Pure and rational. The hygienic vision: A study of cultural transformation in the 1930s.* Ethnologica Scandinavica 36—62.
é. n. *Who cares? Generation conflicts as a moral problem.* (A HSFR-nek a *Generációs konfliktusok a történelemben és antropológiában* címen 1985. február 4—6. között tartott konferenciáján elhangzott előadás.)

FRYKMAN, Jonas—LÖFGREN, Orvar
1979 *Den kultiverade människan.* Lund. (Átdolgozott kiadása angol fordításban előkészületben a Rutgers University Press-nél.)

FRYKMAN, Jonas—LÖFGREN, Orvar (szerk.)
1985 *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet.* Lund

LÖFGREN, Orvar
1980 *Historical perspectives on Scandinavian Peasantries.* Annual Review of Anthropology 9. 187—314.
1981 *On the anatomy of culture.* Ethnologia Europea XII. 1. 26—46.
1984 *The sweetness of home. Class, culture and family life in Sweden.* Ethnologia Europaea XIV. 44—64.
1985 *Our friends in nature: class and animal symbolism.* Ethnos (sajtó alatt).

SPINDLER, George D.—SPINDLER, Louise
1983 *Anthropologists view American culture.* Annual Review of Anthropology 12. 49—78.

THOMPSON, E. P.
1978 *Eighteenth-century English society: class struggle without class.* Social History III/2. 133—165.

WILLIAMS, Raymond
1977 *Marxism and Literature.* Oxford

KUTATÁSTÖRTÉNET

Vilko Novak

Magyar néprajzi irodalom a szlovénekről

A két szomszéd nép, a magyar és a szlovén eléggé rosszul ismeri egymást. Így van ez a néprajz vonatkozásában is, azért különösen érdekes, kik és mit írtak tudományunkban magyar részről a szlovénségről. Talán SÁNDOR István (1750—1815) volt az első, aki etnikai szempontból futólag megemlítette a szlovéneket.[1] *Sokféle* c. munkájának IV. kötetében megállapítja, hogy „A Balaton mellyékét is hajdan a Magyarok előtt alkalmasint a Tótok lakták, kik végre a Magyaroktól rész szerint Vas és Szala Vármegyében, rész szerint Stájer és Krajna Tartományokba el-tolattak, s Bömhétzeknek (Wenden, Windische) neveztetnek."[2] A továbbiakban megkülönbözteti a „vandalus"-okat a Bömhétzektől; és a szlovéneket, éljenek bár az akkori Magyarország határain belül vagy kívül, egy népnek tartja. SÁNDOR cáfolja a vélekedést, hogy a vandalusok szlávok lennének — ahogy azt állították —, az itt lakó vendus népnek semmi köze sincs hozzájuk.

Ez a megállapítás azért érdekes, mert harminc év múlva az alsószölnöki plébános, szlovén író, KOŠIČ (KOSSITS) József, cikket írt: *Vannak-e Magyar országban Vandalusok* címmel.[3] KUNITS *Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn* c. művére és más forrásokra hivatkozva a muravidéki, akkor magyarországi szlovénekben a vandalusok (akik szlávok is lehettek) utódait látta. KOŠIČ állítása ellen a szombathelyi történész, BITNITZ Lajos a következő évfolyamban cikket tett közzé: *Hazánkban nincsenek Vandalusok* címmel.[4]

A szó szoros értelmében vett néprajzi munkák ugyan többségükben csak a muravidéki szlovénekről emlékeztek meg, de éppen a XIX. század elején jelent meg egy olyan mű, amely a többi szlovénről is beszél. A könyv ugyan német nyelvű, de a szerzője magyar: JANUS PANNONIUS álnév alatt Johann SCHUSTER rejtőzik, orvos és a pesti egyetemen a természettan és kémia tanára (született 1777 Pécsett, meghalt 1838).[5] A mű voltaképpen fordítás és kompiláció, címe: *Illyrien und Dalmatien, oder Sitten, Gebräuche und Trachten der Illyrier und Dalmatier, und ihrer Nachbarn.* Aus dem Französischen nach Hacquet, Fortis und Cassas verfassten Werken des Herrn Breton übersetzt von JANUS PANNONIUS. Pest 1816. bey Konr. Ad. Hartleben. Megjelent két kötetben (171 + 137 oldal) a *Miniaturgemälde aus der Länder- und Völkerkunde* c. sorozat német fordításában. A munka a második kiadást is elérte 1830-ban Pesten.[6]

Már a címéből látható, hogy e kompilációval készült munka több rétegű, valójában néhány könyvből állította össze szerzője. A francia könyv címe, amelynek fordításaként szerepel: *L'Illyrie et la Dalmatie, ou moers, usages et costumes de leurs habitans...* Traduit de l'allemand de M. Le docteur HACQUET, par M. BRETON. Paris 1815. két kötetben. — A fordítója BRETON de la Martinière (1777—1852) útleíró volt. SCHUSTER észrevette, hogy a könyv nem teljes fordítása HACQUET művének, hanem pusztán adaptációja, rövidítésekkel, sokszor ferdítésekkel és súlyos hibákkal. De nézzük meg eredetijét: Balthasar HACQUET (1739. 1740—1815), breton származású orvos művéről van szó: *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven,* nyolc füzetben 1801—1808-ig Lipcsében, als „Erster Theil" 246 oldalon, folytatása nem jelent meg. HACQUET a szlovének és a horvátok kis részét, a szerbeket és albánokat mutatja be. A könyvnek érdekes sorsa volt: lefordították franciára, angolra, németül SCHUSTER

[1] SÁNDOR I., 1796. IV. k. — Vö. FRIED I., 1979/80.
[2] SÁNDOR, 1796.
[3] Košič J., 1827.
[4] BITNITZ L., 1828.
[5] SZINNYEI J., 1908. 705—707.
[6] PETRIK G., 1888. — Vö. NOVAK V., 1974. 17—68.

szerkesztette újra, lengyel munkájában pedig Oskar KOLBERG száz évvel ezelőtt SCHUSTER kiadását bőven felhasználta, de ez már annak idején nagyon elavult eljárásnak bizonyult.[7]

SCHUSTER két előszót írt a könyvhöz, BRETON hibáit kijavította, szövegét pedig HACQUET eredetijével bővítette ki. Részben saját megjegyzéseit is a szöveghez illesztette, és új képekkel bővítette, de új hibákat is követett el. A szlovéneknél — legalább szakirodalmunkban — SCHUSTER fordítása és kiadása ismeretlen maradt az utolsó időkig, míg HACQUET könyvének sorsát nem tisztáztuk.

A magyarul írt munkáknál részletesebben csak azoknál állunk meg, amelyek fontosabbak és a történetük még nem eléggé ismeretes. Itt legelőször a már említett BITNITZ Lajosnak az írását kell említeni: *A Vasi és Sala Vármegyei Tótokról.*[8] Ez az első magyar írás, amely részletesebben és komolyan foglalkozik az akkori magyarországi szlovénekkel. Nagyobb része a pannóniai szlovének történetéről szól, és idézi a szlovén történész, Anton LINHART könyvét: *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs* (I. 1789, II. 1791) — amelynek szintén van néprajzi szempontból jelentősége[9] —, és ez is azt mutatja, amit már a KOŠIČ-ellen írt vitacikke is bizonyít, hogy BITNITZ elég jól ismerte az akkori ausztriai szlovéneket, részben tanítványai révén. BITNITZnek az ún. „sztatisztikai megjegyzéseket" a felsőlendvai plébános, FICKO István küldte, de ezekben becses néprajzi adatok is vannak, melyeket később KOŠIČ vette át dolgozatába, amelyre most bővebben kitérünk.

KOŠIČ (KOSSITS) József (1788 Bogojina, akkor Bagonya, Zala m. — 1867 Felsőszölnök, Vas m.) igen érdekes egyénisége a Mura-vidéki szlovén kulturális életnek.[10] Lefordította saját nyelvjárására SZALAY Imre magyar nyelvtanát (Graz, 1833), összeállított egy nevelési könyvet: *A művelt szlovén férfi és nő a Mura és Rába közt (Zobriszani Szloven i Szlovenka med Mürov i Rábov.* Körmend, 1846 körül), amely szintén fontos néprajzi forrás; kiadta a *Magyar királyság történetét (Zgodbe vogerszkoga kralesztva*, Szombathely, 1848), fordított imakönyveket, és hátrahagyott egy kiadatlan szlovén kéziratot: *A vasi és zalai szlovének régiségei (Starine železnih ino salaskih Slovenov)* címmel. Ez ugyan megjelent a maribori *Uasopis za zgodovino in narodopisje* c. folyóiratban (1914, J. GRUDEN gondozásában), de KOŠIČ szerzősége ismeretlen volt az utolsó időkig, míg elő nem került az elkallódott kézirat. Minket itt első nagyobb munkája érdekel: *A Magyar országi Vendus Tótokról*, amely CSAPLOVICS János neve alatt jelent meg.[11] Az írásnak nagyon bonyolult és érdekes a története. CSAPLOVICS (szlovákul: ČAPLOVIČ) ugyan jegyzetében ezeket írja: „Ezen kellemetes, derék és igazán becses Értekezést, melynek első §-ai *Kedveskedő*ben már ki voltak adva, nehány esztendővel ez előtt Tiszt. A. Szölnöki Plébános KOSSITS Jó'zef Ur, szolgáltatta kezemhez, minekutánna az én ethnographiai törekedésem értésére jutott volna. Megvallom, hogy ez az érdemes lelki-pásztor az én ideámnak: miképpen kellene egy nemzet' Ethnographiáját írni, tökéletesen megfelelt, 's azért is meg nem tartóztathatom magamat, hogy e' jelen való, különös figyelemre méltó értekezését a Magyar olvasó közönséggel ne közöljem, valóságos *ethnographiai Remek* gyanánt. Hogy ha valakinek kedve volna egy vagy más népet leírni, bizvást követheti ez ezen Vendek leírását, mutatis mutandis, 's additis addandis. Nekem e jelen való mellett egyéb érdemem nincsen, tsak az, hogy KOSSITS Urnak munkáját más rendbe szedtem, újjonan leírtam, és egyet mást kihagytam, a' mi, vélekedésem szerint, ki maradhat a nélkül, hogy az Ethnographia valami csonkitást szenvedjen" (3. o.).

PÁVEL Ágoston *Nyílttűzhelyű konyhák a hazai szlovénoknál* c. dolgozatának[12] a 3. jegyzetében azt állítja, hogy „CSAPLOVICS. . közli. . .KOSSITS József. . .értekezését" és hozzáfűzi, hogy KOŠIČ „sokat foglalkozott a hazai szlovénség kulturális problémáival. . ." Továbbá PÁVEL bőven idézi KOŠIČ írásából a házakra vonatkozó részeket.

ČAPLOVIČ 1829-ben ismét saját neve alatt adta ki KOŠIČ munkáját német fordításában *Croaten und Wenden in Ungern* c. könyvecskéjében (Pressburg). Itt azonban KOŠIČ nevét teljesen elhallgatja, és csak mint „egy lelkészt" említi.

A magyar néprajztudományban PÁVEL után BÁTKY Zsigmond említi KOŠIČ nevét a *Magyarság Néprajzá*ban az építkezésről szóló fejezetben.[13] Később pedig TÁLASI István *Néprajzi életünk kibontakozása* c. tanulmányában jellemzi KOŠIČ munká-

[7] NOVAK V., 1972. 18—19.
[8] BITNITZ L., 1819.
[9] NOVAK V., 1974.
[10] NOVAK V., 1958.
[11] KOŠIČ J., 1828.
[12] PÁVEL Á., 1927.
[13] *Magyarság Néprajza* I. é. n. 166.

ját: „Az összes táji tanulmányok közt módszerileg legnagyobb értékű KOSITS . . .tanulmánya."[14] TÁLASInak ezt az elismerését különös elégtétellel idéztem szlovén írásaimban KOŠIČról, mert éppen a szlovén néprajzosok nem vették tudomásul PÁVELnek már 1931-ben — a dolgozatának általam készített szlovén fordításában[15] megjelent megjegyzését KOŠIČ szerzőségéről, és állandóan CSAPLOVICS német fordítását idézték.

Mivel pedig KOŠIČ egész irodalmi működésével behatóan hosszú időig foglalkoztam, állandóan izgatott a KOŠIČ—ČAPLOVIČ-viszony. Mikor sikerült az Országos Széchényi Könyvtárból megszerezni KOŠIČ tanulmányának xerox-másolatát a bécsi *Kedveskedő*ből, megállapítottam, hogy nem csak "első §-ai" — ČAPLOVIČ szerint —, hanem teljes egészében megjelent benne 1824. szeptember 3—november 19-ig, 19—45. számban, 16 folytatásban, névtelenül. A különbségek, melyekről ČAPLOVIČ 1828-ban beszél, igen csekélyek: pl. a nemzetek neveit még nagy kezdőbetűvel írták, KOŠIČ idéz néhány latin verssort, amelyeket 1828-ban már nem találunk, a társszerző megváltoztatott egypár szót. Csodálkoztam azon is, hogy magyar részről senki nem nézett utána a *Kedveskedő*nek és nem idézte KOŠIČcsal kapcsolatban.[16]

Csak Rudo BRTAŇ tanulmánya[17] derítette fel KOŠIČ dolgozatának keletkezését. CSAPLOVICS legelőször a *Chronik der österreichischen Literatur* c. lapban (1819. Nr. 95), azután pedig a *Pressburger Zeitung* (1819. Nr. 98. december 10.) *Intelligenzblatt für Ungarn* c. mellékletében közölt egy felhívást és pályázatot a Magyarországon élő népek leírásához: *Preisaufstellung für ethnographische Beyträge über Ungarn* címen, felsorolva a különböző népek és nemzetiségek neveit. Ezt a cikket KOŠIČ olvasta, és már december 20-i levelében megígérte ČAPLOVIČnak a „vendusok"-ról szóló leírást. Mivel a következő év február 29-én már el is küldte neki az írását, feltételezhetjük, hogy valamit már előbb gyűjtött hasonló célból. ČAPLOVIČ azonban csak 1823. szeptember 3-án kérte fel KOŠIČot, hogy írjon még egy kiegészítést a halotti szokásokról, és engedje meg, hogy nevét a cikk alá írja. Az utolsó tény különösen érdekes, de KOŠIČ válaszát nem ismerjük. KOŠIČ október 9-én már el is küldte a kért adatokat. Lehet, hogy ő maga nem kívánta, hogy a neve szerepeljen az írása alatt.

Azt se tudtuk eddig, hogy ČAPLOVIČ lefordíttatta KOŠIČ írását németre, és az legelőször a bécsi *Neues Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 1. évfolyamában, Bécs, 1829. Nr. 32 és 41. között, öt folytatásban jelent meg: *Die Wenden in Ungarn* címen. Csak azután jelent meg a német nyelvű könyvecske. ČAPLOVIČ ugyan maga tervezte a Magyarországon élő népek néprajzi leírását, és ezzel a pályázattal is ehhez akart magának anyagot szerezni. A szlovák kutatás megállapította, hogy a német nyelvű könyvecske szövegébe, különösen a szlovén részbe, szigorúan belenyúlt a pozsonyi cenzúra, azért közölte a cikket ČAPLOVIČ először a bécsi folyóiratban és csak azután, kerülő úton jelenhetett meg Pozsonyban.[18]

KOŠIČ dolgozatának értékét a népi élet viszonylag részletes leírásában látjuk. Az első § a Mura-vidék leírását foglalja magába, a nép nevével, lakosságának számával, melyet 40 000-re tesz; a tiszta szlovén falvak száma 160. A következő négy §-ban a tárgyi művelődésről beszél épületek leírásával; a lakosság külsejéről, egészségi állapotáról, különösen pedig táplálkozásáról és viseletéről feljegyezve igen beceses adatokat, amelyek a XVIII. századi és bizonyára még régebbi állapotokról nyújtanak fontos tanúságot. A két következő fejezetben a nép nyelvéről és irodalmáról közöl tanulságos adatokat, majd áttér a vallásra és a népi jellemre, az iskolákra és gyermeknevelésre, utána ismét a tárgyi művelődés néhány területéről emlékezik meg: az állattenyésztésről, a bortermelésről, az iparról és egyéb munkákról. Különösen értékes az utolsó §, amelyben szokásokról, elsősorban a lakodalomról szól, mindig kritikai megjegyzésekkel.

Az 1860-as években PRÉM József alapul véve Anastasius GRÜN fordításait, tanulmányt írt *Krajna népköltészete* címmel, és ezt fordításokkal illusztrálta.[19] Századunk elején a *Mátyás király Emlékkönyv*ben[20] *Mátyás király a krajnai népköltésben* c. tanulmányában bemutatja, hogyan él a magyar király emléke a szlovén népköltészetben és a krajnai Mátyás-mondakört a Cid-románcokhoz tartja hasonlónak. Két szlovén románcot közöl fordításban.

[14] TÁLASI I., 1948. 3.
[15] PÁVEL Á., 1931.
[16] NOVAK V., 1977. 158.
[17] BRTAŇ R., 1982.
[18] BRTAŇ R., 1982. 257—258.
[19] PRÉM J., 1868.
[20] PRÉM J., 1902.

Majdnem egy fél század múlt el, mikor Košič után újra megjelentek Mura-vidéki szlovénekre vonatkozó írások magyar nyelven. Agustich Imre is Mura-vidéki származású író volt, aki 1876—1879 között Pesten az első magyarországi szlovén havilapot szerkesztette és adta ki *Prijátel* (Barát) címen. Írt szlovénul egy kis magyar nyelvkönyvet (1876) és egy szlovén iskolai természetrajzot is. Mint országgyűlési gyorsíró sokat írt az akkori magyar lapokba, fordított franciából, írt francia írókról stb. Kár, hogy szülővidéke népi életéről csak egy cikket közölt: *Vend vendéghivogató* címmel,[21] egy rosszul látható képpel. Benne jellemzi honfitársait, ismerteti a szlovének táji elhelyezkedését, viseletét, részletesebben leírja a lakodalmi szokásokat. Két népmesét is közzétett[22] és *Mátyás király* címen a szlovén Kralj Matjaž in Alenčica c. népdalnak a fordítását.[23]

A következő évtizedben tette közzé a csáktornyai hetilapban az akkor a Muraközben tanító Gönczi Ferenc eléggé terjedelmes és — Gunda szavaival — úttörő írását: *A zalamegyei vendek*et.[24] Később kiegészítette munkáját népszokások leírásával és képekkel, ez könyvalakban jelent meg.[25] Gönczi mint egészen fiatal tanító kezdte meg néprajzi munkáját a Mura-vidéken, nyelvtudás nélkül, a *Néptanítók Lapjában* 1883-ban megjelent felhívásra. Míg Košič a Vas megyei, különösen Szentgotthárd környéki szlovéneket írt le, Gönczi a Mura-vidék déli részén, 27 faluban lakó szlovénséget jellemzi, így szerencsésen egészítve ki Košičot, akinek munkáját — úgy látszik — nem is ismerte. Gönczi munkájának mindkét változatát részletesen összehasonlítottam a *Traditiones* 4. évfolyamában.[26]

A vidéknek és lakosságának általános leírásában Gönczi megmondja, hogy ezek a „vendek egynemzetiségűek a stájeri szlovénokkal és a valamikori dunántúli szlovén hercegség lakosságának a maradványai". Könyvének előszavában kijelentette, hogy írása felületes, és hogy biztosan sokban tévedett, hiszen egy jó leíráshoz szükséges a hosszabb tartózkodás azon a vidéken. Könyvének első része rövidebben a tárgyi művelődés fejezeteit tárgyalja, és itt értékesek az illusztrációk, sajnos a falu megnevezése nélkül. Többet tartalmaznak a társadalmi életről szóló fejezetek: a családi életről, a gyermekek hiányos neveléséről, a munkasegítségről, a népi jellemről. A népszokásokról, különösen a lakodalomról sokat ír, a népi hiedelmeknek és orvoslásnak is szentel figyelmet. Sok téves adatot tartalmaz az utolsó, a kulturális helyzetről szóló fejezet.

Ugyanabban az évben megjelent Gönczi nagy műve is Göcsej és Hetésről,[27] amely igen értékes anyagot tartalmaz a szomszédos magyar és szlovén vidékek népi kultúrájának összehasonlításához. Gönczi maga utal némely átvételre vagy rokonságra, de a Mura-vidéki és szlovén néprajz ismerője még többet lát benne, és különösen nagy hiány, hogy eddig még senki sem kutatta fel a Mura-vidéki magyar hetési falvak életét ebből a szempontból.[28]

Gönczivel egyidejűleg az alsólendvai születésű Bellosics Bálint kezdte el gyűjtését és publikálási működését a Mura-vidéki szlovénekről.[29] Valószínű, hogy tudott legalább valamit szlovénul, ami hasznára vált munkájánál. Legelőször hat népdalt közölt *Wendisch*, ill. *Wendische Volkslieder* címen,[30] német fordítással együtt, majd hét Mura-vidéki szlovén népdalt magyar fordítással: *Zalamegyei vend népballada*,[31] *Vend népdalok*[32] címen. Ezeknél a feljegyzés helyét is közölte (Beltinci — Belatinc, Bogojina — Bagonya). *Egy vend népballadáról* címen[33] újra közölte a Fekonjá-ról szóló népdalt magyar fordításával, amelyet az Ethnographiában már 1890-ben közzétett. A szöveget a belatinci tanítótól, Vörös Jánostól kapta meg. A balladát elemezte is, jól felismervén, hogy a Mura-vidékiek valószínűleg a stájerországi szomszédoktól vették át, amelyekkel „néprajzi szempontból egységet alkotnak".

[21] Augustich I., 1873.
[22] Augustich I., 1876/a. — Uő., 1877.
[23] Augustich I., 1876/b,.
[24] Gönczi F., 1887. — L. Gunda B., 1974. 54.
[25] Gönczi F., 1914a.
[26] Novak V., 1977. 161—168.
[27] Gönczi F., 1914b.
[28] Novak V., 1962. 7—10. és passim más munkáiban.
[29] Novak V., 1977, 168—170.
[30] Bellosics B., 1887. 1887—1888, 1889.
[31] Bellosics B., 1890a.
[32] Bellosics B., 1891. 1892a.
[33] Bellosics B., 1890b. 6. sz.

Bajára való átköltözködése után sem hanyagolta el szülőföldjét. *Alsólendva és vidéke* címen[34] elsősorban történeti és földrajzi áttekintést adott ugyan, de a vidék szlovéneiről mégis elmondja, hogy szorgalmasabbak a szomszédos magyaroknál, hogy népviseletük eltűnőben van, és általa „a több mint harminc faluban lakó szlovének különböznek a szomszédos magyaroktól". Különösen értékesek a cikkhez csatolt rajzok, köztük egy magyart és egy szlovént, valamint két házat ábrázoló is.

Két írását azonban BELLOSICS teljesen a Mura-vidéki szlovének népi sajátosságainak szentelte. Az első: *Egy érdekes népfaj (a vendekről)*[35] „a szlovénség nagy félszigetének" nevezi őket, jellemzi nyelvüket, említ néhány írót, és KOŠIČ munkája után — CSAPLOVICS fordításában — leírja a lakodalmi szokásokat. Számunkra ma legértékesebb négy saját rajza, amelyek közt kettő három népviseletbe öltözött személyt (leánykérés előtt és után), az egyik falusi bírót és az utolsó szlovén házat a millénniumi kiállításon ábrázolja. Következő cikke: *Vas és Zala vármegyék déli síkja*[36] még alaposabb, kilenc saját rajzával, amelyek különböző foglalkozású és korú típusokat ábrázolnak. Jól ismeri a régi szlovén történelmet, sok adatot Košič írásából a Tudományos Gyűjteményből merített, amelyet azonban tévesen BITNITZnek tulajdonított. Ismeri J. ŠUMAN írását a szlovénekről az *Österreichische Monarchie im Wort und Bild*ben, és ennek értelmében „a magyarországi szlovén nyelvet" a szlovén nyelv délkeleti tájszólásához számítja.

BELLOSICS a murántúli — stájervidéki szlovének Mátyás-hagyományát is ismerte, és két cikkében írt róla: *Hol van Attila sírja*[37] KREMPL A. történész nyomán, és *Mátyás király emléke a szlovén népmondában.*[38] Ezek után BELLOSICS volt a legmegfelelőbb szerzője a muravidéki szlovéneket bemutató leírásnak *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* c. sorozatban,[39] amely megjelent a német nyelvű kiadásban is.[40] A cikk általában GÖNCZI 1887-es írásán alapul, de ismerte BITNITZet és Košičot is, hiszen pl. a „vendek" elnevezés mellett hozzáteszi: „helyesebben szlovének", ahogyan mind a kettő írja. Önállóan beszél a népdalokról és a magyar kiadásban közli a Sinek Martinek c. népdalt eredetiben és fordításban, a német kiadásban pedig csak német fordításban. GÖNCZI szövege után felsorolja a szlovén megjelöléseket is, de ezenkívül a lakodalommal kapcsolatban újakat is.

A múlt század végén még két említésre méltó cikk jelent meg a Mura-vidéki szlovénekről: az egyik *Vasvármegye monográfiájában*[41] *Vendek* címmel SINKOVICH Elek tolláből nem tartalmaz semmi újat, mert GÖNCZItől és BELLOSICStól vette át néhol szóról szóra a mondatokat.

A másik JANKÓ János írása: *Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. . .*,[42] ahol *Vend ház* cím alatt leírta a kiállított perestói (Pertoča) házat, alaprajzát is közli, a helyiségek magyar elnevezéseivel, továbbá közli BELLOSICS 1896-i cikkének első bekezdését, elmondja, hol járt a Mura-vidéken, hogy megtalálja a „tipikus vend házakat", de „csak egy egységes típust" talált meg.

A felsorolt írások becses adatokat hoztak felszínre a kevéssé ismert határ menti vidékről és népéről. De mivel ezek a túlnyomórészt rövid dolgozatok, cikkek többségükben nem szakemberektől származtak, nem nyújtják a Mura-vidék néprajzának kellően kimerítő képét. Az új időben, mikor egyrészt a néprajzi törekvések Magyarországon is szaktudománnyá fejlődtek, másrészt pedig a Mura-vidék iskolázott emberekhez is közelebb kezdett jutni, közeledett a lehetőség is, hogy az ottani nép kultúráját minden szempontból feltárják. Ilyen fiatal, sokat ígérő tudós PÁVEL Ágoston nyelvész személyében lépett fel.[43] Mint ASBÓTH Oszkár tanítványa, behatóan kezdte tanulmányozni szülőföldjének nyelvjárását. De KATONA Lajos tanítványa is volt, és így már mint egyetemista, folklorisztikai kérdésekkel is foglalkozott, használva alapos szláv nyelvtudását, de mély intuícióját is. Így első könyvében: *A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana* függelékként fonétikai átírásban 15 Mura-vidéki szlovén népdalt is közölt.[44] Sajnos később keveset

[34] BELLOSICS B., 1892b.
[35] BELLOSICS B., 1896a.
[36] BELLOSICS B., 1897.
[37] BELLOSICS B., 1890c.
[38] BELLOSICS B., 1890d.
[39] BELLOSICS B., 1896c. 259—270.
[40] BELLOSICS V., 1896b. 259—270.
[41] SINKOVICH E., 1898.
[42] JANKÓ J., 1898.
[43] NOVAK V., 1970.
[44] PÁVEL Á., 1909a. 140—148.

gyűjtött, és csak *Vend szöveggyűjtemény és az eddigi gyűjtések története*[45] címen tett közzé — szintén fonetikai átírásban és nyelvészeti jegyzetekkel ellátva — négy szlovén mondát, magyar fordítással is.

Hogyan értékelte kezdő dolgozatát tanára, KATONA Lajos, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ő maga mutatta be *Az Orpheus-monda rokonai a délszláv népköltészetben* c. tanulmányát a Magyar Néprajzi Társaságban, mielőtt megjelent volna az *Ethnographia* XX. évfolyamában.[46] Mivel PÁVEL Ágoston néprajzi munkássága eléggé ismert, a tárgyi művelődés köréből csak újra említem a nyílttűzhelyű konyhákról írt dolgozatát[47] és a szintén a Rába-menti szlovének életéből merített írását: *Rigászás a Vend-vidéken és az Őrségben.*[48] PÁVELT azonban kezdettől fogva foglalkoztatta a Mátyás király-motívum a szlovén néphagyományban. Így már az Orpheus-mondáról írt tanulmányában erről is szólt, és arra mutatott rá, hogy Mátyás a szlovénoknál „egy korábbi, talán mitikus hős szlovén helyét foglalta el".[49] Egész élete során anyagot gyűjtött, és egy nagy munkát tervezett, amelyben bemutatná, hogyan szerepel a szlovéneknél „Kralj Matjaž" — Mátyás király. De csak két tanulmánya jelent meg ebből a témakörből. Az elsőben: *A Hunyadiak a délszláv népköltészetben*[50] szintén rámutatott arra, hogy a szlovén „Kralj Matjaž" teljesen különbözik a magyar királytól és a róla szóló magyar néphagyománytól, de a kérdés megfejtéséhez a második tanulmányban: *Mátyás király és a szlovénok*[51] — a szerkesztőségtől megcsonkítva jelent meg — sem jutott el. Még egy alkalommal szintén részletesen beszél a szlovén Mátyás-hagyományról: *Ungarn und die Slowenen* c. tanulmányában[52] és magyar változatában.[53] Mátyásról szóló szlovén népdal fordításai is jelentek meg.[54]

Sajnos PÁVEL nem ismerte sem az ukrán néprajzos, Zenon KUZELJA 1905—1906-ban megjelent fejtegetéseit a Mátyás király-motívumról a szlávoknál, sem az ezekből kiinduló megállapításokat tekintettel a szlovénekre, melyekhez a szlovén irodalomtörténész, Ivan GRAFENAUER részben már 1921—1922-ben, részletekben pedig 1945-től fejtette ki. Ezek szerint a szlovén hagyomány csak Mátyás nevét vette át, a neki teljesen idegen motívumokkal egyesítve.[55]

A becses adatok ellenére, melyek a Mura-vidéki szlovénség népi életéről a bemutatott korszakban magyar nyelven megjelentek, világos képet róla nem alkottak azokkal a közlésekkel együtt sem, melyek szlovén nyelven is meg jelentek.

IRODALOM

AUGUSTICH Imre
1873 *Vend vendéghívogató.* Vasárnapi Újság 23. 276—278.
1876a *A beteg oroszlán.* Életképek I. 151. sz., 13.
1876b *Mátyás király.* Életképek I. 104. sz., 915—916.
1877 *Vidd a pokolba!* Életképek II. 10. sz., 85—86.
BELLOSICS, Bálint
1887 *Wendisch.* Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn Nr. 1. 85—86.
1887—1888 *Wendisch II.* Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn Nr. 2. 200.
1889 *Wendische Volkslieder.* Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn Nr. 3. 361—362.
1890a *Zalamegyei vend népballada.* Ethnographia, I. 54—55.
1890b *Egy vend népballadáról.* Alsólendvai Híradó 6. sz.
1890c *Hol van Attila sírja?* Ethnographia I. 320.
1890d *Mátyás király emléke a szlovén népmondában.* Ethnographia I. 320.
1891 *Vend népdalok.* Ethnographia II. 257—258.

[45] PÁVEL Á., 1916—1918.
[46] PÁVEL Á., 1909b.
[47] PÁVEL Á., 1927a. 1931.
[48] PÁVEL Á., 1942a.
[49] PÁVEL Á., 1909b. 332.
[50] PÁVEL Á., 1927b.
[51] PÁVEL Á., 1942a.
[52] PÁVEL Á., 1943. 129—135.
[53] PÁVEL Á., 1947.
[54] NOVAK V., 1970b, 334—339., Pável Á., 1967.
[55] NOVAK V., 1967., 1965., 1960.

1892a *Vend népdalok.* Ethnographia III. 83—85.
1892b *Alsólendva és vidéke.* Turisták Lapja IV. 199—213.
1896a *Egy érdekes népfaj (a vendekről).* Új idők II. 155—166.
1896b *Die Wenden im Zalaer und Eisenburger Comitat.* Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. IV. 259—270. Wien
1896c *A zala- és vasmegyei vendek.* Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. IV. 251—262. Wien
1897 *Vas és Zala vármegyék déli síkja.* Turisták Lapja IX. 89—113.

BITNITZ Lajos
1819 *A Vasi és Sala Vármegyei Tótokról.* Tudományos Gyűjtemény III. kötet, 59—74.
1828 *Hazánkban nincsenek Vandalusok.* Tudományos Gyűjtemény IX. kötet, 70—79.

BRTAŇ, Rudo
1982 *Slovenci in drugi Južni Slovani v delu Jána Čaploviča.* Traditiones 7—9 (1978—1980). 251—260. Ljubljana

FRIED, István
1979/80 *István Sándor o Slovencih.* Jezik in slovstvo. XXV. 137—140. Ljubljana

GÖNCZI Ferenc
1887 *A zalamegyei vendek.* Muraköz. IV. 1—28. sz. Csáktornya
1914a *A zalamegyei vendek.* 71. Kaposvár.
1914b *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár

GUNDA, Béla
1974 *Ethnographische Forschungen von Ferenc Gönczi bei den Slowenen und Kroaten in Ungarn.* Etnološki pregled 12. 51—56. Ljubljana

JANKÓ János
1898 *Vend ház. XXII. A perestói (vasmegyei) vend ház.* Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. (Szerk. MATLEKOVITS S.) Történelmi kiállítás. — Néprajz. 5. 926—929. Budapest

KOŠIČ, József
1824 *A' Magyar Országi Vendus-Tótokról.* Kedveskedő 19—42. sz. Bécs
1827 *Vannak-e Magyar országban Vandalusok.* Tudományos Gyűjtemény VI. kötet. 71—79.
1828 *A Magyar országi Vendus Tótokról.* Tudományos Gyűjtemény V. kötet. 3—50.
1829a *Die Wenden in Ungern.* Neues Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. I. Nr. 32—41. Wien
1829b [Johann CSAPLOVICS]: *Croaten und Wenden in Ungern.* Pressburg

NOVAK, Vilko
1958 *Jožef Košič, prekmurski pisatelj.* Razprave III. SAZU 2. razr. 233—279. Ljubljana
1960 *Die Erforschung der slovenischen Volksdichtung in den Jahren 1920—1959.* Zeitschrift für slavische Philologie XXIX, 183—199. Berlin
1962 *Etnološki stiki Madžarov s Slovenci in Hrvati.* Etnološki pregled 4. 45—54. Beograd
1965 *Avgust Pavel in slovensko ljudsko pesništvo.* Narodno stvaralaštvo 15—16. 1261—67. Beograd
1967 *Slovenske ljudske pesmi. Szlovén népdalok.* V madžarščino prevedel Avgust PAVEL. Uredil, uvod in opombe napisal Vilko NOVAK. Murska Sobota
1970a *Pavel Agoston, a szlovén—magyar kapcsolatok úttörője.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei II. 3. 78—87.Novi Sad
1970b *Življenje in delo Avgusta Pavla.* SAZU Razprave VII. 2. razr. 293—341. Ljubljana
1972a *Delež zahodnih in vzhodnih Slovanov v raziskovanju slovenske ljudske kulture.* Slavistična revija 19. 1971. 385—403. Ljubljana
1972b *Balthasar Hacquet in slovenska ljudska kultura.* Traditiones 3. 17—68. Ljubljana
1974 *Anton Tomaž Linhart o kulturi starih Slovencev.* Traditiones 2. 1973. 35—62. Ljubljana
1977 *Madzarski spisi o ljudskem življenju v Prekmurju.* (Ungarische Schriften über das Volksleben im Übermurgebiet.) Traditiones 4. 1975. 155—174. Ljubljana

PÁVEL Ágoston
1909a *A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana.* Budapest
1909b *Az Orpheus-monda rokonai a délszláv népköltészetben.* Ethnographia XX. 321—340.
1916—1918 *Vend szöveggyűjtemény s az eddigi gyűjtések története.* Nyelvtudomány VI. 161—187., 263—282.
1927a *Nyílttűzhelyű konyhák a hazai szlovénoknál.* Ethnographia XXXVIII. 129—144.
1927b *A Hunyadiak a délszláv népköltészetben.* Vasvármegye és Szombathely város Kultúregyesülete és a Vasvármegyei múzeum II. Évkönyve 1926—1927. 111—124. Szombathely
1931 *Odprta ognjišča v kuhinjah rabskih Slovencev.* Etnolog IV. 125—145. (V. NOVAK fordítása.) Ljubljana
1942a *Mátyás király és a szlovénok.* Sorsunk II. 197—202. Pécs
1942b *Rigászás a Vendvidéken és az Őrségben.* Néprajzi Értesítő XXXIV. 141—163.
1943 *Ungarn und die Slowenen.* In: Ungarn und die Nachbarvölker. 123—140. Budapest
1947 *Magyarok és szlovénok.* In: Magyarország és Kelet-Európa. 156—168. Budapest
1959 *Szép Vida. Szlovén népballadák és románcok kis tükre.* Dr. PÁVEL Ágoston fordításai. Murska Sobota
1967 *Slovenske ljudske pesmi. Szlovén népdalok.* V madžarščino prevedel Avgust PAVEL. (V. NOVAK bevezetőjével és jegyzékeivel) Murska Sobota

PETRIK Géza
1888 *Magyarország bibliográphiája, 1712—1860.* Budapest

PRÉM József
1868 *Krajna népköltészete.* Fővárosi Lapok 1868 11. szám.
1902 *Mátyás király a krajnai népköltésben.* Mátyás király Emlékkönyv (szerk. MÁRKI S.). 236—241. Budapest

SÁNDOR István
1796 *Sokféle.* IV. k. Győr

SINKOVICH Elek
1898 *Vendek.* In: Vasvármegye monografiája. Budapest. 387—392. — Ford.: V. NOVAK: *Prekmurski Slovenci.* Trgovski list XXII. 1939. 68. sz. Ljubljana

SZINNYEI József
1908 *Johann Konstantin Schuster.* In: Magyar írók élete és munkái. XII. 705—707. Budapest

TÁLASI István
1948 *Néprajzi életünk kibontakozása.* Magyar népkutatás kézikönyve II. 3. Budapest

Vilko Novak

UNGARISCHE ETHNOGRAPHISCHE LITERATUR ÜBER DIE SLOWENEN

(Auszug)

Vom Aufsatz István SÁNDORS aus dem Jahre 1796 ausgehend, befaßten sich zahlreiche Veröffentlichungen in Ungarn mit den Slowenen der Muhr-Gegend. Der Verfasser behandelt die einzelnen Texte mit sorgfältiger philologischer Analyse und weist auf die Zusammenhänge zwischen ihnen hin. Unter anderem klärt er z.B. das fernere Schicksal der ethnographischen Charakteristik des Joseph Košič (KOSSITS), Pfarrers von Felsőszölnök (1788—1867); die Arbeit erschien 1824 und war von bahnbrechender Bedeutung. Diesen Text hatte János Čaplovič (CSAPLOVICS) wiederholte Male herausgegeben und übersetzt, so daß viele die Arbeit für seine Schöpfung hielten. Vom Jahrhundertwechsel an wurden Beschreibungen und Charakterisierungen der Slowenen nach der Methode der in Entwicklung begriffenen Volkskunde verfaßt, so die Arbeiten von Ferenc GÖNCZI, János JANKÓ, Bálint BELLOSICS und Ágoston PÁVEL. Insgesamt eine Literatur, die höchst wertvolle Angaben über die Slowenen sammelte und publizierte, und gab dennoch einen Beweis dafür, wie wenig und wie schlecht die beiden Nachbarvölker, die Ungarn und die Slowenen einander kannten.

Fried István

Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában

(Megjegyzések Rathmann János: Herder eszméi — a historizmus útján c. könyvével[1] kapcsolatban)

Joggal érezheti úgy RATHMANN János, hosszú idők óta az első magyar filozófiatörténeti kutató, aki HERDER tevékenységét állította vizsgálódásai középpontjába,[2] hogy HERDER *életműve* nálunk a kevéssé ismert, illetve a csak kis részben ismert nagy bölcseleti teljesítmények közé tartozik. Aligha mondhatjuk, hogy a magyar irodalomtörténetírás,[3] a folklórtörténet[4] nem foglalkozott volna vele; azt sem állíthatjuk, hogy több művének részlete ne került volna bele a magyar irodalomtörténeti, kritikatörténeti, sőt, bizonyos vonatkozásokban filozófiatörténeti közgondolkodásba. Az azonban feltétlenül figyelemre méltó tény, hogy a mai napig sincs teljes egészében lefordítva az *Eszmék az emberiség történetének filozófiájához*; a II. JÓZSEF értékelésével foglalkozó magyar történetírás nem hasznosította HERDER bíráló megállapításait *(Briefe zur Beförderung der Humanität* I/10.).[5] Viszont tartozunk az igazságnak annak a följegyzésével, hogy nem RATHMANN az első, aki HERDER történetfilozófiájáról magyarul disszertációszerű munkát készített. 1913-ban látott napvilágot KELECSÉNYI János: *Herder és Kant történetbölcselete* c. 22 lapos füzete, amelynek — tudomásunk szerint — nem támadt számottevő visszhangja. A kis füzet eredeti formájában a budapesti IV. ker. felsőbb leányiskola és leánygimnázium értesítőjében jelent meg, és bírálója szemponttalanságot, önállótlanságot rótt föl a szerzőnek.[6] RATHMANN ezzel szemben mást kifogásol a magyar kutatásban: szerinte HERDERT túlságosan irodalomtörténészi szemüvegen át látták eddig. Könyvének „HERDER és Magyarország" c. fejezete éppen ezért inkább a herderi történetfilozófia magyar recepciójára koncentrál, önmagában véve helyeselhetően, a részleteket tekintve nem pusztán hiányosan, hanem már az alapvető tételeket és célkitűzéseket illetően is rendkívüli módon vitára ingerlően. Ezen a ponton részben RATHMANN gondolatmenetére támaszkodva, részben azonban tudománytörténeti perspektívából tekintve HERDER magyarországi recepcióját, fűzünk néhány megjegyzést tételeihez, illetve kíséreljük meg annak végiggondolását, hogy a magyar népköltészet felfedezése, általában a folklorisztikai gondolkodás számára milyen impulzusok származtak HERDERtől, valamint, hogy hol érintkezik HERDER a magyar népiesség történetével.

Az első ellenvetésünk HERDER és KAZINCZY RATHMANN által felfogott viszonyának kérdését illeti. RATHMANN szerint „KAZINCZY jól ismerte HERDER irodalmi és esztétikai munkásságát, s ennek hatására több HERDER-fordításra is vállalkozott . . ." (125). RATHMANN itt egyrészt indokolatlanul általánosít, másrészt KAZINCZY több alkotói korszakát mossa egybe. Az utóbbi kérdéssel kezdjük, minthogy az látszik egyszerűbben áttekinthetőnek. Ismeretes, hogy 2387 napos börtönfogsága sok tekintetben cezúrát jelent KAZINCZY életművében. A börtönben van például módja WINCKELMANN antik művészettörténetének alapos tanulmányozására, s ezzel kapcsolatban neoklasszicista esztétikai nézetei megformálására. Közvetlen adatunk nincs arra, hogy HERDER „esztétikai" munkásságát fogsága előtt mélyebben ismerte volna. *Osszián* problémakörében a leginkább az általa egyébként is tolmácsolt bécsi költő-fordító, M. DENIS igazította el,[7] nyelv- és történelemszemlélete erősen eltért HERDERétől. Fogsága után is másfelé látszott tájékozódni, míg valóban 1807 körül a kezébe kerültek HERDER esztétikai, történetfilozófiai művei, s lényegesen formálták gondolatvilágát.[8] A fogság előtt,

[1] RATHMANN János 1983.

[2] RATHMANN János 1978.; uő 1979.

[3] PUKÁNSZKY Béla 1918.; HORVÁTH János 1927.; FENYŐ István 1976.

[4] COCCHIARA, Giuseppe 1962. 164—183, 524.

[5] HERDER nemzetképének magyarországi hatásáról, HERDER II. Józsefről alkotott véleményéről vö.: SZEKFŰ Gyula 1926. 19. sk. lk.

[6] KOVÁCS Ferenc 1914. 730—731.

[7] Feltehetőleg GOETHE *Werthere*, az ott olvasható *Osszián*-átköltés is hatott KAZINCZYra. 1790-ben KAZINCZY megkezdte a *Werther* fordítását, de nem fejezte be.

[8] RATHMANN János 1983. 125—126. közli KAZINCZY egy rajongó levélrészletét. Az ezt megelőző 1793-as levélrészlet egyértelműen a *Paramythen*-tolmácsolásra vonatkozik, nem vonható HERDER történetfilozófiai munkái recepciójának körébe. HERDERnek nem szépirodalmi művei közül KAZINCZY a *Preisschrift*et fordította: KAZINCZY Ferenc 1815.

ebben bizonyosak vagyunk, HERDER versei, versfordításai és általában irodalmi művei visszhangoztak benne. Erre utal az 1793-as *Paramythen*-fordítása, amely az első magyar nyelvű HERDER-kötetként látott napvilágot. Ez a kötet meglehetős népszerűséget mondhatott a magáénak, kéziratos „kijegyzéseket" is találtunk belőle.[9] Általában elmondhatjuk, hogy HERDERt költőként ismerték meg a magyar költők (KAZINCZY is, VERSEGHY is!),[10] nem pedig filozófusként. Később KAZINCZY viszonylag kevés gondot fordított a herderi történetfilozófia megismerésére, jobban érdekelte HERDER nyelvszemlélete, irodalomszemlélete. Jellemző példa, hogy BERZEVICZY Gergelynek ekképpen írt:

> „kaczagom, a' mit HERDER valahol (!) a'magyar nyelv és nép elenyészése felől jövendől. HERDER hamis próféta. A' magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg philosophiai lélek fogja kormányozni Európának dolgait, mint most kormányozza".[11]

Több minden vitatható ebben az idézetben, pl. az, hogy mit ért pontosan KAZINCZY az európai kormányzati rendszerek filozófiai lelkén. Annyi bizonyos, hogy nem HELVETIUS és VOLTAIRE bölcseletét, amelyet meghaladottnak vélt. A megfogalmazás módja mintha arra engedne következtetni, hogy az ebben az időben szívesen olvasott ROUSSEAU és HERDER felé kell a nyomokat keresnünk. Egyrészt azért, mert maga HERDER is vitatkozott *(Auch eine Philosophie . . .*-jában) a francia felvilágosodás történetfilozófiájával, másrészt azért, mert a XIX. század első évtizedében szerzett KAZINCZY-művek egynémelyik passzusa párhuzamosságot árul el HERDER-művek passzusaival. Ahogyan KAZINCZY az ún. tübingai pályairatban[12] felrója Mátyás királynak, hogy beléveszett kora skolasztikus okoskodásaiba és olasz luxusába, ugyanúgy ítéli el HERDER Nagy Károlyt, amiért kiirtotta a bárdok irodalmát.[13] Ugyancsak HERDER felé vezetnek a nyomok KAZINCZY pályairatának második fejezetét olvasva. Mind a világtörténeti áttekintés, mind pedig a hazai nyelv szerepének taglalása HERDERre emlékeztető módon került elő. Ami azonban HERDERtől elválasztja, az éppen az irodalomszemlélet egyik sarkalatos pontja: HERDER szerint minden pallérozatlan (unpoliziert) nép énekel és cselekszik; amit cselekednek, azt megéneklik, és történeteket énekelnek. Dalaik a nép archívuma, tudományuk és vallásuk kincse, teogóniájuk és tetteik kozmogóniája, történelmük eseményei, szívbéli érzéseik kifejeződése, házi örömeik és bánatuk képe, a nászágyé és a síré.[14]

Jóllehet KAZINCZY is rendkívüli jelentőséget tulajdonított a nemzeti irodalom forrásvidékének, a múlt nyelvi dokumentumainak, a népköltészetnek, illetve a népinek vélt költészetnek nincs ilyen kitüntetett helye nézetrendszerében. Abban azonban többékevésbé megegyezik HERDERrel, hogy egy nemzet irodalmi kultúrájában a nem-egyházi anyanyelvi művelődésé a jelentősebb, a nemzetibb rész. Amikor KAZINCZY felsóhajt, hogy az első királyok kevés gondot fordítottak a hazai nyelv ápolására, később a hazai akadémiákon a hazai nyelv elhanyagoltatott, akkor ebben a sóhajban ott érezzük a HERDERét is, aki szintén az idegen nyelv uralmától féltette visszamenőleg is a hazai nyelvű kultúrát. A következő idézet azonban arról tanúskodik, hogy *párhuzamos*, egymástól független törekvésekről van szó. KAZINCZY nem tanulmányozta alaposan HERDER fő művét, az *Eszmék*-et. „Hiszen maga a könyveket vesztegetve vásárlani szerető *Mátyás* is nem bírt annyi bölcsességgel s hazai szeretettel, hogy a *nép énekeit* (az én kiemelésem. F. I.), mint Nagy Károly a franciákéit, feljegyzeni parancsolta volna, s Budai igen gazdag Bibliothecájában nem találtatott eggy magyar könyv is." Másik idézetünk sem a népköltészet oly becsületéről tanúskodik, mint azt HERDERnél tapasztalhattuk.

[9] Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz egy kis kötetet, amelybe különböző költőktől (pl. VIRÁG Benedektől, KISFALUDY Sándortól) kijegyzett verseket, versrészleteket írt egy ismeretlen verskedvelő. A szemelvények között KAZINCZY HERDER-átültetései is föllelhetők. Vö.: OSzK Kt Oct. Hung. 971.

[10] Az első magyar HERDER-fordítás szerzője minden bizonnyal VERSEGHY Ferenc. *Laura* c. versének forrása STEFFAN: *Sammlung deutscher Lieder* c. kötete. Vö.: MAJOR Ervin 1925. 258–266.

[11] KAZINCZY Ferenc 1927. 256.

[12] KAZINCZY Ferenc 1916. A könyv 83. lapján KAZINCZY HERDERt KANTtal együtt említi.

[13] Nagy Károly mint „ein Vertilger der Bardischer Litteratur". Vö.: SCHMIDT, Christoph 1979. 152.

[14] SCHMIDT, Christoph 1979. 218. Figyelemre méltó, bár talán egy kissé túlzó SCHMIDT kommentárja HERDER küzdelméről a feudális abszolutisztikus „pallérozottság" ellen.

Itt is, mint az előbb is: a népköltészet (illetve általában egy nagyobb közösség költészete) az irodalmi folytonosságnak, egy nép költészetre alkalmas voltának, nyelve sokszínűségének dokumentuma. S bár a szándék eltér HERDERétől, a szóhasználat mégis HERDERre látszik visszautalni: „Attilának s a később élt magyarok fejedelmeiknek már voltanak *Bárdusaik*, kik a nép nagy tettét az innepeken énekelték." (Az én kiemelésem. F. I.)

Idézeteink KAZINCZY második nagy alkotói korszakából valók, az első korszak HERDER-recepciója főleg HERDER irodalmi munkásságának ismeretére korlátozódik. Még a börtönben is megszerezte, olvasta HERDER egyik könyvét,[15] nézeteit azonban kevéssé hatotta át HERDER bölcselete. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy HERDER népdalgyűjteménye ne került volna el Magyarországra. Elképzelhető, hogy KAZINCZY Ferenchez is eljutott. Amennyiben igaz az, hogy a *Hasanaginicát*, a GOETHE fordításában nevezetessé vált népéneket 1789-ben fordította (a fordítás *tényéről* későbbi adataink vannak csupán, de ez nem jelenti azt, hogy korábban nem fordíthatta), akkor azt vagy egy korai GOETHE-kiadásban vagy a *Volkslieder* c. HERDER-gyűjtésben látta. Ugyancsak a *Volkslieder* ismeretére enged következtetni VERSEGHY Ferencnek egy megjegyzése a tízszótagos szerb-horvát hősénekek egyhangúságáról.[16]

Az már alaposabb vizsgálatot érdemelne, hogy a sokat emlegetett 1782-es felhívás a (népdal)gyűjtésre, amelyet RÁTH Mátyásnak, illetve RÉVAI Miklósnak nevéhez fűzünk, milyen mértékben kapcsolódik HERDERhez. RÁTH Mátyás németországi tanulmányai során megismer*hett*e HERDER *Volkslieder* c. kétkötetes gyűjtését, bár adataink nincsenek arról, hogy valóban megismerte. A *Volkslieder* kifejezés német forrásvidékre utal; RÉVAI Miklós egész tevékenysége azonban nem jogosít föl arra, hogy az 1780-as években is herderi impulzusokat keressünk. FALUDI-kiadása, megvalósult terve a magyar költői múlt kiadására nem a herderi irányba vág. FALUDI „eklogái" mintegy műfajelméleti illusztrációi a pásztorköltésről szóló, BATTEUX értekezését alapul vevő fejtegetésnek. S a népdalgyűjtés szervezett formáira még várni kell. Amellett a „népies" kezdeményeknek van olyan változatuk is, amely egészen bizonyosan HERDERtől függetlenül alakult ki. DUGONICS András *Etelkájának* rendkívül gazdag folklorisztikus áthallásait (a népszokások, közmondásos, szentenciás fordulatok bőséges előfordulását) nem köthetjük HERDERhez. Mint ahogy nem köthetjük HERDERhez a *nép*-fogalomban érzékelhető lassú változást sem. Való igaz, hogy a XVIII. század végének német nyelvhasználata is megkülönböztette a *Volk*-ot a *Pöbel*-től,[17] a *populus* és a *plebs* jelentéskülönbségének mintájára. HERDER is hangúlyozottan él a *Volk* mind szélesebb jelentésű fogalmával. A *nép* szónak a magyarban a hagyományosabb 'populus werbőczyanus'-tól eltérő jelentése is mind sűrűbben fordul elő, bár a jobb érthetőség kedvéért a '*köznép*' is gyakran használatos.

HERDERhez visszatérve, tény, hogy VERSEGHY Ferenc viszonylag korán fordít HERDERtől verset, de nem HERDER gyűjteményéből, hanem divatos zenei gyűjteményből; később, 1791-ben kezébe kerülhet a *Volkslieder* második kötete, majd 1793-ban már HERDER történetfilozófiai nézeteit adaptálja latin nyelvű nyelvészeti munkájába, hogy fogsága után evolucionista elképzeléseihez szintén a maga elképzeléseibe hasonlítsa át a herderi elveket, olykor mondatokat is átvéve.[18] VERSEGHY azonban éppen nem HERDER népköltészet-felfogásának adaptálására törekszik; és ezt nem mondhatjuk el BATSÁNYIról sem, aki szintén viszonylag korán ismeri meg HERDER műveit,[19] 1797-ben pedig latin nyelvű versben köszönti a német bölcselőt.[20] BATSÁNYI is, akár KAZINCZY: lelkes

[15] Az OSzK Kt. Oct. Germ. 610. számú jelzet alatt HERDER *Zerstreute Blätter* c. köteteinek 1785—1786-os gothai kiadását őrzi. Az első kötet bejegyzése: „Franz Kazinczy, Kufstein 22. May 1800."; a második köteté: „Kufstein im Thurme Nro 2. gegen Un. garn südöstlich, 29. Jun 1800."

[16] E kérdésről részletesen FRIED István 1979.

[17] KAIM-LOOCK, Lore 1963. 73—75, 315—316.; SCHMIDT, C. 1979. 170—177.

[18] Erről mindmáig a legteljesebben: SZAUDER József 1961. 142—162. RATHMAN János 1983. 126. elismerőleg hivatkozik Holm SUNDHAUSSEN monográfiájára (1973). SUNDHAUSSEN adatainak, előadásmódjának értékelésében nem árt a nagyobb óvatosság. A monográfia kompiláció jellegét összevetésekkel mutatta be KESSLER, Wolfgang 1974/75. 416—437.

[19] BATSÁNYI HERDER-ismereteiről teljes képet, bőséges anyagot ad a kritikai kiadás impozáns jegyzetanyaga. BATSÁNYI János I—III. 1953—1961.

[20] BATSÁNYI János 1953—1961. I. k. 154. *Az európai hadakozásokra* c. verséhez készült jegyzetében 1792-ből származó idézet HERDER: *Ideen . . .*-jéből. Uo. 353.

és ihletett fordítója Ossziánnak; de ez az osszianizmus legfeljebb VÖRÖSMARTY Mihály múltmerengése felé mutat előre, a bárdattitűd megértésére, némi elsajátítási kísérletre ösztönzi költőinket, semmiképpen sem HERDER Osszián-felfogásának és interpretálásának tolmácsolására. KAZINCZYnak népköltészet-értékelése korántsem oly negatív, mint ahogyan azt sokan hiszik róla; s még a népies költészetet sem utasította el, ha annak „művelése" a megfelelő helyen, a megfelelő körülmények között történik.[21] Kevéssé ismeretes, hogy buzdította PÁLÓCZI HORVÁTH Ádámot a népi-népies költészet művelésére, s a tájnyelvnek sem volt ellensége. De mint a stílusszintnek következetes megkövetelője, irodalmi alkotásban a maga helyén akarta látni a réteg- vagy a tájnyelvet. Így MOLIÈRE-tolmácsolásában vagy Egmont-átültetése polgári szereplőinek beszédében.

Mindazonáltal HERDER Osszián-elképzelése sem maradt teljesen visszhangtalan a magyar irodalomban. A mára méltán elfelejtett FARKAS Károly *Mulatságok* c. kis gyűjteményének Osszián-fordításai elé írott előszavában mintha herderi hatást konstatálhatnánk: „A' Celta nép, igen közel volt még ekkor az első természeti egyűgyűséghez; a tudományokban semmi isméretekkel sem bírt, sőt olly homályban élt, hogy még a' fő Valóságról sem volt képzete."[22]

Ez a fajta Osszián-felfogás azonban inkább kivételnek számít, KAZINCZYnál az ossziáni hangvétel egy a tónusok közül, amelyeket a magyar irodalomban meg kell honosítani, olyfajta költészet, amely egy nép történetének, „lelkének" lenyomata, de amely nem az egyedüli lehetőség a nemzeti költészet számára. Nem mintha KAZINCZY számára nem volna fontos a nemzeti költészet, pontosabban szólva: a nemzeti nyelvű költészet. Ezen a ponton ismét visszakapcsolhatunk HERDERhez. Ugyanis az a nyelvi mozgalom, amely 1790/91-ben hallatta — főleg röpiratokkal — hangját, majd a XIX. század első évtizedében az országgyűléseken is megkísérelte, hogy keresztülvigye szándékait, utóbb lényegében a herderi gondolatkörben mozgott, a herderi eszméket alkalmazta a magyar politikai viszonyokra. S mert a gyakorlati politika területén akarta érvényesíteni a nyelvi elképzeléseket, ezért hiányoznak azok a „történetfilozófiai' gondolatok, amelyek HERDERt olyannyira jellemzik. Akár tudta, akár nem ez a fajta „ellenzék", hogy HERDER miképpen vélekedett II. József kormányzásáról, nagyjában-egészében HERDERhez hasonlóan nem a józsefi intézkedések szellemét, indítékát vagy tárgyát, hanem megvalósításának módját kifogásolta, illetve visszatekintve: a nyelvrendeletben rejlő veszélyeztetettség tudatát érezte át (most ne térjünk ki arra, hogy miért nem a rendelet kiadásakor, és arra sem: joggal-e vagy sem). HERDER szerint[23] egy még kulturálatlan népnek semmi nem lehet kedvesebb atyái nyelvénél. E nyelvben rögződik hagyományainak egész gondolatkincse, történelme, vallása, életének megannyi alapelve, egész szíve és lelke. A továbbiakban egy „idióta" nem alaptalan gondolatait szólaltatja meg: aki megfoszt nyelvemtől, értelmemtől, életvitelemtől, népem jogaitól és becsületétől rabol meg. Ahogy Isten a világ valamennyi nyelvét megtűri, úgy egy urakodónak nemcsak eltűrnie kell népei különböző nyelveit, hanem tisztelnie is . . . HERDER gondolatmenete során azt is hangsúlyozza, hogy minden nép, a magyarok, a szlávok, a románok, csak nyelvükben, nyelvük által lehetnek boldogok.

KAZINCZY nyelvi alapú haza- és nemzetfelfogását a közeli múltban a „feudális nacionalizmus"[24] vádja érte. Pedig nem tulajdonít többet a nyelvnek, mint HERDER: „A hazai nyelv — írja tübingai pályairatában — a Nemzeti szeretetnek legszorosb kapcsa még azoknál is, kiknek nemzetek különböző részekre szaggattatott s egy testet többé nem teszen." Az olaszok és a németek felemlegetése után KAZINCZY így folytatja: „Nem kell-e tehát minálunk lennie a legnagyobb becsben, kik két hazára oszolva élünk ugyan — Magyarországot értem és Erdélyt —, de mindketten azon törvény és igazgatás alatt ?"

[21] Erről és az alábbiakról vö. FRIED István 1980. 624—625.

[22] FARKAS Károly 1805. 124. Hivatkozik rá BATSÁNYI 1953—1961. I. 549.

[23] HERDERt az alábbi kiadásokban olvastam: magyarul: 1978. Magyarra csak részben vagy egyáltalán nem fordított írásait: BBH, SV, 1957. I—V. k. A magyar HERDER-kiadásról recenziónk: FRIED István 1979b. Az idézet lelőhelye: BBH, 55—60. a későbbié: SV, 10.

[24] KOSÁRY Domokos 1977. 70, 92—95, 236. KOSÁRYval egyetértek a RÉVAI József által megfogalmazott korkép bírálatában, valamint nagyrészt a BERZEVICZY Gergely-portrében (148—150.). Azonban mind a „feudális nacionalizmus" terminusával, mind KAZINCZYnak a magyar nyelvfejlesztés és a nemzet kérdéskörében alkotott véleményeinek értékelésével vitatkozom. Ha HERDERnek a nyelv és a nemzet viszonyáról kifejtett álláspontját a tübingai pályairatban megfogalmazottakkal vetem egybe, a kép módosulni fog.

HERDERnél a „humanitás" az, amely megnemesíti a hazaszeretetet, annak partikuláris vonásait az egyetemes felé tágítja, KAZINCZY pedig még a polémikus jellegű tübingai pályairatban is, a patriotizmus és a kozmopolitizmus összetartozó voltáról gondolkodik: „ez amazt csak nemesíti".

HERDERnél a pallérozott és a pallérozatlan nép, másképpen szólva, a felvilágosodott és a fel nem világosodott nép között a különbség nem specifikus, hanem csupán annyi, hogy a fejlődésnek különböző fokain vannak.[25] Másutt — történetfilozófiai áttekintésében — megkülönbözteti a tudós kultúrát *(Gelehrtenkultur)* a nép kultúrájától *(Volkskultur)*, a keleti országokban két külön rendbe tartozónak érzi ezeket.[26] A magyar gondolkodásban ez a problémakör másképpen jelenik meg. Igen jellemzőnek érezzük, hogy DUGONICS folklorisztikus áthallásokkal rendkívül gazdag *Etelká*ja milyen visszhangot váltott ki a kortársak körében. A teljes elutasítástól a közönségsikerig igen széles az olvasói befogadás skálája. Egyáltalában nem bizonyos, hogy az olvasói siker a népszokások megelevenítésének szólt, inkább gyanakodhatunk az időszerű vonatkozások nyers regénybe illesztésére. Sokkal tanulságosabb KAZINCZY Ferenc reagálása, jóllehet véleményének megformálásakor az 1780-as évek végének izgatott légkörére is tekintettel kell lennie.[27] 1788. június 28-i, RÁDAY Gedeonhoz küldött levelében számol be arról, hogy utazására magával vitte az *Etelkát*.

> ‚Én ennek a' könyvnek látásán elejéntén nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást 's tsak Őseink előtt esmeretes felséges eggyűgyűséget 's Magyar tüzet reménylvén . . ."

Két vonatkozásra hívjuk fel a figyelmet:

1. A II. József ellen egyre viharosabban feltámadó indulatok esztendeiben a II. József iskolapolitikájának szolgálatában álló KAZINCZY is szívesen olvassa a hazafiúi elragadtatás szépirodalmi dokumentumát. Tárgyunk szempontjából azonban lényegesebb a

2., amely az Ősök előtt esméretes felséges együgyűség regénybeli megörökítésében reménykedik.

S ez utóbbi azért lényeges, mert KAZINCZY múltszemléletéről árulkodik; a HERDERrel érintkező elképzelésről a nemzeti gyermekkorral kapcsolatban (anélkül, hogy HERDER idevonatkozó fejtegetéseit ismerte volna). Nem kétséges — írta 1779-ben a *Volkslieder* előszavában HERDER —, hogy a költészet, kiváltképpen a dal kezdetben egészen népszerű (népies? *volksartig)*, azaz könnyed, egyszerű volt . . . Körülbelül ilyesmit várt (volna) KAZINCZY az *Etelká*tól. Ehelyett a „leg-ízetlenebb galanteriát a leg-alatsonyabb popularitást 's gyermeki affectatio"-t kapta, azaz nem azt a fajta *népszerűt*, népiest, amelyet akár HERDER is megkövetelt a valóban népköltészetinek nevezhető műtől. A *galantéria* és az *affectátió* kifejezések a mesterkélt előadásmódnak szólnak, a *Volk-Pöbel*, populus-plebs ezúttal ízlésréteget reprezentáló párosításból az utóbbi elvárásainak felel meg, csaknem az *Árgirus* és a *Stilfrid*, széles körben olvasott ún. népkönyvek színvonalára süllyedt le. KAZINCZY emellett oktalan magyarkodást is vet — joggal — DUGONICS szemére.

RÁDAY Gedeon mértéktartó válaszában a stílusban mutatkozó egyenetlenséget bélyegzi meg, mint a regény alapvető hibáját. Nem az a baj, hogy DUGONICS „kuliná ris" kifejezésekkel él, hiszen ha azok „közönséges emberek" szájába adatnak, a helyükön vannak, de a kuliná ris szitkok sem a megfelelő módon kerülnek elő. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám dicséri a „Históriát", nem egészen egyértelműen a „sok curiosum"-ot, egyértelműen csak a „sok magyar példabeszédek"-kel megrakott stílust. RÁDAY Gedeon ezzel ellentétben: „igen szerentsétlen gondolatnak tartom ugyan az *Etelka* írójában, a' magyar köz példa beszédeket azon könyvbe kívánni egybe szedni, melly egy Királyi Házból való nagy méltóságú Kiss-Asszony 's több Úri fő rendek történeteit foglallya magába . . ." Tehát nem az a hiba, hogy DUGONICS összeszedegette a közmondásokat, hanem az, hogy egy magas körökben játszódó regényben helyet adott nekik, s ezzel vétett a stílustisztaság, valamint a tónusvegyítés tilalma ellen.

[25] MÜLLER, Reimar 1978. 37.

[26] RATHMANN János 1983. 97—98. Sajnáljuk, hogy e tontos HERDER-tételről a kismonográfia szerzője nem fejti ki részletesen álláspontját. Ugyanis innen is vezet út a népköltészet értékelése felé.

[27] KAZINCZY Ferenc 1890. KAZINCZY és az írótársak véleménye az alábbi lapokon olvasható: 191, 194, 292.

A magyar irodalmi népiesség útjának ezek a kitérői messze vezetnek HERDERtől, hiszen a közmondások regénybe illesztője, DUGONICS András aligha olvasta HERDERnek a népköltészetre-művészetre vonatkozó fejtegetéseit; RÁDAY Gedeon és KAZINCZY (vagy PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám) sem olvasták talán, vagy ha igen, ezektől eltérő véleményt fogalmaztak. Irodalmi népiességünknek volt olyan állomása, amelyben HERDERnek nem volt lényeges szerepe, hanem belső fejleményekre, hazai irodalmi jelenségekre való reagálásképpen fogalmazódott meg az irodalom és a nyelv jellege.

Az irodalmi nyelv, illetve a szépirodalmi nyelv kérdéséhez szól hozzá SÁNDOR István, akinek *Sokféle* c. vállalkozásáról már sok mindent megírt a kutatás, bár még bőven akad értékelni, elemezni való a megjelent tizenkét kötetben. Álláspontja részben az írók véleményét fejezi ki, de — mint SÁNDORnál többször megfigyelhető — saját nézetét, az adott nyelvállapottal kapcsolatos megállapításait is rögzíti. Fejtegetése azért is érdemel figyelmet, mert meghatározza a „köznép" fogalmát: „*adózó 's földmívelő pórság*". „Sokan azt tartják minálunk, hogy a' Köznép legtisztábban beszél, 's hogy az Irás nyelvének a' közember Nyelvével megkellene egyezni." SÁNDOR azonban kételkedik abban, hogy *valamennyi* tájnyelv egyformán alkalmas volna irodalmi nyelv céljára. „Hogy a' Paraszt azt (ti. a beszédet. F. I.) sokszor jól ejti, a' mit a' Polgár vagy Nemes rosszul szokott mondani, azt megengedem; de hogy ellenben sokakat durván ejt, illetlenül öszve zavar, 's nevetséges módra farag új Szavakat és Közmondásokat, az is igaz". Lényeges eltérés DUGONICS felfogásától, aki majd közmondásgyűjteményt fog kiadni, igen értékes dokumentumát a magyar „népi bölcsességnek". SÁNDOR nézetét azzal támasztja alá, hogy szerinte az „Aggnők" szoktak új szavakat és szólásokat koholni.[28]

Ennél a nyelvészeti jellegű fejtegetésnél számunkra lényegesebbek figyelemfelhívó cikkei a táltosokról és a dalosokról.[29] S ez részben egy figyelemre méltó, bár viszonylag rövid múltra visszatekintő hagyomány vállalása, másrészt pedig e hagyomány popularizálása miatt érdekes, és az eddigieknél több méltánylást érdemlő gesztus. A hagyomány: az őstörténeti kutatás. CORNIDES Dániel szigorúan tudományos, filológiai dolgozata, amely egyébként jelzi kiváló történészünk kapcsolódási szándékát a göttingai okortörténeti iskolához, 1791-ben jelent csupán meg, a magyar nemesi-nemzeti ellenállás sodrában.[30] Bár a közreadó, a szepességi származású, szintén jeles történész, ENGEL János Keresztély az „ellenzék"-nek nem a nemesi, hanem értelmiségi szárnyához érezte magát közel, a magyar ősvallásról szóló CORNIDES-tanulmány közzétételével a nemzeti tudat erősödését szolgálta. DIÓSZEGI Vilmos[31] joggal hiányolta CORNIDES értekezéséből (valójában a göttingai egyetemen elhangzott előadásából) a „magyar néprajzi adatokat", s azt, hogy CORNIDES gazdag gyűjtésében „nem állítja párhuzamba a finnugor népek hiedelmeit vagy szokásait a mieinkkel", holott már BÉL Mátyás „gyűjtötte a népi kultúra emlékeit". Az 1785-ben elmondott beköszöntő beszédéről egyáltalában nem bizonyos azonban, hogy kiadásra előkészített végső változat, s ki tudja, hogyha CORNIDES nem hal meg oly váratlanul, mennyit dolgozott volna tovább elképzelései finomításán. SÁNDOR István mindenesetre felhasználja *Sokféle*-je III. kötetében a CORNIDES-művet,[32] de vállalkozása további köteteiben éppen a népi kultúra irányában tesz lépéseket.[33] Más kérdés, hogy szóhasználata ANONYMUS, CORNIDES művei mellett német források felé utal. Határozottan különbözteti meg a táltosokat, kiket a druidákhoz hasonlít, a dalosoktól, kiknek németül „die Barden und Scalden" volt a neve. Lehet, hogy HERDER Osszián-tanulmányának kitételei szüremkedtek át SÁNDOR István szövegébe. A dalosokról az alábbiakat állapítja meg:

[28] SÁNDOR István 1791—1808. VIII. k. (1801.) 156—157, 185.
[29] SÁNDOR István 1791—1808. VI. k. (1799.) 17—19.; IX. k. (1808.) 107—111.
[30] CORNIDES Dániel 1791.
[31] DIÓSZEGI Vilmos 1978. 15.
[32] SÁNDOR István 1791—1808. III. k. (1795.) 78—80.
[33] Vö. alábbi cikkeit: *A' régi 's mostani Magyar Énekekről és Tántzról.* VII. k. (1801.) 66—74. Nemcsak az általunk is több ízben említett délszláv népköltészeti vonatkozás az érdekes, hanem sok más egyéb mellett RÁTH Mátyás felhívásának idézése, és az a tény, hogy SÁNDOR felrója RÉVAInak, miszerint elmulasztotta a „köznép énekeit egybeszedni". Fontos a *Görög Ilonáról* írt cikk is: VI. k. (1799. 56—59). VOIGT Vilmos 1982. 142. SÁNDOR Istvánnak a népmesékről szóló dolgozatát helyezi be a magyar mesekutatás történeti folyamatába.

„Ezek űzték akkor egyedűl a Költőséget (Költő mesterséget, *Poesist)* számtalan istenes, történetes, és világi Énekeket koholván, de a' mellyek írásba nem foglaltatván, mind elfelejtettek, 's oda vesztek. Ők az akkori Hősökről sok vitézi vagy is hadi Dalokat szereztek, sőt némelly tréfás énekeket is . . ."[34]

A dalosok még Mátyás király alatt is tevékenykedtek, az utolsó közülük — SÁNDOR szerint — TINÓDI volt. Az egyik Dalos műve az Emlékezzünk a régiekről . . . kezdetű ének. A táltosokat mint ördöngősöket megégették; hogy a dalosok „miért szűntek meg", annak okát nem sejti.

„Talán azért, mert mihelyt a' Tudományokon jobban kezdtünk kapni, legottan az efféle gyáva, parasztos, ízetlen, faragatlan, 's gyakorta hazug Versek 's azoknak Koholóik a' régi betsöket elvesztették nálunk."

Ez nem HERDER differenciálása a pallérozott és a nem pallérozott népek kultúrája között, ha SÁNDOR szavaiból némi sajnálat is kiérzik a valaha értéket teremtő dalosok kiveszése miatt.

A vállalkozás XI. kötetének mottója HERDER-idézet, méghozzá az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* XIX. könyvének második szakából: „Csak a haza nyelvének kultúrája emelhet ki egy népet a barbárságból." Ez már összevág KAZINCZY tübingai pályairatával, igazolva azt, hogy KAZINCZY nem csupán a saját nézeteit fejtette ki. Még beszédesebb a *Buduuar, Ecilburgum* helynévhez fűzött magyarázat egy részlete, amely szintén HERDER-idézetet tartalmaz: Etzel (Attila) királyról van szó, akit a német nép több verse nevez így, az a hős, akinek asztalánál több nép költői énekolték elődeik tetteit.[35]

Az 1808-ból származó két HERDER-idézet, együttolvasva a KAZINCZY-levelezéssel, tanúsítja, hogy ekkortájt lesznek mind népszerűbbek HERDER történetfilozófiai nézetei. s ekkor töltődik föl a magyar irodalmi népiesség HERDERrel, illetve a HERDER-olvasás ekkor lesz érezhetővé az irodalmi és a lassan alakuló folklorisztikai gondolkodásban. Mert eddig az ideig viszonylag kevés nyomunk van a népdalgyűjtő, a történeti fejlődést fölvázoló HERDER recepciójára vonatkozólag. Mind bizonyosabbá válik, hogy pl. CSOKONAI VITÉZ Mihály legfeljebb a KAZINCZY által fordított *Paramythent* ismerte;[36] és talán eleinte KIS Jánosnak is fontosabb volt HERDER, a teológus, mint HERDER, a különböző népek költészetének kötetbe foglalója. VIRÁG Benedek ún. folklorisztikai érdeklődése semmiképpen nem hozható kapcsolatba HERDERrel, és az általa használt és értékelt *bárd*-fogalom, -attitűd sem a HERDER megrajzolta Osszián-értékelés hatására enged következtetni. Itt jegyezzük meg, hogy nem „Osszián" az egyetlen példa arra, hogy HERDERtől függetlenül, a HERDERT is a legszorosabban érdeklő költői-irodalomszemléleti-folklorisztikai vonatkozású jelenségek bejutottak a magyar irodalmi-kritikai gondolkodásba.

LOWTH püspöknek *De sacra poesi Hebraeorum* c. műve, amely HERDERre is nagy hatást tett, HERDERTől eleinte függetlenül került be a magyar verselméletbe. GOETHE éppen „tetten érte" HERDERT, amint a LOWTH elemezte héber költészet kérdésein töprengett. Így írt erről a *Költészet és valóság* c. önéletrajzi munkája X. könyvében:

„A héber költészet, melyet HERDER elődje, LOWTH nyomán igen szellemesen ismertetett, a népköltészet, melynek tanulmányozására, elzászi hagyományainak felkutatására serkentett, a legrégibb írásos emlékek költészetjellege: mindez arról tanúskodott, hogy a költészet az emberiség, a népek egyetemes adománya, nem egyes művelt, kifinomult személyek magánöröksége."[37]

GOETHE már a saját „világirodalmi" tapasztalata felől tekintett vissza HERDER nagyra értékelt kezdeményeire, annyi azonban feltétlenül korhoz kötött, hogy HERDER többfelé tájékozódott, a héber költészet mellett az északi költészet is foglalkoztatta, figyelmet érdemel Minnesang-recepciója ebben a vonatkozásban, s mindez arra szolgált, hogy a költészet eredetének felderítése mellett megújulásának lehetséges változataira is példát adjon; még pontosabban szólva: HERDER számára az irodalomtörténet voltaképp-

[34] SÁNDOR István 1791—1808. IX. k. (1808.) 107—111. Vö. még a joculatorokról írt cikket: XV. k. (1808.) 32—33.
[35] SÁNDOR István 1791—1808. X. k. (1808.) 14.
[36] SZAUDER József 1980. 350—351.
[37] GOETHE, Johann Wolfgang 1965. 374.

pen a népköltészet története. Számára a népköltészet körébe vonható Homérosz, Shakespeare, Osszián és az általa népinek gondolt dal-, románc- és balladaköltészet, ilyen módon népköltészeti jellegű mindaz a nem-egyházi, nem-udvari és nem-tudományos anyanyelvi hagyomány, amely mintegy a nemzeti irodalom kontinuitását is jelenti, nem utolsósorban azáltal, hogy a valódi nemzeti jelleget fejezi ki.[38] A magyar irodalmi népiesség történetének az a fázisa, amelyben a 'régi' egyben a 'népi' jellegzetességeivel is bírt, nem feltétlenül HERDER hatására alakult ki, de feltétlenül a HERDER nevével fémjelezhető német irodalmi népiességgel párhuzamosan.

A magyar LOWTH-recepció egyik forrását azonban ismerjük. S ez a göttingai klasszika filológia és bibliamagyarázat felé irányít. LOWTH minden bizonnyal első magyar fordítója, KIS János a göttingai egyetem hallgatója volt; de előtte éppen a debreceni kollégium egykori diákja, FÖLDI János, majd később a legnagyobb nevet szerzett egykori debreceni diák, CSOKONAI VITÉZ Mihály használta föl LOWTHnak a héber költészetre és e költészet versformáira vonatkozó tételeit verselméleti munkásságában. Arról is van tudomásunk, hogy BATSÁNYI részben közvetlenül használta LOWTH franciára fordított tanulmányát, részben pedig HERDERnek *Vom Geist der ebräischen Poesie* c. munkáját is olvasta.[39] Természetesen LOWTH értekezésének ismerete nem elsősorban mint a népköltészet iránt fel-feltámadó érdeklődés egyik lehetséges forrása érdemel figyelmet. Hangsúlyozottan a verstanra, a költészetelméletre vonatkozó tételek megfogalmazásában segítette tanulmányozóit. Viszont éppen nincs haszon nélkül annak szemrevétele: hogyan recipiálta egymástól függetlenül HERDER és néhány évvel-évtizeddel később az ő ilyen jellegű recepcióját nem vagy alig ismerő magyar költők egyike-másika LOWTH megállapításait. Viszont közvetve, a verstani gondolkodás kiszélesítése révén, a költészet lehetőségeinek tágítása által, s az eddig szakrális szövegként felfogott „költészet" költészetként való értékelésével bizonyos mértékben a népköltészet jobb megértése és teljesebb befogadása előtt törte az utat. Nem HERDER „hatására", még csak nem is „párhuzamosan" a HERDER-recepcióval. Ugyanakkor a LOWTH-recepció meg is könnyíthette a HERDER-recepciót (mint azt BATSÁNYI példájával érzékeltethetjük). Másfelől szemlélve a kérdést: HERDER történetfilozófiai gondolkodásának szerves része újszerűnek tetsző *nép*fogalma, amely mindenekelőtt nyelvi-költészeti problémák kibontásával kapcsolódik az evolucionista módon felfogott történelemmagyarázathoz. A fokozatos tökéletesedés elve mellett kitűnően megfér a vad, romlatlan, természeti állapotú népek költői gazdagságának elve; a német irodalom és művelődés eddigi alapjaitól való eltérésének, hagyományok felújításának elve mellett pedig a szláv és magyar területeken megálmodott „új Görögország" képzete.[40] Csak sajnálhatjuk, hogy a magyar közvélemény sem az 1769-es *Journal meiner Reise* c. látomásos esszéhez, sem a II. Józsefről alkotott véleményhez nem jutott hozzá; s így a magyar HERDER-kép tökéletlen és nem-teljes volta nem csupán a történetfilozófiai nézetek máig részleges megismerésében fedezhető föl, hanem számos, népköltészeti vonatkozású, illetve a magyarságot illető megjegyzés tudomásulvételének, hasznosításának elmaradásában.

A magyar írók bölcseleti érdeklődése mindazonáltal nem mondható partikuláris jellegűnek. BESSENYEI Györgytől CSOKONAIig korszerűen elmélkedtek; jóllehet az információk némi késéssel és nem mindig az eredeti nyelven érkeztek Magyarországra. KAZINCZY Ferenc viszonylag kevés érdeklődést mutatott a filozófia iránt — általában. Az esztétika foglalkoztatta, s az elméleten túl, a nyelvre, az irodalomra és művészetre

[38] SCHMIDT, Christoph 1979. 211—212.

[39] HORVÁTH Iván 1971. 499—500; 1972. 290—305.

[40] HERDER 1957. 135. A keveset emlegetett HERDER-citátumok közé tartozik, holott korai nép- és népköltészetfelfogásának megértéséhez nélkülözhetetlen. Eddig inkább a szlavisztika hasznosította HERDER fejtegetését, a magyar kutatásban nemigen vettek tudomást HERDERnek erről a passzusáról. Ezért eredetiben idézzük: „Die Ukraine wird ein neues Griechenland werden; der schöne Himmel dieses Volks, ihr lustiges Wesen, ihre musikalische Natur, ihr fruchtbares Land usw. werden einmal aufwachen; aus so vielen kleinen wilden Völkern, wie es die Griechen vormals auch waren, wird eine gesittete Nation werden; ihre Grenzen werden sich bis zum Schwarzen Meer hin erstrecken und von dahinaus durch die Welt. *Ungarn*, diese Nationen und ein Strich von Polen und Rußland werden Teilnehmerinnen dieser neuen Kultur werden; von Nordwest wird dieser Geist über Europa gehen, das im Schlafe liegt, und dasselbe dem Geiste nach dienstbar machen. Das alles liegt vor, das muß einmal geschehen; aber wie, wann, durch wen ? Was für Samenkörner liegen in dem Geist der dortigen Völker, um ihnen Mythologie, Poesie, lebendige Kultur zu geben ?"

vonatkozó felfogás. A göttingaiak neohumanizmusából az újszerű antikvitás-magyarázat, HERDERből azonban — később — az organikus fejlődés elve, s az esztétikai elemzések közül a „szép természet" gondolata, az „imitáció" által elérhető irodalmi lehetőség, az antik retorika szabályainak összeegyeztetése az újabb költészeti iránnyal, elsősorban GOETHÉvel. Ebben az érdeklődésben azonban az 1800-as évek vége felé, az 1810-es években helyet kap HERDER népköltészeti központú költői múltszemlélete. KAZINCZY mindenekelőtt a délszláv népköltészet recepciójával irányítja tanítványai, költőtársai figyelmét erre a fajta költői lehetőségre. Ezt veszi át tőle KÖLCSEY Ferenc, aki — és ebben igaza van RATHMANN könyvének — sokat és sűrűn foglalkozott nemcsak HERDER *Volkslieder* c. kötetével (a délszláv népköltészet KÖLCSEYhez a jóbarát VITKOVICS Mihályon keresztül jutott, tehát közvetlenül!), hanem irodalomtörténeti, történetfilozófiai nézeteinek rendszerével.

RATHMANN János könyve, bár jórészt megismétli HERDER-válogatása és német nyelvű monográfiája tételeit, hasznos abban az értelemben, hogy sürgeti a magyar HERDER-kutatást, HERDER életművének akár a kortárs, közvetlen utókor szemlélete felől való megközelítését. Azért is fontos ez, mert VICO és HERDER evolucionizmusa, történetszemlélete közvetlenül és közvetett módon még később is hatott a magyar közgondolkodásra. A magyar romantika évtizedeinek teoretikusai (pl. ERDÉLYI János vagy BAJZA József, aki az *Edward, Edward* . . . c. skót éneket „Herderből" fordította magyarra) sűrűn nyúltak vissza HERDERhez, a magyar romantika történetszemlélete (pl. VÖRÖSMARTYé, de érzésünk szerint, bizonyos tekintetben MADÁCH Imréé is) merít VICOból és HERDERből. HERDER *Volkslieder* c. gyűjtésének két kötete sokáig lesz forrása a külföldi népköltészet és irodalom iránt érdeklődőknek, magyarázatos *Cid-románcai* pedig még a XIX. század végén is segítik a magyar középiskolai oktatást.

IRODALOM

BATSÁNYI János
1953—1961 *Összes Művei I—III.* (Sajtó alá rendezte: KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor.) Budapest

COCCHIARA, Giuseppe
1962 *Az európai folklór története.* ORTUTAY Gyula bevezetőjével és kiegészítő tanulmányával. Budapest

CORNIDES, Daniel
1791 *Commentatio de religione veterum Hungarorum.* Ed.: Christianus ENGEL. Vienna

DIÓSZEGI Vilmos (vál. és szerk.)
1978 *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből.* Budapest

FARKAS Károly
1805 *Mulatságok.* Buda

FENYŐ István
1976 *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830.* Budapest

FRIED István
1979a *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig.* Budapest
1979b *Herder: Eszmék* . . . [ismertetés] Ethnographia XC. 421—422.
1980 *Énekes poézis.* Ethnographia XCI. 624—625.

GOETHE, Johann Wolfgang
1965 *Életemből. Költészet és valóság.* Ford.: RÓNAY György. Budapest

HERDER, Johann Gottfried
BBH *Briefe zur Beförderung der Humanität.* In: *Herders Werke.* Fünfter Teil Erste Abteilung. Stuttgart é. n.
SV *Stimme der Völker. Volkslieder, nebst untermischten Stücken.* In: *Herders Werke.* Erster Teil Zweite Abteilung. Stuttgart é. n.
1957 *Journal meiner Reise* 1769. In: DOBBEK, Wilhelm: (ausg. und eing.) *Herders Werke in fünf Bänden.* I. k. 107—191. Weimar
1978 *Eszmék az emberiség történetének filozófiájához.* Vál. és bev.: RATHMANN János. Budapest

HORVÁTH Iván
1971 *Batsányi kiadatlan jegyzetei Lowth-hoz.* Irodalomtörténeti Közlemények LXXXV. 499—500.
1972 *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földitől Aranyig).* Irodalomtörténeti Közlemények LXXXVI. 290—305.
HORVÁTH János
1927 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* Budapest
KAIM-KLOOCK, Lore
1963 *Gottfried August Bürger. Zum Problem der Volkstümlichkeit in der Lyrik.* Berlin
KAZINCZY Ferenc
1815 *A' szép tudományok' béfolyásáról a' felsőbb tudományokra. Herder' pályaírása.* Erdélyi Muzéum I. k. 4. sz. 7—28.
1890 *Levelezése* I. k. Sajtó alá rendezte: VÁCZY János. Budapest
1916 *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről.* Kiadja: HEINRICH Gusztáv. Budapest
1927 *Levelezése* XXII. k. Sajtó alá rendezte: HARSÁNYI István. Budapest
KESSLER, Wolfgang
1974/75 *Holm Sundhaussen: Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie.* Historijski zbornik XXVII/XXVIII. 416—427.
KOSÁRY Domokos
1977 *Napoleon és Magyarország.* Budapest
KOVÁCS Ferencz
1914 *Kelecsényi János: Herder és Kant történetbölcselete.* Egyetemes Philologiai Közlöny XXXVIII. 730—731.
MAJOR Ervin
1925 *Verseghy mint dal- és zeneszerző.* Irodalomtörténeti Közlemények XXXV. 258—266.
MÜLLER, Reimar
1978 *Zu Herders Auffassung von Wesen und Geschichte der Kultur.* In: ZIEGENGEIST, Gerhard—GRAßHOFF, Helmut—LEHMANN, Ulf (hrsg.) Johann Gottfried Herder. Zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa. 29—46. Berlin
PUKÁNSZKY Béla
1918 *Herder hazánkban I. Herder és a népies irány.* Budapest
RATHMANN János
1978 *Zur Geschichtsphilosophie Johann Gottfried Herders.* Budapest
1979 *Herder und Ungarn.* Jahrbuch für Geschichte XIX. 133—145.
1983 *Herder eszméi — a historizmus útján.* Budapest
SÁNDOR István
1791—1808 *Sokféle* I—XII. k. Győr—Bécs
SCHMID, Christoph
1979 *Die Mittelalterrezeption des 18. Jahrhunderts zwischen Aufklärung und Romantik.* Frankfurt am Main—Bern—Las Vegas
SUNDHAUSSEN, Holm
1973 *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie.* München
SZAUDER József
1961 *Verseghy és Herder.* In: A romantika útján. 142—161. Budapest
1980 *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól.* Budapest
SZEKFŰ Gyula (kiad. és bev.)
1926 *Iratok a magyar államnyelv kérdésének kialakulásához.* Budapest
VOIGT Vilmos
1982 *A magyar népmesekutatás a múlt század első felében.* In: KRÍZA Ildikó (szerk.): Kríza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. 139—150. Budapest

István Fried

THE HUNGARIAN RECEPTION OF HERDER'S PHILOSOPHY OF HISTORY

(Comments on a book by János Rathmann)

(Abstract)

The author attempts to trace the impact of HERDER's ideas in the discovery of Hungarian folk-poetry at the end of the 18th century and tries to locate and evaluate HERDER's influence in the early history of Hungarian literary populism. He follows partly the reasoning of János RATHMANN's book, partly suggests alternative solutions and points to formerly neglected historical data. He points out, that Ferenc KAZINCZY, the significant writer and organizer of Hungarian literary life got acquianted with HERDER's views only after 1800 and he was more interested in HERDER's views on language and literature than in his philosophy of history. He set less value on folk-poetry, however than HERDER. At the time of the first invitation for collecting pieces of Hungarian folk-poetry (1782), we can not assume any significant influence from HERDER in Hungary. There is a line in the development of Hungarian literary populism which evolved independently of HERDER. For proving this, the author analyses the contemporary responses to András DUGONICS's *Etelka* [1788], a novel containing significant folkloristic elements. He examines to what extent can HERDER's influence be traced in these reactions. An other possible field of this influence is the debate on the Hungarian literary language and the question of the Hungarian prehistoric traditions (e.g. in the work of István SÁNDOR *Sokféle* in the 1790—1800 years). HERDER's Ossian conception found a limited response in Hungarian literature. But Ossian found his way to Hungary, quite apart from HERDER too, just like an other work, Bishop LOWTH's *De sacra poesii Hebraeorum*, that attracted HERDER because of its ideas on folk-poetry. HERDER's influence gets more marked in the Hungarian folkloristic thinking after 1808 only.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Schmidt Éva

V. N. Csernyecov vogul folklór hagyatéka

1985-ben, a VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszus évében töltené be nyolcvanadik évét Valerij Nyikolajevics CSERNYECOV, a nyugat-szibériai régészet-őstörténet, néprajz, folklór és nyelvészet, valamint a vogul művelődéstörténet korszakalkotó egyénisége. 1970-ben bekövetkezett halála máig pótolhatatlan vesztesége nemcsak a tudománynak, hanem maguknak az obi-ugor népeknek is. Pontosabban az egész ugor nyelvcsaládnak, hiszen a magát vogul származásúnak valló CSERNYECOV magyar kollégái közt is olyan feltétlen tiszteletnek és befogadottságnak örvendett, mely nem gyakran jut osztályrészül külföldi kutatónak. Úgy éreztük, az ugor etnohistória, kultúra területén végzett munkásságának örökre és egyoldalúan lekötelezettjei maradtunk. A nagy tudós születésének nyolcvanadik évfordulóján mégis bizakodva számolhatunk be arról, hogy a szovjet és magyar partnerek összefogásának eredményeképp alkalmunk nyílik erkölcsi adósságunk legalább egy kis részének törlesztésére, nevezetesen CSERNYECOV folklór hagyatékának közzétételére.

Mint ismeretes, CSERNYECOV az a XX. századi kutató, aki mind néprajzi, mind régészeti-történeti műveiben a legszélesebb körben használta fel a folklór anyagot, és sokoldalú tudásával a legtöbb információt nyerte belőle. Így folklór gyűjtéseinek egyes darabjai már ismereteink szerves részévé váltak, anélkül azonban, hogy magukat a szövegeket ismerhettük volna. Mindig is lenyűgöző volt az a biztonság, amellyel CSERNYECOV két látszólag távolálló tény közt kapcsolatot talált, az a tapasztalatmennyiség, melynek alapján gondolattársításai születtek. Érezni lehetett, hogy ez az ember, aki fiatal korában a nyugati nyelvtanok és folklór gyűjtemények nélkül, közvetlenül jutott a vogul nyelv és kultúra ismeretéhez, valahogy más információs alapból indult ki akkor is, mikor már kiválóan ismerte a nemzetközi filológiai irodalmat. E döntő, korai fejlődési szakaszának egyik legfontosabb összetevője testesül meg vogul nyelvű szöveggyűjtéseiben.

Több tény utal arra, hogy maga CSERNYECOV is fontosnak tartotta ezt az anyagot. 1940-ig terjedő leningrádi korszakában, melyet a nyelvészet, folklór és néprajz együttes művelése jellemez, a legértékesebbnek ítélt szövegeket igyekezett publikálni — a kor lehetőségeinek megfelelően sajnos csak egy nyelven (vogulul vagy oroszul). Így született 1933—34. évi expedícióinak eredményéből 1935-ben a *Vogul mesék* című orosz nyelvű kötet, mindmáig a legjobb kiadvány e téren. Első feleségével, a nyelvész-pedagógus képzettségű Irina Jakovlevna RATNERÁval együtt gyűjtötték és rendezték sajtó alá vogul nyelvű gyermekfolklór füzeteiket: 1934-ben *A mi meséink*et, 1935-ben a *Vogul mesét*, 1936-ban *Az egér énekét*. CSERNYECOV néprajzi és régészeti munkáiban sűrűn használta bizonyító anyagként saját gyűjtéseit orosz fordításban, illetve parafrázisban. Hagyatékából látható, hogy a legértékesebb szövegeket letisztázta — néha többféle átírásban is —, orosz fordításai pedig külön tételt alkotnak. Azonban a gyűjtő mégoly részletes interpretációi sem meríthették ki az egész szöveganyag rejtett információtartalmát. A vogul nyelvű hagyaték kiadása nemcsak CSERNYECOV műhelytitkaiba enged majd betekintést, hanem orosz nyelvű naplójegyzeteivel kiegészítve az utóbbi fél évszázad leggazdagabb folklór forrásanyagát jelenti az obi-ugor népekkel foglalkozók számára.

Miben áll CSERNYECOV gyűjtéseinek különös értéke? Elsősorban abban, hogy a vogul közösségi tudat művészi termékeit *belső* információs alapon, de a *külső* szemlélő objektivitásával tükrözi. Olyan összetétel ez, amelyre az előző tudománytörténeti korszakokban nem volt példa, és épp jókor testesült meg CSERNYECOVban ahhoz, hogy az 1920-as évek végétől a 40-es évekig a hagyományos vogul kultúra legutolsó szakasza dokumentálva legyen. A korábbi nyelvész kutatók folklór gyűjtéseinek teljesértékűségét sok kedvezőtlen tényező gyengítette. Idegen nemzetek tagjai voltak, nem voltak kifejezetten folkloristák, energiájukat lekötötték másnemű feladataik, küszködtek a kézi le-

jegyzés nehézségeivel. Viszonylag rövid idő alatt hatalmas területeket kellett beutazniuk, az egyes csoportoknál extrém kulturális és nyelvjárási különbségekhez kellett alkalmazkodniuk, a lakosság nehezen szokott hozzá személyükhöz és a filológiai munka követelményeihez. CSERNYECOV nyelvészeti képzettsége nem ért fel elődeiéhez — különösen az első expedíciók idején lehetett gyenge[1] —, ő sem volt folklórista (igaz, az obi-ugrisztikában a folklorisztika mind a mai napig nem önállósult), lejegyzései is sietősebbek az átlagosnál. A többi vonatkozásban azonban már annak az új korszaknak a hírnöke volt, mely később az anyanyelvű kutatók gyűjtőtevékenységében teljesedett ki.

CSERNYECOV gyűjtéseit értékelve ismernünk kell egyrészt azt a történelmi korszakot, mely a tudós indulását meghatározta, másrészt az obi-ugor társadalom korántsem szokványos információs rendszerét.

Az 1920—30-as évek szovjet Szibéria-kutatói előtt példátlan nagyságú feladatok — s ennek megfelelően: lehetőségek — álltak. A cári Oroszországban sok kis nép nyelvi kutatásának nem volt hagyománya, viszont a száműzött ellenzék tagjai a későbbiekben világszínvonalú etnológiai iskolák alapítóivá váltak szibériai tereptapasztalataik révén. Szibéria tüzetes megismerése és elmaradottságának felszámolása annyira sürgető gyakorlati feladat volt, hogy ha bárkinek sikerült elsajátítania egy helyi nyelvet, mind a szovjet állam, mind az őslakosság afféle univerzális közvetítőnek tekintette. 1925-től a gazdasági és közlekedési viszonyokhoz képest hihetetlen mennyiségű apró expedíció rajzott szét a legeldugottabb területekre is — a gazdasági, igazgatási, kulturális és tudományos szervek versengve (sokszor egyidejűleg) foglalkoztatták az ifjú szibiristát. A többoldalú igénybevétel nyilván nem kedvezett a filológiai elmélyülésnek, de hosszú távon igen előnyösnek bizonyult. A fiatal szakemberekben a valóság egészében, globálisan tükröződött, így tulajdonképpen a helyi népek közösségi tudatával kompetens valóságkép alakult ki bennük — beleértve a természeti környezet ismeretét, sőt a gyakorlati készségeket is. Ez, valamint az új élet építésének közös érdekköre olyan közelségbe hozta a kutatót és kutatottat, hogy a legkiválóbbak esetében szinte egymás részeivé váltak — a korabeli nyugati etnológiában elképzelhetetlen jelenség. A szibirisztika ezekben az években nagyon is praktikus volt: az őslakosság megvalósítandó érdekei vezették, s bármiféle elidegenedés komolyan veszélyeztette volna hatékonyságát.

Mind maguknak a szibériai népeknek, mind a velük foglalkozó tudományoknak a sorsa igen előnyösen alakult azáltal, hogy felismervén különleges jellegüket, szervezeti szempontból külön kategóriaként kezelte őket az állam. A közigazgatásban a Nemzetiségügyi Népi Komisszáriátuson (Narkomnac) belül 1922-ben megalakult a nemzetiségi kisebbségek osztálya, röviddel ezután pedig létrehozták az északi kis népek ügyeivel foglalkozó alosztályt (Poljarnüj podotgyel upravlenyija tuzemnümi narodami Szevera), ami a döntéshozatalban a legkiválóbb szakembereket foglalkoztató néprajzi részlegre (Etnograficseszkoje bjuro) támaszkodhatott. A feladatok nagyságára való tekintettel az 1924. évi általános átszervezéskor mindezek alapján alakították ki az Északi Bizottságot (Komityet Szevera) — ez közvetlenül a legfelső vezetésnek volt alárendelve —, és már előkészítő programjában kiemelt helyet kaptak a tudományos kutatások. Ahhoz képest, hogy milyen kis létszámú népekről volt szó, az ország legnagyobb tekintélyei vették kezükbe ügyüket: a pártapparátusból A. V. LUNACSARSZKIJT, P. A. KRASZIKOVOT, F. J. KONT irányították át, a néprajzosok közül BOGORAZ-TAN, STERNBERG, ZSITKOV, KARCELLI, BUTURLIN, OSZTROVSZIH működött közre. E szervezet munkájának eredményeképpen folytatták le az 1926/27. évi szibériai népszámlálást és gazdasági felmérést — akkoriban a világ legnagyobb ilyen jellegű vállalkozását —, melynek alapján készült később a végleges etnikai és közigazgatási felosztás is. A P. G. SZMIDOVICS vezette Északi Bizottság 1935-ig működött, míg funkcióit át nem vették a megerősödött területi szervek.

Az északi népek tudományos kutatása és káderképzése eleinte egyazon leningrádi felsőoktatási intézményekhez kötődött, s az orosz szibirisztika ugyanazon klasszikusai őrködtek fejlődésük felett. A tudományos és nemzetiségi káderképzésben ugyanúgy, mint CSERNYECOV személyes indíttatásában BOGORAZ-TANnak és STERNBERGnek jutott kiemelkedő szerep. Mint a Földrajzi Intézet néprajzi részlegének professzora, BOGORAZ

[1] Bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy az északi kis népek egységes latin betűs ábécéjének kidolgozása (1930/31) és az első vogul nyelvű tankönyv kiadása idején (1932) még MUNKÁCSI publikációi sem mind juthattak CSERNYECOV kezébe. Ellenkező esetben tankönyvében aligha értelmezte volna a szoszvai nyelvjárás *mäγəs* '-ért, miatt' névutóját egy *mavьs* alak variánsának.

1921-től vezette a néprajzosok azóta már híressé vált nemzedékének oktatását. Az ő tereptapasztalataiból származó alapelvek alakították ki Csernyecov legendás sokoldalúságát, s mind a mai napig nem veszítettek időszerűségükből. Szemléltetésként álljon itt két kijelentése az interdiszciplináris összefüggésekről. Az etnográfiai kutatás és a nyelv viszonya: „A sikeres néprajzi terepmunka elengedhetetlen feltétele a tanulmányozott nép nyelvének ismerete. Csak a nyelvtudás adhat lehetőséget a terepkutatónak arra, hogy a kultúra jelenségeit életbeli konkrétságukban és teljességükben tanulmányozhassa." A történettudományok és a folklór viszonya: „A folklór az írás nélküli népek szóbeli dokumentumára. A népi emlékezet szóról szóra, féltve őrzi ezt a kincset, melynek megtartója a helyi nyelv, archaikus és gazdag, tele olyan fordulatokkal, melyek a köznapi nyelvhasználatban már nem találhatók meg. Ezért kell a folklórt feltétlenül az eredeti nyelvű szöveggel lejegyezni, semmit sem rövidítve rajta."[2] Bogoraz műhelyével párhuzamosan a Leningrádi Egyetem több más részlege, az Élő Keleti Nyelvek Intézete, a történet-, illetve társadalomtudományi tanszékek is foglalkoztak különböző profilú Szibéria-kutatók képzésével.

A szibériai népek szülöttei először 1925-ben tűntek fel a leningrádi egyetemen, ahol a dolgozók fakultásán külön északi csoportot szerveztek számukra. A következő tanévben ezt összevonták az Élő Keleti Nyelvek Intézetének előkészítő kurzusaival, 1927-től pedig a Keleti Intézet északi fakultása néven működött tovább. 1930-ban Északi Népek Intézete elnevezéssel önálló tanintézménnyé vált — jogutódja a jelenlegi Herzen Pedagógiai Főiskola északi népek nyelvének tanszéke. Az Intézet lelke Bogoraz-Tan volt, fő szervező személyisége a Sternberg-tanítvány, Ja. P. Koskin. A hathatós politikai támogatásnak köszönhetően e tanintézmény rendkívül dinamikusan fejlődött a gazdasági nehézségek közepette is, egyre alaposabb előkészítő tanfolyamokkal és sokoldalúbb tanmenettel fogadva a tajgából érkező vadászokat-halászokat. A képzés a kulturális és politikai építőmunka egész aktuális feladatkörére kiterjedt: a szünidőre hazautazó hallgatóktól a helyszíni propagandamunkát éppúgy megkövetelték, mint a gazdasági felméréseket, folklór- és nyelvi gyűjtést. A nemzetiségi káderek első generációja hihetetlenül öntudatosnak és aktívnak bizonyult. A szibériai népek legnagyobb tragédiája, hogy a II. világháború szinte teljesen elsöpörte ezeket az évjáratokat. Az anyanyelvi iskoláztatás létrehozásának feladatai kölcsönös tanítva-tanulásba vonták az Intézet oktatóit és hallgatóit, viszonyuk így sokkal szorosabbá és egyenjogúbbá vált. Az 1930-as évek Szibéria-kutatói már szembetalálkozhattak a részben saját maguk által nevelt írástudó, filológiai munkára alkalmas, és nem utolsósorban bizalomtelt nemzetiségi káderekkel, akik akkortájt még teljességében ismerték a hagyományos kultúrát, és mind Steinitz, mind Csernyecov esetében elhivatott közvetítőként léptek fel.

Mindezen előzmények nélkül nehezen lenne érthető Csernyecov pályakezdése, és folklór gyűjtéseit szolgáltató korai korszaka. Csernyecov egy neves moszkvai építész fiaként született 1905-ben, s az összugor hiedelemmel ellentétben orosz származású volt. Fiatal korában inkább a műszaki tudományokhoz vonzódott, míg 18 éves korában egy rokona segítségével nem csatlakozott rádiósként az egyik uráli geodéziai expedícióhoz. Két szezont töltve a felsőlozvai és szigvai vogulok területén, nemcsak elsajátította nyelvüket, „újrafelfedezte" kultúrájukat, hanem bizonyos mértékig befogadottá is vált. A nagy népek kultúrájának kutatását a nagy számok törvényei biztosítják, a kis népeké viszont sokszor a véletlentől függ: ma már nehéz elképzelni, hogy milyen lett volna az obi-ugrisztika, a vogulság és maga Csernyecov sorsa is, ha történetesen nem vesz részt az első uráli expedícióban. Bogoraz-Tan, megérezve a perspektívát a húszéves geodéziahallgató fiatalemberben, szó szerint átcsábította őt a leningrádi egyetem néprajzi kurzusára, ahol 1930-ban diplomázott. Innen Koskinnak köszönhetően az éppen megalakult Északi Népek Intézetének kutatórészlegéhez (Naucsno-isszledovatyeljszkaja asszociacija INSz) került aspiránsnak a vogul irodalmi nyelvi normák, valamint az alsótagozatos általános iskolai könyvek megalkotásának feladatával. Az obdorszki osztjákok közt felnőtt, kalandos életű nyenyec néptanító P. E. Hatanzejev és Csernyecov munkásságának tudható be az a meglepő tény, hogy az 1930/31-ben kidolgozott egységes latin betűs írással éppen az obi-ugorok ábécés könyvei kerültek ki elsőnek a nyomdából, holott nyelvükről szinte nem is állt rendelkezésre orosz nyelvű irodalom. E hiányosságot is Csernyecov pótolta vogul nyelvtanával és szótárával, a továbbiakban pedig elkezdte folklór kiadványai előkészítését. Ez utóbbi tevékenysége két aktuális programot követett. Egyrészt kívánatosnak minősült, hogy a Szovjetunió számtalan nemzetiségének kultúrájából orosz ismeretterjesztő művek adjanak ízelítőt az olvasó népnek, tudatára ébresztve őket

[2] Omeljcsuk, A. K. 1982. 7.

országuk sokszínűségének, egyidejűleg segítve ennek megértését is. Másrészt az új nemzetiségi kultúrák kifejlesztése kötelességévé tette a tudománynak, hogy a népi kultúra haladónak minősülő elemeit visszajuttassa a népnek nyomtatott formában. Akkoriban természetesen nemigen lehetett szó kétnyelvű filológiai kiadványokról — az obi-ugorok esetében sajnos mind a mai napig nem létezik ez a típus —, viszont az első feladatot az elkötelezett és lelkes szakemberek úgy oldották meg, hogy az orosz nyelvű ismeretterjesztő művek előszava és anyagkezelése felért egy tudományos munkával (vonatkozik ez éppúgy a prózafolklórt kiadó CSERNYECOVra, mint a vogul énekszövegeket közlő AVGYEJEVre). 1935-ben CSERNYECOV átkerült a SZUTA Néprajzi Intézetéhez — éppen váltották egymást STEINITZcel, aki KOSKIN jóvoltából akkortájt kapott állást az Északi Népek Intézetében. CSERNYECOV 1925 és 1938 közt szinte minden évben a terepen járt, egyetemista korából származó érdeklődésének megfelelően főként régészeti expedíciókkal, de folklór gyűjtéseit is rendszeresen folytatta. 1940-től kezdődő moszkvai korszakából már alig hagyott ránk szövegeket, és bár továbbra is konzultánsként szívesen állt a nyelvészek és folkloristák rendelkezésére, felhagyott a szövegfolklór aktív művelésével.

CSERNYECOVot a felsőlozvai Jeleszin és Bachtiarov családnevű vogulok fogadták be — egy különlegesen nyitott, mediatív funkciójú, nyugati marginális csoport, melynek számos korai orosz expedíción kívül REGULY és MUNKÁCSI sikereiben is döntő része volt. Innen ered CSERNYECOV vogul neve: „Lozvai ember" *(lūsəm χum)*, nem kis büszkeséggel ezt használta korai vogul nyelvű kiadványaiban. Tapasztalataival párhuzamosan növekedett hírneve és közkedveltsége választott népe körében. Bizonyságul elég annyi, hogy az azóta elnéptelenedett Vezsakari *(jalp ūs)* falu lakói az ő kedvéért cikluson kívül megrendezték a medve alakú Karmos öreg „frátriális totemős" nagyszabású ünnepségét, engedték, hogy fényképezzen, jegyzeteljen, sőt tollbamondták a féltve őrzött énekszövegeket.[3] És itt érdemes kitérni az obi-ugor információs rendszerre.

Köztudomású, hogy az információátadás a viselkedési normákhoz hasonlóan társadalmi kategóriák szerint differenciált az egyes etnikumoknál. Az erre vonatkozó előírások történelmi koronként és területi egységenként változóak: az obi-ugoroknál a nyelvjáráscsoportnak megfelelő territoriális makroegység (pl. északi, keleti, déli vogulság és osztjákság) kultúrája volt érvényességük kerete. Századunk első felében az északi obi-ugoroknál az információ közlésére és elsajátítására (készségfokon való használására, beleértve a továbbadást is) vonatkozó normák a következő, saját/idegen oppozícióra épülő kategóriák szerint oszolhattak meg. (1) Etnikum szerint: obi-ugor/nem obi-ugor, további megkülönböztetésként: szibériai őslakos/európai. Az utóbbiak, amennyiben nem zürjének, az oroszokkal voltak azonosítva. Az obi-ugoron belül általában nem tapasztalható vogul/osztják megosztás, mivel e két nép megfelelő makrocsoportjainak társadalomszervezete és kultúrája nem különbözik, csupán nyelvük és identitástudatuk választja el őket. (2) Frátria szerint: *moś/por*. Mint exogám osztályok, funkcionáló rendszerként ezek a belátható időkben az északi csoport sajátságának látszanak, itt etnikus megkülönböztetés nélkül működtek. (3) Középszintű vérségi egység szerint: vérrokon/nem vérrokon. Itt az alapegység terminusa a hagyományos irodalomban és CSERNYECOV korai műveiben „nemzetség", ugyanő későbbi nézetei szerint „totemisztikus genealógiai csoport", Z. P. SZOKOLOVÁnál „genealógiai csoport". E szint tovább bontható a rokonság fokozatai szerint. Az exogámia és a patrilokalitás miatt ez az oppozíció átfedheti a tősgyökeres/jövevény oppozíció egy részét. (4) Nem szerint: férfi/nő — a kultikus élet terén ez egybeesik a tiszta/tisztátalan (= felnőtt nő) szembeállítással, és komoly információkorlátozást jelent az utóbbiak számára. (5) Életkor szerint: felnőtt/nem felnőtt, mindkettő több alkategóriával a korcsoportoknak megfelelően. (6) Családi állapot szerint: házas/nem házas, az utóbbin belül: még/már nem házas. Valószínűleg ide sorolódik az is, hogy valaki rendelkezik utóddal vagy sem. (7) Származási hely szerint: tősgyökeres/jövevény. (8) A kultikus életben a tiszta/tisztátalan oppozíció mellett még: beavatott/nem beavatott — ez attól függ hogy adott személy szülei halála következtében megörökölte-e a családi bálványok gondozásának tisztjét. Azoknak az információknak, melyeknek korlátozása komolyan veszélyeztetné a társadalom (= territoriális makrocsoport) integritását, több variánsa van aszerint, hogy melyik társadalmi kategóriának szól. A köznapi tudatot közvetlenül tükröző néprajzi adatközlésben ez kevésbé konkrétan tapasztalható, mint a művészi alkotások esetében, ahol a változatok valóban dokumentálhatók. Így pl. a középszintű vérségi egységek bálványszellemeihez kapcsolódó epikus folklór legteljesebb, énekes vagy poétikus próza változatát az oppozíciók első helyén jelzett jegyek hordozói tud-

[3] Ez az anyag a szerző halála után Magyarországon jelent meg, lásd TSCHERNEJTZOW, V. N. 1975.

ják (beavatott idős férfiak), általában van egy prózai változat a közelálló, de nem vérrokon személyek részére, valamint egy egyszerűsített, meseszerű változat a gyerekeknek, továbbá az abszolút idegenek számára egy olyan változat, melyből minden konkrét társadalmi vonatkozás törölve van.

A területileg-nyelvjárásilag erősen tagolt obi-ugorságnál a társadalmi és információs érintkezést olyan hagyományos mechanizmusok hordozták és szabályozták, mint a szezonális gazdasági mobilitás, a frátriális, illetve genealógiai csoportokra vonatkozó exogámia, a kereskedelmi és közigazgatási központok rendszeres látogatása (vásározás, adófizetés), valamint a különböző méretű társadalmi egységek bálványszellemeinek kultusza. Ez utóbbi keretében ciklikus közös ünnepségek biztosították a bálványszellemeik révén rokon közösségek kapcsolatát, a magas rangú istenségekhez pedig hosszú zarándokutak voltak előírva az egyén számára. Az információátadás mechanizmusa kb. úgy működött, hogy a partnert először az ismert/ismeretlen oppozíció alapján, ennek első jegyét rokon/nem rokon, továbbá közvetlen/közvetett ismerős, második jegyét pedig etnikum és funkció szerint osztályozták. A teljesen ismeretlen, de etnikus környezetbe kerülő obi-ugornak legalább a bálványszellemek szférájában szükséges volt rokoni kapcsolatot kimutatnia az egyenértékű partner státusának elnyeréséhez, de adoptáció, házasság vagy valamilyen kultikus funkció felvétele útján is befogadtathatta magát.

A társadalmak általában olyan téren korlátozzák szigorúbban az információáramlást, ahol bizonyos releváns állapot stabilitását, illetve optimális megvalósulását veszélyeztetve érzik. Így tipikusnak tekinthetők pl. a termékenységre vagy ellentétére, a halálra, az összes mágiára, az uralkodó társadalmi csoportra, a kultuszokra és mediátorokra vonatkozó megszorítások. Az írásbeliség előtti társadalmakban a történelmi információ megőrzésének egyik legelterjedtebb módja az, hogy a közösség saját megelőző korszakainak vetületét átutalja a természetfeletti szférába, valamilyen kultuszhoz és lehetőleg szertartáshoz, szokáshoz kapcsolja, verbális részét kötött folklór alkotássá, egyéb részeit pedig cselekvéssorozatokká és tárgyi attribútumokká alakítja. E téren az északi obi-ugoroknál van néhány olyan vonás, mely távol áll az átlagostól. Elsősorban az, hogy mind magát a társadalomszervezetet, mind a vele kapcsolatos, történelmi információt hordozó kultuszokat igyekeznek az „idegen" kategória számára felismerhetetlenné és azonosíthatatlanná tenni. Az „idegen" besorolás abszolút mértékben az európai („orosz") kategóriára vonatkozhatott, de szemlátomást sújtotta a távoli territoriális makrocsoportok tagjait is, újabban pedig az eloroszosodó saját leszármazókra is kiterjedni látszik. Az információs korlátozások többnyire kifejezetten identifikációs jellegűek: nem arról van tehát szó, hogy bizonyos társadalmi egységek vagy kultuszlények *létéről* ne lehetne értesülni. A tiltások inkább az összefüggéseket homályosítják el: nehéz megtudni, hogy adott családnevet viselő egyén milyen nevű genealógiai csoportba, ezen felül melyik frátriába tartozik, hogy melyik az a bálványszellem, mely kizárólag az ő csoportjához kötődik, továbbá hogy mindezek a tényezők hogy viszonyulnak az azonos szintű kategóriákhoz. A hagyományos szakirodalomban a társadalomszervezet azért tükröződött oly kevéssé, a vallási jelenségek leírása azért gyengén rendszerezett és ellentmondásos, mert az alapinformáció szándékosan dezorganizált formában volt elérhető az idegen kutatók számára. Objektíve e jelenség nyilván összefügg az obi-ugor történelem ellentmondásosságával, a többedleges primitivizációval, végleges defenzívába szorulással. Jó néhány évszázada már a kultúra egyes részterületeinek alakulása elcsúszott egymástól és ellentmondóvá vált, a társadalmi egységek rendszerét és funkcióit megbontották az új gazdasági viszonyok és a migrációk, a hagyományokat, kultikus formában őrzött történelmi információt egyre nehezebb volt a valósággal összeegyeztetni. Lehet, hogy az összefüggések az obi-ugorok számára is elhomályosodóban voltak, no de sem az egyének, sem a közösségek nem szenvedtek oly mértékű identifikációs zavarban, mint azt kifelé mutatták. Alapvető monográfiájában Z. P. Szokolova egész fejezetet szentel az obi-ugor nemzetségek kérdésének.[4] Áttekintve az eddigi irodalmat felhívja a figyelmet a „nemzetség" szó használatának ellentmondásosságára és tartalmi üresség ére, valamint arra a tényre, hogy a legtöbb kutató egyetlen nemzetséget sem nevez meg konkrétan. Nagyméretű táblázatban összegzi a genealógiai csoportok fő koordinátáit: a megnevezést, totemőst, családnevet, falvat, frátriát. Északi adatainak többsége Csernyecovtól származik, a családneveknek, falvaknak, bálványszellemeknek csak egy töredékét tartalmazza. A rendelkezésre álló anyag alapján ennél jobb áttekintést még senki sem nyújtott, de továbbra is megoldásra vár az a kérdés, hogy az ismétlődő „totemősökhöz" tartozó csoportoknak mi köze egymáshoz, ha az alapegység a genealógiai csoport. Az ugyanis, hogy azonos nevű és állat alakú bálványszellemek a

[4] Szokolova, Z. P. 1983. 119—162.

legkülönbözőbb falvakban (lehetőleg hétben) fordulnak elő, tisztelőik rokonnak tartották egymást régebben, és házasodási korlátozások vonatkoztak rájuk, nem ritka jelenség az obi-ugoroknál. CSERNYECOV korszakalkotó meglátása — a belső információ alapján — az volt, hogy az őskultusz, mint vallásilag kódolt történelem alkalmas a társadalomszervezet korábbi korszakainak rekonstruálására, sokszor az eseménytörténet megírására is. Nem véletlen, hogy a vogul származású Je. I. ROMBANGYEJEVA pontosan ugyanolyan rendszerűnek ábrázolja a szigvai csoport őskultuszát, mint CSERNYECOV.[5]

*

CSERNYECOV halála után hagyatékának archeológiai része a SZUTA Régészeti Intézetének adattárába került, a többi anyag pedig az özvegyénél, V. I. MOSINSZKAJÁnál maradt. A kiváló régész-kutatónő, ismerve férje vogul gyűjteseinek értékét, 1979-ben gyógyíthatatlan betegen élete utolsó nagy feladatának tekintette, hogy a hagyaték visszamaradt részének sorsáról gondoskodjék. Arra a következtetésre jutott, hogy a tematikájában és jellegében változatos anyag elhelyezése, feldolgozása és közzététele szempontjából mind tárgyi, mind személyi feltételek tekintetében a Tomszki Állami Egyetem a legmegfelelőbb. Az egyetem keretei közt működik Nyugat-Szibéria kutatásának egyik legkiválóbb műhelye (Problemnaja naucsno-isszledovatyeljszkaja laboratorija isztorii, arheologii i etnografii Szibiri), mely kiemelkedő szerepet játszik e területre vonatkozó tudományos anyagok gyűjtésében és feldolgozásában. A néprajzi részleg vezetőjének, N. V. LUKINÁnak személye garancia volt arra, hogy CSERNYECOV korszakalkotó anyaga tudománytörténeti jelentőségének megfelelő kezelésben részesül majd. Előzetes megállapodás szerint MOSINSZKAJA 1979 decemberében, illetve 1980 januárjában átadta az egyetem munkatársainak a hagyatékot, melyet az egyetemhez tartozó Régészeti és Néprajzi Múzeum adattárában helyeztek el. Ugyanezen évben, már MOSINSZKAJA halála után, örökösei: Ja. I. MOSINSZKAJA és férje, B. A. CSAJKOVSZKIJ felajánlották az egyetemnek az utólag előkerült tételeket, perszonáliákat, továbbá CSERNYECOV egész tudományos könyvtárát. Személyes információval is nagyban elősegítették a hagyaték gyors leírását és rendszerezését. A finnugor tudományok lekötelezettjei V. I. MOSINSZKAJÁnak és rokonainak, valamint a tomszki egyetem vezetőinek abban, hogy önzetlen együttműködésük eredményeképp egységes, és a régészeti rész kivételével teljes formában áll majd a CSERNYECOV-hagyaték a kutatók rendelkezésére.

A hagyaték kezelője, N. V. LUKINA nagy lendülettel fogott hozzá a leíráshoz és rendezéshez, ami rekordidő alatt el is készült. Ezzel egy időben döntés született arról, hogy az anyag legértékesebb orosz nyelvű részeit: az expedíciós naplókat és különböző témákhoz tartozó anyaggyűjteseket a tomszki egyetem N. V. LUKINA gondozásában belső kiadványként fokozatosan közzéteszi. Hogy ennek a vállalkozásnak a méreteiről némi képet kaphassunk, röviden ismertetni kell a hagyaték összetételét.

Megnevezés	Tételek száma	Kézirat oldalak száma
Expedíciós naplók (1925—1938)	23	1596
Egyéb expedíciós anyag	3	242
Nyelvészeti anyag	1	81
Tematikus feldolgozások	7	956
Múzeumi anyaggyűjtések	2	55
Csernyecov irodalmi művei	1	48
Folklór szövegek (orosz ford.)	1	230
Folklór szövegek (vogul)	16	1441
Egyéb: jegyzet, vázlat	1	150
Rajzok, illusztrációk	13	474
Fotó pozitívok	21	—
Fotó negatívok	42	572 db
Mozgófilmek (pozitív és negatív)	19	—

[5] ROMBANGYEJEVA, E. I. 1984.

A 39—45 tételszámú, gyűjtőfüzetekbe lejegyzett, fordítatlan, 1441 oldalnyi vogul szövegről nyilvánvalóvá vált, hogy megfejtése és a nemzetközi normáknak megfelelő publikálása (a hagyatékkiadás az obi-ugrisztika egyik legfejlettebb ága) nem fér be a szovjet szakértők tervmunkáinak kereteibe. A szovjet Közép- és Felsőoktatási Minisztérium, valamint a magyar Művelődési Minisztérium közvetítésével, Köpeczi Béla művelődési miniszter személyes támogatásával a szövegek xerox-másolatát a tomszki egyetem átadta a MTA Néprajzi Kutató Csoportjának 1984 júniusában. Ez úton is kifejezzük köszönetünket mindazoknak, akiknek munkássága ezt a maga nemében egyedülálló nemzetközi együttműködést lehetővé tette.

Csernyecov átadott gyűjteményének megfejtése, leírása, a szüzsék magyar és orosz nyelvű kivonatolása 1984 novemberére gyakorlatilag készen állt, így némi előzetes statisztikával szemléltethetjük az anyag gazdagságát. A 17 dosszié tartalma kb. 192 szövegtételt foglal magába, de közülük 10 tétel tisztázata az előzőekben is regisztrált tereplejegyzéses szövegeknek. Az oldalak számának statisztikázása nem ad reális képet, mivel egy oldalon több szövegtétel helyezkedhet el. A műfaji-tematikus megoszlás a következő:

Műfaj	Szövegtételek száma
mítosz	3
mesének jelzett mítosz	2
hősének	1
hősmonda	12
hiedelemmonda	23
egyéb mondatípus	11
mese összesen	50
moś-por témakör	5
Asszony-unokája témakör	13
egyéb vogul mese	13
orosz mese	19
medveének összesen	8
a medve eredetének éneke	3
kultuszlény általi elejtésének éneke	2
medve bűnhődésének éneke	3
medveünnepi szellemtánc ének	14
medveünnepi állat-ének	11
medveünnepi alakoskodás szövege	1
medvekeltő ének	1
sámánének	1
nem-kultikus állat-ének	2
egyéni ének	3
altatódal	2
mondóka	4
találós kérdés	28 db
memorát	1
néprajzi adatközlés	9
töredék	15
egyéb	2
nyelvészeti feljegyzés	4

Az összesített oldalszámok szerint terjedelmileg legnagyobb a hősmondák kb. 250 lapnyi kategóriája, ezt követi 150 lap feletti mennyiségben az *Asszony-unokája* meseciklus és az orosz mesék csoportja, 100 oldal körül vannak a mítoszok, hiedelemmondák, a *moś-por* témájú mesék és az egyéb mesék, valamint a medveünnepi szellemtánc énekek. Az oldalakon természetesen kézírásos füzetoldalak értendők.

Az obi-ugor folklór ismerőinek figyelmét előre is felhívjuk néhány érdekes darabra. A gyűjtemény legértékesebb verses szövege a keleti vogulság egyik központi alakjának, a Nahracsi hősnek 533 sornyi, kondai nyelvjárásban lejegyzett hőséneke — szinte hihetetlen, hogy e déli vidéken 1933-ban rögzíthette ezt Csernyecov. Ugyancsak kondai a közismert északi *Egér-mesé*nek (az egeret bújócskázás közben lenyeli a jávorszarvas, ami így

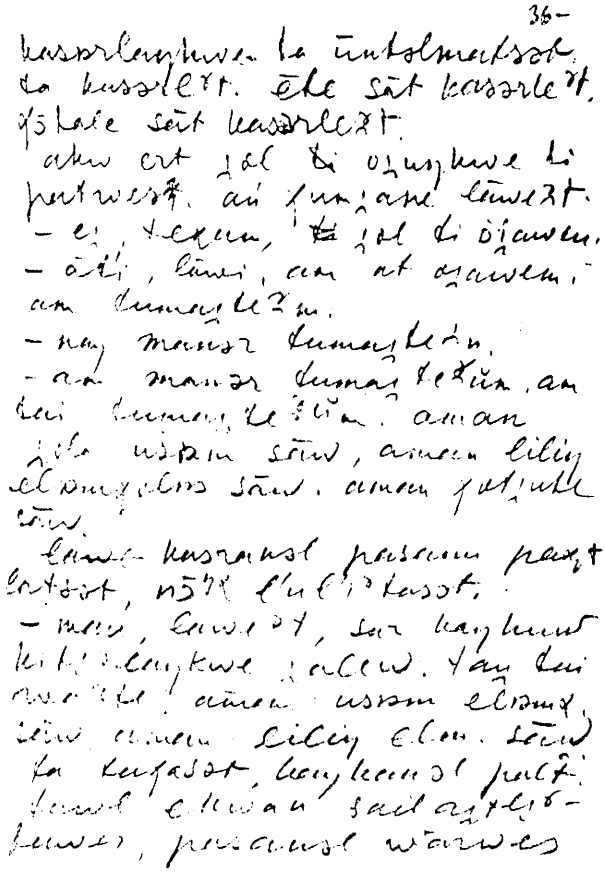

1. ábra

zsákmányul esik a rágcsálónak) egy olyan variánsa, mely a főszereplő patkányt az Asszony-unokájával azonosítja, az áldozat ezúttal medve, és medveünnepben részesül.[6] A mítoszok közt szerepel a MUNKÁCSI által is lejegyzett *Kaltesz-lány hőslése*, de a főhős a Vízkirályfinál keres feleséget. Megvan a medve alakú, Vezsakari faluban székelő Karmos öreg bálványszellem hősénekének egy változata, továbbá egy, az ő nevéhez fűződő medveének, melyben kultúrhéroszként az embernek szóló példamutatásul ejti el a medvét, és elrendeli cselekedeteinek követését. A medveénekek közt van olyan típus, mely emberi származásúnak mondja a szent állatot. A hiedelemmondák közt tucatnyi vérfagyasztó történet szól az ember és természetfeletti lények találkozásáról, sokukban a frátriális vagy nemzetségi bálványszellem megjelenése menti meg a védencét a szorult helyzetből.

A hagyatékban a következő expedíciók gyűjtései szerepelnek: Konda és Tap folyó vidéke (1933), Szoszva mellék (1933—34—35—36—37), Szigva mellék (1935—36), Ivgyeli rajon (1938), Ob mellék (évszám nélkül). CSERNYECOV 1935-ig az egységes latin betűs irodalmi nyelvi írás alapján jegyzett le, a továbbiakban némiképp eklektikus mellékjelekkel a SETÄLÄ-féle fonetikus írást használta egyszerűsített formában, következetlenül alkalmazott hosszúságjelöléssel a magánhangzók esetében. A külön letisztázott szövegek némelyike cirill betűs, mások pontosabb fonetikus írásúak. Mivel így utólag nem tudhatjuk, hogy az adatközlők a hangoknak milyen variánsait ejtették és a szavak melyik jelentésárnyalatára gondoltak közben, legcélszerűbbnek látszik az anyagot a KÁLMÁN Béla által kiadott MUNKÁCSI-szótár alapján egységesíteni, fonematikus írásmóddal.

[6] Variánsát l. KANNISTO, A. 1956. 100—117.

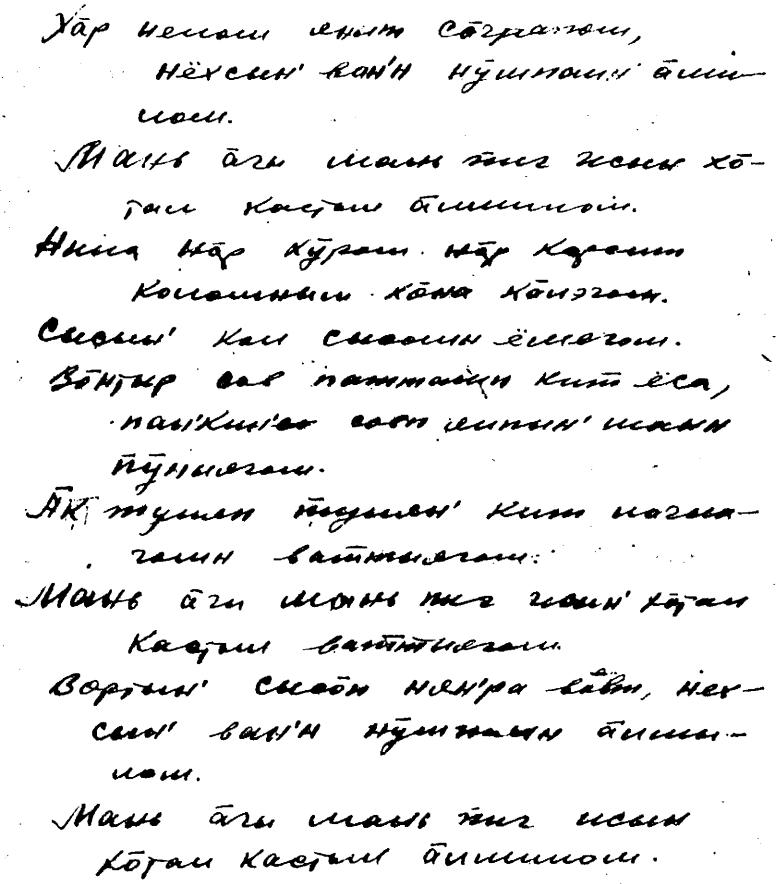

2. ábra

E hatalmas gyűjtés kiadása több kötetben valósítható csak meg. Szerkezetét tekintve megfelelőnek látszik a MUNKÁCSI óta hagyományossá vált műfaj szerinti felosztás, először az északi majd a kondai nyelvjárású anyaggal. A szokásos filológiai apparátus mellett feltétlenül szükség lenne CSERNYECOV orosz nyelvű naplóinak pótkötetként való újrakiadására Magyarországon egy utalójegyzék kíséretében, különben a befogadottnak szóló, evidenciaként előadott szövegek értelmezhetetlenek lesznek az európai olvasó számára. Reméljük, hogy a szovjet és magyar szakértők összefogása, országaik támogatása az obi-ugrisztikában szokásos hosszú előkészítési időt a minimumra csökkentve ajándékozza majd meg a finnugor tudományok művelőit a szovjet korszak egyik legkiválóbb terepgyűjtőjének anyagával. Ezek után már csak azt kívánhatjuk, hogy a vogulok és osztjákok első nyelvészeinek, Je. I. ROMBANGYEJEVÁnak és Ny. I. TYERJOSKINnak hasonlóan gazdag, még több belső információt tartalmazó gyűjtései sorozattá bővítsék a szovjet tudományos szöveggyűjteményeket.

IRODALOM

Авдеев, И. И.
1936 *Песни народа манси.* Омск
Śernetsov, V.*
1932 *Ilpi ɉoŋɦ.* Maṇśi haṇištahtьn kniga. Leningrad
Śernecov, V.
1934 *Man mojtanuv. Navram mojtьŋ kniga. I.* Śernecova losum hum (V. Śernecov) hassьŋ. Leningrad
1935 *Maṇsi mojt* I. Sernecova, V. Śernecov (lusem hum) nepaken tuv-hassьŋ. Leningrad
Чернецов, В. Н.
1935 *Вогульские сказки.* Ленинград
Śernecov, V.
1936 *Mahar-uj erьɦ. Maṇsi mojtьt os erɦьt.* I. Śernecova, V. Śernecov hanseste. Leningrad
Чернецов, В. Н.
1939 *Фратриальное устройство у обских угров.* Советская Этнография. Сборник статей. 2. 20—42.
Чернецов, В. Н.
1947 *К истории родового строя у обских угров.* Советская этнография. Сборник статей. 6—7. 159—183.
Tschernejtzow, V. N.
1975 *Bärenfest bei den Ob-Ugrien.* Acta Etnographica 23. (2—3). 285—319.
Erdélyi I.
1971 *V. N. Černecov.* Acta Etnographica 20. (1—2). 132—133.
Kannisto, A.
1956 *Wogulische Volksdichtung* III. Memoires de la Société Finno-ougrienne 111. Helsinki
Омельчук, А. К.
1982 *Рыцари Севера.* Свердловск
Rombangyejeva, E. I.
1984 *Adatok az ősök szellemeinek kultuszához a voguloknál.* Nyelvtudományi Közlemények 86/1. 101—112.
Смирнов, А. П.
1971 *В. Н. Чернецов.* Советская Археология 1., 309—310.
Соколова, З. П.
1983 *Социальная организация хантов и манси в XVIII—XIX вв.* Москва
Veres P.
1972 *V. N. Csernyecov* (1905—1970). Etnographia LXXXIII. 99—103.

Éva Schmidt

V. N. ČERNETZOV'S LEGACY OF VOGUL FOLKLORE
(Abstract)

Valeriy Nikolaevič Černetzov (1905—1970) was a prominent researcher of Western Siberian archeology, linguistics, folklore and ethnography. The author describes research into Siberia launched in the 1920s and 1930s, the creation of the script of Siberian peoples, and the training of local experts. It was during this period that Černetzov became an unique expert of Vogul ethnography. Between 1925 and 1938 he did field work almost every year. The information transfer system of Voguls distinguished between the texts that could be passed on to outsiders, children, to members of other clans, and those religious, ritual, genealogical etc. texts that can be known about only by the adult, elderly, male members of the clan initiated into rituals. As contrasted to earlier researchers, Černetzov was accepted by the Voguls and let him know the authentic variants of rituals and epic songs meant only for the initiates.

Černetzov's unpublished collection of several thousand pages is deposited at the Archaeological and Ethnological Museum of Tomsk State University. A xerox copy of the folklor collection was obtained by the Ethnographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences in 1984 and the author prepares the manuscript for publication. Her paper describes the contents of the legacy, the distribution of texts by genres, etc.

* Ebben a szóban s később is ś betűvel helyettesítettük — technikai okokból — a Csernyecov által használt áthúzott s betűt.

Kálmán Béla

Csernyecov vogul szövegei

Csernyecov gazdag anyagából egyetlen adatközlő három szövegét írtam át saját fonematikus írásmódomra. A három szöveg Csernyecov gyűjtésének N. V. Lukina számozása szerinti 44. dossziéjának 1—3. tételszámú szövege. A lapszámok páratlanok (Csernyecov valószínűleg csak a lap egyik oldalára írt). Orosz fordítás — tudomásom szerint — nincs a szövegekhez. A gyűjtés ideje: 1935—1936. Az adatközlő: Mihail Alpin Loski-paul faluból (vö. VNGy. IV. 439 *lūski-paul*, IV/2. 59 *loski-paul* és az 1. sz. térkép 14. sz. faluja, közel a Szigva folyó torkolatához).

A kiválasztott három szöveg a dosszié legelső három darabja: *śulśi ēriγ* ‚A lile éneke' (1—7), *kuk-kuk-nē āγi* ‚A kakukk-nő lány' (9—13) és egy prózai monda: *χōnt ōtər* ‚A had-hős' (13—21).

A gyűjtő — véleményem szerint — éneklés vagy elmondás alapján jegyezte le a szövegeket a füzetbe, majd ellenőrizte őket. Vannak olyan részek, ahol a nehezen olvasható, sietős írás és a sok javítgatás arra enged következtetni, hogy első kézirattal van dolgunk. Latin betűvel jegyzett, írásmódja hasonlít Munkácsiéhoz, de vannak sajátos betűjelölései is: az *o* és *ō* magánhangzót a Steinitz-féle nyílt *ɔ*-val jelöli. A redukált magánhangzó-fonéma erősen labiális (*u*-szerű) allofonját *ų*-val vagy *ų*-val írja. A magánhangzók hosszúságát jelöli, de nagyon következetlenül. Nem is csodálom, hiszen még az igen jó fülű Steinitz is tévedett néhányszor a hosszúság dolgában. A szóösszetétel második tagjában vagy toldalékos alakban ugyanis többek között (néha az első szótagban is) az etimológiailag hosszú magánhangzó megrövidülhet, máskor szóbelseji rövid magánhangzó megnyúlhat (pl. *nē* ‚nő', de *māń-ne* ‚meny', *ūj* ‚állat', de *janγ-uj* ‚jávorszarvas', *ēkwate* ‚felesége', de *ēkwatētəl* ‚feleségével'). A *γ* előtti *i*-t Munkácsi szerint *į*-vel írja (fonetikusan helyes jelölés). A palatalizált mássalhangzók közül az *ś*-et áthúzott *s* betűvel jelzi, az *ľ*-et, *ń*-et és *ť*-t pedig az *l*, *n*, *t* alá tett vesszővel. Központozást nem használ (mint egyes újabb költők). Ezen nem csodálkozom, hiszen minden helyszíni gyűjtő központozása önkényes. Így tehát a könnyebb megértés kedvéért én igyekszem kitenni az írásjeleket, de hangsúlyozom, hogy ez az é n központozásom, méghozzá a nélkül, hogy a szöveget hallottam volna.

A jegyzetekkel takarékosan bánok. Igyekszem már a szövegben vagy a fordításban kérdőjellel, ill. az utóbbiban rövid magyarázattal kísérni a nehezebben érthető részeket.

Az első két ének az ún. medveünnepi állat-énekek csoportjába tartozik, szinte variánsai egymásnak. A másodiknál az adatközlő beletévedt az előző szövegébe, mert benne madártanilag lehetetlen dolgot közöl: azt ugyanis, hogy a kakukk fészket rak és fiókát nevel. Munkácsi (VNGy. IV. 275, 321) énekesei jobban ismerték a kakukk természetrajzát. Így például — bár ez is csak megközelíti a valóságot — Munkácsinál (az ő fordításában) ezt olvashatjuk (i. m. 290):

Rengeteg erdő hét zugába
mentem én el akkor,
zordon erdő hat zugába
mentem én el akkor.

Egy *sat*-madár fészket találtam,
fiacskáimat ím oda vetettem,
s akkor otthagytam őket,
hadd nevelje föl a *sat*-madár
az én fiacskáimat!

A harmadik szöveg egy hősének prózai és elég szűk szavú kivonata. Mint szöveg, mindhárom műalkotás értékes, többek közt mert az mutatja, hogy az 1930-as évek közepén is ugyanolyan stílussajátságok jellemzik a vogul népköltészetet, mint Munkácsi és Kannisto korában.

Loski-paul ott fekszik, ahol a Szigva a Szoszvába ömlik. Az én szigvai adatközlőim (Rombangyejeva, Szajnahova Natasa, Chatanyev és Szajnahov Nyikoláj) a felső vagy a középső Szigva mellől származtak, a szoszvai *ke-*, *ki*-nek megfelelő szótagot *ťe-*, *ťi*-nek ejtették. Ezek szerint a Szigva-torkolat már a szoszvai tájszóláshoz tartozik, vagy a hangváltozás újabb keletű, és akkor még nem terjedt le az egész folyó mentén. Ennek a hangtani jelenségnek ugyanis nyomát sem találni Csernyecov szövegeiben.

(1) *śulśi ēriy*

A lile éneke

śulśi morti mān mini,
tot ta ōli.
tul-tul[1]*-nē āyikwe,*
wēt-luw[1]*-nē āyikwe*
mortim sāmt ōli.
tēpe sawiŋ mā,
wite nusa mā
śipər[2] *māχəm ūnlənᶜ mā:*
tēpe śuńiŋ,
wite śuńiŋ.
tul-tul-nē āyikwe,
tilamlēyəm,
śipər māχəm ūnlənᶜ mān
tilamlēyəm.
śipər māχəm ūnlənᶜ mān
joχteyəm.
āyi ōśne jomas piťi wāri,
piy ōśne jomas piťi wāri,
āyi ōśne jomas piťi pōśyi.
āyi ōńśi,
piy ōńśi[3].
piye janiymi,
āyite janiymi.
tēpe śuńiŋ mā
wite śuńiŋ mā.
towlanəl lapeyt,
tul-tul wārim
tilamlēyt.
mōlal śāńuw ton ti lāwi;
„śipər māχəm ūnlənᶜ mā
tēpe śuńiŋ,
wite śuńiŋ."
ńowlanuw janiymasət,
luwanuw janiymasət.
χota minēw,
tājəm ōli.
tul-tul-tul-tul-tul,
wēt-luw, wēt-luw.
āyi, āyi, āyi,
ti mortim sāmt[4]*,*
āyi, ūnlēyəm,
tul-tul-nē āyi,
wēt-luw-nē āyi,
mortim sāmt ōlēyəm.
kēriŋ-ke yūrəm piy ōńśēyəm,
kēriŋ-ke ńila piy ōńśēyəm,
śipər māχəm ūnlənᶜ mān,
tul-tul-nē āyikwe,
tilamlēyəm,
wēt-luw-nē āyikwe,
tilamlēyəm,
śipər māχəm ūnlənᶜ mān
joχtēyəm.
āyi ōśne piťi wārēyəm,
piy ōśne piťi wārēyəm.
kēriŋ-ke yūrəm piy ōńśēyəm,
kēriŋ-ke ńila āyi ōńēśyəm,
kēriŋ-ke yūrəm piy janiymēyt,
kēriŋ-ke ńila āyi janiymēyt,
śipər māχəm ūnlənᶜ
wite śuńiŋ māt,

A lile délvidékre megy,
ott él.
tul-tul-nő lányka,
wēt-luw-nő lányka
a délvidéken él.
Elesége szűkös vidék,
vize szegény vidék.
A szibériai nép lakta föld:
elesége gazdag,
vize gazdag.
tul-tul-nő lányka,
elröpülök,
a szibériai nép lakta földre
elröpülök.
A szibériai nép lakta földre
érkezem.
Lányt kiköltő jó fészket készít,
fiat kiköltő jó fészket készít,
lányt kiköltő jó fészket rak.
Lányt költ ki,
fiat költ ki.
Fia felnő,
lánya felnő.
Elesége gazdag föld,
vize gazdag föld.
Szárnyukkal fölszállnak,
tul-tul-t szólván
szállnak.
Minap anyánk ím így szól:
„a szibériai nép lakta föld
elesége gazdag,
vize gazdag."
Húsunk gyarapodott,
csontunk gyarapodott.
Ahova (csak) megyünk,
étel van.
tul-tul-tul-tul-tul,
wēt-luw, wēt-luw.
Lány, lány, lány,
e déli föld zugában,
(én), lány, üldögélek,
tul-tul-nő lány,
wēt-luw-nő lány,
délvidéki zugban élek.
Ha héjas[5] három fiat kiköltök,
ha héjas négy fiat kiköltök,
a szibériai nép lakta földre,
tul-tul-nő lányka,
repülök,
wēt-luw-nő lányka,
repülök,
a szibériai nép lakta földre
érkezem.
Lányt kiköltő fészket készítek
fiat kiköltő fészket készítek,
Ha héjas három fiam kiköltöm,
ha héjas négy lányom kiköltöm,
ha héjas három fiam megnő,
ha héjas négy lányom megnő,
a szibériai nép lakta
vize gazdag földön,

tēpe śuńiŋ māt	elesége gazdag földön
janiymēyt.	nevelkednek.
śāńəm ton ti lāwi:	Anyám így szól hát:
„tēpe śuńiŋ mā,	„elesége gazdag föld,
wite śuńiŋ mā".	vize gazdag föld."
ńowlanəm janiymasət,	Húsom meggyarapodott,
luwanəm janiymasət.	csontom meggyarapodott.
tul-tul-nē āyikwet,	*tul-tul*-nő lánykái,
tul-tul nē piykwet,	*tul-tul*-nő fiacskái,
tul-tul- tul-tul,	*tul-tul-tul-tul,*
wēt-luw, wēt-luw, wēt-luw,	*wēt-luw, wēt-luw, wēt-luw,*
wēt-luw-nē āyikwet,	*wēt-luw*-nő lánykái,
tilamlen,	szálljatok,
wēt-luw-nē piykwet,	*wēt-luw*-nő fiacskái,
tilamlen!	szálljatok !

Jegyzetek. Szokatlan módon és szeszélyesen váltakoznak a személyek és számok az énekben: *ōli* (Sg3), *tilamlēyəm* (Sg1), *tilamlēyt* (P13), *tilamlen* (P12). — 1. Valószínűleg hangutánzó elnevezések, semmi közük a *tul* ‚felhő' és a *luw* ‚csont' szavakhoz. — 2. A szójegyzékekben nem találom a *śipər* szót, de vö. KK *śəpər* ‚ua'. (MSFOu. 180 : 344). — 3. Az eredetiben itt egy utólagos betoldás olvasható *(piťi warēyəm* ‚fészket készítek'), de itt nincs a helyén, kihagytam. — 4. Áthúzva a *sāmt* szó előtt *māt* ‚földön' a kéziratban, ezt is kihagytam. — 5. A tojás héja.

(2) kuk-kuk-nē[1] āyi — A kakukk-lányka

kuk-kuk-nē āyi	A kakukk-lányka
mortim sāmət ōli.	a délvidéken él.
tēp saw toti,	Eleség-ínséget szenved,
tēpe sawəŋ mā toti[2],	elesége szegény földet hoz (?),
wite sawəŋ mā toti.	vize szegény földet hoz (?).
nomsi:	Gondolja:
„śipər māχəm ūnlən‘	„a szibériai nép lakta
tēpe śuńiŋ mā,	elesége gazdag föld,
vite śuńiŋ mā."	vize gazdag föld."
toχ ōlimate χūntli;	Így élvén észreveszi:
kakər kiwərt	a hasában
kērəŋ-ke χūrəm piy ōńśi,	héjas három fiókája van,
kērəŋ-ke ńila piy ōńśi,	héjas négy fiókája van.
mortim mānəl tilamli,	A délvidékről elszáll,
śipər māχəm ūnlən‘ mān	a szibériai nép lakta földre
māń towəl-śāmpəl wārim	kis szárny-lebegést csinálva
tilamli.	repül.
śipər māχəm ūnlən‘ mān	A szibériai nép lakta földre
joχti.	érkezik.
kērəŋ-ke χūrəm piy	Héjas három fiókát
ōśne piťi wāri,	kiköltő fészket készít,
kērəŋ-ke ńila piy	héjas négy fiókát
ōśne piťi wāri.	kiköltő fészket készít.
kērəŋ-ke χūrəm piy	Héjas három fiókát
ōńśi,	kikölt,
kērəŋ-ke ńila piy	héjas négy fiókát
ōńśi.	kikölt
ōśne piťitēt	Költő fészkében
ńowlīŋ sāt ūnli,	húsos hetet ül,
luwəŋ sāt ūnli.	csontos hetet ül.
piyane naχwasēyt,	Fiókái csipegetnek,
piyane towlanəln lapēyt.	fiókái szárnyukra kelnek.
kuk-kuk-nē āyikwe	Kakukk-nő lánya
śāńəm tont ti lāwi;	anyám akkor így szól:
„śipər māχəm ūnlən‘ mā	„a szibériai nép lakta föld
wite śuńiŋ,	vize gazdag,

tēpe śuńiŋ."	elesége gazdag".
ńowłuw janiymas,	Húsunk gyarapodott,
luwuw janiymas.	csontunk gyarapodott.
ńēlm lujyəl lujyēw,	Nyelv-énekkel énekelünk,
sūp lujyəl lujyēw.	száj-énekkel énekelünk.
(kuk-kuk-nē āyikwe,)[3]	(Kakukk-nő lányka,)
towluwn lapsuw,	Szárnyunkra keltünk,
lāyluwn lapsuw.	lábunkra keltünk.
χota minēw, tuw joχtēw,	Ahova megyünk, oda elérünk,
kuk-kuk-nē āyikwet,	(mi), a kakukk-nő lányai,
kuk-kuk-nē piykwet.	(mi), a kakukk-nő fiai.

Jegyzetek. Itt is ugyanolyan szeszélyesen váltakoznak a személyek és számok, mint az előzőben. — 1. Az eddigi feljegyzésekben a kakukk északi vogul neve *kukkuk*. Mivel azonban a vogulban csak morfémahatáron van hosszú mássalhangzó, így indokolt CSERNYECOV felfogása, mikor a madárnevet ikerítésnek veszi, akárcsak az előző énekben előforduló *tul-tul-nē*-t. — 2. A *toti* ‚hoz' igének van ‚elszenved, elvisel' jelentése is; feljegyzésem szerint: *saw toti* ‚nyomorog'. — 3. Nem illik a szövegbe a sor, azért tettem zárójelbe.

(3) χōnt ōtər

patəm pirwa łūłit ōtər ēkwatētəl ōlēy. akw apiy ōńśi. āśe piyēn ńōr ta-pāl sāt[1] *ōtər(n) alwes. piye ōli māń. akite ōjkan ākwən janmaltawes. ńoχs saχi, ūj saχi poti kiwərt (pōjti pālt)*[2] *janmaltite. toχ ōlimate akwmat ań piyriś noχ-sājkali, ākwe ātim. kon-kwāli, sisiŋ ūs sise nupəl χūntəli; ākwe łūśnēt' sujti; „wāytal kātəp apiykem, ńoχs saχi, ūj saχi piłi pālt janmaltasəm, kātəŋ wāytal, lāyleŋ wāytal."*

mol[3] *ōlketēt piyriś akit'-ōjkanəl kitiylaχti;*

— man śāńtal mānəl tēlsəm, man āśtal mānəl tēlsəm? akit'-ōjka lāwi;

— āś ōśsən, āyməl sorəmn pats, śāń ōs āyməl sorəmn pats. āś ta-χurip āś ōśsən; tūr χotaŋ, ās χotaŋ wojkan ōtər.

ākwe łūśketēt sujti, taw χūntəlti; „kātəŋ wāytal, lāyləŋ wāytal! ńōr ta-pāl sāt ōtər ti joχtēyət. aryəŋ-kos[4] *ōs ta alawe*[5]*, χūrəm χōtal χułtəs. ńōr ta-pāl sāt ōtər ti joχtēyt."*

toχ ōlimanəl akw-mat-ērtn mā taryiylaŋkwe pats. akw-mat ūs kann tāramlasət, ńōr ta-pāl sāt ōtər joχtəsət. takkete akw χum sāt ōtər jot χōntlas. ēte kajēyt, χōtale kajēyt, akw-mat-ērtn juw ti śaltəs. sup-ke ōńśəs, supe χolam. akit'-ōjka noχ-łūls. kol sāmēn jōms, kisχatas ās χotaŋ, tūr χotaŋ ōtər āśe ōńśəm laχar. χōntlam tāyl wiste, janmaltam piyriś āśe χōntlam tāyəl akit'-ōjkan majwes. ōs akw-pāl kol-sāmēn jōms, ōs kisχati. āśe ōńśəm χōntlam towləŋ ūj, lāyləŋ ūj χansaŋ siraj wiste. akit'-ōjkan sirajł ta majwes. akit'-ōjkan ańiylawe, sipyawe, kon ta kwāls. kon matər wārēyt, ta wārēyt.

ńowłiŋ sāt, luwəŋ sāt ta kajēyt, ńowłiŋ sāt χolas, luwəŋ sāt χolas. akw-mat-ērtn tawant wōt χołt tuw-tawantmaŋkwe patsət. tawantmasət, (akit'-ōjka) kon ta kwāli.

akw-mat-ērtn āwi apyēn sirajəl tuw-puwtmawes, ań ōjka[6] *āraś wātat łūłi, sirajəl kos sayrapawe, mōt kol-sāmn ta ōjka ōs tot ta poryaśli. ań ōjka apye nupəl lāwi;*

— man ti janit śoχləŋ[7]*, apiykwe?*

apye lāwi;

— naŋ mōlal lāwēyn; tūr χotaŋ, ās χotaŋ wojkan ōtər āymaŋ sorəmn pats. ńōr ta-pāl sāt ōtərn āśəm puŋk-sowe nujima. tōrəmn tēləm, mān . . .[8] *sisiŋ ūs sisēt janiy nāŋk taləχt ās χotaŋ, tūr χotaŋ wojkan ōtr puŋk-sowe janiy nāŋk taləχt tot ti wōtawe. mōlal lāwēyən; ōs śāńəm ōs āyməl sorəmn pats. ań ńōr ta-pāl sāt ōtərn χāraŋ anasn, ūjaŋ anasn śāńəm tāltima, ńōr ta-pālt totima.*

ań ōjka apye nupəl lāwi;

— naŋ — lāwi, — apiykwe, kāt wāytal, lāyəl wāytal ōlsən, taji māyəs χot-tūjəslamen. akit'-ōjka kon-kwāli, kanəŋ ūs kane nupəl sunsi; ńir-ke ōńśiriś, ńire nōŋχał jōŋχtima[9]*, pum-ke ōńśiriś, pume nōŋχał jōŋχtima. ńōr ta-pāl ta ojamt*[10]*. ūse piyriś takwi nupəle ta pats.*

A had-hős

A Vedlő-makkréce-magasságú hős a feleségével él. Egy unokaöccse van. Az apát és két fiát az Urálon-túli hét hős megölte. A fiú kicsi. A bácsija nevelte. Coboly bunda, hód bunda halomban neveli. Így élvén egyszer csak a fiúcska fölébred, a nénje (nagybátyja felesége) nincs (ott). Kimegy, a mögős város mögé hallgatózik: nénje siránkozása hallik: „Erőtlen kezű öcsikém, coboly-bundás, hód-bundás fészekben neveltem, erőtlen kezű, erőtlen lábú!"

Ennek előtte lévén, a fiúcska a bácsijától megkérdezi:

— Vajon anyátlan földről származom, vajon apátlan földről származom?

Bácsija (így) szól:

— Volt apád, betegségben halt meg, anyád is betegségben halt meg. Az apád, olyan apád volt: Tavi-hattyú-obi-hattyú fehér hős.

Nénje siránkozása hallik, hallja: „Erőtlen kezű, erőtlen lábú! Az Urál túloldaláról hét hős jön íme. Legfeljebb három nap ha maradt, (őt) is megölik. Jön az Urálon-túli hét hős."

Így élvén, egyszercsak a föld rengeni kezdett. Egyszer csak a város terére leereszkedtek, az Urálon-túli hét hős odaért. Ő egymaga (a fiú) hét hőssel viaskodott. Éjszaka kiáltoznak, nappal kiáltoznak, egyszer csak hazament. Inge ha volt, az inge elfogyott. Bácsija felállt. A ház sarkába ment, kereste (a fiú) Obi-hattyú-tavi-hattyú apjától birtokolt páncélt. Vette (az egykori) harci öltözetet, a nevelt fiúcskának odaadta apja harci öltözetét (?) a bácsija. (A nagybácsi) ismét a ház egyik oldali sarkába ment, ismét keresgél. Elővette (a fiú) apjától birtokolt szárnyas állat, lábas állat díszítésű kardot. Bácsija odaadta (neki) a kardot. Bácsija megcsókolja, megöleli, kiment. Kint csinálják, amit csinálnak.

Húsos hetet, csontos hetet kiáltoznak. A húsos hét elmúlt, a csontos hét elmúlt. Egyszer csak szelíd szélként csendesedni kezdtek. Lecsendesedtek, (a bácsija) kimegy.

Egyszer csak az ajtót az unokaöccse karddal belökte. Az öreg a tűzhely szélénél áll, a karddal ahogy vagdalja (vagdalná) (a fiú), az öreg mindig a ház másik sarkába szökken. Mondja az öreg az unokaöccsének:

— Mi ez a nagy hűhó, öcsike?

Unokaöccse (így) szól:

— A múltkor mondtad (mondod): a Tavi-hattyú-obi-hattyú-fehér hős betegségben halt meg. Az Urálon-túli hét hős nyúzta le az apám fejbőrét! Az égre nőtt, földre . . . mögös város mögött nagy fenyő csúcsán az Obi-hattyú-tavi-hattyú-fehér hős fejbőrét a nagy fenyő csúcsán ott fújja ím a szél. A múltkor mondtad (mondod): anyám is betegségben halt meg. Az Urálon-túli hét hős rénbikás szánkaravánba, rénes szánkaravánba ültette, az Urál túloldalára vitte.

Az öreg (így) szól az unokaöccséhez:

— Te — mondja —, öcsikém, erőtlen kezű, erőtlen lábú voltál, azért titkoltuk el.

Bácsija kimegy, a teres város tere felé néz: ha vesszeje van, vesszeje fel van forgatva, ha füve van, füve fel van forgatva. Az Urál túloldalára menekültek (az ellenséges hősök). A város a fiúnak magának jutott.

Jegyzetek. Ebben a rövid, alig ötven soros prózai hősénekben szinte minden benne van, ami egy obi-ugor hősének tartozéka. A rendkívül tömör, és éppen ezért helyenként homályos regét így foglalhatnám össze: Egy fejedelemhőst ellenségei megölnek. Életben maradt kisfiát nagybátyja neveli. A fiú kérdésére azt feleli, hogy szülei betegségben haltak meg. Mikor a fiú megemberesedik, nagybátyja felesége figyelmezteti, hogy az ellenség az ő életére is tör. A fiú fölveszi a harcot megérkező ellenségeivel. Nagybátyja átadja neki az apja páncélját és kardját. A győzelmes csata után a fiú kardjával vagdalkozva felelősségre vonja nagybátyját, mert megtudta, hogy apját megölték, anyját pedig elhurcolták. A sarokba szorított nagybácsi azzal védekezik, hogy a fiú még kicsi volt, nem lett volna ereje a bosszúra. A fiú lesz a város ura.

A jelen prózai hősének a DEMÉNY István Pál-féle osztályozás szerint a „vérbosszú" típusba tartozik (NyIK.XXVII/2 : 118). A típust és motívumait már MUNKÁCSI is kimutatta: figyelmeztetés (VNGy.0575), az ellenség fejbőrének lenyúzása és fára akasztása (i. m. 0464 és 0663), az ellenfél nejének elhurcolása (i. m. 0669).

Kisebb megjegyzések; 1. A *sāt* lehet ‚hét' és ‚száz' jelentésű egyaránt. — 2. Betoldás, nem tudom pontosan értelmezni. — 3. A *mōl* jelentése: ‚egykor, minap, régen'. — 4. Az *aryəŋ-kos* jelentése a szójegyzékek szerint: ‚bár nagyon'. — 5. Az *ōs ta alawe* ‚ím meg is ölik' (pass.) — sorközi betoldás. Talán a közlő utólagos magyarázata: a nagybácsi felesége azért figyelmezteti a fiút az ellenség érkezésére, mert azok éppen a fiú elpusztításáért jönnek. — 6. Az *ōjka* ‚öreg, bácsi' jelentésű szó többször *ōka* alakban van leírva. — 7. *śōχli* ‚geschickte Bewegungen machen' (WT 305), de itt a *śoχIŋ* szó valószínűleg nem ezzel függ össze, hanem ugyanaz lehet, mint amit KANNISTO hasonló szövegösszefüggésben adatol (a beszélő a támadó kutyákra szól rá így): *tàβ man tà janiJt śóχləŋ*? ‚Was ist da so besonders los?' (MSFOu. 101 : 7). — 8. Az „égbe növő" (fa) párhuzamos jelzője a „gyökere az alvilágba érő" szokott lenni, de itt hiányzik. — 9. A *-riś* képzős sajnálkozó-meg-

vető mód az összedúlt térre vonatkozik; vagy a harc közben taposták össze, vagy a nagybácsi forgatta fel az ellenséget keresve. — 10. *ta-pāln* ‚túloldalára' (lat.) lenne várható, vagy a *sāt ōtər* ‚hét hős' van kihagyva?

Béla Kálmán

ČERNETZOV'S VOGUL TEXTS

(Abstract)

The Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences prepares V. N. Černetzov's (1905—1970) rather extensive legacy of folklore for publication in Budapest. The author outlines problems of linguistic transliteration and as an example he publishes three texts from the material collected from a single informant near the estuary of the river Sigva in 1935—1936. The two first texts are so-called animal songs of the bear festival, and the third one is a laconic prose version of an heroic epic song.

ISMERTETÉSEK

Бромлей, Ю. В.: Очерки теория этноса. Москва, 1983. 412 l.

Veres Péter

A szovjet néprajztudomány a 60-as évek eleje óta erőteljesen foglalkozik az etnikum történeti és recens vizsgálata mellett az etnikai közösség elméleti kutatásával. Ennek eredményeképpen a Szovjetunióban az etnikum problematikájával foglalkozó publikációk egész sora jelent meg. Az eddigi munkák közül különösképpen kiemelkedik egységes szintézisre való törekvése miatt J. V. BROMLEYnek, a Szovjet Tudományos Akadémia főtitkárának, a moszkvai Néprajzi Intézet igazgatójának a közelmúltban megjelent *Az etnikum elmélete* c. monográfiája, amely az eddigi legteljesebb marxista igényű modern összefoglalása ennek a bonyolult kérdés-komplexumnak.

A szerző ebben a témakörben három könyvet írt, amelyeket lefordítottak jelentősebb európai nyelvekre is. *Etnosz és néprajz* című munkája 1975-ben jelent meg magyarul. J. V. BROMLEY szerint az emberiség etnikai osztályozásának legfontosabb alapegysége az etnikum (orosz szóhasználatban: *etnosz*). Az etnikum dinamikus, nyílt rendszer, az emberek történelmileg kialakult közösségeinek sajátos formája. Olyan csoport, amely meghatározott, viszonylag állandó, közös kulturális jegyekkel rendelkezik, ebből következőleg pszichológiai sajátosságok jellemzik, tagjaiban tudatosul egysége és más népektől való elhatárolódása. Az etnikum állandó kulturális rendszerébe beletartozik a nyelv, az értók és magatartásrendszer is. A szerző etnikus jegyeknek az adott népre jellemző kulturális sajátosságokat nevezi, amelyek az esetek többségében viszonylagosak. A nyelv és a kulturális specifikumok mellett az etnikum legfontosabb jellemzője az etnikai tudat, amely a közös történelmi múlt, a többé-kevésbé fiktív eredetközösség elképzelése, valamint a „mi"— „ők" dichotomikus oppozíció alapján jön létre, és az etnikai közösség egységét kifejező etnonim teszi nyilvánvalóvá. Az etnikus identitástudat az etnikum legfontosabb ismérve, mivel az adott nép földrajzi, gazdasági és politikai egységének megszűnését is túlélheti, sőt kivételes esetben akár a nyelv megszűnését is.

A marxizmus—leninizmus metodológiai bázisát egyértelműen gazdagítja J. V. BROMLEY akadémikus egy sor újszerű módszertani megállapítása, amelyet elsősorban a néprajzi anyag elemzése alapján vont le, folytatva a marxizmus klasszikusainak etnológiai érdeklődését. Véleménye szerint, az etnikum funkcionálásához nem feltétlenül szükséges a politikai értelemben vett közös gazdasági élet vagy területi egység, hiszen létezik több részre szakított vagy teljesen szétszórtan élő nép. Az etnikum azonban tiszta formában sohasem létezik, mindig meghatározott természeti és szociális környezetben van jelen. Az etnikum létrejöttének, vagyis az etnogenezisnek, a társadalmi és természeti szféra a legfontosabb feltétele, a későbbi etnikatörténet során ezek másodlagos tényezőkké válhatnak, akár csak a külön nyelv vagy az etnikus terület egysége. Az etnikus, illetve a társadalmi folyamatok jellege eltérő, csak részben fedik egymást, csupán közvetett viszonyban állnak. Főleg azért, mivel az etnikum mindenekelőtt tudatosult nyelvi és kulturális egység, amely meghatározott hagyományos, megkülönböztető (etnikus) jegyekkel rendelkezik. Ennek következtében viszonylag önálló rendszert alkot, amely érthető módon — a mozgékonyabb szociális-gazdasági adottságokhoz képest — sokkal lassabban változik. Következésképpen, az etnikum rendkívül hosszú időn keresztül, akár több társadalmi-gazdasági alakulat folyamán is fönnmaradhat, megőrizve sajátosságát, stabilitását és kontinuitását.

Ez utóbbiban fontos szerepet játszik az etnikum endogámiája, amely BROMLEY szerint az etnikus csoport stabilizátora, sajátos védőmechanizmusa, amely a családon keresztül lehetővé teszi a népesség újratermelése mellett, az etnokulturális információk nemzedékek közötti átadását is. Az etnikumokra jellemző az inetnikus házassági kapcsolatok preferenciája, amely a soknemzetiségű államokban is — az esetek többségében — 85—90% körül mozog.

A szerző szerint az etnikum fogalma körüli nézeteltérések oka a fogalom kettős, mégpedig tulajdonképpen etnikai-kulturális, illetve szociológiai értelemben vett következetlen használata. Az utóbbi esetben nemzetiséget, nemzetet értve rajta. A félreértések kiküszöbölésére BROMLEY akadémikus bevezette az etnoszociális szervezet fogalmát, amely az etnikum és a makro-szintű társadalmi (gazdasági és politikai) szervezet kölcsönösen egymásba fonódó, különleges szintetikus képződménye. Az etnoszociális szervezetet egyrészt az etnikus, kulturális, másrészt társadalmi-gazdasági tényezők adják.

Korunkban a legtipikusabb etnoszociális szervezet a nemzet. A nemzetre jellemző, hogy benne fokozatosan eltűnik az etnikai öntudat hierarchizált, többlépcsős volta, amely a feudalizmus etnikumainak volt sajátossága. Az etnikai tudat legmagasabb fokú homogenitása csak a nemzetre jellemző. A szovjet kutatók többsége a nemzetet meghatározott társadalmi-gazdasági formáció, a fejlődő kapitalizmus, valamint a szocializmus termékének tartják. A gazdasági közösség nem a nemzet, hanem az állam jellemzője. A gazdasági közösség a nemzettel csak közvetett kapcsolatban áll, amelyet az állam létesít.

Köztudott, kedvező esetben a soknemzetiségű államban egyazon egységes gazdasági alapon több önálló nemzet állhat fönn egymás mellett anélkül, hogy az adott népek saját etnoszociális szervezete — politikai autonómiája — megszűnnék. Ilyen több egyenjogú nemzetből és nemzetiségből álló politikai egység pl. a Szovjetunió, illetve a szovjet „nép", amely azonban nem etnikai értelemben alkot közösséget, hanem önálló nemzetek és népek egyenjogú politikai szövetségén alapul, amely minden etnikumnak, nemzeti kisebbségnek létszámától függetlenül, nemcsak alkotmányjogilag, hanem gyakorlatilag is biztosítja a politikai autonómiát, a kulturális élet fejlesztésének anyagi lehetőségét, beleértve a saját anyanyelvű rádió- és tv-adások rendszeresítését, a nemzetiségi sajtó és könyvkiadás, színházi élet kiemelt támogatását. A Szovjetunió nemzetiségi politikája a néprajzkutatók által kidolgozott tudományos alapokon áll, és példát szolgáltathat más országok nemzetiségi politikája számára, függetlenül azok társadalmi-gazdasági berendezkedésétől.

J. V. BROMLEY felhívja a figyelmet a nemzet, illetve az etnikumok kulturális sajátosságaiból következő pszichológiai jellemzők kutatásának szükségességére. Rámutat arra, hogy az etnikus identitás korunkban főleg a szellemi kultúrában, ennek is mindenekelőtt a pszichológiai szférájában érvényesül a legerősebben, az értékrendszerben és az ezzel összefüggő viselkedési módokban. Az interetnikus személyi kapcsolatban a kulturális szint és az etnikai attitűd nagyjából azonos szerepet játszik, de ezek egymással nem állnak egyértelműen korrelációs kapcsolatban. Minden etnikum magát pozitívan értékeli, ami azonban minden etnocentrikus jelleg ellenére, nem jelenti a viselkedésmódban való nacionalista megnyilvánulást.

Honko, Lauri — Laaksonen, Pekka (eds): Trends in Nordic Tradition Research. Studia Fennica, 27. Finnish Literature Society. Helsinki, 1983. 260 l. 18 fénykép

Niedermüller Péter

Az európai néprajztudománynak van néhány, periodikus rendszerességgel visszatérő nagy eseménye, összejövetele; olyan esemény, amely valamilyen módon diszciplínánk egészére hatással van. Ezen események egyike a skandináv országok néprajzi konferenciája *(Nordic Congress of Ethnology and Folkloristics)*, amely 1920 óta kerül megrendezésre, az 1960-as évek elejétől három évente. Az északi országoknak ez a néprajzi fóruma több ok miatt is rendkívüli érdeklődésünkre tarthat számot (gondoljunk csak a svéd etnológiai vagy a finn folklorisztikai kutatások kimagasló színvonalára, a gondosan ápolt kutatási hagyományokra, a nálunk kevéssé ismert dán, norvég vagy éppen izlandi kutatók rendkívül érdekes terepmunkáira, újszerű kezdeményezéseire, általában a skandináv kutatók elméleti felkészültségére — hogy csak néhány szempontra utaljak). A konferenciák általában egyetlen központi téma köré szerveződnek, azaz a különböző országokból érkező kutatók egy, rendszerint szélesebb összefüggésekben is vizsgálható problémát járnak körül. A legutóbbi, 1981-ben megtartott 22. konferencia a skandináv országokban zajló „hagyomány-kutatás" különböző iskoláit, ezek kritikai értelmezését célozta, azaz lényegét tekintve tudománytörténeti jellegű volt *(Nordic Tradition Research — Schools and Lines of Thought)*; a Studia Fennica-nak jelen száma e konferencia anyagának egy részét, az itt elhangzott plenáris, illetve a szélesebb érdeklődésre számot tartó előadásokat tartalmazza.

A kötet — az előbb említett tudománytörténeti célkitűzéseknek megfelelően — tematikus csoportosításban közli a népi kultúra különböző területeinek kutatási eredményeit, helyzetét bemutató tanulmányokat, illetve az ezekhez kapcsolódó korreferátumokat. Így olvashatjuk Nils STORÅ tanulmányát az anyagi kultúra, Veikko ANTTILA írását a társadalomszervezet, Ulla BRÜCK dolgozatát a szokások, rítusok, Magne VELURE tanulmányát a hiedelmek, Bengt HOLBEK dolgozatát a narratívok és Reimund KVIDELAND áttekintését a népdalok kutatásáról. A tematikus tanulmányok színvonala, szemléletmódja természetesen eltérő, egyes dolgozatok igen alaposan és elmélyülten végezték el feladatukat (pl. STORÅ vagy HOLBEK írása), míg mások (pl. ANTTILA vagy KVIDELAND) csupán néhány, de annál fontosabb összefüggés felvillantására vállalkoztak. Az írásoknak közös sajátossága, hogy bár figyelemmel vannak a kutatási hagyományokra, a klasszikus vizsgálati eredményekre és módszerekre, mégis inkább azokat a tudománytörténeti pontokat, mozzanatokat, azokat a gyakran csak bizonyos időbeli távolságból felismerhető módosulásokat igyekeznek megragadni, amelyeknek eredményeképpen a hetvenes évek második felétől egyre inkább megváltozott a skandináv (de nyugodtan tegyük hozzá, az európai) néprajztudomány elméleti-metodológiai eszköztára, háttere. E szempontból azonban a skandináv néprajztudománynak van egy nagyon határozott és tiszteletreméltó sajátossága. Az említett és a „hagyomány-kutatás" különböző területein kimutatható elméleti-metodológiai változások és váltások sosem jelentenek valami radikális szakítást a korábbi kutatások hagyományaival, hanem éppen a már kipróbált és ismert metodikák állandó finomítása, a más nemzeti néprajztudományokból vagy más társadalomtudományi diszciplínákból származó „újítások" kritikai értelmezése és felhasználása s e különböző jellegű és eredetű szempontok állandó — a terepmunka gyakorlatán vagy az archívumokban rejlő korábbi gyűjtések elemzésén keresztül történő — konfrontálása az, ami a skandináv kutatásoknak sajátos „ízt" biztosít az európai néprajztudományon belül.

A kötetet bevezető tanulmányában *(Research Traditions in Tradition Research)* Lauri HONKO is ezekre, a néprajzi kutatás „közös északi sajátosságaira" fekteti a fő hangsúlyt. HONKO rendkívül gondolatébresztő írásában azonban néhány olyan szempontra is felhívja a figyelmet, amelyek túlmutatnak Észak-Európa határain. Ezek közül csupán kettőre hadd hívjam fel itt a figyelmet. Az első a társadalomtudományok metodikáját érinti, és egy igen lényeges változásra utal. Egyre nyilvánvalóbb, hogy megfordult az a folyamat, amely a szociológiai, néprajzi, folklorisztikai, antropológiai, pszichológiai stb. kutatásokban — részben a pozitivizmus és annak különböző irányzatai hatására — az ún. „kemény adatokat" részesítette előnyben. Ma már mind erőteljesebbé válik az olyan jellegű „lágy adatok" iránti igény, amelyek mindig is alapját, empirikus bázisát jelentették a néprajzi és antropológiai kutatásoknak. Ugyanakkor azonban az utóbbi néhány évben a társadalomtudományok — így a néprajz, a folklorisztika és az antropológia is — a „lágy adatok új forrásait" és az adatok „megszerzésének" új módjait fedezték fel. Éppen ezért egyre inkább elkerülhetetlen feladatnak tűnik kidolgozni a néprajzi-folklorisztikai adatgyűjtésnek, a terepmunkának egy olyan metodikáját, amely tudatosan vet számot adatai „lágyságával", és ennek megfelelően dolgozza ki elméleti premisszáit, hátterét, határozza meg a vizsgálatok érvényességi körét, céljait. Ez az út, amely a „kemény" adatoktól a „lágy" adatokhoz vezet(ett) jelenti tkp. a lényegét az előbbiekben említett elméleti-metodológiai változásoknak. HONKO másik nagyon lényeges megállapítása a tudománytörténet-írásra vonatkozik. Egy tudomány története ugyanis nyilvánvalóan nem egyenlő a különböző iskolák, illetve az azok hatására született munkák összességével. A tudományos kutatás, értelmezés — függetlenül a tárgytól és a módszertől — a világ szemléletének egy lehetséges és meghatározott módja. Ennek megfelelően a néprajz és a folklorisztika tudománytörténeti értékelésekor is meg kell keresni azokat a pontokat, amelyek ennek az általános jellegű és érvényű „tudományos világképnek" *(scientific world-view)* a sajátos megnyilvánulásai. Ezek az egyes tudományágak belső gondolati struktúrái, szerkezetei, a tárgyhoz való viszonyulás visszatükröződései s mindezen tényezők változásai biztosítják valamilyen módon a kutatások folytonosságát és folyamatosságát. HONKOnak ezekre az általános jellegű, elméleti fejtegetéseire mintegy visszautal a kötet VIII. fejezete, ahol Anniki KAIVOLA-BREGENHØJ az eddigi konferenciák folklorisztikai teljesítményét értékeli *(The Profile of Folkloristics at Past Congresses)*, Outi LEHTIPURO pedig (a tőle most már megszokott) nagyvonalúsággal, anyagismerettel és pontossággal tekinti át a skandináv folklorisztikában fellelhető irányzatokat *(Trends in Nordic Folkloristics)*. Ő is felveti a kérdést, létezik-e „északi iskola" az európai folklorisztikában? Válasza megfogalmazása közben elemzi a klasszikus hagyományokat, ezek kritikáját, a városi folklór iránti érdeklődés fellángolását, a folklorisztikai terepmunka sajátosságait, a műfaj-központú megközelítéseket, etnológia és folklorisztika kapcsolatát. S noha LEHTI-

PURO szerényen és kritikusan fogalmaz, mi nyugodtan leszögezhetjük, hogy a folklorisztikában igenis létezik egy „északi iskola", amelynek legfőbb megkülönböztető jegyei a rendkívüli anyagismeret (köszönet a kitűnő archívumoknak és az állandó terepmunkának), a nagyfokú elméleti felkészültség és (főleg a fiatalabb generáció körében) az éles kritikai szellem; mindennek eredménye pedig alapos, kidolgozott és megbízható tanulmányok egész sora, amelyek ma az európai folklorisztika legfőbb értékei közé tartoznak.

A kötetet egy a konferencián lezajló vita *(On the Analytical Value of the Concept of Tradition)* anyagának közlése zárja, amely önmagában is számos további elméleti és gyakorlati kutatás ösztönzője, és egy másik ismertetés tárgya lehetne. E kötet minden értékét persze egy rövid ismertetésben még csak felsorolni sem lehet, de nem is szükséges; sokkal lényegesebb lenne e kötet használata, a benne levő gondolatok továbbvitele, a hazai néprajzi kutatásokban való alkalmazása.

Dorson, Richard M. (ed.): Handbook of American Folklore. Indiana University Press. Bloomington, 1983. 584 l., 35 kép.

Niedermüller Péter

Richard DORSON, az amerikai folklorisztika egyik legjelentősebb egyénisége életének utolsó éveiben még egy fontos, az amerikai folklorisztika történetében sok szempontból rendhagyó és úttörő vállalkozásba kezdett. Noha DORSON professzor 1981 őszén elhunyt, a munka mégis befejeződött, s 1983-ban megjelent a *Handbook of American Folklore*. A szép kiállítású kötetnek már a terjedelmi keretei is imponálóak, közel 600 oldalon 60 szerző — akik között egyaránt megtalálni az amerikai folklorisztika vezető egyéniségeit, mint pl. Alan DUNDES-t, Roger ABRAHAMS-t, Richard BAUMAN-t, illetve az Európában talán még kevésbé ismert fiatalabb kutatókat, mint pl. Barbara KIRSCHENBLATT-GIMBLETT-et, John MCDOWELL-t, José E. LIMON-t — foglalja össze az amerikai folklórral kapcsolatos kutatási eredményeket. Az európai folklorisztika kutatási hagyományaihoz szokott olvasó már a tartalomjegyzék átfutásakor meghökkenhet (amely érzés a későbbiekben sem fog csökkenni), mivel a kötet csak igen kevéssé követi az Európában oly megszokott mintákat (pl. szinte egyetlen szót sem ejt a klasszikus, hagyományos műfajokról, egyáltalán nem tartalmaz lexikális adatokat, s a tudománytörténetet is csak „távirati stílusban" tárgyalja stb.).

Maga a kötet DORSON rövid előszavát és W. EDSON RICHMOND némileg terjedelmesebb — de az amerikai folklorisztika tudománytörténetéhez képest meglehetősen rövid bevezetőjét követően négy nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. Az első és egyben legterjedelmesebb rész a *Topics of Research* címet viseli, s több alfejezeten belül kísérli meg körülhatárolni az amerikai folklórt, az emberi életnek azokat a területeit, ahol (az amerikai) folklórjelenségek kialakulnak, előfordulnak.

Tanulmánygyűjtemények esetében gyakran előfordul, hogy a kötet elsősorban a szerkesztőnek az adott tárgyról vallott felfogását tükrözi. Nincs ez másként jelen esetben sem. DORSON közismerten nem volt teoretikus beállítottságú tudós; pontosabban fogalmazva: folklorisztikai munkásságát nem az elvont gondolkodás jellemezte. Ahogy ugyanebben a kötetben (324. l.) maga írja, a folklór modelljét inkább az amerikai történelmi tapasztalatok, semmint bármilyen *a priori* feltételezés alapján alakította ki. Nyilván ez a szemlélet határozta meg a kötet tematikáját, beosztását, s ennek következtében az egész kötet inkább leíró, deskriptív, semmint teoretikus jellegű. DORSON — e munkán belül is többször hangoztatott — meggyőződése, hogy a folklór a történelem, a nagy történelmi korszakok és események derivátuma, azaz az *amerikai* történelem szükségszerűen hozta létre az *amerikai* folklórt. Az első alfejezet *(American Experiences)* éppen ezeket a folklórt meghatározó történelmi eseményeket s azok folklorisztikai aspektusait tekinti át; szól a kolonizációs periódusról és a Nyugat felé való vándorlás folklórjáról, az indián folklórról, az afro-amerikai folklórról (és külön a népzenéről), valamint az európai bevándorlók és bevándorlás folklórjáról.

A résztanulmányokból kibontakozó kép folklór és történelem összefüggésének kétféle értelmezési lehetőségére utal. Egyrészt hangsúlyozzák, hogy a nagy történelmi korszakok a folklór történetén belül is határokat húznak, amely periodizációnak a folklór tematikai változásai, módosulásai jelentik a legszembetűnőbb jelét. Másrészt — az előbb mondottakkal összefüggésben — a különböző folklórjelenségek rendszerint egy-egy történeti eseményhez, alakhoz, hőshöz stb. kapcsolódnak (akár közvetve, akár közvetlenül), s így a folklór egyben a történelmi emlékezet sajátos formája is. Ez a megközelítés nyil-

vánaló relevanciával bír, bár abszolút értékűnek aligha tekinthető. Úgy tűnik, hogy erősen leszűkíti a folklór kiterjedését (amit azonban a kötet tematikai összeállítása és gazdagsága nem igazol); leegyszerűsíti folklór és történelem összefüggéseit (mivel elfeledkezni látszik arról, hogy a folklór mélyebb történelmi mozgások és társadalmi folyamatok objektivációja is); s csak igen áttételesen utal a folklórt teremtő-hordozó társadalmi osztályok, rétegek problémájára stb. Természetesen DORSON is pontosan érezte-észlelte ezeket a nehézségeket, s éppen ezért történelem és folklór összefüggéseit csupán a folklór nemzeti modelljén, nemzeti keretein belül értelmezte, s határozottan elválasztotta a folklór univerzális modelljétől, azaz csak korlátozott mértékben általánosított.

A következő alfejezet az amerikai társadalom vagy köztudat „kulturális mítoszaival", illetve azok közül néhánnyal foglalkozik *(American Cultural Myths)*. Számomra ez a kötet legkevésbé sikerült része, hiszen a már joggal ismertnek tekinthető, az amerikai kultúrával foglalkozó szociológiai és antropológiai írások után szinte semmi újat, és főleg semmi „folklorisztikait" nem tudnak mondani tárgyukról a szerzők. Csupán a már ismert sztereotípiák — az amerikai társadalom morális ártatlanságáról, sötét vadságáról és végtelen lehetőségeiről stb. — bukkannak fel újra, a kézenfekvő megállapítások ezeknek a „mítoszoknak" a nagy mértékben leegyszerűsített bináris szerkezetéről szólnak.

A kötet első részén belül a legkiterjedtebb alfejezet a folklórnak az amerikai (társadalmi-kulturális-ideológiai stb.) környezetben meglevő mai előfordulásait, megnyilvánulási formáit veszi sorra *(American Setting)*. Ez az alfejezet rendkívül színes és sokrétű — főleg tematikai — áttekintést ad a mai amerikai folklórról. Olvashatunk itt a családi hagyományokról, a diákok, a hivatalok folklórjáról, a foglalkozásokhoz kapcsolódó „tudásról", a városi és a regionális hagyományokról, az egyházi és a vallási élethez kapcsolódó folklórról és olyan speciális jelenségekről is, mint pl. a Karib-szigetek vagy Polinézia és Mikronézia folklórjának „amerikanizálódásáról".

E fejezet áttekintése rendkívül sok tanulsággal jár. Először is meglehetősen pontos képet ad a mai amerikai folklorisztika érdeklődéséről, arról, hogy mit tekintenek ma folklórnak az Egyesült Államokban. Másodszor nyomatékosan felhívja a figyelmet arra a megközelítésmódra, amely nem az európai folklorisztikában megszokott tematikus egységek (műfajok vagy szokások, rítusok stb.) felől közelít a folklórhoz, hanem annak társadalmi keretei felől. Harmadszor, egyértelművé válik, hogy a kötet az amerikai folklorisztika *egyik* irányzatának szemszögéből tekinti át a folklórt, azaz nem reprezentálja az amerikai folklorisztikát teljes egészében. S ha most ide kapcsoljuk a következő két alfejezetet is, amelyek a szórakozás, a szabadidő folklórjával *(American Entertainments)*, illetve egyes folklórformákkal és az előadókkal/előadással *(American Forms and Performers)* foglalkoznak, átfogóbb képet tudunk rajzolni ennek az irányzatnak az egészéről.

Talán onnan kellene kiindulni, hogy az egész kötetben sehol sem találni egyetlen közvetlen, definíciószerű meghatározást sem a folklór fogalmáról. Ennek a ténynek nyilván voltak gyakorlati okai is, hiszen nehéz olyan meghatározást találni, amely minden szerző számára elfogadható lett volna, és az összes itt felvetett témát „lefedte" volna. Ugyanakkor azonban azt is tudni kell, hogy a mai amerikai folklorisztika nem sokat „bajlódik" a folklór fogalmának teoretikus körülhatárolásával. Ehelyett a lehető legszélesebb érdeklődéssel fordul az emberek mindennapi élete felé, s annak legkülönbözőbb megnyilvánulásait folklórként értelmezi. Csupán néhány arra vonatkozó példát említek, mit is tekintenek folklórnak az egyes szerzők: a diákok között keringő történeteket professzoraikról; a hivatalokban, irodákban levő nem-hivatalos feliratokat; a foglalkozáshoz kapcsolódó (nem szakmai jellegű) tudást *(lore)* és narratívokat (pl. balesetekről, egykori munkakörülményekről stb.); a templomban való viselkedést és ritualizált magatartást; a városi vagy mai, modern legendákat; a szabadidő eltöltésének valamely csoportra jellemző módjait (pl. amikor motoros fiatalok valamelyik bevásárlóközpont előtti téren rendszeresen együtt töltik a szombat délutánt stb.); a helyi balladákat; a különböző fesztiválokat, népünnepélyeket stb.

Kérdés, hogy mi köti össze ezeket a jelenségeket, van-e valami közös sajátosságuk, ami alapján folklórnak nevezhetők? W. EDSON RICHMOND szerint egyetlen ilyen közös, meghatározó szempont létezik, ez pedig ezeknek a jelenségeknek az ismétlődése és variabilitása — és ebben a megállapításban kétségtelenül van némi igazság. Magam úgy fogalmaznék, hogy a mai amerikai folklorisztikában (pontosabban a *Handbook* által reprezentált megközelítési módban) folklórnak tekintik egyrészt a közösségi események majd minden típusát; illetve az emberi kommunikációnak mindazokat az ismétlődő formáit, amelyek elsődleges vagy másodlagos csoportok keretein belül — kívülről nem szabályozottan — az adott csoport vagy közösség mindennapi életével kapcsolatban (ez a mindennapi élet a folklór tárgya) zajlanak le, s narratívok, ritualizált viselkedési formák, rítusok stb. formájában, egyféle közös tudásként léteznek.

Látható tehát, hogy a cezúrák egészen máshol húzódnak, mint azt Európában vagy éppen Magyarországon megszoktuk. Ezek a sajátosságok az amerikai történeti fejlődésben lelik magyarázatukat, azaz a kirajzolódó kép — DORSON már említett kifejezését használva — a folklór „nemzeti modelljét" rajzolja elénk. Persze a folklórnak ezzel az igen széles és teoretikus szempontból elég lazán kezelt fogalmával kapcsolatban számos ellenvetés említhető (s ezeket az Egyesült Államokban nem is hallgatják el). A leglényegesebb ellenvetés arra hivatkozhat, hogy a folklórnak ezen az értelmezésén belül a mindennapi élet *minőségileg* különböző elemei keverednek össze, hiszen a formai hasonlóságok mellett alapvető tartalmi különbségek léteznek, pl. az előbb említett motoros fiatalok együttlétei, egy néger gyülekezet gospel-összejövetele vagy éppen a családi történetek mesélése között. Arról nem is szólva, hogy más társadalomtudományi kutatások, így pl. a tömegkultúra vagy a populáris kultúra kutatása szinte egyáltalán nem vesz tudomást ezeknek a jelenségeknek a folkloristikai interpretációjáról, s annak illetékességét nem is (mindig) ismeri el. E vita során aztán felvetődik a folklór és a szubkultúra fogalmának „egymást átfedése", ezeknek a jelenségeknek az egyéni és a csoportidentitás alakításában játszott szerepe, és máris a mai vagy modern folklórral kapcsolatos teoretikus problémák kellős közepében találjuk magunkat, amelyekre persze itt még csak utalni sem tudunk.

A kötet második nagy része a kutatási metodikákkal foglalkozik *(Interpretation of Research)* és — igen tömör, esetenként rövid formában — ismerteti a folklór etnográfiai, történeti, szociológiai és ideológiai értelmezésének lehetséges módjait. Ez az a pont, ahol a maximalitás vádja nélkül számon lehet kérni egy egész sor olyan információt, amelyek nélkül az amerikai folkloristikáról szóló ismereteink nemcsak hiányosak, hanem egyszerűen tévesek. Természetesen megítélés kérdése ki mit, milyen irányzatot tart fontosnak, említésre méltónak; a tudománytörténeti tények azonban nem kerülhetők meg, s így alig magyarázható, hogy az amerikai folkloristika több, rendkívül jelentős irányzata mégcsak említésre sem került. Egyetlen értékelő szót sem találni a folklór pszichoanalitikus megközelítéséről, aminek pedig az Egyesült Államokban jelentős hagyományai vannak. Nem kerül bemutatásra az amerikai folkloristikában különösen a hetvenes években igen magas szintre fejlesztett műfajelmélet és -interpretáció. Elmaradt annak a performancia-központú folklórelméletnek az ismertetése is, amely pedig már több önálló kötetben jelentkezett, s amely ma az egyik leghatásosabb folklór értelmezési mód az Egyesült Államokban. És végül híre sincs annak a radikális, erősen marxista ihletettségű folkloristikának, amely az utóbbi években nyert polgárjogot (bár tény, hogy ez az irányzat a kötet összeállításakor még csak a legfiatalabb kutatónemzedék „avantgarde" vállalkozásának látszott, ma már azonban a JAF hasábjaira is „felküzdötte" magát). DORSON megítélése szerint ugyanis ezek az említett megközelítési módok elsősorban a folklór általános modelljének szintjén bírnak érvényességgel; a folklór nemzeti modelljéhez nincs közük (vö. 326. l.). Mindennek tudatában is azt kell mondanom, hogy ennek az alfejezetnek a legfőbb „érdeme" éppen annak tudatosítása, mennyire sokirányú az amerikai folkloristika, és menynyire hiányzik ennek a sokirányúságnak legalább az ismertetése.

A kötetet záró harmadik *(Methods of Research)* és negyedik *(Presentation of Research)* rész a folkloristikai kutatások „technikai" vonatkozásait tárgyalja. Az egyes írások részletesen foglalkoznak az adatrögzítés legújabb technikai lehetőségeivel (film, video) és a régebbi eljárások (magnetofonfelvétel, fényképezés) modernizálásával. Számunkra ezek a tanulmányok inkább csak kuriozitások, viszont annál érdekesebbek azok az áttekintések, amelyek az amerikai folklór bibliográfiákkal, múzeumokkal, archívumokkal, adattárolással foglalkoznak. Egyrészt számos fontos gyakorlati tudnivalót tartalmaznak (pl. az egyes nagy archívumokban milyen jellegű anyagot tárolnak stb.); másrészt kirajzolódik ezeknek a valóban naprakészen működő intézményeknek a rendje, az anyag beosztásának a szempontjai, az adattárolásnak a valóban modern lehetőségei. Végül különösen fontosnak tartom azt az írást, amely a folkloristikai terepmunka metodikájával foglalkozik. Sokan és sokat írtak már a folklórjelenségeknek a saját kontextusukban való gyűjtésének fontosságáról. Itt most Richard BAUMAN szinte tankönyvbe illően veszi sorba azokat a szempontokat, amelyek a modern terepmunka gyakorlatában elengedhetetlenek.

Összegzésként nehéz bármit is mondani a *Handbook*ról. Legfőbb érdeme és célja a tájékoztatás; kétségtelenül a nemzetközi folkloristikai kutatások alapvető fontosságú, nélkülözhetetlen kézikönyve. Ugyanakkor egy nagy formátumú tudós, tudományszervező és tanítványainak, barátainak, a vele s nézeteivel szimpatizáló más kutatóknak hosszú időre érvényes, a nemzetközi kutatást is stimuláló pillanatfelvétele az amerikai folklórról és folkloristikáról.

Bock, Philip K.: Continuities in Psychological Anthropology. A Historical Introduction. W. H. Freeman and Company. San Francisco, 1980. XII. 288 l.

Voigt Vilmos

A szerző New Mexico egyetemén (Albuquerque) az antropológia professzora. Egyetemi előadásaiból állította össze a kötetet, amely többféle célt tűz ki maga elé: megismertetni a pszichológiai antropológia alapfogalmaival, legfőbb képviselőivel, utalni a kultúrák sokféleségére és mentális típusaira. A megszokott keret (technikai bevezető, irodalomjegyzék, tárgy- és névmutató a kötet végén) tizenkét fejezetet ölel át (pontosabban egy előfutamot és egy zárlatot, köztük tíz, alfejezetekre tagolt egységet). Az egyes fejezetek előtt a *The New Review of Books* hasábjairól átvett szellemes tollrajzok: William James, Sigmund Freud, Charles Darwin, Erik Erikson, Bruno Bettelheim, Karl Marx, Bronislaw Malinowski, Claude Lévi-Strauss, sőt Adolf Hitler. Ez is mutatja, milyen tágan értelmezi a szerző a pszichológiát és néprajzot. „Minden antropológia pszichológiai jellegű" — indul a kötet, és „minden pszichológia kulturális jellegű" megállapítással ér véget. Igazán sok minden szóba kerül, a tesztek, az észlelés, a pszichoanalízis, a nemzeti jelleg, a kultúrastílus, a személyiségstruktúrák, a kultúraközi összehasonlítás, statisztikai módszer, homoszexualitás, identitás, a szimbolikus sebek, mítoszmagyarázat, társadalmi struktúra, etológia és etnometodológia, intelligencia és kognitív rendszerek általában. Frappáns példák, tömör jellemzés, nagy olvasottság és világos látásmód teszik igen hasznossá a kötetet. Bock nem merev tanítványa valamelyik iskolának, szinte mindegyikükből a pozitívumot emeli ki. Az 59. lapon közölt áttekintése szerint a következő irányzatokat tartotta a legfontosabbaknak: pszichoanalitikus antropológia (orthodox, mint Freud és köre — új-freudiánus, mint Fromm és mások), a kultúra és személyiség (konfiguracionalista, mint Benedict és mások — alap- és modális-személyiségkutató, mint Kardiner és mások — nemzeti jellem-kutató, mint Kluckhohn és mások — kultúraközi, mint Spiro és mások), társadalomszerkezet és személyiség (materalista, mint Marx és mások — pozicionalista, mint Weber és mások — interakcionalista, mint G. H. Mead és mások), kognitív antropológia (primitív tudat, mint Tylor és követőinél — fejlődéslélektan, mint Piaget és mások — etnoszemantikus, mint Conklin és mások). Mindegyikről mond érdemlegeset, ezért könyvének alcíme indokolt.

Természetesen e kötet nem esettanulmányok kimerítő leírása, nem is egy új fogalmi rendszer kidolgozása. Használhatóbb ennél: áttekintés és bevezetés.

Suojanen, Päivikki: Kulttuurin tutkimuksen empiiriset menetelmät. (A kultúrakutatás empirikus eljárásai). Tampereen Yliopiston Kansanperinteen Laitos. Moniste/Report 4. 1982. 241 l.

Voigt Vilmos

1974-ben indult meg a tamperei egyetem néprajzi intézetében munkakiadványok megjelentetése. Az intézmény vezetőjének érdeklődése következtében az első három kiadvány a mai továbbélő népzenei hagyomány kérdéseivel foglalkozik. Az intézet új vezetősége más témaköröket is elővett. Az egyszerű technikával, ám kitűnően olvasható és elegánsan szép formában készült monográfia a folklorista Päivikki Suojanen asszony 1972 és 1979 között (egyébként nem Tamperében, hanem a turkui egyetem folklór-tanszékén) tartott módszertani szemináriumának anyagát közli. Jó és elméleti bibliográfia egészíti ki a kötetet, amely főként a mai finn vallásos kultúrakutatás eseményeiből veszi közvetlen tapasztalatait. Voltaképpen gyakorlati célú munka, a modern folklorisztikai kutatás során figyelembe vehető társadalomelméleti és kommunikációelméleti tényeket, elgondolásokat veszi sorba. A kérdezés és a terepmunka sok apróságát tárja fel, érthető módon mutatja be. Az egyik legjobb terepmunka-útbaigazítás, számunkra a hasonló társadalom és a nálunk szokatlan kutatási témák miatt egyaránt érdekes. A féllapnyi angol rezümé legfeljebb csak a téma vázolására elegendő.

Suojanen, Päivikki — Saressalo, Lassi (toim.): Kulttuurin kenttätutkimus. (Terepmunka a kultúrakutatásban) Tampereen Yliopiston Kansanperinteen Laitos. Tampere, 1982. 370 l.

Voigt Vilmos

Még a finn néprajzi irodalmat jól ismerők is meg szoktak feledkezni arról, hogy nemcsak Helsinkiben és Turkuban, hanem Tamperében (és Jyväskylä-ben) is működnek néprajzi intézetek. Ezek kiadványait is ritkábban láthatjuk. A tamperei egyetemi néprajzi (pontosabban népi-kultúra-kutató) intézet kiadványsorozata 1973-ban indult meg, ez a 9. szám, egyszersmind új kezdeményezés. Az intézet új vezetője, Matti SUOJANEN társadalom-nyelvész aki *Kukttuuri ja kieli — Culture and Language* címmel e kötettel voltaképpen új évkönyvsorozatot indíttatott. Ez az első kötet mintegy 20 írást közöl. A szerzők finnországi folkloristák, néprajzkutatók, szociológusok, inkább kultúra-antropológiai, mint hagyományos néprajzi kérdések iránt érdeklődnek.

A kötethez mintegy bevezető tanulmányt írt Päivikki SUOJANEN, amelyben a modern néprajzi kutatások módszertanát összegezi. Egyébként sokféle témakör említődik: a környezet, az életrajzok, a néprajzi kutatás etikája, kisebbségek, a falukutatás, a megfigyelés, a kérdezés, a levelezés útján beszerzett adatok, a „kemény" és a „lágy" szociológiai módszerek, a filmezés, archiválás, zenekutatás, társadalomnyelvészet, hagyománypszichológia, családkutatás. Elsősorban finn megfigyelésekre támaszkodnak, de a dán szerző a maguk archiválási elméletét ismerteti, szó esik afrikai témákról, a kutatásetika amerikai vitáiról. A kötet végén tárgymutató, a szerzők rövid (fényképes) életrajza található.

Egyszóval a néprajzi terepkutatás egyik igen fontos, sokoldalú tanulmánygyűjteményét kaptuk kézbe. Előzménye a nagy múltú és mostanára megújult finnországi néprajz, amely igazoltan állítja, hogy a kultúra egészét vizsgálja.

Gaunt, David: Memoir on History and Anthropology. The Swedish Research Councils Publishing House. Stockholm, 1982. 87 l.

Andorka Rudolf

Ez a tanulmány a svéd Bölcsésztudományi és Társadalomtudományi Kutatási Tanács megrendelésére készült. Célja a társadalomtudományok, közelebbről a történelemtudomány és a szociálantropológia együttműködésének ösztönzése azáltal, hogy az e két tudomány nézőpontjainak és módszereinek együttes felhasználásával végzett külföldi kutatásokat, műveket bemutatja.

A történettudomány — GAUNT meghatározása szerint — írásos dokumentumok alapján vizsgálja a történelmet, legtöbbször a kutató saját nemzetének történetét. Módszere az adott társadalom állapotának időbeli összehasonlítása.

A szociálantropológia megfigyelés és kötetlen szóbeli interjú segítségével vizsgálja egy mai társadalom egészét, minden megnyilvánulását. Módszere a különböző társadalmak összehasonlítása. Az etnológia, a svédországi szóhasználat szerint, a saját társadalmat vizsgálja részben szociálantropológiai, részben történeti módszerekkel.

Noha a kutatás tárgya nagyon hasonló, a szociálantropológia és a történettudomány útja a század első évtizedeiben élesen elvált egymástól. Például RADCLIFFE-BROWN azt állította, hogy a két tudomány teljesen eltérő módszerekkel vizsgálja a kultúra tényeit, ezért sok hátránya lenne annak, ha a két tudomány kutatásai összekeverednének.

A második világháború után kezdtek a közeledés jelei mutatkozni. Például Margaret MEAD a szociálantropológusok és történészek közötti együttműködésre hívott fel egy kisváros 1900 és 1914 közötti társadalmának vizsgálatában: az előbbiek az élő informáló személyeket, az utóbbiak az írott dokumentumokat használnák forrásként, az előbbiek a társadalom és a kultúra teljességének vizsgálatát biztosítanák, az utóbbiak az időbeli változások szempontját vinnék a kutatásba.

Az 1960-as években következett be az áttörés a két tudomány közötti összefogásban, és az 1970-es években teljesedett ez ki nagyhatású munkákban. GAUNT szerint ebben nagy szerepük volt a marxista történészeknek (HOBSBAWN, THOMPSON), akiknek figyelme a kulturális különbségekre tolódott át, és a marxista szociálantropológusoknak. Ennek előfeltétele volt azonban, hogy a leegyszerűsítő „homo economicus" fogalmat bírálják és kitágítsák.

A szociálantropológia és a történelemtudomány szempontjainak és módszereinek együttes alkalmazásával kutatott témák között megemlíthetjük a családtörténetet, a történeti demográfiai vizsgálatokat, a mentalitástörténetet, a művelődéstörténetet, a nők helyzetének történetét, a marginális csoportok és szabálytalan jelenségek vizsgálatát stb.

A tanulmány második része országonként áttekintést ad az ilyen irányú kutatásokról, és részletes bibliográfiát közöl. A sok részletesen ismertetett munka közül itt csak néhányat említek meg, ezeknek szerzői: Emmanuel Le Roy Ladurie (Montaillou falu története 1300 körül, a Romans-i farsangi zavargások története 1579—1580-ban), Georges Duby (a középkori házasság), Maurice Agulhon (a falusi politikai viszonyok), William Sewell (a munkásosztály anyagi és nyelvi szimbolizmusa a francia forradalmak idején), Eugene Hammel és Joel Halpern (a szerb zadruga), Eugene Genovese (az amerikai néger rabszolgák élete), Lutz Berkner (család és öröklés Ausztriában), Edward Thompson (az angol munkásosztály kialakulása), Jack Goody (az írásbeliség hatása a kultúrára és az absztrakt gondolkodás kialakulására), Eric Hobsbawn (a primitív lázadók, banditák), Peter Laslett (a család és háztartás története), Alan Macfarlane (az angol individualizmus kialakulása), David Sabean (a német parasztháború társadalmi gyökerei), Regina Schulte (prostitúció a polgári társadalomban), Arne Runeberg (boszorkányok, démonok és termékenység mágia Finnországban), Jonas Frykman és Orvar Löfgren (a svéd polgárság kultúrája).

Végül néhány javaslatot fogalmaz meg a szociálantropológia és történettudomány közötti együttműködés fokozására. Így a történész, szociálantropológus és etnológus egyetemi hallgatóknak meg kellene ismerniük tanulmányaik során mindegyik tudományágat. Továbbá kisebb létszámú konferenciákat kellene szervezni egyrészt új irányzatok, gondolatok, módszerek megismerésére, másrészt egy-egy speciális téma megvitatására. Ezeken részt vehetnének történészeken, szociálantropológusokon és etnológusokon kívül gazdaságtörténészek, kultúrtörténészek, nyelvészek, szociológusok, irodalomtörténészek, folkloristák.

Needham, Rodney: Reconnaissances. University of Toronto Press. Toronto—Buffalo—London, 1980. 120 l.

Voigt Vilmos

Az oxfordi egyetem társadalomnéprajzi professzora 1978-ban előadássorozatot tartott Torontóban. Ennek anyagából lett e kötet. Az elegáns három lecke e kötetben az Amerikában megszokott önéletrajzi bevezetéssel, az Angliában még mindig megszokott köszönet- (és szerzői jog) nyilvánítással indul. Még egy előséta (preamble) övezi a művet: ebben Flaubert, Lichtenberg, Borges, Gide (sőt Wittgenstein, Dumézil, Vigotszkij) szerepel. Maga a három előadás témája az *imagery*, *analogy* és *governance*, amelyek közül csak a második egyezik az analógiával, az első talán képzeletvilágnak, az utóbbi pedig esetleg a hatalomnak vélhető. Persze, maguk az előadások nem ezt a címet viselik. Témájuk is más.

Az első voltaképpen a *fél-ember* mítoszával foglalkozik. Itt a klasszikus tanulmány Szabó Árpád szellemtörténeti-mitológiai esszéje *(Der halbe Mensch und der biblische Sündenfall.* Paideuma 2 [1941] 95—100), amelyet Needham természetesen jól ismer. A második az „analógikus klasszifikáció" kérdését érinti. Ez a Durkheim és Mauss által indított téma voltaképpen azon kérdés körül forog, hogy az oppozíció egyszerre hierarchikus logikai művelet-e vagy csak osztályozás (klasszifikáció)? Ezzel is összefügg a kettős főség, a harmadik előadás tárgyköre. (Különös tekintettel a szerző egyetemi intézetének 1441-ben készített színes üvegablakaira.) Az istenkirályság, sőt a spirituális hatalom kérdései kerülnek így elő.

Bámulatos olvasottság, gyönyörű esszéstílus, intelligens szarkazmus.

Név- és tárgymutató olvasható a kötet végén.

A múlt magyar tudósai X. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. — **Móra László: Varga József.** 165 l.; **Borzsák István: Ábel Jenő.** 200 l.; **T. Erdélyi Ilona: Erdélyi János.** 214 l.; **Kálmán Béla: Munkácsi Bernát.** 180 l.; **Selmeczi Kovács Attila: Györffy István.** 200 l.

Sándor István

A jeles sorozat tizedik ciklusának kötetei közül néprajzi vonatkozás hiányában csupán MÓRA Lászlónak az ipari kémiánk területén működő Varga Józsefről írt művét kell figyelmen kívül hagyni. S ha BORZSÁK István széles tudománytörténeti hátterű munkája klasszika-filológiánk hősi életsorsú alakjáról, ÁBEL Jenőről (1858—1889) nem is szorosan néprajzi érdekű, szakterületünkön is számadásra késztet. Az olykor lenézéssel emlegetett „filológia" lényege elvégre is az adatszerűség, a részletekre kiterjedő kritikai gondosság, az ok-okozati összefüggések tisztázása — azaz az igazság lelkiismeretes szolgálata —, ez pedig alapvető követelmény minden tudományos igényű munkában; s erre nézve ÁBEL életműve valóban például szolgálhat.

MUNKÁCSY Bernát pályáját (1860—1937) kézirati hagyatékának sajtó alá rendezője, KÁLMÁN Béla mutatja be. Műve érthetően elsődlegesen nyelvtudományi szemléletű. MUNKÁCSI életét nyelvünk és általában a finnugor nyelvek történeti-összehasonlító vizsgálata s e vizsgálatokból a magyar őshazára, ősi műveltségi viszonyainkra, más kultúrájú népekkel való érintkezéseinknek nyelvünkben megőrzött nyomaira vonatkozó vizsgálatok töltik ki. Ám e kutatások néprajzi vonatkozásban is hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyarság honfoglalás előtti sorsának ismeretében vizsgálataink etnikus távlatokat kapjanak, műveltségünk szerteágazó történeti előzményeinek, az előzmények rétegződésének pontosabb ismeretében feladatainkat megfelelően mérhessük fel, kellő elvi-módszertani szemlélettel törekedjünk megoldani. Különös figyelmet érdemel az az összefoglaló értékelés, amelyet a kötet MUNKÁCSI *Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben* (1901) c. eredményekben és vitára indító feltevésekben egyaránt gazdag művéről nyújt (76—101 l.).

Kitér azonban KÁLMÁN arra a két, néprajzi szempontból úgyszólván felülmúlhatatlan becsű gyűjteményre is, amelyeket MUNKÁCSI a votjákok körében 1885. április—augusztus havában, s főként utóbb a vogulok hat nyelvjárásának területén 1888 márciusától 1890 áprilisáig helyszíni kutatóútjain állított össze. Nyelvészeti tanulmányaihoz népköltészeti szövegeket keresett, e szövegeket nagy pontossággal jegyezte föl, az eredetihez magyar fordításukat is csatolta, s nemcsak jegyzetekkel kísérte, hanem megajándékozott a vogul nép életviszonyainak és műveltségének összefoglaló bemutatásával is. Mindkét műve címében is hangsúlyozza néprajzi érdekét: *Votják népköltészeti hagyományok* (1887), *Vogul népköltési gyűjtemény* (hét kötete 1892-től 1921-ig MUNKÁCSI, két további kötete 1952-ben, majd 1963-ban KÁLMÁN Béla kiadásában). Gyűjtése rokon népeink lakóterületének történelmileg még kevéssé bolygatott korszakában történt, szövegei kiemelkedően archaikus jellegűek, a leírásaiban tükröződő kultúra képe nemcsak a finnugorság, hanem Eurázsia népeinek egykori viszonyaira és költészeti sajátosságaira nézve is kiemelkedően tanulságos. KÁLMÁN kötete ezekre nézve összefoglaló értékelést nyújt, de részleteikbe nem bocsátkozik (20—21 és 108—114 l.). A kismonográfia méltán szegezi a kérdést olvasóinak, vajon nehéz léptű folklórkutatásunk mennyire jutott a MUNKÁCSI gyűjtéséből adódó tanulságok értékesítésében?

Kiemeli végül a kötet MUNKÁCSI teljesítményeit a tudományos szervező munkában is, így érdemeit a Néprajzi Társaság munkálataiban, főként az Ethnographia szerkesztésében (1893—1910) s a Társaság orientalisztikai munkálatainak közreadását biztosító Keleti Szemle megindításában (1904). A kötet egészében kutatásaink mai színvonalának megfelelő, gondos felépítésű képet nyújt e fáradságot nem ismerő jeles tudósunk pályájáról. (A 106 l. GOMBOCZ nagy jelentőségű művének címét hibásan közli.)

ERDÉLYI János pályáját (1814—1868) unokája, T. ERDÉLYI Ilona mutatja be, aki mintegy előmunkálatként, érdemes munkát végzett ERDÉLYI útinaplójának és úti leveleinek (1951), majd levelezésének sajtó alá rendezésével (I—II. 1960—1962). E munkája ERDÉLYI változó tudományos érdeklődésének megfelelően külön fejezetekben tárgyalja folklorisztikai, filozófiai és irodalomtörténeti munkásságát, érthetően a szükségnek megfelelően el-elmosva e szakterületek határait. Sajnálatos, hogy ERDÉLYI János saját verseinek legalább futó értékelésére nem vállalkozott, holott — mint HORVÁTH János kimutatta — úttörő szerepe volt az irodalmi népiesség stílusirányának front-áttörésében (HORVÁTH művét egyébként az irodalomjegyzékben sem említi), s közvetlen ihlető hatása pedig olyan műre nézve is kimutatható, mint a Szondi két apródja, Arany János balladája.

T. ERDÉLYI Ilona kötetének alapjellegét egyébként a szerző filozófiai érdeklődése szabja meg, áttekintése ERDÉLYI János gondolatvilágának fejlődéséről HEGELtől a pozitivizmusig sok tanulságot kínál.

Néprajzi szempontból a mű fő érdeme, hogy ERDÉLYI János népköltészeti gyűjtő, elemző, rendszerező munkájának önállóságára, autochton jellegére eszméltet. Mindaz, amit PERCY, HERDER, a GRIMM-testvérek és a romantikusok sugallnak, csak általánosságban, élesztő hatásával járult hozzá e feladatok megoldásához. Olyan elvi-módszertani benyomásokat azonban, amelyek ERDÉLYInek szakterületünkön teljesített munkáját megalapozták volna, eddigi kutatásaink nem derítettek fel. Így függetlenül attól, milyen hányadban vegyült a népköltési gyűjtemény köteteinek „népi" anyagába a „régi" vagy itt-ott a népies műköltői termék, az ő kötetei mutatták fel, csillogtatták meg népköltészetünk, főként népdalköltészetünk esztétikai értékeit, színpompáját és minden várakozást meghaladó gazdagságát. T. ERDÉLYI Ilona részletesen szól a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* létrejöttének előzményeiről, ERDÉLYI szelektáló és rendszerező elveiről, szerkesztői munkájáról, s figyelmeztet arra a szakmai fejlődésre, amely az anyag gondozásában kötetről-kötetre megfigyelhető (83—106 l.). Csak futó sorokat kapunk a Bach-korszakban közreadott további gyűjteményeiről, mint a *Válogatott magyar népdalok* (1857), *Magyar népmesék* (1855), *Magyar közmondások könyve* (1851), végül a *Válogatott magyar közmondások* (1862).

ERDÉLYI János első elméleti jellegű folklór-tanulmányát a *Népköltészetről* (1842), majd a *Magyar népdalköltészet* (1843) címűt, inkább irodalompolitikai mondanivalójuk szerint mérlegeli. Helyes szemmértékkel határozza meg viszont a népköltési gyűjtemény során szerzett megfigyeléseket összegező *Népdalköltészetünkről* (1847) c. terjedelmes tanulmány értékét (107—111 l.). „Itt jut el a legmagasabbra" — olvassuk; s valóban a népünk erkölcsi szemléletét, ízlési elveit, stiláris leleményét, verstani-zenei érzékét jellemző megfigyelések által a dolgozat úttörő munkát végez. Miképpen hozható kapcsolatba az ERDÉLYI János tanulmányába foglalt s „magyar specifikumok" gyanánt általánosított „néplélektani" megfigyelések sora — mint szerzőnk feltételezi — a WUNDT-féle „néplélektan"-fogalommal, egyelőre nyílt kérdés. Néprajzi szempontból különös figyelmet érdemeltek volna még ERDÉLYI Jánosnak pl. egyes népköltészeti műfajokra vonatkozó fejtegetései is, amelyekben helyenként a hegeli dialektika elve érvényesül; érthető, hogy erre a kismonográfia terjedelme nem nyújt lehetőséget.

Így talán még csak annak hangsúlyozását hiányolhatjuk, hogy ERDÉLYI életművében a néprajznak tett szolgálatai bizonyultak legmaradandóbb hatásúnak. Az irodalomtörténeti jelentőségét taglaló fejezet főként „műbölcsészi" elveinek megvilágítását nyújtja, szívesen vettük volna egy-egy szorosan irodalmi vonatkozású dolgozatának kiemeltebb méltatását.

SELMECZI KOVÁCS Attilának könyvét GYÖRFFY Istvánról a sorozat különösen sikerült darabjának kell tekintenünk. GYÖRFFY életművét (1884—1939) tudományos érdeklődésének fokozatos kibontakozásában vetíti elénk. E folyamat eredményeként a magyar falu etnográfiáját úgyszólván tudományos felfedezésként, mintegy az ismeretlenségből kiemelve tárta fel a maga teljességében kora előtt. Munkája ilyen vonatkozásban ERDÉLYI János népköltészeti gyűjteményéhez hasonlítható, jelentőségében azonban meghaladja azt.

SELMECZI KOVÁCS egyaránt érzékelteti az életpálya eredményeinek mérlegelésében a kutatási témák gazdagodását s a vizsgálatok mind szélesebb tájakat ölelő terjeszkedését. GYÖRFFY első tanulmányai az építkezés és település kérdéseit szülőföldje, Karcag és a Nagykunság területére korlátozva vetik fel. Azután tágul a kör: a szilaj pásztorkodás, valamint a földművelés, főként a takarás és nyomtatás kérdései kerülnek sorra. Kutatásai pedig a szélesebb Alföld, majd a Fekete-Körös völgye, Dél-Bihar, a Hajdúság, végül Mezőkövesd és a matyók néprajzára összpontosulnak. További lépést jelent a magyarság e sajátos csoportjainak, etnikumainak gondosabb szemrevétele, építkezésük és településmódjuk karakterisztikumának s e mellett viseletük, főként pedig a cifra szűr, valamint népművészetünk táji jegyeinek körülírása által. Idevágó eredményeit hosszabb-rövidebb közlemények sorával egészíti ki, megannyi adalékkal a magyar nép teljes színképének, etnográfiai tagolódásának körvonalazásához. SELMECZI KOVÁCS kimutatja, mindezen munkálatokban közvetlen tapasztalatokra, személyes gyűjtéseire támaszkodhatott, közvetlen benyomásai voltak a bukovinai és moldvai csángó területekről, a szlavóniai magyar telepekről, a trianoni szerződéssel elcsatolt magyarlakta tájakról.

A monográfia jól érzékelteti, mennyire meghatározó jelentőségű szemléletében szorosabb hazája, a Nagykunság; inspirációi által ez GYÖRFFY számára a modell és mérce, a viszonyítási alap. Gyűjtőmunkáját e területre nézve levéltári kutatással is gazdagította, ilyen irányú tevékenységének eredménye lett a *Nagykunsági krónika* c. mű (1922), amely mint lebilincselő olvasmány a táj múltjának megelevenítésével szélesebb közönség körében is különös sikert arat. A kun nép iránt érzett különleges vonzalma magyarázza orientalisztikai érdeklődését. SELMECZI KOVÁCS ennek dokumentumaiként említi török nyelvi tanulmányait, balkáni kirándulásait, konstantinápolyi útjait, részvételét a Kisázsia észak-

nyugati partvidékének tanulmányozására szervezett expedícióban, s nem utolsósorban közreműködését a Keleti Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumának munkálataiban. De része volt emellett a karcagi Nagykun Múzeum megszervezésében is.

A monográfiában külön fejezet tárgyalja a Néprajzi Múzeum szerepét, jelentőségét GYÖRFFY szemléletének alakításában. Három évtized alatt nemcsak az intézmény gyűjteményeibe foglalt anyag bővítésében, kezelésében, rendszerezésében és bemutatásában volt tevékeny. E gyűjtemények kutatási bázist is jelentenek, hozzásegítik a szülőföldjétől nyert és gyűjtőútjain szerzett tapasztalatok további gazdagításához, színesítéséhez, megfigyelései pontosításához és általánosításához is. Egyetemi oktató munkájában, amely 1926-ban vette kezdetét s 1934-től professzori kinevezésével vált hangsúlyossá, ilyen minőségében értékelte és hasznosította a múzeum kínálta lehetőségeket.

SELMECZI KOVÁCS eszerint GYÖRFFY életművének kibontakozásában egy egységes alapelv vagy inkább alapélmény érvényesülését figyeli meg, s így magyarázza mind az életmű létrejöttében, épülésében mutatkozó dialektikát, mind pedig azt a kiteljesedést is, amelyhez az eljutott. Szakmailag ezt a legmagasabb fokozatot *A magyarság néprajza* jelzi (1933—1937). E nagy mű tárgyi etnográfiánkat vizsgáló I. és II. kötetében GYÖRFFY különösen fontos fejezetek írójaként közvetlenül is jelentkezik. Különböző korábbi tanulmányainak hatását azonban úgyszólván e kötetek minden fejezetében lemérhetjük, sugalmazása pedig a mű teljes koncepcióját érinti. Írói készsége, eleven társadalmi érdeklődése is hozzájárul ahhoz, hogy a nép egyszerű „rajza" helyett népünk életét tárja fel a maga gazdagságában és mozgalmasságában. A tárgyi néprajz kötetei így első kiadásukban gazdag tudományos dokumentációjukkal előkelő helyet kaphattak a magyar falukutatás, a szociográfia egykorú irodalmában is.

Mi több, GYÖRFFY következő műve, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* c. munkája (1939), az életművéből adódó művelődéspolitikai tanulságok levonásával úgyszólván e mozgalom egyik betetőzésének számít, hangsúlyozza SELMECZI KOVÁCS Attila. A munka alapgondolataként idézi GYÖRFFY szavait, óhaját, „hogy a középosztály vizsgálja felül a nemzeti műveltségről vallott eddigi felfogását, s a néphagyományokat tegye a magyar nemzeti művelődés alapjává". Ez a friss színekkel gazdagított kultúra-fogalom volna igazán alkalmas arra, hogy érvként szegezzük az európai politikában jelentkező különféle „gleichschaltoló" törekvésekkel szembe, mint különállásunk, sajátosságunk bizonyítékát. Másrészt pedig nemzetközi színvonalú magaskultúránknak is szükségszerű tartozéka a hagyományozódással épült, archaikus, messze századok hazai örökségét őrző külön paraszti kultúra, amelynek karakterisztikumát szemléletünk nem nélkülözheti. GYÖRFFYnek e felfogásából pedig, mint a munka hangsúlyozza, „a szocialista művelődéspolitika is meríthetett", elvégre GYÖRFFY programja általános társadalompolitikai teendőkre is figyelmeztetést tartalmaz.

Ki kell emelnünk, hogy SELMECZI KOVÁCS GYÖRFFY eredményeit nagy tárgyilagossággal, lényegre összpontosító mértéktartással méltatja, nem hallgatva el, ha kutatásunk részletkérdésekben új eredményekhez jutott. Úgy véljük, GYÖRFFY sem óhajtotta volna másként.

Magyar tájak néprajzi felfedezői (A magyar néprajz klasszikusai) Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta PALÁDI-KOVÁCS Attila. Gondolat Kiadó. Budapest, 1985. 485 l.

Bárth János

A Gondolat Kiadó jelentős szolgálatot tett a magyar néprajzi kutatásnak azzal, hogy a *Magyar néprajz klasszikusai* sorozatban megjelentetett egy kötetre valót a reformkor magyar népismereti irodalmából. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az egyre terebélyesedő népszerű fehér könyvsorozatnak ez a legfontosabb és leghasznosabb kötete. Az előző kötetekben ugyanis jobbára olyan művek láttak napvilágot, amelyek a szűkebb szakma számára egyébként is viszonylag hozzáférhetők voltak (pl. GYÖRFFY István, KISS Lajos írásai), vagy pedig olyan témákat szólaltattak meg, amelyek a kutatóknak is csak fölöttébb szűk körét foglalkoztatták *(Az ősi társadalom magyar kutatói)*.

A magyar tájak néprajzi felfedezői c. kötet valóban eldugott és hozzáférhetetlen írásokat tesz közzé a mai kutatónemzedékek és a mai olvasók számára. Tudományos Gyűjtemény hellyel-közzel előfordul ugyan vidéki városokban is, pl. jobb múzeumokban, régi egyházi könyvtárakban stb., de hol olvashat a mai kutató Regélőt, Pesti Divatlapot, Magyar Gazdát és hasonló reformkori újságokat, folyóiratokat? Gyakorlatilag sehol,

hiszen ezek csak budapesti nagy nemzeti könyvtárainkban találhatók meg, ahova viszont csak akkor ül be a kutató, ha konkrétan keres valamit és elengedhetetlenül szüksége van a keresett közleményre. Most, hogy kötetbe rendezve megjelentek ezek a régi írások, akár esti olvasmányként is tallózhatunk bennük, ami együtt jár azzal, hogy olyat is találhatunk, amit eszünkbe sem jutna keresni. Nem beszélve az ún. nagyközönségről, amely előtt e kötet soha nem ismert, távoli világot tár föl.

A sorozat néhány korábbi kötetének szerkesztési gyakorlatával ellentétben fokozza az előttünk fekvő gyűjtemény hasznosságát a táji szempontú anyagválogatás. A néprajz bármely ágával, témájával foglalkozik is a kutató, ezt a kötetet érdemes, sőt ajánlatos kézbe vennie, mert a másfél évszázados írásokban könnyen talál korai adatot munkájához a magyar nyelvterület legkülönbözőbb tájairól. Ha viszont egy-egy vidék néprajzának összehasonlító elemzése a cél, a kötetben fellelhetők az illető tájra vonatkozó legfontosabb népismereti írások. Nem kell értük esetleg száz kilométereket utazgatni. Bármikor levehetők a polcról. Ez a körülmény valószínűleg új színt visz a honismereti, helytörténeti kutatásokba, feltéve persze, ha a kötetet megismerik és sokat forgatják a honismereti mozgalom aktivistái.

A könyv elején a válogató, szerkesztő Paládi-Kovács Attila 20 oldalas tanulmányban tekintette át a reformkori magyar népismereti irodalom történetét. Szemléje az olvasói tájékozódási igény kielégítésének természetes igyekezetén kívül azért is figyelemre méltó, mert ugyanennek a kornak néprajzi törekvéseiről, alkotóiról és műveiről utoljára több mint három évtizeddel ezelőtt, 1948-ban írt alapos összefoglalást Tálasi István a *Néprajzi életünk kibontakozása* c. művében. Paládi-Kovács Attila kitartó és sokirányú tudománytörténeti búvárkodásai tükröződnek azokban a hasznos életrajzi bevezetőkben, amelyek a kötetbe válogatott írások előtt tájékoztatják az olvasót a tanulmányok szerzőinek életéről, munkásságáról.

A könyvben közölt reformkori népismereti leírásokat nagytájak szerint csoportosította a szerkesztő, aki ügyelt arra, hogy minden táj körülbelül hasonló terjedelmet kapjon. A sort a Dunántúlról és a Kisalföldről szóló írások nyitják meg. Ezután következnek a Felföldre, az Alföldre, majd az Erdélyre vonatkozó tanulmányok. Az utolsó csoportba olyan írások kerültek, amelyek a külföldi magyar népcsoportokról: a boszniaiakról, a szerémségiekről, a moldvaiakról, a besszarábiaiakról, a bukovinaiakról és a havasalföldiekről adtak hírt annak idején.

A kötetbe válogatott szerzők és írások a nagyközönség számára szinte mind ismeretlenek. Szakmai berkekben is csak egy részük ismert, más részük ismeretlennek mondható. Nemesnépi Zakál György, Plánder Ferenc, Szeder Fábián, Vahot Imre a magyar népismereti kutatás valóságos klasszikusai. Az Őrségről, Göcsejről, a palócokról és Kecskemétről szóló leírásaikat ajánlott olvasmányként böngészi minden néprajzszakos hallgató. Viszonylag sokan hallották még Kőváry László, Gegő Elek és Petrás Ince János hírét. Valószínűleg kevesek számára ismert viszont Munkácsy Dániel, Haas Mihály, Hölbling Miksa, Horváth János, Holéczy Mihály, Balogh Sámuel, Hollók Imre, Brujmann (Benőffy) Soma, Palóczy Ábrahám, Sávoly Lajos, Májer István, Kelecsényi József, Nagy Ferenc, Tahy Gáspár, Telegdi Kovách László, Uszkay Mihály, Nagy Elek, Etédi Gedő János, Rumi Károly György, Hoblik Márton és Ürmössy Sándor neve. Most együtt szerepelnek a már korábban híressé vált szerzőkkel a magyar néprajz egészének nagy nyereségére.

Az antológia-szerű kötet tartalmi összeállítása, miként minden válogatás a világon, esetünkben is válthat ki vitát, véleménykülönbséget. A szerkesztő több helyen utalt rá, hogy terjedelmi korlátokkal, helyhiánnyal küszködött. Bizonyára minden táj szeretne többet olvasni önmagáról. E sorok írója pl. Duna—Tisza közi, azon belül Duna-táji, korábban pedig bácskai illetőségű lévén, sajnálja, hogy a válogatásban nem kapott helyet Mindszenthy Antal: *Egy fordulás az Alföldön* című írása, különösen annak Baja életét bemutató része, amely a Tudományos Gyűjtemény 1831. évfolyamában jelent meg. Hasonló óhajokat és sajnálkozásokat valószínűleg más vidékek kutatói is adresszálhatnak a bőség zavarával küszködő, nehéz helyzetben levő szerkesztőnek.

A tárgymutató nem tekinthető jellemzőnek a sorozat köteteire. Szerencse, hogy ehhez a könyvhöz készült és meg is jelent. Nagymértékben elősegíti a tájékozódást, a régi népismereti leírások használatát.

Dömötör Sándor: Hevestől Baranyáig. Helytörténeti képek Berze Nagy János életéből. Szerkesztette: Banó István és Fülöp Lajos. Baranya megye Tanácsa VB. művelődésügyi osztályának kiadása. Pécs, 1983. 334 l.

Banó István

Szokatlan dolog, hogy olyan valaki ír ismertetést egy könyvről, aki annak a közreadásában maga is részt vett: mint a szerkesztők egyike. Ezt az indokolja, hogy éppen emiatt tud néhány olyan dologról is, amelyek mások számára nem lennének hozzáférhetők.

Az életrajzot Dömötör Sándor már több mint húsz évvel ezelőtt befejezte, kiadására azonban csak most került sor. És bár a szerző szellemi frisseségének ma is teljes birtokában van, egészségi állapota nem tette lehetővé, hogy maga gondozza és rendezze sajtó alá munkáját.

Dömötör Sándor — igen helyesen — nemcsak életrajzot akart írni, hanem korrajzot is: felvázolva azt a miliőt, amelyben felnőtt, tanult és dolgozott Berze Nagy János. Erre akar utalni a könyv címe is. Berze Nagy Jánost gyermekkora ugyanis Heves megyéhez, pedagógiai (tanfelügyelői) és néprajzi tevékenységének utolsó és egyben legtermékenyebb szakasza pedig Baranyához, Pécshez kapcsolja.

Különösen jól sikerült a Heves megyei helyzetrajz, amelyben a szerző fel akarta idézni Berze Nagy János szülőfalujának, Besenyőteleknek a századfordulói képét: külsejével, belsejével, embereivel, szokásaival, népköltési hagyományaival együtt. Ehhez levéltári kutatásai, a helytörténeti munkák, valamint saját néprajzi gyűjtésének az adatai mellett jól fel tudta használni Berze Nagy János unokatestvérének, játszótársának és egykori adatközlőjének, Vermes Miklósnak a kiadványban való felhasználás céljából készített feljegyzéseit is. Különös értéke ennek a résznek a paraszti családtörténeti adatok bősége.

Az élő népköltészet állandóan ható ereje mellett egyik, szintén értelmiségivé: falusi tanítóvá lett bátyja ösztönzése igen korán, már gimnazista korában arra buzdította Berze Nagy Jánost, hogy elkezdje a néphagyományok gyűjtését. Az egész életére kiható tudományos útbaigazítást a budapesti egyetemen, Katona Lajostól kapta. Egész életében, élete utolsó napjaiig sohasem hagyta abba a néphagyományok gyűjtését és tudományos búvárlását. Közben végezte — magas színvonalon — tanügyigazgatási tevékenységét Pécsett való végleges megállapodásáig számos más munkahelyen.

A kötet *Adattár* c. részében elmondja a szerző mindazt, amit sikerült megtudnia a *Népmesék Heves és Jász-Nagykun Szolnok megyéből* (MNGy IX.) c. kötet mesélőiről: életükről, családjukról, életük további alakulásáról. Itt közli továbbá a kötet akkor még élő két mesemondójának, Kriston (Gyürő) Klárának és a már említett Vermes Miklósnak legfrissebben elmondott vagy éppen leírt meséit, tréfás történeteit és más adatközlők visszaemlékezéseit, babonás történeteit, meséit is.

A kötetet záró *Képek Berze Nagy János életéből* c. gyűjteményben Berze Nagy János életútjával, gyűjteményeivel, tanulmányaival, tudományos utóéletével kapcsolatos értékes dokumentumok találhatók.

Lafitau Joseph-François: Moeurs des sauvages américains comparées aux moeurs des premiers temps. I—II. Introduction, choix des textes et notes par Edna Hindy Lemay. François Maspero. Paris, 1983. 287 + 185 l.

Voigt Vilmos

Nemcsak a francia etnológia, hanem az egész európai néprajzi kutatás klasszikusa Lafitau atya (1681—1746), aki az észak-amerikai algonkin, huron és irokéz indiánok között végzett térítő tevékenységet. A kitűnő klasszikus felkészültségű jezsuita megkísérelte azt, hogy összevesse az általa tapasztaltakat Homérosz és a távoli antikvitás forrásaiból kialakítható képpel. Elgondolása szerint az emberi nemben feltűnő egyezések figyelhetők meg: az indiánok erkölcsei, szokásai mintha a régmúlt és rég eltűnt görög aranykor visszfénye, párhuzama lennének. A kitűnő francia kiadó felfedezési könyvsorozatában *(La Découverte)* már eddig is irigylésre méltóan sok klasszikus munka jelent meg (mint például Kolumbusz, Darwin, Bartolomé de Las Casas, Cortez, Mungo Park, de Bougainville, Stendhal, Cook, Marco Polo, Alexander von Humboldt, Hérodotosz, de Lapérouse, Jacques Cartier, Bernardino de Sahagun atya, Mark Twain, Diderot, Ibn Battuta, Teilhard de Chardin, Afanaszij Nyikityin, Garcilaso de la

VEGA az inka, sőt T. HERSART DE LA VILLEMARQUÉ művei), kis kommentárokkal, szükséges válogatással, olykor új francia fordításban is. Amint e névsorból látszik, az ókortól szinte napjainkig, utazóktól történészekig és folkloristákig, misszionáriusoktól rovarászokig szinte mindenki szót kapott, aki valamit úgymond „felfedezett". Az ókori Hellasz és Kisázsia csakúgy megjelenik, mint a középkori Kína, az újkori Amerika és déltengerek csodás vidéke vagy akár a rovarok társas élete, sőt Mehmed effendi tollából a *Régence* párizsi élete vagy Bretagne, Hollandia parasztjai. Kérdezhetnénk, miért maradt ki (remélhetőleg egyelőre) néhány klasszikus szerző, miért nem „fedezte fel" e sorozatban még senki a Rajnától keletre levő parasztokat, köztük a francia forrásokban is mégiscsak felbukkanó magyarországiakat is — azonban e kérdésekre a jövő remélhetőleg pozitív választ ad.

A jelen kétkötetes munka egy mindenki által ismert, gyakran említett, ám általában senki által nem olvasott kezdeményező munkája. LAFITAU könyvét az összehasonlító etnológia úttörő jelentőségű alkotásának szokás tekinteni, tudománytörténeti helyét számos ízben kijelölték. Mégsem érdektelen talán megjegyezni, hogy a szerző 1714-től öt évig dolgozott Kanadában. Hazatérte után írta művét, amelyet 1722-ben fejezett be. A könyv 1724-ben két kiadásban is napvilágot látott: két nagyalakú, illetve négy kisalakú kötetben. 1725-ben egy hágai kiadásról is értesülünk, azonban valószínű, hogy ez csak a korábbi francia könyvek néhányának új piacra dobása volt. 1731-ben és 1751-ben holland, 1752-ben német fordításban is megjelenik a mű. Angolul viszont csak 1974-ben Torontóban adták ki (ekkor viszont William N. FENTON és Elizabeth L. MOORE könyvnyi, alapos bevezetőjével és értékes kommentárjaival). LAFITAU maga 1727-ben mintegy két évre ismét eljut Kanadába, majd hazatér, 1733-ban a portugálok amerikai felfedezéseiről tesz közzé fontos forráskiadványt. Élete vége felé az amerikai indiánok vallásáról kíván monográfiát közzétenni, amelynek engedélyeztetése azonban végül is nem sikerül. LAFITAU munkája már a XVIII. században alapvető forrásmunkája az amerikanisztikai-néprajzi kutatásoknak, nemcsak a francia filozófusok és valláskutatók, hanem a dán Jens KRAFT vagy az angol William ROBERTSON egyaránt idézik, felhasználják. Szinte napjainkig mindig megemlítik, amikor az összehasonlító folklorisztikai, vallástudományi vagy etnológiai munkálatok kezdeteit tárgyalják.

A mostani válogatás mégis időszerű volt. A gondos bevezetés eligazít a két és fél évszázados hatástörténetben, a szöveg átíródott mai franciára, közli azonban az eredeti jegyzeteket, valamint néhány képet. Az eredeti összesen kilenc fő témakörének mindegyikéből ad szemelvényeket. Az amerikai népek eredetkérdése, a „vadak" általános jellemzése, a politikai szervezet, házasság és gyermeknevelés, életmód és munkamegosztás férfiak és nők között, a hadviselés, betegségek és gyógyításuk, halál és temetkezés kerülnek így több részletben bemutatásra. Mindezek tömör, némileg spekulatív, mindazáltal elmemozgató részekben kerülnek elénk. Mára már nemcsak LAFITAU amerikanisztikai, hanem klasszika-filológiai, sőt a nagyjából kortársi Európa hasonló vonásaira utaló megjegyzései is forrásértékűek.

A végre kézbevehető munkáról láthatjuk, hogy az összevetés ekkor még nem módszeres, ugyanakkor nyilvánvaló, és nem véletlenül egy olyan univerzális humanizmus felfogását tükrözi, amely nem ok nélkül talált annyi idézőre a francia felvilágosodás természetfilozófiai korifeusainál. Néprajzilag józemű megfigyelések, találó párhuzamok, ugyanakkor a komparativizmus módszerének még fel sem vetése jellemzi. Úgy mondhatnánk, tárgyában ez már komparatív etnológiai szakkönyv, módszerében azonban még nem. Persze, kérdezhetné valaki, hogy van-e más módszer mondjuk TYLOR, BASTIAN vagy akár WUNDT műveiben? Mindenesetre az nyilvánvaló, hogy empirikus módon fejlődött ki az etnológia a XVIII. században. Hogy az első önállónak nevezhető elméleti felismeréseket kinek is sikerült megfogalmazni, most még kevésbé tudjuk. Pedig biztos lerakták valakik a most oly pompázatos etnológia teóriájának alapköveit is.

Tönnies, Ferdinand: Közösség és társadalom. Az utószót írta: SOMLAI Péter. Gondolat Kiadó. Budapest, 1983. 352 l.

Tagányi Zoltán

A társadalomtudományban vannak olyan alapművek, melyeket mintegy közmegegyezéssel másodkézből idéznek és a kutatók feltételezik e munkák általános ismeretét. Ilyen például Oswald SPENGLER *Untergang des Abendlandes* című munkája, Ortega Y GASSET munkái, továbbá TÖNNIESnek a *Gemeinschaft und Gesellschaft* című munkája. Az angolszász tudományba maga a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* terminus is bevonult, és pél-

dául Colin BELL és Howard NEWBY a községmonográfiákról szóló nevezetes munkájukat (1971) azzal a mottóval indítják: „Manapság ugyan ki olvassa Ferdinand Tönniest?" Ez annál érdekesebb, mert TÖNNIES terminusaival együtt az angolszász tudományba bizonyos gondolati sztereotípiák is bekerültek: a *Gemeinschaft* a harmonikus emberi társadalom a természet ölén, a *Gesellschaft*ban jelenik meg viszont a városi kultúra és annak kéngőzös lehelete, a városi társadalmak minden negatív vonásával együtt. De ha TÖNNIEST eredetiben vagy magyar fordításban olvassuk, akkor teljesen más kép bontakozik ki előttünk, mint amit az angolszász tudomány alkotott TÖNNIESből kiindulva.

A munka első részében a szerző a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalmak meghatározásával foglalkozik (helyesen fordítva a közösséggel és a társadalommal), a második részben a fő fogalmaknak megfelelően, az akaratok formáival foglalkozik, a nem túlságosan szerencsés fordításban a lényeg-akarattal és a választó-akarattal, végül a harmadik részben a természetjog szociológiai alapjait tárgyalja.

Rögtön az alapfogalmak tisztázásánál láthatjuk, hogy TÖNNIES tanai eredeti megfogalmazásukban másként hangzanak, mint ahogy az angolszász tudomány konvenciói hirdetik. A közösség organikus biológiai jelenség, ugyanakkor a társadalom egy ideális gondolati úton alkotott mechanikus képződmény. Az első fejezet az alapfogalmak tisztázásánál a falutól a városig vezető fejlődési utat mutatja be. A közösségen belül a rokonság, szomszédság és barátság, a háztartási közösségek, a közös földhasználat, a *Mark* vagy *Allmende* az általános. A közösség egyben kultikus közösség is, és ez a kultikus jelenség a városhoz is elvezethet bennünket; ugyanis a városon belül is vannak szomszédságok és háztartási közösségek, és ezek is kultuszhelyek lehetnek, nem is beszélve a céhszervezet patriarchális vonásairól (pl. az inas is tagja lehet a házközösségnek). A közösség meghatározásakor nem alkalmaz merev dichotómiát falu és város között, inkább fokozatos átmenetet mutat be, mely szerint városon is létezhetnek ugyanazon intézmények, mint a falun.

A fejlődés további fázisaiban megjelenik a társadalom, melyben minden áruvá válik, és a csere általános jelleget ölt. A piaci konkurrencia-harc általánossá lesz, és a cserekapcsolatok következtében mindenki önállóvá válik. A közösség organikus állapotával szemben a társadalom, a *Gesellschaft* racionális jellegű. A 65. oldalon a következő definíciót olvashatjuk: „A társadalom ugyanis nem más, mint az elvont ész (die abstracte Vernunft), amelyből minden értelmes lény részesül, amennyiben ezt akaró és ható lényként képzeljük el. Az elvont ész sajátos megközelítésben a tudományos ész, s ennek szubjektuma az objektív viszonyokat megismerő, tehát elvont ember." A *Gesellschaft*nak tulajdonított negatív előjelű vonások ellenére TÖNNIESnél a társadalom racionális jelenség, a racionális ész alkotása. A társadalom genezisével együtt általánosan megjelenik a kereskedelem, melyet a kölcsönös megállapodás, megegyezés tesz lehetővé, megjelenik a gépi ipar és az állam is, mint a megállapodás eredménye.

Ezekre az alapvető fogalmakra épülnek TÖNNIESnél az akaratok formái. A *Wesenwille*, vagyis a fordítók szerint a lényegakarat esetében organikus, szenzualisztikus állapotot és akaratot figyelhetünk meg, ugyanakkor a *Kürwille*, amit választóakaratnak fordítottak, gondolati absztrakció, elvonatkozás és a tudomány terméke, olyan környezetben, ahol minden áruvá válik a megállapodás következtében, és megjelenik az értékeket termelő munka és a piac, a nemzeti állam- és a világpiac és a világállam.

A természetjog szociológiai alapjai című fejezetben a *Wesenwille* és a *Gemeinschaft* természeti alapjait mutatja ki, ahol a szokás és hagyomány az uralkodó, és az ember a családban, közösségben és klánban jelenik meg. A könyvet záró összefoglalás vázlatosan mutatja az egyes formációk fejlődését, melyet a falutól a városig, a mezőgazdasági termeléstől az ipari tevékenységig és a művészetektől a tudományig vezetnek.

TÖNNIES tanulmányozása alapján láthatjuk, hogy munkájában, legalábbis rendszerének alapjában nyoma sincs azoknak a romantikus elképzeléseknek, mely szerint a *Gesellschaft* romlott, kéngőzös jelenség volna. Egyedül az 1922-es *Anhang*ban tesz rövid említést arról, hogy a kapitalizmus bomlasztólag hat a közösségre, és csak utalásszerűen olvashatunk a 220. oldalon arról, hogy a városon mindenki romlásnak van kitéve.

TÖNNIES egyik felfedezése, RICARDO, RODBERTUS és MARX vonalán haladva, hogy a *Gesellschaft*ban jelenik meg a bérmunka és az áru értékének különbségéből az értéktöbblet, és ebben a formációban jelenik meg a piacgazdaság. Azonban a *Gemeinschaft*nak, a közösségnek is van közgazdaságtani doktrínája, melyre sem SOMLAI Péter, sem pedig a fordítók nem lettek figyelmesek. Ez pedig RODBERTUSnak a bértömegelmélete, akire TÖNNIES több helyen is utal. A közösség, a falusi önellátó gazdaság esetében az élelmiszertermékbe sokkal nagyobb élőmunka (munkatömeg, sic !) invesztálódik, mint a céhes ipar alkotásaiba. A céhes iparosok megvásárolják az előbbieket, élelmiszerigényeik kielégítése céljából. A két formáció, a közösség és a társadalom közötti kapcsolat annál is inkább

feltűnő, mert — mint ahogy TÖNNIES írja — a munkapiac nem feltételez árupiacot. Először is utal a közösség és a társadalom kapcsolatát biztosító intézményekre. TÖNNIES a közösségnél szól a *tanistry* intézményéről — mely MAINE-nél jelent meg korábban a *Lectures on the History of Early Institutions* című munkában, ahol vérségi kapcsolatok esetében a bérlemény utódlását a család maga határozza meg a kelta jog alapján. A természetjog szociológiai alapjainál hivatkozik a közösségi társadalmak esetében a *jus gentium*-ra, mely a törzsi viszonyok közepette a római időkben a törzsi népek körében kereskedőnek érinthetetlen és szakrális jellegű szerepkört adott, a nemzetközi vagy helyesebben: a törzsek közötti kereskedelem biztosítása érdekében. Vagyis, RODBERTUSra alapozva, TÖNNIES úgy ismeri fel a gazdaságot a közösségi társadalmak esetében, mint ahogy az árucsere viszonyokat bizonyos módosított formában POLÁNYI is felismerte jóval később a törzsi társadalmakban.

Továbbiakban is megfigyelhető a fordítók és szerkesztők tanácstalansága egyes fogalmak alkalmazásában és fordításában, ami talán a filozófiai és tudománytörténeti háttér alaposabb figyelembevételével lett volna kiküszöbölhető. Így rögtön a kezdetnél a *Gesellschaft*ot társaságként is fordítják, a német *Verein*nek megfelelően. A fordítás kérdése másutt is elméleti problémákat vet fel. Elsősorban a *Wesenwille* és *Kürwille* fogalmak fordítására szeretnék utalni. A kötet a *Wesenwillét* lényegakaratnak fordítja, aminek naturalisztikus és organikus állapot a kerete; durkheimi módon úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez az állapot korlátozza az egyént, és a személyiség nem alakulhat ki. Durkheimi értelemben így kényszerakaratról beszélhetnénk a biológia és organikus determináltság következtében. A *Kürwille* választóakaratként való fordításánál a szerkesztők TÖNNIESnél valószínűleg egy pluralisztikus társadalmat képzelnek el, ahol a választás és cselekvés szabad, nem korlátolt — erről TÖNNIES említést is tesz. Így a választóakarat helyett egy tudatos-tudományos alkotó akarat körülírást javasolhatnánk talán. De TÖNNIESnél más a fő probléma. Nála elsősorban egy racionális társadalomról van szó, ahol a társadalom a gondolkodás, elvont absztrakció és a tudomány következménye. Vagyis a racionalizmus törvényszerűségeinek megfelelően egy tudományos alkotó akaratról van szó.

A *Kürwillé*re vonatkozóan azért sem szerencsés a választóakarat fogalom alkalmazása, mert TÖNNIES munkája első kiadásakor a COOLEY-féle informális csoportok elmélete és a pluralizmus fogalma még nem volt kidolgozva és nem volt ismeretes Németországban (noha COOLEY ismerte TÖNNIEST s munkáját). A társadalom értelmezése esetében a társaság, a *Verein* fogalma TÖNNIES munkája végén már megjelenik ugyan, de a formális csoport fogalma még nem volt ismeretes.

A *Kürwille* esetében a gondolkodásnak tulajdonított döntő szerepben a német felvilágosodás és racionalizmus nagyon határozott nyomait ismerhetjük fel. A természetjog szociológiai alapjai című részben TÖNNIES a *Gemeinschaft*nál említi a szokást *(Sitte)* és hagyományozását a közösségben és a családban. Ennek a fogalomnak a filozófiatörténeti előzményei elsősorban KANT *Sittlichkeit* fogalmában találhatók meg, mely nála természeti állapot, ami után következik a társadalmi szerződés és az állam korszaka. Ennek az előzménynek fel nem ismerése meglepő, mivel SOMLAI említi Friedrich PAULSENT, aki pedig filozófiatörténeti írásaiban foglalkozik a kanti moralisztika szokásrend korszakával. Az akaratok dualizmusa végeredményben HOBBEShoz vezet el bennünket. Az akaratok empirikus értelmezésénél egy filozófiai antropológiát figyelhetünk meg, például a *Wesenwille*nek, az érzelmi akaratnak nőiessége esetében; valamint a *Kürwille* férfiasságában, a gondolkodással együtt a racionalizmusban, mely az élő test sajátosságaiból vezethető le (amint ezt levezette DESCARTES a maga korában). Másfelől a *Wesenwille* esetében az érzékiség a maga biológiai és organikus megjelenésével a felvilágosodás szenzualizmusához és CONDILLAC-hoz vezethető vissza.

Csíra formájában TÖNNIESnél olyan gondolatokat is megfigyelhetünk, melyek később a német gazdaságtörténeti iskolában terebélyesedtek ki. Ahogy a későbbi német gazdaságtörténet kimutatta, már TÖNNIES is megírja, hogy a földesúr és báró is tagja a faluközösségnek, mint ahogy az indiai faluban Henry S. MAINE híradása szerint a falufőnök is tagja volt a faluközösségnek. A társadalom keletkezésének elméletében felhívja a figyelmet arra, hogy a falun lakó munkásosztály különös helyzetben van, maga is kapitalistává alakulhat, raktárra termelve, a távolsági kereskedők megjelenése következtében. A falun élő munkás—paraszt sok szabadidővel rendelkezik, és ebben az időben kézműiparral foglalkozik: sző, fon, ácsmunkákat végez, farag, és ezt a közvetítő kereskedelem és a kihelyezett Verlag-rendszer révén értékesítheti (amint később Wilhelm ABEL, például a sziléziai takácsság esetében bemutatta, akik szintén a téli holt szezonban dolgoztak, és az élelmüket maguk termelték meg). A társadalom, a gazdaság és a piac genezisével együtt megjelenik az élvezet — SOMBART a XVI—XVII. századi gazdasági fellendülést látva azt elsősorban a „Luxus und Pracht" elterjedésével kötötte egybe.

A német gazdaságtörténeti iskola előzményeiként fogható fel TÖNNIES állítása, mely szerint a munkapiac nem feltételez árupiacot, és az utóbbi burkoltan a városok kirakodóvásárának formájában jelentkezik. TÖNNIES történetiségében főként gazdaságtörténeti mozzanatokat láthatunk, és ez elsősorban annak köszönhető, hogy abban a korszakban, mikor munkáját írta Henry S. MAINE leírásain kívül más etnológiai jellegű híradás és adat nem állt rendelkezésére.

Befejezésül, néhány szó TÖNNIES gondolatainak világnézeti hátteréről. A XIX. századi német tudománynak sajátossága volt az őskommunizmus feltételezése. A közösséget ő is ebből vezette le, majd a kapitalizmus kialakulása után a szocializmus eljövetelét hirdette. Az utópisztikus szocializmus hatására olyan gondolatok jelentkeznek nála, mint az ipari mezőgazdaság vagy pedig, hogy a kapitalista állam addig létezik, amíg a munkásosztály meg nem semmisíti. De a XIX. századi német tudomány közhelye volt a faj- és vérközösség is, a nemzeti lélek és pusztán ezekből a korabeli konvenciókból ekkor még nehezen lehet világnézeti általánosításokat levonni arra, hogy szocialista vagy náciellenes lett volna TÖNNIES.

Brozi, Krzysztof Jaroslaw: Antropologia funkcjonalna Bronislawa Malinowskiego. Problemy metodologiczne (Bronislaw Malinowski funkcionális antropológiája. Módszertani kérdések) Wydawnictwo Lubelskie. Lublin, 1983. 232 l.

Tagányi Zoltán

Az utóbbi időkben egyre több kritikus hang irányult MALINOWSKI kulturális, funkcionális antropológiája ellen. A kritikusok arra hivatkoznak, hogy RADCLIFFE-BROWN funkcionalizmusa az idők próbáját jobban kiállta, az övé társadalmi antropológia volt, ezzel szemben MALINOWSKI tanításai elavultak. Lengyelországban viszont a 80-as évek kezdetétől a MALINOWSKI-kutatás reneszánsza figyelhető meg. Több összefoglalás készült tanairól (lásd pl. PALUCH könyvét), és ugyanakkor összes műveit is kiadják lengyelül. Az ismertetett könyv MALINOWSKI tanításainak sajátosságait és elsősorban kulturális determinizmusát mutatja be, nagyon plasztikusan. Ismerteti MALINOWSKI korai krakkói tevékenységét is, melyet nyelvi okok miatt érthetően a MALINOWSKI szakértők nem tanulmányozhattak eddig.

A krakkói intellektuális körökben, amikor MALINOWSKI doktori dolgozatát írta, a hegeli tanok nem voltak ismeretlenek, elsősorban CIESZKOWSKI tevékenysége következtében. Így, HEGEL közvetítése révén, a dialektika és a materializmus, empiriokriticizmus vonásai figyelhetők meg korai elgondolásaiban. Figyelembe veendő, hogy korai korszakában matematikát és fizikát tanult.

Az empiriokriticizmus mellett, elsősorban a neopozitivista iskolák hatására, a szélséges empirizmus és a szcientizmus jelentkezett nála (elsősorban MACH, valamint a marburgi neokantiánus iskola hatására). A pozitivizmussal szemben fenntartásai voltak. A szélséges empirizmus talaján állott. Felfogása szerint a kultúra részben biológiailag determinált organikus egység, részben eszközszerű, utilitarisztikus jelenség. A vallás és a mágia vizsgálatában is eszközszerű kezelés jelentkezik nála, JAMES pragmatizmusának hatása révén.

MALINOWSKI, mikor nyugat-európai tanulmányútjára indult, ott, a nyugati etnológiában a klasszikus evolucionizmus, a német kultúrkör-elmélet és a diffúzionizmus tanai voltak általánosak. Ezekkel szemben kritikus álláspontra helyezkedett. Céljává a kultúra rendszerének, egész-voltának és elemeinek a kutatása vált. A kultúrának ez a vizsgálata pszichológiai megközelítéssel járt együtt, amit magyarázhat, hogy Lipcsében WUNDTot is hallgatta.

A funkcionális antropológia MALINOWSKI szerint elsősorban empirikus tudomány. A kultúrát az ember biológiai igényei és azoknak kielégítése tartja fenn. A biológiai igények kielégítése során az ember új környezetet alkot, ezáltal az emberi kultúra is változik, másfelől a kultúra változásai a biológiai igények kielégítési módját is megváltoztatják. Így az ember viselkedését a biológiai igényeken túlmenően kultúrája határozza meg. Az emberi cselekvés révén a kultúra és a környezet között egyensúlyi állapot alakul ki. A kultúra holisztikus jellegű. Az emberi cselekvés alapjává a biológiai igények kielégítésén kívül, a kultúra rendszerének fenntartása válik, és ebben benne van a kulturális hagyomány determináló szerepe is. A kultúra nemcsak eszköz, hanem szimbolikus eszköz is egyben.

A funkcionális antropológia a kultúrát integrált rendszerként vizsgálja, és nem az eredetére vonatkozó spekulációk érdeklik, hanem működésének megismerése. MALINOWSKI felfogása szerint a kultúrában benne rejtőzik a hagyomány, vagyis elméletének vannak

történeti mozzanatai, azonban őt elsősorban a kultúra egésze, kontextusa és működésének feltárása érdekelte. A kultúra rendszerének megismerésére törekedve, elsősorban izolált, írásbeliség nélküli társadalmakat vizsgált, mint amilyen a Trobriand szigeti lakosok kultúrája volt.

MALINOWSKI kulturális antropológiai vizsgálatai esetében az ismeretelmélet játszott nagy szerepet, a gyakorlat vizsgálata, az emberi tevékenységek előrejelzése, melyhez a kultúra eszköz jellegű jegyeinek feltárására vezetett. A kutatásoknak társadalmi haszonnal is együtt kell járniuk. Ez a követelmény annál inkább fölmerült, mert abban a korszakban, amikor MALINOWSKI tevékenykedett, a brit gyarmattartó hatalom az indirekt kormányzásra tért át. Ehhez fel kellett tárni a törzsi politikai viszonyokat és a bennszülött intézményeket. A kultúrával az ember úgy él, mint egy eszközzel. Az ilyen utilitáriánus megközelítésben a kultúra intézményei között igen nagy szerepe van a mágiának, a hiedelemnek és a vallásnak, melyek a kultúra eszközszerű részeiként jelentkeznek MALINOWSKInál. Az embereket az állattól a tudás különbözteti meg, és ebben a felfogásban a vallás, mágia és a hiedelmek, mint a tudás sajátos formái jelentkeznek. Ez a mozzanat a funkcionalizmust a történeti materializmushoz közelíti.

MALINOWSKI kutatásaival elsősorban a történetiség követelményét szegezték szembe. Bár MALINOWSKInál a kultúra dinamizmusa jelentkezik, és a kultúra hagyomány-jellegében a történetiség elemei is megfigyelhetők, MALINOWSKI vizsgálódásai mégsem voltak történeti célzatúak. Ez elsősorban az őt követő tanítványok munkásságában jelentkezett. Tanítványai elsősorban afrikai talajon a törzsi és az európai kultúrák egymásra hatását, valamint az integráció, dezintegráció mozgásait vizsgálták. MALINOWSKI tanítványai körében megjelenik a konfliktuselmélet, mely szintén a kultúrák mozgási mechanizmusainak kutatásához vezetett.

A munka záró fejezetei a vallásnak prakszeológiai jellegét mutatják be MALINOWSKInál. Valamint a jog igen nagy szerepét a törzsi társadalmakban. A kultúra eszközjellege és az igények biológiai kielégítése következtében az emberi kultúra és a társadalom, valamint az azt körülvevő környezet között az energiák kölcsönös és szimmetrikus cseréje figyelhető meg, egy olyan gondolat, mely mai napig is nagy szerepet játszik az amerikai antropológiában. A rendkívül sikeres munkájában a szerző végül is azt hangsúlyozza, hogy a korábbi etnológiai irányzatok Európa-centrizmusát MALINOWSKI elveti. Felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak egyenes irányú fejlődés figyelhető meg az emberi kultúrákban, hanem katasztrófák és a kultúrák degenerációja is.

Bringéus, Nils-Arvid: Volkstümliche Bilderkunde. Callwey. München, 1982. 156 l.

Sinkó Katalin

Nils-Arvid BRINGÉUS könyve, mely először svéd nyelven jelent meg (Bildlorestudiet av folkliga bildbudskap. Gidlunds Förlag, Stockholm, 1981), meglepő gyorsasággal került a németül olvasók kezébe, minden bizonnyal azért, mert mind az etnológiai, mind a művészettörténeti kutatás számára fontos, elsősorban módszertani szempontból irányadó mű. BRINGÉUS a közel évtizede — legelőbb német nyelvterületen — felvirágzott kép-kutatásra támaszkodik, azokra a művekre, amelyek az emberi környezet képi világát a kulturális kommunikációban betöltött szerepe alapján vizsgálják.

Ez a könyv azonban nem elégszik meg az etnológia egy részterületének ilyen vagy olyan mértékben újszerű elemzésével; szerzője egyszersmind módszertani példának is szánta ezt az általa „Bildlore"-nak nevezett kutatási terület számára (a fogalmat a Booklore, Masslore mintájára alkotta). A fogalom használatát neutrális karaktere miatt ajánlja a képkutatás számára, ugyanis szerinte a „népművészet" (Volkskunst) kifejezés elemeiben és egészében is előítéletekkel terhelt: az etnológiában a népművészet fogalmát egy bizonyos társadalmi réteg (a parasztság, vidéki lakosság) művészi értéket alkotó — preindusztriális — tevékenységére alkalmazzák. A hagyományos értelmezés megnehezíti a tömegben előállított és az emberi környezetet mindjobban elárasztó képanyag (olajnyomat, poszter, plakát, fotó, televízió) előítéletmentes vizsgálatát. Módszertani műről lévén szó, BRINGÉUS elöljáróban téziseit is lefekteti:

A Bildlore a néprajz internacionális iránya. Vonatkozik mind a középkortól kezdve virágzó népies grafikákra, a vásárokon, búcsúkon árult, írástudatlanok számára készült fa- és rézmetszetekre, nyomatokra, mind a XIX. századi polgárság használatára készített olajnyomatokra, melyeket a frankfurti és drezdai cégek szinte egész Európában terjesztettek.

A Bildlore nem korlátozódik a társadalom bizonyos rétegeinek képi kultúrájára, keresztüllépi annak szociális határait. Így — szemben a népművészet korábbi kutatási irányaival — a paraszti, félparaszti kultúrák mellett a városi környezet, a polgári rétegek képigényét is vizsgálja. Ezáltal lehetségessé válik, hogy bizonyos motívumoknak ehhez vagy ahhoz a társadalmi réteghez való kötődése is feltáruljon. Az eddigi eredményekből leszűrhető, hogy vannak olyan képi motívumok, melyek a szubkultúrában keletkeztek, s ott is maradtak, míg mások csak a polgári környezetben lelhetők fel. A motívumok többsége azonban nemcsak egyetlen társadalmi réteg „sajátja".

A Bildlore nem korlátozódik bizonyos korszakok képkultúrájára, nincsenek időhatárai, mint például a művészettörténeti stíluskorszakoknak. Ezzel egyenértékű az az alapelve, hogy a *Bildlore a képanyagot minőségi megítélés nélkül* kell hogy vizsgálja. A Bildlore számára a triviális képek különösen érdekesek. Ugyanakkor feladata, hogy feltárja azokat az értékeket és magatartásformákat, melyeket a kép kifejez. A kép és az emberi magatartás összefüggésének jó példája az ortodox templomokban szokásos képkultusz, képtisztelet, de ugyanilyen magatartásformáló mozzanatok figyelhetők meg a XIX. századi Bilderbogenek kapcsán, különösen az ifjúság körében.

A Bildlore feladata az is, hogy vizsgálja a kép hatását, azt a módot, ahogyan környezetünk képei világképünk kialakításában közreműködnek. Ez a „világképalakító" funkció különféle szintű lehet. Ezt Bringéus jellemző példákon keresztül illusztrálja, a képek vallásos, morális vagy szociális tartalma szerint. Ezekben az esetekben a vizsgálat tulajdonképpeni tárgya a Bildbotschaft, a mű belső mondanivalója, üzenete. Ez a fogalom Bringéus módszerének központi eleme. A kép struktúrájának, a képi anyag változásainak, társadalmi, időbeli, térbeli „alkalmazkodásának" feltárása vezet a képi üzenet megértéséhez.

A képi struktúrák alapformulái, az egyedi, páros képek, képsorozatok vagy ciklusok eleve eltérő elemzést indikálnak. A képen belüli struktúra és a páros képek közötti részleges vagy teljes kontraszt alkalmazása, a ciklusok esetében a tartalom fokozatos, célirányos „felépülése" éppen olyan „retorikai" fogásnak tekinthető, amilyen mondjuk a prédikátorok szófordulataiban jelenik meg.

A képi üzenet megértéséhez a motívumok terjedésének és funkcióváltozásának feltárása viszi közelebb a kutatót. Bringéus a motívumváltozások különféle módozatait is példákon keresztül világítja meg: a motívum modernizálódik terjedése során, eközben funkcióját is megváltoztathatja.

A változások, melyek egy motívum vándorlása során hatnak: az archaizálás, megszépítés, kompilálás, a képi fordulatok plagizálása vagy idézgetése stb. a korhoz és az újabb funkcióhoz való alkalmazkodás eszközeinek tekinthetők. A képi forma stabilitása és variabilitása különösen élénken foglalkoztatja a szerzőt. Egy-egy motívum, pl. a „csodálatos malom" vagy a „fiatallá változtató malom", vagy a „megifjító kút" különböző korokból származó ábrázolásainak elemzése kapcsán nemcsak a motívum alkalmazkodóképességére hoz fel meggyőző példákat, hanem a transzformációk mögött több száz éven át fennmaradó eredeti „képüzenet" változatlanságára is. Egy-egy kép históriai, formai, motívum- és funkcióanalízise azonban nem elegendő az „üzenet" társadalmi hatékonyságának feltárásához. A szemlélő nem tekinthető gépies befogadó tényezőnek. Az irodalom analógiája alapján feltételezhető, hogy a kép — részben vagy akár egészen — mást jelent alkotója, a művésztársadalom számára és mást a szemlélő számára (Künstlerbild—Betrachterbild). A képi üzenet társadalmi hatásának megértéséhez a szemlélő elvárásaival, asszociációival és világképével is meg kell ismerkedni.

A néző lehetséges képértelmezéseinek bemutatására Bringéus a szociológia módszerét alkalmazza: különféle tanultságú személyektől egyugyanazon olajnyomatról kért véleményt.

Bringéus fent ismertetett metodikájához a bemutatott négyféle, szociológiai szempontú elemzés csattanós érveket szolgáltat. Különösen elgondolkodtató a művészettörténész végzettségű személy által készített műleírás. Műelemzésének tanulságai: a hagyományos módszerek, az értékelőítélet, a mű tradicionális históriai szemlélete végül is akadályát képezik a képi üzenet helyes megértésének, különösen olyan „egyszerű" művek esetében, mint egy olajnyomat.

Bringéus műve leginkább ezen a ponton válik tanulságossá: feltámasztja az olvasóban a kétséget aziránt, hogy vannak-e egyáltalán „egyszerű" képek, s hogy a „magas művészet" kutatása az általánosan elterjedt, de kutatás tárgyává még nem tett képi közhelyek feltárása nélkül egyáltalán lehetséges-e.

Újabb hímzés- és szőtteskiadványok

Fél Edit

Egy korábbi ismertetésemhez hasonlóan (Ethnographia LXXXVIII. 1977 184—189) ez alkalommal is több, 1976 óta megjelent kiadványról szólok. Sorra vételük előtt szükségesnek látszik néhány általános megjegyzés.

A hímzéskiadványok szaporodása önmagában örvendetes. A szaporodó közzétett emlékanyagnak, az egyre több kiadványnak biztosabbá kellene tennie a tájékozódóképességet a hímzésanyagban: sikerült és kevésbé sikerült, jellegzetes és jellegtelen, erőteljes és vérszegény, szétesős, ügyetlen varrások megkülönböztetését. Ezzel szemben azonban sajnos, inkább azt kell látnunk, hogy a bővebb publikációs csatornákon válogatatlan ömlik a közönség elé jó és rossz anyag, sőt az utóbbi többségbe kerül anélkül, hogy a kiadványok segítenének az olvasónak az eligazodásban, értékelésben. Szinte az a vélekedés uralkodik, hogy ami néhány évtizeddel ezelőtt falun készült (némelyik kiadványban ugyan még ez az időhatár sem működik), már eleve fenntartás nélkül a magyar népművészet értékes megnyilvánulásának tekintendő. Nem gondolnak arra, hogy itt olyan hagyományos helyi stílusokról van szó, amelyeken belül éppúgy vannak rosszul sikerült, utánzásra nem érdemes darabok — mint a művészet minden más, nem népi területén is. Nehéz megítélni, hogy ebben — anélkül, hogy most bárkit megbántani kívánnék — esetenként mennyi része van a szerzőnek, aki nem feltétlenül kell hogy jártas legyen a könyvkészítés fortélyaiban — és a néha nagyon is határozottnak és tájékozatlannak tetsző kiadói szerkesztőségeknek, lektoroknak. Akár a bel- és külföldi közönség tájékoztatásáról, akár az élő hímző gyakorlat mintákkal való ellátásáról van is szó, az lenne a kívánatos, hogy egyes helyi stílusok, korszakok legkiforrottabb, legművészibb darabjai álljanak az előtérben — a sikerületlenek pedig, ha jelzésszerűen érzékeltetik is az egykori produkció minőségi szintjeit —, többségükben maradjanak meg az archívumok, múzeumok dokumentumanyagában.

A másik általános megjegyzés — ami az előbbihez hasonlóan nem mindegyik, de számos új kiadványra áll — a közlés módjára vonatkozik. A kiadványok részben emlékanyagot közölnek, forrásokat tesznek közzé, ami alapja lehet az újravarrásnak is — másfelől kisebb-nagyobb mértékben eligazítást próbálnak adni a hímzésminták mai felhasználásához. A két feladat megkülönböztetésének hiánya miatt gyakoriak a felemás megoldások, amelyek a harmincas években kialakult átrajzolási gyakorlatnak megfelelően kiegyengetve, szabályossá téve adják közre a paraszti varrásokat. Ebből az a nagy veszteség, hogy a könyvek használói egyáltalán nem tudnak képet alkotni az eredeti, gyakran előrajzolás nélkül varrt munkák esetlegességeket, alkalmi megoldásokat tartalmazó, ezáltal egyedi és élő munkafolyamatról tanúskodó megjelenéséről. A céljukban— címükben népművészeti kiadványok így mintegy az előnyomott munkák sablonszerűségét terjesztik. Ugyanakkor, mikor a népzene, néptánc új hulláma a paraszti előadásmód rekonstruálásának lehetőségét is, művészi értékét is dokumentálja, ezek a kiadványok olyannak tűnnek, mint a harmincas évek zongora kíséretes elegyengetett népdalfeldolgozásai.

Fügedi Márta: Mezőkövesd és vidéke hímzései I. Szálánvarrott vászonhímzések. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, é. n. 16 l., 33 kihajtós tábla.

A matyó az egyik legjobban ismert hímzéscsoport, melynek említése nem marad ki egyetlen népművészeti áttekintésből sem. Éppen ezért a szerzőnek nem volt könnyű a dolga. Fügedi Márta műfajokra bontva (ágyi ruhákról szálánvarrott és szabadrajzú aímzések, későbbi tervezett füzetekben: ing-, surc- stb. hímzések) rendszerezi és elemzi az hnyagot. Csak helyeselni tudjuk, hogy az előzményektől függetlenítette magát, tiszta lappal indult, önállóan alakította ki gondolatmenetét — ennek ellenére sajnálatos, hogy nem talált valmilyen formát a korábban megjelent irodalom említésére. Eltér az eddigi gyakorlattól abban, hogy az általánosan matyónak tekintett három községen túl kiterjeszti a hímzőscsoport határait a közelálló stílusban dolgozó Cserépfalura, Cserépváraljára és Bogácsra is.

A bevezető szöveg röviden összefoglalja a hímzés alakulását, felfedezésének, megismertetésének és a bérben való varratás kezdeteinek történetét. Fölveleníti a községek korábbi életformáit, melyekben még varrtak s a hímzett tárgyakkal éltek. Itt kívánatos lett volna felhasználni a korai hímzésekről még fellelhető helyi ismeretanyagot is. Egy-egy találó és ezen a vidéken még ma is gyűjthető jellemzés, vélekedés beiktatása növelte volna a dolgozat értékét.

Fügedi Márta a továbbiakban díszítmény, szerkezet és a jellemző motívumok alapján osztályoz, szigorú műhelymunka alapján. A motívumokat helyi megnevezésükkel

határozza meg, csak egy helyütt említi zárójelben az „almás" mellett: „gránátalmát". A helyi megnevezések azonban általában esetlegesek — kívánatos lett volna következetesen megadni a szakkifejezéseket is, ami által a közölt anyag egyben összehasonlíthatóvá, a hazai (és nem csak a hazai) hímzésanyagba beilleszthetővé válna. A helyi motívummegnevezések rendesen alkalomszerűek, sokszor találomra mondják őket, s egyik vidéken merőben eltérnek a másiktól. Hasonló a helyzet, mint a népi építészet vagy a népzene kutatásában, ahol a gyűjtők gondosan följegyzik ugyan a helyi megnevezéseket, de egységes, egységre törekvő szakterminológia szerint határozzák meg, ezek a helyi elnevezések mire vonatkoznak.

Fájlalom, hogy a szerző nem próbálta az egyes hímzéstípusokat időben pontosabban besorolni, készítésük— használatuk idejét meghatározni. Vélekedésem szerint a szerző kicsit fiatalabbnak tartja a vidék ilynemű munkáit a valóságosnál.

Egyébként nem dicsérhető eléggé a módszeres, következetes leírás, mely elemez, összegez, összehasonlít és kiemeli a sajátosat. A szép és jó leírással, rendszerezéssel egyenértékűek a közölt rajzok — legfeljebb egy-egy méretadatot hiányolunk mellőlük.

Fügedi Márta: Mezőkövesd és vidéke hímzései II. Szabadrajzú hímzések. Népművelési Propaganda Iroda, é. n., h. n. 15 l., 40 kihajtható tábla.

Az előbbi füzet mintájára készült szép elemző és rendszerező munka, nyilván a kiadó által megszabott terjedelmű, rövid szöveggel. Jó lett volna, ha a szerző viszonyítja időben és szerkezetben a szabadrajzú hímzéseket az előző füzetben ugyancsak ő általa közölt szálánvarrott munkához. A szálánvarrott lepedőszélek pricritása a szabadrajzúakhoz képest itt nem lehet kétséges. Az azonban valószínű, hogy egy ideig egymás mellett élt a két, tulajdonképpen egymást váltó technika. Mégis a szabadrajzú munkák eredeztetését a múlt század első felétől kicsit korainak tartom — jó lett volna itt is a helyi emlékezetből vett ellenőrző adatokra is támaszkodni.

A mintákat kompozíciók és motívumok alapján rendszerezi Fügedi Márta. A 31. számú rajztól következnek a zsúfoltságra törekvő, a szimmetrikus szerkesztést föladó újabb darabok. Ezek közt nem egy mintán észlelhetőek a bérben varrás által megerősített tendenciák, így a motívumok felnövelése, összetetté alakítása.

Mindkét füzet megvalósítja azt az elöljáróban említett két kívánalmat, hogy hiteles forrásanyagot adjon és egyben alkalmazható, gyakorlatilag fölhasználható mintákat tegyen hozzáférhetővé. A két füzet nyeresége a szakkutatásnak is. A szerző elemző— rendszerező igénye, bár ismertetett munkáinak más a műfaja— stílusa, T. Knotik Márta dél-alföldi feldolgozásaihoz zárkózik fel. A Népművelési Propaganda Irodát és a szerzőt egyaránt elismerés illeti a kettős hasznú munkákért.

Párniczky Józsefné: Fejér megye mintakincséből I. Fehér hímzések, keresztszemesek, szőttesek, horgolt csíkminták. Ikarus Gárdonyi Géza Művelődési Ház. Székesfehérvár, 1981. 17 l. + 22 részben kihajtható tábla.

Ez a dolgozat nem méltányolható és nem dicsérhető eléggé. Nemcsak azért, mert egy kevéssé ismert megye textilis művészetének feltárására vállalkozik (az I. kötetszámból úgy reméljük, hogy több is követi), hanem még inkább azért, mert a helyszínen gyűjtött anyag mellé bevonja a levéltári kutatásokból hasznosítható adalékokat is.

Idézek néhányat az ismereteinket gyarapító levéltári adatokból. Egy 1813-ból származó hagyatéki leltár „fehér stikkelt keszkenyőt" említ, 10 forint értékben akkor, amikor 4 lepedő 40 forint értékben szerepel. Gondolom, arannyal hímzett, akkortájt és korábban használatos keszkenőről lehet szó — ilyennel még magam is találkozhattam dunántúli falukban a II. világháború előtt. De remélem, az írásos források faggatása hozhat bővebb felvilágosítást is. Más adalékok a mesteremberek-háziiparosok munkájáról szólnak. Egy 1774-es összeírásban az eddig ismeretlen „lepedőkészítő" szerepel. 1851-ben „fejér fejkötő csinálóról" írnak. Itt talán a Dunántúl annyira elterjedt horgolt vagy horgolt szélű gyolcsfőkötőkről lehet szó, amilyenekkel, még a harmincas években is szép számmal találkoztunk. Figyelemre méltó adat, hogy 1876-ban — más megyék példája nyomán — városi iskolákban itt is kötelezővé tették az ingyenes kézimunka oktatást. Jó volna tudni: milyen technikákat és milyen mintákat tanítottak.

A rövid, de tanulságos bevezető tanulmány után a szerző technikák szerint veszi sorra az eddig megismert anyagot. Legnagyobb számmal a fehér hímzések szerepelnek. Ezek önmagukban valóban szépek, helyüket a magyar hímzéskultúra fehérhímzés műfajában akkor találhatnánk meg, ha valaki rendszerezné a sokfelé ágazó motívumkincset. Az egyre kiterjedtebb fehérhímzés-kutatás erre jó reményt ad.

A következő csoport a piros szálánvarrott munkáké. Több minta is tanúsítja, hogy Fejér megyében sem volt ismeretlen a dunántúli, sőt az országos mintakincs néhány mintája. A 13/a alatt bemutatott piros pamutos, fonottassal dolgozott halottas lepedővég mintája legközelebb egy tüskevári (Vas megye) párnavég mintájához áll, de a középső csíkban a nyolcszögekkel keretezett csillagok sora általában gyakori a dunántúli lepedő- és párnavégeken, s nem ismeretlen másutt sem. A Néprajzi Múzeum textilgyűjteményéből példaként egy tápiószentmiklósi (lelt. száma 102 135) és egy piliscsabai (lelt. száma 80 475) lepedővégmintát hozok fel. Ha jól megnézzük a fentebb ismertetett FÜGEDI Márta-féle dél-borsodi anyagot, azzal is megtaláljuk a kapcsolatot.

A 14/a alatt középhímként szőlőleveles—szőlőfürtös minta kerül bemutatásra. Ez a minta ismert egy veszprémi párnavégről, de Esztergomból és Komáromból is, mint halottas lepedő mintája. A 14/c alatt közölt szabadbattyáni halottas lepedő sarokkiképzéses mintája szokatlan, nem nagyon értjük. A 15/a „múzeumi eredetű csíkminta" nagy csipkés csillagai régi mezőkövesdi párnavégen is megtalálhatók. A 18. szám alatti halottas lepedőszél piros pamutos, gránátalmás és tulipános virágtöves mintája három példányban is ismert a Néprajzi Múzeum és az Esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményéből. Ezeket Győr megyei eredetűnek vélem, feltehetően más dunántúli gyűjteményekben is őriznek hasonló darabokat. A 19/a „rúdravaló" (tettek itt rúdra vászonhímzéseket?) virágtöves, két oldalán álló, szembefordított pávás mintája a nyugati magyar népcsoportoktól a keletiekig — sokféle helyi megfogalmazásban — előfordul. A bemutatott példa a többiekhez viszonyítva városiasnak hat.

A további lapokon látható szőttesminták a dunántúli takácsmintákra jellemzőek.

PÁRNICZKYNÉnak lelkes és értő munkával sikerült megtalálnia és közzétennie néhány jó hímzésmintát a múlt század elejéről-közepéről, ezek egyikén-másikán kitűnnek valamelyes lokális sajátosságok (melyek pontosítását a szerzőnek kellene elvégeznie), s érdemét nem kisebbíti, hogy a bemutatott szálánvarrott és szőttesanyag nem a „megye önálló művészete", hanem szervesen belesimul közelebbről a dunántúli, távolabbról az egész magyar mintakincsbe. Fejér megyét eddig valóban nem ismerhettük a dunántúli hímzésanyag egyik létrehozójának (?) és megőrzőjének, de a jövőben — a korábbi ismert és közölt darabokat is ideszámítva — méltán tarthatjuk annak. Ha mindezekhez hozzátesszük, hogy a szerző a felfedezett minták jó arányban elhelyezett és kevés változtatással újrarajzolt alkalmazási javaslatait is csatolja és hogy mindezek jól megférnek egy borítóban — akkor csak együtt örülhetünk a szerzővel a becses anyagot jól sikerült formában közreadó kiadványnak, és gratulálhatunk a kiadónak is, amiért — ha kis példányszámban is, de — közkinccsé tette PÁRNICZKYNÉ érdemes munkáját.

Báldy Bellosics Flóra: A házvászon felhasználása és díszítése Nagybaracskán, Bátmonostoron és Dávodon. Népművelési Intézet. Budapest, 1981. 42 l.

Ez a recenzió egyben szeretne tiszteletadás is lenni a nagyon szerény, nagyon szorgalmas és komoly gyűjtő, feldolgozó munkát végző BÁLDY Flóra emléke előtt. Kevés megjelent munkája között ez volt az utolsó. Hogy a nagybeteg végül is tudomásul vette-e a szépen szerkesztett és betegágyán kezeügyébe letett kész munkát, nem tudjuk. A kutatók számára mindenesetre itt maradt jól hozzáférhető formában, dicsérve szerzője kitartó, aprólékos gyűjtő- és feldolgozó munkáját s a kiadó gondosságát egyaránt. Noha a kiadvány minták rajzaiból áll, nagyon helyesen közöl néhány fényképfelvételt is a minták elhelyezéséről csakúgy, mint szabásrajzokat azokról a vászon öltözetdarabokról, amikről a mintákat a szerző levette. Leírja aprólékos hűséggel a kender feldolgozását vászonná, és felsorolja, hogy milyen tárgyakat szabtak belőle. Kik szőttek, a kész holmit kik viselték, hogyan tartották tisztán a vászneműt, sőt nem feledkezett meg a kelengyék összetételéről sem. Három időszakból feljegyzi a takácsszőttes készítményeket a női kelengyében, kitér még a gazdaság textíliáira is, köztük a legnagyobb értékűre, a ponyvára. A kis összeállításból kitetszik, hogy a I. világháború kezdete óta a nőknek már vászoninget nem készítettek, pendel készült és főleg a háztartás felszereléséhez szükséges kendők, abroszok, lepedők, ágyi és asztali ruhák. A néprajznak — ez esetben a hímzés kutatásának — sok BÁLDY Flóráéhoz hasonló gondos aprómunkára volna szüksége ahhoz, hogy megnyugtató összegezést végezhessen. A kiemelkedően szép minták mellett ismernünk kellene a szerényebbeket is, akár szőtték őket, akár varrták.

A közölt minták egyszerűek: keskenyebb és szélesebb csíkok virágtövekkel, madarakkal, mértaniasított növényi formákkal, sokféle méretben és elhelyezésben. Ismerősnek látszanak, de mégis újak. A Bajától délre fekvő három magyar község: Bátmonostor, Nagybaracska és Dávod fonalas munkáiról adnak számot: a takácsok szőtteményeiről, amelyeket ha ők nem díszítettek valamilyen csíkozással, pótolták a női kezek hím-

zett díszítéssel. Az egyszerű minták igen változatos technikákkal készültek: van közöttük szálvonásos, keresztöltéses és szövést utánzó, szálmentében varrt hímzés, valamint horgolt és varrott csipke.

A munka szép példája annak is, hogyan működhet össze a pedagógus gyűjtő a helyi múzeummal. BÁLDY Flóra gyűjtött a múzeumnak, a bajai múzeum vezetője és felesége viszont fényképezett és rajzolt a kiadványaihoz. Milyen szép volna, ha valamennyi munkája — a kéziratban lévők is — közös borítóban megjelenhetnének. Őrizhetnénk-e jobban emlékét, mint munkái közzétételével, melyekből egyénisége, hűsége, tudása megragadhatná azt is, aki sohasem találkozott vele.

Jámborné Zsámár Margit: Rábaközi hímzések. Kiadja a Győr-Sopron megyei Tanács és Csorna város tanácsa é. n. h. n., 148 l., 61 foto és rajz illusztrációval + mappában „Rábaközi hímzőkönyv mintalapgyűjteménye", 87 mintalappal.

JÁMBORNÉ ZSÁMÁR Margit neve hosszú évtizedek óta ismert. A két világháború közt a *Magyar Iparművészet* és a *Muskátli* gyakran közölte mintarajzait, tervezéseit, valamennyit a Rábaközből. Most évtizedek alatt összegyűlt terjedelmes anyagát teszi közzé egy gazdagon illusztrált könyvecskében és mintarajzsorozatban.

Nem szeretnék ünneprontó lenni a tanácsok, szerkesztők áldozatos munkáját és a szerző ügybuzgalmát illetően, mivel azonban a szerző néprajzi kiadványokra hivatkozik és népművészeti anyagot dolgoz fel, néhány kiugróbb tévedését ki kell igazítanom. Gondosabb lektorálás feleslegessé tehette volna az alább következő megjegyzéseket, meg az is, ha a szerző tájékozódik az újabb hazai hímzésirodalomban, vagy legalább felhasználja a „Felhasználható irodalom" címen általa is ajánlott munkákat.

Megjegyzéseink, kiigazításaink sokfélék. Vonatkoznak rosszul alkalmazott kifejezésekre, téves osztályozási kategóriákra, téves anyagismeretre, a díszítmények összehasonlításának nem egészen valós eredményeire stb. stb., amik önmagukban kevéssé jelentősek, de ekkora mennyiségben károsak lehetnek. „Rábaköz népe kialakította ... népi iparművészét" (5. lap) — írja a szerző. A rábaközieknek, mint a többi néprajzi csoport is, népművészetet alakított ki, „népi iparművészetnek" az alkalmazott népművészetet nevezzük általánosan. A szerző „laposhímzést" ír (6. lap), a szakkifejezés laposöltéses hímzés lenne. A „pókos hímzés" neve helyesen — FERENCZ Kornélia idézett könyve alapján is — pókolás. A *Bevezető*ből idézünk egy egész szakaszt (6. lap): „térszűke miatt hiányoznak a térkitöltő elemek, életfák ... A fényképeken felvett minták sokszor elferdülve, elhúzódva mutatkoznak. Mi az eredetileg tervezett szabályos vonalakkal, kiszimmetrizálva *(sic!)* rajzoltuk meg a mintákat." Sajnos, szerzőnek ez a felfogása régen idejét múlta. Igen nagy tévedés azt hinni, hogy a paraszti varró „eredetileg" szabályos vonalakkal rajzolta volna meg mintáit. Azért egyszeri és egyedi minden egyes munka, mert varrója kedve szerint improvizálhat rajta, mert a mintákat nem szúrt sablonok után készítették, hanem a rajzoló asszony emlékezetből, fejből írta azokat. A „térkitöltő elemek" elhagyása éppen olyan hiba, mint a minták korrekciója. Aki a helyi hímzőhagyományt akarja továbbadni, annak hűségesnek kell lennie az előtte lévő népi hímzésekhez.

Szerző a következő csoportosításban ír anyagáról: I. lapos hímzés, II. szálszámolásos technikák, III. fehér hímzések. Utóbbi alcsoportjai: *a.* pókos, *b.* metéléses.

Már a *Magyarság Néprajza* is szabadrajzú vagy szabadrajz után készült és szálánvarrott vagy szálszámolásos munkákról ír. Azóta a szerzők — kivétel nélkül — ehhez a kategorizáláshoz tartják magukat. Fehér hímzésen nem a pókolást értjük, mert az a csipkékhez áll közel, hanem a fehér vászonra dolgozott szálvonásos-laposöltéses vagy szabadrajzú munkákat. A rátétes munkákra a nyelvjárási „metélés" szó alkalmazása legfeljebb idézőjelben volna elfogadható, akár fehérek ezek a munkák, akár más színűek.

Rátérve az I. fejezetre: a szőrhímzéses munkáknál a szerző úgy véli, hogy azok fonala kecskeszőr lett volna. Ez tévedés. A fonalak a hosszúszőrű magyar racka gyapjából valók. A virágcsokor helyett a virágtő elnevezés használatos. Azokat a hímzéseket, amelyeken különféle virágtövek váltakoznak pl. rozettás virágtő tulipánossal, eddigi ismereteink szerint nem magyarok készítették. A motívumok között árvácska (17. lap) nem szerepel a rábaközi hímzésekben. Nem fedi egészen a tényeket az a megállapítás (20. lap), miszerint a szőrrel varrt munkákon ugyanazokat a virágelemeket találnánk meg, mint a pamuttal dolgozottakon. Nem tudjuk, mit ért a szerző a „színrétegezés" alatt? A szabadrajzú és szálánvarrott pamuthímzések nem a szőrhímzések után jöttek, mint ezt a szerző a 27. lapon állítja — sok esetben egyidősek. A 10/b ábrán lerajzolt laposöltéssorokat ferde laposöltésnek nevezzük, a 14. ábra öltése huroköltés, s a 17/c-t talán félcsillagnak kellene nevezni (37. lap). A II. C. 26. és 28. képen a volt felföldi német bányavárosokban készült, és a vándorkereskedelem révén szinte az egész országban elterjedt lepedő-

betéteket közöl a szerző. Az elsőt mint „áttöréses munkát", a másikat, mint „vagdalásost," bár ugyanavval a technikával készült mindkettő, sőt a II. c. 27. számú is.

A minden bizonnyal sok fáradsággal, de helytelen alapelvek szerint készült mintagyűjteményhez két megjegyzésünk van: ezeket föntebb is említettük. Az egyik a minták átrajzolása, aminek következtében egy-egy minta szinte nevetséges is lett, mint pl. a I. a. 2. számú, a másik: a szerző által mellékesnek ítélt díszítőelemek önkényes elhagyása a rajzokból. Mindez sajnálatosan meghamisítja a közölt anyagot. Természetesen az alkalmazás, az újra felhasználás egészen más, ott a tervező — ha megfelelő érzéke van hozzá — elhagyhatja a minta egyes elemeit, de a minták közlésének magának igaznak, pontosnak kell lennie.

Mintagyűjtemény Tolna megye népi hímzéseiből I. Kaposmente. A bevezető tanulmányt írta G. Vámos Mária, a mintákat gyűjtötte Horváth Anna. Babits Mihály Megyei Művelődési Központ. Szekszárd, 1977. 4 + 32 l., rajzok 31 számozatlan lapon.

A rajzgyűjteményhez G. Vámos Mária a tőle megszokott körültekintéssel ad bevezetést, melynek célja az öltözetek bemutatása — és sajnos nem a hímzések elemzése. Az öltözet egy darabját, a férfiinget díszítette a hímzés. A közölt anyag Pincehelyre szorítkozik, de a szerző körülhatárolja azt a tágabb Kaposmentét, amelyikhez a község tartozik. Egy rövidebb és egy hosszabb szakaszban leírja a XVIII. század—XIX. század első fele, illetve a XIX. század közepének női öltözeteit; a férfiakét nem tagolja időszakokra. Magáról a többé-kevésbé ismert, férfi ingekre varrt fehér hímzésről annyit ír, hogy . . . „szűkebben a dél-dunántúli fehér hímzések szerves részei". Szól feltehető, de még nem tisztázott elterjedéséről, a hímzés felbukkanásáról és letűnéséről. Milyen jó volna valamivel többet tudni arról, hol vannak ennek a hímzés-stílusnak a határai, milyen a pontos motívum- és mintarepertoárja, és milyen más tárgyféleségeken jelentkezik még hasonló stílusú fehér hímzés! Van-e ennek és a vele rokon somogyi inghímzéseknek kapcsolata a női öltözetdarabokon és ágyi ruhákon található, lazább fehér vászonhímzésekhez? Egyáltalán, milyen jó lenne ismerni, hogy itt és az országban másutt, minek tulajdonítható a férfiingek hímzése, s hogy czek az inghímzések hogyan kapcsolódnak a többi fehér hímzéshez.

A gyűjtő Horváth Anna sorai kicsit romantikusak, a könyv javára vált volna, ha egyes részei kimaradnak. Nehezen hihető parasztember szájából ilyen kijelentés: „a mintáim nagy része a mezőgazdasági foglalkozást is tükrözte, mert a virágmintákat a mezei virágokról rajzoltam". Szerencsére nem onnan rajzolta.

Az „azsúr" kifejezés (31. l.) helyett magyar megfelelője, a szálvonás lenne helyesebb. A rajzokhoz mellékelt „jegyzék" nagyon hasznos, de még hasznosabb lenne évszámokkal — ezek pótlása egy újabb kiadás értékét növelné.

Maguk a rajzok jók, és az egyes lapok megtervezése arányos, tartózkodó. De hiányoznak a méretek, illetve egy méret megadása s annak a közlése, hogy vajon minden rajz azonos méretarányban készült-e. Még inkább hiányzik a tárgyak megnevezése: ezek valóban „ingrészek", de mindegyiknek van neve — gallér, kézelő, ingelej stb. Az ingelejeken nélkülözzük a gomb-gomblyuk helyének jelölését. A 21. sz. rajz ingelejnek tűnik, de formáját illetően nem az, nem látjuk az inggallér tagolódását, sem a gombolást — vagy vendég-ingelejről volna szó? A füzet végén két ing kiterített teljes rajza látható, de nem tűnik ki a nyak szabása, sem a gombolás, a rajzon látható keskeny, bő kézelőt pedig nehezen hihetjük el. E rajzok előtt öltésformákat mutat be a füzet öltéstechnikák címen — hímzéstechnika van és öltésforma. Ezek a lényegében apró hibák elkerülhetők lettek volna, ha Horváth Anna megnézi a számos már előtte közzétett ingleírást.

Mind e hiányosságok ellenére a füzet rokonszenves törekvésről tanúskodik, amit a sorozat további számai egyre inkább be is váltanak.

Mintagyűjtemény Tolna megye népi hímzéseiből. II. Székely. A bevezető tanulmányt írta dr. Andrásfalvy Bertalan, a mintákat gyűjtötte Lőrincz Aladárné. Babits Mihály Megyei Művelődési Központ. Szekszárd, 1979. 4+52 l.

Andrásfalvy Bertalan „székely ingszedés" címen számot ad a székelyföldi hazájából kiszakadt bukovinai magyar népcsoportról, melyet a II. világháború alatt a Bácskába telepített a magyar kormányzat. Az itt alig megmelegedett csoport 1944-ben újból „futni" kényszerült, s nagyobb része — sok községbe szétszórva — Tolna megyében talált hazát, a németek helyén. Mindezeket bemutatva Andrásfalvy azt fejtegeti, hogy a „nyelvileg idegen környezetben elszigetelten élő csoport egyik legfőbb tulajdonsága a

hozott kincshez való ragaszkodás, a hűség lett". Úgy látszik, ha csekélyebb változtatással is, az ing valóban példa erre a megőrzésre.

A női ing nyak- és kézelőráncolását elemzi ANDÁSFALVY, s erről ad számot írásban és képben LŐRINCZ Aladárné. Ez az ing bevarrott ujjú, négyszegletes nyakkivágással. ANDRÁSFALVY a mellévarrott típusba tartozó ingek helyenként előforduló ráncbaszedésével hozza őket párhuzamba mondván, hogy a „sűrűráncolást többszörösen le kellett varrni". Sajnos, ez az állítás kicsit talán elhamarkodott. Gondoljunk csak a sárközi, a palóc, a matyó ingekre. Nem szükségszerű a ráncok levarrása. Mi a volt bukovinai székelyek női ingénél fontosnak tartanánk, hogy megőrizte a hosszú ujjat (igaz, a környező népek is ilyet hordtak) — tudvalévő, hogy a magyar népcsoportok közül egyedül a székelységnél hosszú a női ing ujja. És fogadjuk el az eleddig meg nem fejtett eredetű ráncbaszedést egyelőre díszítő szándék megnyilvánulásának, mely a női ingek ráncainak mintás lefogásából, letűzéséből, „szedéséből" áll. Ez a díszítésmód a keleti magyar népcsoportoknál nem ritka, és talán túlzás az ingeket kiemelni, mintha ezek őriznék „a szedések legnagyobb mennyiségét és javát". Gondoljunk csak a bagazia és kötény szedésekre Kalotaszegen, amit ott darázsolásnak neveznek. Ettől a ténytől azonban a bukovinai székelyek által megőrzött mintakincs nem lesz kevésbé becses — és LŐRINCZ Aladárné lelkiismeretes, pontos, szinte azt mondhatnánk: alázatos munkája még kevésbé. A rajzok mellett örömmel találjuk meg az arányokat és méreteket és ahol felderíthető, a készítés évszámát.

A gyűjtő LŐRINCZNÉ rövid soraiból megtudjuk, hogy a munkának voltak specialistái: az ingszedő asszonyok, akik az ünneplő darabokat készítették. Azt írja: „leggyakrabban fekete és piros színt használtak", ami középkort idéző, régies színösszetétel. Nagy gyakorlottságra és tájékozottságra vallanak megjegyzései arról, hogy egy-egy mintához nem tartozott egy bizonyos szín, „ízlés szerint varrtak", ki feketével, ki pirossal, de érvényesülhetett esetlegesség is, akár két színnel is varrhattak egy inget.

LŐRINCZ Aladárné pontos méreteket és ingszabásrajzot ad (bár a grafikus kissé eltúlozta a felnagyítást), minden mintának megadja a helyi elnevezését származási helyét és a minta szokásos elhelyezését a tárgyon. Munkája e tekintetben mintaszerű. Jól sikerült a minták elrendezése is az egyes lapokon, szerves összetartozásuk, rokonságuk alapján. Ez is példaképül ajánlható hasonló minták közlésére.

Mintagyűjtemény Tolna megye népi hímzéseiből III. Váralja. A bevezető tanulmányt írta dr. Andrásfalvy Bertalan, a mintákat gyűjtötte Schmidt Károlyné Tóth Judit. Babits Mihály Megyei Művelődési Központ. Szekszárd, 1981. 4 + 20 l. + 37 lapon rajzok.

A Tolna megyei hímzésfüzetek közül talán a Váralja füzet elé néztem a legnagyobb várakozással. Váralja ugyanis osztozik azoknak a községeknek sorsában, amelyek mint peremközségek, egy kiugró hímzőkészségű csoport vonzáskörébe tartoznak, annak számos vonását tovább viszik, csak éppen kívül rekedtek az érdeklődés körén.

ANDRÁSFALVY színes, érdekes bevezetőjében röviden leírja a község történetét, életmódját és annak változásait. Megjelöli Váralja exogám kapcsolatait a közeli s távolabbi református községekkel — mintegy indokolva ezzel nyelvjárási, viseleti és más hasonlóságaikat. Kitér az apránként behúzódó német lakossággal való együttélésre is — az utóbbiak egyszerűsége jó ellentétet kínál a váraljai magyarok fényűzéséhez.

A szőttesekről és a parittya főkötőkről megjegyzi, hogy hasonlítanak ugyan a sárköziekhez, de nem azonosak azokkal, sőt önálló váraljai szőttes stílusról is beszél. Milyen fontos lenne pontos elemzéssel megmutatni az összefüggéseket is és az eltéréseket is! Szól ANDRÁSFALVY a váraljai „szőrös ingekről" is — „nem is maradt meg tudomásunk szerint egy sem, csak az emléke". A Néprajzi Múzeum Textilgyűjteménye őriz azonban néhány példányt. A házilag szőtt bíbor ingujjakba feltehetően a szövőszéken húzták be a fekete vagy piros-kék szőrfonalat, amint ez a Sárközre és vidékére jellemző volt. Továbbmenően, a Gyöngyösbokréta hatásának tulajdonítja az ingujjak „tintok" (függönycsipke) betétjeit. Nem tudom, Váralján hogyan történt, de a Sárközben a mellévarrott ingujjakba a hímzés és a vert csipkebetét divatjának leteltével kezdték hosszában beilleszteni a függönycsipke csíkokat, amiket aztán, az alap mintázata nyomán, színes gyapjúfonallal dúsan ki is hímeztek. Mivel ilyen ingeket én a Sárközben a Gyöngyösbokréta-mozgalom előtt is gyűjtöttem, ottani megjelenésüket nem lehet a szervezett hagyományápolásra visszavezetni. ANDRÁSFALVY Pilisy Elemér működésének tulajdonítja a főkötőhímzés mintáinak átvitelét a férfiingekre. A kitűnő ízlésű és rendkívül gondos Pilisy Elemérről nehéz föltételezni ezt az újítást — egyébként a Néprajzi Múzeum gyűjteménye (saját gyűjtésemből) itt is szolgál bizonyítékkal olyan jegyingre, amit Pilisy Elemér föllépése előtt varrtak ki főkötőmintákkal. Merőben eltér a sárközi munkáktól a „rácvórásnak" nevezett subrika, amivel a vászon férfiingeket, kézbevaló kendőket és vászonköté-

nyeket díszítették. Ezeknek egyelőre a magyar anyagban legfeljebb Veszprém megyéből akadnak párhuzamai, de Tolnából, az alább ismertetendő „Sváb" füzet is hoz hasonló mintákat.

A hímzéseket SCHMIDT Károlyné gyűjtötte és tette közzé rövid magyarázó szöveggel. Sajnos, a meghatározásokból kimaradt az évszám vagy a készítés időpontjára való utalás. ANDRÁSFALVY úgy véli, hogy a fehér hímzett párnavégek a nagyméretű „németes" párnákon közvetlenül a keskeny szőttes párnák után jöttek divatba. Csakhogy a két párnatípus között volt még egy sajátosan dunántúli piros keresztöltéses párnavégdivat is, a Sárközben és Váralján egyaránt, amint ezt a Néprajzi Múzeum anyaga tanúsítja. Nem lehetne az időbeliséget itt is tisztázni? A felemlített anyagban legkorábbinak a szőrrel behúzott ingujjak látszanak, talán velük egyidősek a főkötők, ezekből sajnos ízelítőt sem kap az olvasó, sőt azt sem tudja meg, hogy a parittya formájúak mellett szabott főkötők is voltak-e. Legújabbak a fehér hímzések, amiket SCHMIDTNÉ be is mutat — ezekről szól a füzet.

Egyébként a rajzok jók, de elhelyezésük rendszertelen. Vagy hosszában vagy keresztben volna valamennyi közlendő, s jó lenne, ha egy tárgyról legalább egy méretet is kapna az olvasó. Egymás után lenne kívánatos közölni az összetartozó mintákat, az egyszerűtől a díszes felé haladva vagy fordítva — pl. az 1, 5, és 10. lap mintái egymás mellé kívánkoznak. A férfi inghímzések megnevezése nem következetes, nem tudjuk pl., mit értsünk „középső mintán"? Nyilván ingelej mintájának a középső csíkját vagy sávját. A kevés bemutatott subrikált díszű ingelej, kötény és kézbevaló kendő valóban igen sajátos, de jellegzetesek a férfiingek fehér hímzései is — ezek tulajdonképpen a legérdekesebbek a közölt anyagban.

Úgy vélem, az öltés és ráncolásformák rajzai túlzottan fel vannak nagyítva, néha szinte eltorzulnak. Az egész ruhadarabok rajzaihoz: a férfiing kézelője nem keskeny, és a pendel eleje a valóságban elöl nincs olyan sűrűn ráncolva, mint két oldalt. A szálfektetés, szálirányok külön jelzése csak helyeselhető, bár talán jobb lett volna magukon az ábrákon jelezni vagy az öltésekkel együtt a szöveg közé iktatni, előre, bővebb magyarázattal.

Mintagyűjtemény Tolna Megye Hímzéseiből IV. Sváb. Tolna megye Gyönk és környéke német nemzetiségű lakóinak hímzéseiből. A bevezető tanulmányt írta Lakner Aladár, a mintákat gyűjtötte Lakner Aladárné. Babits Mihály Művelődési Központ. Szekszárd, 1982. 4 + 30 l. + 40 lap rajz.

A közismerten buzgó gyűjtőházaspár füzetét a Tolna megyei németség betelepítésének történetével indítja. Azok számára, akik ismerik a korábban e témakörben folyt intenzív kutatásokat, ez a szöveg nem hoz újdonságot — a korábban többször is publikált ismeretek azonban a fiatalabb nemzedékek számára hasznos tájékoztatást adhatnak.

Igen helyes újból leszögezni azt a kiegyenlítődési folyamatot, mely a sokfelől összeverődött lakosság között az új hazában végbement, s ami nagyban-egészében hasonló, színeiben, formájában puritán női öltözeteket hozott létre. A férfiak öltözetének — korábbi tapasztalataim szerint — korábban kellett hasonulnia a magyarhoz, hiszen a németek is magyar vásárokra, magyar városokba jártak és akkor sem vette szívesen senki — mint ma sem —, ha szokatlan öltözetéért megbámulják, esetleg ki is csúfolják. De hogy valaki, „bárki" levágta a németekről fehér térdnadrágjukat, nehezen hihetem. A 6. lapon azt írja LAKNER: „így egy-egy falu megőrizte... azt a népviseleti formát, amit... magával hozott az óhazából". Ugyanakkor azonban egy 1828-as feljegyzés szerint a többi között szűrdolmányban jártak a férfiak. Ezt a darabot már nem Hessenből hozták. Jó volna pontosabban, időhöz kötve megtudni, hogy mikor „tértek át a szomszédos magyar faluk posztó és bársony viseletére". A kordbársony ruhaanyaghoz legyen szabad megjegyeznem, hogy azt a magyarok is az itt földmunkát végző olaszoktól tanulták el. Végig követve, ha nagy vonásokban is, a tárgyak sorsát, azt írja LAKNER a dolgozat végén, hogy a régi vászonanyagot gyakran egyszerűen megsemmisítették. „Még én is láttam koporsóban levő halottak mellett egész rakás vászonanyagot." Ennek a szokásnak azonban — ami gyakorlatban volt a II. világháborúig sokfelé, így éppen Tolnában és Somogyban is, magyarok közt is — nem a megsemmisítés szándéka adja a magyarázatát. A kedves, jómódú, fiatalon meghalt asszony-halottal vele temették bizonyos öltözetdarabjait, szőtteményeit, esetleg külön ládában is.

LAKNER Aladárné nem kevesebb szeretettel szemléli a bemutatott — valljuk be, szerény — mintákat, mint férje a népcsoport történetét. Szokatlan, amikor azt írja, hogy a kislányok már az iskoláskor előtt megtanultak kötni. A kötőtű nagyobbak közt is komoly veszedelmet jelenthet, használatához számolni kell tudni, én úgy tudtam, hogy konfirmáció után tanulták meg használatát, attól kezdve azonban minden üres percükben kezükben volt a munka.

Egyenetlen a családnevek írása: egyszer Schäffer Erzsébet, máskor Katharina Walter, ismét máskor Anna Mária Weisslin vagy éppen Eliz(!)abeth Schwartz szerepel. Ezeken a szépséghibákon a szerkesztésnek, lektorálásnak kellett volna segítenie. A szerző „mesterkének" nevezi a négyszögöltésből varrt sorokat — tévesen. Az „azsúr", „felsőnánai azsúr", a „mesterke azsúrral" a szálvonásos-szálszorításos munka szaknevet viseli. A „csibeszem" neve sugaras öltés, esetleg keretezett sugaras öltés. (Vajon voltak ezekre a fogalmakra német kifejezések?) A „stafírung" magyarul kelengye, a „női sapka" feltehetően valamilyen főkötő (hiányzik a német nevük, legalább zárójelben).

A nagy szorgalommal gyűjtött munkák többsége szélesebb és keskenyebb subrikált csík, valamint lapos-, kereszt- és más díszítő öltéssel varrt, lazán szerkesztett, szerény díszítőelem, monogram, egyes motívum, melyek férfi és női ingekre, köténykre kerültek. A mintákat gyűjtőjük gondosan adatolta. Meglepő azonban, hogy túlnyomó többségük e századi. Így azután a gót betűkön kívül más „sváb" jegyet egyelőre nem olvashatunk le róluk. Az ugyanebben a sorozatban előbb ismertetett Váralja hasonló technikájú munkáihoz állnak legközelebb, kissé távolabbról pedig — úgy tűnik — beletartoznak abba az újabb somogyi—tolnai fehérhímzés csoportba, melyről, mint a terepen manapság még fellelhető emlékanyagról, egyre több kiadvány jelenik meg (kissé talán a múzeumokban őrzött értékes régi örökség rovására).

Ez a kötet is rámutat elvégzendő feladatokra — amelyekhez a LAKNER házaspár személyében remélhetőleg meglesz a megfelelő feldolgozó is: föltárni az itt bemutatott legújabb hímzések mögött a régebbi német varrásokat is, az e századi fehér hímzések esetében pedig pontosan tisztázni az elterjedés, a helyi, kistáji, etnikai csoportok szerinti sajátosságok kérdését — az ebben a füzetben bemutatott evangélikus Gyönk és környéke mellett áttekinteni a többi Tolna megyei német, tehát a katolikusok, az egész „Schwäbische Türkei" hímzéseit.

Andrásfalvy Bertalan—Németh Pálné: Sárközi hímzések régen és ma. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, é. n. 49 l. (ezeken 47 hímzésrajz) és 4 l. színes kép.

A rajzokból és színes fotókból összeállított illusztrációs anyag rövid bevezetője újszerű elemzést is tartalmaz ANDRÁSFALVY Bertalan tolláből. A MALONYAY Dezső Dunántúl-kötetében közölt, a századfordulón fényképezett-rajzolt és múzeumba gyűjtött textilis anyagot bontja két csoportra, rétegre. Az első csoport a régebbi, ebből már a jelzett időben is csak mutatóban találtak, eltűnőben volt — a fiatalabb csoport a századfordulón még virágzó ízlést és az annak megfelelő formavilágot képviseli, mely a régebbiből nőtt ugyan ki, de azt meg is tagadta. (Én egy még korábbi réteget is lappangani vélek: a halottas párnáknak s a velük egykorú szabott főkötőknek a csoportját — mert a szabott főkötők közt is több réteg van, hogy a recékről ne is szóljak. — És tartozhatnak még ide más tárgyak is.)

Ebben a füzetben a sárközi népművészet régebbi rétege jut szóhoz. ANDRÁSFALVY felsorolja az egyes tárgyféleségeket, hosszasabban időzik a halottas párnáknál, teljes joggal. E tárgyféleségek valamennyije külön-külön is megérdemelne egy-egy kis monográfiát, annyira becsesek — a párnák monumentalitásával azonban egyik sem vetekszik. A szerző véleménye szerint a szőrhímzéses párnák korábban a közönséges ágyat díszíthették, s csak mikor ennek szokása elmúlt, akkor váltak volna a megmaradt példányok halottas párnává. Ezt a feltevést, sajnos, nem tudom elfogadni. A halottas párna s az egész halottas készület a legszebb mindenütt az országban, hiszen ezt látják, nézik legtöbben. Nehezen képzelhető el s nincs rá párhuzam, hogy divatjamúlt párnák maradékát használták volna fel — még hozzá a hímzéseivel, szőtteményeivel annyira pompázó Sárközben.

A borítón is ékeskedő, a Déri Múzeumban őrzött színes hímzésű párnavégről méltán mondja ANDRÁSFALVY, hogy „egyik legszebb, de egyben legmagánosabb darabja nemcsak Sárköznek, hanem a magyar népművészetnek egyáltalán." Magam elég sok kétkedéssel nézem a műkereskedőtől származó leltári helymegjelölést. Nagy a valószínűsége annak, hogy délebbre készülhetett, talán nem is magyarok kezén — ami persze nem zárja ki, hogy a Sárközben gyűjthették. A középminta motívumainak vannak rokonai a bíborvégeken, de ezeknek a bíborvégeknek maguknak is — jelen ismereteink szerint — horvát kapcsolatai vannak. A peremdíszek pedig inkább ellene mondanak egy magyar eredeztetésnek. Ennek a szép darabnak a származását akkor lehetne pontosabban tisztázni, ha társa kerülne elő biztos lelőhellyel akár hazánkban, akár a magyar nyelvterületen kívül.

A nagy gyakorlattal, szakismerettel rendelkező NÉMETH Pálné úgy tervezte meg a rajzlapokat, hogy az eredeti minta rajza mellé többféle alkalmazási javaslatot is helye-

zett. Magyarázó szövege végéhez ezt a mondatot fűzte: „csak akkor maradunk hűek a hagyományos sárközi hímzéshez, ha a minták nagyságát, a színeket és fonalat (minőséget) megtartjuk." Ez az eléggé nem dicsérhető hűségre való törekvés végigkövethető az egész munkán, amit néhány színes tárgyfotó fejez be alkalmazott hímzésekről.

Dr. Jámbor Kálmánné: Rábaközi hímzések. Minerva. Budapest, 1978. 28 kettébe hajtott mintalap mappában.

A füzet 28 nagyméretű mintalapból áll. Ezeken a lapokon a szerző által kiválasztott mintarészletek láthatók, részben úgy, hogy a lap egyik felén színes, a másikon feketefehér a közlés. A színezéssel tanácsot kíván adni azoknak, akik a munka újravarrására vállalkoznak. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a színek jelentős része téves, félrevezető. Ha nyomdatechnikailag nem lehetséges a valóságos színek visszaadása, erről legalábbis tájékoztatni kellett volna az olvasót. A szerző itt is alkalmazza a kisebb díszítőelemek önkényes elhagyását és a főminták átrajzolását szimmetrikusra, mint korábbi munkájában — ezek itt is elfogadhatatlanok. Erre a munkára is érvényesek továbbá a terminusbeli tévedésekre korábban tett megjegyzések. A 9. rajz mintája minden valószínűség szerint nem rábaközi.

Új terminussal is találkozunk: rátétes hímzés. A szakirodalom rátétnek vagy rátétes munkának nevezi, s nem hímzésnek.

Milyen sajnálatos, hogy ennyi igyekezet, ennyi munka és a kiadónak nyilván tekintélyes pénze fekszik ebben a füzetben, mely megfelelő lektorálás, tanácsadás, szakmai tájékozódás után kifogástalan is lehetett volna.

Felhősné, Csiszár Sarolta: Beregi keresztszemes minták. Minerva. Budapest, 1980. 28 kettébe hajtott mintalap mappában.

Beregi hímzésen általában azokat a már alkalmazott, eladásra készített keresztöltéses munkákat értjük, melyeket Kelemen Lajosné, egy ref. lelkipásztor felesége rutén inghímzések alapján tervezett és kezdett terjeszteni. Utána, a forrás megemlítése nélkül, Fóris Mária számos kiadásban népszerűsítette ezeket, megtoldva saját tervezéseivel. Ezek eredetileg tömött csíkminták, sajátos színezéssel, mit az utánvarrók többsége hűségesen követett.

Az e füzetben bemutatott minták többsége nem tartozik ehhez a stílushoz. Ezek a legújabb stílusú, természethűnek, naturalisztikusnak is nevezett, különböző sajtótermékek által is propagált mintakincsből állítódtak össze túlnyomóan. Már az előző kiadványoknál megfigyelhettük azt a tendenciát, hogy számos kutató abból, amit napjainkban talál a falukban, próbálja a helyi népművészet képét megrajzolni — bár a manapság föllelhető emlékanyag egy-egy táj hímzőgyakorlatának legjobb esetben is késői korszakába s korántsem virágkorába ad bepillantást. Az ebben a kiadványban közölt minták előfordulhatnak falusi varrásokon, de ez a tény maga nem teszi ezeket a jellegtelen motívumokat nemcsak beregivé, hanem még magyarrá, a magyar népművészet részévé sem. Ha összegyűjtésük, dokumentálásuk ízlésszociológiai, művelődéstörténeti szempontból, archív célokra indokolt lehet is, népművészetként való propagálásuk 60 000 példányban semmiképp sem indokolt, sőt nem is menthető.

Rosszul gazdálkodik a népművészet, népi hímzés örökségével, aki ezt az esztétikailag silány, továbbélésre alkalmatlan anyagot közzéteszi. Olyan ez, mintha népzenei hagyományként a Bartók és Kodály összegyűjtötte népdalkincs helyett operettdalokat propagálnánk pusztán azért, mert egyes esztendőkben faluhelyen énekelték, sőt kedvelték is őket.

Németh Pálné: Sárközi, sióagárdi, Kapos menti hímzések. Minerva. Budapest, 1981. 28 kettébe hajtott mintalap mappában.

Ez a füzet a Minerva sorozat itt ismertetett kiadványai közül messze kimagaslik közölt anyagának minősége és a lapok jobb, esetenként igen jó megszerkesztése révén. Külön közli az alapul szolgáló népi varrásokat és külön az alkalmazási javaslatokat, ismét külön az öltésformákat. Megdöbbentő viszont, ahogy a szakértőnek ismert szerző időt, teret, stílust figyelembe nem véve helyezi egymás mellé a régi sárközi darabokat — köztük XVIII. századi halottas párnákat — valamint az e századi sióagárdi stb. hímzésmintákat. A földrajzi közelség helyett fontosabb lenne az időbeli, stílusbeli rokonság alapján válogatni egy borítóba a mintaanyagot. De legalább ilyen elrettentő a minták — elsősorban a sárköziek — torzulása az átrajzolás (Balogné Patkó Erzsébet és Kempfner

Zsófia munkája) miatt. A bántó aránytévesztések mellett (lásd a halottas párnákat) a minták megmerevedtek, valósággal megdermedtek, a rajzokon a hímzések éppen egyik alaptulajdonsága, a lágyság, a simulékonyság, egyszóval a textil mivolta veszett el. Hamisak a színek is, még véletlenül sem felel meg az eredetinek egyik sem. A hazai nyomdai lehetőségek ismeretében nem találunk mentséget a színes illusztrációk sorozatos torzítására.

NÉMETH Pálné egyébként igen kitűnő szövegeihez és öltésforma-elnevezéseihez néhány kisebb megjegyzést kell fűznünk. Az 1. oldal bevezető soraiban azt írja, hogy a bíborvégeknek és halottas párnáknak „fonaluk és öltéseik egyformák". A bíborvégeket selyemmel varrták, a halottas párnákat pedig gyapjúszállal. Az utóbbiakra előszeretettel varrtak laza horgolt szalagból spirál — és más formába csavarodó díszítőelemeket—, ilyenek a bíborvégeken ismeretlenek. A 2. sárközi lapon ezt olvassuk: legjellemzőbb öltésük a bíboröltés. . . és a Holbein-öltés. Leírja a „Holbein-öltésnek" vélt öltés készítési módját, több ábrával illusztrálja is — csakhogy a Holbein-öltés, köztudomás szerint, a négyzetöltésnek olyan változata, amelynél a munka színe-visszája egyforma. A rajzokon bemutatott öltésforma tulajdonképpen előöltés, nevezhető összetett előöltésnek is. „Bíboröltés" elnevezésű öltésforma nincsen, amit a szerző annak nevez, az is az előöltésnek egy változata. A 6. sárközi lapon szerepel az e sorozatban másutt is használt bordür sor kifejezés. A bordure francia kifejezés, szegélyt jelent, a magyar szakirodalom nem használja, és kár is a nyelvet feleslegesen rontani vele. A 8. sárközi lapon a „közismert buzsáki láncöltést" szeretnénk még kijavítani. A harmincas évek elején FERENCZ-PALOTAY *Hímzőmestersége* említi a „buzsáki zsinöröltést". Akkor a szerzők még nem tudhatták, hogy ez az öltés Európa más vidékein is előfordul, és hazánkban sincsen Buzsákhoz kötve. Helyesebb, ha összetett láncöltésnek vagy három soros láncöltésnek nevezzük. Ez az öltés azonban nem jellemző a sárközi halottas párnákra. A „csibeszem" ugyancsak lokális elnevezésről már elmondtam, hogy sugaras öltés a szakszerű neve — ebben az esetben keretezték.

A 10. lapon közölt színes sióagárdi hímzésmintákhoz jó leírást ad a szerző, bár itt is felmerül a hiányérzet amiatt, hogy nem említi azokat, akik erről az anyagról már írtak. A szerző itt is, mint a következő hímzéscsoportnál felsorol egy csomó lokális mintaelnevezést. Ha hasznos is, sőt szükséges is a rendkívül sokféle helyi mintaelnevezés tudományos archiválása, a nagy példányszámú népszerű hímzéskiadványokban nem célszerű a közlésük, mert csak zavarosabbá teszik a motívumok azonosítását.

„Kaposmente, fehérhímzéses minták" a 21. lap felirata. 1977-ben a szekszárdi Babits Mihály Megyei Művelődési Központ a *Tolna megye hímzéseiből, Kaposmente* címmel adott ki egy füzetet, melynek egyik szerkesztője éppen NÉMETH Pálné volt. A most ismertetett kiadványban NÉMETHNÉ megállapít ugyan eltéréseket az egyes kaposmenti községek között, melyeket az előző füzet szerzője még nem tudott megtenni — de azért fel kell vetni a kérdést: olyan sok kiadási lehetőségünk volna, hogy 4 éven belül két füzetben is foglalkozzunk egy jelentősnek nem nevezhető hímzéscsoporttal? Nem az ismeretleneket kellene-e közzétenni, s ezek között is elsősorban azokat, amelyek alkalmasak az újravarrásra?

A vidék öltései között meglepetéssel olvassuk a „magasöltést" — ilyet tudvalevően magyarok nem készítenek. Találkozunk azután „hímzett azsúrral", „létra azsúrral" és „keresztszemes azsúrral". A 22. lapon az öltésformák rajzai mellett szembeötlik a „besodrás" megnevezés, holott csillagöltésről van szó, melynek ágait betekerték vagy besodorták. Előfordul a „borsólyuk". Mi ez? Nem lehetne szakszerűen megnevezni? Ugyanígy felesleges a sokféle szálvonásos munkát „azsúrrá" minősíteni, sőt egyik változatát éppen „gúnárfoggá". A varrni szándékozó elvész az önkényesen választott elnevezések sokaságában.

A végső 28. lapon újabb bogyiszlói mintákkal találkozunk. A község nem tartozik a füzet címében megadott egyik csoporthoz sem — amit ugyan NÉMETHNÉ meg is jegyez —, de hát akkor minek közölni? Méghozzá ezeket az ugyancsak kevesetmondó mintákat.

*

Az ismertetésben véletlenszerűen egymás mellé került kiadványok a népművészeti örökséggel jelenleg folyó gazdálkodásnak egy széles területébe világítanak be, akaratlanul is, a szakköröket irányító megyei központok és országos központok, kiadók tevékenységébe. A szerzőket tekintve, legtöbbjük áldozatos és szakértő munkása a népi varrásokon alapuló hímzőmozgalomnak. Ennek ellenére a kötetek áttekintése aggodalomra ad okot, a korábbi évtizedek hasonló kiadványaival összevetve is. A közreadott anyagban túlnyomó a késői, a népművészet virágkorát követő anyag szerepeltetése — ami ugyan módot ad helyszíni gyűjtésre, új anyag föltárására, a figyelmet azonban eltereli a népi

hímzések legértékesebb, múzeumokban őrzött, legsajátosabban magyar, újravarrásra is leginkább alkalmas csoportjairól. Az is megfigyelhető, hogy a korábbi nemzedékek által összegyűjtött ismeretek, kidolgozott terminológia is helyet ad ötletszerű értelmezéseknek és dilettáns javaslatoknak. Ez mindenképp sajnálatos. Ugyanígy sajnálatos a közreadás módjában az egykori paraszti alkotások iránti tisztelet, megbecsülés csökkenése, ami abban nyilvánul meg, hogy a régi paraszti alkotásokat az egykori alkotó folyamatok megértésétől igen távol álló grafikusok és mások átrajzolják, „kiegyenesítik", fölnagyítják-kicsinyítik stb. A népművészet más területein, így mindenekelőtt a népzene, talán a népi tánc területén is már kialakult egy olyan szakszerű kritikai irodalom, amelyik a fölhasználás, előadás, földolgozás kérdéseiben — ha nem is egyetlen követendő módszer előírásával, de — tudatosította a lehetőségeket, és szinteket állított fel a művészi érték és a hitelesség, hűség mérlegeléséhez. A most ismertetett füzetekben, sajnos, inkább eltávolodást látunk egy ilyen állapottól, semmint annak megközelítését; éppen a legnagyobb példányszámú sorozat, a Minerváé, akár a népművészet körülhatárolását illetően, akár a visszaadás hűségét és hitelét illetően negatív példát ad. Kár, hogy annyi tiszteletre méltó emberi buzgalom és hozzáértés nem tud pontosan kitűzött célok jegyében feladata és lehetőségei betöltéséhez fölemelkedni. Megfelelő irányítás, tanácsadás híján — sőt nem egy esetben dezorientáló befolyás alatt — a szerzők saját színvonaluk, tudásuk alatt mutatkoznak be a kiadványokban, és ezzel nemcsak a maguk hitelét rontják, hanem rosszul tájékoztatják a közízlést is.

Gervers, Veronika: The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe with particular reference to Hungary. Royal Ontario Museum. History, Technology and Art, Monograph 4. Toronto, XV. 1982. 168 l.

Verebélyi Kincső

Nagy lélegzetűnek szánt, ám fájdalmasan töredékes monográfia Veronika GERVERS, vagy ahogy nálunk jobban ismerték: MOLNÁR Veronika posztumuszan megjelent műve. A korábbi publikációiból jól ismert, nagy felkészültségű és igen széles körben tájékozott művészettörténet- és régészkutatónő a kelet-európai művelődéstörténet, és ezen belül az iparművészettörténet, illetve ornamentika-kutatás egyik legizgalmasabb kérdésével, az oszmán-török kultúra kelet-európai, pontosabban főként magyarországi hatásával kíván foglalkozni. Jóllehet a téma — s itt elsősorban a viselet- és ornamentikatörténeti, illetve textilművészeti munkákra gondolunk — ide s tova száz éve tudományos szinten foglalkoztatja a hazai szakköröket, még mindig igen aktuálisnak, sőt feltárandónak is mondható.

A könyv inkább kutatási vázlatnak tekinthető, mintegy negyven lapnyi esszéből, bibliográfiai, illetve történeti és földrajzi adatokat tartalmazó mellékletekből és nyolcvanöt illusztrációból áll. Eredetileg egy 1976-os kongresszusi előadás, valamint a következő évekből egy hasonló tárgyú felolvasás anyagát tették a szerző halála után közre — bár a kéziratot valószínűleg még ő állította össze ilyen formában.

A bevezetés és az első rész röviden összefoglalja az ottomán törökség európai kereskedelmi kapcsolatainak alakulását a XIV. századtól a XIX. századig, ezen belül is a textilkereskedelem jelentőségét hangsúlyozva. A tanulmány további három része — viselet, hímzés, szőnyeg — inkább történelmi és irodalmi források alapján érzékelteti egyes török eredetű iparművészeti tárgyak, viseletdarabok magyarországi feltűnésének, elterjedésének, használatának körvonalait, miközben az összehasonlító (balkáni) történeti etimológia művelődéstörténeti aspektusait feltáró munkák eredményeire is támaszkodik. Megjegyzendő, hogy bár a szerző valóságos anyagismeretét számos nagy hírű európai és amerikai gyűjteményben is bővíthette, elemzésében mégis inkább a másodlagos forrásokra támaszkodik.

A kötet kapcsán meglevő hiányérzetünk azonban csak részben támad ebből a megközelítésmódból, vagy abból, hogy az egyenként külön köteteket érdemlő résztémák itt csak pár oldalas bemutatást kaphattak. Leginkább azt kifogásoljuk, hogy az alapkérdés fejtegetésénél — mint azt a szerzőnek a szűrről írt monográfiájában is tapasztalhattuk — nem vetett MOLNÁR Vera eléggé számot az Európát (Magyarországot) érő keleti, ha úgy tetszik török-hatások történeti rétegzettségével, a keleti—nyugati és nyugati—keleti kulturális hatások több évszázados kölcsönösségével, bonyolult áttételeivel. Mind a magyar, mind a nemzetközi szakkutatásban nyilvánvalóan számolni lehet és kell bizonyos egyéni felkészültségtől, adottságoktól legalább annyira függő, mint amennyire az átfogóbbnak mondható kutatási irányzatok kereteibe illő problémafelvetéssel. Mindezek el-

lenére — hogy csak a hazai tájakon maradjunk — az utóbbi évek régészeti, művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti, balkanisztikai kutatásai már lehetővé teszik, hogy a magyar—török kapcsolatok, illetve magyar és oszmán-török kapcsolatok témaköre a balkáni kultúrák együttesébe illesztve, illetve éppen az azoktól való sajátos különbségeiben váljon a kutatás tárgyává. Nem beszélve a magyar kultúrának a török hódoltság kora előtt a török vagy török jellegű kultúrákkal — sőt ennek során magas szintű, fejlett művészi formákkal — való kapcsolatairól, a magyar és oszmán-török kultúra kölcsönhatásának sajátszerűsége talán éppen abból fakad, hogy a balkáni népektől eltérően itt már nem egy tartós, több évszázados letelepedésről, együttélésről, hanem olyan a határon belül is ellenséges kapcsolatról volt szó, amelyben — legalábbis kulturális értelemben — a másik fél műveltségi hozadéka a választási lehetőségeket bővítette, és nem nyomta el, nem szüntette meg a már eleve rétegezett hagyományt. Vonzások és taszítások állandó keresztüzében ötvöződtek az igen eltérő eredetű elemek a kultúra minden területén. Mint említettük, nem előzmény nélkül való a magyarországi oszmán-török hódoltság korának (s itt a korszakot az 1526—1686 közé eső időszaknál tágabban értelmezzük) török és általában keleti jellegű műveltségi befolyása. Nemcsak Magyarországon nem, hanem Nyugat- és Dél-Európában sem az. Külön áttekintést érdemelnének azok a tanulmányok, amelyek a keleti kultúrák — ezen belül az iszlám művészet újkori európai hatásával vagy az ún. *orientalizmus* kérdéseivel átfogóan foglalkoznak. Idehaza már Ipolyi Arnold, Csermelyi Sándor, Höllrigl József és mások felfigyeltek arra a jelenségre, hogy a magyar művészet orientalizmusa egyfelől nyugati (elsősorban reneszánsz-kori itáliai) közvetítéssel is eljuthatott hozzánk, ahol is a törökkel való közvetlen érintkezés e hatást sajátosan felerősítette és színezte. A magyar népi ornamentika-kutatás keretében Palotay Gertrúd tanulmányai és monografikus összefoglalása — talán a szerző szándéka ellenére is — a magyar és török hímzéskincs közvetlen összehasonlítása révén azt a véleményt keltette, illetve erősítette meg elsősorban a magyar néprajzi kutatáson belül, mintha a magyar népi ornamentika keleti vagy török jellegű díszítményei közvetlenül és csakis az oszmán-török ornamentika átvételéből maradtak volna meg. Ezt az elképzelést nyilván érvényben tartotta az, hogy Palotay Gertrúd tanulmányaihoz hasonló magyar—szláv, magyar—német stb. történeti egybevető ornamentika-monográfiák máig sem születtek meg nálunk.

Veronika Gervers könyve ugyan közelebb vitt az oszmán-török—magyar művelődési kapcsolatok tisztázásához, és ha némi egyoldalúsággal is, megbízható alapossággal foglalta össze és vázolta fel az egyetemes művelődéstörténeti kutatások számára az oszmán-török kulturális hatás Európa felé való terjedése Magyarországon is átvezető egyik lehetséges útját. Viszont a végső szót ez a tanulmány sem mondta ki.

Vladuțiu, Ion: Creatori populari contemporani din România. Editura Sport-Turism. București, 1981. 252 l. 129 kép, angol, francia és német összefoglaló.

Paládi-Kovács Attila

Romániában a régi kézműves hagyományokat őrző és tovább éltető népművészek tevékenysége hasonló figyelemben és támogatásban részesül, mint Magyarországon és több szocialista országban. Romániában a UCECOM rövidítésű szervezet fogja őket össze, az szervezi termékeik zsűrizését, áruik értékesítését, látja el társadalmi képviseletüket és szakmai támogatásukat. Vladuțiu könyve a romániai népi iparművészet jelenkori helyzetét, legújabb évtizedeinek fejlődését mutatja be két, egymástól jól elváló részben. Az első részben a téma aktualitását, nemzetközi és romániai szakirodalmát elemzi nagy filológiai apparátussal. A román népművészeti kutatások gazdag eredményeiről ad számot a kötet, s a tárgykörben megjelent publikációk több oldalon történő felsorolása önmagában is számot tarthat kutatóink érdeklődésére (26—31 l.). Ez a bevezető tanulmány csaknem felét teszi ki a kötetnek, s önálló fejezetben tárgyalja a különböző népművészeti területeket, tárgyalkotó mesterségeket (fémművesség, szaru- és bőrmunka, famegmunkálás, szövés, fazekasság stb.). Ezekben megvilágítja az egyes mesterségek, tevékenységek történeti előzményeit, tradicionális termékeiknek legfontosabb formai jegyeit, regionális elterjedtségét. Természetesen a fő figyelem a megmaradt, ma is működő műhelyekre, népi alkotókra irányul. Megörökíti a kötet azokat a rendezvényeket (kiállítások, biennálék, fesztiválok), díjakat, amelyek a népi iparművészet utóbbi két-három évtizedének történetéhez hozzátartoznak. Minden tárgykörnél felsorolja a legkiválóbb alkotók nevét és lakhelyét is.

A kötet második részében, nagyobb felében öt nagy osztályba csoportosítva 56 mester munkásságát, életútját mutatja be. Átlagosan 3—4 oldal terjedelemben olvas-

hatunk Románia legkiválóbb mai népművészeiről. Az egységes elvek szerint szerkesztett „cikkek" némi rövidítéssel akár lexikon szócikknek is beválnának. A bemutatott népművészek alkotásait, munkáját szemlélteti a sok fényképmelléklet, amelyeknek mintegy fele színes felvétel. Örömmel olvastuk például a Stan Ion Pătraș (1908—1977) munkásságáról szóló cikket. Ő, mint sokan tudják, a szaploncai (Săpînța, Maramureș) temető, az ún. „nevető temető" szépen faragott és sok színnel festett, alakos kompozíciókkal díszített sírkeresztjeinek létrehozásával egészen eredetit, egyedülállót alkotott. Hagyományosabb mesterségek művészei között önálló cikket kapott két korondi fazekas, Józsa János és Páll Antal is. Rajtuk kívül még számos magyar nemzetiségű népművész nevét, munkáját említi a kötet. Szól a korondi kerámia más nagyjairól, a nagybányai fazekashagyományokat őrző Bagossy családról, a körösrévi fazekasok közül említi Kósa Imrét stb., s más mesterségek művelői között is találunk magyar és szász neveket.

Vladuțiu könyve fontos dokumentuma a tárgyalkotó népművészet legújabbkori történetének Romániában. A szerző hozzáértése és igényessége folytán hasznos segédkönyv lehet a népművészet-kutatás román eredményeinek megismertetéséhez is.

Keszthelyi Sándor: Magyar napóra-katalógus. (Összeállította —) Budapest, 1983.

Endrei Walter

A TIT Csillagászati és Űrkutatási Választmánya által kiadott füzet tudománytörténetünk és hagyományvédelmünk egyik elhanyagolt területét karolta fel, amikor hazánk mai területéről másfél száz, a történelmi Magyarország területéről pedig további csaknem 170 napórát lajstromba foglalt. Sietek hozzátenni, hogy kereken 10 százaléknak (34) csak a híre maradt fenn — ezeket a lista „elpusztult" megjegyzéssel tünteti fel —, és a létezők jelentős hányadánál csak a számlap vagy az árnyékvető élte túl a viszontagságokat. Tovább csökkenti a tetemes mennyiség értékét az a körülmény, hogy a napórák virágkorának idejéből, a XVIII. század előtti időszakból származó példányok száma kicsi. Elenyészően kevés középkori (Brassó, Szepesváralja, Garamszentbenedek) mellett néhány XVI—XVII. századi (Sopron, Szentgyörgy, Szepesvár, Marosnagylak) napóra akad. A XVIII. századi példányok sem gyakoriak, hiszen ekkor már falusi templomokban is terjedőben volt a kerekes óra és a XIX—XX. századiak már jobbára játékos díszek, nosztalgikus reminiszcenciák. Különösen fájdalmasak a katalógus lakonikus közlései, melyek a napjainkban tapasztalható pusztulást regisztrálják, pl.:

(az egri Líceum napórájáról) „Pusztulóban. Igen kevéssé viselik gondját."
(a kőszegi Kálvária-templom napórájáról) „Az 1980-as felújításkor tűnt el."

A katalógus készítőjétől megtudjuk azt is, hogy „az egyik napórát a szanálásra ítélt épülettel együtt az adatközlő szeme láttára robbantották fel". Lenin szava jut eszünkbe, aki rámutat, hogy a kulturálatlanság több kárt okoz mint a szabotázs.

Ez a jelenség egyébként jellemző műemlékeink, s ezen belül különösen a műszaki és ipari emlékek helyzetére. Az 1954/4 sz. törvényerejű rendelet pontosan körvonalazza a műszaki emlék fogalmát és birtokosának kötelességeit, de semmilyen szankciót nem ír elő az elhanyagolóval szemben. Emellett szemet huny egy kézenfekvő tény felett: minden műemlék fenntartása gondozást, azaz anyagi és időráfordítást igényel, tehát még egy napóra gondozása is pénzbe kerül — malomról nem is szólva.

A kis Napóra-katalógus figyelmeztetés Műemlékfelügyelőségünknek, de a Műszaki Múzeum szép *Időmérés* kiállításával együtt indíttatás is arra, hogy több nyugati napóra-album mintájára könyv alakjában tegyük ismertté ezeket a kedves, egyszerű műszereket. Ebben aztán helyet kaphatnának a múzeumi és magángyűjteményekben őrzött hordozható úti, gyűrű, asztali napórák is. Az összeállítónak és lelkes — részint külföldi — adatközlőinek köszönet jár, a katalógus kisebb fogyatékosságai felett pedig napirendre térhetünk, amikor a kezdeményezést érdeme szerint méltatjuk.

Akit a napórák tudománya, a gnomonika közelebbről érdekel, azt René R. J. Rohr több nyelven megjelent alapmunkájához utalom *(Les cadrans solaires.* Paris, 1965., *Sundials.* Toronto, 1970., *Die Sonnenuhr.* München, 1982.).

Nemere Zoltán: A rejtélyes elődök és egyéb fantasztikus rögeszmék. Ifjúsági Lapkiadó. Budapest, 1983. 70 l., 14 képes oldal

Gyarmati János

A szerző azonos című írása egy sci-fi kötetben kapott helyet. Ha maga is annak szánta volna, legföljebb irodalmi szempontból kellene értékelni, de hogy tudományos igénnyel íródott, kiderül — ha másból nem is — a szerkesztő magyarázó megjegyzéseiből. Ez esetben viszont szükséges bírálat tárgyává tenni. Annál is inkább, mivel olyan fiatalok számára jelentették meg, akik megfelelő felkészültség híján nem képesek a szerző tudományosan elfogadott tényektől eltérő állításait ellenőrizni. Hogyan is várhatnánk el szakmai értékelést olyan olvasóktól, akik számára a racionalista kifejezést is magyarázni kell? (86. l.)

A szerző írásán kimondatlanul is végig vonul egy — véleményem szerint alapvetően hibás — koncepció. Nevezetesen az, hogy az emberiség történetében egyenletes ütemű fejlődést tételez fel. Eszerint csakis külső beavatkozás révén juthatott el az előzőnél rövidebb idő alatt egy következő fázisba. Állításának cáfolására legyen elegendő arra utalnom, hogy mennyi idő telt el a vízikerék széles körű alkalmazása és a gőzgép feltalálása, valamint ez utóbbi és a számítógépek felhasználása között. Mindebből logikusan következik a kérdés: milyen alapon teszi fel a szerző, hogy a jégkorszak után, a sokkal kedvezőbb körülmények (melegebb, nedvesebb éghajlat) között is a korábbinak megfelelő ütemben kellett „folytatódnia" a fejlődésnek? Önmagával is ellentmondásba kerül, amikor csztja azt a nézetet, hogy „legalább 10 000 évvel ezelőtt az emberi faj egyik ága kimagasló civilizációs ugrást tett előre" (120. l.). Ha ezt igaznak fogadjuk el, akkor milyen alapon vetjük el a „neolitikus forradalom" elméletét, azaz a fejlődés felgyorsulásának teóriáját.

A szerző állításai között jó néhány logikai ellentmondást is felfedezhet a figyelmes olvasó. Ha a feltételezett ősi civilizációs központok Amerikában voltak (126. l.), hogyan lehetséges, hogy a Közel-Kelethez képest több mint 1000 évvel később jöttek létre a „történeti" archaikus civilizációk Amerikában (pl. olmékok, Chavín). Ugyancsak nehezen belátható, hogy az állítólagos ősi civilizációt elpusztító katasztrófát túlélő „informátorok" segítsége ellenére is csak fokról fokra járta be a maga útját az emberi civilizáció. Továbbá, ha el is fogadjuk, hogy i. e. 15 000 körül létezett egy ősi civilizáció, miképp lehetnek egy ilyen kultúrának 30 627, 36 525 vagy éppen 48 863 évre visszanyúló írásos emlékei (100. l.)? Ugyancsak nehezen képzelhető el, hogy az i. e. 10 000 táján tökéletesen megsemmisült civilizáció által készített repülőgépet i. e. 592-ben működés közben láthatta Ezékhiel (89. l.), ill. Mózes (92. l.). Továbbá: az általa is 82-höz kötött anthiküthérai lelet használatát annyi év után is ismerték (108. l.).

A következőkben lássunk néhány tárgyi tévedést. Állítása szerint az ókori civilizációknak hiányzik az „alapjuk", a „hátterük". Szerinte nincs nyoma annak az átmeneti korszaknak, amely a barlangi ősembereket a magasan fejlett ókori civilizációkkal összekötné (73. l.). Az első földművelő közösségek azonban kb. i. e. 10 000 táján már meg jelentek, míg a legkorábbi archaikus civilizációk kb. i. e. 3000-től datálhatók *(The Cambridge Encyclopedia of Archaeology.* 1980). Tehát mintegy 7000 év állt a „barlangi ősember" rendelkezésére az „alap", ill. a „háttér" létrehozására, nem is szólva arról, hogy a mezolitikus fejlődés jóval korábbra megy vissza (megjegyzem: nem túl szerencsés az ősembert „barlanginak" aposztrofálni, már csak azért sem, mivel már az Olduvai-szakadékban feltárt *Homo erectus* is nyílt színi településen élt egykor). A szerző szerint, ha az Amerikát benépesítő első emberek csak i. e. 15 000—12 000 körül keltek át a Bering- — és nem Behring — szoroson, nem lehetséges, hogy 9000 évvel ezelőtt már a Magellán-szorosnál voltak „a meghatározott cél nélkül kóborló vadászok" (76—77. l.). De gondoljunk csak bele, ha a minimális intervallumot vesszük is, kb. 5000 év állt az „első indiánok" rendelkezésére, hogy ezt a távolságot megtegyék. Majdnem kétszerese az egyiptomi civilizáció időtartamának, a római hódításig! Nem is szólva arról, hogy ma már jóval korábbra teszik az ember megjelenését Amerikában. (Vö. J. J. HESTER: *Introduction to Archaeology.* 1976.)

A továbbiakban is hadilábon áll a szerző az amerikai régészet kronológiájával: „Közép-Amerikában egyre több tárgyi bizonyítékát találjuk annak, hogy a civilizált élet ott már több mint 12 000 évvel ezelőtt létezett; de akadnak még korábbi időpontokra utaló jelek is" (100. l.). Ezzel szemben: a földművelésre utaló első biztos nyomok kb. i. e. 5700-ra tehetők *(The Cambridge Encyclopedia of Archaeology.* 1980. 368. l.). Köztudott, hogy földművelés nélkül pedig nem alakulhatott ki „fejlett" kultúra.

„A maják legendája kifejezetten. . . arról beszél, hogy e népnek már 10 000 évvel ezelőtt igen magasan fejlett kultúrája volt" (102. l.). Ezt a „legendát" egyetlen régészeti

lelet sem támasztja alá. Annál is inkább, mivel a maják őseinek legkorábbi — a belizei Cuellonál feltárt — később várossá váló települését i. e. 3200-ra datálják. „Mexikóban Cuilcuilconál — helyesen Cuicuilco — találhatók egy maja piramis romjai", amelynek pusztulását a ráömlő láva miatt a geológusok kb. i. e. 6000-re teszik (110. l.). Ebben az állításban több a téves adat: a legközelebbi maja város több száz km-re van Cuicuilcotól; a régészeti datálás pedig az előbbivel szemben: i. e. 1. évezred 2. fele (G. VAILLANT: *Aztecs of Mexico*. 1980).

A 126. lapon azt írja a szerző, hogy a Yucatán-félsziget mentén, a tengerben húzódó út *alól* vett C^{14}-es minta kb. 12 000 éves! Ez durva tévedés vagy szándékos hamisítás! Ugyanis egy objektum *alól* vett minta csak *ante non quem* datálhat. Nem szólva arról, hogy leírása alapján a feltételezett út egy *sacbe* („műút") lehetett, ami jól datálható.

A szerző nem szakképzett történész, ez kiderül az általa használt terminusokból is: bizánci, ill. római történészeket említ történetírók helyett. Nincs tisztában azzal sem, mi a különbség a Közép-Amerika és a Mezoamerika meghatározás között. Helytelenül használja az ősi mezőgazdaság fogalmat (földművelés helyett), mivel a mezőgazdaság kifejezést inkább csak az ipari társadalom korától alkalmazzák.

A legkirívóbb hibája azonban az ismétlődően használt „több emberi *faj*" fogalma (95. és 130. l.). Ezekre a hibákra a szerkesztőnek, kiadónak is ügyelnie kellett volna.

Összefoglalóan a következőket mondhatom: a kötet legfőbb hibája nem az, hogy elgondolkodtató, furcsa, némelykor a jelenleg elfogadott tudományos képbe valóban nem illő jelenségeket gyűjt csokorba; hanem az, hogy a fantasztikumot, mint tudományosan igazolt tényt tárja olyan olvasóközönség elé, amely nem képes megfelelő kritikát gyakorolni.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. VIII. 30. — Terjedelem: 13,30 (A/5 ív)
87.15223 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCVI. 1985 Nr. 4.

Ismertetések — Book Reviews

Elmélet, módszertan — Theory, methodology

Bromlej, Ju. V.: Ocserki tyeorija etnosza *(Veres Péter);* — Honko, Lauri—Laaksonen, Pekka (eds.): Trends in Nordic Tradition Research *(Niedermüller Péter);* — Dorson, Richard M. (ed.): Handbook of American Folklore *(Niedermüller Péter);* — Bock, Philip K.: Continuities in Psychological Anthropology *(Voigt Vilmos);* — Suojanen, Päivikki: Kulttuurin tutkimuksen empiiriset menetelmät *(Voigt Vilmos);* — Suojanen, Päivikki—Saressalo, Lassi (eds.): Kulttuurin kenttätutkimus *(Voigt Vilmos);* — Gaunt, David: Memoir on History and Anthropology *(Andorka Rudolf)* — Needham, Rodney: Reconnaissances *(Voigt Vilmos)*

Tudománytörténet — History of ethnography and folklore

A múlt magyar tudósai X. *(Sándor István);* — Magyar tájak néprajzi felfedezői *(Bárth János);* — Dömötör Sándor: Hevestől Baranyáig *(Banó István);* — Lafitau, Joseph-François: Moeurs des sauvages américains *(Voigt Vilmos);* — Tönnies, Ferdinand: Közösség és társadalom *(Tagányi Zoltán);* — Brozi, Krzysztof Jaroslaw: Antropologia funkcjonalna Bronislawa Malinowskiego *(Tagányi Zoltán)*

Népművészet — Folk art

Bringéus, Nils-Arvid: Volkstümliche Bilderkunde *(Sinkó Katalin);* — Újabb hímzés- és szőtteskiadványok *(Fél Edit);* — Gervers, Veronika: The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe *(Verebélyi Kincső);* — Vladuţiu, Ion: Creatori populari contemporani din România *(Paládi-Kovács Attila)*

Vegyes kiadványok — Miscellaneous publications

Keszthelyi Sándor: Magyar napóra katalógus *(Endrei Walter);* — Nemere Zoltán: A rejtélyes elődök és egyéb fantasztikus rögeszmék *(Gyarmati János)*

Ára: 35 Ft
Előfizetés egy évre: 140 Ft

ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCVI. 1985 4.

CONTENTS

Articles

Bodrogi, Tibor : Hungarian matriarchy? Facts and problems 461
Huseby-Darvas, Éva Veronika: Community and identity at Cserépfalu 493
Vidacs, Bea: God-parenthood and reciprocity in Szentpéterszeg 509

Orientation — Surveys of Research Fields

Löfgren, Orvar: Der Abbau einer nationalen Kultur? Die Erforschung der kulturellen Änderung in Schweden, im 19. und 20. Jahrhundert 530

History of Ethnography and Folklore

Novak, Vilko: Ungarische ethnographische Literatur über die Slowenen 543
Fried, István: The Hungarian reception of Herder's philosophy of history (Comments on a book by János Rathmann) 551
Schmidt, Éva: V. N. Černetzov's legacy of Vogul folklore 562
Kálmán, Béla: Černetzov's Vogul texts 572

Book Reviews

(For a full list see p. 3. of the cover) 578

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapütleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111–010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium*) 1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881) és *Magiszter* (1052 Budapes, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 140,— Ft
Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.